A II 183

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY 1838.

22dik esztendei folyamat.

Iső

VAGY JANUÁRIUSI KÖTET.

E' Tudományos Gyűjteményben közöltetnek:

I. Olly eredeti, rövid, 's tudós Értekezések, mellyek Magyar ország physikai, geographiai, természet-históriai, történethéli 's polgári állapatjának bővebb 's bizonyosabb esmertetésére, a' magyar nyelvnek keletére, tulajdonságainak fejtegetésére, írása módjának meghatároztatására szolgálnak; mindennemü természeti, históriai, philosophiai, mathematicai (mennyiség tudományi), erköltsi tudományokat terjesztenek, gyarapítanak, 's tökéletesítenek, a' szép 's kézi müveket, gazdálkodást, kereskedést tárgyazzák, közlik, 's előmozdítják; a' helyes, és okos nevelést intézik; Hazánkbéli és külföldi derék Férjfiaknak 's Aszszonyoknak élet leirásit magokban foglalják.

II. A' magyar országban kijött, vagy akárhol, de Magyar országot érdeklő, vagy Magyarok által iratott újabb könyveknek, 's míveknek esmertetései és vizsgálatai 's a' külföldiek vizsgálatainak kivonásai is, a' mennyire ezek a' tudományok 's művészségek előmenetelét, 's ezzel a' közhasznot, és az elménck tekéletesedését eszközlik.

III. Tudománybeli Jelentések, megczáfolások 's igazítások, eredeti óklevelcknek kivonásai, jutalomtételek, jutalmaztatások, találmányok, intézetek, előléptetések 's megtiszteltetések, kihalt tudósok' és irók emlékezete, régiségek, jelességek, tudománybéli kérelmek, új művek, új könyvek 's több e' félék iránt.

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY

1838.

1ső KÖTET.

22dik esztendei

Folyamat.

A' Cs. és Apost. Királyi Felség kegyelmes engedelmével.

Pesten,

Trattner-Károlyi tulajdona,

uri utcza 612d. szám alatt.

PÁPA
KÖNYVTÁR

I. Értekezések.

1.

A' tudományok' 's különösen a' Mathesis tanításáról.

A' közoktatás vagy köztanítás mibenléte szorosan kötve van ismeretünkhez, 's változnia kell, ha ezek tökélletesűlnek, terűlnek.

A' tudományok' előlépte mutatja 's vezeti a' közoktatását. Boldog olly Ország, mellyben a' kettő egyenlő lépéssel halad.

A' nemzetek' értelmi fejlődését tekintvén, látjuk miként tűntek el lassan lassan a' régibb oskolák, helyt adván az újabbaknak; a' mint a' holt nyelv helyett a' honni ápolgattatott, tüstént következtek számos poéták, csínos és correct írók. A' szépliteratura mindenkor kezdője 's alapja volt az egésznek, de a' tudományok, kivált a' Mathesis és Physica, több munkát és hosszabb időt kivántak.

Cartesiustól fogva, Newton és Leibnitz előkészíték oskoláikkal azon generatiót, mellynek hivatásává lett végezni azt, mit ők dicsően elkezdének, 's visszavinni valódi 's természetes jogaiba az előítéletek által huzamos idők alatt elnyomott észt. Hogy a' 18-dik században az emberi elme útját fő-

kép a' Mathesis tűzé, nem képzelődés; de az ifjúság egész ereje megkivántatott, hogy p. o. Newton bölcsessége Franciaországba béférhessék, mellyet a' vén universitások szintúgy visszataszítottak, mint taszíták elébb Descartét.

Mint a' világ terjedett 's béhatott a' társaság minden osztályiba, az oktatás javításának szüksége nyilvánabb 's érezhetőbb lett. Öszveszedni az eseteket vagy tapasztalásokat, belőlök következéseket vonni, ezeket a' környűlményekre vagy viszontszülethető esetekre alkalmazni; ez elménk utja az igazsághoz, mert ezt így fejté ki a' természet 's így vezet bennünket gyermek korunktól fogva.

Az oktatás irányát nem az egyesek', de az egész társaság' haszna tűzi ki; de ez kivánja, hogy az ismeretek tömege nevekedjék, 's hogy kivált a' munka felosztása a' tehetségek aránylatában történjék, ha nem is szorosan véve, mi lehetetlen, de legalább közelítőleg. Szükséges e' szerint, hogy az oktatás kimerítőleg legyen, 's a' talentom mutatkozhassék, hivatását elismerhesse, utját 's ebben tökéletesedését meglelhesse, de egyszersmind elég ereje legyen a' foglalatosságok' középszerűségét elmellőzhetni, melly középszerűség kezei közt mindég üres és hiú, és útasítson olly munkákra, mellyek bizonyos hasznot igérhetnek. Kik a' közoktatás rendelését a' kimondott elv szerint óhajtják, első sorba helyezik a' művészetek és kereskedéshez tartozó legszükségesb ismeretek tanítását, olly egymást követő előadásokban, hogy a' különböző tárgyak lehető legkevesb időt foglaljanak megegyezőleg helyesen azon ifjakra nézve, kik a' tanulásra csak kevés és bizonyos számú éveket szánhatnak. Szintúgy következtetik az ismeretek egyéb osztályait elkülönözve 's bizonyos előrekitüzött czélra irányozva. Nyilván, hogy azoknak száma, kik a' közoktatást a' tehetségek, foglalatosságok és irá-

nyok szerint osztályonként kivánják terjeszteni a' társaság minden tagjára, nevekedni fog napról napra; mert csak ezen utat lehet észszerintén mint természetest elismerni. Az első tekintet már eléggé bizonyítja, hogy a' Collegiumok nevelése — bármelly Országban — a' nagy számra nézve csaknem semmit sem tett, semmit nem tehetett. Azok, kik a' művészetek valamellyik ágát, vagy a' kereskedést űzik jövőben, nem szánhatnak sok időt az oskolai tanulásra, mert csak tárgyaikhoz tartozó ismereteket keresnek, ezeket pedig ott meg nem lelik. A' helyett, hogy az ifjú az ismeretek valamellyik ágát választhatná, 's ezen ágról ízlése, hivatása, ereje és szüksége szerint gyümölcsöt várhatna, kénszerítve van az ismeretek minden ágait 's egész számát egyszerre felvennie. Szükséges lenne igy, hogy az oktatási időszak (cursus) alatt azok, kik azt egészen nem végezhetik, elismerhessék, mire alkalmasok, vagy legalább elismerhessék azon tárgyakat, mellyek jövő rendelkezésére hasznosak. Mennyire felelnek meg a' közintézmények ezen várakozásnak, olvasóink számosan tudják.

Ki létét, a' társaságra nézve, hasznossá tenni akarja, szükséges, hogy álhatatosan ugyan azon egy czélra törekedjék, 's csak szünetleni — ugyanazon értelembeli ipar által érhet valódi előmenetre 's nyerheti a' vele egyidőbeliek tiszteletét, köszönetét pedig azoknak, kik utánna következnek.

A' tudományok', főkép a' Mathesis ápolgatása 's ennek hatása, két különböző szempont alatt mutatkozik. Egyfelől csak gyakorlója az elménck, fejtője az értelmi tehetségnek, alkalmazója a' gondolatnak és vizsgálatnak; másfelől szabályokat és törvényeket ád — fájdalommal kell említeni, sokkal ritkábban mint gondolnók vagy várnók — mellyek azonnal alkalmazhatók és használhatók az élet és társaság szükségeire.

A' köznevelés főbb részét az első tekintet alakítja, 's azonnal elismerjük, hogy az oktatási tárgyakat félszegűen előadni vétkes, 's ha czélt akarunk érni, lehetlen; sokkal jobb, ha szükséges a' tárgyakat kevesítni, mint azoknak becsét a' rövidségnek áldozni, melly becs főkép azon kifejlésekben áll, mellyek a' tárgy tökélletes kimerítésére és felfogására elmulhatlanok 's úgy szólván az elmélkedés művét érezhetővé teszik. A' példák helyes választása fontosabb mint mennyiségük; némelly jó kimerített egyszerű igazságok, több világot vetnek, mint nagyszámú theoremák tökéletlenűl előadva. Az első mély gyökeret vetvén, terjeszti ágait 's gyümölcsöz, a' másik alig hajtván ki — mint hiúságnak élelme — azonnal elenyészik.

Észrevételeink azon meggyőződésre vezetnek, hogy nyilványos oskolákban soha sem kell eltávozni azon komolyságtól, mellyek a' bizonyítványoknak minden általok felvehető kifejtést és erőséget adnak, 's melly a' jelenetekből 's érzelmekből csak azt kölcsönözi, mit többé az itéletekből egyedűl vonni lehetlen.

A' gyenge kor első oktatásáról nem szóllok, mert itt gyakorta használni kell az értelmek' tanúságát, 's a' vezető ezt is azonnal az itéletre viheti, mihelyest a' tanuló a' külső ismeretek nagyobb számát szerzé, vagy korában elébhaladott.

Ha azon ifjak korát, kik a' Mathesis elemeit kezdik tanulni, 15—16 évre teszem, nem akarom ez által mondani, hogy az ifjabbak vagy gyengék, vagy nem alkalmasok a' tanulásra, vagy haszon nélkűl kezdenék; korán sem Az elme kifejlése törvényt nem ismer, de egyfelől a' korán kifejlettek száma csakugyan csekély, másfelől pedig az elemi és első oktatás — kivált honnunkban — még nincs azon polczon, hogy középkor számomat alább vihetném; de ezen közép korból az sem követke-

zik, hogy minden 16 éves ifjú szükségesképen alkalmas és elég tehető legyen a' mathesisi tudományokban bizonyos előmentet tenni, mert a' természet nem egyen mértékben osztotta a' halandók közt azt, mit elmebeli tehetségnek nevezünk. A' tudomány előadója — a' tanító — soha nem terjeszkedhetik annyira, hogy tanítványai fogalmát szoros vizsgálata és osztályok alá bocsássa, 's ez által előadását a' különböző fogalmi osztályokhoz képest módosítja. Egyedüli hivatása: a' tudományt érthetőleg 's természetéhez képest méltólag előadni. Ki a' tudományt tulajdonává tette, rendszerét — melly után tanít — tanítványai erejükkel egyezésbe tudja hozni, érezvén következő észrevétek helyeslétüket.

A' feltételekben rendet tartani szükséges, hogy azon lánczolat, melly azokat egybefogja, szembetűnő legyen, de kiváltkép észrevehetők legyenek azon termékeny tekintetek, mellyek a' feltalálót vezették az előadott igazságok lelésére. Minden utat azonban kijelölni, mellyen juttatott ezen igazságokra, minden találmány hathatos okát előhozni, lehetlen és veszedelmes is, mert ezek a' tanulót inkább távoztatnák czéljától, mint ahoz közelítenék. De az elmélkedés különböző alakjait fejtegetni mindenkor lehet, 's megmutatni, miként némelly bizonyítványok, noha magokban szembetűnő igazak, nem vezetnek szükségesképen tiszta következésre, 's így hibásak. Az elemi könyvek többnyire telve vannak efféle hibákkal, 's a' közoktatásra 's nevelésre kevéssé alkalmasok. Ez nemcsak honnunkra nézve igaz — hol az elemi könyvek száma magában is csekély — de bármelly nemzet elemi könyveire alkalmazható. Hol a' bizonyítványok szigorúsága hibáz, a' hiányt nyilvánítni és elmés vizsgálatok által bétölteni kell; ez által a' tanuló itélete erősödik 's készül a' nehéz kérdések felfo-

gására. Hol legyen köre vagy határa az elemi előadásnak és tanításnak; a' kérdést eldönteni nem könnyű, mert a' tanulás czélja végetlen 's a' számtalan tárgyakat békerítni, öszvevenni lehetlen. Vannak azonban az előadásnak bizonyos szabállyai, mellyek mintegy magukban előállanak, de az írók és tanítók azokat többnyire elvesztik szemelől. A' kettős vagy duplázott használatot főkép kell kerülni annyival inkább, mert a' tudomány' újabb időbeli előmenete a' tanulás tárgyait csudálatosan szaporította. Hibás e' szerint p. o. az Arithmetikában olly tárgyakat vagy míveleteket előadni, mellyek ott nem állnak elő természetesen, vagy is a' czikkelyek és szakaszokból egyenesen nem folynak. Hibás p. o. bajjal húzni vonni a' trigonometriát syntetikai bizonyítványokon. Mondhatunk annyit, hogy a' tudományok elemi előadása kisebb vagy nagyobb kiterjedésű lehet a' tanuló czélja vagy rendeltetése szerint. Igy vannak, ki az Arithmetikán és Geometrián túl menni nem akarna, vagy jövő foglalatosságaira nézve tovább menni szükségesnek nem találná, annyi hasznos ismeretet kell a' tudományból nyújtani, mennyit lehet; holott annak idejét, ki a' tudomány felsőbb ágazatiba lép, tetemesen kiméljük, ha a' helyett, hogy ugyanazon czélra vezető többféle útmutatást 's környűlményes tekinteit ugyanazon tárgyaknak vesszük elő, újabb következésekre 's fontosabb fejtegetésekre elkészítjük. Minden esetre a' legközönségesb mód és tekintet választandó mind az előadásnál, mind a' példáknál és bizonyítványoknál, mert mi legkiterjedtebben alkalmazható, az legegyszerűbb 's egyszersmind legkönnyebb is, 's egyedűl ismerteti meg velünk a' tudomány metaphysicáját.

A' régi könyvek 's így a' régi methodus szerint mi hijában tanulunk, mert általuk az előmenet lehetlenné lett. A' tudomány mostani állása 's

tökélletes léte, a' feltétek egybekötését — az előadási rendszert — szinte mint a' nyelvet is változtatta; minden oktatásnak czélja pedig a' tanulót úgy helyezni, hogy előmenete nem csak lehetséges, de biztosítva is legyen. Hibás azt vélni, hogy az egyetemi (generalis, közönséges és kiterjesztett) előadási mód különös magyarázatot kiván; sokkal helyesebb azt állítani, hogy minden különös vagy különzött példa, vagy eset csak közönséges alkalmazás által érthető 's bizonyítható. Ha a' közönséges tekintetek helyesen adatnak elő, magukban már tökéletes elegek és meggyőzők; ezen felül a' tanuló fejébe annál könnyebben simulnak, mert ott nem találnak megrögzött véleményekre 's balitéletekre, mellyeket először eltörleni kellene, hogy a' régi ismeretek helyén az újak foganzatot nyerhessenek.

Az előadási mód választása végre, azok előtt nem kétséges, kik a' tudományt ismerik, 's ha a' synthetikai (öszvetevő, alkotó) módot sajnálhatni is, semmi esetre az analytikainak (bontó, szétszedő, szétválasztó) eleibe nem tehető, mert egyedűl ennek segéde által mehetünk az elemeken túl.

Az író e' szerint bizonyosan szemelőtt fogja tartani tanítványai útját, 's munkáját úgy arányozni, hogy ezek mind azt megleljék benne, mi őket czéljaikhoz vezeti, vagy is jövendő iparkodásuk, szorgalmuk 's vizsgálataik alapját, talpkövét leteszi, czéljok pedig nem lehet egyéb, mint tiszta és tellyes értelme azon munkáknak, mellyek a' tudomány legfőbb tanait, legkifejletebb tekinteteit 's legmélyebb vizsgálatait magokba foglalják, millyenek Lagrange és Laplace remek munkái.

Ha tehát az elemi oktatást czélzó könyvek — általjában és valamennyien — egyenlően viselik a' tudomány szelleme bélyegét, vagy is más szóval rendszerük és előadásuk által az ujabb előmenet nyomaiba törekednek, íróik lelkiismeretesen meg-

felelnek hivatásuknak, 's nem kénszerítik a' tanulót, mindazt, mint haszonvehetlen porongyot félrevetni, mit eddig bajosan megszerzett, örökre elveszett idejét sajnálni 's hosszas úton újra kezdeni munkáját, hogy tartós, maradandó és hasznosabb ismereteket nyerhessen.

A' tanító' tiszte és kötelessége az írójétól különböző.

Az írónak kikerűlni kell a' tágasságot, vagy bő magyarázatokat, vagy mit szószaporításnak nevezünk, mert a' jobb elmék inkább szeretnek az egy-kissé szorított vagy egybevont könyv' nehézségeivel küzdeni, mint lépcsőnként követni a' felesleges széthajlásokat 's magyarázatokat, mellyek gyakorta elálván utjokat, elborítják, homályba vetik fő czéljokat 's a' mellékes tekintetekben mintegy eltemetik. A' könyv szemelőtt tartsa a' feltétek különböző részeit; az előadó, kinek repülő szava több oldalát érintheti a' kérdésnek, ismételheti 's változtathatja a' tekinteteket; de a' szerzőnél az ismételes szívelhetlen. Vigyázzon azonban a' tanító is, hogy azon hiú szavazat által el ne csábítassék, mellyet a' közitélet gyakorta könnyűséggel és termékenységgel felcserél; mit egyszer kiterjedetten előadott, gyakori összevét által nyilvánabban mutathat, mert a' feszes és szorosan együtt álló pontokat szünetlenül a' tanuló előtt kell tartani, különben tévedez.

A' tanuló 's tanító, olvasó és író kölcsönösen segéljék egymást. Minden tudományban van ollyas valami, mit tanítani nem lehet, 's mit a' tanulónak tulajdon erejéből kell felfognia, 's ezen valami, különösen a' tudomány míveleteinek, 's kézfogásinak megszokása, vagy a' tudomány mechanismusa; illyenek p. o. az Arithmetika 's Algebrában a' számítási míveletek 's az ezeket előmozdító könnyűségek; a' Geometriában a' szerkezés,

's ezen mûbeli része a' tudománynak az elmétő csaknem független ügyességet kiván, vagy is azt' mit elmésségnek vagy találóságnak nevezünk.

Ha a' számítások vagy számítási míveletek hosszak és tartósak, a' tanuló figyelme annyira elfoglaltatik gyakorta általok, hogy a' methodok szeszét elveszti; itt a' tanító segélni fog az által, hogy tanítványinak számos míveleteket ád gyakorlatul 's szoktatja ezeknek rendbetartására, viszont felfogására az előadottnak 's újrakezdésére a' miveleteknek. Igy szoknak lépcsőnként a' legnagyobb 's legkiterjedettebb példák kidolgozásához, ha részenként is, biztosíthatják magukat a' következés' helyes létéről, el nem vesztvén a' mívelet öszvefüggését 's alkotási törvényét. Sokan csak azért nem nem szeretnek számítani, mert a' következés' tökéletes létéről semmi biztosságok nincs, nem pedig azért, hogy a' hosszas számítás unalmas; de ha ismerik a' mívelet' öszvefüggését 's azt mindenkor vagy előkezdeni tudják, vagy folytatni hol abban hagyták, akkor belé nem fáradnak, de szívesen dolgoznak, mert látván az egész miveletet kezdetétől fogva végéig, tőle el nem ijednek.

Az író csak egy két példát adhat, 's ezeket is szorított körök közt, mert inkább útmutató mint vezető; de többnek és nagyobbaknak szerkezését 's kifejtését a' tanító és tanúlóra bízza, kik a' tollal kezükben őt követhetik.

Ha a' tudomány egyik része philosophiai, a' másik technikai. Az első a' tudomány szellemét ismerteti, a' másik annak egyenes alkalmazását. Ha a' tanulónak csak elmebeli gyakorlását czélozza, bizonyos, hogy ekkor a' mélyebb behatás felesleges. Igy szükségtelen lenne annak — ki jövendő éltét a' tudomány haszonbavéte nélkűl rendeli — technikai részét elméjében tartani, 's ezt csak azok fogják szükségesképen megtartani, kik a' tudo-

mányban előmenni, terjedségét ismerni, azt ápolgatni 's használni akarják. Tekintsük mennyire mehet ezen utóbbi kötelezés, 's mi, mit az elmében főkép megtartani kell.

Az elmének két különböző függvényét vehetjük fel. Egyike a' dolgok' vagy tárgyak' felfogása 's emlékben tartása egész tömegekben, másika azoknak minden oldali viszontszülése (ismételése), egyik a' dolgok emléke, másik a' szavaké. Kétségen kivül kell mindkettőt gyakorolni, de inkább a' másik látszik egybekötve lenni a' nyelvek és névsorok tanulásával, 's egyedül az, mellyet azoktól kivánhatunk, kik a' tettleges (positiv) tudományokat ápolgatják; szükségünk van reá akkor is, ha a' nélkül, hogy a' tudományt alkalmazni vagy haszonba venni akarnók, csak egyedül benne kivánunk előmenni, mert szükségesképen ismernünk 's tudnunk kell mind azt, mi későbbi vizsgálatinkat 's fonákosabb feladásunkat megelőzte, 's azokkal szakadatlanúl öszvecsatolva van; 's ha nem is alkalmazzuk szünetlenül szerzett ismereteinket, szükséges azokat elménkbe hívnunk, mert segédek által lesz csak érthető, mi utánnok következik. Az elmélkedés azt, mit elfeledtünk, vissza nem hozhatja, mert így bár ki is feltalálná a' tudományt, ha ahoz fog. Szükséges az emlék a' felfedezésekre is, és gyakorta vezet reájok, mert olly hathatos segéd szükség idejében, mellyet a' könyvekben hijában keresnők; de az emlék csak gyakorlat által nő, és a' reábízott tárgyak és műszerek használata által; sem erőltetett munka, sem szünetleni ismételés azt előhozni nem képes, és mindentől független áll, 's jön maga magától.

Mint említők, a' tudomány mechanismusa némi ügyességet kiván, alkalmazása megkivánja, hogy sebesen és bíztosan míveljünk, a' könnyű, sebes és bíztos miveletre pedig könnyen jutunk, ha a'

tudomány műszereit 's alakjait megismertük, felfogtuk, 's gyakoroltuk: de ha nem is maradunk szünetleni gyakorlatban, könnyen elérjük a' szükséges pontosságot és ügyességet, mert a' haszonba vett 's alkalmazott tárgyak száma nem nagy. Bizonyos, hogy az, ki figyelmét öszvetartani szokta, azon elme míveleteit rendesen és valón követi 's végzi, mellyeket gyakorta kell ismételnie.

Csudálni szoktuk, hogy némelly a' Mathesisban jártos tanítvány, a' számokkali míveleteknél (a' számításnál) nehézségekre akad, 's következtetjük, hogy olly hivatalra, melly gyakori, vagy tartós számításokat kiván, nem alkalmas. De az illy sebes itélet csak üres szó, 's a' parányi dolgokhoz szokottak' tulajdona; ollyanok, kik kevés vagy semmi tudománnyal bírnak, mozgonyként végzik, vagy inkább elkövetik a' legnagyobb 's leghosszabb számbeli míveleteket, 's egyedűl csak azon okból, hogy gyakorta és sokat számítanak: de ki tagadja, hogy a' főbb ismeretekkel ellátott, nem jutna ugyan azon következésre, ha mindennapi munka, vagy hivatala által a' számításra kénszerítetnék? Bizonyosan szintúgy mint bárki.

Ezen számítással egybekötött ügyesség egyedűl a' gyakorlat' szüleménye, vagy más szóval megszokás, de a' szokást elveszthetjük 's ismét visszavehetjük, mint a' körűlmenyek magokkal hozzák; ez természeti útja. A' szabályok és míveleti kézfogások, mint említők, kevés számmal hatnak egyenesen az alkalmazásra, 's így könnyen megtarthatók; mi a' bonyolódottabb kérdéseket vagy tárgyakat illeti, semmi ok nem látható, miért ne vegyük segédűl 's tanácsul könyveinket, és semmi szükség bizonyítványokkal, alakokkal vagy számjegyekkel megrakni, tölteni elménket. Mit jól felfognunk,'s megtartanunk kell, az a' methodus vagy előadás útja, értenünk kell tökéletesen a' műbeli

kifejezések' jelentését, értenünk a' tudomány nyelvét, ismernünk annak tulajdonait, megszereznünk kell azon tehetséget, melly által a' szavak' és alakok' értelmét felfogjuk a' különböző írók különös kifejezéseinél, hogy így munkájikat egyszerű olvasás által megérthessük, különösen pedig azokét, kikéjit tanuljuk, vagy jövőben használni akarjuk; ismernünk kell végre a' könyvekben foglalt tárgyakat, azoknak természetes egybefüggését és elrendelését, hogy haszonnal vehessük tanácsul mindenkor, ha szükségünk van reájok.

Különös figyelmet érdemel azon mód, melly által a' tanítványok' értelmeket vagy ismereteiket megtudni, valósítni keressük. A' próbatétek, vizsgálatok, vagy examenek, mint divatban vannak, többnyire hiánosok és czélaránytalanok. Bár más kifejezést ne kellene reájok alkalmazni. Valóban nevetséges 's egyszersmind szánakodást gerjeszt bennünk azon magában furcsa környűlállás, melly szerint tanítók és tanulók nem ritkán vagy kölcsönösen megcsalják egymást, vagy egyetértőleg a' tanúkat, mint egész cursusi munkájokat egy szempillantati fényért egybevonják 's mintegy paradéra lépnek ki, elfeledvén a' multat, nem gondolván a' jövendővel. A' szóbeli vagy könyvnélkűli próbatétek a' nélkűl sem alkalmazhatók a' mathesisban, hol a' tudományt nem az emlék teszi, mi a' tehetséget inkáb öszvevonja mint tágítja. Gyakorta megtörtént már, hogy sok a' tudományban jártas és tudós férfi az illy próbatét alá nem veté magát, noha mind az, mit tőle kérdezhettek, mélyen alulesett ismeretein. A' legnagyobb tudósok megegyeznek abban, hogy elég a' methodus szeszét ismerni, 's óvják magukat az elme megrakásától és olly bajos munkálatoktól, mellyek a' találmányi erőt fárasztják.

Maguk a' tanítók is csak időről időre és rövid szakaszokban hívják elméjekbe a' tárgyakat, 's ekkor is csak azokat, mellyekre épen szükségük. Hogy kívánhatjuk így a' tanulóktól azt, mit a' tanítótól sem várunk?

Mint oskolai próbatéteink rendelve vannak, a' reájok elkészülés nem egyéb, mint a' tanuló idejének csupa vesztegetése egyfelől, fojtása pedig másfelől legbecsesb részének elméjének. Közelgetvén az examen ideje, vége minden tanulásnak, mert az examenhez tartozó készület abban áll, hogy szünetlen viszont megrágja 's nyelje azt a' tanuló, minn a' cursus alatt keresztül ment. Unalom és undok lepik meg az egyhangú foglalatosság közt, 's a' helyett, hogy újabb előmenetet tegyen, 's örömmel készülne beljebb beljebb a' tudomány szentségébe, kedvét veszti idejével, örűlvén miként rázhatja le nyakáról a' kiálhatatlan terhet, és soha nem fogja érezni azon kecseket, mellyek az újabb tárgyak 's ismeretek szerzése által boldogítnak. Többen csak a' próbatétekre tanulnak, kirekesztőleg, 's mint egyik napra felrakták a' fényes épületet, másnap ez ledűl. Mások a' próbatétek' szelleme szerint készűlnek aránylatban, vagy tanítóik' kedvencz tárgyait (millyenek, fájdalom gyakoriak) választják főkép, abban hagyván a' többit. Az illy examen közt gyakorta örömmel látjuk, miként fejtegetik 's bizonyítják ügyesen és elmésen a' tanulók feladott tárgyaikat 's kérdéseiket; de melly időt, melly tehetség pazérlást kiván ezen mód, 's melly sebesen enyésznek a' következések!

Az írásbeli próbatét ajánlhatóbb, kivált ha a' tanítványok száma nem felette nagy. A' kérdések itt közönségesek, a' feladott példák kiterjedettebbek lehetnek, de egy kérdésnél többet adni egyszerre ismét bajos. De ezen mód sem ád elég biztosságot 's egyedűl általa soha nem fogjuk ismerni tanítványaink tudása

mennyiségét, sem azon könnyűséget, mellyel adni tudja mit ért, melly könnyűséget gyakorlani 's biztatni kell, mert reá az élet' majd minden pillanatiban szükségünk van, 's elmulhatlanúl megkivántató azoknak, kik ma holnap a' tudomány alkalmazására lépnek.

Van a' próbatétnek egy természetes útja, melly figyelmünket számba veszi. Ha p. o. egy ifjú eléáll 's mondja, hogy valamelly ismeretes könyv szerint a' mathesis egy ágát tanulta ; legegyszerűbben megtudhatnók, tudja és érti e' tárgyát, ha épen authorát adjuk kezébe, hogy válasszon belőle tetszése szerint egy czikkelyt, 's ezt magyarázza mintha leczkét adna. Ki a' tudományban jártas — és jártasnak kell lennie minden vizsgálónak — azonnal elismeri, vallyon az itélet vezeti e' a' tanítványt? Ekkor némelly ötlő kérdéseket fonhat be 's kivánhat, mellyeket a' csupa emlékre tanuló nem adhat; 's végre előadatja a' tanuló által mindazon czikkelyeknek öszves foglalatját, mellyeket tanult, először egészben vevén azokat, azután osztályaiban; nevezze ki a' legnevezetesb thoorémákat, jelelje ki a' legfontosabb kérdéseket, 's adja elő mit foglal könyve rendszeresen magában, hogy szüksége szerint egyes részeit könnyen meglelhesse. Igy elméje teljes szabadságában 's legtisztábban mutatkozik.

Minden esetben hasznos a' próbatéteket rövidíteni 's mennyire lehet sokasítani 's időjöket közelíteni, hogy el ne maradjon a' tanuló egyfelől 's kénszerítve legyen ismételésekre, és hogy számos tárgy ne gyűljön öszve másfelől. A' siettetett tanulás soha sem jó 's csak azon ismeretek maradnak meg elménkben, mellyek az idő és vizsgálat által eléggé megérhettek.

Ha mit eddig említénk rövideden öszvevonjuk, a' mathesis elemi tanítását és tanulását hathatósan biztosítjuk, ha:

1-ör Elemi könyveink a' tudomány állásával arányban vannak, íróink annak szellemét tökéletesen felfogták, legrövidebb 's legegyenesb úton iparkodnak bizonyos czélhoz vezetni. Szükséges, hogy elemi íróink a' tudomány tellyes birtokában legyenek, mert a' nélkül hijában szaporítnák literaturánkat könyvükkel, 's ezektől valódi hasznot várni nem lehetne. Noha nincs több tudomány, melly hasonlítólag a' mathesissel, olly szorosan lépne elő legegyszerűbb tekinteteiről 's tanairól a' legbonyolódottabb kérdésekig, legmélyebb vizsgálatokig, még sincs itt bizonyos határa, mint említők, az elemi előadásnak, 's ezen ok is eléggé érezteti velünk, melly szükséges egy jól megérett, megfontolt, kerekített, következőlegi, szünetlen ugyan azon czélra törekvő rendszer' alkotása, rövid, egyszerű és tiszta előadás.

2-or Tanítóink lépten előmenjenek a' tudománnyal. A' kivánat szoros, erős és elkerülhetetlen. A' tanító adja a' szükséges felvilágosítást, kifejtést ott, hol az író gyakorta csak gyenge vonalokkal mutathatja az alakokat. A' tanító gerjesztője a' tanulónak, segédje elméje fejlésének, biztos vezetője utjában 's egyszóval mozdítója csak nem öszves előmenetének, biztosítója szorgalmának. A' tanítvány, szoros értelemben másolatja tanítójának, annak követője, árnyéka, teremtése; 's ha sok tanítvány felülmúlta is már tanítóját, hálaköszönettel fordult mindenkor vissza ahhoz, ki egyedüli indítója volt előmenetének, alkotója tudományának. Tanítóink már szent hivatásuk által is természetes képviselői és fenntartói a' tudományoknak, kezeik közé helyezte a' nemzet legédesb reményeit tellyes bizodalmával felruházva. Tőlük függ értelmi fejlődésük, egyedüli biztosítványa polgári helyzetünknek 's ennek függvényei: míveltségünk és nemzetiségünk. Ki nem érzi az itt

PÁPA KÖNYVTÁRA

mondottnak egész erejét? 's ne óhajtsuk, hogy tanítóink, mint legbecsesb tagjai a' társaságnak, tellyes tudományosságot párosítván egyéb erkölcsi rényeikhez, maradandó tárgyai legyenek tiszteletünknek? Honunkban több ellenséges elem borítja, fájdalommal legérzékenyebb vágyainkat; ezeket vizsgálni czélunk most nem lehet; de bizonyosan méltó tárgyai a' komoly és szigorú tekinteteknek. Honunkban azon kívánatunk p. o. hogy mathesist tanítóik a' tudomány állásával tökéletes egyenlő irányban álljanak, tán hiúságot mutatna; mert imhol, más sokkal fejlettebb nemzeteknél sem várhatnók a' tökéletes egyensulyt a' tudományok 's tanítójik közt általánosan. Hozzájárul még nyelvünk, és a' haszonba vett positiv tudományok csekély kiterjedése; azon szükség, melly a' külföldi nyelvek tanulására bennünket kényszerít; tanítóinknak — szégyenítő gondolat — majdnem közönséges vagyonotlansága, melly a' drága külföldi munkák megszerzésétől őket egyenesen kizárja; azon nehézítő környülmény végre, melly szerint ugyan azon tanító több, gyakorta elveikben egymással ellenkező tudományokat tartozik előadni; mindennapi fájdalmas okai, hogy óhajtásunk — óhajtás marad, de csatolva reménnyel, mert fejlődő nemzet oriási reményeket szül keblünkben.

Ha írók és tanítók közt az érintett egybehangzás fennáll közönségesen minden tudományra, különösen pedig a' mathesisre nézve; nem láthatni, melly ok hátráltatná a' való és hasznos ismeretek terjesztését, az elmék szabad kifejlését. Mint a' forráshoz hajlik a' szomjas, ugy borul a' gyenge kor oktatója elibe; vigyázzunk hogy az eleven, erősítő folyam helyett, rodhadt 's posvány nedvet ne szívjon!

Azon észrevét, hogy a' köz és nyilványos tanítás rendszerétől elválaszthatlanúl függ minden

tetemes javítás és előlépés, megfontolást kiván. Esetünkben p. o. hol a' mathesisi igazságok elemi tanulását és czélirányos haszonvétét, egyenesen az írók és tanítók egyesült törekvésekre alapítánk, az észrevét helyt nem találhat, mert író és tanító itt tökéletesen függetlenek bármelly oskolai rendszertől. Más, és épen tárgyunkra nézve a' legnagyobb fontosságú kérdés az, van e' oskoláinkban a' mathesisnak olly osztálya kimutatva, mellyben a' tanuló egyenesen es szakadatlan érheti főczélját, ha ezen czélja a' tudomány maga, vagy annak ágai? Vannak e' hazánkban olly intézmények, mellyek vagy különösen a' mathesisi tudományokat ápolgatják 's tanítják kiterjedetten, vagy legalább tárgyaik közt ezeknek adják az elsőséget? Ezen tetemes kérdés természetesen magában foglalja a' következőket.

Honunkban a' tudományok állása millyen, millyen különösen a' mathesisé?

Melly feltételek következtetik a' tudományok kifejlését közönségesen, mellyek különösen honunkban? Mellyek különösen a' mathesisi tudományok terjesztése' feltételei, alkalmazva honunkra? Mindezen kérdések szintannyi feladásokká válnak 's hazánkfiai legmélyebb értelmét számbaveszik. Nem is lehet czélunk illy nagy kiterjedésű vizsgálatokat most felfogni, noha minden honi kérdés úgy vonszódik hozzájok, mint nehézkednek napjaik körül az égi testek. Jövő czikkelyünk a' mathesisi methodust (előadási módot) és a' tudomány különös ágai elemi előadát tekinti.

N. K.

2.

A' szabadító háború Magyarország' határain kivül.

MDCLXXXIII—MDCXCIX.

A' Magyar szabadító háborút, melly az Ország' határain belül viseltetett, három szakaszban szerencsésen elvégeztem 's kiadtam; nevezetesen *a' Dunán túlit Tud. Gyűjt.* 1834. *K. VI. l.* 3—76; *a' Dunán 's Tiszán innenit* 1835. *K. VI. l.* 3—71; *és a' Tiszán túlit* 1836. *K. VII. l.* 3—79. Csak azok a' munkálatok maradtak még hátra, miket Magyarország' határain kivül Austriában, Erdélyben, Tót, Horvát, Oláh és Bolgárországban, Boszniában és Szerbiában a' nagy Leopold nagy erőlködéssel folytatott. 'S ezek' leírását veszik itten a' i sztelt olvasók.

MDCLXXXIII.

El nem kerülhetvén Leopold a' Török háborút, legalább a' hatalmas ellenerőt megosztani törekedett. Gróf Wallenstein Károlyt tehát a' Lengyel udvarhoz küldötte szövetséget kötni, 's ezt, ámbár a' Francziások igen ellenezték, a' követ' okossága végre is hajtotta. Addig kellett e' szerént a' támadó szövetségnek tartani, valameddig mind a' két fél állandó békességre nem lépett a' szultánnal, de a' védelmi továbbra is fennmaradt. Melly szövetséget esküvel kellett a' pápa előtt Pio és Barbarini bibornokok által megerősíteni. Békességet pedig mind a' Római császár, mind a' Lengyel király csak kölcsönös engedelem után köthetett,

és a' szövetséges egyik fejedelem' utódja sem bonthatta fel idő előtt. Továbbá a' császárnak 60, és a' királynak 40 ezer embert kellett az egész háboru alatt készen tartania; 's amannak Magyarországot, emennek Podoliát és Ukrainát adatott fel visszavenni. Egyébiránt köteles volt a' császár 300 ezer birodalmi tallért előre lefizetni a' Lengyel koronának ollyképpen, hogy e' summa levonathatott azon tizedekből, miket a' pápa megegyezés utján engedett. Végre pedig csak úgy vetethettek fel a' szövetségbe mások, ha sem a' császárnak, sem a' királynak az ellen kifogása nem volt; különösen az Orosz czárra nézve, ha az ajánlatot elfogadná, a' kölcsönös helybenhagyás már előre megadatott. 1683

E' közben az utfők a' határokon néppel megrakattak, a' várok jó karba tétettek, 's Bécsnek is, mert félteni lehetett, több erősítések adattak. Majd a' Lothringeni herczeg Károly, úgy mint fő vezér, szemlét tartott a' császár, Bajor választó fejedelem, és több birodalmi nagy személyek előtt a' seregen, melly összegyűlt a' Köpcsényi sikon, és 40 ezer embernek találtatott.

Érsekujvár. Ezután a' császár Bécsbe ment, Károly pedig elkezdte hadi munkálatát Érsekujvár alatt. De nem volt az első siker kedvező, mert ámbár a' véletlenül megjelent ostromlók készületlen találták az őrséget, és két telepünk ontotta golyóját: mindazáltal a' merész kicsapások száznál több életet fogyasztottak el, 's az új hadviharnak áldozati zsengéje lett a' két ifju gróf Taxis és Katzianer. Híre jött e' mellett a' nagy vezér' felközelgésének, kit hogy kitanulni, 's útjában elakasztani lehessen, Károly elszállt Ujvár alúl, mi közben az üldöző fegyver miatt ismét több száz emberünk elhullott.

1683 Károly tehát a' Rába 's Rábcza között állott fel; de minden vigyázata mellett is tudtak kalauzok a' nagy vezérnek egyenes útat mutatni e' folyamokon keresztűl a Fertőhöz, 's a' herczeg egyszer csak azt látta, hogy Gálos, Óvár, és más faluk minden felé lobognak, 's közelebb a' Török Bécshez mint ő, mert már Brucknál a' Lajtán is Austriához általment Félelmes helyezetéből Károly kimozdult, ne hogy útját elvágják, vagy egészen be is kerítsék a' Törökök; 's a' Dunán általkelvén Győrnél, miután ezt, Komáromot, és Leopoldvárát mindennel hirtelen ellátta, a' gyalogságot Posonyon és a' Marchon keresztűl Bécs felé küldötte, a' hova egyenesen tartott maga is a' lovassággal Köpcséntől. Az erről értesített nagy vezér Tatárait nyomon előre futtatta, kik is Petronel és Elend között egy bokros helyen találkoztak előcsapatinkkal, 's ezek az egécz Török erőt jelen lenni gondolván, rémültökben zavarodva szaladoztak széllyel. Lajos, a' Bádeni markgróf tudott nagy nehezen valami rendet tartani, 's a' veszély nála nélkűl jóval nagyobb lett volna; de még így is minden poggyász, herczeg Croynak és generál Caprarának egész ezüst asztalkészülete oda veszett; 's a' több halottak között herczeg Arenberget egy kard terítette le, melly fejét szelte két felé. A' Savoyai herczeg Bécsben halt meg kevés napok mulva sebében.

Bécs. Azt hitte Bécs, hogy el van törűlve az egész lovasság, 's ez a' várost szörnyűképen megrázza. A' titkos tanács Linczbe indulni sürgeté a' császárt, és ment a' felség egész udvarával, Korneuburgig 200 ember által kisértetve, onnan pedig szinte Linczig csak magán, 's ámbár a' Tatároktól mindég nyomban üldöztetve, mindazáltal szerencsésen. Már most valaki csak fogathatott fogatott, a' leghitványabb szekeret is felette drágán

fizették, 's hat egész óráig szakadatlan sorban 1683
tolták egymást a' kocsik a' hidon 60 ezer emberrel. Bécs' vidéke hegyen és völgyön láng vala, 's mivel a' Török már Ensnél szaguldott, Leopold Linczből is elment Passauba E' félelmes körülmények között érkezett meg Károly a' lovassággal Bécsbe, 's a' Duna' szigetébe szállott, hogy a' hidat a' Delyk és Spahik ellen oltalmazza, kikkel elégszer is csatázott. A' gyalogság is megérkezett Posonytól a' Duna' bal partján, 's ebből Károly 12 ezeret őrizetre a' városba küldött, és gróf Stahrenberg Ernesztet tette kormányzóvá. Új buzgalommal folyt az erősítés, még papok is önként vegyűltek a' munkások közé. Az universitás, czéhek, 's egyéb testületek zászlóallyakat állítottak, 's 8000 emberökkel, 20 ezerre nevelték a' rendes katonaságot. De még is mi volt ez Kara Mustafa nagy vezér' hatalmához képest, ki 300 ezerrel tipratott maga körül földet! A' legelső ellenség Lajos (Julius) 12-én kezdte magát mutogatni S. Marxnál, 's mindgyárt pusztulás és öldöklés bélyegezte nyomait. Ezután naponként szaporodott, 's a' várost körülnyargalta; gróf Stahrenberg azért a' városon kivűl eső házakat lerontatta, az ölfákat elégette, sőt a' külvárosokat is felgyújtatta, az épen maradt Leopoldstadtra pedig a' Török vetett nem sokára tüzet, miután tudniillik Károly a' szigetből kinyomatott, 's Morvaországba ment Lajos' 17-én. Megfosztatván a' város e' szerént minden külső oltalomtól, másnap a' vezér sebes árvízként terült el körűlte, a' futó sánczokat mintegy 200 lépésnyire a' Burgthortól megnyitotta, 's már délután a' Schottenhofban klastrom, templom, és sok palota szörnyen égett. Nem volt azonban a' nagy vezér akaratja ostrommal venni be 's felégetni a' várost, mivel az ő fösvény lelke csak maga kivánt annak kincseihez jutni; ugyan azért csupán elfárasztó

kákkal igyekezte az őrizetet feladásra
.tani, 's legfelebb is tűzaknákkal iparko-
zdítani szándékát. Más nap a' kormány-
on az őrhelyeket vizsgálná, egy repülő
be üttetett, 's míg sebében feküdt, sán-
cz... a' nagy vezér mindég közelebb jutott, sűrűen szórta bombájit, és a' kikicsapó őrséget kevés haszonnal engedte munkálkodni. Nem tudni bizonyosan miért, talán hogy az élelem ne fogyjon olly nagyon, 12 ezerből álló Magyar és Ausztriai foglyait halálra szánta ez a' vérszopó, István (Augustus) 16-án, 's illyen öldökléssel három egész napot borzasztott. Mikorra vége lett, a' sánczok kinyultak a' Burg és Lőwel bástyákig: amott a' Mesopotamiai basa Kara Mehemet, 's eleste után a' Damaskusi Yssam vezérkedett; emitt a' Temesvári basa Achmet; maga pedig a' nagy vezér, hogy példájával mindeneket buzdítson, e' kettő között a' ravelinnál. Sűrűen lobbantak az ostromlók és ostromlottak' aknáji; István' 26. a' contrescarpe nagy erőlködéssel lett megközelítve, mire két rohanás következett, 's az elsőben szinte sánczáig űzetett az ellenség, de a' másodikban a' contrescarpén feláll ott, és csak iszonyú vérontással lehetett onnan elnyomni. Ezután a' kicsapás, aknák' lobbanása, rohanás, mind nem egyféle sikerrel, szokott dologgá vált, különösen a' nagy vezér a' császári vár alá akarta magát befurni, 's vigyázni kellett a' pinczékben. Már a' ravelin leomlott, de a' rákövetkezett rettenetes ostromot visszaverte a' hallatlan vitézség István' 30-án, midőn 3000 kézgranát repült az ellenség közé, a' mi miatt sokat is szenvedett. Ez a' ravelin azonban, mivel csupa rom lévén oltalmazható már nem vala, önként a' Törököknek hagyatott, kik is abba Teréza (September) 3-án beszálltak. Ez alatt a' Lőwel és Burg bástyánál is nehéz harczok után a' falakhoz fértek.

Emennél egy akna öt ölnyit döntött az árokba 1683
Ter. 4-én, 's egy másfél óráig tartó kegyetlen ostrom követte, mellyben 4000 Töröknel is több rohant; de Stahrenberg, Capliers és Saum grófok, 's egyeb generalok jelenléte annyira buzdítá az őrséget, hogy ámbár a' Törökök már zászlójikat is kitűzték, 500 holtat ottan hagyva kellett hátrálniok. Éppen akkor a' Lővel bástyánál is egy akna hat ölet ledöntött a' falból; de mivel nem úgy dűlt, hogy jó felfutást engedne, 's mivel egyszersmind irtóztató kartácseső omlott ki a' várból, sikeretlen rohanás következett utánna, mellyben 1500 Török hullott el. Még is bátorkodott a' nagy vezér mindgyárt másnap újra rohanni a' résekre; de mivel akkora spanyol soronpokkal, gerendákkal, homokzsákokkal 's egyebekkel betömettek, megént haszontalan vesztegette népeit. Hirt hallott azonban, hogy a' Lengyel király, Szobieszky János, a' szorongatott városnak segítségére jő: kettős iparral, 's új erővel és fortéllyal fogott a' dologhoz, hogy Bécset minél elébb feladásra kényszerítse. Ostromlott minden nap többször is; keresztény fejeket szúratott póznákra, ezzel értetvén a' várbeliekkel azon esetre sorsukat, ha késedelmeznek; 's egykét napi fegyverszünetet kért azon ürügy alatt, hogy halottait eltemethesse, de valóban azért, a' mint ki is tetszett, hogy az őrség magát készen ne tartsa, 's akkor egy véletlen rohanás óhajtott szerencsével üssön ki. Utóbb már a' Burg és Lővel bástya közötti contrescarpet szándékozott megtámadni, 's hét tűzaknát kezdett ásatni alája, de idő' rövidsége miatt végre nem hajthatta. Egyszersmind 12 ezer Törököt, és Tökölyvel 8000 pártost azért küldött által a' Dunán, hogy a' Lengyel királyt utjában feltartóztassa, 's akármi más jöhető segítséget visszaverjen. Már Enzersdorf több faluval együtt hamuvá lett, mikor a' Lothringeni her-

1683 czeg e' gyujtogatókkal szembe jutott. Lubomirskynak császári Lengyel csapatai tettek első támadást, a' millyen hevesen, ollyan nem nyomosan, és hátukon vitték az ellenséget azon erdőcskébe, hol a' herczeg hirtelen holmi sánczot hányatott, 's ágyújival megrakta. Mihelyt a' Török oda ért, egyszerre mindenből rettenetes tűzzel fogadtatott; szaladt ugyan sebesen, még is részént elhullott, részént pedig a' Dunába fulladt, mert az űző lovasság mindenütt nyomában volt, a' hidak pedig felszedettek. Zsákmányul maradt minden poggyász, és 25 zászló. Több jelesek között elesett az Egyiptomi basa. Tökölyi csak az éj' segedelmével szabadulhatott meg; de népe is kifutott Posonyból, 's a' város mindgyárt Leopoldnak esküdött hűséget. — Hamar ezután, Teréza' elején, megérkezett a' Lengyel király 20 ezerrel Károlyhoz, ki 23 ezret vezetett, 's az ekképen egyesült hadsereg, Bécset felszabadítandó, Tuln mellett a' Dunán általjött, hol már a' birodalmi segítő nép várakozott, mellyel az egész sereg 80 ezerre szaporodott. Nevezetesen a' Bajor választó fejedelem, és Frankeni kerület, mindenik külön 8 ezret, a' Szász pedig 10 ezernél is többet küldött. Kellett sietni a' segéllyel, mert Bécs legfelebb négy napnál nem tarthatá magát tovább; a' hadtanács a' Kahlenbergi bérczek' járatlan ugyan, de legrövidebb útját választotta. Teréza' 13-án Bécstől nem messze tűnt fel a' keresztény tábor, mellyet midőn a' nagy vezér egy hegyről megláta, nevetett, mivel neki még 168 ezre volt, 's épen e' napon jött ahhoz 6 ezerrel a' Budai basa. Hasztalan javasla tehát a' Tatár Chám, hogy az árkokból is kikellene venni ütközetre a' népet; Kara Mustafa elégségesnek tartotta magát ütközni 's ostromolni egyszersmind, és ezért a' Jancsárokat nagyobbára árkaikban hagyta. Más nap, Ter. 14-én, csatarend-

be lépett az egyesült sereg, ez első nagy üt- 1683
közetet, mellytől egész birodalom' boldogsága függött, erősen megharczolandó. Bal szárnyán vezér a' Lothringeni herczeg, s oldalánál a' Badeni két markgróf, Szász Lauenburgi herczeg, 's minden Ausztriai generál. Közepett, bal szárny felé, parancsol a' Szász választó fejedelem, 's vele a' Szasz Hall herczeg Keresztely, és a' Szász generálok; jobb szárny felé a' Bajor választó fejedelem Maximilián Emmánuel, és herczeg Waldeck, 's ez alatt a' birodalmi sereg, és ott a' Brandenburg Bayreuthi markgróf, 's a' Bajor és Frankeni generálok. Jobb szárnyon a' Lengyel király maga saját népével, de császári csapatokkal vegyítve. Megmozdúl a' bal szárny, 's bár a' terhes útat a' Török ágyúk terhesebbé teszik, az itt ott hamar felhányt telepekről tüzelve, és szünetlenűl csatázva síkra ereszkedik, ott az ellenség' vonalát vitézűl megtámadja, de még is két egész óráig állja ki tüzét a' Budai basa. Most a' közép pont is kiindúl, 's a' Szász választó Bechirre talál, az Aleppoi basára, 's futni kényszeríti a' völgyben; és a' Bajor választó a' Jancsárokat tolja el, 's maga is, mert legfelől harczol, egynehányat levág. Már a' Lengyel király sem várakozik, 's egy fél óráig tartó kegyetlen csatával a' nagy vezért igen hasznos állásából kiveti, miután az ütközet mindenütt közönségessé lesz. Nyakasan kezd állani a' Török, de csak hamar hátrál, 's nem sokára fut; a' nagy vezér Mahomet' zászlóját kénytelen kitűzni, gyülekeznek is alája, megújul a' harcz, vagdalódzik a' nagy vezér maga is, és minden basa; de a' kiállhatlan vitézség elől megént futnak, 's fut minden basa, és a' nagy vezér is. Illyen hirtelen lett az ütközet' vége, abban nem is sokan estek el. Károly a' maga népét, valameddig az ellenség egészen széllel nem szóratott. mindég rendben tar-

1683 totta; hanem a' Lengyelek mindgyárt zsákmányozni kezdtek, 's a' legtöbb és legjobb nekik esett. Szobieszkynak jutott nevezetesen a' nagy vezér' felette gazdag és pompás sátora, a' hadi pénztár, és minden iromány, 's Mahomet' zászlója, mellyet azonban még az nap Romába küldött Talentitól. Zsákmányra kerűlt az egész tábor, a' sátorok' drága butora, minden poggyász, minden ágyu, por és golyó. 'S így tünt el a' szégyen szárnyain, a' legelső ütközetből, az a' kevély nagy vezér, ki győzelmének határait sehol sem tudta képzelni, 's egyszerre fél világot fenyegetett felfalással. Elvesztett a' megszállás olta 70 ezer embert de az őrség is egészen 4 ezerre olvadt le, mellyből azonban legtöbbet az uralkodó vérhas hordott el. Az ütközetben maradt részünkről gróf Dupigni ezredes, gróf Leslie, báró Gosalinszky és báró Walther ezredes főhadnagyok, Rimpler generál mérnök, 's még más 17 kapitány, 20 hadnagy, és 5 zászlótartó. A' Lengyel király leginkább Postohin, a' Krakói vajda' fiján sajnálkozott. Török részről egyéb fő tiszteken kivűl a' nagy vezér' Kiajája is elesett. Mihelyt ezután Leopold gróf Auersberg által a' dolgok felől tudósítatott, lejött a' Dunán Linczből, és bibornok Koloniccsal a' szent István templomában Téged Istent mondatott.

MDCLXXXIV.

Verőcze több várokkal visszajő. Dráván túl, hol generál Leslie vezérkedett, ez évben kezdődött a' háború. A' generál nagy vergődéssel általment a' Verőczéhez közel eső mocsáros erdőn, 's ezt a' várt, miután 131 esztendeig volt Török igában, megszállotta, 's hamar elkezdte ágyuzni. Az ezerre telő asszonyokon 's gyermekeken kivűl hatszázan voltak ben a' fegyvert foghatók, 's

a' külvárost felgyújtották, másutt a' háztetőket leszedték, es kemény ágyúzással adták 1684
a' szomszéd Törököknek szorult állapotjukat tudtokra, mivel az élelem szűken volt. A' Boszniai basa meg is indult egynehány ezerrel szabadításukra, de gróf Trautmannsdorftól, kit Leslie 4 ezerrel küldött ellene, annyira megveretett, hogy csak táborának hátrahagyásával futhatott el. Segélyjére jött ugyan a' Gradiskai basa 1500 emberrel, de mihelyt Trautmannsdorfot meglátta, maga is az erdő felé szaladt, mindazáltal a' hátulsók közűl százak levágattak. Mi egy kapitányt, és 14 közembert vesztettünk; foglyunk pedig lett két aga más 30 Törökkel, 's nyereségünk 12 zászló, és egynehány dob. Erre a' várbasa alkudozni kivánt, egy kaput tüstént által is engedett, hova Leslie 200 embert állított, 's e' között mentek ki más nap a' tisztek leghitványabb lovaikon, fegyveresen, és a' köznéppel együtt Brezoviczára kisértettek. Utközben azonban annyira lázongtak, hogy a' kisérő Horvátokat már meg is támadták, de széllyel verettek, 's úgy a' nagyobb részök fogságra vitetett. Egyébiránt Verőczén 14 ágyú, 20 mázsa por, csak nem annyi ón, és ágyúgolyó találtatott. Ezután a' szomszéd *Breznovicza* önként feladta magát; *Szopieból* pedig, *Sztarinból*, és más erőségekből előre kiköltözött az őrség; *Moszlavina* ugyan nem akart engedni, de gróf Serautól erőszakkal bevétetett.

MDCLXXXV.

Bunics többekkel együtt elpusztúl. Ez évben a' hadi munkálatot generál gróf Herberstein, a' Károlyvári kormányzó kezdte el. Egy tervet készített ő a' Venécziai generálokkal, (mert ez a' köztársaság is háborúban volt a' Törökkel) hogy miként dolgozzanak össze Dalmácziában a' legjobb sikerrel. Annálfogva Likánba és Korbavába kellett

1685 Herbersteinnak nyomulnia, 's megjelent a' Bunicsi sziklavár alatt, melly a' felkérés után egynehány órával mindgyárt feladatott, úgy azonban, hogy az őrség Bihacsra vitessék. Ezt a' zsivány fészket azutan földig lerontották; de mind azok az erősségek és faluk is, mellyek a' Bunicsról Udvinára vivő, 's 1½ mértföldnyi széles, 's 5 mértföldnyi hosszú völgyben találtattak, elébb kiraboltatván, hamuba döntettek.

Eszéki hídégetés. Ekkor kapott Leslie parancsot, hogy igyekezzék az Eszéki hidat felégetni, mellyen a' Budánál megveretett Zseraskier népe' maradványával a' Dráván általment. Éppen össze volt nála gyűlve 3000 Horvát, 700 Német, 1000 vasas, és 2000 dragonyos, akarván valami jeles dolgot végrehajtani; ő tehát e' népnek egy részét hátrahagyván a' poggyásszal, Eszékre indult a' többivel. Útközben Balog Gáspárt 500 Horváttal *Mihalovicz* vára ellen küldötte, 's a' 81-ből álló őrség azonnal fel is adta magát feltételek nélkül. Miután Balog e' foglyait toronyba zárta, sietett elérni Lesliet, 's nem sokára Eszékre jutottak, hol az ellenséget már készen találták. Azonnal elrendelte népét a' generál, különben is régen ütközetre vágyott: jobb szárnyra tette a' Draskovics' Horvátait, mellőjök Herbeville' dragonosait, és Montecuculi vasasait; balra Pace' ezredét, Trautmannsdorf és Serau' dragonosaival; közepett voltak az ágyúk. Rövid csata után az ellenség megszaladt, Leslie raboltatta Eszéket, 's felégetett egy nagy darabot a' hidból, mellyet 25 ezer emberrel tíz nap alatt csináltatott Szoliman, midőn Szigetet ment ostromolni 1566-ban Zrinyire. Mintegy 600 Török esett el, részünkről csak 30, 's e' között gróf Ladron és Justin, mind a' kettő kapitány, és egy zászlótartó. Zászlót nyertünk 14-et, 's ötöt ebből gróf Dietrichstein Bécsbe vitt. Leslie ugyan egyszersmind a'

várt is elakarta venni, hanem ahhoz nem volt elegendő ereje, fogyott az élelem is, a' Török pedig mindenfelől kezdett csoportozni: miután tehát még 13 malmot felégetett a' Dráván, Turavonaczhoz elvonult, 's onnan a' Horvátok haza mentek, maga pedig betegen Kapronczára vitetett. 1685

Dubiczai tűz. Más felől a' Horvát bán, gróf Erdődy törött egynehány ezerrel Dubiczára; midőn a' különben széles és mély Unna vize nagyon el volt apadva. Szapora Török tűz között gázolt által a' lovasság, megette pedig a' gyalog nép, feje felett tartván a' puskát; és mivel Dubicza nincsen az Unna felől fallal bekerítve, könnyen csináltak a' vitéz Horvátok útat oda magoknak. Itt raboltak, amott verekedtek, másutt az épületekre hánytak tüzet, 's a' várnak is mind a' három szeglettornya égett. Még sem adta meg magát az aga; sőt miután a' Horvátok vitték a gazdag zsákmányt, utánok ment a' segélyjére sietett Kosztaniczi, Jaszenovaczi és Gradiskai Törökökkel megfosztani őket; de megveretve üresen tért vissza, 's hamuvá lett az alatt a' vár is.

Télre telvén az idő, a' Lothringeni herczeg seregének egy részét Horvátországba küldötte; generál Caraffa pedig egynehány ezerrel Erdélybe ment, 's Leopold' pártjára hajtotta Apafit, min a' Stambuli udvar, mellynek az uralkodó éhség már is elég bajt okozott, még nagyobb busulásba esett.

MDCLXXXVI.

Apróbb csaták imitt amott történtek; de különben ez az év nem sokat mutathat a' Dráván túl. A' *Verőczeiek* Eszék felé rándulván, sok marhát elhajtottak; de utoléretvén a' Törököktől, elvesztették a' zsákmányt, elhullottak sokan, 's futva kereste Verőczét a' többi. — Jobb szerencsével járt ezredes kapitány Orlick a' Károlyváriakkal. *Tudort*

bevette, feldulta, felégette, 's a' mit az őrségből le nem vagdalt, fogva vitte magával. Utjában *Klanecz*be is berontott, de a' Török onnan jókor kiszökött, és ollyan hirtelen, hogy zsákmányolni még eleget hagyott. — Ezredes főhadnagy Makáry egynehány csapatot szedett össze a' Szent György körül szállásolók közül, *Orakoviczot* bevette, zsákmányozás után felgyujtotta, 's egynehány száz Törököt levagdalt, vagy elfogott. Ezt az ellenség megakarta torlani, Draviczánál több ezerre verődött, 's Verőczére szándékozott De a' jókor értesített Makáry hirtelen felvévén a' Károlyvári és egyéb őrséget, a' Törököket éjjel még *Draviczánál* meglepte, verte, zászlójiktól megfosztotta, 's azután a' helyre tüzet vetett, és jól meggazdagodva visszatért. — Lajos pedig, a' Bádeni markgróf, ki a' Dunán túl foglalgatott, az Eszéki hidat akarta felgyujtani. Csak az előcsapat közelített a' *Dárdai* hidfőhöz, 's ámbár nem könnyen lehetett hozzá férni a' mocsárok miatt, még is kifutottak belőle a' Törökök Eszékre, lángba borítván eléb, magok után a' sánczot. Éjjel tehát a' hid meggyuladt, 's a' támadt szélben 5000 lépésnyire porrá lett.

Ezen a' télen Schärfenberg' hada volt Horvátországban szálláson; a' nagy vezér pedig Eszéknek látott erősítéséhez; és a' legvitézebb jancsárokat tette bele őrizetre.

MDCLXXXVII.

Mihelyt a' Lothringeni herczeg Insbruckból Bécsbe megérkezett, azonnal hadtanácsot ültek az idei táborozás felől. Némellyek legelsőben is Eszéket javaslották elvenni, mert azután könnyebben lehetne jutni Belgrádhoz, ezt pedig egész főországnak, Boszniának és Szerbiának meghódolása követné. De illy messze nyomulni a' Török birodalom' belsejében, midőn a' sereg' háta megett még annyi

annyi erős várral bir az ellenség, olly me- 1687
rénynek tartatott sokaktól, melly a' több évi győzedelmek' hasznait könnyen 's hamar semmivé tehetné. Károly oda nyilatkozott, hogy az idén nem várokat kellene megszállani, hanem ütközetet adni nyílt mezőn, 's egy fő diadal' gyümölcseit sok időre szedni nyugodtan.

Eszéki táborozás. Megszállás tehát nem készült Eszékre, de még is mellette reménylett és akart a' Lothringeni herczeg győzedelmet nyerni. Ugyan is a' nagy vezér Pétervárad körül volt, és feléje léptetett a' herczeg. Közelítvén Dárdához, Eszékre futott onnan a' Török, 's Károly is utánna kelt; és Eszék 's a' folyam közé feküdt. Több idegen fő személyek között, kik oskolájába jöttek tanulni, volt a' Szász Koburgi herczeg, György Lajos a' Hannoverai örökös, Ferdinand Károly Mantuai herczeg, 's Alderich Carpegna Scavalnoi gróf is. Mihelyt ez a' nagy vezérnek tudtára lett, azonnal az Aleppoi basát Eszékre küldötte, hogy ollyan tágas sánczolatot készítsen, mellyben 80 ezer elég könnyen mozoghasson. Ebbe szállott száznál több ágyúval, 's ki sem jött belőle, ámbár a' herczeg több ízben csatarendbe állott. Mert ugy gondolkodott a' nagy vezér, hogy előbb a' Tatárok' apró csatájival kifárasztja népünket, de élelmünk is megszűkül, 's így is ellankadunk; akkor azután ő könnyen győz nyugott seregével. Szüntelen tüzelő ágyúji sokat el is vesztegettek közülünk, 's a' többek között ezredes főhadnagy gróf Pálffy Ferencz és gróf Rödern elesett; az élelem, ámbár generál Rabatta szorgalmasan gondoskodott, ember és ló' számára hova tovább fogyott; a' levegő megveszett; de a' nagy vezér mindennel bővölködött, és hozzá nem lehetett férni: 's ezekért a' hadtanács elmenetelt határozott. Mihelyt a' sereg két vonalban és csatarendben Valpo felé megin-

1687 dult, azonnal űzőbe vétetett, mindazáltal ez nap fél mértföldnél nem ment tovább Eszéktől. Más nap reggel indulókor újra 's erősebben támadtak a' Törökök, és két legmerészebb basa csak a' herczeget törekedett elfogni, de ő sértetlenül érkezett meg Valpohoz. Itten ütöttek azon fűvezőkre, kik az oltalmukra rendelt őrizetet be nem várták, 's egynehány százan lovastul elfogattak. A' sereg azonban csak igen lassu lépésekkel haladt, mert a' kiehült lovak lábaikat alig tudták emelni, 's még úgy is sokat kellett a' mocsárokban elhagyni. Illy bajos volt a' Drávahidhoz való érkezés, az ellenségtől folyvást üldöztetve, mi miatt a' gyalogságnak mindég csatarendben kellett lennie, 's még ugy sem kerülhették el a' halált, vagy a' lánczot több százan. Végre csakugyan általhozattak a' pogyászok, 's általjött más nap a' sereg is, melly a' hidat maga után lerontván, Siklós felé tartott, 's a' Mohácsra merészkedő nagy vezért megverte, 's Eszékig hajtotta, Dünnewald és Souches generál grófok 14 ezreddel küldettek a' Horvát széleken vígyázatra, a' többi nép pedig Magyar országban maradt erős helyeket szedni el a' Töröktől.

Kosztanicza és Dubicza ég. Parancsot vett gróf Erdődy is a' Horvát bán, hogy ne engedjen Magyar országba valami segélyt a' Törököknek küldeni. Általmenvén tehát az Unnán, Kosztaniczát meglepte, mintegy 400-at levagdalt. maga csak 3 közembert és ezredes Voinovichot vesztvén el, de 15 keresztényt kiszabadított, 's a' várost feldulta és égette. A' várhoz csupán nagy ágyúk' szüke miatt nem juthatott. A' Dubiczai, Bihacsi 's egyébb Törökök megindultak ugyan Kosztanicza' segélyjére, hanem a' Sziszeki Horvátok miatt, kik a' szomszédbeliekkel többen lettek ezernél, 's Dubiczát megrohanták, dulás után felégették, visszsza kellett fordulniok.

Vucsin bevétetik. Dünnewaldnak a' sok esőben általázott serege Szamárdinál kinyugodt, 's ott gróf Batthyány' 2000 Magyarával szaporodván, Vucsin alá szállott, melly tulajdonképen rabló vár volt egy sziklatetőn 's a' szomszéd Verőczét, Szent Györgyöt és Szent Keresztet szünetlenül zaklatta. Hasztalan felkérés után futó sánczok nyittattak, 's a' telepek szórták golyójikat, mi közben egy Török puska Souchest veszélyesen találta oldalba. Csak hamar rések üttettek a' falakon, 's fejér zászlók jelentek meg rajtok, és az őrség feltétlenül adta meg magát. A' 300 fegyverfogható fogságra vitetett; az asszonyok és gyermekek pedig zsákmányaikká lettek a' tiszteknek. Egyébiránt itten nem sok jószág találtatott, csak 8 ágyú, 's élelem és hadi szer is kevés; a' becsesebb holmit jókor Belgrádra küldötték. 1687

Eszék' 's Valpo' bevételét sok helyek követik. Értette Dünnewald, hogy Eszék ugyan erőssen őríztetik, de már a' drágaságok még is hajókra hordattak. E' kincset a' generál nem akará engedni, és hogy annál elébb érje, Vucsin alul, miután o't őrizetet hagyott, szekereken vitette a' népet. Elébb azonban Valpot vala szükséges megtámadni, 's lövette késedelem nélkül szaporán és szörnyen; de az alatt is gróf Hofkirchennel Eszék felé szaguldatott, a' min e' hely annyira megrémült, hogy semmit sem gondolván a' biztató basákkal, köteleken bocsátkoztak le a' katonák, és elszöktek. Ekkor azután a' basák is egy holdvilágos estvét használtak, 's még csak a' kész tüzaknákat sem gyujtották fel. Dünnewaldot Valponál az a' Magyar értesíté erről, ki generál Häuszlernak is többször helyes hírt adott, 's mivel a' nyársat maga kérte ha nem mond igazat, hitt neki a' vezér, 's generál Ladront egynehány ezer lovassal Eszékre küldötte. A' sok élelmi és hadi-

1687 szeren kivül 52 ágyú találtatott. Dünnewald e' történetet közölte Valpoval, de a' basa hitelt nem adhatván, nem elébb adta meg magát, 's már ekkor feltétlenül, holott elébb szabadon elmehetett volna, csak midőn az Eszékről hozatott nagy ágyúk döntögették a' várfalat. Igy lett a' 600 Török rabbá. Ágyu kevés volt. Ezután Dünnewald Eszékre ment, 's illy hallatlan nyereségért hálaadó isteni tiszteletet háromszori lövés között tartatott, kormányzóvá generál gróf Aspermontot nevezte, 's a' hírt adó Magyar pórt is gazdagon megjutalmazta. Ez a' váratlan eset körül belül olly nagy ijedtséget okozott, főkép miután egy erős Török had Eszék' visszavetelére haszontalan jelent meg, hogy *Vukovár*, *Szotin*, *Karlovitz*, *Erdőd*, *Mitrovicz*, *Orovicza* erősségeiből, még *Péterváradrol* is, elfutottak az őrségek, és szabad út nyilt a' győzedelmeseknek Tót országban minden felé. Mivé lehet még a' hatalmas is! gyáván fut az a' Török, ki fél világ' számára készíttetett rablánczokat, a' miktől félvilágnak reszkettek nagy királyjai! Őrizettel csak Vukovár, Erdőd és Orovicza rakatott meg, a' többire katonaság nem maradt.

Posega is többeket hoz vissza. A' mosolygó szerencsét el nem kell szalasztani! Posegát irányozta Dünnewald. Mihelyt ezt a' basa hallotta, tüstént többel ezernél egy szoros útat elállott; de melly nagy lett bámulása, midőn a' generált egyszer csak maga előtt látta, mert ama' szoros út helyett a' hegyeken jött keresztül A' basa hirtelen Posegában termett, nem a' város oltalmára, hanem a' gazdag Rácz kalmárokat rabolni, 's azután az égő házak közül olly sebesen futott el, hogy ezredes főhadnagy Bisarro Leonida többé be nem érhette. Itten a' Horvát bán és Trautmannsdorf ezredét magához rendelte Dünnewald, mivel az el-

foglalt erősségek' megrakása miatt a' serege nagyon megfogyott; azután megerősítvén Posegát, *Csernek* várra sietett, de *Szuráccsal*, *Pakraczczal*, és másokkal együtt ezt is üresen találta, 's már ez az egész tartomány megtisztult a' Törököktől, még pedig csak kicsiny sereg által. 1687

Dünnewald illy szerencséje közben még *Gradiskát* is be kivánta venni, 's ezzel utat nyitni Boszniába. Már a' feléje vivő szoros útakat Hofkirchennel vizsgáltatta, miközben a' generál megszalasztott egy nagy lovas osztályt, de maga is a' karján puskalövést kapott, egy Götz ezredebeli hadnagy pedig nehány közlegénnyel elesett. Szándékával azonban felhagyott, nem Gradiska 's a' vidéke népessége miatt, hanem mivel késön volt az idő, nevelkedett a' hideg, 's a' rossz hidak és mocsárok veszélyesek voltak. A' sereg tehát Horvát országban téli szállásra ment.

Erdély Ország hódol. Mig ezek történtek a' Dráván túl, az alatt a' Lothringeni herczeg Erdély felé tartott, 's titoknokától izent a' fejedelemnek Apafinak, és az uraknak, hogy a' beérkezendő fáradt sereg' jól fogadására korán rendelések tétessenek. A' fejedelmi követség Somlyónál fogadá a' herczeget, melly ígért ugyan hűséget a' Magyar királynak, de valami tökélyeset végezni nem lehetett, 's generál gróf Schärffenberg és báró Falckenhain Apafihoz küldetett egyezni. Maga Károly a' sereget Kolosvárhoz vezette, 's a' város 's vár kapuit felnyittatni kivánta; nem is elégedett meg a' kormányzónak ollyan feleletével, hogy ezt Apafinak egyenes parancsolata nélkül nem tehetné; sőt a' gondolkodásra kért időt sem adta meg, hanem egyszeriben nyilt kapu, vagy ostrom között engedett választani. A' szorult kormányzó kiküldött, némelly pontok megállapíttattak, 's arra gróf Stahrenberg Guido négy ezreddel beszállott. Mivel pe-

1687 dig Apafi még ekkor sem nyilatkozék kereken, hogy tudni illik a' Törököt nem esmeri urának, 's egészen Leopoldnak hűségére kötelezi magát: Károly a' fő városra Szebenre szándékozott, nem is foganatlanul, mert a' fejedelem mingyárt követeket bocsátott, és alkura lépett á' herczeggel. E' szerént a' császári nép befogadtatott Erdélybe, 's tartására igértetett 66 ezer köböl gabona és liszt, 39600 mázsa hus, 120 ezer köböl zab, 7000 hordó bor, 144 ezer mázsa széna, 48 ezer kötés szalma. Elegendő fát, sót és világítót a' gazdák köteleztettek adni. Továbbá a' pénzt következő terminekben kellett lefizetni: András (November) 15-dikén 75000; 1688, Árpád (Januarius) 1-én 150000; Mátyás (Februarius) 1-jén 125000; Jósef (Martius) 1-én 100000; Béla (Aprilis) 1-jén 100000; Ferdinand (Majus) 1-én 100000; László (Junius) utolján 50000. Egyébb iránt a' fejedelem' és rendek' jogai, birtokok' sérthetetlensége, 's a' négy vallásnak szabad gyakorlása biztosíttattak, 's a' közjóra 's békessegre tartozó más intézetek is gondosan elrendeltettek. Károly ezután az Erdélyi hadkormányt herczeg Croynak és generál Schärffenbergnek adta, maga pedig, télre kelvén az idő, Bécsbe ment.

Leopold a' szerencsének víg forgása közben fiját, a' 10 éves Jósefet megkoronáztatni, 's egyszer'smind Magyar országot az Áustriai háznak örökévé tenni szándékozott. Ezt a' felkivánt Magyar uraknak Bécsben adta tudtokra, kik is bibornok Kolloniccsal tanácskozván felőle, a' karokat és rendeket Po'sonyba országos gyűlésre összehívni szükségesnek találták. Összehivattak Ferencz (October) végére, 's lejött maga Leopold is Jóseffel.

„Alig ért el Felséged Austriának határihoz, — ekképpen idvezlé Farkasfalva mellett a' fényes küldöttség' ősz szónoka Fenesy György Egri

püspök, — „midőn már a' Magyarok is mindenkori óhajtásuk' czéljához és határihoz jutottak, mivel boldogságuk' kezdetét, és közelgését sajdíták. Reám bízták azért, hogy a' karok és Rendek' nevében alázzam meg magamat, és idvezeljem azt, ki miután annyi tartományt megszabadíta már; 's mindnyájának idve lett, ismét ujjabb boldogságot kiván velök közölni, nekik ajándékozván főherczeg Józefet, a' már nevében is idvezséget jelentőt; mert valamint Farao, midőn Józefet adott Egyiptomnak, vele a' népnek szabadulást is adott: azonképen felséged is maga örökösével, főherczeg Józeffel, a' legmélyebb alázattal hódoló apostoli országnak minden boldogságot. Lépjen tehát bele az öröm' kiáltásival kevert köszöntések között vidáman, 's ha mostani jöttekor felséged egy főherczeg' dicső nemzőjének mondathatik, majd visszamentével egy hatalmas király' teremtőjének nevét viselhesse." — „Mert fenséges főherczeg! — Józefhez fordulva folytatá, — győzedelmes atyja' diadaliról örömmel ítélvén, azt hisszük mi, hogy idővel nagyobb győzedelmeket mutat a' világnak, mint minden ősei." 1687

A' szép termetű, szőke, fürtös, fejér piros arczu, 's ragyogó szemű főherczeg válaszolt, 's kellemtele válasza szíveket bájolt meg, és hódított. Történt ez Ferencz' 30-kán.

Más nap az udvari kápolnában tartatott isteni tisztelet után ugyan ott adta elő Maholányi, a' Magyar országi cancellár, a' beseregleti karoknak és rendeknek ő felsége kivánatit élő szóval Magyarul, majd maga Leopold is latinul csak röviden, végre pedig az udvari cancellár gróf Strattmann, pecsétes levélben nyujtotta kezökbe az uraknak. Következik.

„Miután ő cs. kir. felsége ezt a' neki kedves Magyar országot, melly még dicső emlékezetű el-

1687 ső Ferdinand alatt jutott az Austriai uralkodó háznak, 's azolta mind e'korig tőle birattatik, ama' feltornyosult nagy veszedelmektől, mik a' koronán, magán felséges királyi személyén is, a' császárszék- és lakhelyen, sőt az egész keresztény világon eláradtak, megszabadította; a' közelítő ellenségnek dühét, mellynek tüze 's vasa ezt az országot és Austriát elakará pusztítani, semmivé tette, Buda fővárosát vad ellenállás után vitézül bevette, 's azon kivül több városokat és várakat is elfoglalt; csaknem az egész országot részént a' Töröknek ragadozó körme, részént pedig a' belföldi viszálkodások közül, a' mik mind annyi lernai kigyók voltak benne, kimentette: már mostan fő gondja egyedül oda vagyon intézve, hogy hasonló szerencsétlen viharok jövendőre elhárítva, a' békételenségnek kilobbant lángjai eloltva, és minden előszámlált gyászos esetek eltávolítva legyenek az országban.

„Ezen csak nem gyógyíthatlan fekélyre ő felsége legjobb írnek gondolta, ha az isteni kegyelemnek segítségül hivásával, (méltán azzal kezdünk mindenekt) és annyi eddig engedett, 's hihetően ez után is engedendő győzedelemért tartozó hálaadással, még ezen háboru alatt a' hív karoknak és vármegyéknek országgyűlést hirdettet, mindnyájokat összehívja, maga személyesen megjelen, 's ezzel az ország' jóllétét eszközli; egyszersmind fenséges első szülöttét, Jósefet, a' karoknak és rendeknek jövendő királyukká való koronáztatás végett bemutatja; bizodalmasan reménylvén, hogy ennek az eddig annyi hullámoktól hányatott hajójára nézve az országnak áldott sikere fog ezen új védcsillag alatt lenni.“

„Ő felségének ugyan a' hadi jognál fogva volna hatalma ezt a' Török' telhetetlen torkából sok veszéllyel, költséggel 's fáradtsággal kiragadt or

ságot magától rendezni, örököseire marasztani, 's minden esetre neki jónak látszó törvényekkel igazgatni. De a' vele született kegyelmesség más tanácsot adott, 's akaratja mindent a' régi állapotban hagyni, az ősi szabadságokat, jogokat és törvényeket szentül sértetlenül megőrízni, nem különben minden visszanyert és nyerendő helyeket 's tartományokat az országhoz kapcsolni, azokat a' régi törvények alá vetni, 's az esküt is dicső emlékezetű első Ferdinand formulája szerént letétetni. 1687

Illyen rendkivül kegyelmes jóakaratját azonban részént igen káros, részént kétséget okozó két pontnak eltörlésével kivánja ő cs. felsége viszonoztatva látni. Először, hogy az Ausztriai háznak, melly annyi fenyegető veszedelmet távolított el az országtól, 's ezen főherczegi ház' minden törvényes utódainak az öröködés nyilvános egyezések által mostanra és mind örökre adassék; úgy mint a' mitől függ a' Magyarok' jólléte, 's a' mi lehet nyugodalmuk' dajkája."

„Ez után 2-dik András Királynak 1222-ben költ törvénye, (t. i. az Arany Bulla) változtatva 's javítva némileg meghagyatik. Megfoghatatlan is, hogyan lehessen valamire megesküdni, a' mi az Isten törvényeivel 's megszentelt rendtartásokkal ellenkezik, vagy azt a' király és ország' bizonyos kára nélkül megtartani; mivelhogy a' szerént minden jobbágynak szabad az Isten és közválasztás által megerősített királynak ellene szegűlni, 's több egyébb gonoszságot is ezen szabadságnak örve alatt elkövetni."

„Eléggé tapasztaltatott, és a' régi történetekből nyilván vagyon, mennyi boldogtalan szülöttei lettek András ezen törvényének, és a' Magyar szabad választásnak, a' miket honi lázadásoknak, külföldi háboruknak, és rájok következő isteni

1687 büntetésnek czímezhetni. Nem is másnak, hanem csak a' mennyei gondviselésnek lehet tulajdonítani, hogy az apostoli ország minden vagyonának, szabadságának, és a' Jézus drága vérével megváltott számtalan lelkek' elvesztével még nem dűlt egészen a' Törökök' telhetetlen torkába.

„Mivel pedig az egyre folyó háborúban fő figyelem méltán erre fordítatik, azért a' tanácskozásokkal sok időt vesztegetni nem lehet, sem mindent ugy elvégezni mostan, a' mint igen kívánatos volna; ő cs. felsége tehát a' karoktól és rendektől ollyan gyors munkálatot kiván, hogy 10, legfelebb 14 nap alatt a' tanácskozások bevégeztessenek, akkor a' koronázás megtörténjék, a' többi dolgok pedig vagy biztosság előtt, vagy más alkalmasabb időben tartandó országgyűlésen legyenek elhatározva."

„Végre ő cs. felségének még az is kegyelmes tetszészére fog esni, ha hogy a' karok és rendek módot találnak, miként lehetne az igazságot, mellynek kiszolgáltatása nagyon elakadt az országban, ismét behozni és helyesebben folytatni. Ez az, a' mit ő felsége a' karokkal és rendekkel szándékozott közölni Költ Pozsonyban, Ferencz' 31-én 1687."

A' gyűlés mindenben megegyezett, még abban is, hogy ha Leopoldnak férfi ága kihalna, törvényesen a' spanyol koronának örökösei fognak következni. 'S mind ezek a' nagy dolgok olly hamar mentek keresztűl, hogy már December 9-dikén Jósef a' szent Márton templomában Széchényi György Esztergomi érsek, és a' nádor Eszterházy Pál által megkoronáztatott.

„Mi Jósef; Isten' kegyelméből Magyar ország' királyja, — így esküdt a' szent Mihály' kapujánál emelt polczon, — esküszünk az élő Istenre, szüz Máriára Isten' szent anyjára, és minden szentekre, hogy az Isten' anyaszentegyházát,

az egyházi méltóságokat, grófokat, bárókat, nemeseket, szabad városokat, és az országnak minden lakosait szabadságukban, jogaikban, ősi jó 's törvényessé lett szokásaikban megtartjuk; Andrásnak, Magyar ország néhai méltóságos királyjának decretumát (kivévén annak 31-dik czikkét, nevesen a' zárlatot, melly igy kezdődik: *Ha pedig mi* 'stb. egész eddig: *ellenünk mondhatnak örökre*) *) megőrízzük, magyar ország határait, és a' mi hozzá tartozik, nem hogy szűkítenők, sőt inkább tőlünk kitélhetőképen nagyobbítjuk és szélesítjük, 's mindent megcselekszünk, a' mit minden rendek és az egész Magyar ország' hasznára, becsületére és közjavára igazságosan megtehetünk. Minket Isten ugy segéljen, és minden szentek." 1687

Végbe menvén minden koronázási szokott szertartások puska 's ágyúdurrogások között, ugy mint arany sarkantyús vitézek' ütése a' Ferenczieknél, négy vágás a' király hegyen, a' császári nagy ebéd alatt egy 9 mázsás ökör, mindenféle baromfival megtöltve, sült a' nép' számára; egy koronás kétfejü sas pedig fejér és veres bort eresztett a' szájából. Utóljára Lajos, a' Bádeni markgróf, igen fényes lovag tusát tartott. Illyen vígan végezték az esztendőt Posonyban; egyszersmind kegyelmesen, mivel a' törvényes urhoz visszatérő pártosoknak (Tökölyn 's fő czimborájin kivül) közönséges bocsánat ajánltatott.

---

*) Az egész zárlat igy vagyon: *Ha pedig mi ezen rendelésünk ellen cselekedendünk, vagy valaki a' következő királyok közül ellene járni akarand; ezen levelünknek erejével mind a' püspökök, mind más jobbak, 's az ország' nemesi, mindnyájan és egyenként. mostaniak és utóbbiak, hivtelenségnek vétke nélkül nekünk 's következőinknek szabadon ellenünk állhatnak örökre. Virág Magy. Századok 2-dik András. l.* 385.

MDCLXXXVIII.

Brassó hódol. Tököly azonban lázítani meg nem szűnt, 's ezért Brasso a' császári őrséget befogadni vonakodott. Generál Veterani tehát megszállotta, Apafitól néppel segíttetve; de alig a' bombák repülni kezdettek, hogy Brasso magát sietett feladni. A' fő bűnösök Apafinál jutalmukat a' kereken vették, 's ezzel a' tűz Erdélyben elaludt.

Racsai, Posegai, Cserneki csata. De villogtak a' fegyverek Horvát 's Tót országban, Boszniában és Szerviában, sőt a' Bolgár földön is. Tót országban Racsát őrnagy Tunckel elfoglalta, hol 300 Törököt levágott, ötvent sok szép lóval elfogott, és mintegy 70 Keresztény rabot szabaddá tett. — Más felől Gradiskánál gyült öszve 7 ezernyi ellenség, 's 4 ezre Csernek felé, a' többi Posegára tartott, hogy egymást a' két hely segíteni tudja. Faluk gyujtattak fel utközben, 's a' lakosok futottak Posegára hírrel, és ezredes főhadnagy Truchsess erős csapatokkal indult ki, 's egy heves csata történt, mellyben a' Török 150 embert elvesztvén, mi csak nyolczat, sok megsebesültet hurczolt vissza magával. A' Csernekhez menőket őrnagy Poland magyar 's német lovasokkal csapta meg, de keményen kellett harczolnia, míg a' makacsokat meg tudta fordítani. Vesztett is sebesekben és holtakban 60 embert, de le is vagdalt 600 jancsárt, 150-nél többet elfogott, azok között 4 agát, a' Gradiskai basának fijával, és több fő rangu tisztekkel.

Illokból a' Török kiszökik. Szerencsés fegyvereink annyira jutottak, hogy Károly a' nagy sereggel már Belgrádot szándékozék bevenni. E'

czélból elébb birni kellett Illokkal. Mihelyt tehát general Caprara Ferdinand' 3-án Eszékre érkezett, azonnal 800 lovassal ment a' helyet megnézni. De többet ennél nem is tehetett, és annál, hogy a' váron kivűl eső moskéból, mellyből a' Török élénken lövöldözött, 's még a' generál' ruháját is általlukasztotta, a' városba űzte. Három ezer volt az őrizet, és Caprara visszament Eszékre. Lajoskor (Julius), mert az árvizek miatt elébb nem lehetett, ide érkezett a' nagy sereg is, de az Illokiak magokra nem várták; hanem midőn 8-kán tőlök csak egy mértföldnyire volt már, a' helyet felgyujtották, jobb holmijeikkel szárazon és vizen elszöktek, 's utól őket huszárok sem érheték. Zsákmányozni tehát nem sokat lehetett, de annál több ház kapatott ki a' lángok közűl, 's még a' portorony is megszabadult, noha már lobbot vetett. Kétszáz mázsa por találtatott benne, 's ezen kivül 46 beszegezett ágyú, 2 mozsár, és holmi réz edény, egyébb semmi sem. 1688

Pétervárad ból is. Illok alul a' nagy sereg Vucsin felé indult, 's már 66 ezerre szaporodott, mellyben mintegy 9000 Magyar és Horvát volt, a' többi mind Német. Majd tovább indult Vucsintól is, 's arra Pétervárad ot a' Török felgyujtá és elhagyta; mi pedig ott magszínt állítottunk, a' Dunára hajóhidat vetettünk, hogy Magyar országgal közlekedésünk legyen, 's mind a' két végét megerősítettük hídfővel, és védelemre 2000 ember szállott belé. A' fővezér itten váratott be, ki már ide Bécsből utban volt; mostan a' Bajor választó fejedelem, nem a' Lothringeni herczeg, mert vezérkedni nyavalyája nem engedé.

Csata Brodnál. Hogy pedig a' Belgrád elleni készületek annál könnyebben folyhassanak, a' széllyel fekvő Törökök' figyelmét róla más ra ipar-

1688 kodtak fordítani. Gróf Hofkirchen tehát a' Száván talált és elfoglalt ellenségi sajkákon Lajos' 14-dikén embereit általtette, a' Törököt Brodhoz közel fekvő sánczaiban megtámadta, kiverte, és szinte 1200-at fogyasztott el közűle. Mivel azonban e' sánczokat ugy sem lehetne sokáig megtartani, parancsot vett Hofkirchen, hogy azokat lerontsa és elhagyja, 's egyesüljön Lajos Bádeni markgróffal Sziracsnál, ki már mintegy 7000 embert szedett össze a' Törököt erősebben zaklatni.

Belgrád elővétetik E' közben Lajos' 28-dikán estve leérkezett Maximilián fővezér a' Pétervárádi táborhoz, 's mingyárt más nap 35 ezerrel megindult, István 6-dikán pedig megállott a' Zimonyi magason. Jeghen basa, magyarországi szeraskier, 30 ezer Törökkel, 's Tököly' pártosaival Belgrád alatt feküdt, nem is mutatta magát idegennek az ütközettől, sőt azokat, kik a' Belgrádi had tanácsban nem javallották most az ütközetet, félénk nyulaknak szidta, 's hevében két fő tisztet maga levágott, az utolsó Egri vezért Rustein basát pedig megölette másokkal. Valóan gátolta is Maximiliánt a' Száván általkelni, a' választott első helyen lehetetlen volt miatta kiszállni; a' másodikon is sűrűen lövetett a' partokról, midőn a' hajók éppen éjfélkor a' Száva közepére jutottak. Előzetett ugyan, és István 8-dikán reggel már 6000 ember besánczolta magát a' tulsó részen, de azt is megtámadta, 's kivált a' választó fejedelem' granátosaiban, kik igen előmenvén majd egészen be voltak kerítve, nem kevés kárt okozott. Azonban haszontalan erőlködött, a' kiszállást már meg nem akadályozhatta, 's délután 2 órakor a' híd is elkészülvén, a' teljes tábor általment. Vesztette Jeghen az ütközeti vágyot, 's midőn István 10-dikén hadi rendben indult a' sereg Belgrádnak, futott Tökölyvel együtt Szendrőre, miután a' külső 's alsó várost feldulta és gyuj-

totta. Sictve indultak a' Török lakokosok is kincseikkel 500 hajóval a' Dunán, mások uszással segítettek magokon, egyebek a' várban kerestek menedéket. Mintegy 10 ezer Rácz és zsidó lakos a' közelítő Maximiliánnak elejbe ment kérni kegyelmet, 's megnyugtatva tértek vissza égő házaikba. Számos katonák küldettek ugyan oltásra, mert a' védetlen városba akadály nélkül be lehetett menni, 's a' várból sem történt egyes ritka lövéseknél egyébb; de nyereség volt vágyok, és kevés hiján az egész város hamuvá lett, még a' nagy mennyiségű gabona sem mentetett meg. 1688

Csata Unna mellett. Ezzel egy időben, Istv. 9-dikén ment által Lajos Bádeni markgróf a' Száván Sziszeknél, 's egyesülvén Horvát bán Erdődyvel, általment másnap azon az erdős magas hegyen is, hol a' Török egy szoros utat két órányira bevágott, 's 500 emberrel kellett újat készíteni. Igy érhetett 12-dikén az Unnához, hol az ellenség igen erősen ellánczolta magát, és szaporán tüzelt a' cserék közűl. A' reménység felett mély folyamban távolabb kellett helyet találni, a' hol, kivált a' gyalogság, tulsó partra gázolhatott; de ott ollyan titkon 's csendesen, hogy már egynehány lovas osztály kilépett, midőn azt a' Törökök megtudták. Mingyárt jöttek ők 2500 lóval ellenünk, 's heves csatát indítottak; hanem a' jancsárok kiszökvén a' sánczokból, ezek is futással igyekeztek szabadulni. A' hegynél egy ut mellett két toronyba zárkóztak; de generál Thüngen az egyikből kizaklatta őket, 's már nem az utat keresték, hanem csak hogy mehessenek, a' hegyre másztak fel; a' másikban tovább védelmezték magokat, 's az alatt jobban meg is szoríttattak, és a' győzők foglyaivá lettek.

Kosztanicza másokat is visszahoz. Innen Lajos a' hegyekre mászott Török' szeme láttára léptetett Kosztanicza ellen, hol az őrség a' várost egy-

1688 szerében felgyujtván, az erősségbe vonult. Ez azonban mihelyt felkéretett, 's olly fenyegetéssel, hogy ha ágyút kell kisütni, senkinek sem adatik kegyelem, annyival is inkább meghódolt, mivel segélyt jöni sehonnan sem láthatott, noha állapotját tudósító lövésekkel jelenté. Az ekképen lefegyverzett őrség Bányalukára kísértetett; Lajos pedig *Dubicza*, *Jaszenicza*, és *Gradiska* ellen indult el; de mind a' három helyből előre kifutott az ellenség.

Szendrő, *Galambocz el-ég.* Ez történt Serviában is Szendrővel és Galambocczal. Mert a' Belgrád alul szaladó Jeghen basa Szendrőn meg nem maradt; hanem futott Nissza felé, 's még csak az őrséget sem szaporította az utánna küldetett huszárok pedig, kik azonban a' basát nem érték, és csak kevés Törököt, egynehány ezer nagyobb 's kisebb marhát, és négy kincses hajót foghattak el, Szendrőnél termettek, de már égve 's őrizetlen találták Galambocczal eggyütt. Ebbe azután Ráczok szállottak be 800-an, Szendrőbe pedig, hol 38 Török ágyú feküdt, Magyarok.

Belgrádnak ostroma és vége. De nem illy könnyű vala Belgrádot elvenni. Ott a' várban Oki Uldur Achmet basa kormányoz, lélek mindössze 20 ezer, csak jancsár 5000 körül, ágyú 77, mozsár 6, haubicz 3, bomba, golyó, granát, por 's egyébb hadi készület felette nagy bőséggel volt. A' környéket megvizsgálta Maximilián késedelem nélkül; seregét két sorban telepítette, az elsőben vár felé mind gyalogság, a' külsőben mező felé szinte 12 zászlóally gyalogság és minden lovasság, más 4 zászlóally a' várhoz vivő utszák' széleinél feküdt. A' tranchéesben naponként egy vezérhadnagynak, egy őrvezérnek, 2 ezredesnek, 20 kapitánynak, 25 hadnagynak, 30 őrmesternek, 50 káplárnak, 300 szabadosnak, és 2560 közlegénynek

nek kellett egymást felváltania. Az ütközetek' fő igazgatása gróf Zrínyira bizatott. Most 1688
Istv. 12-én felkérő levelet küldött be Maximilián egy Török fogoly által; 's mivel sem Török, sem válasz nem jött vissza, még azon éjjel a' futó sánczokat megnyitotta, a' gyakor kiütések és heves ágyúzások között is sebesen folytatta, négy telep közül mindenikre 26 ágyút vonatott, 's már Istv. 15-dikén délután bombák és karkasszok repültek a' várba, 's gyuladások történtek. Másnap hat fél Carthaun nagy darab falkoszorút lehordott, 's Maximilián újra felkérette Lachovicz János császári tolmács által a' várt, intvén a' nyakaskodó basát, hogy ostromi bevétel után senkinek sem adathatik kegyelem. A' basa ezt felelé: *ő köszönteti a' választót, többnyire pedig az Isten rendelését szükséges elvárni.* Erre a' lövések keményebbek lettek, tüzaknák ásattak, a' pénzzel jutalmazott katonák szaporán haladtak a' sánczolásban; jó kedvet tartott fenn az élelmi bőség; a' szaguldók is annyi Török marhát hajtottak, hogy egy ökröt egy talléron, egy birkát öt garason vettek. István 22-én a' Száváról igen setét éjjel észrevétetlenül ment el a' vár alatt 150 hajó a' Dunára, 's ez keresztül hidaltatván a' tábor Magyar országgal összeköttetett, és Belgrád vízen is bezáratott. De magát a' basa mind e' mellett is erősen tartotta, 's nem voltak szükségtelenek az Istv. 23-dikán Budáról Zimonyba érkezett nagy ágyúk, melly utban egy hajó 2000 golyóval, egy másik 1500 bombával Bajánál elsülyedt. Ezek a' nagy ágyúk István 26-kán egy nagy tornyot, 28-dikán 300 lépésnyi falat az árokba döntöttek; de viszont egy török bomba 20 mázsa porunkat fellobbantotta minden egyébb kár nélkül. István 29-dikén délután harmadszor felkéreték a' vár, kemény fenyegetéssel az ostromi megvétel esetére. Oki Uldur, mint egy általszökött

1688 Rácz vallá, bizván a' Szultán jövetelében, 's azért már háladó innepet is tartván, feladásról hallani sem akart, két jancsárt fel is nyársalt illyen javallásért, és Maximiliánnak is azt felelé, hogy *csak az fog történni, a' mit Isten végzett, ő pedig szerencséjét tovább is keresi.* Maximilián, hogy kivülről véletlenül valamiképpen meg ne támadtassék, 12 lovas ezredet vizsgálódni küldött Szendrő felé, az ágyúzást újra elkezdette, éjfélkor a' palánkokat jobb felől elfoglalta, Gabrielis azokat nagy részént elégette, az alatt a' császári granátosok 3 egész óráig hevesen csatáztak a' Törökökkel, 's helyet hagyattak velök, de mind a' két fél nem keveset szenvedett. István 30-dikán egy kész nagy aknánkra talált az ellenség, 's a' port kiszedte; 31-dikén pedig egy bombája ismét 15 mázsa porunkat lobbantotta fel, és megölt hat embert; de viszont a' mi bombáink 's karkasszaink nagy gyuladásokat okoztak a' várban, a' jajgató kiáltás a' táborba kihallott, a' falak darabonként földre szakadoztak, 's a' megrohanásnak ideje sebesen közelített. Palánkokkal és homokzsákokkal jól berakták ugyan a' Törökök a' réseket: de Teréza' 5-dikén a' közönséges ostrom még is végbe ment volna, ha csak a' nagy eső, a' mi gyakori volt az egész megszállás alatt, meg nem fogta akadályozni. Ez nap ismét bomba esett egy moskéra, mellyben porunk volt; a' rázkódással széllyelszakadt épület nem csak ezredes gróf Stahrenberg Guidót sértette meg nagyon, hanem az ott közel lévő akna' száját is annyira megrongálta, hogy az nap elég volt jól helyre hozni. Erre éjfélkor némelly aknák felgyujtattak, az árkok betöltődtek, a' réseken való palánkok lelövettek, és a' főrohanás következett.

Teréza 6-dikán hajnalkor minden készen állt. A' támadásnak egyszerre öt helyen kellett megesni;

az elsőt egyik résen generál Schärffenberg, a' másodikat másik résen generál Steinau, a' harmadikat a' Dunakapunál princz Commercy, a' negyediket a' Szávakapunál generál Häuszler, az ötödiket a' vizi városnál őrnagy báró Plini hajókon és sajkákon, az egészet pedig generál gróf Zrínyi igazgatta, mellette lévén két tábornok, két generál őrnagy, két ezredes, két ezredes főhadnagy, és két őrnagy. Mindenhova egy kapitány volt 800 granátossal rendelve, segítetvén 100 könnyű gyalogtól egy kapitánnyal, és 50 muskatírtól egy hadnaggyal. Ezek után következett egy őrnagy 200 katonával, tovább egy kapitány és hadnagy a' munkásokkal, 's homokzsákot és fasinát hordókkal. Mind ezt egy főhadnagy 200 emberrel fedezte, egy ezredes pedig 470-el tartalékúl állott. A' teljes lovasság Duna 's Száva mellett fogott helyet; a' táborban fekvő gyalogság is lobogó zászlókkal és zengő hangával kilépett. Maximilián a' fő generálokkal jobb felől a' nagy szegletrondellnél állott; a' tábori kiáltás volt *Emmánuel*. az az *Isten velünk!* jel a' rohanásra három ágyúlövés. Eugeniusz a' támadókkal akart menni, de Maximilián visszatartóztatá: *ha* ugymond, *segítségünkre szükség lészen, akkor tanácsunkkal éltessük a' sereget, és nyúgodt népet viszünk.* Megadaték végre 10 és 11 óra közt a' rettenetes három lövés; *Emmánuel!* 's felriadt a' ropogó és búgó tűz; sok jó vitéz elesett, generál Schärffenberg mingyárt elején a' mellébe kapott lövéstől szörnyet halt, de meg is lett mind a' két rés hágva. A' bal rés' fáradt bajnokai pihenni akarának nyert helyökön, de pihenni most nem lehete, hirtelen megtámadá őket az előtört ellenség és tolta: azonban generál Steinau újra fellép, Zrínyi nyugodt zászlóallyat futtat fel, és minden helyre állt. Még így is két óráig késleltették a' Törökök a' teljes győzedelmet. Előre szé-

1688

1688 les és mély felsánczolt árkot ástak ők a' rések megett, 's heves puskatüzök ellen fasinákkal fedezték magokat katonáink, kik a' szük helyen csak bajosan dolgozhattak fegyvereikkel. Jó volt ekkor Maximiliánnak kivont karddal a' résre futni Eugennal; nagy lelke öntött az ostromlókba olly új lelket, hogy kéz és lábtöréssel nem gondolva, merészen vetették magokat az árkokba, lajtorjákon a' sánczra felléptek, 's megindították a' nyakas ellenséget. Betörött az alatt Plini is a' kivívott kis kapun, előnyomultak minden ezredek, a' lovasság is közelített, és iszonyú öldöklés kezdődött, a' holt testek' halmai betöltötték az útakat. A' vízhez szaladt fegyvertelen Török nép többnyire megmaradt; de a' kastélyba vonult fegyveresek, bár lobogtatták is fejér zászlójikat, a' kapun erővel berontott császáriak által kegyelem nélkül vagdaltattak. Egynehány száz Török, sok fő tiszt, az alkormányzó basa azon keresztény foglyok megett maradtak életben, kiket Oki Uldur hirtelen kibocsátott a' tömlöczökből, 's három rendbe hosszan állított. Maximilián a' keresztény foglyokat szabadokká, a' szabad Törököket foglyokká tette; a' jancsár agát fiastul Zrínyinek adta, 's a' basákat Bécsbe küldötte. Most kereste a' keresztény rab előbbi kegyetlen urát, 's a' ki megtalálta, kemény boszút állt rajta magáért. — Igy hozta vissza Belgrádot a' véres 6-dik Teréza, elvesztvén alatta 2487 keresztény 28 főtiszttel; sebet kapván 1483, maga Maximilián is arczulatján egy nyiltól a' résen; továbbá a' Savoyai herczeg, és Commercy. De ezzel nem is csupán Belgrád, hanem a' körülötte 20 mértföldnyi téren lévő várok is kezünkre kerültek ellenállás nélkül. Miután a' Zsidók és Törökök a' várost minden holt testtől megtisztitották, az utóbbiak Ter. 7-dikén kivitettek Belgrádból, 's helyökbe 25 zászlóally ment őrizetül

gróf Stahrenberg Guidóval. A' várbeli hadi szerek mind kezünknél maradtak, 's nevesen a' 77 ágyú közt egy ollyan volt, melly 440 fontos golyót repített, egy pedig 329 fontosat. Más nap a' választó fejedelem' sátorában harsogó *Téged Istent* énekeltek illy nagy diadalért. De még Bécsben is fényes járadalom tartatott, mellyen az egész udvar jelen volt, utána pedig szinte *Téged Isten* a' Sz. István templomában 1688

Trivenicza nagy csata. A' Belgrádi győzelemnek méltó társát vívta ki Lajos a' markgróf, csak egy nappal előbb, hogy ezen első rangu erősség fejet hajtott a' sasnak. Lajos ugyan is Brodynál tul kelt a' Száván Boszniába, a' hid előtt besánczolta magát. De általment a' Török is az Unnán, és a' hídtól egynehány órányira megállott. Ezt a' markgrófnak hírül egy öreg pór vitte, ki is az ellenséget legfelebb 6000-nek mondotta. Lajos tehát az egész gyalogságot a' híd és sánczok' védelmére hagyván generál Thüngennel, csupán 3000 lovassal és 4 ágyúval indult napszállát után egy órával a' pór által vezettetve. Ment egész éjjel a' hegyek között szaporán, 's reggel Ter. 5-dikén Trivenicza közelében látta meg a' legszélső őröket, kikből egyet elfogott. Ez vallotta hogy 15 ezer az ellenség, de Lajos még is előre nyomult, az ellenségnek volt ideje magát rendezni, de Lajos még sem szünt meg haladni, Már mostan 12 ezer rohanta meg egyszerre, 's Lajos ugy fogadta kevesed magával, hogy elébb a' jobb szárnyt engedésre kénszeríté, azután a' balt is megzavarta, 's végre az egész tömeget kergette annyira közelről, hogy üzők és futók egymáshoz kézzel is kapkodtak. Bíztak a' Törökök számukban, 's leugráltak, hogy a' kereszténeket ruhájiknál fogva lovaikról leránggassák. Ez a' kétségbe esett verekedés egy negyedig tartott, hanem akkor

1688 szörnyen kezdett az ellenség futni, és szörnyen lövetett, vágatott, üttetett, szúratott. Csak azok a' jobb lovu spahik mehettek el, kik a' tábor megetti mély árkon általugorhattak; mások bele hullottak a' jancsárokkal együtt, 's elbujtak a' bokrok közé, de nagyobbára mind előhuzattak. Szulim basa tíz ellen védelmezte magát, 's mikor már a' nyaka is keresztül lövetett, fegyverétől is megfosztatott, a' késével szúrt agyon egy katonát, 's karabin ütések alatt lehellett utolsót. Mi 200-at, az ellenség 9000-et vesztett Elfogtunk pedig 2000-et, zászlót 40-nél többet nyertünk, 's nekünk maradt az egész tábor egyáltalában mindenestül. Ennek híre kihajtotta Breszkából az őrséget: 's Bányalukában is, a' Boszniai basa lakhelyén, sőt az egész tartományban olly nagy rémülést okozott, hogy sokan már előre hódolásra szánták el magokat, mások pedig futásra készültek.

Zvornik ide dül. Lajos azonban győzedelmei 's a' közijedés mellett sem tartotta tanácsosnak ollyan kevés néppel, a' mennyivel birt, a' sok erősségű, 's hegyes völgyes tartományban belebb ereszkedni. De mivel Bécsben azt akarták, hogy minél nagyobb tér szereztessék Boszniában, 's minél több katona találjon téli szállást benne, az örökös tartományokon kivánván ezzel könnyíteni; 's mivel ez akarat' végre hajtására hat ezred küldetett a' markgrófhoz: mingyárt az erős Zvornik ellen indult, birásától reménylvén, hogy a' nyeretet megtarthatja, 's azt az egész tartományt fékezheti. A' 2000-nyi őrség ugyan nyakas ellenállásra határozta magát, de becsesebb vagyonát még is elküldte a' Drinán és szárazon; a' mit Styrum és Piccolomini' ezrede megtudván, szerencsésen előnyomult, és ollyan zsákmányt nyert, hogy egynek a' többek között szinte 3000 darab jutott az aranyból. Kilépett azonban három zászlóally, 's jajgatni

1688 kezdtek az asszonyok és gyermekek, min a' basa olly igen ellágyult, hogy sietve ment a' belső vár felé. Ott ugyan egy szekérvárban megállott, csatázott is egy kicsinyt, de csak magára kellett a' várkaput zárnia. Magasan feküdt ottan erős sánczok között, mindazáltal ágyú' szűke miatt a' szorongatókat nem tudá ritkítani. Alkura kellett tehát lépnie, 's az őrség szabadon bocsáttatott, de fegyveresen csak 30; annál többet pedig, mint a' mennyit elbir, senki sem vihetett el magával, csupán a' basának engedtetett 40 ló, egyébb minden a' várban maradt. Ezzel fejezé a' markgróf idei táborozásait, 's maga Bécsbe menvén, a' téli kormányt hagyá generál Piccolominira.

Fetislan el-ég. Míg ezek történtek Boszniában, general Veterani Karansebesnek és Siklónak bevétele után őröket állított a' havas alföldi Duna' mentében Fetislanig. Az aga ugyan háromszor is jó szomszédságot ajánlott, de Veterani a' várt kivánta, 's azon felül száz ezer aranyat. Megegyezett Fetislan, 's addig is mig eleget tehetne, 24 Törököt küldött a' táborba kezesül, Veterani pedig öt kereszténynyt a' városba. Azonban az árulónak látszó agára véletlenül berontott Tököly, 's fogva vitte az őrséggel és öt kezessel együtt, miután minden zsákmányra mehetőt, egynehány apró ágyún kívül, Bodonra szállított, és a' helyet felgyujtotta. Veterani nem jót gyanítván e' lángokból, nyomon beküldött a' pénzért ugy fenyegetődzve, hogy ha még is halasztatnék, a' kezeseket 's nála lévő 800 Török foglyot kiméletlen levágatja De a' követek csak egy élő teremtést sem találtak: 's a' már említett apró ágyún kívül egyebet a' generálnak nem is vihettek.

Csata Bodonnál. Ezzel Veterani visszament Erdélybe, hogy az Oláh hegyutakat vígyázza. Tököly ugyan is, ki Bodonnál feküdt, azt a' hírt ter-

jeszté mind a' két hazában, hogy nem sokára nagy erővel megjelen. Még is nehány ezer 1688
Magyar, Görög és Rácz ellene merészelt indulni; a' mit azonban egy szökevény neki jókor besúgott; 's megelőzé ezeket, levagdalván közűlök ezernyit, mintegy annyit pedig elfogott.

Oláh ország hódol. A' Törökök és Tatárok ellenben Oláh országot fenyegették, mivel a' nemzet, melly a' minap meghalálozott fejedelme helyett már választott is újat, nem akará Tökölyt urának elfogadni a' szultán' kezéből. Ezért az Oláhok Leopoldnál kerestek oltalmat, midőn neki egy gyémántokkal gazdagon kirakott keresztet, Jósefnek pedig egy szép lovat, arannyal és ezüsttel hímzett nyerget és szerszámot, 's még egy kardot és buzogányt is küldöttek. Ötven ezer tallér adót ajánlottak a' Magyar királynak évenként, 's az oltalmat megnyervén, letették a' hűség nagy eskét.

Bolgár országra készület. Ollyan parancsot vett tehát Häuszler az udvartól, hogy Bolgár országba hat ezreddel nyomuljon, és ezt és az Oláhokat minden megtámadás ellen takarja, mivel a' Bolgár püspök is maga 's nemzete' védnökének szinte Leopoldot választotta. Caprarának a' Dunát Szendrőn alul Koilucsnál kellett általhidalnia, hogy a' folyam melletti Szerbiai várokat elszedje, 's azzal a' tartomány belsejébe bocsátkozó sereget hátulról minden veszély ellen biztosítsa. Häuszler azonban Passarovicznál már megállott, hallván Jeghen basát Nisszától Dobranicza felé nehány ezer Tatárral vonulni, melly utjában mintegy 150 falut porrá tett, ezernél több keresztényt eloltott, a' fiatalokat pedig magával hurczolta. Nem is elébb indult a' generál tovább, csak miután Passarovicznak ollyan erősítést adhatott, mellyel mind Szendrőt fedezni, mind a' tartomány' lakosait oltalmazni lehessen. Ekkor a' Caprarától kapott segéllyel együtt Ressza-

vának fordult, hogy legelébb is a' duló Jeghent tolja meg; hanem mindennek véget vetett a' tél, 's az ezredek részént szállásokra, részént a' kiütött Franczia háborúra mentek.

(*Folytatása következik.*)

Holéczy Mihály.

3.

Az öszvekötő Analysis' Elemei. *)

III-*dik Szakasz. A' Másításról.*

24. §. Harmadik és utólsó neme a' dolgok öszverakásának a' *Másítás* (Variatio, lásd a' 2. §.), melly alatt értetnek az adatott dolgoknak egyenként, kettőnként, hármonkint 's a' t. való ollyan öszvekötéseik, a' mellyekben nem tsupán magoknak az öszvefoglalt dolgoknak különböző volta nézettetik, hanem azoknak rendjének különbözése is tekintetbe vétetik. Itt tehát az *ab* és *ba* öszvekötések külön számba vétetnek, mivel ámbár ugyan azon dolgokból állanak, mindazáltal a' dolgok rendjére nézve különböznek egymástól. A' másítás tehát öszvetett neme a' dolgok öszverakásának, és áll az öszvekötések és változtatások egyesítéséből, mivel magában foglalja az adatott dolgoknak minden lehetséges

*) Az öszvekötő Analysis Elemeinek első Szakaszsza, melly tanít a' változtatásról, megjelent a' Tud. Gyüjt. 1836. évi folyamatának IV. K. 72—102. lapjain, második Szakaszsza, melly tanít az Öszvekötésről, ugyanazon évi Folyamat X. K. 3—39. lapjain.

öszvekötéseiket, az öszvekötött dolgoknakminden lehető változásaikkal együtt, és így áll a' másítás változtatott öszvekötésekből (conbinationes permutatae).

A' másítás, valamint az öszvekötés (11. §.), egyes, kettős, hármas 's a' t. vagy 1-ső, 2-dik, 3-dik, 's a' t. grádusú, a' szerint, a' hány dolgokat foglal magába. Az egyeseket, noha azokban tulajdonképen semmi másítás nem esik, itt sem lehet kihagyni, mivel ezek az egyes másítások a' kezdetei a' kettősöknek, hármasoknak és többeseknek. A' másítás mutatója az a' szám, a' melly megjelenti, hogy hányas másításról van a' szó, vagy hány dolgok vagynak egy másításban öszvefoglalva. Az egyes másítások mutatója 1, a' kettősöké 2, a' hármasoké 3, és így tovább.

A' másítás végett adatott dolgok vagy tiszták, az az egymástól mind különbözők, vagy elegyesek, a' mellyek közt több vagy kevesebb számú egyenlő dolgok találtatnak. Az első esetben tisztának, a' másodikban elegyesnek neveztethetik a' másítás.

Két neme van a' másításnak, épen úgy mint az öszvekötésnek (2. 11. §§.), a' kiszabott feltételek szerint. *Szoros* lesz úgy a' másítás, ha az kívántatik, hogy ugyanazon egy másítás mindenkor különböző dolgokból álljon, és így kirekesztessenek az egyenlő dolgokból álló másítások. Itt tehát nem engedtetik meg, hogy ugyanazon adatott dolog ismételtessék, vagy magával öszveköttessék, p. o. *aa*, *bb*, *aab*, *bba*, 's a' t. *Széles* lesz pedig a' másítás, ha megengedtetik minden adatott dolgot önmagával is öszvekötni, azaz kettőztetni, hármaztatni, 's a' t. A' szoros másítások tehát, t. i. a' tiszta dolgokéi, mindenkor különböző dolgokból állanak, úgy hogy egyszernél többi zben nem fordúl elő soha is egy dolog ugyan-

azon egy másításban. A' széles másításokban pedig ismételve is jőnek elő a' dolgok. Lássuk elsőben a' szoros másításokat, aztán a' széleseket. Mind a' kettőre nézve két fő kérdés van, egyik a' másítások előterjesztésének módját, másik a' másítások száma megtalálásának módját tárgyazza.

25. §. Feladás. Az adatott különböző dolgokat szorosan másítani, vagy azoknak minden lehető szoros másításaikat feltalálni 's előadni.

Megfejtés. Magok az adatott dolgok egyenként véve megmutatják az egyes másításokat. Kösd öszve mindenik dolgot minden ő rajta kivül lévő dologgal, vagy is mindenik dolognak tedd utánna a' többi dolgokat, mind az előtte mind az utánna lévőket, csak magát ne: így előállanak a' kettős szoros másítások. Mindenik kettős másításnak ragaszd utánna egyenként mind azon dolgokat, a' mellyek nincsenek meg magában a' felvett kettős másításban: így megnyered a' hármas másításokat. Ezek közül mindeniknek tedd utánna az ő benne foglaltatott három dolgokon kivül lévő minden többi dolgokat, 's megnyered a' lehető négyes másításokat. Igy folytasd a' munkálkodást mind addig, mig a' felvejendő különböző dolgok el nem fogynak: ekképen előterjesztheted minden lehető szoros másításokat. Látni való tehát, hogy a' másításnak ezt a' nemét nem lehet minden vég nélkül folytatni, mivel akárhány különböző dolgok adattatnak, mindig a' mennyivel szaporodik a' másítások mutatója, éppen annyival kevesedik az előbbeni másítások után tétethető új dolgok száma, míg végre egészen el nem fogy. Itt tehát a' másítás mutatója soha sem lehet nagyobb az adatott dolgok számánál, és p. o. ha 4 dolgok adatnak, négyes másításoknál feljebb nem mehetünk.

Ha p. o. e' négy betűk adattatnak a' szorosan való másításra: *a*, *b*, *c*, *d*: magok ezek külön külön formálják az egyes másításokat. Tegyük utánna mindenik betűnek a' többi betűket, tsak magát ne: úgy előállanak a' kettős másítások, illy renddel: *ab*, *ac*, *ad*, (mert az *a*-n kivül a' *b*, *c*, *d* betűk vagynak), *ba*, *bc*, *bd*, (mert a' *b*-nek ezen ő tőle különböző betűk tétethetnek utánna: *a*, *c*, *d*), *ca*, *cb*, *cd*; *da*, *db*, *dc*. Írjuk utánna mindenik kettős másításnak mindeniket azon két betűk közül, a' mellyek nincsenek meg ő benne: így megnyerjük a' hármas másításokat illy renddel: *abc*, *abd* (mert az *ab* másításban csak a' *c* és *d* betűk nincsenek meg); *acb*, *acd* (mert az *ac*-ben a' *b*, *d* betűk nem foglaltatnak bé; *adb*, *adc* (mert az *ad*-hez még ezen új betűk járulhatnak: *b*, *c*); *bac bad*, 's a' t. Ha ezen hármas másítások közül mindeniknek utánna tesszük a' benne még nem találtató betűt, melly itt már tsak egy lehet: készen lészünk a' négyes másításokkal, mellyek ezek: *abcd*, (mert az *abc*-ben tsak a' *d* betű nints még meg); *abdc*, (mert az *abd*-hez tsak a' *c* betű ragasztathatik); *acbd*, *acdb*, 's a' t. Világosságnak okáért Táblában terjesztem itt elő az *a*, *b*, *c*, *d* 4 betűknek minden lehető szoros másításaikat.

Egyes másítások: a, b, c, d.
Kettősök: ab, ac, ad.
ba, bc, bd.
ca, cb, cd.
da, db, dc.

Hármasok: abc, abd; acb, acd; adb, adc.
bac, bad; bca, bcd; bda, bdc.
cab, cad; cba, cbd; cda, cdb.
dab, dac; dba, dbc; dca, dcb.

Négyesek: abcd, abdc, acbd, acdb, adbc, adcb.
bacd, badc, bcad, bcda, bdac, bdca.
cabd, cadb, cbad, cbda, cdab, cdba.
dabc, dacb. dbac, dbca, dcab, dcba.

Könnyű általlátni e' példából, hogy ezek a' másítások mind különböző képűek, és ha a' dolgokra nézve nem, legalább azoknak rendjére nézve különböznek egymástól, mert más az *ab*, más a' *ba*, más az *abc*, mások az *acb*, *bac*, *bca*, *cab*, *cba*. Látni való az is, hogy megvagynak ezen másításokban minden szoros öszvekötések az ő változtatásaikkal együtt; megvagynak p. o. az *ab*, *ac*, *ad*, *bc*, *bd*, *cd* 6 kettős szoros öszvekötések, mindenik kétszer változtatva; megvagynak az *abc*, *abd*, *acd*, *bcd* 4 hármas szoros öszvekötések, mindenik 6-szor változtatva a' betűk rendjére nézve; megvan az 1 négyes szoros öszvekötés: *abcd*, 24-féleképen változtatva.

26. §. Feladás. Adatván a' másítandó dolgok száma, és a' másítás mutatója, megtalálni akárhányas szoros másítások számát.

Megfejtés Az adatott dolgok száma után írj sorba műveseknek mindig 1-el fogyó számokat az 1-ig: ezen sor megmutatja minden lehető szoros másítások számát. Az első szám t. i. melly maga az adatott dolgok száma, megmutatja az egyes másítások számát; a' két első szám műve megjelenti a' kettős másítások számát; a' három első tag műve a' hármasokét, és így tovább. Egy szóval a' leirt sorban annyi tagot kell egymással sokszorozni, a' mennyi a' kérdésben forgó másítások mutatója, kettőt, ha kettős, hármat, ha hármas másítások kerestetnek, 's a' t. Ha p. o. 4 dolgoknak szoros másításai kerestetnek: készíts illyen sort: 4. 3. 2. 1; e' szerint 4 dolgok egyes másításainak száma 4 kettős másításainak szá-

ma 4, 3=12, a' hármas másítások 4, 3, 2 = 24, a' négyeseké 4, 3, 2, 1 = 24. Közönségesen tehát ha a' másítandó dolgok száma n: lesz a' szoros másítások számait megmutató sor: n. n—1. n—2.... 1, mellyhez képest az egyes másítások száma = n, a' kettősöké n. n—1, a' hármasoké n. n—1. n—2, és így tovább. Es ha a' keresendő másítások mutatója m: lesz a' másítások száma n. n—1. n—2....(n—m+1), a' hol a' műveseket mind addig kell folytatni, mig az n-ből kivejendő szám lesz = m—1, és így az utólsó művest így is lehet kifejezni (n—(m—1)).

Megmutatás. Itt, a' mint a' 25. §-ból megtetszik, a' kettős másítások kitsinálása végett, minden dolgot öszvekötünk minden többi dolgokkal, tsak magával nem; ha tehát a' dolgok száma n, a' megmaradt dolgok száma, a' mellyekkel kell mindenik dolgot öszvekötni, lesz n—1, és a' kettős másítások száma n. n—1. Ezen kettős másításoknak, mellyek már kétkét dolgokból állanak, ismét utánnok kell ragasztani a' többi dolgokat, a' mellyek t. i. ezen másításokba foglaltatott kétkét dolgokon kivül vagynak, mellyeknek száma tehát mindenik kettős másításra nézve tsak n—2 lehet, és így a' hármas másítások száma lesz n. n—1. n—2. E' három dolgokból álló másítások után tejendő hátra lévő dolgok száma már tsak n—3 lehet, és így a' négyes másítások száma szükségesképen lesz: n. n—1. n—2. n—3. Lehet ezen megmutatást tovább is folytatni, mig végre a' hátúl ragasztandó dolgok száma egészen el nem fogy, a' mi akkor esik meg, mikor a' másítások mutatója annyira nevekedett, a' mennyi az adatott dolgok száma.

27. §. Ide tészem világosítás és a' másítás munkálódásának könnyítése végett a' legkissebb számú dolgok szoros másításainak tábláját.

Szoros Másítások Táblája.

Dolgok száma: Másítások Mintatója	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1 A'	1									
2 szo-	2	2								
3 ros	3	6	6							
4 má-	4	12	24	24						
5 sí-	5	20	60	120	120					
6 tá-	6	30	120	360	720	720				
7 sok-	7	42	210	840	2520	5040	5040			
8 nak	8	56	336	1680	6720	20160	40320	40320		
9 szá-	9	72	504	3024	15120	60480	181440	362880	362880	
10 ma	10	90	720	5040	30240	151200	604800	1814400	3628800	3628800

Már feljebb említtetett, hogy a' másítások tsak változtatott öszvekötések, a' 25. §-ból pedig megtetszik, hogy a' szoros öszvekötések és szoros másítások közt semmi egyéb különbség nintsen, hanem tsak az, hogy ez utólsókban a' dolgok rendjére is van tekintet, amazokban pedig nints; itt változtatva vagynak a' dolgok, amott pedig változtatás nélkül jelennek meg. És így ugyanazon dolgokból vagy dolgoknak öszvefogásaiból állanak a' szoros öszvekötések és szoros

másítások, tsakhogy ez utólsókban annyiszor vagynak az öszvekötött dolgok változtatva, a' mennyiszer tsak lehet. Ha tehát valaki a' dolgoknak mindennémű szoros öszvekötéseinek számát kikeresvén, sokszorozza mindenik öszvekötést annyi különböző dolgok változásainak számával, a' hányas az öszvekötés: úgy is megnyeri a' szoros másítások számát. P. o. 4 dolgokból lesznek egyes szoros öszvekötések 4, kettősök 6, hármasok 4, négyes 1. Sokszorozván ezeket 1, 2, 3, 4 dolgok változásainak számával, t. i. 1, 2, 6, 24-el (5. §.), kijőnek 4 dolgoknak minden szoros másításai, úgymint egyes szoros másítások 4. 1=4, kettősök 6. 2=12, hármasok 4. 6=24, négyesek 1. 24=24.

Az itt lévő Tábla leghathatósabban meggyőz bennünket az említett igazság felől, mert ez a' szoros másítások táblája nem egyéb a' szoros öszvekötések táblájában lévő számoknak, annyi dolgoknak, a' mennyi a' mutató, változásainak számával való sokszorozásánál. Ezen táblában a' kettős szoros öszvekötések számai 2 dolgok változásainak számával, az az 2-vel vagynak sokszorozva, a' hármas öszvekötések számai pedig 3 dolgok változásainak számával, azaz 6-tal vagynak sokszorozva, és így tovább a' négyesekéi 24-el, az ötösökéi 120-al, 's a' t. P. o. a' szoros öszvekötések táblájában (14. §. Tud. Gyüjt. 1836. X. K. 12. lap.) a' hármas öszvekötések számai ezek: 1, 4, 10, 20, 35, 's a' t. itt pedig a' hármas szoros másítások számai ezek: 6, 24, 60, 120, 210 's a' t. mellyek ama' sor számnak 6-tal való sokszorozásából származtak ekképpen 1. 6=6, továbbá 4. 6=24, majd 10. 6=60, ismét 20. 6=120. 's a' t. Valamint tehát a' szoros öszvekötések tábláját, a' 14. §. szerint, puszta öszveadás által könnyen lehet akármeddig folytatni: úgy az említett

tábla segítségével könnyen lehet ezen szoros másítások táblájá t is folytatni akárkinek, a' meddig tetszik. Mert ha a' szoros öszvekötések táblájában az első függőleges sort 1-el sokszorozzuk, azaz változás nélkül meghagyjuk, a' második függőleges sort pedig 2 dolgok változásainak számával, azaz 2-vel sokszorozzuk, a' harmadik sort 3 dolgok változásainak számával, azaz 6-tal sokszorozzuk, 's a' t. úgy épen ezen szoros másítások táblája áll elő.

Hogy a' szoros öszvekötések számainak a' változtatások számai által való sokszorozásából épen a' szoros másítások számainak kell előállani: megtetszik az ezeknek algebrai kifejezéseikből is. Mert a' szoros öszvekötéseknek közönséges kifejezése, a' 13. §. szerint, ez:

$$\frac{n.\ n-1.\ n-2....1}{1.\ 2.\ 3....n};$$ ha

ezt a' kifejezést sokszorozzuk a' változások számait jelentő kifejezéssel, melly az 5. §. szerint, ez: 1. 2. 3....n: tsak az alsó sort kell eltörölnünk, és kijő n. n—1. n—2....1, melly, a' 26. §. szerint, épen a' szoros másítások számait mutató algebrai sor.

De a' szoros öszvekötések táblájának segítsége nélkül is könnyen lehet ezen szoros másítások táblájá t, puszta sokszorozás által, akármeddig folytatni. Mert ha figyelemmel megvizsgáljuk ezen táblát: észrevehetjük, hogy egyes másítás akárhány dologból annyi telik, a' mennyi a' dolgok száma; továbbá hogy akárhányadik vízerányos sornak tagjait ha sokszorozzuk az 1-el nagyobb számmal, kijőnek az 1-el több számú dolgoknak másításainak számai, vagy a' következendő vízerányos sornak minden tagjai, az elsőn kivül, melly az egyes másítások számát je-

len ti, és a' melly mindig egyenlő a' másítandó dolgok számával. P. o. a' 4 dolgok szoros másításainak számát mutató vízerányos sor ez: 4, 12, 24, 24. Ha ezen számokat az 1-el nagyobb számmal, azaz 5-tel sokszorozzuk, megnyerjük az öt dolgok másításainak számait, az első tagon kivül, melly épen 5. Lesz t. i. az öt dolgok kettős szoros másításainak száma 4. 5=20, a' hármasoké 12. 5=60, a' négyeseké 24. 5=120, az ötösöké 24. 5=120. Lesz tehát a' 4-dik sor után következő, azaz az 5-dik vízerányos sor ez: 5, 20, 60, 120, 120. E' szerint tehát az elébbeni sorból mindég ki lehet tsinálni, az 1-el nagyobb számmal való sokszorozás által, a' következendő sornak tagjait. Ha p. o. 11 dolgoknak szoros másításainak számát akarom megtudni, 11-el sokszorozom ezen tábla 10-dik vizerányos sorának minden tagjait. Lesz tehát az egyes másítások száma annyi mint a' dolgok száma, t. i. 11 lesz a' kettős másítások száma 10. 11=110, lesz a' hármasoké 90. 11=990, a' négyeseké 720. 11=7920, az ötösöké 5040. 11=55440, a' hatosoké 30,240. 11=332,640, a' heteseké 151,200, 11=1'663,200, a' nyoltzasoké 604,800. 11=6'652,800, a' kilentzeseké 1'814,400. 11=19'958,400, a' tizeseké 3'628,800. 11=39'916,800, a' tizenegyeseké 3'628,800. 11=39'916,800. A' 11 dolgok szoros másításainak itt előadott számaiból hasonlóképen ki lehet találni, 12-vel való sokszorozás által, a' 12 dolgok másításainak számát, ezekéből a' 13 dolgokét, és így tovább, a' meddig tetszik.

28. §. Feladás. Adatván a' másítandó dolgok száma, megtalálni minden lehető szoros másítások summáját.

Megfejtés. Keresd ki, a' 26. §-ban adatott szabály szerint, különkülön az egyes, kettős, hármas 's a' t. szoros másítások számát, és mind ezeket add öszve: így megtalálod minden gra-

dusú másitások öszveségét. Ha pedig tudod az adattaknál 1-el kevesebb számú dolgoknak minden grádusú szoros másításainak summáját: abból rövidebb módon is megtudhatod az adatott dolgok mindennémű szoros másításainak summáját. Mert ha az 1-el kevesebb számú dolgok minden másításainak öszveségét az adatott dolgok számával sokszorozod, és ezen művhöz az adatott dolgok számát hozzá adod, így kijő a' keresett másítások summája. Ugyanoda megyen ki a' dolog, ha az 1-el kissebb számú dolgok szoros másításainak summájához hozzá adsz 1-et, és így sokszorozod azt az adatott dolgok számával; ekkor is megnyered a' keresett masítások summáját. Ha p. o. kerestetik 5 dolgoknak minden lehető szoros másításainak summája: lesz, a' 26. §-beli szabály szerint, az egyes másítások száma 5, a' kettősöké 5. 4=20, a' hármasoké 5. 4. 3=60, a' négyeseké 5. 4. 3. 2=120, az ötösöké is 5. 4. 3. 2. 1=120. Ezeket öszveadván, lesz 5 dolgok minden lehető szoros másításainak summája 5 + 20 + 60 + 120 + 120 = 325. De ha tudom az 1-el kevesebb számú, azaz 4 dolgoknak minden lehető szoros másításainak summáját, melly 4 + 12 + 24 + 24 = 64, ebből könnyebb módon kitsinálhatom az 5 dolgok másításainak summáját. Mert tsak sokszorozom ezt 5-tel, és hozzá adok ötöt, 's megnyerem a' keresett summát, így 64 (5) + 5 = 325. vagy, a' mi mindegy, hozzá adok 1-et, és úgy sokszorozom 5-tel: így is kijő az 5 dolgok másításainak summája, ekképpen (64 + 1) 5 = 325.

Megmutatása ezen utóbbi mód helyes voltának. A' 27. §-ból megtetszik, hogy ha az 1-el kissebb számú dolgoknak mindennémű másításait sokszorozzuk az 1-el nagyobb számmal, és hozzá kötjük magát ezen utolsó számot, mint az

egyes szoros másítások jelentő számát: úgy megnyerjük egy summában ezen 1-el nagyobb számú dolgoknak minden grádusú szoros másításait. Hogy ennek így kell lenni: megtetszik a' szoros másítások számai kifejező algebrai sorból is, melly ez: n.n—1. n—2....1. (Lásd 26. §.). Ha már 5 dolgok másításairól van szó, és n=5: lesz ezen sornak 5 tagja: ekképpen: n. n—1. n—2. n—3. 1, azaz 5. 4. 3. 2. 1. Ha pedig az 1-el kevesebb számú, azaz n—1=4 dolgoknak másításait akarjuk kifejezni, tsak 4 tagja lesz ezen sornak ekképen: n—1. n—2. n—3. 1, azaz 4. 3. 2. 1. Most már látni való, hogy ezen 1-el kissebb számú dolgok másításainak sorától amaz 1-el nagyobb számú dolgok másításainak sora tsak abban különbözik, hogy amaz egy taggal, az n-nel több, melly az utánna következő tagokat is mind sokszorozza. Kijő tehát az 1-el nagyobb számú dolgok szoros másításainak summája, ha az 1-el kevesebb számú dolgoknak minden másításai ezzel az 1-el nagyobb számmal sokszoroztatnak, és a' kijött számokhoz kapcsoltatik maga ez az 1-el nagyobb szám. Az 1-el több számú dolgok egyes szoros másításainak száma t. i. megegyez a' dolgok számával, az az=n, melly itt most=5; kettős másításainak száma n. n—1, azaz 5. 4=20, melly annyi, mint az 1-el kevesebb számú dolgok egyes másításainak száma, sokszorozva az 1-el nagyobb számmal, vagy is = n—1. n, azaz 4. 5=20; a' hármas másítások száma n. n—1. n—2, azaz 5. 4. 3=60, melly annyi mint az 1-el kissebb számú dolgok kettős másításainak száma sokszorozva az 1-el nagyobb számmal, vagy is = n—1. n—2. n = 4. 3. 5=60; a' négyes másítások száma n. n—1. n—2. n—3 = 5. 4. 3. 2=120, melly megegyez az 1-el kissebb számú dolgok hármas másításainak számával, sokszoroztatván ez az 1-el nagyobb számmal, azaz =n—1. n—2. n—3. n = 4. 3. 2.

5 = 120; végre az 1-el nagyobb számú dolgok ötös másításainak száma itt most n. n—1. n—2. n—3. 1=120, melly épen annyi, mint az 1-el kissebb számú dolgok négyes másításainak száma, sokszorozlatva az 1-el nagyobb számmal, azaz = n—1. n—2. n—3. 1. n = 4. 3. 2. 1. 5 = 120. Igy van a' dolog minden más esetekben is, azaz akárhány dolgok akárhányos szoros másításainak száma mindig annyi, mint ha az 1-el kevesebb számú dolgoknak 1-el kissebb mutatójú másításait sokszorozzuk ezen 1-el nagyobb számmal, azaz az adatott dolgoknak számával. És ha az 1-el kissebb számú dolgok mindennémű szoros másításainak summáját sokszorozom az 1-el nagyobb számmal, és nevelem ugyan ezen számmal: megnyerem ezen 1-el nagyobb számú dolgok minlehető szoros másításainak summáját.

Ezen szabály szerint, az 1-en elkezdvén, könnyen ki lehet tsinálni sorban egymás után akárhány dolgok mindenféle szoros másításainak summáját. Nevezetesen, 1 dolognak tsak 1 szoros másítása van. Ha ezt az 1-et sokszorozom 2-vel, és a' művhöz hozzá adok 2-őt, megnyerem 2 dolgok minden lehető szoros másításainak summáját, melly 1 (2) + 2 = 4. Ezt 3-mal sokszorozván, és a' művet 3-mal nevelvén, megtalálom 3 dolgok minden szoros másításainak summáját, melly annyi mint 4 (3) + 3 = 15. Innen a' 4-el való sokszorozás és 4-el való szaporítás által kijő a' 4 dolgok másításainak summája, melly lesz 15 (4) + 4 = 64. Ezt 5-tel sokszorozván és 5-öt a' művhöz adván, lesz 5 dolgok másításainak summája 64 (5) + 5 = 325. Folytatván tovább is hasonló módon a' munkálkodást; lesz 6 dolgok minden lehető szoros másításainak summája 325 (6) + 6 = 1,956; a' hét dolgoké pedig lesz 1,956 (7) + 7 = 13,699; lesz 8 dolgoké 13,699 (8) + 8 = 109,600; lesz 9 dolgoké

109,600 (9) + 9 = 986,409; lesz 10 dolgoké 986,409 (10) + 10 = 9'864,100, és így tovább. Ha az 1-el kissebb számú dolgok másításainak summájához hozzáadom az 1-et, és úgy sokszorozom az 1-el nagyobb számmal: úgy is megnyerem az 1-el nagyobb számú dolgok mindennémű másításainak summáját ugyanezen számokban. P. o. 1 dolognak tsak 1 másítása van; 2 dolgoknak lesznek (1 + 1) 2 = 4 másításai; 3 dolgoknak minden másításainak summája lesz (4 + 1) 3 = 15; 4 dolgoké lesz (15 + 1) 4 = 64; 5 dolgoké (64 + 1) 5 = 325; 6 dolgoké (325 + 1) 6 = 1956; 7 dolgoké (1956 + 1) 7 = 13,699, 's a' t. Hogy ezen kétféle munkálkodás módja mind egyre megyen ki, megtetszik ezeknek algebrai kifejezésből is. Mert ha az 1-el kissebb számú dolgok másításainak summáját az s, az 1-el nagyobb számot pedig n jelenti: akár az s-et sokszorozzuk n-el, és adjuk hozzá az n-et, akár az s-hez 1-et adván, úgy sokszorozzuk n-nel, mindenik esetben egyenlő summa jó ki. Ugyanis s (n) + n = sn + n, hasonlóképen (s + 1) n = sn + n.

29. §. Vegyük hasznát immár a' szoros másítások tudományjának, némelly kérdéseknek megfejtésére, a' mellyek a' világi életben előjöhetnek.

1. Feladás. A' 90. számokból álló Lotteriában vagy sorsjátékban (Lotto di Genua) hány különböző rendű öt-öt számok húzattathatnak ki?

Megfejtés. A' feltett kérdés más szókkal ide megyen ki: 90 különböző dolgokból hány különböző öt-öt szoros másításokat lehet formálni? E' végre, a' 26. §-ban adatott szabály szerint, a' 90-t sokszorozni kell még négy mindig 1 el kissebbedő számokkal. Lesz tehát a' keresett szám 90. 89. 88. 87. 86 = 5,273'912,160. A' 27. §. szerint úgy is megtaláljuk a' szoros másítások számát, ha a' szoros öseveкötések számát sok-

szorozzuk annyi különböző dolgok változásainak számával, a' hányas az öszvekötés. Tudván tehát a' 16. §-ból, hogy a' 90 számokból 43'949,268 ollyan quinternók telnek, a' mellyek mind különböző számokból állanak, de a' mellyekben a' rendre nintsen tekintet: minthogy 5 különböző dolgot 120-féleképen lehet változtatni (5. §.), és így az említett quinternók közül mindegyikben 120 különböző rendben következhetnek egymás után az 5 számok; sokszoroznunk kell 120-al a' feljebb kitett quinternók számát, úgy találjuk meg a' 90 számokból kitelhető különböző rendű ötös öszvekötések, azaz szoros másítások számát. Minthogy tehát 43'949,268. 120 = 5,272'912,160: látnivaló, hogy ennyi dologra és rendre nézve különböző 'ötönként való kihúzások származhatnak a' lotteria 90 számaiból. Ha immár minden első percz alatt kihúzattatnának egyszer öt számok a' 90 számok közül, még pedig olly szerencsésen, hogy minden húzás különböznék az elébbeniektől: még is tsak 525,600-ra menne egy esztendő alatt a' különböző kihúzások száma, és az 5,273'912,160 különböző öt-öt húzásoknak elvégezésére több kivántatnék 10,034 esztendőnél. Minthogy a' 90 számokból álló lotteriát a' Genuaiak tsak a' 17-dik században találták fel, és minthogy rendesen két hét alatt tsak egyszer szoktak öt-öt számok kihúzattatni az ollyan városokban, a' mellyekben lotteria van felállítva; óh melly felette igen kevés ötöt szoros másítás ai húzattattak még eddig ki az egész világon a' 90 számoknak!

2. Feladás. Ha egy tanátsnak 12 tagjai közül minden vasárnap reggel 3-man mennek el a' templomba: kérdés, hány különböző öszveválasztással 's egymás után való renddel mehetnek az ok közül 3 személyek a templomba?

Megfejtés. Ez a' kérdés más szókkal így hangzik: 12 dologból hány különböző hármas szoros másítások származnak? Megmutatja azt, a' 26. §. szerint, ezen három számoknak műve 12. 11. 10 = 1320. És így 1320-féleképen változtathatják egymás közt a' 12 tanácsnokok a' templomba hármával való menetelnek személyességét és rendét; tehát 25 esztendőnél tovább járhatnak úgy vasárnap reggelenként hármával a' templomba, hogy soha egyszernél több ízben be nem lépnek a' templom küszöbén ugyanazon 3 személyek ugyanazon egymás után való rendben vagy sorban. Ugyan ezen szoros másítások száma kijő, ha a' 27. §. szerint, 12 dolgoknak hármas szoros öszvekötéseinek száma, melly $\frac{12.\ 11.\ 10.}{1.\ 2.\ 3} = 220$, sokszoroztatik 3 dolog változásainak számával, melly 1. 2. 3 = 6, mert 220. 6 = 1320.

3. Feladás. A' 32 levélből álló magyar kártyából négy négy levél osztatván minden játszónak: hány figurára 's rendre nézve különböző négy kártya mehet ugyanazon egy játszó személyhez?

Megfejtés. Itt 32 dolgoknak minden lehető négyes szoros másításai kerestetnek. Kijő azoknak száma e' 4 művesek művéből 32. 31. 30. 29 = 863,040. Ennyi különböző módon kaphat valaki 4 kártyát a' 32-ből úgy, hogy ugyanazon 4 kártya ugyanazon rendben nem mégyen hozzá egyszernél több ízben. Ha 32 dolgoknak négyes szoros öszvekötéseit, mellyeknek száma 35,960 (16. §.), sokszorozzuk 4 dolgok változásainak számával, melly 1. 2. 3. 4 = 24, úgy is megnyerjük 32 dolgok négyes szoros másításainak számát, mert 35,960. 24 = 863,040.

4. Feladás. Egy öreg katona 18 újonczot tanít a' fegyverforgatásra, és más hadi gyakorla-

tokra mindenkor 6-ot állítván közülök sorba: kérdés, hány különböző személyességben és rendben állíttathatik sorba egymás után 18 katona közül hathat katona.

Megfejtés. Ezen kérdésnek jelentése ez: 18 dologból hány hatos szoros másítás lehetséges? Ennek megtudása végett a' 18-at sokszorozni kell az öt utánna következő mindig 1-el kevesedő számokkal; lesz tehát a' keresett szám e' következő 18. 17. 16. 15. 14. 13 = 13'366,080. Illyen sok különböző módon állíthat sorba hathat újonczot a' 18 közül az öreg katona: melly temérdek személy- és rendváltoztatásoknak elvégezésére, ha minden első pertzben éjjel nappal másítaná is ő az újontzok rendét, több kellene néki 25 esztendőnél.

5. Feladás. Egy Király a' maga 6 ministereinek annyi szabados bémenetelt engedett magához — minden napra egyegy bemenetelt vagy audientiát számlálván — a' mennyiszer a' személyeket és azoknak rendét változtatva mehetnek azok ő eleibe, egyenként, kettőnként, hármonként 's a't. végre mindnyájan. Kérdés, hány szabad bemenetelt nyertek a' ministerek?

Megfejtés. Megmutatja a' szabad bemenetelek számát 6 különböző dolgok minden lehető szoros másításainak summája. Lesznek pedig 6 dolgokból egyes szoros másítások 6, kettősök 6. 5 = 30, hármasok 6. 5. 4 = 120, négyesek 6. 5. 4. 3 = 360, ötösök 6. 5... 2 = 720, hatosok 6. 5.... 1 = 720, mellyek megmutatják az egyes, kettős, hármas 's a't. bémenetelek számát; mind ezeknek summája pedig 6 + 30 + 120 + 360 + 720 + 720 = 1,956. Ennyi szabad bémenetelt nyertek tehát a' Királyhoz a' 6 ministerek, mellyekkel minden nap tsak egyet használván, beértek 5 esztendeig és 131 napig.

6. Feladás. Az Ábéce 25 betűiből hány különböző egyes, kettős, hármas, négyes, ötös és hatos betűtsoportok vagy öszvefoglalások származhatnak?

Megfejtés. Ezek a' betűtsoportok nem egyebek, hanem a' 25 betűk 1—6-os szoros másításai. Lesznek pedig 25 betűkből egyes szoros másítások 25, kettősök 25. 24 = 600, hármasok 25. 24. 23 = 13,800, négyesek 25. 24. 23. 22 = 303,600, ötösök 25. 24. 23. 22. 21 = 6'375,600, hatosok 25. 24. . . . 20 = 127'512,000. Mind ezeknek summája 134'205,625. Mínthogy az egyes másítások tsak egy betűből állanak, lesz azoknak betűinek száma 25. 1 = 25; a' kettős másítások kétkét betűből állván, tesznek 600. 2 = 1,200 betűt, a' hármasok vagy három betűjű másítások tesznek 13,800. 3 = 41,400 betűt, a' négyesek 303,600. 4 = 1'214,400 betűt, az ötösök 6'375,600. 5 = 31'878,000-et, a' hatosok 127'512,000. 6 = 765'072,000 betűt, mind öszve a' hat rendbeli másítások tesznek 798'207,025 betűt. A' 6. §-beli 6. Feladás megfejtése szerint, egy kötés papirosra, melly 20 kontzból áll, egy milliószor lehet leírni a' 25 betűs ábéczét, azaz le lehet írni 25 millió betűt, és így a' 798'207,025 betűknek leírására vagy kinyomtatására nem volna elég 31 kötés papiros, mellyből 31 igen nagy könyv telnék. Melly hosszas és unalmas lenne úgy az olvasás tanulása, ha a' 25 betűknek mind ezen temérdek változásain, az egyes betűsöktől fogva a' hat betűsökig keresztül kellene menni a' betűfoglalást vagy syllabizálást tanuló gyermeknek!!

30. §. Második nemét a' másításoknak formálják a' széles másítások. Így neveztetnek az ollyan másítások, a' mellyekben szabad minden adatott dolgot nem tsak más tőle különböző adatott dolgokkal, hanem önmagával is, vagy a' ve-

le egyenlő dolgokkal, a' rendet is mindig változtatván, öszvekötni, és így a' mellyekben egyenlő dolgokból álló másítások is jöhetnek elő, azaz a' hol minden adatott dolog nem tsak egyszer fordúl elő ugyanazon egy másításban, hanem némelly másításokban kétszer, háromszor, 's többször is, végre annyiszor ismételve, a' mennyi a' másítás mutatója. Itt tehát illyen másítások is fordúlnak elő: *aa*, *aaa*, *aab*, *abb*, *bbb*, 's a' t. De azonban sem az illyen ismételt betűjű sem a' különböző betűjű másításoknak nem szabad egynél több ízben előfordúlni. Már feljebb (24. §.) említtetett, hogy a' másításban a' dolgok rendjére is van tekintet; a' széles másítás is tehát nem tsak az ollyan öszvekötéseket foglalja magába, a' mellyek a' bennek előforduló elemekre nézve különböznek egymástól, hanem az ollyanokat is, a' mellyek ugyanazon dolgokból állanak ugyan, de a' dolgok rendje ő bennek különböző. Itt p. o. az *ab* és *ba* öszvekötések, valamint az *abc*, *acb*, *bac*, *bca*, *cab*, *cba*, ismét az *aab*, *aba*, *baa* öszvekötések is különbözőknek, másmás képűeknek tekintetnek, és külön számba vétetnek, mivel ugyanazon elemeket másmás rendben terjesztik elő.

Minthogy itt szabad minden dolgot ismételni, a' mennyiszer az ember akarja; innen a' széles másításokat minden vég nélkül folytathatja az ember, mint a' széles öszvekötéseket (17. §). Lehet itt a' másítás mutatója nagyobb is az adatott dolgok számánál, nem úgy mint a' szoros másításokban (25. §.), p. o. három dolgokból nem tsak hármas, hanem négyes, ötös, hatos 's a' t. széles másításokat is lehet tsinálni, minden vég nélkül. Itt is két fő feladás van, mivel vagy minden lehető különböző széles másításoknak előterjesztése kivántatik bizonyos mu-

tatóig, vagy pedig a' széles másítások száma kerestetik. Lássuk ezeket egymás után.

31. §. Feladás. Az adatott dolgokat szélesen másítani, vagy azoknak minden lehető széles másításaikat, a kívántatott mutatójúakig, rendben előterjeszteni.

Megfejtés. Vedd mindenik adatott dolgot különösen és magánosan: ezek lesznek az egyes széles másítasok. Ezen egyes másítások közül mind egyikhez ragaszd hozzá mindenik adatott dolgot, azaz tedd ntáuna mindenik előtte's utánna való dolgot és önmagát it; így megnyered a' kettős széles másításokat. Mindenik kettős másítással kösd öszve ismét mind egyik adatott dolgot: készen lesznek a' hármas másítások. Ragaszd hozzá mind egyik hármas másításhoz újra mindenik adatott dolgot: így megtalálsz minden lehető négyes széles másításokat. Az adatott dolgoknak a' négyes másítások után való tétele által előállíthatod az ötös másításokat, majd a' hatosokat 's a't. Így menj tovább egészen az adatott mutatójú másításokig: ekképpen semmi képzelhető másítás el nem marad, azonban egy másítás sem fog kétszer előfordúlni, hanem minden másítás különbözni fog a' többi másításoktól vagy a' dolgokra, vagy azoknak rendére nézve.

Ha p.o. elő akarod terjeszteni az *a*, *b*, *c* három betűknek minden lehető széles másításaikat az egyesektől fogva a' négyesekig: magok ezek a' betűk egyenként véve. *a*, *b*, *c* formálják az egyes másításokat. Írd utánna mindeniknek ezek közül mindenik adatott betűt: megnyered a' kettős másításokat illy renddel: *aa*, *ab*, *ac*; *ba*, *bb*, *bc*; *ca*, *cb*, *cc*. Tedd utánna mindenik kettős másításnak mindenik betűt; így előállanak minden lehető hármas széles másítások, úgymint: *aaa*, *aab*, *aac*; *aba*, *abb*, *abc*; 's a't. Ragaszd jobbról utánna mindenik hármas másításnak mindenik adatott

betűt. ekkor megnyersz minden négyes másításokat, ekképpen: *aaaa*, *aaab*, *aaac*; *aaba*, *aabb*, *aabc*; 's a' t. Íme itt vagynak táblában előterjesztve az *a*, *b*, *c* betűk minden széles másításai az egyesektől fogva a' négyesekig:

Egyes másítások:

a, b, c.

Kettősök:

aa, ab, ac
ba, bb, bc
ca, cb, cc

Hármasok:

aaa, aab, aac	baa, bab, bac	caa, cab, cac
aba, abb, abc	bba, bbb, bbc	cba, cbb, cbc
aca, acb, acc	bca, bcb, bcc	cca, ccb, ccc

Négyesek:

aaaa, aaab, aaac	baaa, baab, baac	caaa, caab, caac
aaba, aabb, aabc	baba, babb, babc	caba, cabb, cabc
aaca, aacb, aacc	baca, bacb, bacc	caca, cacb, cacc
abaa, abab, abac	bbaa, bbab, bbac	cbaa, cbab, cbac
abba, abbb, abbc	bbba, bbbb, bbbc	cbba, cbbb, cbbc
abca, abcb, abcc	bbca, bbcb, bbcc	cbca, cbcb, cbcc
acaa, acab, acac	bcaa, bcab, bcac	ccaa, ccab, ccac
acba, acbb, acbc	bcba, bcbb, bcbc	ccba, ccbb, ccbc
acca, accb, accc	bcca, bccb, bccc	ccca, cccb, cccc

Lehet ezen táblát folytatni tovább is, valameddig az ember akarja, p. o. mindenik négyes másításnak utánna tévén az *a*, *b*, *c* betűket, előállanak az ötös széles másítások, mellyekhez ragasztván az említett három betűket, megnyerjük a' hatos másításokat, és így tovább minden határ nélkül.

Kiki általláthatja, hogy ezen táblában lévő másítások mind kölönbözö képűek, vagy a' dolgokra vagy azoknak rendére nézve; nem lehet itt két egyforma, azaz ugyanazon dolgokból álló 's egyszersmind ugyanazon rendű másítást találni. Látni

való továbbá, hogy megvagynak ezen táblában minden egyes, kettős, hármas, négyes széles öszvekötései az *a*, *b*, *c* betűknek (mellyeknek tábláját lásd a' 18-dik. §-ban, kihagyván az utólsó sorbeli öszvekötéseket, mellyekben *d* betű fordúl elő), de itt mindenik széles öszvekötés a' benne lévő betűk rendének minden lehető változtatásával jelenik meg. Az egyes széles öszvekötések: *a*, *b*, *c*, minthogy rájok nézve a' rendváltoztatásnak helye nem lehet, itt is csak egyszer jőnek elő. A' kettős széles öszvekötések közűl az *aa*, *bb*, *cc* itt is csak egyszer fordulnak elő, minthogy ezeket rendjekre nézve nem lehet szembetűnőképen változtatni; az *ab*, *ac*, *bc* kétszer változtatva jelenik itt meg, mivel közűlök mind egyiket kétféleképen lehet változtatni, p. o. *ab*, *ba*. A' hármas széles öszvekötések közűl az ismétlés által származott, és rendet nem változtatható: *aaa*, *bbb*, *ccc* itt is csak egyszer tűnnek elő; de már az *aab*, *aac*, *abb*, *acc*, *bbc bcc* itt háromszor változtatva találtatnak, mivel közűlök mindenik háromszor változtathat rendet, p. o. *aab*, *aba*, *baa;* végre az *abc* öszvekötés itt 6-képen változtatva szemléltetik, mivel rendjét 6-szor változtathatja (4. §. 78. lap). Megvagynak e' táblában az *a*, *b*, *c* betűknek minden lehető négyes széles öszvekötései is, de minden lehető változásaikkal együtt. A' változhatatlan *aaaa*, *bbbb*, *cccc* öszvekötések itt is csak egyszer jőnek elő, az *aaab*, *aaac*, *abbb*, *accc bccc* öszvekötések pedig, a' mellyek 4-szer változtathatják rendjeket (8. §.), itt 4-képen változtatva láttatnak; az *aabb*, *aacc*, *bbcc* öszvekötések pedig, a' mellyek 6 változást szenvedhetnek rendjekre nézve (9. §.), 6 módon változtatva szemléltetnek; végre az *aabc*, *abbc*, *abcc* öszvekötések, mellyeknek rendjét 12-féleképen lehet változtatni, itt ugyanannyiszor változtatva fordúlnak elő.

Megtetszik ezekből, hogy ugyanazon dolgoknak vagy betüknek öszvefogásából állanak a' széles másítások, a' mellyekből származnak a' széles öszvekötések, és hogy ezektől tsak abban különböznek, hogy a' széles másításokban a' dolgok rendjére is van tekintet, a' széles öszvekötésekben pedig nincsen, az az a' széles másításokban minden széles öszvekötés annyiszor változtatva jelenik meg, a' mennyiszer tsak lehet. És így ha valaki az adatott dolgoknak minden széles öszvekötéseiket kikeresvén, azok közül mind egyiket változtatja annyiszor, a' mennyiszer lehet, megkapja az adatott dolgoknak minden lehető széles másításaikat.

32. §. Feladás. Adatván a' másítandó dolgok száma, és a' másítás mutatója, megtalálni akárhányas széles másítások számát.

Megfejtés. Az adatott dolgok számát írd le sorban, több ízben ismételve, egymás után: ezen számok lesznek a' művesek, a' mellyeknek műve megmutatja mindennémű széles másítások számát. Az első tag, azaz maga az adatott dolgok száma, melly természet szerint első hatalomban van, és elhallgatott hatalomjele vagy mutatója (exponens) az 1, megmutatja az egyes másítások számát; két művesek műve, az az a' dolgok számának 2-dik hatalma vagy négyszege (quadratum) megmutatja a' kettős másítások számát; három tagok műve, a' dolgok számának 3-dik hatalma, melly kotzkának (cubus) neveztetik, előadja a' hármas széles másítások számát; sokszorozz egymással négy művest, az az emeld a' dolgok számát a' 4-dik hatalomra; megtalálod a' négyes másítások számát, és így tovább minden vég nélkül. Itt tehát sokszorozni kell a' dolgok számát önmagával újra meg újra, azaz egymás után való hatalmakra kell felemelni, a' természeti számok rendje szerint nevelvén a' hatalomjeleket vagy mutatókat, valameddig tet-

szik, mert itt a' munkát minden vég nélkül lehet folytatni; lehet itt a' másítás mutatója nagyobb magánál a' dolgok számánál, sőt mind örökké nevekedhetik, valamint a' széles öszvekötésekben. De tsak addig kell folytatni a' munkát, míg a' művesek száma, vagy is a' dolgok száma' hatalmának mutatója egyenlővé lesz a' másításoknak mutatójával, a' melly kívántatik; egy szóval annyi tagot sokszorozz egymással, vagy annyidik hatalomra emeld a' dolgok számát, a' hányas másítások kerestetnek, azaz a' mennyi a' kivánt másítások mutatója. Ha p.o. 4 dolgoknak széles másításai kerestetnek. lesz a' művesek sora: 4. 4. 4. 4.... Melly szerint lesz az egyes másítások száma 4, melly $= 4^1$; lesz a' kettős széles másítások száma 4. $4 = 4^2 = 16$; lesz a' hármas másításoké 4. 4. 4 $= 4^3 = 64$; a' négyeseké 4. 4. 4. $4 = 4^4 = 256$, az ötösöké $4^5 = 1024$, és így tovább. Ha tehát a' szélesen másítandó dolgok adatott száma n: lesz a' művesek sora: n. n. n. n.... lesz az egyes másítások száma $n = n^1$, a' kettősöké $n.n = n^2$, a' hármasoké $n^2.n = n^3$, a' négyeseké $n^3.n = n^4$, 's a' t. az m mutatójú széles másításoké pedig n^m, a' hol az adatott dolgok számát annyiszor kell önmagával sokszorozni, vagy annyidik hatalomra kell felemelni, a' hányas másítások kerestetnek, vagy a' mennyi a' másítások adatott mutatója, p.o. ha hetes másítások kerestetnek, lesz azoknak száma n^7.

Megmutatás. Ezen bánásmódnak okát és ezen szabálynak helyes voltát könnyű általlátni. Mert itt a' mennyi a' dolgok száma, p.o. n, épen annyi az egyes másítások száma. A' kettős másítások végett pedig, a' mint a' 31. §-ból megtetszik, minden adatott dolgot öszveköt az ember minden adatott dologgal; ha tehát a' dolgok száma n, azon dolgok száma is, a' mellyekkel ezek közűl

mindenik dolgot öszve kell kötni, lesz n, és így lesz a' kettős másítások száma n. $n = n^2$. Ezen kettős széles másítások közül ismét mindegyiket öszve kell kötni minden adatott dologgal, mellyeknek száma n, lesz tehát a' hármas másítások száma n^2. $n = n^3$. Ezen n^3 számú hármas másításoknak ismét utánnok kell ragasztani mindenik adatott dolgot, az az n számú dolgokat; a' négyes másítások száma tehát szükségesképen lesz n^3. $n = n^4$. És így tovább minden vég nélkül.

33. §. Világosítás és könnyebbség kedvéért ide tészem a' széles másítások táblájját, de tsak tíz dolgoknak tízes széles másításainak számáig. Kikeresvén itt a' másítandó dolgok számát a' bal kéz felől eső szélső függőleges sorban; a' másítások kívánt mutatóját pedig a' felső vízerányos sorban; a' hol ezen két számoknak sorai öszvetalálkoznak, megtaláltatik azon négyszegű mezőben a' keresett másítások száma p. o. 5 dolognak hatos széles másításainak száma 15,625.

Széles Másítások Táblája.

Jegyek száma	Másítások Mutatója	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	A'	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
2	szé-	2	4	8	16	32	64	128	256	512	1024
3	les	3	9	27	81	243	729	2187	6561	19683	59049
4	má-	4	16	64	256	1024	4096	16384	65536	262144	1048576
5	sí-	5	25	125	625	3125	15625	78125	390625	1953125	9765625
6	tá-	6	36	216	1296	7776	46656	279936	1679616	10077696	60466176
7	sok-	7	49	343	2401	16807	117649	823543	5764801	40353607	282475249
8	nak	8	64	512	4096	32768	262144	2097152	16777216	134217728	1073741824
9	szá-	9	81	729	6561	59049	531441	4782969	43046721	387420489	3486784401
10	ma	10	100	1000	10000	100000	1000000	10000000	100000000	1000000000	10000000000

Ezt a' táblát könnyen folytathatja akárki, a' meddig tetszik, sokszorozás által. Minthogy ugyan is a' széles másítások számai nem egyebek a' dolgok számának hatalmakra való emelésénél, vagy

önmagával újra meg ujra való sokszorozásánál: innen akármellyik vízerányos sornak utólsó tagja sokszoroztatván a' dolgok számával, szüli a' következendő vízerányos tagot. Ha tehát jobb kéz felől végrűl akarom folytatni ezt a' táblat, nevezetesen ki akarom keresni a' 11-es másítások számait: sokszorozom mindegyik 10-es másítás számát a' dolgok számával. Lesz tehát 1 dolog 11-es másításainak száma 1. 1=1; lesz 2 dolgok 11-es széles másításainak száma 1,021. 2 = 2,048; lesz 3 dolgoké 59,049. 3 = 177,147; majd 4 dolgoké 1'048,576. 4 = 4'194,304; lesz 5 dolgoké 9'765,625 5 = 48'828,125, és így tovább. Ha pedig alólról akarom folytatni ezt a' táblát, azaz ki akarom keresni 11 dolgok széles másításainak számát: a' 11-et emelem hatalmakra, vagy sokszorozom önmagával újra meg újra. Lesz tehát 11 dolgok egyes széles másításainak száma 11, kettős másításainak száma 11. 11 = 121, hármas másításainak száma 121. 11 = 1,331, a' négyeseké 1,331. 11 = 14,641, az ötösöké 14,641. 11 = 161,051, és így tovább.

34. §. Feladás. Adatván a' szélesen másítandó dolgok száma, és a' másítások legnagyobb mutatója, megtalálni minden léptsőjű széles másítások summáját, az egyesektől fogva az adatott mutatójú másításokig.

Megfejtés. A' 32. §-ban adatott szabály szerint keresd ki az adatott dolgoknak különkülön minden szükséges széles másításaiknak számát, t. i. egyesekét, kettősökét, hármasokét, 's a' t. a' kívánt mutatójúakig, és mind ezeket add öszve: így megtalálod minden grádusú széles másításoknak kivánt teljes summáját. Ha pedig tudod az adatott dolgok mindennémű széles másításainak summáját az 1-el kissebb mutatójúakig: akkor tsak 1-et adj ezen summához, és úgy sokszorozd az egészet a' dolgok számával: így megnyered a' másítások sum-

máját a' kivánt mutatóújakig. Ha p. o. 3 dolgoknak minden léptsőjű széles másításainak summája kerestetik, az egyes másításoktól fogva az 5-dik léptsőjű másításokig: lesz az egyes másítások száma $3^1 = 3$, a' kettősöké $3^2 = 9$, a' hármasoké $3^3 = 27$, a' négyeseké $3^4 = 81$, az ötösöké $3^5 = 243$. Ezeket öszveadván, lesz a' másítások summája $3 + 9 + 27 + 81 + 243 = 363$. De ha tudom azt, hogy 3 dolgok széles másításainak summája a' négyesekig 120 ($= 3 + 9 + 27 + 81$): úgy rövidebb úton megtudhatom a' feljebbi summát, mert ha 1-el nevelem ezen summát, és a' dolgok számával, a' 3-mal sokszorozom: kijő a' másítások summája az 5 mutatóig, mivel $(120 + 1)\,3 = 363$. Igy van a' dolog a' másítások summájára nézve minden más esetekben is.

Ha tehát az egyes másításokon kezded a' munkálkodást, az 1-el nevelés és a' dolgok számával való sokszorozás által könnyen kitsinálhatod a' széles másítások summáját akárhány dolgokra nézve és akárhanyadik mutatóig. Mert az adatott dolgok száma megmutatja az egyes széles másítások számát. Adj 1-et ezen számhoz, és úgy sokszorozd a' dolgok számával: így kijő az egyes és kettős másítások summája. Ezen summához adj ismét 1-et, és sokszorozd ismét a' dolgok számával: így megnyered minden másítások summáját az egyesektől fogva a' hármasokig. Adj a' kijött számhoz ismét 1-et, és újra sokszorozod a' dolgok számával: kijő minden másítások summája a' négyes széles másításokig bezárva. És így tovább, minden vég nélkül. Ha p. o. 3 dolgoknak minden léptsőjű széles másításainak summáit keresed: maga a' 3 megmutatja az egyes másítások számát; $(3 + 1)\,3 = 12$, megmutatja az 1-es és 2-ős széles másítások summáját; innen lesz a' másítások summája a'

3-masokig (12 + 1) 3 = 39; lesz a' summa a' 4-es másításokig (39 + 1) 3 = 120; az 5-ösökig (120 + 1) 3 = 363; a' 6-osokig (363 + 1) 3 = 1,092; a' 7-esekig pedig lesz (1,092 + 1) 3 = 3,279, és így tovább, minden határ nélkül.

Megmutatása ezen utóbbi mód helyes voltának. A' mint a' 32. §-ból megtetszik: az n számú dolgoknak minden széles másításainak summája így fejeztethetik ki: $n + n^2 + n^3 + n^4 \ldots + n^m$. Úgy de az említett sokszorozás által épen ezek a' summák jőnek ki; mert maga az n megmutatja az egyes másítások számát; $(n + 1)\, n = n^2 + n$ megmutatja az 1-es és 2-ős másítások summáját; $(n^2 + n + 1)\, n = n^3 + n^2 + n$ előállítja az 1—3-as másítások summájat; $(n^3 + n^2 + n + 1)\, n = n^4 + n^3 + n^2 + n$ jelenti az 1—4-es másítások summáját. Ehez 1 adatván és az egész sokszoroztatván n-el, kijő minden széles másítások summája az 5-ös másításokig, és így tovább az m mutatóig, akárhányat jelentsen az m.

Más rövidebb módja a' széles másítások summája megtalálásának ez: emeld fel a' másítandó dolgok számát 1-el nagyobb hatalomra, mint a' mennyi a' másításoknak legnagyobb kivántatott mutatója, és kivévén ezen hatalomból az adatott dolgok számát, oszd el a' maradékot az adatott dolgoknak 1-el megkisebbíttetett számával: a' részes megmutatja az adatott dolgok minden keresett széles másításainak summáját. Ha tehát a' másítandó dolgok száma n, a' másításnak legnagyobb mutatója pedig m: lesz a' széles másítások summája az

1-esektől fogva az m lépcsőjűekig $\frac{n^{m+1} - n}{n - 1}$.

Ha p.o. 3 dolgoknak mindennémű széles másításai-

nak summája kerestetik az 1-es másításoktól fogva az 5-ösökig bézárva: lesz a' summa

$$\frac{3^{5+1} - 3}{3 - 1} = \frac{729 - 3}{3 - 1} = 363.$$

Megmutatás. Minthogy a' 32. §. szerint a' dolgok számának, melly $= n$, egymás után következő hatalmai mutatják meg az 1-es, 2-ős, 3-mas, 's a' t. széles másítások számát: mindenféle másítások summáját az m grádusú másításokig így fejezhetjük ki: $n + n^2 + n^3 + n^4 \ldots + n^m$. Látnivaló, hogy ez a' sor nem egyéb ezen földmérési folyamatnál (progressio geometrica) $\div n^1 : n^2 : n^3 : n^4 \ldots : n^m$, mellynek summáját könnyű megtalálni. Ugyanis minden földmérési folyamatokban a' minden megelőző tagoknak summája úgy van a' minden következő tagok summájához, mint van az első tag a' másodikhoz, azaz ha az első tag a, az utolsó u, a' denominator vagy quotus q, az egész folyamat summája s, áll ez az arányegyen (proportio): $s - u : s - a = a : aq$, mellyből sokszorozás által ez az egyenlet lesz: $saq - uaq = sa - aa$, mellyből minden tagot elosztván a-val származik $sq - uq = s - a$, innen általtétellel lesz $sq - s = uq - a$, vagy az első részt műveseire feloszlatván $s(q-1) = uq - a$, a' honnan kijő $s = \frac{uq - a}{q - 1}$. Minthogy pedig e' jelen lévő földmérési folyamatban $u = n^m$, és $q = n$, ismét $a = n$, lesz az $uq = n^m . n = n^{m+1}$, és az $s = \frac{uq - a}{q-1}$ egyenlet ezzé változik: $s = \frac{n^{m+1} - n}{n - 1}$, azaz

az egész folyamat summája, vagy is minden széles másítások summája kijő, ha a' másítandó dolgok száma (n) az adatott legnagyobb mutatónál (m) 1-el magassabb hatalomra (m + 1) felemeltetvén (n^{m+1}), kivétetik belőle a' dolgok száma (n), és a' maradék ($n^{m+1} - n$) elosztatik a' dolgoknak 1-el megkissebbített számával (n — 1), ekképen

$$\frac{n^{m+1} - n}{n - 1}.$$

35. §. Fordítsuk immár a' széles másítások tudományját némelly az életben előforduló kérdéseknek megfejtésére.

1. Feladás A' versírók szerint a' szótagok vagy rövidek, vagy hosszúk: kérdés, e' kétféle szótagokból hány két- három- és négy-tagú verslábakat lehet formálni?

Megfejtés. Ez a' kérdés ide megyen ki: 2 dolgokból hány különböző kettős, hármas és négyes széles másítások származhatnak? Ezen másítások számait pedig, a' 32. §. szerint, megmutatják a' 2-nek 2-dik, 3-dik és 4-dik hatalmai. Lesz tehát a' kéttagú verslábak száma $2^2 = 2.2 = 4$, úgymint: két rövid szótagú, ∪∪ Pyrrhichius; egy rövid 's egy hoszszú szótagú, ∪— Jambus; egy hoszszú 's egy rövid — ∪ Trochaeus; végre két hoszszú szótagú láb, — — Spondaeus. Lesz a' 3 tagú verslábak száma $2^3 = 8$, úgymint: ∪∪∪ trybrachys, ∪∪ — anapaestus, ∪ — ∪ amphibrachys, ∪∪ — bacchius, — ∪∪ dactylus, — ∪ — creticus, — — ∪ antibacchius, — — — molossus. Lesz a' négy tagú verslábak száma $2^4 = 16$, mellyeknek neveit 's leirását keresd a' versírás mesterségét tanító könyvekben.

2. Feladás. Egy kertésznek 4-féle virágtövei vagynak elültetni valók (p. o. tulipánt, játzint, nártzis és gyöngyvirág), mellyeket ollyan keskeny

hoszszú táblába akar elültetni, mellyben minden sorba hathat tő virág fér el, még pedig annyira akarja változtatni mindenik sorban a' virágtöveket vagy azoknak rendét, hogy egy sor se egyezzen meg mindenben valamelly másik sorral. Kérdés, hány különböző hathat töből álló virágsorokat tsinálhat az említett 4-féle virágnemekből?

Megfejtés. A' kérdés más szókkal ezt teszi: 4 dolgoknak 6-os széles másításai mennyire mennek? A' 32. §-ban előadott szabály szerint, a' 4-nek 6-dik hatalma mzgmutatja a' keresett másítások számát. Minthogy tehát $4^6 = 4{,}096$: ennyi különböző módon változtathatja a' kertész a' virágtövek sorait, úgy hogy ezen 4,096 sorok közt tsak kettő sem lesz mind a' virágtövekre, mind azoknak rendére nézve egymással megegyező, melly sokféle másításokat, a' 31. §-ban adatott útmutatás szerint, könnyen előterjeszthetni.

3. Feladás. Egy gyermek 3-féle színű, t. i. fejér, fekete és sárga paszulyokkal játszik, úgy hogy tíztíz szem paszúlyt rak egyegy sorba, és mindig változtatja az újonnan rakott sorban a' paszúlyoknak vagy színét, vagy legalább rendét: kérdés, hány különböző tiztíz szemből álló sor paszúlyt rakhat a' 3-féle színű paszulyokból?

Megfejtés. Itt 3 dolgoknak 10-es széles másításai kerestetnek. Ezeknek száma annyi, mint a' 3-nak 10-dik hatalma, melly t. i. $3^{10} = 59{,}049$. Illy sok sort tsinálhat a' játszó gyermek tíztíz szemjével a' 3-féle paszulyokból, melly sok sorok mindnyájan fognak egymástól különbözni, a' paszúlyoknak vagy színére vagy rendére nézve.

4. Feladás. Egy katona altiszt arra büntettetett, hogy mind addig tanítson más katonákat kardforgatásra és lövöldözésre, míg tsak 5 nemzetbeli, t. i. magyar, német, tót, lengyel, oláh katonák közül 12-őt kiállíthat ollyan új meg új sorokba,

mellyekben a' katonák vagy nemzetekre, vagy egymás után való következésekre nézve egymástól különbözzenek. Kérdés, mennyiszer változtathatja a' 12 katonák kiállítását az altiszt az 5 nemzetből, nemzetre vagy rendre nézve?

Megfejtés. Itt az a' kérdés, hogy 5 dolgoknak 12-ős széles másításai mennyit tesznek? Megtudjuk azt, ha az 5 számot 12-dik hatalomra felemeljük; lesz pedig $5^{12} = 244'140.625$. Ennyi különböző módon állíthatna ki az altiszt 12 katonát, nemzetre vagy rendre különböző sorokba, az 5 nemzetbeli katonák közül; de tsak úgy, ha több századokig élhetne; mert ezen felette igen sok változásoknak végrehajtására, ha minden első pertzben változtatná is éjjel és nappal egyszer a' katonák sorát, még is több kivántatnék meg 464 esztendőnél.

5. Feladás. Egy lelki pásztornak 4 különböző, úgymint magyar, latin, német, frantz nyelveken írt könyvei vagynak, ezek közül tsak 24 darab könyv fér el egy sorban, a' könyves tékájának középső 's legjobban kéz alá eső póltzában vagy rekeszében: kérdés, mennyi különböző módon rakhat a' 4-féle nyelvű könyvek közül 24 darabot vagy kötetet abba a' rekeszbe, a' könyvek nyelvének és rendének különbségét tekintvén?

Megfejtés. A' kérdést így lehet más szókkal kifejezni: 4 dolgoknak 24-es széles másításainak száma mennyit tészen? Ezen számot megmutatja a' 4-nek 24-dik hatalma, melly t. i. $4^{24} = 281''474,976'710,656$. Illy szörnyű sok különböző módon változtathatná a' lelki pásztor a' 4 nyelvbeli könyvek közül a' rekeszbe tejendő 24 könyveket, azoknak nyelvére és egymás után való következésére nézve. De e' temérdek változásoknak elvégezésére nem tsak egy embernek, hanem az egész világon lévő tudósoknak is sok idő kellene.

Mert ha az egész föld kerekségén lévő olvasni tudó 's könyvhöz értő emberek számát 100 millióra tesszük is (melly szám a' valóságot jóval felyülhaladja), és felteszszük, hogy ezek közül mindenki éjjel nappal rak be egy rekeszbe 24 könyveket, és minden első pertzben változtatja egyszer a' könyvek nyelvét vagy rendét, és így egy esztendő alatt kiki 525,600 változtatást végez el: még is így is a' száz millió embernek több kellene minden lehető másításoknak elvégezésére 5 esztendőnél.

6. Feladás. Egy gyermek egy tsomó magyar kártyával játszik, a' kártyaleveleknek nem képeikre, hanem tsak 4 különböző (makk, zöld, veres, tök) színeikre lévén figyelmetes; úgy játszik pedig, hogy először kitesz egyegy kártyát, mindig, míg lehet, különböző színűt; azután kétkét kártyát tesz egymás után, annyiszor, a' mennyiszer a' kétkét kártyák színét és egymás után való következését változtathatja; majd hármával rakja a' kártyákat egy sorba, míg ekképen vagy színre vagy rendre különböző sorokat formálhat; azután négy négy színre vagy rendre egymástól különböző kártyákat helyheztet egy sorba; így készít továbbá öt, hat, hét, nyóltz kártyalevelekből álló sorokat. Kérdés, hány színre vagy rendre különböző sorokat tsinálhat a' játszó gyermek a' 4 színű magyar kártyalevelekből, így sorba rakván azokat egyenként, kettőnként, hármanként, végre nyoltzonként?

Megfejtés. Itt az a' kérdés, hogy 4 dolgoknak minden léptsőjű széles másításai, az egyes másításoktól fogva a' 8-asokig, mennyit tesznek egy summában? A' 34. §. szerint, megmutatja a' keresett summát ez a' kifejezés: $\frac{n^{m+1} - n}{n-1}$, azaz, mivel itt a' másítandó dolgok száma, vagy az $n = 4$, a' másítások legnagyobb mutatója pedig, vagy

az $m = 8$, ez a' kifejezés: $\frac{4^{8+1} - 4}{4 - 1} = \frac{4^9 - 4}{3}$

$= 87,380$. Ennyi színre vagy rendre különböző egyes, kettős, 's a't. legfelljebb nyoltzas másítások vagy sorok telnek ki a' 4 színű magyar kártyalevelekből, mellyeknek kigondolásával és kirakásával sok időt eltölthet az ügyes játszó gyermek. Ezen sok másítások közül lesznek egyesek: $4^1 = 4$, kettősök: $4^2 = 16$, hármasok $4^3 = 64$, négyesek $4^4 = 256$, 's a't. mellyek a' 33. §-ban is, a' széles másítások táblájában megtaláltatnak.

7. Feladás. Énekeink és dalaink nótái többnyire tsak 8 hangoknak, úgymint: f, g, a, b, c, d, e, f, egymás után változtatva való következéseiből állanak, és 64 hangtagnál ritkán nyúlnak hosszabbra: kérdés, az említett 8 mu'sikai hangokból hány különböző egyes, kettős, hármas 'sa't. hangú, legfeljebb 64 hangtagból álló melodiát vagy nótát lehetne öszveszerkeztetni?

Megfejtés. Más szókkal így lehet ezt a' kérdést feltenni: 8 dolgokból mindöszve hány széles másítások származhatnak, egyesek, kettősök, hármasok, 's a't. a' 64-esekig? A' 32. §. szabálya szerint kikereshetjük különkülön akárhányas széles másítások számát. Lesznek tehát 8 hangokból egyes hangok $8^1 = 8$, két tagú hangfogások $8^2 = 64$, három hangtagból álló nóták $8^3 = 512$, négy hangtagúak $8^4 = 4,096$, 's a't. 8 tagból állók $8^8 = 16'777,216$; és így tovább. Lesznek 16 hangtagból álló nóták $8^{16} = 281''474,976'710,656$; lesznek 32 tagból álló melodiák $8^{32} = 79,228^{IV}162,514'''264,337''593,543'950,336$; egyebeket elmellőzvén lesznek végre 64 hangtagból álló nóták $8^{64} = 6,277^{IX}101,735^{VIII}386,680^{VII}763,835^{VI}789,423^{V}207,666^{IV}416,102'''355,444''464,034'512,896$. A' 34. §-beli szabály szerint pedig mind ezen hang-

másítások summája annyi lesz, mint $\frac{8^{65} - 8}{8 - 1} =$

7,173^{IX} 830,554^{VIII} 727,635^{VII} 158,669^{VI} 473,626^{V} 523,047^{IV} 332,688$'''$ 406,222$''$ 244,610$'$ 871,880. E' rettenetes summában béfoglaltatnak a' világ mindenféle nemzeteinek, magyaroknak, németeknek, olaszoknak, persáknak, indusoknak, chinaiaknak, 's a't. minden ollyan ének- és dalnótáik, a' mellyek egy octavának határain kivül nem járnak, nyóltz hangnál feljebb nem emelkednek és alább nem szállanak, és hosszúságokra nézve 64 hangnál meszszebb nem nyúlnak. Ha már felteszszük, hogy az egész világon találtatható ezer millió ember éjjel nappal énekelne 's dalolna, 's kiki minden első pertz alatt elmondana 1-et az itt kitett hangmásítások közül: úgy az egész emberi nemzet egy esztendő alatt tsak 525$''$ 600,000$'$ 000,000 nótát mondana el az előadott roppant hangváltozásokból; ezen temérdek hangmásításoknak elvégezésére pedig több kivántatnék meg neki egy septillió esztendőnél. — De ha 8 hangnál fellyebb is emelkedő lejjebb is járó és 64 tagoknál hoszszabban nyúló mu'sikai darabokat veszünk is fel, azoknak is meghatározott számok van, mellynél többféle nótákat már képzelni sem lehet. Ha p. o. kérdésbe tétetik, hogy 16 különböző mu'sikai hangokból hány különböző melódiákat lehet készíteni, 128 hangtagra nyúlókat? megmutatja a' lehető nóták számát, vagy a' 16 dolgok 128-as széles másításainak summáját ez a' kifejezés: 16^{128}, melly, minthogy $16 = 2^4$, annyi mint

$2^{512} = 13{,}407^{XXV}\,807{,}929^{XXIV}\,942{,}597^{XXIII}\,099{,}$

$574^{XXII}\,024{,}998^{XXI}\,205{,}846^{XX}\,127{,}479^{XIX}\,365{,}$

$820^{XVIII}\,592{,}393^{XVII}\,377{,}723^{XVI}\,561{,}443^{XV}\,721{,}$

764^{XIV}030,073^{XIII}546,976^{XII}801,874^{XI}298,166^{X}-903,427^{IX}690,031^{VIII}858,186^{VII}486,050^{VI}853,-753^{V}882,811^{IV}946,569‴946,433″649,006′084,096. E' megfoghatatlan sok számú másításokban béfoglaltatnak Júbáltól fogva (*a' ki volt találója a' hegedülésnek és lantolásnak mesterségének*, 1 Móz. IV. 21.) minden e' világon élt mu'sikamestereknek és énekszerzőknek, sőt azoknak is, kik ezután fognak élni világ végezetéig, minden ollyan énekeik 's dalaik vagy muzsikai darabjaik nótái, mellyekben a' feljebbi feltételek feltaláltatnak. A' hármoniásan vagy több öszveillő hangnemekben készíttetett énekek is bé vagynak ezen számba foglaltatva, legalább egyenként feltaláltatnak itt azok az altus, discantus, tenor és bassus nóták, a' mellyek alkotják a' harmoniás énekeket. Képzelhetetlen sok esztendők kivántatnának meg e' rettenetes sok hangmásításoknak vagy nótáknak lekótázására, és emberi hangon való eléneklésére vagy muzsikai szerszámokon való eljátszására.

8 Feladás. Az egyes szavak, a' mellyekből áll a' beszéd, többnyire tsak 24 hangokból vagy azokat jelentő betűkből tétetnek öszve különféleképen, és 24 betűnél ritkán nyúlnak hoszszabbra: kérdés, az Ábécének 24 betűiből hány különböző, egy, két, három, négy, 's a't. 's legfeljebb 24 betűből álló szavakat lehetne tsinálni?

Megfejtés. Itt az a' kérdés, hogy 24 dolgoknak minden lehető széles másításaik, az egyesektől fogva a' 24-esekig, mennyit tesznek egy summában? megmutatja azt a' 24 számnak egymás után következő hatalmainak summája, ekképpen: $24^1 + 24^2 + 24^3 + 24^4 + \ldots . 24^{24} = 24^{25} - 24$

$$\frac{}{24 - 1}$$

= 1,391^{V}724,288^{IV}887,252‴999,425″128,493′-402,200. Tehát ennyi különböző módon lehet a'

24 betűket öszverakni; szavak formálása végett, és ha tsak 24 betűt veszünk fel (az egyhangú k, q közűl egyiket kihagyván) az emberi beszéd és írás alapjának: úgy a' másításoknak itt leírt számába béfoglaltatnak a' világ mindenféle nyelvű nemzeteinek minden szavaik, a' mellyek egy betűtől kezdve 24 betűnél hoszszabbra nem nyúlnak. Ha a' 24 latin betűknek mind ezen másításai könyvekbe leírattatnának: megtalálnák azokban minden nemzetek minden szavaikat, azonban sok tsupa mássalhangzókból, tsupa önhangzókból, sok tsak egyféle betűkből álló, és így kimondhatatlan betűtsoportok is találtatnának azok közt. Ha a' 25 betűk minden változásait magokban foglaló könyvek egymás mellé rakva, 13-szorta meszszebb elérnének, mint a' mennyire van tőlünk Szirius tsillag (6. §.): hát ezen sok milliószorta több másításai a' 24 betűknek, könyvekbe leírattatva, mennyivel meszszebb nyúlnának! talán a' téjúton is túl érnének! Bár a' mi gyenge elménk a' 24 betűknek illyen temérdek sok öszvefoglalásait bé nem foghatja: arról mindazáltal meggyőződhetünk, hogy az emberi nyelveket alkotó szavak száma tsakugyan nem véghetetlen, hanem meghatároztatott. — Sőt bizonyos határok közé szoríttattak minden emberi beszédek is, mivel azok is tsak a' 24 betűhangoknak különböző széles másításai. Minthogy p o. 385 — 400 betűvel le lehet írni akármelly nyelvben egy Sonettet, a' melly tsak 14 sorból álló versnem: innen gondolni sem lehet több különböző Sonettet, mint a' mennyit tesz ez a' kifejezés: 24^{400}, melly jelenti a' 24 betűknek 400-as széles másításait. Ezen nagy számba béfoglaltatnak minden Sonettek, a' mellyek írattattak eddig az egész világon, akármelly nyelven, és írattathatnak ezután is világ végezetéig. Minthogy továbbá 5,000 betűkkel elég hoszszú barátságos levelet, könyörgést, mesét, tisztelő versezetet, kötelező levelet,

oklevelet, 's a' t. le lehet írni: innen az itt kifejezett summája a' 24 betűk széles másításainak az 1-esektől fogva az 5,000-esekig: $\frac{24^{5001} - 24}{24 - 1}$, magában foglal e' világon minden nyelvbeli akár eddig írott, akár ezután írandó leveleket, könyörgéseket, versezeteket, 's a' t. a' mellyek egy betűtől kezdve nem nyúlnak meszszebb 5000 betűnél. Minthogy végre 20,000 latín betűvel elegendő hoszszúságú prédikátziót, országgyűlési beszédet, értekezést, 's a' t. le lehet írni akármiféle nyelven: innen, ha le volnának írva a' 24 latín betűknek minden egyes, kettős, hármas 's a' t. széles másításai a' 20,000-esekig, mellyeknek összves summája lenne: $\frac{24^{20001} - 24}{24 - 1}$ (34. §.) megtalálnók azok közt betűről betűre leírva, de szavakra való megszakgatás nélkül, minden ollyan predikátzióikat Tillotsonnak, Saurinnak, Blairnek, Zollikofernek, Hunyadinak 's a' t. és minden ollyan parlamenti beszédeiket Pittnek, Foxnak, O' Connellnek, 's a' t. mellyek nem terjednek hoszszabbra 20,000 betűnél. Ímé tehát minden e' világon véges és bizonyos határok közzé van szoríttatva minden lehetséges dolog!

36. §. Itt is a' volna még hátra, hogy adjam elő az elegyes dolgok másításainak tudományját, azaz szólljak az ollyan dolgok másításainak megtalálásának módjáról, a' mellyek közt több egyenlő dolgok találtatnak. Ide tartoznék p o. ennek a' kérdésnek megfejtése: az a, a, b, b, b, öt elemeknek, mellyek közt kettő, az a, a egyenlő, más három, t. i. a' b, b, b ismét egyenlő, hány különböző szoros másításaik lehetnek? De mivel én az e'féle feladások megfejtésének módját még ki nem tanulhattam: valamint az elegyes dolgok öszvekötéseiről (23. §.), úgy azoknak másításairól va-

ló tudománynak előadását is másokra kénteleníttetem hagyni. Az szembetünő dolog, hogy az egyenlő dolgok miatt megkevesedik a' különben lehető másítások száma. P. o. 5 különböző dolgokból: *a*, *b*, *c*, *d*, *e*, a' 25—28. §§-ok szerint, telnek 325 szoros másítások: de az *a*, *a*, *b*, *b*, *b* 5 dolgokból csak ezen 33 szoros másítások származnak: egyesek: *a*, *b*; kettősök: *aa*, *ab*, *ba*, *bb*; hármasok: *aab*, *aba*, *abb*, *baa*, *bab*, *bba*, *bbb*; négyesek: *aabb*, *abab*, *abba*, *abbb*, *baab*, *baba*, *babb*, *bbaa*, *bbab*, *bbba*; ötösök: *aabbb*, *ababb*, *abbab*, *abbba*, *baabb*, *babab*, *babba*, *bbaab*, *bbaba*, *bbbaa*. De hogy mennyire kevesítik meg több vagy kevesebb egyenlő dolgok a' különben lehető szoros másítások számát, és hogy miképen lehet megtalálni az elegyes dolgok akárhányas szoros másításainak számát, annak szabályját én még eddig ki nem nyomozhattam.

Ide tartoznának még a' számoknak valamelly meghatározott summára való másításai is (variationes numerorum ad determinatam summam), azaz valamelly summának más meg más számok öszvekötései által való kifejezései. Illyenkor egymás mellé íratnak azok a' számok, a' mellyeknek öszveadása szüli a' kivánt summát, és a' kérdés ide megyen ki: hányféle különböző módon lehet valamelly summát több vagy kevesebb számú summázó számjegyekkel leírni? Illyen feladás p. o. ez: köttessenek öszve a' számok 5 summára. Lesznek itt a' másítás formái: egyes: 5, kettősök: 14 (azaz 1 + 4), 23; hármasok: 113, 122; négyes: 1112; ötös: 11111, melly formák az öszvekötött számok rendjének változtatása által többre szaporodnak. Illyen feladás ez is: másíttassanak a' számok 10 summára a' 3-dik rendbe, azaz hármával. Lesznek itt a' kívánt formák: 118 (azaz 1 + 1 + 8), 127, 136, 145, 226, 235, 244, 334, de a' mellyek-

ben még a' rend nints változtatva. Minthogy ezen kérdésnek megfejtésére: hányféle öszvekötései és másitásai lehetnek a' számoknak bizonyos summára és bizonyos rendben? én még valamelly általános szabályt semmi könyvben nem olvastam, sem magam fel nem találtam: nem szólhatok itt az öszvekötésnek vagy másításnak ezen neméről is.

37. §. Pótolékúl a' 18. §. végéhez ezt kívánom hozzáadatni. Az adatott elemeknek széles öszvekötéseiket nem tsak különkülön lehet előterjeszteni az egyes, kettős, hármas, 's a' t. osztályok szerint, hanem egybefoglalva is minden grádusú öszvekötéseket, úgy hogy tsak a' legnagyobb mutatójú vagy osztályú széles öszvekötések irattatnak le, de azokból foglaló vonatokkal minden kissebb mutatójú öszvekötéseket, vagy minden elébbeni osztályokat el lehet választani. Ez a' legrövidebb és legszebb, t. i. az egybefoglalva való táblája a' széles öszvekötéseknek úgy fog előállani, ha a' legnagyobb mutatójú öszvekötéseket nem háromszeg formába, hanem egymás alá írjuk folyvást. Itt van p. o. az *a*, *b*, *c* három elemeknek ötös széles öszvekötéseinek táblája, úgy előállítva, hogy ebből a' foglaló vonatoknál fogva egy tekintetre kitetszenek minden egyes öszvekötések, úgymint: *a*, *b*, *c* szembetűnnek minden kettős öszvekötések, t. i. *aa*, *ab*, *ac*, *bb*, *bc*, *cc*, különválasztva szemléltetnek a' hármas öszvekötések is, azaz: *aaa*, *aab*, *aac* 's a' t. külön láttatnak a' négyesek is: *aaaa*, *aaab*, *aaac* 's a' t.

Az *a*, *b*, *c* három betűk széles öszvekötéseinek egybefoglalva való táblája az ötös öszvekötésekig:

a	a	a	a	a
a	a	a	a	b
a	a	a	a	c
a	a	a	b	b
a	a	a	b	c
a	a	a	c	c
a	a	b	b	b
a	a	b	b	c
a	a	b	c	c
a	a	c	c	c
a	b	b	b	b
a	b	b	b	c
a	b	b	c	c
a	b	c	c	c
a	c	c	c	c
b	b	b	b	b
b	b	b	b	c
b	b	b	c	c
b	b	c	c	c
b	c	c	c	c
c	c	c	c	c

38. §. A' 19. §. végéhez tartozó toldalék ímez:

Más megfejtés. Az adatott dolgok számához add hozzá az öszvekötések mutatóját 1-el megkissebbíttetve; ezután a' mennyi lesz a' summa, keresd ki a' 13. §-beli szabály szerint annyi elemeknek az adatott mutatójú szoros öszvekötéseinek számát: ugyanaz a' szám megmutatja a' kívánt széles öszvekötések számát is Ha p. o. 8 dolgoknak 5-ös széles öszvekötéseinek számát akarod megtudni: keresd ki $8 + 5 - 1 = 12$ dolgoknak 5-ös szoros öszvekötéseinek számát; ugyanazon szám megmutatja a' 8 dolgok 5-ös széles öszvekötéseinek számát is, ekképen: $\frac{12.\ 11.\ 10.\ 9.\ 8}{1.\ 2.\ 3.\ 4.\ 5} = 792.$

Megmutatás. Ezen utóbbi mód a' feljebb előadatott móddal valóságára nézve megegyez, úgy

hogy itt ugyanazon művesek sokszoroztatnak egymással mind a' felső mind az alsó sorban. A' feljebbi mód szerint lesz 8 dolgok 5-ös széles öszvekötéseinek száma: $\frac{8.\ 9.\ 10.\ 11.\ 12}{1.\ 2.\ 3.\ 4.\ 5} = 792$. Ez utóbbi mód szerint pedig a' keresett szám, azaz tulajdonképen 12 dolgok 5-ös szoros öszvekötéseinek száma lesz: $\frac{12.\ 11.\ 10.\ 9.\ 8}{1.\ 2.\ 3.\ 4.\ 5} = 792$. Itt látni való, hogy ugyanazok a' felső sorbeli művesek, a' mellyek az elsőbb mód szerint való kifejezésben, tsak hogy itt megfordított rendben jónek elő ugyanazon számok; az alsó sorbeli művesek pedig rendjekre nézve is megegyeznek egymással mind a' két mód szerint. Algebrai kifejezés szerint is ugyanazok lesznek itt a' művesek mindegyik mód szerint. Minthogy t. i. a' feljebbiek szerint a' széles öszvekötések számát kifejezi ez a' sor:

$\frac{n.\ n+1.\ n+2 \ldots\ldots (n+m-1)}{1.\quad 2.\quad 3 \ldots\ldots m}$: itt 5 tagnak kelletvén lenni (mivel $m=5$) mellyek az utólsótól, az $(n+m-1)$-től fogva mindig 1-el 1-el kisebbednek az első tagig (melly $= n+m-5 = n+m-m = n$), ezzé válik a' közönséges kifejezés:

$$\frac{(n+m-5).(n+m-4).(n+m-3).(n+m-2).(n+m-1)}{1.\quad 2.\quad 3.\quad 4.\quad m}.$$

De vallyon nem épen ezen kifejezése lesz é az $(n+m-1)$ számú dolgok 5-ös szoros öszvekötéseinek is? Tudjuk hogy a' 13. §. szerint a' szoros öszvekötések számát kifejezi ez a' sor:

$\frac{n.\ n-1.\ n-2 \ldots (n-m+1)}{1.\ 2.\ 3 \ldots . m}$; már most itt 5

tagnak kelletvén lenni (mivel m=5), mellyek közt első az (n+m—1), melly után a' több következő tagok mindig 1-el kissebbednek: látni való, hogy ezzé válik a' közönséges kifejezés:

$$\frac{(n+m-1).(n+m-2).(n+m-3).(n+m-4).(n+m-5)}{1. \quad 2. \quad 3. \quad 4. \quad m}.$$

Ímé ugyanazok itt a' művesek, a' mellyek a' feljebbi kifejezésben, tsak hogy a' felső sorbeli művesek megfordított rendben következnek egymás után; és így mind az elébbeni mind ez utóbbi mód szerint ugyanazon művet nyerjük. Igy van a' dolog minden más esetekben is, úgy hogy közönségesen n számú elemeket ismétléssel vagy is szélesen öszvekötni m mutatóra, épen annyi, mint ha (n+m—1) számú elemeket egyszerűen azaz szorosan kötünk öszve ugyanazon m mutatóra.

39. §. A' változtatás, öszvekötés és másítás tudományjának szélesen kiterjedő haszna van az Algebrában, melly hasznok közül méltónak tartom az előadásra azt, hogy ezen tudomány segítségével könnyen lehet akármelly két vagy több tagú gyökeret felemelni akármelly meghatározott hatalomra, ekképen:

Keresd ki és írd le, a' 18. §. szerint, a' gyökér együve foglalt részeinek annyidik grádusú széles öszvekötéseit, a' mennyi a' kivánt hatalomnak mutatója, ezek lesznek a' hatalomnak betűbeli tagjai; ezután mindegyik széles öszvekötés eleibe írd oda annak minden lehető változásainak számát, kikeresvén azokat az 5. 8. 9. §§. szerint, ezek lesznek a' hatalom tagjainak egyművesei.

Kivántatik p. o. az a + b + c gyökérnek 4-dik hatalma. Ennek tagjai megegyeznek az a, b, c három betűk 4-es széles öszvekötéseivel, mellyek a' 18. §-beli szabály szerint, ezek: aaaa, aaab, aaac, aabb, aabc, aacc, abbb, abbc, abcc, accc,

bbbb; bbbc, bbcc, bccc, cccc, vagy az egymással sokszoroztatott egyenlő betűket a' mutatóknak felrakása által rövidebben írván: $a^4 + a^3b + a^3c + a^2b^2 + a^2bc + a^2c^2 + ab^3 + ab^2c + abc^2 + ac^3 + b^4 + b^3c + b^2c^2 + bc^3 + c^4$. Kikeresvén immár, a' 8. 9. §§. szerint, hogy mennyi különböző változásokat adhatnak az aaaa, aaab, aaac, aabb, 's a' t. elemek, és ezen számokat, mint együtteseket, a' tagok eleibe rakván, lesz az (a+b+c)-nek 4-dik hatalma: $a^4 + 4a^3b + 4a^3c + 6a^2b^2 + 12a^2bc + 6a^2c^2 + 4ab^3 + 12ab^2c + 12abc^2 + 4ac^3 + b^4 + 4b^3c + 6b^2c^2 + 4bc^3 + c^4$.

Megmutatás. Ha az ember az (a + b + c)-t ön magával sokszorozza, és az egynemű műveket öszve nem adja, megkapja az (a+b+c)-nek minden kettős széles másításait. A' 2-dik hatalmat újra sokszorozván a' gyökérrel, és a' műveket öszve nem adván, megnyeri a' mondott három elemeknek minden hármas széles másításaikat. Igy folytatván a' munkálkodást, tapasztalni fogja, hogy a' negyedik hatalom nem egyéb a' gyökérben béfoglaltatott elemeknek négyes széles másításainál. Már a' mint a' 31. §-ból megtetszik, a' széles másítások nem egyebek ollyan széles öszvekötéseknél, mellyek tagonként annyiszor vagynak rendjekre nézve változtatva, a' mennyiszer tsak lehet, azaz a' széles másítások tsak változtatott széles öszvekötések. Valamint tehát a' széles öszvekötésekből, ha mindegyik tag változtattatik annyiszor, a' mennyiszer lehet, széles másítások származnak: úgy a' széles másításokból, az ollyan tagoknak öszveolvasztása, egyre való levonása által, a' mellyek a' bennek lévő dolgokra nézve egymással megegyeznek, és tsak a' dolgok rendjére nézve különböznek egymástól, széles öszvekötések lesznek. Igy lesz az (a + b + c)-nek 4-dik hatalmából is, melly eredetiképen négyes széles másításokból áll, az egynemű

tagoknak öszveadása által, tsupán négyes széles öszvekötéseket magába foglaló rövidebb kifejezés, mellyben azonban a' tagok előtt álló szám vagy az egyműves (coëfficiens) mindenkor megmutatja, hogy hány tagoknak öszveadásából származott mindegyik tag, azaz, hogy mindenik tag hány változást adhat, ha elemei a' rendre nézve változtattatnak. Minthogy t. i. a' betűk sokszorozásában semmi sem függ a' rendtől: az *ab* és *ba* helyett bátran írjuk ezt: 2 *ab*, az *abc* + *acb* + *bac* + *bca* + *cab* + *cba* helyett pedig ezt: 6*abc*. És így, ha a' széles öszvekötések eleibe oda írjuk számmal, hogy mindenik tag elemei hányszor változtathatnak: megnyerjük a' szélesen öszveköttetett elemeknek annyidik hatalmát, a' mennyi a' széles öszvekötések mutatója.

Szilágyi János.
Hadházi Ref. Prédikátor.

4.

Pannóniai János, előbb Nagy Váradi Kanonok, utóbb Pétsi Püspök, Költeményeinek számos Kiadatásaikról.

NAGY TISZTELETÜ
TUDÓS
VASS LÁSZLÓ
ÚRNAK,
NAGYVÁRADI
DEÁK SZERTARTÁSU KANONOKNAK,
NYOMOS TUDOMÁNYU
ÉS
IGEN NEMES SZÍVÜ FÉRFIUNAK,
HÁLÁJA, SZERETETE, BARÁTSÁGA
JELÉÜL
AZ ÍRÓ.

Elégtelenné válik az Országos Nemzeti Könyvtár, mihelyest arról forog fön a' kérdés: Tud-

juk-e már mind azokat, a' miket Literaturánkról, Íróinkról, 's ezeknek Elmeszüleményeikről ma már tudnunk kellene? Hazánkat századokig majd külső, majd belső véres háborúk dúlták; nemzeti Íróinknak könyveik hol kevés számu példányokban adattak-ki, hol vég veszélyre jutottak; hazánkban Köz Könyvtárok nem igen régen állíttattak, 's a' Magyar Nép nagyobb részében, a' mit fájdalmas érzemény nélkül említeni sem lehet, tsekély figyelem ébredett föl a' régiség maradványai eránt, 's még azt a' kevés buzgalmat is, melly itt 's ott életre kapott, elfojtani akarják a' durva Beduinusok.

Illy kellemetlen helyhezetben a' sebes lépéssel előbbre halladni akarónak egyedül a' míveltebb Európa segédeszközeihez, a' feles számmal nyomtatásban megjelent Köz és Magános Könyvtárlajstromokhoz (Catalogi Bibliothecarum Publicarum et Privatarum) kell folyamodnia. Tsak ezekből tanúlhatjuk meg, mivel nem bír mostanig a' Nemzet Köz Könyvtára, mit nem esmérünk, mit kell keresnünk, minek megszereztetéséről kell ezután gondoskodnunk? A' ki félig meddig járatos a' hazai előmenetel történeteiben, az nem méltó Magyar Névre; annak tudománya, ha különben a' fél világot összejárta is, ha minden külföldi tudós intézetekbe béköszöntött is, tsonka, 's épen nem lett nemzetivé.

Példában világosabbá válik állításom, 's példáúl most különösen Pannóniai Jánost (Janus Pannonius) tüzöm ki, azon Pannóniai Jánost, kit az egész külföld igen híven esmér, mint a' Magyar Nemzetnek igen díszes 's nagy érdemü Tudósát Hunyadi Mátyás Király fényes időszakából Ő Latán Költő, 's a' régiség remek íróival vetekedő Költő volt, de a' kinek alig adtuk meg később azon tiszteletet, mel-

lyel a' Haza fénytsillagai eránt viseltetni tartozik. Ha Conrádi Ignátz Norbert Kegyes Oskolabéli Szerzetes, ha Koller Jósef Pétsi Nagy Prépost, ha Teleki Sámuel Gróf, a' tündöklő érdemü boldogúlt Erdélyi Cancellárius, nem fordították volna e' jeles Férfiura figyelmüket, ellehetne róla is mondani, hogy esméretlen maradott szülőföldén az újabb időkben.

Nem tzélom a' Musa Fölkenetettének életét előszámlálni, hanem egyedűl munkáinak Kiadatásaikat éréntem olly módon, hogy előadásomból ki tessék, mi sok hibáz ezekből a' Nemzeti Könyvtárban. A' mi gondviselésem alatt már őriztetik, azt ✳ jegygyel fogom ki tüntetni, minden esetre pedig Kutfőimet, mellyekből tanúltam, pontosan megfogom nevezni, hogy mások is kézzel tapogathassák, mint kellene kidolgozni a' Magyar História Literáriát.

Én tehát Pannóniai János munkáinak következő Kiadatásaikat esmérem évszámsor szerént:

I.

1498.

„Polybius, Latine, interprete Nicolao Perotto; Jani Pannonii ad Divam Feroniam Naiadum Italicarum principem carmen. Venetiis per Bernardinum Venetum, 1498. in folio."

Lássad: „Bibliotheca Marckiana, sive Catalogus Librorum Henrici Hadriani vander Marck, Toparchae in Leur, et Ecclesiae Metropolitanae, quae Vltrajecti est, Canonici. Hagae Comitum, apud Petrum de Hondt, 1727. in 8-vo, pag. 17. Nro 210." — — Marck Kanonok példánya finom papirosu (vélin) és aranyozott szélü volt. — — Említi e' ritkaságot, Denis Mihály is, ki azt feledékenységből Maittaire Pótolékai közül kihagyta, ime könyvében: „Wiens Buchdruckergeschicht bis MDLX.

Wien, 1782. in 4-to, S. 315. Nro 327. a' jegyzetben." Hallgatnak ellenben róla a' Frantzia Tudósok, kik ime két nagy kiterjedésü munkát készítették: „Catalogue des Livres imprimés sur Vélin, de la Bibliothéque du Roi. à Paris, 1822—1828. in 8-vo Tom. I—VI." és: „Catalogue de Livres imprimés sur Vélin, qui se trouvent dans des Bibliothéques tant publiques que particulières. à Paris, 1824—1828, in 8-vo. Tom. I—IV." — Ez a' Kiadás csak egy Alagyát foglal magában, mellyet olvashatni: „Jani Pannonii, Poemata. Trajecti ad Rhenum, 1784. in 8-vo, Parte I, pag. 273—276."

II.

1512.

„Joannis Pannonii Episcopi quinque Ecclesiarum, Poetae et Oratoris clarissimi Panegyricus: in laudem Baptistae Guarini Veronensis Praeceptoris sui conditus." — — E' tzím alatt látszik Perényi Gábornak, a' Királyi Ajtónállók Mesterüknek, Ugotsa és Marmaros Vármegye Fő-Ispányának, tzímere, melly fölött Korona, ezen pedig Hárpya áll ime versezettel:

Nobilis Idaeo Jovis ales fulsit in orbe,
Est mihi Pannonio gloria magna solo.

A' Könyv végén: „Viennae Austriae in aedibus Hieronymi Vietoris, et Joannis Singrenii. Anno M. D. XII. in 4-to."

Lássad: „Bibliotheca Windhagiana. Viennae Austriae, 1733. in 4-to, inter Humanistas pag. 791. Nro 1754." — — „Janociana. Varsaviae et Lipsiae, 1776. in 8-vo, Vol. I. pag. 51." — — „Wiens Buchdruckergeschicht bis M. DLX. Von Michael Denis. Wien, 1782. in 4-to, S. 75—76. Nro 77." — — „Georgii Wolfgangi Panzer, Annales Typographici. Norimbergae, 1801. in 4-to, Vol. IX., pag. 14 Nro 75." — — Bírta e' Kiadást Bétsben a' Sz. Domonkos szerzetes háza gondviselése alatt egykor virágzott Windhagi Könyvtár, és Varsóban Zaluski Könyvgyüjteménye. Most példánya találtatik a' Prágai

Fő Oskola Könyvtárában. A' 2-dik lapon Ajánló levél olvastatik illy módon: „Paulus Crosnensis Ruthenus — Gabrieli Perenaeo Cubiculariorum Regalium magistro, et Comiti Vgochensi, ac Maramarosiensi — S. D. P." Ebben a' Szőllősi várban lakott Perényi így dicsértetik egyebeken kivül: „Nec tua Magnificentia re ulla indiget, sola benefaciendi contenta, laetaque conscientia; quod templa tuis sumtibus erecta, coenobia tuis impensis exstructa, muneraque in religiosos assidue collata testantur. Ut merito dicendus sis perfugium calamitosorum, subsidium inopum, bonorum sustentaculum, splendor Pannoniae, omniumque virtutum sanctissimum exemplar." A' Krakkóból 1512-dik évi Junius hónapban költ Ajánló Levél után következnek Erdély Országi Wolfhárd Adorjánnak több rendbéli versei, ezek után egy Alagya Pannóniai Jánostól előszó gyanánt, utóbb a' Panegyricus, végre ismét Pannóniai Jánosnak Alagyája: „De Arbore nimium foecunda" (Jani Pannonii. Poemata. Traiecti ad Rhenum, 1784. 8-vo. Parte I. pag. 1—59. et 344—346.) Záradékúl áll ismét Wolfhárd Adorjánnak más verse. Ezt, a' többivel és az Ajánlólevéllel, újra kiadta Teleki Sámuel Gróf, Janus Pannonius (Parte II., 243—251.) munkái után.

III.

1513.

„Jani Pannonii Episcopi Quinqueecclesiensis Panegyricus in laudem Guarini una cum Elegia de Fonte Narniensi et de Arbore nimium foecunda. Accedunt Epigrammata de Fraudo et Lucta Galeoti. Bononiae, per Benedictum Platonidem de Benedictis Civem Bononiensem, 1513, in 4-to."

Lássad: „Jani Pannonii, Poemata. Traiecti ad Rhenum, 1784. 8-vo, Parte I, pag. Praef. V." — — és: „Josephi Koller, Historia Episcopatus Quinqueecclesiarum. Posonii, 1796. in 4-to, Tomo IV, pag. 20." — Találtatik, nyert utasítások szerént, e' Kiadás a' Milánói és Göttingai Könyvtárban. Készítette azt Mágius Sebestyén nevü Hazánkfia illy tzímü Ajánlólevéllel: „Au-

gustissimo Praesuli, Domino, Domino Georgio (Zakmári, vagy: Szathmári) Episcopo Quinquecclesiensi, summoque Cancellario R. H. Sebastianus Magius Pannonius felicitatem!" — Magasztaltatik ebben a' Pétsi Püspök, főképen a' Tudósok eránt viseltető tiszteletért és bőkezüségért. A' Költemények előtt állanak Mágius Sebestyénnek és Debreczeni Lászlónak versei. Mind ezeket olvashatni az Ultrajectumi Kiadásban: Parte II, pag. 252—258.

IV.

1514.

„Jani Pannonii Quinquecclesiarum Praesulis, Poetae candidissimi, Elegiarum aureum Opusculum. Extant Autoris eiusdem poemata plurima, quae in manus studiosorum propediem ventura sperantur." *In fine*: „Hieronymus Vietor et Joannes Singrenius Viennae imprimebant. (1514.) in 4-to."

Lássad: „Bibliothecą Adami Rudolphi Solger. Norimbergae, 1761. in 8-vo, pag. 401. Nro 2057. sub 8.)" — — „Wiens Buchdruckergeschicht bis M. D. LX. Von Michael Denis. Wien, 1782. in 4-to, S. 314—315." — — Georgii Wolfgangi Panzer, Annales Typographici. Norimbergae, 1801. in 4-to Vol. IX, pag. 58. Nro 333." — Bír példányt e' Kiadásból a' Bétsi Tsászári Könyvtár; napfényre botsátotta pedig ezt Camers János Minorita Szerzetes illyen tzímü verssel: „Ad egregium virum dominum Stephanum (de Werbeucz) Moecenatem alterum." Követi ezt Zelei Ferentz Vatzi és Posoni Kanonoknak négy distichont tevő alagyás verse az olvasóhoz, és Bekéni Benedeknek levele Werbeuczi Istvánhoz. Ezek után áll Pannóniai Jánosnak X. Alagyája. Záradékúl szolgál Camers Levele Werbeuczihez és Bekéni Benedek rövid versezete. Mind ezen mellékes tárgyak újra kiadattak az Ultrajectumi Kiadás másadik Kötetének 259—264. oldalain.

V.

1518:

„Jani Pannonii Quinqueecclesiensis Episcopi Epigrammata antea non impressa. *In fine*: Impressum Cracoviae per Hieronymum Vietorem Anno partus virginei 1518. Mense Augusto in 4-o.“

Lássad: „Georgii Wolfgangi Panzer, Annales Typographici. Norimbergae, 1801. in 4-to, Vol. IX.. pag. 452. Nro 99. b. — — E' ritka 's másoktól nem esmértetett Kiadást bírta saját Gyüjteményében Morelli Jakab a' Velentzei Szent Márk Könyvtárának nagyérdemü Igazgatója, kinek tudományos kintseit halála után a' Régiséget a' Jelenkorral böltsen egyesíteni tudó Angolyok vették meg. Egy másik példány, általvitetvén a' Baltikum tengeren, az Upsálai Fő Oskola Könyvtárában állandóbb helyre jutott. Lássad: „Catalogus Librorum impressorum Bibliothecae Regiae Academiae Upsaliensis. Upsaliae, 1814. in 4-to, Sectionis Prioris, Fasciculi II, pag. 660.“

VI.

1518.

Jani Pannonii Sylva Panegyrica ad Gvarinum Veronensem praeceptorem suum; Eiusdem Epigrammata nusquam excusa. Basileae, apud Joannem Frobenium, 1518. in 4-to.“

Lássad: „Catalogus Bibliothecae Bunavianae. Lipsiae, 1752. in 4-o, Tomi I, vol. III, pag. 2057.“ — „Bibliothecae Samuelis S. R. I. Comitis Teleki de Szék Pars II. Viennae, 1800, in 8-vo, pag. 280.“ — —Példányokat bírnak e' Kiadásból a' Dresdai, a' Prágai Fő-Oskolai, az Upsálai és Marosvásárhelyi Köz-Könyvtárok. Elől áll benne Frobenius János Ajánló Beszéde a' Tanítókhoz, mellyben jovasolja ezeknek, hogy az Ifiaknak Pannóniai János verseit az Arany Kor Költői után azonnal magyarázzák. Következik Rhenánus Beátus Levele Sturm Jakabhoz Pannóniai János ditséreteivel teljesen; Végzetül ismét Frobenius szól az Olvasóhoz, és Bochi Achilles Philerotes verse tészi a' záradékot. Ezeket a' mellékes munkákat

olvashatni az Ultrajectumi Kiadás másadik Kötetének 264—269-dik oldalain.

VII.

1522.

„Jani Pannonii Opera Poetica. Bononiae, 1522. in 4 o.“

Lássad: „Bibliothecae Samuelis S. R. I. Comitis Teleki de Szék Pars II. Viennae, 1800 in 8-vo, pag. 280. — Megfoghatatlan, mint történt, hogy a' fényes érdemü Teleki Sámuel Gróf, ki Pannóniai Jánosról mindeneket különben a' legnagyobb kritikával adott ki, Pannóniai János Kiadatásainak hiv tzímeiket és ezeknek formátumaikat az Ultrajectumi díszes Kiadásban sem az Előszóban, sem a' másadik Kötetben egész pontossággal nem közölte. Gazdag Könyvtára lajstromában is, mellyből e' Kiadás tzímét leírtam, Pannóniai János Munkáinak tzímeik igen felülegesen olvastatnak. Azonban az Ultrajectumi Kiadás I. Kötete VI—VII-dik oldalaiból és a' II. Kötet 270—299-dik oldalaiból azt már bőven megtanúlhatni, hogy ez a' Bonóniai Kiadás három különös részből áll, és Wolfhárd Adorján Erdélyi Hazánkfia szorgalma által jött napfényre. Az első rész ajánlva vagyon Várdai Ferentz Erdélyi Püspöknek, 's magában foglalja Pannóniai Jánosnak Velentzei Marcellus Jakab Antalhoz íratott Panegyricusát. Ebben Erdély Országi Thabiássi György verse, Wolfhárd Adorján Ajánló levele, Wolfhárd Hilárius verse. Wolfhárd Adorján két verse, Istvánffy Pál két verse, Morva Országi Vilharcius Adorján költeménye és Szegedi Zákán Balás verse találtatik. A' másadik rész Pannóniai Jánosnak XV. Alagyáját közli, 's kezdetik Wolfhárd Hilárius versezetén; ezt követi Wolfhárd Adorjánnak Ajánló Levele Nagytiszteletü Pellaeus Tamás Ozdi Esperesthez és Gyula Fehérvári Kanonokhoz; végre Pannoniai János XV. Alagyája után áll Wolfhárd Adorján verse Pannóniai Jánoshoz, és Thabiássi György költeménye a' könyvetskéhez. A' harmadik rész Budai Udalriknak, Gyula-Fehérvári Kanonoknak, vagyon ajánltatva, 's foglalatát tészik Pannóniai Jánosnak fordításai Plutárchusból és Demosthenesből,

meg Homerusból. Ezek után Wolfhárd Hilárius verse zárja bé e' Kiadást.

VIII.

1553.

✳ „Jani Pannonii Quinque Ecclesiensis Episcopi, antiquis vatibus comparandi, ad Guarinum Veronensem Panegyricus. Eiusdem Elegiarum Liber. Et Epigrammatum Sylnula. Item Lazari Bonamici Carmina nonnulla. Venetiis, apud Gualterum Scottum, 1553. in 8-vo."

Lássad: „Thomae Hyde, Catalogus impressorum Librorum Bibliothecae Bodlejanae in Academia Oxoniensi. Oxonii, 1674. in folio, pag. 31." — — „Bibliotheca Thomasiana. Norimbergae, 1769. in 8-vo. Voluminis III, Sectione II, pag. 89. Nro 1218." — — „Georgii Pray, Index Rariorum Librorum Bibliothecae Universitatis Regiae Budensis. Budae, 1780. in 8-vo Parte I, pag. 532." — — „Bibliothecae Samuelis S. R. I. Comitis Teleki de Szék Pars II. Viennae, 1800. in 8-vo, pag. 280." — — Ritkaságai közé számlálja e' Kiadást a' Széchényi Országos Könyvtár, az Upsálai Fő Oskola, az Oxfordi és Pesti Fő Oskola Könyvtára, és a' Marosvásárhelyi Teleki Könyvtár. Hol őriztetik most Thomásiusnak és az Augsburgi Városi Könyvtárnak (Eliae Ehingeri, Catalogus Bibliothecae Reipublicae Augustanae. Augustae Vindelicorum, 1633. folio, col. 829.) példánya? azt nem tudhatni. E' Kiadás, mellynek kezdetén Cantiuncula Hilárius versezete után az 1518-diki Báseli Kiadásból Rhenánus Beátus levele Sturm Jakabhoz újra lenyomatott, két részre oszlik, 's mindegyik rész előtt (a' mi az Ultrajectumi Kiadás II-dik Kötete 299—308. oldalain olvasható) Cantiuncula Hiláriusnak más és más versezete vagyon.

IX.

1555.

„Jani Pannonii Quinqueecclesiensis Episcopi Opera Poetica. Basileae, 1555., apud Oporinum, in 8-vo."

Lássad: „Jani Pannonii, Poemata. Trajecti ad Rhenum, 1784. in 8-vo, Parte I, Praef. pag. VIII." — — „Bibliothecae Samuelis S. R. I. Comitis Teleki de Szék Pars II. Viennae, 1800 in 8 vo, pag. 280." — — Bírja e' Kiadást, melly bővebben Teleki Sámuel Gróftól le nem íratott, a' Marosvásárhelyi Könyvtár.

X.

Évszám nélkül.

✶ „Jani Pannonii Quinqueecclesiensis Episcopi, antiquis uatibus comparandi, Opera, multo nunc demum quam unquam antea et auctiora et emendatiora, in lucem edita. Basileae, apud Joannem Oporinum, s. a. in 8-vo."

Lássad: „Catalogue des Livres imprimés de la Bibliotheque du Roy. Belles Lettres. à Paris, 1750. in folio, Tom. 1, pag. 405. Nro 3100." — — Megvagyon e' Kiadás, még pedig holmi kézirati jegyzetekkel bővítve, a' Parisi Királyi Könyvtárban; bírja azt, mit hitelesen tudok, a' Pragai Fő Oskola Könyvtára: sőt ritkasága volt ez Cornides Dániel (Bibliotheca Hungarica. Pestini, 1792. in 8-vo pag. 193.) Gyüjteményének is. — Az Országos Magyar Könyvtár példányán valóban évszám nem találtatik. Így tehát e' Kiadást kétségessé tenni nem lehet. Kezdetén Cantiuncula Hilárius verse jö elő.

XI.

1559.

„Jani Pannonii Lusus quidam et Epigrammata, nunc primum inventa et excusa opera Joannis Sambuci. Patavii, 1559. in 8-vo."

Lássad: „Catalogus Bibliothecae Joannis Friderici Christii. Lipsiae, 1757—1758. in 8-vo, Parte II., pag. 181—182 Nro 6190." — —, Bibliotheca Thomasiana. Norimbergae, 1769. in 8-vo Vol. III. Sect. II. pag. 89. Nro 1228" — — Kinek tulajdona most Christnek és Thomásiusnak példánya? az nem tudatik.

XII.

1563.

„Jani Pannonii tria Epigrammata de Galeoto.“

Lássad ime könyvben: „Galeoti Martii, de Dictis et Factis Matthiae Ungariae Regis. Viennae Austriae, 1563. in 8-vo.“ — — Nem levén meg e' Könyv is a' Széchényi Országos Könyvtárban, tzímét ime munkából írtam le: „Bibliotheca Pisanorum Veneta. Venetiis, 1807. in 8-vo, Vol. I., pag. 361.“ — Így kénszerítte-tünk gyakorta külföldi íróktól tanúlni a' hazai tárgyokat. — Torda Sigmond adta ki Galeotus munkáját, 's ő szötte ebbe Pannóniai János három versezetét.

XIII.

1565.

✳ „Matthiae Hunnyadis Regis Hungariae (*rectius*: Jani Pannonii) versus, quibus Antonium Constantium poetam compellat.“

Lássad ime könyv végén: „Historia Inclyti Matthiae Hunnyadis, Regis Hungariae augustissimi, ex Antonii Bonfinii, Historici diserti, libris, Decadis primum Tertiae, deinde Quartae (quae latuit hactenus, nullibique impressa fuit) in vnum congesta ac disposita. A Caspare Helto, Claudiopolitanae Ecclesiae Ministro, ac Typographo. Claudiopoli 1565. in folio.“ — — Bétölt e' versezet, mellyet Mátyás Király nevében írt Pannóniai János, harmadfél levelet. Bírja a' Széchényi Országos Könyvtár.

XIV.

1567.

„Jani Pannonii, Eranemus. Editore Joanne Sambuco. Viennae, 1567.“

„Lássad: „Jani Pannonii, Poemata. Traiecti ad Rhenum, in 8-vo, Parte 1, Praefat. pag. VIII.“ — — Többet annál, a' mit Teleki Samuel Gróf mondott, hogy, tudniillik, Sambucus az Eranemus kéziratát Florentziában találta, 's Betsben 1567-dikben a' Magyar Királyokról általa íratott versekkel e' költeményt a' Szelekről ki adván Forgách Ferentz Váradi Püspöknek ajánlotta, én nem tudok. Ez az Eranemus tzímü hatos vers az Ultrajectumi Kiadás I. Kötete 251-dik oldalán áll, 's a' koszorús Költőnek fiatalkori munkája.

XV.

1569.

„Jani Pannonii Episcopi Quinqueecclesiensis illius antiquis vatibus comparandi, recentioribus certe anteponendi, quae uspiam reperiri adhuc potuerunt omnia. Opera Joannis Sambuci, Cons. et Hist. Caesar. Viennae Austriae, ex officina Caspari Stainhoferi, 1569. in 4-to.“

Lássad: „Georgii Pray, Index Rariorum Librorum Bibliothecae Universitatis Regiae Budensis. Budae, 1780. in 8-vo, Parte 1, pag. 532—533.“ — — „Bibliotheca Hungarica Danielis Cornides. Pestini, 1792. in 8-vo, pag. 184.“ — — Bírja e' Kiadást a' Pesti Fő Oskola Könyvtára, és bírta Cornides Dániel, kinek peldánya ma boldogúlt Széki Teleki László Gróf örökőseinek tulajdonuk.

XVI.

1580.

✳ „Jani Pannonii Quinqueecclesiensis Episcopi, carmen de itineribus, C. Jacobi Antonii Marcelli Veneti.“

Lássad ime könyvben: „Nicolai Reusneri, Hodoeporicorum sive Itinerum totius ferè Orbis Lib. VII. Basileae, 1580. in 8-vo, Libro VII. pag. 643—654.“ — — Bírja ezt a' munkát a' Széchényi Országos Könyvtár.

XVII.

1592.

✳ „Jani Pannonii Quinqueecclesiensis Episcopi, carmen de itineribus, C. Jacobi Antonii Marcelli Veneti.“

Lássad ime Könyvben: „Nicolai Reusneri, Itinerarium totius Orbis. Secunda Editio. Basileae, 1592. in 8-o, Libro VII, pag. 643—654.“ Ezt a' Könyvet is bírja a' Széchényi Országos Könyvtár.

XVIII.

1598.

„Jani Pannonii, Eranemus. Debreczini, 1598. in 8-vo.

Lássad: „Bibliothecae Samuelis S. R. I. Comitis Teleki de Szék Pars II. Viennae, 1800. in 8-vo pag. 280.“ — — Bírja példányát a' Marosvásárhelyi Teleki Könyvtár.

XIX.

1600.

✳ „Jani Pannonii tria Epigrammata ad Galeotum.“

Lássad ime Könyvben: „Jacobi Bongarsii, Rerum Hungaricarum Scriptores Varii. Francofurti, 1600. in folio, pag. 364.“ — — Meg vagyon e' munka a' Széchényi Országos Könyvtárban.

XX.

1619.

„Jani Pannonii Poemata.“

Lássad ime Könyvben: „Deliciae Poëtarum Hungarorum, ex editione Davidis Paraei. Francofurti, 1619. in

12-mo." — — Bírja e' Kiadást a' Marosvásárhelyi Teleki Könyvtár (Bibliothecae Samuelis S. R. I. Com. Teleki de Szék Pars II. Viennae, 1800. in 8-vo, pag. 281.) sokféle ritkaságai között.

XXI.

1727.

✳ „Delitiae Poetarum Hungaricorum, Regis Matthiae Corvini, Joannis Sambuci, Danielis Bedekorodii, Jani Pannonii, Georgii Thurii, Joannis Sommeri, Joannis Filitzky etc. Quibus accedit Sebastiani Dobneri de R. Descriptio Carinthiae, ejusque Pronepotis S. F. Dobneri de R. Varia Carmina. S. l. 1727."

Lássad: „Catalogus Bibliothecae Hungaricae Francisci Com. Széchényi. Sopronii, 1799. in 8-vo, Tomi I, Parte I, pag. 262." — — „Bibliotheca Hungarica Danielis Cornidas. Pestini, 1792. in 8-vo, pag. 194." — — Megvagyon e' munka a' Széchényi Országos Könyvtárban; a' Pesti Teleki Könyvtárban, és saját gyűjteményemben is.

XXII.

1746.

✳ „Jani Pannonii tria Epigrammata ad Galeotum."

Lássad: „Joannis Georgii Schwandtneri Scriptores Rerum Hungaricarum. Lipsiae, 1746. in folio, Tomo I. pag. 533." — — A' Széchényi Országos Könyvtárban.

XXIII.

1754.

✳ „Jani Pannonii Quinque Ecclesiarum Episcopi Libri III. Poematum Elegiarum et Epigram-

matum. Budae, Typis Leopoldi Francisci Landerer, Typographi, 1754. in 8-vo.“

Lássad: „Catalogi Bibliothecae Hungaricae Széchényiano-Regnicolaris Supplementum I. Posonii, 1803. in 8-vo, pag. 271.“ — — A' Széchényi Országos Könyvtárban. — — Végre HÁROM SZÁZ év alatt egy egészes 's nagyobb figyelemre méltó Kiadás a' Hazában Conrádi Ignátz Norbert Ahítatos Oskolabéli Szerzetes Férfiu Szorgalma és Fölügyelése által! — Az elöbbeni Kiadásokról szük esméretei, (hogy is lehettek volna még akkor böségesek?) voltak Conrádinak; de mind e' mellett is Hunyadi Mátyásnak Bétsben őriztetett Kézíratából Pannóniai Jánosnak néhány új verseit adta-ki, 's a' Költő életéről gondosan értekezett.

XXIV.

1765.

✶ „Jani Pannonii tria Epigrammata ad Galeotum.“

Lássad ime Könyvben: „Joannis Georgii Schwandtneri, Scriptores Rerum Hungaricarum. Tyrnaviae, 1765. in 8-vo, Parte II, pag. 223—224.“ — — A' Széchényi Országos Könyvtárban.

XXV.

1766.

✶ „Jani Pannonii tria Epigrammata ad Galeotum.“

Lássad ime Könyvben: „Joannis Georgii Schwandtneri, Scriptores Rerum Hungaricarum. Vindobonae, 1766. in 4-to, Parte II, pag. 161—162.“ — — A' Széchényi Országos Könyvtárban.

XXVI.

1784.

✳ „Jani Pannonii. Poëtarum sui Seculi facile Principis. In Hungaria. Quinque Ecclesiarum olim Antistitis Poëmata. Quae uspiam reperiri potuerunt omnia. Ad manu scriptum Codicem Regium Corvinianum exacta, recognita, et cum omnibus quae adhuc prodierunt editionibus diligenter collata, plurimisque Epigrammatis e praedicto MS. nunc primum depromptis aucta, et emendata. Trajecti ad Rhenum, Apud Barthol. Wild, Bipliop. M.DCC.LXXXIV. in 8-vo, Pars I — II.“

Lásad: „Catalogus Bibliothecae Hungaricae Francisci Comitis Széchényi. Sopronii, 1799. in 8-vo, Tomi I, Parte I, pag. 520—521.“ — — Bírja a' Széchényi Országos Könyvtár. — — E' fölötte díszes és igen tudós készületü Kiadást hoszszu elődolgozás után boldogúlt Széki Teleki Sámuel Grót, a' nem rég meghalálozott Erdélyi tudós Cancellárius, ki minden fénygöz nélkül a' Marosvásárhelyi Köz Könyvtár felállíttatása által magos míveltségének és velös tudományának a' legditsőbb oszlop t emelte, botsátotta napfényre, hogy ezen törekedesével Altyafia hamvaira maradandó Nefelejtsvirágot ültessen. A' Teleki Grófok, tudniillik, eredetüket a' GARÁZDA Ágtól veszik, vagy legalább ezen Aggal, melly Somogyvármegyében is nagy birtoku volt, rokonságot tartanak: Már pedig egy Sírírat (Edit. Ultraject. Parte II, pag. 178—179.) hírdeti:

„Tres fuimus clari cognato e sanguine vates,
Pannonicam Dravus qua rigat altus humum.
Vnus erat Janus, patrium qui primus ad Istrum
Duxit laurigeras, ex Helicone, Deas.
Alter erat Petrus, genitus de stirpe Garázda,
Qui tulit Aoniae, plectra sonora lyrae.
Vltimus hos ego sum cognata e gente secutus,
Tertia doctarum gloria Pieridum.“ 's a' t.

Ez okozta tehát, hogy a' nagy lelkü Gróf, külföldi és belföldi utazásai alatt, Pannóniai Jánost mindenkor szívén hordozta. E' Kiadás is ma már igen ritka, 's azért nagy bajjal szereztethető.

XXVII.

1796.

✳ „Jani Pannonii Episcopi Quinque Ecclesiarum Carmina quaedam et Epistolae ineditae.“

Lássad: „Josephi Koller, Historia Episcopatus Quinque Ecclesiarum. Posonii, Sumptibus Joannis Michaelis Landerer Nobilis de Füskut, 1796. in 4-to, Tomo IV, pag. 31—359.“ — — A' Széchényi Országos Könyvtárban. — — Midőn a' halhatatlan emlekezetü Klimó György, Pétsi Püspök, a' valóban tudományos és tudományokat ápoló Fő Pap, Koller Józseffel a' Pétsi Püspöki Megye viszontagságait leíratni akarta, 's e' végből a' bő esméretü 's nyomos kritikáju Kollert Olasz Országi utazásra küldötte, azon Pétsi Püspökhöz igen illő hazafiui gondolatot is forgatta elméjében, hogy Pannóniai János Költeményeit újra kiadatja. Kötelességül hagyá tehát Küldöttének, hogy Pannóniai János Kézíratait és Nyomtatványait a' külföldi Könyvtárokban nagy figyelemmel keresné. Lett e' bölts rendelésnek sikere, a' mint Koller Könyve mutatja, mellyben Pannóniai Jánosnak több Levelei és Versei először nyomattak-ki. Összve íratta ezeket újra némelly Velentzei Kézirat foglalataival és egy másik XV. századi Kézirat tartalmaival együtt Teleki Sámuel Gróf ime Kézíratba: „Jani Pannonii Carmina inedita, ex Codicibus MSS. Veneto et Brixiano descripta. Accedunt: Eiusdem Epistolae in Historia Episcopatus Quinqueecclesiensis editae, et variantes lectiones Carminum aliquot editorum ex Codice MS. Sec. XV. cum Epistolis B. Guarini ad Janum, ex eodem Codice MS. in 4-to.“ Lássad: „Bibliothecae Samuelis Comitis Teleki de Szék Pars III. Viennae, 1811. in 8-vo, pag. 577—578.“ — Teleki Sámuel Gróf Könyvtára Lajstromának II-dik Kötetében a' 277-dik oldalon illyen tzímü Kézírat is találtatik: „Notae in Janum Pannonium. MS. Tomi III. in 4-to.“ — Így ma már az Ultrajectumi Kiadás sem foglalja magában Pannóniai Jánosnak minden munkáit.

XXVIII.

1803.

„Jani Pannonii Epistola ad Joannem Gazzulo Ragusinum.“

Lássad: „Francisci Mariae Appendini e Scholis Piis, Notizie Istorico-Critiche sulle Antichità Storia e Letteratura de' Ragusei divise in due Tomi. Ragusa, 1803. 4-to, Tomo II, pag. 41.“ — — Saját Könyvtáromban. — Megjelent e' Levél már az Ultrajectumi Kiadás II-dik Kötetének 101—102-dik oldalán.

Sokat fárasztott még ime Könyv is: „Johannis a Pannonia, De aeterna Dei praedestinatione et reprobatione. Lovanii, 1554. in folio.“ Esmérni tanúltam ezt Georgi Theophilus Könyvszótárából: Bücher-Lexicon. Leipzig, 1742. in folio, III. Theil, S. 173. — Kérdeztem gyakorta ön magamtól, nem ugyan a' mi Pannóniai Jánosunknak esméretlen munkája-e ez a' régi Könyv is? Végre nagy és sok keresgélés után tsak ugyan nyomába jöttem, hogy Georgi Theophilus, a' különben pontosan dolgozó, itten hibát ejtett, midőn „*Joannes a Bononia*“ helyett „*Joannes a Pannonia*“ nevet írt. Lássad: „Collectio in unum Corpus omnium Librorum ab anno 1564. usque annum 1592. editorum. Francofurti, 1592. in 4-o pag. 152.“ — Ezt tsak azért említem, hogy mások a' drága időt vesztegetni e' tárgygyal ne kénteleníttessenek.

Ennyit tudtam, igen tisztelt és nemes szívü Barátom! Pannóniai János, előbb NagyVáradi Kanonok, utóbb Pétsi Püspök Munkáinak Kiadatásaikról összegyüjteni. Mind ezeket Általad 's ditső Neved alatt nyujtom a' Hazának, jól tudván, hogy mind Te, mind a' Haza kedvesen veszitek e' kisded áldozatot. Te, minekutána figyelmes szemekkel 's tudományos vizsgálódással megtekéntetted Európa két roppant Fő Városát, Párist és Londont; minekutána számos tudós Intézeteket meglátogattál 's ezekben a' Hazát illető tárgyokról gondosan kérdezősködtél, 's róluk jegyzeteket is készítettél: Még inkább vágyva vágytál viszsza sietni az édes szülőföld boldog téreire; még inkább tanúltad láng hévvel szeretni Hazánkat. A' Haza, mellynek, halandóságunk mellett is, halhatatlannak kell lennie, tudja híven és pontosan, hogy minden erünknek boldogságáért kell vernie, 's minden tudományos törekedésünknek az ő fényét, hirét és ditsőségét kell előmozdítania. Úgy van, a' Haza és a' Te nemes Apolgatásaid forogtak eszemben, midőn ezeket gyüjtöttem. Élj boldogúl és vonj ezután is fényt bő esméreteiddel, mint annyi meg annyi kintsekkel, a' kedves és szeretett Hazára és Köz Boldogságra! —

Horvát István.

II. Literatura.

A.) Hazai Literatura.

Könyvesmértetés.

Gazdasági Tudósítások, kiadja a' Gazdasági Egyesület, Bizottsági ügyelés alatt szerkeszti *Kacskovics Lajos*. Első évi folyamat első füzete Budán 8-ad rét, 150 lap, második füzete Pesten 8ad rét 1837. 132 lap. Ára egy egy füzetnek 40 kr. pengő pénzben.

Majd megfoghatatlan: mi lehet annak oka, hogy egy olly országban, mint magyar hazánk, hol az egyedül való foglalatoskodás: a' gazdálkodás, Termesztés és Tenyésztetés, szóval, egy illy producens Országban még arra szert nem tehettünk, hogy egy állandó *gazdasági folyóirat* alapíthatott volna. Azon folyóiratok, e' nemben, mellyek a' legközelebbi esztendőkben időről időre feltűntek, és ismét elenyésztek, nem annyira az Olvasók hijjánya miatt akadtak-el; mint inkább a' szükséges theoretikai és praktikai gazdasági ismeretekkel felruházott írók' szűke miatt szűntek-meg. Átaljján véve azokban a' Magyar Országi gazdálkodásra legkevesebb tekintet vala fordítva. Felette nagyot hibáznék az, ki azt vélné, hogy a' magyar olvasó közönségnek untig elég, ha a' gazdasági folyóirat szerkesztője — Kéziratok szűkében lévén — előrántván egy két német gazdasági journált vagy munkát, 's azokból tömi-meg folyóiratának lapjait. Mert sokkal bővebben el van látva Hazánk idegen munkák-

kal és gazdasági folyóíratokkal, hogy az Olvasó az illy szemfényvesztést mindgyárt a' legelső alkalommal észre ne venné 's jövendőre ne óvná magát attól, hogy magát gyakran rosz fordításban, azzal unalomig ne kínoztassa, a' mit már idegen nyelvben különben is olvasott.

E' nagy hijjányt kivánta, a' mint látszik, *a' Pesti Gazdasági Egyesület* kipótolni, midőn e' jelen folyóíratot közrebocsátani elhatározá. Szép czélja az Előszónak következő soraiból világosan kitetszik: „Minthogy a' mezei gazdaság egyike „azon tudományoknak, mellyek a' Természet' is- „méretének naponkénti bővülése mellett tárgyok- „ra nézve kimeríthetetlenek, az értelmes mezei- „gazda-közönség' óhajtásának teljesítéséül Hazánk „nemesebb törekedésű férfiai *Gazdasági Egyesü- „let'* czíme alatt olly társaságot alkotának, melly „egyéb köz jó létre ható munkálkodásai között „a' Földészetnek legtágabb értelmű körében a' „jelenkor' hasznos elmeszüleményeit egybegyüjt- „ve, helyhezetünkhöz illesztve, 's megbirálva, a' „mezőgazdaság folytoni gyakorlatában lévő ér- „demes tagjainak tapasztalásaival és próbatételei- „vel együtt javaslat, vagy figyelmeztetés gya- „nánt, avvagy serkentésül, szóval a' józanabb „gazdálkodás' elveit terjesztőleg közre bocsássa. „Ennél fogva indítá jelen folyóiratot, mellynek „tárgyai: mindenféle a' mezőgazdaság legszélesb „értelmében és a' vele egybekapcsolt tudományok' „körébe tartozó közlemények u. m. találmányok „és vítatások, különösen: 1) a' hazai gazdasá- „gok részletes történeti leirása, előbbi állapotjok- „nak, nevekedésök' okainak, valamint közbe- „jött hibáiknak és jelen állapotjoknak előadása. „2) A' bel és külföldön megjelent gazdasági köny- „vek' kritikai, de rövid megismértetése."

Óhajtani kell, hogy ezen közhasznu vállalat, egy részről az Olvasó-Közönségnek *meleg* és *állandó*, *tartós* részvétele által fentartassék, más részről pedig a' hazai Gazdasági Iróknak dolgozásaik által minél érdekessebbé tétessék. — Ára igen jutalmas.

Foglalatja az első Füzetnek: I. A' Gazdasági-Egyesület' támadása, történetei, 's jelen állapotja. (Kacskovics Lajos). — II. A' Magy. Gazdasági-Egyesület' szabályainak terve. — III. Gazdasági egyesületek és intézetek. (Török J.) — IV. Észrevételek a' pesti vásárokról, 's ezeknek szabályozásáról (Kappel Fridrik). — V. A' merinos, vagy selyem birkafajok' elneveztetéséről (Bartosságh József). VI. Nehány tekintet Magyarország' földmivelésére. (Klauzál Imre).

Foglalatja a' második Füzetnek: I. Mennyiben hatnak gazdasági egyesületek az egész' mívelődésére, és mit várhatni a' m. gazdasági Egyesülettől (Schams Ferencz). — II. A' mezei gazdaság' köréről (Bartosságh József). — III. Jószágszerzés- és haszonbérlésről (Kacskovics Lajos). — IV. Mocsárok' és vízállások' kiszárításáról (Czindery László) — V. A' föld jelesebb termékeinek arányszerü értékéről, külön súlyáról és tömegéről (Block után Benkő Dán.) — VI. Trágyaléről (Oekonomische Zeitung). — VII. Őszi-repczetermesztésről, 's a' repczevetéseket pusztító szipolyokról (Zsarolányi Márton Ferencz). VIII. Az ekéről (Katona G.). — IX. Egyszerű ökörjárom (Buttlartól, Kurhesseni gazd. egyesület' folyóiratából). — X. Selyemtenyésztés, pótlékúl a' szőlőmivelőknek (K.). — XI. Serkentés a' fatenyésztésre kisebb gazdaságokban (Oekonomische Zeitung). — XII. Marhadög. (Oekonomische Neuigkeiten.)

B. Külföldi Literatura.

Könyvismertetés.

Malerisch-romantisches *Denkbuch* des Oesterreichischen Kaiserstaates mit Stahlstichen von den vorzüglichsten englischen und deutschen Künstlern, nach eigends zu diesem Werke aufgenommenen Original-Zeichnungen. Pesth und Leipzig C. A. Hartleben's Verlag 1838. 8-vo. Erste und zweyte Lieferung.

Mióta az Angolok a' sokféle Pfenning-Magazinumokat képekkel ellátva megindíták, 's azoknak példájokat a' németek is követték majd minden Folyóiratok részint rézre vagy fába metszett, részint kőre edzett képekkel ékesíttetnek fel; — 's különösen e' részben is meglepőleg szembetünő az előhaladás, úgy, hogy a' mi az előtt csak ritkább munkákban találtatott fel, t. i. az aczélra metszett képek jelenleg még a' közönségesebb tárgyu könyveket is egész pazérlásig pompásan díszesitik.

Hasonló remek aczélmetszetekkel vannak ellátva az előttünk fekvő füzetek is, mellyek az Austriai Birodalomban találtató Váraknak, gyönyörű tájaknak környülállásos leirását adják, hozzájok mellékelve azoknak aczélba metszett Rajzolatait. A' Kiadó az Austriai fő Herczegségbéli és egy cseh nevezetesebb várnak és helyeknek rajzolatival nyitá meg e' Füzeteknek két elsőjét, de bizton reményljük, hogy hazájáról sem felejtkezve, a' mint az Előszóban Magyar Országot

mindennel bővelkedő áldott Országnak nevezi, a' nálunk találtató néhány gyönyörűbb vidékeknek és váraknak is e' szép 's valóban fényes gyüjteménynek következő Füzeteiben, aczélba metszett rajzokkal helyet fog adni. Hadd gyönyörködjenek Magyarjaink is a' saját Hazájok vidékiből vett Rajzolatokban, 's hitessék-el valahára magokkal, hogy a' Karpatok hegyei, a' Balaton, 's Fertő Tavainak kies vidékei, az Országnak majd minden megyéjében elszórt várainak Romjai mindenkor szolgáltatnak a' Rajzolónak olly képeket, mellyek mind a' rajzolásra, mind az aczélba metszésre szintolly méltók, mint akármelly Svaiczi és Rajna vidéki Rajzolatok.

E' Gyüjteménynek első Füzetében van 1. A' havas-hegy (Schneeberg) Buchberg mezővárossal és egy Rommal, Vas és Sopron megyékből tekintve a' havas-hegyet, jelesen nyárban, az valami meglepő jelenet a' vizsgálóra nézve. 2. Báden városa, Bécshez közel, meleg fürdőjéről eléggé esmeretes. 3. Baden mellett Weilburg Cs. kir. Fő Herczeg Károly boldogúlt Hitvesének nyári mulató-Kastélya.

A' II-dik Füzetben találtatik: a) Guttenstein vára. b) Münchengrätz vára, hol bold. Ferencz Fels. Királyunk utólszor jöve öszve az éjszaki szövetséges Fejedelmekkel; és c) Sz. Farkas (Sct. Wolfgang) Austriában az Ens vizén (Oberentián) felyül. — Ára e' csupa velinen nyomattatott képes Gyüjteménynek igen mérsékelt, egy egy füzeté 45 kr. pengő pénzben.

R.

Különféle.

Nyilatkozás.

A' Tudományos Gyüjtemény' XI-dik kötetében (1837) egy valaki nehezteli *czáfolatjában* hogy Balogh Pál úr Philosophiai pályamunkája' birálatját a' publicummal tudattam, de tán a' tisztelt érdemes úr nem tudja, hogy az illy Közlés a' Tudós Társaság' határozatjánál fogva már szabados, és M. Dezsőfy Jósef gróf úr is épen ezen okból lépett fel a' publicum elibe, azt hivén más felől, hogy a' többség által el nem fogadott nézetjeinek közlése nem sikeretlen munka.

A' fő kérdés azonban mindég csak az: *jó é a' birálat vagy nem?* Én a' szerző úr munkáját csekélyebbnek néztem mint a' *Hetényi úrét*; 's a' két pályairat külön birálatjai teszik az *egészet*, mellynek resultatuma abban áll, hogy a' tisztelt szerző úr a' *kitett kérdés velejére* (hátramaradásunk' okai) majd semmit sem felelt, 's a' mit felelt is az a' mindennapi mondák' köréből, nem pedig a' tudomány méjéből van véve.

A' biráló e' részben ön nézeteit is rövideden, és épen azon pálya munkánál fejtette ki, mellyet becsesebb dolgozatnak talált.

A' ki már a' *két birálatot* melly a' publicummal közölve van, e' czáfolattal öszvehasonlítja, látni fogja, hogy a' czáfoló úr kikerülte a' kérdés' fő pontját, 's *aprólékosságokkal* bibelődik, mellyekre mint nem *tanuságosokra* biráló feleletet sem ád; de más felől tartozik azon kinyilatko-

zással, melly szerint a' tisztelt úr két *szembetünő igazságtalanságot* követ a' birálón el.

Egyik a' *pártszellemi vád*, melly hibát ugyan nem tol egyenesen a' biráló' nyakára, de szeretné még is ha az ott maradna, a' másik vádja az, hogy *biráló az Athenaeumba dolgozik*, 's e' két igazságtalan vádat öszvefüggésbe hozza.

Már hogy ez a' vád alaptalan azt az Athenaeum szerkesztő hivatala legjobban megbizonyíthatja, mint azt is, hogy biráló soha együtt dolgozásra felszólitva nem volt, és munkát abba soha nem is küldött, minél fogva e' vádaskodást úgy tekinthetni, mint a' publicum' mystificatióját.

De maga részéről nem is tartja biráló szégyennek az érintett folyó íratba való dolgozást, mert annak meg van a' maga becse, 's idővel még inkább nevekedhetik; minél fogva nem is akarja magát azon bús elméjűek' közé számláltatni, kik szeretnének minden illy tudományos mozgalmakat ön fejök' rámájára vonni, nem akarván az isteni munkálkodásnak majd semmi részt is engedni a' kifejlésre törekedők igyekezetében.

Pesten, Januarius 22-dikén 1838.

Kállay Ferencz,
m. t. társaság' rendes tagja.

I. Kötet Foglalata.

I. Értekezések.

1) N. K. A' tudományok' 's különösen a' Mathesis tanításáról. 3. lap.

2) Holéczy Mihály. A' szabadító háború Magyarország' határain kívül MDCLXXX—MDCXCIX. 20. lap.

3) Szilágyi János. Az öszvekötő Analysis' Elemei. 58. lap.

4) Horvát István. Pannoniai János, előbb Nagy Váradi Kanonok, utóbb Pétsi Püspök Költeményeinek számos kiadatásaikról. 102. l.

II. Literatura.

A) Hazai Literatura.

Könyvesmértetés.

Gazdasági Tudósítások, kiadja a' Gazdasági Egyesület, Bizottság ügyelés alatt szerkeszti Kacskovics Lajos. Első évi folyamat első füzete Budán 8-ad rét, 150 lap, második füzete Pesten 8-ad rét 1837t 132 lap.

B) Külföldi Literatura.

Könyvesmértetés.

Malerisch-romantisches Denkbuch des Oesterreichischen Kaiserstaates mit Stahlstichen von den vorzüglichsten englischen und deutschen Künstlern, nach eigends zu diesem Werke aufgenommenen Original-Zeichnungen. Pesth und Leipzig C. A. Hartleben's Verlag 1838. 8-vo. Erste und zweyte Lieferung. 124. lap.

(Koszorú az 1838 dik esztr. I-ső Kötethez egy ív.)

Azon Tudós Férjfiak, kik e' Tudományos Gyűjteményt alkalmas munkájikkal elősegítik,

tőlünk mindenik nyomtatott ivnyitől négy forinttal tiszteltetnek-meg ezüst pénzben,

tsak arra kérjük a' Tudós Irókat, hogy a' beküldendő munkák közhasznu tárgyat foglaljanak magokban, tökéletesen kidolgoztassanak 's tisztán, csínosan és hibátlanul leirassanak; bizodalmasan kérvén egyszer'smind a' T. T. Irókat, hogy Munkájikat *egyenesen hozzánk Alólirtakhoz* utasítani méltóztassanak.

E' Gyűjteményből minden hónap végével egy 8—9 ivnyi Kötet, jelenlévő formában, és boritékban adatik ki, mellyre itt helyben, vagy alkalmatosság által elvitetve 5 fl. 36 kr.; postán elküldetéssel pedig 7 fl. 12 kr. pengő pénzben az Előfizetés.

Pesten, Januar 1838.

Petrózai Trattner J. M.
és
Károlyi István m. k.
A' Tudományos Gyűjtemény'
Tulajdonosai 's Kiadóji.

PESTEN,
PETRÓZAI TRATTNER J. M. ÉS KÁROLYI I.
TULAJDONA, ÚRI UTSZA 612.

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY 1838.

22dik esztendei folyamat.

IIdik

VAGY FEBRUÁRIUSI KÖTET.

E' Tudományos Gyűjteményben közöltetnek:

I. Olly eredeti, rövid, 's tudós Értekezések, mellyek Magyar ország physikai, geographiai, természet-históriai, történetbéli 's polgári állapatjának bővebb 's bizonyosabb esmertetésére, a' magyar nyelvnek keletére, tulajdonságainak fejtegetésére, írása módjának meghatároztatására szolgálnak; mindennemü természeti, históriai, philosophiai, mathematicai (mennyiség tudományi), erköltsi tudományokat terjesztenek, gyarapítanak, 's tökéletesítenek, a' szép 's kézi müveket, gazdálkodást, kereskedést tárgyazzák, közlik, 's előmozdítják; a' helyes, és okos nevelést intézik; Hazánkbéli és külföldi derék Férjfiaknak 's Aszszonyoknak élet leirásit magokban foglalják.

II. A' magyar országban kijött, vagy akárhol, de Magyar országot érdeklő, vagy Magyarok által iratott újabb könyveknek, 's míveknek esmertetései és vizsgálatai 's a' külföldiek vizsgálatainak kivonásai is, a' mennyire ezek a' tudományok 's művészségek előmenetelét, 's ezzel a' közhasznot, és az elmének tekéletesedését eszközlik.

III. Tudománybeli Jelentések, megczáfolások 's igazítások, eredeti okleveleknek kivonásai, jutalomtételek, jutalmaztatások, találmányok, intézetek, előléptetések 's megtiszteltetések, kihalt tudósok' és irók emlékezete, régiségek, jelességek, tudománybéli kérelmek, új művek, új könyvek 's több e' félék iránt.

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY

1838.

II^dik KÖTET.

22dik esztendei

Folyamat.

A' Cs. és Apost. Királyi Felség kegyelmes engedelmével.

Pesten,

Trattner-Károlyi tulajdona,

uri utcza 612d. szám alatt.

I. Értekezések.

1.

A' szabadító háború Magyarország' határain kivül.

(*Folytatása.*)

MDCLXXXIX.

Zvornikra támadás. Mozgott minden 's mindenütt még a' valódi táborozás előtt. Tíz ezer gyalog, és 4000 lovas Török és Bosznyák összecsoportozott, Zvornikot akarván visszavenni, mert ez a' hely rájok nézve fontos volt. A' lovasok csak zajt ütöttek Breszkánál, de Zvornikot tulajdonképen a' gyalogoknak kellett megtámadni. Be is mentek ők a' városba, 's a' hamar nem menekvőket levagdalták; hanem a' vár alúl? már onnan 500 embert vesztve multak el.

Maroviczra is. Megtámadta mintegy 6000 Török Maroviczot is a' Szerbekre, de 400 holtnál ott is többet hagyott, 70 lett fogollyá, és egynehány zászlót is elvesztett.

Lisszina elég. Ezért ugyan a' Jenibasarról jövő Szerbeken bosszút állottak a' Törökök, levag-

1689 dalván közel két ezret, sokat vervén rablánczra is. De viszont a' Szerbek, egyesülve némelly hajdúkkal, Lisszinára rohantak torlásul, hol 200 Török az égő épületek' lángja közt, egynehány száz pedig fegyver miatt veszett el; száznál több keresztény rab szabaddá lett, 's csak nem annyi az ellenségből fogollyá. Nyertek még 20 darab ökröt is.

Erdély ellen Tököly. De Tököly nagyobbakat forgatott fejében, az egész Erdélyt áhította bírni. Miután tehát a' Lengyelországi Franczia követ Marquis de Bethunetől pénzt kapott a' czélra, 's tiszteket, Sándor Gáspár által a' Tatár Chámot is felszólítatá, hogy a' Drinapoli egyezéskor igért népet küldje meg, sőt maga is berontson Erdélybe, 's a' fejedelmi széket Apafytól elragadni segítse. Készebb erre a' Chámnál senki sem volt, 's még is sem népet nem adhatott, sem maga Erdélybe nem mehetett, mivel csapatait az Oroszok' jövetele miatt Krimbe kellett vezetnie. Mind e' mellett is közelgett Erdélyhez Tököly, 's Bodontól Orsováig több palánkot elfoglalt. Häussler ugyan készült ellene szegűlni, de míg a' katonákat gyűjtötte, Tököly megtámadta Kladovát, Orsovától nem messze; hol azonban a' mérges Ráczoktól igen megveretett, 's még maga is sebet kapott, a' mi volt a' betegsége felől szárnyalt hírnek alapja. Még is mintegy 4000 Török Tatár és pártos a' Moraván csata közben általkelt, 's Jagodinát megtámadta. De mihelyt hallott erről Hofkirchen, ki az említett folyam melléki útakon vigyázott, mindgyárt oda küldött 4 lovas ezredet, mellyet azonban be nem várt az ellenség, hanem visszavonult Bodon felé, a' Jagodinai huszároktól üzetve, kik belőle hetet el is fogtak. Szándékában tehát nem boldogúlhatván Tököly, gyújtogatókat küldött titkon Erdélybe, 's ezek bizony tettek is károkat, mert

csak maga Brasso négy helyen vetett lobbot egyszerre, 's a' váron és kevés házon kivül oda lett. Igy akará szegény Erdélyt inségbe dönteni! 1689

Útközetkeresés. E' közben a' két tábor is seregelt; elébb ugyan a' Töröké már Ferdinandban Nisszánál, később mienk Belgrád alatt, hova Lajos a' Bádeni markgróf, fővezér az idén, — mivel Károly Lothringeni herczeg, 's Maximilián Bajor választó is a' Franczia háborúra ment el, — csak László 10-én érkezett. Mihelyt a' zseraskier 45 ezerrel a' Moravához feljött, és Krasovacznál a' nagy vezérre várkozott, ki Sofiától 60 ezerrel már megindúlt: Hofkirchen azonnal az útakat mindenfelé bevágatta, Szendrő alá vonult, és Lajost a' dolgokról értesité. Mindgyárt hirnök futott Magyar Erdély és Tótországba, hogy a' még hátra lévő csapatok sietve jőjjenek; Erdődynek a' Szávánál kellett vigyáznia, hogy a' Törökök Boszniából be ne üssenek Tótországba; Häusslernak, kire az Erdélyi hadkormáry bízva volt, miután Veterani a' táborhoz rendeltetett, az Oláh határokon kellett állnia; maga pedig a' markgróf csak 27 ezerből álló seregét Haszán basa palánkához vezette, hanem onnan visszavonult Kolárra. Lajosnak elején megérkezett Veterani Erdélyből, Piccolomini Boszniából, a' táborágyú Belgrádról, 's erre a' Zseraskier mindgyárt túlment a' Moraván. Már mostan Lajos az ellenséget indult feltalálni, 's azért Siponiczától két óránylra odáig, hol a' Moravát által kellett hidalni, egy 42 lábnyi széles útat vágatott a' bokrokon keresztül, és a' Koilucsi hidat szekereken vitette, csak hogy a' seregnek valami akadálya ne legyen.

Zvornik, Fetislan és Szabács. Még is lettek késleltető dolgok. Azon kivül ugyan is, hogy tartósak voltak a' záporok, Zvornik és Fetislan, amaz becsületes alkuval, emez kegyelemre magát az el-

1689 lenségnek feladta, mivel segélyt, legalább hamar, egyik sem reménylhetett. Mihelyt azután Szabácsra jött a' Zvorniki őrség, legottan a' kormányzó gróf Malvezzi két órányi földön az erősség körül mindent elpusztítatott, a' Szávai hidat pedig akkor gyújtotta meg, mikor 300 Török éppen oda érkezett. Igy maradt meg Szabács.

Csata az Unnánál. Más 8000 Török Bihacsot, vagy Novit akará bevenni, mit a' Horvát albán gróf Draskovics János még jókor megtudván, csak 1200-al indult ellene. Azonnal meg is lett e' maroknyi nép rohanva, de sehogy sem elverve; inkább a' Török vesztett holtakban 500-at, foglyokban 300-nál többet, nevezetesen egy Kiaját és Alajbéghet, 's mintegy 70-re való egyéb tiszteket. A' többi letolatott az Unnához, 's ebben megént 2000 befúladt, űzés közben is sok elveszett annyira, hogy 5000-nél több kárt vallott az ellenség emberben. Nyertek a' Horvátok 400 lovat és 11 zászlót, 's ez utóbbit az ifjú gróf Draskovics Ferencz vitte Bécsbe győzelem' jeléül.

Fő ütközet a' Morava körül. Lajos a' Száva mellett ekképpen nyugtalankodó Törökök' zabolázására gróf Cavrianit küldötte, maga pedig a' már kész úton indúlt szembe jutni a' Zseraskierrel, 's Istv. 3-án által is ment a' Moraván Passzarovicz körül, innen és túl erős hidfőt hányatván. Más nap egy szemlélődő Rácz tiszt ollyan hírt hozott, hogy az ellenség messze Kragejovacznál táboroz. Egyszerre tehát három héti élelemmel megrakodván a' sereg, Istv. 11-én szakadatlan eső között megindult, 's az elázott földön csak nem mindenütt új útakat kellett készíteni. Sok bajjal vergődött hegyen, és völgyön, és erdőkön által, 's csak kilenczed napra, midőn Jagodinánál nyílt mezőre lépett, tűnt a' zseraskier egy hegyen szemébe. A' Török korán reggel síkra bocsátkozott, 's rendki-

vűl jó helyzetében megtámadni éppen nem volt tanácsos, még is ütközetért égő seregünket csak alig lehetett lecsillapítani. Lajos tehát viszszament a' Moraván, hogy a' zseraskiert kicsalhassa helyéből; egynehány ezer Tatár szaguldott is utána, 's az elfogottak mondták, hogy maga a' zseraskier Passzarovicz felé mozdúl Szendrőre. Igy akart a' Török keríteni, 's ez Passzaroviczhoz vonúlást javallott; de Lajos a' nagy hátrálásnak tartván eredményitől, a' sereg' buzgalmához is méltó joggal bízván, magát ütközetre szánta el. Tehát indúlt. Hajnalkor, Ist. 29-én két dragonos ezred egy magason a' hidtól nem messze, a' híd és sereg közti völgyben pedig 500 lovas állott ki. Ez oltalom alatt ment által a' hidon a' gyalogság minden ágyúval 's poggyásszal, és csatarendbe lépett. Majd holmi csatangók ellen fordúlt a' lovasság jobb szárnyon, balon pedig egész Resszaváig ment elő. Itten leszállt, 's úgy maradt egy egész óráig, mintha csak a' poggyászokat fedezné; az alatt pedig ezredes St. Croix egynehány száz Német lovassal, gróf Csáky 's Batthány huszárokkal, és Deák Pál a' Ráczokkal észrevetetlen haladtak egy völgyben, és hirtelen rohanhattak. Az ellenség halkal vonult egy másik erdőbe, hol 10 ezer ló, és 500 lovas Jancsár képezett hátvédet; de mihelyt az egész lovasságunkat előre látta nyomulni, sebesebben hátrált, mindazáltal rendesen. Egy szoros útnál jobb szárnyunktól még is meglepetett, 's heves csata után másfélórányira hajtatott, midőn megént ütközött, és vesztett hullottakban 5000-et, foglyokban is sokat, 's ezek között a' lovas jancsárok' vezérét. Már mostan igen szaladt, sokan le is ugráltak a' fáradt lovakról, fegyvert, csizmát, köpönyeget elhánytak, csakhogy könnyebben futhassanak, 's leginkább Csáky' huszárai gazdagodtak meg. Tizenkét zászló, és néhány dob ta- 1689

1689 láltatott a' viadal' helyén. — Itt azonban még vége sem lett az ütközetnek egészen, midőn már egy másik is szövődött. A' Moraván túl lévő gyalogság ugyan is kémjeitől megtudta, hogy csak egy félórányi úton nyílt síkra mehetni az erdőn keresztül. Ezt az útat megrakni egy őrnagy küldetett 500-al. De 3000 jancsár épen ott lappangott, 's egyik őrhelyünket megtámadta, el azonban nem vehette, mivel az őrnagy mindenestől segélyjére termett, és ledöntött fákkal védelmezte homlokát. E' közben a' síkra 30 ezer Török csoportozott, 's ellene Istv. 30-án korán reggel érkezett meg a' mi gyalogságunk, későbben a' lovasság is, melly ugyan az ellenségnek előbbi hajtásában elfáradt, mindazáltal szükséges volt harczra vitetnie, hogy itten is teljes diadalt lehessen kivívni, mielőtt a' megveretett Török lovasság viszszafordúlhatna segélyre. Lajos elsőben nem nyerhetett több helyet a' síkon, mint mennyin a' gyalogok' két vonala egymás mellett szoronkodva felállhatott, 's lovasainknak a' mély útban kellett vesztegelniök. Mostan mihelyt eloszlott a' reggeli köd, az ellenség gyalog és lovon ordítva tette támadását, még a' spanyol soronpoknak sem egyszer futtatott dühében. Már a' rettenes tüzet két óráig 's ingadozatlan szenvedték derék gyalogjaink, midőn gróf Castell kijutott az erdőből dragonosaival, és olly borzasztóan lépett fel, hogy a' Törökök mindgyárt egy távolabbi erdőbe hátráltak, 's annálfogva lovassaink elterűlhettek a' gyalogság megett. Éppen ekkor szökött hozzánk a' Török fogságból egy Bajor katona, 's jelenté, hogy az ellenség ama' távolabbi erdőn túl kétszeresen besánczolva fekszik. Gróf Stahrenberg Guido tehát nehány százzal előre küldetett, a' többi csapatok pedig halkal mentek utána; ki mihelyt a' Törököknek feltűnt, melső sánczukból azonnal a' hátulsóba vonultak. Lajos

legelsőbben is ezt a' sánczot lehúzatta, hogy a' sereg könnyen nyomulhasson. Ekkor generál Piccolomini nehány lovas ezreddel, 's a' közbe vegyített gyalog zászlóallyakkal jobbra tért, ezredes Pálffy pedig a' hajdúkkal bal felé; 's mihelyt ez az egész tömeg csatarendbe lépett, és a' golyók' záporában is keríteni kezdette a' sánczot: nyerges lovakra kaptak a' jancsárok, haladéktalan nem is űzethettek, mert a' két fél között tele volt vízzel az igen mély árok. Miután végre általverődheténk, generál Serau 's ezredes báró Zand néhány csapattal küldetett előre, nyomában mentek a' gyalog ezredek, 's leghátúl és messzebb a' lovasok. Szinte Potisinai táborukig futottak a' Törökök, 's ottan is mindent szaporán felszedvén, nem töltöttek időt; mit azonban Seraunak és Zandnak csak néznie kellett, mivel itt az egész lovasságot parancsa volt bevárni. De setét lett mikor ez oda ért, 's az eső is kezdett szakadni; azért ismét csak Zand küldetett az ellenség után, mellyben ollyan réműlést okozott zörgésével zajával, hogy 105 ágyút, 3 mozsarat, sok bombát, sátort, szekeret és marhát hagyott el a' szoros utak' fejénél. Ezután Kragejovacz felé rendetlenül futottak a' Törökök, a' zseraskier pedig Nisszán innen meg sem állapodott; de seregünk annál vigabban élt az ellenségéből, és Teréza 1-én a' táborban *Téged Istent* énekelt. Egyébb iránt a' Török' veszteségének az a' haszna lett magára, hogy hirnöke, kit a' Bécsben alkudozó követ Stambulba bocsátott, a' körülmények pedig Szendrőn tartóztattak, mostan minden levelével szabadon elmehetett. 1689

Utána Nissza mellett. A' boszús nagy vezér sokakat leöletett a' szaladók közűl, hogy tőle való féltökben annál elszántabban harczoljanak mások; mert feljött 20 ezerrel Nisszához, hol a' megveretett

1689 Törökök is feküdtek, 's az ekképen 60 ezerre szaporodott sereggel ütközetre határozta magát. Ezt a' markgróf sem kerülte; 's azért Belgrádról és Szendrőről a' szükségeseket meghozatván, a' szoros útakat és erősségeket őríztetvén, a' Moravára 1000 emberrel vigyáztatván, gróf Marsigli által pedig Szendrő 's Koilucs közt a' Dunán közösülési hidat vettetvén, és a' Potisinai táborban egynehány száz embert hagyván az elnyert ágyúk' védelmére, míg majd Szendrőre vitethetnek Teréza' 10-én 16 ezerrel Nissza felé megindult, hova csak lassan menve, 23-án el is érkezett. Ottan feküdt már a' nagy vezér erős sánczok között, mellyek a' Nisszától egy balra eső hegytetőig felnyúltak, 's a' legújabb Franczia módra készültek, millyeneket a' Törökök még soha sem láttak az előtt. Más nap a' markgróf hajnalkor hegyre ment a' bal szárnyal, 's ott maradt, míg a' jobb is herczeg Croy tábornokkal szinte fel nem juthatott. Ekkor heves lövések között ereszkedett a' tulsó völgybe, 's mintegy 3000 Török csak nem bele tapadt jobb szárnyunk' utócsapatába, és Veteraninak a' poggyászok' fedezésére hátrább kellett maradnia. Most a' sereg még egy másik hegyre kapaszkodott zárt rendben, 's ezt is a' Török rövid ellenkezés után birtokunkban hagyta; és csak innen tűntek a' sánczok legelőször szembe, mellyek ez oldalról 16 ezerrel 60 ezer ellen bevehetleneknek találtattak. Pontot tehát a' támadásra másutt kellett választani. Ezért a' sereg tulról síkra bocsátkozott, 's haladt az ellenségtől oldalaslag, nem minden nagy csatázások nélkül. E' közben a' kémlelődni előre ment gróf Csáky visszajött a' huszárokkal, 's jelentvén hogy a' hegy alatt jobb felől elegendő tér vagyon, 's onnan az ellenség hátára is kerülhetni: útját a' markgróf kezdett irányban folytatta, 's azután bal felől a' Nisszava vizéig terjeszkedett, jobbról pe-

dig a' hegynek támaszkodott, hogy illyen állá- 1689
sában ütközzék, mert az óra már 5 volt dé-
után, 's tanácsos sem vala megengedni, hogy to-
vább is sánczoljon a' Török. Gróf Stahrenberg Guido
tehát megmozdult a' bal szárnnyal, 's az ellenség
lovasai' nagyobb részével tüstént rája rohant, 's ki-
vált Serau és Kisl' ezredét szorongatta keményen.
Mihelyt azonban némelly lovas osztályok segélyjére leltek, és ágyúk kezdték golyójikat szaporán
küldözni, sőt az az egész szárny mind csak előbbre lépett: a' Török sík mezőre bocsátkozott, 's magának a' szárnynak szörnyen ordítva rohant egész
oldalára, mielőtt a' fedezésére kirendelt zászlóallyak beérkeztek volna. Csáky' huszárai már megzavarodtak, de gróf Piccolomini 's a' Holsteini herczeg saját ezredeikkel elvetették a' csapkodókat
rólok, 's miután szinte meg is szalasztották, szabdalva űzték őket a' mérges huszárok, valameddig
önnön felejiktől, kik reájok lőttek, futásukban
meg nem állíttattak. Mindazáltal bal szárnyunk csak
mindég haladt a' Nisszava mellett előbbre, 's már
e' részről egészen az ellenségnek hátára jutottunk;
Croy pedig a' jobb szárnnyal ugyan ekkor erővel
nyomult azon hegyre, mellyet 12 ezer jancsár még
mindég birtokában tartott, és csupán többször is-
mételt nehéz rohanások után ordítva nem kis kárral hagyott el. Még azonban a' völgyben is soká
viaskodott, 's mindenképen bal szárnyunk' oldalához törekedett férni; hanem az előbb elvesztett
hegyről, 's máshonnan is mindenfelől, leginkább
pedig Pálffynak közép ponton álló hajdujitól annyira lövetett, hogy tér után tért kellett elhagynia, mialatt a' jobb szárny végképen a' hegynek
urává lett, a' bal pedig magát egészen kiterjesztheté. Mindazáltal a' spahik bal szárnyunkat újra
megtámadták, de tüzünk elől kénytelenek voltak
elfutni, és csak a' sánczokról rájok lövő jancsá-

1689 rok fordíthaták őket vissza; az űző huszárokat tehát dühösen megtámadták, de némelly lovas ezredek segélyökre teremvén, megént futottak a' spahik, és futottak utánok a' sánczokból és Nisszából is mindenek. Ekkorra setét lett az éj, és még sem volt azzal az űzésnek vége. Sokan a' Nisszaván akarának elillanni; hanem a' víz sebes, a' tulsó part magas; 's e' miatt vagy oda fuladtak többnyire, vagy agyonlövettek úsztokban. Mindössze az ellenségből 10 ezernyi hullott el sok tisztel; közűlünk 300-nál nem több, nevezetesen gróf Vehlen őrnagy a' legelső támadáskor mindgyárt. Egyéb sátorok között elnyertük a' zseraskierét is, mellyet a' markgróf tartott meg magának. Nyertünk továbbá zászlókat, mellyek közt a' zseraskier' nagy zászlója említésre méltó; elég készpénzt, 30 nagy ágyút, sok hadi és élelmi szert, tevéket, bivalokat, 's mintegy 3000 lovat, több ollyant is, hogy egyet egyet nyergestűl és szerszámostul száz aranyon alól nem lehetett adni. A' sáncz megett találtunk sok követ, ásót, kapát, 's üveg granátokat, és Nisszában mindenféle kalmári portékát. Seregünk ezután Teréza' 25-én félórányira vonult vissza Nisszától, mivel ottan a' bűz miatt nem lehetett maradni; a' megveretett Törökök pedig Skopiáig futottak, üresen hagyván sok erősségeket, 's Piccolomini mindnyájának őrizetet adott. „*Csak egyet vesztettünk*, így szóllott a' Bécsben mulató Török követ, mikor ezeket hallotta, *mi ha megvolna, mindent visszanyerhetnénk; ez az egy pedig nem Buda, sem más egyéb erősség, hanem az atyáinkat lelkesítő bátorság!*“ Ám legyen úgy; elég az, hogy ezen veszteségek keserű bánattal vegyítették amaz édes örömet, mit az Oroszok, Lengyelek és Venetek elleni szerencséből gazdagon merítettek Stambulban. A' nagy vezér Turkiman Mustafá Megarába száműzetett, hol nem sokára meg

is halt; a' zseraskier Ibrahim zsineg alá jutott; a' kajmakam, vagy is nagy vezéri helyettes, bőrtönbe tétetett: 's nagy vezérré Kiuperli, kajmakammá szinte egy másik Kiuperli, zseraskierré pedig Regeb basa választatott. 1689

Bodon bevétetik. Azonban a' markgróf győzelmeit folytatni kivánván, Nisszán hagyta Piccolominit egynehány ezerrel, kire az egész tartomány' kormányát is bízta, 's maga Fer. 6-án Bodon ellen indult. A' kémlélő huszárok Fer. 12-én ollyan hírrel jöttek vissza, hogy Orsovát és Fetislant a' Törökök felégették 's elhagyták, Tököly Szofiában vesztegel, két basa áll pedig számos néppel Bodonnál. Erre Lajos sebesebben nyomulván, 14én reggel 10 órakor váratlanul megjelent, 's míg az ámuló basák magokhoz jöhettek, jobb szárnyunk a' mocsár' kőhídain általment, és egészen a' Dunáig kinyúladt, a' bal pedig egyenesen a' spahikkal szemben egy mocsárnál rendelkezett. Akkor ez a' szárny hevesen megütközött, 's rövid csata után tolta előtte a' 4000-nyi spahit sánczáig, hol azonban a' jancsárok erős tüze miatt hátrált egy kevéssé, de mihelyt egy dombon rendbe szedte magát, újra 40 lépésnyire közelgett, és mozdulatlan feláll ott. Mostan a' jobb szárnyon Veterani 200-at leszállított a' Kisl és Serau' dragonosaiból, 's villogó mezítelen kardokkal a' sánczra ollyan szerencsésen futtatta, hogy ennek és a' városnak egyszerre birtokába lépheténk, mivel bal szárnyon is a' lovasság derék csata után azzal éppen egy időben berontott. Már sokan a' hajókra szaladtak, mellyekből illy esetre készen állott 50; mindazáltal még elegen jókor ottan lepettek. Az illanó spahik, csak hogy Szofiára mehetnének, poggyászainkon keresztül választottak vakmerően útat; de 4 ezred ott beérvén őket, egy makranczos viadal kezdődött, mellyben a' Törökökből több mint 2000, közű-

1689 lünk 400-ig való hullott el. El, ezredes főhadnagy báró Orlick is; Veterani, Stahrenberg Guido 's Trautmannsdorf generálok pedig csak megsebesültek. Azok végre, kik ben szorúltak a' városban, mindössze 6555, az erősségben zárkóztak; de mihelyt csak támadni kellett már, Fer. 19-én feladták magokat, 's 200 szekéren, nem őrizet nélkűl, Nikopolig szállíttattak. A' 26 ágyún kivűl egyéb kevés találtatott.

Alku az Oláhokkal. Lajos ezután, — mert Nikopolnál 40 ezer Tatár fenyegette azon Oláhokat kik hódulásokat még taval jelentették Leopoldnak, 's Häussler a' seregével oltalmukra nem volt elegendő, — őrséget hagyván Bodonban, felment a' Duna mellett Fetislanhoz, hova Fer. 23-án a' lovasság, más nap pedig a' gyalogság is megérkezett. Itten hidat vettetett a' Dunára, hogy a' tulsó 's innenső tartományok közlekedésben tartassanak, 's védelmére miután erősítést adott Fetislannak, Oláhországba András' 10-én általment, és táborba szállott Csernecznél. A' fejedelem tüstént élelmet szolgáltatott mindennek, követeket is küldött, hogy Lajossal bizonyos pontokban egyezzék. „Hét hónapi téli szállásra 15 ezer lovas és gyalog nép az országban hagyatik; 's azon idő alatt 3500 adag (portio) rendeltetik számára, úgymint egy embernek naponként két font kenyér, egy font hús, egy pint bor, ágy, elegendő só, gyertya, fa, és a' mi embernek szükséges; egy lónak pedig naponként nyolcz font széna, hetenként két zsup szalma, és hónaponként négy mércze zab; fizettetik a' hadi pénztárba 800 ezer forint; szereztetik 1500 jó ló, egynek az árát 30, a' dragonosok alávalót pedig egyenként 25 tallérra számítván." Ezek kivántattak a' markgróf által, és viszont mindeneknek védelem mindenben, 's jogaik, szokásaik, szabadságaik' szentűl megtartása igérte.

tett. Végre hosszú vita után mindeneket el- 1689
intézvén az Oláh rendekkel, 's katonájit vigyázásra intvén a' Tatárok ellen, kik nem csak Bodonig szaguldoztak minden nap, hanem az Oláh földre is több csoportban általléptek, e' tábori koszorúkkal díszelgő fővezér, Lajos a' Bádeni markgróf Bécsbe ment.

Skopiára menetel. Ezen Oláh alkuval éppen egy időben töltötte Piccolomini, Szerbiai kormányozó, sírig munkás életének utolsó napjait. Ugyan is feltette magában elfoglalni Skopiát, 's majd az Adriai tengerhez közeledvén, azon Arnautákat, vagy is Albanokat, kik Leopold iránt különben is jó indulattal viseltettek, bírni teljes hódolatra. Miután tehát Nissza körül sok élelmet és egyéb szükséges dolgokat zsákmányozott, Ferencz 23-án a' Prisztinai szoros úthoz érkezett, melly 8 órányi hossza miatt méltán félelmesnek látszhatott. Mindazáltal Kaczanekből az őrség előre kiszaladt, és utól sem éretett; az a' 300 Török pedig, melly éppen az út' közepén jöve szemközt annak védelmére Skopiából éjjel, nyomon visszaveretett, vesztvén az elesetteken és foglyokon kivül zászlóban is négyet. Ekkor Piccolomini tágas mezőre hágott, 's az elijedt Skopiából, melly magát tartani akará, futni kezdtek a' lakosok, utánok szökdöstek az őrizők; végre maga is a' basa, mivel e' város úgy sem volt megerősítve, 48 órával előzte meg oda érkezésünket. A' huszárok tehát csak valami száz Törököt és Zsidót fogtak el; de a' mellett sok Görögöket is, elrablott jószágokkal együtt, mit 2000-nél több szekereken vitt magával az ellenség megszabadítottak. Ehhez járult a' sok kalmár portéka, gabona, liszt, gyümölcs és más egyéb, a' mi Skopiában találtatott; fegyver azonban és ágyú semmi sem.

1689 *Az Albanok hódolnak.* Ezután Piccolomini a' vidéktől adót vett, Skopiát több helyeken felgyújtotta, Kaczaneket megerősítette, herczeg Holsteint két ezreddel a' hegyek közé, ezredes Strassert a' gyalogsággal Bosznia' határihoz küldte téli szállásra, maga pedig más két ezreddel egyenesen Albániába ment. De változó egéssége miatt gyakran megkellett az úton állnia, és Prisszeranba csak András 6-án érhetett, hol a' Clementinek' patriarchájától egy nagy keresztes zászlóval, 's temérdek nép által fogadtatott, 's 5000 Arnauta' lövésével köszöntetett háromszor. Más nap úgy egyezett, hogy a' fegyveres csapatok császári ezredek közé osztassanak; 8-án a' hódolati esküt hallgatta; 9-én élni sokak' fájdalmára megszűnt, és már 10-kén a' város' legtiszteletesebb templomában hamvadni leszállott. A' mit szerzett, az sem mienk! Mert mi ámbár szüntelen izzadva fáradunk, még is néha csak utolsó pillanatainkban nyerjük meg az óhajtottat; akkor is pedig, könnyen megesik, hogy buboréknál nem egyebet kapunk, melly eléb elpattan, mint sem az örökösnek tudna hasznot hajtani.

Herczeg Holstein éppen csapatait akará téli szállásra bocsátani, midőn Piccolomininak levelét a' neki ajánlott kormány felől vette, 's egyszersmind a' Törökök' csoportozásait több helyeken hallotta. Tovább is munkálkodott tehát, 's ollyan szerencsésen, hogy a' környéken tartózkodó ellenség zavarodva erre 's arra szállangott; de egyszersmind ollyan erőlködve, főkép miután a' 20 ezernél többel megérkezett Tatár chám részént fenyegette, részént már kegyetlenül dúlta is a' Leopoldnak hódolt tartományokat, hogy a' terh alatt ő is beteg ágynak esett, és a' kormányt általadta Strassernek, az egyre kérvén őt, kerűlne a' chámmal minden ütközetet, valameddig Piccolomininak már

elindult

indult ezrede segélyjére nem érkezik. Strasser ezért az ezredet várta, 's közben elmult, nem csendes újnak jósolva, vajha ne is kedvetlennek hajnalát, az év' utolsó éjjele.

MDCXC.

Csata Prisztina körül. Unta várni Strasser az ezredet, 's mivel kémek sokkal gyengébbnek mondották a' chámot, mint valósággal volt: négy ágyúval Árpád' 1-én kimozdúlt helyéből ellene. Látván azonban, hogy tízszerte is erősebb nálánál, népe' hátát tüstént egy mocsárhoz fektette, de onnan hely' szűke miatt csak kikellett nyílt mezőre lépni. Mindgyárt nyomúlt az ellenség, 's azon nehány zászlóallyat, melly az oldalt küldetett takarni, egyszerében bekeríté. Most a' közép pontot rohanta meg, 's a' gyalogság fele és két osztály lovasság zavarba jött, de Strasser ezt helyre hozván, harczolt éppen két egész óráig, midőn a' töltések elfogytak. Már csak a' kardok tettek szolgálatot, 's azon nehányon kivűl, kik vagy elfogattak, vagy futással menekhettek, mindnyájan, Holstein, Hannover és Styrum' ezredei csak nem egészen, többen 2000 bajnoknál, a' becsület' mezején nyugodtak el mindnyájan. Ottan maga Strasser is, Kollonics, gróf Kronsfeld, és az a' Hannoveri princz Károly, ki maga levágott 10 Tatárt, 's már negyedik lóra ült, midőn a' vérző sebek alatt elhanyatlott, egy lándzsával keresztűl döfetett, és mint diadalmi jel vitetett Stambulba. Oda veszett a' négy ágyú is hat zászlóval együtt. De mind ezeket valami 5000 Tatár vásárolta meg életén. — Más nap ezen szerencsétlen ütközet után a' Piccolomini ezred megérkezett, utközben egy Tatár csoportot emberekből 's barmokból álló zsákmányjától megfosztván. Alig pedig hogy a' mocsár' hídján által-

1690 ment a' térmezőre, mindgyárt kellett harczolnia, mivel többé az ellenség elől nem lehetett elvonulni. A' haragos verekedőket csak komor éj választhatta külön, 's éjfélkor az ezred Prisztinához jutott; de mivel ezt a' császáriak őrizetlen hagyták, tovább ment onnan Nisszához, hova herczeg Holstein is, mihelyt Strasser' esetéről hallhatott, a' körében összegyűjtött katonákkal szaporán megérkezett.

Kaczanek visszadűl. Ezután Kaczanek alku mellett magát feladta, 's a' 150 embernyi őrség ugyan kapitányával Stahrenberggel szinte Nisszára mehetett, hanem a' lakosok egyűl egyig levágattak.

Rácz és Tatár szaguldások. Már mostan gyülekező ponttá Nissza lett: a' Prisztinai menekvők, Hannoveri dragonos kapitány Wildenhannal, oda vonultak el; 's Veterani is, ki a' kormányt ideiglen vitte, ugyan ottan megjelent. E' generál a' szoros útakat elállatta, 's az első rémülésre üresen hagyott helyeket iparkodott őrizettel megrakni, mire magának nem lévén elegendő népe, Häusslerhoz küldött nehány ezer emberért. De Häussler csak egy legényt sem adhatott, mivel gyengesége miatt magának is azon Oláh földről, hol a' hatalmas Tatár chám eláradni kezdett, 's a' lakosokhoz sem lehete bízni, Erdélynek takarására kellett vonulnia. Míg tehát Veterani csak töprenkedhetik, éget és dúl az alatt, gyilkol és rabszíjra fűz Bolgárt és Arnautát a' Tatár, egészen Morváig kinyargal, Tököly pedig vizen és szárazon Bodon ellen készűl. Illy szorultságában Veterani csak annyit tehetett, hogy erősítette Bodont, Erdődyvel 's Hofkirchennel a' Szávát vigyáztatta, és Antonio kapitányt a' Rácczaival erre 's arra szaguldani küldötte. Nem is járt Antonio minden haszon nélkűl még Szofián is túl; többek között nagyon megvert

egy basát, 's 500 lovon és máson kivül még azt a' 3000 aranyat is elvette, mit csak előtte való nap küldött neki a' nagy vezér. 1690

Tern feldulatik. Hasonló szaguldások, szinte változó sikerrel, más felé is minduntalan történtek. A' Posegai kormányzó 3000-el Tern felé indult, 's Mátyás 15-én éjjel oda jutott. Kéme tudott egy helyet, hol a' kapu alatt belehett csúszni, 's e' merényt mindgyárt meg is tette négy Horvát, a' kaput felnyitotta, megölvén előbb az ottani őrt, 's berohanó csapataink a' Törököket, mielőtt felébrednének, nagyobb részént levagdalták.

Bányalukának is fele. Reggel Bányalukára mentek, 's a' kém itt is tudta hol lehet becsuszni. Mivel azonban Verbasz, melly három ágban foly keresztül, négy részre osztja fel a' várost, nyertek időt a' Törökök elszórni némelly hidakat, 's a' Horvátokat megakadályozni, hogy két résznél többe ne jussanak. Tehát csak ebben öldököltek, de rútúl, és miután a' házakat kiürítek 's felgyújták, visszamentek Posegába, vivén magokkal 4000 kereszténytt, kiket Bányalukán és Ternben szabadítottak ki, foglyul pedig egynehány száz Törököt.

Kosaracz, Osztrovicz és Kruppa is. Másfelől a' Gradiskaiak mentek Kosaraczra, 's fel is égettek 15 házat, és több száz marhát elhajtottak; de míg zsákmányukon osztoztak a' Szávánál, a' Bányalukai Törököktől meglepettek, 's a' mi marhát még által nem vittek a' folyamon, attól elég boszújokra megfosztattak. — Több szerencsével jártak a' Novi és Zríni Horvátok, mintegy 2000-en. Miután Osztroviczon, és körűlbelől, sokakat levágtak, untig égettek, 's kereszténeket megszabadítottak, békével értek házaikhoz a' gazdag zsákmánnyal. — Szerencsésen a' két Vidakovich is, Filep és Mihály; Kruppán magát az agát négy Törökkel egy-

1690 gyütt levágta, más 17 Törököt pedig, és 18 lovat elfogott.

Dubiczai meglepetés. Boszonkodván ezekért a' kiaja basi, összegyűjtött Bányaluka mellett 5000et, és megtorlásul Novit fenyegette. Már kezdte is mutogatni magát; de mivel Erdődy és Hofkirchen a' Szávánál, nagyba nem mert bocsátkozni, csak apró csapatokat küldözött; és illyen egy a' Dubiczai őrséget, mikor éppen mezőn volt, véletlenül megtámadta, 150-et levágott, és még sokat el is hurczolt belőle.

Mind ezek azonban semmit sem határozó csatapaták voltak. Fontosabbakat törekedett a' nagy vezér kivívni, miután az a' követség, melly egy gyalázatos békével kinálta meg Leopoldot, Bécsből még Árpád' 24-én elutasítatott; 's azért szigorúan is intézkedett annyira, hogy már sokan összeesküdtek ellene, de még olly jókor tudva lettek, hogy hamar egészen elnyomattak. Minél nagyobb sereget akarván állítani, pénzt is sokat kellett szereznie. Rézből veretett tehát az arany és ezüst helyett; kicsiny sátorokat rendelt meg a' tiszteknek is, és csak nehány öszvéreket hagyott nekik, nem sok tevét tartani; sőt a' heréltek, 's egyéb udvari szolgák' fizetését is jóval lejebb szállította; 's mind e' mellett a' kereszténységen, ne hogy okuk legyen az elpártolásra, tilalmas volt a' szokott adónál valamivel többet vonni.

Meghallván pedig Béla' 14-én az Erdélyi fejedelem Apafy, utódjává Tökölyt akarák az országban létező párthívei tenni, mit a' szultán maga is, leginkább a' Franczia követ' nyomos ajánlására, mindenképen helyben hagyott. Tököly tehát megírta Erdélybe, hogy rövid időn' a' kormányt általvenni ott leszen; mindazáltal az ország' rendei Ferdinand' 17-én Leopoldot kérék meg, hogy ő adna fejedelmet nekik, és fejedelmül a' megholtnak leg-

idősebb fiját nyerék, Mihályt. Ezért a' nagy vezér három részre osztotta seregét: a' leg- 1690
erősebbet Nisszán keresztül Belgrád felé maga, másikat a' zseraskier Bodonra, Erdélybe pedig a' harmadikat Tököly vijendő. E' hírre Lajos is, a' Bádeni markgróf, sietve ment Bécsből a' táborhoz, melly valóan ez idén annál gyengébb volt, mennél erősebb a' Töröké, mivel a' Franczia háborúra kivántatott a' seregnek egy része. Felette bajossá is lett e' miatt Lajos' helyezete, 's mérközni a' nagy vezérrel, vagy eldöntő ütközetet adni 's elfogadni eszébe nem jöhetett; elég gondot adott Tököly miatt az egy Erdély maga is, hogy ha valamiképen Leopoldnak meg lehetne tartani. A' markgróf ugyan Bécsből leérkezvén, legelsőbben Szerbiában jelent meg, majd a' nagy vezérnek elejbe menendő, 's fő hadi szállását Lajos' 8-án Jagodinára tette; de már csak azért is, mivel a' haza' javára vigyázó Erdélyi rendek sürgetve kivánták a' nagy segélyt, kénytelen volt maga sorsára bocsátani Szerbiát, és Teréza 4-én visszakelt a' Dunán Szendrőnél.

Pirot visszavész. A' nagy vezér tehát 80 ezerrel Szofiától elindult, 's Pirothoz a' Nisszavánál kevéssel jutott azután, hogy a' várkapitány Schenckendorf 3000 darab mindenféle zsákmányozott marhával Czerniczből megérkezett. Kétszer kéretett fel az erősség hijában, 's utána négy napi megtámadást álla ki, midőn magát olly alkuval adta fel, hogy az őrség elmehessen Nisszára. Oda gyülekeztek a' többi helyekről is mindenek, a' mint Veterani előre megrendelé; de Prekopot elébb felvettette Antonio.

Bodon megmarad. Míg a' nagy vezér Nissza felé mozgott, Bodont akará Tököly elvenni. Maga ugyan nem ment, hanem a' zseraskiert kérte, hogy a' volt Algieri deyt küldené. Meg is jelent

1690 ez a' Dunán Lajos' 10-én 4 gályával és 50 sajkával; de a' Bodoniak is segélyt kértek Trautmannsdorftól, ki éppen 10 ezerrel Fetislannál vesztegelt, hogy azt az erősséget lerontsa. Megérkezvén a' generál Lajos' 16-án, lőttek a' sorban álló Török hajók, lőttek a' partról ágyúink is, 's a' hajók elébb ugyan csak a' tulsó parthoz szállottak, mindég ágyúzván setétig, de azután láthatlanúl eltűntek.

Nissza elvétetik. De Nisszánál István 13-kán — Veterani csak egy nappal menvén elébb onnan a' Jagodinai fő hadi szállásra, — kezdték magokat a' Törökök mutatni, 17-én pedig a' nagy vezér is megjelent és helyet fogott. Egy kiaja vitte be a' felkérő levelet, mellyet azonban a' kormányzó, gróf Stahrenberg Guidó, töretlenűl adott vissza, *mivel*, úgy mond, *senki sem tud Törökűl a' várban.* Erre megdördűltek a' nagy vezér' ágyúji, 's azokat értette Stahrenberg, és felelt; 's folytak a' dolgok komolyan, az őrség kicsapott, kartácsai terjeszték a' veszélyt, de a' contrescarpe még is bevétetett. Mivel pedig sokan megbetegedtek a' főtisztek közűl, segélyt sem lehetett a' markgróftól várni: legjobbnak egy becsületes alkut gondolt a' kormányzó, 's rá is lépett Teréza 8-kán ollyképpen, hogy a' 108 ágyú, sok por és golyó, 's minden hadi szer hátramaradt ugyan, hanem az őrizet, szám szerént 3000 gyalog és 500 lovas, minden magányos sajátjával, talpig fegyveresen, hanga mellett lobogó zászlókkal Török oltalom alatt költözik el. Még is az úton megtámadtatott, fegyverétől 's közel minden poggyászától megfosztatott; sőt a' bizonyos halált is csak azáltal kerűlte el, — mert nehány ezer Tatár e' végett már előre ment, — hogy Stahrenberg csupán történetből a' Szendrői útra tért.

Szendrő is többekkel. Késedelem nélkül ment tovább a' nagy vezér is Nisszáról, 's megtámadta Szendrőt, és szakadatlan lövette. Ezredes fóhadnagy Weingärtler ugyan, a' kormányzó, valamint az 500 Németből, 's csak nem annyi Ráczból álló őrség is, feszült erővel dolgozott; de mivel még reményleni sem lehetett azt, hogy 80 ezer ellen a' hely megtartassék, ollyan parancs érkezett generál gróf Aspermonttól Belgrádról, minél fogva Szendrőt egyik éjjel felvettetni, a' katonáknak pedig Magyarországba általmenni kellett volna. Weingärtler ezt végre nem hajthatván, akart volna egyezni, csak midőn már fő inségre jutott; de a' Törökök éppen akkor támadták meg Duna felől a' víztornyot, elfoglalták Szendrőt, és mindeneket széltében levagdaltak. Ezután az egész Duna' jobb partja, Szendrőtől lefelé, Török kézre jutott. *Koïlucs* három napi megszállás után adta fel magát alkuval; *Ramot* és *Galamboczot* az őrizet éjjel felvettette, 's Orsovára szabadúlt; *Bodont* ugyan a' kormányzó, báró Haupusch, csak negyed napra engedte a' zseraskiernek, és az őrizet Orsovára mehetett: de mivel az ellenség még ostromot sem futott; réseket sem ütött, sőt a' contrescarpetól is szinte 40 lépésnyire állott, Haupuscht a' markgróf Erdélyi útjában Karansebesen feleletre vonta. 1690

Ütközet a' Brassoi mély útnál. Mielőtt a' markgróf Erdélybe megérkezett volna, Tököly, 's az Oláh fejedelem mintegy 21 ezerrel a' Brassoi szoros útnak indúlt. Häussler, noha négy lovas ezredénél, 's 5000 nemzeti katonaságánál nem volt több, azonnal ment ellene, 's a' helyet vitézűl megoltalmazta. De némelly áruló parasztok a' hegyek' járatlan útain vezették be Tökölynek egynehány száz emberét, 's ezzel Häussler hátul is megtámadtatott, a' sokkal számosabb ellenségtől azonnal be-

1690 kerítetett, és egy felette kegyetlen szabdalás kezdődött. Elesett az Erdélyi generál Teleky Mihály, és futottak az Erdélyiek mindgyárt; testét ugyan a' nejének megküldték, de feje Drinapolba vitetett a' szultánnak. Elesett több császári tisztek között az Oláh születésű Pallizani generál is, 's fejét az Oláh fejedelem maga sátora előtt lándzsára szúratta; marquis d' Oriát pedig elfogták. Häussler magát az ezredekből megmaradt 2500-zal kivágta, 's apró csapatokban Szeben felé kullogtak; de a' leselkedő parasztok sokat agyon vertek közülök, gróf Magnit is lesujtották egy faluban, és vízbe vetették. Häusslert a' Tatárok fogták el, kit azután d' Oriával a' vadaktól Tököly magának kiváltott. Zászlókat is vesztettünk, mellyek körül az ellenségből sem kevesen hullottak el.

Brassó vára megáll. Ezután Tököly haladéktalan ment Brassohoz, hol a' kormányzó nem bízhatván azon lakosokban, kik közül felesen pártos érzelmüek, a' városból jókor seregestül bevonult az erősségbe. Tökölynek nem lévén ágyúji, a' várt nem is zaklathatta; Brassót pedig, míg már Erdély meg nem hódolt egészen, pártatlannak jelentette.

Erdélynek tisztúlása. Leveleit azonban küldözé, 's hol hatalmasan fenyegetett, hol kegyelmesen minden jót igért. A' rendeket különösen Teréza 18-án Gyulafejérvárra gyülekezni parancsolá, hol maga is erős őrizettel megjelent, de mivel a' rendek Apafyval Kolosvárott tanácskoztak, többet annál nem tehetett, hogy a' Székely csapatokkal szaporíthatta seregét. Illyen kétes állapotban, midőn Leopoldnak már népe sem volt Tökölynek gátlására Erdélyben, ment Lajos a' vaskapún keresztül, 's jókor megelőzte Petróczyt, ki már szinte nem messze járt attól, minden császári népet az országba benyomulni tiltó. Gyorsan haladt ezután maga Szeben felé, hogy Tökölyvel ütközetre talál-

kozzék; Antonival pedig Orsováról Oláhországba üttetett, hogy fejedelmét haza kényszerítse: és Tököly hátrált egész Brassóig, csikarván az adót mindenütt; sőt még tovább szinte Oláh országba, mivel seregei már csapatonként szakadoztak tőle. Ekkor Lajos a' Brassói szoros útakat, 's magát az erdőt is, három mértföldnyire bevágatta, Veteranival őriztette, és Kolosvárra ment, hogy azon nemeseknek jószágukat, kik Tököly mellett feltámadtak, a' rendekkel együtt értve Leopoldnak lefoglalja. 1690

Belgrád visszavész. A' millyen jól mentek Erdélyben, ollyan rosszúl Szerbiában a' dolgok. Szendrő után igen is Belgrádnak kellett következni. Generál gróf Aspermont tehát az erősségen, melly utolsó bevétele olta még semmi kijobbítást sem kapott, mivel a' szerencsének illy hirtelen változását nem is reménylették, igazított a' mit hamarjában lehetett; a' contrescarpet helyre hozta, három új redoutot hányatott a' Duna felé, régi falakat 's házakat és moskékat a' város körül lerontatott, olly pinczéket 's kutakat és más mélyezeteket, a' mikben egész svadronok bátran rejtezhettek, betöltetett; de mindent csak tökéletlenül hagyott a' rövid idő végezni, elég volt a' legveszélyesebb helyeket valamennyire oltalmazó állapotba tenni. Már Szávánál mutogatták magokat a' Tatárok, 's még nem volt Belgrádban sem ágyú, sem golyó, sem por, mert Nisszába hordattak, 's a' Török' zsákmányjaivá lettek Igen szükséges órában érkezett meg azért pattantyús kapitány Coor többel 100 ágyúnál, sok bombával, 's több ezer mázsa porral Ter. 15-én; a' Nisszából jövő Stahrenberg is beszállott, 's ámbár maga Hofkirchennek, a' Száva mellett vigyázó tábor' beteg vezérének felváltására ment, népét még is őrizetül hagyta. Egyébiránt eleség a' kevés őrizethez képest, melly

1690 3500 körül lehetett elég bőven volt. A' helységeket égetve, a' lakosokat öldösve, a' marhákat elhajtva végre megérkezett Ter. utoljáu a' 20 ezerből álló egész Tatár lovasság, Ferencz' 1-én pedig korán reggel a' nagy vezér is 40 ezer gyalogsággal. Aspermont a' külső várost legottan felégette; a' várbeli Ráczokat és betegeket Szávántúl küldötte; Archinto, Aspermont, Auersberg, Herberstein, Jörger, Pálffy, Salm és Welsberg' ezredének különkülön kimutatta helyét; a' vár és contrescarpe különös gondját pedig gróf Archinto ezredesre bízta. Még azon éjjel elkészültek a' félben lévő redoutok, és néppel azokat is megrakta. — A' Török egészen a' külső város' tövében ütötte fő táborát, de a' körül belől még megmaradt régi falakat 's épületeket is 3—4 ezerrel megszállotta, és a' város előtt számos jancsárt olly helyekre telepített, hol a' várbeliektől meg nem látathatott. Tapasztalván kedvező fekvését, más nap Fer. 2-án, megtámadta egynehány ezerrel a' város előtt lévő Archintoi nagy házat, és csak az ott közel álló báró Welsberg ezredes, és Lapacsek főhadnagy' segedelmével vághatta magát keresztül kapitány Ranszán, noha nem seb nélkül, 100 emberével; azután a' kisebb Redoutokat támadta meg, de mindég veszteséggel, kivált a' két gróf Pálffy 's Archinto jeles vitézsége miatt, és ez a' két nap többe került 1000 emberénél. Azonban a' következett napokon elvette a' távol fekvő redoutokat, mellyeknek egy ideig kellett az ellenséget tartóztatni, hogy az alatt a' legveszélyesebb helyek, kivált a' Dunai contrescarpe, hol rohanástól lehetett tartani, jobb karba tétethessenek. Ezután olly szaporán dolgozott a' futó sánczokon, hogy Fer. 6-án már 80 lépésnyire közelített a' contrescarpéhez, 's az ottani redoutokból egész eddig űzte a' császáriakat; de Aspermont visszatolta futó sánczáig, sokat el-

ejtett, 's a' redoutokat újra megrakta. Hét 1690
telepről lövetett ugyan a' vár, de rés még
nem esett; 's azért reménylette herczeg Croy,
midőn Fer. 8-kán Belgrádba érkezett, mint oda
rendelt kormányzó, hogy ha kevés is az őrizet,
mindössze most 3220 ember, megtartja Belgrádot
a' tél' kezdetéig, 's akkor önként elmegy az el-
lenség szállásaiba. De még az nap jutott egész Bel-
grád egy véletlen történet miatt Török kézre, a'
miről Aspermontnak egyik ministerhez Eszékről
küldött levelét olvassuk.

„Belgrád' gyászos állapotját és szerencsétlen
esetét el kell excellenciádnak, de csak röviden,
mondanom. Én herczeg Croyval és gróf Archinto-
val ide jöttem; de postán majd Bécsbe megyek her-
czeg Croy' titoknokával; azonban sebesen nem utaz-
hatok, mert következtől nagyon összetörettem. Mi-
helyt herczeg Croy Fer. 8-án korán reggel megér-
kezett, a' három mérnök és ezredes urakkal min-
dent megmutogattam neki, a' mi ítt volt, a' mit
építettem, és még akartam építetni, és hogy mil-
lyen állapotban vagyon a' hely. Ezt a' herczeg tő-
lem és a' mérnököktől írásban kivánta megkapni,
és azzal gróf Archintot az udvarhoz akarta küldeni,
hogy ezt remonstrálja, és categoricus feleletet nyer-
jen azon esetre, ha nem lehetne felszabadítást re-
ményelni, 's az idő, mint eddig, kedvező lészen
az ellenségnek; az említett herczeg le is ült mind-
gyárt ebéd után az íráshoz. Akkor tudósítattunk,
hogy az ólom torony a' belső várban meggyúladt;
én haladéktalan oda lavagoltam, 's látván, hogy
a' tűz már csak nem egészen eloltatott, ismét lejöt-
tem. Pattantyús ezredes Wasserfort is azután nem
sokára eljött, 's azt mondá a' herczegnek és ne-
kem, hogy veszélyen kivül vagyon minden. De
csak hamar egy rettenetes csattanás történt, 's úgy
reszkettek és szakadoztak a' kősziklák, hogy majd

1690 minden ház leomlott, a' várban három magszín egymás után felpattant, Szávától fogva a' királyi ravelinig mind a' contrescarpen, mind a' töltésen az emberek agyonüttettek, a' darabok az árkokba dűltek, 's azokat egészen úgy elrontották és úgy betöltötték; hogy a' mint némelly ott álló Salm ezredbeli katonák mondották, lóval fellehetett menni mindenütt. A' vár' másik része az 1100 emberre telő parádét, és a' vízi városban még a' hajókat 's részént a' sajkákat is összezúzta, és igen sok ember veszett el. A' por és gőz eloszolván, 's látván a' Törökök a' kárt, bejöttek, mert a' contrescarpen, töltésen és parádepiaczon többnyire mindenek agyonnyomattak és összetörettek. Midőn én egy 's más intézetet akarék tenni, a' várból lejött az ellenség, 's a' megsérült és ijedt emberek' egy részét levagdalta. Ezután a' vízi városbeli porszín gyúladt fel, mellyet én a' megszállás alatt öt nap 4—5 száz katona által 3000 mázsa porral a' boltozatokban megtöltettem, melly boltozatokat a' felebbi erőszak és rázkódás megrepesztetett, és így a' bombáktól 's tüzes golyóktól, 's a' felső laboratoriumból lehulló holmitől nem csak az alsó szín, hanem a' proviant és más sok egyéb ház is meggyúladt. Miután az ellenség a' víz felől három helyen levagdalta embereinket, herczeg Croy Archintoval sajkára kapott, de én utól nem érhettem őket, mert ez a' siralmas állapot még egyszer magára tekintetett velem. Utoljára még is találtam egy sajkát, melly a' kövektől által volt luggatva, 's elakart sűlyedni; a' mit látván herczeg Croy, visszafordult és engemet megszabadított, úgy hogy ámbár tűztől, légtől és víztől ostromoltattam, még is elkerűltem dűhöket. Elvesztettem azonban minden poggyászomat, asztali ezüst készületemet, 40 ezer tallért érő egymásomat, és ide, gróf Archintóval együtt, rongyos ruhában és

ingben jöhettem. Röviden, Belgrád' pusztulása rettentőbb Jerusáleménél. És midőn már 1690
a' vizen voltunk, még több porszínek is felgyúladtak, 's az ellenségnek nagy részét agyonverték; nem is igen bátorkodtak a' Törökök bemenni, a' mint ezt egy szökevény mondotta, attól félvén, hogy porok vagy bombák fellobbannak. Röviden, kevés haszonvehető dolgot fog az ellenség találni; kár csak a' szép 8 ezredért, mellyből kevés szabadult meg: mert a' mi össze nem zúzatott, el nem égett 's le nem vágatott, többnyire vízbe fuladt, mert a' nagyon megterhelt hajók elsúlyedtek. Az elestek közt vagyon ezredes Welsberg, főhadnagy La Pace, ezredes Görtz, Sommerfeld, az én ezredemből őrnagy Pezzi, és csak nem minden tiszteim. Ezredes Herberstein, őrnagy Kesselstadt, a' Tieri választó fejedelem rokonával befúladt. A' megmaradtak' egy része Pétervárad, más része Titulra ment; de fájdalom! kevés ez, 'sa't."

Illy rettenetes vége lett az ostrom' 8-dik napján Belgrádnak. Igaz okát nem tudhatni: közönségesen az ellenség' bombájának tulajdonítják, de gondatlanságból is származhatott, és még az is hihető, hogy azon áruló Francziák cselekedték, kik Philippsburgnál átalmentek a' Németekhez, az ezredek közt eloszlattak, és most az nap reggel, mellyen esett a' nagy veszély, a' Törökhez szöktek.

Eszék megmarad. Pétervárad, Illok, Szabács, 's többek is ezután védetlenül maradtak, mivel Croy kiszedte belőlök az őrséget, és Eszékre vitte magával. Más felől a' nagy vezér parancsolt Huszszain basának, hogy Boszniából 15 ezerrel tüstént menjen Eszék ellen, ki Ferencz' 30-án oda meg is érkezett, 's a' következő felkivánó levelet küldötte be Törökűl.

„Ti, kormányzó, 's egyebek, kik régolta Német és Magyar hadi férfiak vagytok, és Eszé-

1690 ken tartózkodtok, mostan, melly Isten' kegyelméből a' szultáné, ezennel tudtokra adatik, hogy mi a' mindenható Istennek akaratjából, mivel egyedűl csak benne bízunk a' győződelmes Ottomani sereggel Eszék' megszabadúlására megjelentünk: mire nézve ha feladjátok e' szultáni palánkot, eléb mint sem az Ottomani sereg futó sáncokat kezdene, megengedtetik nektek, hogy szabadon mehessetek. Ti pedig, kik az Ottomani császár' jobbágyai vagytok, engedelmesen felvegyétek az elébbi alattvalóságot, mert azzal találtok magatoknak kegyelmet, 's azon esetre szavunkra és hitünkre bátran hozzánk jöhettek; különben, ha megvetitek az ajánlott kegyelmet, és bevárjátok a' támadást, bizonyosok lehettek a' felől, hogy senki, még az anyja' hasában lévő gyermek sem fog szánakozót találni. Ne is gondoljátok, mintha ti ezt a' helyet megtudnátok ellenünkre tartani, ne annál inkább azt, hogy valahonnan segélyt nyerhetnétek. Boldog egyébiránt, ki az igaz hitnek útján jár!"

Husszainak erre csak szóval felelték, hogy „Ne hidje, mintha beszédtől ijedne meg a' Német katona, 's azért, ha neki úgy tetszik, támadhat, nem fog hibázni a' védelem. Többnyire senki sem búsul a' várban azon, hogy asszonyokkal és gyermekekkel ottan kegyetlenűl bánhatna, mivel csak katonák, még pedig olly vitézek találtatnak benne, kiktől bizonyosan akképpen fog köszöntetni, a'ʼ mint talán nem is képzelhette magának." — Husszain tehát, ki úgy vélekedett, hogy a' Belgrádi történet után kardjának csupán villámával is verhetni már ellenséget, a' contrescarpet mingyárt délben ostromolni kezdte: de ámbár ennek csak gyenge palánkja volt, mellvéde pedig éppen semmi sem, még is a' basa olly bajnokul fogadtatott, hogy nem csekély veszteséggel kellett visszavonul-

nia. Rendesen nyult azért a' dologhoz, 's már András 1-én a' contrescarpetól nem volt messzebb 20 lépésnél. Az nap este két nagy telepet is hányatott, és 3-án szakadatlan lövette az erősséget. Croy maga kiment éjjel megszemlélni a' Török sánczokat, de észre vétetvén, nem kis veszélyben forgott, fejét egy golyó sodrotta is, kalapját pedig és parókáját elvitte. Mindazáltal 5-én 200 muskatirral, 30 granátossal, és 100 lovassal tüzesen kicsapott, 200 Törököt elejtett, nyert különféle fegyvereket 's öt zászlót, és a' sánczokat tetemesen megrongálta. De Husszain sem nyugodott, bombáji törték a' házakat, sőt már nagy ostromra készűlt, mivel 15 lépésnél nem állt messzebb palánkunktól. Bajos volt e' közben az őrség' állapotja, térden felűl járt a' mocsárban a' rossz idők miatt; kapott is Croy Bécsből ollyan parancsot, hogy ha Eszéket éppen meg nem tarthatná, vettesse fel jó idején, 's menjen által mindenestől a' Dráván. Ő mindazáltal erőlködött, 's hogy a' katona kedvét ne veszejtse, minden estvéli felváltáskor pénzjutalmat osztott ki; és egy font hús, még egy pint bort is adatott a' muskatírnak naponként. Ekkor hoztak be a' huszárok három Török rabot, és kijött, hogy ollyan hír szárnyal a' Törökök között, mintha már egy erős segély nem messze volna Eszéktől, mit a' basának nincsen akaratja bevárni. Kapott ezen Croy, 's azonnal megparancsolá, hogy a' Dráva' bal partján lévő lovasok majd alkonyatkor jőjjenek által a' hídon, de minél hosszabb sorban, 's azért távul egymástól és halkkal; e' mellett pedig nagyon kellett a' trombitákat fújni, sőt a' várból is sok dobok és sípok vitettek ki, hogy a' muskatír és granátos menetet egyre másra verjék. A' támadási zaj egész éjjel tartott. Jelentették azonban az őrök, hogy ollyan igen csendesek a' sánczok, mintha senki

1690

1690 sem volna bennök; Croy tehát 50 aranyat igérvén a' kémnek, megtudta, miként elvonult az ellenség mindenestől a' táborba. Reggel ezért, András 6-án, a' herczeg kicsapott, de mihelyt csak észre vétetett, mindgyárt szaladt Bosznia felé Husszain, 's még a' repülő Huszárok sem foghattak el többet háromnál. A' sánczok ezután tüstént lerontattak, hol, és a' táborhelyen, 4 ágyú, 2 mozsár, sok bomba, granát, golyó, eleség, és egyéb is bőven találtatott. Illyen szépen szabadult meg az erős Husszaintól a' nem erős Eszék.

Gradiska, *Posega*, *Diakovár oda vész.* De mind e' mellett is a' Törökök meg nem szűntek szaguldani, 's kiszöktek előlök Gradiskából; Diakovárról; majd Leopold' havában Posegából is, miután ezt felgyújtották, és Velikára mentek.

Ezek után a' nagy vezér Belgrádot erősítette, 's 8000-el vigyáztatta. Lajos pedig, miután az Erdélyi rendek 200 ezer forintot ajánlottak kész pénzben, gabonában is annyit évenként, valameddig a' háború folyni fog, Bécsbe ment a' telet tölteni; 's követte Croy is, Stahrenberg Guidót hagyván maga helyett Eszéken.

MDCXCI.

Illoki csata. Nyughatatlanok voltak szállásaikon télen is a' Törökök, 's leginkább Horvátországba szerettek volna Boszniából becsapni, mire nézve némelly szoros útakat már elfoglalva tartottak; de mivel gróf Erdődy a' Horvát bán mindenfelé szemesen vigyázott, 's annak is híre terjedt, mintha Zágrábban, 's körűlötte másutt is ragály ütött volna ki, nem törekedtek tovább szándékukat kivinni. Sokszor meg is verettek. Igy kapitány Boder 300 Rácczal talált Illoknál egy Török

rök csapatra, 's belőle 120-at a' mezőn ma- 1691
rásztott, 40-et és 3 agát elfogott, 's meg azon
felül 3 zászlót is nyert.

Ireghi rohanás. Stahrenberg is mintegy 1000 huszárt összegyűjtött Vukovárnál, 's véletlenül megrohanta Ireghet. Még a' kormányozó basát is, kit éppen félittosan találtak, sokad magával együtt levágták, a' testvérét pedig megkötözték. Némelly Tatárok házakba zárkóztak, 's onnan lövöldöztek; de rájok gyujtatván az épület, nyomorultan benfúladtak. Lett a' zsákmány 78 szekérrel, 's azon kivül sok és igen jeles ló. Meg is őrizték kincseiket, ámbár visszamenet elsőben ugyan Katana Mustafával találkoztak, ki azonban 200 lovasával együtt meg sem állt; azután pedig 150 Tatárral, kik közül sokakat levágván, sokakat elfogván, sok keresztényt a' rabságból kimentvén, 's nyervén még egy zászlót is, az életben maradtakat sebes szaladásra kéntették.

Diakovár bevétetik, Posega nem. Generál Kaunicz is 400 lovassal, 600 Német gyaloggal, egynehány hajdúval és Rácczal, 's ágyúkkal és mozsarakkal Diakovárra ment Eszékről, megtámadta 's bevette. Onnan Posegára fordult, mellyet már három nap olta lövetett, midőn elkellett vonulnia, mert a' Boszniai basa nagyobb erővel jött ellene. Kaunicz ugyan gyorsan ment, de az utósereg még is eléretett, 's egynehányan levágattak.

Mitrovicz és Szabács visszajő. Ellenben a' Ráczok Katana Mustafát verték meg, 's Mitroviczot és Szabácsot, több azon a' vidéken lévő helyekkel és várokkal együtt elvették, mellyel utóbb a' nagy tábornak, midőn Zalankemenhez bocsátkozott, nem csekély szolgálatot tettek.

Győzelmeit ugyan is folytatni kivánván a' nagy vezér, maga 80 ezerrel Eszékre szándékozott feljőni, Tökölyt pedig 20 ezerrel küldeni Erdélybe.

1691 Már úton volt Belgrád felé, midőn egyszerre megkellett állnia, 's még csapatokat is küldenie Drinapolba vissza. Mert azzal vádolták a' szultánt, hogy egy hasznos békét nem fogadott el a' kereszténytektől, 's már e' miatt nyomorog az a' nép, mellynek egyáltalában arra vagyon legnagyobb szüksége, Ehhez járult a' jancsárok és spahik' zúgása, hogy rosszul és csupán rézzel fizettetnek; valamint az Ásiai katonaságé is, melly már tovább hazájától olly messze hadakozni vonakodott. Annyira ment tehát a' lázadás, hogy Stambulból Drinapolba kellett Szolimannak szaladnia, ki azonban László 21-én mintegy 50 éves korában ugyan csak meg is halt, és 2-dik Achmet következett utána.

Mostan útját a' nagy vezér folytatta, de csapataink is gyülekeztek Budához. Innen a' sereg László vége felé leindúlt, Mohácsnál a' markgrófot bevárta, és a' szemlén közel 40 ezer fejnek találtatott. Majd Eszéknél általkelt a' Dráván, 's ott a' Brandenburgiak Lajos 19-én hozzá megérkezvén, más nap Vukovárhoz léptetett. Itten a' gyalogság csatarendbe állott, vezetvén a' jobb szárnyat tábornok báró Beck és generál Stahrenberg, a' balt pedig generál Barfuss és Brandt, mind a' kettő Brandenburgi. Ekkor az egész tömeg általment a' Vukán, 's Pétervárad alá telepedett, midőn a' nagy vezér is megérkezett Belgrádhoz, és népe a' több felől oda seregelttel 100 ezerre szaporodott.

Zalánkemeni nagy ütközet. Lajos indult hogy a' nagy vezérrel találkozzék, és István 10-én 150 ágyús sánczok között látta meg a' Száva mellett nem messze Zimontól. Más nap a' népet pihentette, melly a' hőség miatt eltikkadt; de 12-én 's 13-kán is teljes csatarendben lépett fel, 's ámbár a' nagy vezértől csak egy ágyúlövésnyire, még sem tudta sáncza megűl a' síkra kivenni hogy ütköz-

zék. Mivel pedig ezen állásában vakmerőség volna megtámadni; káros is őt itt tartani szemmel, holott minden élelmet Zalánkemenről, sőt szinte Pétervárádról kell a' sereg' számára hozatni: hadi tanácsot gyűjtetett a' markgróf, melly akképen nyilatkozván, hogy Zalánkemennél vigyáztassék a' nagy vezér' mozdulása, oda indította Istv. 15-én táborát. Ekkor az ellenség úgy látta, mintha Lajos nem volna olly erős, a' millyennek elébb tartatott, 's távozását félelemnek vélte: nyomon tehát elküldött 6000-et, hogy a' sereg' hátát addig is vagdalja, míg a' nagy vezér teljes hatalmában megjelen. Ezt az utócsapatot, melly Bassompierre 's Hofkirchen' lovas, és Báden' gyalog ezredéből állott, generál őrnagy Hofkirchen vezette, ki csak egy heves ágyúzással tarthatta magától a' Törököket távol, 's egész éjjel megkellett őket egy kis órányira szenvednie. Végre Istv. 18-kán Lajos a' helyre ért, de sok csaták között, mivel a' nagy vezér már ollyan közel járt, hogy dobjait jóllehetett hallani. Népünk a' magasakat szállta meg, miket a' Török csak nem peresekké tett neki, 's kivált az a' 4000 lovasa, melly Duna hosszat nyúlt el, szaporán lőtte bal szárnyunkat, azonban eloszlatott. De fájdalmasan esett az, hogy Buquoy' dragonos ezrede, 's Caprara és Hofkirchen' ujonczai; midőn 200 társzekeret 1200 ökörrel vontattak Pétervárádról a' táborhoz, Zalánkementől 2 mértföldnyire bekerítettek a' Törököktől; 's mivel segélyt nem kaphattak, mert táborunk is éppen akkor keményen megtámadtatott, 3 órai nehéz csata után csak nem az utolsóig elvesztek. Buquoy' segéde, más öttel, úszással mentette meg magát; hanem az asszonyok sehova sem mehettek. Ennél is veszélyesebb volt az, hogy a' nagy vezér két órányira a' Dunától még alkalmasabb magasakon fogott helyet magának és sánczolt, így akár- 1691

1691 ván a' Péterváradi útat elzárni előttünk, 's megakadályozni minden élelemhez való juthatást. Lajos tehát a' nagy vezért, mielőtt egészen kivihetné tervét, jó fekvésében is megtámadni szükségesnek találta. E' szerént Istv. 19-én előre mozgott a' sereg, de a' sok halmok, mély utak és bokros helyek miatt olly lassan, hogy a' támadást délutáni 3 óra előtt nem tehette. Ekkor jobb szárnyon a' Holsteini herczegnek maga 's Neuburg' ezredével a' Dunaparti magasakat kellett elfoglalnia, generál Souchesnek pedig, és Stahrenberg Guidónak 20 zászlóallyal mindenütt utána mennie, hogy az ellenségnek homlokára, mint legerősebb ponton a' viadalnak legsúlyosabb helyére, tüzesen és nyomosan maga Lajos üssön velök. Ez alatt az oldalára 's háta megé annál szaporábban kellett a' balszárnynak jutnia, minél gyengébbek voltak ott a' Törökök, oldalukat csak hitvány sánczok takarták, hátuk pedig nagyobbára puszta volt. Lajos tehát az egész jobb szárnynyal a' sánczokat búgó ágyúk között megrohanta, granátosaink hamar az árkokban lettek, de a' jancsárok is háromszor ugrottak oda le, 's tetemes áldozatokkal haladt a' viadal. Holstein és Neuburg, Styrum, St. Croix és Darmstadt' ezrede kiváltképen sokat szenvedett a' spahik és ágyúk miatt. Mivel pedig a' balszárnynak nagy kerülőket kellett a' csalitokban tennie, 's ezért az oldaltól még igen messze volt: azok a' lovasok is, kiknek ezzel kellett volna küzdeniök, nyertek időt a' jobb szárny' ütközetét véresebbé tenni, és Böck', Serau 's Caprára' ezredét a' millyen váratlan, szintollyan dühösen megtámadták. Lajos mindgyárt ide repült, és a' Törököket eltolta. De hamar rendbe szedték magokat, 's ugyan azon ezredeket másodszor is megütötték, Böck és Daun' zászlóallyát elszakasztották a' többitől, 's elébb leverték, mint lőhetett volna, és a' mi kevés megma-

radt, azt Hohenzoller 's Doria' ezrede szabadította meg. Rohantak ugyan a' spahik tovább is, de mivel jobb szárnyunkon mindenütt helyre állott a' rend, és szórták az ágyúk golyójikat szűntelen, valami nagy változástól nem lehetett hamar tartani. Lajos tehát a' bal szárnyhoz sietett, 's Dünnewald, Styrum, Castell és Hofkirchen generálokkal a' Töröknek eléb oldalát, utóbb hátát csapta meg, 's midőn az 5000-ig való huszárok és Ráczok a' tábornak estek, egy borzasztó vérontás kezdődött. Mostan Hofkirchen, Bassompierre és Rabutin a' jancsárokra kerűlt hátulról, a' viadal mindenütt elterjedt, sehol sem volt pihenő katona, nem volt csak egy generál is, a' ki nem lőtt és vágott volna. Még illyen makacs ütközet a' szabadító háborúban nem történt! A' Brandenburgiak' dicséretét akarjuk örökíteni köztünk, midőn az ő legbajnokabb harczaikat ezen ütközetben említjük. Azonban mindenek teljesíték kötelességöket, semmit sem tudtak a' nyugalomról, valameddig egészen le nem verték a' nagy vezért, 's arra nem kénytették, hogy lovasaink' két hosszú sora közt vágja ki magát a' spahikkal, és sűrűen hulljon a' mindég metsző kard, és egyre sivöltő golyók miatt. Még csak a' jancsárok forogtak ide 's tova kétségesen, 's végre midőn részént a' Dunára, részént szerteszéllyel futottak, feltartóztattak útjokban, űzettek nyomban, rejtélyeikből kihúzattak, 's akármerre csak a' halált találták. Tizenkét ezren estek el a' Törökök mindössze, közöttök a' zeraskier, jancsár aga, az Alaj begh, két pulk basy, 121 oda basa, 35 barjakdár, 'stb. A' nagy vezér Kiuperli elment ugyan az ütközetből, de a' kivágáskor kapott sebe miatt halva vitetett Belgrádra. Mi, a' szerencsétlen Buquoy ezreddel, 6000-ig valót vesztettünk, 's a' következő jegyzék adatott ki. 1691

1691 „*Elestek a' gyalogságból:* generál herczeg Holstein Keresztely; ezredes gróf Caunitz és gróf Buquoy; ezredes főhadnagy gróf Pötting József Ignácz a' Böck' ezredéből, és gróf Stahrenberg Richard a' Chizzoláéból, őrnagy Fingermann Leopold a' Daunéból, Gronier az Öttingéből, és Lorchi Kilch Kristóf Fridrik a' Vaudemontéből, 15 kapitány, 6 hadnagy, 8 zászlótartó, és 1724 kissebb tisztek 's katonák.

„*Megsebesültek:* generál gróf Souches, generál gróf Stahrenberg Guidó, generál herczeg Arschot, és generál gróf Corbelli, ezredes princz Károly Tamás, úgymint princz Vaudemont' fija, és a' Bajor gróf Zacco; ezredes főhadnagy gróf Heinrich a' Stahrenberg' ezredéből, báró d' Emps a' Salméból, marquis Bagni a' Stahrenberg Guidoéból, marquis Masle a' Bajorból, és gróf Herberstein a' Souchesébőll; őrnagy báró Winckelhofen a' Böckéből, Wildprat Henrik a' Stahrenberg Guidoéból, és báró Lohen a' Caunitzéból. Továbbá 33 kapitány, 34 hadnagy, 18 zászlótartó, és 2460 kisebb tisztek 's katonák.

„*Elestek a' lovasságból:* ezredes főhadnagyok gróf Zrínyi a' Caprara' ezredéből, gróf Moulion a' Styrumából, és Werth János a' Darmstadtéból; őrnagy Pennaitinger a' Serauéból. Továbbá 8 kapitány, 12 hadnagy, 3 cornett, és 829 kisebb tisztek 's katonák.

„*Megsebesültek:* ezredes főhadnagyok báró Kettler a' Dünnewaldéból, gróf Hohenems a' Neuburgéból, gróf Martzin a' Holsteinéból, és báró Chauvise a' St. Croixéból; őrnagyok Pottenow: a' Darmstadtéból, Fischer a' Rabutinéból. 16 kapitány, 20 hadnagy, 21 cornett, 1 káplán, 950 kisebb tisztek 's katonák.

„*A' Brandenburgiak közül elesték:* ezredes báró Bilau; ezredes főhadnagy Kalchstein a' Hütt' ez-

redéből. 3 kapitány, 7 főhadnagy, 3 cornet és zászlótartó, 1 segéd, 508 kisebb tisztek és katonák. 1691

„*Megsebesültek közülök:* ezredes főhadnagy Sidow a' Barfusséból, és Blanckensee a' Hordéból. Granátos őrnagy Kuchat. 10 kapitány, 14 hadnagy, 10 cornet és zászlótartó, 505, kisebb tisztek és katonák.

„*A' császári pattantyúsok közül elesett:* 16 ember, és 30 ló; *megsebesült* generál őrnagy Werner, 1 kapitány, 1 segéd, más 15 ember, és 30 ló. — *A' Brandeburgiakból pedig elesett* 4, és *megsebesült* 5."

Elnyertük az egész Török tábort, a' 158 darab ágyút, a' hadi pénztárt 54 ládában csupa rézpénzzel; nyertünk sok zászlót is, 20 láda ruhát, egynehány száz végposztót, tevéket és öszvéreket. Ezután a' fáradt, és csak nem minden töltéseiből kifogyott sereget, Pétervárádra vezette a' markgróf pihenni 's felkészíteni. Onnan küldte princz Vaudemontot 4 lófarkkal, és 18 zászlóval Leopoldhoz Bécsbe, ki is ezen annyira megörűlt, hogy mindgyárt az egész sereg generál főhadnagyává nevezte ki Lajost, és egy igen drága gyűrűvel ajándékozta meg. Azonban míg a' tábor ott feküdt, sokaknak sebeik halálosokká lettek a' forróság miatt, 's így végezte pályáját gróf Souches, herczeg Arschot, és gróf Hohenems. Generál Dünnewald is nyavalyába esett, 's midőn Bécs felé vitetnék, Eszéken vett Chizzolával, az ottani kormányzóval, csak nem egy időben a' világtól bucsút.

Brod visszajő. Még el sem szállt a' sereg Pétervárad alúl, már is a' Tatárok nagy csapatokban szaguldottak feléje, 's tettek is némi károkat, nevezetesen ezredes főhadnagy Cornarot Pétervárad 's Illok között népestől elfogták, és Belgrádra vitték. Midőn tehát a' markgróf Teréza 3-án Ma-

1691 gyarországba általtette népeit, betegeit pedig a' Veresmartoni katonakórházba hordatta: Tótország' fedezésére herczeg Croy olly erővel maradt, melly a' Magyarokon és Ráczokon kivűl a' Serau, Rabutin, Hofkirchen, Darmstadt és Szász Gotha lovas, 's a' Böck, Caunitz, Nigrelli és Bajor gyalog ezredekből állott. Croy magának Boszniába kivánt volna útat nyitni, 's azért legelsőben is Brodra indúlt Eszékről, hova mihelyt Teréza 11-én megérkezett, még azon éjjel telepeket hányatott. Veres zászlókat tűztek ugyan ki a' Törökök 's míg némellyek erősen ágyúztak, mások sípok mellett tánczoltak a' sánczokon: de csak éjfél után 3 óráig tartott ez a' vakításuk, midőn üresen hagyván Brodot, a' Száván túli sánczaikba vonultak. Ezek ellen is délután 400 Némettel és Rácczal általment a' herczeg, miközben két ágyúval Brodról is mindég lövetett; 's akkor a' 700-nyi Török hirtelen a' hegyek közé elszaladt. Öt ágyút nyertünk, de csak nem semmit egyebet.

Gradiska is. Megrakván a' sánczokat és Brodot a' herczeg őrséggel, tovább indúlt Gradiskára, noha 4000 Törököt mondottak ott lenni, neki pedig 1000 lovasánál nem volt több. Csak azt hitték a' Gradiskaiak, hogy a' lovasok után még számos gyalogok is jőnek: ijedtökben tehát négy helyen támasztottak tüzet, 's midőn a' Száván általmenni akarnának, a' hajók szinte 400-al sülyedtek el tolakodás közben. Ferencz' 18-án ment be Croy Gradiskába, 's ötöt talált másfél fontos ágyút. Őrizetre Makárit a' Horvátaival hagyta, és 30 Némettel; fát pedig elegendőt hozatott, hogy a' házak még tél előtt fedél alá vetessenek.

És Pakracz. Csak Pakraczot kellett már elvenni, hogy egész Tótország a' Töröktől megtisztúljon. Oda indult tehát Croy, vivén magával egynehány száz lovat, 4 ágyút, és 2 mozsarat. Alig

hogy megérkezett, három követ jött elejbe, szabad elmenetelt kivánván; de Croy csak fogság és halál között engedett választani. Mivel fogság választatott, elővitte lovassága' egy részét birtokába venni Pakraczot: de a' kapukat bezárva, 's a' hidakat felszedve találta, és megént szabad elmenetel sürgettetett. Erre a' boszús Croy kiszegezte mozsarait, beküldözte bombájit, 's az őrség még azon éjjel kegyelemre adta fel magát. Az asszonyok és gyermekek ugyan elmehettek, de fogságra maradtak a' 150-re telő katonák. Hat ágyú, 40 's egynehány ló találtatott, más valami nagyon kevés. Ezután Croy visszament Eszékre, 's mivel gyalogjai nem voltak, lovas őrizetet hagyott Pakraczon. 1691

MDCXCII.

Peskabara elvész. A' Törökök mindenek felett Belgrádot féltették; folyvást 10, sőt Nagy Várad elvétele után szinte 20 ezerrel dolgoztattak erősségén. Mivel pedig Orsova mellett, a' Peskabarai szoros útnál, ollyan keskeny a' Duna, hogy által lehet kötni; 's mi ezt bírván, Belgrád a' Törökök előtt azon oldalról mintegy el volt zárva; ugyan azért nem is akarták e' fontos helyet birtokunkban megszenvedni. Az Arnauták' basája már egész Galanboczig jutott ellene, de mihelyt megtudta, hogy Antonio a' Ráczokkal oda várattatik, visszament. Egy másik basa tehát nem csupán szárazon, hanem 13 hajóval és 12 sajkával vizen is megtámadta, 's Ferdinandnak egész második felében nagy buzgalommal lövette. Antonio mindgyárt küldött ugyan, ha bár járatlan útakon, nem kevés bajjal és veszéllyel, egynehány ágyut a' kormányozó báró Arannak: de még is egy vitéz ellenállás után, mit csak nagy veszteséggel állhatott ki

1692 a' basa, oda kellett a' Moravilla nevű felső részt, 's abban két beszegezett ágyút hagynia, 's egy sziklára vonult, magát ottan védelmezni tovább is. De mivel távulabb feküdt, mint sem hogy segélyt lehetett volna neki küldözni, 's hova tovább mindég szorosabban kerítetett be is: alku mellett magát feladta, mit azonban a' Török szentűl éppen meg nem tartott, 's elég gonoszul bánt a' valóan vitéz őrizettel.

Azonban míg imitt amott mind a' két részről szaguldottak, Eszékhez gyülekezett a' császári sereg, hova mihelyt István' első napjaiban a' Bádeni markgróf is megérkezett, Vukovárnál szemlét tartott. Sok ezer hibázott a' tavali számból, 's még azon felűl mind egyre is betegedtek, mivel a' mi kevés élelem volt, az is romlottsága miatt ártalmassá lett. Szerencsére a' Török tábor sem volt 40 ezernél több, melly Belgrádnál seregelt, és csak oltalmazólag szándékozta magát tartani. A' Tatár chám ugyan 22 ezerrel megindúlt, de népe az úton meghasonlván, annyira széllyel oszlott, hogy a' chámnak magának is haza kellett fordulnia. Mind ezek békés gondolatra vezették a' szultánt, 's az Angoly közbenjárót Harbordot siettette jöni Belgrádba, ki azonban ugyan itten meghalt István 12-kén, 's vele az alkudozásnak is vége szakadt.

Lajos tehát, nem tudván a' csekély erővel semmire is határozni magát, Péterváradhoz feküdt; 's ámbár előtte mély és széles árok volt, jobb szárnyánál hegy, balánál és hát megett a' Duna: még is besánczolta táborát, sőt hídakat vettetett a' folyamra, hogy Magyarországgal minden esetre kapcsolatban legyen, 's onnan egyszersmind takarmányt is hozathasson. Ide szállította marquis de Fleury is a' császári hajóhadat, mellyben 40—50 ágyús hajó 3 volt, 10—16 ágyús 12, azon felűl 40 nagy, és több kicsiny sajka, 23 gyújtó, 's mind-

össze 3500 ember. Ezen hajók a' Dunát annyira elborították, hogy tudtok nélkül a' folyamon, és partjain, semmi sem történhetett; de nem is moczantak a' Törökök Belgrádnál, népet azonban mindég gyűjtögettek, 's csak nem egészen üresen hagyták Boszniát. 1692

Bihacsi veszély. Annál inkább merészkedtek tehát ezen ország' határain a' Horvátok. Nevezetesen báró Edling, a' Zenghi kormányzó, és Gerey Farkas, a' Károlyvári fő zászlós, összekapott Bihacsnál a' Törökkel, kit is heves csata után a' városba kergetett, a' hidat pedig meggyújtotta, mire a' tűz tovább terjedt, és elégett valami 40 ház. A' kiállhatlan forróság elől egy donbra vonultak a' Törökök, melly bástyával és toronnyal igen meg volt erősítve; 's hogy ott is tűz ne támadjon, leszaggatták a' tetőket, és a' hidat magok után elrontották. De még is sokan kinszorúltak, 's ezek aztán összeégtek, avagy pedig elfogattak. Végre a' záporokban felázott rossz útak miatt a' Horvátok megálltak, mert Bihacsnál még messzebb is mentek, égették a' vetéseket, 's úgy fordúltak nem minden zsákmány nélkül, és bántatlan, fészkeikbe vissza.

És a' Moravai. Még szerencsésebbek voltak Szerbiában a' Ráczok, mert ők éppen a' Török pénztárral találkoztak, 's levervén a' kiséretet, 300 ezer tallért nyertek aranyban és ezüstben. Ez történt a' Moravánál Siettek ugyan, valamennyire csak lehetett, a' nyertesek; de az Albániai basa még is utól érte őket, 's támadt a' kincsek felett tüzes harcz. Aranyért az emberek nagyobbára elszánják magokat, 's annál még egy életök sem mindenkor kedvesebb! Feszült erők viaskodtak itten is, miután a' csillogó ércz körül számosan hultottak el a' Ráczok, még számosabban Törökök: üresen futott el, és búsan ment a' basa, míg a'

1692 Ráczok emelték szent jószágukat, és tánczolva lépegettek odább.

Illyen kevés tettek után a' tél beállott; 's mivel a' Hollandi Heemskerk' közbenjárására békét várni biztosan lehetett, az Ásiai katonák mind elbocsátattak hazájukba, egyebek pedig a' szűntelen féltett Belgrád körűl marasztattak. De a' markgróf betegen ment Bécsbe, mert a' ragály magát is meglepte. Kaysersfeld ellenben, a' császári fő mérnök, Pétervárádra jött, hogy azt Tótország' és a' Duna' védelmére czélirányos várrá tegye, miután onnan a' tábor téli szállásokra feloszlott.

(Folytatása 's vége következik.)

Holéczy Mihály.

2.

A' Való', Jó', és Szép' alaptudománya.

1. §. *Okoskodás' alaptudománya* nevű munkámban kifejtögettem, hogy minden gondolkozásunknak az a' tzélja, hogy a' *valót*, *jót*, és *szépet* visgáljuk mind átaljában mind az egyes tárgyakra-nézve, olly véggel, hogy azután a' valót higgyjük, a' jót és szépet pedig keressük; ellenben a' hamis által magunkat megtsalni ne engedjük, a' rosszat és rútat pedig távoztassuk.

Látnivaló tehát, hogy, ha a' valóról, jóról, és szépről helyes tudományunk nints: tsalatkoznak minden gondolkozásaink, tsalatkoznak ezekből származott itéleteink, ezekre épített akarataink, és ezeket végrehajtó tseleködeteink is, és így tsalatko-

zik egész életünk; 's e' tsalódásaink miatt boldogtalanok leszünk.

Legfontosabb kérdés tehát egész életünkre-nézve, azt tudnunk: mi a' való, jó, és szép.

1-ső Rész.

A' Valóról.

2. §. *Való* az, a' mi van. — A' világon kivűl, melly végtelen, semmi sints; mert különben sehol is lenne valami. És így a' világ a' helye minden lételnek; 's minthogy tsak egy világ van: nints egynél több helye a' lételnek átaljában véve; egyes tárgyaknak azonban külön helyei is vannak a' világban, a' mennyiben azok a' világnak valamelly részét foglalják el mint helyet.

A' mi a' világon tsak ezelőtt volt: az való volt, de tsak volt; a' mi tsak ezután lesz: az való lesz, de tsak lesz; a' mi most van: az való most, de meglehet hogy eddig nem volt's többé nem lesz mint olyan, mert egészen semmi sem veszhet el soha a' mi egyszer van vagy volt, valamint az sem lehet soha valamivé a' mi nints és nem volt. E' szerint tehát időji a' lételnek különbözők lehetnek; átalánosan pedig a' lété' ideje az örökkévalóság.

Más szókkal, minthogy a' *világ* nevezet nem egyebet jelent, mint az egymástól külön nem képzelhető *helyet* (vagyis a' világi tárgyaknak bizonyos térben képzelését) és *időt* (vagy is a' világi tárgyaknak különbféle helyekben képzelését), mellyekben a' világi tárgyak és azoknak változásai vannak, — így lehet a' valót környűletesebben meghatározni: *való* az, a' mi valamelly helyben és időben, akár végesben akár végtelenben, van.

A' *való*-val ellenkező képzelet a' *hamis* (nemvaló).

Jegyzet. A' *való* illy értelemben tárgyvilag (objective) van meghatározva; önszemélyileg (subjective) pedig a' való vagy *természeti* (a' millyenek minden világi tárgyak), vagy tsak *képzeleti* (a' millyenek minden puszta itéletek, p. o. jóság, szépség, nagyság, kisinység, 's t. e' f.)

3. §. Tsak az már a' kérdés: honnan tudjuk meg, mi van, vagyis mi a' való? — Tapasztalásból, 's az ebből *bizonyossággal* kiokoskodott következtetésekből.

A' honnan látnivaló, hogy minél nagyabb tudománya és tapasztalttsága van valakinek, annál kevesbbé tsalatkozik az, 's annál tovább haladhat a' való' visgálásában és megismerésében.

4. §. A' valót vagy *átalánosan* visgálhatjuk az egész világra-nézve, vagy *föltételesen*, t. i. a' világ' egyes részeire — azaz az egyes tárgyakra, esetekre, körülményekre nézve.

Átalánosan, mikor lehet, egész bizonyossággal lehet a' valót meghatározni. Eggyes esetekre nézve ellenben igen nehéz azt bizonyosan megismerni; mert a' mi egy föltétel alatt való, lehet az nemvaló (hamis) más föltétel alatt. Az átalános valóság tsak a' természet' örök és tsalhatatlan törvényein épül; a' föltételes valóság ellenben e' törvényeken kivül még föltételekhöz is, t. i. egyes tárgyak' lételéhöz, minőségeihöz, és változásaihoz is, van kötve.

5. §. Minden esetre miként lehessen a' valót tsalatkozás nélkül, vagy legalább minél nagyabb bizonyossággal, megismerni: arra e' következő szabályokat kell megtartani:

1-ör Midőn valamiről azt visgáljuk: való é az? ezt kell legelsőben kérdésbe tennünk: *lehető é* az vagy nem? akár átaljában (ha t. i. átalánosan visgálom a' valót), akár a' fölvett esetben (ha t. i. föltételesen visgálom azt).

Lehető vagy lehetetlen voltát pedig valaminek a' természeti tudományokból és a' természetnek azokból kifejtett általános törvényeiből, igazságaiból, tudhatjuk meg.

Ha már nem lehetséges az, a' minek valósága forog kérdésben: akkor tovább nem is visgálódom; mert tudom bizonyosan, hogy ha valami nem lehetséges, tehát nints is, és így nem való.

Ha pedig lehetséges valami: akkor azt teszem kérdésbe.

2-or *Van é vagy volt é vagy lesz é, avagy úgy van é úgy volt é úgy lesz é tehát valósággal?* Mert még azért, hogy lehető valami, nem következik hogy valósággal legyen is az.

Azt pedig, vallyon az, a' mi lehető, megvan é valósággal, megtudhatom

a) legbizonyosabban *ön-tapasztalásomból.* Csak hogy vigyáznunk kell, nehogy a' hirtelenködés rászedjen bennünket. Gyakran ugyanis elfogjuk a' külszint maga a' dolog helyett, ha nem eléggé visgáljuk meg tapasztalásunk' tárgyát; mint a' gyáva útas, kit a' hold-világította tuskók útonállókkint rémítenek. Sokszor ott is, a' hol semmi nints, tárgyakat képzelünk ábrándozásunkban; mint a' dajkaijjegette félénk gyermek, ki a' sötétben kísérteteket hisz járni maga körül. Legtöbbször tsalatkozunk pedig a' tárgyak' ismertetőjeleinek (bélyegeinek) föltserélése által; annál többször, minél kevésbbé ismerjük a' világi tárgyakat tudományszeresen.

Ön-tapasztalásom, ha helyes, a' valóról bizonyos *tudást* szerez bennem.

b) Ha a' tárgyat vagy történetet magát nem tapasztalhattam ön magam személyesen; azon esetben annak valóságát legbíztosabban megismérhetem a' tárgy' tulajdonságainak vagy a' történetnek *magam tapasztalta közvetetlen jeleiből (nyomaiból) és*

következeteiből, ha ezek ollyanok, mellyeket más tárgy nem okozhatott — 's más történet nem szülhetett volna. P. o. hogy város volt valaha valamelly helyen, megtudhatom még most is látszó düledékeiből; de nem tsupán egy-két darab külön heverő kőből, mert ezeket egyenkint is vihette oda valaki, hanem egész faldarabokból. A' vadász, hogy ez vagy amaz állat szaladt el előtte, megtudja az úton látszó fris nyomaiból, ha t. i. azokat jól ismeri. Hogy a' fa virágzott, tudom azt gyümötseiből.

Azonban a' jelekből (nyomokból) és következetekből húzott itélet a' való felől, soha sem olly bizonyos, mint ön-tapasztalásom; 's nem annyira tudás, mint *ráfogás*, tsakhogy okos, azaz helyes okoknál fogva tett, ráfogás.

c) Kevesebb bizonyossággal, de mégis megismerhető a' való néha még a' tárgynak vagy történetnek *magam-tapasztalta távulabbi jeleiből (nyomaiból) és következeteiből* is; de az így szerzett ismeret ritkán lehet egész bizonyossággal szorosan meghatározható. Így p. o. hogy valamelly hegy erdőt temetett el, megtudhatni az alatta talált kőszén-rétegből. Egy udvaron valamelly nagy darab kő vagy vas áll, mely nagysága miatt onnan tsak szekeren elszállítható; egy reggel gazdája annak helyén tsak egy ott megfordúltt szekérnyomot talál, mely átvágatlanúl valamelyik ház' udvarára men-bé; ő tehát innen azt hozza ki, hogy ama kő vagy vas oda van elszállítva. Hogy valahol a' föld alatt kavits-réteg van, megtudhatni az azon tájékon a' föld' színén elenyésző patakból 's t. e' f.

De a' távuli jelekből, nyomokból, 's következetekből húzott itélet a' való felől, már inkább tsak *gyanítás*, tsakhogy okos gyanítás, 's annál nagyobb bizonyosságu, minél közelebbi jelekből 's következetekből hoztuk ki azt.

d)

d) Olykor minden jelek nélkül is lehet, a' tárgynak vagy történetnek tsupán *környűleteiből*, *ön okoskodásom által* annak valóságát megismerni. Igy p. o. ha valamely szabában nem volt több egy embernél, 's ott léte alatt valamely dolog, melyet a' levegőjárás magától meg nem mozdíthatott volna helyéből, eltűnt onnan, holott azalatt földrengés sem történt: innen, minden jel nélkül is, azt következtetem, hogy e' dolgot azon embernek kellett helyéből eltenni. (Ha pedig netalán azon dolog még valamely jegyét is hagyta az érdekeltetésnek amaz emberen, p. o. ruháját elkente, vagy az ember a' dolgon, p. o. látszik rajta a' keze' helye; annyival inkább ha vagy az embernél azon dolog' egy részét, vagy a' dolgon az emberről valamit, p. o ruhájának odaszakadtt részét, megtalálom: ily esetben még sokkal nagyabb bizonyossággal tarthatom valónak a' dolognak azon ember által történtt elmozdíttatását; de ilyenkor már közvetetlen nyomokból és következetekből ismerem meg a' valóságot, 's az eféle esetek már a' b) jegy alatt föntebb említettekhöz tartoznak.) — Tsalódva hinném ellenben, hogy a' kitártt ablaku szabában az asztalon állott levélkét is amaz emberen kivűl egyéb nem mozdíthatta volna ki helyéből; mert ezt a' szellő is megtehette.

Különösen puszta okoskodás által tudom meg rendesen a' képzeleti tárgyak' valóságát, melyeket, noha ezek is egyedűl a' tapasztaláson épűlnek, rendesen külső, legalább közelebbi jelek nélkül, a' környűletek' egybevetéséből szoktunk következtetni.

A' puszta okoskodás által azonban rendesen nem oly nagy bizonyossággal tudhatjuk meg a' valót, mint ha ahoz külső tapasztalás is járúl. A' honnan a' valóról puszta okoskodás által szerzett ismeret minden esetre t ak *véleködés*; noha a' ter-

mészet' átalános törvényeire épített okoskodással szerzett vélemény tudást szülhet, mert a' természet' átalános törvényei is a' tapasztalásból vannak következtetve. 'S minél jobban tudja valaki az okoskodás' alaptudományát: annál kevésbbé tsalatkoznak a' valóról hozott itéletei.

És ime! ennyik mindössze a' való' *tudásá*nak különböző fokai.

A' ki maga tapasztalásokat tenni 's ön eszével okoskodni nem tud, vagy nem mer, az mindenkor, még a' jelen dolgokra nézve is, minden ember pedig legalább a' multtra nézve kénytelen a' valót tsak mások' állítására *elhinni*. A' hivés azonban soha sem ér-föl a' tudással; mert ki állhat jót a' felől, hogy más, bár legemberségesebb ember is, akaratja ellen legalább meg ne tsalhatna bennünket, ha maga is tsalatkozott itéletében? Mily sokszor pedig álnokságból és haszonlesésből készakarva is megtsalnak mások bennünket! Ha tehát azt akarjuk, hogy minél kevesebbé tsalódjunk meg a' való felől: ügyeközzünk minél többet tudni; mert minél többet tudunk, annál ritkábban szorulunk mások' szavának hivésére.

Minden esetre, minthogy sokszor tsakugyan kénytelenek vagyunk mások' szavára építeni: tehát hogy meg ne tsalódjunk, tsak annyiban adjunk hitelt azoknak, a' mennyiben lehetőséget beszélnek; erre nézve is pedig tsak annyiban, a' mennyiben szavahihetők. Annál szavahihetőbb ember pedig valaki, minél többet tud, mert a' tudósabb maga is kevésbbé tsalatkozik mint a' tudatlanabbak; továbbá minél emberségesebb ember, mert az ilyenről föltehetőbb hogy készakarva nem tsalmeg másokat; 's végre minél kevésbbé ellenköznek környűletei 's érdekei azéival, kivel valamit el akar hitetni, vagy más szókkal, minél kevesebb haszna lehet neki a' mások' elámításában vagy

is a' hazugságban; mert így annál kevesbbé van kitéve az önszeretet' kísértéseinek.

Átaljában pedig a' szavahihetőségnek is, akármely emberben is. különböző fokai vannak, azok tudniillik, melyeket a' való' megismerhetéséről már föntebb eléadtam.

Leghihetőbb nevezetesen valakinek állítása akkor, ha azt, a' mit mond, maga' tapasztalásából tudja; kevésbbé hihető az, a' mit öntapasztalta közvetetlen jelek (nyomok) és következetek után állít; még kevésbbé az, a' mit öntapasztalta távulabbi jelekből (nyomokból) és következetekből hozott ki; legkevésbé hihető végre az, a' mit tsak valamely környűletekből következtet, vagy tsak ön okoskodásánál-fogva mond bizonyosnak.

A' mit pedig valaki nekünk tsupán más beszéde után mond: már annak tsak nagy megfontolás után, 's még akkor is tsínnyán kell hinnünk; 's átaljában minél többek' száján ment-át valami, annál kétségesebb 's kevésbbé hihető az. Ilyenek a' többek köztt a' firól fira szállott régi regék. — Minthogy azonban olykor kénytelenek vagyunk szájról szájra adott hírekre is valamit hajtani: ilyenkor legalább a' föntebb eléadott szabályokra kell figyelmeznűnk.

A' miket eddig a' való' megismerhetéséről mondtam, azok tsak a' *multtra* és *jelenre* terjednek ki.

A' *jövendőre* nézve a' valót tsak okoskodásból tudhatom meg előre; a' mennyiben tudniillik oknak következete lesz, 's lehetetlen nem lennie, ok nélkűl ellenben következet soha sem lehet. Minél bizonyosabban tudom tehát az okot: annál bizonyosabb annak leendő következete is. De ha az okokban tsalódom, tsalódom a' következtetésben is.

A' jövendőt azonban egész bizonyossággal még akkor sem mondhatjuk meg előre, ha a' már meglett okokat bizonyosan tudjuk is; mert jöhet vagy

jöhetnek közbe más még nagyabb és erősebb ok vagy okok, melyeknek következetei a' mi' okainkéit elnyomhatják; mint mikor a' jól irányzott puskagolyót a' közbejött ágyú-golyó útjaközben elsodorja. — Tsak föltételesen mondhatunk meg tehát valamit előre, a' mennyiben tudniillik azt, hogy a' már megtett és tudvalevő oknak szokott vagy várt következete legyen, közbejövő akadály meg nem gátolándja. Tsak a' természet' átalános valóságai (igazságai) azok, melyeket előre egész bizonyossággal meg lehet mondani, p. o. ha a' súlyos testet magasról levetem: tudom, hogy növeködő sebességgel fog lefelé esni. Fog é azonban esni, vagy nem fogja é esését valami megakadályozni? ez már a' környűletektől 's a' közbejöhetendő történetektől fog függeni.

2-dik Rész.

A' Jóról.

1-*ső Szakasz. A' Jó' ismerete.*

6. §. *Jó* az, a' mi hasznos vagy legalább helyes.

A' jóval ellenköző képzelet a' *rosz*, a' mi tudniillik káros vagy legalább helytelen.

A' jónak és rosznak képzelete mimódon születik, bővebben kifejtögettem *Okoskodás' alaptudománya* nevű munkámban. Az emberrel tudniillik születése után 's egész életében a' körűlte levő *világi tárgyak* érdekeltetésbe jövén, benne különböző érzeteket támasztanak. A' mely tárgyak már személyét, akár közvetetlen akár pedig következményeik által, gyarapítják: azok testében édes ér-

zetet, elméjében magok iránt kivánságot gerjesztenek; 's az ily tárgyakat *jók*nak nevezi egész életében. A' mely tárgyak pedig személyének ártalmasak: azok testében keserves érzetet, elméjében kárhoztató itéletet, 's indulatában magok iránt ellenközést szülnek; 's az illy tárgyakat *rosszak*nak nevezi egész életében. — Minthogy pedig az élet' föntartására a' test' épségén és egészségén kivül lakhely, táplálék, és öltözet, egyszóval vagyom is szükséges: mindazokat is tehát, a' mik vagyomát gyarapítják, jóknak, a' mik pedig azt károsítják, rosszaknak nevezi. — — A' mely tárgyak pedig sem jó sem rosz hatással nintsenek rá nézve: azokat, ha különben a' világi rendszerben valamelly természetes tzélra alkalmasak, *helyesek*nek; ha pedig alkalmatlanak vagy épen természetelleniek, *helytelenek*nek nevezi; mind a' kettőt pedig rendesen érdektelennek tartja magára nézve, 's iránt ok ennélfogva vagy telyes részvétlenséggel, vagy tsak igen kevés figyelemmel viseltetik, annyival tudniillik, a' mennyire azoknak tzélja vagy lehető következménye őt érdekelhetné, vagyis a' mennyiben azok rá nézve jókká vagy rosszakká válhatnának.

7. §. A' világi tárgyakat azonban jóknak vagy rosszaknak tsak *magára* (tudniillik személyére és vagyomára) nézve tartja és mondja az ember; mert nints semmi a' világon oly tárgy, a' mi átaljában, azaz minden egyéb tárgyakra nézve eggyaránt, jó vagy rosz volna; így a' mi egyre méreg, lehet orvosság a' másikra nézve; noha az egész világra nézve minden világi tárgy jó, és egyik sem rosz.

A' honnan látnivaló, hogy a' jó és rosz tsak a' tárgyak' visszonyaiban nem pedig magokban a' tárgyakban, vagy más szókkal, tsak a' képzeletben van meg; vagyis, a' jó és rosz nem egyéb *tsupa képzeletnél* (abstracta idea), mellyet a' dol-

gok' tulajdonságaiból 's ezeknek következeteiből vonunk-külön vagyis alkotunk elménkben.

Eggyes emberre vagy tárgyra nézve is azonban nem mondhatunk valamit átalánosan jónak vagy rosznak. Mert a' mi egy *környülményben* jó valakire vagy valamire nézve: lehet az ugyanarra nézve rosz is más környületekben; a' mi egyszer méreg, lehet az máskor orvosság ugyanarra nézve.

Sőt ugyanazon tárgyra nézve ugyanazon környületekben sem lehet valamit átaljában jónak vagy rosznak mondani; mert különböző *mértékekben* lehet az jó is rosz is rá nézve. Igy p. o. a' legerősebb mérget is hasznosan lehet olykor alkalmazni kis mértékben a' beteg' orvoslására.

Ugyanazon tárgyra nézve, ugyanazon környülményben, ugyanazon mértékben is pedig lehet egygyik tárgy jobb vagy rosszabb a' másiknál, *tulajdonságaik' különbségéhöz* képestt.

A' jónak és rosznak képzetei tehát rendesen tsak föltételesek; vagyis tsak a' környületekhöz képestt lehet azokat meghatározni, bővebb vagy szükebb értelemben, kisebb vagy nagyabb kiterjedésben.

A' honnan a' jóságnak és rosszaságnak végtelenül sok *fokai* vannak; mellyeket eggyül eggyig pontosan tsak akkor határozhatnánk meg, ha ismereteink is végtelenek volnának.

És épen ezért igen nagy vigyázattal és megfontolással kell a' jó és rosz felől hozandó itélet' megállapításában forgolódni. 'S hogy minél ritkábban 's kevesbbé tsalatkozzunk a' jó és rosz felőli itéleteinkben: ügyeköznünk kell minden természeti tudományokban minél szélesebb ismereteket szerezni.

8. §. Valamint már a' föntebbiek szerint a' világi egyes tárgyakat, úgy a' *képzeleti tárgyakat* vagyis tsupa képzeteket is (p. o. hajnal, tavasz, tudomány, vitézség, hódoltatás, gonoszság, igazság, irígység 's a' t.) lehet bizonyos tekintetekben jóknak vagy rosszaknak mondani.

A' képzeleti tárgyak' jó vagy rosz voltára nézve azonban átalánosabb ítéletet lehet hozni, mint a' világi tárgyakra nézve. Igy p. o. tsalhatatlan igazság, hogy a' hazugság, irígység, bosszúállás, hódoltatás, mindig rosz; a' virtus, tudomány, rend, tisztaság, mindig jó.

9. §. Nem tsak egyes tárgyakat pedig, hanem egész *gondolatokat*, *kívánságokat*, *szándékokat*, *akaratokat*, *ügyeközeteket*, *tetteket*, 's átaljában egész *történeteket*, azoknak *okait*, *eszközeit*, *következeteit* is tarthatunk és mondhatunk jóknak vagy rosszaknak, rájok illesztvén a' jó és rosz felőli képzeteket a' föntebb kifejtett értelemben. Igy p. o. rosz szándéka van átaljában a' hódoltatónak; rosz történet a' víz' kiáradása a' környékre nézve midőn pusztít; ha pedig tsak megöntözte a' földeket, akkor jó lehet következete.

Különösen a' *tetteket* a' mi illeti: átaljában jó tseleködetek azok, a' mellyek átaljában mind a' tselekvőnek mind másoknak használnak; föltételesen jók pedig azok, a' melyek vagy tsak a' tselekvőnek vagy tsak másoknak használnak; ezek közűl ismét jobbak azok, a' melyek többeknek, mint a' melyek kevesebbeknek használnak. — Rosszak pedig azok, melyek vagy mind a' tselekvőnek mind másoknak, vagy tsak eggyik félnek ártanak, 's átaljában bánatot szülnek. Még pedig különböző mértékben jók vagy rosszak, hasznaik' vagy ártalmaik' kiterjedéséhöz képestt. — A' tsak helyes tseleködet még nem jó tett, hanem tsak *kötelesség*.

10. §. Meg kell azonban jegyzeni, hogy még azt is, a' mi valamely tárgyra nézve valamely környűlményben, valamely mértékben, magában sem jó sem rosz, vagyis érdektelen, lehet rá nézve jóvá vagy rosszá tenni a' vele *élés vagy visszaélés* által. Igy mennyi dolgok' hasznos tulajdonságai vannak már ma föltfedezve és éltünk' boldogítására

használva, mellyeket a' régibb nemzetek nem ismertek! Mennyivel élünk vissza ellenben ön boldogtalanságunkra, melyek valaha jótékony behatással voltak vagy még lehetnek az egész emberiségre nézve.

2-dik Szakasz. *A' jó' tudománya.*

11. §. A' *jó*nak, nem tekintve annak a' különböző környületektől és föltételektől függő végtelenül sok fokait, átalánosan és tudományszeresen véve e' következő fő nemei vannak: *helyes*, *hasznos*, *szükséges*, *múlhatlan*, és *létalapos*.

A' *rossz*nak pedig ezek fő nemei: *helytelen*, *káros*, *félelmes*, *veszödelmes*, *halálos*.

A' jó és rosz között átmenő vagyis kötő-pont vagyis közép-képzelet a' *hiú* vagyis ártatlan-hasztalan, a' mi tudniillik sem árt sem használ. Ez olyan üres de mégis múlhatlanúl szükséges képzelet a' jótudományban, mint a' semmi (0) a' mennyiségtudományban; melly fölött a' jó' fokai mint a' valóságéi (+), a' rosszéi pedig mint a' hijányéi (—) végtelenre terjednek.

A' honnan látnivaló, hogy a' jó, egybeköttetésben, összefüggésben van a' rosszal egy ponton; 's ha még a' külső jelekkel is leírható mennyiségtudományban is lehet a' valóságot a' hijánnyal néha összetéveszteni, vagy legalább a' kettőt meg nem különböztethetni (mint a' páros sokszoradékok' alapjaiban = radices potentiarum parium): mennyivel inkább eltévedhetni a' jó' és rosz' megkülönböztetésében, mellyek tsupán a' képzeletben vannak meg! sőt ha magának a' semminek is sokszor lehetnek valóság-formái a' mennyiségtudományban: mennyivel inkább jelenhet meg a' hiú előttünk jónak külszíne alatt!

Lássunk már most a' jó' és rosz' fő nemeiről eggyenkint bővebben.

1-ső *Tzikely*, *A' jó' nemeiről.*

12. §. A' jó' fő nemei ezek:

1.) *Helyes* az, a' mi valamelly természetes tzélra alkalmas; a' mi pedig alkalmatlan, az *helytelen*.

Innen látnivaló, hogy valaminek helyes vagy helytelen voltát tsak föltételesen lehet meghatározni; mert a' mi egy tzélra nézve helyes, lehet az egyebekre nézve helytelen.

Magunkra nézve nevezetesen helyes az, a' mi természetes tzéljaink' elémozdítására alkalmas vagy tsak alkalmassá válhat is, ha bár azokat mégeddig elé nem mozdította is; a' mi pedig nem is mozdíthatja-elé, az helytelen.

A' helyességnek sok fokai vannak. Mert lehet eggyik dolog ugyanazon tzélra helyesebb a' másiknál.

A' helyes, míg még tsak a' lehetőségben határozódik, keves vagy semmi részvétet támaszt bennünk maga iránt; sőt többnyire, kiváltt az előtt, ki annak lehetendő következményeit meg nem tudja gondolni, telyesen érdektelen; kívánságot pedig maga iránt rendesen nem gerjeszt bennünk; figyelmet is tsak annyiban, a' mennyiben távulabbról vagy közelebbről vagy tán épen közvetetlen alkalmas lehet javunk' eszközlésére.

E' szerint a' helyest, noha nem rosz, még tulajdonképen valódi jónak nem is mondhatjuk. Ide számítom azonban a' jónak nemei közzé azért, mivel nem tsak hogy nem rosz magában, hanem jó is lehet, mihelyt munkába vesszük vagyis a' tzél' elémozdítására alkalmazzuk; kiváltt akkor, midőn közvetetlen alkalmas a' tzél' eszközlésére. — A' honnan a' helyest nevezhetjük *lehetendő jó*nak;

's ily értelemben tekinthetjük a' jónak legalsó foka gyanánt.

A' mi a' természettel átaljában ellenközik: az *átalánosan helytelen*; a' mi pedig átalánosan természetes minden világi tárgyakra nézve: az *átalánosan helyes.*

Minthogy pedig átalánosan helytelen a' világon kevés van, 's az átalános rosszakat (p. o. a' vétkeket) kivéve minden dolog lehet alkalmas valamely természetes tzélra: ennélfogva nagy vigyázattal kell lennünk a' helytelenről hozandó itéletben; 's nem kell mindjárt helytelennek tartani valamit, a' minek helyes voltát első tekintetre át nem láthatjuk; a' helyesek közűl pedig jól meg kell visgálnunk, melyik alkalmasabb valamely tzél' elérésére.

Innen az is következik, hogy minél nagyabb ismerete van valakinek a' természeti tudományokban, annál biztosabbak itéletei a' dolgok' helyes vagy helytelen voltáról.

2.) *Hasznos* az, a' mi nem tsak helyes magában, hanem még azonfölűl valamit gyarapít is; 's minél inkább gyarapít, annál hasznosabb. — A' honnan a' hasznosságnak végtelenűl sok fokai vannak.

E' határozatból azonban látnivaló, hogy tsak azon tárgyra nézve hasznos valamely dolog, a' melyet gyarapít.

Magunkra nézve nevezetesen az a' hasznos, a' mi vagy személyünket vagy vagyomunkat vagy mindeniket gyarapítja. — Sokszor megesik, hogy a' mi személyünket gyarapítja, árt vagyomunknak, p. o. télben a' meleg személyünknek kivánatos, de a' fűtés sok pénzbe kerűl; vagy a' mi vagyomunkat gyarapítja, árt személyünknek, p. o. a' koplalás. Mit kell ilyenkor hasznosnak tartanunk, 's annálfogva tseleködnűnk? Azt, a' mi a' mind

személyünkre mind vagyomunkra vagyis egész életünkre belőle hárúlhatandó hasznokat és károkat megfontolgatva hasznosabbnak látszik; a' mit leginkább környűleteink határozhatnak meg, 's ezen kivűl a' természeti dolgoknak és az okoskodás' alaptudományának helyes ismerete.

Hasznos lehet valami vagy közvetetlen vagy távulabbról; a' szerint, a' mint valamely tárgyat vagy közvetetlen vagy tsak következetei által gyarapít.

A' mi sem személyünket sem vagyomunkat nem gyarapítja: az, habár helyes is magában, *hasztalan* ránk nézve (más tárgyakra nézve azonban lehet hasznos); de lehet valaha, más környűletekben, bizonyos föltételek alatt, vagy más mértékben, hasznos ránk nézve; kivéve az átalános rosszakat, a' milyenek p. o. a' vétkek, melyek noha némely tekintetben hasznosaknak látszhatnak is néha, mindazáltal minden következetеiket összegondolva, valamint az egész világnak úgy az eggyes tárgyaknak is mindig károsak.

Ezekből kitetszik, hogy a' hasznos már valódi jó, nevezetesen annak tulajdonképeni első foka.

3.) *Szükséges* az, a' mi, azonfölűl hogy a' véleélés vagyis alkalmazás által hasznos lehet, meg is kivántató valamely tárgy' gyarapítására; úgy azonban, hogy ha nints meg, nélküle azon tárgy mégis ellehet, megállhat.

Magunkra nézve nevezetesen szükséges az, a' mi éltünk' gyarapítására megkivántató.

A' mi valaminek gyarapítására szűntelen megkivántató, p. o. a' hajlék az emberre nézve: az arra nézve *átalánosan szükséges*; a' mi pedig tsak néha vagy némely környűletekben megkivántató, p. o. télben a' meleg, a' köpönyeg vegy esernyő esőben: az tsak *föltételesen szükséges*.

Minél több vagy fontosabb környűletekben megkivántató valami valamely tárgyra nézve: annál szükségesebb az annak. — És így a' szükségesnek is végtelenűl sok fokai vannak.

Továbbá lehet valami vagy *közvetetlen szükséges*, a' mi tudniillik közvetetlenűl megkivántató: vagy *távulabbról szükséges;* a' mi tudniillik tsak következeteire nézve megkivántató valamely tárgyra nézve valamely környűlményben. Igy is pedig különböző mértékekben lehet szükséges.

A' mi valamely tárgy' gyarapítására nem megkivántató: az, habár magában hasznos is, *szükségtelen* azon tárgyra nézve.

A' világra nézve minden szükséges, az átalános rosszakat vagy helyteleneket (p. o. vétkeket, képtelenségeket) kivéve.

Ezek szerint a' szükséges a' valódi jónak másadik, és a' hasznosnak fölsőbb foka.

4.) *Múlhatlan* az, a' mi nem tsak hogy szükséges, de nélküle valamely tárgy nem is lehet el, meg nem állhat.

Magunkra nézve nevezetesen múlhatlan az, a' mi nélkűl sem személyünk épségben és egészségben, sem vagyomunk bátorságban meg nem állhat.

Még pedig minél közelebb érdekli valami személyünk' és vagyomunk' vagy mind a' kettő' azaz egész életünk' bátorságát: annál múlhatlanabb az. — És így a' múlhatlannak is sok fokai vannak végetlenűl.

Múlhatlan lehet valami valamely tárgyra nézve vagy szűntelen minden környűletek közt *átalánosan*, p. o. az eledel ránk nézve: vagy tsak *föltételesen*, azaz bizonyos környűlményekben, p. o. a' meleg kemény fagy' idején.

A' mi nélkűl, ha bár az szükséges is, valamely tárgy megállhat bátorságban: az arra nézve *múlható, mellőzhető.*

Innen látnivaló, hogy a' múlhatlan a' valódi jónak harmadik és a' szükségesnek fölsőbb foka.

5.) *Létalapos* (éltető) az, a' mi, azonkivűl hogy múlhatlan, válhatlanúl összefügg valamely tárgy' lételével, melly nélkűl annálfogva azon tárgy nem létezhet, fön nem állhat.

Magunkra nézve nevezetesen létalapos az, a' mi nélkűl éltünk fön nem állhat; p. o. a' vérforgás, lélegzés.

A' létalaposság e' szerint már nem annyira a' jónak neme, mint magának a' lételnek föltétele, 's átmenetel a' jóról a' valóra.

A' létalaposnak is vannak azonban fokai; a' mennyiben tudniillik nélküle vagy tüstént 's egészen megszűn valamely tárgy' léte mint olyané (mert még azért el nem vesz, hanem tsak elváltozik), p. o. az ember' élete megszűn nyakának kettévágatása miatt; vagy tsak lassankint 's apránkint bomlik föl léte, p. o. részeinek lassankint 's apránkint elvesztése által.

A' világra nézve, a' mennyiben minden tárgy valamely részét teszi a' világnak és abból el nem veszhet, minden tárgy létalapos, de tsak a' lételre nézve; a' minőségre nézve ellenben, minthogy a' világon minden változik, semmi sem lehet létalapos a' világra nézve, a' természet' átalános törvényein, igazságain kivűl.

Az eggyes tárgyakra nézve az, a' mi nélkűl létök soha fön nem állhat, *átalánosan létalapos;* a' mi nélkűl pedig tsak bizonyos föltételek alatt nem állhat fön létök, az tsak *föltételesen létalapos* rájok nézve.

A' mi nélkűl, habár múlhatlan is, valaminek léte fönállhat: az azon tárgyra nézve nem létalapos, hanem tsak *mellékes.*

13. §. Ennyi fő nemei vannak a' jónak. De ezeket a' közéletben nehéz, sőt lehetetlen tökéle-

tesen megkülönböztetni. Ki vonhatna ugyanis tökéletes határvonalt e' nemek' összeérő határai, (árnyékozatai) vegyületei között? Ki tudná p. o. mindenkor megkülönböztetni a' hasznost a' szükségestől, ezt a' múlhatlantól? De épen azért, mivel nehéz itt a' megkülönböztetés, annál inkább meg kell e' fő nemek' tudományos különbségeit ismerni; mert tsak így remélhetjük, hogy a' jóról hozandó itéleteink kevésbbé 's ritkábban fognak tsalatkozni.

14. §. A' jónak elszámláltt nemei közötti különbség' fölvételére, alkalmas például szolgálhat egy vásárló, ki pénzetskéjével a' nagy vásárba indul, olly szándékkal, hogy azt a' lehető legjobb helyre költse. Ha ő a' helyes dolgokat mind megveszi: nem vétközik ugyan, mert rosszat nem tett; de nem is jól tseleködte, mert hasznot sem tett vele magának; azonban győzne é minden helyest megvenni? Ha tsak azt veszi meg, a' mi hasznos: így még kevésbbé vétközik; de vallyon, ha minden vagy legalább sok hasznost megveénd, jut é majd úgy pénze minden szükségesekre, annyival inkább minden múlhatatlanokra? Ha tsak szükségeseket vásárol: ekkor még okosabban tselekszik; de mégis hibázott, ha e' vásárlása miatt utóbb tsak eggyetlen egy múlhatlan elmaradánd is megvétetlen pénze' fogyta miatt. Akkor legokosabb a' vásárló, ha tsak a' múlhatlanokra, azok közűl is tsak a' legmúlhatlanabbakra költ legelsőben. Mikor a' múlhatlanokat már mind-eggyig megszerezte; akkor, de tsak akkor, szerezheti meg a' szükségeseket is, ha még maradt pénze; és tsak ezek után a' hasznosokat. A' tsupán helyeseket pedig okos vásárló, ha még annyi pénze volna is, meg nem veszi; mert azoknak hasznát még most úgy sem vehetné. Különben is ki győzne meg ily sok költségeket? Bártsak a' múlhatlanokat, még pedig

azok közűl is a' legmúlhatlanabbakat, lenne módunk mindenkor megszerezni! A' létalaposról nem is szóllok, mert azt akaratunk ellen is kénytelenek vagyunk megszerezni; p. o. a' vásárló azon egész idő alatt, míg a' vásárban jár, nem mulasztja nem is mulaszthatja el a' lélegzést.

Ilyen vásár pedig egész életünk.

2-dik *Tzikkely. A' rosz' nemeiről.*

15. §. A' rosz' fő nemei ezek:

1.) A' *helytelent* is, melyről már föntebb bővebben szóllék, a' rosz' fő nemei közé számítom; mivel, noha még magában nem rosz, de rosz szokott származni belőle, 's mintegy kezdete vagy legalább annya a' rosznak; mert ha semmi helytelen nem volna: miből lenne a' rosz?

2.) *Káros* az, a' mi valamely tárgynak akármelly tekintetben árt; 's minél többet vagyis minél több és fontosabb körűlményekben árt: annál károsabb. — A' honnan a' károsnak végtelenűl sok fokai vannak.

Magunkra nézve nevezetesen káros az, a' mi vagy személyünknek vagy vagyomunknak vagy mindeniknek ártalmas.

Árthat pedig valami vagy közvetetlen, vagy tsak távulabbi következetei által.

A' mi, habár magában helytelen is, de valamely tárgynak nem árt: az azon tárgyra nézve *ártatlan.*

3.) *Félelmes* vagyis *rontó* az, a' mi, azonkivűl hogy alkalmazása vagyis a' veleélés által káros lehet, magától is ártalommal fenyeget, megtörténte azonban nem tesz egészen tönkre valamely tárgyat; még pedig minél közelebbről fenyeget, annál félelmesebb.

A' mi, habár káros is, de nem fenyegető vagyis nem félelmes: a' felől, ha elkerűljük, bá-

torságban lehetünk, és így még magában *bátorságos* lehet.

4) *Veszödelmes* vagyis *megrontó* az, a' mi nem tsak hogy félelmes vagyis nem tsak kárral ártalommal fenyeget, hanem veszéllyel is, azaz a' mi egészen tönkre juttat valamely tárgyat, vagyis azt végromlással fenyegeti.

A' mi, habár félelmes is, de végromlással nem fenyeget: az, ha ki nem lehet is kerűlni, *tűrhető*.

5.) *Halálos* (ölő) vagyis *elrontó* az, a' mi telyesen elront valamely tárgyat, vagyis annak lételét megszűnteti mint olyanét, 's szétbontván azt egészen más tárgyakká változtatja.

A' mi, habár veszélyes is, de nem épen ölő: az *kiállható*.

3-*dik Szakasz. A' jó' megismeréséről.*

16. §. Minthogy a' jó magában nem külön világi hanem tsak képzeleti valóság, melly tsupán a' világi tárgyak' tulajdonságain épül: ennélfogva hogy minden jót megismerhessünk, szükséges volna az egész világon minden tárgyakat minden tulajdonságaikkal tökéletesen ismernünk. De mivel ennyire nem mehetünk: legalább ügyeköznünk kell minél több tárgyakat minél több tulajdonságáikkal megismerni, és így minden természeti tudományokban minél bővebb *tudományszeres* ismereteket szerezni, hogy minél kevesbbé tsalatkozzunk a' jó' megismerésében.

Minthogy továbbá a' jó rendesen föltételektől 's körűlményektől függ: ezeket kell tehát okos megfontolás után helyesen megitélni tudnunk, ha azt akarjuk, hogy a' jó felől hibás véleményekre ne tévelyedjünk. Erre nézve pedig szükség az okoskodás' tudományát minél jobban értenünk.

Ennyit mondhatni intésűl a' jónak megismerésére nézve *átaljában*.

17. §. A' mi pedig a' jó' és rosz' egyes nemeinek megismerését különkülön illeti:

1.) A' *helyest* és *helytelent*, vagyis azt hogy helyes é vagy helytelen valami, megismerhetni a' *tzél*ból, mellytől annak helyes vagy helytelen voltát fölfüggesztjük. Ha tudniillik a' tzél magában természetes, azon tárgy pedig, melyet visgálunk, e' tzél' eszközlésére a' fölvett körülmények köztt alkalmas: állíthatjuk, hogy azon tárgy ez esetben e' tzélra nézve helyes, ellenkező esetben helytelen.

2.) *Hasznos* vagy *káros* é valami, megismerhetjük *tulajdonságaiból* 's ezeknek hatásaiból, *következeteiből*. Ha tudniillik valaminek ránk nézve bizonyos környűletek 's föltételek mellett több gyarapító vagy ártalmas vagy épen mind gyarapító vagy ártalmas következetei vannak: azon tárgy ily esetben hasznos vagy káros ránk nézve.

3.) *Szükséges* é vagy inkább *félelmes* valami, azt a' *környűletek'* megvisgálásából ismerem meg; ha tudom, mi az a' mi személyem' és vagyomom' gyarapítására vagy épen bátorságára megkivántató, vagy azt fenyegető.

4.) A' *múlhatlant* és *veszödelmest* a' *létel' föltételeiből* ismerem meg; ha tudom, mik azok a' melyek nélkűl életemet fön nem tarthatom.

5.) Mi *létalapos* mi ellenben *halálos* valamire nézve, azt a' *természettudomány* széles értelemben véve, nevezetesen az alkattudomány mutatja meg; megtanítván, miből 's mimódon áll, hogy lett 's hogy romlik el valami.

4-dik Szakasz. A' jónak eszközléséről.

18. §. Miként lehessen azt, a' mi jó, eszközleni: arról senki eggyes szabályokat ne várjon; mert más-más dolog' eszközlésére más-más eszközök szükségesek.

Átalánosan azonban annyit mondhatok, hogy *soha jó tzélt rosz eszközzel elérni nem lehet*, és *jó tzélra rosz eszközzel élni nem szabad.* Ugyanis minden tzél, ha el van érve, nem egyéb következetnél; a' rá vezető eszköz pedig, ha helyes (pedig tsak így vezethet tzélra), nem egyéb azon következet' közvetetlen okánál. Hogyan kívánhatnátok már, hogy ok ellenköző következetet szűljön? Ha a' falat megakarjátok fejéríteni, valyon korommal fogjátok é azt bemázolni? vagy hideg időben jéggel akarnátok é kályháitokba befűteni? A vagy megengeditek é a' tolvajnak lopni, azért, hogy templomot építtesen belőle? Azt mondják, hogy Napoleon szabadságot akart szerezni a' nemzeteknek. Mitsoda eszközt választott erre? Zsarnokságot. 'S valyon elérődött é az említett tzél? Igen tanuságos példáúl szolgálnak itt a' hajdani Egyiptomiak' néposztályai is (Kasztok), mellyeknél fogva a' fiúnak nem szabad volt apjáén kivűl más életmódot követni. Azon helyes véleménynél fogva, hogy a' fiú jobban kitanúlhat 's többre vihet valamelly mesterséget vagy iparágat, ha azt már kiskorától kezdve apjától, ki őt szívesen ügyeközik mindenre jól megtanítni, tanulhatja, — azon jó tzélból rendelték vala ez osztályokat 's az említett törvényt az Egyiptomiak, hogy így a' müvelődés minél magasabb fokára emelködjön a' tökéletesödésnek. De nagyon elhibázták az eszközt. Mert így nem azt az életmódot követte a' fiú, melyre hajlandósága volt, 's melyben annálfogva nagy tökélyre juthatott, 's melyben egyedűl boldog lehetett volna: hanem azt, melyre születésénél fogva előre rendelve volt, melytől, ha különben tán rá vált volna is, már tsak azért is idegen lett, mivel kénytelenségből kelle magát ráadnia; 's minden esetre e' szabadság-korlátozás miatt a' nemzet' legnagyabb része boldogtalan vala. Így eggyetlen egy különben jó

tzélért, melyet azonban el nem érhetének, a' rosz eszköz miatt milliók' boldogsága lett semmivé oly hosszas idő alatt; 's a' nagy nemzet, melyből e' tsalatkozott törvény remeket akara erővel formálni, nem tsak elalyasodott lassankint az e' törvény' hozatalakori jobb állapotjából, hanem végképen el is enyészett. 'S mik történtek azólta még elváltozott maradványain is? — Siralmas bizonysága e' nagy igazságnak azon növelésmód is, mely szerint a' szelíd tudományokra és erkőtsökre durva bánással akarja kinszeríteni a' növendékeket.

De tegyük föl, hogy rosz eszközzel jó tzélt el lehetne is érni: még sem lenne haszon benne. Mert tudjátok meg, hogy nagy tzélt tsak nagy eszközzel, legalább nagy erővel, vihetni végbe; míg tehát a' jó el lenne érve, addig az annak elérésére alkalmazott rosz eszköz, vagyis roszra kifejtett erő, nem kevesebb rosszat vinne véghöz. Sőt, a' mennyiben minden dolog' végrehajtására nagyabb erőt szükség kifejteni, mint a' mennyi magában a' dologban van, vagy is valaminek elémozdítására nagyabb erőt kell fordítani mint a' mennyi az elémozdítandó tárgyban van (mivel különben nem bírná azt az erő előmozdítani); és így az eszköznek a' tzélnál múlhatlanúl erősebbnek kell lennie; alkalmazott vagyis munkába vett erőnek pedig múlhatlanúl kell lennie aránylag hatásának is: ennélfogva azt állítom, hogy akármely rosz eszköznek múlhatlanúl több rosz következményei vannak, mint a' mennyi az általa eszközlendő jó lehetne, ha azt általa tsakugyan el lehetne is érni. Igen világosan bizonyítja ez igazságot egy útazó' példája, ki valamely jó tzélból útra készűl. Míg ő még nem indúlt meg: addig sem jót sem rosszat nem tett tzéljára. Ha felé már megindúlt: akkor jót tseleködött, annál több jót minél közelebb ment tzéljához. De ha tzéljával ellenköző irányban indúlt meg: ha tsak

egy lépést tett is, már hibázott; mert a' tzélhoz nem tsak nem közelített, hanem tőle távolabb is esett; és e' hibája' helyrehozására, már tsupán azért is, hogy tsak az indulás' pontjára is visszajuthasson, ismét egy lépést kell visszafelé tennie. És így, noha tsak egy lépést ment tzéljától ellenköző irányban, mégis két lépést kellett tennie; 's még sem haladt tzélja felé egy lépést is. Maga a' fáradságbeli kár is tehát kétszeres, és még sints semmi jó téve; rosz ellenben volt tseleködve, 's annak hasonlóan rosz következményei bizonyosan nem fognak elmaradni. Hát ha még az időveszteséget 's az alatt tehetendő jókat is fölszámítjuk? — Ha pedig azután a' tzél még el sem érődhetik: akkor megént már tsupán a' rosz történt meg, a' reménylett jó pedig egészen elmaradt.

19. §. Itt kérdésbe tehetni: hát vallyon *rosz tzél elérhető é jó eszközzel?* Szánttszándékkal nem; a' föntebbi okoknál fogva. Véletlenül azonban érünk rosz tzélt is el jó eszközzel, ennek helytelen alkalmazása miatt; de ilyenkor az, a' mit elértünk, nem tzél, hanem akadály, mellybe vigyázatlanságunk vagy olykor közbejött véletlen történet miatt botlottunk.

És épen így, tsak tévedésből, lesz a' rosz eszköznek is olykor jó következete; de e' következet nem tzél volt, hanem tsak akadály, melybe véletlen bukkant a' megszégyenültt gonoszteyő; 's a' mennyiben ezen akadály' közbejötte nélkül tsak ugyan végrehajtotta volna gyalázatos szándékát: azért e' véletlen jó következet legkevesbbé sem menti őt; annyival inkább, minthogy a' mi rosszat, e' véletlen jóban megakadtáig, gonosz útján eszközlött, annak káros következetei tsakugyan nem fognak elmaradni elébbutóbb, mert ok következet nélkűl nem marahadt.

Tzudarok tehát, 's tsak ön alávalóságokat akarják mentögetni, kik nem szégyenlik állítani, hogy a' tzél az eszközt megszenteli, akarván mondani, hogy ha jó tzélja van valakinek, azt akármely gaz eszközzel is szabad munkálnia; azért mondják pedig ezt a' gyalázatosak, mert tudják, hogy a' szívbe bé nem lehetvén látni, senki sem mondhatja egyenesen szemökbe gaz tzéljaikat, 's így ők minden gyalázatosságaikat mentögethetik azzal, hogy jó tzéljok van bennök. De tudjátok meg emberek! hogy mivel a' föntebbiek szerint azt, hogy rosz eszközzel jó tzélt eszközleni nem lehet, az okosság maga mondja: következőleg mind azok, kik, noha mesterséges álnokságaik' bizonysága szerint ép ésszel bírnak, még is ellenközőt mernek állítani, nem egyebek szemtelen tzudaroknál. — Ha tsakugyan szentelhetné, inkább szentelhetné meg a' rosz tzélt a' jó eszköz; mert azt rendesen úgy sem éri el. De mivel véletlen még is érheti el: annálfogva jó eszközzel is rosz tzélra töreködni telyességgel menthetetlen; annyival inkább, mivel a' föntebbiek szerint képtelenség.

20. §. Ezekből az is következik, hogy az elértt tzélból az eszköznek vagy megfordítva az eszközből a' tzélnak, úgyszintén a' következetből az oknak és az okból a' következetnek jó vagy rosz voltára, tsak akkor lehet következést húzni vagyis ítéletet tenni, ha egyenesen, azaz közbejött akadály nélkül, folynak egymásból; különben ellenköző jöhet ki mindenikből, mint a' mit vártunk. — És ime! ez azon kőszirt, mellyben ítéletink annyiszor hajótörést szenvednek. A' miből mind tsak az jő ki: hogy a' jó' és rosz' megitélésében soha sem lehet elég vigyázattal forgolódnunk.

21. §. A' jó eszközök közűl is pedig nem mindenik egyaránt foganatos a' jó tzél' elérésére; mert ezek közűl is eggyik alkalmasabb lehet a' má-

siknál. Ezt azonban kinek kinek isméreteihöz képest ön belátása mondhatja meg.

5-dik Szakasz. A' jóval élésről.

22. §. Miképen kelljen már a' megismertt 's kieszközlött jóval élni? fontos kérdés; mert az orvosság is válhat méreggé a' visszaélés által. Itt azonban eggyes meghatarozott szabályokat adni nem győzne senki, de nem is lehet.

Átalánosan tsak azt kell fő szabályúl megtartani, hogy *soha a' jóval vissza ne éljünk*; inkább kevesebbé éljünk mint lehetne, mintsem hogy túl a' rendén éljünk vele. Egyszóval éljünk vele *mértékletesen.*

Mert van minden két ellenköző köztt egy összekötő pont, melyet a' természet választott magának. Mint a' meleg és hideg köztt van fagypont, a' valóság és hijány köztt a' semmi: úgy van a' jó és rosz köztt is egy pont; melyet épen azért könnyű eltéveszteni, mivel az átmenet eggyikről a' másikra észrevehetlen; pedig ez átmenetpont' áthágását a' természet kegyetlenül megbosszulja. De azért ne rémüljünk meg. Segít itt a' tudomány; tsak ügyeközzünk minél többet tanulni. Ha szabánkat a' meleg' fokai szerint tudjuk fűttetni: már találhatunk mértéket az evésben ivásban is, és így egyebekben is; annyival inkább, mivel a' természet maga önkint vezérel bennünket e' középpont' megismerésére.

(Folytatása 's vége következik.)

Sasku Károly.

3.

A' földindulásról és vulkánokról.

1.

A' földindulás okai.

Az ember ezen — mint Lichtenberg nevezte okállat (Ursachenthier) nagyon megszokta, hogy mindennek a' mi szeme elejibe tűnik okát kérdezze. Ez ugyan igen dicséretes szokás. De még jobb volna egy kevéssel ha az ember mihelyt valamelly kérdést feltesz, meg is felelhetne rá, 's megmagyarázhatná a' *honnan*-t mert a' mi a' többieket illeti azokban szintúgy nem látunk szükséget, mint a' kérdésekben. Erre nézve azonban csak a' philosophusok, vagy mivel azok a' szóban forgó kérdés eldöntésére semmit sem tehetnek a' geologusok írásait kell forgatni, 's azonnal találunk minden oldalon feleleteket és magyarázatokat, csak az a' baj hogy igazán kielégitőt igen keveset.

Ezen bevezetés után nem fogja a' jámbor olvasó várni, hogy őtet a' fölindulás, vagy helyesebben a' földrengés sajátképi okainak fejtegetésével mulattassuk. Ezzel is úgy van a' dolog, mint sok más még sokkal közönségesebb jelenetekkel p. o. a' szelekkel, mellyeknek eredetéről már egész könyvtárokat még mély mathematikai értekezéseket is írtak, tele tudós algebrai formulákkal, 's azonban még most is a' legjobbat vagy legalább a' legigazabbat felőle egy igen esmeretes közel kétezer esztendős könyvben találjuk, mellyben meg van írva, a' szél zúgását hallod, de honnan jő és hová megyen nem tudod.

Épen így nem tudjuk a' földrengésekről is, hogy honnan jőnek, és hová mennek. Némellyek földünk belsejének villányos munkásságából akarták azt magyarázni. De ez annyit tesz, mint a' dolog helyébe képet állítni, bennünket olly szólásformával — phrasis — akarni kielégíteni, melly épen ollyan homályos, mint az, a' mit világosítnia kellene. Mások azon elemeknek mellyekből a' föld áll, különösen a' víznek, 's az érczi alapoknak chemiai munkálatiból akarták azokat származtatni. De ez ismét ollyan vélemény, mellyet semmiképen meg nem lehet mutatni, 's ezen két magyarázatmódok még ha össze vétetnek is, korán sem elégségesek mind azon jeleneteket, mellyek a' föld rázkodásokat olly sokszor követni szokták kimerítőleg megfejteni.

A' legújabb időkben nagyobb részint abban egyeztek meg a' természetvizsgálók, hogy ezen tünemény igazi okát földünk középponti tüzében keressék. Ez a' föld t. i. — úgy mondanak ezen hypothesis kedvellői, származásakor a' rendkivüli forróság által okozott olvadás állapotjában volt. Évezredek lefolytával kihűlt ezen nagy golyóbis, természetesen legelőször a' felületén, hol osztán azon kemény héjjat formálta, mellyen mi most ollyan bátorságban képzeljük magunkat, míg a' még ki nem hűlt belsejét még most is forró hévség emészti 's egészen híg állapotban tartja.

Ha már a' víz, melly mint minden nehéz test a' mélységet keresi 's azt nagy mozgékonysága miatt könnyen meg is találja, a' föld héja alá, azon mélységbe lehat, mellyben a' kövek és érczek folyvásti higság vagy folyóság állapotjábau maradnak, épen olly hirtelenséggel párákká oszlik fel, mint mikor a' vizet izzó szénre, vagy fehértüzességű vasra öntjük, melly párák a' mint tudjuk a' forró meleg által, roppant és valóban rettentő erő által

feszűlnek ki, ollyan erővel mellynek semmi, és így a' föld héja sem állhat ellene.

Ez a' mit mondánk a' legújabb és legelfogadhatóbb magyarázat, 's alkalmasint az is marad mind addig valamíg jobbra nem találunk. Csak az nem akar némelly makacsok fejébe férni, hogy juthat a' víz azon tűztengerhez, holott a' már egyszer formálódott oxydhéj, és maga ezen tenger felett lebegő, és igen terjedékeny párák a' víz oda férhetését szükségeskép tökéletesen megakadályozzák.

2.

A' földrengések' osztályozása.

Mivel e' szerint ezen tűnemények igazi okának felfedezésével se hogy sem lehet boldogulni, hogy a' dolognak legalább a' külső tudományos színe meglegyen, igyekeztek azokat bizonyos osztályok alá rendelni. A' földrengéseknek állítólag három féle osztályai tapasztaltattak:

1. Egyszerű irányzatu és horizontaliter rázkodó rengések.

2. A' földnek verticalis és mint egy alólról felfelé lövellő rengéseit.

3. Horizontalis 's egyszersmind verticalis irányzatú reszketések, mellyek a' földrésznek forgószél forma mozgását okozzák, ollyan forma mozgást, mint a' szélvésztől háborgatott tengeré. — De mivel ugyanazon földrengés különböző tájékokon különböző, sőt gyakran az említett mind a' három osztályokhoz tartozik, 's mivel átaljában ezen osztályozásból a' tudományra, vagy a' szóban forgó tárgy esmeretére semmi haszon nem hárúl: ezeknek további fejtegetésébe ereszkedni czélirányatlan időtöltés lenne.

3.

A' földrengések irányzata és tartóssága.

A' földrengések irányzatáról is a' világtájékokhoz képest több hypotheseseket igyekeztek felállítni. *Courjolles* szerint csak a' délvonalok (meridianus) irányában terjednek azok, mások a' magnesi délvonalt szabják ki nekik sinormértékűl 'stb. De ha a' dolgot elfogulatlan, 's egy kevéssé közelebbről vizsgáljuk, meg kell vallanunk, hogy valamelly fő, az az gyakrabban vagy többnyire előjönni szokott irányzatáról a' földrengéseknek, hasonlókép — semmi bizonyost nem tudunk.

Valamivel elébb haladtak a' mint hiszik ezen jelenetek tartósságának esméretében. Tapasztalták ugyan is csaknem minden kifogás nélkül, hogy a' legerősebb földrengések egyszersmind a' legrövidebbek is voltak. A' legpusztítóbb lökések, mellyek egész tájékokat 's a' lakosok közűl több ezreket hirtelen semmivé tesznek, rendesen nehány pillanat munkája. Jamaikának 1692-ben négy földrengés, mellyek közűl mindenik csak néhány másodperczig tartott, egész felületét úgy össze vissza hányta, hogy az egész szigetnek egy megyéjére vagy tájékára sem esmertek többé rá. Lissabont 1755-ben három' földrengések, mellyek hat perczenyi idő alatt következtek egymásra, tönkre tették; Messinát szintúgy három rengés 1783-ban Carracast is három 1812-ben, melly rengések közűl egyik a' másiktól egy egész perczenyi távolságra sem volt.

A' millyen rövid szokott lenni az igen erős földrengéseknél a' sajátképi catastropha épen ollyan sokáig szoktak tartani rendesen az utóbajok, nem csak azon időt, míg az emberek összerombolt lakhelyeket kiigazgatják, 's a' szerencsétlen eset által

okozott károkat némileg helyre hozzák, — erre gyakran több évtizedek kivántatnak, hanem azon időt értvén míg a' föld lecsendesedik. Azon fő rengéseket t. i. követni szokták rendesen a' földnek más, kevésbé erős mozgásai, mellyek hetekig, sőt gyakran hónapokig is eltartanak, 's mellyek az előbbeni szerencsétlenségek által megrémült elméket nem hagyják nyúgodni. Ezen utána következő rázkódásai a' földnek p. o. Lissabon összerombolása után hat egész hétig tartottak, Cumánanak általános tönkre tevése után tizennégy hónapig; sőt a' Messina szerencsétlensége után 1783-ban az egész Calabria földje hat egész esztendeig folyvásti háborgásban volt.

4.

A' földrengés előjelei.

Erről is különböző hypotheseseket gondoltak ki, 's kivánatos volna hogy azok közül csak egyetlen egy is, tökélletes biztosságú volna, hogy ha ezen szerencsétlen esetek által, az emberi lakhelyek annyira összeromboltatnak is, legalább azon boldogtalan tájékok lakosainak életét ne veszélyeztetnék. Ha illyen bíztos előjelek volnának, azok által az emberek eleve megintetnének, 's jókor elszaladván legalább életeket megmenthetnék. De fájdalom a' legborzasztóbb rengések gyakran minden intő előjelenségek nélkül köszönnek be a' mint p. o. Lissabonban történt, hol a' legszebb reggeli időben a' lakosoknak legnagyobb része semmi szerencsétlenséget nem sejdítve a' templomokban Mindszent napját innepelve, ezen épületek összerogyott omladékai alá temettetett. Néha ugyan, de igen ritkán a' föld nagyobb rengéseit néhány kissebbek előzik meg mint Chiliben, hol a' lakosok a' legkissebb efféle jelekre házaikból kifutnak. Gyakran

hallik valamelly földalatti sajátnemű ropogásforma is, hasonló a' távol eső mennydörgéshez, puskalövésekhez, vagy kocsizörgéshez. De ezen előjelek is gyakran hiányzanak a' földrengéseknél, viszont gyakran több hónapokig hallatnak a' nélkül hogy földrengés követné őket. Az utolsó rendbeli legújabb és legnevezetesebb jelenések közé tartoznak azon pukkanások (detonatio) mellyek 1822—1825-dik években a' dalmacziai sziget Meleda alatt Ragusától négy mértföldnyire csaknem naponként hallattak, 's mellyeket a' lakosok először tengeri ágyúzásnak, azután pedig Boszniában a' Törökökkeli csatázások következéseinek tartottak.

Mivel a' föld ezen rázkódásaiban mint alább meglátandjuk a' tenger is részt vesz, nem kételkedtek róla, hogy a' gőzkörben is erőszakos változások fognak történni, sőt ezeket mint a' földrengések előjeleit a' barometrum kénesőjének hirtelen és nagy alászállásán akarták tapasztalni. Emlegetik Orán nevű patikásnak Algierban egy Menon nevű generálnak Savoyenben többször ismételt állításait, kik a' barometrumot az erős földrengés pillanatjában hirtelen alább szállani, és ingadozni, azután pedig ismét felyebb menni látták. De ezen tudósítások közűl egyetlen egy sincs bebizonyosodva, 's ha a' barometrumnak ezen ingásai valóban megtörténtek, mivel azok a' földrengéseivel egyszerre tapasztaltattak, azon rázkódásoknak következései is lehettek, mellyeket a' barometrum edénye szenvedett azon fallal együtt mellyen függött. Az illyen esetekben a' barometrummal tett csak azon tapasztalások döntenék el a' dolgot, mellyek kevéssel a' förengés előtt vagy után tétettek; de illyek még nem említtetnek.

A' felyebb említett Meleda szigetén nyugalmas és párt nélküli vizsgálók a' barometrumon a' földrengés előtt több hónapokig legkisebb szembetűnő

változást sem tapasztaltak, bár azon pukkanások mindig némi csekély földrengésekkel jártak. Humboldnak Amerikában elég alkalma volt illyen tapasztalásokat tenni, és figyelmét különösen azokra fordította, de úgy tapasztalta, hogy a' barometrumnak még a' periodicus ingásai is, mellyek a' fordító alatti országokban olly rendesek, a' földrengések által észrevehetőleg meg nem háborittattak.

Szinte illyen bizonytalanok azon tudósítások is, mellyek a' földrengések alkalmával némellyek által állítólag a' hévmérőn tapasztalt változásokról szóllanak. Ha az ezen tárgyban eddig gyűjtött tapasztalásokat összevetjük, egy részek a' levegő-mérséklet emelkedését, másik alább szállását bizonyítná, egy harmadik pedig a' levegő melegségének semmi változásait nem említ. Itt is legjobb lesz tehát semmi hypothesist fel nem állítani, hanem újabb és jobb tapasztalásokat bevárni.

Ugyan ezt lehet mondani a' felhőkről is, mellyeket némellyek a' földrengéseknek elejibe, mások utánna küldenek. A' Messinára nézve olly gyászos 1783-dik esztendőben egész Europa és nyúgoti Asia, több hónapokig, vereses ködděl volt beborítva, melly különösen a' Calabria földjére sűrűn leereszkedett, és a' tengerparttól fogva, egész száz mértföldig nyúlt be a' tengerbe. Meglehet sőt hihető, hogy ezen köd azon földrengéssel, melly azon esztendőben Europában és Asiában több tartományokat háborgatott, egybeköttetésbon volt. De más szint' ollyan nagy, és még szélesebb terjedésű földrengések ismét köd nélkűl voltak. Még kevesebb bizonyost lehet mondani, a' földrengések egybeköttetéséről a' gyakori csillaghullások megjelenésével, a' szélvészekkel esőszivatarokkal 'stb., bár a' felől is már elég véleményeket gondoltak ki,

de a' mellyek ellen szint' annyit lehet mondani, mint mellettek.

Az még leghihetőbb, hogy a' földrengések e' féle jeleit, 'mi ugyan nem, de némelly állatok igen is megérzik, különösen az ollyanok, mellyek a' földfelülete alatt szoktak tanyázni, mint a' patkányok, egerek, férgek, kigyók 'stb. Némelly házi állatokról is, kutyákról, macskákról tapasztalták némellyek, hogy azok a' földrengés előtt nyughatatlankodnak, ide 's tova futkosnak, sőt a' házakat is elhagyják. Amerikában különösen a' disznókon tapasztalták ezt, mellyek erős szaglással bírnak 's a' földben turkálni szoktak. Meglehet, hogy némelly földrengés előtt, azon ártalmas levegőfajok, mellyek a' föld belsejében fejtőzdtek ki, a' föld felületére szállanak, és így az erősebb szaglással biró állatoknak érezhetőkké lesznek. Ezt bizonyítják azon érezhető és szagolható gőzök is, mellyek az illyen történetek alkalmával a' föld hasadékaiból kifejtődznek, és egész tájékokat sűrű füsttel beborítnak. Ezeknek akarják némellyek azon gyakori döghalál természetű nyavalyákat tulajdonítani, mellyek a' földrengések után az embereket és állatokat megszokták lepni, bár azoknak szerző oka hihetőbben azon sok állati és növevényi testekben van, mellyek az illyen történetek által életektől megfosztatnak, 's a' föld felületén maradván rothadásba mennek által.

Ezek szerint a' földrengések igazi okát kifejtő theoria felállítását, kénytelenek vagyunk a' késővilág tudósaira bízni. A' mi a' földrengések történeteit illeti, hogy arról is rövideden emlékezzünk: a' régibb időkből csak azon pusztításokat esmerjük, mellyek a' földrengések által, a' Görögök és Romaiak előtt esmeretes világban íróik által lefírattak.

Ezek között legszembetűnőbbek Syriaban, vagy is inkább az egész kis Asiában történtek, mellyet még ma is úgy lehet nézni, mint kiváltképen való tűzhelyét a' földrengéseknek. Már *Plinius* emlékezik természeti historiájában (II. 28.) azon pusztitásokról, mellyeket a' földrengés a' mi számlálásunk szerint a' 17-dik esztendőben azon tájékokon tett, és a' melly által, kevés perczek alatt 12 nagy népes városok részint a' föld által elnyelettek, részint földig lerontattak. Ezen tájékokat legkeményebben háborgatták a' földrengések *Justinianus*nak a' törvényhozónak kormánya alatt 527—565-dik esztendőkben. Mindjárt ezen időszakasznak első éveiben, az egykorú történetíró *Procopius* elbeszélése szerint 200,000 ember temettetett el az összerogyott várasok omladékai alá, mellyek közűl különösen a' nagy és népes Antiochia szenvedett. 551-ben is Barytust, Sidont, és sok más városokat elnyelt a' föld. A' következő évszázadokban, mellyek közűl csak nem mindenikben történtek illyen szerencsétlenségek, bár kevésbé pusztítók, kerűlt elő az 1759-dik esztendőben egy a' legrettenetesebb földrengések közűl, melly hat egész hétig tartott, 's mellynek első rendűlésére Antiochia, Balbek, Sayd, Acre, Saphet, Nazaret, Fussa, és más városok leomlottak, 's 30,000 embernél több üttetett agyon. Talán még pusztítóbb volt az 1822-diki földrengés, melly Syriaban, Chiliben történt, 's az újabb idők historiájából a' több földrengésekkel együtt eléggé esmeretes. Két földrengésnek mind azáltal mind az újabb időkbeliek közt legnevezetesebb környűlállásival méltó lesz közelebbről megesmerkedni. Eggyik ezek közűl az lesz, melly 1746-ban Peruban a' Lima, és Callao városait elpusztította, másik melly 1755-ben Lissabont tette tönkre.

Peru tartományában, valamint a' szomszéd Chiliben is, ezen földalatti ellenséges erők, már végetlen idők óta, különös mértékben munkálódtak, valamint ezen tartományok vulkánjai is sokkal fontosabb szerepet játszottak mint a' mi európai vulkánaink. Már 1682-en October 19-én Limát egy földrengés fenekestől felforgatta 's a' város lakosai még most is évenként meggyászolják azon napot, innepélyes processiókkal és penitenczia tartással. Akkor a' földrengései minden fél óranegyedben egyenlő dühösséggel kerültek elő 's 24 óra alatt mint egy 200 igen erős rendűlést számláltak.

De 1746-ban az utolsó nagy csapáskor, melly ezen várost érte, úgy látszott Lima a' sajátképi középpontja az egész rázkódásnak, mivel itt a' legerősebb volt az, ámbár onnan körüskörül száz mértföldnyinél messzebb terjedt még a' tenger felé is. Ezen városnak tökélletes összerombolása, rendkivűli mozgása által a' földnek, melly mint valamelly tenger magos habokat látszott hányni, három percz munkája volt. Több mint 4000 ház mellyek közt több paloták voltak, 11 templom, 38 klastrom, 13 ispotály, mind egyetlen egy omladékká dűlt össze, 's 53,000 lakosok közűl, csak kevesen szabadíthatták meg életeket, vagyonát senki sem.

Nem épen olly közvetetlenűl maga a' földrengés hanem a' tengernek a' földrengés által okozott kirontása tette Callaot, a' Lima sajátképi kikötő városát tönkre. A' tenger hirtelen felduzzadt, mint valamelly hegy, 's rá rohant habjaival a' végveszedelemre szánt városra. A' megmaradt kevés lakosok beszédje szerint, kik történetből a' szomszéd hegyeken voltak, a' kicsapott tenger vize 80 lábnyi magosságra állott a' város földje felett, 's midőn a' temérdek nagyságú vízoszlop, mint valamelly erőszakos visszacsapás által ismét a' tenger

ger felé pattant, a' várost minden benne élő teremtésekkel együtt, olly tisztán elsodrotta a' földtől, hogy azon helyet, hol az néhány perczek előtt állott, csak némelly hátra maradt kőfalaljakról lehetett megesmerni. A' kikötőben volt 28 hajók közűl, négyet ugyanazon temérdek vízoszlop a' város falain keresztűl, mintegy egy német mértföldnyire becsapott, hol azok a' hegy lábánál ülepedtek meg, 's csak ezek szabadultak meg, a' többi tizenkilenczet pedig, mind meg annyi golyóbisokat, a' visszarohanó víz árja a' tenger felé görgette hol a' szem elől örökre eltűntek.

Ha azon szerencsétlenség tőlünk igen messze történt, annyival közelebb esett egy másik sokkal nagyobb, a' már felyebb is említett Lissaboni földrengés 1755-ben. Mert bár ezen rázkódás sajátképi tűzhelye Európának a' legnyúgotibb részén fészkelt is: mindazáltal annak a' következése ezen egész földrészen, sőt az egész nyúgoti Ásián, és Amerikán keresztűl is elterjedt, valamint máskép is ezen földrengés mellyről jelenleg szóllani akarunk, a' legszélesebb kiterjedésű mind azok között, mellyekről régibb, vagy újabb történetíróink emlékeznek.

Szép reggeli idő, 's a' legderűltebb ég, jelenté a' Lissabon lakosainak November első napján 1755. a' késő ősz azon kellemetes napjainak egyikét, melly ezen szelíd éghajlattal megáldott tájékokon, saját különös bájokat fejt ki Minden osztályai a' vidám népnek könnyű innepi ruhákba tódult jókor reggel — mert az ott nagy pompával innepeltetni szokott Mindszent napja volt az, a' kedves sétáló helyek, a' *Praca de commercio a Passeio publico*, és a' Tájó víz kies partja felé.

Kilencz óra felé a' lakosok, kik Lissabonban, mint egy 260 ezeren vannak, mind azon temérdek sok templomokba tódultak, mellyek ezen

fővárost ékesítik. Először a' gyönyörű természet pompáját, most az imádkozás csendes örömét élvezve, egy lélek sem sejdítette azon szerencsétlenséget, melly olly hirtelen és olly rémítő mértékben lepte meg őket.

Egy óranegyeddel tíz óra előtt a' különben olly kemény, és erősen álló földet egy rendkivüli rendülés rázkódtatta meg, melly egy pillanatban, a' város legmagosabb épületeit, először az Inquisitio nagy palotáját omladékká változtatta. A' város nagy és kissebb templomai közül a' harmincz legnagyobb összeomlott, 's a' benne összegyülekezett mintegy 30,000 híveket omladékai alá temette.

Semmiféle előjel nem előzte meg, ezen rémítő pillanatot, de ezen első rendülést hat percznyi idő alatt két más épen olyan erős követte, melly mindent összerombolt mellyet az előbbeni megkimélt, 's ezen rövid idő alatt, az egész nagy virágzó város egyetlen egy omladékká egy pusztává 's minden lakosainak sírjává lett.

Tizenegy óra felé, egy órával a' pusztulás kezdete után, a' tenger a' Tájó torkolatjánál dagadni látszott. Ámbár a' szél a' száraz felől fújt, hát épen apadás ideje volt, hirtelen felduzzadt mint valamelly hegy, épen olly hirtelenséggel rohant a' város felé, az újonan épült partot elszaggatta 's azon 3000 ezer ember holttesteivel, kik szabadulás végett oda menekedtek, a' város útszáira és piatczaira csapott. A' rendes tengeráradáson felül 40 lábnyi magosságra emelkedett fel, azoknak tanubizonysága szerint, kik a' kétszeres rémítő pusztulást a' legközelebbi hegyekről nézték. Miután a' tenger temérdek vizével az egész várost elborította, épen olly hirtelenséggel ugrott vissza, mint valamelly visszacsapodás által, mélyebbre a' legmélyebb tengerapadásnál, partot és a' tenger fenekét, messzire befelé csupaszon hagyván. De ke-

vés perczek alatt egy új vízhegy rohant a' városnak, 's e' szerint ezen ingások még háromszor keríültek elő, de mindig kisebb dülösséggel; míg végre a' tenger elnyúgodni látszott.

De még sem telt bele a' nyomorúság mértéke, mellynek ezen végső pusztulásra rendelt városra ki kellett öntenie. A' leomlott házak omladékai között egy konyhatűzről egy gyuladás történt, melly az erős szél által a' pusztulás egész helyén keresztül hurczoltatván, még azon házakat is, mellyeket a' földrengés és tengeráradás megkiméltek porrá égette, úgy hogy még azon portékák és kincsek is kárba vesztek; mellyeket a' város összeromboltatása után, néhány nappal kiáshatni reménylettek.

Meg kell még jegyeznünk, hogy ezen földrengést nem csak Lissabonban és környékén, hanem az igen messze helyeken is, bár nem ollyan nagy mértékben is érezték, Cadix déli Spanyolországban erősen megrázkódott, de minden nagy kár szenvedés nélkül. De csak hamar az első rendülések után, mint egy nyolcz tengeri mértföldnyi távolságra, a' tenger emelkedése tapasztaltatott, melly hirtelen 60 lábnyi magosságra hágott 's a' száraz föld felé tartott. A' nép a' városnak a' tenger oldalával szemközt eső kapuján, a' keskeny földágazatra akart menekedni, melly Cadixot a' szigettel összeköti, de a' kormányozó ki a' veszedelmet helyesebb szempontból nézte, a' kapukat bezáratta. Midőn a' vízhegy azon köszíklát elérte, mellyen Cadix áll, a' fő ereje azon megtört; összerombolta ugyan, a' tenger melletti sánczot, a' legnehezebb kaliberű ágyúkat messze görgette, de magába a' belső városba nem tudott behatni. De annyival nagyobb dühösséggel esett azon földágozatnak, mellyet keresztül szakasztott, 's mindent valaki azon akart megmenekedni vizeibe temetett. — Még Madrid és Spanyolország több más helyei

is, erősen érezték ezen földrengés hatásait. Az Alpeseken dél keleti Francziaországban és felső Olaszországban, sok épületek összeomlottak, több hegyek még meg is repedeztek, és meghasadtak a' neufchateli tó partja egyik oldaláról, hirtelen a' másik felé vonult, és fenekét egész a' tó közepéig szárazon hagyta, de nehány pillanat mulva, még is visszakerült a' víztömeg. Olaszországnak egész parti tájéka is sokat szenvedett, és a' Vesuv, melly November elsőjén reggel szokatlan buzgásban volt, a' földrengés órájakor hirtelen lecsilapodott. Bajorországban, Thüringenben, és a' brandemburgi márkságban, hol annyi évszázadok óta, semmi földrengés nem tapasztaltatott, sok helyeken nevezetes rendűlések éreztettek. A' híres meleg források közűl éjszaki Csehországban, a' tepliczi azon napon, délelőtt 11 - 12 óra közt, több perczekig egészen kimaradt, miután előtte kevéssel egészen megzavarodott; azután pedig erős buzgás között kirontott, vérszínre festve sok sárga vasoxiddal (ferrum ochraceum) megterhelve, még pedig olly erőszakosan, hogy minden fördő medenczék tele voltak, sőt még a' külső város egész piatczát is, beborította az árvíz. De a' Carlsbadi nem igen messze lévő forrásokon semmi változás nem mutatkozott. — Svecziában és Norvegiában is ugyan akkor sok tavak, nagy háborgásokon mentek keresztűl.

Különösen az éjszaki Europa tengerparti tartományai, nem közvetetlenűl azon földrengések, hanem a' tengernek azon rendűlése által okozott ingásaitól szenvedtek. Leidennél a' tenger a' legfelsőbb áradás pontján is jóval magosabbra szállott Glückstadtnál, és Hamburgnál pedig még felyebb emelkedett, még Danczigban, Rigában, sőt Aboban és Finnlandban a' tenger ezen ingásai igen érezhetők voltak. Angliának délnyugoti csucsára

Falmaouthnál, a' tenger mint egy 10 lábnyira emelkedett fel, legnagyobb magosságán felül, Essexben a' tavak kiöntöttek, a' derbyshírei bányákban, a' bányászok az erős rendülésekre felrémültek, 's a' Skoczia nagy tavai partjaikból kiléptek. Egy angol hajó melly az első rendülések pillanatjában, a' tenger belsejében a' Portugallia partjaitól mint egy 40 mértföldnyire volt, egy erős rendülés által hirtelen megrázkódott, melly rendülés a' hajó tetejében kárt tett.

Afrika éjszaki, és éjszaknyúgoti partjai is érezték ezen földrengés következéseit; Tanger, Fez, Marocco városok, résszerint összerogytak; Funchalban Madera fővárosában a' tenger egy más után több ízben emelkedett fel, 15 lábnyira rendes állásán felül, 's nagy pusztításokat tett.

Végezetre ezen földrázkódás Amerika némelly helyein is, még pedig, a' nagy távolság ellent nem állván elég erősen éreztetett. Az Antillák mellyek a' mexicoi tengerőbölt környezik csaknem mindnyájan szenvedtek a' tengernek erőszakos emelkedése által, melly 15 sőt 20 lábnyira is nevekedett az áradás szokott magosságán felül. A' víz melly ezen árt Antiguára és Martiniquera öntötte, fekete volt mint a' tinta, a' mit Humbolt szerint a' tenger feneke felháborodásának kell tulajdonítani, melly azon környékeken egészen földi szurokkal van beborítva. Báró Jacquin ki akkor épen az Antillak egyikén tartózkodott, fűvészkedni épen a' tengerpartra akart menni, a' midőn hirtelen a' rendes áradás idején kivül látja a' tengert feldagadni, 's nagy víztömegekben a' száraz felé tartani, csak nagy bajjal tudott a' sebesen utánna rohanó víztől megmenekedni, egy közel lévő hegy oldalára futván. Sőt még Éjszak Amerikában is érezték ezen földrengés erejét, még pedig nem csak a' tengerre való hatásai, hanem a' földnek közvetetlen meg-

rázkódása által is Boston több rendűléseket érzett, Új-Yorkban több házak leomlottak, 's különösen erősek voltak ezen ingadozások, az Ontario tava környékén Canadában. Ezen tájékok távolsága Lissabontól a' földrengés középponti helyétől, többet tesz 2000 német mértföldnél. De ha az említett helyek közül a' legtávolabb eső helyeket megtekintjük, meglátjuk hogy az egész terület mellyen a' természet, ezen nagyszerű szomorú játékot előadta, mintegy 700,000 ezer német mértföldet tesz, és így az egész földfelületének csak nem tizenketted részét. Nevezetes még, hogy ezen földrengésnek, az első és legerősebb rendűlései, a' mennyire a' felőle közlött tudósításokból ki lehet hozni, minden még a' legtávolabb eső helyeken is, csak nem ugyanazon pillanatban éreztettek, 's úgy látszik, hogy azon sebesség mellyel ezen rendűlések a' föld belsejében tovább terjednek, rendkivűl nagy és hasonlíthatatlan Micsoda földalatti rejtekhelyek és csatornák azok, mellyekben olly hatalmas erők munkálnak, mellyek ugyanazon pillanatban a' földet Portugallia, Svéczia, Brasilia és Canada alatt megrázkódtatják, városokat lerontanak, hegyeket megrepesztenek és az ocán vizeit az europai partokról, az amerikaiakra csapják! Itt is pedig a' természetnek ugyanazon keze dolgozik, melly ha ezen gigási munkák után kinyugossza magát, újjainak finom hegyeivel épen olly megfoghatatlan módon a' legkissebb apróságig szövi azon szép anyagokat, mellyeket a' virágok levelein, 's a' pillangók szárnyain nem is látnák, ha a' mesterséges microscopium segítségével nem csudálkozhatnák.

L. I.

II.

A. Hazai Literatura.

Könyvesmértetés.

1.) Legatio Joannis Hoberdanacz et Sigismundi Weichselberger ad Suleimanum I. Imperatorem Turcarum Jussu Ferdinandi I. Regis Hung. Boh. etc. obita anno MDXXVIII. — A' Bécsi Cs. Kir. Házi 's Udvari Titkos Levéltárból közli Gévay Antal, Nemes Győr Vármegye' Táblabirája, a' Magyar Tudós Társaság' Levelező Tagja és a' Bécsi Cs. Kir. Udvari Könyvtárnál Alőr. Bécsben. Strauss Antal' Özvegye' Betűivel. 1837. 4-ed rétben, I—VIII. és 1—32 oldal. Az ára 48 kr. pengő pénzben.

2.) Az 1625-diki Majus' 26-dikán költ Gyarmati Békekötés Czikkelyei, Deákúl, Magyarúl és Törökűl. — A' Bécsi Cs. Kir. Házi 's Udvari Titkos Levéltárból közli Gévay Antal, Nemes Győr Vármegye' Tábla Birája, a' Magyar Tudós Társaság' Levelező Tagja' és a' Bécsi Cs. Kir. Udvari Könyvtárnál Alőr. Bécsben. Strauss Antal' Özvegye' Betűivel. 1837. 4-ed rétben, I—VI. és 1—20. oldal. Az ára 36 kr. pengő pénzben.

3.) Az 1627-dik évi September' 13-dikán költ Szönyi Békekötés' Czikkelyei, Deákúl, Magyarúl és Törökűl. — A' Bécsi Cs. Kir. Házi 's Udvari Titkos Levéltárból közli Gévay Antal, Nemes Győr Vármegye' Táblabirája, A' Magyar Tudós Társaság' Levelező Tagja és a' Bécsi Cs. Kir. Udvari Könyvtárnál Alőr. Bécsben. Strauss Antal' Özvegye' Betűivel. 1837. 4-ed rétben, I—VI, és 1—23. oldal. Az ára 36 kr. pengő pénzben.

A' mi még II. Jósef Tsászár uralkodása alatt ezer meg ezer nehézséggel 's bajjal volt öszsze kötetve, tudniillik a' Bétsi Ts. K. Házi 's Udvari Titkos Levéltárnak nyilvánosító haszonvétele, azt boldogúlt 's halhatatlan emlekezetü I. Ferentz Austriai Tsászár és Magyar Királyunknak magos bélátása, 's a' józan tudománygyarapítás ügyében számtalanszor kinyilatkoztatott hatalmas pártfogása igen igen megkönnyebbítette. Ugyan is, minekutána a' Német Országi Történettudományt fölvilágosítani törekedő Frankfurti Egyesületnek Küldötte előtt (Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtkunde. Franckfurt am Main, 1821. 8-o III. Band. 3. Heft, S. 338—339.) haszonvételre nyitva állott a' Bétsi Ts. K. Házi és Udvari Titkos Levéltár, az igazság kedvelő Atya még inkább részesítette e' nagy kegyelemben saját hív Népeit, 's azóta szemlátomást tapasztalhatni Hammer Purgstall Jósef Báró és Bucholtz Ferentz Bernát híres Történetíróknak munkáikból, sőt azon közleményekből is, mellyeket Czech János Hazánkfia (Tudománytár. IX-dik Kötet, 217—235.) napfényre botsátott, a' fejedelmi nagy lelküségnek jótékony befolyásait a' szerentsésebb előmenetelü Történettudomány pályáján.

Halhatatlan emlekezetü Attyának ditső nyomdokait hasonló nagy lelküséggel követi e' fontos tárgyra nézve is mostani országló Apostoli Királyunk V-dik FERDINÁND, midőn ősi Házának drága ókleveles kintseit bőkezüleg megosztja jobbágyaival, 's a' Nemzeti Történeteket fölvilágosítani igyekező szorgalmas Férfiakat, kik közé jeles tudományu Hazánkfia, Gévay Antal is, méltán tartozik, hatalmasan pártolja. És Gévaynknak ugyan még a' késő Utódok előtt is maradandó ditsőségére fog szolgálnia, hogy a' kedvező al-

kalmat Hazája 's Nemzete fényével böltsen tudja egyesíteni.

Nehéz valóban meghatározni, mellyik darabot veheti a' Magyar Nemzet kedvesebben a' három kiadatott Munka közül. Az első, melly a' kiadás sora szerént legutóbb jelent meg, Nemzetünknek leggyászosabb időszakaszát, a' Mohátsi veszedelmet, 's az utána folyt közel éveket illeti, számos új 's eddig nem esmért adatokat nyujtván a' kor történeteihez: A' másik kettő, a' mi nyelvünk viszontagságaira nézve igen fontos, a' Magyar Nyelvnek diplomatikai keletéről is közöl figyelemre igen méltó új tanubizonyságot.

Hoberdanacz, más néven a' Történetíróknál Hobordánszky Jánosnak, 1527-dik évi Junius 15-dikétől Posega Földes Urának, Török Követsége Weichselberger Sigmond társaságában I. Ferdinánd Magyar Király rendeléséből ment végbe, és 1528-dik esztendőre esik Februárius hónaptól December hónapig. Mi nehéz volt helyesen kigázolni e' követségből, mindenki elgondolhatja, kinek eszébe jut Zápolyai János szoros összeköttetése a' Lengyel és Török Udvarral. Mind a' mellett is I. Ferdinánd Magyar Király Követe Uráról mindenkor a' legfényesebb méltósággal 's igen érett böltsességgel szólott a' Nagy Vezérnek ravasz kérdéseire; fejedelme igazait nem annyira az alkukötésekre, mint a' Magyar Nemzetnek szabad és törvényes választására építette; megesmértette a' Törökökkel, a' mit mostanig nem tudtunk, a' Zápolyai Jánost választó Tokaji Gyűlésnek erőszakoskodásait, 's tsak nem határtalan bátorsággal sürgette a' Törököktől elfoglalt Magyar Országi Városknak viszszaadatásukat.

Érzékeny Hazafiunak igen szívére hat e' Követség leíratásából Zápolyai Jánosnak ime kérkedő ígérete is: „*Sed convocata parte procerum et*

nobilium regni eisdem proposuit: quod si ipsum in Regem eligere vellent, haberet duos thesauros, unum acquisitum per patrem suum, alterum per semet ipsum, et quod cum patris sui thesauro vellet brevi recuperare omnia Castra per Imperatorem Turcarum ablata, potentiaeque suae ubique resistere; cum altero autem a se congesto Regi Bohemiae et Alemaniae occurrere, omnesque ejus provincias Regno Hungariae subjicere et acquirere posset." Ha Zápolyai János valóban kettős Kintstsel is bírt, mi szépen és könnyen megakadályoztathatta volna a' fegyveres erő és pénz szükéből leginkább eredett szerentsétlen Mohátsi ütközetet! — De azok a' gyávaságig elpuhúlt Fő Urak is vétkeztek a' Köz Jó ellen, kik II. Ulászló és II. Lajos uralkodása alatt szigorú Katonai gyakorlások helyett a' Kokashartz szemlélgetésben, keresték évenként mulatságos gyönyörüségeiket. Vadiánus Joachim, a' szemmel látott tanu, írta 1514-dikben: „*Cum nuper Budam — Ego et Georgius Collimitius Mathematicus et Medicus — celerrimo itinere perducti attigissemus, praeter alia, compluria, quae inibi maxima cum voluptatu sumus expiscati, animadverti etiam priscam illam inter GALLOS certaminis palestram stativis in singulos annos feriis, multo spectatorum desiderio exerceri.*" *)

Kínos Kokastántz volt a' Mohátsi tántz. A' Hazát ész, erő, munkásság és elégséges pénz képes tsak védeni a' külső és belső veszélytől, 's okos fő törpeségekben örömöket nem talál. De hadjuk el a' fájdalmakat élesztő 's bennünket naponként okosságra intő 's inthető gyászos időszakaszt.

---

*) Lássad: Mich. Denis, Die Merkwürdigkeiten der k. k. grellischen öffentlichen Bibliothek am Theresianno. Wien, 1780. in 4-o I. Abtheilung, S. 251—252.

Hogy az Erdélyi Fejedelmek a' Stambuli Udvarral Magyar Nyelven kötöttek Békességkötést, 's ugyan ezen nyelven folytatták egyebb Levelezéseiket is, azt régen tudták a' tapasztaltabb Irók. Az azonban, hogy épen ez történt a' Fölséges Uralkodó Háznak néhány Ősei alatt is, kevesebb Irótól tudatik. A' boldogúlt Kovachich Márton írá le számomra 's kérésemre az Ország Levéltárában sok év előtt a' Zsitva Toroki Magyar Békekötést, mellynek nyomára Nigroni András Tudósításában (Scriptores Rerum Hungaricarum Minores. Budae, 1798. 8-o Tomo I, 245—275.) 's egy kezemen hivatalból megfordúlt Levéllajstromban akadtam Megemlítém tanítványaim előtt e' fontos tárgyat, 's annak lakhelyét, 's ezeknek Jegyzeteikből jutott a' dolog Luczenbacher János esméretébe, ki is utóbb (Tudománytár. 1834. IiI. Kötet, 230—242. lap.) e' hetses Régiséget kiadta. Ahhoz még nagyobb artzátlanság kivántatott, hogy a' Magyar Országi II. Gábor Deák (az Elsőt Verbőtzi esmértette meg Partis II. Tit. 14.) Letzkéimet, mellyekről több ezer hallgatóm a' Magyar Nyelv Történeteiben híven emlekezik, ugyan Luczenbacher szülészsége alatt a' Magyar Tudós Társaság Évkönyveinek első Kötetükben saját izzadsága gyanánt kiadta. Hogy Gábor Deák efféle adatkeresésekben soha sem törte légyen fejét, azt mindenki tudhatja.

A' Zsitva Toroki Magyar Békekötés 1606-dik évi November hónap 11-dikén köttetett. Ezután idővetés rende szerént az Érsek Ujvári Magyar Békekötést említhetem, melly 1608-dik évi Március 28-dikán készült, Deák Bévezetéssel és Befejezéssel. Föltalálhatni ezt a' Széchényi Országos Könyvtárnak némelly 1608-ik évi, következésképen egykoru, Kéziratában illyetén tzím alatt: „*Transactio secunda Pacificatio-*

nis Turcicae per certos Suae Serenitatis ac Bassae Budensis Commissarios in Praesidio Ujvariensi facta." — Mind ennek, mind a' másik Békekötésnek Magyar Példánya valóban a' Magyar Király és Török Tsászár részéről bizonyosan eredetinek és teljes hitelünek tekéntetett, mert a' Zsitva Toroki Békekötésről határozottan írja Nigroni Tudósításában: „*Originem dein gravissimi erroris eidem Sacratissimae Caesareae Maiestati scire cupienti placuit, ut ad altissimam et Imperatoriam Serenitatem Vestram mitterer, utve Capitulationem illam reportarem, aliamque veram et realem tractationi ad Zitvam conclusae idiomate Hungarico scriptae et nunc inter Thesauros Caesareos repertae conformem mecum afferrem.*"

A' Magyar Békekötéseknek számukat a' mi tudós és derék Gévaynk a' Bétsi és Komáromi Békekötéseknek esmértető nyomaikon kivűl két újjal szaporította, tudniillik a' Gyarmati Békekötéssel 1625-dik évi Május 26-dikáról, és a' Szőnyi Békekötéssel 1627-dik évi September 13-dikáról. Ezek már Deák, Magyar és Török Nyelven írattak. Ritka és drága kintsei ezek a' Magyar Literaturának, mellyek érdemesek arra, hogy minden hazáját és nemzeti nyelvét betsűlő és kedvelő Hazafinak könyvgyűjteményébe, mint annyi meg annyi pompás diplomatikai Ereklyék, megszereztessenek. Így, a' miről nem kételkedhetni, a' finom míveltségü, és, a' mi közöttünk ritka tűnemény, a' napkeleti nyelvekben járatos tudós Kiadó több efféle előtte el nem rejtetett tárgyokra is kiterjeszteni fogja figyelmét, 's azon oldalról is, mellyről más azt nem teheti, ditsőíteni és gyarapítani fogja előmenetelünket. Én részemről, teljes levén kebelem hálával és tisztelettel a' fényes érdemü Kiadó eránt, kötelességnek tekén-

tem öt nyilván megkérni a' Haza' méltóságos színe előtt, hogy szerentsésen kezdett pályáját erős és tsüggedhetetlen lélekkel 's hasonló szoros ügyességgel és pontossággal, mint eddig, ezután is folytassa.

Horvát István.

B. Külföldi Literatura.

Könyvismertetés.

Geschichte von Böhmen Grösstentheils nach Urkunden und Handschriften. Von Franz Palacky. Erster Band. Die Urgeschichte, und die Zeit der Herzoge in Böhmen bis zum Jahre 1197. Prag. In Commission bei Kronberger und Weber. 1836. in 8. M. S. 495.

Cseh Országnak is termett, a' literatura előléptével, nemzeti történetinek visgálólag Leírója Palacky Ferenczben. Ez ifjúsága óta a' Cseh történetek 's írományok' visgáltatására szánván magát, Hayec, Pelczel, Pubicka rajzolatival, 's Dobnernek gyűjteményével megnem elégedve, az oklevelek, kéziratok, és külföldi Irók' tanuságira is kiterjeszté gondját; ezekhez képest az ősi hagyományokat, historiai adatokat, mellyek honnyában uralkodtanak, szoros próbára vonta. Nyomozásait a' Cseh Museum' darabjaiban, 's illy nevezetű munkájában: „Würdigung der alten böhmischen Geschichtschreiber" előre bocsátá; mellyekre nézve a' Cseh Országi karoktól és rendektől 1831-ben Martius 7-kén a' Cseh nemzeti történetek' megírására méltattatott.

Történeti munkájának első része, az ősvilágtól kezdve 1197-dikig terjedt: első könyve Kristus

utánni 451-dikig halad, 's az első fejezetben a' Cseh földnek természeti állapottyát 's a' Morvaival összeköttetését esmérteti meg. A' másikban annak ősi lakosit, a' Bojok és Markomannok' dolgait a' Hunnok elfoglalásáig, rajzollya le. Második könyve 451-től 894-ig terjed, 's a' cseh — egyik Slav eredetű — népnek ott letelepedtét, viszontagságait, adja elő a' Magyaroktól elfoglaltatásáig. Harmadik könyve önnön Herczegeik alatt szerencsés 's szerencsétlen állapottyokat fejtegeti 894-től 1197-dikig. Henrik Bratislav — ki Herczeg és Püspök is volt egyetemben — azaz: a' Premislidák' utólsója kimultáig.

Ezeknek leiratására, messze terjedt olvasottságon kivül, élénk Kritika, 's eltökellett igazságkövetelés vala szükséges: mindegyikének jeles tanuságit adta a' T. Iró: az elsőt megbizonyitá, se a' Cseheknek mindjárt a' Vizözön után ott telepedtőket Prágai Cosmás után, se egykori köztársasági (Respublicai) állapottyokat, se pedig a' Markomannoknak Fritigilde királynétól keresztény hitre téritettésöket, az Olomuczi és Nitrai Püspökségek' szerezteteset, és Suniasnak és Fretellánk, Sz. Ambrus tanitványinak, Püspökökké ott rendeltetését, nem pártolván. Igaz-ság-szeretetét is kitünteté: a' Slavoknak, a' Hunnoktól 430—444. (Socrates Hist. Eccl VII. 30. Priscus in excerptis, Corp. Hist. Biz. ed. Lab. t. 17. Historia Miscella l. XV.), a' Cseheknek és Morvaiaknak az Avaroktól (Menander in Hist. Biz. edit. Paris p. 103. 110 Paul. Diacon. de gestis Longob. l. II. cap. 10.) 's a' Magyaroktól (Const. Porphyrg. cap. 41. Luitprand l. II cap. 1.) meghódoltatássokat megesmervén. Ezek nyilván becsületére válnak.

Mindazonáltal minden hazafiuskodó kicsapongástól a' jeles Iró se menekedhetett meg, melly miatt több izbeli *önkényü véleményekre*; 's *igazság-*

sértegetésekre vetemedett. A' Bojok 's Mackomannok' vitéz tetteit, határaikat, mellyeket néhanéha a' Dakok, 's Metanaszta Jászok' — kiknek eddig Historikusaik nem akadtak — kissebítésivel mondott, nem érémtem; csak a' minket közelebb érdeklő népek eránti némelly állításáit veszem visgálóra, annál inkább, mivel azok, kiket az észrevétel egyenesen illetne, mind eddig szó nélkül hagyták.

A' T. Szerző a' népek' költözködésére az első indítást — dicsőségül — a' közös neven Serbleknek, tulajdon neven, Windeknek, tulajdonittya szinte Márk Aurel Császár' idejében — *minden tanubizonyság nélkül* a' 12-ik lapon. Holott az első indítás Asiában eredett. Az Asiából kiütött Hunnok, győzödelmeskedvén, földönfutókká tették az Alánokat, a' Visogottokat, Vandalusokat; másokat pedig mint az Ostrogothokat, Gepidákat, Erulokat, Rugiokat, Scyrrokat 's a' t. magokkal Daciába 's Pannoniába vonzották. „Hunnorum gens — ultra paludes Maeoticas glacialem Oceanum accolens — hoc expeditum indomitumque hominum genus, externa praedandi aviditate flagrans immani, per rapinas finitimorum grassatum et caedes, ad usque Alanos pervenit (Ammian Marcell. l. XXXI. Cap. II. p. 592. Cf. Olympiodorum T. 1. Corp. Bizant. p. 9. 10. ad an. 337. „Valente Aug. quinto et Valentiano Coss. victi et expulsi sunt Gothi a gente Hunnorum" Chronicon Pascale ad an. 376. „Sub Theodosio, primis eius imperii annis, Scytharum gens sedibus suis excita, et ab Hunnis expulsa." Eunapius p. 21. ad an. 382. „Ingentem illam paludem transiere Hunni, illico Alipzuros, Aladzuros, Itamaros, Turcassos et Boiscos — rapuere. Jorn. de rebus Gesticis Cap. 24. Ekkor még a' Slávok Karpátokon tulsó fészkökben, Vistula vize mellett, nyugton szállongoltak: „Juxta alpium Daciae sini-

strum latus, quod Aquilonem vergit, et ab ort, Vistulae fluminis per immensa spatia venit, Viniu dorum natio populosa consedit, quorum nomina licet nunc per varias familias et loca mutentur, Principaliter tamen Sclavini, Antes nominantur – Sclavini usque Danastrum et in Boream Visela (Vistula) tenus *commorantur*. Jorn. de rebus Geticis cap. II. edit. Grut. Tom. II. Hist. Aug. — Jorrandesnek e' tanuságát a' T. Iró egész munkájában fel nem hozta. Julius Capitolinus in Marco Aurelio Cap. XIV. nem a' közös költözködésről szóll; egy népnek a' másikától kiüzetése történt eleitől fogva.

Hogy a' Markomannok utánn mindjárt a' Csehek szállották volna meg a' lakhelyöket 451. eszt. tájban (70. lapon); ellenkezik a' Historiai tanuságokkal: az Atila által meghódíttatott, 's a' Catalaunumi ütközet utánn eltűnt Markomannok' helyét az Erulok birták szinte Anastasius napkeleti Császár' üdejéig, ekkor hagyták a' Longobardoknak: „Eruli — trans Istrum olim habitabant — Procedente tempore, cum numero et viribus supra finitimos omnes Barbaros crevissent, adorti singulos, pronam habebant victoriam et in eorum fortunas grassabantur. Demum Longobardos — et quasdam alias gentes vectigales fecerunt. — Susceptis ab Anastasio Romani habenis imperii, non habentes, quos deinceps invaderent, armis depositis quieuere, ac triennio pax illa stetit. — Ubi ad manus denuo cum Longobardis ventum est, magna fit Herulorum caedes, eaque Rodulfus, ipsorum rex, involvitur, caeteri omnes consternantur in fugam. — Quo factum, ut in patria amplius manere nequiverint, sed illa quam primum egressi, iter porro continuaverint per oras Istro fluvio ulteriores. Regionem ingressi habitatam olim a Rugis (Pannoniam superiorem) qui cum Gothorum exercitu in Italim concesserant, ibi constiterant. Sed cum inculta solitudo esset,

paulo

paulo post exacti illinc stimulis famis ad Gepaedum fines accedunt" etc. Procopius de bello Goth. lib. II. 14. edit Niebuhr. A' Longobardok csak a' Heruloknak Pannoniából elköltöztök utánn 527-ik tájban (Pagius in crit.) hagyták ott fegyverrel szerzett új lakhelyöket: „Cum urbem Noricum et Pannoniae munitiones, aliaque loca ac pecuniam insuper maximam Justinianus Augustus Longobardis donasset; eam illi ob causam patriis sedibus relictis in adversa fluminis ripa consederunt haud procul a Gepaedibus." Ott l. III. cap. 33.

Procopius a' Slavenoknak avvagy a' Cseheknek ekkor Elbe vizénél laktokról, mellyel a' T. Iró dicsekszik 73. lapon, egy szóval, annál inkább nyilván (mit Bestimmtheit) nem emlékezik: ott II. l. 15. rész. Szavai ezek: „Cum Eruli, acie victi a Longobardis, migrassent e patria, pars, ut supra narravi, in Illyrico consederunt, ceteri Istrum fluvium noluerunt traiicere; sed in extremis orbis partibus fixere sedes. Hos ducentibus multis, qui regio sanquine creti erant, cuncti Sclavoniorum populi per fines suos transmisere. Inde vastam solitudinem per mensi ad Varnos veniunt etc. — A' Csehek tehát felső Pannoniának átellenében az ötödik században le nem telepedhettek.

Ezekből kiviláglik az is, hogy a' Krakoviai Slaven ivadékok, Cseh (Csek) vezérök alatt, nem fegyveres erővel szerzették mostani lakhelyöket, hanem a' pusztán hagyottat szállották meg. Az 565-ik esztendő tájban Europába béütött Avaroktól meghódíttattak; de rabi állapottyoktól Samo által ők szabadíttattak-e meg, vagy a' Carinthiai Windusok, kétséget szenved: Fredegar róla ezeket mondja: „*Winidi* cernentes utilitatem Samonis, eum super se eligunt regem, ubi triginta quinque annos regnavit feliciter. Plura praelia contra Chunos

(Avares) suo regimine Winidi gesserant; suo consilio et utilitate Winidi semper superarunt." Cap. 48.

Kétséget szenved meg inkább a' T. Szerzőnek ezen állítása 106-dik lapon: Die älteste Geschichte Mährens, von der Einwanderung der Slaven daselbst bis zum 9. Jahrhundert herab, ist in ein noch undurchdringlicheres Dunkel gehüllt, als der von Böhmen. So wie jedoch das Volk der Mährer, in Hinsicht auf Abkunft, Sprache, Sitte und Character, von jeher mit dem der Böhmen eins war; so hat es auch von *jeher* dessen Schicksale im Grossen getheilt. Dieselbe Epoche der Besitznahme des Landes um die Mitte des 5. Jahrhunderts (?) dieselben Drangsale von Seite der Awaren, dieselbe Befreyung durch Samo im 7. Jahrhunderte." — A' T. Szerzőnek ezen állításához képest kétséges marad: miert neveztetnek a' Csehek *Windeknek* (Beu Widines) Chron. Moissacien. ad an. 905. Beuwinitae. Ann. Xntenses ad a. 846 's a' t., a' Moravaiak ellenben soha se; csak Slaveneknek. 'S miért volt a' Morvai Slaveneknek mindig Svatoplukig különös Herczegök? A' híres Samonnak és Libussának maradéki miért örökültek csupán Cseh herczegségben? Honnét van az is, hogy a' Csehek a' Marcomannok', a' Morvaiak a' Quadusok' lakhelyeit külön külön bírják?? Ezeknek eligazítása nélkül a' T. Irónak állítása csupa önkény marad.

Eligazítást érdemlett volna nem különben két jeles napkeleti Irónak vallása is, kik egyezőleg némelly Slaven nemzeteknek napnyúgotra, Pannonia ellenében, Bolgár fejedelmek által letelepíttetésökről szólanak: „Asparuch, Bulgariae Dux, Curati filius, ad Onclum amnem considens, irrumpentes Romanos fugat usque Danubium, et Slavinorum illic degentium septem generationes in potestatem redigit, Seberenses (Serblos?) ab anteriori Beugobororum clausura ad orientales Plagas, me-

ridiem vero et *occidentem versus* ad Avariam (in Pannonia) usque, reliquas septem gentes, sibi vectigales factas, habitare iusserat.“ Theophan. Chronogr. ad an. Constantini Pogonati XI. Christi 671. ‚Ast Bulgarii fugientes retro insequuntur. — Sed et Sclavinorum gentem, quae illic in propinquo agebat, in potestatem redigunt, ac partem suorum *in eo limite, quo Avares respiciebat*, collocant, alios in Romanorum finibus obiiciunt.“ Nicephorus breviarii p. 13. — Nem lehettek-e ezek a' Moraviai Slaveneknek is eleji? *)

Még több észrevételt szenvednek következő állításai (146. lapon): „Nach der Zerstörung des grossen türkischen Reichs in Asien im Jahr 848. und der Versprengung mehrerer kriegerischer Stämme nach Westen, — *innerhalb des Chasarenreichs, und von dessen Chanen abhängig*, lebte damals unter eigenen Woywoden das Volk der Ungarn, oder Magyaren, von Uralischer (Finnischer) Abkunft.“ — De az Asiai Turkok' nagy birodalma nem IX-dik, hanem még VIII-dik században tétetett tenkre: Lásd Assemanni. Tomo I.

Az Ugoriából kiköltözött Magyarok nem Kazár *Országban*, hanem ehez *közel* telepedtek először le; 's nem voltak annak Kánnyainak *alattvalóji*, hanem csak hadi társai: „Turcorum (Magyarorum) gens olim *prope Chazariam* habitabat, in loco, cui nomen Lebedias. Habitabant autem cum Chazaris annos tres omnibus in eorum bellis adiutores.“ Cap. 30. Lebedias a' mai Ekaterinosla-

*) Jelenti ezt II-dik Béla Király' jegyzője is: „Galliciani dixerunt Almo (Ungarorum Duci) *terram, quae jacet inter Tiscium et Danubium*, praeoccupasset sibi Keanus, magnus Dux Bulgariae, Avus Salani Ducis, usque ad confinium Ruthenorum et Polonorum, et fecisset ibi habitare Sclavos et Bulgaros.“ De gestis Duc. Ung. cap. XII.

vi megyében (Gouvernement) feküdt. A' Kazarok birtoka pedig a' Kaukasiban. Lásd Strittert Memoriae populorum Tomi III. p. II. de Chazaris et Ungris. — „Ante Arpadem Turci *nullum alium Principem* unquam habuerunt," bizonyítja azon Constantin ugyan ott. Hogy' lehettek tehát a' Magyarok a' Kazarok' alattvalóji? A' hadi társok, segítők, egymásiknak alattvalóji-e? kivált ha külön laknak. — A' Magyarok Urali néptörzsökből származtak ugyan, de nem a' Finnektől; a' Finnek azon Urali néptörzsöknek nemzetsége, mellynek a' Magyarok, Kunok, Paczinitták 's a t. mint a' tót különbféle nemzetségek is azon egy törzsökből származók. Lásd: De peregrinis nominibus Magyarorum, avitarum sedium indiciis. Pesthini 1837. *)

Hazafiúskodásától szinte tulságig ragadtatott a' T. Szerző ezen szavaival: „*der abgeschmakt* fabelnde Anonymus Belae regis Notarius, der weder von der Existenz des alten mährischen Reichs, noch von Swatopluk, und dessen Söhnen weiss, spricht von einem Herzog von Neutra, Namens Zubur,

*) Tudta 's vallotta ezt Rosenbergi Miklós is, Maximilián Császárnál 1499-ben Lengyel követ, mondván: Sunt Tartaris de Cazan alii (populi) magis Aquilonares, ex quorum *genere* Hunni, qui nunc Hungari, prodierunt, dicti *Ugri*, sive Ugrici, ab Ugra flumine: ferox hominum ac barbarum genus, crudis omnis generis animalium carnibus, simul atque piscibus, vescentes, ferarum venationi variarum intenti, sed maxime pelles nobiles ferrentium, unde quaestum suum omnem consequuntur. Hi Idolatrae sunt ab omni humanitate alieni, et lingua et moribus a caeteris discrepantes." Orationis a G. A. Kollar editae p. 206. Maradékaik mainapig *Megerják* nevezet alatt ott laknak. Ural délnyugoti oldalán Volga és Ural (Jaik) folyók között. L. Atlas von C. Desjardins negyedik táblán. L. Bővebben. De peregrinis Magyarorum Nominibus, avitarum sedium indiciis.

einem Wasallen des Böhmen herzogs (!) der hier überwunden und hingerichtet worden sey.“ — (150. l.) — „Die Ereignisse, welche die Festsetzung der Magyaren in dem heutigen Königreiche Ungarn herbeiführten und begleiteten, sind nicht allein durch grosse Dürftigkeit und Unbestimmtheit gleichzeitiger gbaubwürdiger Uiberlieferungen in tiefes Dunkel gehüllt; sondern auch durch spätere eben so rohe als kecke Erdichtungen und das Bemühen neuerer Schriftsteller, die Dichtung mit der Wahrheit in Einklang zu sezen, in unauflösbare Widersprüche verwickelt“ 155. lapon. „† Dass hier zunächst der Anonymus Belae regis notarius gemeint ist, braucht kaum gesagt zu werden. Der trieb es noch viel ärger als unser Hayek, und giebt dem Kadlubek nichts nach! Dass es noch Männer gibt, welche dieses fade Kleeblatt *historischer Romanschreiber*, *aus falschem Nationalismus*, *für die Geschichte zu retten sich bemühen, ist wahrlich ein unerfreiliches Zeichen der Zeit.*“ Ott a' jegyzetben.

Ezekre nézve szükség mindenek előtt előbocsátnom, hogy mi II-dik Béla Királyunk' jegyzőjét se csalatkozhatatlannak, se hibátlannak nem tarttyuk; az ő korabéli Irókkal Prágai Cosmással, az Orosz Nestorral, Martinus Polonussal közös tévedéseit megesmerjük; kivált üdő soroztatási hibáit nem tagadjuk; csak azokban, a' mikben más hiteles Irókkal egyez, hol ellenmondást nem szenved, fogadjuk el tanuságát, mint a' T. Szerző Cosmásét, Kadlubekét, Hajekét 's a' t. Annyival inkább, mivel tudósításival megegyez polgári, és geographiai állapottya hazánknak telyesen; mi egy mese-rege Irótól kitelhetetlen; 's mivel a' köznépi mendemondákat elmellékelte. „Hungariae gens primordia suae generationis, et fortia quaequae facta sua, ut ex falsis fabulis Rusticorum vel a garulo cantu ioculatorum

quasi somniando audiret, valde indecorum, et satis indecens foret. Ergo potius a me de certa *scripturarum* explanatione, et aperta Historiarum interpretatione, rerum veritatem percipiat." Igy hitelesíté ő magát. Prologo in Gesta Hungarorum.

De, habár nem említette is Zvatoplugot, nem tudta e az egyesült Cseh—Morva herczegséget? mondván: „Zvardu et Cadusa, nec non Huba, cum velocissimo cursu venissent usque ad rivulum Turmás, ubi descendit in rivulum Nitrae, viderunt habitatores illius provinciae Sclavos et Boemos eis obsistere cum adiutorio Boemorum. Quia mortuo Athila rege terram, quae iacet inter Wag et Gron, a Danubio usque ad fluvium Morova, Dux Boemorum sibi praeocupaverat, et *in unum Ducatum fecerat.*" Cap. XXXV. Vallotta-e Zuburt Zvatoplug' fiának, vagy Vasallusának? mondván: „Tunc tempore per gratiam Ducis Boëmorum, Dux Nitriensis factus fuerat Zubur." Ott. Az eránt pedig bizonyossá tehetem a' T. Szerzőt, hogy egy Magyar Iró se vítatá Zuburt Zvatuplug fiának, vagy Vasallusának, hanem a' hadi nép vezérének (Dux) Nitra várában — Nagy Morva Ország' elfoglaltatása eránt hiteles tanuink Luitprand, és Porphyrogeneta Constantin: az első vallya (lib. II. cap. 1) „Primo mortis Arnulphi, natique eius ordinationis anno (900) Ungari magno collecto exercitu, Movananorum gentem — sibi vindicant, castra diruunt, Ecclesias consumunt." A' másik: „Post huius autem Suendoploch mortem (a. 891.) anno uno in pace exacto, orto dein dissidio et bello civili, funditus eos (Moravos) invadentes Turcae (Hungari) exstirparunt, regionemque eorum occuparunt, quam hodiernam usque diem (950) incolunt" l. c. cap. 41. 'S ismét: „Turci Magnam Moraviam ingressi incolas eius expulerunt, ibique sedes suas posuerunt, tenentque etiam in hodiernam usque diem"

cap. 38. Nem egyez-e meg ezekkel Béla királyunk jegyzője? mondván: „Propter hoc factum (Nitriam captam, ac Zubur interemtum) omnes homines illius patriae et omnes nobiles filios suos (victoribus) in obsides dederunt, et omnes nationes illius terrae se subiugaverunt, verum etiam omnia castra eorum ceperunt, quorum nomina sunt usque modo Stumrey, Colgovcy, Trusun (Trentschin) Blundus et Bana, et ordinatis custodibus castrorum, iverunt usque ad fluvium Morova, et firmatis obstaculis constituerunt terminos regni Hungarorum usque ad Boronam et usque ad Saruvar, et adepta victoria reversi sunt ad Ducem Árpád.“ Cap. 37. — Azért látszik tehát nyilván a' T. Szerzőnek ő-ízetlen mesézőnek, mivel azt vallá (cap. VII.) „Dux vero Zulta – ex parte Boemorum fixit metas usque fluvium Morva, sub tali conditione, ut dux eorum annuatim tributa solveret Duci Hungariae.“! De nem volt-e ez minden hóditóknak szokása? Nem lettek-e adózójikká a' Csehek a' Frankoknak is? Eginhardus in vita Caroli, etc. — De a' Magyaroknak itt telepedtökre (Festsetzung) nézve is miért vallya őtet Költői-rege-Historikusnak? Miért vádollya Tudósainkat hamis *Nationálismussal?* semmit bé nem bizonyítván: ennek semmi okát nem adhatom, nem is felelhetek csufolódására, mint önnön szavaival: ez az emberi miveltségünk' előhaladásának nem örvendetes jele!

Azon T. Szerző a' Morváknak keresztény hitre térítésökről szólván 107-dik lapon, nem látszik Rinhard, vagy Reginarius Passaui Püspököt esmérni, kiről irva vagyon: „Rinharius, Episcopus Pataviensis, *Apostolus Moravorum*, baptizat omnes Moravos.“ Chron. Lauriac. Bernard Norici. Se Moymares, Privinna, Morva Herczegeknek, Mainczban megkereszteltetésöket nem tudja: „Illo etiam tempore (817) rex Slavorum cum tota familia sua ba-

ptizatus est in Moguntia" Ap. Petz Script. rer Austr. tomo I. p. 1304. és 211. — Reginard' Apostoli buzgóságát követte, Passavi püspökségéről lemondván, Urolf az Avaroknál és a' Morvaiaknál olly szerencsés előmenetellel, hogy felvigyáztatássokra négy Püspökséget, 's Püspököt rendelt, kiket II-ik Eugenius Pápa meg is erősített 826-ban: „Eugenius — Ratfredo Favianensis (Viennensis) Methodio Speculi Juliensis, quae Soriguturensis nuncupatur, atque Alevino Nitraviensis parique modo Annoni Vetnariensis, Ecclesiarum Episcopis' L. Cod. Dipl. Hung. Tomo I. p. 158. A' Pápának ezen levele a' Reicherspergi levéltárban feltaláltatván, kiadatott először Gewoldtól 1601-ben. Ennek valóságát — csupán nem említtetésére nézve — tagadja a' T. Szerző; de a' nem említésből — okoskodásnak (argumentum negativum) van-e ott helye, hol állítók viaskodnak? Mi okok lehetett volna a' Passavi Püspököknek, 's a' Salzburgi Érsekeknek, egyházi hatalmat követelni Morva herczegségre, ha ott térítést nem tettek volna? mondhatták-e volna nyilván IX. János Pápának az egész német birodalmi Püspökök: „Terra Schlavorum, qui Maraci dicuntur, regibus nostris, et populo nostro, nobis quoque, cum habitatoribus suis subacta fuerat, tam *in cultu religionis*, quam ex tributo saecularis substantiae: quia *exinde primum imbuti et ex paganis christiani facti* sunt. Et id circo Pataviensis civitatis, in cuius ditione sunt illius populi, ab exordio christianitatis eorum, quando voluit et debuit, illuc nullo obstante intravit etc. Cod. Dipl. Tomo I. p. 229. — Hamar megszűntek ugyan ezen Püspökségek; — a' Bajorok és Morvaiak közötti ellenségeskedések miatt — de voltak bizonnyal: Anno, Vetvári Püspöknek, nálunk feltalált, 's T. T. Jankovics Miklós' Gyűjteményében lévő rézpecséttye nem hagy helyet a' további kétségeskedésre. Örvendünk

rajta, hogy mi tudatlan Magyarok is mondhatunk valami újságot a' T. Szerzőnek.

Szint erőnek erejével tagadja a' T. Szerző a' Morvai Püspökség' voltát is a' IX-dik században. Ezt Methodius, a' Morvaiaknak új Apostola, IX-dik János Pápától Érsekké neveztetvén 880-ban szerzette, midőn még a' Csehek a' Mainczi Érsekség és Regensburgi Püspökség' hatalma alatt voltak. Elszakasztattak ezek attól VI. Benedek Pápa,'s I. Otto Császár' engedelméből 973-ban, 's első Püspökök lett Saxoniai Ditmár. De volt a' Morvaiaknak is tulajdon Püspökjök: kit Wratislavnak (Wraczeknek) nevez Prágai Cosmás (p. 9037. edit Menken); 's a' Mainczi Zsinatban nyilván előfordúl: „In nomine P. et F, et Sp. S. Ego Willegisus, Mogunciacensis Archiepiscopus — Notum facimus — quapropter auctoritate ipsius (Papae) adstipulantibus quoque assesoribus nostris, venerabilibus episcopis, Spirensi, Wormatiensi, Pragensi, *Moraviensi* etc. Data IV kalendas Maji, anno dominicae incarnationis DCCCC. LXXVI. Actum Moguntiae in nomine Domini. Amen." L. Guden Codex Diplom. Mogunt. I. p. 122. Wratislav' holta utánn a' Morvai Püspökség II-dik Boleszlav Cseh Herczegtől, politikai tekéntetből, a' Prágaival egyesíttetett, 's Sz. Albertnek, kereszt nevén Woyteknek, ki 983-ban lett Prágai Püspök, köz felvigyázására bizattatott. VII. Benedek Pápa, 's II-dik Otto császár helybehagyásával egyesűlve maradott 1063-dikig. Stredowszky Eccl. Morav. Historiae p. 576. Ezen Morvai Püspökség' egyházi hatalma alá tartozott Moraviának a' Magyaroktól elfoglalt része is.

Ezekhez képest azt állíttya — állíttya, mondom, mert egy tanúsággal se bizonyíttya bé, hogy a' Magyaroknak Lech vizénél 955-ben megveretetésök utánn a' Magyar Országi tótság is Morva és Vág vizek között, Tátra és Mátra hegyekig, a' Cseh

Herczegséghez tartozott; szavai ezek: „Es unterliegt trotz dem Schweigen der gleichzeitigen Chronisten, keinem Zweifel, dass Boleslaw I. gleich nach dem Jahre 955 die einmahl errungenen Vortheile gegen die Ungarn weiter verfolgte. Er entriss ihnen nicht allein das heutige Mähren, so weit es in ihrer Macht gewesen, sondern auch die östlichen Gebiete des einstigen Grossen Mährens, die heutige Slowakei zwischen der Donau und den Karpaten, bis an das *Matra* Gebirge hin.“ „Vgl. unten, was über die Gränzen des Prager Bisthums im Jahre 973 gesagt wird.“ 221. lapon. „Für Kenner des Alterthums ist die Bemerkung wohl überflüssig, dass *diese Gränzen der Kirche, auch die des Staates waren.*“ 227. lapon.

A' T. Szerzőnek ezen *tanúk' halgatásából* kitanult *bizonysága* annál szembe tünőbb, minél inkább mind önnön vallásával, mind egyetlen egy felhozott oklevelével, mind a' régiséggel ellenkező:

1). Megesméri — 's ez becsületére válik — hogy az Augustai ütközetben a' Magyarok' egész hadi ereje semmivé nem tétetett: „Die Sage von der Vernichtung sämmtlicher hundert tausend Magyaren bei Augsburg sollten denkende Historiker jenem Witikind nicht nach schreiben; kein Kriegskundiger kann und wird sie glauben. Die Schwerbewafneten, an Zahl schwächeren, Deutschen hatten den Sieg mit grossen Verlusten erkämpft; sie konnten daher der leichten, durch die Schnelligkeit und Ausdauer ihrer Rosse ausgezeichneten feindlichen Reiterei die Flucht nicht abschneiden, noch weniger sie darauf einholen und niedermetzeln; denn, waren die ungrischen Reiter ermüdet, so waren es die Deutschen nicht weniger. Für diese Wahrheit spricht auch die gleichzeitige vita S. Udalrici: „Et quamvis incredibilis numerus illorum occisus fuisset, tantus tamen exer-

citus eorum remanebat, ut hi, qui de propugnaculis Augustae civitatis eos venire conspexerant, non pugna lacessitos eos redire aestimaverint, donec praetereuntes civitatem ulteriora Lici fluminis festinando repetere cognoverunt.“ (Apud Mabill. sec. V. Bened. cap. 12. p. 400.) „*Das Landvolk allein aber kann eine in Flucht geschlagene feindliche Armee nie aufreiben.*“ — A' Cseh hadi erő is Lech vize — melléki ütközetben együtt vérekedvén a' Magyarok ellen, a' Cseh köznép tehát maga hogy' teheette volna a' meggyőzött Magyar hadi sereget egészen tenkre? 'S szükség volt-e a' vert hadnak Cseh Országon keresztűl kerűlve haza jönni?!!

2.) Ezt nyilván valósíttya Alold is: „Deus confortavit brachium Ottonis M. Imperatoris. — Ut cum praedis redeuntes barbaros apud Vindeliciam immaniter superaret in die S. Laurentii. — Qua ex contritione ita defecit Hunorum temeritas, ut nunquam amplius in Germaniam auderent redire. Sed tamen Osterrichiam, eis proximam, ne quaquam in pace sinebant, donec eorum Dux, quem Ursum (Toxum) appellabant, homo ferox et rapax instar belluae, a quo nomen habebat, superesset † 972“ Ad an. Az 955. — Ha az Augustai ütközet utánn is illy hatalmasak maradtak a' Magyarok szomszédságokban; ha Henrik Bajor Herczeg Ostrichiát csak 985-ben foglalhatta vissza tőlök (Monumenta Boica, nova collectio Vol I. p. II. p. 208.) visszafoglalhatták-e a' Csehek egész Moraviát — Magyar Országnak majd harmadával együtt — szinte Mátráig?!

3). Moraviának Teyna vize Morvába folytáig visszafoglaltatása, a' T. Szerzőtől említett egyetlen egy oklevélben, nyilván Breczislavnak, Ulrik Cseh Herczeg fiának, tulajdoníttatik 1030-ban e' szavakkal: „Notum sit omnibus — quod ego Brachizlaus, filius illustris boemorum ducis (Udalrici) *profliga-*

tionem ungarorum de terra nostra Moravia, Dei tantum auxiliante brachio factam profiteor. Illachrimayi sane, quando videbam loca Sacra, ubi coepit Christianitas per eosdem Ungaros, *tum paganos*, devastata et diruta, atque in ruderibus dissipata iacere, — devovi tum pio meo proposito magnam spoliorum copiam ab eis devastatoribus receptam in reaedificium predictarum ecclesiarum impendere — — — videlicet circuitum in conterminio ungarorum iuxta fluvium Marava, ubi alius fluvius, qui Tye nuncupatur, in eandem fluit, cum loco Tyn a cultoribus plane deserta.“ Cod. Dipl tom. VII. vol. IV. p. 40 – 41. Hogy' bírhatta tehát akár I. Boleslav (955—967), akár a' II-dik (967—973.) nem csak egész Morvát, hanem Vág vize mellékét is, Tátra és Mátra hegyekig?!

4). Abból, mivel már I. 's II-dik Boleslav Cseh Herczegek alatt a' Prágai — igazán: Morvai — Püspökség alá tartozott a' Vágvize melléke Tátra hegyéig; hamisan következteti ki: *tehát az ő polgári hatalmok alatt is volt.* Ezt a' régiség nem hogy valósítaná, de valótlanittya is: Cseh Ország elejénten szinte 973-dikig Regensburgi Püspökséghez tartozott: azért a' Cseh herczegség a' Thuringiai Herczegé volt-e? Austria, Bécs, szinte a' XVIII dik századig a' Passaviai Püspökséghez tartozott: azért a' Bajor Herczegé volt-e?? Ezen okoskodásával a' T. Szerző ő magát valóban nevetségessé tette. — Hogy valaha a' Cseh birtok szinte Mátráig terjedt volna, költemény: az 1076-ban költ III. Henrik Császár' levelében *Mátráról* szó sincs: a' Prágai *Püspökség'* határait leírván, így szól: „Ad orientem hos fluvios habet terminos: Bug et Vág. Inde Ungarorum limitibus additis usque ad montes, quibus nomen est Teitri (Tatra) dilatata procedit. Deinde in ea parte, quae meridiem respicit, addita regione Moravia, usque ad fluvium, cui nomen

est Wag, et ad mediam *sylvam*, cui nomen est *Mure*, et eiusdem montis parochia, tendit, qua Bavaria limitatur.“ Cos. Prag. edit. Menken p. 2057—2060. Hol itt a' *Mátra hegye??*

Első Királyunk Sz. István eránti néhány állításai is észrevételt kivánnak: „Adalbert, mit eigenem Nahmen *Woytek*, zum Bischofe von Prag geweiht, schon im Jahre 984. kam in die Slowakei, und begab Sich von dort begleitet von seinem ehemahligen Lehrer Radla nach Gran, an den Hof *des bereits getauften* Ungarn Herzogs Geysa; der ihn mit grossen Ehren aufnahm, ihm selbst engegen kam, und seine Belehrungsversuche kräftig unterstützte. (Chartuitii episcopi vita S. Stephani, primi Hungarorum regis, ap. Schwantner p. 415.) Mit Radlas Hilfe belehrte und taufte er eine grosse Menge Volkes, ins besondere aber Stephan, den kurz zuvor gebornen Sohn, des Herzogs selbst“ mond a' 235—6. lapon. De Hartwick nem állíttya Istvánunknak mindjárt születtése utánni keresztteltetését; szavai ezek: „Hunc Deo dilectus Adalbertus episcopus Chrismali baptizmate *secundum credulitatis suae* veritatem intinxit.“ A' ki tulajdon hite szerént kereszteltetik meg, kevesé előbb született kisded nem lehet. Chabani Ademár (ap. Labbe Bibl. MSS. tom. II. p. 168.) Istvánunk' keresztteltetését így adja elő: „Ipse (Adalbertus) abiit in Provinciam Ungariam — Regem Ungriae baptizavit, qui vocabatur Geitz, et mutato nomine in baptismo, Stephanum vocavit, quem Otto Imp. in natali ProMartyris Stephani a baptismate suscepit. — Rex quoque supra dictus filium suum baptizari iussit, et imposuit sibi nomen, sicut sibi Stephanum. Postea vero ipsi filio eius Stephano Otto Imperator sororem Henrici (Bavari) in Coniugium dedit anno CMXCIV.“ Sz. Istvánt tehát Albert Prágai Püspök 984-ben meg nem keresztelhette. Ez csak Ro-

mából vissza-térte utánn történhetett, melly 993-ban esett.

Azon T. Szerző első királunkat minden Historikusok' hire 's tudta nélkül hódítóvá is teszi, jelesèn a' Vág melléki tótság' 's Morva herczegség' nagyobb részének elfoglalójává; a' mire Besprem, Chrabry Boleslav Lengyel király' szülötte, II-dik Mecislavtól kiüzetve, 's Sz. Istvanhoz folyamodva, adott legyen okot. Szavai ezek: „Nach dem Tode Boleslaw Chrabrys, des Königs aus eigener Machtvollkommenheit, folgte, Jahre 1025. Mecislaw II. zugenannt der Faule, der sich aber Anfangs rührig genug zeigte, vorzüglich wo es galt, sich der Besitzungen seiner Brüder zu bemächtigen. Bezprem, Mécislaws II. Bruder, war durch seine Mutter Judith, die zweite Gemahlin Boleslaws von Polen, und Schwester K. Stephans von Ungarn, des Letzteren Neffe. Es ist wahrscheinlich, obgleich von keinem Chronisten bemerkt, dass er von dem Bruder aus seinem väterlichen Antheile verdrängt, seine Zuflucht zuerst zu seinem Oheim genommen hatte. Den schon ums Jahr 1026 erhob K. Stephan sich zu einem Kriege gegen Mécislaw, in welchem er nicht allein die Länder zwischen der Donau und den Karpaten, sondern auch den grössten Theil von Mähren eroberte, beides aber für sich behielt. „Wippo l. c. p. 470 sagt wohl: Otto (Bezprem) sei nach Russland geflohen (in Ruzziam): doch auch der im Jahre 1031 auf der Jagd von einem Eber zerfleischte Sohn K. Stephans, Emerich, heisst in den Hildesheimer Annalen (p. p. 26) *Dux Ruisorum*, und es ist natürlich, dass Bezprem dort Hilfe suchte, wo er Sie am besten erwarten durfte."

De a' T. Szerző előbb állítá, hogy a' Dunától kezdve Tátráig 's egész Morvaság, a' *Cseheké* volt (a' 227. lapon): miképp foglalhatta azt el mind-

azonáltal a' Lengyelektől sz. Iván? megfoghatatlan dolog — Oportet dictorum esse memorem. — Wippo, II. Conrád Császár' káplánnya, Ottot, vagy Bezprémet, Russiába űzettetnek vallya: „Bolislaus Sclavigena, Dux Bolanorum (Polonorum) insignia regalia et regium nomen in iniuriam regis Chuonradi sibi aptavit, cuius temeritatem cita mors (1025) exinanivit. Filius autem eius Misico, similiter rebellis, fratrem suum Ottonem, quoniam regis partibus favebat, in *Ruhhiam provinciam* pepulit." Ap. Pist. tom. III. p. 440. De Magyar Ország *Ruhhia Provincia* nevet soha se viselt. — A' Hildesheimi Analista mondja ugyan: Henricus, Stephani regis Ungariae filius, Dux *Ruizorum* (talán Ruthenorum ?)" de igazat nem mond: mert Sz. Imre Herczeg vadászatban a' vad kantól szétnem szaggattatott: Anthropologiai okát korán kimultának jelentik élete leírói: „Nam legitur de eo, quod fuit rigidus quoadse, sed pius quoad alios. Nam inter multa fercula regalia solo pane quandoque contentabatur. Lecti quoque molliciem abhorrebat, et licet super regium ferebat amictum, tamen intus cilicium portabat, et aliis quiescentibus in orationibus et psalmis cum Christo ipse vigilabat." Apud Pelbartum.

In mediis, quis non miretur? hic ignibus arsit;
Aulla, puella, aetas, quid nisi flamma fuit?
Sed castum pectus flammis melioribus arsit etc."

Illy Herczeg nem hal meg a' vadászatban. De lásd Pray Diss. de S. Emerico p. 56. Hogy tehát Bezprem Magyar Országba űzettetvén, Sz. Istvánt a' Lengyelek ellen hadakozásra bírta legyen, 's ő ezen alkalommal a' Duna és Karpát — havasi közötti tartományokat és Morva részeket meghodította volna, nincs meghitelesíttetve. *)

*) Ezen *Bezprem* Lengyel Herczeget T. T. Horváth István, a' nemzeti Museum' őrzője, felfogá a' Tudom.

Mind azon által a' T. Szerző a' Conrad Császártól indított háborúnak azt véti okául, hogy Sz.

Gyűjtemény 1827-diki folyamat harmadik kötetében 37. 's következő lapjain. 's őtet honnyunkban telepíté le, fő Ispánnya tevé, 's Veszprém Várának nevét tőle szarmaztatá. Wipponak, azon egykoru Irónak ellenére, ki őtet *Ruzziába* űzettetnek vallá; II-dik Béla Királyunk Jegyzőjének ellenére is, ki Veszprém várát, mint már őseink' idejöttökkor voltat, emlegeti; sőt Sz. István Királunk' ellenére is, ki 1009-ben költ oklevelében Veszprémet több ízben nevezi, 's püspöki székké rendelé. Wippót avval győzi le, hogy Beszprem Juditnak, Geyza leányának, Sz. István testvérének, fia volt (a' Lengyel Irók utánn); Béla Jegyzőjét legunyolya, mint tudatlant, és számba se veszi; Sz. István' oklevelét pedig avval mellékeli el: az eredeti nincs meg, a' mostaniban pedig *Vesprimet* olvasni — tehát Bezprém vára Bezprém nevű Lengyel Herczegtől, Fő Ispánnyától vette nevezetét.

Én a' T. T. Őrző Ur' nagy olvasottságát itt is vallom; fejtegetését, hogy Bezprem kereszt név, 's annyi légyen mint Brecislaw, Braslaw tót nyelvén, helyesítem; csak *kihozásával: tehát a' Lengyel Bezpremtől vette, az úgy nevezett vár mostani nevét*, nem elégedhetem meg; mert: csak ez egy Lengyel Herczeg volt-e Brezprem, Brecislaw? Nem uralkodott-e más Brecislaw-Bezprem alsó Pannoniában? kitől nevezetét vehette. Volt — uralkodott, bizonnyal: Brecislaw - Bezprem-Privinna unokája 's Keczil, másképp Koczil, Herczeg' fia: „Bratislaus, Hezilonis, Pannoniae Ducis. filius." Ann. Franc. apud Percz. „Pannonia inferior cum Duce Bratislao, quem Fuldenses Brazlavonem appellant A. 885. in officium (Imperatoris) rediit." Ibid. „Veniente Brasclavo Duce, qui id temporis regnum (etiam) inter Drava et Sava flumina tenuit." Annalista Fulden. ad an. 884. „An. 892. Arnulfus irato animo cum Brazlavone Duce colloquium habuit de debellando Zwendibaldo." „Legati Arnulfi — de regno Brazlawonis in Bulgariam perducti." — A. 895. Imperator Pannoniam cum urbe Paludarum tuendam Brazlavoni, Duci suo, in id tempus commendavit" Ott. 's a' t.

István az elfoglalt' tartományokat szép szóra vissza nem adta: „Konrad scheint von dem König Stephan die Zurückgabe der eroberten Länder gefodert zu haben; dessen Weigerung wohl die Hauptursache des zwischen ihnen bald darauf enstandenen Krieges gewesen seyn dürfte ' 270. lapon.

De ezen háborúnak azon kori írók egészen más okát adják: Henrik, Giselánk' testvére, örök nélkül hagyta oda Bajor Országot; ezt Gisela, fiának Sz. Imrének, 's Albert Austriai Herczeg, és Hezilo, Berthold fia is, magoknak kivánták, de Conrád Császár Henrik nevű fiának szerzette, 's az ellenkezőket legyőzvén, a' Magyarokat is haddal támadta meg: „Bavariae hereditandae causa Chunradus Romanorum, et Stephanus Ungariae rex, dissidentes, arma in alterutrum parabant; et Albertus Marchio (Austriae) ad bellum iam expeditus erat.“ Alold. ad „Anno 1027. defuncto in bona senectute Heinrico Duce Bavariae, Conradus eundem Ducatum filio suo Heinrico, principum delectu, commendavit“ Analista Saxo 1027. — Rex cunctos rebelles

---

Ha ezen Bratislaw-Bezpremtől származtattyuk Beszprém varának nevét, 's talán eredetét is, nem ellenkezünk Wippóval, mert ő bizonnyal nem Russiában, hanem alsó Pannoniában volt 's uralkodott; nem ellenkezünk Béla király Jegyzőjével, ki Beszprémet mindjárt a' Magyarok' bejötte utánn emlegeti; mert ugyan azon Brecislaw Beszprem az előtt már uralkodott; nem ellenkezünk Sz. Istvánnak 1009-ben költ levelével, mellyben előfordúl Vesprem = Beszprém. Nem ellenkezünk az üdősorozattal: Micislaw 1025-ben jutott a' Lengyel királyságra: mert akkor 17-dik Juniusban halt meg Attya, Chrabry Boleslaw; testvérét tehát Bezprémet előbb nem űzhette Magyar Országba — ha űzte is; ezen előzött tehát, nevet, melly már 1009 ben előfordúl, nem adhatott. — Tehát ismét, ha igaza van-e a' sokat olvasott — de nem egyeztetőHorváth Istvánnak, itéllye el a' tudós világ.

domabat, et foedera pacis ubique feliciter firmabat" Wippo ad an. 1028. „Unde commotus Imperator Chonradus cum *grandi exercitu* super Ungaros venit. — Regnum multis fluviis et silvis munitum intrare non valens, incendiis, multis praedationibus circa terminos regni iniuriam suam ulciscens, reversus est, volens tempore opportuniori coepta sua peragere — sed filius suus, Henricus patre nesciente, gratiam reconciliationis annuit: iuste et sapienter agens, qui regem, *iniuste iniuriatum*, ultro petentem gratiam, recepit in amicitiam" Idem Wippo a. 1030.

Ezen igazságtalan háborúban Ulrik, Cseh Herczeg, mint Császári Vasallus, részt vett, 's Brecislaus nevű fia Dunán innét dult, pusztított szinte Esztergomig: „Hoc anno 1030. Bracislaus, Dux Bohemiae (Ducis Bohemiae filius) Ungaros magna caede postravit, et terram eorum usque ad urbem Strigoniam devastavit." Analista Saxo ad anno 1030. Ezen alkalommal Teyna vizének Morvába folytáig elfoglalt Morvaföldnek Herczegévé lett; az Olumuczi és Zitigneni egyházokat birtokokkal megajándékozta, az 1031-en kiadott, fölebb említett oklevele szerént. Teyna vizének Morvába folytán innét az egész föld a' Magyarokké maradott; bizonyíttya ezt a' Brodi Chronikon: a. 1049. Andreas Rex urbem Brodam, sic dictam Hungaricam, condidit quae iacet in quodam promontorio — supra fluvium Olssovam." An. 1068. Salamon rex Hungariae, filius Andreae regis, duos Marchiones Moraviae, Ottonem et Conradum, pactis simul initis adigit, ut alter eorum Muros, et alter valla civitatis, quae hodiedum stant, construere compelleretur." Sz. László a' Csehektől elfoglaltt Magyar Ország részeit vissza szerezte: „Partes regni nostri in ipsis confiniis Bohemiae habitas, et per Bohemos occupatas, ab eisdem Bohemis per suas veras metas sanctissimus rex Ladislaus recu-

peravit.“ Mond Nagy Lajos Cod. Dipl. tom. IX. Vol. V. ad an. 1377. Ezekről a' T. Iró természetiképp halgat.

Ezekkel, reménylem, a' T. Irónak számos *önkényű hijános* állításait, mellyekre hazafiuskodásból ragadtatott, megvalósítám. Tántorodásai Historiai érdemét, mellyet a' Cseh nemzet történetit helyes rend szerént fogván fel, 's elevenen, világosan fejtegetvén, szerzett, meg nem csökkenthetik. Tisztelve 's kivánva várjuk jeles munkájának minélelőbbi folytatását, kivált Csehorszáqi Diplomatariumát, mellyel bíztat. Hazafiúskodó heve-üdővel — titkadván, ezen figyelmeztetését dicsőségére fogja használni.

Fejér György.

Trattner Károlyi Könyvnyomtató Intézetében megjelent Új Könyvek:

1) Prosa Versuum, quantitate syllabarum, in Grammaticae Classe IV. Regni Hungariae tradi solitorum; una cum subiectis Vocabulorum Hungarico, et Germanico idiomate significatibus. Pesten, 1838. Trattner-Károlyi betűivel. 8-ad rét, 56 lap.

2) Tentamen Publicum ex Logica et Psychologia Empirica, quod in Regia Scientiarium Universitate Hungarica annuente Praeside Facultatis et Directore Studii Philosophici e praelectionibus Josephi Werner, Philosophiae Professoris subiv. 8-ad rét, lap 8.

3) Tentamen Publicum ex Metaphysica, quod in Regia Scientiarum Universitate Hungarica annuente Illustrissimo Praeside Facultatis et Directore Studii Philosophici e Praelectionibus Josephi Werner, Philosophiae Professoris subiv. 8-ad rét, lap 8.

II. Kötet Foglalata.

I. Értekezések.

1) Holéczy Mihály. A' szabadító háború Magyarország' határain kivül MDCLXXXIX. 3. lap.
2) Sasku Károly. A' Való', Jó', és Szép' alaptudománya. 44. lap.
3) L. I. A' földindulásról és vulkánokról. 71. lap.

II. Literatura.

A) Hazai Literatura.

Könyvesmértetés.

1.) Legatio Joannis Hoberdanacz et Sigismundi Weichselberger ad Suleimanum I. Imperatorem Turcarum jussu Ferdinandi I. Regis Hung. Boh. etc. obita anno MDXXVIII. — A' Bécsi Cs. Kir. Házi Titkos Levéltárból közli Gévay Antal, Nemes Győr Vármegye' Táblabirája, a' Magyar Tudós Társaság Levelező Tagja és a' Bécsi Cs. Kir. Udvari Könyvtárnál Alőr. Bécsben, Strauss Antal' Özvegye' Betűivel. 1837. 4-ed rétben, 1—VIII. és 1—32. oldal.

2.) Az 1625-ki Majus' 26-kán költ Gyarmati Békekötés Czikkelyei, Deákúl, Magyarúl és Törökűl. Közli Gévay Antal. Strauss Antal' Özvegye' Betűivel, 1836. 4red rétben, 1—VI. és 1—20. oldal.

3.) Az 1627-dik évi September' 13-kán költ Szőnyi Békekötés' Czikkelyei, Deákúl, Magyarúl és Törökűl. Közli Gévay Antal. Bécsben, Strauss Antal' Özvegye Betűivel. 1837. 4-ed rétben, 1—VI., és 1—23. oldal. Horvát István. 87. lap.

B) Külföldi Literatura.

Könyvesmértetés.

Geschichte von Böhmen. Grösstentheils nach Urkunden und Handschriften. Von Franz Palacky. Erster Band. Die Urgeschichte, und die Zeit der Herzoge in Böhmen bis zum Jahre 1197. Prag. In Commission bei Kronberger und Weber. 1836. in 8. M. S. 495. Fejér György. 93. lap.

(Koszorú az 1838-dik eszt. II-dik Kötethez egy iv.)

Azon Tudós Férjfiak, kik e' Tudományos Gyűjteményt alkalmas munkájikkal elősegítik,

tőlünk mindenik nyomtatott ívnyitól négy forinttal tiszteltetnek-meg ezüst pénzben,

tsak arra kérjük a' Tudós Irókat, hogy a' beküldendő munkák közhasznu tárgyat foglaljanak magokban, tökéletesen kidolgoztassanak 's tisztán, csínosan és hibátlanul leirassanak; bizodalmasan kérvén egyszer'smind a' T. T. Irókat, hogy Munkájikat *egyenesen hozzánk Alólirtakhoz* utasítani méltóztassanak.

E' Gyűjteményből minden hónap végével egy 8—9 ivnyi Kötet, jelenlévő formában, és boritékban adatik ki, mellyre itt helyben, vagy alkalmatosság által elvitetve 5 fl. 36 kr.; postán elküldetéssel pedig 7 fl. 12 kr. pengő pénzben az Előfizetés.

Pesten, Februar 1838.

Petrózai Trattner J. M.
és
Károlyi István m. k.
A' Tudományos Gyűjtemény'
Tulajdonosai 's Kiadóji.

PESTEN,
PETRÓZAI TRATTNER J. M. ÉS KÁROLYI I.
TULAJDONA, ÚRI UTSZA 612.

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY 1838.

22dik esztendei folyamat.

III dik

VAGY MARTIUSI KÖTET.

E' Tudományos Gyűjteményben közöltetnek:

I. Olly eredeti, rövid, 's tudós Értekezések, mellyek Magyar ország physikai, geographiai, természet-históriai, történetbéli 's polgári állapatjának bővebb 's bizonyosabb esmertetésére, a' magyar nyelvnek keletére, tulajdonságainak fejtegetésére, írása módjának meghatározta tására szolgálnak; mindennemü természeti, históriai, philosophiai, mathematicai (mennyiség tudományi), erköltsi tudományokat terjesztenek, gyarapítanak, 's tökéletesítenek, a' szép 's kézi müveket, gazdálkodást, kereskedést tárgyazzák, közlik, 's előmozdítják; a' helyes, és okos nevelést intézik; Hazánkbéli és külföldi derék Férjfiaknak 's Aszszonyoknak élet leirásit magokban foglalják.

II. A' magyar országban kijött, vagy akárhol, de Magyar országot érdeklő, vagy Magyarok által iratott újabb könyveknek, 's míveknek esmertetései és vizsgálatai 's a' külföldiek vizsgálatainak kivonásai is, a' mennyire ezek a' tudományok 's művészségek előmenetelét, 's ezzel a' közhasznot, és az elmének tekéletesedését eszközlik.

III. Tudománybeli Jelentések, megczáfolások 's igazítások, eredeti ókleveleknek kivonásai, jutalomtételek, jutalmaztatások, találmányok, intézetek, előléptetések 's megtiszteltetések, kihalt tudósok' és irók emlékezete, régiségek, jelességek, tudománybéli kérelmek, új művek, új könyvek 's több e' félék iránt.

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY

1838.

IIIdik **KÖTET.**

22dik esztendei

Folyamat.

A PÁPAI EV. REF. [illegible] KOLA KÖNYVTÁRA

A' Cs. és Apost. Királyi Felség kegyelmes engedelmével.

Pesten,

Trattner-Károlyi tulajdona,

uri utcza 612d. szám alatt.

I. Értekezések.

1.

A' szabadító háború Magyarország' határain kivül.

(*Folytatása 's vége.*)

MDCXCIII.

Az új év' kezdetét annak a' Horvát bánnak, gróf Erdődynek halála tette szomorúvá, ki a' szorongatott hazának mindenkor hős bajnoka volt a' Törökök dühös árja ellen, mellynek elejbe, mi előtt nagy vidéken kiönthetett volna, gondos előre látással rakta fel a' szikla keménységű védfalát. További gondjai gróf Batthyánynak vállaira tétettek. Elhunyt az a' marquis de Fleury is, a' Dunai hajóhad' vezére, ki e' folyammal és örvényeivel esmeretes lévén, szinte hasznos szolgálatokat tett. Mivel azonban még mostan csak nem lehetett békét eszközölni, ámbár e' végett az Angoly ambassadeur mylord Paget is Konstantinápolba megérkezett: Bécsben a' háború folytatása felől szorgalmasan tanácskoztak, 's a' szabadító sereg' intézése herczeg Croyra bizatott, mert a' markgróf, ki Leopoldnak örömére szerencsésen felgyógyúlt, a' Rajnai vezérpálczát vette által a' Francziák ellen.

1693 *Brazeniczi csata.* De mi előtt a' nagy sereg nagyobbat kezdene, kisebb csaták minden felé folytak. Jósef' napjaiban egészen Eszékig ment 2000-nyi Török Belgrádról, hol azonban semmit sem tehetvén, visszamentében égette a' falukat és rablotta, 's még nehány ezer embert is fogva hurczolt magával. Az eszéki kormányzó tehát, ezredes főhadnagy Ogilvi, hirtelen 800 lovast felszedett, melly az ellenségnek egy részét Szabács körül Brazeniczban elérte, a' helyet azonnal felgyujtotta: 200 Törököt levagdalt, mintegy 300-at elfogott, és sok megszabadított kereszténnyel, 's nem megvetendő zsákmánnyal ment Eszékre sértetlenül vissza.

'S Babinagredai. Azon merész szaguldókat pedig csak futva említjük, kik még Péterváradi sánczainkba is nem kártételetlen berohantak; kik a' Dunán hajóinkhoz közelgettek, hogy azokat felégessék, mert minden illyenért három zacskó tallér ígértetett, de azt senki sem nyerte el; 's még azt a' Rácz kapitány Kibát, Brodi kormányozót, ki többek közt Bányaluka körül egy Török csapatot széllyelvert, a' Boszniai béghet sokad magával elejtette, 's szinte ollyan sokat elfogott. Ugyan ezen Kiba harczolt Babinagredánál. Mert a' zseraskier saját kiajájának parancsolt, hogy a' Száva mentében minden erősséget egész Brodig elfoglaljon. Ez annak okáért 800 válogatott jancsárt ültetett Belgrádnál négy nagy vitorlás hajóra, más 12 kisebbre, és 120 apró sajkára: a' négy közül mindenik hat ágyút vitt, a' többi pedig mozsarakat, bombákat, 's egyébb hadi és élelmi szereket. Ut közben a' Szeremi, Tituli 's Zvorniki bégheknek, és a' Bercskai agának is népeikkel melléje kellett állniok, úgy hogy e' hadosztály, mellyben 600 spahi volt, 's vízen 's szárazon ment Babinagredához, 6000 re szapo-

rodott mindössze. A' Törökök iszonyú kiál- 1693
tással jelentették megérkezésöket, 's még az nap délután kezdék a' csekély erősséget lövetni, a' környéket feldúlni, 's parasztokat fogni, hogy sánczoljanak. De csak négyet foghattak, mert a' többi jókor elfutott. Mihelyt ezt Kiba meghallotta Brodon, 500 embert mingyárt öszvegyöjtött, és Babinagreda felé megindult, 's ettől félórányira be akarta várni a' többi felszólított népet is. De látván, hogy ez a' gyenge hely, mellyben csak kevés hajdu és egynehány Német feküdt, addig sem állhatja ki az ostromot: neki bátorította maroknyi seregét, 's olly hirtelen ütött a' Törökre, hogg még csak fegyverhez kapni sem volt ideje, hanem tolakodva futott a' hajókra, 's a' Bereskai agával együtt sokan a' Szávába fúladtak. Egynehány százat elfogtunk, és nyertünk 10 zászlót; halottunk pedig csak 2 lett, sebesült is 25-nél nem több.

Gradzanicza bevétetik. Innen Kiba Boszniába ment Gradzanicza ellen, mivel határainkat sokszor kártékonyan zaklatta. Mihelyt megérkezett, tüstént ostromolt, hamar győzött, az őrség' felét levágta, felét pedig fogva vitte Brodra.

Belgrád visszamarad. Azonban Veresmartonnál összegyűlt a' tábor, csak 12 császári, és 2 Hannoveri ezred; 's onnan Lajos' közepén Illokhoz érkezett, majd egynehány napi nyugalom után Pétervárad alá, hol Croy hadi tanácsot ült, melly abban egyezett, hogy Belgrádot kellene bevenni, míg a' nagy vezér Byiklj Mustafa seregével oda nem közelget. De Belgrád már romjaiból felépült, sok új munka nem régi szokás szerént tétetett, és az erősséget folyvást 8000-en őrízték. Croy tehát legelébb is az őrséget akará valami fortéllyal gyengíteni, 's azért Veteranihoz egy állevelet készített Erdélybe, jelentvén, mintha ő Temesvár' megszállását tette volna fel

1693 magában; a' levélvivő parasztot pedig ollyan útra indította, mellyen a' Belgrádiak' kezébe kellett bizonyosan kerülnie. Küldött is a' várbasa nehány ezer jancsárt és ágyúkat Temesvárnak segélyjére, 's Croy azonnal Lajos 23-kán tovább ment, és meg is érkezett estve 28-dikán Zimonhoz. Gróf Stahrenberg 500-al a' Bádeni ezredből előrement meglátni, nem készülnek e a' Törökök az általkelést akadályozni; elsőbb egy hadnagy 25 emberrel, utóbb kapitány Zinger 50-nel, végre maga Stahrenberg is tőhadnagy gróf Gutensteinnal, 's a' több sereggel általment a' Száván, mellynek most a' sok eső miatt széles mocsárjai voltak. Négy Török bárka mutatta magát, de sietve ment el a' lövések elől, 's a' hid Lajos' végével elkészült, és Croy az általkelt sereget jó helyen besánczoltatta. Mihelyt visszajött a' visgálatra küldetett huszárosztály, melly egész Belgrádig jutott, 's szinte a' vár alatt sok marhát két Törökkel együtt elfogott: elhatározta Croy a' hadi tanáccsal Belgrád alá menni, 's bár valami 30 vagy 40 ágyúzó sajka fel akarta a' sereget utjában tartóztatni, a' Belgrád alá szállás István 1-én megtörtént. Hijába hordták a' rémült lakosok becsesebb vagyonaikat hajókra, mert az erős lovas osztályok miatt, mellyek még Belgrádon is túl mentek, el nem illanhattak. A' Ráczok elvettek öt palánkot, a' Törököket levágták és zsákmányoztak. A' várbasa kemény ellenállásra intette az őrizetet, 's ez annál inkább hűséget fogadott, mert jól fizettetett, és szüksége sem hadi készületben, sem eleségben nem volt. Azonban a' szultánhoz és nagy vezérhez is sebes követ futott, 's nem sokára segítséget lehetett bizonyosan várni. — E' közben István 3-dikán a' circumvallatio kijegyeztetett Dunától Száváig, a' midőn 2000 kiütött Török csatát adott. Más nap

megérkeztek hajókon a' nagy ágyúk, miután a' Zimoni sánczok széllyellövöldözték azt a' Török hajóhadat, melly az említett ágyúkat elfogni, legalább feltartóztatni akarta. Harmad nap azon Francziák közül, kik azért jöttek a' Magyar országi táborhoz, hogy a' Töröknél lévő Franczia mérnököket általcsalják, sokan a' Törökhez szöktek; melly hívtelenségért a' többiek Pétervárad ra küldettek vármunkára, 's helyöket a' Brandenburgi nép pótolta ki, melly István 8-kán épen érkezett a' táborba. Szaporodott az ágyú, bomba 's por is. Beiram innepe kezdődött István 11-dikén, 's a' várbasa megszűnt egyszer a' tüzeléstől; ezt Croy használta, a' circum- és contravallatiót elkészítette, sánczokkal és redoutokkal megerősítette 's ágyúkkal megvakta; estve a' futó sánczokat az alsó és vizi város közt 3—4 száz lépésnyire a' contrescarpetól megnyitotta, midőn a' munkások' fedezésére kiállott Pálffy és Archinto 4000-rel azt az egy Török őrizetet is, melly a' külső városnál állott, egészen a' contrescarpeig hajtotta. A' vár újra tüzelt, egynehány ház eldűlt az alsó városban; reggel az őrség kiütött, de hamar visszaűzetett, azonban estve 2000-rel mindenütt dühösen támadta meg a' munkásokat, 's előnyomúlt a' tartalék seregig, és a' megzavarodtakat rendbe szedni, 's az ellenséget a' sánczokból kivetni csak Croynak, gróf Heidersheimnak és Stahrenbergnek megjelenése tudta. E' két napon a' császáriak közül 300 hullott el, az ellenség vesztesége nincs tudva. Most már még ezen éjjel sűrűen repültek be a' tüzes golyók és bombák, 's a' vízi város több helyen felgyúladt. A' futó sánez egyre készült, 's midőn a' Dán királyi 3 ezred, a' hosszu uton nagyon elfogyva, megérkezett, 150 lépésnyire haladt a' contrescarpehoz. Redoutok hányattak a' Szávánál is, hogy a' háborgató

1693

1693 Török sajkák elzaklattassanak. Az őrség István 17-dikén erős ágyúzás alatt lovon és gyalog megént kiütött, de nagy veszteséggel futott vissza, többet hagyván a' mezőn 100 halottnál. A' tábor azomban István 18-dikán egy Bajor dragonyos ezreddel, 20-dikán pedig Seybelsdorfnak 1200 válogatott fejből álló Bajor gyalog ezredével szaporodott; de tudósítást vett Erdélyből is, hogy Bijiklj Mustafa nagy vezér, ki 20 ezer Törökkel és 30 ezer Tatárral Erdélyre szándékozott ütni, mihelyt Belgrádról hallott, egész seregével oda fordúlt, útközben még erősödött is, és Bodonnál kelt a' Dunán által. Mind e' mellett is midőn István 19-dikén új kiütést rendeltek a' Török tisztek, veréssel kellett a' katonákat kihajtani, 's nem is sokat tehettek. Annál több haszonnal lövöldözött István 20-dikán, 's mostan legelsőben, öt mozsár a' várba; 's hogy Belgrád még szorosabban bezárassék, és a' jöhető segély egészen elszakasztassék tőle, által kellett Marsiglinak a' Dunát hidalnia, 's így a' rajta való hatalmat megszerezni, 's előzni azt a' kóválygó Török hajóhadat, melly igen sokat alkalmatlankodott. Ez vízen és szárazon heves tüzelésekre szolgáltatott okot, mellyekben István 27-dikén ezredes marquis de Monroye fején kapott lövés miatt Croy mellett esett el a' nagy telepen halva, 's magának Croynak kalapján is egy puskagolyó általment. Mostan Croy gondba esett, mert Veteranitól azt az újabb tudósítást vette, hogy a' nagy vezér elhagyván Oláh országot Eszéknek tart, 's így a' herczeg már nem tudta, melly felől várja őt. Generál Hofkirchen tehát számos lovassággal és ágyúval küldetett István 28-dikán Szendrőnek elvételére 's vidéke' pusztítására. Azonban újabb újabb telepek hányattak, 's Belgrád mindég erősebben lövettetett; de a' Törökök is bajnokul viselték magokat, 's ezredes Kaysers-

feld mérnököt István 30-dikán a' vonal' nyi- 1693
lásánál lelőtték, 's merészkedésökből kitet-
szett, hogy a' nagy vezért nem messze lenni tud-
ják. Igazán nem is messze volt. A' huszárok ugyan
is hírűl hozták, hogy Fetislannál van, a' népet
mind egyre gyüjti, a' vonakodót halállal bünte-
ti. Croy tehát István 31-dikén a' hadi tanács' ér-
telmehez képest parancsolá kapitány Kibának,
hogy minden erejével Mitroviczhoz menjen, a'
Szávát fedezze, 's általkelni senkit ne engedjen:
az ezredeket 14 napra való minden szükségessel
a' retrenchementekre szállítá, a' Száva' hidját
egészen a' táborhoz ereszté, 's a' várt igen kemé-
nyen bombáztatta. Mivel pedig Veteranitól ismét
az a' hír jött, hogy a' nagy vezér általment a'
Dunán Bodonnál, 's egy Tatár hadat keresztül
küldött Orsován az Arnauta basával egyesülni,
's ugy más felől Belgrád alá menni: gróf Marsigli
parancsot vett, hogy a' Dunát a' városon alul
hadi hajókkal elzárja; generál Herbeville pedig
csapatjai' egy részével Dunán túl a' Pancsovai út-
ra küldetett, hogy minden felé szemesen vígyáz-
zon. Most már a' lövetés olly heves lett, a' mil-
lyen még nem volt, de rés még sincsen a' falon;
sőt inkább Teréza 4-én reggel egy Török bomba 15
mázsa porunkat felgyújtotta, 's azzal egy zászló-
tartót megölt, egy káplárt több katonával elte-
metett, egy hadnagyot pedig és öt legényt ne-
héz sebbe ejtett. A' mindég nevelkedő ágyúzás
között Ter. 5-kén egy nagy egyenközű vonal nyit-
tatott, mellynél a' Törökök generál gróf Archin-
tot fejbe lőtték; mindazáltal az egyenköz elké-
szülvén, összekötözött nagy gerendákból láncz
kezde készűlni, hogy azzal a' Duna Belgrád fe-
lett keresztül köttessék, 's a' Török hajóhad el
legyen akasztva. Mivel egyszersmind a' contra-
scarpe már jól meg volt közelítve, Croy ostro-

1693 mot akart, 's Ter. 7-dikén reggel 7 órakor a' generálokat arról tanácskozni hivatta be, miként lehetne a' consrescarpet leghasznosabban megtámadni? A' támadásnak tehát egyszerre három helyen kellett esnie, hogy a' Törökök ne tudhassák az ostromlók' igaz irányzását, 's a' következő renddel: legelől megy 400 gyalog 300 granátossal, 's igyekezik a' Törököt elűzni; követi pedig más 300 granátos, 600 könnyű gyalogtól segíttetve, 's magát erősen helyezi, 1200 muskatírtól fedeztetvén. Továbbá mindenféle munkára alkalmas 1700 válogatott ember csapatokra osztatik, hogy a' gyengülőket felváltsa; 's végre 4100-ból álló tartalék lészen, mellynek kétharmada császári, a' többi szövetséges katona. Jobbról generál Stahrenberg Guido, balról generál Seybelsdorf tétetett vezérré; 's hogy a' Törökök el ne intézhessék ágyúikat, az ostromnak éjszaka előtt egy órával kelle kezdődnie. Délben tehát az ostromlók kiválasztattak, 2 órakor Croy kinyargalt generál Häusslerral, a' támadás' helyét megtekinté, és minden szükségest elővenni parancsola. De már elmult a' szabott idő, sőt 10 óra is volt, hogy még sincsen minden készen; ezért Croy más napra akará az ostromot halasztani. Látván azonban a' tiszteknek szintúgy, valamint a' legényeknek, 's kivált a' granátosoknak ostromra való nagy hevöket, engedett, azt reménylvén, hogy a' katonai tűz a' holmi csekély hijányt kipótolja. Előre törnek tehát a' granátosok, többször ugornak a' contrescarpeba, segítetnek az ágyúktól, 's már erős állásra kapni kezdenek. De a' kész Törökök is sok szurokkoszorút, követ és granátot szórnak alá, a' hévvel harczoló Seybelsdorf elesik, körülötte mintegy 600 ember el van már sebekkel borítva, 's csak nem annyi fekszik halva is.

Legnagyobb tűz' közepén a' contrescarpeban vagynak a' Braudeburgiak, elvesztik ezredesöket Blanckenseet, főhadnagyjokat, Hornt, elvesztenek még más négy kapitányt, öt hadnagyot, három zászlótartót, holtban és sebesültben többet számlálnak 200-nál. Onnan e' veszély, hogy lemenvén már a' hold, nem lehetett látni, 's e' miatt a' támadás sem történhetett mind a' három helyen egyszerre; a' katonák magokat semmivel sem takarhatták, 's a' granátosok minden granátukból kifogytak. Vissza kellett vonulni. A' más napi hadi tanács abbahagyását határozta meg az ostromnak: mert már elérettett Belgrád' megszállásának azon végczélja, hogy a' Török Erdélyről elfordíttassék; de nem is lehet a' gyenge hajóhaddal a' Dunát elegendőképen elzárni, és a' segítségtől megfosztani Belgrádot; végre pedig a' Török nagy erőt, melly a' 30 ezer Tatárral együtt 80 ezerre becsültetik, felette veszélyes a' Száva' jobb partján bevárni. — Az ellenség' előcsapatai már Teréza 9-dikén mutatták magokat, 's azért 16-dikán elkezdte Croy az ágyúkat és mozsarakat a' telepekből Zimonra hordatni, mit észre vévén a' Törökök, sűrűen szórták a' táborra bombájikat. Még az nap általvitetett minden poggyász, hadi 's élelmi készület; setét éjjel a' seregek is kivonattak a' futó sánczokból, 's háborgatás nélkül keltek vissza más nap a' hidakon. 1693

Ezek után a' tábor Zalánkemenen 's Karloviczon keresztül Futakhoz szállíttatott, hogy onnan Magyar ország, és Pétervárad is egyszersmind, figyelemmel tartathassék; de a' nagy vezér sehova sem mozdúlt helyéből, meg lévén azzal elégedve, hogy Belgrádot, ezt a' méltán féltett erősséget, a' Dunának záró és nyító kulcsát, elég szerencsés lehetett a' portának megtartani.

1693 Végre beállván a' táborozásra nem alkalmas idők, a' seregek mind Futak, mind Belgrád alul téli tanyájikra bocsátattak.

MDCXCIV.

Péterváradi megszállás. Nem is elébb, csak Lajos' közepén gyülekezett megént Futakhoz 14 gyalog, és 4 lovas ezred, 's 23-dikán még 2000 Lüneburgi, és gróf Gronsfeld' osztálya, melly lovasokból állott. De hogy csaták a' szaguldók között addig is történtek, majd nem szükségtelen mondani. Generál Häussler, ki a' Török' rabságából már megszabadult, és mostan a' vezérséget gróf Caprara helyett, mig egészen fel nem gyógyuland, ideiglen viselte, István' közepén érkezett a' táborba; csaknem akkor a' nagyvezér és jancsár aga is Belgrádhoz; de Magyarországra, Erdélyre, vagy Pétervárádra szándéka e csapni, mert mindeniknek híre volt, bizonyosan nem lehetett tudni. Häusslernak ezért minden felé kellett vigyáznia. Gróf Stahrenberg Guidot tehát gyalogokkal küldte Pétervárad alá; e' közé pedig és Kovil közé generál Herbevillet állította 4 lovas ezreddel, és a' nagy sereggel ő maga Becse felé mozgott a' Tiszához. Azonban több ezer Török sok hajóval szállott meg Zalánkemen felett, 's Herbeville általkelt a' Dunán Pétervárad alá, mire az ellenség ugyan elvonult, a' generál mindazáltal Pálffy' hajdujiból 8 zászlóval segíttetett. Nem sokára nagy Tatár csapatok jöttek a' Száván keresztül, ágyúkkal rakattak meg a' hajók Belgrádnál, 's látszott, hogy a' nagy vezér Tót országba

szándékozik. Häussler tehát maga is meg- 1694
fordúlt, 's Pétervárad mellett tábort ütött,
az erősségen dolgoztatott, és a' híd és hajóhad'
védelmére több sánczokat készíttetett. de mivel
még ekkor is kétes volt, ha nem a' Temesi bán-
ságnak, 's onnan Erdélynek fog e fordúlni a'
nagy vezér, Veteranival is a' vaskaput szorgal-
masan őríztette. Azonban csak ugyan Zalánkemen-
re jött, 's maga után a' hidakat elszórta, hogy
senkinek még csak eszébe se jusson hátrálni.
Ekkor, 's jókor, Teréza kezdetén érkezett le
Caprara is Bécsből, csak nem magával hozván a'
színte megjött Dán segítő népeket; 's már a' tá-
bort, melly a' várost Dunától Dunáig fél holdké-
pen kerítette, sánczok között találta; a' hajókat
pedig ugy, hogy a' különféle szerekkel rakottak
feljűl álltak, a' védelemre szolgálók alul a' hida-
kon a' Törökök felől. Mikor ekkép mindenek igen
jól el voltak intézve, csak nem mindeneket el-
rontott egy estve támadt nagy vihar, melly sá-
torokat forgatott fel, hajókat sülyesztett el, 's
elszakasztotta még az egyik hídat is. A' nagy ve-
zér tehát, hogy e' zavart hasznára fordítsa, kö-
zelebb mozdult táborunkhoz, 's Teréza 9-dikén
csak fél mértföldnyire volt, és a' Dunaparti ma-
gasakra feküdt; hajóhadát pedig, melly 110 ha-
jóból állott mindöszve, közte 10 nagy gálya,
's 40 fregatt, a' mieinktől egy ágyúlövésnyire
vetette horgonyra. Más nap, és a' következőn,
csak a' huszárok és Tatárok csatáztak, mi alatt
a' Török gyalogságnak homloka erősen elsán-
czoltatott. De Teréza 12-dikén korán reggel egy
heves ágyúzást kezdett a' nagy vezér, 's egy go-
lyója két porszekeret felgyújtván, őrnagy gróf
Salm más 30-al együtt szörnyet halt. Terve volt
táborunkat egészen bekeríteni, 's miután ezzel

1694 a' szárazon minden utat elzár, azt a' két hidat is elvenni, melly a' közlekedést Magyar országgal még egyedül tarthatta fel. Teréza 14-dikén tehát egy egyenközű vonalt kezdett hányni sánczainkkal, mit ugyan báró Kettler 1500 lovassal kiment akadályozni, de egy ágyúgolyótól mingyárt földre teríttetett, 's népe is holtakban és sebesültekben 200-ra telő veszteséggel szalasztatott vissza. Már mostan az egyenközzel akadálytalan haladtak a' Törökök, és szinte Dunától Dunáig, a' mint t. i. Pétervárad körül feküdtünk, fél holdképen be lettünk kerítve. De Caprara is vonatott a' sánczon belül egyenközűt, hogy ha bevétetnék is a' külső árkolat, még azért a' sereg ne forogjon veszélyben; sőt a' tábor' közepén is sánczokat és telepeket hányatott, 's a' két fél' vonalai közé tűzaknákat készíttetett, hogy semmit el ne mulasszon, a' mivel kárt tehetne perésének, magát pedig megtarthatná. Melly igen megfeszűlnek az erők, hogy azok egymásnak ártsanak, kikhez békés együttlakás illenék! Némelly Francziák, kik a' Rajnánál fogattak-el, és Magyar országba küldettek, elszöktek a' Törökökhez, 's ezeknek azt állították, hogy Caprara táborát igen könnyen fel lehetne verni. Éjfél előtt fél órával tehát spanyol sorompunkig nyomakodott az ellenség, de csak kezdte granátait szórni, 's mingyárt vissza kellett az ébren lévők' tüze miatt vonulnia. Folyott azonban a' kölcsönös ágyúzás naponként, 's a' Törökök' részéről csak nem mindég erősebben, mert a' telepeket háborítatlanúl készíthették, és 500-nál több ágyúval lőhettek. Kiváltképen egy szigeti sáncza volt igen kártékony, 's különösen a' hajók és hidak szenvedtek bombájitól sokat; hogy tehát elnémítassék, a' Duna' bal partján ollyan hasznos telepek hányattak, miknél fogva 14 Török gálya

's fregatt összeroncsoltatott, rajta mintegy 1694
300 ember részént meghalt, részént megsebesült, és az egész hajóhadat alább kellett ereszteni. Mindazáltal őrnagy Toscani, ki eddig 400 emberrel tanyázott a' hajókon, 330-al megerősíttetett, mert a' Török rája leselkedni meg nem szünt. Most a' nagy vezér még egy másik egyenközü vonalt is hányatott, csak 100 lépésnyire sánczainktól; hidainkat pedig egy Duna melletti halmon készült új telepből lövette, 's elesett egy golyótól gróf Herberstein ezredes főhadnagy. Történt hogy egy éjjel nagy szél támadt, 's annak 500 tallért ígért a' nagy vezér, ki a' hidak' horgonyköteleit elmetszené, 6000-et pedig annak ki a' hídakat szinte felgyujtaná. Egy Arab csak ugyan a' hídhoz is lapúlt, készült a' köteleket metszeni, és metszettek egy darabot a' nyakára. Sem tallér, sem élet! Azzal sem nyert a' nagy vezér, hogy erős gerendákat szegeztetett össze, 's a' hidaknak eresztette; mert illyenek ellen már előre oltalomba tetettek. Mivel tehát ezen igen féltő jószágokat nagyon kellett vigyáztatni: a' Brandenburgi nép, melly mostan érkezett meg, 's 900 lovasból, 's 6 gyalog zászlóallyból állott, mingyárt a' Duna' védelmére küldetett. Nem sokára, Teréza 21-dikén, generál Polland is 3 lovas ezreddel, és 4000 huszárral szállott be. Ugyan akkor a' Tituli huszárok azt a' 25 hajót, melly árpát, rizst és egyébb élelmet vitt a' nagy vezér' táborába, Zalánkemenen alúl elvették; 's noha e' miatt érezhető szükség kezdődött, a' jancsárok pedig még azért is morogtak, hogy ők szárazföldi katona létökre vízi szolgálatra szorítatnak: mind az által az ágyúk' heve legkevesebbet sem hagyott alább, sőt Teréza 23-dikán egy meredek hegy leszakadt a' nagy rázkodás miatt, 's az ott lévőket, nevesen gróf Kolovra-

1694 tot a' sátorában, hantjaival eltemette. De más felől a' Törökök csaptak megtorlásúl a' Ráczokra Kovilnál, sokakat levágtak, a' többit elűzték; 's onnan tovább társzekereinkre is ütöttek, mintegy 400 embert, és egy lovas kapitányt, marquis Daviát, elfogtak, 's ezernél több lovat hajtottak el Kovilra, hol erős állást foglaltak a' Ráczok' helyén magoknak. Ezt a' mostan fontos pontot azonban generál Bassompierre 6 ezreddel visszaverte, mintán 150 Török, a' Tatár chámnak Galgának fijával együtt elesett, és száznál több ló megszabadult. Ellenben a' hajdúk egy szinte hasznos szigetet vesztettek el, és csak hijában ment két gálya, hat sajka, 's négy egyébb hajó visszavételére, mert az ömlő esső miatt semmit sem lehetett kezdeni. De a' Törökök is térden felül álltak a' vízben mindenütt, 's mivel illendően zsoldjaik sem fizettettek, Ferencz elejére sokan felmondták a' szolgálatot. Ezt sem várták be a' Tatárok, mert a' chám és nagy vezér viszálykodni kezdett egymással, 's általusztatván a' Tiszát Zentánál, sietve Pancsova felé vették utjokat. Egyszersmind a' Tituli hajdúk megtámadták azon Törököket, kik a' Táborba 20 szekeret vittek eleséggel, 's száznál többet levágván közülök, és csak nem épen annyit elfogván, a' szekereket is 3 ágyúval, 7 zászlóval, és 4 fregattal együtt elvették. Tehát már az éhség is jelentette magát, 15 ezer Török a' megszállás olta elveszett, az idő mindég roszszabbra változott, győzelemre pedig még nem volt kilátás, azonban a' jancsárok és Arnauták sem akartak tovabb maradni: mind ezek a' nagy vezért arra birták, hogy a' Pétervárad̃i tábort eloszlassa; de Aly basát, a' hajóhad' vezérét, 'sinórral fojtatta meg mérgében, mivel a' hidakat, a' figyelemnek ezen fő tárgyait, mint a'

miktől egyedül függött a' dicsőséges diadal, vagy a' gyalázatos elvonúlás, ekkorig sem rontotta le. Teréza utolsóján azért estve felé minden ágyút kilövetett, a' mi szinte fél óráig tartott; 's mivel ezt a' mieink egy nagy ostrom' jelének gondolták, készűltek, és ők is tüzet adtak. Más nap a' lövések ritkúltak, bomba már nem repült, 's végre a' fő telep egészen elnémult, és az ágyúk Karloviczon rakattak hajókra. Éjfélkor volt a' vonulásnak valami kis nesze, 's Ferencz 2-dika reggelén egy Török sem mutatkozott többé, kémeink a' sánczokat minden felé üresen találták. Azért nem űzetett a' szökő nagy vezér, mivel már messze járt, lovasaink pedig szanaszét feküdtek, 's nem lehetett őket olly hirtelen összevonni, de rosszak voltak a' felázott utak is. Elmenvén tehát a' Törökök Belgrádhoz, Caprara is Péterváradra 's Eszékre vitette az ágyúkat, és általjövén a' Dunán, egy órányira az előbbi tábor helytől megszállott, hol Häusslerra bízván a' sereg' kormányát, maga Ferencz' 12-én Nagy Váradra indúlt, 's utóbb a' katonák is téli szállásokra küldettek.

A' Maglaji torony el-ég. Méltán említjük meg itten ezredes főhadnagy Kibát is, a' Brodi kormányzót. Ő Boszniába ment a' falukon Maglaj körül zsákmányozni, 's egy magas 's erős toronyra talált, melly csupa szóra nem akarván magát megadni, a' hajdúk által mingyárt azon hevenyében ostrom alá vétetett. A' szurokkoszorúkról tűz támadt, és sokan leugráltak a' láng elől, de a' nagy esés összezúzta mindnyájokat. Mások ötvenen benfúladtak, a' többiek agyonlövettek, nevesen a' Maglaji Kiaja, két basa, 's a' Boszniai kadi. Előtte való estve három Török kalmár tért bé éjszakára, hat lóval és portékával: de a' kalmárok is lovaikkal együtt oda lettek,

1694 partékájuk is elégett, csak ép 6000 tallérjuk jutalmazta még az ostromlókat. Kiba csupán öt embert vesztett, és bántatlanul haza ment.

MDCXCV.

A' szokott téli szaguldások' folytában legnevesebb eset volt 2-dik Achmetnek Mátyás 6-kán történt halála, 's a' 33 éves uj szultán 2-dik Mustafa felől nagy reménnyel voltak eltelve a' Törökök. Leopold tehát annál inkább készült, újonczokat szedetett, külföldi népeket is gyüjtött, 's a' hajóhad' vezérével és a' tüzaknás generállal, amaz Aschenberg, emez gróf Bersetti, minden szükséges dolgokat előre megtétetett, és fő vezérré a' Szász választó fejedelmet nevezte. — Más felől Széchényi György, az Esztergami érsek, meghalván Po'sonyban Mátyás' 18-dikán 103 éves korában, hamvadva is vígasztalásukra kivánt azon derék vitézeknek lenni, kik a' szeretett honnak védelmére a' vérmezőn áldozták fel ifjabb napjaikat, 's nem lévén miből tölteniök nyugalmasan életöknek komorabb alkonyát: egy új invalidháznak építésére és jó karban tartására 400 forintokat hagyott.

Galambocz és Orsova közt csata. A' mi már a' csatákat illeti, nem sokat mutathat ez az év Magyar ország' határain kivül, mert az egész háborunak sulyját Tiszán túlra vitték a' vezérek. Leginkább ezredes Brand küldözött a' Temesi bánságból Serbiába hajdukat. Aly basa tehát Galambocz és Orsova közt, a' hajduknak szokott révöknél, egy kis földvárt építtetett, 's bele szállt. Ekkor megént általmenvén a' hajduk, csak azt vették észre, hogy élet 's halál között forognak. Semmit azért nem késve, igazán dühös csatát kezdtek, sokakat levágtak, Alyt más 21-el

megfogták, a' többit elűzték, két sajkát elsülyesztettek, és úgy tértek zsákmányjukkal vissza. 1695

Pest alatt azonban 29907 gyalog, 10680 kürassier, és 9000 dragonos összegyült, 's Häussler, a' fővezéri helyettes, megindúlt, és majd amarra, majd emerre mozgott. István 8-dikán Futakra ment, 10-dikén a' Szász választó fejedelem érkezett meg, 's ugyan akkor a' nagy vezér is Belgrádhoz a' jancsár agával. Futak alúl 38 ezer ember, mellyhez még 8000 Szász, és 5000 Dán vala jövendő, szállott el Illokhoz, 's onnan István 13-dikán Pétervárad mellé. Már a' Száván sok czer Török jött ekkorra által, mert a' Szultánnak Pétervároadra volt szándéka; de megtudván seregünk' ott létét, felhagyott tervével, és a' Temesi bánságba lépetett. Ezért Istv. 27-dikén seregünk is a' Dunán visszakelt, és csak gróf Herberstein maradt Pétervárad' őrzésére. Hanem Erdélyben 8100 gyalog, 2136 kürassier, és 3000 dragonos volt Veteranival.

Míg a' nagy seregek tusakodtak, hallgattak erre felé mindenek; de mihelyt a' Szász választó az idei táborozást befejezte, 's Ferencz' 11-dikén Bécsbe ment: gróf Stahrenberg és Batthyány, a' Horvát bán, szerencsésen kezdtek szagúldani.

MDCXCVI.

Folytak is e' szaguldások szünetlen, leginkább Török Horvát országban és a' Bosnyák földön; csaták estek, hullottak el, lettek foglyok történtek rohanások, voltak tüzek, került zsákmány. Főképen jutalmas volt a' Ráczoknak egy csatájok, mellyben 300 zacskót nyertek, 's mindenikben 800 tallért. De mind ez a' dolog' fek-

1696 vésén legkisebbet sem fordított; egy eldöntő győzelemért a' Temesi bánságban viaskodtak, emerre pedig a' szaguldók között Keglevich, Batthyány és Forgács grófok tették magokat jelesekké.

Csapli bevétetik. Gróf Keglevics ugyan is, a' Kosztaniczai kormányzó, István 14-dikén Boszniában Csaplira ment, melly egy jó palánkkal és 4 toronnyal megerősített sziget a' Szannán. Két oldalról támadta meg, 's ámbár az ellenállás vitéz volt, bevette még is ostrommal, és sokakat elfogott; mások pedig egy toronyba zárkóztak, hol magokat sehogy sem akarván megadni, tűz vettetett rájok, és benfúladtak. Visszamenet egy Török csapattal igen heves csatája lett, mellyben csaknem többet vesztett, mint Csapli' ostromán; mindazáltal ő is egy agának a' fiját elfogta.

Moravicz is. Más felől a' Törökök támadták meg Moraviczot, 's miután a' kormányzó Percylin két kapitánnyal együtt agyon lövetett, a' 200-ból álló őrség magát megadta. Mihelyt azonban a' segély közelgetett Illokról, a' Törökök Moraviczot elhagyták, és a' Száván visszamentek.

Uranogrecz, Tudor és Kladussa is. De a' Horvát bán Batthyány sem feküdt munkátlan. Gróf Forgácsot ugyan is a' Magyarokkal, és egyébb nemzeti katonasággal, Török Horvát ország ellen küldötte, hol a' gróf nagy darab földet feldulván, sok Törököt leaprított, és gazdagon megrakodva tért haza. Sőt nem sokára maga Batthyány is megindúlt, 's Károlyvártól 5 mértföldnyire Uranogreczet vette ostrom alá, melly makacsul kezdett ugyan állani; de mihelyt rés támadt a' falakon, és a' bombák szüntelen hányattak, ugy akarta magát a' 300-nál több őrség feladni, hogy elmehessen szabadon. Ezt

Batthyány meg nem ígérvén, az őrség pedig kerülvén a' fogságot, kész volt a' keresztséget felvenni, ha örökül egy darab földet kaphat, mit a' császár meg is adott neki. Ezután Batthyány Tudorra ment, onnan pedig Kladussára, 's mind a' kettőt igen könnyen bevette. 1696

MDCXCVII.

Tessen ég. Nagy volt a' hó, kidagadtak a' vizek, 's a' Tesseniek meg sem álmodták, hogy rájok üssenek. Kiba még is, a' Brodi kormányzó, 100 huszárral, és 300 hajduval általment a' Száván Boszniába, 's egy holdvilágos éjszakán megtámadta Tessent, mintegy 300 Törököt levágott, a' többit elfogta, 's a' város' egy darabja leégett.

Drezník hódol. Terhesebb munka várta ennél gróf Auersberget Bihacsnál. Miután tudniillik azon egynehány ezer Oláhokat, kik hazájokból császári oltalom alá jöttek ki, 's a' Horvát határokon telepedtek le, de mostan azért háborogtak, mintha jogaik megsértettek volna, — a' Horvát zászlóallyak 's Castelli dragonosok elnyomták, és a' fő lázítók elevenen nyársakra vonattak: Auersberg az Unnához erős csapatokkal gyülekezett, 's megszállotta László 4-dikén Drezniket, hol az őrség jóllehet legfelebb sem volt több 30-nál, még sem adta fel magát negyed napnál előbb, akkor is csak a' tüzaknák miatt, és alkuval. Mi szinte 60 embert vesztettünk holtakban és sebesekben, 's maga Berzetti is, a' tüzaknás generál elesett.

Bihacs visszamarad. Bihacsot 2000 őrízte, hova László 9-dikén érkezett meg Auersberg. A' Török vigyázott, de harmad napra még is minden veszteség nélkül egy ágyútelepünk elkészült,

1697 's hat ágyúval lőtte az erősségnek gyengébb oldalát. Erre a' Bihacsiak egy 250 lépésnyi vonalt huztak a' kapunál László 13-dikán; mi pedig hidat vetettünk az Unnára, és sánczoltunk a' partokon, de a' nagy zivatarok miatt csak késedelmesen haladva előre, 's még a' fő mérnököt is ellenséges golyó miatt elvesztve. László 16-dikán ismét készen lett egy telepünk, 's reggeltől fogva tartott a' más napi csatázás estvéig, mi közben az oláhok véletlenül ráütöttek azon kis szigetre, hol a' Bihacsi basának mulató kertje volt, 's elfogták a' feleségét, gyermekeit és cselédeit, 52 személyt összesen, és bántatlanul a' táborba vitték. Szakadatlan ágyúztak azonban a' telepek mindnyájan, és ledült egy torony, 's a' falból is 40 lépésnyi darab omlott az árokba. „*Minek így az erősséget rongálni, holott különben is keresztény kézre jut!*“ ezt kiáltotta egy Török a' bástyákról, 's Auersberg felkérte Bihacsot, de csak azt nyerte válaszúl, hogy *az őrség utolsó csepp vérig oltalmazza magát, és semmi levelet sem fogad el.* A' vizet tehát Auersberg kiszívatni kezdte az árkokból, 's úgy hányatott jobb kézről egy telepet, hogy lőni lehessen mikor kell a' Bihacsi hidat. Batthyány e' közben László 20-dikán a' Horvátokkal megjövén, 22-dikre ostrom rendeltetett, és 300-ig valót vesztettünk, nevesen több tisztek között egy ezredes főhadnagyot, báró de Kov, és két kapitányt, gróf Walmerode és báró Sickingen. Hogy tehát könnyebben lehessen a' résekhez és palánkokhoz férni, László 27-dikén virradóra kasokkal és fasinákkal betöltettek az árkok; azonban sokat elloptak a' Törökök, és vizet eresztettek helyekbe; de viszont Auersberg két tüzaknát ásatott, és az abból nyert földdel hordatta meg az árkokat. E' közben a' Boszniai basa, hogy Bihacsot felmentse, már 3000

Törököt Kamengradnál összegyüjtött: kinek is a' Venécziai Morlachók más felé akarván fordítani figyelmét, 4000-en Bakup ellen mentek, 's bevették, és fel is gyujtották. László 28-dikán tehát a' két akna lobbot vetett, az árkokat betöltötte, 's mingyárt két vonal huzatott a' sánczoktól egészen a' várárkokig, és ottan, az ellenség' ágyújinak daczokra is, csapataink helyet fogtak. De jövő nap a' Törökök kiütöttek rájok, többeket levagdaltak, megsebesítettek másokat, és egyedül Burgscheid granátosai fordították el a' lehetséges nagyobb veszélyt. Majd Lajos 1-jén némelly Törökökkel találkoztak kémlelőink Kamengradtól nem messze, 's néhány tarfőt és foglyot, 24 lovat és 5 zászlót hoztak vissza magokkal. Ezek a' foglyok vallották, hogy a' Boszniai basának, ki minap a' Morlachok ellen állásából nem mozdult, már mostan is 6000-re vagyon, 's még többet vár Belgrádról, az Arnauták pedig és Bosznyákok legfelebb tized napra egyesülnek vele. Auersberg tehát annál inkább sietett, az árkokban sátorokat csináltak a' gyalogok több ízben, és több ízben elrontották a' kicsapó Törökök. Gróf Batthyány és Heister betegen vitetett Károlyvárra; Ronse mérnök nehéz sebet kapott, sőt a' mérnökök közül alig volt már seb nélkül csak egy is; szintúgy fogyott a' többi nép, és az élelem szűk kezd vala lenni, 's a' Boszniai basa már indult, kivel sokkal erősebb volta miatt Auersberg szembe nem szállhatott. Ezért a' hadtanács elmenetelt határozott, 's Lajos 3-dikán kezdték a' poggyászokat és ágyúkat hordani, 6-dikán pedig setét éjjel a' sereg is mindenestül elvonúlt. Csak a' Német ezredek mentek a' nagy táborhoz, melly a' Savoyai princz Eugen' vezérsége alatt Veresmartonnál gyülekezett össze; a' Horvátok saját telkeiken maradtak. 1697

1697 Mihelyt meghallotta Eugen, hogy a' Török tábor felközelít Belgrádhoz, Veresmartontól azonnal elindúlt, Lajos 13-kán Bukinnál a' Duna mellett pihent Bácskában, de már más nap Illokra ment, majd Pétervárádra, onnan pedig Kovilhoz a' jobb fűért. Megérkezvén azonban a' szultán Belgrádhoz, tábort ütött a' Duna és Száva közt, hajóhadát pedig Zalánkemenhez kötötte és Zimonhoz. Ez különösen erős volt; mert csak gályát 16 ot számlált, és mindeniken 10 ágyu, és 200 vagy 150 ember találtatott; ezen kivül 30 fregattot, és 66 sajkát, 's egyen egyen 5—7 ágyú, és 10—12 ember; végre más 120 sajkát szállítani. Mahomet basa volt a' vezére. Ez így lévén, princz Vaudemont, és gróf Rabutin, 8 zászlóallyal és 200 lovassal, 's ezredes Monasterli 1000 gyalog és 700 lovas Rácczaival legottan Pétervárad alá küldetett; sőt István 16-dikán a' Bihacsnál viaskodott Magyarok, 's utóbb generál Nehm is 300 lovassal, generál őrnagy Goulonnal, 's Dumont és Ettrich két mérnökkel szinte oda rendeltettek; Auersberg pedig 4 lovas ezreddel, 8 zászlóallyal, és 12 ágyúval Zalánkemen és Titul közé állíttatott sánczolni.

Azonban Magyar országba tétetett által a' háboru, 's történt a' Zentai fő ütközet, melly után rémülve szaladt Drinapolhoz a' megveretett szultán. Ekkor mintegy 1200-an a' Ráczok összecsoportoztak Szerbiában, 's megtámadták azokat, kik a' szultánnak még megmaradt butorát és némelly ágyasait kísérték, 's levagdalván sokakat, jeles zsákmányt nyertek el a' többitől.

Sólyi csata. Szerencsésen járt a' Babinagredai kormányzó őrnagy Mallenich Miklós is, midőn ezer és száz huszárral 's hajduval a' Sólyi palánkra ment, ostrommal bevette, 400-ig valót az ellenségből levagdalt, 78-at elfogott, a' többit

elverte, és 163 ökröt, 53 lovat, igen sok apró marhát és egyebet hozott vissza magával, vesztvén az övéiből csak 20 embert. 1697

Doboj bevétetik. Más felől Eugen szándékozott Boszniába, 's Ferencz 6-dikán 4000 lovast, és 2500 gyalogot, 12 ágyút és 2 mozsarat indított el Szántovától a' Bácskában Eszékhez, és onnan Brodhoz 's vele ment a' két princz Vaudemont és Commercy, 's a' két gróf Stahrenberg és Gronsfeld. Brodtól a' lovasok a' Száva tulsó, a' gyalogok pedig innenső partján haladtak előre, 's Fer. 12-dikén egyesültek a' nevezett folyam' jobb felén. Elérvén Boszniának határát, megszálltak egy völgyben, 's onnan némellyek egy kapitánnyal utat nyitni, mások pedig Bányaluka 's Zvornik felé kémlelődni küldettek. Visszajövén azok és ezek is, ezredes Kiba parancsot vett Doboj ellen menni, Brodtól 3 órányira, 's ezredes Ried 100 lovassal adatott melléje. Mivel pedig Kibának a' maga foglaló kis seregével mindég tovább kellett törnie; ezredes főhadnagy Montecuculi 400 lovassal ment utána, hogy a' hol szükséges fog lenni, őrségeket hagyjon. Doboj tehát felkéretett, 's mivel fel nem adatott, éjjel egy magasan hat ágyúra, 's a' Boszna mellett két mozsárra telepek készültek, miket reggel a' Törökök meglátván, egy lövést sem várva léptek ollyan alkura, hogy a' 80 fegyveres, és 5 aga, kegyelemre adja meg magát, de az öregek, gyermekek és asszonyok feleikhez elkísértessenek. Ágyú csak egy, mozsár több, zászló négy, és hadi 's élelmi szer is valami kevés találtatott.

Maglaj is. Kiba ezt a' napot Dobojon töltötte, mert a' szoros utak és mocsárok miatt csak nehezen haladható poggyászokat várta. Elküldte azonban a' sánczolókat utat készíteni, 's a' következő napon Maglaj előtt maga is megjelent.

1697 Az őrség, melly két béghből, 5 agából, 's 200 egyébb fegyveresből állott, mingyárt kezeseket küldött ki, 's ugy alkudott, hogy mindenestül, de butor nélkül, szabadon mehessen, és Tessenre kísértessék. Itten 3 ágyú 's egy kis mozsár találtatott és holmi.

Sebze is. Tovább ment Kiba Sebzére, hol a' 300-ra telő Törökök más napig kivánták a' feladást halasztani. Csakugyan a' Brandaki úton jöttek is már mintegy 200-an Sebze oltalmára, de Kiba ezeket megverte, nehányat elfogott, és a' többit elhajtotta. Megérkezett azonban Eugen, ki semmi haladékot sem adván, éjfél után egy órakor a' palánk 700 emberrel megtámadtatott 's elesett. Halottunk lett 15, sebesültünk is egynehány, nevesen ez utóbbiak között ezredes főhadnagy báró Delm. Találtunk pedig 3 ágyút, 7 zászlót, és az egész helyet felgyujtottuk.

Brandaki csata. Azonban a' kiaja, Deltaban Mustafa, kit a' napokban meghalálozott Boszniai basa helyett ideigleni kormányzóvá tettek a' Törökök, mintegy 300 emberrel Sebze és Brandak közt elkezdte magát sánczolni, 's a' különben is rosz utat nagy szikladarabokkal és ledöntött fákkal csaknem egészen járhatatlanná tette. De Kiba legyőzött minden akadályt, 's hirtelen 's rendetlenül futottak el a' Törökök, még ezüstös kardjaikat is szerte széllyel hányták. Kiba ezután visszatért a' táborba; Horvátjaihoz azonban 600 lovas németet is kapván, ismét indult Brandak vára ellen. A' szoros út megént el lett állva; de vitézűl támadták a' Horvátok, oldalra rohantak a' Németek, 's ordítva szaladt el az ellenség, sokan a' sziklákról le estek, és így nem csak az út, hanem a' vár is elhagyatott. Mondják, hogy egy Német a' kiaját turbánjánál fogva megragad-

ta; de a' kiaja inkább akart turbánatlan el- 1697
szaladni, mint sem a' Némettől turbánosan
elvitetni.

Boszna Szaraj ég. Már Kiba szinte Boszna Szarajig, melly a' tartománynak fő városa, szaguldott, 's az őrséget hódolásra szólította, és kegyelmet ajánlott, ha késedelmező nem lenne. Kibának azonban, mi előtt feleletet kaphatott, vissza kellett a' táborba mennie; mindazáltal egy cornet és trombitás Szarajba küldetett, ha történetből a' Törökök készekké lettek volna magokat megadni. De a' követek rosszúl fogadtattak, a' trombitás öszvevagdaltatott, vett a' cornet is elég kardlapot, 's csak nem ugy veretett ki a' városból. Nem merték azonban a' foglaló sereget megnézni, csak nehányan zárkóztak a' várba, mindnyájan elfutottak a' többiek, 's csupán rongyos Zsidókat lehetett a' városban találni. Csak hitvánságot is zsákmányozhattak a' katonák, mert minden jobbat magokkal vittek el a' Törökök, 's azért őket űzni kezdték, és betsesebb holmi nélkül nem is egészen maradtak. Eugen azonban a' rossz idők 's utak miatt ellankadt sereget nem akarta még tovább is a' vár' ostromával fárasztani; nem is lehetett alkalmas téli szállást a' seregnek Boszniában szerezni; a' visszamenetelt sem vala bátorságos még későbbre halasztani, mivel az eleség is fogyott, és a' Törökök már indultak Belgrád alul Boszniába: miután tehát a' város egészen hamuvá tétetett, elszállt onnan Fer. 25-kén Eugen, vivén magával a' Zsidókat is, valameddig meg nem érkezik az érettök ajánlott váltságpénz. Visszamenet több ezer keresztény lakosok adták magokat a' seréghez, a' helységek felgyújtattak, Brandak felvetetett, 's a' kalmár partékák és öreg 's apró marhák elszedettek.

1697 *Tessen visszamarad.* Sebzénél a' sereg megállott, 's onnan Kiba 300 lovas Némettel, egynehány huszárral, hajdukkal, egy pattantyús kapitánnyal, és két mérnökkel Tessent megkémlelni küldetett, melly igen alkalmas ut Boszniába, 's általa nyitva marad Száva felől az egész tartomány. Híre jött azonban, hogy egy órányira vagynak a' Törökök: az ágyúkat és poggyászokat tehát, a' Bosznyák kereszténycket és Szaraji Zsidókat ezredes főhadnagy Ritschannal és 250 lóval Dobojra küldötte Eugen, maga pedig Maglaj alá szállott. Itten izente meg Kiba, hogy Tessen előtt az ágyúkat telepek nélkül is alkalmasan el lehetne rakni: Eugen azért mingyárt reggel András 4 dikén, 1000 gyaloggal és 600 lovassal Tessen alá indult, délben megérkezett, ugyan akkor az ágyúk is megjöttek Dobojról, 's már estve felé három halomról lövetett a' város és lángba borúlt minden, valami csak tüzet kapni képes. De látván az őrség, hogy rendes megszállást kezdeni, 's huzamosan folytatni ostromot a' rosz idők miatt nem lehet: szenvedte bajait valameddig el nem vonult Eugen, ki csakugyan Maglajt elébb felvettetvén, Brodnál a' Száván, 's Eszéknél a' Dunán általkelt, és a' sereget téli nyugalomra küldötte. Csupán 40 embert vesztettünk az egész Boszniai táborozás alatt, ló pedig még annál is kevesebb lett haszonvehetlenné.

MDCXCVIII és IX.

Sok vérrel gőzölgő évek után végre munkába vétetett az igazán óhajtott békesség; de hogy annak is újabb diadalmak, legalább a' hadi készségnek élénk mutatása, kedvezőbb kímenetelt

adjanak: Eugen a' maga segédét Riethet előre Pétervárадra küldötte tábor- 1698—9
helyet választani, 's a' nagy vezér is Drinapolból megindult. És épen mostan a' dolgok' utolján akart Erdélyben egy lázadás kiütni, pedig azon katonák' részéről; kiknek tiszteikhez való hűségeket az egész hosszu háboru alatt sem tudták a' nehézségek megtántorítani. Erről akkor ím ez került közre:

„Herbeville és Szász Gotha' Szebennél fekvő dragonos ezredének katonáji feltették, hogy István 20-dikán (1698) éjjel 11 és 12 óra közt a' tiszteiket megölik. Minden osztályból 16-an voltak kiválasztva, 's nyolczának a' kapitányt, ötének a' hadnagyot, és hármának a' cornetet kellett gyilkokkal és egyébb fegyverekkel véletlenül megtámadni 's ölni. Ezután feldulván a' tábort, Dévára és Dobrára vala a' két ezred menendő, hogy a' Hohenzoller, Hannover, Pace 's Gondola ezreddel, és némelly Horvátokkal, kik között illyen gonosz árulók hasonlóan találkoztak, egyesüljön, 's generál gróf Rabutinnak és Leiningennek életét eloltván, Erdélyből a' Törökökhöz fusson. — Ez az árulás pedig egy dragonos felesége által jött világosságra, ki is a' lovát legeltető férjének enni vitt a' mezőre, és hallott e' rossz feltételről beszélni. Mert mihelyest férje haza ért, tüstént a' nyakába esett, és feletté nagyon sírva kérte őt, hogy ezen rossz szándék felől a' kapitányt tudósítsa, mivel az Isten az árulóknak nem kedvez. E' beszéd a' dragonosnak igen szívére hatott, és mingyárt ment a' kapitányhoz vallani; a' kapitány pedig beszélt a' többi tisztekkel. Erre gróf Leiningen mindeneket szorosan megvizsgált, 's a' 28 fő czinkosok akasztófára huzattak, 12-en agyon lövettek, mások a' vesszőket szenvedték. Mikor ez a' dolog kitu-

1698—9 dódott, már voltak az árulóknak mindenféle tiszteik, a' kik istentelen szándékuk' kivitele után őket igazgassák. Egy illyen vezérök, az egész árulásnak nagy oka, különben egy jó házból való Magyar, már az akasztófán nyakán lévén a' kötél, megkérdeztetett a' felől, ki volt légyen e' gonosz tettre csábítója, és kicsodák a' czimboráji? azt felelte, hogy ő ugyan halált érdemel, de társai közül csak egyet sem fog soha is kivallani. Erre megkinozták, tüzes fogókkal csipkedték, de azzal sem lehetett valamit kivenni belőle."

Elkezdődvén azonban a' Karloviczi alkudozás, több nevezetes dolgok sehol sem történtek; megköttetvén pedig szerencsésen a' békesség, azon a' szultán úgy megörült, hogy a' ki legelőször vitt neki hírt erről Drinapolba, két lófarkat kapott ajándékúl, 's azon felül még husz erszényt, mindenikben ötszáz tallér érőt.

Holéczy Mihály.

2.

Kézművészetek, jelesen a' mozaik-művek.

A' kézművészet csalhatatlan eredetét a' ruházat' divatozni kezdő időkorában kell keresnünk, valamint egyszersmind olly más művészségekben is, mellyek noha kezdetökben nagyon egyszerűk voltanak, utóbbi századokban a' müveltebb népek között a' tökély' magas fokára vitettek. A' ruházat eredetileg állatok' bőreiből állott, mellyeket egészen egyszerűn aggattak az embe-

rek magokra, mint ezt sok vad népeknél még ma is láthatni. A' vízözön utáni századokban a' Sarmaták, Görögök és Teutonok vándoréletet gyakorolván, egyedül a' vádászat vala foglalatosságok, és vadak' bőreivel takarák testöket is, mint az éjsarki tartományokban némelly népeknél ma is. Éjszaki utazásokból visszajött személyek hírül hozák azt, hogy a' Lappoknak tarándhus az eledelök, és ugyan illy taránd' vagy gyorsszarvas' bőre szolgál azoknak köntösül. — A' társasági élet módosítja a' szokást. A' napkeleti népek, mellyek a' sarjazott emberi nem' eredeti tájékához legközelebb laktanak, voltak az elsők, kik egymáson kölcsönös szolgálat által segítettek. Akkor és ott készült a' művészség' első bölcsője. Jubal' és Tubalkain' húga, Noema találta-fel a' fonás' és szövés' mesterségét, 's a' kezdet' jó sikere megmutatá, miként lehet ruházatnak czélszerű szövetet készíteni. Illy munka nem kívánt épen nagy testierőt, ugyanazért az Izraeliták nem tarták illőnek arra férfiakat állítani, hanem átadák azt nőmbereknek, annyival inkább, minthogy ezek már különben is átalánvéve többet űlnek, és főleg csak apróságokkal foglalkozók. Azért mondja a' szentírás ezt: az erényes asszony szorgalmasan forgatja az orsót, és örömest sző gyapjuból és lenből. A' Görögök, kik Főniczia' tanítványi voltak, épen illy gondolattól vezéreltettek. Jubalt Apollóvá 's a' zene' feltalálójává tették; Tubalkaint Vulkánná, a' kovácsok' Istenévé; Noemát Minervájokká, ki a' gyapju-művészségre úgyelt. Homér, kinek költeményi a' maga századabeli szokásoknak igen hív rajzolatai, a' dicső Odysseában Penelopét, Kalypsót és Circét úgy állítja előnkbe, mint kik szövőszékeiken dolgoznak és szövetet gyártanak. Minden hajdani történetírók bizonyítják, hogy e' szokás Athe-

nében, még a' legműveltebb időkorban is virágzott, és hogy az asszonyok a' férfiaktól külön választva 's szobáikba zárkozva, vásznat, ruhákat és holmi más házi szereket készítettek. Már a' római némber, nem élt illy magába vonultan. Azonban az egyszerűség' buzgó barátja, Augustus császár, még is rendszerint olly ruhákat viselt, mellyeket húga és leányai készítettek; ámbár az ő időkorában már kezde gyökeret verni Róma' lakosi köztt, a' fényűzés' óriási emelkedése miatti, szomorúan fenyegető romlás. És így a' császári udvarban az augustusi nemes egyszerűség nem sokáig tarthatá fön a' súlyegyent ama' kicsapongó fényűzéssel, melly a' Cajusok' és Nerók' udvarában olly igen divatba jött, hogy annak veszélyes özöne csak hamar az egész birodalmat elborította. Közönséges gyárokat alapítottak, mellyekben nagyszámú némberek dolgoztak a' császári udvar' részére. A' régi Gallusok' kézművészetei voltak azon időben leghíresbek. Gallienus' uralkodása alatt sok ruha neműt készítettek posztóból, mellyből a' Rómaiak hadiköntöst is csináltattak, és azt *Sagum*-nak nevezték. A' nyugoti tartományokban csak gyapjuból szoktak dolgozni, és az abbóli szövetek nem festve, hanem Plinius' állítása szerint, csupán fésülve vagy megnyirva voltak. De a' görög és napkeleti egyéb kereskedők már régen megismertették a' Rómaiakkal a' bíborszínű szöveteket. Föniczia' lakosi voltak e' drága festék' feltalálói, mint ezt Julius Pollux és Cassiodorus bizonyítják. Ez a' bíborszín-festék, melly kagylókból szedetett, igen drága volt, és a' vele festendő szövetnek pamutból (gyapottból) kelle lennie; mert a' gyapju' szőr' és selyem' festésére csak a' cochenille alkalmas, ez pedig a' ré-

giek előtt még ismeretlen volt. Noha a' bíbor Rómában minden időben nagyra becsülteték, ugyan ott a' hímzett szövetek már azelőtt sokkal régebben divatoztanak. Efféle hímzet szövetet ajándékoztak a' toscanai tizenkét városok Tullius Hostiliusnak, midőn azokat meghódította. Toscana' lakosi a' hímzési művészséget Phrygia' lakositól tanulták, mellyet ezek nagy tökélyre vittek. Babilonia' népe olly ügyes szőnyeggyártó vala, mint a' Phrygiáé himző; mert a' szövetekbe nagy művészi ügyességgel tudták hímzeni, különféle színekkel, mind azt, mit kényök parancsolt.

A' Rómaiak csak az ő császáraik' idókorában kezdék a' gyolcsot használni. A' gyolcsszövet, melly Alexander Severus' uralkodása alatt már óság volt, Egyptusból és Fönicziából került. Ugyan azok csak későn kezdék a' selyemszövetet ismerni; 's ezt nekik a' külhoni kereskedők szokták hordani. A' selyemszövet a' római császárok' idejében nem volt még közdivatu; és midőn Julius Caesar, egy bizonyos színmű' előadásakor, a' színpadot selyemszövettel vonatá-be, azt hitte, hogy azzal igen nagy fényt mutatand. Tiberius császár eltiltotta férfiaktól a' selyemszövetből viseletet, azon okból, mert illy tulságos fénypazar, mint Tacitus mondja, szégyenökre fogott volna válni.

Justinianus császár Stambulban, Athenében, Thebában és Korinthusban állította fel a' legelső selyemgyárokat, hamar azután, hogy Indiából jött két szerzetes onnét selyem-hernyó-tojásokat hozott, utasítást adván arról is, miként kell azokat nevelni, 's velök kezdettől mind végig bánni.

Miután Rogerius, Sziczilia' királya, az érintett görög városokat, a' szent földre tett táborozása' alkalmával, elfoglalta, látván azokban a'

művészség' előhaladtát, siete Palermóban és Calabriában, 1130-ik év körül, szinte selyemgyárokat alapítani. Ugyaninnen vették azután eredetök és kiterjedésöket olaszhonban a' többi gyárak, sőt a' spanyolországiak is. Francziaországban a' legelső selyemgyárak' alapításának időkorát, XI-dik Lajos alatt, az 1470-ik évre tehetni.

Ha meggondoljuk, hogy nálunk Magyaroknál is olly kedves jelenleg a' selyem és bársony: vallyon nem józan ész és gazdálkodás elleni gondatlanság e az, hogy nálunk gyárak keletkezni nem akarnak? Gyapjut szép mennyiségben termeszt a' Magyar, és itt ott igen finom gyapjut is, és megelégszik azzal, ha drágán eladhatja. Az úri rend szeret finom posztóból viselni; de gyáraink nem lévén, gyapjunkat nagy költséggel viszik külföldre. ott posztóvá lesz, és viszont nagy költséggel jut vissza honunkba; igen természetes tehát, hogy e' szerint a' finom posztót saját gyapjukból is nagyon drágán kell megvásárlanunk. Vannak némelly megyékben és városokban selyemtenyésztésre ügyelő bíztosok állítva 's fizetve, 's micsoda sikerét láttuk eddig annak? A' minden oldalu nemzeti műveltség' örökké áldandó bajnoka gróf Széchenyi István, kezdi már a' nemzetnek gyakorlatilag is mutatni: mennyit bevehet az ember évenként csak szederjfa levelekből is, ha nem resteli az egyébiránt is üresen álló 's haszontalannak vélt földet szederjfákkal beültetni. Ezt Nagyczenk mezőváros nyilván bizonyítja.

A' szerencsétlen elvü magyar gazdák azt hiszik; az isteni gondviselés' czéljainak ellenére 's az ősi szokásnak vétkes eltemetésére munkálkodnék az, ki a' szántáson és vetésen kívül a' gazdálkodásnak és pénzkeresésnek valamelly más ágáról is gondolkoznék, mintha bizony a' mezei

gazdaság maga olly sok embert képes volt volna már gazdaggá tenni, kivált mikor olly csekély a' gabona ára, mint most is. Mint nálunk is itthon van már a' fénypazar, ruházatban és életmódban, nem hiszem, hogy azt sokáig győzze a' Magyar, ha szántásvetésen kívül, melly körül semmit nem akar változtatni vagy javítani, ezután sem teend egyebet. Ha jövedelmünk' foka mindig a' régin áll, kiadásink ellenben mindig szaporodnak, lelkes ipar' és szorgalom' hijával okvetetlenül nyomon követend bennünket az elszegényülés. Midőn már sok paraszt gazda is él kávéval, mennyi pénz ki fog apadni hazánkból, ha czukorgyáraink nem lesznek, holott földünk, a' rabszolga-kapálta czukornádból készült czukorlisztnek, mint már eléggé be van bizonyítva, könnyen meg fogná teremni helyettesét. Igy a' nemzet csak azáltal is sokat nyerne, hogy a' behozatali terhes vámokra pénzt nem adna-ki.

Több írók' állítása szerint, az üvegcsinálás művészsége Fönicziában látta legelső bölcsőjét. Az Epyptusiak azután nagyobb tökélyre vitték azt, melly a' Rómaiaknál, még a' császárok' idő-korában is kevéssé volt ismeretes. Annyi bizonyos, hogy Francziaországban már a' tizenkettődik század óta voltanak templom ablakokon üvegek; 's innét terjedett e' szokás angol és némethonba. Az üvegtáblákra különféle képeket és czifraságokat rajzolni szintazon időben kezdének már. Egyébiránt épen nem csudálhatni, hogy a' régiek az üveggyártás felől mit sem tudtak. Napkeleten, noha minden művészségék ott keletkezének, és az ottani éghajlat a' miénkkel összehasonlítva, igen meleg: hajdankorban csak kárpitok, másutt zsalúk voltak ablakokon. Ugyan ezt láthatni ma is ázsiai Törökországban. Chinában

az ablaküregek csak igen vékony, és viasszal fényesen bevont szövettel vannak fedve. A' Rómaiak sok ideig csak rostélyt csináltak ablakaikra. De midőn a' fénypazar óriási léptekkel haladott előre, tükörkövet használtak ablakaikra. Ez olly átlátszó kő; mellyet vékony táblákra lehet hasogatni, 's a' napfény áthat ugyan rajta, de a' meleget fentartja. Olvassuk a' régi íróknál, hogy gazdag emberek még fördőszobáik' ablakait agátkőből vagy igen vékonyra készített márványlapokkal csináltaták-be.

Alig hogy feltalálták az üvegtáblák' készítését a' hideg égallu tartományok' lakosi, hamar fel leve találva az üvegtükör is. A' legelső, tökéletes fejérségű es szép síma tűkörtáblákat Velentze' lakosi készítették; mellyeket aztán a' Franczia'k még nagyobb tökélyre vittek, 's a' helyett hogy a' Velentzeiek fútták a' tűkörtáblákat, a' Francziák' éreztáblákra önték azokat.

Igen hihető, hogy az agyagból készült kézművek jóval idősbek az érczneműkeknél; mert az előttünk, úgy szólván, készen fekvő anyagból könnyebben és hamarább lehet holmit csinálni, mint azokból, mellyek a' föld' keblében vannak mintegy elrejtve, p. o. a' soknemű kövek, mellyeket előbb ismerni kelle, azután öszvetörni, olvasztani 'stb. A' szent irás' több helyei bizonyítják, hogy az agyagból holmiket készíteni már a' napkelet' hajdani lakosi is tudtak: Nevezetes e' művészségnél, hogy a' mi hiúságunk kevésre méltatja az anyagbóli művészséget, az Izraeliták előtt azonban olly tekintetben tartatott, hogy Juda' genealogiájában egész család fazekast lelünk, mint ollyakat, kik a' király' számára dolgoztak, és annak kertjében volt lakásuk is. — Toscana' lakosi, Porsenna' időkorában, olly— agyagból készített 's megégetett műveket muta-

tának, mellyek ott, Augustus' idejében, az arany és ezüst edényekkel hasonbecsűeknek tartattak. 'S ha a' régi írók ezen állításban nem nagyítják a' dolgot, azon valóban igen bámulhatunk; annyival inkább, minthogy agyag mindig és mindenütt csakugyan igen sokkal több volt, mint arany és ezüst. A' toscanai agyagművek azonban korán sem voltak még is a' chinai porczellánhoz hasonlíthatók. — Nem tudatik, ki volt legyen Chínában e' gyönyörű művészség' legelső létrehozója, mint az sem: mikor találtatott-fel a' porczellánművészség. Azt írják, hogy egész Chinában csak King nevü város az (lakosai száma többre megy egy milliónál) mellyben a' porczellán készíttetik. Kétségen túl ez az a' város, hol olly dúsan készíttetik a' porczelán, hogy belőle tornyot is csináltak Nankingban, melly nem kevésbé vonja magára a' figyelmet, mint a' chinai birodalmi kőkerítés. A' porczelán' tulajdonságai azt hitették-el a' régiekkel, hogy Európában porczellánt készíthetni soha nem fog senki, t. i. a' chinaihoz hasonlót. E' kaján hiedelem' daczára azonban Drezda város, Franciaország, Hollandia és Olaszország, úgy más tartományok, különösen Ausztria' fejedelmi városa olly jó sikerrel készíti a' porczellánt, hogy színe 's jó izlésű rajzolatai miatt már fölül is haladja a' chinait.

A' mozaik muvek hasonlítanak a' rajzművekhez, annyiban, hogy apró márvány és másnemű kőrész, üveg és cserép darabkák illő árnyékolatban vagy redőzetben ügyesen összverakatván, szorítatván és kisimítatván, azt mutatja, mit rajzecset a' festékekkel szokott tenni.

E' művészséget ismerék már a' Görögök is, kik azt a' tökélletesség' magas fokára emelték. A' művészségek' történetei bizonyos pergamoi Sosus nevű művészről adnak értesítést, kinek művei nagy becsben tartattak. Többi művei közt különös bámulatra indítá minden nézőt az, melly egy szobapadlózatot ábrázolt, 's azon az ebédlés' alkalmával lehúllott holmi *) olly természethíven voltak előadva, hogy a' néző szemeit úgy clámították, mint Zeuxis' szőlőgerezdei a' madarakéit. Ugyan e' művész egy más szobapadlózatot is készíte, mellyen egy vizzeltöltött pohár vala szemlélhető, 's körszélén négy galamb állott, hogy egyike inni akarván a' vízbe hajolt, és képét a' víz olly híven adá vissza mint a' tükör.

A' hiú fénypazar' divata göröghonból eljuta nem sokára a' nagyhírű Rómába is. Úgy hiszik, Sylla volt légyen az első, ki *Preneste*-ben, a' szerencse' istennéjének templomában, ama' mozaik művet készíteté, melly nagy részben maig is épen maradott. Ez egy bajnokot ábrázol, ki egy szaruból iszik, mellybe egy némber, a' kezében lévő áldozó-ibrikból, mint gyanítani lehet, valamelly italt tölte. Négy más személyek pedig egy koporsót visznek, melly előtt egy asszony űl a' földön, 's körűle különféle személyek űlvén, játszanak, isznak, zöld sátor alatt. E' műv' jelentményét sokneműn magyarázzák, de minden csak véleményen alapszik.

A' mozaik művek annyira megnyerék Róma' lakosinak tetszését, hogy kevés idő mulva

*) Ha annyi szembetünő hulladék volt akkor az asztal alatt, még ekkor nem igen ügyesen tudhattak ebédelni.

A' beküldő' jegyzete.

alig találtaték Rómában egyetlenegy lakos is, kinek szobapadlózata mozaik nem lett volna. 'S ez még nem volt elég. A' szobák' falai, fürdőházok, sőt a' mi több, az utczák is színezett kövekkel valának rajzszerűleg kirakva. Végre még annyira is terjedt a' mozaik művekkeli fényűzés' divata, hogy némelly tehetősebb polgárok még útra is vittek magokkal színezett kövekkel töltött ládát, mi szerint valahol tovább időznének, magoknak legott mozaik szobapadlót csináltathassanak. — Azt írják, hogy ama' nagy hírű *Julius Caesar*' tábori butorai közt mindig találtatott jó mennyiségű mozaikkő, mellyel tábori sátorának földszínét rakatta-ki.

Minthogy a' Rómaiak nem csak igen szerették a' mozaik-műveket, hanem a' fénypazarhoz megkívántató bőség is meg volt nálok, épen nem lehet csudálni azt, hogy Róma e' művészség körül; sok jeles művészeket mutatott. Melly művek azon időkorból hozzánk jutottak, maig is magokra vonják a' hozzáértők' figyelmét és álmélkodását. A' római mozaikművek egyik legszebb és legritkább példánya azon gyönyörű épületben találtatik, mellyet *Adrian* császár, a' római tartományokbóli visszajötte után, *Tivoli*ban emeltete. Az érintett műv egy vízzel töltött csésze, mellyen négy galamb úl, egyik a' vízbe hajtja orrát, inni akarván. E' müv sok ideig a' legszebbnek tartatott a' maga' nemében; találtatott egy mozaik szobapadló' közepén, négyszegüleg körözve zöld levélfonadékkal. E' körzetből Albani Sándor cardinal egy darabot keleti alabástromból készült asztaltáblába foglaltata, mellyhez hasonló asztallapot Albani az akkori szász választófejedelemnek ajándékoza. — Az említett műv után okvetetlenül a' Sirene Parthenope foglalja-el az első helyet. E' műv Romában a' Pala-

tinón találtatott, jelenleg azonban Nápoly mellett, Capo di Monteban, a' királyi farnesi képtárban létez.

De ha a' műv' finomsága jő kérdésbe, ugy mind e' két jeles művet felülmulja az, melly az elsülyedt Pompejiban, 1763-ban April. 28-dikán jöve kézre. Ez hasonlag egy szobapadlónak közepén találtatott, és négy személyet ábrázol, kiknek arczaikat nevetséges álarczok födik, és hangműszer van kezeikben. Jobbról az első személy *Tamburinon* játszik; mellette a' második kis poharakat ver egymáshoz, olaszúl. *Crotali.* 'S ezek férfi alakok. A' harmadik nőszemély, profil arczal, két flótát fúva; a' negyedik egy gyermek, bőgőkűrtöt fútt. E' műv' talapja olly apró kövekből áll, mint egy írótoll' legvékonyabb hegye, 's az ábrázolt személyekben még apróbbak a' kövek, annyira, hogy alig láthatók. Az álarczok' szemöldökin még a' szőrt is jelesen rajzolják a' bámulandó vékonyságu kövek. E' művet Discorides nevü, Samos szigetben született, művész alkotta.

A' mozaik művészségnek az a' megjegyzésre méltó szerencséje vala, hogy az, a' barbárok' iszonyú pusztításai' daczára, 's a' tudatlanságnak azon időkorában is, mellyben Olaszország annyi sok századokig tengett, félbeszakadatlanúl fenmaradott. Most is láthatni ott mindenütt mozaikműveket, mellyek a' legrégibb időkben, templomok' csínosítására használtattak; és vannak ollyanok is, mellyek' időkora 's eredete az ötödik századba esik. Igaz ugyan, hogy illy nagyon régi műveken az ízlés és a' rajz díszetlen. Rendszerint nagy alakuak azok, és ott is aranyzottok, hol inkább a' természet' sok nemű bájló színe lett volna választandó. De nem lehetett az máskép ott és akkor, a' hol és mikor olly nagy hiány volt az ízlésben, és ügyetlenség a'

művészet' gyermekkorában. E' régi ízlés vagy inkább ízetlenség a' mozaik-művben, olaszországban, Giotto nevű festőnek időkoráig tartott, ki a' mozaik-művészséget, úgy szólván, újra teremtette, ügyessége által. Élt a' tizennegyedik század' közepén.

Florenczia és Róma Olaszországban ama' helyek, hol ma legszebb mozaikművek készítetnek; de a' működés' neme mind a' két városban igen különböző. Florencziában az ahoz választott anyagok á' legdrágább márványnemek, agát, granát, sardonix, korall, gyöngyház, jaspis, smaragd és topáz. Ezen anyagok, ámbár különben igen drágák, még is sokkal többe kerül azoknak feldolgozása. Miután mozaikművekben a' lehetőségig a' rajzolatot és annak többnemű színeit kell utánozni, ezen okból azon rendkivül kemény köveket igen apró részecskékre kell fürészelni, hogy a' megkivántató redőt vagy árnyéklatot természethíven utánozhassa a' művész; 's elgondolhatni, hogy az sok időt rabló, fárasztó és nagy ügyességet kivánó munka, olly erős munka, melly a' testierőt nagyon kimerítvén, kevés művész bír olly erővel, hogy azt néhány évig kibírhassa. Ugyanazért, mihelyt sejtik a' művészek, hogy egésségök bomlani kezd, munkájokról legott le kell mondaniok; mert a' ki nyereségvágyból azt mégis folytatná, ember neki nem adhatna többé szabadító kezet. E' műhelyben azelőtt csupán a' Nagyherczegnek dolgoztak, 's onnét senki olly nemű művet nem kaphatott, hacsak a' Nagyherczeg' kézeiből nem. A' florenczi munka olly lassan megy, hogy negyven ember másfél évig dolgozik egy olly képen, mellynek hossza öt láb, szélessége pedig harmadfél; 's nem ábrázol egyebet, mint korallágakkal vegyült koszorúkat, mellyeket gyöngyfüzérek öveznek-körül.

A' művésznek mindig szeme előtt kell tartania azon festett képet, mellyet utánozni akar, öszveválogatván legelsőben is azon kövecskéket, mellyek a' természeti színt kijelentik. E' kövecskéket egy nagy kőlapra rakogatja, mellyet előbb erős ragasztékkal vastagon bekent. Hogy az apró kőrészecskék erősen álljanak és szorosan egymáshoz nyomúljanak, legalább is hét—nyolcz vonalnyi magasak; és mennél vékonyabbak a' kövecskék, annál magasbak legyenek. Képzeljük csak, mennyi ecsetvonás kell ahoz, midőn egy ruhát, hajfodrot, arczot, virágot vagy felleget akarunk rajzolni; igy könnyen el fogjuk gondolni, mennyi külön színű, apróra fürészelt kövecskék kivántatnak ahoz, hogy mozaikművek az utánzott színt és tárgyat híven adhassák vissza.

Gyakran még épülethez tartozó terjedelmesb darabokban is, mellyekhez véleményünk szerint, nagyobb kőrészek volnának szükségesek, használtatnak igen vékony, lószőrnyi vastagságú kövecskék. Ha már a' kőrészecskék öszveválogatva egymás mellé rakattak a' kőlapra öntött ragasztékra, ekkor vaskarikával erősen öszveszorítatnak. Miután a' műv készen áll, és a' ragaszték eléggé megkeményűlt, a' kép megsímítatik, és olly síma 's fényes lesz mint a' tűkör. De itt viszont nagy vigyázat kell, hogy a' számtalan kőrészecskék öszve ne töredezzenek. Simításra leginkább igen apró nedves homokot használnak, A' florenczíai dolgozat közönségesen távol van a' rómaitól. Florenczíában főleg asztalokat és más apróbb holmiket készítenek; Rómában ellenben oltártáblákat is, mellyek néha harmincz lábnyi magasak, és olly természethívek, olly tökéletesek, hogy a' nézőnek van mit bámulnia.

Tizenegyedik Kelemen Pápa állította-fel a' mozaikművek' új gyárát; és a' sz. Péter' templo-

mához tartozik, mellynek szomszédságában is van. Itt sem márványból, sem másnemű drága kövekből nem dolgoznak, hanem egy újonan feltalált üvegolvasztékból, melly azon művekre olly alkalmas, hogy a' leggyöngédebb árnyéklatokat, mellyek a' rajzolt példányokon vannak, képes az efféle mozaikmüv visszaadni. Ez olvaszték, melly a' Vatikánon létező gyárban készül, chemiai készítmény. Színe gyönyörü, és a' legapróbb részekre is olly könnyen elmetszhető, hogy rendetlen darabokra nem pattannak-el. Illy nemű mozaikművek nagyok vannak, mint p. o. Úrszíne' változása, *Raphael* festvénye után; a' sz. Petronilla; a' sz. vacsora, *Dominichino*-tól, mellyek néha 26 lábnyi hosszúk.

Régi képeket soha sem választanak példányokúl mozaikművekhez, hanem hív másolatokat, hogy a' színek élénken legyenek a' művész' szemei előtt. Legügyesebb művészek' dolgozatait is nem ritkán kell, mint rosszúl sikerülteket, félrevetni 's olcsón eladni.

A' mozaikművek közt vannak, mellyek tizennyolcz ezer tallérba kerülnek. Becsökből az által veszítenek, hogy igen nehezek, és a' tova vitelre alkalmatlanok.

Virányi Ödön.

3.

A' Nagy-Szombati Zsidóknak XV. és XVI-dik századokban keresztyén gyermekeken babonából elkövetett gyilkosságáról.

Az észnek lealatsonyítására tudatlanságból támadott oktalan *babona* mindenkor az emberiség veszedelmével szokott járni; mellynek kártékony következéseit széles e' világon immár több ízben érzették az emberek. Szükség tehát hogy az *Igazság Országából* helyes esméretek terjesztésével mindenütt ki-írtassék: nehogy borzasztó homálya a' józan észnek fénysugárait ellepvén, azt egészen beborítsa, és lassan lassan elfojtván, hova tovább terjedjen. Élénken emlékezem dajkáimra, később pedig nehány regélő sömörgős agg nőkre, kik gyermek koromban a' keresztyén kisdedeknek vérét szomjúhozó babonás Zsidókról nékem sokat meséltek. De hogy szófia beszédük valóságos történeteken alapulna, fölserdülvén, mind addig kételkedtem, míg *Kis Szeben* Sz. kir. Város házának termében egy vászonra írott képet, mellyre csak a' múlt században mint egy két esztendős kisdeddel történt hasonló eset vagyon festve; nem mutatták, 's meg nem fejtették, hogy azon szerencsétlen gyermeket a' babonás Zsidók gombos tűkkel gyakdosták agyon.

Bonfin Antalnak Históriájában szinte találok e'féle iszonyú tettekre, mellyek állítása szerént Decad. IV. Lib. III. és Decad. V. Lib. IV. két helyen történtek; ugyanis 1475-ben *Tridentomban*, és 1494-ben nálunk *Nagy-Szombat* városában; az utolsót a' *Liptsei* kiadásnak 738-dik

lapján e'kép beszéli: „Tyrnaviae Judaei quidam, cum se diro atque immani quodam scelere obstrinxissent, meritum sane supplicium invenerunt. Duodecim viri, cum duabus mulieribus, ingenuum adolescentem Christianum, occulte captum, atque in proximas aedes abductum, obstructis repente faucibus, misere strangularant, et adapertis venis sanguinem ejus, dum animam sensim et singultim efflaret, partim obsorbierunt: corpus autem in partes dissectum, membratim humi defoderunt. Cum adolescens, diu a parentibus quaesitus, nusquam appareret, satisque constaret, eum pridie in vico Judaeorum versatum, haud postea fuisse conspectum, legitima in Judaeos quaestio constituitur. Lictores in eorum aedes missi, deprehensis recentibus cruoris notis, dominum cum tota familia comprehendunt. In quaestionem abreptae mulieres, metu tormentorum adactae, totam facinoris indignissimi seriem confitentur: quarum testimonio convicti reliqui, Palatini iussu, qui praefectus urbis erat, omnes, magno ad id excitato in foro incendio, conflagrarunt; alii qui minus videbantur obnoxii, magno pecuniae numero sunt multati. Cum autem e senibus causas tanti patrandi facinoris, per tormentorum cruciatum eruerent, quatuor eas esse reperiebant, quibus Tyrnaviae tum, et alias saepe in aliis regionibns, eo se Judaei flagitio astrinxissent. Unam, quod ita maiorum auctoritate persvasum haberent, Christiani hominis sanguinem, praeputiis in circumcisione oppositum, sistendo sanguini opportunum esse remedium. Alteram, quod eundem ad conciliandum inter se amorem plurimum valere, in cibo datum, existimarent. Tertiam, quod cum viri ac mulieres aeque apud eos fluxu menstrui laborarent, sanguinem hominis Christiani epotum, idoneam

ad id morbi esse medicinam, experti erant. Quartam, ut vetus apud se, sed reconditum decretum exequerentur, quo quotidianis sacrificiis, in aliqua regione Christianum Deo sanguinem libare coguntur: quo factum esse dictitabant, ut in eum annum ea sors Judaeis Tyrnaviensibus obtigisset. Haec omnia salutis anno quadringentesimo nonagesimo quarto supra millesimum, incommoda contigerunt."

De melly keveset hatott ez az iszonyú büntetés a' Nagyszombati babonás Zsidókba, megtetszik ebből a' gyüjteményemben lévő hiteles oklevélnek mássából, mellyet néhai *Pull János*, N. Szombat városának volt Tanátsnoka közlött vélem; mert negyven esztendő mulva illyen borzasztó gyilkosságra vetemedtek: mellyért azután nem tsak megérdemlett büntetésöket vették; hanem a' városból örök időkre ki is űzettek. Számkivetésök II. Jósef császár országlásáig tartott: ő engedte-meg nékik ott ismét a' szabad lakást: mind addig bizonyos fizetésért, akkor is tsak nappal férhettek a' városba, kitakarodásuk végett pedig lealkonyodáskor (Szombatot kivévén, melly nap be sem botsáttattak) mindennap tsendítettek. — Még most is mutogatják a' volt Székes Szentegyháznak háta megett nyiló verőtzét, mellyen a' kerített városból kiköltöztek, 's a' melly e' történetnek emlékezetére akkoriban be is rakattatott. — Az idézett Oklevélnek pedig ez a' tartalma:

„Nos Ferdinandus, Divina Favente clementia Romanorum, Hungariae etc. Rex semper Augustus, Infans Hispaniarum, Archidux Austriae etc. Memoriae commendamus, tenore praesentium significantes, quibus expedit, Universis. Qualiter superiori mense Januarii Fideles nostri Judex, et ceteri quidam iurati Cives ex primoribus

Civitatis Nostrae Tyrnaviensis, suo, et totius communitatis nomine et persona Nostram venientes in praesentiam, porrexerunt nobis supplicationem, in qua sunt graviter conquesti contra Judaeos in eadem Civitate Nostra residentes: quod scilicet quidam ex senioribus Judaeis, Annis abhinc duobus, quemdam Puerum, tres annos, aut amplius natum, Concivis eorum filium, clam raptum enecassent. Hocque verum esse, primum ex fassione cujusdam Judaei in oppido Galgocz paucos ante dies suspensi, se certo didicisse, affirmantes; propter quod quemdam Moysem Judaeum auctorem huius sceleris, per illum suspensum, Judaeum nominatum, iidem Judex et iurati Cives detinuissent. Qui postea ad Fidelem Nostrum Spectabilem et Magnificum Comitem Alexium Thurzo de Bethlenfalva, Locumtenentem Nostrum adductus et examinatus, alios quoque nominasset Judaeos, sceleris hujus esse participes. Qui et ipsi, dum ad eundem Locumtenentem nostrum, inquirendae veritatis causa, adducti et examinati fuissent, id ipsum, et absque tormentis, et in ipso tormento, denecato per eos puero, verum esse, confirmarunt et confessi sunt. Supplicarunt ideo Nobis iidem Judex et iurati Cives, ne Judaeos ipsos, utpote Christiani sanguinis zelatores perfidos, inter ipsos amplius commorari, conversari et cohabitare permitteremus. Quorum exaudita supplicatione, cum propterea, tum vero, quia etiam iudicio praefati Comitis Alexii Thurzo Locumtenentis Nostri, et Sedis suae Assessorum in hac causa habito, auctores sceleris huius morte condemnati exstitissent: decrevimus, Judaeos omnes esse de ipsa Civitate Nostra Tyrnaviensi perpetuo tollendos et eiiciendos. Prout praesentibus decernimus, ea tamen lege: ut Cives et Incolae Civitatis Nostrae Tyrnaviensis, pro

Censu illo, qui quotannis a Judaeis, Nobis ad Cameram dabatur, dimidium illius contribuant, quem Cives Civitatis Nostrae Posoniensis solvere, similiter ob expulsionem de ea Civitate Judaeorum, singulis annis solvere tenentur. Quodsi vero certis et rationabilibus ex causis ab hujusmodi onere solutionis eadem Civitas Nostra Posoniensis esset exempta et supportata; nihilominus Cives et Incolae praefatae Civitatis Tyrnaviensis, singulo quoque anno, nomine Census Judaeorum Quinquaginta florenos ad Cameram Nostram, sub poena dupli solvere ad Festum Beati Georgii Martyris debeant et teneantur; nulla exemptione, inscriptione, aut quavis alia difficultate obstante. In cuius rei testimonium, firmitatemque perpetuam, praesentes Literas Nostras eisdem Civibus et Incolis dictae Civitatis Nostrae Tyrnaviensis dedimus et concessimus. Viennae decima nona Mensis Februarii, Anno Domini Millesimo, Quingentesimo, Tricesimo Nono, Regnorum Nostrorum Romani nono, aliarum vero Tredecimo."

Ferdinandus m.p.

Most már, hála Istennek! illyen babonás gyilkosságok nem történnek: de a' régiekről emlékeznem kellett; mivel történet-iróink közül némellyek igen zúgolódnak, és vastagon rovogatják ditső atyáinkat, hogy Religiói Fanatismusból a' szegény Zsidókat hol űzőbe vették, hol pedig lelki szabadságuknak ellenére, a' Keresztyén Hitnek fölvételére kénszerítgették, mint halhatatlan emlékezetű *Nagy Lajos* Király, kiről Turótzinak Kronikája P. III. Cap. XLI. följegyzette: hogy a' Zsidókat, hik keresztyénekké lenni nem akartak, Hazánkból egy lábig mind kiparantsolta. Holott talám ő is hasonló kárhozatos eseteknek eltávoztatásáért, az akkori gondolkodás

szerént határozta el magát kitíltásukra, 'vélekedvén, hogy a' Státusnak szoros fölvígyázása elégtelen volna megzabolázásukra; ha tsak a' szelídebb Evangeliumi Törvényt nem követnék.

Úgy látszik, hogy a' történet-író mindég nagyot botlik, valahányszor tsak tsupa következésekből szedi vélekedéseit, azért mielőtt ítéletét parantsolóképen olvasóinak nyakára tolni akarná, előbb az okokat is tartoznék vélek megesmértetni, 's minekutánna azokat is jó eleve hiteles forrásokból megfejtette, csak azután kellene a' tsalóka következésekre általmennie. Ezzel a' nagy hijjánossággal rakvák némelly történetkönyveink; mellyeket jobb lett volna minden glossa nélkül hagyni, hogysem tsupa következésekből nagy igazságtalanságokat e' világon szerte szórni, 's emberfeleinket egymásra huszítani.

De hogy ismét fölvett czélomra térjek; egyebütt sem voltak azon időtájban jobbak a' magyar országi Zsidók, valamint ez a' Ferdinand levelében érintett, 's már tsak azért is szinte eredetéből lemásolt Oklevél bizonyítja:

„Nos Maria, Dei gratia, Regina Hungariae, etc. Memoriae commendamus, tenore praesentium significantes, quibus expedit Universis: Quod nos, ex supplicatione fidelium nostrorum Prudentium, et circumspectorum Judicis et Juratorum Civium hujus Civitatis Nostrae Posoniensis intelligentes, et propriis etiam oculis Nostris cernentes, magnam esse huius eiusdem Civitatis nostrae inopiam et paupertatem, Civium iacturam, et domorum ruinam: eamque non alia ex caussa evenisse, quam ex Judaeorum (quorum magna hic esset frequentia) vita flagitiosa, turpique et usurario quaestu, quibus eosdem Cives nostros, omnemque populum sibi devinxissent et illaqueassent. Tum igitur ex eo, tum vero, quia post eam

cladem funestissimam, quam Serenissimus et Charissimus Dominus Noster et Maritus Noster Ludovicus Rex, felicis memoriae, exactis diebus pro Fide Catholica viriliter decertans, ab hostibus Fidei cum multo suorum sanguine accepit; iidem ipsi Judaei metu perculsi, communem cum Civibus Nostris fortunam exspectare noluerunt: sed praemissis prius opibus suis, rebus et bonis, domos suas vacuas reliquerunt. Ideo, ex deliberatione et consilio Domini Stephani de Báthor Palatini etc. ac aliorum Consiliariorum Nostrorum, annuendum et concedendum eisdem Civibus nostris Posoniensibus duximus: Ut ipsi Judaeos ipsos, qui adversam et prosperám fortunam cum ipsis Civibus Nostris, simul pati noluerunt, et qui cum rebus et bonis ipsorum aufugerunt; a modo in posterum ad hanc Civitatem Nostram non admittant, domosque eorum his, qui eas emere voluerint, libere vendant, et illarum pretia ad reformationem et fortificationem huius ipsius Civitatis fideliter convertant. Ita tamen, quod si Nos, vel futuri Reges Hungariae, Censum hujus ipsius Civitatis Nostrae Posoniensis, ratione domus ipsorum Judaeorum sunt augmentaturi, teneantur ipsi Cives, hoc oneris, ad beneplacitum Nostrum aut futurorum Regum, subire. Annuimus praeterea propter maiorem hujus ipsius Civitatis commoditatem, ut illos etiam Judaeos, qui aliorum perfugarum sunt hic reliquiae, in hac Civitate non teneant; domos tamen eorum vendant, et illarum pretia ipsis restituant: ne damnum et exclusionis, et domorum suarum simul patiantur. Imo annuimus et concedimus harum Nostrarum vigore et testimonio Literarum mediante. Datum Posonii in Festo Beati Dionysii Martyris, Anno Domini Millesimo, Quingentesimo Vigesimo Sexto."

Maria Regina m.p.

Nicolaus Olahus
Secretarius. m p.

A' Zsidók Kegyelmes Királyi Parantsolatok értelme szerént, most sem bírhatnak a' Sz. Kir. városokban ingatlan jószágokat és szorossan tíltatik, hogy Vendégfogadókba, Malmokba, és Ferdő Házakba bérlőknek sem ott, sem pedig a' Kamarai Uradalmakban, kivévén a' hol másokkal közös a' birtok, semmi oknál fogva föl ne vétessenek. Bizonyosan tudom, hogy az Esztergami Érsekségnek Uradalmaiban, ide nem értvén a' praedialis Curiákat, sem lakhatnak, minthogy ekkedig a' jobbágyság megrontására szolgáltak, 's azokat italoknak hitelezésével, 's holmi áruk költsönözésével igen elszegényítették; a' mint is tapasztalni, hogy a' melly faluban a' sok henye 's ingyen élő Zsidó befészkelte magát, ott az adózó nép mind szegény és jobbadán részeges. Ideje volna immár felülök-is gondolkodni, 's már hasznosabb élet követésre szorítani, 's a' mennyire lehet, a' jövevényeket honnokba vissza igazitani, mert igen sok közülök kéntelenségből tsalásra, lopásra, 's efféliekre vetemedik, minthogy különben meg nem élhet. Ezeket saját tapasztalásomból: az oda föl előhozattakat pedig Oklevelekből írtam, 's ezeknél fogva elhittem, hogy jó igyekezeteimet senki sem fogja roszra és félre magyarázni.

Podhradczky Józef.

4.

Esméreteink' igazságának fundamentomáról.

„Die Vernunft ist in dem Menschen — nicht Thätigkeit, wie der Geist, sondern gleichsam der allgemeine Ort der Wahrheit, die ruhige Stätte, darinn die ursprüngliche Weisheit empfangen wird, nach welcher, als das Lehrbild, hinblickend der Verstand bilden soll.“ Schelling. Philosophische Schriften. Band 1. S. 509.

Miben állyon esméreteink' igazsága? Mi legyen azoknak fundamentoma? Eme köz érdekü kérdések méltán foglalatoskodtatták elejétől fogva mind azokat, kik magokat kitudni, 's esméreteik' helyességéről számolni törekedtek. A' válasz mindég különbözőleg ütött ki a' nyomozóknak lelki bélyege, 's üdőkoroknak tulajdon szelleme szerént, mellyekhez köttetve vagyunk. Különböző marad is az, a' Philosophiai rendszerek' változódásival, míg emberi nemünk, tökéletességére szert tévén, látó pontyának ama fennségére 's tisztaságára nem jut, hol mindeneket világosan, borultság nélkül belátandhat.

Helytelenül, 's hijába várná azért itt valaki esméreteink' igazsága fundamentoma eránt a' *csalatkozhatatlan bizonyosságot* eme előhaladásunk' korában, melly csak tökéletesülést értünknek tartatik fenn jutalmul. Tudni kívánhatja egyedül; ha a' mostani Philosophia kielégítőleg szól-e ama fontos 's érdekletes kérdésekről? Előbb van e az idők or' haladtával? Az egykori feleletek' hijányit észrevette-e? Elhárintani tudja-e? Alapvetése erősebb, látóköre tisztább 's tágosabb-e? 's a' t.

Ezen kérdésekbe — mivel mind eddig honunkban szó nélkül hagyattak — bocsátkozni bátorkodom: Miben állíttya? min alapittya a' mostani Philosophia esméreteink' igazságát? Miket tartok én is igazaknak? 's melly fő okra nézve? előadom olly rövideden, 's olly közérthetőleg, a' mint csak kitelhető, figyelem gerjesztésül; hogy a' Philosophiai vi'sgálódás valahára nálunk is meghonosullyon, 's ne legyen csupán azoknak, kiknek kenyere 's hivatala, tulajdon része.

Kik esméreteink' igazságának kitudtát kétlik, vagy kitudhatását tagadják, állanak itt először is szemközt: de ezen igazságok' kitudta iránti kétlésnek a' mondottakkal már elejét vettük: jelentvén: hogy esméreteink' igazságának fundamentoma a' Philosophiai rendszerek' különböző tekinteti miatt bizonyossá mind eddig nem tétetett. Kitudhatatlanságát, mellyel az emberi ész vádoltatik, pontos, rendszerénti okoskodásival csak maga háríthattya el. *)

Fogjunk az igazság' értelmével a' dologhoz: Esméretünk' igazsága, mindenek előtt, annak valamivel tőle különbözővel, nála előbbnyivel, de avval adatottal 's előterjesztettel megegyezetében áll. Esméretünk' igazságának közönséges, 's nyilván elfogadott értelme ez; akarásunk 's érzésünk' igazsága is illy megegyezetben áll. Azért csak némü némi fejtegetést kiván.

Az esméret az esmérő személynek kezdeti vagy kész tette lévén, szükség valaminek, mellyet illethessen, előre lenni; szükség annak mind az esmerőnél, mind az esmérésénél különbnek, ettől függetlennek lenni, szükség mintegy lemásol-

*) A' legújabb Philosophia esmértetésére tő munka ez: Über den Grund von der Wahrheit der menschlichen Erkenntniss. Eine Preisschrift, Tübingen 1831 's Schelling' említett irománya.

tatva adatnia, 's előterjesztetnie; másképp tett dolog, esmerési szerzemény, nem volna. Az esméret tehát valami előre valót, illethetőt; esmerőt, esmérést, 's lemásolatot tészen nyilván fel. Az esméretnél előbbvalót, illethetőt *tárgynak* (cognitionis objectum) az esmérőt *személynek* (subjectum) az esmérés' módját *formának* nevezzük.

Azon esméret, mellynek adója az esmerőtől 's esméréstől különböző valómi *tárgyképpi* (objectiva); az meg, mellynek adója maga az esmérő 's esmérés, személyesképpi (subjectiva) esméret. Azon esméret, mellynek adoji a' tárgy és esmérő *egyetemben*, tárgy-személyképpi, (c. objectivo-subjectiva) az olly esméret, mellynek adója az esmérési törvényesség csupán, személyesképpi előbbnyi tiszta (c. subjectiva, a priori pura), az pedig, mellynek részszinre a' tapasztalás adója: Személyképpi utóbbnyi tisztátalan (c. subjectiva a posteriori impura): az, mellynek a' tárgy *csupán* adója, szerképpi (c. materialis) nevet visel.

Alapos kérdés itt tehát: ama előre való-mi esméretünk' adója a' tárgy-e, vagy az esmérési elhatározat *külön*, vagy mind kettő *egyetemben?* Mellek kérdés: ha esméretünk' adója kettős: a' tárgy 's az esmérési elhatározat, mit lehessen a' tárgynak, 's mit kellessék esmérési elhatározatunknak tulajdonítanunk? 'S mellyik légyen a' fundamentomos? Ha csupán az esmérési elhatározatunk az esméretünk' adója, ezek mennyire előbbnyiek, tiszták? s mellyek az utóbbnyiak, tisztátalanok?'sat.

Ezen kérdések' fejtegetésében a' Bölcselkedők elejétől fogva meghasonlottak: kik esméreteinket a' tárgyaktól származtatták *egyedül*, *Materialistáknak*; kik lelkünktől csupán *Spiritualistáknak*; kik a' tárgyaktól és esmérési elhatározatunktól eggyetemben *Dualistáknak*; kik az esmérési elhatároztatásunktól csupán *Idealistáknak*, kik esméreteink' származattyát a' tapasztalásra alapí-

ták, *Empiricusoknak*, kik az ész' kihozására, *Rationalistáknak* 's több e'féléknek neveztetnek.

A' Dualisták is, kik esméreteink' igazságának két szerzőjivé (factorivá) a' tárgyakat 's az esmerési elhatározatunkat teszik, különböző értelemben vannak: némellyek azt vítattyák, hogy esméreteink' igazságának tagadólag (negative) szerzőji az esmérési elhatározataink; tévőleg (positive) szerzőji pedig a' tárgyak, 's esméreteinknek kétféle igazságot tulajdonítanak, *értelmit* (logica) és tudatit (metaphysica); mások ellenben egyetlen egy természetit (physica): mind az értelmi, mind a' tárgyi határozatokat a' természeti törvények alá foglalván be. Az első logicai, a' másik Metaphysicai, a' harmadik természeti igazsága esméreteinknek.

Mind ezen kérdéseket fejtegetnünk, legalább érintenünk; minden pártfeleket figyelemre méltatnunk szükség esméreteink' igazságának kitüntetéséül; 's végre igazságoknak fundamentomát megalapítanunk. Mindenekelőtt' esméreteink' eredetére szükség vissza tekintenünk.

Hogy esméretünk' elejes eleje, kezdete, az érzékeink' felgerjesztése légyen, megesmérik egyezőleg minden Bölcselkedők. Ezen felgerjesztés kielégítő ok, érdekeltetés nélkül, lehetetlen: valamelly előre valótól szükség azoknak nyomatot venniek tulajdon elhatározatok szerént, melly csak lelkünk' meghatása, és a' nyomatnak előnkbe terjesztése végett lehet. Viszonyozási természete szerént a' lélek a' meghatást felfogni, az elejbe terjesztett nyomatot nézni, képzeni, eredetére visszavinni, az az: a' tárgyal esmérkedni, kéntettetik; meg se szűnik pedig addig, míg azt másoktól különböztetőleg ki nem fejti, el nem határozza, saját törvényei szerént is, azaz: esmérkedését esméretté nem formállya.

Érzékeink' kivülünkről felgerjesztetését, 's

ennek okát, a' bényomatot, megsejdítvén, felfogván, képezvén, lelkünk; munkájit, tehetségeit, állapottyát, 's önnen magát is észreveszi, megtudja; jegyeinek elvonásával, egymással egyeztetésével, eredetökre vissza vitelökkel, megkülönbözteti, az az: mind azokat megesméri; 's tehetségeit foglalatoskodtatni, esméreteit fejtegetni, szaporítani, egyesíteni meg nem szűnik, míg határt nem lel, 's véget nem ér. Lelkünk tehát a' külső és belső világgal mintegy szemközt áll, mind a' kettőre ügyel, vissza hat, 's életet, világosságot 's egyességet terjeszt.

A' *Materialisták*' rendszere tehát, kik esméreteinket egészen, csupán a' tárgyaktól származtattyák, lelkünket a' tiszta táblákhoz hasonlíttyák, mellyeken az érzékeinket érdeklett tárgyak magokat lefestik; leggyengébb lábon áll: mert csak érzékeink' felgerjesztésinek sejdítésével, előterjesztéseik' elfogadásával, képzetivel, 's ezeknek eredeteikre visszavitelök által, mellyek lelkünknek saját munkái, esmérkedhetünk a' tárgyakkal meg; a' tárgyaknak gondolatokba felfogássok, értelmekbe foglalássok pedig a' lélektől telhetnek egyedül ki Lelkünk' állapottya az esmérkedésben nem csupa szenvedő mint a' tábláké az írás alatt; nem is lehet: mert erő az, ez pedig hatás és visszahatás nélkül lehetetlen: csupán hatást szenvedő erő a' természetben nincsen. Esméreteinknek tehát két szerzőji (factori) vannak: a' tárgyak és lelkünk maga; a' tárgyak esméreteik' magvait érzékeink' csövein bévetik lelkünkbe; de azokat ez fejti, formállya ki, határozza el, 's viszi eredetökre vissza, mellyekben áll az esméretünk' mivolta.

A' Spiritualisták' rendszere se épült erősebb alapon, kik esméreteinket egyedül lelkünk' hathatóságának tulajdoníttyák: mert esmérkedési ál-

lapottya az érzéki felgerjesztések' elfogadásában szenvedő, 's elhatározott; a' benyomat, felgerjesztés' megsejdítésével kezdődik; bizonyos rendet, határt követni kéntettetik; a' miket csak a' tárgyak' öszvehatóságától 's befolyásától következtethetni ki. Esmereteink tehát csak a' tárgyak 's lelkünk' együtt munkálódásai képest lehetnek értelmesek, 's megfoghatók a' Dynamicusok rendi szerént: a' lelkünknek a' tárgyakkal mintegy szembe szökésiből; a' tárgyak' benyomatinak lelkünk által felfogásából, kidolgozásából.

Igaz ugyan, mik legyenek a' tárgyak, mik meg a' lelkünk' munkái az esméreteink' dolgában, mint egy megkülönböztethetetlen, 's elhatározhatatlan; de nem egészen: a' miknek a' külső és belső tárgy-világban semmi nyomok; a' mik érzékeinket kivülről, belölről fel nem gerjeszthetik; 's azért nyomot se tehetnek, magot se vethetnek, lelkünk' esméretébe; azokat lelkünk' munkájinak szükség tulajdonítanunk közvetetlenül vagy közvetve; így a' nyomatok' felfogását, kiképzését, emlékezetben tartását; jegyeik' különválogatását, egyeztetését, értelembe foglalását, 's eredetökre visszavitelét 's a' t. méltán a' lélek' résztvételének tulajdoníthattyuk; a' miknek ellenben a tárgyvilágban nyomaik léteznek, vagy adatva vannak, ezeket meg' a' tárgyak' befolyásától meg nem tagadhattyuk.

Hibázott azért e' dologban a' nagy elméjü Kánt Immanuel, a' valóságos tér 's üdő' értelmeit érzési tehetségünk' munkájinak, nézeti formáinknak tulajdonítván csupán, mellyekhez képest a' külső és belső tárgyakat képzenünk előterjesztenünk szükség; mert azoknak a' kül- és belső világban *nyomait* lellyük, a' tárgyaknak tudniillik egymás mellett 's utánn, jelenetökben, 's hogy azok magoktól is egymás mellett 's utánn, azaz tér- és üdőképen, elő nem terjeszttődhetnek, — az úgy nevezett képszö-

vetkeztetésnél fogva — bé nem bizonyította. Hogy magokat önként benyomataik' folytatásául, *saját határozataik* szerént tér és üdőképzetben terjesztik elő: a' mostani Philosophusok Mathematikai törvények szerént bébizonyították. A' tárgyakat egyébkép mint egymás mellett 's után nem is gondolhatni. *) Esméreteink' eredetének e' rövid fejtegetéséről átlépünk azok' *tárgyainak valóságára.*

De esméreteink' tárgyai valóban lévők e? Vannak e' világban tévőleg is (wirklich), vagy csak a' lelki tehetségünk' szüleményei? E' fontos kérdésnek fejtegetése általlában szükséges esméreteink' igazságának kitudhatására. Esmereteink' tárgyainak valóban létele avval bizonyíttatott be többnyire: mivel az érzésünk szándékunk, akaratunk nélkül, ellenünkre is, felgerjeszthető, tehát tárgyainak magunkon kivül is tévőleg szükség lenni. De ezen bizonyság ellen ví észrevételünk: hogy érzésünket, megsejdítésünket, képzésünket olly lelki állapotaink is felgerjeszthetik szándékunk, akaratunk nélkül, ellenünkre is, mellyek valóban nincsenek: ennek tanúságai az álomi 's más képzelődések; és olly tehetség is rejtezkedhetik lelkünkben, melly érzésünket, 's képzésünket ellenünkre is felingerlő: mint ezt a' bölcselkedő Car-

*) Tetemes 's sarkalatos csalatkozása volt ez Kánt Imanuelnek, hogy a' tárgyaknak a' határozat és rendeltetés nem sajáttyok, hanem a' képző tehetségünktől csupán terjesztetnek a' tér 's idő' képeiben elő. 'S hogy mivel a' képzelt tér 's üdő mérhetetlen, azért véghetetlen is egyetemben. Holott a' tárgyak önnön határozataik nélkül nem lehetnek, a' belsők' határozati az üdő, a' külsőké a' tér és üdő, mellyet elfoglalnak; 's a' mi mérhetetlen azért nem véghetetlen is. Lásd Preisschrift 50. 51. lapokon. Innét következett e' különös tekintete is: csak úgy nézzük a' tárgyakat mint a' játékszínen a' személyeket: láttyuk, hallyuk jeleneteiket, tetteiket, de magokat nem tudjuk; innét a' tárgyok = x.

tesius észrevette: „Quamvis ideae illae a voluntate mea non pendeant, nondum mihi satis constat; ipsas a rebus extra me positis procedere; — forte aliqua est in me facultas, nondum satis cognita, istarum idearum effectrix.“ Medit. III. A' képszövetkeztetés' hathatósága elhatározva mind eddig nincsen. A' tárgyoknak magunkon kivül is valóban létele tehát bővebb mutogatást kíván.

Bár melly hathatós legyen a' képzési, 's képszövetkeztetési tehetségünk, mindazonáltal esméreteink' tárgyainak valóban lételét nem tagadhattyuk számos okokra nézve. Illyen mindenek előtt azoknak határozottsága: némellyeket csupán ez vagy amaz formában, térben, időben, képben állapotban érezhetünk, sejdíthetünk meg, ha bár máskép akarnánk is: az aranyt nehéznek sárgának; a' napot fényesnek nappal, a' tengert nagynak, a' hegyet magasnak, a' mérget ártalmasnak 's a' t. Ezen jeleneteknek lelki tehetségünk maga kielégítő oka nem lehet; szükség tehát azokat magunkon kivül lévő tárgyak' adatinak tulajdonítanunk.

Illyen azon tárgyaknak változandó képe, 's jelenete is; a' napot reggel földszínt nagyobbnak délben fejünk felett kissebbnek láttyuk, éjjel éppen nem láttyuk azon szemeinkkel is; a' dörgést közelről hallyuk, messziről nem, azon füleinkkel is; a' vizet télben hidegnek, nyárban melegnek érezzük azon tapintásunkkal is; akármint akarjuk, egyezőképp: ez ismét lehetetlen volna; ha kivülünk más tárgyak, eme változóság' okai, valóban nem volnának. *)

---

*) Minekutánna azon tárgyat különb és különb térbe 's üdőbe helyheztetni *kéntelenítettünk*; mi okra nézve tulajdoníthatta Kant a' tért és üdőt nézésünknek, tulajdonképp' képzésünknek, tiszta, előbbnyi formájául,

Szállyunk lelkünk' esméretébe: itt magunkat állhatatosan, szüntelen, fűtől, fától, barmoktól testünktől megkülönböztettyük nyilván; azokat nem-énünknek esmérjük; testünket enyimnek, de nem énnek állittyuk. Sőt megkülönböztettyük lelki tehetségeinket, lelki munkáinkat, nézéseinket, képzéseinket, gondolatainkat, esméreteinket az égről, földről, vízről, levegőről, az égtől, földtől, víztől, levegőtől 's a' t. Ha magunkon, 's lelki tehetségeinken kivül más tárgyak valóban nem volnának: ezen megkülönböztetésünk fejthetetlen volna: Honnét és miképen is eredhetne e' megkülönböztetés? Chemiai szét-bonczolás által? Vagy az egymástól rugodás által? Ezek a' külső, nem belső, testi nem lelki, törvényesség' különözései. Szükség tehát magunktól, 's lelki tehetségeinktől különözött tárgyaknak is lenni, mel'yek ama különbségeket okozzák.

Vegyük számba lelkünk' esmérete jelenetit is: annak a' szabadság 's kéntelenség, akarás nem akarás', állandóság változóság, mértékletesség 's mértéktelenség 's t. e' f. állapottya; nézeti hol folynak, hol megszűnnek, hol világosak, hol homályosak, hol számosabbak, hol kevesebbek, hol erősebbek hol gyengébbek; ezek is megfejthetetlenek, ha magunkon, 's lelki tehetségünkön kivül más tárgyok valóban nincsenek, mellyek azokat befolyássokkal okozzák.

Ide járúl a' természetnek közönséges viszonyozási törvénye: melly szerént mindenek, a' mik csak vannak, egymás által hozattatnak 's tartatnak szüntelen munkásságban. Lelkünk is a' természetnek öszveségébe tartozik. Lelkünk 's lel-

---

megfoghatatlan. Ha a' tér 's üdő képzetinek, igazában észrevételének, a' tárgy-világban semmi megfelelő nem volna, ezen kénteleníttetésünk, 's határoztatásunk, nyilván megfejthetetlen maradna.

ki tehetségeink' munkálódásainak kezdete, 's folyamattya foghatatlan volna, ha kivülök más tárgyak, mellyek azokat munkásságba hozták 's hozzák, valóban nem volnának. Számos, fontos okaink vannak tehát magunkon 's lelki tehetségeinken kivül, más tárgyaknak is állítására.

A' valóban lévő tárgyak a' valóban nem lévőktől mivolti jegyeik által különböznek: egyformaságokkal, állandóságokkal 's egybefüggésökkel t. i. A' napot kerekesnek, a' madarat szárnyasnak, az embert okos-állatnak, képezi 's esméri kiki; a' valóban nem lévők ellenben egyformaság, állandóság, 's öszvefüggés nélkül szükölködnek: az álombeli, képzelődési jelenetek más és más színben, öszvefüggetlenül, tűnnek elő, 's az ébren 's józan korban valóban lévőknek el nem esmértetnek. Ezek tehát a' valóságos tárgyak' lételét kétségessé nem tehetik.

A' felebb magasztalt Kánt a' valóságos tárgyaknak lételét nem tagadta, érzék- 's nézet-gerjesztéseik miatt; csak esmérhetetleneknek, meg tudhatatlanoknak = X vallotta. Fichte minden esméreteink' tárgyává Ént tette, 's ennek ellentételét a' Nem-ént. Hume David közép utat tartott: a' tárgyak' valóban lételét megengedte; de tulajdonságaikat, jegyeiket képzelésünktől származtatta, mellyeket ez a' tárgyakkal szembe ütközvén, természeti szükségképp mintegy reájok ruház. De ezen három nagy Bölcselkedők' véleményei az által szenvednek legnagyobb hijányt, mivel lelkünk esméretén nem alapulnak: ennek bizonysága szerént minden esmérkedésünkben hármat különböztetünk meg: a' tárgyat, magunkat és munkásságunkat, megsejdítésünket, képzésünket tudniillik. Ha annak tárgya esmérhetetlen = X volna, hogy különböztethetnénk azt

meg magunktól? Ha Fichtének *Éne* volna egyedül valóban lévő tárgy, mivel Nem-éne csupa hiján, a' tárgy-világ puszta volna. Ha a' tárgyakra képzelésünk ruházna jegyeket 's tulajdonságokat, hogy 's miért különböztetnénk meg a' tárgyakat képzelményeinktől? Mi okra nézve volnának ezek határozottak, és egyformák 's a' t. minden emberben? *)

Voltak ollyak is, kik minden tárgyaknak valóban lételét tagadván, úgy vélekedtek, hogy képzeteinknek, gondolatainknak 's a' t. a' mindenütt jelenlévő véghetetlen Isten szerez szüntelen szín-tárgyakat, vagy is tárgy-látzatókat. De hogy eredhetnének e' szerént bennünk a' felgerjesztetések, sejdítések? az elhatározott képzetek, 's esméretek? Mi szükség volna ezeket a' tárgyakra vinnünk, 's nem közvetetlenül az Istenre? 's a' t. Fő kérdésünkre tehát bátran vallhattyuk: hogy esméreteink' tárgyai vannak magunkon kivül is; 's az Idealismus esméreteink' eredeti okát, természetét kielégíthetőképp meg nem fejtheti. Folytassuk azért bizvást visgálódásunkat, esméreteink' igazsága eránt.

Kik esméreteinknek a' tárgyakkal egyezésöket

---

*) Kánt azt vallya: hogy értőségünk csak a' külső vagy belsőképp tapasztaltathatóktól fogadhat el nyomatot 's felgerjesztést. De miért nem másoktól is? Miért nem a' tapasztalhatók' elhatározatitól, összefüggésitől is, mellyek azoktól elválaszthatatlanok, 's foganatlanok nem maradhatnak; csak egy szóval se bizonyítá bé. Értőségünk' különös formáit tehát, az úgy nevezett categoriákat, mellyeket Kánt tiszta, előbbnyi közös értelmeknek vall, mind addig tárgyi határozatok, összefüggések' folyaminak tarthattyuk, mig csak bé nem bizonyíttatik, hogy az értőségünk csak a' tapasztalható tárgyakat foghattya fel; mellyre határozottsága megbizonyíthatatlan. Lásd bőven Preisschrift 22, 's k. lapokon.

hiszik, a' tapasztalássokban bízakodnak közönségesen 's megvetőleg néznek azokra, kik avval meg nem elégednek. De nem veszik észre, hogy tapasztalási tudatunk is esméret; az esméret azért az esméret' igazságának bebizonyitására elegendőleg nem szolgálhat; esméreteink' igazságának tehát a' tapasztalási esméreten kivül is szükség alapulni.

Van mindazonáltal a' valóban lévő tárgyak' tapasztalásában olly oldal is, melly azoknak esméreteinkkel egyezésökre mutat; ha helyesen fogattatik fel. Az elő-esméreteink, az úgy nevezett *Idealék*, ha helyesen képeztettek, gondoltattak ki', 's teljesen eszközöltetnek, hozatnak lételre, elő-esméreteinket, Idealeinkat egyezőleg terjesztik elő: mint a' költeményi, musikai, műszeri, kézművi szerzeményekben tapasztalni. Ez lehetetlen volna, ha esméreteink az ő tárgyaikkal egyezőleg nem állanának. Van tehát okunk a' tapasztalásból is esméreteinknek a' tárgyaikkal egyezetet tulajdonítanunk.

De meg kell vallanunk, ez esméreteink' igazságának közönséges szükségképp való bizonysága nem lehet, mert nem minden esméreteink' tárgyait, mint a' műszerekben, terjeszthettyük elő a' külső világban is: magunkat, gondolatinkat 's egyéb lelki szerzeményeinket éppen nem: mert magunkból ki nem mehetünk, mintegy vállainkra nem állhatunk, se magunkat előre nem tehettyük láthatóképp. Az egyesítésnek (Analogiának) melly csak a' közönségesekkel, 's szükségképp valókkal foglalatoskodik, itt helye nincsen. E' következtetésünk: némelly esméreteink a' magunkon kivül lévő tárgyakkal egyeznek tapasztalólag, tehát mindnyájan egyeznek; hijános volna. Esméreteink' igazságát máson, vala-

melly szükségesképp valón 's közönségesen is kell tehát alapítanunk.

Illyen a' lelkiesméretünk' bizonysága: t. i. némellyeket *közvetetlenül* vagy *közvetve* kénszeríttetünk igazaknak tartani és elfogadni: p. o. 2 + 3 = 5. Az egész > mindegyik' részénél; semmi se lehet kielégítő ok nélkül; semmiből semmi se lehet; az ember okos állat, halandó; a' jó szeretetre méltó; jól kell cselekednünk; eledel, ital, levegő életünkre szükséges; én is ember, halandó vagyok 's t. e'f. Ezeknek ellene mondhatunk ugyan szóval, vagy kétléssel; de azokat igazaknak nem tartanunk lelki esméretünkben, lehetetlen; 's ellenmondásunk —'s kétlésünkért ész —vádolást, zúgolódást szenvedni kénteleníttetünk.

Ezek szerént nem csak gondolkodnunk, hanem élnünk is *szükség*: ha bár tagadjuk, vagy kétlyük is, hogy az életre eledel ital szükséges légyen; hogy nincs kivülünk semmi, minden csak képzelet; idea 's a' t.: mind azon által még is kenyérhez vízhez nyúlni, a' terhes kocsi elől kitérni *kénszeríttetünk* 's a' t. Ha azok szerént élünk, cselekszünk, nem csak a' tapasztalásban meg nem csalatkozunk, hanem meg is nyugosztaltatunk, 's akaratunk, szándékunk' cséllyára szert teszünk. Ezek lehetetlenek volnának, ha a' helyes esméreteink' tárgyaikkal egyezők nem volnának.

Mivel az illyenek' *igazaknak tartása* 's *elfogadása* szükségesképp való, kénteleníttő, *közönséges is* az egyetemben: mivel a' mi szükséges az közönséges is. *Valóban lévő is*: mert a' lelkünk' esméretének érzése 's szava: hogy némelly esméreteinket igazaknak tartani elfogadni kénteleníttetünk, lelki esméretünkben érezzük, tudjuk 's vallyuk. *Bizonyos is:* mert szükségképp való, közönséges, 's valóban lévő. Azért habár okát kielégítőleg nem adhattyuk, habár ellenmondást szen-

vedünk is, azok eránt, miket igazaknak tartani, elfogadni kénteleníttetve érezzük magunkat, bizonyosok, meggyőződtek maradunk. *)

Ezek esméreteink' tárgyaikkal egyezésöknek nem tapasztalási, hanem észbeli; nem eseti, hanem szükségképpi, nem résznyi, hanem közönséges, nem valótlan, hanem valóban lévő; nem hihető, hanem meggyőző bizonságai. A' nem igaz, hamis, esméreteink' jegyei a' lelkiesméretünk' ellenkedése, zugolódása, nyughatatlansága; a' mint a' mélyen gondolkodó Malebranche észre vette; de Jacobi, Schelling, 's Hermes fejtegették ki.

Esméreteinknek, mellyek' igazaknak tartására 's elfogadására kénszerítve érezzük magunkat, valóban lévő tárgyaikkal egyezésöket vítatván, énünknek, 's lelki tehetségeinknek, azokban részvételét nem tagadjuk, távol legyen: hogy' is tagadnánk, minekutánna érezzük, hogy lelkiesméretünk a' tárgyak' előterjesztéseit el is fogadhattya nem is, világosabban képezheti 's homályosabban is; fel is dolgozhattya nem is; fejtegetheti, egyezgetheti, kiterjeszthetí, 's nem is, 's a' t. 's következőképp azoknak szerzője, alkotója, visszavivője az énünk, lelkünk, lelkünkesmérete is akármiképp nevezzük bár. Lelki törvényeikkel egyezésöket se zárjuk ki, sőt nyilván feltételül tesszük. De mivel mind ezen foglalatosságinkban a' tárgy' felgerjesztése az *elhatározó;* esméreteink, lelki törvényeink szerént,

*) Hogy' is bizakodhatnánk egymás szavában? Hogy közösködhetnénk egymással, ha mit a' mi lelkünk esmérete igaznak tart, elfogad, a' másiké annak nem tartaná, el nem fogadná; feltévén, hogy esméreteink helyesek és törvényesek. A' mik valóban nincsenek, képzeletiek: p. o. Sas a' maďarak' királya, azokat igazaknak tartani vagy elfogadni lelki esméretünktől nem kénteleníttetünk.

a' tárgyaikkal egyezőleg kerekednek ki, az az: igazak maradnak.

Igaz ugyan: vannak mind értőségünknek (Intelligentia) mind eszünknek tulajdon formáji, 's törvényességei; de azonban a' tárgyak még is az elhatározók, 's azok képest fejlődnek azok ki, és viszonulnak. Hogy az érthetőségünk kénye szerént, függetlenül üsse azokra közös értelminek formájit, az ugy nevezett Categoriákat, az állatosság, vagy esetiség, okság vagy okozottság, egység vagy többség, lehető, lévő, vagy szükségképp valóság bélyegeit, Kánt Imanuelnek elmésen kigondoltt, de megbizonyíthatatlan véleménye. Meg vagynak ugyan ezek előre lelkünk' esméretében, mint készségek, 's ezekhez képest szükség az előterjesztéseknek értelmeseknek válniok, de a' tárgyak' elhatározatihoz képest; az értelmek' formáji a' tárgyi előterjesztéseknek folyamattyaik. Kánt a' tárgyaknak érzésünk alatt eltüntetésével, tudhatatlanná tételével, = X által, csalatkozott meg.

Fő ellenvetés itt: Ha esméreteink' igazságának bizonysága lelkiesméretünk' elhatározott szava volna, úgy az személyi igazság, 's nem tárgyi volna; a' tárgyakkal egyezet nélkül szükölködnék, az az: esméreteink igazak se volnának. De akár esmereteink' tartalmát, akár különbnél különb formájit tekintsük bár; lelki esméretünk' szava mindenik esetben tárgyi igazolás marad.

Visgáljuk először esmereteink' tartalmát: a' tárgyak' benyomatit foglallyák azok magvul magokban, mellyek érzékeink által, mint nemű csatornák által lelki esméretünkbe vettettek; ezek határozzák el mindég, minden munka alatt, magokat, 's kifejtülésök az értőség 's ész által az ő folyamattyok. Valamint a' veteményi magok minden befolyások, minden gondoskodások mellett

is magok határozzák el magokat. Az egyszer lelkünk' esméretébe vetett magok is attól se önként el nem válnak, se el nem választathatnak, 's határozó erejeket el nem veszthetik. Esméreteink tehát tartalmokra nézve tárgyképp valók.

Tekintsük esméreteink' formájit is: ezek személyiek ugyan: de mivel lelkünk a' természetnek, az az: a' valóban lévők' öszveségének csak egyik neme; lelkünk' világa az egész világnak egyik rende; törvényessége, formáji a' természet közönséges törvényinek, formájinak ágazattya, mellyet csak gondolattal választhatni el a' közönséges természeti törvényektől, tettében nem; a' természet törvényei szerént valók pedig tárgyképp vannak. Esméreteink tehát azzal, hogy lelkünk' törvényei, formáji szerént alakulnak, nem szűnnek meg tárgyiak' lenni, annyival inkább: mivel tárgyaik benyomati által, nem lelkünk' törvényei 's formáji által határoztatnak kifejtüléseikben.

Személyi volna az olly igazsági bizonyság, melly valakinek saját nézetén, gondolkodásán alapulna; nem pedig az emberi lelki esméret' természeti vallásán; az különös, eseti; ez meg közönséges és szükségesképp való; az e' nélkül csalfa, meg nem nyugtató; ez meg csalhatatlan annak ellenében is; az tulajdonképp csupa vélemény, ez pedig valóságos esméret szoros értelemben. Esméreteink' igazságáról vagy csak lelkünk' esméretének érzésénel fogva bizonyodhatunk meg, vagy semmiképp se. Nem hátrál már egyéb esméreteink' fundamentománál értekezésünk' befejezésére.

Az eddig vítattak szerént esméreteink' fundamentomának a' magunkon kivül lévő tárgyak'

bényomatit szükség állítanunk: ezek leges legelől valók; megsejdítésünket, képzetinket, gondolatinkat 's a't. megelőzik, lehetségesekké teszik, valósítják, elválhatatlanúl kísérik, teljes kifejtüléseikig közvetetlenül vagy közvetve; érzésünket, felfogásunkat, értésünket 's okoskodásunkat felgerjesztik; érzéki, gondolkodó, értő 's észbeli tehetségünket, önnön magunktól megkülönböztetik. Ő tőlök ered, függ azoknak minden alapja, neme, formája 's a't. Nálok nélkül esmérkedésünk, tudatunk, bizonyodásunk lehetetlen. Meg vannak bennek tehát minden fundamentomi jegyek.

Sőt az igaznak tartás 's elfogadás' fundamentoma is a' bényomat: természetünk' szerzője vetette azt lelkünk' esméretébe: mert azt se külső se belső tapasztalásból nem vehettyük, hanem csak magunkban vesszük észre; mint némi nemü fény csillámlik előttünk elejénte, s' munkával, gonddal, akadék-elhárítással tűntethetik világosságra. Minden igaz ítéletet megelőz az, igazgat, elhatároz. — Az erkölcsi jónak, 's a' szépnek is azon benyomat a' kezdete, alapja: minek előtt tudnánk, cselekednénk a' jót, szépet; bennünk van annak becse, hódítása, ennek képe, ízlése, tetszése, 's csak kifakasztást, fejtegetést, 's kimiveltetést vár. De a' mindeneknek, a' mik vannak, kielégítő oka is, az Isten, általányossága létét eszünkbe nyomta; minekelőtte eszünkkel élhetnénk, érezzük hogy ő van; értelmünk' belátásával eszünk' okoskodásával, csak kiviláglik, hogy van, 's millyen, mitévő? Ezen igazat, jót, szépet, Istent szükségképp 's közönségesen érezzük, ki nem vethettyük értelmünkből, szívünkből, eszünkből, ha érzékeink alá nem vehettyük is bár. Ezeknek első csillámatit a' mai Philosophu-

sok *Ideáknak* nevezik. Kiknek e' szó nem tetszik nevezzék azokat szabadon másképp. *)

Ezek szerént minden esméreteink bényomatból származók, vettek, függők, feltételesek, de nem mindnyájan üdő közben, térben, tapasztalásunk után; hanem tapasztalásunk előtt 's nélkül vettek a' feljebb kijelentettek; magunkon kivül lévő tárgyaktól vettek ugyan, de nem a' természetiektől, hanem némellyek a' természet úrától az emberi lelkek' teremtésekor; az üdőben 's térben, lelki tehetségeink által csak kifejtetnek, terjednek, kitüntetnek. Különbözünk tehát az Empiricusoktől, kik minden esméreteinket egészen, a' tapasztalástól származtattyák csupán. Különbözünk a' Cartesianusoktól, kik főesméreteinket készen belénk születteknek állíták. Kü-

*) A' Rationalisták Kánt után az egyítést, közönségesítést az ész' előbbnyi, tisztádon tiszta formájinak, 's a' mindenség (világ), lélek, általános (= Isten) Ideajit az ész' munkájinak tulajdoníttyák. E' véleményben többféle a' hijány: 1) Hogy a' közönségesítés, egyítés az eszünk' formájai legyenek, csupa felvétel: mert azok az értőségünk' tulajdonságai: az ész azt csak sürgeti, készteti az értelmeknek mind végig kiterjesztésökre 's egyesítésökre. 2) Hogy a' lélek, világ, általános' ideáji az ész tisztádon tiszta, előbbnyi formái legyenek, a' nem testiek, minden végesen 's feltételesen lévőknek 's a' feltételetlenül vég nélkül valónak felfogására; 's a' tárgyi nyomatoknak reájok semmi befolyása ne legyen, bebizonyíthatatlan. 3) Az általános mint csupa ész' munkája, az Idealisták szerént, mivel tárgyi nyomaton, adaton, nem alapul, valóban létel nélkül szükölködik; azért az Istennel azon egy nem lehet, kit általányos *lévőnek szükség* tartanunk; vagy is: ha az általános csupa ész — idea is, az Isten nem az; az Isten ideája eszünkbe óltott, kiirthatatlan, közönséges, nyomatból származó; *adaton alapuló*, feltételenül, végnélkül *lévő* valóság. Lásd Preisschrift 36 's k. lapokon.

lönbözünk az Idealistáktól, kik magunkon vagy az Istenen kivül semmi valóban lévő tárgyakat nem esmérnek. Külömbözünk a' Dynamikusoktól, kik minden esméreteinket magunktól, 's a' tapasztalástól kölcsönözik. Különbözünk a' Mystikusoktól: kik avval dicsekszenek, hogy nekik üdőben adatott az Isten' 's igazság' esmérete az Istentől. Különbözünk a' Sceptikusoktól is: kik esméreteink' igazságát kitudhatatlannak vélik.

Foglallyuk a' mondottakat béfejezésül öszve:

1) Esméreteink' fundamentoma a' bényomat.

2) Esméreteink' elejes eleje az érzékeinknek felgerjesztése a' tárgyi bényomat által.

3) Esméreteink' alakítóji a' tárgyak és lelkünk egyetemben.

4) Magunkon kivül valóban lévő tárgyak vannak, 's esméreteink' szerzőji.

5) Esméreteink, ha helyesen fejtettek-ki, tárgyaikkal egyezők, azaz Igazak.

6) Azon esméreteink, mellyeket igazaknak tartani, 's elfogadni lelkünk-esméretétől kénszeríttetünk, bizonyosak.

7) Esméreteink' igazságának bizonysága ama kényszeríttetésünk' érzése.

8) Az igazaknak ideája a' lelkünk' esméretébe van nyomva, az erkölcsi jó a' szívünkbe, a' szépé érzésünkbe, az Istené az eszünkbe.

9) Az igaznak, jónak, szépnek, 's Istennek ideáji magunk által fejtülnek ki. *)

---

*) Wollen wir nun dies alles noch mit einander betrachten, so ergeben sich uns daraus einige Consequenzen, die nicht nur zur weiteren Erklärung, sondern auch zur Bestättigung der ausgestellten Theorie dienen: 1) Nach unser Theorie vom Grund und Anfang aller menschlichen Erkenntniss muss ich allerdings sagen, der

Ezeket kivántam a' mostani Philosophiából bővebb visgáltatás és fejtegetés alá bocsátani.

Pesten Febr. 20-dikán 1838.

Fejér György.

5.

A' diaetetica rövid rajzolatja.

A' *diaeta*, (*regimen*) *életrend* alatt szélesebb értelemben értetik az ember egész életmódja mind testi, mind erkölcsi értelemben, és így a' hat úgy nevezett nem természeti dolgoknak, az alvásnak és vígyázásnak, a' mozgásnak és nyugodalomnak, az evésnek és ivásnak, a' kiürüléseknek és indulatoknak 's szenvedelmeknek tekintetbe vétele. Szorosabb értelemben a' diaeta az

menschliche Geist habe alles empfangen, und dieses ist auch ohne Zweifel allein dem Wesen und Verhältnisse des *endlichen* Geistes angemessen, welcher ja schon seiner Existenz nach abhängig und bedingt ist. Aber diesen Satz kann und darf man nicht durchaus in dem Sinne nehmen, wie der Empirismus, so dass der menschliche Geist Alles in den einzelnen zeitlichen Eindrücken des wirklichen bekomme; sondern zum Theil einer transcendentaler Bedeutung, deren Sinn und Wahrheit jenseits des empirischen Bewusstseyns liegt; und wenn irgendwo die mythische Vorstellung von einer vormenschlichen Existenz der Seele angenommen werden darf, so findet sie hier eine angemessene Stelle, und einen tiefen Sinn, um *den Grund* aller menschlichen Wahrheit, und Ueberzeugung anzudeuten. 2) Aus der bisher entwickelten Lehre und Wahrheit der menschlichen Erkenntniss ergiebt sich dass und wiefern eine Erkenntniss des Göttlichen, und zwar im Denken, und nach den ursprünglichen Gesetzen desselben *wirklich* ist." Ugyanott 58—59. lapokon.

orvos által a' beteg elejibe írt ételek és italok, 's a' beteg magatartásának mivoltát jelenti. A' franczia orvosok az éhséggel való gyógyításnak alsó fokát is értik azon, mellyet ők bizonyos nyavalyákban nagy haszonnal gyakoroltatnak a' beteggel. Azon tudomány immár, melly a' diaeta, vagy életrend szabályait adja elő *diaeteticá*nak neveztetik.

Melly nagy fontosságú legyen a' természet, az okosság, és az erkölcsiség szabályai szerint intézett életmód az egészség állapotjában számtalan nyavalyák elkerülésére, melly gyakran lehet csupán az által vídám csendes megelégedett életre szert tenni, az egészséget erős lábra állítni, sőt az életet is meghosszabbítni, ezt jól tudja minden orvos, 's tapasztalják magokon számtalan nem orvosok is, kik a' természet szavára hallgatván, gyakran gyenge testalkatás mellett is csaknem minden orvosi szerek nélkül példás hosszu életet élnek, 's ön példájokkal bizonyítják meg azon régi mondás igazságát:

Vivere naturae si convenienter amarent
Mortales, medica nil opus esset ope

azaz: Természeti életmódot ha követnénk,
Az orvosok nélkül igen ellehetnénk.

A' diaetetica alapvonatjait az egészség állapotjában főképen a' nem orvosok számára előadni czélja ezen értekezésnek.

1. Tarts minden dolgaidban rendet; légy pontos és rendtartó emberi és polgári hivatalodban. Élj az óra szerint. Idejében enni és inni, aludni és ébren lenni, dolgozni és pihenni felette szükséges az egészség fentartására. Nevetséges és természet ellen dolognak tetszik ugyan

némellyek előtt az evés és felkelés idejét bizonyos óráira szorítni a' napnak. De ezt polgári és hivatalbeli viszonyaink szorosan megkívánják. Könnyű is erre a' természetet kevés gyakorlás után rákapatni, 's ekkor a' szokás mint a' közmondás tartja; második természetté válik. Kifogások azonban a' rendkivüli esetekben ezen általános szabály alól szabadosok, 's az egészségnek nem csak nem ártalmasok, sőt inkább hasznosok. Kit p. o. hivatalbeli temérdek foglalatosságok terhelnek, helyesen cselekszi, ha a' nálunk divatozó déli ebéd helyett az Angolok szokása szerint az esteli 5—6 órát választja a' bővebb evés idejének, 's az azutáni időt a' természet szépségének szemlélésével, családja 's baráti körében, ártatlan és sem a' testet sem a' lelket nem rongáló mulatságokkal váltakozó pihenésben tölti.

2. Híven és becsületesen kövesd azon kötelességeket, mellyekkel mint polgár, mint ember, férj, atya, barát 'stb. tartozol az emberiségnek. A' ki kötelességeit Isten, embertársa és maga eránt híven tellyesíti, annak lelki nyugalma van; ezen kötelességek elmulasztása nyugtalanságot aggodalmat félelmet von maga után, melly könnyen hideglelést, görcsös rángatódzásokat sőt még gutaütést is okozhat. A' rosz lelkiesméret, annak érzése, hogy az ember bűnös, a' gyalázattól és büntetéssel való tépelődés, a' szorongató félelem, mind ezek ollyan dolgok, mellyek mint lassú mérgek, mint emésztő férgek az életfájának gyökerén rágódnak, veszedelmesebbek a' pestis mérgénél, ez hamar munkálódik, amazok pedig lassú, de annyival nyügösebb halállal érlelik a' testet a' sír felé, vagy lelki nyavalyába ejtik az általok gyötrött szerencsétlent, számára minden esetre egy nyomorúságteljes életet készítnek, 's rózsák helyett töviseket hintenek éle

pályájára. Nincs példa reá a' históriában, hogy egy gonosz életű 's megbélyegezett lelkiesméretű ember is nevezetes hosszu életet élt volna. A' lélek a' testtel bár kimagyarázhatatlan de szoros egyességben lévén, a' lélek nyugtalanságának az egészség' rongálására, 's az élet rövidítésére elkerülhetetlen befolyása van. Azon fő valóság ki a' kűlső vagy testi világot kényszerítő törvények alá vetette, szintolly változhatatlan törvényeket szabott az erkölcsi világban, mellynek főbb törvényei közé tartozik, hogy a' munkás és erényes életet a' lélek csendessége és vídámsága, a' gonosz tettekkel megbélyegezett 's ujabb újabb gonoszságokat forraló lelket pedig a' háborgó tengerhez hasonló nyugtalanság kövesse.

3. Vizsgáld fáradhatatlanul az igazságot, 's törekedj mindenek felett annak esméretére. A' ki elfogulatlan lélekkel az igazságra törekszik, az igazságot beszéli, a' tévelygést gyűlöli, 's attól mind magát mind másokat megszabadítni igyekszik, magának minden világi dolgokról a' lehetőségig pontos és helyes fogalmat szerez, mindenkor úgy gondolkozik és cselekszik mint becsületes ember; azt sem a' kevélység, sem a' hamis becsületre vágyás, sem az önszeretet, sem a' hiuság, sem a' léleknek más gyengesége nem fogja nyugtalanítni, 's egészségét rongálni. Lelki állapotja hasonló lesz a' kiderült éghez, mellyen semmi felhő nem borong, egy tavaszi kies naphoz, melly sem a' kemény tél szigorú hidegségével, sem a' forró nyár égető melegével nem alkalmatlankodik. Sajnálkozva, de magára nézve még is a' megelégedés csendes örömével szemléli azon tévelygéseket, botlásokat mellyekbe a' józan ész és erkölcsi érzés szavára nem hallgató napról napra éldegélő, 's állati életet folytató embertársai egymás után bukdácsolnak. Végre

azon nagy igazság esméretére jut, hogy ezen holdalatti világon minden tökéletlen hiányos, 's ezokból szerény lesz, 's sem a' tudományoktól sem az élettől sem az emberektől sokat nem vár; semmire sem fog törekedni ollyanra, mit életén kellene megváltania; mint csendes nyugalmat kedvellő philosoph a' józan értelemben vett epicureismussal elegyített stoicismus mellett boldognak fogja magát érezni.

4. Gyülöld és kerüld a' czivakodást és egyenetlenséget embertársaid között. A' ki jó napokat akar látni, azt mondja az írás szeresse a' békességet és kövesse azt. Ha azon nagy bölcsességben a' magunk esméretében eléggé gyakoroltuk magunkat, 's saját gyengeségeinkkel fogyatkozásainkkal megesmerkedtünk miért ne lennénk a' mások gyengeségei iránt engedékenyek? Nihil est ab omni parte beatum. Nemo vitiis sine nascitur, optimus ille est Qui minimis urgetur. A' gyülölség a' czivakodás szeretete bosszúállásra vezérel. A' boszszúállás örömet szül — de millyet? ollyan mulékony örömet, mellynek százszorta keserűbb utóize örökre szánkban marad.

5. Uralkodj indulatidon, szenvedelmeiden, uralkodj ön magadon, 's akkor legnagyobb, legveszedelmesebb ellenségedet győzted le. Animum rege, qui nisi pareat Imperat, hunc froenis, hunc tu compesce catena. A' természet dúló elemei, az ellenség pusztító fegyvere a' földtekénket környező gőzkörben elszórva lappangó ártalmas anyagok, hízelkedő barátink 's az ezeknél kevésbbé ártalmas nyilványos ellenségink alattomos incselkedései, korán sem olly kártékony befolyásúak egészségünk rongálására, 's életünk rövidítésére mint a' lelkünk nyugalmán rágódó indulatok és szenvedelmek.

6. Tarts mértéket az ételben és italban; ne aggódj azonban szerfelett arról egészséges e ez vagy amaz, vagy ártalmas. Vizsgálj meg mindent, 's a' mi jó azt tartsd meg. A' mi jól esik, a' mi jó ízű az egészségedre szolgál. Quod sapit nutrit, azt tartja egy régi orvosi példabeszéd. Ezen szabály ellen, melly olly egyszerű, olly természeti elkövetett hiba sokkal közönségesebb mint első tekintettel gondolnánk. Nagyobb része az embereknek még a' szegényebb sorsuakat sem vévén ki, annyit eszik, mellynek két harmad részével tiszteségesen megérné; ezen diaetai hiba széles ez világon alig ha közönségesebb valahol mint a' természet olly sok és sokféle javaival megáldott magyar hazánkban, 's ezen értelemben is igaz azon annyira kedvelt közmondásunk: extra hungariam non est vita. Ezen itt megrótt visszaélésnél van még egy más sokkal kártékonyabb hatású az egészségre nézve. Ez abban áll, hogy az ember eszik a' nélkül hogy ehetnék, iszik a' nélkül hogy ihatnék volna. A' természet melly testi jóllétünkről is olly édes anyailag gondoskodott, a' testnek minden szükségei telyesítéséhez gyönyörűséget kötött. Gyönyörűség van az ételben, gyönyörüség az italban, az álomban 'stb. de ezen gyönyörüség érzéstől, melly oktalanúl megfosztja magát azon balgatag, ki a' természet szavára nem hallgatván az éhséget és szomjúságot 'stb. be nem várva gyomrát étellel itallal tele tömi. Ki annyira meg nem éhezve ül az asztalhoz, hogy azon kérdésre jól esnék e' most néki éhe csillapítására egy darab kenyér? igennel nem felelhet, az a' szükségtelenül bevett étellel légyen bár az nem több mint egy tányér leves egészségének rontására fog járni. Az ételekre nézve nem csak az éhséget és mértékletességet, hanem az ételek egyszerűségét is szük-

ség tekintetbe venni. Minél többféle ételek tétetnek eleinkbe, minél fűszeresebbek azok, annyival inkább ingereltetünk a' természet ellenére 's egészségünk romlására magunkhoz minél több ételt venni. Miraris morborum multitudinem? Numera coquos. Senec. A' mi az italt illeti, a' természet rendes italnak számunkra a' vizet rendelte; egyes esetek azomban p. o. beteges testalkotás, munkás és sok lelki testi törődéssel járó élet a' bort 's átaljában a' szeszes italokat szükségesekké 's felette jótékony diaeteticai sőt számtalan nyavalyák ellen valóságos orvosi szerekké teszik. Átaljában lehet azonban állítni — némi kifogások bővebb magyarázatjába nem ereszkedvén, hogy a' bor a' gyermeki és ifjúi kor éveiben 20—25 esztendeig valóságos méreg, azontul az öregség idejéig bármi mérsékelve, de mint rendes ital naponként használva lassú méreg. A' hajlott vagy élemedett korban a' fogyatkozó sőt kihaláshoz közelítő lelki testi erőket minden kigondolható patikai szereknél hathatósabban élesztő nélkülözhetetlen szer. Est lac senum et ultima consolatio vitae mint a' régi orvosok igen helyesen mondták.

7. Csinálj mindennap magadnak, még pedig a' szabad ég alatt elegendő testi mozgást; szoktasd magad az idő és külső levegő minden viszontagságaihoz, de vigyázva és apránként; őrizkedj mindenek felett a' meghüléstől, de izzasztó fürdőben se tartsd testedet sem ruhád, sem szobád melege által. Lelkedet se igen meg ne erőltesd, mert az könnyen a' lélek műszerének az agyvelőnek gyengülését bontakozását, elmeés lélek-nyavalyákat vonhat maga után, de heverni se hagyd. A' lelki munkátlanság 's az abból következő tudatlanság ostobaság némi hízlaló erővel bir ugyan, de mi szükség embernek a'

meghízásra törekedni? talán azért hogy magával nagyobb terhet hordozzon 's minden lelki testi erősebb munkára alkalmatlan légyen, Caesar megesküdt ellenségeitől sem félt, mihelyt azok hízni kezdettek. Napoleon hasonlókép keveset tartott az elhizott emberekről. Hume a' híres angol történetíró megkéretvén egy könyvárostól félbeszakasztott angol' historiájának folytatására, így felelt: négy okom van rá hogy históriámat az úr által ígért valóban szép jutalomért sem folytathatom 1) mert idős vagyok, 2) mert rest vagyok, 3) mert gazdag vagyok, és a' mit elébb kell vala tennem 4) mert kövér vagyok. Igyekezz a' test és a' lélek a' szív és ész között illendő harmoniát tartani.

Melly felette sokat tészen a' jól elintézett diaeta a' nyavalyák nem csak elkerülésére, hanem meggyógyítására is jól tudják a' tapasztaltabb orvosok. Annyival nagyobb hiba sok újdivatú orvosaink részéről, hogy a' nyavalyák gyógyitásának ezen olly hathatós eszközéről csak nem egészen elfelejtkeznek. A' régi orvosok egészen másképen bántak a' dologgal! Elesmerték ők azon nagy és fontos igazságot. mellyet az orvosi tudománynak nem régiben elhunyt nagy hírű veteranusa, magának a' tudomány és szenvedö emberiség iránt egyaránt olly nagy érdemeket szerzett Hufeland több ízben mondogatott, hogy az éles (acutus) nyavalyák meggyógyítására a' diaeta legtöbbet tesz, 's csupán az által minden orvosi szerek nélkül száz nyavalya közül kilenczvenet meg lehet gyógyítni, sőt a' tapasztalás bizonyítja, hogy az több sínlődéseket vagy chronicus nyavalyákat is meggyógyított, mellyek minden orvosi szereknek makacsúl ellent állottak, 's mellyeket több orvosok gyógyíthatatlanokká nyilatkoztattak. Mind ezeknek bővebb fejtegetése orvosi könyvekbe tartozik.

L....

II. Literatura.

A.) Hazai Literatura.

Könyvesmértetés.

Rövid Észrevételek ama' Puchói Martzibányi Lajos Úr, és a' Tudós Társaság által is meg jutalmaztatott *Első oktatásra szolgáló Kézi-Könyvre*, mellyet *Edvi Illés Pál* Ev. Prédikátor Úr, minden vallási különbség nélkül, minden néptanítók, és tanulók számára készített, és nyomtattatott Budán 1837.

Egy illy közönségesen megdítsért, 's tizenegy rendbeli értekezések közzül, a' választott birák által, egyező akarattal, és ítélettel kijelelt, 's jutalomra is méltatott munkába — úgy látszik, mintha egy kevessé nagyobb pontosság, 's hibátlanság kivántatnék meg — annyival inkább, mivel ez gyakran tsak fél, de igen féltudományú falusi tanítók kezébe megy, kik a' hibákat nem tudván, talán nem is bátorkodván megigazítani, azokat tanítványaiknak is általadják; 's így aztán a' tzéltúl, t. i. a' nép helyes oktatásától sok részben elesünk. — Valósággal sajnálni lehet, hogy a' kiválasztott biráló Urak, kiknek mindenben tisztelet! leginkább a' könyv általános rendszerére, melly ellen nem is lehet kifogás; a' bent foglalkozó tudományok előadásának, némelly állításoknak, és a' nyelvnek minéműségére pedig, kevesebb figyelemmel méltóztattak lenni. — Dr. Schedel Ferentz Titoknok Úr azt mondja az Előszóban; hogy ez a' könyv, *a' tzélra ki-*

vánt tudományokat, legtellyesebben, tömötten, és a' nép, 's nevendékek szükségihez 's figyelmihez alkalmazva adja elő, és pedig népszerű, tiszta és világos nyelven. Igen helyesen! átaljában vévén a' dolgot — mindazáltal különösen tekintve úgy lehet találni; hogy ezen könyvben, több helytelen kitételek, 's hibás állítások vagynak, némelly beszédek nem a' gyermekek fogalmokhoz alkalmazvák néhol hijjánosok, a' nyelv pedig nem általános, nem egész, magyar honban tökéletesen érthető, 's ezt nyilván bizonyítják a' következő észrevételek. — Ugyanis

A' kalauzoló beszédben *Lap XI.* a' mondatik: hogy *a' nevelésnek egy tsillaga, a' melly felé forduljon mindenkor, légyen a' k. vallás, és mind házi, mind oskolai nevelés vallásos légyen.* Nagyon szentül! de ítéletem szerint, szükséges lett volna itt, a' szerzőnek magát világosabban kifejezni és megmagyarázni, mit keljen a' valláson, 's vallásosságon okosan érteni? Mert

Ha *a' valláson*, a' Hitet, 's a' külső szertartások gyakorlását, a' *vallásosságon* pedig, az ezekhez való ragaszkodást, 's ezekben való buzgólkodást értjük, mint értik sokan, közönségesen, és a' mellyekben áll a' köznép vallása, 's vallásossága; úgy az oskolai, 's házi neveléssel nem messze mehetünk, 's a' népet tsak vakhitűvé, vakbuzgóvá tesszük; melly vakbuzgóságon ha egyszer által tör, nem lesz előtte semmi szentség, 's a' legirtóztatóbb kegyetlenségeket is bátor lesz gyakorolni! mint ezt, a' régibb, és ujjabb tsak hazánkbeli példák is nyilván bizonyítják! — A' honnan a' nép vallásosságán semmit sem lehetvén okosan építeni, nem lehet azt sem átaljában állítani, mint némelly könyvekben fennyen mondatik: hogy *a' vallásosság (Religiosität) t. i. a' nép vallásossága, legbiztosabb talpköve, a'*

Státusok' állandóságának, 's tsendességének. Mert vallyon, nem ellenkezőt tanít é a' tapasztalás a' nép vallásosságáról? és nagyobb részét a' köznépnek, sőt a' tanultabb embereknek is, mi tartóztatja, hogy lakos társaikat jussaikban, 's vagyonaikban meg ne sértsék, 's a' társaságot, és annak tsendességét meg ne háboríttsák? Azé? mivel azt a' vallás tiltja? vagy pedig az? mivel az ember félti a' maga bőrét, vagyonát, és életét? Igenis; látja azt az ember a' jó rendtartású társaságban, hogy a' mások vagyonát, vagy tsak jussát sértő is, gyakran megfogatik, tömlöczöztetik, 's testi büntetéseket is szenved, látja, hogy a' gyilkos, 's a' köztsendességet, 's békességet háborító, igen sokszor vagyonával, 's életével adózik. Már, ezek a' példák, elrettentik a' testi (*sensualis*) embert, a' mások sértésétől, 's a' társaság tsendessége megháborításától; a' midőn ellenben, az Istenről még csak jó fogalma sem lehetvén a' köznépnek, az attól lejendő megbüntetés félelme olly gyenge abban, hogy a' mellett minden gonoszságra hanyat homlok rohan. Azt lehet tehát inkább állítani, hogy a' *jó polítzia* vagy is *a' társasági jó rend, és annak törvényire való szoros felvigyázás, az a' biztos talpkő, melly által a' társaság tsendessége 's békessége állandóvá lészen.* Tapasztalásból szóllok, 's a' tapasztalásra hivatkozom, állításom igaz volta eránt.

A' k. valláson, 's vallásosságon azért, bizonyosan az *erkölcsiséget, moralitást*, mellyben áll az igaz vallás, és a' melly a' vallásnak lelke, kell itten értenünk. Úgy vagyon, és én bizonyosan hiszem; hogy ha a' gyermeket megtanítom arra; *hogy én azért teremtettem, 's azéri vagyok e' világon, mint önnön érzésem sugarlja, hogy boldog légyek. — Ugy de ha igazán az akarok len-*

ni — az én tapasztalásaim állapotjok szoros kaptsolatban lévén egymással a' társas életben; tehát kötelességem, hogy senkit az ő jussába 's vagyonába meg ne sértsek, 's a' társaságot meg ne háborittsam; különben önnön magamat fognám sérteni; 's tulajdon békességemet háborítani. Ellenben, ha mások, 's a' Társaság eránt való kötelességimet tellyesítem; úgy mások is örömest tellyesítvén azokat erántam, tulajdon jólétemet 's boldogságomat eszközléndem egy szóval, ha a' gyermeket *erköltsiségre* tanítom és szoktatom, *'s e' lesz az a' tsillag, melly felé a' nép nevelésében mindenkor fordúlok, és mind házi, mind oskolai nevelésem erköltsi lészen* — így valóba szerentsés polgárokat, 's hasznos fiakat és leányokat nevelvén a' hazának, ennek békességét állandó talpköre épitem.

Igen is a' nép vallása, 's vallásossága mindeddig fájdalom! a' szertartások külső gyakorlása, és a' vakhitűség 's buzgóság volt; azon igyekezzünk tehát, hogy a' nép vallása valóba tiszta, okos, és erköltsi legyen. — *A' ki szereti az életet, és kíván jó napokat látni, iszonyodjék a' gonosztól, és tselekedjék jót, kövesse a' békességet, és keresse azt* — azt mondja Sz. Péter Apost. 1. *Pét.* 3: 10. 11. — Ugy neveljük, taníttsuk és szoktassuk azért a' gyermekeket, hogy a' vétkektől való iszonyodás, 's a' jó tselekedeteknek szeretete, mennél mélyebb gyökeret verhessen azoknak szívökben — az erköltsi vallás, 's a' társaság törvényire való figyelmezés légyen az a' tsillag, melly a' mi egész nevelésünket vezérelje!

Lap 142. §. 68. Az itt lévő beszéd nem a' gyermekek fogalmakhoz van alkalmazva. Ugyan is a' hazasság előadása, a' nemi ösztönnek, szerelemmel emlegetése, koránt sem oskolás gyermekeknek való! — Bizonyára az illy elbeszél-

ések, nagyon káros és veszedelmes befolyással lehetnek a' gyermekek, kik a' falusi oskolákban együtt fiak, és leányok, szemérmetességekbe 's erköltsökbe — és ez, az oskolai olvasó könyvből kimaradhatott volna; annyival inkább, mivel a' nemi ösztön, szerelem, 's házasságra való vágy, önként ébred fel az emberben annak idejében. Az e' körül való tanítás tehát, mint mondám, itt ki hagyathatott, vagy legalább az egész beszéd, mint serdült ifjaknak szólló, zárjelek (—) közzé tétethetett volna, bizonyos intés-el.

Lap. 196. Nem tudom, de gondolom, nyomtatási hibából történt; melly szerint midőn a' mondatik; hogy *a' milliót jelentő szám felibe, könnyebbség végett, egy vonást kell tenni*, itt még sints téve sehol sem — a' mi által öszve zavarodik a' tanuló esmérete, *az ezres és milliós* számokat nem tudván egymástól megkülönböztetni. Az oskolai kézikönyvben, még tsak nyomtatási hibának sem kelletik lenni, külömben nem alkalmatos, hogy az oskolai kezdő könyv légyen.

Lap. 203. a' mondatik a' pénz nemnek esmértetésében; hogy *ezüstből van krajtzár is.* — A' mennyire én tudom, ezüst xr. nints 1760-túl fogva, a' mikor kezdett Mária Terézia rézpénzeket veretni. Az előtt nem tudom volt é? A' bizonyos, hogy most is lehet megtalálni, 1. Leopold, 1. Jósef, és III. Károly ezüst apró pénzeiket, noha azok ezüst póltráknak, vagy fél garasoknak tartatnak. Inkább tehát azt kellett volna mondani: *van ezüstből kétforintos, forintos* 's a't. — De talám a' mondatik itt ezüst krajtzárnak, a' mi pósta pénz gyanánt szolgál? Nem lehet, mert az rézből van.

Lap. 207. hibásan állíttatik, *hogy a' lovak derekának hosszúságát hüvelykes ökölle szokás mérni, és így mondani* 15, 16 *markos ló.* Én ezt,

ki pedig lovak körül kevéssé forgolódtam, nem merném állítani; sőt úgy hiszem, hogy a' lovaknak nem derekok hosszúságát, hanem inkább az első lábok magosságát, a' földtől fogva, fel egész a' lapotzka hegyéig szokták mérni, 's így tanítanám a' gyermekeket is.

Lap. 219. Itt a' sokszorozó tábla, vagy az úgy nevezett *Kébes táblája* adatván elő, sajnálni lehet, hogy a' kezek újjain való sokszorozás még tsak nem is említtetik, a' mi is a' 6-tos számtól kezdve, a' 10-ig bezárólag, ekképpen megyen véghez: Azt akarom p. o. megtudni 7-szer 9 mennyi? Tehát a' jobb kezemen lévő kis újjon kezdvén, mondom: *hat*, *hét* — és ekkor béhajtom, 's béfogom a' két kissebb újjaimat, 's a' hármat fel tartom. Majd által megyek a' bal kézre, és mondom: *hat*, *hét*, *nyolcz*, *kilencz*, 's ekkor bé fogom a' négy újjaimat, tsak a' nagy újjomat hagyván fel. Most a' fenállókat egymással sokszorozom — a' bal kézen egy, a' jobbon három új maradván fel, és mondom: *egyszer három tsak három.* Majd sorba felemelem a' bé hajtott újjakat, mellyek mind egy egy tízest jelentenek, és mondom: a' jobb kézen lévő kis újat felemelvén — 13 — azután a' nevendék újat — 23 — 's a' bal kéz béhajtott újjain is sorba menvén — 33. 43. 53. 63 — és ennyi lesz már 7 szer 9 = 63. — Az illy újjakon való sokszorozás, valóba nagyot segít a' gyermek emlékező tehetségén.

Lap 234. Mikor a' kivonandó szám valamellyike nagyobb a' felette állónál, mellyből ki kell vonni; a' felső szám mellettitől való költsön kérésnél, sokkal könnyebb a' gyermeknek; ha a' kivonandó előtt lévő alsó számhoz egyet adok egy _' vonás jellel, és ekkor mindég tízből gondolom kivonni a' kivonandót, és a' ma-

radékhoz a' felsőt hozzá adom. P. o.

2065-ből
1,8,7,6-tot
189.

kell kivonni; ekkor mondom: hatot ötből ki nem vehetek, teszek a' 7hez egy ' vonást, tehát tízből gondolom kivenni — hatot tízből ha kiveszek, marad négy, a' felső öttel 9. — A' hét már nyoltz lévén az egy ' vonással, ezt hatból ismét ki nem vehetem, hanem teszek a' 8hoz egy ' vonást, és mondom nyoltzat tízből marad kettő, 's a' felette lévő hattal 8. A' 8 már kilentz lévén, azt a' semmiből ki nem vehetem, hanem az 1hez teszek egy ' vonást, és mondom: kilentzet tízből marad 1, felül semmi sem lévén. Végre az 1 már kettő lévén, mondom: kettőt kettőből marad semmi. Látni való, hogy ez nagyon könnyen mégyen; midőn ellenben a' költsön kérés, kivált ha felül több zerus 0 van egymás mellett, sok által, meg általadással, és így az emlékező tehetség nehézítésével jár együtt.

Lap. 281. A' 6 és 7. számok között elmaradt ez a' kérdés: Hát azt honnét tudod, hogy az égi testek olly messze vagynak mi tőllünk? Ugyan is mikor a' 6 dik szám alatt ezen kérdésre: *Honnét tudod, hogy az égi testek közzül sokan nagyobbak, mint ez a' mi földünk?* ez a' felelet adatik: *Ha* úgymond *nagyobbak nem volnának, nem látszanának el mi hozzánk, holott tőllünk sok ezer meg ezer mértföldnyi távolságra vagynak*, ekkor szükségesképen következik ez a' kérdés: *Hát azt honnét tudod 's a' t.* mint feljebb vagyon. De elmarad ez a' kérdés; és a' Szerző, úgy látszik, fel tészi a' falusi oskolás gyermekek felől, hogy azok magoktól is tudják, hogy az égi testek sok ezer meg ezer mértföldnyire vagynak a' földtől; holott azt a' tanúltabb emberek

is, tsak egyedül az Astronomusok, vagy Csillagvizsgálók tudós felvetése után tudhatják.

De nagyobb hiba ennél az, a' mi *Lap* 287 mondatik; hogy t. i. *az ég azért látszik kéknek, mivel ott már elkezdődik a' setétség.* Ugyan mitsoda setétség? van é, 's lehet é ott setétség a' hová nap súgári elhatnak? Hiszen nappal az egész égi hemisphaerium meg van világítva a' napnak fénnyétől, mellytűl veszi egy részrűl az ég is a' maga kékségét. Nem lehet hát állítani, 's még kevésbé másokat úgy tanítani, hogy *az ég kéksége a' setétségtűl vagyon.* — Sőt inkább, a' napnak fénnyétől, és a' sok levegő rétegeknek magassan állásától származik az, mint a' Physicában tanúltuk.

Lap 305. *A' levegő nem tápláléka a' tűznek*, mint mondatik, hanem tsak élesztője 's gerjesztője — tápláléka pedig minden éghető anyag.

Lap 306. 307. Ezeken a' lapokon a' tanítatik; hogy *a' meszet a' mészföldből égetik, melly a' porföldön alól van.* Ez hibás állítás; mert a' meszet, mint kiki tudhatja, nem a' mészföldbül, hanem kövekbűl, mészkövekbül égetik, mellyek a' hegyekbe fejtetnek. Azomba, a' porföldön alól is, igen ritka helyen fekszik a' mészföld, vagy is a' fejér nyirok, 's agyag; hanem rendszerint a' veres nyirok fekszik a' porföld alatt; a' veres nyirkon alól van aztán a' fejér agyag, vagy mészföld; az alatt a' vastag kavits, és majd az apró homok 's a' t.

Még az is nagyon hibás állítás, a' mi *Lap* 312, 313 mondatik; hogy t. i. *a' bőr készítésére, a' tölgyfa gubitsot szolgáltat, és héjjából kéreg lészen.* Ugyan is ki nem tudja azt, hogy a' bőr készítésére a' timárok, és magyar vargák is, nem tölgy, hanem tserfa gubitsot, és héjjat

szoktak használni? — Ki nem tudja, hogy a' tsizma sarknak való kéreg is nem tölgy, hanem hársfának a' héjja szokott lenni? és nem is külföldön termő fa, nem kéregfa ez, mint mondatik, hanem minden hegyeken termő, 's tenyésző közönséges fa? De nem is láttuk soha, hogy külföldön termő kéregfából tsizma sarkat tsinálnának, hanem tsizma talpat, azt is igen ritkán.

Lap 320. Az itt lévő, elefántról való elbeszéllés szavai nagyon rosszúl állanak, és a' magyar nyelv természetével ellenkezőleg vagynak öszve szerkeztetve — a' született magyar így mondja el ezt a' beszédet: *Egy elefánt egykor, valamelly város úttzáján menvén, egy bizonyos szabónak ablaka előtt, melly alatsony* (nem volt szükség hogy nagyon alacsony legyen) *és akkor nyitva volt, megállott, és ormányát* 's a' t. *Ekkor az eggyik szabó legény, pajkosságból tőjével, az elefánt ormánnyát megszurdálta, mire az elefánt egész tsendességgel ment az útszán lévő zavaros tótséhoz* 's a' t. Szoktassuk a' falusi gyermekeket is helyesen beszélni!

Nem lehet nem mosolyognom, midőn *Lap* 341. azt olvasom: *hogy az ő vad állapotjokból kiszelídített állatok közzé tartozik a' méh is*, valamint a' *ló*, *kutya*, *disznó* 's a' t. — Ugyan is, mindenki tudja, a' ki tsak egyszer a' méheket esméri, hogy a' *vad méhből* soha sem lesz szelíd, 's a' mit vad méhnek nevezünk, egészen más faj, és nem is tsoportosan, hanem egyenként fészkel. Egyébbaránt pedig az *erdei méh*, a' mire láttatik tzélozni a' Szerző, a' szelíd méhvel mindegy, 's ezek egymással gyakran feltseréltetnek, az az: sokszor az erdei rajt vagy méhet megtalálván, haza hozzák, és a' háznál tenyészik; ellenben a' kerti raj gyakran elszökik,

és az erdőkben keres odút, vagy odvas fát, 's az erdőn tenyészik.

De az is alaptalan állítás, a' mi *Lap* 346. *Kérd.* 16. mondatik; melly szerint *a' meleg éghajlat alatt, a' naptúl feketednének meg az emberek.* — Ezt nem hiheti a' tanúlt és tapasztalt ember; mert tudni való, hogy az emberek külömbféle színűségeket, nem az éghajlat, hanem a' *faj* hozza magával. És ezt maga a' Szerző is jól tudja és meg is vallja alább *Lap* 348. *Kérd.* 28., holott is azt mondja; hogy *az emberek bőrén és ábrázatján a' külömböző színűséget okozza a' levegő, az égalj, és a' faj.* Igen is, és tsak nem kizárólag okozza a' *faj*; mert ímé 4 száz esztendeje már, miólta az Indus Czigányok lakják Európát, még sem tudtak megfejéredni! bizony, a' fekete szeretsennek fija, Európában is tsak fekete marad; és az Európaiak Amerikában is, 3 száz esztendő múlva is fejérek.

A' magyarországi topographiára is, méltó lett volna egy kevéssé jobban vígyázni, egy illy közönséges könyvben, melly az egész országbeli falusi oskolák számára íratott! és *Lap* 379 *Tartzal* helyett, nem kellett volna *Tartzá*-t, 's *Mád* helyett *Madá*-t írni — e' mellett a' híres dohány termesztését Hevesben, *Lap* 381. nem *Debrőre* hanem *Verpelétre* kellett volna tenni, honnan még a' Würtembergi Király is, esztendőnként dohányt mázsa számra szokott vitetni. Azomba *Tihamér város nyomaira is, nem most találtak*, mint állíttatik, nem is *a' föld alatt*; hanem régen tudva van; hogy Tihamér nevű falu, nem város, Eger, és K. Tállya között volt, a' Török előtt; de a' több rendbeli ostrom alatt végképpen elpusztúlt, és az ott lévő pintzéket, 's szőllőket, most is *Tihamériáknak* nevezik. Végre a' *Hortobágy Lap* 383. nem *motsár*, hanem a' Ti-

sza ere, melly tsak nagy szárazságban nem folyik — nem is igaz, hogy *olly sok rákokat fognának benne a' parasztok, és pedig bunda bőrrel.* E' mese — bunda bőrrel a' vízi sulymot szokták a' Tisza mellett halászni; de az nem terem sehol túl a' dunán.

Hát azt ugyan ki hiheti, a' mi *Lap* 423. mondatik: hogy t. i. *a' babszem az órlyukán az agyvelőbe felment, és a' fejtetején kihajtott?* — Illyen mesét még a' 9-dik században is nehezen hittek — és nem is lehet egyébütt, mint *Báró Demanxba* olvasni, hogy egy valaki tseresnye maggal homlokba lövén egy szarvast, más esztendőbe már egy egész tseresnyefa látszott azon állat szarvai között!

Lap. 458. *Hogy a' gyertya, ha ollyan helyezetben égetik, mellyben jól hárántékosan áll, és nem merőn egyenesen, akkor gazdaságosabban ég* — hidje a' környülmetélt 'Sidó! a' tapasztalás, és a' természeti tudomány másképpen taníT — 's tudja a' gyermek is, hogy ha a' gyertya hárántékosan ég, lefolyik. és felényi ideig sem tart, mint mikor egyenes állásban égetik. Ám próbálja meg akárki, hanem hiszi, tapasztalni fogja állításom igazságát.

Kívánom tudtára adni a' Szerzőnek, hogy Tiszán innen és túl, az *elkészített fonalat nem szokták a' falusi asszonyok takátsnak adni szövés végett*, mint túl a' Dunán *Lap* 463, hanem azt magok szövik meg. Ha ezt tudta volna a' Szerző; úgy a' szövést átaljába, az asszony személyek kötelességévé tette volna (a' minthogy ez, ezeken a' részeken valósággal úgy is van) annyival inkább, mivel így a' takátsok ki nem vehetvén részöket a' fonalból, 's fizetni sem lévén szükség a' szövésért, a' szegény falusi asszonyokra nézve sokkal gazdaságosabb, mintha takáts-

nak adnák fonalaikat. És kivánni való; vajha túl a' Dunán is megtanulnának valahára a' falusi paraszt asszonyok szőni!

Lap 470. *Hogy a' krumpli meghúzza a' földet*, nem helyesen mondatik — azt nem hiszi a' tapasztalt szántóvető, 's ne hidje senki is. Vallyon ugyanis nem természetes dolog é, hogy mikor a' föld olly igen felhányatik, 's megkevertetik, mint a' krumpli több ízbeli kapállása, 's kiszedése által, és a' kövér szára a' földön hagyatván, megrothad — nem természetes dolog é mondom, hogy a' föld ne soványodjon, hanem inkább kövéredjen, 's a' gabona termesztésre, melly porhanyós földet kiván, alkalmatosabbá légyen? Úgy vagyon — (a' honnan tulajdon tapasztalásom után szóllok) a' rosszúl mívelt falu földjét egykor kiosztván a' biró krumpli alá, 's következett ősszel gabonával bévetvén, az gazdag aratással fizetett. A' kukoritza bizonyosan húzza a' földet, de a' krumpli nem.

Lap 474 a' mondatik, hogy *mi Magyarok enni való fa olajat nem termesztünk.* — Igaz, de azt is szükség lett volna megemlíteni; hogy a' naparaforgó, vagy tányérból virág magvak, a' Provánszihoz hasonló minden szag nélkül valo olajat adván, nagyon jó volna, ha az említett virág bőven termesztetnék. Ennek olaja nem mécsbe való, mint állíttatik, hanem a' legjobb enni való olaj. Következésképen ha szinte fa olajat nem is, de enni való olajat tsak ugyan termeszthetünk.

De fájdalom! még a' babonaságnak is némi némű nyomára találhatni ezen könyvben; a' midőn *Lap* 478 javaltatik: *hogy vetemény magot ne a' maga kertjéből vegyen az ember, hanem jobb ha azt másokébúl veszi, vagy tserébe, vagy pénzért.* Ennek semmi természetes oka nints, és ha

az igaz volna, úgy soha sem lehetne jó vetemény magvakra szert tenni. Mert, ha minden embernek a' maga kertébe termett magva rossz; úgy hijjába veszünk másoktól tserébe, vagy pénzért, 's hijjába vesznek mások is mi tőllünk; mivel rosszat veszünk, 's rosszat vesznek mások is. — Nem úgy tehát; hanem inkább maga termesszen vetemény magokat a' falusi ember; 's e' végre a' plántáknak mindenkor a' javát, jelesebbjét válassza ki, és a' magvaknak az őrit, vagy is nagyobb 's erőssebb szemeit szedje meg. Igy mindég bizonyos lesz az ember, a' maga által szedett magvak jósága felől, és soha sem fogy ki a' jó veteményekből.

Lap 486 a' mondatik a' 4-dik szám alatt; *hogy a' borokat már Februariusba szükség a' seprőről lehúzni.* Úgy de a' 2-dik szám alatt már a' mondatott; hogy *az újbor, seprőjétől megfosztva elsoványodik.* — Itt vagy a' Februariusi bor már nem újnak tartatik, vagy a' két mondás egymással ellenkezik. Az első nem lehet, mivel a' bor új bor lenni, tsak a' következő szüret után szűnik meg. — Tudni való dolog, hogy a' Hegyalján és Miskoltz körül is a' borokat, kivált ezelőtt nem szokták a' seprőről lehúzni, t. i. a' jó borokat, mert a' sóványok hamar elfogyasztatnak, és tsak a' jók szoktak több esztendőkig tartatni, de mindenkor seprőn, azt tartván, hogy a' jó seprő tartja a' bort. Túl a' Dunán másképpen van a' dolog, mert ott külömben is sóványok lévén a' borok, kivált a' fejérek (noha nem átaljába) már tavasszal, de nem Februariusba, hanem Martiusba vagy Aprilisba lehúzatnak, 's a' seprő nem létét büdös kővel pótolják ki, azért aztán fejfájósok.

Lap 487. Alól a' jegyzetben, nem helyesen adatnak elő, *az állatok párosodása körül elő-*

forduló magyar szavak. Ugyan is, a' madár faj, nem *kotlik*, hanem *gunárzik* vagy *tojóskodik* — a' ló nem *sánlik* hanem *sárlik* vagy *sárhozik*, a' disznó nem *görget* vagy *kanoz*, hanem *görög* vagy *búgik* 's a' t.

Lap 488. Itt ama kitétel: hogy *az Isten bánja a' baromnak kínzását, és meg ver érette* — nagyon vastag 's az Isten felől illetlen képzeletre vezeti az embert. — Inkább tehát azt kell tanítani, 's tudtára adni a' gyermeknek; hogy a' barom is Isten teremtése lévén, és szintúgy érezvén mint ő; tehát ne bántsa, ne kínozza azt, mint teremtés társát, melly éppen úgy érzi a' fájdalmat, mint ő; különben a' maga tulajdon kárát elközléndi, ha azt kinozza; mivel a' szegény barom, a' kínzás által elgyengűl, sőt meg is döglik; és így annak hasznát nem veheti, az ember 's az érette adott pénze örökre elvész. — Igy a' barmok eránt való szánakozást jó korán szükség a' gyermekekben óltani.

Lap 511—515. Ezeken a' lapokon, a' méhekről való beszéllés között, sok helytelen, babonás, és nem igaz állítások találtatnak. P. o. hogy *a' méhek enyvet gyűjtenek, és azzal kenik bé az egész kast — hogy a' virágok hímporából lesz a' viaszk — hogy télen sült tyúkkal kell a' sovány méhet táplálni — mikor tavasszal kibotsátják, eleikbe teknőbe mogyoró barkát kell tenni — a' megszállott rajt estve kell befogni, hogy a' békák ellenségei a' méheknek* 's a' t. — Ezek az állítások egyenesen ellenkeznek a' méhészi tapasztalással; mert a' tapasztalt méhész tudja azt, hogy *a' méhek nem enyvel, hanem viasszal kenik bé a' kast*, hogy *a' virágok hím poraiból, nem viaszk, hanem fijasitás lészen*, 's ez, a' férgek tenyésztésére, 's táplálására szolgál, hogy *a' sült tyúkot* jobb ha maga megeszi az ember, *a' so-*

ván méhnek pedig mézet, és ha lehet lépes mézet ád, hogy mikor tavasszal kibotsátják, eleikbe semmit sem kell tenni, hogy a' megszállott rajt mindjárt bé kell fogni, és azonnal, mihelyt befogatik, az annya helyére tenni, és végre *hogy a' békák még inkább félnek az eleven méhektől*, és tsak a' kihányt dögöket, kivált az éretleneket, faldossák fel estendent és éjjel.

Lap 549. a' mondatik, hogy a' *Dósa György parasztjai a' Sz. Földre készülődtek és már indulóba voltak a' keresztes haddal.* — Ezt én soha sem olvastam a' magyar históriában; hanem olvastam azt; hogy a' Török nagy haddal készülvén elfoglalni az országot, a' király és fő rendek, Esztergomi Érsek Bakáts Tamás által, a' Pápához folyamodtak segíttségért; a' ki is pénz helyett tellyes bútsút adván, 's az erről szólló Bullát, Bakáts kihirdetvén, 's az egész országba kihirdetni parantsolván, temérdek parasztok öszve tsődűltek, hogy a' nemességgel kezet fogván, a' Törököt kiljebb nyomják az ország határitól. De a' nemesek elkésvén, a' parasztok pedig a' várakozást és éhséget Pest alatt megunván, majd néki estek a' nemesek személyeiknek, 's vagyonjaiknak, azokat öldösvén, 's kiprédálván. — Ez a' dolognak valósága; a' sz. földre való készülés régen kialudt már az előtt az Európai népek' szívéből.

Lap 553. *Kérd.* 153. Itt is helytelen, és a' históriával ellenkező állítás találtatik. Ugyan is a' mondatik, hogy az *állandó katonaságot III. Károly királyunk hozta bé, az* 578-*dik lapon* pedig nyilván állíttatik, *hogy az ez előtt* 300 *esztendőkkel történt.* Mitsoda egymással ellenkező kitételek! — De sem eggyik sem másik nem áll; mert tudjuk azt a' históriából: hogy már I. Mátyás Királyunknak volt állandó katonasága; de

a' mi az ő halála után megszűnt, mindaddig, míg nem a' Törökkel való hosszas és gyakori küzdés, megokosítván a' magyar királyokat, úgy találjuk, hogy már 1618-ba 1620-ba állandó katonaságot tartottak, 's regementeket állítottak, mint nevezetesen *a' 7-dik számú morvai Kurasier, és 54-dik számú Cseh gyalog regementeket.* De legtöbb ezredeink, később a' Török kimenetele után 1688-túl 1714-ig, és a' Burkus háború alatt, a' mult század közepe táján állíttattak, mint ezt a' katonai Schematismusból nyilván láthatni. — Még az is megjegyzésre méltó a' nevezett lapon, a' 152-*dik Kérdés* alatt; hogy *a' Kurutzfutás*, rosszúl van írva, *Kurutzháború* helyett.

Lap 578. *Hogy másutt a' parasztoknak végtelenül rosszabbúl légyen dolgok, mint itt* — azt, ha szinte igaz volna is, nehezen lehetne a' magyar parasztal elhitetni. Nem elég tehát ezt tsak pusztán állítani, egy illy parasztokat tanító könyvben; hanem szükség az okát is megmondani, miért? és az országokat is kimutatni, meg nevezni, a' hol a' parasztoknak sokkal rosszabbúl van dolgok, mint mi nállunk. Igy valóba a' kitett állítás, sokkal nagyobb erővel hathatna a' magyar parasztra, és mélyebb benyomást tehetne benne; a' mire pedig szüksége is volna, hogy annál nyugodtabb, és sorsával megelégedettebb lehessen.

Lap 587. 588. Nagyon sajnálni lehet, hogy itt a' parasztok úrbéri tartozásai 's szolgálatai, nem az új törvény szerint adatnak elő. — Ez annyi, mintha semmi sem mondatna; minthogy a' régibb úrbéri törvényeknek már ma semmi erejek nincsen. Igen is már ma a' jobbágyok *kappannal, tsirkével, vajjal, tojással* 's a' t. a' földes uraknak nem tartoznak — 's az illyenekre tanítani a' falusi gyermekeket haszontalanság.

Lap 637. Ugyan furtsa *Kontópéldányt* lehet itt a' többek között találni! — Ugyan is

Jan. 12. *két font tzukor.*
Feb. 7. *Négy marok vas.*
Mart. 1. *egy selyem kendő.*
Jun. 9. *magyar bors.* —

Vallyon ki látta valaha, hogy a' *tzukrot* a' *marokvassal*, vagy a' *marokvasat* a' *selyemkendővel* 's *magyarborsal* ngyan azon egy boltba árulták volna?! — Az illy zavart Kontópéldánnyal, bizonyosan azt nyernénk a' falusi gyermekekre nézve, hogy azok majd felnevekedvén, 's marokvasat a' vasáros boltba venni menvén, ugyan ott akarnák megvenni selyem nyakravalójokat is — a' mi nevetséges lenne. Különben tudja azt a' kevéssé jártas paraszt is, hogy a' tzukrot a' fűszeres, a' vasat a' vasáros boltba, a' kendőt pedig a' 'Sidóknál lehet, és kell venni, magyar borsot, vagy paprikát maga is termesztvén. —

* * *
* *
*

Ezeket így értvén, mennyünk tovább és lássuk végre rövideden a' nyelv minéműségét is, mellyen ez a' minden falusi gyermek számára készült *kézi könyv* írva van.

Átaljába szólván úgy látszik, sőt úgy is van valósággal, hogy az egész könyvbeli beszéd, és nyelv, egyszerű, és világos lévén, azt minden falusi magyar gyermekek könnyen megérthetik. Mindazáltal ha különösen, az abba divatozó beszédmódot (*dialectus*) tekintjük, már így sok helyeken, nem tsak a' tanúlók, de még a' tanítók által is meg nem érthetődnek, és így a' kitűzött tzélra alkalmatlannak kell ezen *kézi könyvet* tar-

tanom. — Ugyan is a' Duna melléki, 's Dunántúli beszédmóddal lévén írva ez a' könyv, és ez a' beszédmód minden magyar *dialectusok* között, legkülönösebb 's legérthetetlenebb lévén más tájú lakosokra nézve; innen látnivaló, hogy ezen könyvet, minden magyarázat nélkül, a' Tisza melléki 's Tiszántúli oskolás gyermekek tökélletesen meg nem érthetik, Vagy tehát az egész magyar honban megérthető beszédmóddal kellett volna ezen könyvkészítésében élni; vagy pedig a' túl a' dunai érthetetlen szavakat megmagyarázni.

Vallyon? kérdem a' Tiszamelléki, 's Tiszántúli falusi gyermekeket, de tanítókat is; tudják é mit jelentenek ezen szavak: *hanas*, *maszlag* (plánta) *viritskát*, *zsompor*, *kupatz*, *fenyűfatang*, *sikéren*, *hókon*, *csille*, *pósznát* 's több illy számtalanok, mellyekkel gazdag ezen könyvbeli nyelv? — Én ki ezeket írom, három esztendeig laktam Veszprém Vármegyében; jártam Tolna, Somogy, Szala, Fejér 's a' t. megyékben; de megvallom, hogy az említett szavak közzül, sokakat még sem értek. — Hiba, 's legalább itéletem szerint valósággal az, egy közönségesen minden falusi gyermekek számára készített *kézi könyvet*, olly sok érthetetlen szavakkal megtarkázni! Ha a' Tiszán inneni beszédmódot használta volna a' Szerző, mellyet mint tapasztaltam, minden tájú magyar ajkú lakos megért; úgy tökélletes tzélt érhetett volna ezen kézi könyvel.

De még más is lehet tapasztalni, ezen könyvbeli nyelvben. Itt ugyanis a' *tó*-nak többes számja *tók*-nak íratik, nem tudom mitsoda szabály szerint? hát *hó*-nak miért nem íratik *hók*, hanem *havak* — *só savak*, *ló lovak?* — Bizony *tó*nak is *tavak*, a' többese nem *tók* — *magvak*nak pedig az egyese *mag*, *és nem magv*, mint a'

Szerző alapja — és valóba nem is láttam soha ezen gyökérszót, és ez semmi tájon sem divatozik. — Továbbá, *mellyik*nek a' többese, nem *mellyikek*, mert illyen magyar szó nints, hanem, vagy *mellyek*, vagy *kik*, p.o. *mellyik* volt közületek? ezt így mondjuk ki a' többesben: *kik* voltak közzületek, vagy *mellyik* ház az az úttzában? többesben: *mellyek* azon házak 'sat. — Végre hiba még a' *felibe* 's *felikbe* helyett is, *fölé*-t 's *fölibök*-öt írni érthetetlenül — mást jelent: *fölé* vagy *felé* menni (*versus*) mást pedig *fölibe* vagy *felibe* (*super eum ire*) (*fölembe*, *föledbe*, *fölibe*, *fölinkbe*, *föletekbe*, *fölikbe*, vagy az *ö* helyett *e* betűt mondván Tiszán innenesen — így esik a' változtatás — és *fölibök*nek híre sintsen!)

Lap 598. a' mondatik hibásan; hogy *minden nyelvben van articulus.* Hiszen tudjuk ezt mindnyájan, hogy p.o. a' Deák nyelvben koránt sints az, a' mi a' Németben, Magyarban 'sa't. *articulusnak* neveztetik — tudjuk azt, hogy a' *hic*, *haec*, *hoc*, éppen nem articulus, mint hajdan tanították, hanem Pronomen.

De azt sem hallottam, 's nem is olvastam soha is; hogy a' *névszók* ejtegetésében, az egyesnek 2-dik ejtése *nak*-ba vagy *nek*-be, valamint a' többesben is *knak*ba vagy *knek*-be vagy *éi*-be végződne! *Lap* 599. Én születésemtől fogva magyarok közt lakván, mindenkor úgy hallottam, 's úgy is tanultam; hogy mind az eggyesben, mind a' többesben a' 2-dik ejtés és mindenkor *é*-be végződik; mint p.o. *asztal*, *asztalé*, *asztaloké* 'sa't, és nem *asztalnak*, *asztaloknak*, a' mi 3dik ejtés, vagy *asztalokéi*, mellyben birtokos névmás maraszték vagyon. *Petri uxor*; ez a' kitétel annyit tészen: *Péteré feleség* — de a magyar *euphonia* az *é* ragasztékot, a' feleség szó után tévén, ezt így mondatja ki: *Péter felesége*,

vagy a' 3-dik ejtésben: *Péternek felesége.* — Még azt is meg kell említenem, hogy kitsinyítő ragasztékok, nem tsak az *ats*, *ets*, *atska*, *etske*, hanem még az *ótska*, *útska*, és rövideden *ka*, *ke* is; p.o. *ollótska*, *fijútska*, *madárka*, *emberke*'sat.

Hát *Lap* 604, miért hagyatott ki, a' *vagyok* és *leszek* igékben, a' Jelentőmód *régmúlt*, és az óhajtómód *múlt ideje*? — Ezek a' *Tempusok* múlhatatlanúl megkivántatnak, a' magyar beszédben — mint ezt minden született magyar megesméri.

Ezek már rövideden azon észrevételek, mellyeket arra nevezetes, átaljában minden, falusi gyermekek számára készült *kézikönyvre* kivántam tenni — azon itt körülöttünk, tsak nem minden tanultabbak' köz óhajtására tekintve. *Bár tsak ez a' könyv, nagyobb figyelemmel, több pontossággal és közönségesen érthető beszédmódon íratott 's készült volna! hogy így a' feltett tzélnak minden részben megfelelhetne!* És azért kivántam ezeket közönségesekké is tenni; hogy mind maga a' Szerző, mind a' kiválasztott biráló Urak, azokat figyelmökre méltatván, a' következhető kiadások alkalmával, a' kitett hibákat elhárítani igyekezzenek — 's így a' falusi gyermekek kezökbe, egy mindenkép' tökélletes, 's őket valóba oktató, okosabbakká, 's jobbakká formáló könyvet adhassanak!

Eger. 1837. Dec. 15.

Sz. S. L.

B) Külföldi Literatura.

Könyvesmértetés.

Enchiridion medicum, oder Anleitung zur medicinischen Praxis. Vermächtniss einer fünfzigjährigen Erfahrung, von C. W. Hufeland. Königl. Preuss. Staatsrathe, Leibarzte, und Professor der Universität Berlin. Dritte Auflage. Mit königl, Würtembergischem allergnädigsten Privilegio gegen den Nachdruck. Berlin 1837. *Jonas Verlagsbuchhandlung. Ára* 6 *for. e. p.*

Hufeland a' tudós világ' nagy embereinek azon legnagyobbikai közé tartozott, kinek párját a' történetírás keveset mutathat. Széles tudománya több mint 50 esztendei, részint orvosi gyakorlata, részint épületes tanításai számos, nagyobb részint orvosi tartalmú munkái által szerzett érdemei sokkal fényesebbek 's esmeretesebbek, mintsem hogy magasztalásra volna szükségük. Ha van munka mellyet kezdő sőt tapasztalt orvosok is nagy haszonnal olvashatnak, 's melly nélkül egy orvos' könyvtárának sem kellene ellenni, ki hivatalának fontosságát 's a' szenvedő emberiség' javát igazán szívén hordozza, minden bizonnyal ezen munka az. Itt vannak lerakva a' halhatatlan emlékezetű tudós írónak mint gyakorló orvosnak 50 évi tapasztalásainak gyümölcsei. A' munka czéljának közelebbi megismertetésére nem lesz felesleg az előbeszéd' nehány sorain kivül a' munka nehány kitünőbb 's közérdekűbb helyeit szabad fordításban közölni.

„Tanítás és munkálkodás volt az én életem 's 50 évi részint orvosi részint tanitói hatás körömben, elég alkalmam volt megesmerni mind azt, a' mi a' gyakorlatban maradandó, lényeges és üdvös; mind azt, mi képes az ifju embereknek a' gyakorló orvosi pályára első léptekkor helyes irányt és vezér fonalat adni. Azt hittem tehát, hogy életem' végét semmi jobbra nem fordíthatom, mintha ezen hosszas törekedésem' gyümölcseit lehető rövidséggel és tömöttséggel előadom.

Igy származott ezen munka, melly már több évek óta szabad óráimban napi foglalatosságomúl szolgált. A' volt szándékom, hogy ezen munka csak halálom után jusson a' közönség' kezébe, mintegy ollyan embernek szava és végrendelete, ki élt, 's ki a' világtól már semmit sem kiván. De mivel az Isten életemet várakozásomon túl nyujtja, nem akartam ennek kiadását sürgető barátim' kivánságinak tovább ellentállani, hogy a' haszon, melly ebből talán háromlani fog, annyival hamarabb elérethessék, annyival inkább, mivel a' munka' jövedelmét, mellyet szükölködő orvosok' intézetére szántam, nem akartam tovább késleltetni.

Kettős czélja vagyon tehát a' munkának:

1) Hogy a' clinikai útmutató gyanánt szolgáljon.

2) Ollyan raktárúl szolgál ez magamra nézve, mellyben hosszas tapasztalásom' végeredményet a' nyavalyák körüli mind nézeteimre, mind gyógyításom módjára nézve leraktam."

Az előbeszéd vége felé: „Meg kell még jegyeznem, hogy ezen könyvet minden dicsőség, vagy hírnév vadászás nélkül bocsátom világ' eleibe. Boldognak érzem magamat, hogy ollyan életkort értem, mellyben ezen földi tekintetek többé nem érdekelnek. Ez csak ollyan adó, mellyet

A Dunántúli Református Egyházkerület PÁPA

kötelességemnek tartottam a' világnak lefizetni, mielőtt tőle megválnék.

„Vajha illy indulattal 's jó akarattal fogadtatnék az, vajha elérné czélját, melly nem egyéb mint használni 's különösen a' kezdő orvosoknak a' beteg ágyaknál bíztos vezérül szolgálni! — Mert írói pályámat ugyan azon jelszóval végzem, mellyel kezdettem a' mirígyek' nyavalyáiról (Scrophel) írt jutalom értekezésemben: *nisi utile est quod agimus, vana est gloria nostra.*"

Némelly a' nyavalyák' megismerését tárgyazó tudós és érdekes czikkelyek után, mellyek a' munkának bevezetésül szolgálnak, az egész munka 13 osztályra oszlik, az I. a' forró, II. a' váltó és tartós hideglelésekről, III. a' gyuladásokról és vértorlásokról. IV. A' csúzféle nyavalyákról. V. a' gyomor' nyavalyáiról. VI. az ideges nyavalyákról. VII. a' sorvadásokról. VIII. a' víz és levegő meggyűlésekről. IX. a' kiürülésekről. X. a' kiürítendő nedvességek visszatartásáról. XI. a' bőr nyavalyákról. XII. a' dyscrasiákról. XIII. a' desorganisatiókról, az ál és elődi organisatiókról szól. Ezek után jőnek az asszonyok', továbbá a' gyermekek' nyavalyái, orvosi formulák; 's a' gyakorlati orvosi tudomány azon három hatalmas eszközei: az érvágás, az opium és a' hánytató, olly tudós és érdekes értekezésekben előadva, hogy csak ezen három czikkelyért is méltó volna az egész munka árát megfizetni.

Végre az orvos különböző viszonyairól általában és különösen I. a' betegekhez, II. a' közönséghez, III. tiszttársaihoz szóló értekezés rekeszti be az egész munkát, mellyből íme mutatóúl néhány czikkely.

Az orvos viszonyai.

Az orvosi tudomány első kútfeje volt, 's annak kell most is maradni, ha ezen tudomány tisz-

ta nemes, 's az orvosra nézve szintúgy, mint az emberiségre nézve boldogító akar lenni azon ösztönnek, hogy a' szenvedőken segítsünk.

Mások és nem maga számára élni, ez az ő hivatásának lényege. Nem csak nyugodalmát, önhasznát, az életnek kényelmeit és kellemeit, hanem az egészséget és magát az életet, sőt a' mi mind ezeknél több, becsületét, hírét nevét is köteles ő azon fő czélnak, a' mások' élete és egészsége megszabadításának feláldozni.

„Az orvosi művészség tehát egy a' legfelségesebb a' legistenibb művészségek közül, mivel köteleztetései a' vallás' és emberszeretet' legszentebb törvényeivel szorosan egybe folynak, 's gyakorlatuk tökélletes önfeláldozást, 's a' léleknek az élet' közönséges tekintetein való felemelkedését kivánják, és abban gyakorolják. Csak egy tiszta erkölcsi characterű ember lehet orvos a' szó igaz értelmében, 's csak egy illyen találhatja fel boldogságát hivatalában. Mert csak ő érzi mellyében létének egy fensőbb czélját, melly őt az életen és annak minden örömein 's inségein felülemeli. Lelkét nemesítni, személyességét az egésznek 's egy fensőbb világnak feláldozni, maga körül annyi jót terjeszteni a' mennyit csak lehet, ez az ő létének czélja, 's hol érheti ezen czélt el inkább, mint egy ollyan hivatalban, melly néki minden pillanatban alkalmat nyujt, sőt kényszeríti arra, 's mi az önzésnek 's a' földihez a' csak úgy látszóhoz való ragaszkodásnak feláldozása nélkül lehetetlen? — Hivatalos foglalkozasai tehát belső meggyőződésével 's alap elveivel a' legszebb harmoniában leendenek, 's azokból mintegy önként származnak. A' mit tennie kell, örömmel teendi, 's ennek következménye az életnek legfőbb boldogsága, belsejének külsejével tökélletes megegyezése leend. — Jaj azon orvos-

nak, ki a' becsület- vagy pénz vadászást teszi törekedése' fő czéljának. Az szüntelen ellenkezésben fog állani magával, és kötelességeivel; reményeit szüntelen megcsalatkozattaknak, törekvését soha ki nem elégítettnek találandja, 's szüntelen átkozni fogja hivatalát, melly őt nem jutalmazza, mivel annak igazi jutalmát nem esmeri.

„Ezen egyszerű nézet magában foglalja az orvosnak egész morálját, vagy úgy nevezett politikáját, melly utolsó nevezet egyátaljában helytelen, mert sehol sem bizonyosabb, mint épen az orvosi gyakorlatban, hogy a' legegyszerűbb, de egyszersmind a' legjobb, sőt egyedüli politica úgy cselekedni, mint becsületes és okos embernek átaljában cselekedni kell. Az ezen nézetből folyó szabály, melly egyszersmind az orvos minden viszonyainak alap törvényül szolgál, nem lehet más mint ez; *intézd minden tetteidet úgy, hogy az által hivatalod legfőbb czélja a' mások életének megtartása, egészségének helyreállítása, szenvedésének enyhítése a' lehetőségig elérethessék.* — Ezen szabályt kell szüntelen szemünk előtt tartani, ez vezérel bennünket mindenkor az igaz úton, 's a' legbonyolodottabb esetekben is legbiztosabb vezérfonalúl szolgáland. Ezen szempontból tekintvén, az orvos' viszonyait háromfélék azok, a' beteg, a' közönség vagy publicum és tiszttársai eránt.

Az orvosnak a' betegek iránti viszonyairól szóló czikkelyt következő nevezetes 's szívrehatható elmélkedéssel kezdi meg:

„Az orvos' művészsége' gyakorlatában csak az embert tekintse, 's a' szegények és gazdagok a' nagyok és kicsinyek között semmi különbséget ne tegyen; a' leginkább szenvedő, a' legna-

gyobb veszély között forgó érdemli az elsőséget minden mások előtt, akárki légyen az. Sajnálom azon orvosokat, kik betegeiket állapotjokhoz és értékekhez mérik; ők az orvos' legszebb jutalmát még nem esmerik. Micsoda egy marok arany egy szegény szenvedő könnyeihez képest, ki épen azért, mivel semmit sem mondhat, semmit sem adhat, egész valóját nékünk adja, 's magát örökös adósunknak esmeri, mig a' gazdag jutalom adása által minden hála kötelessége alól felmentve véli magát, nem is gyanítván, hogy a' jutalomadásnak csak egy mélyebb érzelem adja meg becsét, 's a' nélkül a' nyujtott segedelem csak mesteremberi dolgozatok' sorába alacsonyíttatik le. Hányszor megtörténik, hogy az orvos azon egyetlen barát, ki a' szegényt ezen utolsó szükségében el nem hagyja! mint vígasztalás angyala jelenik meg nála, szíves részvéte által élesztgeti enyésző reményeit, 's művészete által új erőt önt ereibe 'stb.

Mint tudva van Hufeland ezen munkával rekeszté be ritka dicsőséggel megfutott írói pályáját. *Illa fuit tanquam cycnea divini hominis vox.* Cic.

Különbféle:

Vas út Magyar Országban.

A' cs. kir. alsó austriai Tartományi Elnökségtől, Ő cs. kir. Felsége Ön' legalázatosabb folyamodására mult évi December' 29kén adott legfelsőbb határozatánál fogva méltóztatott Önnek, és pedig átaljában, a' vasút engedélyi rendszer éppen most legfelsőbb helybenhagyást nyert rendeletének értelmében, legkegyelmesebben adni előleges engedelmet vasút-építésre a' következő irányokban, jelesen Bécs' fogyasztéki adó-vonalától kezdve Schwechat, Bruck és Gátán keresztül Győrnek Gönyöig, 's illetőleg Po'sonyig, továbbá Bécstől Bécs-Ujhely felé Glocknitzig, 's a' mödlingi, laxemburgi és ilonavölgyi mellékpályákon, végre Bécs-Újhelytől Sopronyba és tovább Győrig, valamint a' nendörfli és brennbergi kőszénbányákba vezető mellékvonalakon is.

Ezen előleges engedélyhez azonban azt a' világos feltételt kapcsolá ő Felsége, hogy e' vállalatnak, mennyiben ez a' Bécs, Bécs-Ujhely és Glocknitz közti pályavonalra 's a' mellékpályákra terjed, kizáró jog ne adassék; hanem az ország' kormányának fentartassék ezen irányokban más magányos embereknek is illyen, vagy hasonló engedélyt adhatni, ha Bécset Triesttel Stájerországon által összekötendő vas-ut' építésére kerülne a' dolog, melly esetre az országnak, vagy az említett nagy vasút vállalatra alakulandó magány egyesületnek az a' jog is fenhagyatik hogy a' nevezett pályavonalt az építési költségek

megtérítése mellett megválthassa, úgy mindazáltal, hogy azon alkalommal, a' Bécs-Ujhely és Bécs közti vonalnak a' győri pálya' számára tovább is szükséges haszonvétele iránt az érdeklett felek között illendő egyesség kötendő, vagy az Ország' kormánya által eszközlendő lészen.

Ön tehát erről a' főméltóságu udvari Cancellaria' mult hónap' 7-kén költ végzetének következésében olly hozzátétellel tudósíttatik, hogy a' vasút-engedélyekre nézve átaljában szabott 's legfelsőbb helybenhagyást nyert rendeletek, mellyek Ön' tervénél is pontosan alkalmaztatandók, rövid idő mulva ki fognak hirdettetni, 's akkoron Önnek határidő rendeltetik, melly alatt Ön az iránt, ha a' legfelsőbb helyen kimondott előleges engedélyt egészen vagy résznyire használni akarja-e, feltétel nélkül nyilatkozni tartozik.

Egyszersmind az is tudtára adatik Önnek, hogy a' Bécs' sorompóin belőli vasút' vagy rakodóhely' építését tárgyazó kérelme nem teljesíthetik, 's hogy Önre és a' brucki meghatalmazottra hagyatik, egymással kötött szerződésök felől értekezni 's egyezkedni.

Bécs, Január' 13-kán 1838.

Talaczko s. k.

Cs. kir. szab. nagykereskedő Báró Sina Simon György urnak.

A' Bécs-Győri vasút' Programmája.

Ő cs. kir. Fge Első Ferdinand legkegyelmesebben méltóztatott alólírtnak előleges engedélyt arra, hogy Bécs' fogyaszteki adó-vonalától kezdve, Schwechat, Bruck és Gáta keresztül Győrnek, Gönyőig, 's illetőleg Posonyig, továbbá Bécstől Bécs-Ujhelynek Glocknitzig, és a' Mödlingi, Laxenburgi 's Ilonavölgyi mellékvonalakon, végre Bécs-Ujhelytől Sopronyig és így tovább Győrig, valamint a' Neudörfli és Brennbergi kőszén bányákba vezető mellékvonalokon is, személyek', termékek', házi állatok', 's mindennemü áruk' szállítására vasútat építsen.

Az előleges engedély' tartalma a' mellékletből világos. Kitetszik abból, hogy a' végengedély az említett utak' építésére, az építési tervek' 's a' Társaság' szabályai elfogadtatása után, fog a' fő kormányszék' részéről következni.

Bécs fő- és székvárosnak Baaden, Bécs-Ujhely, Soprony, Mosony, Posony és Győr városokkal, 's az olly népes és látogatott Laxenburg, Mödling 'stb. helységekkeli összeköttetése; a' tetemes személy-közlekedés e' városok között, mellyek összesen, vidékeiken kivül mintegy 500000 lakost számlálnak; Magyarország gazdagsága mindennemü termékekben, mellyek rendszerint ezen út felé fognak özönleni; Alsó Austriának a' vasút által többféle hasítandó részeiben a' gyárak' és más ipar-vállalatok' sokasága 's virágzó állapotja; a' pesti sokadalmak; a' sopronyi és mosonyi nagy vásárok; a' Dunai gőzhajózással való összeköttetés Gönyőnél, mellyen alól azt semmi akadály nem gátolja: — ezek azon legjelesebb jövedelemforrások, mellyek a' Bécs-Győri vasutnak meg-

nyílnak, 's ezt valamint közönségesen hasznos' úgy sikeres vállalattá tenni igérik.

Ezen vasút építése, a' föld' megváltását, az emelendő épületeket, továbbá a' gépely-műhelyek' felállítását, a' fundus instructust és a' tőkének száz négyeli kamatoltatását is ide értve, az eddiggelé hozzávetőleg megállapított építési költség-számolások szerint, mintegy tizenharmadfél milliom ezüst forintba kerülend.

E' tőke' összegyűjtése végett Részvényes Társaság alakíttatik, melly czélból 25000 darab részvény bocsátatik ki, mindegyike 50C ezüst forintjával.

Ezekből az alólírt, hogy a' hozzá — még a' programma megjelente előtt sokfelől érkezett felszólításokat teljesítse, 17000 részvényt már kiadott. A' többi 8000 darab más résztvevők közt fog elosztatni, 's jelesen 5500 darab itt nyilvános aláírás útján, a' többi 2500 darab ellenben részint Pesten, részint Mosony, Posony, Sopron és Győr vármegyékben, és pedig ezekben 1000 darab, Elosztó Biztosság által, melly az ő munkálatát 's az említett vármegyékkeli értekeződésének módját maga határozandja meg.

Alólírt, hogy a' már hosszabb idő óta elkezdett sürgetős 's legnagyobb részint maga az engedélyi oklevél által rendeltetett előmunkák folytattathassanak, addig is még a' szabály szerint választatandó Igazgatóság beiktattathatnék, az első aláírókból Biztosságot kivánt alakítani, mellyben való részvételre megkérte az itt ábécze sorban következő:

Henikstein Jó'sef lovag, Mannagetta János Wilmos lovag, Mitis Ignátz lovag, Pöcher Ferencz, Puthon Károly báró, Reyer Károly Aloyz, Robert Lajos, Sina János báró, Sina Simon báró, Stettner Máté, Vacani C. mérnök-ezredes— Urakat

(az utolsót úgy mint ő Csász. Fensége János Főherczeg' megbizottját) a' kik is szívesek valának, alólírttal egyesülve e' munka' átvételére készeknek nyilatkozni.

Ezen biztosság' különös kötelességei, a' folyó munkák' ellátásán kivül, következők lesznek:

a) Az alólírt által előleges költségeiről vitt 's az első közgyűléssel közlendő számadások megvi'sgálása és kiegyenlítése.

b) A' szabályok' tervezése, hogy azok vi'sgálat' és határozat tekintetéből a' közgyűlés eleibe adathassanak, azután pedig legfelsőbb helybenhagyás végett felterjesztethessenek.

c) A' helybenhagyatandó szabályok' életbe lépéséig, az első közgyülésbeni szavazhatásra szükséges előleges tulajdonságok kijelelése.

d) A' fő kormányszéktől megrendelt előmunkák' megtetetése, hogy azok az előleges engedély következésében, legrövidebb idő alatt a' kormányszékek' elibe terjesztethessenek.

A' biztosság továbbá

e) A' Társaság' nevében jó erejű határozatokat teend.

f) A' Társasági pénzek' kezellésére felügyelend.

g) A' Társaság ügybeli aláírását: A' Bécs-Győri vasút' ideigleni Biztossága, két biztossági tag' ellenjegyzete alatt vezetendi, végre

h) Minden más munkát végzend, 's elkészítetendi mind azon előmunkákat, mellyek a' tervezett vasút' valódi építésének előkészületére, 's minél előbbi megkezdésére szükségeseknek mutatkoznak.

Az ezen részvényes vállalathoz lépés iránti nyilatkozás a' Biztosság' itt feljegyzett munkakörébeni megegyezést is magában foglalja.

Egyébiránt ezennel közzé tétetik, hogy az ideigleni Biztosság' hatása a' mai napon kezdődik, 's hogy az aláírás' módja és formája felőli hirdetmény rövid idő mulva következni fog.

Bécs, Martius 20 kán 1838.

Báró Sina György Simon.

Trattner 's Károlyi Könyvnyomtató-Intézetében megjelent új könyvek:

4) Gazdasági Tudósítások kiadja a' Gazdasági-Egyesület, Bizottsági ügyelés alatt szerkeszti Kacskovics Lajos. Második évi Folyamat 1-ső Füzete, 1838. ára pósta papiroson 30 kr.; velinen 30 kr. pengő pénzben. lap. 96.

5) A' különös orvosi nyavalya és gyógyítástudomány alapvonatjai (a' különös orvosi Pathologia és Therapia) készítette 's kiadta *Gebhardt Xav. Ferentz* Orvos Doctor. Pesten a' Tudományok Magyar Királyi Egyeteménél a' sebészek' számára rendelt orvosi Praxis', különös Pathologia és Therapia nyilvános és rendes Professora, a' Magyar Tudós Társaság' rendes, a' Frauendorfi kertmivelő Társaságnak pedig tiszteletbeli Tagja, Tek. Nemes Tolna Vármegye Táblabirája. l. 800.

6) Schematismus generalis Ecclesiarum et Scholarum Evang. Aug. Confessionis in Hungaria, jussu Incl. ac Venerabilis generalis quatuor Superintendertiarum Conventus editus anno 1838. a *Joanne Kollár*, Eccl. Evang. Aug. Conf. Pestano-Budensis V. D. Ministro. l. 258. —

7) A' Magyar Nyelvtudomány Főbb Szabályinak rövid Foglalatja, a' gyengébb korú Elmék használatára. lap. 64.

8) *Ezer egy óra negyed.* Tatár Novellák, fordítá Kazinczy Gábor. lap. 134. velinen nyomva 40 kr. ez. p.

9) Néhány szó a' honi közbátorságról, irta *Zsoldos Ignátz*, T. N. Veszprém Vármegye Fő-Jegyzője, 's a' Magyar Tudós Társaság lev. Tagja. 1. 98.

10) Gyepkönyv; vagy 1837-diki Jelentés a' Magyar Gazdasági Egyesület Munkálódásairól (11-dik év). A' választottság nevében kiadta Tasner Antal, 8-ad rét 62. lap.

11) Gertrudis és Mechtildis Szent Szüzek Imádságos Könyve — minden ájtatos Lélek hasznára kiadattatott. 12. rét. 270. lap.

Ujabbi Figyelmeztetés

a' Törvénykezési Szótárra.

Szeretett Hazánk két utóbbi Törvényhozásai, honi nyelvünk, és ezzel szoros elválhatatlan kapcsolatban létező Nemzetiségünk előmozdítására, a' Magyar hang használatát a' Fő Méltóságú Magyar királyi Kuriara is, elsőbb ugyan a' feljebbvitt, azután pedig a' lefolyó Perekre nézve is behozván: a' Fő Méltóságú királyi Kuria: nehogy ezen nevezetes változással, az eddig meg nem határozott Magyar Törvénykezési kifejezésekből az igazság kiszolgáltatására habozás, bizonytalanság, határozatlanság, és így a' Törvénykezésnél, mindeneknél legártalmasabb homályosság háromoljon: szükségesnek látta a' magyar Törvénykezési mesterszavak rendes meghatározását. Mivel pedig ezen fáradságos, a' közjóra azonban annyi boldogságot árasztó munka csak úgy érheti kivánva ohajtott sikerének valódi foganatját, ha közhirül tétetvén, mind az Alsóbb Birák, mind az Ügyviselők, Perlő Felek, és minden eggyes Honfiak a' legfőbb Törvényszékek által használandó mesterszavak meghatározott értelmőket, egybefoglalva, minden további fáradtság nélkül könnyen felelhetik; a' fenn tisztelt Fő Törvényszék dicséretes hazafiúi törekedését, egyszersmind azzal is tetézte: hogy ebbeli Munkálatja kinyomtatását az alólírott Kiadóknak kegyesen megengedni méltóztatott.

Midőn tehát ezen minden valódi Hazafi forró keblében imádott Fejedelmünk, Hazánk Atyai, és rendes Fő-Biráink iránt méltó tiszteletet és örőklő hálaadó érzést gerjesztő Munkát a' Magyar Közönség eleibe bocsájtani szerencsénk vagyon: egyszersmind el nem hallgatjuk forró óhajtásunk' kijelentését: hogy anya nyelvünknek ezen új diadalma szeretett Hazánk czélzott boldogságára napról napra inkább inkább kifejlő virágain mentől érettebb gyümölcsöket hozzon. (Ára kötve 30 kr. e.p.)

III. Kötet Foglalata.

I. Értekezések.

1) Holéczy Mihály. A' szabadító háború Magyarország' határain kivül MDCXCIII. 3. lap.

2) Birányi I. Sz. Kézművészetek, jelesen a' mozaik-művek. 30. lap.

3) Podhradczky József. A' Nagy-Szombati 'Sidóknak XV. és XVI-dik századokban keresztény gyermekeken babonából elkövetett gyilkosságáról. 44. lap.

4) Fejér György. Esméreteink igazságának fundamentomáról. 52. lap.

5) L. I. A' diaetetica rövid rajzolatja. 71. lap.

II. Literatura.

A) Hazai Literatura.

Könyvesmértetés.

Rövid észrevételek ama' Puchói Martzibányi Lajos Úr, és a' Tudós Társaság által is megjutalmaztatott *Első oktatásra szolgáló Kézi-Könyvre*, mellyet *Edvi Illés Pál* Ev. Prédikátor Úr, minden vallási különbség nélkül, minden néptanítók, és tanulók számára készitett, és nyomtattatott Budán 1837. 79. lap.

B) Külföldi Literatura.

Könyvesmértetés.

Enchiridion medicum, oder Anleitung zur medicinischen Praxis. Vermächtniss einer fünfzigjährigen Erfahrung, von C. W. Hufeland. Königl. Preuss. Staatsrathe, Leibarzte, und Professor der Universität Berlin. Dritte Auflage. Mit königlich Würtembergischen allergnädigsten Privilegio gegen den Nachdruck. Berlin 1837. Jonas Verlagsbuchhandlung. Ara 6 for. e. p.

Trattner 's Károlyi Könyvnyomtató-Intézetében megjelent új könyvek.

(Koszorú az 1838-dik eszt. III-dik Kötethez egy ív.)

Azon Tudós Férjfiak, kik e' Tudományos Gyűjteményt alkalmas munkájikkal elősegítik,

tőlünk mindenik nyomtatott ivnyitól négy forinttal tiszteltetnek-meg ezüst pénzben,

tsak arra kérjük a' Tudós Irókat, hogy a' beküldendő munkák közhasznu tárgyat foglaljanak magokban, tökéletesen kidolgoztassanak 's tisztán, csínosan és hibátlanul leirassanak; bizodalmasan kérvén egyszer'smind a' T. T. Irókat, hogy Munkájikat *egyenesen hozzánk Alólirtakhoz* utasítani méltóztassanak.

E' Gyűjteményből minden hónap végével egy 8—9 ivnyi Kötet, jelenlévő formában, és boritékban adatik ki, mellyre itt helyben, vagy alkalmatosság által elvitetve 5 fl. 36 kr.; postán elküldetéssel pedig 7 fl. 12 kr. pengő pénzben az Előfizetés.

Pesten, Martius 1838.

Petrózai Trattner J. M.
és
Károlyi István m. k.
A' Tudományos Gyűjtemény'
Tulajdonosai 's Kiadóji.

PESTEN,

PETRÓZAI TRATTNER J. M. ÉS KÁROLYI I.
TULAJDONA, ÚRI UTSZA 612.

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY

1838.

22dik esztendei folyamat.

IVdik

VAGY APRILISI KÖTET.

E' Tudományos Gyűjteményben közöltetnek:

I. Olly eredeti, rövid, 's tudós Értekezések, mellyek Magyar ország physikai, geographiai, természet-históriai, történethéli 's polgári állapatjának bővebb 's bizonyosabb esmertetésére, a' magyar nyelvnek keletére, tulajdonságainak fejtegetésére, írása módjának meghatároztatására szolgálnak; mindennemü természeti, históriai, philosophiai, mathematicai (mennyiség tudományi), erköltsi tudományokat terjesztenek, gyarapítanak, 's tökéletesítenek, a' szép 's kézi müveket, gazdálkodást, kereskedést tárgyazzák, közlik, 's előmozdítják; a' helyes, és okos nevelést intézik; Hazánkbéli és külföldi derék Férjfiaknak 's Aszszonyoknak élet leirásit magokban foglalják.

II. A' magyar országban kijött, vagy akárhol, de Magyar országot érdeklő, vagy Magyarok által iratott újabb könyveknek, 's míveknek esmertetései és vizsgálatai 's a' külföldiek vizsgálatainak kivonásai is, a' mennyire ezek a' tudományok 's művészségek előmenetelét, 's ezzel a' közhasznot, és az elmének tekéletesedését eszközlik.

III. Tudománybeli Jelentések, megczáfolások 's igazítások, eredeti ókleveleknek kivonásai, jutalomtételek, jutalmaztatások, találmányok, intézetek, előléptetések 's megtiszteltetések, kihalt tudósok' és irók emlékezete, régiségek, jelességek, tudománybéli kérelmek, új művek, új könyvek 's több e' félék iránt.

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY

1838.

IVdik KÖTET.

22dik esztendei

Folyamat.

A' Cs. és Apost. Királyi Felség kegyelmes engedelmével.

Pesten,

Trattner-Károlyi tulajdona,

uri utcza 612d. szám alatt.

PÁPA
KÖNYVTÁR

I. Értekezések.

1.

A' Való', Jó', és Szép' alaptudománya.

(*Folytatása 's vége.*)

3-dik Rész.

A' Szépről.

1-*ső Szakasz. A' szép' ismerete.*

23. §. *Szép* az, a' mi természetes.

A' széppel ellenköző képzelet a' *rút.*

A' szép' képzelete mimódon származik, bővebben kifejtöttem *Okoskodás' alaptudománya* nevű munkámban. Tudniillik az ember világra születvén, a' világnak eleinte tsak a' körűlte levő azután pedig lassankint mindig több tárgyaival érdekeltetésbe jő, 's így a' világot mindig nagyabb nagyabb kiterjedésben kezdi érzékeivel tapasztalni, 's agyvelejében az ott egyesűlő érző idegek' munkálkodása által képzelni; és e' szerint egész életében szélesbedik gyarapodik tapasztalása, 's szaporodnak annálfogva képzetei; 's minél több-

ször tapasztalja ugyanazon világi tárgyakat, annál több minőségeiket veszi-észre azoknak, és így annál inkább erősödnek világosodnak azok felől képzetei. Valamely tárgy' sokszori állandóan ilyennek vagy amolyannak tapasztalása és annálfogva képzelése, azon tárgy felől állandó vagyis bizonyos képzeletet szül, melyet *ismeret*nek nevezünk; mely ismeret ha egyszer az emberben valamely tárgy felől megszületik: már azután magától is, azaz tapasztalás nélkül tsupa emléközés vagyis újraképzelés által, elé tudja agyában terjeszteni vagyis képzelni azon tárgyat; sőt még általa eddig nem tapasztaltt tárgyakat is tud képzelni, a' már tapasztaltt tárgyak' eggyes részeiből 's minőségeiből különbféle idomokban 's módokon állítván-össze azokat; p. o. tsuda állatokat, sphynxeket, 's e. f. — Minél inkább megszokja pedig a' gyakori és hosszas tapasztalás által a' tárgyakat ilyeneknek vagy amolyanoknak ismerni: annál inkább megbarátkozik velök, vagyis megszokja egyszersmind, azt, hogy azon tárgyak' ilyenek vagy amolyanok legyenek, a' világ' rendes törvényének tartani; úgy hogy azután mindazon hasonnemű tárgyak, melyek nem olyanok, mint a' milyeneknek ő a' többit rendesen ismerni megtanulta, idegenséget szűlnek benne szokatlan voltok miatt; a' mi abból áll, hogy azon tárgyak érző idegeit szokatlan és eddig nem érzett rezgésbe mozgásba hozzák, mely szokatlan mozgása pedig az idegeknek kellemetlen a' testre nézve. Ezen idegenség' oka tehát nem magában az emberben van meg, hanem ama' tárgyak' minőségeiben és változásaiban; nevezetesen az, hogy azok előtte a' világ' átalános rendjével ellenközni látszanak, 's azért támasztják ez idegenséget a' rendesen máshoz szokott emberben. — Az ily kellemetlen érzetek által benne idegenséget szülő tárgyakat már az ember *rútak*nak, a' kellemes ér-

zeteket 's ezek által magok iránt vágyat okozókat pedig *szépek*nek itéli és nevezi.

A' honnan a' *szép* nem egyéb, mint a' világ' megismertt átalános rendével eggyező; *rút* pedig az azzal ellenköző.

A' szép és rút tehát nem egyéb ugyan tsupa képzeletnél: de oly átalános képzelet, mely a' világon átaljában minden tárgyakra kiterjed mint olyanokra külön-külön tekintve, azaz a' mennyiben azoknak lételöket és más dolgokra hasznos vagy káros hatásaikat nem tekintjük, hanem tsak minőségeiket és változásaikat.

De innen egyszersmind az is következik, hogy ha valaki szerentsétlenségre fonák képzeleteket szokott meg a' világ' rendjéről: fonák képzete lesz a' szépről és rútról is; azaz megeshetik, hogy épen azt tartja szépnek, a' mi rút, 's megfordítva rútnak a' szépet; így vannak p. o. többnyire a' módikkal a' mások' esze után járó emberek. — Az is következik innen továbbá, hogy a' szerint, a' mint az embernek a' világ' átalános rendéről szerzett képzeletei sokszor változnak: most eggyet majd mást, sőt néha épen az előbbivel ellenközőt tart szépnek.

Nem lehet azonban innen azt következtetni, mintha tán a' szép és rút, a' világ' rendjéről megszokott képzeletek' helyes vagy helytelen volta szerint, valósággal környűletektől függő és így különböző, sőt tán épen eggy esetben egy, más esetben más volna; mert a' világ' törvényei szűntelen ugyanazok, tsak helyesen kell megismerni azokat. És valóban ezeknek ismerete nélkül senki a' szép' és rút helyes ismeretére nem juthat.

Minthogy pedig a' világ' átalános rendjét, vagy is a' világi tárgyak' változásainak 's ezek által támadott minőségeinek törvényeit, egy szóval *természetnek* nevezzük: innen legrövidebben úgy le-

het a' szépet meghatározni, mint már legelűl mondám, t. i. szép az, a' mi *természetes;* rút pedig az, a' mi *természet-elleni.*

24. §. Tsak az tehát már a' kérdés: *mi a' természetes?* Hogy ezt megvilágosíthassam: ki kell fejtenem előbb a' természet' átalános törvényeit, melyek szerint munkálkodik.

25. §. A' természet' átalános törvényei e' következők:

1.) *Nints fogyatkozás* (híjány) *a' természetben;* azaz a' természet bír elegendő szerrel és erővel, 's egyszersmind elegendő szert és erőt fordít valaminek alkatására; más szókkal: következetre elegendő oknak kell lennie. Ez az *elegendőség'*, bőség', vagyis *telyesség'* törvénye.

2.) *Nints pazarlás* vagyis fölösleg (hasztalan) *a' természetben;* azaz a' természet nem vesztöget semmit hasztalan; azaz a' természetben semmi nem lévén átalánosan hasztalan vagyis kivető: ennélfogva a' természet semmire sem fordít több szert 's erőt, mint a' mennyiből kitelik; más szókkal: oknak tsak megfelelő következete lehet; a' honnan ez a' szabály foly: a' mi kevessel meglehet, ne legyen többel. Ez a' *takarékosság'* vagyis *egyszerűség* törvénye.

3.) *Nints ugrás a' természetben;* azaz a' természet valaminek alkatásában nem összevissza hanem fokonkint munkálkodik, úgy a' mint a' szükség vagyis a' tzél hozza magával; azaz előbb azt fordítja tzéljára (haszonra), a' mire előbb szükség van; kezdetről végre, végről kezdetre, közép pontokon keresztűl men, kisebbről nagyabbra (p. o. az állatok' származásában az emberig az elegy nemzések által), nagyabbról kisebbre, fölűlről alá, alúlról fölfelé, elűlről hátra, hátulról előre, kivűlről befelé, belűlről kifelé 's a' t. más szókkal: okró következetre, következetről okra, az esz-

közökön keresztül men; így p. o. a' valóságról a' hijányra a' semmin, a' hidegről melegre a' fagyponton, a' múlttról jövendőre a' jelenen 's a' t. keresztül. Ez a' *következetesség*', folytonosság', vagyis *rendesség*', rendszeresség' törvénye.

4.) *Nints ellenközés a' természetben;* azaz minden egész' részeinek, a' tárgy' tzéljához képestt, a' kiterjedésre, formára, számra, nagyságra nézve, egyszóval helyhöz és időhöz képestt, bizonyos összeillésben, hasonlatban, arányban, idomban, megfelelésben kell lenniök mind egymásra mind az egészre nézve, vagyis egymásnak meg kell felelniök; így még a' változásoknak is bizonyos viszonyban, egybefüggésben kell lenniök az egész világgal, annak tzéljával; más szókkal: hasonló okoknak hasonló következete van. Ez a' *hasonlat*' (analogia) *összeillés*' megfelelés' (symmetria) törvénye.

5.) *Nints zavar a' természetben*; azaz a' természet soha sem téveszti-össze sem a' szereket sem az erőket; azaz háborítatlan, akadály nélkül szeret munkálkodni; vagyis legtsekélyebb tárgyat sem tsak immel ámmal dolgozik ki, hanem mindent a' maga' valódiságában, minden egyebektől megkülönböztethetőleg, szeret alkatni; más szókkal: az okok' következeteit nem szereti akadályok által hátráltatódni. Ez a' *valódiság*', megkülönböztethetőség' *tisztaság*' törvénye.

26. §. Ezek szerint a' természetesnek, 's annálfogva a' szépnek, bélyegei (ismertetőjelei) e' következők:

1.) *telyesség.*
2.) *egyszerűség,*
3.) *rendesség,*
4.) *összeillés,*
5.) *tisztaság.*

Még pedig oly szoros összefüggésben vannak a' szépnek e' tulajdonai egymással, hogy ha tsak

egyikőjök hijányzik is valamely tárgyból, azonnal megszűn azon tárgy átaljában szép lenni, ha a' többiekkel mind bírna is.

És e' fő bélyegeket vesszük sinormértékűl akármely tárgy' szépségének megitélésében. Igy p. o. ha valamely emberről azt vizsgálom, szép é: azt kérdem 1-ör ép testű és nem igen sovány é, 2-or nintsenek é rajta kinövések 's nem igen elhízott é, 3-or helyén áll é (t. i. az emberi termet' szokott helyén) minden tagja, 4-er összeillők, idomosak é tagjai, p. o. nem igen nagy vagy kisiny é feje teste' többi részeihöz, 5-ör nem piszkos é. — Valamely épület' szépségéről akarván itélni, azt nézem benne 1-ször ép é, azaz nem tsonka é, 2-or nints é rajta sok fölösleges, 3-or nem összevissza vannak é részei épitve, 4-er van é megfelelés, összeillés ágaiban, ablakaiban, ajtóiban, kéményeiben 's t. e' f. egyszóval minden részeiben 5-ször tisztán van é tartva. 'S ha mindezek így vannak: akkor azt mondom hogy szép; különben, ha valami ezek közűl hijányzik, akkor tsak lehet szép, ha t. i. a' hijány helyre lesz hozva; ha pedig egygyik sints-meg benne az elészámláltt szabályokból: akkor tsak egészen újdonan lehet belőle szépet alkatni.

27. §. A' rút' fő bélyegei ellenben:

1.) *hijányosság* (tsonkaság).

2.) *fölösség* (fölöslegesség). — Itt fölhozhatná valaki ellenvetésűl a' mesterséges műveket, p. o. szépen hímzett szöveteket 's t. e' f. melyek noha bennök sok fölösleges van, még is tagadhatatlanúl szépek. De az ily példákra nézve meg kell jegyzeni, hogy itt nem magának a' tárgynak (p. o. a' szövetnek) hanem a' rajta levő művészetnek (p. o. a' himzésnek), vagy pedig mind a' kettőnek egygyüttvéve, szépségéről teszünk itéletet. A' mester-művek pedig annál szebbek, minél több tekin-

tetben lehet rájok a' szépség' törvényeit alkalmazni, vagyis bennök föltalálni.

3.) *rendetlenség.* — Itt is kérdhetné valaki: miért mondjuk szépeknek az erdőket, ligeteket, holott azokban a' fák 's bokrok szélyelszórva rend nélkűl állanak? 's több más tárgyak is vannak, melyekben ily rendetlenség nem tsak tetszőleg hanem valóban is uralkodik. De az eféle példákban több össze nem függő külön tárgyak vannak összszefoglalva, melyekben annálfogva tsak külön-külön nem pedig összesen egymáshoz képestt kell a' rendet keresni. Igy az említett példában az erdő és liget tsak puszta összes nevek, melyekben az egyes fák és bokrok teszik a' valóságot; ezeket pedig a' természet eggyenkint tenyésztvén, egyenkint lehet annálfogva bennök a' természet' munkálkodásának törvényeit is, nevezetesen a' rendességet keresni, azaz külön magokra nézve. Hogy pedig egy-egy növény-szálban a' legszebb rendesség uralkodik, azt kiki tapasztalja. Egy egész erdőt már tsak az egy tzélra és mértékre ültetés tehet széppé a' rendre tekintve; de már ez mesterségtől függ; 's az ily rendbe ültetett erdőkben, kertekben az ültetési mesterségnél-fogva tsakugyan több gyönyörűséget lelünk, mint a' közönséges erdőkben, ligetekben.

4.) *ellenközés*, összenemillés. — Nem lehet itt fölhozni ellenvetésűl a' bértzeket, szirtokat, 's több eféle tárgyakat, melyeket, noha összeillés bennök nints látható, még is szépeknek mondunk gyakorta. Mert tudni kell, hogy az összeillés az egésznek tsak megfelelő részei köztt jő tekintetbe. Már pedig a' szirtok' részeiben is van gyönyörű összeillés, ha azoknak kristályozatait vesszük tekintetbe. Ki vannak é azonban formálódva egészen, vagy nem koptak é el e' kristályozatok? az már a' környűletektől függ. Tudományszeresen tehát

mondhatjuk szépeknek az efélc tárgyakat, ha kivűlről szépeknek nem látszanának is. Külsőleg pedig különben is tsak akkor mondjuk szépeknek, ha összeillést is látunk bennök.

5.) *Tisztátlanság*, motsok, szenny.

28. §. Ezekből látnivaló, hogy, ha a' szépről és rútról hozandó itéleteinkben tsalatkozni nem akarunk, ügyeköznünk kell a' természet' általános törvényeit minél inkább megismerni. Minthogy pedig ezeket tsak a' természeti tudományok' segedelmével tanulhatjuk ki: a' természeti tudományokat tehát múlhatlan szükség minél inkább megtanulni minden embernek egyarant. 'S valóban, a' milyen lábon áll valamely nemzetnél vagy eggyes embernél a' természeti tudományok' ismerete: a' szerint van az előbb vagy hátrább a' szép' ismeretében, 's annálfogva a' tsinosodásban is.

29. §. A' föntebbiek szerint tehát *általánosan szép*nek tsak azt tarthatjuk, a' miben a' szépségnek minden szabályait föltaláljuk; a' miben pedig tsak valamelyik van meg azok közűl, azt tsak azon tekintetben mondhatjuk szépnek. És így ugyanazon tárgy lehet rút is, a' nélkűl hogy átalánosan rút volna; mert *általánosan rút* az, a' miben egygyik sints meg a' szépség' vagyis természetesség' szabályai közűl. — 'S e' különbség' nem értéséből erednek a' szép és rút felőli tsalatkozásaink legtöbbnyire. Mert noha az átalánosan szépet a' rúttal nem igen zavarjuk is össze; de abban tsakugyan igen sokszor hibáznak itéleteink, hogy a' szépség' vagy rútság' eggyetleneggy vagy legalább kevés bélyegeinek valamely tárgyban megtalálásáért, azt hirtelenködve mindjárt átalánosan szépnek vagy rútnak állítjuk.

30. § Itt meg kell jegyzenem, hogy a' szép' és rút' képzelete a' föntebbiek szerint átaljában a' tapasztalás által születik ugyan az emberben: de

különösebben tsak a' közvetve tapasztaló érzékek' u. m. a' fül' és főképen a' szem' tapasztalásán épül, melyek főképen tsak távulról és így külső minőségeiket tapasztalják a' tárgyaknak, melyek tsak közvetve, és így inkább tsak képzelődésnél vagyis kedvváltozásnál fogva hatnak bé életünk' gyarapítására; ellenben a' közvetetlen tapasztaló érzékek, nevezetesen a' bőr tapintásával, a' nyelv ízlésével, és az orr szaglásával, inkább jó vagy rosz voltát ismertetik meg velünk a' dolgoknak, minthogy főképen tulajdonságaikat érzik meg a' dolgoknak, melyek testünkre közvetetlen behatással vannak, vagyis azt közvetetlen gyarapítják a' közelebbi érdeklés által. 'S innen van, hogy a' mit némely nyelv p. o. *szép* szagnak nevez, azt a' többi nemzetek rendesen *jó* szagnak mondják; azt értvén alatta, hogy a' szagot inkább a' jó' és rosz' mint a' szép' és rút' képzeletei szerint lehet megitélni. — Ide járul az is, hogy a' tapintás, ízlés, és szaglás, igen változó érzések, 's annálfogva tsak környülményektől függők, mind a' tárgyak' tulajdonságainak p. o. keménységnek, hígságnak 's a' t. szüntelen változása miatt mind testünk' különböző állapotjaihoz képestt; p. o. egyszer keserűbb máskor édesebb esik jól ízlésünknek, néha pedig elvesztjük szánk' ízét vagy szaglásunkat, 's ilyenkor minden ízetlen és szagtalan, legalább nem ingerlő ízű és szagú, ránk nézve.

A' távulabbról vagyis közvetve tapasztaló érzékek pedig a' tárgyaknak tsak alkatását 's abból származó (külső) minőségeit veszik tekintetbe; 's minthogy az alkatás' törvényei változatlanok a' természetben: annálfogva ezen érzékek' tapasztalásaiból állandóbb törvényeket lehet kihozni a' természet' munkálkodásaira nézve.

Az eggyes dolgoknak külső minőségei nevezetesen ezek: az *alkat* vagyis alkató-részek' össze-

állása; *forma*; *szerközet* vagyis az eggyes részek' visszonya az egészhöz és egymás között; *nagyság*; *szín*. — A' változásnak pedig tsak egy képzelete van, t. i. a' *mozgás*.

Mindezeket már vagy egyedül vagy leginkább és különösen a' szemünkkel vesszük érzésre, a' látás-idegeknek azagyban mozgása által pedig észre.

Ez elészámláltt minőségnemek közül már egygyikre egy, másikra más illik főképen a' szépségnek fönt eléadott bélyegei közül. Nevezetesen:

az *alkatra* nézve fő bélyeg az épség és egyszerűség;

a' *formára* nézve, az épség, egyszerűség, rendesség, és összeillés. Minthogy pedig a' mennyiségtudomány' azon része, melyet formatudománynak nevezhetünk, a' formákról tudományszeresen tanít: ennélfogva abból leghelyesebben megismerhetni a' formai szépséget; annak tudása nélkül ellenben senkinek sem lehet róla helyes ítéletet tenni,

a' *szerközetre* nézve a' rendesség és összeillés (vagyis a' részek' egymásnak megfelelése) szolgál sinormértékül a' szépség' megitélésében;

a' *nagyságra* nézve a' rendesség a' fő tekintet. De mivel a' nagyság magában is végtelen, 's azonban különböző tekintetekben (p. o. magasságra, szélességre, hosszúságra, vastagságra nézve) megkülönböztethető képzelet: annálfogva annak megitélése mindig tsak föltételes lévén, a' szépségéről hozandó ítéletben tsak arra kell tekinteni, melyik legszokottabb nagysága e' vagy ama' tárgynak a' maga nemében. Igy p. o. itt nálunk, mostani növelési rendszerünk mellett e' földtájakhoz képestt legszokottabb nagyságok a' férfiaknak hatadfél lábnyi; hozzáértve ily magassággal legrendesebben eggyüttjárni szokott vastagságot, azaz a' testnek tsak annyi teliségét, hogy mindenik

tag' kaptsolata a' többiekkel tisztán megkülönböztethető legyen; ezt azonban minden tagra nézve külön-külön kellene meghatározni, ha épen szorosan venné az ember, rendesen azonban elég a' szem' mértéke szerint is. A' nagysági szépségről azonban tsak az itélhet, ki a' szer- és aránytudományt tudományszeresen jól érti a' mennyiségtudományból;

A' *színekre* átalánosan a' tisztaság a' fő tekintet, továbbá az egyszerűség is. Eggyes színekre nézve pedig nem lehet a' szépséget meghatározni, mert az tsak a' szokástól függ, melyiket tartsuk szépnek, mivel magában eggyik sem rút. Igy a' többnyire szabad ég alatt élő mezei népek az ég-szín kéket tartják legszebbnek, mert azt legnagyabb kiterjedésben 's leggyakrabban szemlélik; a' virító tájakon lakók a' zöldet; a' pusztá' lakosai a' sárgát; a' havasiak a' fejért; a' forró tájiak a' feketét szeretik. Függ itt a' szépségről vélemény a' körűlményektől is. Komor ember sötétet, vídám világosat, erős szemű vöröset, gyenge szemű sárgát szeret inkább. A' művek' színeire nézve pedig a' szépség' megitélésében leginkább az összeillést vesszük tekintetbe azon tárgy' színével, melyet valamely művvel utánozni akarunk.

Végre a' *mozgásra* nézve fő tekintet a' rendesség, összeillés, és egyszerűség. Itt a' szépséget mennyiségtudományi formák szerint itéljük meg.

Ezek közűl már az alkati szépséget *épség*nek nevezzük, a' formait *idom*nak, a' szerközetit *tsinosság*nak a' nagyságit *deliség*nek, a' színit *ékesség*nek, a' mozgásit *báj*nak.

A' fülünkkel tsak a' *hangot* érezhetjük. Ennek átalános szépségét a' tisztaságnál, és egyszerűségnél (erőltetés nélkűli kiejtésénél) fogva itéljük meg főképen. Eggyes tárgyak' hangjait pedig

leginkább a' szokás teszi előttünk szépekké, ha t. i. különben természetes hangjai azon tárgyaknak. — Az *öszhangzást* vagyis több hangok' összeegyezését, az azon hangokat ejtő eszközök' hosszúságának, vastagságának, és feszültségének számravett arányaiból lehet kiszámítani.

31. §. Nem tsak pedig a' világi, hanem a' képzeleti tárgyakra is, sőt egész gondolatokra, tettekre, történetekre is illenek a' szépség' és rútság' képzetei, és szabályai.

Nevezetesen a' mi a' *tetteket* illeti: szép tseleködetek azok, melyek nem tsak hasznosak, hanem még a' tselekvő' önkárával hasznosak másokra nézve. 'S minél nagyabb önföláldozással munkálkodik mások' javára valaki: annál szebb az ő' tette. A' hasznos tett tehát még tsak jó tseleködet, mint már a' 2-dik Részben is megmutattam; tsupán az önkárával véghez vitt tseleködet érdemli meg a' *szép tett* vagyis *erény*, virtus nevezetet, melynek ismét különböző mértékekben 's föltételekhez képestt végtelenül sok fokai vannak. — *Rút tseleködet* ellenben az, mely által ön hasznát más' kárával keresi valaki. Az ily tetteknek a' tselekvőben szégyen, mások' részéről pedig megvetés, átaljában gyalázat a' következete; valamiut más részről az erénynek, magára a' tselekvőre nézve önbetsérzés, azaz magával megelégödés vagyis belső boldogság, mások' részéről ellenben ditsőség válhatlan követője.

De kérdheti valaki: egyezik é a' szép tetteknek e' határozata a' természetesnek föntebbi határozatával? Igenis eggyezik; mert a' természet, — részint a' telyesség' törvényénél fogva, mely a' hijányt meg nem szenvedi, részint a' rendességnél fogva, mely a' kisebb tárgyakból nagyabbakat alkot, 's okokból eszközök által hozza elé a' következeteket, — elrontja, föláldozza a' maga' kisebb tárgyát, hogy a' nagyabbat, vagy kiváltt az egé-

szet, gyarapíthassa. Ily önföláldozással történnek pedig a' szép tettek is. Mert meg kell jegyzeni, hogy tsekélyebbért nem, hanem tsak nagyabbért vagy előtte legalább nagyabbnak látszóért áldozza föl magát az ember. Igy p. o. magánál rosszabb emberért nem igen fosztja meg az ember magát utolsó falatjától: de a' haza', annyival inkább az egész embernem' közjaváért ezt is, sőt utolsó tsepp vérét is, örömmel föláldozza.

32. §. Mielőtt e' szakaszt bevégezném, fölveszek egy-két példát a' szépség' megitélésére.

Legszebb *nyelv* az, melyben a' szók' és mondások' alkatása a' lehető legegyszerűbb a' képzetek' és gondolatok' kifejezésére, mégis minden képzetek' és gondolatoknak világos kifejezésére és megkülönböztetésére elég telyes; hangzása pedig sem átaljában lágy, sem átaljában kemény; hanem lágy dolgok' kifejezésében lágy, keményekében kemény 's erőltetés nints benne, azaz melyet a' száj' természetes mozdúlatai legkönnyebben hangoztathatnak.

Legszebb *artz* az, melynek nagysága vagyis kiterjödése a' főhöz 's egész testhöz legszokottabb arányú; formája mind az egészre mind az eggyes részekre nézve, az azokban az egész emberiség köztt uralkodó átalános formák köztt a' közép legtökéletesebb formatudományi képlettel leginkább összevág; összeillése a' részeknek mindenütt tökéletes, még pedig a' legszokottabb távulságra egymástól; színe akármilyen, tsakhogy olyan legyen, a' milyen a' legegészségesebb állapotban az artzoknak oly színnemben tulajdona. Az, valyon fekete, vagy fejér, vagy rőt legyen é a' fő színek közűl legszebb artz: attól függ, fejér fekete vagy barna emberfaj itéli é meg a' szépséget; mert mindenik' érzésének az előtte legszokottabb fog inkább tetszeni; értelme azonban a' más színű artzot is szépnek tartja, ha különben a' többi szépségi tökéletességek megvannak benne. Végre, ha az artz' mozogható ré-

szeínek, p. o. a' szemnek, szájnak járása erőltetés nélkül történik, azaz rendes természeti formájának elferdítése nélkül, a' milyen p. o. a' szem' szokatlan meresztgetése vagy húnyorgása, a' száj' ponyokául hányása, pittyesztése, vagy összerántzolgatása. — Van oly nép, mely az orrkarikákat, tzírmos mázolásokat, 's t. e' f. is szépséghöz tartozóknak hiszi. Ez onnan van, mivel azon nép köztt eféléket valaha valamely rút ízlésű elékelő vagy kevélységből vagy hiúságból elkezdvén, a' többi is majmolta utána vagy nagyravágyásból vagy neki hízelködésből. 'S ez világos példája annak, hogy a' rútat is meg lehet szokni igen könnyen. Pedig, hogy az eféle szokások rútak, már onnan is következik, mivel az egyszerűséggel ellenköznek, és így nem természetesek.

Igy van szépség minden mozdulatban is, p. o. lovaglásban, vívásban, tántzban; van az űlésben, állásban; egyszóval mindenben; az t. i. a' mi legtermészetesebb.

2-dik Szakasz. A' szép' tudománya.

33. §. A' szépnek és rútnak különböző fő nemei vannak; nevezetesen

Először: a' *szép'* nemei ezek:

1.) *illő* (illendő), a' miben a' szép' átalános szabályaival ellenköző vagyis botránkoztató nints ugyan, 's annálfogva helybenhagyásunkat ugyan megnyeri: de minőségi különös szépség sints, mely az érzést magához vonhatná. Ez tehát nem annyira valódi szép még tulajdonképen, mint annak inkább mintegy tsak kezdő pontja.

2.) *díszes*, a' mi az illendőségen kivűl már magához vonzó eggyes minőségekkel is bír azok közűl, melyeket oda föntebb a' minőségi szépségek gyanánt elészámláltam, 's ezáltal kellemes érzetet, örömet gerjeszt bennünk, 's maga iránt hajlandóságot

landóságot szül. Ez tehát már a' valódi szépség' első neme. — A' mennyiben pedig a' szépség' bélyegei különböző mértékben lehetnek meg valamiben: annyiban a' díszességnek végtelenül sok fokai vannak.

3.) *ditső*, a' mi már a' minőségi szépségnek is minden bélyegeivel díszesködik, 's az érzést telyesen elmeríti az azok által okozott örömben, vagy is gyönyört szül, elbájol. És mivel a' szépség' minden bélyegei különböző fokokban lehetnek meg valamely tárgyban: ennélfogva a' ditsőnek is végtelenül sok fokai vannak.

4.) *fölséges* v. *föllengős*, a' miben a' szépség' minden neme, szokatlan 's a' lehető legnagyobb mértékben vagyis a' szépség a' nagysággal párosulva van meg. Ez az érzést, a' gyönyörködésen kivül, magához ragadja, az elmét bámulásra gerjeszti. De mivel a' nagyságról kinekkinek, ismeretei' kiterjedéséhez képestt, különböző képzeletei vannak: innen látnivaló, hogy a' föllengősről is különbözők a' képzeletek. A' mi eggyiknek tsak rendes vagyis közönséges szépség: az már föllengős olyan ember előtt, kinek szükebbek ismeretei.

Másodszor: a' *rút*' fő nemei ezek,

1.) *illetlen*, a' mi a' természetesség' vagyis átalános szépség' szabályaival nem ellenközik ugyan nyilván, de szokatlan voltánál fogva helybenhagyást még sem érdemelhet. Ez tehát tulajdonképen tsak kezdőpontja a' rútnak,

2.) *undok*, a' mi már a' természetesség' vagy is átalános szépség' törvényeivel valamely tekintetben ellenközik; 's annálfogva unalmat, sőt nagyabb mértékben undorodást szül az érzetben. Ez tehát már a' valódi rútság' első foka; melynek

azon mérték szerint, melyben a' szépség' átalános törvényeivel ellenközik, különböző fokai vannak,

3.) *iszonyú*, a' mi átaljában ellenközik a' természetesség' vagyis átalános szépség' minden törvényeivel; 's e' miatt az érzésben iszonyodást szűl maga iránt. Minél nagyabb mértékben ellenközik pedig valalami a' szépség' minden átalános törvényeivel: annál iszonyúbb az; és így az iszonyúságnak is sok fokai vannak,

4.) *szörnyű* az, a' mi a' természetesség' vagy is átalános szépség' minden törvényeivel a' legnagyabb mértékben ellenközik, t. i. egészen a' képtelenségig; mely miatt már kiállhatatlanná lévén, az érzést egészen elgyalítja, elrémíti. Ennek is azonban különböző képzeletei vannak; a' mennyiben az, a' ki a' szép' képzeletével inkább megbarátkozott, sokkal nagyabb idegenséggel van a' rút iránt; a' ki ellenben a' rútat inkább megszokta, az nagyabb szörnyűségeket is képesebb eltűrni.

Sasku Károly.

2.

A' viadalról.

Eggyik fő állapot a' hadi munkálatok rendében, 's többnyire minden egyebeknek következése a' Viadal. *)

Mindeneknek előtte szükséges azon viadalokat, mellyeket az ellenkező seregeknek történeti öszveütközéseik, vagy a' munkálatoknak minden-

*) Viadal = Gefecht; Ütközet = Schlacht; Verekedés = Actio; Csatázás = Scharmützel.

napi folyamataik eszközlenek, megkülönböztetni azoktól, mellyeknek a' két tábor, előre kiszámításhoz képest, elhatározást kelletik okozniok. Ez utóbbi neműk, gyakran hosszú készületek után esnek meg, 's mint fő arányzatok, a' háborúnak tértető pontjai = Wendepunkt — teljes erőnek odafordításával vitetnek véghez, a' Hadvezér akaratjának, vagy benne megegyezésének hozzájárultán kívül, mindenkor illendő nézőhelyet kivánnak.

Az elsőbb neműek közé számlálunk minden ollyas viadalokat, mellyek előkészületi az Ütközetnek, 's tulajdonképpen a' kis háború körébe tartoznak. Ezek az elővéd és előőrseregek között történnek, 's minthogy a' tábornak tsak egy része áll munkálva; a' másik minden esetre készen tartja magát, a' Vívó seregeket, ha a' szükség úgy hozza magával, támogatni. Ide tartoznak továbbá a' nagyobb tábori osztályok viadalai is, ha azok, bár melly okra nézvest, sarkalatos kimenetelt nem okoznak. Ha p. o. a' vívó erők ki nem fejlenek, vagy a' munkálat semmi elhatározó pontra sem vezet. Ezen osztályzatba tartozandók tehát az előőr viadalok, tsatázások, apróbb verekedések vagy hatások; de a' másod neműek már ütközetet adnak, melly a' háborúnak legfontosabb állapotja, és a' hadi tudományban legnehezebb föladat. A' seregek ditsősége, Országok, Birodalmak szerentséje függ ezeknek elválttoktól. Mi itt tsak azon fővonatok előadásával fogunk foglalatoskodni, mellyek ütközet közben vétetnek gyakorlatba. Ezen átalános vonatok ugyanis egy részről már magokba foglalják ama' különös tekinteteket, mellyeknek vezérleniek kell bennünket minden kis viadalban: más részről, minden egyes nemű esetek = Anlässe — megemlítése, környülményes utasítást vár szemlélődőtől.

Az ütközet, átalános viadala két tábornak, melly által bizonyos elhatározást kivánnak kivívni. Láttuk a' menetelek = Märsche — előadásában *) mint gyűjti öszve fokonként a' Hadvezér seregeit; menetelnek indítja, az ellenséget megközelítti, vagy attól távozik: munkálati tervéhez képest választott = Strategisch — állásokat hatá oz, mellyekből vagy megtámadni készül, vagy a' mellyeken az ellenséget bevárni 's vissza verni szándékozik

Eggymással szemközben álló két tábornak, valamint egyes elleneseknek, természetében egymással ellenkező érdekleteik vannak, mellyek annakutánna ellenkező magatartást, mozdúlást és tselekedetet okozandanak. Ha tehát az egyik tábor a' maga részére hasznosnak véli ütközetet merészleni, 's azt minden módokkal igyekezik siettetni; az ellenfél más részről vonogatni fogja magát attól, vagy addig legalább halogatja, míg nem maga általválasztotta, készítette, neki elsőbbségnek tettső tsata helyen elfogadhattja. A' Hadvezérnek mindenek fölött helyes átnéztének = Überblick — kelletik tehát lennie elhatározni: mikor legyen neki használatos ütközetbe botsátkoznia, 's illyen esetben az ellenséget arra kényszeríttenie; vagy pedig, ha az ő haszna úgy kivánja, kerülje azt ki, 's illy esetben az ellenség fölhivása elől elmenni törekedjék. Semmi sem könnyebb mint az ütközetet kikerűlni, ha valaki ezen áldozatot tenni nem írtódzik, hely színt veszteni Illy esetben, vissza vonja magát 's minden tőle telhető módot elkövet az ellenségnek utánna vonúlását nehezíteni. Minthogy azonban a' tábor arányozata rendszerént Tar-

*) Érti az Iró azon egész munkáját, mellynek ezen Értekezés tsak egy részét teszi; Gyűjteményeinkben mi is szándékozunk adni majd ezen előadást a' menetelekről.

tományt, vagy valamelly pontot védelmezni, utóbb tsakugyan elfog következni azon pillanat, mellyben, hatsak átalánosan vesztiben nem akarja hagyni a' Tartományt, vagy a' reábízott pontot, tovább nem hátrálhat 's az ütközetet elkelletik fogadnia: arra igyekezzék tehát a' Hadvezér, hogy a' helyszínének minden elsőbbségeit részére ejtse okos választásával, és előkészületével.

Ha tehát két tábort képzelünk, mellyeknek egyike azon szándékból indúl ki hogy megtámadjon, a' másik ezen szándék teljesűltét elhatározott állásban várja be: úgy találjuk, hogy az első támadó, a' másik pedig védőlegi ütközetben vagyon. Lássuk mind egyiket a' maga alakjában.

Támadólagi ütközet.

Ezen szándékának teljesűlése végett a' tájékot kémlelti ki mindeneknek előtte a' Hadvezér. Kitapogatja mind két ütközet helynek alkottatását; kitanúlja mind erejét, mind gyengéjét az ellenség állásainak; fölszámíttja az ellenség erejét, valamint annak kifejlődését; tervet készít tulajdon seregeinek alkalmaztatásokra az ütközet hely terűltségéhez és mineműségeihez mérsékelve. Mindezeket megtéve határozza magát olly megtámadásra, melly nem tsak önerejéhez, hanem az ellenségéhez is alkalmazott, és az ő kinézeteinek leginkább megfelelő. Minden ellenség állást, vagy artzon, vagy oldalvást támadhatni meg: hátmegűl kerűlhetni meg, tsak az alvó ellenséget lehet. Az oldalvásti támadástól nem tagadhatjuk meg azon elsőbbséget, melly szerint azaz ellenséget mindenkor a' leggyengébb helyen üti meg; de ezen elsőbbség igen gyakorta tsak szünet 's nagyon tsalóka. Ha kerűlünk, nagy távolyságra történjék az, túl az ágyúk hatásán; különbben magunk seregeit teszszük ki min-

den veszélyjeire az oldalvásti menetelnek. Ezen messzire kerülő szárny bekerítések alatt az ellenség, ha egyébaránt szemes az azt ideje korán megtudni, többnyire elegendő időt 's alkalmatosságot nyer magát vissza vonni. E' szerént, annyiban ugyan tzélunkat érjük, hogy kényszerítettük ellenségünket helyét oda hagyni; de az nem mindenkor valóságos haszon a' had kimenetelére, sőt történhetik, hogy éppen azt tselekedtük tudatlanúl, a' mit ő tudva 's akarva szeretett velünk tétetni. Oldalvásti menetelünkkel t. i. messzire távozunk összeköttetésünktől, nagyon megközelítjük az ellenséget; erőnket 's bátorságosításunkat vesztegetjük tehát, az ellenség pedig hátravonúlva minden lépten többet nyer ezekre nézvest. A' mi élelmezésünk = Verproviantirung — hova tovább nehezűl, az övé ellenben minden lépéssel nem tsak könnyebbül, hanem bátorságosbúl. Mi távozunk tartalékaink 's erősítéseinktől; az ellenség a' magáéit éppen most fordíthatja leginkább ellenünk: 's a' midőn véljük hogy győztösök hajtjuk őt magunk előtt, talán éppen oda követjük tudatlanúl a' tsata mezőn, a' hol szívesen vár bennünket. (Mohás!) A' mondottakból következik, hogy gyakorta szükséges légyen kényszeríteni az ellenséget ütközetre, 's törekedéseit, mellyek szerint azt kiakarja kerűlni, semmisíteni. Itt keletkezik tehát azon szükség, hogy artzon támadjuk meg az ellenséget, és egész vonalára munkáló előtettekkel kényszerítsük minden erejét kifejteni 's elhatározó következést iparkodjunk kieszközleni.

Minekutánna a' Hadvezér ítélete megtámadást rendelt, mellyre magát elhatározta, előlegesen föltesszük, hogy támadó oszloplatait mozgásba teszi, a' megtámadást elővédjeivel elkezdette, és mind több-több seregeket állít viadalra, 's ezek által alkalmat nyújt az ellenségnek hogy az övéit az is

erősítse és a' veszélyzett pontok segéllésére siessen. Igy szemléljük őt most itt majd amott használni a' helyszínét, ellenfelét megközelíteni, annak állásán a' gyengébb pontokat veszélyezni, hogy kényszerítse kifejlődései által szándékát nyilvánítani és erejét megosztani. Mind ezek közben láttjuk őt a' hadi tudomány legfontosabbikához híven ragaszkodva válogatott tartalékot készen tartani, mellyel míg a' viadal kétkedve haboz, az elhatározást részére vonni törekedik.

Minekutánna az ütközet hosszabb vagy rövidebb ideig habozott a' vívók erejéhez képest, azon közben hogy a' támadó tábor minden ide tartozó mozgásokat elkövetett, a' védő pedig mind azok ellen szolgálókat használt: a' megtámadó Hadvezér valamelly elhatározó tsapás által törekeszik a' győzödelmet zászlóihoz kaptsolni, ne hogy igen hoszszan nyúlva a' nemhatározó helyzeti verekedés, időt 's embert fogyasszon 's erejét hijába vesztegesse. Ezen elhatározó tsapás eszközlete 's ennek vezérlete = Leitung — melly minden támadólagi ütközetben, vagy a' győződelmet jegyzi ki, vagy (ha roszszul ütki) szükségesképpen veszteséget okoz: eme' négy föltételen alapúl, ú. m.

Először, a' való pont kiösméretén, melly ellen arányozódni kell ezen elhatározó tsapásnak.

Másodszor, az alkalmas pillanat kiösmérésén, mellyben annak történnie kölletik.

Harmadszor, a' tartalék sereg elrendelésén, melly ezen elhatározó tsapást végre hajtja.

Negyedszer, ügyességém a' megtámadást és tsapást hatósbbá tenni, az ellenség figyelmét azon pontról elvonni, mellyre az arányozva vagyon. — Lássunk ezekről egyenként igen rövideden.

A' való pont, melly ellen a' főtámadatnak arányozottnak kell lenni, mindenkor az, mellynek legsarkalatosbb befolyása van az ellenségre,

veszejtve azt; mert annak veszte, elkerülhetetlenül okozandja az ütközet elvesztését. Minél széljelebb üti főtámadatunk az ellenség öszveköttetését, minél érzékenyebb kárt okoz ezen öszveköttetésben: annál pontosabb, tökéletesebb annak volt választása. Ha p. o. olly tábor feküszik előttünk, melly visszavonúlás esetében bal szárnyára kénytelen támaszkodni, minthogy ott áll segéd eszközeivel öszveköttetésben, úgy ezen szárnya a' való pont, melly ellen intéznünk kell főtámadatunkat; mert minden egyéb helyen nyerhetünk ugyan pillanatnyi következetet, de nem sarkalatosat, nagy okozatot magában foglalót. Napoleon, 1815-diki Jan. 16-kán nagy hibát követett el a' Lignynél tartott ütközetben, hogy nem jobb szárnyát támadta meg a' Poroszoknak. Ha itt győzedelmet víva ki, úgy elszakasztá a' Poroszokat az Angolyokkali öszveköttetéstől, kényszerítheté őket Namür felé vonúlni hátra 's így messze távozni Wellington-tól; másnap reá rohanhata Wellingtonra, mert egy haditest elegendő lehete a' hátravonuló, 's így reá nézvest teljesen nem ártható Poroszokat Namür felé űzni. Ő azonban az artzot támadja meg, megveri ugyan; de elsőbbsége egynehány ágyú nyerésben 's az ellenségen ejtett kudartzban = Schlappe — határozódik. Ugyanis, a' mint az ellenséget Brüssel felé tartásában visszanyomta, úgy szóllva még siettette annak öszveköttetését az Angolokkal 's így 18-án már olly állapotban voltak a' Poroszok, hogy az ütközetben nem csak résztvehettek, hanem annak elhatározó kimenetelt is adhattak. Napoleonnak 16-kán szerzett győzödelme tehát foganatlan leve, minthogy az elhatározó tsapás, noha az ütközet a' Frantziákat ketsegtette nyereséggel, nem a' való pont ellen határozódott, 's így következet nélküli győződelem vivódott.

A' pillanat választása, szint' olly sarkalatos. Midőn tartalékunkat kora fordítjuk a' határozó tsapás kivitelére, akkor az ellenségnek pihent seregei által használatlanúl fogjuk azt fogyasztani, 's minekelőtte az, az ellenség ereje, húzomos, fárasztó, gyakran ismételt viadalok által zúzódott = zu Mürbe gemacht — leve, következést nem nyerünk. Ha pedig elmulasztjuk a' való pillanatot, az alatt az ellenség megteendi visszavonúlására a' szükségeseket; vagy pedig egy jólalkalmazott utóvédei által kitsikarja kezeink közűl a' győzedelem jeleit.

Hogy a' tartalék szűntelen a' pillanat és helyzet használatára fordítható = disponibel — jó helyen álló, a' határozatra kíméllett, és valamelly rendkivűli foganattal munkáló = energique — vezérlőre bizatassék, az előbb mondottakból természetesen következik. Az ellenségnek minél több seregeit vontuk apránként a' viadalba, a' magunkéiból pedig minél többet hagyunk illetetlen állapotban, annál kevesebbet állíthat főtámadatunk ellenébe, 's ennek annál nagyobb következete leend. Végezetre,

Minthogy az ellenségnek is leend tartalékja 's azt használni ő is fogja tudni, főképp' arra függesztjük figyelmünket, hogy azt tsalódásba ejtsük főtámadatunk képzeletében, és tartalékjának hibás alkalmazására birjuk. Nem mindenkor a' megtámadás, hanem többször a' tettetett támadás, egyesűlve a' valótámadattal, határozza el a' győzödelmet. Egész vonalatán foglalatoskodtatjuk az ellenséget; változólag ejtjük itt is ott is aggódásba pontjai miatt; mindent elkövetünk előtte rejtekben tartani igaz szándékunkat, 's az iránt tsalódásba ejteni. Végtetőleg, minden törekedésünket egy szárny ellen fordítjuk, 's midőn ő már minden seregeit munkálatba tette ott ellenünk állani a' hol tsalni igyekeztünk őtet; akkor indítjuk meg főtá-

madatunkat az ellenkező pontra ellene állhatatlan erővel rohanni. A' Bauzennél (1813.) tartott ütközetben az Oroszok és Poroszok, előre választott és jól megerősített ütközet helyen állottak, balszárnyok járatlan hegyek lábjaira támaszkodott, a' jobb pedig erősített halmokra. Mit kezd Napoleon? Élénk ágyúzást az egész artzra; de az alatt elküld 40 ezer embert félórányi járásra, az ellenség jobb szárnya megetti kerülésre. Ez, a' maga meg nem támadtatott tartalékját oda fordítja, hogy az oldalvásti megtámadást teljes erővel akadályozza, 's így a' tsapatok előnyomúlását igen jó foganattal tartóztatja. Napoleon látva, hogy az ellenfél tartalékja az ő haditestjeivel foglalatoskodik, és éppen az ezeken nyert elsőbbségeivel több pontok megtartására törekeszik; akkor veszi munkálatba tartalékjával a' főtsapás kivitelét a' kiálló szarvat támadva meg, mellyet az ellenség széke = Centrum — és jobb szárnya képeztek, 's megnyeri az ütközetet.

Alkalmaztassuk az itt látottakat gyakorlatilag = praktisch — az előterjesztettük tanúlatokon följűl még az iránt is meggyőződhetünk, hogy a' támadólagi viadalok közűl, tsak a' valódi választott = Strategisch — fordúlatok, és tsak az ollyanok, mellyek rászántsággal és teljes erővel vitetnek véghez, vezetnek arányra. Felűletes szándékok ott, mint minden egyebütt, használatlanok, sőt igen gyakorta veszedelmesek. Ezek tsak a' gyengéknek fogásaik; a' gyenge részére pedig *rendszerént*, nints szánva győzedelem, tsak Synon tuda azt hajdan nyernyi; de ma már egy tűntetés = Demonstratio — egy megkerűlés, mellynek kivitelére gyakran elégséges felényi erő, az okos ellenfelet soha sem tsábítja egész erejének kifejtésére, és soha sem fog reá olly mély benyomást tenni, melly szándékunk kivitelére elegendő lehetne. Felűletes szándékunkat foganatlanná teendi, tervünket által-

látandja, mi pedig a' rosszúl használtuk alkalommal azon lehetőséget is elmulasztottuk, hogy az ellenség kezéből a' győződelmet kitekerjük. A' támadólagi ütközetben tudni kell a' Hadvezérnek: mikor, és hova arányozza az elhatározó tsapást. Ha ez iránt magával már egyesülésben vagyon, akkor ezt bírós hatósággal és rendkivűl munkálló erővel hajtsa végre: sohasé elégedjék meg fellépésekkel, mellyek őt nagy okozatra soha sem fogják vezérleni, hanem ellenkezőleg, gyakran játszák az ellenség kezére a' győződelmet.

Védőlegi ütközet.

Az ezt kormányló Hadvezér szerepjét a' támadólag munkalóéval természetesen ellenkező viselettel fogja adni. Fő arányozattja amannak vállalatait = Unternehmungen — foganatlanokká tenni. Használnia kell tehát a' helyszine alkottatását = Beschaffenheit — hogy minden támadatnak ellent állhasson. Maga gyengéjét = Blösse — arányozatait soha el ne árulja, az ellenség vállalatait előre általlássa, azokat megelőzni törekedjék, öntartalékját soha széljel ne szórja, azt tűnő támadat ellen haszontalanúl ne fordítsa, akármelly másodrendű = untergeordneter — helyzetet átalkodva ne védjen szembetűnő kárával, 's azért a' sarkalatosat el ne múlassza. Minden pontnak való érdemét ösmérje, 's elne engedje magát vakíttani olly figyelem által, mellyet az ellenség e' vagy ama' pontra fordítani tetteti magát.

Az kétséget nem szenved, hogy a' tartalékok szint' olly nagy szerepet viselnek a' védő, mint a' támadólagi ütközetben. Ezek azok, kik a' megtámadás elejébe gátot vetnek, kik az ellenség szakaszolt = detachirt — osztályzatai ellenébe sietnek azokat bekeríteni; kik a' hátravonulást födik, az

üzést föltartóztatják, az igen tüzes ellenség hibázatát haszonra fordítják, és igen gyakorta már az utolsó pillanatban állítják vissza a' viadalt. — Ha el van vesztve az ütközet, akkor ők azok a' bástyák, mellyekben az üző ellenség ereje először megtöreretik, és a' mellyeknek védelmek alatt öszvegyüjti a' Hadvezér megveretett seregeit, és rendes vissza vonúlást kezdeni iparkodik, ne hogy az valamelly hirtelenkedő 's veszedelmes futássá változzék.

A' védőlegi ütközeteknél főfigyelet = Haupt Berücksichtigung — az, hogy a' Hadvezér soha se tartsa magát szolgai mód állásához köttettetnek lenni; légyen inkább mindenkor kész az ellenséget, melly őt hátulról keríteni igyekezik, hirtelen változtatott artztzal oldalvást venni, és ezen támadólagi merész ragadat = Ergreifen — által annak vakmerőségét tulajdon veszedelmére fordítani.

Kettőzött ütközetek.

Egynehány szót tennünk szükséges az olly ütközetekről is, mellyekbe ollykor keveródzhetik valamelly tábor, kényszerűlve maga megosztásra, 's két ellenség ellen képezni artzot, minthogy amazok kétfelől igyekeznek őt megrohanni. Ezeket kettőzött ütközeteknek = Doppel Schlachten — nevezhetjük. Talán senki se fog iránta kételkedni, hogy az illy tábor állapotja nagyon veszélyzetté lehet, mivel abban, egyik felének megverettetése a' másiknak romlását is szükségesképpen fogja maga után vonni, 's így a' veszély, két felől fenyegeti. Mindezek ellent nem álliva, tudtak a' nagy Hadvezérek okos öszvemérséklet = combinaison — által módot találni még az illy kettőzött ütközeteket is, magoknak használatosan fogadni el. Nekünk talán elegendő leszen tsak alaptételt fognunk föl, melly úgy látszik ez lehet: Az illyes ütközetekbe

botsátkozni merészkedő ellenségeinek két felől jövő hadiseregeik rendszerént messze távolyságban vannak, 's így költsönösön nem segélhetnek egymáson. Ha valóban ezen eset forog fön, ekkor nyomúljon a' magát védő okosan a' kettő közé; foglalatoskodtassa az egyik tábort kisebb osztályzattal, míg a' másikat elégséges erővel üti meg, és azon győződelmet nyer: ezt kieszközölve könnyű lessz egyesült erejével a' még hátra lévő tábort megvernie. Ha pedig az ellenséges táborok olly közel vannak egymáshoz, hogy költsönös segedelmet könnyen nyújthatnak, és pedig hamarább mint sem mi valamellyiket megverhetnének: akkor vakmerő eszelősködésnél egyéb nem lenne a' kettőzött ütközetet elfogadnunk. Napoleon Lipsziánál nagyon megadta az árát, hogy ez alaptételre nem figyelt 's kettőzött ütközetet fogada el, midőn az Elbétől jövő Blücher, és Svéd korona örökös táborait két haditestével föltartóztathatni vélé, pedig a' két felől jövő táborok már igen közel valának egymáshoz. Napoleon October 16-án (1813.) nem viheté szerentséjét oda, hogy a' főtábort megverje; 17-kén vissza nyomattak szakaszolt osztályjai Lipsziához, nem léve módjok az ellenség táborait tovább föltartóztatni: így nyert az Egyesületeknek öszvelt = concentrirt — fordúlata elsőbbséget, 's Napoleon 18-kán rettentő veszteséggel kényszerült vissza vonúlólag vívni, a' ki 15-kén még akadály nélkül munkálhat vala, ha tsalóka kiszámításaiban nem bizakodva ama' kettőzött ütközetet el nem vállalja.

Előterjesztettük a' támadó 's védőlegi ütközetek alapvonatait, talám nem lészen fölösleges annak vizsgálatába botsátkoznunk; mellyik légyen hasznosb egyébaránt egyenlő kaptsolatokban? Tagadhatatlan, hogy a' létszeres = materialis — haszon, annak részére hajló, a' ki előre választotta 's neki készítette tsatahelyét védelmezi. Itt a' Had-

vezér előre kitanúlja = Studirt — ütközete helyszínét; hadierejét elégséges idő alatt megfontolással rendeli el; szünet nélkűl táplálja, neveli a' munkáló gerjedelmet = Feuer — mivel azt helyéből mozdítani nem kénytelenűlt; rendkivűli rövidséget okoz ellenfelének, jól alkalmazott ágyúzói 's a' veszedelmezett pontokat támogatja tartalékjai által. De mind ezek ellen erköltsi elsőbbségeket ajánl a' támadólagi munkálat. Már tsak ez maga, hogy támadólag megy az ember ellenfelére, elegendő bátorságot, kedvet ád a' seregekbe, midőn ellenkezőleg a' védőnek szenvedésben álló helyzete munkásság nélkűl szorongatva léve erejének munkássága, mind kettőt veszejti. A' katona, már tsak azon képzelet által lelkesűlve van igen gyakorta, mellyet abból vesz magának, hogy Hadvezére a' megtámadó. Tekintetbe jőnek itt még a' nemzetiség és a' tábornak alkottatása is; ösmérni kell a' Hadvezérnek katonái 's tisztjei létjegyeit = Charakteristik — táborának mivoltát, alkottatását, és mindegyik fekvésének tulajdonságát. Másként kell valamelly lázzadati = revolutional — táborral, másként az ollyannal bánni, mellyben a' fenyíték és rend honnosok. Más módot kiván az ujontz és ki nem képzett Ezredekkel bánás, mint sem az öreg és hadban tapasztalt, gyakorlottaké.

***.

3.

A' Dráma és erkölcsi hatása.

Minden lény akkor van legvirágzóbb állapotban, midőn természetéhez képest leginkább munkás, ez pedig csupán akkor, ha valami szépet mí-

vel 's alkot. — De szépet sem egyes ember, sem egész Ország nem vihet véghez, erény és értelem nélkül. — Alkotvány és törvények nagy következésűek, de irányaik siker nélkül maradók, ha velek az erkölcsök nem egyesűlnek. Sőt jóságuk bélyegét leginkább abban mutatják, ha az erkölcsiség csiráit tenyészteni képesek; — az erkölcsi élet különböztet meg az állatoktól, valamint a' lélekerők emelnek ki az idegen hatalom kormányozza erőművek tehetetlen sorából. —

Vehetné-e egykedvűleg valamelly társaság, ha vad 's ragadozó darázs fészekhez, vagy pedig egy szelíd méhkashoz hasonlít, mellyben szorgalom és rend uralkodnak. És lehetne-e előtte mindegy, a' becsület elveiből kiindulni, vagy pedig a' becstelenség ösvényét tiporni? Melly utóbbit nem csak becsület-gyalázó intézetek által mutatja ki, hanem már azzal is, hogy minden becsérzést kivetkezve, magának semmi való-dicsérdemlőt czélúl ki nem tüze. E' szerint itéltetnek meg minden társaságok és alkotványok: hogy mi végre törekednek? — Ha nem tettek semmit, ha egyébb irányzatok nem volt, mint mindennapiság, hiú kény- 's fény-űzés, úgy elpirúlunk, midőn a' legtiszteletesebb nevet, az emberiség minden szent kötelékeit magában foglalót, megvetéssel kell kiejtenünk.

Legboldogabb lét mind egyesekre mind az egész társaságra nézve, az erényes, 's külső segédeszközök által annyira gyámolított munkás élet, hogy belőle valóban dicséretes cselekedetek eredhetnek. Méltán törekedünk tehát nevelő 's erkölcsi intézetek virágoztatására, lelki és testi tulajdonok nemesbitésére. —

Mi hátra van még, minden, mi lassan halad a' jó. Mívelést kiván még a' külső természet, az emberi társaság, és mivelést az egész emberiség. De im iszonyú hangzavar emelkedik; — a' törpék-

nek és gonoszoknak lármája; sóhajtó panasza a' szolgáknak, a' türőknek, és mind azok számtalan seregének, kikkel vissza-éltek. Ezek óhajtnak és reménylenek: amazok kikelnek minden további mivelődés 's felvilágítás ellen. De a' kor szelleme felemelte szavát 's azt varázs erővel követeli. 'S im az első és legfőbb kérdés az: mint miveltetik az emberi társaság? — Az embert úgy nevelni fel és mívelni ki, mint embert, 's belőle minden állatit, önmaga 's a' társaság kárára benne létezőt, a' legszelídebb módon sikeresen kiírtani, arra szolgálnak a' Múzák mivei.

Hijában keresünk ott erkölcsi életet, hol a' szívnek virágait az elme sugarai nem fejték ki; — csupán ezek viszonyos idomítása jeleli ki az erények határkörét. Ez pedig egyedűl a' tudományok és mivészetek hatalmában van, — ezek adnak mintát és példányt, 's tökélyesítnek szint olly észrevétlen mint kellemesen. Merő szabályok keveset eszközölhetnek tettek nélkűl; alaktalan légképek gyanánt szét tünnek; hanem a' példákban látható, gyakorlat által megszokható 's tudományon alapuló mivészet, alkalmas a' képzésre 's javításra. Mint miveltessék minden egyén, uralkodó hajlandósága, lélekereje, 's czéliránya szerint, mind a' mellett úgy, hogy a' legképzelgősb se koholjon 's költsön ész nélkűl, — a' legszilárdabb itélő se biráljon bélátás 's elmésség nélkűl, — a' leghiúbb okoskodó se játszon szóárnyakkal, ez nagy feladásra a' nevelő Pallas Minervának. Ezt gyakorolja minden időkön keresztűl, az itéletet tisztítva és derétve, a' lelket erősítve és felemelve. Mi sok kába babonaságokat, emberiséget alacsonyító véleményeket, 's rút önzés szülte szenvedélyeket látunk kimúlni, 's szemlélünk örömreszketve naponkint hanyatlani, 's mind ezt józanabb elvek, példák, és gyakorlatok segedelme által. Nem kell a' valónak és szépnek min-

den-

denhatóságán kétkedni. Midőn a' jónak felséges épülete fel áll, a' gonosznak palotája ön ravatalává változik. —

Ha az erkölcsi miveltség valódi értelemben, az emberi tökélyesülés legfőbb foka, melly minden lélekerőket magában foglal, 's azok semmi nyilatkozását köréből ki nem zárja; — 's ha minden tudományoknak 's mivészeteknek czélja a' mivelés, minthogy az érzést felélesztik és emelik, ideákat és charactereket idomítnak: — úgy a' Poësisnak, 's az ő legjelesebb nemének a' Drámának is ezen pálya van kitűzve.

Legjutalmazóbb tárgya költőnek az ember: de figyelmét lényegére kell függesztenie: akarat, esméret, érzemény, az élet tartalma. Mi legyen pedig tulajdonkép valaki, az ő characterét, akaratja fejezi ki. Mind az tehát, mi az embert akarólag mutatja: mikép óhajt, fél, reményl, törekszik, örűl, szeret, küzd, gyülöl — költői érdekű, és mind az, miről tudjuk, hogy akaratjára characterére befolyással van. Hogy az ember jót és rosszat akarhat, az különbözteti meg egyéb oktalan állatoktól. De rabszolga midőn a' rosszat akarja, 's csak akkor szabad midőn a' jó nagyobb belső erőre mutat. Minél több illy erő van az emberben, 's ez minél nemesebben használtatik, annál jelesebb a' személy lényege, — 's ha az ember a' természetnek legfőbb fokán áll, úgy a' nemes és nagy character legfőbb virága az emberiségnek. Ha tehát a' költő tetteket, történeteket, viszontagságokat elevenen előállíthat, úgy hogy azok a' jeles charactert a' legnagyobb öszveütközésben mutatják körűlményeivel, 's őt tellyes méltóságába 's pompájába öltöztetni képes, — úgy legszebb feladását megfejtette. — 'S épen ez a' Drámai költészetnek czélja, az emberi természet rejtekét felfedezni, 's lelkünk elébe idézni A' Dráma azon nap, melly leg-

belsőnket világba helyhezi, 's a' világ az, melly a' tárgyak kecseit vagy hijányait megmutatja, 's azok tanulására vagy javítására figyelmeztet.

Míveli a' Drámai Literatura a' nemzeti nyelvet, az ízlést, hathatós eszköz a' közvélemény 's ideák terjesztésére, és mindenek felett az erkölcsök ápolására, a' mi által nagy befolyása van a' nemzet erkölcsi életére.

Erkölcs mind azon lelki cselekedet vagy tehetség, melly a' szemlélőben a' jóváhagyás tetsző érzelmét felgerjeszti; 's így egyszersmind legalkalmasabb a' mulattatásra, de hasonlón az oktatásra is, és boldog azon ember, kinek az erény tellyes szépségében mutatkozott, mert láthatná-e azt a' nélkűl, hogy megszeretné, és szerethetné-e a' nélkűl, hogy magát boldognak ne érezné? Minthogy minden erkölcsi cselekedet, magában véve, 's mint az okosság országának polgára független és szabad; úgy minden valódi erkölcsiség közvetlen költői, 's a' költészet közvetve viszont azzá lessz. — De hogy illy hatásu legyen a' Poesis, tárgyát szükséges a' szerint választania, annál is inkább, minthogy semmi sem lehet szép a' mi nem jó, és Quintilianus szerint: „Nunquam vera species ab utilitate dividitur. Sed hoc quidem discernere modici judicii est.“ Különösen kell erre ügyelni a' Drámai költőnek, míve minden részeiben, hogy sehol az illendőséget meg ne sértse, 's az érzékiségnek felette ne kedvezzen, mert nékie valamint a' javításra, úgy a' korcsosításra is legtágabb mezeje van. — Ő a' valóságos uralkodó király a' többi költők között. Ezek inkább egy láthatatlan egyházban, 's az országban csak csendesen munkálkodnak, ő pedig egy láthatón uralkodik, 's a' hazában legnagyobb lármát üt. A' színház az ő palotája és látogató csarnoka; — micsoda egyébb költők olvasó szobája, a' színjátszók felső táblájához, és az öszvegyűlt nézők

és halgatók alsó táblájához hasonlítva! — Midőn más költőkhöz talán egyes Declamator szegődik Proclamatorképen, — akkor a' színi költő egész sereget állít egyszerre elő, kik nem csak szavallói de cselekvői is szavainak. És thronusa körül, ha a' páholyokat, földszint 's karzatot számba veszszük, öszvegyűjti az ország minden rendeit, kik közül az utolsó, a' köznép, a' többiektől egészen elmarad. — De mi könnyebb, mint a' népet félre vezetni, elkorcsosítani; — az ember hamarább lessz barommá, mint emberré; a' szinarany leghajlékonyabb.

A' Dráma a', legnagyobb erkölcsiséget kivánja meg, a' szomorújátékban szinte úgy, mint a' vígjátékban. A' tisztesség határain soha sem szabad a' bolondságnak túlcsapongnia, hanem szükséges a' kellem istennéinek engedelmeskednie, mellyek okosságot és jóságot, illedelmet és boldogságot egybekötnek. — Az erkölcsi szempont és láthatár elcsufítása, a' tréfás alakok és helyezetek legmivészibb rajzát szenvedhetlenné teszi. Erre nézve érzelmünk olly gyengéd, hogy még a' genie sem képes a' megbántott erkölcsi Gratiát megkérlelni. — A' szomorú játék, mellynek félelmet, magába térést, és könyörűletességet kell gerjeszteni, — erkölcstelen characterrel színpadon meg nem jelenhet. Emberi hibáinak lenni szabad és szükséges is, de szörnyeteg, bolond, és gonosz nem lehet; különben az embertelenségekkel kínzó költő, méltó a' megvetésre. Úgy a' csupa testi érzékiségek játékai ki nem elégíthetik az embert, — lelki és erkölcsi élelmet óhajt; azonban, ha ez rosszúl és tökéletlen adatik elő, hamar megundorodik tőle; — való az és jóság, a' mi a' nemes szépség alakjában észrevétlen és gyönyörrel belénk oltódik. —

A' közélet emberei 's unalmas balgatagok, elég gyakran játszák előttünk unalmas játékaikat, ama

válogatott 's kikészített színpadi alakok a' játéknál többet mutassanak. Nem csak unalmasan nevetni akarunk rajtok, — hanem a' mit máshol nem tanulhatunk, azt rajtok akarjuk megtanulni. Emberi erkölcsök, szokások characteristicája hol mutatkozhatik nyilvánobban 's kifejlettebben mint a' Theatromon? és épen ebben mutassa 's tüntesse ki magát, azért erkölcsi színház.

A' hívatlan színi költők a' divatot veszik szabályúl, 's ha a' felső és alsó pórnép őket megtapsolja, czéljokat elérték; ezek őrizkednek az önmagán uralkodó, 's csupán a' bölcseség szavára hallgató szívnek felséges képével őt megkínálni, hanem mindig olly ingatag charaktereket rajzolnak, kiknek majd van, majd nincs akaratjok; eltöltik a' szinházat bohózattal és kaczajjal, lármával és kesergéssel, szánakozásra indítanak még akkor is, midőn kötelességeket tellyesítik; 's azon gondolatra vezetnek, hogy az erény olly valami szomorú dolog, melly barátait nyomoruságba ejti. Továbbá a' költők azon szokása mi szerint a' velünk megszerettetett személyeket önindulatjainknak alájok vetik, megváltoztatja a' dicséretes dolgok felől ítéletünket, 's megszokunk tisztelettel viseltetni a' lélek gyengességei eránt, a' gyengéd érzékenység neve alatt, 's keménynek, érzéketlennek tekintjük azokat, kik kötelességöket becsületesen tellyesítik, 's természetes, elnem korcsosodott indulatjokat követik. Ellenben jámboroknak fogjuk azokat tartani, kik mindenkor a' vad sors játékai; kik asszonyilag pityeregnek veszteségükön; kik egy csalódott jótétemény miatt eléggé igazságtalanok többé barátjokon nem segíteni; kik nem esmérnek más törvényt, mint szívek vak kényét; kiknek nincs egyébb erényük szenvedélyüknél, 's egyébb érdemök gyarlóságuknál. Igy az egyenlőség, erő, bátorság, állhatatosság, igazságszere-

tet, szabadelműség, okosság, — észrevétlen megutált tulajdonokká válnak. Azért fognak az emberek megtiszteltetést követelni, a' mi őket megvetésre méltatja, — 's ezen felforgatasa a' józan véleménynek, csalhatatlan következése azon leczkéknek, mellyeket egy romlott 's a' közönségnek hízelgő színházban veszünk. —

Minél hathatósabb a' színi előadás, 's minél gyorsabban felizgattatnak a' közönség érzetei, annál nagyobb felszólítás megóvni, hogy ezen enthusiasmus, — mellyet gerjeszteni egyedűl az igazságnak van joga, — rút hazugságra 's hiu csalódásra méltatlanúl el ne bitangoltassék. — Minden finom érzésű férfiak tapasztalták 's megjegyzik azt, hogy a' félmívelt vagy eltévedett népeknél semmi sem olly ritka, mint a' tiszta érzés, 's kedvellése a' valódi 's annál kevésbbé a' felséges szépnek. Az igazi mivész teháť nem a' közönséges ízlés szerint dolgozik, 's a' gyülevészek tapsára nem büszke; a' bolondnak dicséretét szégyenli, de egyetlenegy értőnek javallása 's kedvellése mindenek helyett szól. Azonban ezen méltó birálóknak sem dolgozik ő, hanem csupán magának; a' benne létező, őt izgató 's lelkesítő idea az, mellynek előadása az ő gondja, 's ennek tellyesitése, pályadíjja. Hogy pedig illy lelkesedéssel teremtsen valaki míveket, szükséges az a' mit Strabo mond: hogy mindenek előtt, a' költő emberséges jó ember legyen: *ἐχ ὁ τόν Τε αγαθον γενεσθαι Ποιητην, μη Πρότερον γενηθεντα ἄνδρα αγαθον*; — mert a' gonosz elméből származik-e szép 's jó. Pedig azon költő, melly szennyes gondolatokat széphangú versekbe foglal, hasonlít olly énekeshez, melly büdös leheletéből szép hangokat csal ki, 's a' levegőt büdösséggel 's egyszersmind harmoniával eltölti, — fülünket orrunk rovására mulattatja.

Hogy az erkölcsiségnek használhasson a' színpad, kerülni kell a' kifejezésekben minden csábító kétértelműséget. Az illy mocsok neveli ugyan az árúknak súlját, 's az aranyat is valamivel nehezíti, de jobb az aranyat sárnak nézni, mint a' sárt aranynak. És már csak azért is utálni kellene minden kétértelműséget, mivel sokkal könnyebb azt kitalálni, mint elkerülni. — Mindenkor a' szerint van a' Drámai Literaturának hatása, a' minő a' tárgya és előadása.

A' szinház a' Görögöknél nevezetes eszköze volt a' közvéleménynek 's erkölcsi életnek; benne egy egész közönség, vagy ennek egy része állítatott a' gyülekezet elébe, — 's a' Tragódiában a' Chorus, a' Comödiában a' köznép lépett fel; így a' Theatrom 's a' nézők úgy öszvefüggöttek mint kép és másolat, mint lélek és test; egymásra viszonyos befolyással voltak; egyik a' másikat oktatta, 's lelkesítette. Annál is inkább, minthogy nálok a' színjáték fő része volt az innepélyes szertartásoknak, ugyanazért a' színjátszók is nagyobb tekintetben állottak mint a' Rómaiknál, kiknél valamint az újabb népeknél is, a' Theatrom mindenkor idegen 's kölcsönözött charactert viselt, ellenben hogy a' Görögöknél az ország első emberei nem szégyenlettek színpadon fellépni, és Sophoclesig mindenkor a' költő is egy fő szerepet elvállalt. A' Görögöknél a' társaságot érdeklő 's a' nemzet lelkéhez alkalmazott történetek 's a' nevezetes férfiak characterei adattak elő. 'S a' mint ezek jó vagy gonosz indulatot, okosságot vagy bolondságot, erényt vagy vétket követtek pályájokon, a' szerint tette a' Chorus megjegyzéseit, mint azt Horatius is szabályúl állítja:

Ille bonis faveatque et consilietur amicis,
Et regat iratos, et amet peccare timentes, —

Midőn az önkény felemelte fejét, a' szabadságot elfojtani 's annak pártolóit, ne hogy elvetemedettségében valami becsületessel találkozzék, — kiírtani törekedett, akkor a' színpad volt nemesen bátor visszatükrözni a' szörnyeteg alakját, és a' népet ébreszteni, mert

laudat salubrem
Justitiam legesque . . . .
Deosque precatur et orat,
Ut redeat miseris, abeat fortuna superbis.

Jól tudták a' Görögök, hogy hol határtalan hatalom van, ott nincs község, nincs társasági élet; hogy ott valódi emberszeretet, 's erényesség nem lehet, hol a' község' javával megismérkedni, 's azt öntudattal elősegíteni nem szabad, — 's hogy a' tiszta erkölcsök és józan kormányzás karöltve járnak Azért törekedtek ezen két viszonyos hatású tárgyat egyenlő szemek előtt tartani, 's minden intézeteikben öszvekapcsolván, a' közvéleményt erántok életben tartani, mellynél hathatósabb eszköze egy országnak nem lehet, mert az olly an mint a' levegő, melly ha öszveszorítatik, rajta még az arany is fent uszik. — És így ha talán megengedhető is, hogy az erényt szavakkal betanúlni nem lehet; kitagadhatná az illy példák erejét és mintegy ragályosságát: mert kiket jeleskedni látunk, kiket csodálunk, tisztelünk, azokhoz hasonlókká válni legnagyobb törekedésünk: 's innét történt, hogy a' Görög nép, midőn a' mivészet minden nemében, a' jeles tettek példáiban csak a' szépet és jót szemlélhette, olly józan gondolkozásra, ép ízlésre 's nyájas humanitásra neveltetett, — hogy minden dolgaiban lelki erő, nemes szív, derült itélet, éles mély tűz érzelem, erény, hazaszeretet, szóval azon emberiség mutatkozott, mellytől tiszteletünket 's bámulásunkat meg nem foghatjuk

De, hogy illy gazdag gyümölcsöt teremjen ezen nevezetes növény, ne csak a' mag legyen ép, — a' vető egy nagy lélek, — hanem tenyésztő napja is kedvező, — 's elfogadó telekje alkalmatos. —

Szabadság nélkül megdermedve áll az egész erkölcsi világ; 's az erények eszközei korcsosodásnak szolgálnak. — A' szinház Circensessé aljasúl. Nem lehet ott a' vétkeket, a' gunyolás tőrével kiirtani, ott a' vígjáték bujaságra fordítatik. A' Tragődia magas szelleme sínlődik ott, hol vele a' szabadság lelke nem egyesül. Ezen költemény geniusa, a' világ nagyjai' zavart rendetlenségének élénk festésében áll, a' végre, hogy a' nép tanulja felyebb becsülni magános életét, 's átlátni az őrködő törvények igazságát vagy helytelenségét. — Ha az helyes mintája a' szomorú játéknak mellyet a' régiektől kaptunk, könnyen megfogható, hogy az — csak lelkes szabad népnek alkalmatos, — épen nem pedig azok fogalmához és ízléséhez, kik a' néposztályzat hosszu sorában, — az előttök álló' hatalmának bálványozni megtanultak; és nem képzelnek semmi imádandóbbat, mint azon határtalan nagyságot és zsarnoki hatalmat, melly önköltségökön emelkedett fel, és önmagokon gyakoroltatik. —

A' töredezett hajót a' legmunkásabb kormányos is alig vezetheti óhajtott révpartra. — Ha a' nép szét van szaggatva, 's nyelvkülönbség, helybéli elszéledés, és számos balitéletek miatt gyenge 's alig tesz egy egészet, — akkor csupán a' honfiak legnagyobb törekedése, 's minden kedvező körülmények használása, 's a' jóknak ihletett egyesülete segíthet. — A' nyelv teszi a' nemzetet. De mikép szóljanak ott a' tudományok, mikép a' színpad, hol a' nyelvek zavara uralkodik? Szükséges tehát, hogy egy legyen a' nemzet, ha azt akarjuk, hogy a' szinház virágzó állapotban legyen Azonban hol ezen

akadály létez, ott, ámbár áldozatokkal, kétszeresen lehetne a' színpadot haszonra fordítani, úgymint egyszersmind a' nemzeti nyelv mivelésére 's terjesztésére. Természet törvénye az, hogy a' gyenge az erősnek, a' durva a' míveltnek enged; ha tehát a' nemzeti nyelv csinosítatik, a' színpadon tellyes szépségében hallattatik, 's így mintegy tiszteletére templom áll; kétségen kivűl megfogja lábolni a' vegyülés veszedelmét, 's a' barbarusok felett előbb utóbb diadalmát inneplendi. —

Az élet cselekvés; a' halál urodalmában tettek nincsenek. A' tehetetlenségben tespedő népek holtak; pedig a' mívészetek az élőkéi, 's ott virágoznak, hol nemzeti szorgalom uralkodik. — A' Drámai literatura a' mivészetnek virága, 's a' tespedés és törpeség üvegházában nem tenyészik, — szabad tért és levegőt 's szabad földet kiván. Éljen tehát a' nemzet, hogy a' színpad czéljának megfelelhessen, — mert a' haldoklónak tükröt tartani annyi, mint a' kimulásnak óráját virasztani. Az alélt népek a' szegénység martaléki, 's ennél hatalmasabb zsarnokot nem találhatni. A' szegénység szinte úgy mint a' fényüzés nem képes a' szabadságra, nem az önállásra, pedig ezek nélkűl az erkölcsiség napját, a' tudatlanságnak és tespedésnek olly sűrű homálya borítja, hogy azt a' Drámai Literatura villámai alig szeghetik meg. — De egyébként is a' színjáték korunkban csak a' szünidőnek mulatsága, 's ha benne csupán a' vagyonosok vehetnek részt, kiknek úgy is több alkalmok van jó nevelésre szert tenni, — a' sokaság pedig, ha a' mindennapi kenyérnél tovább nem vergődhetik, tőle elmarad, — úgy az egészre tetemes következésű nem lehet. — A' nemzeti élet és ipar azon alap, mellyre állandólag épülhet az erények temploma, mellynek körében boldogító fényben tűnik fel a' nemzeti jóllét; melly szinte olly távol tart a' sorvasztó nyomorúságtól mint a'

korcsosító bujaságtól. 'S egy illy népnél lehet a' színház az a' minek lennie kell, ezen idegen növény csupán illy körűlmények közt honosulhat, nevekedhetik az életnek fájává, 's teremheti az életnek varázs gyümölcseit. — —

Miért nincsen nálunk Magyaroknál Drámai Literatura? — azt leginkább a' körűlmények fejtik meg. Egész Literaturánk fiatal sarjadék, 's kevés évek nevendéke. Még minden nemben csak egyes virágok nyiladoznak; 's ezek is, egészben véve, ó fájdalom, majdnem részvétlenűl sorvadnak el; melly hidegség ferde nevelésünkből származik, a' mit számtalan következések igazolnak: „Nem igaz a' büszkék nyelve, — törpékké vagyunk nevelve.“ — Pedig mi lehetne minden szépre nézve öldöklőbb méreg mint a' részvétlenség, ez a' nagyra törekedés tüzét eloltja, valamint az ihlető dicséret lángokra gyúlaszthatja. —

A' színi előadáshoz szükséges a' nyelvnek legnagyobb hajlékonysága a' társasági körben. Pedig csak rövid idő óta fordítatik erre figyelem, az előtt a' köznép közé száműzve, többnyire felsőbb sorsuaknál idegen divatozott, 's így a' mindennapi 's közéletben előforduló tárgyak kifejezésében ékes simaságot nem nyerhetett.

Városaink többnyire idegen ajakuak, más országokban a' miveltség városokon él, 's onnét terjed el a' vidékekre, ott vannak a' sok olvasók, a' könyvtárok, különbféle gyűjtemények, színházok, ott láthatni a' nemzeti szellemet, ízlést, hallhatni legtisztább, legédesebb zengését a' honi nyelvnek: — nálunk mindezeket több helyen hijában keressük. Ez oka annak is, hogy mindeddig színházaink nem voltak, — 's így semmi felszólítás sem volt az elméknek Drámai míveket teremteni.

Mind a' mellett, illy rövid időre illy csekély közönséghez mérve, — darabjaink eléggé szapo-

rodnak, — 's míg az eredeti nemzeti darabokat, — a' mellyek egyedűl találhatnak a' közönségnél visszhangra, — jeles írók gyarapítani fogják, — hijányokat külföldiek fordítása némileg pótolja. — —

Ne vegye senki kétségbe a' természet erejét a' fagylaló tél pusztaságaiban: a' derűlt és meleg tavasz életet varázsol az ájult vidékekre. Életet önt az elmék világa és lelkesedése is tudományok 's szépmivészetek által az egész nemzetre. — Vannak ugyan sok önző ó-szeműek, vannak sok részvétlen szemlélők, 's még a' tudósok közt is több visszavonult okoskodók, — de vannak tiszteletre méltó munkás nagy elmék, 's az akadályos veszélyekkel is daczoló jeles férfiak hazánkban, kikről mindent reménylhetünk. — Mellyik nagyobb? azon bölcs-e, ki a' háborús időn felűl emelkedik, 's azt cselekvés nélkűl csak szemléli; vagy pedig azon bölcs, ki a' nyugalom magasságából, a' küszködés zavarában lerohan? — Felséges midőn a' sas a' fergetegen keresztűl, a' derűlt égbe felrepűl, — de felségesebb, ha a' kék mennyben magasan, a' viharos ború felett lebegve, a' villámos fellegen keresztűl a' szirtoromra le csap, hol födözetlen övéire egy álnok kígyó fújja dögleletes fulánkjait. —

P—y.

3.

A' magyar Nyugpénz-intézetnek alapelvei.

Ez intézet még 1797. Jan. 1. napjával vett kezdetet; leginkább néhai Holtsche Augusztin, a' magyar királyi udvari Kamaránál Számvevő-Tisztnek indításából és munkás eszközléséből. A' szabályok latin-német textussal, negyedrétben nyomva adattak ki. Idők' jártával mind a' pénzekkel

történt sokféle változások, mind az előhaladó korszellem az Intézetnek átaljános és gyökeres reformálását elmulhatlanul szükségessé tették; — mint erről a' nyilvános hírlapokban tudósíttattunk. Most már a' reformált szabályok textussa is magyar- német, negyedrétben nyomva. Mivel pedig ezen idves Intézettel ismérkedni a' hazában sok ollyaknak is érdekében állhat, kik annak nem tagjai; de a' szabályokhoz (azoknak példányai bolti áruczikkek nem lévén), csak egyedűl az Intézet' igazgatósága' útján juthatni: igen méltónak tartottuk az egész hazával bővebb ismértetés végett, gyűjteményünkben közölni azokat t. cz. olvasóinkkal; — minden további és szükségtelen ajánlástól vagy magyarázástól magunkat megtartóztatván. Az új szabályoknak magyar textusa tehát imigyen következik.

A' czimlap- előtti lapon:

Fizetési határnapok, jelesen: az esztendő' első felében: évenként Januarius' második napja a' hátralevő feladatási tőke-pénzek, évi segedelmek és kamatok' lefizetésére. Januárius 13-dika a' kirendelt pénzek' felvételére. — Az esztendő második felében: Julius első napja a' hátralevő 's a' többi. 13-dika a' kirendelt 's a' többi. Ha pedig a' kijelelt napok vasárnapokra vagy ünnepnapokra esnének, akkor ki- 's be- fizetések végett a' következő napok tűzetnek ki.

A' Czim lapon:

A' Magyar Nyugpénzi Intézetnek újdon módosított és Ő Császári Királyi Apostoli Felsége által is kegyelmesen jóváhagyott alapelvei (Budán a' Királyi Egyetem betűivel 1837.)

A' Czim-levél' belső lapján:

Választottság. A' királyi jóváhagyást nyert, és a' Fő Méltóságú Magyar Királyi Helytartó Ta-

nács' fő felügyelése alatt álló Nyugpénzi Intézetnek választottsága az országnak évenként kiadatni szokott tiszti tárában foglaltatik.

Elvei:

Az 1797-dik esztendei Boldogaszszony hava' első napján felállított magyar Nyugpénzi-Intézetnek, miképpen azok jelennen mind a' kezdettől fogva tett nyomos észrevételek, mind a' közbejött viszontagságok, sőt legfelsőbb királyi parancsolathoz képest is újdon módosíttatak.

Az Ő Császári Királyi Felsége által kegyelmesen jóváhagyott magyar Nyugpénzi-Intézetnek, — melly saját tagjaiból nevezett Választottság által Budán az ország' fővárosában, a' fő Méltóságú Magyar Királyi Helytartó Tanács felügyelése alatt igazgattatik, — czélja az: hogy azoknak, kik a' kiszabott summákat befizetvén ezen Intézet' tagjaivá lettek, valamint ezek' özvegyeinek és kiskorú árváinak is, a' tagok által e' végre alapított pénztárból, a' szabályokban meghatározott esetekhez képest, évenkénti nyugdíjt nyujtson. E' kettős czélból tehát:

1. §. Felvétetnek ezen Nyugpénzi Intézetbe nemcsak a' magyarországi, és hozzákapcsolt tartományokbeli Királyi nyilvános vagy magányosak' szolgálatjában álló tisztek: hanem minden más nemesek; egyházi személyek, művészek, kereskedők, kalmárok, és polgárok is, kik ötvenedik esztendejöket meg nem haladták, 's egyszersmind állandó és nem változékony egészséggel bírnak; ellenben a' hadi rendű személyek, kik t. i. vagy fegyverviselők, vagy szolgálatjoknál fogva különféle testi bajoknak, sőt gyakor nyilvános életveszélynek is vannak kitéve, ezen intézetből kirekesztetnek.

2. §. Az Intézet' pénztárába teendő fizetések között első a' kamatokra kiadandó kétszáz váltó fo-

rint alap-tőke, mellyet minden az Intézetben felvétetni kívánó, vagy mindgyárt felvételekor kész pénzben tartozik lefizetni; vagy ha az egész sommát tüstént le nem fizethetné, legalább negyedrészét azonnal, a' hátra lévő három negyedrészt pedig szokott hat forint kamattal együtt két esztendő alatt, négy félfél évi részben, az Intézet' pénztárába lefizetni köteleztetik.

3. §. Azon tag, melly az Intézetbe léptekor harminczadik évét már meghaladta, tartozik a' 2. §-ban említett alaptőkén fölül még *pótlék-pénz* fejében, a' harminczadikon tul ment minden évért, szinte kamatra adandó huszonnégy váltó forintot fizetni; példával: ha 35 esztendős, 5 hónapos és 5 napos volna, ezen a' harminczadik évet haladt időnek megváltásáért, öszvesen 130 váltó forintot, 20 krt, vagy mindgyárt az Intézetbe léptekor egészen, vagy legalább ezen somma negyedrészét letenni, a' többit pedig hasonlag két év alatt négy félévi részben, az időközbeni hat forint kamattal együtt befizetni köteles.

4. §. Végre az Intézet' minden tagja *esztendei segedelem* gyanánt évenként huszonnégy váltó forintot, és pedig mindenkor *előre* vagy egészen, vagy két félévi részben lefizetni köteles.

5. §. Minthogy az Intézet' pénzalapja számára teendő fizetéseknek könnyítése végett maga útján minden m. kir. Kamarai pénztárak' tisztségeinél olly rendelések tétettek, hogy az Intézetet illető bár mi pénzeket nehézség nélkül elfogadják 's azokat tüstént ide által is küldjék: annálfogva minden akár felveendő, akár felvett tag, ha tartozásait, közvetlenül az itteni intézeti pénztárba be nem fizethetné, azokat a' hozzá legközelebb eső kir Kamarai pénztárnál leteheti, 's attól ideigleni nyugtatványt veszen, melly azonban adandó alkalommal, vagy akkor, midőn az Intézet' számára új fizetés

történik, az intézet' pénztárának formaszerinti 's innen az illető kir Kamarai hivatalnak általküldendő nyugtatványával felcserélendő lészen.

6. §. Minden az 1. §-ban érintett rendű személy, melly az Intézet' társaságába felvétetni kiván, saját kezével aláírt 's szokott pecsétjével megerősített folyamadó-levelét az Intézet' Választottságánál vagy személyesen, vagy megbizottja által, vagy pedig *bérmentes* levél mellett postán nyujtsa be. Ehez

a) Csatolnia kell *hiteles eredeti keresztlevelét*, mellyben születésének napja, hónapja és esztendeje ne csak számokkal, de betűkkel is kilegyen írva.

b.) Ép és erős egészsége felől köteles az illető törvényhatóság' hivatalos orvosától, ha pedig ez egyszersmind nem házi orvosa, tulajdon rendes orvosától lélekisméretes bizonyságlevelet szerezni, melly az illető törvényhatóság' rendes orvosa által, a' kitétel' valósága iránt előrebocsátott vizsgálódás után meghitelesíttetvén, az ezen szabályokhoz ragasztott forma szerint tanuságot tegyen arról, hogy a' folyamodó semmiféle sulyos, vagy huzamosan tartó nyavalyában, melly jelenleg vagy jövendőben könnyen halálossá válhatnék, nem sinlődik; sem testalkatára nézve valamelly életveszélylyel-járó betegségre nem hajlandó.

Egyébiránt nyilván kijelentetik, hogy az illy orvosi bizonyítványnak csupán a' kiadás' napjától számlálandó *hat hétig* lesz ereje; következőleg, ha a' beavattatni készülő, folyamodását ezen most érintett hat hét alatt az Intézet' választottságának benyujtani elmulasztaná, akkor új orvosi bizonyságlevelet tartozik előmutatni, különben minden e' részben történhető visszaéléseknek elháríttására az Intézeti Választottságnak maga útján és illő szerével teendő bővebb megbirálása szabadon maradván.

c.) Ugyan e' folyamadó levélben világosan kiteendő az is: ha az Intézetbe felvétetni szándékozó nőtelen, feleséges, vagy özvegy-e? és ha özvegy, vannak-e, és milly korú gyermekei? ha pedig feleséges, be kell mutatnia eredeti hiteles házassági tanúlevelét is, valamint azt idővel azon esetben is, ha az Intézetbe vétetése után házasságra lépne, szinte bemutatni tartozik. Végre

d.) Lakhelyét, az illető megyét, vagy kerületet, és a' legközelebbi postát, mellytől leveleit kapja, szorgosan feljegyzeni, 's az ezek körül történendő változást az Intézet' választottságának időről időre bejelenteni, köteles.

7. §. E' folyamodás iránt az Intézet' Választottságának végzésétől kell várni, melly által az esedező mind taggá neveztetése, mind tartozásainak mennyisége felől értesítendő lesz; e' végzést az Intézet' Igazgatóságától vagy maga a' folyamodó, vagy biztosa kiveheti, vagy pedig postán, *saját költségére* kezéhez küldetik; és így mihelyt az alaptőkét és a' pótlékpénzt (mennyiben azzal 30on túl ment esztendeire nézve tartoznék) egészen, vagy legalább negyedrészben a' félévre járó esztendei segedelemmel és illető kamatokkal együtt lefizeti, 's fizetéseit kellőleg bebizonyítja, az Intézetbe felavattatik, 's voltakép' megtörtént beavattatásának bizonyságául (melly a' bevett rend szerint azon félévnek elejétől számíttatik, mellyre a' fizetés adatott) az Intézetnek Elnöke, Igazgatója, Al Igazgatója, egyik választott tagja és Jegyzője által alá írt, 's az Intézet' pecsétjével megerősített, és a' felvételi biztosítást is magokban foglaló szabályai számára tüstént kifognak adatni. Az Intézetnek illy beavatási könyvéért öt váltó forint fizettetik.

8. §. Ha az Intézetnek valamelly tagja 50dik évén túl feleséget venne, ennek hiteles *keresztlevelét* tulajdon költségén, *hat heti határ-*

idő

idő 's a' különben nejének járandó nyugpénz' elvesztése alatt az Intézeti Választottsághoz beküldeni tartozik, es ha neje nalánál több mint tíz esztendővel fiatalabb lenne *házassági díj gyanánt* minden a' tíz esztendő fölött különböző évtől, és pedig ha az említett nő 11-től berekesztőleg 15 évvel volna fiatalabb, minden illyen esztendőtől 5 fl.

a' 16-ól berekesztőleg		20-ig	7 fl.
21-től	—	25-ig	10 —
26-tól	—	30-ig	15 —
31-től	—	35-ig	21 —
36-tól	—	40-ig és tovább	28 fo-

rintot, következőleg egy p. o. 20 esztendős nőszemélylyel házasságra kelendő 60 esztendős tag, a' maga, és neje közötti évek' különbözéséért, (tíz év a' díj fizetéstől ment lévén), a' 30 esztendőtől évenkénti 15 forintot, összessen tehát tőkeképpen kamatra adandó 450 váltó forintot, azonnal, mihelyt az illy összekelés megtörténik, 's a' díjnak mennyisége az Intézet' Igazgatósága által kiszámíttatik, és tudtára adatik, az Intézet' pénztárába lefizetni, — ha mindazáltal ezen járandóságot egyszerre le nem tehetné, legalább negyedrészét, azonnal, a' többit pedig szokott 6 forint kamattal együtt két esztendő alatt 4 félévi részben leróvni köteles lészen.

Ezen házassági díj, melly a' 14-dik § ban érintett eseten kivül, ha t. i. valamelly tag a' három próbaév' leforgása alatt meghaláloznék, mindenkor az Intézet' pénzalapjának tulajdona marad, — annyiszor kiszámíttatik, valahányszor az 50 dik évet meghaladt intézeti tag, egy több mint 10 évvel fiatalabb személylyel házasságra lép, az illy esetet pedig maga a' házasulandó, neje' keresztlevelének felküldése mellett az Intézet' Választottságának mindig felfedezni köteles, és mennyiben új neje az előbbinél fiatalabb volna, ezért fizetendő díjába a'

már elébb hasonló czim alatt tett fizetés is betudatik. — Azon tagok mindazonáltal, kik az Intézettől már nyugpénzt huzó özvegygyel lépnek házasságra, e' házassági díj' fizetésének kötelessége alól felmentetnek.

9. §. Azon intézeti tagok, mellyek az alaptőkét, pótlékpénzt, 's házassági díjt a' 2. 3. és 8-dik §§-ban engedett határidők alatt le nem teendik, az intézet' társaságából végképp' kizáratnak, 's e' fölött minden az intézet' részére tett fizetéseiket elvesztik.

Azon tagoknak, mellyeknek a' 4-dik §-ban kitűzött évenkinti segédpénzt, vagy az alaptőkének, úgy a' pótlékpénznek, 's végre a' házassági taxának hátralevő részétől járó kamatokat, a' 2. 3. 4. és 8-dik §§-ban kijelelt idők alatt le nem fizethetnék, illy tartozásaik leróvhatására még egy félévi vég határidő, olly feltétellel adatik, hogy ha ennek lefolytáig hátralevő tartozásaikat a' járandó kamatokkal együtt, *minden további intés nélkül* le nem fizetendik, ezek is szinte a' már általok tett fizetéseknek elvesztése mellett legott kizárattaknak tekintessenek.

10. §. Ha az intézetnek valamelly tagja akármikor, és akármi oknál fogva az intézetből kilépni kivánna, annak az intézet' választottságánál tett jelentés után, saját nyugtatványa, és a' szabálykönyvből kimetszendő beavatási biztosíttásnak visszaküldése iránt, egyedűl az intézeti pénztárba lefizetett alaptőke fizettetik vissza; mellyből azonban a' folyó fizetésektől hátra maradt tartozások mindenkor levonatnak.

11. §. Olly tagok, mellyek felvételüket tárgyazó folyamodásaik alkalmával, úgy más akármelly időben, koholt vagy igazsággal meg nem egyező, bár melly nemű bizonyságleveleket nyujtottak be, tett fizetéseiknek elvesztése mellett az intézet-

ből kizáratnak; sőt, ha már az Intézettől nyugpénzben részesülnének, ezt is elveszítik, és maga útján az Intézet' pénztárának kármentesítésére fognak szoríttatni.

12. Ha az Intézetnek valamelly tagja főben járó vétek miatt elitéltetnék, az illyen, ha nőtelen, vagy kiskorú gyermekek nélkül levő özvegy, tett fizetéseinek elvesztése mellett az Intézetből kirekesztetik; ha pedig feleséges, az általa letett alaptőke nejének, (de csak úgy, ha ez nem egyszersmind bűntársa), visszafizettetik; vagy, ha ez azt az Intézet' pénztárában hagyni kivánná, és férjének haláláig az esztendei segédpénzt folytatólag fizetné, akkor ez, a' neki, vagy kiskorú gyermekeinek járandó nyugpénz iránt biztosíttatni fog.

13. §. Hogy ezen Nyugpénzi Intézetnek minél erősebb, és örök időkre tartandó állandósága eszközöltessék, azon soha meg nem másolandó, hanem szűntelen sértetlenül föntartandó általános elv alapíttatott meg: hogy ne csak az alaptőkék és pótlékpénzek, és a' 2. 3. és 8. §-ban érintett házassági dijak, hanem a' 4-dik §-ban foglalt esztendei segedelmeknek egy harmada is az Intézet' tőkéjének gyarapítása végett hat forint kamatra, mindennemű bátorság mellett állandóan kikölcsönöztessék; a' nyugpénzek' fizetésére pedig, és az Intézet' igazgatása' költségeinek viselésére egyedül az alaptőkéknek, pótlékpénzeknek és házassági dijaknak kamatjai, az évenkénti segédpénzeknek pedig csak két harmada fordíttassanak.

14. §. Általánosan az Intézet' tárából nyugpénzben nem hamarább részesülhetni, mint a' tagok' beavattatása napjától számolt *három esztendő* eltölte után. Ha tehát valamelly tag az Intézetben eltöltött három esztendő előtt meghalálóznék, mind az alaptőke, mind a' netalán fizetett pótlékpénz, sőt még a' házassági díj is, — mennyiben már le-

tétetett volna, — özvegyének, vagy gyermekeinek, a' talán hátralevő évenkénti segédpénz, vagy kamatbeli tartozások levonása mellett vissza fog fizettetni; ha pedig az illy tag sem özvegyet, sem kiskoru árvakat nem hagyna, ezen esetben, mi már fizettetett, az Intézetnek tulajdona marad.

15. §. *Magok az Intézeti tagok*, a' beavattatástól vett *három próba év* lefolyta után csak azon esetben kaphatják *ön személyeikre*, a' szabályok szerinti *egész nyugdíjt*, ha vagy nőtelenek, vagy özvegyek, és kiskoru gyermekeik nincsenek. Ha pedig még feleségeik éltében, vagy kiskoru gyermekeik lévén, magok részére nyugpénzt sürgetnének: *kiszabott nyugdíjoknak csak felét* nyerendik; *másik felét* pedig holtok után özvegyeik vagy kiskoru gyermekeik ugyan annyi esztendeig huzandják, mennyi alatt első felében a' férjek vagy szülék részesültek. Azonban e' kiegyenlíttő időnek elteltével, az özvegyeknek és árváknak az egész nyugdij kifizettetik.

Ezen kétrendbéli tagokat tehát, (nem tekintve azt, vagyon tulajdon birtokuk, és más akármelly pénztárból nyugdíjt vagy segedelmet kapnak-e), jelesen pedig a' királyi tiszteket akkor, mikor aggságok, lankadó erejök, vagy más *orvosolhatlan* testi nyavalyáik miatt *további szolgálatra alkalmatlanoknak* találtatnak, és a' királyi kincstárból nyugdíjjal valóságosan elláttatnak, ezen Intézet is nyugdijban részesülhetőknek ismerendi, számukra az illető nyugdíjt az Intézet' pénztárából fizettetni rendelendi, mihelyt folyamodásaikat, nyugalmaztatásuknak eredetiben vagy hiteles párban bemutatandó oklevelével és arról szólló plébániai bizonyítványnyal, ha nőtelenek, feleségesek vagy özvegyek e; továbbá mennyi, és milly korú gyermekeik vannak; az Intézet Választottságának benyujtani fogják.

Ha pedig a' királyi tisztek' nyugalmazása nem szolgálatra-alkalmatlanság, de más bizonyos okok miatt történt volna, annyiban ezek, szinte akképp' mint bármelly más nyilványos, vagy uradalmi szolgálatban álló tisztek, 's egyéb az 1. §-ban felvételre alkalmatosaknak jelentett személyek, az Intézettől nyerendő nyugdijban csak olly esetekben részesülhetnek, ha nyilván bebizonyul, hogy fő- és orvosolhatatlan bajok, vagy igen nagy vénség, és törődött erejök miatt, a' hivatalt-viselők ugyan, és egyházi személyek további szolgálatra, a' többi tagok pedig élelem-keresésre egészen *alkalmatlanokká* váltak; melly bajokat azonban rendes orvosuknak, az illető törvényhatóság' hivatalos orvosa által, a' kitétel' valósága felőli lelkiismeretes megvizsgálás után megerősítendő, és a' folyamodáshoz melléklendő hiteles bizonyságával igazolniok kell.

16. §. *Az intézet' tagjainak özvegyei*, nem tekintve azt, birnak-e tulajdon vagyonnal, és huznak-e máshonnan nyugdijt vagy segedelmet, a' 15-dik §-nak tartalmához képest a' 18-dik §-ban kikötött nyugdijt férjeik' holta napjától kezdve, mind addig, míg özvegyi állapotban maradnak: megkapják, ha

a) Férjeik a' 14-dik §-ban említett beavatási *három próba évet egészen* kitöltötték; és

b) Az alaptőkét illető pótlékpénzeket, valamint a' házassági díjt is, ha ezt fizetni kötelesek voltak, még éltökben teljesen lefizették; tovább

c) Ha férjeik a' pótlékúl netalán fizetendő házassági díjakra kiszabott, vagy a' hátralevő évenkénti segédpénz, és kamatokbeli tartozásoknak lefizetésére a' 9-dik §. értelmében, meghoszszabított határidő' eltölte előtt meghaláloztak, özvegyeik pedig illyetén tartozásaikat három hónap alatt az Intézet' pénztárának tökéletesen megtérítik.

d) Azon özvegyek, kik férjeikkel *egész esztendeig* együtt éltek: és

e) Házassági kötésük törvényesen fel nem oldoztatott. Végre

f) Kik az intézetbeli tagokkal akkor keltek egybe mikor azok nyugalmazva még nem voltak.

A' most érintett pontokhoz képest tehát, az intézeti tagnak özvegye, férjének halálát a' Választottságnál késedelem nélkül bejelenteni, 's a' nyugdíj' mennyisége miatt beadandó kérelem-levele mellett az illető parochiának férje' haláláról és arról szólló bizonyítványát is, hogy a' házasság törvényes elválasztás által felbontva nem volt, előmutatni tartozik.

17. §. Végre az *intézeti tagoknak* törvényes házasságban nemzett, és mind két szülőiktől megfosztott *gyermekei*, jelesen a' fiúk, bérekesztőleg 20-dik, a' leányok pedig 18-dik esztendejökig, a' 16-dik §-ban a, b, c, alatt kijelelt feltételek alatt, — arra, hogy saját vagyonnal bírnak-e, vagy máshonnan nyugpénzt huznak-e; hasonlag nem tekintve, — ha a' kitett korig nőtelenek vagy hajadonok maradnának, és állandó sorsba nem helyeztetnének, — az Intézet' pénztárából (figyelmezve mindazáltal a' 15-dik §-ban érintett körülményre), szinte nyugdíjjal ellátandók lesznek.

Az intézeti tagoknak illy árvái tehát, özvegy atyjok', vagy nyugalmazott anyjoknak halála után, az intézet' Választottságához, magok, rokonaik vagy gyámatyjaik által nyugdíj végett folyamodni, és folyamodásuk mellett, első esetben atyjoknak, utóbbiban egyedűl anyjoknak haláláról szólló bizonyságot, továbbá korukról, számukról, és az intézeti tagtól lett kétségtelen származásukról, olly keresztleveleket, mellyekben születéseik' napja hónapja és esztendeje ne csak számokkal, de betűkkel is ki legyen írva, — nem különben az illető plebániának és törvényhatóságnak arról szólló külön tanu-leveleit is, hogy még nőtelenek vagy ha-

jadonok, és állandó sorsban nincsenek, — előmutatni kötelesek.

18. §. Mi már az *Intézet' pénztárából fizetendő nyugdijaknak osztályait* illeti: ezek, a' tagok által az Intézet' társaságában töltött időhöz mérsékelve biztosíttatnak, és azon világos nyilatkozás mellett: hogy a' már nyugalmazott tag, felsőbb nyugdíjra semmiképp' sem emelkedhetik, 's így a' nyugpénznek lépcsőnkénti növekedésére szert csak olly tagok tehetnek, mellyek még semmi nyugdijban nem részesültek, — következő mennyiségben határoztatnak meg.

Minden tag, beavattatásának első három évére a' 14-dik §. tartalma szerint általjában semmi nyugpénz sem járulván, a' beavatásnak

4-dik évétől	berekesztőleg	a' 10-ig,	évenként	100,
a' 11-től	—	— — 14-ig	—	150,
a' 15-től	—	— — 18-ig	—	200,
a' 19-től	—	— — 22-ig	—	250,
a' 23-tól	—	— — 26-ig	—	300,
a' 27-től	—	— — 29-ig	—	350,
és 30-ól	—	— — —	—	400,

forintnyi nyugpénz biztosíttatik, — az Intézet' *olly tagjaira és özvegyeire nézve*, mellyek az elébbi szabályok szerint nyugdíjban már részesűlnek, az állapíttatván meg: hogy miután az Intézetnek minden jövedelmei az 1823-dik esztendőtől fogva folyvást a' nyugpénzeknek kifizetésére fordíttatván, ők illetőségüknél többet huztak, nekiek ezentul, *az eddig kivetett nyugpénznek csak fele fizettethetik:* azon esetben pedig, ha a' már nyugalmazott tagok nőtelenek, sem kiskoru gyermekeik nincsenek, ezeknek nyugdíjok a' most módosított szabályoknak előbb leírt új kulcsa szerént, beavattatások' esztendeihez képest fog kiszámíttatni; mirenézve ezek azt, hogy nőtelenek, és kiskorú gyermekeik nincsenek, az illető plebánia' tanulevelé-

vel bebizonyíttani kötelesek; azon tagok végtére, mellyek az 1811. esztendei kegyelmes kir. finantziális válasz' következésében az elébbi szabályok szerint őket különben illető nyugdíjnak felére már leszállíttattak, az illy leszállított nyugdíj mellett tovább is megmaradandanak.

19. § Ámbár hihető, hogy a' 18-dik §-ban kikötött nyugdíjak, az intézeti jövedelmekből folyvást egész mennyiségükben kifizettethetnek; minthogy azonban ezen szabályok a' kivánt sikert t. i. a' szükséges tőkének elégségét, és az Intézet tulajdon értékének öregbedesét csak lassanként szülhetik: ez okból valameddig az esztendei jövedelmek annyira nem növeködnek, hogy a' járandó nyugdíjaknak fizetésére még rendkivűli esetekben is elégségesek legyenek, vagy azon váratlan esetre, ha az Intézet' tökéletes megerösödése és állapodása előtt, a' nyugalmazottaknak egyszerre netalán mód nélkűli szaporodása által, rendkivűli tervek annyira nyomnák, hogy ezeknek számszerinti mennyiségüket egy ideig viselni elégtelen lenne, a' nyugalmazottaknak illy körülményekben valamivel csekélyebb nyugdíjjal is meg kell elégedniök, ollyal t. i. melly az ezen czélra szánt egész mennyiségnek felosztásából eredend.

20. §. A' 17-dik §. rendelete alá esett tagoknak gyermekei, öszvesen anyjok' egész nyugdíját egyedűl azon esetben és annyi ideig kaphatják, ha és a' meddig négyen vagy többen leendenek; mert különben ha csak egy, kettő vagy három gyermek volna, akkor ezek külön-külön az anyai nyugdíjnak csak negyedrészét nyerhetik el.

Ha pedig valamelly tagnak holta után, kinek neje elébb már meghalálozott, csupán egy kiskorú gyermeke maradna, ez a' különben kiszabott negyedrész helyett, felét fogja megkapni azon nyug-

pénznek, melly anyját özvegysége' esetére illette volna.

21. §. Ha ezen Intézettől már nyugpénzben részesített özvegyek, mas házasságra lépni szándékoznának, ez iránt az intézet' Választottságát minden esetre még *új összvekelésök előtt tudósíttani kötelesek*, és ha intézetbeli taggal kelnek össze, mihelyest az egybekelés megtörtént, 's hiteles házassági tanúlevéllel bebizonyíttatik, az Intézet' pénztárából korukhoz képest, és pedig mennyire

20-tól bezárólag	25 esztendősek volnának:			400,
26-tól	—	30-ig	—	350,
31-től	—	35-ig	—	300,
36-tól	—	40-ig	—	250,
41-től	—	45-ig	—	200,
46-tól	—	50-ig és tovább	—	150,

váltó forintból álló 's egyszerre kiadandó *házassági jutalmat* fognak nyerni.

Nyugpénzzel ellátott olly özvegyeknek, kik az Intézetbe be nem avatott férfival szándékoznak házasságra lépni, szabad választásukra hagyatik, akár végső kielégítés' fejében az ezen §-an kiszabott házassági jutalmat kivánni, akár pedig ismeti özvegységüknek esetére eddigi nyugdíjokat *fentartani*, mi felől az Intézet' Választottságától szükséges biztosítványt is nyerendenek; ha pedig új férjöknek az intézetbe avattatását inkább kivánnák, mihelyt ez keresztlevelét, és ép egészségének bizonyítványát előmutatván, az intézeti részvényességre alkalmatosnak találtatik, a' 200 forintból álló alaptőkének fizetésétől felmentetik, és ha 30 esztendősnél korosabb, egyedül a' 30 éven túl haladott kortól járandó pótlékpénzt, és a' folyó tartozásokat lészen köteles fizetni

22. § Ezen Intézet pénztárából nyugdíjjal ellátott minden tagok tartoznak nyugdíjaikat minden félév' eltelte után, félévi részekben, 's mindig az

elmult félévre felvenni, minden esztendő Szent-Iván' 30-dik és Karácson hava 31-re az ezen szabályokhoz csatolt forma szerint felteendő, és tulajdon költségeikre az Intézetnek beküldendő nyugtatványok mellett, mellyben a' helybeli plebánusnak azt is kell bizonyítani, hogy a' nyugalmazott felek valósággal életben vagynak, a' nyugalmazott özvegyek új házasságra nem léptek, a' bejelentett számmal lévő árva gyermekek pedig még nőtelenek vagy hajadonok, és állandó sorsban nincsenek; — ha pedig nyugdijaikat egy évnél tovább fel nem vennék, ennek okát adni, és nyugdíjért újdon folyamodni tartoznak.

Különben, ámbár a' nyugalmazottaknak akármelly cs. kir. tartományban lakniok szabad, mindazáltal most érintett módon szerkezendő és a' helybeli plébánusok által aláírandó nyugtatványaikat ide bérmentesen beküldeni kötelességök leend.

23. §. Mivel Ő Cs. Kir. Felségének legkegyelmesebb rendelete szerint, az ezen intézeti nyugpénzek a' kincstári nyugdíjakkal egyaránt tekintendők: következik, hogy az ezen intézeti nyugpénzek szinte úgy, mint a' királyi kincstárból járandók, birói tilalom és zár alá vettethetnek.

24. §. E' nyugpénzi Intézet, — mellynek állandósága egy részben a' társaság' pénzalapjának gondos és lelki ismeretes kezelésétől, 's az Intézet' dolgainak az érintett szabályok szerinti eligazításától függ, — Ő cs. kir. Felségének kegyelméből, a' Fő Méltóságú kir. Helytartó Tanács' felügyelése alá rendeltetvén, ezen kir. Helytartóság által nevezendő Tanácsnoknak elölülése alatt, az Intézet' tagjaiból alkotott Választottság által kormányoztatik.

Ezen Választottság valamint eddig, úgy ezentúl is az intézetnek dolgait, u. m. új tagoknak felvételét, tőkéknek kölcsön-adását, nyugdíjaknak megrendelését, számvevő által előbb megrostált

számadásoknak felsőbb megvizsgálását, és ezen Intézetet érdeklő minden egyéb tárgyakat, Boldogasszony és Szent-Jakab hónapjaiban tartandó rendes, vagy a' szükség úgy kivánván rendkivüli üléseiben is előveszi, 's ez ülésekbe az Intézet' tagjainak mindenkor szabad bemenetelek leend.

Hogy pedig az intézetnek ügyei egész esztendőt által minél gyorsabban előmozdíttassanak, 's szakadatlanúl folytatassanak, a' tagok 's illetőleg a' választottság közül egy Igazgató, 's ennek segédéül egy Al-Igazgató, Számvevő, Ügyvéd, Jegyző, Pénzszedő és Ellenőr, az ezeknek könnyebbségükre rendelt két Irnokkal neveztetnek ki; kiknek foglalatosságaik következők, nevezetesen:

Az Igazgató mind azon irómányokat, mellyek időről időre nála beadatnak késedelem nélkül munkálatba veszi, tárgyaikat kinyomozza, és akár további felvilágítás' megszerzése, akár helybenhagyás végett a' gyűlésre előkészíti, a' feleknek kivánt utasításokat ád, a' számadás' dolgát intézi, és hónaponként vagy a' hányszor szükségesnek látja, a' pénztárt véletlenül megvizsgálja, minden tartozásoknak, az Intézet' pénztáránál leendő pontos befizetésére és a' szoros szükségtől fenmaradt pénzeknek kikölcsönözésére szorgosan ügyel, a' kiadott tőkéknek bátorságára felvigyáz, szóval az Intézetnek minden dolgairól élénken gondoskodik, és mind azokat a' Választottság elibe terjeszti.

Az *Al-Igazgató* a' jelen nem lévő, vagy akadályozott Igazgatónak helyettese 's ezt minden fennebb kijelelt dolgaiban és foglalatosságaiban tettel és tanáccsal segiteni, 's az attól rábizott dolgokat teljesíteni és elvégezni köteles

A' Pénzszedőnek és Ellenőrnek tiszte az Intézet' pénztárának kezelésében 's jelesen abban áll: hogy minden bevételről és kiadásokról esztendei számadásaikat elkészítvén, bővebb vizsgálat' meg-

rendelése végett a' Választottság elibe terjeszsze, 's a' találandó számvevői észrevételeket azonnal felvilágítsák, a' pénztár' állapotját mindig világosságban tartsák, az időnkénti szükséges kiadásoktól fenmaradt pénzeket az Intézet' fő tárába tegyék, az Intézetnek kevésbbé pontos adósait 's a' kitett határidőn túl akármelly fizetésekkel hátramaradt tagjait félévenkint a' Választottságnak bejelentsék, végre az Intézet pénzalapjának általános kimutatását minden félesztendőben kidolgozzák.

A' *Számvevő* megvizsgálja az Intézet' pénztárának számadásait, kidolgozza az Igazgatóság vagy a' Választottság által kivánt számolatokat; 's mind azt, mi a' számvevői körhez tartozik, 's tőle az érintettek által kivántatik, teljesiti. Továbbá

A' *Jegyző* a' benyujtott irományoknak és üléseknek jegyző-könyveit viszi, a' folyó tárgyakat az ülésben előadja, a' végzésbe ment határozatokat felteszi, az íratokat lajstromozza és rendben tartja, 's az Igazgatóságnak minden egyéb tárgyban is segéd kezet nyujt. Végre

Az *Ügyvédnek* kötelessége: tisztének körében az Igazgatóság vagy Választottság által kivánt véleményeket írásban beadni, a' tőkék' kikölcsönözésének eseteiben különösen a' bátorságra ügyelni, a' makacs adósokat 's a' szabályok' értelmében az intézeti tagokat és illetőleg örököseiket is elégtételre kényszeríttetni, szóval az intézetnek törvényes dolgait vinni.

Egyébiránt mind a' fő pénztári láda, mind pedig a' részint közintézeteknek, részint elsőhelyű törvényes bejegyzés mellett egyeseknek is kiköltsönözött pénzekről szólló 's már szerkeztetésöknél fogva minden elidegeníthetés' veszélyétől megóvott kötelező-levelek, egy, három lakattal ellátott és felsőbb engedelemből a' kir. Kamarai épületben, mint legbiztosabb helyen letett külön lá-

dában tartatnak, mellynek kulcsai közül egyik a' Választottság Elölülőjénél, másik az Intézet' Igazgatójánál, harmadik a' Választottság' egyik köz tagjánál van.

25. §. Minthogy tehát az előbocsátott szabályok által, az Intézet' pénzalapjának nem csak bátorságáról, és öregbedéséről, hanem rendeltetéséről is, eléggé gondoskodva van, ugyan azért az egész Társaság ezen Intézet' minden ügyeinek igazgatását a' kinevezett Választottságra bizza, 's azokban mik e' Választottság által szavak' többségével elhatároztattak, önként megnyugszik. Kivétetnek mindazáltal az olly esetek, midőn egy vagy más szabálynak lényeges módosítása, vagy változtatása, vagy éppen új szabálynak alkotása forog fen; mert hasonló esetben a' kérdéses tárgy, a' Választottság' rendkivüli ülésében, mellyre azonban a' Társaságnak minden tagja hírlapok által hivatalos lesz, köztanácskozás alá vétetik, 's szavak' többségével döntetik el.

Végtére: mivel ezen Nyugpénzi Intézet a' fő Mélt. Magyar Kir. Helytartó Tanács' felügyelése alatt áll, minden olly nyilvános és nyomosabb panaszok, mellyek netalán, vagy az Intézet' Választottsága ellen a' tagok', vagy pedig a' tagok ellen a' Választottság' részéről tétethetnének, és mellyek természetüknél fogva a' Választottsági ülés által az Elölülőnek közbe-jöttével el sem döntethetnek, — továbbá az olly társaknak panaszai is, kik az Intézet' rendszere által magokat károsítottaknak állítják, elhatározás végett szinte a' tisztelt Fő Mélt. Kir. Helytartó Tanács elibe fognak terjesztetni.

Az orvosi bizonyítványoknak példányai.

Alulírt orvosi hivatalos esküm alatt hitelesen és lélekismeretesen bizonyítom: hogy N. N. U

(itt, mind a' folyamodónak rangja, mind az is kiteendő, ha a' bizonyító a' folyamodónak rendes orvosa-e vagy sem); hoszszabb szigoru és pontos orvosi vizsgálatom szerint semmiféle sulyos vagy tartós, akár jelenleg akár jövendőben könnyen halálossá válható nyavalyában nem sinlődik; sem teste alkatát tekintve, valamelly élet veszélyel járó betegségre nem hajlandó. Költ N. napon, — hónapban, — évben, — N. N. rendes, egyszersmind N Vármegye' vagy N. Város hivatalbéli orvosa. (P. H.)

Ha pedig az esedezőnek rendes orvosa nem egyszersmind az illető törvényhatóságnak hivatalbeli orvosa is: akkor az orvosi bizonyítványhoz a' hivatalos orvos által következő példány függesztetik:

„Hogy az érintett egészségi körülmények a' kitétel' valósága iránt általam tett szemes vtzsgálás szerint teljes igazságon alapulnak: ezennel nyilvános közhivatalom' esküjénél fogva hitelesen bizonyítom. Költ N. napon — hónapban, — évben. N. N. N. Vármegye', vagy N. Város' hivatalbeli orvosa. (P. H.)

A' nyugtatvány példánya.

. . . Forintról, ... krajczárról, mellyeket kiszabott évenkénti . . . forintból álló nyugdíjamnak fejében, 18 . . évi Boldog-Asszony hava 1-sö napjáig, vagy S. Jakab hava' 1-sö napjától, Karácson hava" utolsó napjáig az Ő cs. 's kir. Felsége által kegyelmesen jóváhagyott Magyar Nyugpénzi Intézetnek tárából hiány nélkül felvettem. Költ . . . 18 . . évi Boldog-Asszony vagy Sz. Jakab hava 1-sö napján. N. N. intézeti tagnak özvegye.

A' nyugtatványokban kivántató lelkészi bizonyságnak példánya.

Férjfiakra nézve: Hogy említett N. N. Ur még

életben és parochiám' körében van, ezennel bizonyítom.

Özvegyekre nézve: Hogy föntebb említett özvegy N. N. asszony még életben, özvegyi állapotban és plébániám' körében van, ezennel bizonyítom.

Árvákra nézve: Hogy a' fentebb megnevezett árvák: N. N. Alajos József, 's a' t. még életben, nőtelen (v. hajadon) állapotban, állandólag el nem látva, parochiám' kebelében vannak, ezennel tanusítom. Költ . . hónap . . nap . . év . . N. N. — lelkész.

A' kegyelmesen jóváhagyott Magyar Nyugpénzi Intézetnek Választottsága által. Budán, Szent Jakab hava 2-dikán, 1837. Lovász András, m. k. M. Kir. Helytartói Tanácsnok, Cancellaria-igazgató, 's a' m. nyugpénzi Intézet' Elnöke. Eötvös Pál, m. k. M. Kir. Kincstári Tanácsnok, Arany sarkantyús vitéz, 's a' m. nyugpénzi Intézet' Igazgatója. Burgmann Károly, m. k. m. kir. Helytartói Számvevő, 's a' m. nyugpénzi Intézet' al-igazgatója. Póka-Teleki Kondé János, m. k. m. kir. Helytartói Fogalmazó, több nemes Vármegye Táblabirája, és intézeti Jegyző.

Közli Edvi Illés Pál.

4.

A' Persepolisi ékírás.

Ha igaz az, hogy csaknem minden európai nyelvek, és így az Azsia szülte magyar nyelv is, a' Sanskritből és Zendből erednek 1); ha már Eu-

1) *Rhode* ezen czímű könyve: Die heilige Sage der alten Baktrer, Meder und Perser oder des Zendvol-

ropa' minden nyelvésszeinek szabad azokat tulajdon nyelvök' min ájára verni 's egyengetni —; nem szabad-e ugyan azt tenni a' Magyarnak is? a' ki ezt talán több joggal 's sükerrel teheti, mint akármelly más europai nemzet. Hogy a' magyar nyelv az említett két ős nyelvvel atyafias, 's azoknak talán épen saját szülöttje, 's a' Persepolisi v. inkább Pasargádi ékírás magyarázgatásából is kitetszik annyira, a' mennyire t. i. a' Zendhez és Sanskrithez legközelebb eső Medo-Persa szavak a' magyar szavakkal ugyan egy, vagy legalább atyafias jelentésüeknek látszanak.

A' régiségek' kedvelője t. i. így okoskodik: „Ugy látszik, hogy a' Persa királyok' neveik tős gyökeres magyar szavak: ha ez igaz; lehetetlen, hogy azon felírások is ne lennének magyarúl azon épületeken, mellyeket ők alkottak."

Alkalmat szolgáltatott nekem erre az ezen czímű könyv: Die altpersischen Keil-Inschriften von Persepolis von Dr Christian Lassen. Bonn. 1836.

Vegyünk tehát egy két Persa király nevet szemügyre, ha vallyon megfejthetni-e azt értel-

---

kes. Frankfurt a M. 1820. 3-dik lapja szerént: „Die *Samskreda* der Brahmanen verhält sich zum *Zend*, der Sprache *Zoroasters*, wie ein stark abweichender Dialect; beide sind Töchter einer ältern Mut er, von der auch die *griechische* und *römische* Sprache herstammen. Nach der augenscheinlichen Verwandtschaft des *Koptischen*, der Sprache des alten Aegyptens mit dem *deutschen* Sprachstamm, war auch diese eine Tochter jener Ursprache, da die innere Verwandtschaft des *Deutschen* mit dem Zend und der *Samskreda* erwiesen ist. Die neuern *persischen* Dialecte, die Sprachen vieler tatarischen Stämme, der Georgier u. s. w. bildeten sich aus dem Zend, und selbst der ausgebreitete Stamm *der schlawischen Sprache* macht nur ein Glied dieser grossen Familie aus."

mesen? annyival inkább, mivel Herodot 1 K. 139. r. azt mondja, hogy minden Persa nevek s-be végződnek, 's a' személyek' tulajdonságait jelentők. Ugyan is

I., A' *Cyrus* név chaldaeaiul Koresch, magyarul *Kőrös*. Strabo erről XVI. f. 1060. azt mondja, hogy mikor Cyrus a' Medusokat a' Cyrus (Kőrös) vizénél először meggyőzte *Agradates* nevét Cyrussá (Kőrössé) változtatta

De mi itt az *Agradates* név? Ez sem más, mint a' mai tökélletes „égieredetes" 's mind a' két szó (Agradates és Cyrus) ugyan egy jelentésű, 's egyik a' másik' magyarázója. Mert Herodot a' Persákról 1 K. 131. r. azt mondja: „*οἱ δὲ νομίζυσι Διὶ μὲν ἐπὶ τα ὑψηλότατα τῶν ὀυρέων ἀναβαίνοντες θυσιας ἔρδειν* 2), *τὸν κύκλον πάντα τῦ ὀυρανόυ Δία καλέοντες*" az az: Ezek (a' Persák) pedig az Istennek a' hegyek' legmagasabb ormain (bérczein), azokra felmenvén, szoknak áldozni, az égnek egész *körét* 3) Istennek nevezvén.

De hát az égő kör vagy a' nap, Isten volt? az ugyan nem: de az Isten' öve, övönnye, lakhelye; valamint a' tűz, mint a' legtisztább 's világítóbb teremtő, éltető 's tenyésztő elem, az Isten' jelképe (symboluma) volt a' Persáknál. 4)

---

2) *θυσίας ἔρδειν*. Mind e' két szó is a' magyarból látszik eredni. Jól vélte ezt Riemer. Lásd görög szótárát a' *θύω* és *ἔρδειν* alatt. Szó szerint tehát így esne „tüzeket erjedíteni v. áldani."

3) Az „Ég" mint Substantivum, az *égek* verbum' 3-dik személlye. Ez is nevezetes! És ugyan mi ég? ha nem a' tűz. A' napot, mellyet égni láttak a' Persák *égő körnek*, utóbb az áldozat' helyétől, mellyet szinte égő körnek mondtak, megkülömböztetésül *égi körnek* nevezték.

4) *Rhode* a' 186. *l.* „Der Körper Ormuzd ist *das Licht*, wird überall verbreitet durch das Feuer, folglich ist

E' véleménynél fogva azután az égő kört, metonymice, az égen Napnak (Nagy apónak), Teremtőnek (a' Zendben teremítőnek), Művítő-Őrnek v. Műítő-Őrnek, (a' Zendben Mithrának, a' műítő' erő' személyesének), Tenyítőnek (a' Zendben tenyíjőnek), Istennek (a' Zendben Izdannak) 's a' t. mondták.

Igy tehát „*körös*" csak annyi, mint „*istenes*" v. isteni ős (θεῖος).

Ide illenek *Ctesiasnak* (Borheck Lemgori 1781. kiadása szerint a' 902. lapon) a' ki a' II-dik Artaxerxes (405 — 362. K. e.) orvosa (mint alább előfordúl) és így a' Persákkal egy idejű 's e' szerint legalább ebben hiteles *szavai* Plutarchusnál az ifjú Cyrusról: „'Ο μὲν ᾽ὄν Κῦρος ἀπὸ Κύρου τῦ παλαιῦ τῦνομα ἔσχεν, ἐκείνῳ δὲ ἀπὸ τῦ ἡλίυ γενεθαι φασι. Κύρον γὰρ καλεῖν Πέρσας τὸν ἥλιον" az az: Cyrus pedig a' régi Cyrustól vette nevét, a' kinek azt a' naptól lettnek mondják. Mert a' Persáktól a' napot *körösnek* hivni (t. i. mondják).

Ugyan erről Ctesias, Phetius szerint, Persicorum 49. r. Borheck kiadása szerint a' 865. l.: „τίκτει δὲ ἀυτῳ ἕτερον ὑιον βασιλεύσα και τίθειας τό ὄνομα ἀυτῦ ἀπὸ τῦ ἡλίυ Κύρον." az az: szült pedig az uralkodóné (t. i. Parysatis) neki (t. i. Ochusnak v. II. Dariusnak) egy másik fiat, és tétetik (adatik) neki a' naptól *Körös* név."

Dr. Lassen' említett könyve 132. l.. „Das übrig bleibende Kur bedeutet aber Sonne: Etym. Magn. Κόρος, ὁ βασιλεὺς τῶν Πέρσῶν, ὁ παλαίος. 'Ηλίυ γαρ ἔχει το ὄνομα. Κουρον γαρ καλεῖν εἰοθασιν 'οι Πέρσαι τον 'Ηλιον" az az: *Körös* (megtartom az igazi nevet) a' Persák' királya, a' régi Mert a' nap'

Ormuzd im Feuer; es ist die äussere Hülle seines Körpers, der Sohn, der Glanz Ormuzd; und dieses ist überall gegenwärtig, wo Feuer ist."

neve van. Mert a' Persák a' napot *körösnek* szokták nevezni.

Heeren Ideen 1. Th. 1. Abth. Perser a' Bétsi 1817-ki kiadás szerént a' 181. l. „Cyrus (Kohr) ist bey den Persern der Nahme der Sonne."

Nálunk is meg van még ma is a' Ctesias *Καρπιον* — az az, kőrfája (Heeren, Perser 442. l.) mint az új Persák mondják; mi pedig *kőrösfának* mondjuk: meg van a' *kőrös*-bogár 's kőrösvizek' neve zete azon különbséggel, hogy mi az első *ő*-t hosszan szoktuk kimondani.

Meg van az a' Zendavesztában is, V. S. $\frac{47}{7}$; valamint minden lapon, 's az egészben ezerszer, de nem kiírva, hanem oda ábrázolva, rajzolva ugymint a' $\frac{14}{2}+\frac{14}{8.9}+\frac{14}{11.}+\frac{34 \text{ lapokon}}{\text{az utolso sorban.}}$'s a' t.

II. A' Darius igazi neve' eltalálása már sokkal nehezebb. Herodot és Ctesias *Δαρεῖος*-nak, ez itt ott *Δαρειαῖος*-nak, Strabo pedig *Δαριαχης*-nek, 's ugyan ez Heeren' Perser-jei 415. lapja szerint *Δαρειάνης*-nek (itt az *v* bizonyosan az *v* helyett hibásan van írva) mondják. E' nevek' hasonlatossága szerint az tehát talán

1-szer *Derűs*, *derü ős* 's az euphoniáért a' j betűt közbe tévén, *derüjés*, *derűjős* 5).

A' *derü*, *daru* ('s talán a' daréjas, most taréjas = kakas) szavak vele atyafiasoknak látszanak. Nem csuda tehát, ha őtet a' *zsidók*, szokások szerint az o és u betűket *v*-vé változtatva, *Darjuvesch* — *Darjeusch*-nak, Dr. Lassen *Darhawus* — *Darhwusnak*, 's magyarúl a' daru szótól, mint a' vigyázás emlénnyétől *Darvas*-nak is neveznénk.

---

5) „*Derüjős*" a' derülős helyett, mert azt mondják, hogy a' zendben nincs, 's talán a' Médusoknak sem volt I betűjök: de hihető, hogy volt ly, melly a' kényes keleti hanghoz szokatlan Görögöknek csak j-nek hangzott. Cf. Vendidat-Sade $\frac{1}{19}$ derűjjezítő etc.

Mind ezen nevezetek a' daru' tulajdonságánál fogva ugyan egy jelentésűeknek látszanak, tudván, hogy a' magyarban is a' h, j, és v betűk, mint a' zsidó nyelvben, a' jelentés' változása nélkűl nyugvók is, és egymás váltogató helyettesseik, 's csakarra látszanak vezetni, hogy ő *tudós* volt; mert régente a tudósokat 6) *derüzőknek*, (de szerüdezőknek) szerüseknek is, mint derünnye-szerünnye) nevezték, 's a' Tibetiek Csoma Kőrösy szerint, grammatikája' 156. l. drangsrong, an hermit, s. Rishi; a' mai Persák is *szerzeteseiket* még ma is *derüisnek* 7) mondják. Erre látszik utalni Herodot is, midőn őtet VI. K. 88. r. hihetőn az ἔργω = arceo, coerceo, contineo, abstineo verbumtól ἕρξεης-nek (zárítékosnak vagy szerzetesnek) III. k. 89. r. pedig κάπηλος-nak a' mi V. k. 9. része szerint = Sabaeus, Saphus, Sophus, Magus magyarázza.

A' história is azt állítja, hogy a' Persa királyok a' tudományokra taníttattak 8) és Dáriusnak

---

6) *Hammer* über den Ursprung des Namens der morgenländischen Mystiker Sophi: „Sie heissen sich Erkennende, Urefa, Kundige der Stationen des Weges der Volkommnung, Wissende des Vorhanges, Nachtwandler, *Frühaufsteher*, weil Sie schon vor Tag aufstehen, Blaugekleidete, Lichtgeschürzte, Männer der *Höhe* und *Freye*. Cf. Funke Schulreal-Lexicon sub Art. Magi. „Cyrus stellte die Magier an, um bey *Anbruch des Tages* die heiligen Hymnen zu singen."

7) *Lexicon von Pierer*. Altenburg. 1835. a' *Dervisch* szó (Derwisch), Derwysch, Dervis, Deruis pers. arab. (Fakir) 2-dik száma alatt „Name muhamedanischer Geistlichen, unsern Mönchen ähnlich." Uj Persául derjaften = intelligere, derjab, qui intelligit.

8) *Funke Real-Schullexicon*, Magia szó alatt a' 375. l. „Also war die Magie eine Art von Gottesdienst, welches auch Plato bezeugt, indem er Alcib. 1. p. 441. ed. Ficin. Sagt: *Die Könige der Perser werden in der Magie unterrichtet*, welche eine Art Göttercultus ist."

különösen mind attyát, 9) mind magát tudósnak [10]) mondja. De a' régi Persa nyelv is ugyan erre utasít. Mert Ctesias Persicorum 48. r. azt mondja: „*Βασιλεύει Ὦχος, καὶ μετονομαζεται Δαρειαῖος*“ az az: uralkodik Ochos (= okos) és neveztetik másképen Darejajosnak (= Derűjősnek).“ De honnét tudjuk, hogy Ochos valósággal = okos? Dr. Lassen' könyve 143. l. ezt találom: „osus = *Ὦχος*.“ Magyarúl pedig ez így hangzik „eszes = okos.“ Itt a' szó' értelme a' való ő mind a' tudományoknak [11]), mind hihetőn a' talán tőle nevezett Deri miveltebb Persa beszéd' 's írás' derítője volt. [12])

---

9) *Guthrie und Gray Weltgeschichte* IV. k. 452. l. „Die Magier, welche theils durch ihn (Zoroaster) theils durch *den Hystaspes*, des *Darius Vater*, in der Mathematik, und natürlicher Philosophie unterrichtet waren, wurden vor allen andern in diesen Künsten für geschickt gehalten.“

10) *Wahl allgem. Geschichte der morgenländischen Sprachen und Literatur.* Leipzig, 1784. a' 268. l. „Die Regierung *Gkuschtasps* war ganz Epoche der Gelehrsamkeit. Auch *Gkuschtasp* (= Győztös, mivel ő nyerte-el lova' nyerítése által a' királyságot) selbst war ein Herr, der *die Wissenschaften liebte*, und sogar von den *Brahmanen in Indien lernte*. Wie können wir bey solchen Umständen die älteste Literatur der Perser in Zweifel ziehen?“

11) *Wahl* emlí'tett könyve 273. l. „Khuschtasp selbst soll mit Hülfe der Gelehrten seines Reichs 12000. Nosken oder gelehrte Abhandlungen (Verse) ausgefertigt haben.“

12) *Wahl* a' 253. l. „Behmen Espendiâr Diraz dest (az én véleményem szerint ugyan ezen Darius) sagt ein Wörterburch aus dem siebzehnten Jahrhundert, sahe eine Menge verschiedener Nationen, wovon jedwede ihre abgesonderte Mundart redete, seine Staaten erfüllen, und befahl daher, dass ein jeder Parsi mit ihm reden sollte, welche Verordnung er allen seinen Ländern gab — da hiess den das Parsi nun *Deri*.“

Vagy talán csak azért mondatik Derüsnek? mivel az attya (a' kit Bactria' fejedelmének vagy igazgatójának mondanak) vagy nagy attya, szóval ősei által azon nép közűl származott (a' mit egy ék-felírás is tanusítni látszik) mellyet Herodot 1. k. 125. r. *Δηρουσιαιοι* (Derüsöknek) nevez, szántóvetőknek állít, 's talán a' Derbikesekkel, Dahákkal ugyan azon egy nép voltak?

A' derűs és darvas szavakkali hasonlatosságból mondhatták őtet *törvösnek* vagy *tervesnek* is, a' minek a' darma és *φρονιμος* szavak felelnek meg, a' napkeletiek' azon szokásából, melly szerint ők a' nagyokra, hízelgés' kedvéért, minden igaz neveikhez *hasonló* 's *erényt jelentő* szavakat, *ha ezernyi volt is*, reájok illegettek.

2. Strabo' *Δαραικης*-sének megfelel továbbá a' magyar „derü ük' ősse," 's ez egybeforrasztva = derüköző = derűkös. V. S. $\frac{2}{10}\frac{3}{11}\frac{6}{}$. derükös, 's az új Persa nyelven (Cf. Dombay p. 44.) sahar chyz, bono mane surgens. Ugyan ezen szóvali hasonlatosságból mondhatták őtet *derekasnak* is, noha mi a' derekast inkább a' *derék*-től származtatnánk, mint a' derűtől. De hát honnét jön ezen „*derék*" szavunk is?

3. Ugyan Strabo *Δαρειάνης* v. inkább (Conf. Dr Lassen 38. l.) *Δαρειά νης*-sével (Nalus Sk. $\frac{5}{4}\frac{4}{}+\frac{6}{2}\frac{8}{}$) 's a' fellyebbiekkel is megegyezőnek látszik a' mi „*derünnyés*" szavunk. Ebben is megvan, mint a' 2-dik szám alattiban a' *nemző* vagy *anya* szó, és azonkivűl leginkább is kényünkre van. De ennek is találunk megint hasonlatosságára a' „*törvényes*" Gesetzgeber, szóban.

4. Mondhatták Dariust a' derűnek, mint időnek, symboluma szerint *gyürüjes* = *gyürüjős* 's röviden a' mai kimondás szerinte, *gyürűsnek* is. Hogy a' gyürü' viselése a' Persáknál régi szokás bizonyítja *Wahl* említett könyve 151. lapján: „Je-

ner erstê, der ein Zeichen an der Kleidung (Unterschied dor Kleidung nach Ständen) und einen *Ring* an der Hand einführte, war Tschemschid" (Ügyemesítő, a' Persák' Noéhja) 's a' tettekből azt sejdítem, hogy a' gyűrüt a' hatalmasok, mint az Aegyptusi király Józsefnek, 's Nagy Sándor Perdiccasnak, csak kedveseiknek adták. Gyürűt nyújt a' Persepolisi omladékokon is Dariusnak vagy Ormuzd vagy tulajdon Pára-őrje Şerosch, (szerüs 13), a' kinek mejképe az övéhez mindenben hasonló 's e' körülménynél fogva őtet *gyürüs*-nek is, vagy talán *szerüsnek magának* is nevezhetni, minthogy a' d, gy és sz betűk a' zendben is, a' Persa új nyelvben is, a' magyarban is néha egymással értelmek' hijánya nélkül felcseréltetnek 14) Da-

13) *Kleuker* 14. l. „Schon in dem Buche *Hiob* werden *Morgensterne* durch Söhne Gottes erklärt" Ugyan ott a' 62. l. „Lob und Ruhm dem heiligen Serosch, dem *ersten in der Höhe*" a' 69. l. „dem reinen, kraftvollen *Serosch*", a' 71. l. „mit *Serosch* dem heiligen *Siegeshelden.*" Ugyanezen *Serosch a' Zend betűk szerint = Osiris = Serapis = Apis, magyarúl ősőrész.* A' ki nem hiszi; tanulja a' Zendet, 's hidjen tulajdon szemeinek 's eszének! Ez valóságos Colomb' tojása! Vendidad-Sade 444. 446. 452. 453. l.

14) *Heeren Ideen* I. Th. 1 Abth. Perser a' Bécsi 1817. kiadás szerint 174. és 175. l. „Eine bejahrte männliche Figur, mit einem starken Bogen in der Hand, steht vor einem Altar, auf dem Feuer brennt. Uiber dem Altar schwebt eine Kugel, und über der männlichen Figur eine andere, ihr gänzlich ähnliche, ausgenommen, dass sie statt des Bogens einen *Ring* hat, und nur der obere Theil sichtbar ist." etc.

Rhode a' 449. *l.* „Der *Ring* bezeichnete in Ormuzd Hand, den Beherscher des grossen Rings der Zeit; in der Hand des Königs- hier also wohl den Beherscher des Reichs der Ormuzddiener, und ist ein Bild der höchsten Gewalt und Macht; daher scheint die feyerliche Uiberreichung des Rings, die Uibertragung der höchsten Gewalt anzudeuten, und die hier vorgestellte Handlung einen Sinn zu haben, mit der jetzigen Krönung der Könige."

riusnak neve Kleuker kis Zendavestája 22. 23. 56. 65. 66. s a' t. lapjai szerint Gustasp (= Győztös), Druasp (= Darvas, hihető, az attya is így neveztetett) és Lohrasp (= Ló — őrész) nevek alatt fordúl elő. *Curtius sanctus et mitis*-nek magyarázza.

Dr. Lassen' könyve 150. lapján található felírás szerint, a' mint abból ki fog tetszeni, *adarstah* az az *ûgy — őrész* neve is volt.

Mi következik mind ebből? Az, hogy Darius igazi nevét 's nevének jelentését se a' régi se az új írók nem tudták valósággal meghatározni, 's csak az én véleményemmel — 's én azokéval — megegyezőleg találgatjuk. Ugyan is Dr. Lassen a' 10. l. „Herodot giebt die Bedeutung des Namens ἐρξείης. Da er ἔργω für ἔιργω sagt, so ist ἐρξείης von ἔργω abzuleiten, und wir brauchen auf die spätern Grammatiker, die φρόνιμος und πρακτικὸς erklären, keine Rücksicht zu nehmen. In ἐρξείης liegt der Begriff: coërcitor. wie in dem Zendworte der: des in Ordnunghaltens, des Aufrechterhaltens; beides ist nicht schwer zu vereinigen."

De hát mit vereinig-ezünk mi ebből? Azt, hogy Darius tudós is, okos is, jó katona, 's jó országló is volt — 's egyedűl ez a' következtetés, természeti módon itélve, azon sok erényes tulajdonságait jelentő neveiből.

Amugy is valóság, hogy a' királyokat különösen Isten' fiainak 's helyetteseiknek tartották, 's erre nézve azok az Isten' nevét, legalább annak egy részét is viselték, 's erre példa az, hogy

III *Xerxes* vagy Ctesias szerint *Xares* neve sem más, mint = az őrítékezés vagy őríkezős (Vendidad-Sade $\frac{2}{5} + \frac{3}{16} + \frac{27}{12.} + \frac{500}{13.\ 18}$) rövidebben az őrikzős, még rövidebben Ctesias szerint az őrész (Vendidad-Sade $\frac{27}{1} + \frac{29}{12}$), a' Nöm szónak (Articulusnak) végső z betűjét a' névhez csatolván = A'

zőrikzős vagy a' zőrész, a' zászló (asylum) mintája szerint. Tudjuk, hogy a' Görögöknél a' ks betűk x-é forrottak egybe [15]); tudjuk, hogy nálok az σ, mint σύντριβω-ban, sokszor ξ-é változik; tudjuk, hogy minden betű általjában ezen szabály szerint: „tenuis tenuem, media mediam, aspirata aspiratam ante se requirit" magához atyafiasat kiván, és így nem csudálhatni; ha a' ζερξης-ből a' könnyebb kimondás ξερξης-t; a' ζαρηςből ξαρης-t tett.

Tudjuk azt is, hogy a' Persák magok közűl Isten' őrésszének tartottak minden embert, [16]) annyival inkább a' királyokat. [17]).

Hogy ezt Dr. Lassen is sejdíté, arra érintett könyve 36. lapján tanuk e' szavai: „Es findet sich im Zend ein Wort érés = ars (erős) in der Bedeutung: wahr, rein, fromm. V. S. ed. Burn. p. 85. arsvako, arsmeno (érzemény), arsskyastna (őrizékítnő) reines Wort, reine Gesinnung, reine That." Az utolsó szóra nézve jól tapogatott, 's reá viszi ez által „Burnouf hat damit schon das indische risi, adj, arsa (magy. őríző), *frommer heiliger Mann*, verglichen. Nehmen wir dieses Wort im zweiten Theile des Namens Xerxes an, so haben

15) Lásd ezen szabályt a' *Grammatica graeca* Halis 1740. 5. l. „Quando inter declinandum et conjugandum duae concurrunt consonantes, quae una duplici efferri possunt, duplex assumenda est." Még *Heeren Perserjei* 415. l. Anquetil: „pour le ksche, les Grecs le rendent toujours par ξ."

16) *Rhode* 394. *l.* „Der Mensch ist geschaffen zum König der Thiere, zum Herrn der Welt, und zum König der Zeit, das Reich Ormuzd's zu verstärkern, und das Böse überwinden zu helfen, *die Deos* zu überwinden etc.

17) *Heeren Perser a'* .214. *l.* „indem man den *König* darstellte, *wie er als Diener des Ormuzd* zu dieser oder jener heiligen Verrichtung sich erhob."

wir eine Zusammensetzung, deren Sinn auf überraschende Weise mit dem indischen *ragarsi* (öregőrízó), *Heiliger*, *Weiser unter den Königen*, übereinstimmt.“

Jól magyarázza Xerxes' nevét Herodot VI. k. 98. r. ἀρήϊος az az hadakozó által. Szavai ott ezek: „*Δύναται δὲ κατα Ἑλλάδά γλῶσσαν ταῦτα τα ὀνόματα, Δαρειος, ἐρξείης, Ξέρξης, ἀρήϊος. Ἀρτοξέρξης, μέγας ἀρήϊος*“, az az: annyit tesznek pedig ezen nevek görög nyelven, mint Darius, derűs (v. zárétékos, szerűkös, szerűs, szerzetes, szent). Xerxes, hadakozó. Artoxerxes, nagy hadakozó. De még jobban magyarázná, ha az ἀρήϊος helyett valósággal *Αρης*-t (= Őrész = Mars) tett volna. V. S. $\frac{3}{1}$. + $\frac{5}{34}$. + $\frac{19}{12}$ etc.

Ugy de ez is csak találgatás! mint Heeren Perser-jei 417. l. „wenn anders die Nahmen *Ἀσσηρος*, *Ὀξύάρης*, *Ὀξύαρτης* und *Ἀξάρης* (in *Κύαξάρης*) nur verschiedene Modificationen des Nahmens Xerxes sind, so wie *Ἀρτοξάρης*, *Ἀρταξάσης* nur verschiedene Modificationen des Nahmens *Ἀρτοξέρξης* oder *Ἀρταξέρξης* (zend Artachschethr, Pehlwi Artaschir, Persisch Ardeschir, Arabisch Azdeschir, mit dem Vorsatze Art oder Ard, (strenuus, magnanimus, fortitudine pollens) Cf. Herod VI. 98.) zu seyn scheinen“ — csak tapogatások 's találgatások! azt mondja valaki. Igeń is azok, 's azoknak kellett maradniok eddig, mellyekről maga Heeren ugyan ott a' 418. l. ezt mondja: „Doch da ich von den orientalischen Sprachen zu wenig Kentniss habe; so will ich hiervon gar nichts behaupten, und nur noch das hinzufügen, dass Hr. de Sacy mir selbst eingestanden hat, wie ihm jeder Versuch, den Characteren eine andere Geltung zu geben, misslungen sey.“ De hála az Egeknek! meg van nekünk Ariadne' fonala menekvésűl e' vélemények' Labyrinthusából. Menjünk csak által

IV. *Artaxerxesre* Erről Ctesias azt mondja Photiusnáli töredékeiben Borheck' kiadása szerint a' 866. l. „Ἀρσακης δὲ ὁ τῦ βασιλέως παις, ὁ και ὕσερον μετονομας θεῖς Ἀρτοξέρξης" az az: „Arsakes pedig a' király' fia, a' ki utóbb *Artoxerxesnek* neveztetett" 's a' t. Ugyan ő ugyan ott Plutarchustól öszveszedett írásai' töredékeiben a' 902. l. „ὁ δὲ Ἀρτοξέρξης, Ἀρσικας (itt az σ és κ betűk aligha nincsenek egymással elcserélve) προτερον ἐκαλειτο, και τοι Δείνων φησιν ὅτι Ὄαρτης" az az: „Artaxerxes pedig előbb *Arsikasnak* (talán inkább őrikezősnek) hivatott. Noha Dinon (Historicus, Cf. Nepos in Conone) azt mondja, hogy *Oartes*" (v. Őrítősnek t. i. hivatott). Reá vezet ezen *Oartes* szónak értelmére Funke Real-Schullexiconjában az *Ooracta* szó, melly alatt ezeket találom: „In der Insel *Ooracta* (vagy talán, mint maga is így sejdíti, Hormuz vagy Ormus) befand sich der Sage nach das Grabmahl des ersten Gebieters aller umliegenden Gegenden, des *Erythras*, (Conf. Curtius l. 8—10), von dem der Nahme des erythräischen Meers kommt. Nach den Erzählungen Anderer bey Strabo lag das Grabmahl des Erythras nicht hier, sondern in einer, 200 Stadien seewärts abgelegenen Insel Tyrrine, wofür aber nach andern Angaben richtiger *Ogyris* gelesen wird."

Ezek szerint *Oartes*, úgy sejdítem, nem más mint Erythras = Őrítős Őrész = Osiris = Ős őrész = Mnemon vagy Memnon (II-dik Artaxerxers' vezetékneve) nagy katona, vitéz katona, Ἀρης ἀρήϊος, Mars, martialis.

Ki nem tudja, hogy 1-ső Artaxerxes Megabyzust száműzte azért, hogy a' reá rohanó oroszlányt előtte elejtette? Így tehát *Arsikas* is = őrész ükös. Már itt pedig Plutarchus azt mondja Ctesiasról, hogy ha másként holt regéket és balgatag mondákat említ is könyveiben „οὐκ εἰκός ἐστιν ἀγνοειν

τὄνομα τῦ βασιλέως, παρ ὠ διέτριβε, θεραπευων' αυτὸν και γόναῖκα και μητέρα και παῖδας" (az az:) nem látszik valónak, hogy ne tudta volna azon király' nevét, a' kinél mulatott, gyógyítván őtet és nőjét és annyát és gyermekeit."

Igazulja ezt még legtündöklőbben a' Zendavestának *Vendidad Sade* nevű darabja csaknem minden lapon az „őritvőm" szó által, 's hogy különösen egyet vegyünk, vegyük éppen a' 85. lapot, a' hol Dr. Lassen vagy Burnouf uraknak nem „arsvako arsmeno 's arskyaotna"-ját; hanem ezen általok hibásan (de nem is lehet máskép, mert ők nyelvünket nem tudják) olvasott szavak helyett, a' 4 utolsó sorokban ezeket találom: „erénnye (t) hítöménnye (t) vagy hagyománnya (t) nyerő ősönű őrész! Mennyei őrész öveteny (hü (ruháju) őrész! ős(j)ítnő őrész." Továbbá a' 9. l. 4-dik sorában: őrízno őrész, 's a' 15. l. 16. s. „övező őrítő őröm" 's a' t. Nalus $\frac{54}{2.7} + \frac{68}{10}$ etc.

Ezekből kitetszik, hogy a' Persáknál az „őrítikezős vagy őrítős és őrész" szavak, és pedig öszvekapcsolva is szintúgy szokásban voltak a' nagy vitézek' dicsőítéséül, mint a' Görögöknél az „Ἄρης ἀρήϊος."

Hála a' nagy ur Istennek! hogy a' Zendavestát megtartotta számunkra. Hála a' honni magyar nyelv mellett buzgó nagy Hazafinak, Méltóságos Gróf Károlyi György Ő Nagyságának! ki azt nekünk megszerezte! Vizsgáljuk az írásokat 's tanuljuk rég' elhunyt őseink' vitézi nyelvét esmérni!

Mind ezekből látni való, hogy a' *Persa királyok' nevei igazi magyar szavak, 's ebből következtethetjük azt is, hogy az ékfelírásoknak is magyarúl* (hát nem görögűl? Nem - mert még ekkor több eszek volt, mint unokáiknak, a' Parthusoknak, a' kik pénzeik' körére már görög betűket

biggyesztettek! —) *kell lenni azon palotákon, mel lyeket ők épitettek.*

Hogy pedig ők épitették azokat, bizonyítja Ctesias Persicorum 15. r „*Δαρεῖος προστάσσει τάφον ἑαυτῷ κατασ κευασθῆναι ἐν τῷ δισσὸ ὄρει και κατασκευάζεται*“ az az: Darius parancsol rávatalt (temető helyet) magának készítetni a' *kétszerű* hegyen és elkészűl.

Igazolják ezt Diodor. II. p. 215. Ael. Hist. Anim. 1. 59. 's utánnok Heeren Perser-jei 221. l. „Die Nachrichten der Alten übrigens schreiben die Anlagen von Pasargada und Persepolis den beyden *ersten* Persischen Herrschern, dem Cyrus und Cambyses zu. Es kann aber dieses mit der Meinung, dass Darius und Xerxes als die Haupterbauer genannt werden, sehr gut bestehen.“

Diodor, XVII. c. 70. etc. *Nagy Sándort* mondja ezen épületek' lerontójának, 's e' szerint szólt így Heeren Perser-jei 223. l. „*Und so erklärt es sich von selbst, wie der Macedonische Eroberer* durch die Zerstörung dieser Monumente seiner Rachsucht ein Opfer bringen konnte.“

Romjai azomban még most is megvannak a' mai Tacht Jamschid vagy Tschilminari vidéken 's azokon talált *ékírást* Chardin, le Brun, Niebuhr, Kämpfer, Sir Robert, Ker. Porter különös figyelemmel írták-le; fejtegeték pedig Grotefend, Lichtenstein, de Sacy, S. Martin és most nem régen Dr. Lassen, 's mint ez mondja, Burnouf is.

Az *ékírást* Heeren *háromfélének* mondja 's a' *nyelvet* is, mellyen írattak, *háromfélének* állítja Perser-jei 217. l. „Diese dreyfachen Schriftzüge zeigen daher auch von selbst, dass die Inschriften in *dreyerley Sprachen* verfasst sind; welches um so weniger bezweifelt werden kann, da man in der mittlern eine wörtliche Widerhohlung der ersten bereits erkannt hat. Was die Inschriften der ersten Art betrifft, (bey Niebuhr A. B. G. II. I.); so

stimmen die Erklärer darin überein, dass sie in der Alt-medischen oder der Zendsprache, die fortdauernd die heilige Sprache der Magier blieb, verfasst sind Die von der zweyten Art scheinen in der Pehlwi-Sprache verfasst zu seyn, und sollte sich die Meinung bestätigen, dass die von der dritten Assyrisch oder Babylonisch seyn; so würde man alsdann darin nicht bloss die drey Hauptsprachen des Persischen Reichs, sondern auch gerade diejenigen wieder finden, welche in den drey Hauptstädten, die regelmässig der Aufenthalt der Könige waren, höchst wahrscheinlich geredet wurden; das *Medische in Ecbatana*, das Pehlwi in Susa, und das Assyrische — unbezweifelt ein Aramäischer Dialect — in Babylon."

Grotefend is ugyan ezt állítja Heeren Perserjei 420. l. „Mir genügt es, unbezweifelbar gezeigt zu haben, dass *Zend die Sprache der Inschriften* von der ersten Gattung sey."

Dr. Lassen czímzett könyve 13. l. azt *Medo-Persiainak* tartja, mellyet a' Zendel, mint Sogdli — Bactriaival, atyafiasnak állít. Ezt pedig a' 12. .l így bizonyítja: Strabo sagt XV. p. 724. (Ariana §. 8. ed. Tzsch.): „*Ἐπεκτείνεται δὲ τὄνομα τῆς Ἀριανῆς μέχρι μέρους τινὸς καὶ Περσῶν, καὶ Μήδων, καὶ ἔτι τῶν πρὸς ἄρκτον Βακτρίων, καὶ Σογδιανῶν. Εἰσὶ γὰρ πως καὶ ὁμόγλοττοι παρὰ μικρὸν.*" Az az: kiterjed pedig Ariane' neve némelly részére mind a' Perssáknak, mind a' Medusoknak, mind még a' Bactriaiaknak északról, mind a' Sogdiaiaknak. Mert valahogy' hasonló v. atyafias nyelvűek."

Mindnyájok' állítása nekem ugyan tökélletes meggyőződésemnél fogva igazság, 's ezen igazságot csak ugyan legjobban fejezi ki Heeren, a' ki, mint fellyebb látható, azt mondja: „dass sie in der *Altmedischen oder Zend-Sprache*, die fortdauernd *die heilige Sprache der Magier* blieb, verfasst sind."

Még a' beszéd vagy írásmódja is tökélletes Zendavestai.

Ugy de mit találunk (az állatok', néha csudaállatok képein, mellyek mint meg annyi érthető szavak' magyarázóik), ezen felírásokban? Nem mást, mint a' Persa királyok tündöklő neveik' 's tulajdonságaik' véghetetlen felséges magasztalását 's dícsőitését, keleti szokás szerint.

Nem csak én állítom ezt! Heeren is ugyan azt mondja Perserjei 216. l. „Kann man dem erstern (dem Geiste des Orients) zufolge hier leicht etwas anders, als die Nahmen und die Titel der Könige, erwarten, und sind diese Titeln nicht der Sitte und der Religion Persiens völlig gemäss?“ Ehez a' 217. l. még ezt teszi: „Sämtliche bisher erklärte Inschriften beziehen sich auf Darius und auf Xerxes; auf den erstern die, welche Niebuhr mit B. H. und 1.; auf den letztern, die mit A. und G. bezeichnet sind.“

Menjünk tehát már ált' azokra, 's próbáljunk Dr. Lassen' vezérlete alatt szerencsét:

Ich fange, úgy mond a' 140. l. daher mit *Niebuhrs Inschrift B. an, a' 141. l. ich lese und übersetze.*

Medo Persául: Darhavus ksahziah[1])vazark[2])ksaziah
Magyarúl: Darvas ükös ős(j)ü vezérek ükös ős(j)e
Latinúl: Darius rex magnus, rex

---

1) *Ksaziah* = ükös ősjü vagy ükös ősü. Ükös ősüeknek mondattak a' Persa királyok, a' mint én vélem, Persis' első fejedelmétől *Achaeustól* vagy *Choastól* (a' honnét Choaspes = ükös víz. Cf. Funke e' szók alatt „ein Fluss in Indien, siehe Guraeus“ = körös; de Persiában is, mellyből egyedül ittak a' Persa királyok) vagy *Kaustól* (Cf. Wahl a' 125. és 165. l.) vagy magyarán *Ük* (az az nemző) *Őstől*. Ezen szó előfordúl a' *Zend-avesta'* Vendidad-Sade nevű részeben a' 442. lap' utolsó sorában 's csaknem minden lapok,

Medo P. Ksahzihanam [3]) Ksaziah
Magy. ükös ősönim ükös ős(j)e vagy ősse!
Latinúl: Regum rex

---

u. m. a' $\frac{1}{6}+\frac{2}{6}+\frac{3}{6}+\frac{3}{19}+\frac{4}{17}\cdot\frac{1}{18}+\frac{1}{8}\cdot\frac{6}{9}+\frac{3}{214}$; kivált az ükítő (az az nemző) és ükösítő formákban. Erről azt mondja Dr. Lassen a' 132. l. „das Zendwort ksaeta, Altp. wahrscheinlich ksaita *Kőnig*." E' helyett mi a' nemzetes = nemzítős szót vettük szokásba. Az *ük* szó nálunk is nemző, szülő, anya, öreganya jelentésben divatozott régenten. Achatius magy.akos, szokott név volt Erdélyben. Az új Persa *Kiswer Küsának* (az az ükös őr' ükösének, Cf. Dombay gram. persica Viennae, 1804. a' 45. l.) nevezi a' *hódítót*.

2) *Wazark*-ot Dr. Lassen a' 140. l. buzurknak, az az nagynak magyarázza a' mai Persa nyelvből, 's róla azt mondja „wazark ist mir im Zend nicht bekannt, noch weiss ich ein entsprechendes Skrit Wort." De van bizony! A' Vendidad Sade $\frac{5}{9}+\frac{15}{16}\frac{1}{5}$ ugyan annyi betűvel ki van írva. A' magyarban pedig mind a' dolog, mind a' szószöveny (contextus) azt mutatja, hogy éppen ide illik a' magyar „*vezér*" szó (a' vezető őr-ből V. S. $\frac{4}{14}+\frac{1}{2}$ formálva). Meg van az új Persa nyelvben is. Cf. Dombay az 59. l.

3) *Ksahzihanam* = ükös ősönim vagy ősönöm. Erről Dr. Lassen a' 141. l. így szóll: „Die Form bietet eine Schwierigkeit dar" és a' 143. l. „Ich kann die Thatsache nur nachweisen, nicht ihren Grund und ihr Gesetz entwickeln." Már pedig ez a' Magyarban könnyű: mert ezen szó „*Ksahziah*" végén ott van ugyan annyi betűvel az „*enyim*" birtokos név helyettes, 's épen ez is egy fő tanu találmányunk' igazságára. Hogy az „*ükös ős*" szó a' V. S. 442. l. utolsó sorában előfordúl, az 1-ső Jegyzés alatt említém: az „*ősönöm ősse*" pedig ugyan a' V. S. minden lapjain, sőt csaknem minden verseinek végén, így tehát számtalanszor előfordúl. Megfelel ezeknek, mint gondolom Baróti Szabó Dávid kisded szótárában a' 285. l. az „*ősömnek ősi*" szó; valamint a' legrégibb magyar halotti beszédben az esmért „*isemucut*."

M. P.	Danghunam [4])	vistaspangha [5])
Magy.	Tanya-honnom v. ügyenenem, röv. ügyenem	üdvözítős övönyü v. vitéz övönyü
Latin.	terrarum	Hystaspis

---

4) *Danghunam.* Ezt Dr. Lassen a' 11-dik lapon gen. plur. mondja 's azért terrarummal fordítja; mert a' 29. l. így szóll „das Zendwort *danghu* Land, bis auf den Nasal ng (= a' magyar ny az 54. l. szerint)" és így ő szerinte *tanya-honomat* tehet: mi pedig rövidebben *tanyámat* tehetünk belőle. De én azt valóban *ügyenenem*, röviden ügyemnek gondolom, annyival inkább, mivel (azonkivül hogy a' chald. אודאה confessio) ő ezen szót dagyunam — és dahunamoak is mondja a' 11. l. „Lesen wir dafür *dahunam*, so haben wir eine Form, die sich sogleich als ächt darstellt, aber zugleich als dialectisch vom Zend unterschieden." De ez nem úgy van; mert mind *ügyenenem* (V. S. $\frac{5}{13}$. + $\frac{5}{14}$) mind *ügyekenyem*, mind *ügyenem* ezerszer meg ezerszer fordúl elő. Skrit Nalus $\frac{6}{4}$

5) *Vistaspangha.* Erről Dr. Lassen a' 42. l. azt mondja: die griechische Form Hystaspes, die Neupersische Gustasp, die Zendische *Vistaspa*, ist. (Igen is van vehesthő = idvezítő és veszpanamte = övedzvenemítő röv. övedző értelemben). Die Bedeutung ist (a' 43. l.) nach Burnouf „der Pferde erworben hat. Wir rechtfertigen dadurch noch besser die Angabe, dass *Vitaxae*, was eine Verstümmelung aus vittaspa (védezvő — ez igen is van a' zendben) ist, magistri equitum (vitéz) bedeute. Das Scrit Wort *vitta* hat beide Bedeutungen. Aus welchem Persischen dialecte ist aber das dem Skritischen *vittasva* (védezvő = vitézlő) näher als dem Zendischen *vitaspa* liegende *vitaxa* genommen? Felelet: aus dem Medischen oder Mag-ar-ischen oder Saph-ar-ischen.

M. P. Put [6]) Akamanisiah [7])
Magy. véd' ükeményezője,
Latin. filius Achaemenius
M. P. Ah [8]) imam) [9]) tiram [10]) Aonus [11])
Magy. ühöm(öm) terem-önös
v. üköm(öm) úgy öröm-ényese
Latin. Is hanc portam construendam curavit

---

6) *Put*, ugy látszik a' putrem, magyarul még most is a' *Putyorom* (gyermekem) szó gyökere; mert noha paete (V. S. $\frac{23}{9}$) = védő, pityor = védor, paites = vitéz; mindazaltal úgy látszik, hogy annálfogva, hogy a' gyermekek szüleik' védőik is lehetnek utóbb, a' put vagy paete gyermeket 's fijat is jelenthet. Dr. Lassen a' 155. l. „pa", schützen.

7) *Akamanisiah*-t Dr. Lassen Achaemenius — és a' 143. l. reine Intelligenz- v. Geist-al magyarázza. Tudnunk kell, hogy a' Persáknál minden vezeték név közös (appellativum) névből lett; ennél fogva *akamanisiah*, mint én vélem, csak annyit tesz, mint *üke*' nemü nező vagy nemesítője, 's erre látszanak vezetni a' V. S. $\frac{13}{5} + \frac{23}{15.16.} + \frac{24}{3.} + \frac{49}{5^2} + \frac{442}{19.}$ a' Skritben a' Nalus $\frac{10}{12} + \frac{16}{12} + \frac{32}{14} + \frac{54}{11.12} + \frac{70}{14} + \frac{72}{15} + \frac{76}{2} + \frac{82}{22} + \frac{88}{17.} + \frac{94}{20} + \frac{114}{18}$ etc. Az előbbi *put* szót ezzel öszveforrasztva, lesz belőle véd-ükeményező (az ükême szótól, ükêmezni = tisztelni) védükömnöző = védözve tisztelő, nemesítő. Utóbb ezen szavakat *Ükös*' Persis királyja fiaira is áltruházván, azokat per methathesin Achaemeneseknek vagy üköményeseknek, és ezeknek unokáit v. vérségeit Achaemenideseknek v. üke' nemesítőknek mondták, a' melly szavaknak romjaik a' mai *Kemenes* Vas vármegyében és a' sok *Igmánd* nevű helység több megyékben.

8) Az *ah*-ról így nyilatkozik Dr. Lassen a' 144. l. „*Ah* halte ich für nom. sing. Masc. des Pronomens *a dieser*, welches im Zend und Sanskrit bekannt genug ist. Igy tehát az annyi volna, mint a' magyar „*ő*."

9) *Imam*-ról ugyan ő a' 49. l. azt mondja: „Das Zend sagt in Accus. Masc. *imem* das Skt. *imam*, und so ist hier ohne Zweifel zu lesen:" magyarázza pedig a' latin *hanc*-kal.

Én e' két fellebbi szót vagy ühöm-ömnek (amomumnak Cf. Anquetil du Perron p. 535. V. S. $\frac{1}{4}$

217. 330. 346. 363. l. Skt. Nalus $\frac{68}{19}$) vagy ükröm-(öm)nek (Dr. Lassen a' 144. l. aka-dem Zendworte asya, rein, heilig, magy. ük = ős) magyarázom.

10) *Tiram*-ról Dr. Lassen, a' 126. l. így szoll „*Tira* im Skt. bedeutet eigentlich *Furth*, daher Ufer, von *trî* durchgehen, tira als Durchgang, Pforte, gefasst, ist eben die in jener Stelle geforderte Bedeutung."

11) *Aonus*-ról ugyan ő a' 144. l. „Der Accusativ lautet aonwam oder aonavam, A. 22. Diese Stelle ist auch entscheidend für die Bedeutung, *den errichtet habenden*, also eine Form des Partic. Perfecti Act.

E' két utolsó szót a' 10. és 11-dik szám alatt is egybe lehet venni, és így lenne belőlök teremönős röv. teremnős vagy termős V. S. $\frac{38}{9}$ teremtő, 330. én teremítőm = én teremtőm, 359. termesztő, 500. teremítő szerü(vü) őríkezős etc. vagy talán „*ügy őröményesse.*"

Az egésznek értelme azon válik el.

1) Ha vallyon az ah-imamnál h-nak-e vagy k-nak és a' tiram-aonusnál t-nek vagy d-nek kelljen-e valójában lenni, minthogy ezek atyafias hangok lévén, egymással könnyen felcseréltethettek (Cf. Lassen p. 33.) Mert ha az igazi hang h, akkor az *ühöm* (amomum, a' miből ezen szavunk jarása „ühmölög röv. ímeleg a' gyomrom") ide illenék, 's utánna a' teremnős v. termős, (t. i. föld) is; ha pedig

2) A' k a' való hang; akkor ehez a' derümnyés vagy derünnyés is illenék, annyival inkább, mivel a' V. S. $\frac{10}{14}$ és Skt. Nalus $\frac{68}{2} + \frac{82}{21}$ szavai ide valók lehetnének, kivált ha a' talan még bibázó „sihatis" (Cf. Lassen p. 156.) szót is ide függesztenénk, a' midőn teremnősítős vagy derünnyésítős szó származna belőlök.

3) De még egy harmadik eset is lehett itt. Hátha a' tiram-aonus szóból a' t első betű az ah-imamhoz tartoznék? Akkor az egésznek „ühmömet vagy ükröm-(öm)et őröményező (vagy őrizó)" értelme lenne.

Dr. Lassen ezen felírásról a' 140. l. azt írja: „Diese Inschrift kommt immer über den Thüren vor, über dem Bilde des Königs, der den Sonnenschirm — und Fliegenwedel — Träger, hinter sich hat, beides, wie bekannt, auch in Indien Insignien hoher Würde. S. Niebuhrs S. 138."

A' 2-dik Felírás. Niebuhrs. Inschrift 1. a' 146. l.

M. P. Adam [1]) Darhawus
M. ügyem derüvöző = derüvözítő röv. deritő
L. Posni Darius
M. P. Ksahziah wazark ksahziah
M. Ükös ős(j)ü vezérek ükös ős(j)e!
L. rex magnus, rex
M. P. Ksahzihanam ksahziah danghunam tesam psunam [2])
M. ükös ősönim' ükös ősse! ügyenem ügyészem ő(v)sönöm ügyenemítező művészenem
L. regum rex populorum horum bonorum

---

1) *Adam.* Erről Dr. Lassen a' 148. l. „A. (6 hat Porter *adam*, wo Niebuhr *aim* setzt. Die Entscheidung mus nach der Erklärung des Wortes sich richten." — De ez sem lehet, mert *aim* és *adam* különböző szavak 's különböző jelentésüek lehetnek. Az igazi betűk' kitalálása nélkül, hogy tudhatnánk jelentésöket? És még is a' 49. l. azt mondja: „*adam* posui, 1. imperf. von *ada*, Skt. a + dha." De honnét tudja azt Dr. Lassen, hogy ez imperf. és pedig az első személy? Itt bizonyosan már sejdített valamit Dr. Lassen, vagy magyar grammatikából vagy magyartól kellett azt értenie, hogy *adam* nálunk magyaroknál imperf. és pedig 1-ső személye annak.

Én már az 1829. Jun. 3-diki Levelemben, mellynek Mássa birói tanubizonyság 's pecsét alatt kezem köztt van, bejelentém a' Párisi Akademiának, hogy a' Zend-avesta régi magyarság; kértem is tőle könyveket. De se nem hitte, se nem adott. Az igazság még is győz, előbb utóbb!

2) *Danghunam tesam psunam.* E' három szavat, mint sok mást, e' kettőbe „*ügyenemítező művészenem*" forraszthatni öszve, meglehetős értelemmel.

M. P. Vistaspangha [3]) put akamanisiah zatiah [4])
M. üdvözítős övenyü véd-ökömnőző szülötte röv. szűte
L. vistaspis filius, Achaemenius nobili genere
M. P. Darhawus ksahziah wasna
M. Darwas ükös ős(j)ü öveznő v. övvel fedező.
L. Darius rex voluntate.
M. P. Auramazdangha [5]) ima danghawa tha.
M. Eőre műeztenője ühmé-tönövő-ttje, Cf. V. S. az az $\left(\frac{34}{5}+\frac{18}{5}+\frac{363}{4}\right)$ imá-dono(vo)ttja
L. Auramazdis. Hi populi illi.

---

3) *Vistaspangha*. Hogy itt éppen *üdvözítős* szót tettem az előbbi *vitéz* helyett, annak az az oka, mivel nem tudjuk, ha vallyon azon első betűt a' vistaspangha szóban nem mondták-e régente *üdv*-nek, a' mellyet mi most v-enek mondunk. Én legalább úgy gyanítom a' V. S. $\frac{51}{10}+\frac{15}{13}+\frac{6}{1}$ lapjai' soraiban kimondandónak.

4) *Zatiah*-t Dr. Lassen a' 74. l. így magyarázza: „*Zatiah*, Indisch *gatyah*, edelgeboren." Én azt a' magyar szülötte röv. *szűté*-nek mondhatnám; annyival inkább, mivel a' Skt. Nalusnak első sorában *szűte*, filiussal fordíttatott, 's az uj Persa nyelvben is *zadeh* = fiu: de az előbbi szóval egybeforrasztva Achaemenides-ükemönösítőnek, az az ükenemünesezítőnek röv nemesítőnek (mint azt már az 1-ső felírás' 7-dik száma alatt említém) tartom. Lám Dr. Lassen is azt a' 153. l. nobilis-sel fordítja.

5) *Auramazdangha* a' Zend-avestában „*Ehorhe mezdaeje*" = őre mű(y)esztenője. Nem de így: „Felső *Előri* N. N. p. o. Ádám Ferencz Urnak" írunk még ma is? 'S a' mi nálunk az ék (accentus) mint a' hosszabítás jele az *ő* felett, az itt a' *h* betü az *o* előtt, mint általján is a' hang' (p. o. az Ehre német szóban) hosszítása' jele. Hogy pedig ezen szónak valósággal ezen jelentése van, ki fogja mutatni a' 12. Felírás.

A' 3-dik Felírás. Dr. Lassen 150. l. a' 7—10. Z. (Zeile)

M. P. Adam adarsiah [1]) ada ana [2]) paraça [3])
M. ügyem ügyőrző(je) ügy-éne(k) pörésse!
L. Posui debellator. Heic hi Persae
M. P. Kara tha ayam [4]) atarç [5]) mana [6])
M. Kör tá jam ügyőrésze! Mennyei
L. Ministri. Isti ad rationem igni, mihi

---

1) *Adarsiah.* Hogy adarsiah ügy őrész inkább, mint debellator, ha csak nem had őrész, onnét vélem, mivel a' chald. דָּת törvényt, vallást jelent. V. S. $\frac{6}{15}$.

2) *Ana* „habe ich, ugy mond Dr. Lassen a' 151. l. für das Skt. Zendische Pronomen *ana*, *dieses*, genommen, doch genügt mir die Erklärung wenig." Az előbbi *ada* szóval egybekötve ugyan *ügy*-et jelenthet. V. S. $\frac{57}{12} + \frac{57}{15}$. „Doch könnte *ana* zusammengesetzt seyn aus *a* praep. und *na* für nâ, also Anführer." Révay 85. l. „*adony* fulcimen et sustentatio."

3) *Paraça* = pörész (Persa V. S. $\frac{7}{14} + \frac{9}{11}$. talán a' pörölytől Cf. Chalybes, vagy parázstól). Több ezen gyökerűnek látszó szavak még szokásban vannak, u. m. pőre gatyás gyermek, poroszló, paraszt = porhanyosztó. Pőrész helyett sokszor pőrény is fordúl elő a' V. S.-ban. Cf. Lassen p. 27.

4) *Kara-tha-ayam* = hihetőn annyi mint körethem (V. S. $\frac{21}{11} + \frac{22}{1}$) v. kör-tájam Cyropolis (Cf. ezen szó alatt Curtius) Persiában.

5) *Atarç* Dr Lassen 50. l. szerént „gen. von atar, Feuer, im Zend atraç. ich lese aber atarç." Nehezen más mint, ügyör, V. S. $\frac{11}{3} + \frac{10}{1}$ *ügyőrész*, ügyörény (athorne).

6) *Mana.* Dr. Lassen 152. l. szerint „Zend *mana* mir, meiner, V. S. 123. 124." Megfordítva igen is; de így nehezen azon jelentésű. Ha *azmanam* = azmennyem; *mana*, menny vagy mennyei lehet. Cf. V. S. $\frac{18}{1}$.

M. P. Bagiam [7]) abar [8])
M. békem ö(vő)re!
L. tributa attulere.

A' 4-dik Felírás. Dr. Lassennél Niebuhrs Inschrift II. a' 158. l.

M. P. Auramazda wazark ah mazista [1]) baganam [2]) aga [3]) darhavum.
M. Őrömözítő vezérek' hímezesítő védenemítő darvam.
L. Auramazdes magnus. Is maximarum felicitatum existentia donavit regem Darium.

---

7) *Bagiam.* Erről Dr. Lassen a' 118. l. azt mondja: „Lesen wir das mittlere Zeichen g, haben wir *bagiam*, Skt. bagyam, zugetheiltes Loos, portio, daher impositum, tributum." Hát a' Zendben? Illyen szót nem találok. Meglehet, hogy hiba van itt a' kifejtésben: de nekem azt még most nem szabad jobbítanom. Hozzá ugyan van hasonló a' V. S. $\frac{32}{12}+\frac{33}{15}$: van Rhodenál, Kleukernél is *Bahman*, a' béke' Mánója: van az új Persában is *bagavan*, custos vinearum. De mit tesz így, mint van írva, békét e, védőt-e, bakót-e (a' consonansok' atyafiságánál fogva) valósággal, nehéz meghatározni.

8) *Abar*-ról Dr. Lassen azt mondja az 50. l. „*Abar* 1. 9. attulerunt, Skt. *abar*, attulit, im Zend. ist *bere*, *baraiti*, fert, häufig genug. Én pedig úgy találom, hogy abar = övör = a' vár; övőre = a' vára; de itt övrének, az az őrének (Sz. László király' törvényeiben ewri = őrök) kellene talán lenni. Conf. Révay Antiquitates lit. hung. p. 108 etc.

1) *Ah mazista* Dr. Lassen 74. l. szerint *maximus*; én pedig azt vélem, hogy az ühömtől, ühmözősítő vagy hímezesítő, az az ékesítő jelentésű.

2) *Baganam aga.* A' Baganamról Dr. Lassen a' 158. l. így szóll: „baganam, Genitiv. plur. von baga (L. B.) habe ich im Sinne des indischen baga in bagavat genommen. Vielleicht ist aber der Sinn: Loos, Schiksal, hir vorzuziehen." Én azt *védenemítő*-vel magyaráztam; azomban meglehet, hogy az nem más, mint a' magyar bőh, bőv vagy bőhv, a' honnét a' jeles *Bahman* a' béke 's bővség' manója, védőre, geniussa, Cf. Rhode és V. S. $\frac{36}{15}+\frac{37}{4}$.

) *Aga*-ról pedig ugyan ő ugyan ott: „*Aga* nehme ich

M. P. Ksahziham adada [4]) ausadah [5]) kstam [6]) frabar [7])
M. ükös ősöm ügyete ősítő küzdőim övrő vára röv. őrvára.
L. Regem. Praeditus intelligentia regnum adauxit.
M. P. wasna auramazdanga darhawus ksahziah zatiah
M. övedznő v. védeznő őrömözítenő Darvas ükös ősü ősítője
L. ex voluntate Auramazdis Darius regia progenies.

---

als Instrumental mit kurzem a, wie im Zend oft, Das Thema hat dann ein u, und ist von *as*, seyn, abgeleitet, wie im Skt *asu*, Leben, Lebensgeist. im Zend ahu, anghu, Existenz, Welt. Igy tehát e' két szó annyit tenne, mint védenem ügyü vagy védenemítő.

4) *Adada*, Dr. Lassen 159. l. szerint reduplicatio Perfecti von *da*." Nem kételkedem azt ügyetevel magyarázni, mivel *ügyítős* számtalanszor előfordul a' Zendben, u. m, $\frac{4}{12}+\frac{4}{16}+\frac{5}{8}+\frac{6}{3}+\frac{6}{18}+\frac{7}{13}+\frac{8}{2}$ etc.

5) *Ausadah*. Erről Dr. Lassen a' 159. l. „Ob nicht der Begriff des *Wollens* richtiger in unserm Worte gesucht wird? Darius, der den Willen des Ormuzd' ausführte? Ich habe erst geglaubt, *ausadah* sey der Name eines Genius, Diener des Ormuzd." Igaz, a' Görögben is ἀοσσητηρ, Gehülfe, Beystand.

6) *Kstam* gyökérről sokat beszél Dr. Lassen a' 35. l. 's mivel a' királyt *ksaeta*-nak, a' katonát *ksatra*-nak mondja; gondolom, innét következteti hogy *kstam* regnum. Én pedig úgy vélem, hogy az nem egyéb, mint a' V. S. $\frac{4}{18}+\frac{8}{12}+\frac{15}{3}$ előforduló küzdő őr, küzdő őröm (a' honnét lett a' gazda uram paterfamilias).

7) *Frabar*, Dr. Lassen 50. l. szerint, annyi mint protulit. De mivel úgy veszem észre a' Zendben, hogy itt ott fraövre vagy őre; ennél fogva gondolom, hogy frabar annyi mint övrő övöre = őrvára, mint védő övör vagy örv, röv. fegyver, arma. Cf. V. S. $\frac{1}{1}\cdot\frac{3}{2}$

Az 5-dik Felírás. Dr. Lassen 159. *l. szerint. Az előbbi folytatása.*

M. P. Darhawus ksahziah iha dahaus [1]) paraç
M. Darvas ükös ősü ügyé-tö(hö)s parázs v. pörész.
L. Darius rex hujus terrae Persicae
M. P. tham mana [2]) aura mazda frabar [3])
M ügye-ménye őre-mezítő övrő-övre = őre

A' 6-dik Felírás a' 160. *l. mint az előbbi folyamatja az* 5—11. *sorok.*

M. P. Angha niba [1]) upasta [2]) martiha [3]) wasna
M. (Vára-őr) énnye nevű ü(d)vözetű maradéka v. műherjítő övedz(n)ő
L. Ei sit cultus propitio ex voluntate
M. P. Auramazdangha manya darhawaus
M. Őre-mőezítenő mennyei Darvas
L. Auramazdis, ex mente Darii
M. P. Ksahzibangha aya anihana
M. ükös ősönü öv-enyenü vagy ő anya-honnu.
L. regis (sint preces?)

---

1) *Iha-dahaus* hihetőkép *ügyítős*, a' melly szó, mint említém a' V. S-ban. ezerszer előfordúl.
2) *Tham-mana* aligha más, mint ügyeménnye, a' mint az a' V. S. $\frac{\circ}{17}$ és $\frac{18}{1}$ látható.
3) *Frabar*, már érintém; a' V. S. $\frac{13}{12}$. előfordúl; de ugyan ezen szó a' $\frac{3}{1}$. övőrvörénnyének, az az a' vára őrénnyének van írva. —
1) *Niba* alig ha nem azon szó, melly a' V. S. 3-dik 's következő lapjain a' versek' végein vagy a' kör jelei előtt szembetünő: a' mit én *nevü*-nek gondolok.
2) *Upasta* talán annyi, mint üdvözítő röv. üvözítő ex ügye vezető. Cf. Lassen p 162. „Die Bedeutung habe ich aus dem Skt. genommen: upastana, Dienstleistung, Huldigung. V. S. $\frac{48}{2}$." De az előbbi szóval egyesítve talán csak annyi, mint *nevezetű*.
3) *Martiha* annyit tesz, mint *maradéka*, ha Ctesias indiai csuda-állatja a' *Martichoras* = *maradék — őrész*, a' minek látszik: noha Dr. Lassen ugyan e' szót a'

A' 7-dik Felírás, Dr. Lassen 165-dik l. szerint. Inschriften des Xerxes, Niebuhrs G.

M. P. Ksharsa ksahziah wazark ksahziah
M. ükös őrző ükös ős(j)ü vezérek' ükös ős(j)e!
L. Xerxes rex magnus rex
M. P. ksahzihanam darhawaus
M. ükös ősönöm Darvas'
P. regum, Darii
M. P. ksahzihanga put akamanisiah
M. ükös ősönü véd-ökömnözője v. *ükönöm*-össe
L. regis filius Achaemenius.

A' 8-dik Felírás, Dr. Lassennél a' 166. lapon.

M. P. Ah ksharsam ksahziham aonus [1]) aiwam
M. Ükös őrzőm, ükös ősöm-önös övem =
L. Is (Ormuzd-s) Xerxes regem constituit, felicem

---

161. l. „sich erinnernd-, wohlwollend"-del magyarázza. Hat ha ez ugyan azon szó, melly a' V. S. $\frac{3}{3}\cdot\frac{5}{4}$'s más sok helyen a' versek' végén, talán *műh-erjítő* jelentésben, előfordúl, 's a' következő *wasna* szóval egyé foglalva, csak annyi volna, mint *műh-erjítezno?*"

Jegyzés. Az első három sor, úgy látszik a' megszólítás; az utánok kövtkezők pedig a' *magasztalás* *; a' mai szólásmódnak ezen még most is divatozó mintájára nézve: „Méltóságos Gróf Ouseley Belud, — Ő Nagysága.

* Ezen szótól mondták, úgy gondolom, a' Papokat μαγεσαιοι vagy μαγεσταιοι-nak magasztajók, vagy magasztalóknak, a' miből utóbb μαγεσαιοι-t tettek a' siető 's hibás írók.

1) *Aonus.* Sokszor előfordúl a' V. S. u. m. $\frac{9}{7}+\frac{9}{12}+\frac{10}{10}+\frac{10}{18}+2\frac{3}{5}$. Ugy látszik, mintha az *övön*, *üvön* (az üvön, -per metathesim a' zubbon) az az, ruha szótól jönne: innét *öenyes*, a' helyett *övenyes*. Azomban az előbbi szóval egyesítve lenne belőle, *ősömönös* = *ősömös* = *ősönös*.

M. P. psunam [2]) ksahziham aiwam psunam framataram [3])

M. e(v)zőnőm, ükös v. igaz ősöm övem-e(v)zőnöm füremítő, őröm v. uram!

L. bonorum regem, felicem bonorum rectorem.

A' 9-dik Felírás Dr. Lassennél a' 167. l.

M. P. Adam ksharsa [1]) ksahziah wazark ksaziah

M. Ügyem koszorussa! ükös ősü vezérek' ükös ősse!

L. Posui Xerxes, rex magnus, rex

M. P. ksahzihanam ksahziah

M. ükös ősönim' ükös ősse!

L. regum rex

M. P. Danghunam psuwaznanam ksahziak aaihaha [2])

M. Ügye(ne)nem' övező övedz(ne)nőm ükös ős(j)ü ükü(hű)

L. Populorum bene parentium rex existentis

---

2) *Aiwam psunam* = *övem-e(v)zönőm*. Mert ha a' V. S. $\frac{5}{2}$.$\frac{4}{2}$ *övjenemezője* előfordúl; ennek bizonyosan az első személye is szokásban volt.

3) *Framataram* = Füremítő uram vagy őröm. Erről Dr. Lassen az 50. l. „*Framataram*. A. 6. L. B. 3. Zd. wäre es *framatarem*, Skt. *pramataram*, d. h. regulatorem, wenn dieses Wort zulässig ist." Baróti Szabó Dávid kisded szótárában pedig a' 68. l. ezt találom: „*Füremedni*: elevenedni, javulni egészségében, erőre kapni. A' betegség után *füremedni* kezd. *Füremedés*: épülés." Ez a' szó nekünk sokat ér!

1) Már most a' *ksharsa*-t, sok tünődés nélkül, koszorússá is változ attam; mert tudjuk, hogy ezen szó is oda illik, 's a' királyok neveik a' nevek' hasonlatossága szerint ezernyi változásuak. Hány Cosröes nevű királyaik voltak az új Persáknak? Hát mi volt a' mi első Stephanusunk' neve magyarúl?

2) *Aaihaha*. Erről Dr. Lassen az 55 l. azt mondja, „scheint eine Participial form von *as*, seyn, im Zendanghv. s oder aongha irya." Ugyan ő a' 168. l. „*angha* seyend also anghiaha = aihaha." Minthogy az 54. l. így szóll: „Nehmen wir versuchsweise die Aussprache *ang* (d.

M. P. Bumika wazarkaha duriah [3]) apyah [4]) darhawaus

M. övem(eh)ü vezérek hadura apja Darvaș

L. Orbis terrarum magni sustentator auctor, Darii

M. P. ksahzihangha put akamanisiah zatiah

M. ükös ösönü véd ükömnöző ősítője, edzítője, szülötte v. röv. szűte.

L. Regis filius, Achaemenia progenies.

A' 10-dik Felírás Dr. Lassennél a' 170. l.

M. P. Ksharsa ksahziah wazark tah mana [1])

M. ükös őréssze! ükös ősjü vezérek ügye-ménnye!

L. Xerxes, rex magnus, ille (ego) mihi

---

h. a und ein gutturalis n) für an"; az anghiaha-ból anyáha vagy anyája lesz, a' mi ő szerinte annyi mint aihaha, az az *üke*, a' két h, k, jelentésüvé lévén: sőt ugyanezen szó a' következővel, a' lehelleti h és v kihagyatván, egybekapcsolva ükömökű röv. ükömü, és így a' Révay *isemucu*-jával ugyan azon jelentésű lehet.

3) *Duriah*, úgy mondja Dr. Lassen a' 168. l. „habe ich erklärt nach dem Skt *durya*, *Träger*. So in der feierlichen Anrufung Malati Madh. Act. 1. prolog. 3. Es bedeutet auch *Minister*. Hier wohl Träger des Reichs oder Beauftragter Gottes." En ezen szóhoz az előbbiből ide kölcsönöztem a' *ha* syllabát, és így lett belőle *had-ura*, a' mit ugyan a' Zendben nem találok; mind a' mellett ez is csak az Αρης, őrész' magyarázója lévén, utóbb divatozhatott.

4) *Apyah*, így szólt Dr. Lassen a' 168. l. „kann wohl nur von *ap* erwerben, herstammen, der Vermehrer des Reichs."

1) *Tah mana*, Dr. Lassen 169. l. szerint „scheint zu heissen: *dieser ich*. Ich würde freylich vorziehen für *tah* einen Accus. zu haben, der auf *kartam* ginge; mana stünde dann, wie oben für einen obliquen Casus: *ich setze mir diesen*." Én e' két szót *ügyeménynek* v. ügye művéjéjé-nek magyaráztam.

M. P. kartam [2]) dada [3]) uta tamiha [4]) aptaram [5])
M. körötöm ügyítő ügye-teme, ügyvédő őröm!
L. Palatium posui. Tum hoc ibi alterum.
M. P. kartam awa dicam [6]) wasna auramazdangh(a);
M. Körötöm öve-tezem-veznő őremözítenő!
v. kertem röv. övetező (kerítő)
L. Palatium meridiem spectans ex voluntate Auramazdis.

---

2) *Kartam.* Erről Dr. Lassen a' 168. l. így szóll: „Aus dem Ausdruck *tamiha*, der mir nichts anderes, als *diesen da* scheint bedeuten zu können, schliesse ich, dass kartam etwas seyn muss, worauf die Inschrift direct hinweisen konnte. Und wenn wir uns erinnern, dass *karta* oft in Persischen Namen für *Burg*, *Feste*, vorkommt, so scheint es kaum zweifelhaft, dass dieses Wort hier sich findet für die Palläste. *Zadra karta* = ksatra karta, Königsburg; *Tigranocerta*, Tigranes- Burg. So wird auch *Paracakarta*, Perserburg, geheissen." Valóság; de eredetiképen csak annyit tesz, mint, meine Umgebung.

3) *Dada*-t, posuit-tal magyarázza Dr. Lassen: én pedig ezen szót a' V. S. $\frac{36}{6}$ előforduló szónak gondolom, tartom, 's *ügyítő*-nek magyarázom

4) *Uta-tamiha.* Ezen utolsó szót, mint mindjárt előjön, Dr. Lassen „*diesen da*" jelentésűnek állítja! én pedig a' V. S. $\frac{11}{17}+\frac{14}{5}$ szerint *ügyetemnek* állítom.

5) *Aptaram*-ról Dr. Lassen a' 169. l. így okoskodik: „Apataram oder Aptaram ist ein Beiwort des zweiten *Kartam*, wird sich also auf die Oertlichkeit beziehen. Ich denke es wird abgeleitet seyn, wie *ut. tara*, also von apa, im Skt. und Zd. *fort*, von *Apakhta*-ra im Zend bedeutet *nördlich* (talán „a' vég határu"), also dieselbe Ableitung von *apak*, wie hier von *apa* wenn unser *apa* dieses ist." Én e' szót ügyvédő őrömnek tartom, noha az előbbi uta tamihával egybekötve, ügyeteműítő örömvagy ügye támoga(v)tó őrömnek is mondhatnánk.

6) *Awa diçam.* Erről Dr. Lassen a' 169. és 170. l. így szóll: „Da nun *apak* und *avak* sich entgegengesetzt sind, so scheint im folgenden *awa* mit derselben Verlängerung *ava* zu liegen. *diçam* wäre von *diç*

A' 11-dik Felírás. Dr. Lassennél a' 174. l.

M. P. Adam ksharsa nah wazark nah nahanam [1])
M. Ügyem' koszorussa nagy vezérek nagy Nagyaim'
L. Posui Xerxes rex magnus, rex regum.

M.P. Nah danghunam psuwaznanam [2])nah anghaha [3])
M. Nagy tanyahonom övező övez(n)önöm nagy anyáju v. ügyenem röv. övedznőm.
L. Rex populorum bene parentium, rex existentis.

M P. Bumiha wazarkaha duriah apyah darhawaus
M. övemü(hü) vezérek' hadura apja Darvas'
L. Orbis terrarum magni sustentator auctor Darii.

M. P. Nahangha put akamanisiah zatiak ksharsa
M. Nagy annya véd' ükömönöző ősítője ükös őrésszel! röv. véd' ükömnösítője
L. regis filius, Achaemenia progenies, Xerxes.

Weltgegend. Avadicam könnte also heissen: in der südlichen Weltgegend, nach Süden gelegen. Wie sind aber beide Beiwörter zu vereinigen? die nördliche Burg auf der Südseite? Dieses ist nur Vermuthung, und es wäre möglich, dass das Verbum wechselte und *awadiçam* eine Person wäre: ich legten den Plan (diç δείκνυμι). Dann währe wohl *awaviçam*, ich bewohnte (wiç intrare, habitare) vorzuziehen."

1) Hogy ha *nah* annyi, mint *nagy*; ugy *nahanam* = nagy enyim, az az nagyaim; valamint a' zendben ősöm vagy őseim helyett ósönöm vagy ősönim fordúl elő a' V. S. $\frac{19}{10.} + \frac{37}{19.20.}$

2) *Psuwaznanam* szóra·én ugyan a' Zendben sehol sem, találtam; azért méltán lehet helyes kifejtését kétségbe hozni.

3) *Nah angha* alatt aligha Mandanét, Cyrus' annyát nem kell érteni, mint Mediai eredetűt. Nagy anyáju vezérek tehát annyi, mint Medus vezérek.

M. P. Nah wazark wasna aurangha mazdanga [4])
M. Nagy vezérek' övedz(n)ő őrénnye müesztenője.
L. rex magnus ex voluntate Auramazdis.

Eddig követtem Dr. Lassen' fejtegetéseit. Midőn már most az utolsóra, a' 12dikre jött a' sor, észre vettem, hogy ugyan ez Heeren' Perserjeiben is a' 428dik lapon előfordul. Öszvehasonlítám tehát mindkettőjökét egymással, 's mivel a'különbség igen szembeszökő volt, kéntelen voltam, noha előre féltem ezen szörnyü türödelmet kivánó 's szemet rongáló munkától, a' Felirások' Dr. Lassen' könyve végén talált ékirásu Textusát magam betüről betüre kitaglalni 's velek öszvehasonlítani. A' következés várakozásomat fellyül multa, és szép reményt nyujt ezen még eddig a' Zend szerint igazán meg nem fejtett 's azzal jól öszve nem hasonlított Felirásoknak meg magyarosithatásához. Lássuk tehát azt.

A' 12-dik Felírás Heeren' Perserjei 428. *l.' és Dr. Lassen die Altpersischen Keil Inschriftenjei* 175. *l. Le Brun Nro* 131. *Tom. II.* 272. *a'* 11—15. *sorok.*

1. Grotefend szerint: Aposch Darheusch K...h ezutschusch
2. Dr. Lassen — Akis Darhawus nah aonus
3. Szerünnyei — Arős Darhas [1]) ősnhei [2]) ehunusahei [3])
4. Magyarúl: Erős Derűs ősönei ükönösei

---

4) *Abrangha mazdanga*, az Auramazdanga (vagy a' Zend betűk szerént leírva Ehorhe mezdaje 's igazán olvasva Ore műesztője) igen *becses* magyarázatja. Ebből látjuk, hogy az őrt, őrésznek is, *őrénynek* is mondták, mint az a' V. S. $\frac{11}{10.14.}$ $\frac{34}{11.}$ és a' Skt Nalus $\frac{52}{16.17.}$ (amplificator által magyarazva) ugyan annyi betűkkel látható.

1. Grotefend szerint: ah otsche bome meo
2. Dr. Lassen — ah mana pita mam
3. Szerünnyei — mne [4]) paete [5]) them [6])
4. Magyarul: mü(v)énnye védő, ügyem.

---

1) *Derűs*, a' derü (V. S. $\frac{175}{1}$) szótól, $\frac{10}{12}$ *derűs*nek, $\frac{456}{12\ 13.15}$ derüző *derűs*nek, $\frac{5}{1}$ *derűsítő* őrésznek, $\frac{39}{5}+\frac{44}{12.14.16.}$ derüzőnek, $\frac{40}{19.}$ *derítönök*, $\frac{40}{10.}$ *derünyém*nek, $\frac{228}{12.14.}$ *derüköznös*nek, $\frac{234}{3}$ *derü(vé)nnye*-nek, $\frac{2363}{10.11.}$ *derüköjönözösnek*, $\frac{238}{16.}$ derűjítő ős-ükömnek, $\frac{432}{3}$ *derítő-őrömnek* 's a' t. mondatik. De talán a' szerűs szó is ugyan azon jelentésű, mint a' mái Persák is (Conf. Dombay Gram. linguae persicae p. 2) a' *d*-t sokszor *sz*-é változtatják ugyan azon egy szóban az értelem' hijánya nélkül. Ekkor Zoroaster a' Zend szerinti igazi neve *szerüdözítő őr vagy őrész* is, csak annyi volna, mint derítezítő őr vagy őrész, mint az a' V. S. $\frac{10}{12}$. kir tetszik, hol *ő a' derü ősítő őrénnyének*, a' mi annyi mint Darius, mondatik, 'sígy sok tudósok' véleménye meg is valósulna.

2) *Ősnhei* = ősönei.

3) *Ehunusahei* = ükönössei, annyi mint üköm össei, a' honnét a' sok üksítő üksítnő a' V. S. $\frac{2}{8}+\frac{3}{2.4.}+\frac{9}{12}+\frac{15}{13}$'s a' t. A' $\frac{44}{3.}$ *ükönöm*, olvasható, innét ükönömös, üköményes, ükömnös, ükönös mint a' fellyebbi *akamanisiah* változásai.

4) *Mne* = műénnye, műhénnye, művénnye, műve. Ezen és az innét származó szavakra a' V. S. csaknem minden lapjain találni, u. m. $\frac{3}{7.17.}+\frac{5}{17.}+\frac{6}{9.15.17.}+\frac{8}{5.10.}+\frac{9}{12.}+\frac{11}{11}+\frac{12}{4}+\frac{16}{9.10.12.}$ etc.

5) *Paete* = védő, igen is sokszor előfordúl a' V. S. meghosszabbítva, u. m. $\frac{2}{6}+\frac{3}{5}+\frac{10}{9}+\frac{11}{17.}+\frac{13}{4}+\frac{14}{5.}+\frac{15}{4.14.}+\frac{40}{41}$; a' $\frac{40}{15}+\frac{47}{12}$ véde(l)mezője.

6) *Them* = ügyem, az innét származott ügyőr, ügy őrítő, ügyemén, ügyítő, ügyítős, ügyenemítő sza-

1. Grotefend szerint: eurogde pethue ade vuovosch
2. Dr. Lassen — auramazda pataga ada bagibis
3. Szerünnyei — euremazdé [7]) pedhue [8]) ade bnobos [9])
4. Magyarúl: öremezítő védője, üdő-vön-(öv)ös röv. üdvönös

1. Grotefend szerint: ume mho mhooh ermo ume mhooh
2. Dr. Lassen — uta ta miha kartam uta ta-miha
3. Szerünnyei — utha ta meh [10]) ertem [11]) utha thamoh
4. Magyarúl: ügyé-te mő őrítőm ügyítemő vagy ügyít(en)ő őrízőm ügyít(en)ő.

---

1. Grotefend szerint: bun darheausch k..hahe ermo eeschooh
2. Dr. Lassen — pita darhawus nah angha kartam awasiyah
3. Szerünnyei — paen derhaena usthahe ertm aesdoh [12])
4. Magyarúl: fény derünnyé-sítő őrítőm' ősítője, röv. derűsítő

---

vakkal ezerszer előjön a' V. S. u. m. $\frac{3}{2.3.} + \frac{4}{12.16.} + \frac{5}{3\,8.12.} + \frac{6}{16} + \frac{40}{6.} + \frac{44}{}$. De talán ez is az előbbi szóval összeköt-ve csak = vidítóm $\frac{50}{18.19.}$: én mindazáltal csak azért választám-el, mert, mint Dr. Lassen állítja, lát-ható utánna a' szóválasztó jel, ha az, az? Hány szó van a' Zendben a' négyszegű ponttal elválaszt-va? 's még is csak gyökér 's ezen 2—4 gyökerek egyesítve tesznek egy szavat. Azomban úgy látszik, hogy itt a helyes értelem is elválasztást kivánt Ugy de hogyan lett itt a' *th*-ből egyszerre *ügy*? Ugy, hogy ezen betű jelt akkor hihetőleg *ügy*-nek, 's nem *th*-nek mondták.

7) *Euremazde* = őrré-műesztő vagy őremezítő, őrömös, őrényes, katonás, mint mondják, a' Persáknál az

1. Grotefend szerint: euroghde pethue ade vnovosch
2. Dr. Lassen — auramazda pataga ada bagibis.
3. Szerünnyei — eurmzde pethue ade bnobos·
4. Magyarúl: őremezítő védője üd-vönö(vö)s [13])
r. üdvönös

Ezekből eléggé kitűnik, hogy Dr. Lassen Grotefend' v-jét b-nek és bg-nek, egh-jét z-nek, ó-ját m-nek, ts-tsch-jét n-nek; m-jét t-nek, h-ját ng- v. ny-nek, k-ját n-nek, z-jét o-nak vette légyen.

Kinek van hát igaza? Egyben ennek, másban amannak. Némelly szavat ez, némellyet pedig amaz talált el jobban. De tökélletes igaza, minden tiszteletre 's köszönetre méltó érdemek mellett, egyiknek sincs, 's nem is lehet, mert a' Zend nyelvet nem tudták eléggé 's nem is tudhatták, a' ki-

---

Isten' neve' helyettese. Én pedig azt gondolom, hogy e' szó, melly a' vezeték nevekben (Ormosdi) még megvan, megrövidítve, = őríző. Grotefend e' szavat *eurogdé*-nek magyarázza, a' mi talán annyi, mint őregbítő vagy őrítő.

8) *Pedhue* = védvője, mint az 5-dik szám alatt.

9) *Ade-bnobos* = üdvönövös, röv. üdvönös, még röv. üdvös. A' V. S. számtalanszor előfordúl úgymint: $\frac{3}{12.}+\frac{5}{4}+\frac{5}{2.3.8.}+\frac{6}{1.10.}+\frac{7}{9}+\frac{8}{4.13.}+\frac{9}{7.12.}+\frac{10}{16}+\frac{12}{6.7.13.16.}+\frac{4}{1}+\frac{15}{7.17.}+\frac{16}{1}+\frac{17}{6.16.}$

10) *Utha-te-meh* = ügyítemő, ügyítenő ügyítő. A' V. S. helyei erre a' 6-dik szám alatt lathatók. Az is említésre méltó, hogy e' szóban az első t más betűjellel van írva, mint a' második.

11) *Ertem* = őrítőm, az az őrizőm, az őr gyöktől, a' V. S. csaknem minden lapján előfordúl, magában is, őrítvőm, őrítékezőm, őrítézőm, őrészem, őrényem, módosúlásokkal is, u. m. $\frac{5}{4}+\frac{9}{2.3.4.5.}+\frac{10}{7}+\frac{14}{12}+\frac{18}{9}+\frac{40}{7.8.}$ etc.

12) *Ősítő* = üdősítő, vagy edzítő szinte igen sokszor előjön az ős, ősönöm röv. ősöm, ősönű ősöm szavakkal együtt, u. m. $\frac{3}{3}+\frac{36}{10.17.18.}+\frac{40}{11.12.15.}+\frac{43}{17}$ etc.

13) A' V. S. $\frac{46}{17.}$ dbaesetbős = üdvözítvős, $\frac{44}{7.}$ unokája *üdvözítője* védenítője.

fejtés' kulcsa', a' magyar nyelv' — ezt annak még csak nem is álmodván — hijával születvén és így a' mái azóta sokat művelődött nyelvünk betűit a' Zendre értelmesen nem alkalmazhatván. Jobbat és tökéletesebbet csak mi adhatunk, a' kik t. i. a' Zend' szavait esmérvén 's jelentésüket is tudván, ezen szavak' betűit, úgy a' mint azok a' Zendben vagynak írva, jó sikerrel alkalmazhatjuk a' kifejtésre.

Ugy, de ki érti ezeket a' végbetlen puszta magasztalásokat, és ezen nekünk már csaknem érthetlen szavak' örvénnyét? Igen is: meg kell vallanunk, hogy azokat magyarázat nélkül már most nehéz értenünk, s ezen tekervényes beszédmódjának, feltévén a' szavak' értését, értelmét is alig tudjuk kitalálni. De éppen ezek azok, a' mellyek világos 's nyilványos jelei találmányunk' igazságának, t. i. a' szokásból már kiavult, de még is általunk annyira mennyire érthető szavak és a' virágos czifra keleti beszéd és írásmód, mellynek éppen ellenfele a' nyugotti, — mint azt a' szavak' száraz latinra fordítása mutatja.

No tehát, úgy mond a' Fényeszű, mire valók mind ezek? Arra, hogy legalább tudjuk eredetünket (hányadik Nemzet tudja pedig ezt olly világosan?): tudjuk, hol keressük ősi nyelvünket. Ugy de hát még is hol, a' Zendben-e vagy a Sanskritban? Mind a' kettőben; de leginkább a' Zendben. A' Zendben, azért, mert ez igen könnyen 's helyesen olvasható, minthogy ebben a' consonansoknál a' vocalisok is, és pedig néha igen is bőven, ugyan annyi betűkkel kivannak írva, 's ugyan azon szavak sokszor és más betűkkel is írva fordulnak elő. De ez nem is csuda! Mert ha igaz az, a' mit Anton über die Sprache Görlicz 1799. czímű könyvében mond a' 33. l. „Wo ich nicht ganz irre, mich meine langen und vielseitig in Unbefangenheit angestellten Beobachtungen nicht ganz trü-

gen, so gab es *zehn* einfache Töne, von denen *dreie Vocale* oder Regirte, *sieben Mitlauter* oder Regenten waren. Jene sind: a, e, u, sie gingen hernach in andre über, e in i; a und u in o, und in noch eine Menge von Abstufungen etc. A' 35. l. Diese sieben Consonanten sind folgende:

1. w. f. b. p:
2. h. ch. g. k.
3. d. t. th. s. sch. ts.
4. l.
5. r.
6. m.
7. n." midőn én csak 6. u. m. w. h. d. s. r. m. vagy n. — consonánsokat állítok eredetieknek, 's a' többit mind ezeknek rokon hanguiknak tartom: igen természetes dolog ezeknek egymással kénykedvű felcserélése az unoka vezér nyelv nélkűl. Ha az idegen ajkutól itt tökélleteset kivánnánk, csak annyi volna, mintha szem nélkűl látni, fül nélkül hallani, 's láb nélkűl járni akarnánk. Továbbá a' szógyökerek is ugyan annyi négyszegű ponttal egymástól választva vannak, úgy hogy néha két 's három elválasztott szó tesz a' mi nyelvünkben egyet. A' Sanskritban, melly a' Zenddel ugyan egynek, de más dialectusunak, az Indus nyelvvel kevertnek, későbbinek 's egyedűl a' vitézi tettek' leírására (noha a' Zendben is sok szavak, 's itt ott csaknem egész lapok Sanskrit' betűkkel vannak írva) alkalmazottnak látszik, a' szavaknak ezen szigoru megkülömböztetését nem találjuk, (Conf. Bopp'-Sanskrit' Grammatikája 24. l.) és így ebből az következik, hogy a' ki a' Zendet nem tudja, nem tanulta — de született magyar legyen ám! a' ki ezt tanulja, — az a' Sanskrithez se ne fogjon, se arról fennyen előre ne itéljen, — annyival kevesebbé tanítsa azt, mint tökéletesen megtanult 's tudott nyelvet, nyilvánosan, mint Bopp a' Berlini 's Dr. Lassen a' Bonni egyetemekben! — Hogy írhattak te-

hát erről Grammatikát, szótárt, 's annyi fordításokat, és pedig pompás kiadásokban? Mind ezek, mint magokból (csak olvasgassuk egy kevés gondolkodó skepsissel) eléggé kitűnik, még csak igen tökélletlen művei a' nyelvtanulási iparnak; de kezdetnek, kivált reánk magyarokra nézve, igen jók, 's megbecsülhetlen érdemüek. Én még azt reménylem, hogy Kőrösi Csoma Sándor tanítja meg az Europai tudósokat az abban előforduló szavak' helyes elkülönzésére, azoknak igazi olvasására, (mert az mind eddig igen külömböző 's változó tarkaságu) 's való értelmére.

Csak egy hézagja van még nyelvünknek, t. i. a' 636-diktól fogva az 1200-dik évig K. u. Ezt is pótolja Páris, ha szeretjük Hazánkat nemzetünket s nemzeti nyelvünket. Találkozik még egy második Gróf Károlyi György! Ha nem, —!

Van mar magyar tudós Társaságunk! ha a' dolgot, mint tisztje, méltánylani tudja 's akarja. Vagy talán ez még kora, mint az utazók' küldözgetése!

Ugy de még, mit mond ehez a' Historia? A' Historia azt mondja, hogy a' Medusok, Persák, Parthusok és új Persák, a' kiknek birodalmát 636-ban az Arabsok eldönték, ugyan azon egy nyelvüek lévén, egy nemzet voltak: *) Constantinus Porphyrogenitus pedig azt állítja, hogy a' Magyarok' egy része, míg a' másik nyugotra az Ister vagy

*) Rhode a' 63. l. „Die Baktrier, Meder und Perser redeten ursprünglich nur eine Sprache, das Zend."

Funke Schul Real Lexicon III. r. 547. „Dass die Perser auch die Medische Sprache annahmen, scheint wenigstens daraus zu erhellen, dass kein Schriftsteller eine Verschiedenheit zwischen den Sprachen beider Völker bemerkt; sie waren auch wohl vielleicht von Natur einander ähnlich."

Wahl a' 128. *l.* „Die Perser heissen bey den Alten auch Parther."

Allgemeine Weltgeschichte v. Guthrie und Gray V. 3. l. „Uiberhaupt genommen, sind die Parther nicht von den Persern unterschieden." etc.

Duna felé indult, visszament keletre, a' kiknek maradékaik, a' Parsok, ott még most is megvannak, 's minthogy ezeknek Isten tiszteleti szavaikat, mellyeket Anquetil du Perron Zend-avestájában megtalálhatunk, mi is értjük, ha érteni akarjuk; csuda volna-e, ha az ő Zend-avestájokat — az Istent magasztaló sz. üdvözítő könyvöket, mi is, 's talán jobban mint ők, 's nem csak egyes szavakban, hanem már egész mondásokban is értenénk? A' hol pedig a' Historia és nyelv megegyez eredetünk tapogatásában, ott a' kétségnek nem lehet helye többé.

Régen hallottam, hogy nincs olly silány könyv, mellyből nem lehetne valamit tanulni. Reá illik ez a' Zend-avestára is, mellyet én is el olvasván, mint haszontalehetlent félre tettem. És mégis egyedűl ez az

1.) Mellynek egy két szava, Dornedden' igaz sejdítése szerint, az Aegyptusiak' vallását mind eddig fedező vastag homályt, az emberi nöm' 's ész' becsületére, eloszlathatja. —

2.) Mellynek segítsége által egyedűl fejthetjük ki igazán a' Persepolisi ékírást.

3.) Mellynek tanulása által nyelvünk' szavainak gyökereit, mint a' Zsidóban kitagolhatjuk.

4.) Melly nyelvünket, mint legdrágább ősi közös kincsünket, a' többi mellett és felett becsülnünk tanítja.

Ha ezek így vannak — én legalább így találom; nem jó volna-e előkészületűl azon régi könyveket, u. m. Herodotust, Ctesiast, Xenophon' Cyropaediáját 's Anabasisát, Strabót 's a' t. mellyek Eleink' történeteit 's szokásait említik, magyarra fordítani? Ezekből, azokon kivűl, legalább azon tanuságot is vehetnénk, hogy gyermekeink' nevelésénél nem kellene, mint eddig, a' csupa vallás, olvasás, írás és számvetés' tanításával megelégedni; hanem őket Azsiai őseink' szép példája

szerént a' testi gyakorlásokra, gazdaságra és a' műhszorgalomra vagy mesterségekre is egyszersmind — mert ezek néikül lehetetlen el nem veszniink! — oktatni már valahára ideje volna. Ehez pedig csak akarat és egy két órányi intézkedés kellene. Miért nem lehetne faluinkon az oskola mind a' tudomány' mind a' mesterségek' műhelye is egyszersmind? Ennek iszonyú haszna lehetne mind az egyesekre, mind az egész Országra nézve. Ebben pedig senki sem akadályoztathat! —

A' ki többnyire ezen kis munkám' (— mellyel én ugyan nagyra nem vágyok, mert tudom, hogy csak silány kezdeti próba —) becsét megakarja ítélni az előbb olvassa meg Dr. Lassen és Burnouf, Párisi nagy keleti-nyelv buvár' e' tárgy eránti értekezéseiket is. Kész vagyok nem csak mindenkinek ellenvetéseire és kétségeire válaszolni, ha azok' megfejtését tőlem úgy kivánja, mint mivelt, becsületes 's egyedűl az igazságot kereső tudóshoz illik; de még ezen felírások' az 1840-dik év' első napjáig terjedő határidőig Tekintetes Fay és Thaisz Endre Urakhoz, mint ezennel nyilván megkért szíves kedvű 's kegyű birálókhoz beküldendő legjobb, Dr. Lassen' könyve' végén található két negyed rét lapnyi Textusának a' Zendel és magyar nyelvel megegyező kifejtésére 10 aranyt is teszek jutalmul, kikötvén 's fenntartván, hogy nekem is szabad legyen egyszersmind még e' tárgyon vitáznom.

Hogy ha Grotefend csak e' két u. m. Darius és Xerxes szavak kifejtése után elmert indulni 's Dr. Lassen is, holott könyve 4-dik lapján azt mondja: „die Sprache muss noch gefunden werden, die uns das Verständniss öffnet", nyomait követni bátorkodott; miért ne mernénk mi? a' kik azokon kivűl már több ú. m.

1. *Le Brün Nro* 131.

1-ső sorában: őre őremezitő
3-dik — ügye ük-ősítőm v. igazítóm
4-dik — ükös őrészem
5-dik — ő(r)sönöm
6-dik — ükös őréssze, nagy őre, 's az utolsóban: üdvönös

II. *Niebuhr A.*

4-dik sorában: ősönöm, ük-ősöm
5-dik — őröm, ősönöm
6-dik — füremítő őröm
7-dik — ükös őréssze, ük-ősse jó őre

III. *Niebuhr B.*

1-ső sorában: ük-ősse jó őre
2-dik — ük-ősse, jó ük-ősse
3-dik — termezítős (termesztős) 's a' többi ékfelírásokban még több és pedig öszvefüggő szavakra találunk, mellyekből az a b c közel kitelik.

Ne ijedjünk el ezen külömbféle a b c-éktől, mellyekbe burkózva leljük érthető hangjaink. Ez sem más mint mi rajtunk egykor az asiai, azután a' lengyel, olasz, török 's most meg a' divat öltöny. Tsak az első kezdet nehéz; a' hozzá-szokás mindent könnyít.

Rajta Magyarok, vívjuk ki egymást bájoló hangjaink' már két ezer évek előtti *ékes* divatozását egy tündöklőbb Ég alatt! A' tudós Europa becsülni 's a' késő maradék — ha el nem fajúl — köszönni fogja iparkodásunk! *Szerémnyei.*

5.

Miként áll nemzeti nyelvben a' nemzetiség?

Az anyanyelv, mellyen a' nép beszél, nemzet' sajáta levén, ahoz buzgón ragaszkodni nemzetiséget tészen fel. A' mai europai nyelvek közt

alig van olly nyelv, mellynek annyi eredetisége volna, mint a' magyar nyelvnek; ha t. i. a' nyelv' eredetiségén azt értjük, hogy az nincs sok nemzetek' nyelvéből öszveállítva. 'S ezen állítást senki nem fogja csudálni, ha meggondolja, hogy nyelvünk napkeleti, a' többi európai nyelv pedig nem. Jól tudom, erre sokan azt fogják mondàni: hisz', az istenért! hogyan lehetne nyelvünk még tarkább is, holott már úgyis egész harlequin? Hogy nyelvünk már volt tarka, igaz; de olly tárkává tenni még senki sem akarta azt, mint egy egri xenologus akará nem régiben.

A' nyelvünkön található legrégibb oklevelek tiszta magyar nyelven, sem latán sem más nyelvvel zavartan, vannak írva; 's ezt a' diplomaticában jártasok igen jól tudják. Midőn írásokban is vegyítették nyelvünk közé — még pedig nagyon sürűn — a' latán szavakat, ez későbbi századokban történt, Az anya 's hon nélkűl bújdosott latán nyelv honunkba jöve, 's itt olly buzgó részvétre talált, hogy hazánk' édes leányát — nemzeti nyelvünket — korántsem pártolák olly szent hévvel, mint az idegent, mert a' Magyar akkor is jobban szerete mást mint önmagát. Honi nyelvünk' illy boldogtalan sorsa nagy ideig tartott, 's a' magyar nyelvnek latánnal vegyűlte lassanként azt szűlé, hogy sok jó törzsökös magyar szavaink menének homályba, feledségbe; 's e' miatt utóbb a' mit akartunk volna, sem tudtuk magyarúl kimondani. Nemzetünk' drága kincsei — törvényink — is latánúl lettek írva, 's a' nemzet' nagyobb része nem tudá, milly kincset bir törvényeiben, mert azokat nem olvasható, nem értheté; pedig hogy e' nélkűl sem királya sem hona iránt nem melegűlhet fel eléggé a' nemzet' szíve, tudni fogja minden józan, ha bizonyítványokat ide nem halmozok is.

Végre nemzetünk ébrűlni kezde boldogtalan álmaiból, 's tetemes kára után csakugyan észrevevé, hogy az idegen árva' befogadása mellett tulajdon anyanyelve jutand árvaságra, 's így önmagát csalja meg. Már ekkor is adott az ég nemzetünknek olly hazafiakat, kik e' szomorú űgy felett fájdalmas érzettől valának kinozva; de a' majd egyik majd másik ellenség' támadása miatt történt háborúk alatt még óriás sem nyújthatott volna e' részben szabadító kezeket. Később lenyúgodván a' véres nap, csendet és tartós boldoglétet jósolva nyitá meg honunk' hajnalát. Itt volt már most a' legszebb alkalom művelni a' nyelvet, 's így ragyogóvá tenni a' magyar nemzetiséget; de ha volt is ébresztő, stentori szava is hiába hangzott el, nem hatván részvevő szívekbe, mert a' balitélet és léhaság elleneesküvék minden jó ügyeközetnek; míg végre a' józanész, tiszta meggyőződés és nemzeti búzgalom, néhány lelkesb honfiak által, setét barlangjába űzé a' veszélyes hydrát, 's *borúra derű lett.*

Hogy sok úri körökben most is olly igen eltarkítatik 's csúfitatik nyelvünk a' sok franczia és német szavak által, nem lehet tagadni, de e' most uralkodó veszélyes ragadó betegség' oka nem nyelvünk' természetében van, hanem azon sokaknál megrögzött balitéletben, hogy nyelvünk ragyogóbb, ha vendégszavak özönlenek rajta. Legkülönösebb e' zagyválás' kórságában az, hogy a' ki roszúl ért franciáúl vagy németűl, 's mégis azon nyelvbeli szavakkal ügyekszik magyar beszédét hímezni, fonákúl ejti a' vendégszavakat, és olly beszéden boszankodni is kaczagni is úntig lehet. Már ma nyelvünkön ki tudunk majd mindent tenni, jobban mint akármelly más nemzet a' magáén. Róma' híres nyelve béna leend, ha belőle minden görög szó kihagyatik, minthogy tudományait sem tudá

Róma' minden hajdani bölcse is saját nyelvén nevezni, görög maradván örökre minden mesterszava is. Ki hajdani magyar őseleink' nyelve felől úgy vélekednék, hogy az nem a' mi mostani nyelvünk volt, ezt azoknak régibb lakhelye, a' romokban most is létező „*Magyarvár*" neve is eléggé megczáfolja. 'S így épen nem mondhatni nagyításnak Kazinczy jegyzését, ki ezt mondja: „*Egész bátorsággal állíthatjuk, hogy mi ma azt a' nyelvet beszéljük, mellyet Árpád és Álmos beszélt.*" (F. M. O. Minerva 1825. I-ső negyed, 12-d. lap.) Ez állítást ő t. i. ama hatszáz éves Missalében látható két gyászbeszéden alapítja, melly magyar gyászbeszédet ő még a' Missalenál is régibbnek gyanít. Nyelvünk' baráti jól ismerik az érintett 's már többször kiadott nyelvbeli régiséget Egyik így kezdődik: *Latiatuc feleym zumtuchel mic vagmuc* 's a' t. másik így: *Scerelmes bratym, nimaggomuc ez scegen ember lilkiert, kit ur ez nopun ez homus vilag timnicebeleul mente* 'stb.

A' mennyire nyelvünket, az eredetiség' szempontjából tekintve, szerencsésnek mondhatjuk, annyira szerencsétlennek 's szánakozásraméltónak nevezhetjük azt, midőn elgondoljuk, hogy hazánkban ugyanazonegy nemzetnek olly sokféle nyelve van, mellyen beszél. Épen nem újság csak egy megye' lakosi közt is három-négyféle nyelvet hallani, úgy hogy magyar honunkat egy kis Bábelnek mondhatnók. Mindazonáltal nyelvünk' individualis characterét tekintve, ön-hízelgés' gyanúja nélkül szabad megvallanunk, hogy nyelvünk szépen előre haladott. Az egyébiránt kisimított franczia nyelv, minden kimüvelt euphoniája mellett is, olly kerthez maradott hasonló, mellyben minden virág egy alakú 's minden gyümölcs egynemű. Troubadournyelv ez maiglan is, és semmi egyéb. Ha komoly folyóbeszédet, vidáman enyelgő dalt, fellengő ódát,

époszt, drámát, vagy akármit ír a' Franczia, stilusa mindig ugyanazon egy; úgy, hogy a' ki Fenelon' és Marmontel' könnyű prózáit olvasta, nem fog Racine, Voltaire' és Boileau' költeményiben is sokkal fényesb és magasb nyelvet találni. Ezt pedig az egyébiránt könnyebb olasz nyelvről mondani nem lehet; mert a' ki példáúl, Boccaccio' Decameronaiban és Bettinelli' epistoláiban a' könnyű prózai nyelvet olvassa, szebb és változatosb nyelvet fog lelni Dante', Petrarca', Parini', Tasso', Metastasio', Ariosto' költeményikben. Franczia írók önmagok is megvallák nyelvök' egyoldalúságát. Halljuk e' tárgyban tulajdon itéleteiket.

Les Italiens et les Anglois peuvent se passer de rime, parceque leur langue a des inversions et leur poésie mille libertés qui nous manquent. Chaque langue a son génie; le génie de notre langue est la clarté et l' elégance: nous ne permettons nulle licence á notre poésie, qui doit marcher comme notre prose dans l' ordre précis de nos idées. Nous avons donc un besoin essentiel du retour des mêmes sons pour que notre poésie ne soit pas confondu avec la prose. *Voltaire.*

Je me garde de vouloir abolir les rimes; sans elles notre versification tomberoit. *Fenelon.*

Nos vers affranchis de la rime ne paroissent differer en rien de la prose. *Prevot.*

Nos sillabes ne peuvent produire une harmonie sensible par leurs mesures longues ou bréves; la rime est donc nécessaire aux vers francois. *Voltaire.*

A' német nyelvről ugyanezeket mondhatni; mert a' csupa mértéken írott vers nem vers, legalább nem látszik a' metrummal semmit is nyerni, mert a' német nyelv harmonicus hangot épen nem vészen azáltal magára. Itt az oka, miért rímelé Schiller, 's az ő nyomán indulva más német köl-

tők is, drámai műveikben itt 's amott a' mértékes sorokat.

Igy történt az, hogy franczia költők víg és szomorú drámáikat is rímekben írák, sőt még epigrammáikat is. Illy szükség honi nyelvünket nem kinozza, mert individuális charecterrel bírván, költeményekben már maga a' metrum is szépenhangzóvá teszi. Költői nyelvünk kiválik szembetünő csínja által a' prózaitól, ámbár a' kik nyelvünket jól értik, azok' nyelvén és íratin folyóbeszédi nyelvünk sincs báj és erő hijával.

Figyelmet érdemel továbbá nyelvünk körül azon megjegyezés is, melly szerint, mint tapasztaljuk, ez még a' legdurvább köznép' szájában sincs úgy elromolva, hogy meg nem érthetnők. Hazánk' különböző vidékin vannak ugyan többnemű tájszavak és nem mindenütt hallható különös hangejtések is; de mindezt hasonlítani sem lehet csak a' német nyelvbeli elfajúláshoz is, melly egy valódi chamaeleon. Jelesen az erdélyi Szászok és a' szepesi németek, kik nagyon írás szerint — következőleg csínosan — beszélnek németül, bizonyosan tizedét sem fognák a' Tolna megyei, bakonymelléki, 's a' Kőszeg és Sopron tájéki németek' beszédinek megérteni. Hát még kültartományokban mennyi 's milly nagy a' német nyelv- és hangejtésbeli különbség!

Nyelvünket máig sem mondhatni még egészen sem diplomaticainak sem társaságinak. Amannak nem, mert országos és köz ügyekben most is sok jegyzések és levelezések folynak latán nyelven, e' holt nemzet' maradványán; 's ha sürgetjük a' nemzeti nyelv' használatát, legott azt felelik, hogy nem mindenütt ertik honunkban a' magyar nyelvet, tehát kivánatunknak eleget tenni nem lehet. Társaságinak azért nem mondhatni nyelvünket, mert sok magyar ur külföldről hoza nőt, sok

külországi úr pedig megszeretvén a' magyar jószágot, magyar leányt vett nőül, 's velünk öszvesógorodva szépen köztünk települt le. Már most mind a' magyar honfi mind a' magyar honleány azt a' kedvezést mutatja külnemzetbeli társának, hogy *ennek* nyelvét szenteli házi 's társasági nyelvvé; hanem ez nálunk korántsem természetellenei vagy szokáselleni esemény, mert ez a' Magyar olly jó lélek, hogy más nemzetbelivel szólhatás végett sok nyelvet megtanúl; 's a' külföldiek jól ismervén a' Magyart e' jószivűségéről, velünk szólhatásra nem látják szükségesnek hazai nyelvünk' megtanulását. Egyébiránt a' külföldi nyelv' használata, ha tisztán beszéljük is azt, vagy csak amúgy hintegetjük is füszer gyanánt honi nyelvünk közé, minden kétségen túl jó tonusnak 's művelt ízlésnek mondatik; 's e' kapós czímzet után — melly azonban nem egyéb mint veszélyes ábránd — még most, e' korszellemi világban is, szembetűnő mohósággal sovárog a' magyar. Mindezek tapasztaláson épült — de fájdalom! szomorú igazságok. Nem csuda, hogy midőn ezeket így magamban elgondolom, képzeletem olly hazafiakat látat velem, kik ásót tartanak kezeikben és írtókapát, melly eszközökkel rég elhúnyt ősatyáink' mohosúlt sírhalmait készűlnek felhányni, 's nemzeti nyelvünket oda temetni, hogy a' mivé ők lettenek, legyen azzá nemzeti nyelvünk is, t. i. semmivé. Hol egyébiránt diszes társaságot lelünk, ott halljuk a' nyelvbeli quodlibet-et is többnyire. Mint a' nap a' magas csillagvárról hinti szerteszét áldást özönlő sugarait: úgy a' csinosúlt nemzeti nyelvnek is a' fényes paloták' csarnokiból kellene lezengenie áldásthintőleg az egyszerű kalyibák' csendes életkörű lakosira; mert nem a' nép' alsóbb osztályában, hanem a' felsőbben szükség mind az erkölcsi mind a' nyelvbeli culturát kezdeni.

Szűnni 's némúlni látszik ugyan némileg aggodalmunk és panaszunk, mióta nyelvünkre 's nemzeti viradatunkra az 1825. és 1826-iki jeles országgyűlés új aerát nyitott. Van már okunk reményleni, hogy valamint a' régi Rómában, úgy nálunk is azt fogja nemzetünk barbárnak nevezni, ki az idegen nyelvet honáénak elébe teendi. Vannak lelkes Magyaraink, kik előtt valamint egyéb nemzeti ügyünk, úgy a' nemzeti nyelv' ügye is szent lévén, a' közjóért nemes törekvéssel búzognak. Vannak ollyanok is, kik a' nemzeti nyelv' szeretete miatt vétkesítik és gúnyolják az idegen nyelven szólót; de az illy pedantismus valamint mindenben, úgy ebben is gyűlöletes a' józanok előtt. Tudok egy elhunyt hazafit és költőt (Horváth Ádám) ki nem titkolhatá el boszúságát, midőn kártyajátékban valamellyik játszótársa németűl mondá ez: *tizenkettődfél.*

A' mennyire köznép' szájában nyelvünk olly hibás, ennek fő oka iskoláink' szűkében és helytelen rendszerében alapúl. Falusi iskolatanítók többnyire nagyon csekély jövedelműek lévén, olly kevés jutalmat igérő — másfelől azonban fölötte terhes — hivatalért nem tartják az arrakészűlők méltónak, hogy tudományos pályájokon végig menjenek, vagy csak félig is; hanem igen silány tudományos és tanítói tehetséggel vállalnak hivatalt; 's ezt — mint a' tapasztalás bizonyítja — minden vallásbeli felekezet' iskolatanítóiról nagy részben elmondhatni nálunk. Nem bámulandó nem váratlan következés tehát az, hogy czélirányos nevelés' dolgában igen kevés a' jókészületű falusi iskolatanító. 'S így könnyű elgondolni: minő leend 'azok' kezei alatt a' tanítványok' előmenete is. A' melly szülék eljáratják is gyermekeiket iskolába, nem látják reményöket teljesedve, 's így az iskola iránt szívök naponként hidegűl. Mások egészen elvon-

ják nevelendő magzatikat az iskolától, mert ha elküldenék, úgy jobb és tisztesebb ruházatot is kellene azok' számára szerezni, iskolapénzt, könyveket, papirost 'stb. beszerezni. Meg kell vallanunk, hogy egy falusi atya és anya nem fizet gyermeke' tanításától évenként többet, mint egyik vagy másik darab barmától fizet a' pásztornak, mégis sokalja azt is, és inkább nem tanítatja, mint érette fizetne. Ma is vannak tehát olly érzésűek, mint ama' régi görög atya, kitől Aristipp annak fia' oktatásáért ötven drachmát kérvén, az atya sokalá azt, mondván: mit? Ötven drachmát? Hisz' annyi pénzen egy rabszolgát vehetek! — Jól ván, — felele a' bölcs; — végy tehát, úgy két rabszolgád leend! — Juthat eszünkbe Diogenes' vallomása, midőn azt monda: inkább szeretne megarai lakosnak kosa lenni, mint fia.

Honunk' lakosinak nem kis része marad olly tudatlan, hogy sem betűt sem számot nem ismer. Tagadhatlanúl szenved azáltal a' nyelvbeli csin' előhaladása, mert a' ki könyvből nem tud, miként lehetne attól csínos nyelvet várni? De szenved azáltal az erkölcsi művelődés is, melly már magában eléggé siralmas, eléggé káros. 'S míg ez így maradand, addig a' nemzet olly erkölcsi és szellemi szegénységben fog sínlódni, mellynek jó vége soha nem lesz.

Mindezek így levén, a' közjóra nézve hasznosabb intézetet nem tehetne az ország, mint ha valamikép olly kútfőt nyitna, mellyből egész hazában minden falusi sőt városi iskolatanító is, bizonyos díjbeli javítást nyerhetne évenként, minden vallásküllönbség nélkűl. E' szerént azon hivatalra jobban is fognának szükséges ismeretet 's tudományt szerezni magoknak a' tanítók, 's a' szegényebb szülék' magzatit is könnyebben taníthatnák csupa szóvali köszönetért. Erre, mintegy tudom, azt fogják

némellyek mondani, hogy „*szüléi szent kötelesség parancsolja czélszerűn nevelni 's taníttatni a' gyermekeket, t. i. természeti, polgári 's erkölcsi kötelesség, mellyet elmulasztani bűn.*“ Ez olly igazság, hogy minden ellenmondást kizár; de már említém, mit szül a' csekély jövedelem olly terhes és fontos hivatal mellett, és mit nemz a' nép' nagy részének számtalan szükséggel 's nyomorúsággal küzdő állapotja. Egyébiránt az ifjúság' helyes nevelését, szüléi tartozáson kivül, igen méltán lehet és illik ország' ügyének is mondanunk, mint ezt más lelkes nemzetek is, mind hajdan mind az újabb időkben megismerték, 's az ország' és nemzet' ezen nagy baját sikeresen orvoslák is. Tudjuk, mikéngondolkozék e' részben a' dicső Sparta vagy Lacedemon, 's miket tett a' nemzeti nevelésre; tudjuk, mit tészen a' lelkes angol és franczia nemzet is. Az érintett eszköz' és mód' hijával minden buzdítás, intés, sőt a' már többszer megújított kormányszéki parancs sem fogja nemzetünket a' nevelés' ügyében odavinni, hova jutnia lehetne 's kellene is, ha azt kivánjuk, hogy nyelvére nézve a' köznép ne rútabb, hanem kellemesbb; erkölcsére ne durvább, hanem szelídebb; gondolkozásában ne vakabb, hanem értelmesb 'stb. legyen; és így jó hazafivá, hű polgárrá, szelíd felebaráttá képeztetvén, annak idejében a' hon' és király' védelmére fegyvert fogni ne tartsa bűntető rabságnak, hanem ismerje olly szent tartozásnak, mellynek buzgó lerovása a' legtisztább és legnagyobb hazafiúi örömöt lángoltassa szívében, valamíg piheghet. A' szelíd emberiség' útján már annyival is tovább haladott a' magyar nemzet, hogy újonczaink nem éji nyugalmokban lepetnek meg, nem lánczolva hurczoltatnak gonosztévők' módjára 's erőszakosan a' fegyverfogásra; hanem sorsvonás mellett állítatnak-be, ámbár most is vannak, mint a' tapasztalás bizo-

nyítja, olly durva keblűek, kik az előbbi gyakorlat mellett buzognak.

A' köznép' erkölcsi műveltségét is okos nevelés által lehet és kell ifjantan eszközleni, 's így az iskolai nevelésben szintúgy elmulhatlanúl részt kellene mindennek vennie, valamint a' szónokszéki tanítások' hallgatásában. Tudatlanság éje a' léleknek, olly éje, mellyben sem hold sem csillagok nem világítanak. 'S hogy setét éjben sok kárt tehet és vallhat a' nyomorúlt ember, ki tagadhatná? Helyes oktatás nélkűl erkölcsi műveltség nem gondolható. Az egész néptömegre nézve nagy veszély csak az is, hogy a' pásztoremberek átalánnéve sem iskolába sem templomba nem járnak. Mint tudva van, pásztor 8—10 éves gyermekét már maga mellé veszi nyájőrzésre, 's ott nevelkedik fel. 'S a' kiktől a' legmocskosabb beszédet halljuk, és a' kik legtöbb erkölcstelenséget követnek el, nem a' barmok mellett nevelkedett pásztorok-e azok? Illy az emberi társaságra nézve nagy veszélyű bajt valóban orvosolni kellene, ha nem akarjuk, hogy az oktatás' hiánya miatti erkölcstelenség naponként mindinkább eláradjon, 's a' közbátorság ingadozóvá legyen. Illy bajon előlegesen úgy lehetne segíteni, hogy kemény bűntetés terhe alatt minden pásztor eljárjon vasárnapokon a' templomba; 's ha uraságé a' pásztor, uraság: ha helységé, helység rendeljen addig embereket a' nyáj mellé. Egyébiránt pedig tartozzék minden pásztor a' gyermekeit 12 éves korukig iskolába eljáratni. Vajha oda jutnánk valahára, hogy minden ember olly meggyőződéssel bírna, minővel hajdan amaz örök hírű Nagy Sándor bírt, ki azt vallá nyiltszívűleg, hogy ő többet köszön tanítójának, mint szüléinek; mert ezek — úgymond — csak létet adának neki, de tanítója boldoglétet.

Nyelvnek a' nemzetiségre, 's ennek amarra némellyek nagyobb befolyást tulajdonítanak, némellyek annyit sem mint kellene. Ne mondassék valódi Magyarnak, tagadtassék meg attól minden hazafiság és nemzetiség, ki hazai nyelvét nem tartja tiszteletben; ezt mondom én, 's ez állítás valóban igazságos: de hogy, némellyek' példájaként, igaz magyar nemzetiséget mindig csak abban lelhetnénk, ki legtöbbet beszél magyarúl, nem hihetem. Legott tévedezni fogunk, mihelyt az eszközt és a' czélt egymással összezavarjuk. Hogy a' nyelv eszköz, a' nemzetiség pedig czél, ezt soha ne felejtsük. Magyar-e? Német-e? vagy más nemzetbeli legyen valaki, ezt igenis nyelvéről kellene megtudhatnunk; de miként érez ő mint saját nemzete' tagja, nemzete' jóllétére nézve, 's így minő mértékben van benne valódi nemzetiség: ezt még nyelvéről megtudni mivoltilag nem lehet, habár nyelve mellett buzogni látszik is. A' nemzetiség' hatalmas érzete láng, és pedig szent láng, mellynek oltára szívünkben van; 's így nemzetiség a' nyelvet nem tartja egyedúli föltétnek, a' nemzeti szellem' megtartásában. Mi relative vesszük az olly nemzetiséget, minőt Magda említ, midőn azt mondja: *Az idegen földre származott 's letelepedett Magyarban, a' több évek' lefolyta alatt, a' magyar nyelvnek elfelejtése után mintegy elalszik a' nemzetiség is.*" (F. M. O. Minerva, 1830. IV. köt. l. 106.) — Erre azt feleljük, hogy midőn valaki szükség nélkűl, hona iránti hidegségből hagyja el hazaföldét 's telepűl le külországban, az bizonyosan igen hamar elfeledi anyanyelvét; sőt ha ezt el nem feledné is, hamar lefogja vetkezni nemzetiségét. De ki soha sem vala szülőföldéhez és anyanyelvéhez idegen, sőt búzgó fia volt mindég honának, hanem körűlményinek és a' sors' szelének engedvén, honát külfölddel felváltani mintegy kény-

telen vala, megmarad abban nemzetisége, megmarad még akkor is, midőn anya nyelvét tán már el is feledé. Kinek keblében a' hontól 's nemzettőli távollét 's honi nyelve' nem hallása nemzete iránt elhidegülést okozhat, itthon és magyarúl beszélve is korcs volt az, 's minden magyarnyelvűsége mellett sem vala még abban nemzeti szellem; szén volt abban, nem égőszikra. Igy tehát a' külföldrejutás és az anyanyelv feledés mellett, a' nemzetiség' halála csak *fatum contingens* lehet, nem pedig *fatum necessarium*. Maga mondja Magda az idézett Minerva' 98-ik lapján: „*Consvetudo fit altera natura.*" E' római közmondás igaz; 's épen az axioma is jobban szól állításom mellett, mert azt erősíti, hogy az igazi nemzetiség' érzete, mellynek már gyermekkorunkban kifejlik csirája, mire emberkorra jutunk, valóban természetté válik bennünk, 's az okosság' kifejlése 's a' társalkodási élet naponként alaposabbá teszi azt. Szilárdítja bennünk a' nemzetiség' lángoló érzetét már az a' hely és táj is, hol rózsaévi boldogságunkban gyermektársinkkal egyszerű, ártatlan de édes örömet adó játékinkat gyakorlottuk; hol a' tavasz' gyönyörű virágit szedegettük; hol iskolai pályánkon több rokonszivekkel összefona bennünket az ifjukori barátság' szent kötele; hol a' nemzet' és hon' minden áldásiban részesek voltunk stb.

A' nemzetiség igaz érzete legdicsőbbike mindazon szenvedélyeknek, mellyek szívünkben lobognak. A' hű szeretőt bár nagy földköz, bár széles tenger válassza' szerelme' bálványától, azért — ha csakugyan lelkesen tudott szeretni — édeskínos lángja nemhogy elfogna enyészni; hanem inkább nagyobb erővel, hatalmasb vággyal feszíti mellét, távoli kedvese iránt; így van — lelkem' sugalma szerint — azzal is a' dolog, kiben valódi nemzetiség vere gyököt. Ugyan azért inkább fordítsa meg

Magda föntebbi mondását 's hirdesse ezt: „*Melly Magyarban a' nemzetiség elaludt, abban nemcsak külföldön, hanem itthon is nagyon könnyen elalszik a' nemzeti nyelvhezi ragaszkodás is.*“

Sokkal dicsőbb ihlemény a' nemzetiség minden igaz honfiban, mintsem az olly könnyen elenyészhető volna külföldön is. Nagymélt. Gróf Apponyi Antal főérdemű hazánkfia, cs. kir. követ a' franczia udvarnál, elég dicső példa, ki Párisban is magyar nemzetiségnek adja fényes tanújeleit. Ott ő nemzeti tánczmulatságot ada, mellyben magyar öltözet, magyar hangmű és lejtő játszott szerepet. A' névvel és szívvel egyiránt Magyar inkább külhonban is saját nemzetiségét óhajtja megismertetni 's szerettetni, 's az ottani lelkes nemzet illy dolgot épen nem tud kajánúl nézni, mert a' nemzetisége mellett igazán buzogó abban leli szíves örömét, ha más nemzetet is lát búzgani saját nemzetisége mellett.

Csendy Kálmán.

(Folytatása következik.)

II. Literatura.

A) Hazai Literatura.

Könyvesmértetés.

A' kis Geometra, a' Terjedtség-Tudomány' Alap-Elvei. Magyar Gyermekek' Kézikönyve. Irta Nagy Károly. Második Nyomtatás, XXVIII *hőre metszett táblával. Bécs,* 1838. *Rohrmann Udvari Könyvárosnál.* 269. szám.

Valamig a' komolyabb 's a' közéletre közvetetlen hasznot árasztó tudományok, nálunk vi-

rágzásba nem jönek, 's tanításukra azon mód nem használtatik, melly azokat egyedül képes az oskolai nevendékekkel 's tanuló ifjusággal megkedveltetni, mind addig bár melly termékek poétai, belletristicai, humoristicai 'stb. temérdek özöne boritsa is el literaturánkat, igazi haladásról szó sem lehet; ha csak mind magunkat, mind másokat ámítni, 's illusiókban ringatni nem akarjuk. A' lelket egyaránt emelő, 's a' közéletre hasznos esméreteket terjesztő tudományok között, a' fő helyet foglalják el kétségen kivül a' mathematicai, 's az azokkal szoros kapcsolatban álló physicai, valamint a' természet historiai tudományok is. Ez utolsó rendbéliek, sok hasznos és gyönyörűséges esméretek' forrását nyitják meg előttünk; a' mathesis a' léleknek valóságos gymnasticája, 's a' tiszta, józan rendszeres gondolkodás' kifejtésének minden tudományok felett legalkalmatosb eszköze. Nem is olly száraz és kellemetlen tanulmány az, ha az előadásban a' tanító' vagy iró' ügyessége képes az untató oskolai módot kikerülve, kellemes methodust választani, mint némelly tanítóink 's nevelőink gondolják, kik az elme' kifejtődzésének legbiztosabb eszközéül a' nyelvek' tanulását ajánlják. Sőt inkább nagy figyelmet érdemel Europa mostani egyik nagy mathematicusának, a' párisi csillagász Aragonak a' franczia parlamentben, nem régiben kinyilatkoztatott, 's a' német közönséges ujságban is közlött azon állítása, hogy a' gyermekek és ifjak ugyan annyi idő alatt nagyobb előmenetelt tesznek, és a' mi a' nevelésben és tanításban nagy fontosságú dolog, jobb kedvvel, mint ama' sokkal abstractabb, 's annál fogva a' lelket inkább fárasztó, és semmi valóságos — realis ismérettel nem gazdagító száraz kellemetlen tanulmányi tárgyakban, — a' nyelvekben.

Nagy köszönettel tartozunk tehát az említett munkácska' tudós, több munkáiról esmeretes a' magyar Academia által is már egy más munkájáért 200 arany jutalommal megtisztelt jeles hazánkfijának Nagy Károly urnak, kinek szívébül nemzetének, különösen a' jövendő reményének, a' kis magyaroknak szeretetét a' több esztendei külföldön lakás sem olthatván ki, nem szűnik meg literaturánkat kellemes és czélszerű munkákkal gazdagítni. Ezen munkácskának tartalmát, *mellyet* a' czímlap úgy is eléggé kijelel, száraz vázolatban közölni feleslegesnek *tartjuk*; szívünk szerint ajánlván annak megszerzését minden tanítóinknak, nevelőinknek, kiknek a' tanuló nevendékek' haszna valósággal szívükön fekszik. A' szárazságnak, melly a' mathematicai munkákban olly gyakori, itt sem mi nyoma; sőt a' beszélgetésekbe, kérdésekbe és feleletekbe foglalt kellemes előadás mód mellett, a' szerző szép, 's az ifjuság' szeretetétől hevülő lelke ömlik-el rajta. Nem hiuságra, hanem nemes önérzésre mutató nyilatkozásnak fogja tehát a' méltányos olvasó a' szerzőnek az előbeszédben olvasható következő szavait találni: „jelen könyvecskében azon igyekezet fog szembetűnni, miként lehessen a' valóban gyönyörű tudományt kedvessé tenni az által, hogy tanítmányait a' gyermek' elméje könnyen felfoghassa és megérthesse.“ Kivánjuk tehát hogy ugyan csak az előbeszédben álló következő nyilatkozás tökéletesen bételjesedjék: „jól tudom hogy a' könyvecskét örömmel fogadják kis hazámfiai, hogy belőle szorgalmatosan fogják tanulni, azon tudomány' legelső elemeit, melly sok és becses ismereteket nyujt nékik, 's jövendőjökre tetemes haszonnal béhatni fog.

L.

B) Külföldi Literatura.

Könyvesmértetés.

A' szólamról és beszédről.

Illy czímű munka után: Handbuch der Physiologie des Menschen für Vorlesungen von Dr. Joh. Müller ord. öffent. Prof. der Anatomie und Physiologie an der kön. Fridrich Wilhelm-Universität etc. etc. zu Berlin etc. etc. Zweiten Bandes 1-te Abtheilung — der speciellen Physiologie Viertes Buch. — Von den Bewegungen, von der Stimme und Sprache.

I. Fejezet.

A' hangszármazásnak általános feltételeiről.

A' szólam' *) 's beszéd' kiadott,, kiejtett hangjainak oka ugyan magában gondoltatva nem izmok mozgásai, hanem öntulajdonu és valamelly

---

*) *Szólam* (Stimme) teszi általában az önkényesen módosítható élő-hangművnek hangjait, különösen pedig az emberi hangot, melly éneklésre és beszédre alkalmas és tehetős. Szólamtól származtathatnak. Stimmen, anstimmen, ansprechen. Szólamítni, szólamlani. Sonore Stimme, hangos szólam „Tönende Stimme, hangzó szólam" klingende Stimme „csengő szólam." Der Ton der menschlichen Stimme, az emberi szólam hangja. — Zwei, dreistimmiger Gesang, két, három szólamu ének, 't. i. mikor emberi ének szó-hang' 2. 3. etc. oder mehrstimmiges Stück, 2. 3. vagy több hangzatu darab 's t. e'f. ha hangszerre vitetik.

muzsikai hangszerrel egybehasonlítható műszernek hullámzatai; de mennyiben a' műszernek feszülése, és ennek hangjai magosságának következete, izommozgás által határoztatik meg, tehát a' szólam' és beszédnek visgálata a' mozgástanba tartozik. Melly vizsgálatot, a' hangszármazás feltételei közelebbről megösmerésének mulhatlanul szükséges megelőzni.

A' hallóművet érintő mechanicai ötlet hallásérzetet támaszthat, mint a' pukkanás, ha hatása heves, vagy rezzenés, csörtetés, ha hatása gyenge volt. Az összenyomott légnek hirtelen kisodródása, 's valamelly légürűlte térbe besodródása, zenének *) (Schall) benyomatát okoz-

---

Hang, 1) Ton. „Meghatározott magosságu vagy mélységű, és így ráviteles hangzás, különösen hangszerekre vitetik, de gyakran szólam helyett vétethetik.

2. Laut. Rugalmas test hullámzatainak füllel felvehető hatása, mivelete rávitel nélkül, az az, sem magosság sem mélység nem tekintetik.

*) *Csenge.* Klang, — cseng és csengeteljes hang, klingender klangvoller Ton, „csengétlen szólam, klanglose Stimme"

Zene. 1) Schall. Egyenetlen átmérőjű rugalmas testek' arányba nem vehető, és így vegyes, zavarodott hullámzatainak hallható mivelete. Zenéje van a' török muzsikában a' török csésze, vagy Cinelle' háromszög (Triangel) Tamtam, Gonggong, és Zenefának (Schellenbaum) mellyek noha több hangszerek társaságában nem hatás nélküliek, mindazáltal csak mint zeneművek (Schallwerke) tekintethetnek.

2) Tonfarbe, Toneigenschaft, Toncharacter, Tongepräge. Fr. Timbre, hangszín, tulajdonság, bélyeg, mellyeknél fogva a' különböző szerkezetű, 's anyagú hangszereknek hangjait egymástól, mint az emberi férfi hangot is a' nőkéitől könnyen meg lehet különböztetni. Talán zenétől nevezhetnők Schalmei fr. Chatumeau-t *zenen*

zák; ha tudniillik ezen rázódás a' hangművvel közöltetik. Hogy pedig egyenlőn maradó 's egybehasonlítható hangok, mellyek egyszer'smind egyenlő értékűek is, érezhetők legyenek, erre a' mechanicai ötletnek bizonyos neme, úgymint folytonosan sebes ismételtetés elégséges. Ez illy ötletek', vagy ütetek' gyakoriságától függ a' hangmagosságnak érzete. A' hanghallás' okai többnyire mindenkor valamelly hangzó testnek hintázó (pendelartig) hullámzásai, mennyiben ezek a' hallóművnek belsejére tudniillik a' halló-idegekre vezéreltetnek. Ha ezen tapasztalatból indulunk ki: hogy a' hangzó testek, rugalmasak vagy összeállás (cohaesio) mint a' feszes hangzó testek, vagy szétnyomuló 's terjeszkedő tulajdonságuk, mint a' szesz, vagy feszülés, huzamlás által mint a' hurok, és hogy ezen hangzó testek a' hangadáskor hullámzanak, már ekkor igen nagyon közeledtünk azon előterjesztéshez, hogy a' hangzásnak valóságos oka a' hullámzás. De igen csalóka volna a' hang természetéről előterjesztésünk, ha azt hinnénk, hogy a' hintázó mozgás vagy hullámzás végre a' halló idegekkel közöltetvén, ezen halló-idegekben a' hangérzésnek okozására szükséges volna. Sokkal inkább ugy látszik, hogy azon hangok körül is, mellyek

---

czének, melly teszi 1) a' gyermekek trombitáját (Kinder Trompete.) 2. Pásztorsipot. 3. az orgonában egy nyelvesmüv Váltányt (Register) melly Schalmei Chalumeau név alatt ösmeretes. Ezek szerént tehát a' divatozni kezdő *Előzene* sem *Vorspiel*-t melly *előjátszat*, és rendszerént csekélyebb kidolgozatu, sem *Ouverture*-t, melly magasabb stylben készített, és a' rája következő operának lényeges bevezető része, és így valóságos *bevezetést* sem tehet; muzsikát pedig még sokkal kevésbé, legfellyebb Chinait, vagy a' török muzsikának csengő-bongó, zenegő részeit.

hangzó testeknek hallámzása által származnak, a' hangérzésnek legközelebbi okai, a' hullámzás által magukat szabályosan ismételő ütések, taszítások (lüktetések), mellyek a' halló idegekkel közöltetnek. Ezt igazolja az olly hangok körüli vizsgálat, mellyek valamelly rugalmas testnek épen nem hullámzása, hanem egymást sebesen felváltó ütései által származnak. Ha valamelly sebesen forgó keréknek ellenébe egy darabka fa, vagy szilánk tartatik, a' fogaknak mind annyi ütései, mint a' halló művre ható ötletek, zörgésnek érzését gerjesztik. Ha pedig a' kerék olly sebessen forog, hogy annak ütéseit többé nem lehet megkülönböztetni, egyes ütések helyett olly folytonos csupán egy hang hallatik, mellynek magossága az ütések sebességével növekedik. A' hangszármozás valóságos okainak kitanulására még sokkal érdekesebbek azon hangok, mellyek szesz nemű, vagy csepegős folyany' sebes, egyenlő mozgásu, p. o. víznek vagy higanynak szakadatlan folyása által okoztatnak; annyival inkább, mivel ezen folyanyak mint rugalom nélküliek, nem tehetősek hintázó hullámzás által hangokat szülni. Ezen feltételek egyesülve találtatnak a' *Cagniard La Tour* által feltalált *Sirene*-ben. Az ennek nyilásán kitakarodó nedvnek folyama, sodra, valamelly keréknek sebes forgása alatt ennek fogai által egy pillanatban feltartatik. Ha pedig a' forgó kerék is víz alá szoríttatik, úgy hogy ez, sebes váltogatódás által csupán az alulról felnyomott víznek sodrát akadályozza, az ez által okozott ütések (verés) ha egymás után sebesen következnek, tiszta hangot szülnek, tiszta hangot adnak, mellynek magossága a' félbeszakadásnak sebességével növekedik.

Az emberi szólammüv (Stimmorgan) vagy hangmüv (Tonwerkzeug) tekintetében közelebbről érdekelnek bennünket azok a' hangok, mellyeknek sebes hullámzásai adják a' sebesen ismételt ütések' vagy lüktetéseknek (pulsus) megkivántató számát, mire csupán rágalmas testek alkalmasok 's tehetősek. Ha illy testeknek valamelly része megkoczintatik ez által az egész test hullámzásba tétetik; a' hullámzás által okozott lüktetések a' velek érintetbe lévő testekre hárámolnak, végre igy a' hallóművvel is közöltetnek.

A' hangok magosságával a' hullámzatok' száma mindég szaporodik. A' hasznavehető szokásban lévő hang az orgonában a' 32 lábnyi C. p. o. 32 hullámzásba hozza másod percz alatt az orgona sip legét, ennek felső octávja 64 ennek ismét felső octávja 128, az ehhez megint legközelebbi vonalatban c. 256-szor hullámoztatja. Minthogy egyre megyen ki, ha az ütetek kerék fognak koczintása vagy más testnek hullámzása által származnék, a' *Savart* feltalálta müszer által, mellyben a' hangok kerékfogak koczintása által származtatnak, a' hullámzatok' számát akármelly hangra nézve könnyü szerrel 's határozólag lehet kieszközölni.

Valamelly hangzó testnek hullámzásai, annak egész kiterjedésében történhetnek; de szakaszokra is oszolhat, melly szakaszok egymás elleni irányban hullámzanak, mi alatt az osztály pontok, a' hullámzat csomók nyugton maradnak. A' hullámzatok, irányaikban különbfélék lehetnek, keresztbe vagy hosszába menők, vagy tekergők. A' keresztbe menő hullámzásra például szolgálhat, két pont között felhúzott, és oldalaslag ide 's tova hullámzó húr, vagy egyik végén lecsiptetett megerősített érczbotka (Metall-

stab). A' légnek, húrnak és botkának hullámzásainál, a' testnek egyik részétől a' másik felé, mi a' két utóbbiaknál hosszában dörzsölés által származhatik, egészen végükig, vagy a' hullámzatcsomókig összenyomulás és kiterjedés megyen, melly a' csomóknál vissza fordult. Tekergő hullámzatokat *Chladni* csupán botkákon tapasztalt.

A' hullámzás által hangzó testek részint rugalmas folyanyok mint a' lég, részint feszülés által rugalmasok, mint a' felfeszített felhúzott húr, részint magukban kemény szilárd testek, mint az ércz lapkák (Metall Platte — Lemezek) ércz és üveg terkarikák (Scheibe); Az ezen különböző osztálybeli hangzó testek hanghullámzásainak törvényei az emberi szólam theoriájának kieszközlésére igen sarkalatosak. Ezeknél fogva tehát tekintsük meg, az emberi szólammüv, a' hangszereknek mellyik osztályába tartozik. E' részben főkép Chladni (Acustik Leipzig 1802.) *Biot*, *Savart* és *Weber W.* vi'sgálódásaik szolgálnak leginkább vezérül. Azon hangszerek körül, mellyek az emberi szólamművvel legközelebbi rokonságban állanak, tulajdon vi'sgálódásainkat 's tapasztalatinkat fogjuk előadni.

1. Szilárd rugalmas testek:

Ezek, részint feszülés által rugalmasok, mint a' húr, (dobhártya dobbőrzet) részint már magukban is, mint az érczlemez, (érczlapka) terkarika. Ezekre nézve majd csupán a' vastagság és hosszaság, mint a' szálalakuaknál (Fadenförmig) majd több méretek (dimensio) mint a' hártya alakuaknál jőnek tekintetbe. A' feszülés által rugalmas szálalakúakhoz tartoznak, a' homordobhártya (Paukenfelle). Magukban rugalmas szálalakú testek, az egyenes és görbült érczbot-

kák, hártyaalakuak az egyenes és görbült térkarikák, harangok 's a' t. Chladni a. a. o. o. l. 64.

A) Feszülés által rugalmas testek.

a) Szálalakú feszülés által rugalmas testek: húrok. A' hullámzás bolfozat rövidülésével a' hullámzatok száma szaporodik, mint a' függönynél, és így a' hullámzat számával, a' hangok magossága növekedik.

Ha valamelly feszült húr egész hosszában hullámzik, ekkor az a' maga legmélyebb, vagy úgy nevezett alaphangját adja ki; ha ugyan azon feszületében, kellő közepén, valamelly alája tett poczok által két egyenlő részre osztatik, 's egyik vagy másik fele megpeczentetik, ekkor a' félhurnak peczentés által származott hangja az előbbeni alaphangnak felső octávája leend, vagy is a' félhúr kétszerte többször hullámzik mint az egész. Ha ugyanazon hurnak $\frac{1}{4}$ része egyenlő feszülésben elszigeteltetik, 's hangoztatik, ekkor az alaphangnak második felső octávája jő ki, mellynek hullámzata négyszerte több mint az alap hangé. Átalában, egyenlő vastagságu, feszületű és anyagú húroknál a' hullámzat sokaság megfordított arányban van a' húrok hosszával. Egyenlő hosszaságu de egyenetlen feszületű húroknál, a' hullámzás momentumai, úgy állnak, mint a' húrokat feszítő erőnek négyszög gyökei. *Biot*, Lehrbuch der Experimentalphysik. 2. 30.

Az alap, és első octáv közötti hangokra eső hullámzat sokság, egyenlő feszület mellett úgy kerül ki, ha a' húr 2 és 1 közötti tört számok szerént rövidítetik. Ha p. o. az alaphang hullámzat sokság úgy áll, ennek octávájához mint 1 a' 2-höz, tehát az megállapított mostan divatozó muzsikai rendszeres hangléptek' (Tonleiter, Scala) hangjainak hullámzat soksága következőleg fog állani:

1.	$\frac{9}{8}$.	$\frac{5}{4}$.	$\frac{4}{3}$.	$\frac{3}{2}$	$\frac{5}{3}$	$\frac{15}{8}$	2.
c.	d.	e.	f.	g.	a.	h.	c.
alaphang		tertia		quinta			octáv.

Valamelly húr ugy azon idő alatt mig maga egész hosszában az alaphangnak megfelelőleg hullámzik, egyszersmind nehanyados részekkel (Aliquoten-Theile) egymásra sebesen következő hullámzásokat is tehet, mellyek más, az alaphangoknál magosabb hangoknak felelnek meg. Ezen kivül egyetlen egy elszigetelt hurnak megszólamlásával (vagy a' Monochordon) midőn más, ezzel együtthangzó húroknak hangjai számba nem vétetnek, fürkész éles figyelem által az alaphangon kivül még más hangokat is lehet hallani, kivált ollyakat, mellyek az alaphanghoz egyszerű szám arányban állanak, p. o. az octáv' quintája, és a' második octáv' tertiája.

Ha valamelly feszes húr $\frac{1}{3}$ vagy $\frac{1}{4}$ vagy $\frac{1}{5}$ hosszának végén gyengéded érintés vagy nyomás által csillapíttatik (dämpfen tompítatik) 's ez által hullám csomó okoztatik, ha ekkor a' húr hegedű vonóval megvonatik, a' többi $\frac{1}{3}$ vagy $\frac{1}{4}$ vagy $\frac{1}{5}$ rész között is hullámzat csomók származandnak, így az alaphang helyett a' megvonott húr, az elszigetelt hosszaknak, 's ezek' hullámzat sokságainak megfelelő Flageolet hangjait adja-ki.

(Folytatása következik.)

IV. Kötet Foglalata.

I. Értekezések.

1) Sasku Károly. A' való' jó' és szép alaptudománya. 3. lap.
2) P—y. A' viadalról. 19. lap.
3) Edvi Illés Páj. A' magyar Nyugpénz-intézetnek alapelvei. 43. lap.
4) Szerünnyei. A' Persepolisi ékírás. 63. lap.
5) Csendy Kálmán. Miként áll nemzeti nyelvben a' nemzetiség. 104. lap.

II. Literatura.

A) Hazai Literatura.

Könyvesmértetés.

A' kis Geometra, a' Terjedtség-Tudomány' Alap-Elvei. Magyar gyermekek' Kézikönyve, Irta Nagy Károly. Második Nyomtatás, XXVIII kőre metszett táblával. Bécs, 1838. Rohrmann Udvari Könyvárosnál. 269. szám.

B) Külföldi Literatura.

Könyvesmértetés.

A' szólamról és beszédről, illy czímű munka után: Handbuch der Physiologie des Menschen für Vorlesungen von Dr. Joh. Müller ord. öffent. Prof. der Anatomie und Physiologie an der kön. Friedrich Wilhelm-Universität etc. etc. zu Berlin etc. etc. Zweiten Bandes 1-te Abtheilung — der Speciellen Physiologie Viertes Buch — Von den Bewegungen, von der Stimme und Sprache.

(Koszorú az 1838-dik eszt. IV-dik Kötethez egy ív.)

Azon Tudós Férjfiak, kik e' Tudományos Gyűjteményt alkalmas munkájikkal elősegítik,

tőlünk mindenik nyomtatott ivnyitől négy forinttal tiszteltetnek-meg ezüst pénzben,

tsak arra kérjük a' Tudós Irókat, hogy a' beküldendő munkák közhasznu tárgyat foglaljanak magokban, tökéletesen kidolgoztassanak 's tisztán, csínosan és hibátlanul leirassanak; bizodalmasan kérvén egyszer'smind a' T. T. Irókat, hogy Munkájikat *egyenesen hozzánk Alólírtakhoz* utasítani méltóztassanak.

E' Gyűjteményből minden hónap végével egy 8—9 ivnyi Kötet, jelenlévő formában, és boritékban adatik ki, mellyre itt helyben, vagy alkalmatosság által elvitetve 5 fl. 36 kr.; postán elküldetéssel pedig 7 fl. 12 kr. pengő pénzben az Előfizetés.

Pesten, Aprilis 1838.

Petrózai Trattner J. M.
és
Károlyi István m. k.
A' Tudományos Gyűjtemény'
Tulajdonosai 's Kiadóji.

PESTEN,

PETRÓZAI-TRATTNER J. M. ÉS KÁROLYI I.
TULAJDONA, ÚRI UTSZA 612.

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY 1838.

22dik esztendei folyamat.

Vdik

VAGY MÁJUSI KÖTET.

A' Pápai Casino

E' Tudományos Gyűjteményben közöltetnek:

I. Olly eredeti, rövid, 's tudós Értekezések, mellyek Magyar ország physikai, geographiai, természet-históriai, történethéli 's polgári állapatjának bővebb 's bizonyosabb esmertetésére, a' magyar nyelvnek keletére, tulajdonságainak fejtegetésére, írása módjának meghatároztatására szolgálnak; mindennemü természeti, históriai, philosophiai, mathematicai (mennyiség tudományi), erköltsi tudományokat terjesztenek, gyarapítanak, 's tökéletesítenek, a' szép 's kézi müveket, gazdálkodást, kereskedést tárgyazzák, közlik, 's előmozdítják; a' helyes, és okos nevelést intézik; Hazánkbéli és külföldi derék Férjfiaknak 's Aszszonyoknak élet leirásit magokban foglalják.

II. A' magyar országban kijött, vagy akárhol, de Magyar országot érdeklő, vagy Magyarok által iratott újabb könyveknek, 's míveknek esmertetései és vizsgálatai 's a' külföldiek vizsgálatainak kivonásai is, a' mennyire ezek a' tudományok 's művészségek előmenetelét, 's ezzel a' közhasznot, és az elmének tekéletesedését eszközlik.

III. Tudománybeli Jelentések, megczáfolások 's igazítások, eredeti óklevéleknek kivonásai, jutalomtételek, jutalmaztatások, találmányok, intézetek, előléptetések 's megtiszteltetések, kihalt tudósok' és irók emlékezete, régiségek, jelességek, tudománybéli kérelmek, új művek, új könyvek 's több e' félék iránt.

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY

1838.

Vdik **KÖTET.**

22dik esztendei

Folyamat.

A PÁPAI EV. REFORM. FŐISKOLA KÖNYVTÁRA

A' Cs. és Apost. Királyi Felség kegyelmes engedelmével.

Pesten,

Trattner-Károlyi tulajdona-,

uri utcza 612d. szám alatt.

I. Értekezések.

1.

Az Angol Leslie és Drummond familiák' magyar származásokról, 's az elsőnek Balkány praedikátumáról.

Ut potero explicabo, nec tamen ut Pythius Apollo, certa ut sint (omnia) et fixa, quae dixero, sed ut homunculus conjectura sequens..... Aequum est enim meminisse, et me qui disseram hominem esse, et qui judicetis, ut si probabilia dicuntur, nihil ultra requiratis.

Cicero.

Az ángol *Leslie* és *Drummond* híres nemzetségek' magyarországi származásokra Bayle Péter' kritiko historiai szótára tett legelőször figyelmetessé, egyiknek *Lelesz* a' másiknak *Moritz* nevű magyar nemes embereket állítván törzsök atyjoknak; de mikor 's hogy kerültek ezek Angliábá? mi sors vitte őket oda? arról az említett szótárban semmi felvilágosítást nem nyerhetni; ellenben mi szerencsés sikerrel munkálkodtak ott, hogy szereztek magoknak Skótziában gazdag birtokokat, mi fényessé tették nemzetségeket — mind ezekről sok érdekes adatokat közöl, 's értekező azt hiszi, hogy idővel a' két nemes Magyar' ángol földre menetteleknek okai is részszerint ángol, részszerint hazai levéltárokból felvilágosulhatnak; mert mind a' két ma is virágzó nemzetség mint

alább látni fogjuk bő levéltárral bir, 's régi okleveleik szerint magok magokat is magyar származatúaknak valljàk.

Bayle Péter a' *Leslie* familiát illető adatjait e' czímű könyvből merítette „*Laurus Laeslaeana explicata, sive clarior enumeratio personarum utriusque sexus cognominis Leslie una cum affinibus, titulis, officiis, dominiis, gestisque celebrioribus breviter indicatis, quibus a sexcentis et amplius annis prosapia illa floret, ex variis authoribus manuscriptis et testimoniis fidedignis in unum collecta. Grätz* 1691.

E' könyv szerint a' régi magyar *Lelesz* nevű nemzetségből származott fő magyar Nemes, ki magát Lelesz Bertalannak hívta, ment először Angliába, 's onnan az Angelsax Atheline Eduard nevű király, 's ennek három testvérhuga' (Agatha, Margit, Kristina) társaságában Skótziába vette magát a' Normannok üldözése előtt, kiknek vezérek a' hódító *Wilhelm* mindenkép kiirtani igyekezett az angelsaxi királyi házat.

„Originem suam (írja az említett könyv) duxisse asseritur ex pervetusto sangvine hungarico, et specialiter a Laeslaeo quodam, qui ut *antiquissima referunt familiae monumenta*, perhibetur exstitisse magnus Imperatoris Locumtenens, cuius etiam filia ei in thori consortem est concessa. Ab hoc porro vetusto Laeslaeorum cognomine varia ad haec usque tempora loca in Hungaria suum nomen derivarunt, quae inter *Leslinia*, *Lessilia*, *Lelesz* ac alia temporum vicissitudine denominationem immutantia possunt recenseri.“

Móritz, másik magyar nemes, a' Drummond nemzetség' alapítója, ki hihetőleg Lelesz Ber-

talannal egy időben hagyta el a' magyar földet, hasonlókép elkísérte a' szökevény angelsax királyi házat Skótziába, 's a' hajónak, melly a' szabadulást eszközlötte, ő volt kapitányja. Történt e' szaladás 1067-ben, mikor is rémítő szélvész miatt kéntelen volt a' királyi család valamelly kőszíklánál Skótziában kikötni, mellyet ma is szent Margit kikötő helyének neveznek a' király Margit nevű húgától, kit az akkori skótziai király III-dik Milkolomb vett el magának feleségül, 's példás keresztyén életért halála után a' szentek közzé számláltatott.

E' királyné egyik udvari kisasszonyát (mások szerint testvérhugát) választotta magának nőül Lelesz Bertalan, kitől Malcolm nevü fija született, mikép hivták a' királyt III-dik Milcolombot, melly egy a' Malcolm névvel.

Mind a' két Magyar nemes sok érdemet szerzettek magoknak a' királyi ház eránt kimutatott hűséges szolgálatjok' ideje alatt, azért nagy birtokokat is nyertek ajándékban.

Nevezetesen kimutatta magát Lelesz Bertalan Edinburg várának védelmében, melly kemény ostromot állott ki az ellenségtől, miről a' Laurus Laesleana illy érdekes tudósítást tesz. „Fuit Bartholomaeus tantae aestimationis apud regem Malcolmum, praesertim ob arcem Edinburgensem valide a se munitam et strenue dein propugnatam ut eum non solum Equitem Auratum creavit, et toto vitae tempore dictae arci praefecerit; sed praeterea in praestitorum obsequiorum mercedem ei concesserit, ut ubi *Dumfermilingo* septemtrionem versus super eodem equo una die iter ageret, intra quamcunque provinciam ad pabulandum semel descenderet, eum totum circum circa agrum ad mille passus haereditario jure suum

faceret. Primo itaque descendit ad *Fechil*, nunc dictum *Leslie* in Fifa, altera vice apud *Innerlapad* in Angusia, tertio apud *Feskie*, seu *Eskie* in Mernia, quarto apud *Cuschnie* in Marriec, et ultimatim demum ad locum dein *Leslie* nuncupatum in Gariotha, ubi equus defecit: reducem cum rex interrogaret ubi equum reliquisset, respondisse ei dicitur „*At the Lesse Ley beside the mair*“ latine „in campo minori prope maiorem“ Tunc rex advertens locum cognomini convenire: „*Lord Lesley schall thoube, and thy heirs after the*“ latine „Dynasta de Lesley eris tu, et haeredes tui post te,“ simulque donationem omnium illarum possessionum illi confirmavit, quam et ratam habuit Alexander primus, eius filius, ut hac super re adhuc tempore Joannis Laeslaei Episcopi Rossensis exstabat diploma regium ad Baronem de Leslie, multique ex his fundis etiamnum a Comite de Rothes Leslie ceu superiore suo dependent.“

Meghólt Lelesz Bertalan 1120-ban késő vénséget érve, 's dicsőséggel tetézve, maradékjai a' legfőbb házakkal kapcsolták magokat öszve házasság által, kik közzül *Leslie Dávid* nyolczadik sarjazatja a' törzsöknek egyenes származás útján palaestinai útazásáról lett híres, hol hét esztendeig harczolt a' Saracenok ellen, kinek egy fija maradt csak a' ki első viselte a' Leslie vagy leleszi báró czímet. Ivadékjai kihaltak hetedik ízben tőle báró Leslie Györgyben, ki maga után sok adósságot hagyott hátra, 's özvegye Forbes Jánoshoz menvén másodszor férjhez a' leleszi bársággal egybekapcsolt birtokokat kezéhez vette, minekutánna a' rajtok fekvő terhek alól azokat felszabadítá, 's a' hitelezőket kielégítette. Két fő ágazatjai a' Leslie familiának *rothesi és balkányi* praedicatumok alatt lettek esmeretesek. A' rothesi ágnak *Leslie Normand* a' tőkéje, test-

vérje a' felebb említett Dávidnak. Normandnak legkissebbik fija György viselte először a' rothesi grófi czímet, 's ennek férjfi ágazatja 1681-ben hólt ki *Jánosban*, kit II-dik Károly herczegi czímmel ruházott fel, 's nagy hivatalokkal tisztelt meg, mint a' laurus laeslaeana írja: „Hic Joannes post infelicem pugnam ad Vorcester diu in Anglia captivus detinebatur, rege dein Carolo secundo ad regna reverso factus est primo regiarum excubiarum praefectus, mox thesaurarius, et omnium scoticarum copiarum Generalis, paulo post supremus Comissarius, ac demum usque ad mortem magnus regni cancellarius creatus fuit ab eodem rege *Dux de Rothes* et Marchio de *Beimbrigh*, quae dignitas etiam ad mares posteros devoluta fuisset, nisi eis caruisset." (1)

A' *balkányi* ág Györgyben kezdődött, ki Andrásnak második fija volt, 's ez az András Bertalantól az egész Leslie nemzetség törzsök atyjától hatodik ízben származott le.

György első balkányi báró a' skótziai Királytól Bruse vagy Brüze Dávidtól több jószágot nyert, 's megholt 1351-ben. Ivadékjai sok ágakra szakadoztak el, és nagy tekintetű férjfiak támadtak bennek, millyenek voltak *György* a' kininvi ágból, ki Gustáv svéd király alatt Németországban hadakozott, 's fő katonai tisztségeket viselt ember volt, mikor onhan visszatért hazájába Skótziának lett fő hadvezére, hol hetven esztendős korában 1650-ben meg is holt a' királytól 1-ső Károlytól lewini grófsággal tiszteltetvén meg.

Hasonló hírt nevet szerzett magának *Wal-*

1) Bayle Péter azt jegyzi még meg rothesi Jánosról, hogy Lindsai Annat Craivford gróf' leányát vette nőnek, kitől két leányai maradtak, a' nagyobbikat Haddington gróf (hamiltoni nemzetségből) a' kissebbiket Montrose marquis vették feleségül.

ter János' fija, ki X-dik balkányi báró volt. Még igen fiatal korában lépett a' német császár' szolgálatjába, Wallenstein' megölettetésekor hívsége' jutalmául Ezered tulajdonos lett, 's III-dik Ferdinand német országi grófsággal, fővezéri 's titkos tanátsosi rangal tisztelte meg, 's egyszer'smind a' tót országi 's petriniai határszél' helyeknek fő kormányosa lett. Rómában 's a' török udvarnál követségeket viselt, nevezetesen az 1664-beli békét ő írta egyik alá, 's gyóntató atyja Taffner Pál jesuita, ki is adta konstantzinápolyi követségéről szóló tudósítását. Megholt Walter Bécsben 1667-ben 61 esztendős korában; nője volt *Dietrichstein Francisca*, Dietrichstein Maximilián herczeg' leánya, kitől gyermeke nem maradván, unokáját 14-dik balkányi báró András' fiját *Jakabot* nevezte ki maga után örökösnek.

Ez a' Walter volt az, kiről Lambecius Péter a' bécsi császári könyvtárról írt munkájában (LII. c. IX.) emlékezik, azt írván, hogy ő t. i. Lambecius császári parancsolatból Budára jött le (1666-ban 25-dik Febr. Martius' 24-dikéig) hogy a' Mátyás király' könyvtára' maradványait átvegye, ha azt lehetséges volna a' török kormánytól kieszközleni. Lelesz Walterhez is mint török követhez elküldetett a' császári részről készült útasítás, ki is a' budai basánál közbevetvén magát engedelmet nyert arra, hogy Lambecius megnézhesse a' könyvtárt, melly már akkor egy kriptában öszvehányva vetve volt, mint Lambecius írja, ki Walter' fogadott fijával ment oda, 's mintegy három vagy négy száz darabból állhatott az egész könyvtár, azok is többnyire nyomtatott könyvek voltak a' földön mocskoson 's poroson elszórva. Emlékezetül három kéziratot vitt fel magával Bécsbe, u. m. Naziazén György 's

Augustin' némelly beszédeit, 's Janus Pannonius' verseit.

Walter' fogadott fija *Jakab* szinlugy elhiresedett a' maga idejében, 's lépcsőnként magos katonai polczokra hágott fel. Elvette feleségül Liechtenstein Maria Theresiát, a' troppaui herczeg Liechtenstein Károly' leányát, kitől gyermekei nem maradtak. A' laurus laeslaeana illy czímmel illeti: „Jacobo S. R. I. Comiti de Leslie, Libero Baroni de *Balguhane*, Domino Neostadii ad Mettoviam, Pettovii, Pernegg etc. S. C. M. Camerario et Consiliario Actuali Intimo, Consilii aulae Bellici Inter. Austriae Praesidi, Generali Campi Marschallo, pedestris regiminis Colonello."

Mi borostyánokat fűzött homlokára Leslie Jakab katonai hosszu pályautján illy fő rajzokban állítja továbbá szem elibe az iró: „Tu ex viginti, quibus per Germaniam, Hungariam, Belgium interfuisti proeliis, nunquam victus, plerumque victor discessisti: intra ultimum tantum biennium, quo ante graviorem aegritudinem tuam castra frequentare licuit, Viennam introducto opportune praesidio inminentem, contra hostem provide munivisti, et allatis postmodum a te ipso inter primos suppetiis, eius eliberationem insigniter promovisti, Tartaros a superiori Austria non semel fortiter rejecisti; Virovitizam, Bresoviazam, Slatinam aliaque propugnacula, barbaris caesis e caesareis finibus longe lateque in Slavonia propagatis feliciter expugnasti, pauca tuorum millia ad Ternovizam contra ottomanici exercitus robur rara industria et fortitudine servasti, ac demum ad gloriae tuae cumulum pontes Eszekianos, et civitatem inter hostes cum exigua militum manu plurium dierum confecto itinere flammis injectis andacter incinerasti, fe-

stivisque quasi ignibus tuos triumphos adornasti. Quod si biennio solum tot et tantas laureas messuisti, quot hactenus et quantas messuisses, si infirma valetudo tua permisisset?“

E' balkányi ágból való volt *Leslie Sándor* is, ki az orosz nagy fejedelem' seregénél szolgált, Smolensk' kormányozója volt, 's 95 esztendős korában 1661-ben holt meg, mikor is az orosz seregnél hét ezeredest, több kapitányokat 's más apróbb tiszteket számláltak, kik mind a' Leslie nemzetségből valók voltak.

Nevezetes személy volt még a' balkányi ágból *Leslie János* is, Malcolm fija, a' harmadik balkányi báró *András* unokája. Édes atyja a' maga idejében nagy törvénytudó ember volt, beútazta Angliát, alsó Németországot; franczia 's olasz országokat, 's megholt 1554-ben. Fija kedves embere volt a' szerencsétlen Stuart Máriának, kinek mint prépost, majd később rossei püspök belső titkos tanátsossa volt, a' királynénak fontos szolgálatokat tett, érette Angliában fogságot is szenvedett, Rómát, Bécset 's más udvarokat öszvejárt, csakhogy a' királyné életét megmenthesse, a' többek közt Skótzia' historiáját is megírta. (2)

Ha a' Leslie familia szélesen elterjedt a' britt földön és Europa' más országaiban, nem kevésbé virágzó lett a' másik magyar származatú

---

2) 1832-ben holt meg az edi burgi egyetem' híres professora, mathematicus 's természet' vizsgáló *Leslie* november' második napján skótziai jószágában, kinek mint a' hálai tudós újság irja, professorsága évenként 700 font sterlinget hozott be (l. Intelligenz Blatt Nro 11. Februar 1833).

Drummond familia is, melly mint mondatott Móritz magyar főnemestől vette számazását. Ez a' Drummond Móritz III-dik Milcolomb skótus királytól sok jószágot kapott Dumbarthon megyében, 's a' mellett a' lennoxi sénéschalli hivatalt nyerte el. (3) Szintúgy kedvencze volt a' király-

---

3) Mind a' *Seneschal* mind a' *Mareschall* vagy Marschall hivatalok megvóltak hazánkban már II-dik András király idejében Schmitth in episcop. agriensi T. I. p. 120 közli a' vaticanumi kéz írat' egy részét, mellyből ki tetszik azon fő emberek' neve, kik a' királlyal a' szent földön jártak, kik közt *Demeter* Senescalcus, *László* Marescalcus hivatal czímmel illettetnek, későbben is u. m. 1459-ben a' seneschalli hivatal főméltóságúnak íratik. „Praeterea sunt plures nobiles, qui quodam modo statum Baroniae seu alium honestum statum ultra caeteros nobiles habent, tales pro honestiori statu suarum uxorum nobiles in munere juxta aestimationem dictorum connumeratorum in domibus suis relinquere poterunt, omnium tamen castellanorum et nobilium *Senescalli*, *Dapiferi*, *Pincernae provisionis Curiae* per connumeratores ante connumerationem in huiusmodi eorum officio repertorum ex quacunque causa domi remanentium Jobbagiones connumerentur per connumeratores praedictos" Kovách ich vestigia Comit. T. I. art. 37: 1459.

Mind a' két hivatal nevével együtt a' külföldről jött hozzánk át, 's a' *seneschall eredetileg* öreg szolgát a' Mareschall ló szolgát jelentenek, az egyikben a' deák *senex*, a' másikban a' *marha* (kezdetben appellativum vagy köz nevű szó) mind a' kettőben pedig a' *szolga* szók rejtezkednek. Grimm írja a' Senescallus szóról. „A' német nyelv közép idejében *Scheneschalt* az a' mi a' román nyelvben Seneschall. Wolfram él már a' szóval, de nem sejdítette hogy abban a' régi német *Sini-Scalc* (primicerius aulae, ältester Hofdiener) lappang. A' román nyelvben lehetett *seneschaler* ige is, részesülője *seneschalant*, melly írás mód jobb lenne a' seneschaltnál: Deutsche Grammatik I. 420. más helyt írja: „*Sineigs* annyi mint presbytes a' goth nyelvben, Ulphilas él már a' *sineigs*

nénak, kinek egyik udvari kis asszonyát vette nőül, a' kitől lett *Milcolomb* nevű fija, ennek

---

szóval, 's nem a' deák senex utánozása az, hanem egy szó azzal, melly az egyszerű *sin* vagy *sins* gyökből származott, mellynek harmadik lépcsőzete az öszvehasonlításban *sinista*; a' második *sinisa* = senior nem volt szokásban, ellenben a' deák nyelvben az első forma *senimus*, *senissimus* nem divatozott. Hogy a' Burgundusoknál is a' harmadik lépcső ugymint *sinist* volt szokásban Ammianus Marcellin (28, 5) bizonyítja. A' többi német dialectekben a' *sin* gyököt nem lehet többé kimutatni, hanem a' régi frank nyelvben fenn maradt *siniscalcus*, *senescaleus*, később *senechal* melly annyi mint = der älteste Hausdiener. Lithván nyelvben is *sénas* = alt, második lépcsőzete *senézuis*, harmadik *sénausas* (l. c. III. 617. 618. 659). Jäkel a' *senatus* szót is a' *sineigs*re viszi vissza „Senatus = Sinistans hiessen bei den Burgunden und Westgothen Oberpriester und alte Männer von sineigs = senex. Auch bei den Alemannen nach Ammianus Marcellinus *Seniscalcus* der älteste und Vorsteher unter den Dienern." (l. der germanische Ursprung der Lateinischen Sprache Berlin 1830. p. 50).

A' *mar*, vagy *marha* szóról írta már Leibnicz meg: „Celtis dudum *Mar* erat equus, unde Pausanias prodidit triplicem equitum ordinem illis dictum *Trimarchiam*: vox *Mare* nunc *Maere* notissima antiquissimis Teutonibus (quibus Mareschallcus qui equis prae est) nunc quoque superest apud Germanos." Ez a' szó úgymond Leibnitz meg van a' chinai mandschu Tatároknál is, mint Grimaldi bizonyította, 's a' praekopi Tatárok is így hívják a' lót, a' mit a' lengyel király Zobieszki János köztök meg is értett (Opera omnia T. IV. P. II. p. 187,) *Marra*, Hüllmannban keltogerman szó = ló, honnan a' görög μαρρᾶ (marrha) Pausaniásban, ki azt egyenesen kelta szónak vallja (l. Histor. chronologischer Versuch über den Keltisch germanischen Völkerstamm, Berlin 1798. és Creutzer magyarázatját Pausaniás' helyére Jahrb. der Liter. LVII. B. p. 42. LXI. B. p. 174. *Maherrie* északi Afrikában Tripolis 's Fesan tartományban Dromedard jelent, az arabs *Mehriet*-

fija *Móritz*, ennek *János*, ennek II-dik *Milcolomb*, ennek III-dik *Milcolomb*, kit kicsi terme-

---

ből máskép *Mehr* tartománytól Menniszki és Wankuli szótarjai szerint (Hammer Jahrb. der Lit. LVIII. B. p. 44.) Adelungban *Mähre* különböző formáji *Marah*, *Mar*, *Märe*, *Mere*, *Myra*, *Merry*, *Mare*, *Mär*, *Maerae*. A' salikus törvényekben u. m. *Marescalcus* olly lovász, ki 12 lóra ügyelt fel, később Comes stabuli, honnan a' franczia *Connetable* szó = Constabularius. Königshofen alsatiai chronikájában, mellyet Soltau felhoz Adeluughoz való toldalékjaiban, már az Alemannoknál meg volt ezen hivatal, kiknek törvényeikben az áll „*wenn ein Mareschalk, der über 12 Pferde gesetzt ist, getödtet wird* etc. (l. Bochártot is Geographia Sacra Lugd. Batav. 1707. p. 675, 1195, 1212) Verantz öt nyelvű szótárában a' dalmat *merx* vagy *merch* soroztatik a' magyar *marha* szóval öszve. Schmidt mongol grammatikájában is Morin mongolul = ló, többes számban Morit Morin-t helyett (l. Jahrb. für Wissenschaft: Kritik. 1836 Nro 93.) Grimm német grammatikája még több formájit is adja a' szélesen elterjedt *Mar* szónak, mellyek még inkább közelítnek a' magyar *marha* szóhoz, p. o. *mear* angelsaxul = ló, régi felső német nyelvben *marah*, középidőben *mark*, *mer-iha* és *mer-ha* régi németben = equa igazi formája ugymond *maraha* vagy *marahja*, miből lett *marihja*, *merihja*, *mariha* a' casseli glossariumban *mar-he* = equa, angolul *mare* németalföldön *merrie*, északi nyelvekben *meri* (l., 237, 639. II.: 315. III.; 327.) Bochart a' szentírásban megemlített állatokról egy nagy könyvet írt, mellyben a' *marha* szoról egész értekezés áll; felhozvan a' szent írást magyarázók' értelmeit a' 'sidó *Meri* vagy *Maria* szóról (מרי) mellyet ő kövér zömök ökörnek magyaráz, arabsul *mari* articulussal *al mari*, de meg jegyzi azt is, hogy ez a' szó minden kövér, hízlalt állatokra, mellyekkel áldoztak kiterjesztetett. (l. Hierozoicon edit Clodii Francof. ad Moen. 1675. LII: c. 28. p. 282—286) A' mi a' *szolga* szót illeti, melly a' seneschall 's Marschall szóknak második része, azt nyelv magyarázóink közönségesen eddig a' sláv nyelvből magyarázták, kivévén a'

téért *Beggnek* is nevezték, a' ki a' lennoxi Malduin gróf' leányát Adát vette nőnek, kitől négy fijai maradtak, u. m. *János*, *Móritz*, *Tamás*, *Walter*; ez utolsó királyi titoknok volt. Móritz

---

debreczeni grammatikát, mellyben mondatik *szolga a' kit szólítanak.* Gyarmathi az orosz *szluga*, dalmat 's lengyel *sluga*, *slughee* cseh *sluha* szókkal szorozza öszve (vocabularium Bécsben 1816. lap 75) de elkerülte figyelmét, hogy a' régi német *Schalk* épen az a' mi a' magyar szolga. Adelung' nagy szótárában der *Schalk* = ein Bedienter, Knecht, régen ugymond leginkább használtatott a' szó azokra, kik szolgáltak. Ulphilásban *Skalks*, Kéroban *Scalcha*, Ottfriedben *Scalc*, svédül *Skalk*, Isidorban *Scaalih.* Adelung azt hiszi hogy a' szógyök *Schal*, minek származékjai *Schalich*, *Schalch*, *Schalk* 's tb. *Schalen* ige több jelentései közt sebes dolgozást, mozgast jelentett. A' *schalk* szolga értelme mellett jelentett még csalfa, tolvaj embert, de ez csak képeslegi jelentése, mert a' szolgákat rendesen csalóknak tartották. Grimmben a' got *skalkinôn* = szolgálni így hajlíttatik *skalkin*-ô = szolgálok. *skalkin*-ôs = szolgálsz, *skalkin*-ô = szolgál; *skalkin*-ôm = szolgálunk, *skalkin*-ôth = szolgáltok, *skalkin*-ônd = szolgálnak; ugyan csak nálla *verschelken* a' német nyelv' közép korában = servum facere, *verschalkte* = servum fecit *schale* = servus (l. 377, 849, 948.) A' svab dialectben *schlug*, *slug* = ravasz, svédül *slög*, islandul *slaegr*, mellyeket Schmid a' *lugen* igéből származtat, ellenben a' *schelk*, *schälk* svab szókat = krumm, schief, a' görög *χωλὸς*, *ϭχολιὸς φολκος*, a' deák valgus, a' svéd *skaelg* szókkal rokonítja öszve, mondván hogy a' *schalk* szónak mint a' deák *Fur*-nak kettős értelme van, ugymint szolgát és csaló embert jelent. (l. schwäbisches Wörterbuch mit etymol. und historischen Anmerkungen Stuttgard 1830. p. 457. 469.) Verántzban *szluxiti* dalmatul = szolgálni, Otrokótsi pedig az Erdélyben ma is divatban lévő *szválok* vagy *szálok kiendnek*, így magyarázza = *szolgálok kegyelmednek*, 's régi magyar köszöntésnek 's felszólításnak mondja az ebédi poharazás közt. (l. Origines Hungar. Francquerae 1693. p. 317.

Strathem Seneschall' leányát vette el, Tamás balfroui báró lett. János a' legnagyobb testvér szüntelen ellenségeskedésben élt Monteith Jánossal, kinek familiája régen gyűlölte a' magyar fajú Drummondokat. Ez a' Monteith János volt az, ki a' híres királyi helytartót Wallace Wilhelmet elárulta, 's pénzért az Ángolok' kezébe játszotta, ki a' lennoxi grófságra ásítozott, melly Drummond' János' kezében volt. Sokszor csatázott a' két familia egymással, mígnem végre Monteith meggyőzettetett, kinek három fijai életeket is elvesztették a' bajviadali csatákban, mikor aztán a' király kéntelen volt békességet parancsolni a' feleknek, mellynek kötésére az ország' nagyjai megjelentek, kik azt pecsétjeikkel 's nevek' aláírásával megerősítették. E' békekötésben lekellett mondani Drummond Jánosnak a' lennoxi grófságról, minthogy Monteith Jánosnak három fijai halva maradtak a' bajviadal' helyén. Hogy meglett a' béke, Perth megyébe ment lakni Drummond János, hol még sok birtokai voltak. Felesége volt Montifex Wilhelm Skótzia' főkintstartó leánya, kitől nagyobbik fija II-dik Milcolomb nőnek vette *Douglas Isabellát* a' douglasi gróf' leányát. Kimutatta magát IV-dik Milcolomb az Ángolok ellen folyt csatákban, nevezetesen Otterburnál, hol az Ángol sereg' fővezérét Percie Ralphot fogságba ejtette, miért is egész életére nyugpénz fizetést huzott a' kincstárból. Testvérje Wilhelm Airth báró leányát vette el, kivel kapta a' carnocki baronatus' jószágot.

Drummond Jánosnak voltak még négy leányai, a' nagyobbikat, u. m. Anabellát III-dik Robert skótziai király vett el, kit a' skotus historikusok nem győznek eléggé magasztalni okos magaviseletéért, 's asszonyi szelíd voltáért. Ez a' Drummond Anabella volt I-ső Jakab királynak

az anyja; testvér húgai is mind főházakhoz mentek férjhez, mi úton a' Drummond nemzetség mind férjfi mind leány ágon szélesen elterjedt Skótziában, 's nagy jószágoknak lett örökese.

Negyedik Milcolombnak nem voltak gyermekei, 's testvérje *János* vette el örökét, kinek a' gazdag Orkney gróf' leányától Er'sébettől három fiju gyermekei 's egy leány maradtak, melly utolsót Kinnáird Tamás báró vett el, az ifjabbik fija János Madera szigetbe ment lakni, hol maradékjai még a' XVII-dik században virágzó állapotban éltek. A' nagyobbik fija *Walter* Ruthwen házba házasodott, 's atyja lett V dik *Milcolombnak*, ki Murray Máriát vette el, *Jánosnak* a' dumbláni püspöknek, 's *Walternek*, a' leideriefi bárónak, kitól jő le a' *Blair Drummond* nemzetségi két ágazat *Newton* és *Gardrum* megkülömböztető praedicatumokkal.

Ötödik Milcolombnak fijai voltak Mylord *Drummond János* ország' pairje, *Walter*, deanston, *Jakab*, corrivechter, *Tamás*, drumminerod' urai: ez utolsótól származnak le az *invermay*, *caltmalindre*, *commrie*, *pitcairns* praedicatumú familiai ágazatok.

Drummond János V-dik Milcolomb' nagyobbik fija nőnek vette Lindsei Ersébetet, a' híres Craivfurd gróf' leányát, ország birája volt Skótziának, megvásárlotta egyik atyafijának a' concraigi bárónak minden birtokait Strathem megyében, hol a' király' kegyelménél fogva örökös Seneschall lett. Nagy szolgálatokat tett IV-dik Jakab Skótzia' királyának, ki ellen némelly nagy urak öszveesküdtek; 's azoknak mesterkedéseit felfedezte, és foganatlanokká tette. Még is a' király halála után minden birtokaitól 's tisztségeitől megfosztatott, mert pofon ütötte a' parlament' küldöttjét, ki őt törvény elibe idézte, hogy sze-

mélyesen jelenne meg a' parlament előtt, 's adna számot a' királyné házassági szövetségéről a' lennoxi gróffal. Azonban a' királyné, és több nagy urak' közbenjárására később mégis visszanyerte mind birtokait, mind tisztségeit. Négy leányai voltak, kik közzül Margitban IV-dik Jakab király olly szerelmes lett, hogy titkon öszveesküdne vele, hosszasnak tartván az időt, mig Rómából meg érkezik a' pápai engedelem a' közel vérrokonság akadály elhárítása végett. E' titkos egybekelésnek egy leány magzat lett gyümölcse, kit idővel Hunthy gróf vett el. A' pápai engedelem később csakugyan elérkezett Rómából, de már akkor a' Drummond ház ellenségei annyira vették a' királyt, hogy házasságát közönséges tudomásra nem hozta, és így az irígység czélt ért, melly nem akarta, hogy az ugy is elhatalmasodott Drummond ház két királynét adjon Skótziának.

Margit' testvér húgai voltak *Ersébet* Angus grófné, *Euphemia* Flemming, *Annabella* Montrose uraságok' házas társai. Drummond Wilhelmnek, Drummond János' fijának felesége volt Campbell Isabella, az argylli grófnak leánya, kitől *Walter* és *András* fijai lettek. Wilhelm nyilvános familiai háborúra ereszkedett a' Murray familiával, 's mivel barátjai a' Murray ház' némelly tagjait egy templomban elevenen megégették, ő, ámbár ártatlan volt is a' dologban, halálra ítéltetett 's fejét vesztette. Nagyobbik fija András bellichloni báró lett, 's külön familiai ágazatnak lett törzsöke, mellynek utolsó férjfi ivadéka Drummond Móritz négy leányokat hagyott maga után hátra, kik Angliában mentek férjhez, és ott nagy szerencsét tettek.

Drummond Walter a' felebbi Wilhelm' nagyobbik fija Groham Ersébetet, a' montrosi gróf' leányát vette el, kitől született *Drummond Dá-*

A Dunántúli Református Egyházkerület PÁPA

vid, kinek felesége *Stuart Margit* volt, az albaniai herczeg 's Skótzia' királyi helytartó' leánya, ki is férjfi gyermek nélkül elhaláłozván, másodszor elvette *Ruthven Liliát*, kitől öt leányai lettek, u. m. *Johanna*, montrosi János gróf' nője; ki Skótzia Cancellárja, 's királyi helytartó volt, *Anna*, marri grófné, főkincstárnokné, *Lilia* Crawford grófné, *Katalin* tullibardini grófné, *Margit* Keir grófné.

Drummond Dávidnak voltak két fijú magzatjai is, u. m. *Patrice* és *Jakab*, az utolsó Maderly ura volt, és tőle szakadtak le a' *strathallani* vicomtok, és a' *marcham* bárók. Drummond Patrice nője volt *Lindsei Margit* Crawford gróf' leánya, ki az *Edzel* ágazatnak lett törzsöke. Leányai voltak *Katalin* rothesi grófné, *Lilia* dumferlini grófné, *Lauderdale*, *Kelli*, *Balcarres*, *Cathness* grófnék' anyja. *Johanna* roxburgi grófné, 1-ső Károly király' gyermekeinek nevelője. *Anna* Torray Barclay, *Ersébet*, Elphinston Mylord nője. Az itt előszámlált leányokon kivül két fijai is voltak Drummond Patricenak, u. m. *Drummond Jakab* és *János*, az első jókor megholt, a' másodiknak négy fijai és két leánya maradtak. Fijai közzül *Robert* Franczia országban holt meg. *János* a' *logy Almond*, *Wihelm* a' roxburghi, 's bellandini ágazatokat formálták. *Jakab* (e' néven II-dik) perthi gróf Gordon Annát vette el, huntley marquis' leányát, kitől két fija 's egy leány születtek. A' leányt *Anna* nevűt *Errol* gróf Skótzia' örökös marschallja vette nőnek, a' fiúk közzül *János* II-dik Jakab' nagy Britannia' királya' titoknoka volt, ki kétszer házasodott meg, második felesége a' régi híres *Wallace* házból való volt, mind a' két házasságból több gyermekei lettek.

János' testvérje *Drummond Jakab* (harmadik e' néven) Skótzia' cancellárja volt 1684-ben, de későbben kéntelen volt hazáját elhagyni, 's Rómába venni magát, hol vallásos buzgóságáért nagy tiszteletben tartatott. Ennek fija volt Mylord *Drummond Jakab*, ki 15 esztendős korában a' párisi academiát oda hagyta, magát a' kiűzött szerencsétlen *Jakab* királyhoz csatlotta 1689-ben, mikor az Hiberniában kikötött, jelen volt a' Londonderri, Newton, Butler, Boyne mellett történt csatákban, azután a' Királlyal visszatért Francziaországba, 's tanulását folytatta, végre beútazta Európa' nagy részét, 's visszatért Skótziába, hol meg is holt.

E' familiai jegyzékek a' Drummond nemzetség' levéltárából közöltettek, melly hajdan gazdag volt oklevelek' tekintetében, de az 1688-ban történt angol revolutio 's tronus' változtatás következésében sok írományok elpusztultak vagy eltévedeztek abból.

Mind a' Drummond mind a' Leslie nemzetségről 1695-ben készültek angol földön az itt érintett tudósítások, mellyeket Bayle Péter historiai szótárába felvett, 's azoknak közlését elég érdekesnek tartom, hogy további vizsgálatokra hazám' tudósait felébresszem.

A' mi a' Leslie familia' *balkányi* praedicatumát illeti, mellyet az már mint láttuk a' XIV-dik század' első felében viselt, arról közönséges nyelvtudományos jegyzéseket fogok tenni, figyelmeztetvén az olvasókat előre, hogy az utolsó orosz török háború végzetével is az orosz fővezér *Diebitsch* e' praedicatummal tiszteltetett meg az orosz udvár által, hogy a' *Balkány* hegyek' szorossait szerencsésen áthágta, 's a' török sereget ez utolsó védfalától is a' fővárosnak megfosztotta.

Az Athenaeummal együttjáró Figyelmeztető 1-ső számában a' *balkány* és *bakony* egy szónak vétetnek, 's *erdős hegysor* értelemben magyaráztatnak. Értekező szükségesnek tartja mind a' két szót egymástól szorosan megkülömböztetni, mert mind származatjok, mind értelmek' elágazásai azt megkivánják. Mind a' két szó az emberiség' ősi korából jött át hozzánk, mellyeknek fejtegetése a' magyar olvasó közönséget azért is érdekelheti, mert mind a' két szó gyakran előfordul a' magyar hon' történeteiben, 's a' föld' leírásban; miért is azoknak eredeti jelentesekről, széles elterjedésekről szükséges alapos esmeretet szerezni.

Szólok először a' *balkány* szóról, az adatokat szám szerént felhozva, hogy az átnézés 's visszaútasítás azoknál fogva könnyebben eshessék meg.

1) Bihar vármegyében még a' XIII-dik században is, míg a' mongol pusztítás be nem következett, nagy népességű helység volt *Baalkh*, parochiával fényes, mellyet akkor a' *Beche Gregor* nemből való *Apa* nemzetség birt az 1298-ban költ záloglevél szerént, melly eredetileg meg van a' szénási familiánál, hiteles párban pedig a' Bethlen gróf familia' levéltárában. Az ide tartozó hely így van ez oklevélben. „Praefati Gregorius et *Jacobus* (filii comitis Apa, filii Joannis) item *Gegus* ac *Geleth* (Gegus filius Nicolai Geleth filius Bech de genere Bechegregor) quandam possessionem ipsorum haereditariam *Baalkh* vocatam in Comitatu Bihoriensi existentem, ecclesiam in honorem beatissimae virginis in se habentem vacuam et habitatoribus destitutam — — — — praefato magistro *Ladislao* (filio Hegun) tam ratione proximitatis quam etiam pro ducen-

tis marcis grossorum Budensium dedisse, donasse— sunt confessi viva voce."

Balk és *Drág* székel főispánok voltak 1387 körül, mint a' Székel Nemzetről írt historiai munkámban elő van adva. (Enyed 1829). A' ritus explor. veritatis czímű káptalani jegyzetekben két *Bulcan* helység említetik 1217-ből, ugyan ott villa *Belk* 1235-ből. Kákoni Istvánnak (de Vitka) szóló, 1615-ben költ adomány levélben *magyar Belkén* helység is előjő Erdélyben, melly a' balkán szónak csak módosítása, 's ez a' helység felső vadászi Rákótzi Zsigmond' részére költ adomány levélben 1643-ban már *magyar Beolkénynek* íratik. (Benkő Jósef' okleveles gyüjteménye mss).

Torda vármegyében, hol magyar Bölkény fekszik, van *Oláh Bölkény* helység is, és Görög' magyar átlássában *Balkány* folyóvíz Szathmár, *Balkány* helység Szabolcs vármegyékben jegyeztetnek fel.

2) Miképen a' magyarföldön *Balk* 's *Balkány* hely és nemzetségi nevek divatoznak, ugy az egykori magyar birtokban Serviában is a' *Bulk* nemzetség virágzó volt. Hogy a' *Bulk* is a' régi baktriai Balk város' nevének csak módosítása Malcolm' persiai historiájából következtethetni. (l. a' 3-dik számot). E' *Bulk* nemzetségről írja Herbelot: „Bulcogli annyi mint Bulc' fija, így nevezik a' Törökök Servia' despotájit, minthogy az első, ki megkapta Istvántól Bulgaria' királyától e' tartományt, Bulc Lázárnak nevezte magát. Ez a' Bulcogli vagy serb dialectben Bulcovitz első serviai despota ütközött meg Cosovánál az Ottománok' 3-dik Sultánjával 1-ső Amurathal a' hedzsira 791d. esztendejében, kit a' Sultán ön sátorában tulajdon embereivel öletett meg. 4)

4) Biblioth. Oriental. Paris 1783. T. II. p. 79.

3. Térjünk most által Á'sia' egyik legrégibb városára, melly *Balk* név alatt régen mint ma esmeretes. Malcolm, ki háromszor viselt ángol követséget Persiában, írja, hogy *Bulkh* vagy *Balkh* város a' régi persa királyok' lakhelye volt sokáig, fekszik az északi szélesség 36° 21′ 's a' keleti hosszaság 65° — 26′ közt, ugy véli hogy *Kaschomours* volt az első király, ki ellenségeit meggyőzvén oda ment lakni. Régen roppant nagy város volt; de ma nyomorult faluvá lealacsonyodott Elphinston' jegyzetei szerint, ki *Kabul* 's *Balkh* tartományokat be útazta. 5)

Halling a' legújabb földírati tudósítások szerint közép Ásiáról *Burnes*' útazása 's Aravsmith mappája után (London 1834) *Balk* várost az északi szélesség 36° — 15′ 's keleti hosszaság 67° — 20′ közzé teszi. A' régi *Irán* vagy *Medopersa* birodalomnak két *Balkh* nevü városa volt, egyik az Oxus folyóvíz mellett északra, melly Halling' kimutatásai szerint Ptolomaeus' *Zariospája*, a' másik délre esett amattól, a' görög 's deák írókban *Bactra regia*, a' Zendíratokban *Balkh Bamihan*, később *Balkh-Bami*, melly Hammer szerint is napkeletnek legrégibb városa volt, honnan a' miveltség kiindult. 6)

Ez a' Balkh-Bami, vagy Bactra regia volt az, mellyről írja Bohlen a' Zend nyelvről szóló értekezésében: „Primus ibi Pischdadiorum rex *Kaymors* urbem Balch fundasse perhibetur, quam usque ad Kayanidarum imperium caput regni mansisse uno ore profitentur scriptores orienta-

---

5) Geschichte von Persien Leipzig 1830. B. I. p. 9. Bekker' fordítása.

6) Hallings Geschichte der Skythen und Deutschen Berlin 1833. I. 330. és Jahrb. der Literatur IX. B. p. 32.

les“ 7); volt Párthiának is Balk nevű városa, máskép *Nisa*, mellyre érti Bohlen choronei Moses' szavait: „*Balha in regione Cusaeorum posita*“ a' mit pedig egyenesen a' baktriai Balkh városra kell érteni, mert az ujabb nyomozások a' Genesis' *Kusch* földjéről egyenesen oda útalnak.

Az ujabb időben u. m. 1825-ben. Mir Murad Bey foglalta el Balkh várost, elűzvén onnan a' kabuli király helytartóját. Wolfnak ez időszaknál is újabbak tudósításai, mellyek szerint Balkh, kabul alatt volt darab ideig, azután független lett, 's ismét Bokhára alá esett, de nem akar adót fizetni, 's Bokhára gyenge arra, hogy erővel szedhessen adót ott. 8)

4) Burkhárd' arábiai útazásában az arabs osztályozott nemzetségek közt elő jőnek a' *Belkán* hegy' Arabsai is, egy újabbi orosz útazó pedig a' bakúi szüntelen égő naphta tűzről értekezvén azt írja a' többek közt. hogy a' naphta nagy kereskedés ágazatja ott, 's különösön *Balachan* város' lakossai dolgoznak a' kútakban, hol 121 tűzkútak vagynak, 344 embert 444 asszonyt tartanak foglalatosságban. 9)

Herbelot is említi Balkh várost „Abu Maascher al *Balkhi* kit közönségesen Abu Masarnak neveznek, csillagvizsgáló volt al Mamum Kalifa alatt, 's hihetőleg *Balkh* várostól vette nevét. Igy a' persa Kajánidák közzül a' negyedik *Lohorasb* nevű király e' városban lakván szintúgy *Balkhinak* neveztetett, miből a' Görögök Belokust csináltak.“ (l. lejebbb a' *Bilochus* szót 6-dik szám). Ugyan ez író említi még a' turk' faju

---

7) P. 51. vesd öszve Allgem. Welthistorie von Guthry und Gray B. IV. §. 435—460.

8) Nouveau Journal Asiat. Nro 49. és Nro 55. p. 95.

9) Jahrbüch. der Literatur LV. B. p. 52: és Nouveau Journal Asiat. Nro 64. p. 382.

Bilkhan népcsoportot, mellyet némelly írók *Belgiánnak* írtak, melly a' seldschuki királyoknak engedelmeskedett. Ezek a' kozár Turkok azok, kiket a' görög 's latin írók Heraklius 's Kosroes közt folyt háborúkban *Ararien* név alatt emlegetnek. — Egybenköttetésben áll ezzel a' mit Eichhorn a' gassáni arabs országról ír, hogy az Ammoniták' és Moábiták' régi lakhelye Syriában *Balkaa* nevet viselt a' XIII-dik században *Hauran* vagy is a' régi Ituraea mellett. Hottingernél *Haran*, *Haranaei*, *Ararien* változtatásokban jőnek elő, hol Jakut arabs föld iró is két *Balka* nevü helységet jegyzett fel 10). A' kiholt *Harinai* fő nemzetség' neve Erdély' történeteiben egykor innen felvilágosodást nyeréndhet, ha az Ismaeliták' vallásos és politikai történetei a' magyar honban egykor a' keleti kutfőket jobban használva ki lesznek dolgozva.

5). Lássuk most már miképen magyarázták a' tudósok *Balk*, 's *Balkány*' szók' értelmeit.

Bayer és Hyde Tamás Balk' város' nevét az ott találtató sok tölgyfától magyarázzák „fluvius Balk — írja Bayer — qui nunc Dehasch dicitur, quatuor ab urbe parasangis ex montibus ingressus per suburburia Balchi Oxum petit duodecim ab urbe parasangis dissitum. Persae urbem Balch ab ilicibus quae istic copiosae sunt, dixerunt: sed iidem Persae plerumque cum adjecto *Balch Bachara* efferunt; atque sic quoque Indi *Balch Bukara*. Non credo Balch Bucharorum, sed Balchum Bactrianum persica voce *Bachter* eum in modum depravatum.“ 11)

---

10) Herbelot Bibl. orient. T. III. p. 264 és 557, ismét T. V. p. 230, Fundgruben des Orients VI. B. III. Heft. és Hottinger Historia Orientalis Tiguri 1660.

11) Bayer Historia regni Graecor. Bactriani p. 17.

Herbelot, úgy látszik a' város' nevét onnan magyarázza, hogy azt víz veszi körül. Balkh város czikkelyben írja, hogy az Khorasánnak egyik fő városa volt, feküdt az Oxus' folyóvíz' eredeténél, mellyet azért gyakran *Balkhe* víznek is neveznek. *Balkhiden*, vagy *balgiden* persául annyi mint *accueillier et embrasser un ami*, miképpen a' barát átkarolja barátját, ugy ez a' víz is körül övedzi a' várost.

Halling a' *Balkh* szót közönséges névnek — appellativum-nak veszi, melly ugymond több keleti nyelvekben várost jelent, p. o. Aboulghási históriája franczia fordításában *Balik voulant dire en langue des Moguls une ville.* Ha már Hallingot követve a' *Balkh* szót a' mongol *balik*-kal egynek vesszük, ugy több *Balkh* vagy *Bálik* hely és nemzetségi nevekre akadhatunk még: p. o. a' magyar *Bálika* nemes familia Erdélyben ma is virágzik, hol a' Hunyad vármegyei 1702-ben készült öszveírásban mint régi nemzetség elő jő. Igy a' tordai hegyek esmeretes hasadéka Cseke József' tudósításai szerint régen *Bálika* várnak is neveztetett. A' prumiai ecclesia' javainak öszveírásában a' XI-dik századból olvashatni Leibnitznál *sunt in Balich mansa sex.* 12)

A' Klaproth által jegyzetekkel kiadott China' leírásában mongol uralkodás alatt említetik *Khan-Baligh*, melly kátai vagy is északi China' nyelvén *Tchoung-tou*, (residence du milieu) a' mi Peking város' régi neve, mellyet annak 1153-ban a' *kyn* dynastia negyedik uralkodója adott.

Rachid eddin persa íróban előjő Tübet' egyik régi nagy városa *An-balik* név alatt. Ugyan csak Klaproth írja a' Mongolok' Arméniába való becsapásaikról készült értekezésében, hogy *Ber-*

12) Collect Etymolog. edit. Eccard. P. II. p. 508.

balech kara kháta (fekete káta) földön egy város, mellyet ma a' Mongolok *Barkoulnak* hivnak a' közel fekvő Barkoul tó miatt. E' városon útazott keresztül *Hethum* árméniai fejedelem a' XIII-dik században, hogy a' mongol fő chánt felkeresse, 's innen ment, *Bich-Bâlik* városba (pentapolis) a' régi Ojgurok földjére, melly városnak ma *Ouromtsi* a' neve. Hethum fejedelem' útazásában említtetik meg *Ilan-baleck* is (kigyók városa) mellynek ma már csak romjai vagynak meg; hasonlókép egy más város is volt *Djam baleck* név alatt a' boulkátsi tónál, melly ma *Dzeng* várnak neveztetik. 13)

Reland Palaestina leírásában Danabá városról említi, hogy az *Balakh* Edomiták' királya' fijának városa volt, 14) igy Buddaeus az ó testamentumi ecclesia' historiájában *Balakh* Moáb királyról írja, hogy az nagyon babonás ember volt 15) Herbelot is említ *Balak* nevű turk fajú chánt, ki Togrul Bég' ivadékjai közzül való volt. 16) Aboulghási históriájában nem csak Peking város *Chan-balik* név alatt jő elő, hanem a' mellett *Baliga* vagy *Balika* mongol chánról több helyen emlékezik (17)

Halling fáradhatatlan vizsgálódásai után az is világosságra jött, hogy *Balkh* vagy *Bâlik* nép lakta hajdan Balkh város' vidékeit Baktriában, 's onnan szivárogtak le az indiai Pendschab vagy öt folyóvizű nagy tartományba le a' *Bahlik* né-

---

13) Nouveau Journ. Asiat. Nro 64. p. 335. Nro 65. p. 464. Nro 70. p. 280.
14) Palaestina sacra Norimbergae 1716. p. 398.
15) Histor. Eccles. veteris Testam. Halae 1734, 1. 517.
16) Herbelot l. c. T. I. p. 395.
17) Histoire Genealogique des Tatars à Leyde 1726 p. 220 és 393.

pek, kikről Lassen de indica Pentapotomia írt értekezésében szól indus könyvek' nyomában. (18)

6) Egybenköttetésben áll a' tatár *bálik* szóval a' persa *belook* vagy jobban *baligh* szó is Hammer' észrevételei szerint Burnes' útjára, a' mi persáúl megyét (districtus) jelent. Ez a' *baligh* szó különbözik ugymond Hammer a' persa 's tatár *buluk* szótól, amaz a' német *Balley*, ez az orosz *polk*. (19)

Mivel Hammer a' német Balley 's a' persa *belook* vagy *baligh* szókat öszverokonítja, kérdés vajon a' magyar törvényekben olly gyakran előforduló *bilochusok*' (város' 's megye szolgálatjában lévők) neve némi felvilágosítást nem vehetne é innen?

Annyi bizonyos, hogy Adelung *Ballen* Dufresne *Bajulus* szók alatt a' *ballia*, *ballivia*, *balley* neveket város vagy bizonyos megyei bíróságnak magyarázzák, és *bilaif* szót Ulphilásban Angelo Mai, melly egyenesen idetart, ministernek (szolgának) fordít, a' mi a' franczia *baillif* 's olasz *balio*, a' Byzantinerek' βαίουλος-sa. (20)

A' magyar *bilochus* közelebb jár minden esetre a' persa *belook* 's *baligh* szóhoz, mint a' német *balley*, 's a' két hivatalnak természete is sokban egyezett egymással. (21).

Kálmán király alatt minden helységnek király birája az az Kelemen sajdítása szerint bilochusa volt, ki a' király nevében törvényt mondott, 's ha panasz volt, őt a' nádor kérdőre is vette. (22)

---

18) Halling l. c. p. 375.
19) Jahrbücher der Literatur 72. B. p. 52.
20) Schmid schvábisches Wörterbuch p. 39.
21) Schmid l. c. és az általa idézett Jahrb. der Literat. 10. B. a' siciliai bajulusokról.
22) Histor. Juris Hungar. Budae 1818 p. 91—94.

Kovachich az 1231-beli diaeta 5-dik törvényczikkelyére (*bilochi regales* fordulnak itt elő.) említ egy XVI-dik században készült magyar jegyzetet is, melly szerint a' bilochusok a' királyi birtokokban tisztviselők magyarul *király falu ispányi* voltak: de a' 13-dik törvényczikkelyből „*fures latrones per bilochos regales discutiantur ante pedes tamen comitis populi* méltán következteti, hogy nem csak királyi hanem más birtokokban is biráskodhattak. (23)

A' ritus explorandae veritatis czímű jegyzetekben *Pet et bulsu Biloti de Heves* említtetnek 1217-ből, kik bizonyosan bilochusok voltak, a' mi oda mutat, hogy e' hivatalnév különböző formákban divatozott, 's tán öszvefüggésben állott némelly hely nevekkel, mellyekre régibb okleveleinkben 's történet' íróinkban akadunk, mint p. o. *Bilak* hegy alsó Fejér vármegyében Borband helység mellett, hol az Ompoly víz folydogál, *Bilak* helység Dobokában, mellyet az 1702 ben készült vármegyei lajstrom, mint Csáky familia' birtokot hoz fel. Ugyan e' vármegyében említtetik 1246-ból *Byolokal* Gallus püspök' birtoka, melly 1282-ben *Bayolak*-nak íratik (24)

Az *Igen* és *Krakkó* városok' részére költ határlevélben 1238-ban mondatik „*et hinc vadit ad montem, qui respicit ad Marusium, et ibi habet metam cum Petro Bilocho.* (25)

Oláh Miklós *Vylak* várt említ Szerem vármegyében, a' ritus explor. veritatis czímű kézírat *Viloc* falut 1217-ből. Görög' átlásában Bilich puszta — Báts — *Bilok* más puszta (tótul bilke

---

23) Suplem. ad vestigia Comit. I. 82.
24) Benkö Milkovia P. II. p. 325 et sequ.
25) Benkö Jósef' okleveles gyüjtem. mss.

bjlek) Bereg- 's két *Billah* hely Posega vármegyékben hozatnak fel.

Már az illy nevű helyek egykor Bilochusok' lakhelyei voltak é? honnan a' nevezet rajtok maradt, mint némellyek vélekednek, vagy pedig bilochusi birtokok voltak? nehéz megmondani.

Én részemről hihetőbbnek tartom, hogy a' bilochus szónak nincs semmi köze a' persa *belook* vagy *baligh*, a' német *balley* a' góth *bilaif*, francz *baillif*, 's olasz *balio* szókhoz, mint egybe nem köthető az érintett hely nevezetekkel is, mellyek a' német *Bloch* a' tatár *bulak* szókkal öszve sorozhatók, 's a' *Ba'* .és Balkány szók' értelmeikből kimagyarázhatók. (l. lejebb Nro 8, 13, 15).

A' bilochus, ha nem csalatkozom csak a' deák *villicus* elrontása, mire a' középkor több példákat nyujt, és hogy a' *villicusok* biráskodtak, mutatják az oklevelek, p. o. 1246-ból, melly Gallus erdélyi püspök' számára kőlt: „Etsi Episcopus vel *Villicus* in reddenda justitia negligentes fuerint, aut remissi, vel tum arduum esset negotium, quod ipsi justitiam facere non valerent, ipsa causa regiae tantum majestatis examini terminanda deferatur. (26)

7. Minekelőtte tovább mennénk, figyelmet érdemel még az orosz *Polk*, *Polkan* nevű mesés centaurus' neve, mellyet ugy látszik Balkh város' nevéhez kell kötni, mert e' régi városból mindenféle secták és telepek terjedtek el, kik a' város' nevét magokkal vitték mindenhová, valamint az ott gyökerezett csudás meséket tovább terjesztették.

A' Zend íratokban e' város mindenütt *nagy*, *szent* és *tiszteletre méltó* városnak neveztetik,

26) Milkovia P. II. p. 326.

miképen Konstantzinápoly egy időben a' nép nyelvén kirekesztőleg *városnak* hivattatott, honnan a' török *istambul* vagy *stambul* szó. (εις την πολιν) Hottinger' említett könyvében sok bizonyításokra akadni a' Balkh-bol kiáradt tanítmányok 's telepek felett. Bayer még a' *Publicanusokat* is onnan származtatja (27) ámbár Herbelot azokat *Bulicaniah* czikkelyben hitelesebben köti Samosati Pál antiochiai püspök' nevéhez, ki Galienus császár' idejében tagadta a' szent háromságot, 's azért követői *Paulicianusoknak* nevezettek, magát pedig az Arabsok *Fuli al Schumischati* hívták.

Hammer írja Balkh városról: „Balkh büszkén nevezte magát hajdan városok' anyjának, mint egykor Mekka világ' anyjának neveztetett. Zoroaster' idejében Balkhban virágzott a' Magusok' collegiuma, 's ma is az igézők oroszul *Wolchwii* (Stepenaja Kniga 1. 342) nevet viselnek.“ (28)

Ezek szerint hihetővé válik, hogy a' *polk* 's *polkan* mesés nevezet is Balkh város' nevéből eredt, melly az europai népek' mythologiájába is átment, 's azt bizonyítja, hogy egyik nemzet' mesés hagyományjai a' másikéba szakadatlan befolyással voltak.

Az orosz nép' mondákat öszveszedte és kiadta Dietrich Antal Lipsiában 1831-ben, mellyek szerint a' sláv mythologusok *Popow* és *Kaissarow* említenek valamelly csudát *Lomonossow* és *Frediakowszky* után, melly mint centaurus félember 's fél állat volt *polkan* név alatt. Grimm Jakab védi a' *polkán* íratot, mellyet Dobrowszky *polkonnak* akart íratni, hogy a' sláv nyelvből annak jelentését megfejtse, mivel *pol* slávul an-

27) Historia Oshroena p. 308. 321.
28) Jahrb. der Liter. 72. B. p. 15.

nyi mint fél (halb) *kon* pedig = ló; de a' *polkán* nevet ugymond Grimm meg kell tartani, mert az orosz mythologusok is ugy írják, 's ez egy mesés csuda állat volt, melly a' monda szerint minden ugrásban hét mértföldet hagyott maga után hátra. Öszve talál a' mese, mint Dietrich a' fordító kimutatja, a' XII. és XIII. századokban Olasz 's Franczia Országokban már divatozott *Buova d' Antona* czímű románnal, hol *pulicano* áll; mihez Grimm még azt adja, hogy a' régi német Rother királyról írt költeményben nagy *Bulgân* név alatt jő az Óriás elő, melly nem más mint az orosz *polkán*, a' francz 's olasz *pulicano*. (29)

Már hogy e' mythologiában is a' tündéres *Balkh* és *Balkan* nevek játszák a' szerepet alább még hihetőebb leend, ha a' *Balkán* szó értelmei is kifejtve lesznek, itt azt érintvén csak meg, hogy Ysbrantides első orosz követ' chinai utazásában *Galchan* formában jő elő a' név mint város' nevezetje a' csudás chinai kapuk előtt, honnan Pekingbe (chan-baligh) ment az út egyenesen.' (30)

8) Eddig inkább csak *Balkh* város' nevét tárgyazták a' nyomozások, melly elágazásaiban *várost* 's *megyét* jelent ma is Ásiában; de vajon kezdetben is ez értelme volt é a' szónak? vajon nem *Balkh* város' nevéből ragadott é ez értelem a' szóhoz, 's első eredeti jelentése nem ment é feledékenységbe? illő gondolóra venni, mert az nagyon könnyen megeshetett, minekutánna tudjuk, hogy ez az anyaváros az ősi korban legfőbb szerepet játszott közép Ásia történeteiben, azért

---

29) Götting: Gelehrte Anzeigen 1832. 72-dik szám alatt.
30) Dreyjährige Reise nach China Frankfurt a. m. 1707. p. 138.

közönséges névvé is válhatott az ottan lakó, vagy onnan kiköltözött népek' nyelvében (l. példát erre Bukhara városban lejebb Nro 17. mongolul = tudós).

Véleményem szerint *Balkh* eredeti értelme *hegy* még pedig magos tűzokádó hegy vagy *Vulkán* volt, miképen a' *Balkán* szó is istenek' lakhelyét, és így viszont magos hegyet jelent. Azon közönséges észrevétel, hogy Baktria' hegyei közt vert magának első gyökeret a' tűz' tisztelet, hogy Baktria felett is északra a' Kaspium' balkányjai vulkánnal teljesek, hová az Indusok ma is búcsúra járnak a' szüntelen égő tűz' tiszteletére (l. feljebb a' 4-dik számot 's az orosz útas' tudósítását) mintegy igazolni látszik már előre is e' hozzá vetést, ha meggondoljuk, hogy mind a' két *Balkh* nevü város ugymint az északi Oxus folyóvíznél közel a' Kaspium' földhöz', mind a' déli, vagy is a' baktriai hegyek közt épült a' Magusok' lakhelyei, Zoroaster' tudományának fészkei voltak.

Ásiában ma is több hegyek viselik a' *bulak* vagy *bilak* nevet, p. o. a' kirghisek' földjén *Sara-boulak* hegy, meddig terjedt hajdan az Aral tó az öreg Kirghisek' száj' vallomásaik szerint, kik azt szüléiktől hallották. (31) Hires a' *Mingboulak* hegy is, melly Chokandnak északi határa. Babér fejedelem' emlék íratjaiban különös szépségeiért dicsértetik *Balakoh* hegy Turkistánban. (32) A' Német *Bloch* és *Belch* szók is szinte támogatják az értelmet (33) 's ha a' *Balkány* szó jelentéseit figyelem alá vesszük, még jobban ki fog tetszeni a' dolog.

---

31) France Litteraire 1835. avril.
32) Jahrb. der Literatur 72. B. l. c.
33) Schmid' sváb szótára l. c. p. 158 *Belch* lágy kimondás Berg helyett:

9. Ugyan is némelly tatár nyelvekben *Balkan* hegyet jelent, 's a' Kaspium' balkányjai *montes barkanii* névvel jőnek a' nyugoti írókban elő (34) miképen *bal-kr* északi német nyelvben egykor csomót, rakást jelentett. (35) De valamint a' *Balkh* szó mint láttuk több jelentéssel birt, ugy a' balkánynak is több értelmei vagynak, mert az erkélyt, folyosó vagy sétáló helyt, 's ablakot is jelent, de mindég úgy tekintve mint valamelly magos épület' részét. Hammer öszvehasonlítása szerint a' persa *balachane* = excelsa domus, németül *Balken*, angolul *Balcon*: ismét nálla *palcane* persául fenestra cancellata a' német *Balken*. (36)

Adelung' szotárában *Balcon* szó alatt ez áll: „Balcon (mond Balcong) = Arker (Erkély) franczíául *balcon*, olaszul *balkone*, némellyek a' német Balcon-ból magyarázzák; de persa eredetű szó, mert *bala-chaneh* annyi mint Balcon, középévi deákságban *balcus*, *balaus*. Carpentier' glossariumában ablakot is jelent. Ugyan ezt mondja egy ujabb szótár' biráló is a' franczia balcont a' török bala-chaneh-bol magyarázván, 's Muratorit igazítván, ki azt a' német *Balk*-ból vonta le. (37)

Meninszki szótárában pedig a' mondatik, hogy *balkán* arabsul, törökül, persául vas rostélyos vacsoráló hely az emeletes épületekben, mint Hoemus hegy' neve is, melly Rumeliát elválasztja Bulgáriától.

Ezek szerint nem is hibázom ha állítom, hogy a' keresztes hadra járók' *Pelicanium*-ja nem

34) Halling l. c. I. 46.
35) Grimm l. c. II. 280. Strues balkr.
36) Fundgruben des Orients VI. B. 2-tes Heft p. 162.
37) Hallische Literatur-Zeitung 1833. Nro 213.

egyéb mint a' megdeákosított *Balkány* város neve volt, a' régi *Panteteichon* ma pedig *Pendik*, a' vándor karaván ok első nyugvó helye Scutariból kiindulva. (38) A' keresztes hadra járók bizonyosan a' közel fekvő Balkány hegyektől nevezték el a' várost.

10) Lássuk most már az öszvetett *Balachaneh* szó' igazi értelmét.

A' semitikai nyelvekben *Baal*, *Bel*, *Bál* istent, napot, eget, parancsoló urat, királyt, férjet 'stbb. jelent. Bayer írja: „solem chaldaei Baalem seu dominum dixerunt, cultum eo nomine etiam Edessae fuisse, Jacobus Sarugiensis in libro de idolorum lapsu testatur apud Assemannum T. 1. p. 327. *Daemon malus inquit Edessae posuit Nabo et Belum*, ut Belus sol est, ita Nabo luna." Ugyan ez az író felebb Philó és Abydemus' helyeit felhozza, mellyek szerint a' görög nyelvekbe át ment *Βηλυς και βαβιλεια Βῆλτις*, ugy a' syrus *Beelsamen* eget 's égnek urát jelentették. (39) Herbelot írja *Baal* vagy *Bal*czikkelyben, hogy az bálvány' neve volt Baalbek vagy a' régi nap' városban (heliopolis) Syriában, melly városnak ma csak romjai vagynak, 's nevét a' bálvány nevétől költsönözte hihetőleg.

Africába is át vitték a' phoeniciai telepek Bál tiszteletét, mert Gesenius több numidiai felírásokat közöl e' tárgyban, mellyek közzül csak egyet említek deák fordítása szerint:

Imago Sutubalis servi tui filii principis Masgabae Praefecti, filii servi sui Hiempsalis domini regni Massylorum,

Baali Solari Domino, qui exaudivit voces populi.

---

38) Jahrb. der Liter. LVII. B. p. 144.
39) Historia Oshroena p. 69 és 139.

Ugyan itt említi Gesenius, hogy a' felírások szerint Tripolis honyi neve is *Sabratha Baal* az az Baal' dombja volt, mint Jugurtha neve nem egyéb mint *Jugurth-baal*, a' felírásokban öszvehúzva *Jugurthal* = timor Baalis." (40)

Hiberniában épen így volt a' dolog, hová Spanyolországból kereskedtek a' Phoeniciaiak. Moore Tamás' Hibernia' legújabb historiájában említi a' többek közt, hogy a' régi lakosok' fő istene volt a' nap *Baal* vagy *Bel* név alatt, 's évenként épen olly szokásokkal tartották a' *Baal*' tűz innepét, mint azt Persiában tartják, 's ma is az árenda' neve, mellyet a' haszonbérlők Májusban fizetnek a' földbirtokosoknak *Cios-na Bealtinne*, az az Baal = tűz = árendája, valamint az egész szigetben szokásban maradt máiglan Majus első napja éjtszakáján örömtüzeket gerjeszteni. (41)

De nem csak a' semitikai nyelvekben divatozott a' Baal szó, sőt Bopp nem is tartja azt eredeti semitikai szónak, hanem költsönözöttnek, (42) 's a' sanskrit *pal* igét a' 'sidó *baal* igével egynek veszi = dominatus est, rex fuit; 's így nem is csudálkozhatunk a' személy és hely nevek' sokaságán, mellyek külömböző kimondá-

---

40) Paläographische Studien über phoenicische und punische Schrift. Leipzig 1836. Piringer még a' magyar *bálvány* szót is Baal isten álló képszobrának tartja (die Magyaren Sprache p. 196).

41) Jahrb. der Liter. LXXII. B. p. 209. et Sequ.

42) Wie oberasiatische Namen von den Semiten umgewandelt worden, lehrt schon das Beyspiel der Babylonischen Gottheit *Belus*, welchen die Alten den indischen Jupiter nennen: es ist *Bales* der *Mächtige* als Sonnengott, wie Gesenius richtig durch sein Beywort *chaman* erklärt, und *Bel* unbedenklich die Grundform, welche man in *Baal* auseinander zog. (Bopp Hallische Liter. Zeitung 1834. Julius Nro 115.)

sok szerint e' néven rész szerint egyszerűen, rész szerint más szókkal öszvetéve Asia' 's Europa' történeteiben 's föld abroszán előjőnek.

Lássuk elébb is egyszerű formákban a' *Baal* szót.

Baal vagy *Bél* (בל) Babylon' építője, nap imádó, hol híresek voltak a' Baal' papjai, a' görög írókban *Belus*, kiről írja Aelian, hogy Xerxes Darius' fija a' Belus' régi síremlékét felnyittatta, 's abban üvegkoporsót talált, mellybe Belus' teste olajba téve tartatott. (43)

Béla, mint király név több helyen előfordul az ó testamentomban, melly változtatva *Balá*nak is íratik. (44) Bochart felhozza Hesychius' 's más írók' helyét, melly szerint Lakoniában *Βελα* napot *Βελλῆν* Phrygiában királyt jelentett, 's mind a' kettőt a' 'sidó *Baal* gyökhöz köti. (45) Reland' Palaestinájában említetnek Simeon' tribusának *Bala* városa, Ptolemáis mellett *Belus* folyóvíz Plinius szerint, *Βηλεος* Josephusban, *Baala* város Juda' tribusában, *Baala* hegy ugyan ott, honnan az esmeretes *Arbela* város, 'sidóul *harbela*, az az Béla' vagy Bala hegye. A' Talmudban még a' Libanus hegyeknek is *Baala* a' neve. (46)

---

43) Visconti Bülletin des Sciences 1831. Nro 6. p. 175.

44) Genesis c. XIV: 2; c. XXXVI: 32, 33. 1. Chron. c. v. 8. c. VIII. 1.

45) Bocharti Geographia Sacra editio Willemandi Lugdun. 1707: p. 663, 1076, 1216.

46) Reland l. c. p. 112, 196, 213, 214, 455, 459, *Arbela* város volt, Siciliában is l. Nolten Lexicon Linguae Latinae Antibarbarum p. 232. és Bochart l. c. p. 244, 552. Kerbela helység Arábiában Medina felé (Fundgruben des Orients V. B. II-tes Heft p. 145, 's Bochart p. 668). *Kerbela* nevet viselt Mesopotamiában egy széles mező a' XIV-dik században is még (Herbelot Bibl. or. T. 1. p. 484.) Az arabs *Hobal* idolum is, mel-

Mósesből azt is megtanulhatjuk, hogy Bélától a' *Bali* nemzetség eredett Beniamin' tribusában. (47)

Bopp' véleményét, hogy a' 'sidó *Baal* költsönözött szó hihetővé teszi az is, hogy Indiában *Pali* királyt jelentett, honnan több városok' neve, p. o. *Palipathus*, *Palilapis*, Strábóban' πολιβοθρον, Pliniusban *Palibothra*. (48) India mellett van a' *Bali* sziget is, melly a' javai angol kormányhoz tart, megkaphatni Madrasban *Bali* nagy várost is *Maha Bali Pura* név alatt, vagy is a' nagy *Bali* város, melly a' Pamkon nemből való régi királyok' lakhelye volt, magos kősziklákba voltak az épületek be vágva, az oszlopos folyosók, erkélyek vagy balkányok, úgy a' templomok' romjai ma is jól látszhatók Hebert calcuttai Lord püspök' tudósításai szerint. (49) Herbelot ugyan itt *Bal* és *Andebal* királyokat emleget, kiket 1-ső Mahmud a' gaznevidi ház' alapítója meggyőzött a' X-dik században. (50) *Bala-Deva* ugyan itt James Tod' magyarázatja szerint, ki az indiai Herkules' régi kőszobrát le írja, annyi mint az *erő-istene*. Ez a' faragott kőszobor magos emlék kősziklák közt a' Pandavasok által egykor lakott földön találtatott, 's itt már Cicero is kisegíthet, ki írja, hogy az indiai Herkulesnek *Belus* volt a' neve, 's e' tekintetben Cicerónak tiszta tudománya volt, azt is írván, hogy mind

---

lyet Mohammed Meccába bemenvén lerontatott, nem egyébb *Baal* nap istennél, mellyet a' Sidoniak Móses szerint (l. caput 58) *Hobal*-nak az az *ó Baal*! szólítottak (הבעל)

47) Numerus c. XXVI: 38.
48) Bayer Historia Regni Graecorum Bactriani p. 36.
49) Jarhb. der Liter. LX. B. p. 132.
50) Bibl. Orient. T. IV. p. 29.

összve hat herkules volt, kikben az erő személyesíttetett. (51)

Pale Istenasszony Rómában is tiszteltetett (52) és így *Baal*, *Bal*, *Bél*, *Pal*, *Pala*, *Pale*, *Péli*, *Péli* csak kimondásbeli külömbségek. Pelei (πελει) etruriai héros kőedényi felírásokban (52) *Peli* Lakonia' királya, (53) *Eisten Beli* Ingligarok' királya a' Svékusok' mythusos időszakából. (54) *Pehlu Pehlwi* = bajnoki erő *Pehlewan* = Héros a' zend nyelvben is (55) 's tudva van csak nem közönségesen, hogy az istenek' 's hérosok' neveikből nemzetségi nevek származtak, p. o. a' zsidó *Elischahból* Elisabeth, a' chaldaeai *Balsasarból* Balthasar vagy Boldizsár, az egyiptomi *Apisból* Apion: illyenek az assyriai *Nabuchudonozor*, a' babylóniai *Nabonassar*, a' görög 's deák *Diogenes*, *Diodorus*, *Apollonius*, *Herodotus*, *Heraclius*, *Hermippus*, *Dionysius*, *Bacchylides*, *Martialis*, *Martinus* 'stb. Csudálatos az is, hogy valamint a' pehlwi nyelv egykor a' hérosok' vagy istenek' nyelve volt, ugy indiában is a' *pali* vagy *bali* nyelv e' szerepet játszotta, sőt Burnouf azt hiszi, hogy a' zend nyelv belső alkotjára nézve hasonlítván a' sanskrithoz, azon népek, kik ezeken beszéltek, kezdetben egy tőkéből eredtek, a' mi idővel úgymond Burnouf

---

51) Bülletin des Sciences Nro 6, p. 145. 1831. James Tod az indus *Pâla* (uralkodó) névvel vissza is él magyarázatjaiban, még Palaestina' nevét is az indus *Palitánához* köti, miért a' berlini kritikai lapokban meg is van róva (1834: Nro 64).

52) Müller Ottfried. Hallische Liter. Zeit. 1835: Nro 105.

53) Meursius de Regno Laconico Libri Duo Ultrajecti 1687 p. 11.

54) Götting. Gelehrte Anzeigen 1798 p. 1075. A' mythus szerint e' király kilencz poetát tartott udvarában.

55) Dorn über die Verwandschaft des Persisch-Germanisch und Griechisch-lateinischen Sprachstammes, Hamburg 1827. p. 43.

meg is fog bizonyosodni, mert köz hagyomán, hogy az Oxus' mellyékeiről napnyugot' hegyeiről, hol az Oxus ered, jött le az a' nép, melly India északi részeit elfoglalta. (56)

De nem csak egyszerű, hanem öszvetett formákban is gyakran előjő a' Baal szó, mint Winer' 'sidó szótárában láthatni, 's már eddig is némelly igy öszvetett formák felhordva voltak. (57)

Illy öszvetett nevek Plautusban *Muthum balles*, a' mi a' methu *baal* = vir Baal, 's több carthagói familiai nevezetek, p. o. *Annibal*, *Adschrubal Maharbal*, *Ithobal*, *Marbal*; illyen a' *Bajlakan* vagy *Balakan'* város' neve is Armeniában, melly nem egyébb mint Balkány, (58) illyen végre a' régi Gallusok' istennéje *Belisame*, kinek

---

56) Lingua *bala bandica* Fritzben (orientalischer und occidentalischer Sprachmeister Leipzig 1748. a dewanagari v. istenek nyelve egy része; p. 121. Burnouf a' sanskrit nyelvről Nouveau Journal Asiat. Nro 63. p. 251. A' Pali szent nyelvről a' Budhistáknál Indiában l. Jahrb. der Literat. II. B. p. 282 és 318.

57) „Nomen proprium Dei Cananitarum (Phoenicum) *Baal*, (Bel, Belus) Herculem *Tyrium* vocant Curtius l. IV. c. 2. et Arrianus de Exped. Alex. Magni LII. c. 16. Osculis colebatur 1., Regum; 19, 18: quod idem de Hercule agrigentino memorat Cicero in Verrem libr. IV. c. 43. Varia fuerunt huius Dei cognomina, *Baal Berith*, *Baal Zebub*, *Baal Peor* sive a locis ubi colebatur, sive a rebus, quibus praeesse credebatur desumpta. Addenda etiam, quae cum hoc vocabulo composita sunt urbium nomina a) *Baalgad* hodie Balbek, Graecis Heliopolis ad Libanum, b) *Baalchamon* eadem ut videtur urbs, c) *Baalchatzor*, nomen oppidi in tribu Ephraim, d) *Baalchermon*. e) *Baalmeon*, nomen proprium oppidi Rubenitarum, quod Moabitis cessit, cujus rudera (*Myun*) haud procul ab Esbone reperit Burckhardtus. (Itiner. II. p. 624) f) *Baal perazim*. g) *Baal czaphon*. h) *Baal thama*" (l. Simonis Lexicon Hebraicum edidit Winer Lipsiae 1828. p. 143).

58) *Bajlakán* városról l. Bülletin des sciences Nro 1. p. 39 1831.

embereket áldoztak, mint a' Kananaeusok egykor a' *Bal* Istennek (59)

11. Magyar történeteinkben sem esmeretlenek a' *Bala* vagy *Bela* nevek, mellyek öszvetett formában is előjőnek. Béla nevet több királyaink viseltek, Oláh Miklós *Béla* hunnus vezért is emleget 's *Belay Barnabást*, ki 1520-ban szörényi Bán volt. Paul filius *Belus* említtetik 1297-beli oklevélben Benkő Jósef' gyüjteményeiben, *Béla* város Szepesben Késmárk mellett, mellyet 'Sigmond többekkel elzálogosított a' Lengyeleknek, *Belah* vár Baranyában Eszékkel átellenben, melly Pázmándy szerint Eugenius' herczeg' birtoka volt. *Bila* Ismaelita, ki Toxus alatt jött bé a' Bular földről, villa *Bala* in ritu 1235-ből possessio in *Bala* Torda vármegyében Toldalagi Mihály' számára készült adomány levélben 1622ből *Bala* Cutrigurok' vezére Belisarius alatt 534-ben Engel' historiájában, Jobagio *Beli*, 1257-ből in ritu, quatuor Jobagiones Belae, Hadnagy *Bela* genus *Beliban* ugyan ott. *Beli* helység Kemény Jánosnak szóló útasításban 1661-ből, mellyet a' Törökök foglaltak el *Bala vásárhely* (Bala vására régen) Küküllő, *Bala Szent Miklós* Heves, (ma Török Szent Miklós Sándor sokféle IX. D.) *Bala-lény* Bihar vármegyékben. 'stb.

Ha már északi Ásia' történeteiben mind egyre olvassuk a' *Pe-li* és *Pa-li* neveket, kik tatár királyok voltak, (60) ha ugyan ott az Oxus felett lakó Scythák' két tőkéje Diodorus Siculus szerint *Pal* és *Nap* két testvértől származott (61)

---

59) L. a' franczia Academia szótárát e' szó alatt: Paris 1829 a' Toldalékban.

60) Herbelot Bibl. Orient. T. VI. Tataria czikkelyben.

61) L. Halling' magyarázatjait l. c. 2. p. 165.

ha a' *Bal* és *Nabo* istenek' nevei Edessa történeteiben is előjőnek, (l. felebb Nro 10) úgy bizonyosok is lehetünk e' szók' vallásos jelentéseiről, (l. lejebb Nro 14) mint arrúl is, hogy a' Magyarok Ásiában már birtokában voltak a' szónak, de annak eredeti értelme a' keresztyén vallás' felvétele után lassanként meghomályosodott, és végre egészen feledékenységbe ment.

12) Fordítsuk most már figyelmünket a' *Balkány* vagy *Bala-chaneh* szó második részére is, melly *khane khan* (= chane, chan) *han*, *hon* 'stb. formákban jó elő a' keleti és némelly nyugoti nyelvekben, 's lakhelyt, mulató helyt, hont jelent, minél fogva *Bala-chane* annyi mint isteni lakhely, magos hon, erősek', vitézek' csudatévők' lakja, mert *balî* a' sanskrit nyelvben erőst is jelent, p. o. *sûro gajad balî* = heros elephante fortis, az az fortior, hol, mint a' semitikai nyelvekben a' második lépcső az elsővel tétetik ki gyakran, (62) Igy a' 'sidó nyelvben is a' *pala* (פלא) ige származékjai csudát, csudállatost, erőst jelentenek, sőt magának a' csudás termetű Elephántnak is, mellynek India a' hazája, arabs neve *Fil*, persául *Pil*, és Simon' 'sidó szótára a' *nephilim* vagy Gigantes szót az arabs szokatlan gyökből *pul* vonja le = incremento auctus est, obesus fuit, vel evasit, unde *pil* arab. chald. syric. et persice elephas bestiarum maxima." (63)

Otrokótsi a' 'sidó תנח (chana) igét = castra

62) L. Benary Agathont Jahrb. für wissensch. Kritik 1834. Nro 51.

63) Simonis Lexicon Hebraicum et Chaldaicum Halae, 1757. p. 611.

metari diversari commorari, a' magyar hunnyó vagy kunyhó szóval rokonította. (64) *Khan*, *khaneh* persául éjeli nyugvó helyet, szállást jelent, millyen épületek sok számmal vagynak Tiflis körül az útazók' számára készítve, *khans ou hotelleries* a' franczia fordításban is (65) és *Boutkhaneh* Kačlindeddin' persa historicusban = Buda' temploma vagy lakhelye. (66) *kén* (כן ragasztékkal *kanni*) 'sidóul = hely, hivatal, statio, *kén* ismét 'sidóul = fészek, *kinnen* = fészkelni: *huone* finnusul = ház (67) = a' magyar *hon*, a' 'sidó *hun* (עין) honnan *nihona* lakás, barlang, nidus, mansio aula Simon' szótárában; és már *Révai*, *Gyarmati*, *Sándor István* említik az esthoniai *honc* = domus a' lap *huone* = domus *hone ehhitaja* = hon építő-kitételeket (68) miképen Nagy János' grammatikájában is az arabs *hon* e' czélra feliéztetik. De ide tartnak még a' török *konâk* = Herberg, *khane* = Haus, *konmak* = wohnen. *Han* a' franczia Academia szótárában is = sort de caravan serail, syrusul *hun* = habitatio, többes számban *huun* = mansiones Masius syrus szótárában, ugyan itt *khonun* = *taberna*, hospitium, (a' Talmudban h^e *chanuta* officina quaevis) *khenotto* = socius, *khenautho* = societas. (69) Ide tart a'

64) „Hinc participium *chonim* (sive honim) castra metantes, diversantes. Nos Hungari tugurium in vinea, vel quocunque in loco vocamus *Hunnyó* sive *kunyhó* aeque utroque nomine in ipsis quoque Bibliis Hungaricis reperitur etc. orig. Hungar. p. 323.

65) Nouveau Journal Asiat. Nro 77: p. 484: Nro 82: p. 350. 's l. felebb *Pelicanium* várost a' 9-dik szám alatt.

66) Nouveau Journal Asiat. Nro 82. p. 361. Hindoglu türkische Sprachlehre, Wien 1829 *Konak* szó alatt.

67) Klaproth's Reise in den Kaukasus II. 155.

68) Révai antiquit. Liter. Hung. p. 129. Grammat. 1: 414. Gyarmati affinit. Linguae Hungar. cum linguis fenn. orig. Götting. 1799. Sándor István *sokféle* IX. D 33.

69) Masii (Andreae) Lexicon Syriac. Antverpiae 1572: p. 18, 23.

görög χῶν (chon) is = χῶμα vagy humus, mint *hûme* régi angol nyelvben = domi. (70) *Han* arabsul — írja Hammer — egy a' persa török *chan* szóval, ma is ugymond Konstantzinápolyban ez a' neve minden nagyobb materiás magazinoknak. (71) Ide tart a' görög ϑκηνη = kunyhó is, hol az *s* betű nem egyéb előragnál; és most már a' *szállás* vagy *nyugvó hely*' értelméből kiindulva megtaláljuk az okát annak is, miért a' magyar *hun* vagy *huny* ige szúnyadás' — álom — 's halál' jelentésekben viszont több' nyelvekben elő jő: p. o. Leibnitz' celta glossariumában *amaranr-hun* idem quod *hun* = somnus (72) Dorn' persa szótárában *ghununden* és *ghunewiden* = dormitare. (73) Arndt' gyüjteményeiben az öszvehasonlító orosz nagy szótár' nyomában *giun* albaniai nyelvben = alvás, ersch (vagy régi gallus nyelv' egyik dialectje) nyelvben *hiun*, a' tschud nyelv' némelly dialectjeiben *unni*, *uni*, ugyan itt celta 's lap nyelvekben *huna* = aludni britannul *hunja*, wallis nyelvben *huno*, wogulul *henian*, samojedi dialectekben *chonjuwan*, *chonar*, *chanjo*, *chonai chonavi* 'stb. (74) Adelung a' *heune* szó alatt annak több formájit felhozza (hunne hüne) a' régi pogánytemetők nevei ugymond *Heunengräber*, *hünengräber*, *hünenbetten*, *hünenhügel* a' régi Friseknél *hüne*, *hunne* halottat jelentett, (elhunyt) *Gröningában* 's Osnabrükben *hünenkleid*: = halottas ruha. Pázmándy épen azt mondja el Keiszler után „vera igitur ratio nominis inde accersenda, quod *hun-*

---

70) Grimm's Deutsche Grammatik 1 : 510. 588.
71) Jahrb. der Liter. LIV. p. 36.
72) Collect. Etym. edit. Eccard. P. 1. p. 81.
73) Dorn l. c. p. 177.
74) Über den Ursprung und die verschiedenartige Verwandschaft der europäischen Sprachen Frankfurt 1818. p 42 és 385.

ne veteri lingva mortuum sonabat Frisiis, unde hodie quoque vestis qua defunctum induunt Groningae Hunnen clede sive Hunnenkleid vestis defuncti appellatur.“ (75) Adelung még azt is megjegyzi, hogy a' svéd nyelvben *hjon* minden személyt jelent, ki valamelly familia tagja, 's kiterjed a' cselédre is, 's ez a' magyar *hon-os* a' Masius' syrus' *Khen-otho-ja*, hol az *otho* csak az esmeretes syrus képző rag.

13. Kitapogatván így a' *Bala* és *chane* szók értelmeit (Istenek' lakhelye — istenes hely) az a' kérdés miért kell annak hegyet jelenteni, 's hogy ragadt rá később e' jelentés? és itt már a' szent hegyek' tiszteletére kell kiterjeszkedni.

Gesenius Ésaiás próféta' helyére (14: v. 12 בְּהַר מוֹעֵד) *és lakni fogok az istenek' gyűlésének helyén* jegyzi meg, „csak nem minden nemzeteknél közönséges volt a' vélemény, hogy a' legtávolabbi északon van egy szent hegy, mint az Olympus a' Görögöknél, mellyen laknak az istenek, és geniusok, hol magokat az embereknek kijelentik. E' hegy' neve a' Persáknál *Al-bordsch*, Indiában *Meru*. Ésaiásnak az arméniai magos hegyek és a' Kaukasus szolgáltattak alkalmat arra.“ (76) Halling még bővebben ír a' baktriai istenhegyről, melly a' tündöklő *Meru* vagy tornyozatos Albordsch (77), melly mind a' Brahminok' mind a' Parsusok' szent könyveiben egyaránt magasztaltatik, 's az ásiai hegyek' rendszerében éghajlati szempontban már nevezetessé lett. Ugyan is Hindostánnak északra *Kandahar*, *Scheihs*,

---

75) Schediasma Praeludialia circa originem Magarum etc. Pest 1786. p. 286.

76) L. Gesenius 'sidó Grammaticáját magyarul Somogyi által kiadva a' 2-dik részben.

77) *Al* articulus, *bordsch* = Burg, Berg, a' görög πυργος a' magyar *berk*, *berek* vagy *bereg*.

Aude, *Nepaul*, *Butan* tartományok menedékesen és lépcsőként vezetnek fel földünk' legmagasabb hegy csomózatjáig a' Himalaya hegy lánczolatjára. A' föld e' legfelsőbb magosságát, honnan sok ágazatokban nyulnak minden felé el a' hegyek a' Görögök és Rómaiak Caucasusnak (*Καύχασος*) hívták az indus *c'hasa-giri* után, melly annyit tesz mint a' c'hasas nép' hegyei, melly nép sanskrit kútfők szerint hatalmas régi nemzet volt. A' Scythák *Groucasus* vagy *Graucasus*nak nevezték, a' mi a' sanskrit *Grâvakâsas* = tündöklő kősziklahegy, (78) mellynek különböző részeit különböző neveken hívták (Taurus, Imaus, Emodus, Paropamisus) de az Indusok rendesen az egész hegy lánczolatot *Himalaya* névvel illették, (*Hêêmalây* vagy *Himâlayas* = hó' hazája, hó-lakja, hima = hó âlaya = lakhely sanskritban) miből származott Pliniusnál a' *Mallus mons*, *malleus mons* nevezet, és már a' Görögök azt hegyek' hegyének, az az legmagosabb hegynek nevezték. Párhuzomosan vagy is egy iránylag a' hymalaya hegylánczolattal, melly délkelet részről észak nyugotra vonódik, emelkedik és terjed el a' már nem olly magas *Mus-Tag* vagy vas hegy csomózat, melly *Karakorum* név alatt is esmeretes, 's Tübet' magos síkjait körül veszi. Ott hol e' két hegylánczolat egy csomóba öszveszakad, u. m. az északi szélesség' 35° alatt, *Peschauer* és *Kaschmir* paradicsomi kiességű tartományoktól északra, egy más új hegy hátgerintz emelkedik fel nyugotra *Hindukusch* név alatt, és a' *Belur Tag* hegysorozat északra Kis Tübet' nyugoti óldalánál. Az első ugymint a' Hindukusch az *istenek' hegye*, vagy kitetszőleg *is-*

78) Groucasum hoc est nive candidum Plinius H. Nat. 6: 19. az Aldus Manutius kiadásában *Graucazum*.

tenhegy, melly világ kezdete óta minden ősi hagyományokban szentnek tartatott. Ez az Indusok' *Meru'* hegye = a' *sugárzó*, a' Mahabharata szerint a' föld *sugárzó közép pontja*, a' kerek Meru, az arany hegy, melly mint a' feljövő nap tündöklik, 's a' tisztan égő tűzhöz hasonlít. A' görög 's deák írókban inkább *Paropamisus* vagy *Paropanisus* név alatt esmeretes a' sanskrit *para-upa nisa*-ból (Nisa vagy *Balkh* város felett) Halling, *bahro* vagy *baharo Nischaja* vagy *Nisha*-ból (Nisha hegy) Wahl, *Para vámi* hol Wilford szerint: a' sanskrit *paras*, *para*, *param* a' deák purus, pura, purum, és *Vámi*, *Bámi* = Bamyán (Balk Bamian) a' tiszta Bami.

Ez az istenek' gyűlésének helye Esaiásban Gesenius szerint északra, Hallingnál következetesebben *mons deorum in confinio tenebrarum*, vagy in confinio regionis teñebrarum (a' Turan föld *tor* = niger némelly turanyi nyelvekben, a' fekete vagy sötét föld) A' Persák' *Albordsch*, *Alburs*, *Elburs* hegye, mellyet a' későbbi mythusok nyugoti Kaukazusra tettek át, de a' Zend íratokban még a' Himalaya lánczolatjába van helyheztetve, mint a' föld legmagosabb csúcs pontja, mellynek növésére 800 esztendő kivántatott, 's a' nap' sphaerájan keresztül az örök vagy első világossággal hátáros, mellyet máig a' közel lakó Hindu, Tübet, china 's Mongol föld népei szent hegynek néznek és tisztelik. A' kálmuk íratokban *Hlari Kolba* = musikáló istenek hegye, a' mongol annálisokban p.'o. Ssanang Ssetsenben a' magoson körül fürtözött zengedező égi hegy, máskép *Ssumer*, *Sumern* = a' hegyek' királya. A' másik hegy sorozat, melly kis Tübet' nyugoti részén északra vonódik a' *Belur Tag* (ködhegyek) Imaus név alatt volt esmeretes a' görög íróknál, a' Tatár íróknál *Abulchan* vagy *Balkan* a' chinaiaknál *Tsüegling* vagy *Kueifang* (= Daemonok' lak-

ja) a' régi Persáknál *Divsaran* (= a' rosz geniusok félelmes sötét hegye) nevezeteket viselt, 's a' *Vulkanról*, *Tiphonról*, *Prometheusról*, *Titánokról Boreásról*, *Saturnusról* kit Jupiter a' Tartarusba vetett le *Dionysiusról* vagy *Bacchusról* való mythologiák' eredete a' Hindokusch és Balkány hegyek' tájékaira visszavitethető, sőt maga a' *Parnassus* név is (a' görög istenek' hegye) nem egyéb mint a' *Paropanisus* 's a' híres *Waranassi* (Balkh) hegy és város' neve, (79) azért nem is fogunk többé csudálkozni, ha a' *Vulkan* vagy *Volkan* és *Balkan* v-gy *Bulkan* egy névnek nézetett, mint alább a' 15-dik szám alatt a' maga rendiben elő lesz adva. A' hegyek' tisztelete, hegyekre temetkezés, hegyeken véghez vitt áldozatok azon roppant kő emlékek, magos kősziklákra bevágott hierogliph jegyek, mellyek az idő' daczára is fennmaradtak, szoros egybenköttetésben állanak a' magosságban lakó vagy is égi istenek' tiszteletével, kik menydörgés és villámás közt jelentették ki magokat a' vallás' szolgájinak, 's Afrikában az Atlásnak, Asiában a' Kaukasusnak kellett az ég boltozatját tartani, hogy a' fenn lakók közösülésben jöhessenek a' földön lakókkal. (80)

14) Most már abban is tisztába jöhetünk, miért némelly nyelvekben ugyan azon egy szó két ellenkező értelemmel bir, mert vallásos viszonyok szaggatták kezdetben már az embereket

---

79) L. Hallingot l. c. I. 40—50.

80) Az Atlás hegyről l. Letronne' értekezését Bülletin des sciences 1831. Febr. p. 139. kivonatban: egészben pedig Annal de l' Institut Archeolog. Volum. II. p. 161—174. Ugyan e' tárgyban Raoul Rochette munkáját Mémoire sur les representations figurées du personnage d' Atlas Paris 1835.

szerte szét, 's a' mit az egyik felekezet tisztelt, az a' másiknak gyűlölt tárgya lett. (81)

Turánnak Iránnal ezer évi harcza illy vallásos megszakadásra mutat Persia' historiájában. A' sanskrit *déwa*, a' deák *divus*, *deus*, a' görög *theos*, gótul *thiuts* (αγαθος — bonus Grimm 1, 108) mindenütt jó értelemben vétetnek, ellenben a' persa *diw* vagy *dew*, az aegyiptomi *typh-on*, régi német *tiuf-al*, angelsax *dëof-el*, az északi *dif-ill* uj német *teuf-el* ellenkező az az rosz értelmű szók, pedig ugyan azon egy gyök' származékjai. A' magyar nyelvben azt hiszem több szóknál p. o. *öröm*, *ürüm*, *jó*, *szép*, *rút*, *csúf*, *ármány* illy historiai nyomokra lehetne akadni, 's tán épen a' *bal* szó is ez úton világosságot nyerhetne, melly mindég kedvetlen értelemben használtatik

81) Der gesammte Cultus der alten Welt von Nil bis zum Indus und Euphrat einer seits, und von Dschihun bis zum Rhein anderseits bildeten streng den reinen Gegensatz von einander; jener südliche auf ein *zeugendes*, *befruchtendes*, jener nördliche auf ein *ernährendes* Princip sich zurück führend, wodurch sich jener speculativere so als der jüngere bewährt, wie der Mensch erst den Ernährer, dann den Erzeuger ehren lernt. Das Aufkeimen jenes südlichen Cultus geräth in Kampf mit dem Bestehenden, den ersten Turanskrieg der Welt, denn alle Theogonien kennen den Kampf des Ormuzd mit dem älteren Ahriman, des Osiris mit Typhon u. s. w. (cfr. Mytholog des Indous, par Polier 2, 664) den Kampf der südlichen mit den Glaubenstreuen-blonden Völkern des Nordens, der die Welt theilte (Genes. 10, 25) und Arimasper wie Hellenen nach Europa verschlug. Bei den meisten Völkern Asiens daher wurde der Phallus Gott, die Menschheit entartete zu Knechten der niedrigsten Sinnlichkeit, im kälteren Norden aber segnete sich die keusche Anbetung der Natur. Halling. Jahrb. der Literat. LIX. B. p. 274. Schmid' szótárában p. 535. több illy ellenkező értelmű szók öszvefűzve vagynak.

az öszveköttetésben. p. o. bal sors, bal oldal ellentételben jó sors, jobb oldal ellentételben jó sors, jobb oldal, a' jó a' 'sidó *jah* יה vagy Jehova. Bopp).

(*Folytatása következik.*)

Kállay Ferencz,
rendes Tag.

2.

A' Vulkánokról.

Olvasóink többnyire csak a' Vesuv és Etna 's ne talán még Hekla (Izlandiában) hegyeit esmerik, mint tűzokádó hegyeket. A' többiek sokkal messzebb vágynak tőlünk, mintsem hogy rajtok sokat aggódnánk; többen abban a' hiszemben is vagynak, hogy a' tűzokádó hegyek mind igen egyformák, 's ha az említett hármat esmerjük, igen esmerjük a' többieket is. Azonban úgy látszik, hogy a' tárgy fontosabb, 's nagyobbacska figyelmet is érdemel. Lássunk róla rövideden.

A' vulkánok okát, és származások módját a' mi illeti, erre nézve, csak azt kellene ismételnünk, mit felyebb a' földrengések eredetéről mondottunk. Igen megtűzesedett massák a' föld belsejében, szeszek és vízpárak kifejtődzése mint azon nagy forróság következései játszák itt is a' fő szerepet, 's a' resultatum a' földrengésekétől csak abban külömbözik, hogy a' vulkánoknál a' felhevült és szűk helyre szorult massa, a' kipukkanásának nagyobb ereje által nyilást talál a' föld' felületére.

A' vulkánoknak ezen sajátképi kohai, vagy barlangjai ugy látszik nagyobb részint mélyen rejteznek a' föld gyomrában és gyakran igen nagy terjedelműek. Erre mutat azon anyagoknak temérdek sokasága, mellyek csak egyetlen egy kirontáskor is kivettetnek. Igy p. o. 1699-ben az Etnából annyi láva kifolyt, hogy belőle négy Vesuvot lehetett volna formálni. Nagyobb része ezen hegyeknek csak illyen a' régi időben kihányt lávából áll. Ezen barlangok közül sokan földalatti csatornákkal is össze vagynak kapcsolva, mivel gyakran sok egymástól igen távol eső vulkánok kirontásai is egyszerre történnek.

Ugy látszik, hogy a' nagy és magas vulkánok gyakran sokáig még több századokig is nyugosznak, az apróbbak pedig csak nem folyvásti munkásságban vagynak. Az alacsony *Stromboli* p. o. hasonló nevű szigeten, egyen a' *Lipari* szigetek közül Sicilia méllett, csak nem folyvást tűzben van, mig a' magasabb *Vesuv* csak ritkán, a' még magasabb *Etna* pedig, még ritkábban hánykódik. A' magas *Pik* a' *Teneriffa* szigetén száz esztendő alatt csak egyszer, a' *Vesuv* pedig tizenhatszor rontott ki. Mind a' mellett is ugy látszik hogy amazoknál is a' belső a' földalatti munkásság nem igen sok időre szakad félbe.

A' sajátképi kirontásokat rendesen erős füstoszlopok előzik meg, mellyeket később hamu eső követ, melly gyakran annyira megsűrűdik, hogy a' tájékot gyakran több mértföldnyire elsetétíti. Igy p. o. a' *Vesuv* 1794-diki kirontásakor, még négy mértföldnyi távolságra is tőle, nappal is fáklyákkal kellett járni. A' hamut rendesen később homok, olvadt anyagok salakjai, sőt gyakran nevezetes nagyságú olvadatlan kövek is követik. Ezen utóbbiak gyakran rémítő erővel és messze vettetnek ki a' vulkánoktól. Azt írják

p. o. hogy *Cotapaxi* Amerikában egy 900 kubik lábnyi szikladarabot gyomrából három mértföldnyi távolságra hajított. Ezen kirontásokat követi végre a' sajátképi láva, egy bizonyos trachyt és basalt kövekből álló, és olvadás állapotjában lévő massa. Ezen láva az igen magos vulkánoknál gyakran egészen is hiányzik, mint p. o. a' *chili*eknél és *péru*iaknál, mellyek legalább most csak vizet és iszapot hánynak ki, de a' melly által a' környéket szint' ugy elborítják. Még a' középszerű vulkánok is, mint az *Etna* és *Vesuv*, lávájokat csak ritkán vihetik a' torkolat felső nyílásáig, hanem csak az alsóbb nyílásokon keresztül lökik azt a' hegy oldalaira, a' hol osztán ezen megolvadt massa, mint valamelly patak tovább foly, de többnyire ollyan lassan, hogy egy óra alatt is csak nehány lépésnyire halad, de a' mellett olly hirtelen megsűrűdik és keményedik, hogy mikor foly is a' rá vetett kőnek alig marad valami nyoma rajta. Ez azomban csak a' legfelsőbb héjján történik, mert belsejében gyakran még több hónapok mulva is a' bele dugott bot azonnal meggyúl, már eleinte hihetőkép' igen forró, mert kovákat olvadva, vasdarabokat pedig krystallisálva találtak benne.

Általános tapasztalás, hogy minden eddig esmeretes vulkánok, mind a' száraz földön, mind a' szigeteken, mindig a' tenger közelében vagynak. Csak egy sincs közülök harmincz mértföldnél messzebb a' tengerparttól, bizonyos jeléül annak, hogy a' vulkáni kirontásoknál a' víz a' főszerepet játsza. — Nem kevésbbé nevezetes azon hangnak messze terjedése is, melly ezen kirontásokat megelőzi vagy követi. Igy p. o. a' *Tomboru* pukkanásait *Sumbaván* egy Jáva melletti szigeten *Sumatrában*, az az több mint 180 német mértföldnyitávolyságra tisztán lehetett hal-

lani. A' sz. *Vinczei* pukkanások 1812-ben erős ágyúzáshoz hasonlítottak és *Rio-Apureban* 130 német mértföldnyi távolyságra még tisztán hallhatók voltak, elannyira, hogy a' lakosok a' tengeren történő pattantyússág lövöldözéseinek gondolták, 's készültek magokat oltalmazni azon esetre, ha a' viadalra kész hajók közelebb találnának jőni.

Menjünk már most a' földünkön lévő legnevezetesebb vulkánokra és vizsgáljuk meg először is az európaiakat.

Európai vulkánok.

A' *Vesuv Nápoly* mellett egyedül még munkás az europai száraz földön; magossága 3680 lábat tesz, csúcsán egy nagy térség nyulik el, mellynek közepében van e' torkolat nyilása *Titus* császár uralkodása előtt ugy látszik nem. ugy esmerték mint vulkánt, hanem csak mint termékenységéről híres hegyet. Beszélik ugyan *Vitruvius* és a' *siciliai Diodorus*, kik mind ketten az *Augustus* idejében éltek, hogy az, az ősz régiségben tüzet okádott, de e' felől semmi közelebbi tudósításokat nem szerezhettek. A' mi idő számolásunk kezdetétől fogva csak nem minden században több kirontások nyomaira találunk. Az első esmeretes kirontása történt Augustus 24-dikén 79 évvel Krisztus születése után, melly által *Herculanum* és *Pompeii* elboríttattak. Ki nem esmeri ezen kirontás szép leírását az ifjabb *Pliniustól*, kinek nagy bátyja a' hasonló nevű természeti író ezen alkalommal tudni vágyásának áldozatja lett. Későbbi nevezetes kirontások történtek a' 203, 472, 512, 993, 1036, és 1306-dik években. Most úgy látszott, hogy kialudt, mivel három egész századig nyugodott. Még a' XVII. század elején állítólag az egész felületén egész a'

csúcsa közeléig laktak, 's a' tölcsér vagy torkolat belsejében apró tavakat 's erdőcskét találtak. De 1631-ben hirtelen felébredt hosszú álmából 's azóta olly gyakori kirontásai voltak, hogy az emberi lakhelyek egész a' lábáig, 's oda sem könnyelműség és vakmerőség nélkül vissza vonultak. De az oldalai még most is szőlővel és szép kertekkel vannak beborítva, 's ezeken terem ama híres bor, a' *Lacryma Christi* név alatt esmeretes kedves ital.

A' siciliai *Etnát* már *Pindarus*, ki Krisztus születése előtt már 450 esztendővel élt, ugy említi mint tűzokádó hegyet, a' nagy történetíró *Thucidides* pedig leírja egy kirontását, melly a' mi számlálásunk előtt 476 évvel történt. De *Homerus*, kinek élete a' Krisztus születése előtt a' kilencz századik esztendőre tétetik, nem emlékezik ezen hegyről költeményes munkáiban, ámbár *Odysseajában Ulyssest* Siciliában kalandoztatja, 's egyébiránt is sok oldalu nép- és ország esméretéről híres. Mind e' mellett is a' *Pindarus* és *Thucydides* tudósításai a' legrégibb biztos tudósítások, mellyeket a' vulkánokról mutathatunk, valamint az Etna a' legmagosabb minden europai vulkánok közt. Magossága *Saussure* szerint 10,280 lábat tesz, a' tenger tükre felett, 's három regiókból áll, a' legalsóbtól vagy az ugy nevezett *Piemonteseből*, melly igen gazdagon terem, minden meleg földövi termékeket, a' középsőből, melly vad és gyümölcsfákkal, és a' legfelsőből melly hamuval, régi lávával és hóval 's jéggel van beborítva. Ez utólsóban van egy terjedelmes térségen a' nagy csaknem mindig gőzölgő tölcsér. Sok kirontásaitól a' két utolsó évezredben környékei különösen a' nagy *Catanea* elővárosa sokat szenvedtek. Ezen kirontások közül sokan igen nevezetesek a' csak nem hihetetlen temérdekségű ki-

hányt massájok végett, mint p. o. az 1669-diki kirontás a' midőn egy $3\frac{3}{4}$ német mértföldnyi hosszu $1\frac{1}{5}$ mértföldnyi széles tér 100 egész lábnyi magasságra lávával volt beborítva. Az 1755-diki kirontáskor a' láva özön a' *Dolomien* tudósítása szerint, $2\frac{3}{5}$ német mértföldnyi hosszu, $\frac{3}{10}$ mértföldnyi széles, közép magossága pedig 200 lábnyi volt. Melly temérdek üregeket kell az illyen kihányásoknak a' hegyek alatt a' föld belsejében képezni, 's mi rémítő erők kivántatnak meg azon lávaözönöket, azon mélységből, még pedig a' hegy legfelsőbb csúcsáig kivetésére, mint p. o. 1787-ben történt, a' midőn a' kirontás a' régi tölcséren keresztül a' hegy csúcsán történt, holott különben a' láva csak a' hegy mellékes nyilásain szokott magának utat keresni.

Stromboli, hasonló nevű szigeten, Siciliának éjszaknyugotra. Sajátkép az egész kis sziget, egy vulkán, melly ezen kivül mindég munkában van, szüntelen tüzet, és tüzes köveket hajigál ki. És még is laknak, ezen mintegy, egy négyszeg mértföldnyit tevő szigeten, mintegy száz familák, mellyek kertmivelésből és halászatból élnek. Sajátképi erős kirontásokat ezen hegyen nem tapasztalni, talán épen azért, mivel mindig kicsinyben munkálódik, de a' környék minéműsége arra mutat, hogy régenten nagy dühösséggel kellett neki kirontani.

Ezen három vulkánon kivül az *Izland* szigetét számlálhatjuk még az europai vulkánok közé. De ezen sziget, melly nem tesz mind össze 1400 négyszeg mértföldet, nyolcz nagyobb vulkánokat számlál, mellyek közül a' *Hecla* legesmeretesebb. 5600 lábnyira emelkedik fel, a' tengeren felül úgy látszik több századok óta mindig munkában volt. Utolsó kirontása 1766-ban történt. A' *Kattlagina* 1756-ban ötször rontott-ki.

Azóta aludni látszott, de Julius' 26-kán 1823-ban ismét háromszor rontott ki, 's minden kirontása földrengéssel járt. *Eyafialla*, melly több századok óta nyugodott, December 20-dikán 1821-ben tűzözönt hányt ki, és 50—80 fontos köveket egy német mértföldnyinél messzebbre hajigált. Junius' 26 dikán 1822. az oldala megrepedt, 's nyilásából bő láva-özön folyt ki. A' *Skaptaa-Jokulnak* és *Skaptaa-Sysselnek* 1783-ban egyszerre két két rettenetes kirontása történt, melly a' tájékot igen messzire egészen elpusztította. Csak nem egész esztendeig ezen kirontások következésében *Island* szigetét, sűrű felhők, füst, és por borította el, mellyeken a' nap sugárai, csak nehezen hathattak keresztül.

Áfrikai vulkánok.

Ezen földrész belsejében fekvő vulkánok, valamint Afrikának egész belseje előttünk nagyobb részint esmeretlenek. Csak azokról beszélhetünk tehát, mellyek a' partokon és a' szomszéd szigeteken találtatnak.

A' *Pico* hasonló nevű szigeten, melly az *Azori* szigetekhez tartozik. Ezen vulkán kirontásairól eddig gyüjtött tudósítások kevéssé hitelesek.

Pic de Teyde, a' *Teneriffa* szigetén, melly a' *canari* szigetek csoportozatjához tartozik. Töltsérének vagy torkolatjának átmérője alig tesz 45 ölet, a' mélysége pedig 18-at. Nem is láttak ezen töltsérből már igen régi időktől fogva, sem lángokat, sem lávát, sőt még sűrű füstöt sem felszállani. Minden kirohanások tehát oldalnyilásain történnek, mint p. o. az 1798-diki, melly három egész hónapig tartott.

A' *Bourbon* szigeti vulkán *Madagaskarnál* egy a' legmunkásabb vulkánok közül az egész

földkerekségén. 1821-ben Februarius' 27-dikén, három nagy lávaözön rohant ki belsejéből egyszerre különböző irányban. Kevés idővel a' kirontás után, a' sziget legnagyobb részét fekete hamuból, és hosszu hajlós üvegszálakból álló eső borította el. Hasonló üvegszálak estek a' *Vesuv* körül is 1779-diki kirontásakor mint a' *Hamilton* tudósításaiból értjük.

Északamerikai vulkánok.

Az *antillai* szigeteken eddig három vulkánt esmerünk a' *sz. Vincze* szigetit, mellynek utolsó kirontása 1812-ben történt; a' *Szent Lucia* szigetit melly gyakran forró víz- és olvasztott aczélözönt önt ki, és a' *Guadeloupe* szigetit, mellynek utolsó kirontása 1797-dik esztendőre esik.

Az *Orisaba* tűzokádó hegye *Mexicóban* 16320 párisi lábnyi magas. Oldalai egészen régi lávákkal borítvák, de újabb kirontásait ezen hegynek nem tudunk.

A' *Popocatepetl Mexicóban* Amerika felfedeztetése óta mindig munkás, de sajátkép' erőszakos kirontásai nem történtek. Magossága 16,200 párisi lábnyi.

A' *Xorullo* hasonlóképen a' mexicoi tartományban olly nevezetes módon származott, mellyre több példát nem tudunk mutatni, és a' mellyről alább a' „Hegyek koráról" czímű értekezésben beszélni fogunk. Nevezetes, hogy az említett és még több más apró vulkánok is Mexicóban mind egyenes vonalban állanak, mintha mind egy földnyiláskor a' földből búttak volna fel, ezen vonal függőlegesen tart azon hegyláncznak, melly az egész mexicói tartományon keresztül vonul.

Különösen bővölködik vulkánokkal *Gvatimala* tartománya a' *panamai* szorosnál, mellyen 21 nevezetes tűzokádó hegyek számláltatnak. Ezen hegyek hasonlóképen mind egyenes vonalban

vagynak állítva, melly a' *Cordillerák* irányával párhuzamosan nyúlik el.

Az említett *panamai* földszoroson van a' *Pasto* tűzokádó hegye, melly a' *qvitoi* vulkánokkal való rokonságát felette különös módon bizonyította be. 1796-dik évi November óta sűrű füstoszlop telepedett le a' pastói tűzokádó hegyre. A' következő esztendőben Februarius' negyedikén ez az oszlop hirtelen eltűnt, még pedig mint később megtudták, épen ugyanazon pillanatban mellyben 40 német mértföldnyi távolságra eső *Riobambà* városát egy rémítő földrengés omladékká változtatta.

Délamerikai vulkánok.

Déli-Amerikában sőt az egész földkerekségén is, a' legnevezetesebb tűzokádó hegyek a' *Qvito* és *Chili* tartományában vagynak, de legalább az ujabb időkben minden sajátképi erős kirontások nélkül, mivel belső munkálódásokat, inkább azon folyvásti erős földrengések által igyekezték kimutatni, mellyek ezen tartományokat, olly sokszor pusztították.

Az *Antisana* tűzokádó hegye *Qvitóban*, mint egy 18,000 párisi lábnyi magos, de 1590 óta egy nagy kirontását sem tudnak. A' *Rucapichincha* kirontása is 1660-ra a' *Tunguraguáé* pedig az 1641-dik év előtti időre esik. Ellenben a' *Sangay* tűzokádó hegye 1728-tol fogva, folyvást tüzet hány. A' *Carguairazo*, és *Chimborasso* hegyei ugyan, már ma nem számláltatnak a' vulkánok közé, mivel kirontásaikról semmi tudósításaink nincsenek. De felületek elég nyilván mutatja, hogy régenten a' tűzokádó hegyek közé kellett tartozniok. A' *Cotopaxi* hegye *Quitoban* épen akkor rontott ki 1742-ben, midőn a' franczia academicusok, közelében épen a' délvonal (meridianus)

méréseivel foglalatoskodtak. Ezek némelly tudósításokat hagytak emlékezetben ezen kirontásról, mellyekből meg lehet látni, micsoda módon szokták az amerikai vulkánok, kedves foglalatosságokat űzni. — Egy 3000 lábnyi magos tűzoszlop ugymond *Bouguer* emelkedett fel a' *Cotopaxi* csucsán. A' két század óta ezen hegyen meggyült hó hirtelen elolvadt, az abból származott vízözön nagy dühösséggel rohant le a' síkra, 60—100 lábnyi magos habokat hányván. Három német mértföldnyire a' hegy aljától, ezen hirtelen támadt hegyi vízözön még 40—50 lábnyi sebességgel folyt másod perczenként (a' legjobb angol futó ló legsebesebb nyargalására sem számítnak 40 lábat másod perczenként) *Bouguer*, és *Lacondamine* igyekezetek a' *Cotopaxi* 1533-ki azon nagy kirontásának nyomait felkeresni, mellynek emlékezete, nemzetségről nemzetségre fennmaradt a' lakosoknál. Ugy találták hogy ezen vulkán akkor időben 12—16 kubik ölnyi szikladarabokat két német mértföldnyire hajigált magától, a' mint mostani fekvéséből ezen köveknek nyilván kitetszik, mivel azok mind egyenes vonalokban vagynak felhalmozva, melly vonalok a' hegy felől sugár módra terjednek minden felé.

Buenos-Ayresben, *Brasiliában*, *Guianában* és az egyesült státusokban, egy szóval a' déli és Éjszak-amerika egész keleti oldalán egy vulkán sem találtatik, a' nyugoti oldalán lévő sok és nagy vulkánok pedig, legalább most, semmi nevezetes kirontást nem tesznek, de a' földrengések a' mint már említők, egész nyugoti Amerikában annyival gyakoribbak és kártékonyabbak is. Ezen nagy földrengések a' föld felületén való nagy nyilások, és repedések által tüntetik ki magokat, mellyeken mint a' széles vizeken ke-

'resztül hidakat kell építni, hogy a' különböző tartományok közlekedései félbe ne szakadjanak. A' felyebb említett 1746-diki földrengés, melly *Limát* 's *Callaot* tönkre tette, egy illyen mintegy 20 lábnyi széles, és egy német mértföldnyinél hosszabb földszakadást csinált.

Ásiai vulkánok.

Az *Avatsa* tűzokádó hegye a' *Kamcsatka* szigetén úgy látszik már régtől fogva nagy munkásságban van, ugyan azt állítják a' *Turfan* és *Bisbalik* hegyeikről is *Buchariában* és a' *Kalmukok* földjén, valamint a' *Pic Ádamról* is, a' *Ceylon* szigetében, de a' felőllök szóló tudósítások bizonytalanok, és gyakran ellenmondók. Épen úgy tartották némellyek az *Elbrus* hegyét is, melly egy a' *caucasusi* legnagyobb hegyek közül tűzokádónak, holott mások a' kirontások semmi nyomait nem vették rajta észre. Annyi igaz, hogy a' föld ezen részének vulkánjai előttünk eddig kevéssé esmeretesek. Igy p. o. a' *kurili* szigeteken némellyek 9, az *aleuti* szigeteken 4. *Japanban* 10 vulkánokat számlálnak, de a' mellyekről mi a' lételeknél és neveknél egyebet nem igen tudunk.

Még hijánosabb tudósításaink vagynak az *oceaniai* vagy *australiai* vulkánokról, a' hol a' *filippinai* szigeteken 5, *Sumatrában* 4, *Fárában* 11, a' *mariani* szigeteken 9, 'stb. vulkánokat állítnak némellyek létezni, de a' mellyeknek még a' létele sincs egészen bebizonyodva. Igy p. o. *d' Entrecasteaux* 1792-ben *Amsterdam* szigetét (38° 42′ déli szélességre, és 49° 25′ hosszuságra Ferrótól) egészen lángba borulva látta, onnan azt következtette, hogy ott rémítő vulkán van, mások pedig ezen lángot egy nagy gyulladásnak tulajdonították, melly ezen sziget erdeit is elpusztította.

Bérekesztjük ezen értekezést a' világ öt részeiben találtató vulkánok egyszerű előszámlálásával *Arago* után. Szerinte a' száraz földön 's az ahoz tartozó szigeteken:

Európában	12.
Afrikában	6.
Amerikában	61.
Á'siában	32.
Austráliában	52.

Öszvesen 163 vulkánok vagynak.

***.

3.

A' régi görögök és asszonyaik.

Az Athenaeum' 1837-diki folyamában „*Nőnembeliek' neveltetésének nagy befolyásáról a' férfiak' erkölcsi és ízlési miveltségére*" című értekezésben mellesleg a' görög asszonyok is szóba jöttek, de olly kellemetlen állapotban, hogy őket nem lehet nem sajnálnunk, férfiaikat pedig kárhoztatnunk. Ezen rajzolatot legyen szabad még egyszer az olvasó' elébe terjeszteni, 's nehány észrevétellel kisérni; mellyek ha a' tárgy' felvilágosítására 's némi tévedés' igazítására valamit tehetnek, reménylem, az athenaeumi értekező által szívesen fogadtatnak.

„Azt vethetné itt valaki nekünk, hogy a' hajdankori görögök' nézetei sem voltak különbek a' nőnemről, mint kelet' fiaié; azok sem nevelték a' szépnemet helyesebb elvek szerint; még is, hogy erkölcsi és szellemi miveltség nálok tetőpontra hágott, senki sem tagadhatja; talán tehát

még sem lehet olly nagy befolyásúnak mondani a' nőnem' neveltetését a' férfiak' miveltségére. Ezen ellenvetés nagy figyelmet érdemel, noha előre mondhatjuk, hogy nézeteink' helyességének erősségűl szolgál. Tudjuk, hogy van hatása és visszahatása minden dolognak, és mint felebb mondók, ellenkező okok ellenkező miveleteket szűlnek. *Való igaz, hogy a' görög bölcsek csekély véleményt nyilvánítnak a' nőnemről. Sophocles Oedipussal azt mondatja Iocastáról: Olly hiú, mint az asszonyok szoktak lenni. Plato' ismeretes Köztársaságában, nők' közös birtokát javasol; erősb ifjuság' nemzésére pedig olly módokat ajánl, mellyeket a' mai mivelt közönség megvetéssel fogadna. Ő tehát vagy nem ismerte eléggé a' nőnemet; vagy hódolt a' kor' előítéleteinek, 's ezt alacsony czélokra rendeltnek hitte.* Aristoteles' politicájában Lib. I. c. 5. illynemű kérdéseket tesz fel: Valljon rabszolga és asszony alkalmasok-e az erényre? és: a' nőnemnek kötelessége-e, hogy józan, bátor és igazságos legyen? Melly kérdésekre illyen feleleteket ád e' nagy philosophus, hogy: rabszolgának nincs hatalmában magát valamire eltökélni; asszony ezt teheti, de csak gyengén és siker nélkül. Ugyan ezen bölcs másutt nyersen kimondja, hogy nőnem ἀναιδοστερον καὶ Ψευδεστερον. *) *Még keményebb ítéleteket találunk a' szépnemről a' színköltészeknél, kik pedig tudjuk, hogy a' közvélemény' tolmácsai; a' kik a' nőnembelieket megtestesült bűnnek festik, és a' vétkeket asszonyi álorczákban léptetik-fel színpadokra.* — Hogy a'

*) Aristoteles' idézett helyét, mivel munkáit nem bírom, ki nem kereshettem; de ott minden esetre accentusokkal olvastatik e' három szó. Iróink közönségesen accentus nélkül adják a' görög mondatokat. Ez épen ollyan az eredetihez képest, mint *Latiatuc feleym* — például az athenaeumi tiszta magyarsághoz képest.

görög törvényes nők görög nevelésnél fogva nem lehettek az asszonyi miveltség ideáljai, azt tudjuk ezen nemzetnek polgári életrajzaiból. *Soknejűség és zárrendszer volt üt is divatban, mellyek leforrázzák a' finomabb leányiság' és asszonyiság virágait. Büntetésül tehát ezen mivelt zsarnokoknak, félig mivelt, szellemiségtől megfosztott, és kissé esetlen* (igy) *nők jutottak; melly miatt aztán kárpótlásúl, kormanyfiak, bölcselkedők, gazdagok, művészek, a' szabad élet által magas miveltségre fejtőzött, és felette kellemes társalkodónék — ἑταιραι — körében találtak lelkes éleményt; kiket nem kell egy osztályba tennünk a' maitresekkel;* mert egy Aspasia, mielőtt Periclestől nőül választatott, még nyilvános oktatást is tudott adni tudósaknak és bölcseknek az ékesszólás szabályaiban 's philosophiában; sőt tanítványának vallá magát még a' nagy Sokrates is. *Ezek voltak tehát a' görög világban a' nagy hatásu Ninonok 's Pompadourok; kik Periclieseket, Aristippusokat, Menandereket tudtak képezni, és a' kikről költészek, bölcsek, drámairók egyaránt magasztalással szólnak*; melly magas miveltségökért a' status' emberei előtt olly nagy becsben állottak, hogy midőn Aspasia és Phryne philosophiai szabad szellemű nézeteikért 's nevelési elveikért elvádoltattak, amaz ékes szavallata után feloldoztatott; emennek pedig átlátszó szövetét elég volt képéről elfordítni, hogy biráitól ártatlannak ítéltessék. Ezt a' birák' részéről helybe nem hagyjuk; *de hogy ezen adatok az említett ellenvetést elgördítni képesek, hisszük.*"

Látni ezekből, hogy az athenaeumi értekezés kivonatban teljes képét akará adni a' görög szépnem helyzetének; 's hogy a' régi görög férfiakon dísztelen vonatokat fedez-fel, mint kik az emberi nem' fele részéről csekély véleményt

tápláltak: magát pedig ezt lenézettnek, 's vagy szellemiségtelennek, vagy féktelenül világosultnak festi. A' mi nagyobb, nem a' pórseregből hoz példákat, hanem magokat a' bölcseket vádolja; kik ha illy bal véleményben lehettek, nem philosophusok, de megvetendő sophisták voltak. Az egész szépen hangzó előadás sokat levon a' görög nép' dicsőségéből, midőn Hellas' derekabb fiait hetaerák körében nevelteti; a' régi világ' örökbecsü 's ifjainknak mindenek felett ajánlatos míveinek olvasásától idegenít, mint mellyekben férfiakról és asszonyokról egyaránt csak helytelen itéleteket találhatni. Azonban, görög literaturával középszerű ismerkedés mellett nemlegesen ezeket állíthatjuk; Nem valósul-meg, hogy a' görög bölcsek valóban csekély véleményt nyilvánítnak a' nőnemről; a' drámaírók e' részben sem voltak aljasabbak korunk' színköltészeinél; Aspasia hetaera-társaival sem Pericleseket nem nevelt, sem bölcsek 's drámaíróktól nem dícsértetett; a' zárrendszer nem volt olly feszes és fonákhatásu, hogy a' leányiság és asszonyiság' kellő virágait leforrázta volna; nem lehet megmutatni, hogy a' görögöknél soknőjűség divatozott. 'S most ezeket nehány adattal tettlegesen fognám bizonyítani. —

A' görögök' nőkiránti tiszteletének tanúja a' historia. Ide sorozhatni mindenek előtt a' mythusokat, mellyek minden esetre valódi történeteken alapszanak. Midőn Hellas tizenkét fő istenei között hatot asszonyi néven és alakban tisztel; midőn a' múzák, kegynék, hórák, nymphák' seregei között egy férjfi névnek vagy személynek sem ád helyet, ezzel a' mythologia kettőre tanít minket: először, hogy Hellasban a' mythologia' szerkeztetői tisztelték 's becsülték a' nőnemet; másodszor, hogy a' mythus-vallású nép már vallá-

sánál fogva sem táplálhatott csekély véleményt az asszonyokról. Egyiket sem volna nehéz megmutatni. A' mythologia' szerkeztetőiről Herodot szavai *) ihol vannak: „*De e' csak tennap meg tennap eleőtt történt: mert Hesiodus és Homeros eennálam nem több, mint neegyszáz esztendővő korábbiak. Eők adának neveket az isteneknek, 's jeleleek-ki mindegyiknek köreet, sajátságit, hivatalát.*“ Hogy Homer' korában mi tiszteletben voltak legyen az asszonyok, ezen dalnok' munkáiból eléggé megtanulhatni. Iliasban hős férfiakat csudálunk, Ilias és Odysseában leányok 's asszonyok' ideáljai lebegnek-el szemeink előtt. Ám nézzük sorra a' trójai hölgyeket, vagy tekintsük-meg a' görög szépnemet, 's tűrhetni fogjuk, hogy a' knidosi Aphroditét és athenaei Pallas-Athenát az idők' vészei lerombolák. A' művészek szép, Homer' jó és szép lényeket teremtének. Hol kell keresnünk, hol találhatunk gyöngédebb férji viseletet, mint midőn Andromakhét Hektor utolszor üdvözli, 's valóbb hűséget és kedvesebb ragaszkodást ezen dicső barbár asszonyénál? **) De mig a' görög bajnokok' virága tíz évig harczol az elorzott görög nőért, és a' bevett város' feldulása után némelly hős még más annyi ideig hányattatik ugyan a' miatt, addig Penelope körül látjuk az ez alatt serdült ifjuságot összeseregelve. Nem tisztelet ez a' nőnem iránt, nem egy ősi lovagkornak tisztelete? Trója alatt, 's Odysseus udvarában, ott egy asszonyért annyian viaskodnak, itt olly hévvel versenyeznek! Említettem már az írót, kiszerint nőrablás költé-fel Europa és Asia közt ama' nagy haragot, melly a' ma-

*) Herodot. II. 53.
**) Ilias. VI. 370—493.

rathoni, salamisi, plataeai fényes napokat felhozta. Igy, Hellas politikai kifejlését 's dicsőségét egy részben asszonyoknak köszöni. Valóban az europai Helene és Io, az ásiai Medea és Europa nagyban mutatják, mi történhetett kicsinyben. Tegyük, hogy Troja' esete merő költemény: de azt nem tagadhatjuk, hogy Homer, mint sok századok' tolmácsa annyi gyöngédséggel, annyi tisztelettel volt a' nőnem iránt, hogy noha mindig találkozott hiány, még is, mig egy ravasz és keserítő Odysseust, egy piperkőcz Parist, 's egy csufondáros Thersitest megró, addig asszonyról ugy nem szól sanyarúan, hogy képeinek hűségét csaknem kétségbe kell vonnunk. Már jusson eszünkbe azon hatás, mellyet Homer' munkái egész Hellasban az utolsó századokig minden szívre és elmére gyakorlának, 's nem lesz nehéz következtetnünk.

Homer' idejében erősen értek már szorosabb társaságra a' görög népek, csak hamar városokra oszlának, 's törvényhozók levének szükségessé. Ezek a' polgároknak régi erkölcseiket megtartva — pontosan kimérék tiszteiket; a' férfiakat hadra, a' nőmbereket háziságra 's — ne legyen szégyen mondani — gazdasszonyságra képezék. Hellas kitisztult a' lovagi érzelgésből, de annál józanabbul méltatá asszonyait. Itt kezdődik a' historiai időszakasz. Spartát és Athenaet tekintve-meg látni fogjuk a' többi hellen városokat is; mert ezek adának hangot egyebeknek; ezen két nép, a' Doresek és Ionesek' egész Hellasban, sőt Ásiában is, elterjedt két nagy nemzetének képviselője.

Lykurgos, mint sokan tartják, Homerral élt egy időben. Spartában oligarkhiát vagy Aristokratiát alapított: mert Plutarkhus egyszer-egy-

szer említi mind a' két szót. *) Törvényei katonaiak voltak. Úgy intézkedett, hogy Sparta az ellenséget megverhesse. Látni fogjuk, hogy az asszonyokra nézve kevés törvényt hozott, csak annyit, hogy derék polgárokat szüljenek; de ezen spartai nők nagyobb tiszteletben valának mint bármelly város asszonyai ma és akkor. Csak egy anekdotát. Gorgónak, Leonidás' hölgyének némelly idegen azt vetette, minden asszonyok között csak ti uralkodtok — ἄρχετε — a' férfiakon. „Igen — felele a' spartai nő — mert csak mi szülünk férfiakat." Plutarkhus beszéli ezt, **) 's azt hogy a' spartai férfiak *kelletinél jobban* — μᾶλλον τῦ προσήκοντος — *tisztelték* ἐδεράπενον *asszonyaikat*, *'s urnéiknak* — δεσποίνας — *hívák*. Lykurgos' rendelkezésit a' nőnem iránt leğjobb meghallani Xenophontól ***) ki — ha nem épen eskü — hív fordításban is — ezeket mondja: „Másutt a' leendő anyákat, és úgy nevezett jónevelésű leányokat, kevés tiszta étekkel, 's mennél kevesebb csemegével táplálják; bort vagy épen nem adnak nekik, vagy csak vizzel; 's valamint magok a' férfiak mesterségeket űznek, úgy ezeket különösen gyapjúgyártásra szorítják. Ellenben Lykurgos, elegeknek tartván ruhakészítésre a' szolgálókat, minthogy szabad nőknek fő dolgává tevé a' polgárszülést, mindenekelőtt testgyakorlatokra fogta őket, szintúgy mint a' férfiakat; mert reméllé, hogy e'ként szülőtteik izmosabbak lesznek. Tudván pedig, mikép a' házastársak, főkép eleinte rendetlenül közelednek, ennek is elejét vevé azon rendelettel, hogy szégyen legyen férjnek láttatnia nőjéhez mind be mind

---

*) Plutarch-Lycurgus. VII. XXIX.
**) U. o. XIV.
***) De Republica Lacedaemoniorum I. 3—10.

kimenetelkor; melly szabály mind a' két félt kivánatosbá tevé egymás előtt, 's vaskosabb gyermekek születének, mintha szabad lett volna egymással eltelniök. Továbbá, ugyan ezen czélból megtiltá a' kény szerint 's akármikori házasodást, a' testnek teljes kifejlésire halasztván azt. Minthogy pedig tudta, mikép agg férjek leginkább féltik feleségeiket, törvényt hozott, hogy ha talán öreg férfiúnak fiatal nője volna, a' kí neki az ifjak közül megtetszenék, bevihesse ahoz. Ismét, ha valaki házasodni nem akart, de lelkes magzatot óhajtott, törvényt szerze, melly szerint az illyen polgár egy derék anyának férjét megkérheté, engedné őt nőtársához. Igy eltérvén Lykurgos más törvényadóktól, ha mind szálos termetekben, mind erős alkatú polgárokban nyert-e valamit Spartának, a' kinek kedve tartja vizsgálja-meg." — Lykurgos intézete szerint Sparta ötszáz évig minden egyéb hellen városok közt első volt; ekkor törvényei tágulni kezdének. Lysander és Agis királyok szálást adtak az aranynak, 's ez szokása szerint cselekvék az eddig diszes kemény erkölcsökkel. Az asszonyok ez idő alatt remekei voltak a' nőnemnek. Kérdeztetvén egy spartai polgár, minő büntetése volna nálok a' nős paráznának: Nálunk — felele — nincsen nős parázna. ‚Hát ha volna?' „Nagy bikát fizet, melly Tayget hegyén átnyújtott nyakkal igyék Eurotasból." ‚Hogy lehetne olly nagy barom?' „Hogy' lehetne nálunk nősparázna?" Látjuk, hogy Spartában jó karban voltak az asszonyok, hogy a' törvények rájok is kiterjedtek; hogy mint a' férfiakat, úgy őket is figyelemmel kísérte a' törvényhozó. Igaz hogy nehányan nevetnek Lykurguson és asszonyain, mások talán bosszonkodnak. Sed hi erunt fere, qui expertes literarum Graecarum, nihil rectum, nisi quod ipsorum moribus

conveniat, putabunt. Hi, si didicerint, non eadem omnibus esse honesta atque turpia, sed omnia maiorum institutis iudicari; non admirabuntur, nos in Graiorum virtutibus exponendis mores eorum secutos. *)

Solon' törvényei egészen más szelleműek. Köztársaságot alapíta. Nem merő harczosokat nevelt ő, hanem hadra és békére egyaránt alkalmas polgárokat, kik a' csendes napokat képesek legyenek mint emberek élvezni, és az ellenséget, mint bajnokok, visszaverni. És sikerült, vitézség, szabadság, művészet, tudomány, fényűzés, vallásosság, bűnök, eddig még csak Athenaeben voltak egyetemben otthon. Midőn Solon köztársaságot állíta, annak következesit előre látta, 's az alkotmányhoz képest intézkedett a' nőnemről.

1. *Megtiltá az asszonyok' szabados kijárását, korlátolni kívánván ezzel csak az illetlent. Házától távozó asszony nem vihetett magával három öltözetnél többet; ételt és italt egy obolus' értékén felül. Rendelé, hogy asszony éjjel ne járjon, hanemha szekéren, de ekkor világgal a' szekér előtt.* **) A' három öltözet korlát ugyan, de annyi ételhez ennyi ruha soknak látszik. Igy, midőn a' peloponesusi hadban az athenaeiek Potidaea városát elfoglalák, a' férfiaknak csak egy öltözetet, az asszonyoknak pedig kettőt engedtek. ***) Leányokra nézve a' zárokát és módját ál-Phokylidesnél v. 203. olvasbatni:

A' hajadonra vigyázz, 's zárd-el sokkulcsu teremben,
És lakodalma előtt ne ereszd sétálni az utczán.
Vajmi nehez lánytok' szépségeit őrzeni, szülők!

---

*) Corn. Nepos. Vitae Excellentium Imper. Prooem.
**) Plutarch. Solon. XXI.
***) Thucydides. II. 70.

A' házi nő Athenaeban csak rokonait látogathatá, 's azokat fogadhatta-el; velek ülhetett lakomához. Férjét nem követhette a' városba. Rosz jel volt, ha nőszemély férfiuval nyilvános helyen asztalnál ült. *) Helye felső emeleten a' nőszoba — *γυναικειον* — interior pars aedium. **) Foglalatossága gyapjugyártás, ruhakészítés, cselédség' kormányzása. Azért, mig Plato, vagy inkább Sokrates' vendégsége foly, zárszobályokban pillantjuk-meg egyszer a' nőmbereket; kik igaz, felséges beszédek hallásától fosztatnak meg, de még is nyernek, mert legalább a' közbejövő részeg Alkibiades' garázdaságit sem szemlélik. Némelly athenaei férfi talán módot haladó keménységgel őrizte feleségét. Aristophanesnél panaszkodik egy asszony, hogy férje a' nőlak' ajtaja előtt komondort hevertet, 's ha a' városba rándul, az ajtót lepecsételi. Athenaeban nem csuda; ez a' köztársasági szabadság' fiai vagy goromba vagy finom lessel patvarkodnak; 's egyes példákat másutt is találhatni, 's ezt nem csak komikusoknál. — A' zárszobában, mint hiszem, nem neveltettek ugyan mindenben jártas leányok; legalább görög írónak ritkán van alkalma illyenekről értekezni: de szorgalmas, egyszerü, 's kellemes teremtmények lehettek az athenaei hajadonok. Xenophonnál ***) egy fiatal nő férjének azon kérdésire, ért-e a' gazdasághoz, segíthetné é őtet a' háztartás' bajaiban, őszintén vallván ebbeni járatlanságát, szeretetre méltólag veté hozzá: „*Engem csak arra tanitott anyám, hogy magamat jól viseljem.*“ De az igy nevelt leányok férjek' kedve szerint minden jóra alkal-

*) Demosthenes. Contra Neaeram. §. 8.
**) C. Nepos. u. o.
***) Xenophontis Oeconom. VII. 17.

massá tétethettek; valamint ez is szemeink előtt válik ollyan gazdasszonnyá, minő ma is sok kellene. A' férfi, mint ott bővebben olvashatni, igen nagy gazda, vagy — mondaná a' palócz — nagy major volt; nem csuda hát, ha nőtársa illyen házhoz elég tudományt nem hozhatott. — Azonban, midőn Solon csak addig tiltá a' kijárást, mig az illendőséget sértett, ezzel becsülete meg van mentve. Megvallom, nem tudom itt a' határokat kijelelni, mert nem figyeltem erre kizárólag; de bizonyos, hogy vallásos helyekre szabad menetelök volt. Látjuk őket tragoediák' adatásakor a' színházban: vígjátékon látni nemakarjuk, ha mind olly köztársasági szelleműek, mint azéi, kit nem régen említettem. Midőn Perikles a' peloponesosi háborúban elestek fölött halotti beszédet tart, nem csak ott vannak rokonaik' gyászolói, hanem egy pár vígasztaló szót ők is nyernek. És Lysias' első beszédében épen az szerencsétlensége egy asszonynak, hogy halottat kísérvén-ki Eratosthenesnek szembe tűn. Voltak ünnepek, mellyeken egyedül asszonyok végezték a' szertartást. Hasonlót többet lehetne felhordani, de csak azt jegyezem-meg, hogy azért járhattak szabadon vallásos helyekre, mert az athenaei nép, minden írók szerint, igen buzgó lévén, illy helyeken inkább mérsékelte magát. Mikből kivehetjük, hogy az athenaeiek 's más görög népek' zárrendszere szoros háziságnál nem volt egyéb; de ezt az athenaeumi értekezés is megkivánja tartatni a' nőnemmel.

2) Solon' korában 's utána is kedvezve bántak velek a' törvények. Ő igen mérsékelt jegyajándékkal hagyja kiadni a' leányokat; *) az árvák' kiadasát a' férfi örökös' kötelességévé te-

*) Plutarch. Solon. XX.

szi; ha férfi örökös nem volt, leányra szállott a' jószág; háborúban elesettek' özvegyeit és árváit közköltségen táplálták és adták férjhez; férje holta után az özvegy kezeli a' vagyont, *) neveli a' gyermekeket és nevelteti. **) Lehet-e ott lenézve és sértve a' nőnem, hol őtet czélszerű törvények védelmezik? Solon Athenae' fiait nem pártolá jobban mint leányait.

3) Azonban keményen is bánt a' vétkesekkel, vagy inkább súlyos törvényekkel akará az asszonyok' romlását megelőzni, 's ez a' legkésőbb korig az ő intézkedése szerint divatozott Athenaeben. Egyet fogunk itt megtekinteni nőnemet illető szigorú törvényei közül. Aeskhines szónok Timarkhos ellen igy szaval: „De hogy a' lakedaemoniaknak hízelkedni ne mondjatok, őseinket hozom szóba. Ők a' nőrontást olly szigorun vették, hogy némelly polgár megrontva látván leányát, 's hogy szüzességét a' házasságig meg nem őrzé, rideg házban egy ménnel rakatta-be, melly azt éhségében fölemészté; 's ezen épület' romai még ma is látszanak városunkban, és a' hely „leány és mén-tájnak" neveztetik. Solon pedig, a' törvényhozók' leghiresebike, az asszonyok' tisztes erkölcsiről maga is ősileg és nemesen gondolkodék. Mert paráznaságon lelt némbernek nem engedé hogy díszes ruhába öltözhessék, sem hogy templomba mehessen: ne hogy feddhetetlen asszonyok közé elegyedve megvesztegesse azokat. Ha pedig ezt tenni merészelné, meghagyja az őtet előlutól találónak, szaggatná-le pompás öltözetit, ékszereitől fossza-meg; üsse, csak halálra 's csonkításig ne: becstelennek bélyegezvén az illy személyt, 's kellemetlenné tevén neki az

*) Aeschines, Timarch. 3. 34.
**) Plutarch. Demosthenes. 3. 4.

életet. A' csábítókat 's kerítőket is pörbe idézteti, 's ha vétkeseknek találtatnak, halállal büntetteti: mivel... magokat szemtelenül bérbe adván, teljesülni segítik a' rosz szándékot." — Épen igy Demosthenes is, Neaera elleni beszédében; csakhogy ő Solon' törvényét egészen fel is olvastatja, 's azért nem árt őt is meghallgatni. „Fogjad nekem ezen törvényt és olvasd-fel: hogy megtudjátok, mikép ez illyen létére nem csak ezen szent dolgoktól volt eltiltva; nem csak nézésétől, annál inkább bemutatásától a' köz áldozatnak, hanem szemlélésitől minden athenaei szertartásnak egyetemben. Mert a' melly némberrel parázna találtatik, semmi nepi és köztemplomba nem szabad belépnie, hova törvényeink szerint még az idegenek, sőt szolgálók is bemehetnek. Ha pedig bátorkodik, büntettetlen bánthatja őt akárki bármiképen, az egy halálra verést kivéve... Fogd és olvasd. TÖRVÉNY. *Haki nőjével paráznát lel, ne éljen többé vele; ha él, becstelen legyen. Illy asszonynak ne szabadjon nyilvános templomba menni; ha pedig megy, bízvást bántsa akárki, csak halálra ne — — —.*" E' két szónok mintegy annyi idővel élt később Solonnál, mint mi Verbőczinél.

4) Hogy Hellasban, 's különösen Athenaeben egynejüség divatozott, olly valónak hiszem, hogy az athenaeumi értekezőt, ki ok nélkül bizonyára nem szólhatott, bátor vagyok felhívni, mutassa-ki az adatokat, mellyek őtet ellenkező állításra birták. Sehol nem olvasunk a' görögöknél tudósítást, melly az athenaeiak vagy más görögök' soknejüségét bizonyítná; még a' korinthusiakhoz irt szent Levelek sem gáncsolják e' részről ama' romlott várast. Solon előtt, Theseus' korában, mikor Athenaenek legfőbb törvénye a' szokás és néperkölcs volt, elég példát lat-

hatni arra, mikép cserélgették feleségeiket az emberek; maga Theseus is többször evezett e' hajóban: de azt szinte tudjuk, hogy valamint e' rendetlenséget ellenzé a' közvélemény *) úgy az illyen férjek sem adtak egyszerre két asszonynak helyet termeikben, hanem az utóbbi rendszerint nem találta nálok az előbbit. És Solon e' nemzeti szokást megtartotta; mert Perikles mind addig egy nővel élt, mig lehetett, 's midőn ezzel nem látott boldog napokat, mind ketten megegyeztek az elválásban, 's miután előbbi feleségét férjhez adá, akkor vette csak el Aspasiát. Csak Isaeus' szónoknak van egy beszéde **) mellyből Lusacius ki akarta ezen szikrát kocczantani, 's nagy tapssal írja; *En oratorem, cuius testimonio constet, lege Athenis liberum atque fas fuisse, binas eodem tempore habere uxores.*" De Lusacius' igyekezete is mutathatja, hogy nem könnyű e' tárgyról valamit bizonyosan állítani, és maga is csak csomónak tartja találmányát, mellyet megoldhatatlannak nem hisz. Itt mi három észrevételt teszünk ő ellene. Először, Isaeus' beszédei mind igen bonyoltak, valamint a' kérdéses is, ugy hogy itt kivüle ezt mások nem is sejdítették, sem véleményében nem osztoztak. Másodszor, épen azért foly ottan a' pör, mert egy férfiu két némberrel valamelly tilalmas viszonyban élt. Harmadszor, ez mindössze csak egy példa a' többnejüség mellett, melly számból egész Hellasra nem következtethetni. Szerencsés ki bővebb könyvtárnak lehet közelében; e' kérdést egy Petit és Potterból legott tisztára hozhatja: én nem vagyok ollyan; de a' mit írok, saját fáradság' gyümölcse.

*) Plutarch. Theseus XXIX.
**) De hereditate Philoctemonis.

5) A' hetaerák nagyon elszennyezik Athenae' magas nevét, hol legszámosabban valának, Korinthuson kivül; mert Spartából valamint minden kereskedő, kézmives, sophista, ugy a' haetera tartók — ἑταιρῶν τροφεὺς — is kizárattak. *) Minden görög munkából kitetszik, hogy ez a' nép olly rosz és aljas volt, a' minő csak lehetett. Demosthenes' felebb említett beszédében ezek állnak: *Τὰς μὲν γὰρ ἑταίρας ἡδονῆς ἕνεκ' ἔχομεν.* A' végső ige' többes száma nagyon köztársasági erkölcsöket bélyegez; vagy talán a' szónok egy-két hetaera barátot lát a' birák között, 's azokat akarja kimélni vele: az egész olly roszszat mond a' hetaerákról, hogy magyarra tenni átallom. Még világosabban, 's minden kétséget kizárva bizonyítja ezt Plutarkhos **) midőn írja, hogy az athenaei nép a' rút dolgokat emberségesen tudta és szokta elhímezni csínos nevekkel; igy nevezé *a' börtönt laknak*, *az adót ajánlatnak*, és — *τὰς πορνὰς, ἑταίρας*. Solon nem birván őket köztársaságából, a' szabad nép közül, kiirtani, legalább törvényekkel zabolázta; rendelvén, hogy hetaera-barát tanácsházban 's közgyülésen beszédeket ne tarthasson, indítványt ne tehessen; hetaerától lett gyermek ne legyen köteles apját gyámolítani. ***) Magokat, mint korcs nembereket, pedig épen mint a' nőparáznákat, templomból 's erényes asszonyok' gyülekezetéből kitiltja, áldozat-tételtől elparancsolja. Azért a' szónokok is, ezen híres ügyvédei Athenaenek, Solon' törvényeinek értelmében folytatván pöreiket, szakadatlanul üldözik a' haeterákat, úgy, hogy ha már mindent elmondtak a' pör-

*) Plutarch. Lycurg IX.
**) Solon. XV.
***) U. o. XXII.

társ ellen, legnyomosabbá vélték tenni vádjaikat, ha azt e' részről is megróhaták. *) Ennyire sujtá őket törvény, közvélemény, 's ezeknek hív tolmácsa a' szónoksereg. Hetaerák közé kell számítani Aspasiát is. Miletosi leány volt, 's Athenaebe kerülvén philosophia és szónoklat' körében némi hírt szerze magának, miért is több polgár vivé hozzá feleségét beszédei' hallására: a' mi ismét enyhíti a' zárrendszert. Elmetehetségei szépek valának tehát, minő asszonyoknak Hellas soha sem volt szükében; de illetlen czélra fordítá azokat, mert valamelly Thargelia régi jász asszony' példájára főembereket hódítgatott; noha a' pórnépet sem kerülte, mint például, Perikles' holta után bizonyos Lysikles juhtőzsérrel vagy csiszárral — προβατοκάπηλος — társalkodott. Ez még nem volt elég, hanem hogy magát egészen becstelenné tegye, hetaera szolgálókat tartott. **) És ezen Aspasiát Perikles korán sem azért vette feleségül. hogy tőle philosophiát vagy ékesszólást tanuljon; eleai Zeno és Klazomenei Anaxagoras ***) philosophusok minden illyen segéd nélkül képesek valának ama' tehetségeket kifejteni, mellyek az athenaei művészet' aranykorát felderíték; annál kevesebbé tanult tőle Sokrates. Plato' Menexenusában tanítványának vallja ugyan magát, 's itt mondatik az is, hogy Perikles' ékesszólása, melly a' régieknél olly nagy hírű volt, Aspasiától származék; de az olvasónak Plutarkhos' intése nélkül is legott észre kell vennie, hogy ezen nyilatkozás merő tréfa. Már, hogy Aspasiát bölcsek, drámaírók — legalább ko-

*) Sok helyett láthatni egy példát Lysiasnél, Contra Alcibiad. §. 7.

**) Demosthenes, Contra Neaeram. §. 7.

***) Ész — Νοῦς-nak nevezték. Plutarch. Pericl.

molyan — magasztalták volna, tagadni kell. Ki dítsérhette volna őt, holott a' hetaerák' folytonos üldözésben éltek? Voltak az athenaeiek között Periclesnek gunyolói szintúgy, mint hizelgői, 's ha ezek őtet Zeusnek, Periklesnét pedig Herának (Juno) nevezték, illy emberek' szájában ez keveset tesz. Ellenben ismerjük az akkori leghíresebb három Komikus' neveit, *) kik Aspasiát, már mint Perikles' feleségét, πορνὴ és παλλακὴ — épen a' legdicstelenebb nevekkel illetik. **) Nem! hanem ma csudáljuk Aspasiát, az erkölcstelenségnek ezen setét képét, mig a' régiség' valódi erényeit elmellőzzük hidegen. „A' hetaerák 's Aspasia lettek volna ama' derék nevelőnék, kik Aristideseket, Epaminondast, Timoleont, Phokiont, Miltiadest képeztenek? Nagy emberek virágoztak Spartában, pedig ott hetaera nem lakott; tele volt Korinthus hetaerával, de alig látunk pompás falai közt valamire való férfit; Athenae világtörténeti jelentésű férfiakat mutathat, 's ezeket — meg kell vallani — Solon' köztársasága nevelte. Igen is, Solon örömest kiutasította volna hazájából ez aljas népet; ide is tartozhatik az, mit ama' kérdesre, ha a' legjobb törvényeket adta-e feleinek, monda: „A' legjobbakat, a' mennyiben azokat elfogadták.“ Mivel e' részben ellene szegültek, elégnek látta a' hetaerákat becsteleneknek nyilvánítani; épen, mint Tacitus szól: More inter veteres recepto, qui satis poenarum adversum impudicitias in ipsa professione flagitii credebant.

Lykurgos tehát az asszonyoknak engedett nagyobb szabadságot, Solon a' férnaknak: mind a' ketten alkotmányokhoz képest. Amaz ezen fel-

*) Horatius: Libr. II. Satyr. IV.
**) Plutarch. Pericl. XXIV. XXX.

szabadítással jó katonákat akart nyerni, Athenae rendezője pedig a' nőnem' erkölcseit biztosítá. Amaz politikus, ez philosophus volt. — Menjünk néhány lépéssel tovább, 's lássuk a' szemlélődő bölcseket. Érdekes látni, hogy ők nem csekély véleményt nyilvánítnak a' nőnemről.

Az emberi természet' rendeltetését 's méltóságát minden görög philosophusok között Sokrates fogta-fel legteljesebben, 's ő kellőleg méltatta a' nőnemet is. Plato és Xenophon nem csak Sokrates elvei szerint írnak, hanem véleményeiket többnyire vele is mondatják-el; ha tehát a' két író' ítéletét e' dologrul meghallottuk, egyszerre három nevezetes görög bölcsnek nézetivel ismerkedünk. Xenophonnál *) ezeket mondja Sokrates a' többek között: "*Οτι ἡ γυναικεία φύσις οὐδὲν χείρων τῆς τῶ ανδρὸς ἔσα τυγχάνει, ῥωμῆς δὲ καὶ ἰσχύος θεῖται*: *Az asszonyi természet mivel sem rosszabb az asszonyok' természeténél, csak erő 's izmosság nélkül szűkölködik,* Platónál **) pedig ugyan ő, „*Igazad van*, ugymond *hogy egyik nem külömb a' másiknál; azonban sok asszony van, kik sok férfiut sokakban meghaladnak.* Tehát barátom, a' városnak egyik lakosa sem bir különös kötelességekkel azért, hogy férfi vagy asszony; hanem, mivel mind a' két nemben vannak elszórva tehetségek, minden kötelességben egyaránt osztozzék férfi és asszony. *Az is igaz hogy az asszony mindenben gyengébb.*" Ezen fordításnak eredetijében e' mondat *Γυνᾶικες μέντοι πολλαὶ πολλῶν ἀνδρῶν βελτίσο ἐις τὰ πολλὰ ἐπὶ πᾶσι δ' ἀσθενέστερον γυνὴ ἀνδρὸς*, és Xenophon' felebbi szavai, Sokrates' iskolájának olly józan és igazságos ítéletére mutatnak, hogy vele századunk is beérheti.

*) Conviv. II. 9.
**) De Republica Libr. V.

Azonban az athenaeumi értekezésnek még is Plato ellen van legnagyobb panasza, mintha ő „*Köztársaság*“ mnnkájában olly véleményeket tett volna le, mellyeket a' mai mívelt közönség megvetéssel fogadna, 's ezzel bebizonyította, hogy vagy nem ismerte a' nőnemet, vagy azt alacson czélokra rendeltnek hitte. De a' ki ezen bölcset csak félig ismeri, másképen van róla értesülve. Plato mindent nyomoz. És ugyan csuda-e, ha valót kereső philosophus megtéved? Legyen tehát, hogy vizsgálódásiban megtévedett; azomban a' nőnemről nem táplált csekély véleményt. Midőn látja, hogy a' törvényhozók ritkán vagy helytelenül rendelkeznek a' nőnemről, 's ezt igazítani és javítni akarja; ezzel kellő véleményét nyilvánítja: midőn pedig befolyást kiván adatni neki a' város' ügyeibe, és erre czélszerű neveléssel képezteti, nem lealázza akkor a' nőnemet, hanem minden idők' daczára túl magasítja körén. Számtalanszor láthatni „Törvények“ és „Köztársaság“ czímű munkáiban illy eszméket; egyet a' sok közül lefordítok. *) „Minden; mi szabályozva van, és törvény által elrendelve, csak jót szülhet, a' mi pedig korlát nélkül hagyatik-el, a' korlátoltat is megrontja. Nálatok Spártában a' férfiak' együtt élése — *ξυσσίτια* — fölötte jól, istenileg van intézve: de hogy az asszonyok iránt törvényeket nem hoztatok, ezt gonoszul cselekvétek. Az emberi nemben az asszonyi alattomosb és fortélyosabb — *λαθραιότερον καὶ ἐπικλοπώτερον* — erőtlensége miatt; 's róla nehéz volt ugyan a' törvényhozónak rendelkezni, de hogy elmulasztotta balul tevé. Ezen elhanyaglás több bajaitoknak oka, mit ha mellőztetek, dolgaitok jobban folynának. Mert nem fél dolog, mint némelly em-

*) Plato, de Legibus Libr. VI.

ber gondolhatná, az asszonyok' törvény nélkül hagyása; sőt mennél rosszabb természetek erényre a' férfiakénál, annál bátrabban mondhatni, hogy kétszeres fontosságu. Azért e' tárgyat újra felfogni, 's a' foglalatosságokat asszonyok és férfiak közt egyaránt kiosztani, sürget a' haza' boldogsága." — Nincs itt nyoma Plato kora' előítéleteinek, mellyeket ő bálványozna; de van inkább egy előítéletek ellen harczoló, egy gondolkodó 's derült fejnek eszméje, melly a' nőnem' ismeretéről 's méltatásáról annyival inkább kezeskedik, mennyivel tulságosabb tervről beszél. Röviden: Plato' teljes életét tiszta esméretek' gyüjtésére 's előítéletek' lerontására, az emberi nemzet helyesebb oktatására 's nevelésére szentelvén, igyekezete mellett egyben másban gáncsolható, de abban legkevesbé sem, miről hazánkfia elvádolá.

Csak az lehet felebbi szavaiban bántó, hogy a' nőnemet alattomosabbnak 's fortélyosabbnak mondja, mint az athenaeumi értekezés szerint Aristoteles is valami hasonlót állít, és az, hogy az asszonyok' természetét az erényekre nézve meg lehet jegyezni, hogy az alattomosságot és fortélyt erőtlenségből származtatja, 's hogy rólok második lépcsőben szólván, az első lépcsőt a' férfiaknak hagyja. Igen, mert férfi is eszközt keres, ha természeti tehetséggel jogait ki nem küzdheti. Ez tehát szenvedhető itélet; 's épen ide megy-ki a' másik is. Az asszonyok, mondá felebb, sokban külömbek a' férfiaknál; ha az erényre nem olly képesek, ennek oká természeti erejök' hiánya. Lássuk valamivel bővebben. — A' görögöknél van erénye — ἀρετη — földnek viznek, bornak, lónak, embernek, fűnekfának, de akkor e' szó csak igen széles értelemben vétetik, és általjában jó, czélszerű, erős, ügyes 's

hasonló jelentésekkel bír. Szoros értelemben minden erkölcsi és szellemi tökély mondatik erénynek, 's annyiféle az erény, a' mennyi jeles tehetség létez bennünk. Sajátlag véve pedig egy egészet jelent, 's azon öszveséget teszi, mellyet Plato máskép jó — *ἀγαθον*-nak nevez. Ezen egész négy fő részre oszlik: igazság, okosság, erősség, mértékletességre. Például, Isokrates egy helyt*) ezeket mondja: „sem gazdagság, sem dicsőség nem lehet semmi nemű dolgainkban olly sikeres, a' boldogság' megszerzésére olly hathatós, mint *az erény és annak részei* — *ὡς ἀρετὴ καὶ τὰ μέρη ταυτῆς.*" Másutt **) ismét: úgy találjuk, hogy egyéb hősek vagy erősség vagy okosság, vagy más hasonlónak hijával vagynak; ez pedig (Paris) maga az, ki egyik nélkül sem szűkölködék, hanem *az összeséges erényt birta* — *παντελῆ τὴν ἀρετὴν κτησάμενον.*" Továbbá, Plato ***) előre bocsátván az erénynek ama' négy részét, „Polgárháborúban, mondja, hív és becsületes senki nem lehet az *erénynek teljessége nélkül* — *ανευ ξυμπάσης ἀρετῆς.* És alább többször az *erősséget legaljasabb részivé* teszi az *egész erénynek.* Ezen négy részt Plato emlegeti legtöbbször, 's hihető, tőle vették által keresztyén atyáink, most pedig „sarkalatos erények" név alatt tanítják az iskolák; mert nálok nélkül erény nem létezhet. ****) Mivel tehát az erény' teljességéhez, mit a' *jó* fogalommal válthatni-fel, ezen négy rész vezethet; ezek pedig asszonyoknál ritkán találkoznak együtt; főleg el van ismerve 's Plato is sokszor ismétli,

---

*) De Pace §. 12.
**) Encomium Helenae. §. 11.
***) De Legib. Libro I.
****) „Justitia quaerit, prudentia invenit, fortitudo vindicat, temperantia possidet — virtutem."

hogy a' nőnem erőtelenebb a' férfi résznél: ebből úgy tetszik, kivehetni, miért mondotta Plato a' felebbi ítéletet.

De a' mi már különösen gáncsolt véleményeit illeti, azokat nem csak századunk, hanem Hellas is megvetette annyiban, hogy csakugyan Plato' kedvéért az Areopagiták, Ephorusok, Arkhonok 's más tisztviselők közé nem vétettek fel asszonyok, sem nem épült város az ő terve szerint. A' dolog ennyiből áll Plato' „Köztársasága" tíz könyvében az igazság' *) milétét nyomozza. Midőn egyes emberben nem reményli hogy ráakadhat, új várast alkot, bízván mikép egész társaságnál könnyebben meglelheti, 's akkor könnyű lesz magányosakról is ítélnie. Végre ezen általányos mondatot csinálja-ki: Az igazság nem egyéb mint — *τὰ ἑαυτῦ πράττειν.* Ezen új városból ki nem maradhatott a' nőnem; iránta is intézkedik, de olly felvelép a' kérdés' megoldásához, hogy előszavát 's készületét méltó meghallani. „Ne átaljad, monda Glaukon, eziránti véleményedet előadni: mi nem szigorú, hihetetlen nem is gáncsoló birái leszünk szavaidnak." „Te engemet — felele Sokrates — bátorítni akársz a' mint látom; de most egyszer nem boldogulsz. Mert szíves és értelmes barátok előtt kivívott 's megalapított dologról szólani nincs miért ne lehetne; de midőn valaki kétlett tárgyat egyszer'smind nyomoz és tervez is, ez fé-

*) „*A' görögöknél a' philosophia' alapítói, Plato és Aristoteles, nem birtak helyes fogalmat a' jogról. A' Plato', minden erényeket magában foglaló egyenessége nagyon széles elve a' jogtudománynak.*" Tudománytar. IV. K. 31. lap. Az értekező Plato Respublicáját említi ott. De nem egyenességről foly ott a' szó; az *egyenesség* szó némethól lehet fordítva. Jobb a' forrásból inni a' tiszta vizet.

lelmes és veszélyes; nem azért, hogy a' beszélő magát könnyen nevetségessé teheti; hanem, mivel szerettit olly dolog iránt ejtheti tévedésbe, mi körül tévelyegni legkevesbé szabad. Oh, én imádom Nemesist és félek tőle. Én az akaratlan emberölést kisebb roszszak tartom, mintha ki mást a' jó, szép és igaz' körében veszteget-meg 's oktat rosszul; és azt vallom, hogy illyenekről próba gyanánt értekezni tanácsosabb ellenségek mint jó barátok előtt —." „No, monda felkatczanva Glaukon, ha szavaid valami bajba találnak keverni, mi téged az emberölés' és csábítás' vádjától feloldozunk." — Sokratesnek, vagy inkább az azt beszéltető Platónak ezen előszava 's készülete nagyon megnyugtatják az olvasót, és ez csendes elmével megy végig azon egész tervezésen, melly az asszonyokról szól, 's két pontra oszlik.

a) *Az asszonyoknak együtt kellene a' férfiakkal a' városi és polgári ügyeket vezetniek.* Érintette ezt már felebb is; itt bővebben világosítja hasonlatokkal és példákkal, mellyek a' gyönyörű egészből kiszaggatva rosszúl hangzanak ugyan, de ha már ennyire jöttünk, ne átaljuk kiserni figyelemmel.

„Valljon hisszük-e, hogy az anya-eb szintúgy tartozik őrködni, vadászni 's mást mindent tenni, mint a' hím-eb; vagy csak kölkei' elhozása lesz egyetlen gondja, és azutóbbiak egyedül magok fognak virrasztani az akol körül?" „Mindent közösen tegyenek, szóla Glaukon; csakhogy amazokat mindig úgy kell tekintenünk mint gyengébbeket; ezeket, mint izmosbakat." „Ugy de — folytatja Sokrates — két állat közül nem veheted egyiknek arra hasznát, mire a' másiknak, ha csak egyenlőkép nem neveled. Minthogy tehát a' férfiakat muzsikában (erkölcsi és szellemi

nevelés) 's gymnastikában neveléd-fel, ezt kell tenned a' nőnemmel is... A' tanulást nem kell a' polgárok' kénnyére bízni; hogy tanuljon a' gyermek ha apja akarja, ne tanuljon ha nem akarja: de kiki kényszeríttessék tanulni, mint inkább hazája' gyermeke hogy sem szüléié. *) 'S én a' nőnemről is vallom, hogy ezt szinte azon tanulmányok és gyakorlatokra kell fognunk, mikben a' férfiak részesülnek, sőt bátor volnék vitatni is, hogy lovaglás és gymnastika éppen úgy illik azokhoz mint emezekhez. Erre az ősi mondákban elég példát találhatunk; azt pedig valamennyien tudjuk, hogy Pontus körül ezer meg ezer sauromata asszony létez, kik lovaglás, nyilazás, 's más fegyverben egyaránt osztoznak férfiaikkal. Már ezekből így következtetek. Ha ez ottan történhetik, felette oktalanul cselekszünk mi hellenek, hogy nembereinket hasonlóra teljes erővel nem szorítjuk. Hisz így csak félannyi hasznát vesszük a' városnak, mint úgy vehetnők: 's ez a' törvényhozásban ugyancsak derék hiba. No 's mit teszünk mi új városunkban? mikép rendelkezünk a' nőnemmel? Valljon ugy-e, mint a' tráczok cselekesznek, kik velek földet mivelletnek, marhát őríztetnek, és magokat uraltatják, szolgáltatják. Nem: jobb lesz amúgy; főkép midőn az lehetséges, sőt hasznos is. Lehetséges: mert férfiaktól az asszonyok csak annyiban különböznek, hogy ezek apák, ők meg anyák; 's ez az asszonyok' részéről gyengeséggel párul ugyan, de azért a' férfiak' foglalatosságaiban osztozhatnak. Aztán a' férfiak sem alkalmasak egytől egyig a' kormányi ügyek' vitelére, 's az asszonyok közül is

*) Igy mondá Demosthenes a' régibb athenaeiekről: *Ἡγεῖτο γὰρ αὐτῶν ἕκαστος οὐχὶ τῷ πατρὶ καὶ τῇ μητρὶ μόνον γεγενῆσθαι, ἀλλὰ καὶ τῇ πατρίδι.* Pro Corona §. 59.

csak a' képeseket kell választanunk. Hasznos: mert férfiak közt is csupán a' tanult és nevelt rész ér valamit; a' többi mind csak köznép. Ha tehát a' némberek is épen úgy részesülnek tanítás és nevelésben, közöttök is többen fognak majd kitűnni. Hasznos és üdvös pedig a' hazának, ha mennél több derék fiai és leányai vannak. Minthogy tehát ezeket muzsika és gymnastika eszközli, csak vetkezzenek ám: mert ruha helyett erényt fognak felölteni. A' ki pedig öltözetlen némberekeu nevetkezik, neki nem mondunk egyebet, minthogy nem tudja mit cselekszik. Ugyanis mindig azt mondtuk 's fogjuk mondani ezután is, hogy a' mi hasznos díszes, és csak az rút a' mi káros."

b) *Közös nők.* Ez az, miben legtöbben botránkoznak. Vannak azonban philosophusok, kik nem azt sajnálják, hogy Plato' könyvében illyet leínek, hanem, hogy véleménye nem létesülhet. És századunk' bölcsei is e'g szokatlant állítanak és vítatnak, minek másoknál rosz és rút a' neve. Pogány philosophus annál könnyebben nyerhet bocsánatot. A' következőt csak úgy vegyük és olvassuk, mint Cicero' paradoxáit *) szoktuk.

„Ezen, mint valami hullámon, hála isten szerencsésen átvergődénk; 's a' nélkül, hogy elsüllyedtünk volna, természetesnek találtuk, hogy az őrök és őrnék egyenlőn neveltessenek. De ezt csak gyermekségnek fogod mondani a' következőkhöz képest. Halljad: *Minden nő minden férfival közös legyen, 's ne ismerje se szüle tulajdon*

*) „Ego vero illa ipsa, quae vix in gymnasiis et in otio Stoici probant, ludens conieci in communes locos. Quae, quia sunt admirabilia contraque omnium opinionem... tentare volui, possentne proferri in lucem, et ita dici, ut probarentur." Cicero. Paradox. Prooem. 4.

magzatját, se gyermek nemzőit. Most már úgy teszek mint lomhák szoktak. Ők fárasztónak látván annak fürkészésit, ha lehető-e 's miképen a' mit óhajtanak, mellőzik azt, 's kedvök szerint végezvén magokban, azonnal építenek. Én is kissé kényelmesen elmélkedem, 's ha megengeded tervem' rendét legitt elmondom, lehetségét és hasznait utóbb veendő kérdésbe... Ünnepeket kell rendelnünk, mellyeken a' vőlegények és menyasszonyok összekelendenek, és hogy a' házasság minél szentebbé tetessék, áldozatokat készítsünk, költészeink pedig czélszerü énekeket szerezzenek. E' házasságokat bizonyos főtisztekre fogjuk bízni, kik az örök' felebb kijelelt számát szemmel tartva, se igen szaporodni, se fogyni ne hagyják a' népességet. A' közeledés sorsvetés után történjék; azonban csatákon jeleskedő ifjaknak egyébb jutalmokon kivül a' nélkül is meg fog engedtetni, hogy e' módon is derekabb fiak tenyésszenek. Az imént születteket az erre rendelt férfi és nőtisztviselők veszik által; az izmos csecsemőt elviszik a' dajkákhoz, kik várasunk' bizonyos részében lakándanak; a' hitványokat pedig elsikkasztják titkos helyen. Ezen tisztek gondoskodnak a' szoptatásrul is; ők az anyákat a' gyermekekhez vezetik, mindenképen mesterkedve, hogy sajátját senki meg ne ismérhesse; vígyáznak, hogy anyák a' szoptatással magoknak ne árisanak; azért minden virrasztási és gyámi kötelesség a' dajkákra ruháztassék. Mivel pedig érettkorú szülektől várhatni csak deli termetű polgárokat, az asszony húsz éves korától negyvenedik éveig szűljön nekünk; a' férfi pedig, miután hevesebb időszakát meghaladta, harmincztól ötvenötöd' esztendős koráig legyen nemző. Ha valamelly gyermek ezen idő előtt született, mint törvénytelen, és sem az

áldozatok sem az imádságok' értelme szerint nem származott, becstelennek 's fattyúnak tekintessék; nem különben, haki még nemzési korában tisztviselők' sorsvetése 's engedelme nélkül közeledett, az illyennek magzatja is szentségtelen és korcs legyen. Mikor a' szabott időt meghaladták, férfiúnak megengedjük élhetni a' kivel akar, anyján, leányain, leányai gyermekein, 's anyjánál szorosabb rokonain kivül fel és le; az asszonyoknak szinte, atyjokon, fiaikon, 's hasonlókon kívül fel és le. Ha valaki vőlegény lett, az ezután hét—tíz hónappal születteket mind gyermekeinek nevezendi, — a' fiúkat fiainak, a' leányokat leányainak, ezek meg őtet Atyjoknak; továbbá, ezeknek gyermekeit unokáinak, kik viszont őtet ősöknek. Az akkor lettek, mikor szüléik megközeledtek, testvéreknek hívják egymást, 's egymástól tartózkodnak; azomban testvéreket is összeadunk, ha a' sorsvetés így esik, és Pythia nem ellenzi."—Ez után ígérete szerint terve' lehetségét és hasznait mutogatja: igen szépen, de úgy, hogy rajta is valósul ama' régi mondat, mikép nincsen esztelenség, mit már philosophus nem vitatott. Épen köztársaságában mondja ő, hogy csak úgy lehetnek boldogok a' városok, ha vagy bölcsek uralkodnak, vagy az uralkodók bölcselkednek. De maga látja, mikép aljasodik-el szemen szedett őreinek gigás serge, lesz hasztalanná minden intézvénye, bomol szét az egész város, 's üti-fel végre fejét az annyira utált zsarnok. Azonban különcz tervei egyaránt méltatják a' férfi és nőnemet: és ez elég.

Ide tartoznak a' hellen dramaírók, kik azon életbölcsességhez, mellyel a' legtanultabb görögök jeleskedtek, még mivészi képességgel is megáldva, olly munkákat alkottanak, hol a' nőnem'

ideáljit örökké csudálhatni. Gyarlók nálok az asszonyok, mint a' férfiak is, de erényesek; 's ha pillanat' kisértete megrendíté kebleiket, szemeink előtt küzdik-ki az erény' győzedelmét, kerüljön bár életekbe. Ki látott valaha szerencsétlenebb nőt, mint a' görög drama' hősnéi? de hol találhatsz egyszersmind lelkesebbet is azok nál? Ott van Phaedra, tengerében szive' zajlásinak, mellyet semmi földi szerrel ki nem oltható láng verdes a' tiszta mostoha fi iránt; és még is neki győzni kell a' bűnös gerjedelmen, ha tiszteletünket elveszteni nem akarja; 's győz is, hogy kit már reszketve kisértünk egy iszonyú örvény felé, most legnagyobb örömmel szemléljük önszerezte menekvését, legbensőbb fájdalommal siratjuk a' sors' csapását. Ha Medea és Hekabe természetlen gyilkolásra vetemednek, rosz hírben vannak ugyan, de több szitkot érdemel az, ki az elsőt annyi eskü' ellenére hűtlenséggel a' harag' legmagasabb fokára ingerelte, több átkot, ki a' másodiknak egyetlen gyermekét, a' Priamidák utolsó csemetéjét, kit boldogtalan szüléi tetemes kincscsel gyámkezeire biztak, arany kedvéért meggyilkolta. Lehetetlen a' görög dramatikust tiszteletlenséggel vádolni a' nőnem iránt; sőt épen azért classicusok ők, hogy ennyi századokon keresztül az egész emberiség' tolmácsainak, a' jog' és szabadság' védőinek, az erény hív barátinak találtattak. Midőn pedig ollykor kellemetlen szó esik munkáikban a' nő nemről, mit jelent ez ha tudjuk, hogy a' férfiak szinte kikapják részöket, 's hogy magok a' halhatatlan istenek sem kiméltetnek? Nem lehetett ezt másképen. Mikor cselekvő személy, küldve a' dramatikustól, színpadra lép, nem azért jön ő, hogy a' költész gnomáival parádézzon 's bölcsességét szavalgassa, hanem körülményeihez képest

nyilatkozzék: ollyat tegyen, mit a' költész reá bízott, de azt beszélje, mit a' cselekvény sugall neki. A' görög dramairók nem magokat tükrözik drámáikban, de hőseiket ábrázolják: innen van, hogy egy mesés Prometheust, Orestest, Kreont tetétől talpig ismer az olvasó, holott egy Aeskhylos, Sophokles, Euripides' kharakterét saját munkáikból sehogy, vagy csak nagy bajjal 's általányosan veheti-ki. Nekik, ha már egyszer a' drama' hőseit cselekvénnyel felruházák, többé nincsen hatalmokban azokat kedvek szerint beszéltetni; magok beszélenek azok; a' költész, a' természetnek ezen szerencsés avatottja, csak ellesi e' beszédeket 's utánírja. Azért, ha Oedipus azt találta mondani Iokastáról, hogy, hiú mint az asszonyok szoktak lenni, ne bántsuk ezért Sophoklest, különben egyebek közt illyet is adhatna feleletül:

„Barátim, magyar literátorok: jó reggelt nektek. Tetszett engem 's nyugvó társaimat az iránt rónotok-meg, mintha mi a' nőnemről egyebeknél keményebb itéleteket mondottunk, őt, megtestesült bűnnek festettük, 's a' vétkeket asszonyi álorczákban vezettük volna színpadra. Meg fogtok engedni ha e' vádra egyet mondok, miből tán kettő is lehet. Mindenek előtt, nézzétek, olvassátok Dorottyátokat, az ország' fele által nem csak kedveltet, hanem classicusnak is kiáltottat, 's ha megláttátok és a' mi maradványinkkal egybevetettétek, tegyetek ítéletet. Ti minálunk egykét megcsonkított mondatkát fürkésztekfel, 's mingyárt kész a' vád nem csak amaz író, hanem minden dramatikus ellen: holott mi úgy halljuk, egész könyvek születnek tinálatok, a' nőnemet gúnyolók és rontók, mellyeket jobb volna égetnetek. Mi tisztes kört mértünk eléjek, nemes czélra indítottuk színeinken, illedelmes

rugókkal mozdítók cselekvényre; szerénység, hűség, nemes lélek, 's — mi férfiainknak is dicsőségére vált — hazafiság, vallásosság es minden erény ékesíti a' mi hölgyeinket; semmi alávalóság, semmi megvetendő sem száradt rájok kezünk által; a' legszebbet és legjobbat teszik ők végtére, ha eleinte ingadozók voltak is. Mi — hogy annyiszor ismételjem a' mennyiszer csak engeditek — nevelni akarván honunk' asszonyait, mint illett, válogattunk a' jók között, hogy a' nézőt és olvasót tökeletes példánnyal oktathassuk; mert tudnotok kell, hogy Athenaeben nem annyira időző 's mulató hely volt a' színház, mint templom és erkölcsök' iskolája; Dionysos, vagy — a' mint ti jobban esméritek — Bakhos minálunk isten gyanánt tiszteltetett, 's ennek templomában adattak a' színdarabok. Ellenben, úgy hallom, ti, ha csak szerelemmel nem ruházzátok színműveitek' hősnéit, 's ott a' legvégén szerencsés házasságot nem eszközöltök, a' magyar színen mozdulni sem tudtok. Volna, lehetne nekem ez ellen kifogásom; mert már annyi idők alatt, olly kedvező környülményekben más főerényre is idomulhattak az emberek; 's bizonyosan tudom, hogy a' nemesebb keblű asszony ennek jobban örvendene, 's több hasznát venné lelke' nemesbítésére: de azért én titeket nem gáncsollak. Hanem miért csonkítjátok-meg a' mi kerekded jambosinkat, miért helyesen nem fordítjátok őket, ha már birálni akartok? Hisz az én Oedipusom csak azt mondotta locastáról,*) φρονεῖ γάρ ὡς γυνή μέγα, minek Aeskhines szónak **) utánam vagy egy századdal γυνὴ μέγα φρονοῦσα kitételben igen derék mását adta. *Büszkeségről*

*) Sophocles. Oedip. Tyrann. v. 1078.
**) Contra Timarch. §. 34.

van itt a' szó, nem pedig *hiúságról* melly kettő közt az athenaei közönség azon különbséget tette, hogy az utóbbi férfiban és asszonyban egyaránt megvetendő, valamint a' *büszkeség* is, ha az erénynek nem oka vagy eredménye. De teszem, hogy Oedipus hiúnak mondotta őtet — mit ugyan helyzetéhez és előbbi 's következő beszédihez képest nagyon balul fogott volna cselekedni; — mivel szólott keményebben, mint a' ti Salamontok e' négy versben:

„Mit tudtok még? biz Isten megszököm,
Ha még tovább is tart az oktatás.
Asszonytanács nem szükséges nekem:
A' nélkül is megőrzöm fényemet."

Ti nagyon elmések vagytok néha, 's meglehet Salamontok' szavaival fogtok engem támodni-meg, azonban kell vagy nem kell még azt mondom, hogy az asszonyi álorczákba öltöztetett vétkekről is hiányosan beszélgettek. Nem tettük mi ez esztelenséget soha, de a' mit tettünk czélszerüleg, ti azt balra ferdítitek. Nálunk csak a' komikusok szoktak némelly roszat asszonyi alakban színre felküldeni: tragikusok, ha jól emlékezem 's értem a' drama' természetét, nincsenek illyenre szorulva; ők az asszonyt és férfit elégnek tartják arra; hogy minden vétek-személyítés nélkül magok futhassák meg pályájokat, 's a' nézőnél érdeket találjanak. A' komikus társak is ritkán teszik ezt, 's olly helyes okból, hogy nem lehet ellenek méltó kifogástok. Nem a' vétket személyítik ők, hanem némelly rosszat, mint említém; például, Aristophanes a' *szegénységet* egy asszonynak alakjában küldi-fel első darabjában, a' *gazdagságot* pedig férfi' képében: az

elsőt lehetetlen volt másképen; mert πενία nőnemű; a' másodikat szinte lehetetlen volt egyébkép, mert πλȣ̃τος hímnemű szó. Aristophanes készen találta már a' görög nyelvet, 's nem az ő vétke, ha a' gazdagságnak férfi, a' szegénységnek nőalak jutott munkájában: Hanem már jó lesz elválnunk. Csak, Aeskhylos és Euripides' társaim' nevében is, arra kérlek utoljára benneteket: ha kivánjátok tisztán látni, mit tettünk mi az emberiség' nevelésében, mi derűt adtunk Europa' láthatárának; ha napjaitok' szerencséjét illőn méltatni 's becsülni kivánjátok, és látni saját szemetekkel a' görög nőnem' állapotját 's helyezetét: tanuljátok mar szorgalommal Hellas' nyelvét, forgassátok a' mi, számatokra is készült munkáinkat; 's kérdezzétek aztán magatoktól, ha erkölcsi és szellemi miveltségben haladtatok-e olly arányban, mint korban haladtatok; józanabb, bölcsebb, erényesebb-e tizenkilenczedik századotok a' mi pogány világunknál: és ha másban mindenben különbeknek lelenditek magatokat Hellas népeinél, a' nőnem egész tiszteletét tőlök megtagadni nem fogjátok; mert mi — legalább mi tragikusok — olly asszonyi képeket ügyekeztünk átküldeni korotokra, mellyeken édes anyáitok 's legjobb hölgyeitek' kellemesebb vonalai örökké feltalálhatók legyenek." —

Mind ezek helyett elég lett volna csak a' következőt mondanom-el. Az irók mint ma, úgy régen is, másszor máskép ítélnek ugyan azon egy tárgy felől, 's ha tegnap dicsérték, ma és holnap gáncsolhatni fogják; mert mindennek van árnyékos, van világos oldala. Dicséretet érdemel Hellas, de vádoltathatik is; és valamint telet, nyarat, gőzhajót, budapesti hidat több részről tekinthetni, úgy az emberiség' mindkét nemét, 's itt minden egyént. Nagyon könnyű lett

volna a' görög írókból csak olly helyeket hordani-fel, mellyek a' nőnemet magasztalják, erényeiről méltó tisztelettel emlékeznek; de azt helytelenül tettem volna; azt akarám kimutatni, hogy a' jó asszonyt illő tiszteletben részesítik, a' nem jót szigorún ócsárolják. Igy, ama jambos-gnomákban, mellyek külön tárgyakról egy-egy sorban szólnak, és több dramairókból vannak kiszemelve, az asszonyokról, ha jól olvasám, harmincz nyolcz sor ad véleményt. Igaz, történetből-e, vagy a' szedő' szeszélyéből, több sor bántja őket mint dicséri; azonban magasztalók is találkoznak. Az egyik például, elég keményen tartja, hogy:

Tűz, tenger és az asszonyok, három gonosz;

's ezt, mint mondják Menander írta, kit az athenaeumi értekezés Aspasiák', az az, hetaerák' nevendékeihez számít; de egy másik megnyugtatva szól:

A' jó 's igaz nők, életünknek üdvei.

Van egy igen is éles:

Temetni jobb 's kivánatosb, mint venni, nőt:

De ezt egy másik egészen eltompítja:

Nincs férfiúnak asszonynál jobb gyámola.

Azért nem kell akadoznunk, ha valamelly írónál lenéző mondatot lelünk, hanem lássunk utána, 's bizonyosan ollyakra is akadunk, mellyek a' nőnemnek kedveznek. Igy, Hesiodus némileg gorombán beszél, midőn — mennél érthetőbben fordítva — illyen gondolatot közöl:

Hinni az asszonynak nem egyéb, mint hinni czigánnak.

Még inkább pedig Phokylides, a' külömben híres gnomairó:

Phokylides' mondása szerint négyféle az asszony.
Egy' méh-, más kutya-, és a' harmadik és negyed asszony
Borzas-disznó- 's ló-elemekből rakva van össze.
Könnyü, ledér, délczeg 's gyönyörű az utóbbi közöttök;
Sem rosz, sem nem jó a' harmadik asszonyi fajzat;
Vad, harapós, iszonyú a' második, és csupa átok:
De a' méh-elemű lelkes gazdasszony; örökké
Munkás terme körül: vele boldog lészen az ifju.

Sokkal vadabbak még Simonides' jambusai, mellyekben a' nőnem roszabbnál roszabb elemekből alakúl. Azonban, e' gnomairókban a' régi világ' oskolamestereit látjuk, kik élénk hasonlatokban verik-le a' roszat, helyeslik a' jót. Phokylidesnél jó, rosz és középszerű asszonyok' képeit szemléltük. Hesiodus pedig megmutatja máshol, 's a' mi legfőbb, ugyan azon munkájában, mikép józanúl is tudott szólani a' nőnemről:

Οὔ μὲν γάρ τι γυναικὸς ἀνὴρ ληΐζετ' ἄμεινον
Τῆς ἀγαθῆς, τῆς δ' αὖτε κακῆς ὀυ ῥ'ιγιον ἄλλο.

Nincsen az embernek becsesebb értéke világon
Jó nőnél, valamint metszőjebb ostora rosznál.

És Simonides Hesiodus' ezen véleményét annyira magáévá teszi, hogy néhány szavait jambusaban is megtartja:

Γυναικὸς ὀυδὲν Χρῆμ' ἀνὴρ ληΐζεται,
'Εσθλῆς ἄμεινον, οὐδὲ ῥίγιον κακῆς.

Jó nő legelső kincse minden férfinak;
A' rosz feleség ellenben, der mesztő csapás.

Igy a' többiek is. A' mint valamelly író jó vagy rosz részről veszi a' nőmbereket, jót vagy kedvetlent mond rólok: épen, mint ma tesznek falusi és városi, tanult és diáktalan emberek; 's fognak is alkalmasint, míg nőszemély kellemesen vagy ellenkezőn hat, férfi pedig érzékkel bir.

Ezekből kitetszhetik, hogy a' görög bölcsek' nőkiránti véleményét óva szükség megbirálni; és hogy még kérdés marad, a' görög nők' némi korlátoltatása mellett mikép hághatott a' férfiak' erkölcsi és szellemi miveltsége tetőpontra.

Sz. I.

4.

Hume értekezése a' philosophia' külön nemeiről.

Az erkölcsi philosophia, vagy az emberi természet tudománya két külömböző módon adathatik elő, mellynek mindenike saját érdemmel biró és az emberiség fentartására, oktatására és reformálására szolgálható. — Az egyik főkép úgy tekinti az embert, mint tettekre születettet, és mértékeiben az izlet és érzelem behatása alatt lévőt; egyik tárgyra törekedve, 's másikat kerülve, azon értékhez képest, mellyel ezen tárgyak birni látszanak, 's azon világhoz, mellyben azok mutatkoznak. Minthogy az erény, minden dolgok közt, a' legbecsesebbnek elesmértetik, az ezen nemü philosophusok azt a' legkedvesebb színekkel rajzolják, kölcsönözve a' költészet és ékesszólás minden segelyeit, 's tárgyakat könnyü mindennapi módon adva elő, 's úgy, mikép legalkalmasb a' képzelmet gyönyörködtetni, 's az indulatokat leköteleznì. Ezek kiválasztják a' közé-

letből a' legérdeklőbb tapasztalatokat és eseteket; ellenkező charactereket illő öszveütközésbe helyeznek, 's bennünket a' dicsőség 's boldogság nézeteinél fogva az erény ösvényére vezetvén, lépteinket rajta a' legjózanabb szabályok és legjelesb példák által igazgatják. Ezek éreztetik velünk a' vétek és erény közti különbséget, ezek serkentik és intézik érzelmeinket, és noha ők csak hajlítni képesek, szíveinket a' jámborság és való érdem szeretetéhez, azt vélik, minden munkáik czélját tellyesen elérték.

A' másik nemű philosophusok az embert inkább okoskodó mintsem cselekvő lény világában szemlélik, és inkább igyekeznek értelmét idomítni, mint erkölcseit mívelni. Ezek úgy nézik az emberi természetet, mint elméletek, kutatások tárgyát, és szoros fejtegetéssel visgálják, a' végre, hogy olly elveket ieljenek, mellyek értelmünket intézik, érzelmeinket ébresztik, és velünk valamelly külön tárgyat, tettet, vagy kötelességet javaltatók vagy ócsároltatók. Azt vélik, gyalázatára válnā az egész literaturának, ha a' philosophia minden vitatás mellett is meg nem határozná az erkölcsök, okoskodás és ítélet alapját; — 's örökre meg kellene szüntetnie minden igasságot 's hazugságot, vétket és erényt, szépséget és idomtalanságot, ha képes nem volna meghatározni ezen különböztetések kutfejét. Mig ők ezen fárasztó munkát megkisértik, semmi nehézségek által nem gátoltathatók; hanem egyes esetekről átalános elvekre haladva, értekezéseikben folyvást átalánosb elvek után törekednek; 's addig nem vesztegelnek, mig el nem jutnak azon eredeti elvhez, mellynek minden tudományokban, minden emberi nyomozódást korlátolnia kell. — Noha az ő elméletök valótlannak, merő okoskodásbélinek, és közönséges olvasók

előtt érthetetlennek látszik — ők a' tudósok és bölcsek helyeslésére törekednek, 's egész életök munkálódásáért eléggé megjutalmazottaknak hiszik magokat, ha némi elrejtezett igazságot felfedezhetnek, melly a' jövendőség oktatását előmozdíthatja.

Bizonyos az, hogy a' természetes és szokott bölcselkedés mindenütt, az emberiség közönségével együtt, elsőséggel bir, a' szőrszálhasogató és homályos philosophia előtt; és sokaktól ajánltatik, nem csupán mint kellemesb, hanem úgy is mint emennél hasznosabb Az inkább vág a' közéletbe; inkább képzi a' szívet 's indulatokat. És olly elveket tanítva, mellyek az embert ösztönzik, ez által erkölcseit megváltoztatja, 's közelíteti a' tökély azon mintájához, mellyet ő elébe rajzol. — Ellenben, a' homályos philosophia, az elmének olly irányzatára alapítva, melly a' munkálatok és tettek közé nem vegyülhet, el olvad, ha a' philosophus elhagyja az árnyékot, 's napfényre kijön; és nem könnyen lesz valami befolyással erkölcseink és kötelességünkre. Szívünk érzelmei, szenvedélyeink háborgása, indulataink hevessége, minden következményeit szét szórja, 's a' mély philosophot csupa pórrá alacsonyítja.'

Meg kell tehát vallani, hogy mind legállandóbb, mind legigazságosb dicsőségre a' természetes philosophia tett szert, 's hogy az elvonult okoskodók mind eddig csak ideiglenes hírt látszanak nyerteni, koruknak szeszélyéből vagy tudatlanságából, de nem voltak képesek nevöket a' részrehajlatlanabb maradéknál fentartani. Könnyű a' mély philosophusnak finom okoskodásaiban tévedni; egy tévedése pedig szükségképen többet szül, azonban hogy következtetéseit folytatja és vissza nem tartóztatik valami hatá-

rozat elfogadásától, annak szokatlansága, vagy a' mindennapi véleménnyel megütközése által. Ellenben olly philosophus, ki egyedül azt tűzi ki czéljául, hogy az emberiség közérzetét sokkal szebb és sokkal lekötelezőbb színekben mutassa, — ha történetből hibázik is, abban tovább nem halad, hanem megújítva hivatkozását a' közvéleményre 's az elme természetes gondolkodására, visszatér az igaz utra 's bíztosítja magát veszedelmes illusiók ellen. Cicero dicsősége jelenleg is virágzik; Aristotelesé pedig egészen elhervadt, La Bryere által ment korán, és folyvást megtartja tekintetét; Malebranche pedig önnemzetéhez 's önkorához van szorítva. És Addison, talán gyönyörrel olvastatik, midőn Locke egészen elfelejtetik.

A' csupán philosophus, olly character, melly többnyire csekély kedvességgel fogadtatik a' világban, az lévén felőle feltéve, hogy a' társaságnak sem hasznához sem kellemihez nem adózik, midőn az emberekkeli közlekedéstől távol él, 's értelmöktől hasonlólag távoli elvekbe 's fogalmakba burkolódzik. — Más részről pedig, az egészen tudatlan még megvettettebb; és semmi sem tartatik valami korszakban és nemzetnél, hol a' tudományok virágoznak, a' szolgai szellem biztosabb jeléül, mint ezen nemes mulatság eránti izlésben egészen fogyatkozni. —

A' legtökélyesb character, ezen tulságok közt ítéltetik lenni; egyenlő ügyességet és izlést tartva meg, könyvek; társaság és foglalatosságra nézve; figyelve a' társalkodásban azon megkülönböztetésre és gyengédségre, melly a' mivelt tudományokból származik, a' foglalatosságban pedig azon becsületre és pontosságra, mellyek természetes következményei a' való philosophiának.

Illy remek lelkület terjesztésére és mivelésére semmi hasznosabb nem lehet, mint természetes stylusban és modorban írt munkák, mellyek az élettől nem igen vonnak el, 's megértésökre nem kivántatik mély alkalmazás vagy magány, és a' tanítványt, telve nemes érzetekkel, és az emberélet minden szükségeinel használható bölcs szabályokkal bocsátják vissza az emberiség közé. Illy íratok segélyével az erény kedvesebbé, a' tudomány kellemesbé, a' társaság tanuságossá és a' magány mulatságossá válik.

Az ember okoskodó lény, 's mint illyen saját élelmét és táplálékát a' tudományoktól veszi: csak hogy olly szűkek határai az emberi értelemnek, hogy egyedül ettől csekély kielégítés remélhető, szerzeményinek mind kiterjedtségére, mind biztosságára nézve. Az ember társalkodó lény nem kevesbé, mint okoskodó; de sem kellemes és mulató társaságban nem lehet mindig, sem attól saját ízlését meg nem óvhatja. Az ember tehát cselekvő lény, és ezen hajlamánál fogva szintén úgy, mint az élet különféle szükségei által, szoríttatnia kell munkara és foglalatosságra: hanem az elme némi pihenést kiván, 's folyvást nem tarthatja fen gond és ipar eránti vonzalmát. Úgy látszik tehát, a' természet vegyült nemü életet választott ki az embernek, mint hozzá legillőbbet, és titkon figyelmeztette, ne engedné egyikét sem ezen ösztönöknek igen messze terjeszkedni, ne hogy egyéb foglalatosságokra és mulatságokra alkalmatlanná tegye. — Kedvezzen szenvedélytek a' tudománynak, így szól az, de legyen tudománytok emberi, 's olyan, a' melly egyenesen a' cselekvést és társaságot illeti. Homályos véleményeket és mély kutatásokat én tilalmazok, és keményen megbüntetek, azon aggódó melancholiával, mellyet azok

szülnek, 's azon végtelen kétkedéssel, mellybe azok bonyolítnak, és azon hideg fogadtatással, mellyre állítólagi felfedezéseitek, találandnak, ha közöltetnek. Légy philosophus, de minden philosophiád mellett, légy mindenkor ember.

Ha az emberiség közönsége arra törekedett, hogy a' természetes bölcsességet, az elvonult és mély philosophiának elébe tegye, a' nélkül, hogy ez utóbbit rágalommal vagy megvetéssel illetné, nem lesz helytelen, talán ezen közvéleménnyel tartani, 's megengedni mindeneknek minden ellenkezés nélkül, saját ízlését és érzelmét használni. De minthogy ezen dolog sokszor túlságig üzetik, ugyanannyira, hogy minden mély okoskodás, vagy a' mi közönségesen metaphysicának neveztetik, — általában kárhoztatnék, — lássuk mit lehet okosan haszna felől állítni.

Azon megjegyzéssel kezdhetjük ezt, hogy egy nevezetes nyereség, melly a' szabados és elvonult philosophiából származik, az, hogy a' természetes és emberséges philosophiának segédül szolgál, melly ama nélkül a' pontosságnak kellő fokára soha nem emelkedhetnék érzeteiben, szabályaiban vagy okoskodásiban. Minden mivelt iratok, nem egyebek, mint az emberi élet különbféle állásainak 's helyzeteinek rajzai; és bennünk a' dicsérésnek vagy gáncsolásnak, a' bámulásnak vagy nevetésnek külömböző érzelmeit gerjesztik fel, azon tárgynak minőségei szerint, mellyet előnkbe tesznek. Olly müvész szükségkép alkalmasb ezen vállalat kivitelére, a' ki finom ízlés és gyors felfogáson kivül, a' belmüködés', az elme munkálkodása, az indulatok' hatása, a' vétket és erényt megkülönböztető sokféle érzelmek' esméretével bir. Akár mi terhesnek látszassék ezen belső búvárkodás és fejtegetés, megkivántató az némileg annak, ki az élet

és erkölcsök mindennapi és kül tüneményeit sikerrel akarja rajzolni. — A' bonczolók, a' legelrejtettebb és kellemetlenebb tárgyakat mutatják előnkbe, de tudományok hasznos a' képíróknak még Venus vagy Helena rajzolásánál is. — Mig ezen utóbbiak, művészetök leggazdagabb színeit használják, és képeiket a' legkecsesebb és vonzóbb alakokkal ékesítik; figyelmöket mindenkor az emberi test belső alkatára, az inak helyzeteire, a' csontok idomaira, és minden rész vagy tag hasznára és képére fordítaniok szükséges. A' pontosság minden esetben kedvező a' szépségnek, és a' szilárd okoskodás a' gyengéd érzelmeknek. Hijában magasztalnók az egyiket, becsmérelve a' másikat.

Ezen kivül, minden művészetben vagy mesterségben, még az életet vagy gyakorlatot leginkább illetőben is, tapasztalhatni, hogy a' gondosság lelke, bár mint szerezteteti is az meg, mindnyáját tökélyéhez közelíteni segíti, 's a' társaság érdekeinek szolgálhatóbbá teszi. És noha a' philosophus távol él az élet foglalatosságitól, a' philosophiának szelleme, ha általa gondosan miveltetik, lépcsőnként elterjed az egész társaságban, és minden mivészetnek 's hivatalnak hasonló szabatosságot kölcsönöz; a' község embere nagyobb előrelátást és finomságot nyer általa, az erő felosztása 's elegyenlítésében; a' törvénykező több rendszert és felsőbb elveket, okoskodásaiban, és a' hadvezér több szabályosságot fenyítékében, és több óvakodást terveiben 's munkálatiban. A' mostani kormányoknak a' régiek feletti állandósága, 's a' jelen philosophiának rendszeressége, hasonló haladás által javúlt, és hihetőleg folyvást hasonló által javítatandó.

Nem volna-e nyereség, ezen tudományokból

A Dunántúli Református Egyházkerület PÁPA KÖRNYÉKI

hasznot hajtani, az ártatlan tan-ösztön javallatából, legalább nem kellene őket megvetni, minthogy azon kevés szelíd 's jámbor örömeket szaporítják, mellyek az emberi nemnek engedtettek. És bár ezen kutatások kellemetleneknek 's fáradalmasoknak látszassanak, némelly elmék, mint azon testek, mellyek erős és virágzó egésségűek, szilárd gyakorlatot kivánnak, és abból szereznek gyönyört mit az emberiség közönsége terhesnek és fáradalmasnak nézne. *A' setétség valóban kínos az elménck, valamint a' szemeknek; de világot hozni a' setétségre, bár mi munka által, gyönyörtellyes és felviditó érzelemnek kell lenni!*

Hanem ezen setétség a' mély és elméleti philosophiában nem csak azért gáncsoltatik, mert kínos és fárasztó, de mivel a' kétségnek és tévedésnek kikerülhetetlen forrása. Abban fekszik valóban a' legigazabb és legkitünőbb ellenvetés a' Metaphysica nevezetes része ellen, hogy az magában nem is tudomány; hanem vagy azon emberi hiúság sikeretlen törekedéseiből keletkezik, melly az elménck egyátalán meg nem fogható tárgyakba akarna behatni, vagy a' nép-babona mesterségéből, melly képes nem lévén magát alaposan védni, illy elrejtő bokrokat nevel, gyengesége fedezésére 's oltalmára. Ezen tolvajok a' szabad térről elűzetvén az erdőbe menekednek és lesben lappangnak, hogy az elménck minden őrizetlen nyilásain betörjenek, és azt vallási félelemmel 's előítélettel beburkolják. A' legvitézebb ellenkező, ha egy pillanatra megszűnik őrködni, elnyomatik. És sokan lomhaságból és kábaságból, kaput nyitnak az ellenségnek, és önkényt elfogadják azt tisztelettel 's alázattal, törvényes fejedelmök gyanánt.

De elég ok-e ez arra, hogy a' philosophok

illy fejtegetésektől elálljanak, és a' babonaságot mindig hajlékjok birtokában hagyják? Nem helyesebb-e ellenkező végzést hozni, 's atlátni szükségét annak, hogy a' fegyver az ellenség legtitkosabb rejteke ellen fordíttassék? Ilijában reményljük, hogy gyakori veszteség után is, az emberek ezen feltegi tudományokat végre elhagyják, 's reá találjanak az okosság saját honára. — Mert azonkivül, hogy sokan igen érzékenyen veszik ezen érdeket, folyvást illy közmondásokat ismételve; azonkivül, mondom, a' vak kétségbeesés indító okai, soha sem foglalhatnak okosan helyet a' tudományokban; mert bár előbbi törekvések sikeretlenül kisértettek meg, azért még folyvást remélhető, hogy szorgalom, szerencse, vagy a' jövendő ivadéknak növekedő elmessége, olly felfedezéseket teend, mellyek előbbi időkben nem esmértettek. Minden kalandos láng ész, szünetlen valami terhes dijért ugrat; és bátorítva érzi magát inkább, mint elijesztve, elődei sikamlásai által, azt reményive, hogy illy nehéz vállalat tellyesítésének dicsősége egyedül nékie van fentartva. Egyedüli mód, egyszerre ezen homályos kérdésről elfogulatlan tanúlni, — komoly kutatása az emberi értelemnek, és ereje 's tehetsége szabatos fejtegetéséből — kimutatása annak, hogy az semmikép nem alkatott illy elkülönzött és homályos tárgyra. Ezen fáradalmat fel kell vállalnunk, hogy aztán mindenkor nyugodtan élhessünk: 's a' valódi Metaphysicát némi gonddal kell müvelnünk, hogy a' hamisat és elfajultat elronthassuk. A' lomhaság, melly némellyeknél, védőül szolgál ezen hamis philosophia ellen, — elnyomatik másoknál, a' kandiság által; és a' kétség, mellybe egy időre esünk, utóbb élénk reménynek és' várakozatnak adhat helyet. Szabatos 's igaz okoskodás azon egyedüli

átalános eszköz, melly mindenek által minden alkalmazásra használható, és egyedül képes felforgatni ezen homályfedte philosophiát és metaphysicai szőfüzért, melly köznépi babonasággal vegyülve, azt némileg megfoghatatlanná teszi a' gondatlan okoskodóknak, és tudományi 's bölcseségi alakot ölt rea.

Azon haszon kivül, hogy gondos nyomozódás után, a' legkétségesb es kellemetlenebb része ezen tudománynak félre vettetik, még azon valódi haszon is nagy, melly az emberi természet ereje 's tehetsége szabatos fejtegetéséből ered. Megjegyzésre méltó az elme működéseire nézve, hogy noha az legbelsőbben velünk van, még is valamikor vizsgálat tárgyává tétetik, homályba látszatik borulni, 's a' szem nem könnyen lelheti meg azon vonalakat és köröket, mellyek elválasztják és megkülönböztetik. A' tárgyak sokkal finomabbak, mintsem hogy soká ugyan azon tekintetben és helyzetben maradnának, és rögtön kell őket felfogni, természettől nyert, és gyakorlat 's vizsgálódás által gyarapított magasabb belátással. Igy nem csekély részét teendi ezen tudománynak, csupán az elme különböző működéseit megesmérni, 's azt minden egyébtől elválasztani, saját czikkelyeire felosztani, 's rendbehozni mind azon látszó zavart, mellybe burkolva van, midőn vizsgálat és kutatás tárgya. Ezen rendezési 's elkülönzési munkálat, mellynek semmi érdeme nincs, ha a' külső testeket, érzékeink tárgyait tekintetbe véve, tétetik meg, becsében, ha az elme működéseire fordíttatik, azon irányban nyer, a' mint végbevitelében nehézségre és munkára találunk. És ha tovább nem haladhatnánk is, mint ezen elmei-geographiáig, vagy az ész külön részei és tehetségei lerajzolásáig, az legalább megnyugtató, hogy ennyire mentünk;

és minél mindennapibbnak látszassék ezen tudomány (pedig semmiképen nem mindennapi) annál nagyobb gyalázatnak kell nem tudását tartani, minden tudományt és philosophiat követelőknél.

Halimbai.

II. Literatura.

A.) Hazai Literatura.

Könyvesmértetés.

Egyházi tár. XI. Füzet. Szerkeszti Guzmics Iszidor Bakonybeli Apát, 1838-dik év' januar, februar, martiusi folyama. Pesten Esztergami k. Beimel J. tulajdona.

Ha azon Europának csaknem minden országaiban napról napra mind inkább hallható panasz, hogy a' vallás iránti hidegség minden mennyei és földi felsőség iránti törekedni akarás az álmiveltségnek ezen legtermészetibb, de egyszer'smind legveszedelmesebb következménye szembetünőkép erőt vesz, hazánkra is illeni talál: alig lehet a' literaturában kedvesebb jelenet mint a' vallást 's azzal rokon tárgyakat érdeklő folyó iratok' keletkezése. Két testvér Magyar hazánkban jelenleg három illyen folyóirat' létezik, t. i. a' szóban forgó Egyházi Táron kivül a' Szion és az Erdélyi predikátori Tár. Ki kivált a' kissebb jövedelmű anyaszentegyházaink' lelkészeinek szegény sorsát 's számosabb könyvek' megszerzésére tehetetlen voltát közelebbről esmeri, az illy folyó iratoknak, mellyek a' nagyobb könyvtárok' némi pótlásául szolgálhatnának, szüksége-

voltát kétségbe nem hozhatja. Óhajtandó volna azonban, hogy a' sikeretlen és (legalább ref. véleménye szerént) czélirányatalan polemizálások helyett a' szegényebb de az igazságot éhező és szomjuhozó, 's az idővel haladni kivánó lelkészek' szükségeit tekintetbe vévén, az illy folyóiratok' szerkesztetői közérdekűbb 's inkább a' cathedrai ékesen szólást, mellyben lelkészeink nagyobb része annyira hátra vagynak, a' lelkészeknek, 's általok a' népnek lelki és erkölcsi mivelődésének előmozdítását tárgyazó értekezéseket vennének fel folyóirataikba.

Midőn a' keresztény vallás nagy épületén isteni alkotójának példája után dolgoztak a' buzgó apostolok, 's az apostoli szellemtől vezérlett egyházi atyák a' polemizálás mulhatatlan szükséges volt. Harczolni kellett a' keresztény vallás sokféle ellenségeivel mind addig, mig olly erős lábra nem állíttatott az, hogy többé rajta a' pokolnak minden kapui sem diadalmaskodhatnak. Megtörténvén a' reformatio' alkalmával a' nyugoti anyaszentegyházban a' nagy catastrophe, a' vallásbeli vitázások, polemizálások ismét ki nem maradhattak; a' római catholica anyaszentegyháztól elvált protestantismus tartozott ezen nagy lépéséről a' világnak számolni, 's ezt az ellenkező fél ismét nem hagyhatta szó nélkül. Támadtak is mind két részről az anyaszentegyház' ügyének lelkes 's valóságos apostoli buzgóságtól lelkesített pártfogói. Ezen idők már rég elmultak, 's a' polemizálás szükséges volta velek együtt. Mind két rész a' catholicismus és protestantismus ügye mibenlétéről elég felvilágosítást nyert. Jelen korunkban inkább azon kell törekednünk, hogy a' mennyiben ez az írók által eszközölhető, a' különböző felekezeteket a' szeretetnek lelke által, melly a' keresztény vallásnak főbélyege

egymáshoz közelebb hozzuk, szóval a' kölcsönös türedelem' szellemét ébresztgessük.

Ezen általános elveknek a' szóban forgó három egyházi folyóiratra leendő alkalmazását az elfogulatlan olvasóra bízván, visszatérünk a' felebb kijelelt Egyházi Tárra, két társainak esmeretését máskorra hagyván. Az Egyházi Tárt literaturánkban nem csak szükséges, hanem hasznos, 's ha az olvasó közönség részvétlensége a' szerkesztető nemes törekedését meg nem csökkenti, nem középszerű sikerrel biztató jelenetnek is tekinthetjük azt. A' széles tudományáról ismeretes szerkesztetőnek több jeles eredeti értekezésein kivül különös figyelmet érdemel a' januari folyamban II. szám alatt álló illy című értekezése Német János káldi káplánnak: *mi segíthetné elő a' lelkészek', főleg a' fiatal egyháziak' szellemi miveltségét?* (egy szó a' maga idejében figyelem gerjesztésül a' korszellemével együtt haladni kívánó lelkészekhez) mellyből ismertetésül nehány sort kiírni czélirányosnak gondoltam.

„A' látogatás a' társas élet egyik fő kelleme, 's úgy szólván elkerülhetetlen szüksége lévén, épen nem csudálhatni, hogy az régóta mind a' városi mind a' falusi lelkészek között szokásba jött. Dicséretre méltó szokás! mert többnyire tanujele az egymásiránti barátságnak és az ezzel együtt járó bizodalomnak. Csak az kár, hogy az illy látogatások még sem azok, minők a' 19-dik század papjai között lehetnének. Tapasztalásból mondhatjuk, hogy a' lelkészek' látogatása többnyire vagy talán mindenkor csupa barátságos, néha politikai, de leginkább gázdasági beszélgetésekből, vagy órákig tartó játékból, 's így a' szónak teljes értelmében érzéki vigalmakból áll.

„Nem lenne e a' hivatal szent és a' kor' józan szellemével megegyezőbb, ha a' lelkészek látogatásuk' alkalmával a' szokott mulatozások mellett és között a' gyönyört egyszersmind haszonnal párosítanák? Ezen gyönyör pedig a' haszonnal — utile cum dulci — akkor volna együtt, ha a' lelkészek összejöttökkor érzéki örömeik között magukat egy úttal tudományos, vagy a' mi még czélszerűbb lenne egyszer'smind lelkészi beszélgetésekkel, tanácskozásokkal is mulatnák. — E' czélra egy olvasó társaságnak, és ezzel mindig megállható lelkészséget tárgyazó tanácskozási egyesületnek alakítása volna legkivánatosb körünkben, még pedig minden érsek 's püspök, megyének több vidékein — Illyen társaságokat 's egyesületeket alakítani tehetségünkben áll, csak akarjuk; akarnunk pedig azért kell, mivel azok a' lelkészek' főleg a' fiatal egyháziak' szellemi mivelődésének hatalmas segéd eszközei lennének.

„Most már az a' kérdés: miként állhatnának föl az olvasó társaságok és lelkészséget tárgyazó tanácskozási egyesületek? — Erre az válaszom, hogy bizonyos szabályok szerint: mert egyedül így lehetnének az illyes egyesületek ollyanokká, minőknek lenniek kell, hogy szép czéluknak megfeleljenek.

„Itt közlök az egyházi Tár' tisztelt olvasóival különösen a' kor' józan szellemével együtt haladni szerető fiatal egyháziak kedvökért egy igen egyszerű tervet, melly szerint a' papok között az illy kettős czélú egyesület létesülhetne.

a) Az egyesület állhatna határozatlan számú egyháziakból. Kitűzött czélja lenne átaljan a' tudományos és különösen a' lelkészeket közelebbről érdeklő egyházi ismereteket terjeszteni 's előmozdítani.

b) A' tag' felvételének mindenkor az egész egyesület' szabad és megegyező közakaratjával kellene történnie. Szabadságában állna azonban az egyesület tagjának az egyesületből mindenkor ugyan de a' jó rend miatt még is csak az év' végével kiléphetni.

c) Mi az öszvejövetel' helyét és idejét illeti, mind kettőt meghatározni az utolsó együttlétel' alkalmakor kellene. — Kivánatos volna, hogy az egyesületnek állandó helye legyen; de mivel azt a' lelkészek' körülményei meg nem engedik, azért az egyesület sorban, hol egy, hol más lelkésznél tarthatná tanácskozási ülését. Ha az egyesület' tagjai közül egy, ki a' meghatározott napra előre nem látott akadályok miatt meg nem jelenhetnék, kötelességében állana meg nem jelenhetése' okát írásban megküldeni annak, kinél az egyesület' üléseit tartanduá. Ez ismét erről tartoznék rendre értesíteni a' tagokat, 's a' többség' szava döntené el: valljon meg kelljen e tartani, vagy inkább felfüggeszteni az ülést.

d) „A' tanácskozási tárgyak közé számíthatók: 1) kétes vagy épen sok nehézségű egyházi ügyek' elintézése: mert valamint több szem többet és jobban lát; úgy több ész is többet felfoghat, 's a' dologba is mélyebben láthat. — 2) A' lelki pásztorkodásban előforduló különösb esetek, tapasztalatok, mellyek érdekességük miatt közlésre igen is méltók, mivel sok hasznos sőt gyakran szükséges észrevételökre nyujtanak anyagot. — 3) Az uralkodótól vagy is a' megyés püspöktől a' lelkészek' számára kibocsájtott kegyes rendeletek, mellyek értelmét egy egész egyesület jobban fölfoghatja; okait elveit és hatásait előbb beláthatja; valamint a' módokat is könnyebben eltalálhatja, mellyeknél fogva azokat gyakorlatba hozhatni. — 4) Végre ide számíthatók az ol-

lyan hivatási foglalatosságok, mellyek teljesítésében mind a' lelkészek' becsülete, mind pedig a' nép lelki épülete' tekintetéből nagyon szükséges az egyformaság, és e' miatt a' lelkészek közti barátságos egyetértés. Például: kivánatos volna az egyformaság az isteni tisztelet' elrendelésében, a' vidékben uralkodó némelly visszaélések' kiirtásában, a' rendkivüli ájtatoskodások' megkevesítésében, és a' népnek attól lassankénti visszatartásában."

B) Külföldi Literatura.

Könyvesmértetés.

A' szólamról és beszédről.

Illy czímű munka után: Handbuch der Physiologie des Menschen für Vorlesungen von Dr. Joh. Müller ord. öffent. Prof. der Anatomie und Physiologie an der kön. Friedrich Wilhelm-Universität etc. etc. zu Berlin etc. etc. Zweiten Bandes 1-te Abtheilung — der speciellen Physiologie Viertes Buch — Von den Bewegungen, von der Stimme und Sprache.

A' hangszármazásnak általános feltételeiről.

(Folytatás.)

Minthogy a' mély hangokra nézve a' húrnak hijányzó hosszát gyengébb feszítéssel ki lehet pótolni, ha t. i. meghatározott idő alatt kevesebb számú hullámzatnak kelletik végbe menni, a' theoria' szerént rövidebb, de változtatott feszületű húron is ki kellene minden hangokat hoz-

hatni. De a' húrok nagyon megeresztetvén, rugalom hijánya miatt igen rendetlenül hullámzanak, sokkal rendetlenebbül, mintsem nagyon rövidítve és leeresztve tehetősek volnának a' kivánt mély hangokat kiadni. Ellenben az igen rövid húrok ha leeresztetve minden rugalmukat el nem vesztették, p. o. kautschuck (gumi elasticum) húrok, még a' mély hangoknak kiadására is alkalmasok, a' rugalmas leveikék pedig, mellyek egy irányzatban feszíttetnek fel, még ha szembetünőleg rövidek is, tiszta hangokat adhatnak, ha közöttük igen szük hasíték (hézag, nyilás) hagyatik, és a' felületükön elzudított, vagy suhantott lég azokat hullámzásban tartja. Erről a' nyelvmüveknél (nyelvesmüv Zungenwerk) bővebben lészen szó.

b) Hártya alaku, feszülés által rugalmas testek. Az egy irányzatban feszített hártyák, hangjaikat a' húrok törvényei szerént változtatják. Mikép' fogyatkozik a' hullámzatsokság, nagyság' és feszülethez képest a' minden oldalról feszített homordob hártyákon; (Pankenfelle homordob bőrzet) ennek törvényei még homályban vagynak, és csak ennyi tudatik, hogy a' hangmagosság a' feszülés növekedésével felyebb száll. De ha közelebbről ösmértetik is ezen hullámzásnak módja, ennek az emberi szólam theoriájára átalában csekély nyomata lenne. A' hangzó kötelékek (Stimmbänder szólam kötelékek) úgy tekinthethetnek, mint egy irányzatban feszített hártyák; de valljon ezen rövid kötelékek tehetősek é a' lég' együtt munkálata nélkül tiszta hangokat szülni, erről alább leszen szó.

B) Magukban rugalmas testek.

a) Szálalakú egyenes és görbült botkák' hullámzatai hasonlók a' hurokéihoz, rugalmuk kipótolja a' húrok' feszületét, hullámzanak ha akar

csak egyik, akar mind a' két végeik vagynak le-csiptetve. Ez illy érczbotkák vagy levelek ráütés, koczintás által hangoztatnak; ha az ércz, vagy fa nemü levelkék elég vékonyak, légsodra által hullámzásba tétethetnek, ha t. i. a' lapka és rámája között mellyben a' lapkák bele vagynak foglalva, a' lég keresztül nyomatik. Ezek képezik a' nyelvművnek (Zungenwerk) nyelveiket. Az illy nyelveken egyedül származtatandó hangok magukat azon törvényhez alkalmazzák, mellyeket a' szabadon álló botkákon származtatott hangok tartanak. Erre például szolgálhat a' szájharmonica (Mundharmonica) mellynek levelkéi vagy lapkái fúvó által is szólamoltathatnak.

A' botkák' hangmagossága, vagy hullámzatsoksága, nem a' hurok' törvényei szerént változnak. Tudniillik a' hangmagosság vagy hullámzat' száma egyenes arányban van a' botkák' vastagságával, a' botkák' hosszának négy szögeivel pedig visszásban.

b) Hártya alaku egyenes és görbült feszes, merő (steif) testek, térkarikák, harangok 's a' t. A' szólamművnek, sem a' szál, sem a' hártya alaku magukban rugalmas testekkel nincsen hasonlatossága, miért ezek itt elmellőztetnek.

II. Rugalmas folyanyok. Lég.

A' légnek hullámzása által okozott hang, áll a' légnek megsűrűdésében és megritkulásában, melly hullámzás a' flóta művekben hosszában menő irányzatban munkálkodik. Az, mi majd minden művekben hangzik a' lég, mennyiben ez a' hangszerek hosszában elő 's hátra hullámzik. A' hullámok (Wellen) sebessége, vagy megsürüdés és megritkulás átalában mindég egyenlő, akár tágas akár szűk legyen a' cső, és hanem egészen, de nagyobb részint 's főkép' a' hullámoknak, vagy a' végig hullámzandó térnek hosszától függ. De

még is, tapasztalásuk az orgonaműveseknek, hogy a' flóta műveknek csöveit kisseg rövidíteniök kelletik, ha ugyan azon hangot nagyobb tagosságú csőben akarják megtartani; Savart pedig ugy tapasztalta, hogy a' puha rugalmas csövekben a' légoszlop hasonló hosszaságban, sokkal mélyebben hangzik mint merő kemény csövekben. Ha a' csőnek falai víz pára által lohasztatnak, a' különbeni hang két octávval is szállíttathatik alább.

Flótaművek. Valamelly sípnak elve nyugszik a' csőbeni légnek hullámzásba tételén, melly is a' lég felületére irányzott fuvás által eshetik. Ezen szólamítás legegyszerűbb módja, valamelly csőnek vagy lyukas kulcsnak lyukán keresztül fúvalni. A' flóta szólamitás e'hez egészen hasonló, csak hogy ennél a' légoszlop nem a' végén, hanem oldalaslag tétetik hullámzásba. A' sípnál, a' lég a' fuvóka (Mundstück Embouchure) szűk csatornáján fúvatik által, 's a' melléknyiláson keresztül folytában a' síp' szárában tartózkodó léget hullámzó mozgásba teszi. Hasonló szerkezetűek a' henger alaku vagy négyszög oldalu orgona sípok, mellyek az orgonában a' flóta művekhez tartoznak, és ajkas műveknek (ajak müv Labialwerk) neveztetnek. Ezen művekben csak a' lég hangzik. Hason hosszú fából, érczből, vastag papirosbul készűlt sípok' hangmagossága ugyan az, csengéje (Klang) pedig különböző. Ha már egyszer a' légoszlop, felületére fuvás által hullámzásba tétetett, a' légsodrának folyvást kell tartani, hogy az a' halladzásra megkivántató elegendő hullámzásban tartassék. Egyébaránt ezen művekben a' lég' csőn keresztüli sodródásnak soha sincs, és csupán a' cső' belsejébeni léghullámzásnak van helye, ugyanezért, a' flótaművek végeit be is lehet dugni. A' dugott, vagy fe-

dett (gedeckt) végü sípok legének legegyszerűbb hullámzása neme, midőn a' hullámok hossza a' csőnek hosszával egyenlő, és a' sípnak belsejében semmi hullámzatcsomók nem származnak. Itt a' hullámzatcsomó maga a' dugott sípnak feneke. Ha a' sípnak vége nyílt és a' fedettel egyenlő hosszaságu, ekkor amaz egy octávval ád magosabb alaphangot mint emez, és a' hullámzat csomó a' csőnek éppen a' közepére esik. A' nyílt és fedett sípok theoriáját lásd bővebben *Biot* Lehrbuch der Experimental Physik, übers. von Fechner 2. 200.

Egyébaránt, a' hangok magossága a' fedett vagy nyílt sipok hosszával visszás arányban változik; de azonban erősebb fuvás által a' légoszlop magosabb hangokat ád; mivel ez által a' lég oszlop hosszában több hullámzatcsomók származnak, mit *Biot* és *Hamel* eléggé megmutattak. Azon hangok, mellyek az erősebb szólamitás (Anſpruch) által a' fedett sipokban származtak, e' következők voltak:

C. g. e. ais. + d. fis. — as. + h.

mellyeknek hullámzatsoksága a' páratlan számok sorzatának felel meg. Ellenben, a' végén nyílt sípnak erősebb fuvása, következőleg a' hullámzat csomóknak is szaporodása által származott hangok' sorzata a' természeti számck' sorának felel meg = 1. 2. 3. 4. 5. 6. 's így t. Egy hüvelyk átmérőjü 37 hüv. hosszú üveg cső, alaphangnak csupán gyengébb fuvással adta a' g-t. A' fuvás változtatásával következő hangok kerültek ki:

g.	g.	d.	g.	h.	d.	f.	g.	c.	d.
1.	2.	3.	4.	5.	6.	$7\frac{1}{9}$	8:	$10\frac{2}{3}$.	12.

Azon hangok mellyek valamelly nyilt sípbol

különböző hatásu fuvással származhatnak; mint a' feljebbi sorból láthatni, annyival messzebb távoznak egymástól, minél inkább közelednek az alaphanghoz, a' magasság emelkedésével egymáshoz közelebb vonulnak. Az alaphang 1 és octáv között, melly 2 számnak felel-meg, semmi más hang nincs. Az octav 2, és a' második octáv között, mellynek hullámzatsoksága 4, már van egy hang. A' második octáv 4, és harmadik octáv között, mellyet hullámzatsoksága 8, már három hang van 's így tovább.

A' felyebb említett törvények átalában nem csak az atmosphaerai légre, hanem a' szeszekre is tartoznak; mindazáltal meg kell jegyezni, hogy a' légoszlopok alaphangjai a' lég' nehéz és sűrűségéhez képest különbözők; mert az orgona művesek' tapasztalatai szerént még a' hosszú síp is, ha kézben tartatik, egy kevessé alaphangját módosítja. A' theoria szerént a' hangok egyenlő hosszaság mellett visszás arányban állanak az egyenlő nyomatu és mérsékletű szeszek sűrűsége négyszög gyökeihez. A' tapasztalat ettől kissé eltávozik. Biot a. a. O. 107.

Nemi változtató befolyással van az alaphangra a' csőnek fúvólyuka is, vagy fuvókája (Embouchure) mint *Biot* és *Hamel* tapasztalták. Ők 4 láb hosszu 4 láb széles négyszög oldalu, egyik végén bedugott síppal tettek próbát. A' nyilás az egész szélességet elfogta. és felül ide 's tova taszítható ajtócskával hosszabbítható volt.

Az ekkép származtatott hangok voltak:

nyilás nagysága:

66,0,, 36,5,, 26,0,, 20,5,, 16,5,, 14,0,, 3, 8.

származott hangok:

c. g. e. h. d. f. f.

66,0. része a' nyilásnak teszen egy négyszög hüvelyket.

A' származott hangok ezen számoknak vagy hullámzatsokságnak felelnek meg: 1. 3. 5. 7. 9. 11. 43. és így a' bedugott flóta fuvókájának szükítése által a' következmény ugyan az, mi a' fuvás változtatásnál, tehát ezen mód által semmi octáv nem került ki.

Ugy látszik a' fuvólyuk befolyása a' sípnak hangjára, a' tapasztalásból nincsen felvilágosítva. Tudniillik van egy módja a' fuvólyuk befedésének, melly által a' síp hangját meglehetősen mélyebbé lehet tenni. Ha valamelly hengeres réz sípnak felső ajka felibe egy kártya darabkát jól hozzá alkalmazunk, úgy hogy ez, a' nyilásnak egy részét elfedje, ez által a' hangot egy egész lépcsővel lehet az alaphangnál alább ejteni; ha pedig a' nyilás ugy fedeztetik el, hogy a' kártya darab a' nyilás felett fedélhajlatúlag fekszik, a' hangot még mélyebbre is lehet venni; annyival, minél lejebb nyomatik a' fedélhajlatú kártya darabka a' nyilás felé. Az illy módon kihozható hangok szabad tetszéstől függő legközelebbiek lehetnek a' síp rendes alaphangján alól, nehány egész hangokig és éppen nem az 1, $\frac{1}{3}$ $\frac{1}{5}$ $\frac{1}{5}$ számoknak megfelelők. Ha a' sípnak dugója annyira betaszítatik, hogy a' síp' csőjére csak két hüvelyk hosszaság maradt, ez által az alaphangot a' mármost csak nem két hüvelyknyi sípban, a' fuvólyuk az említett homorfedél által betakartatván, a' d-től egészen a' legközelebbi alsó gis-ig és így csaknem quintával lehetett alább szálítani, és az ezek között fekvő hangokat a' fuvólyuk felibe alkalmazott fedél' kisebb vagy nagyobb hajlata által, igen könnyen ki lehet venni. A' négyszögoldalu egy lábnyi hosszu sípokban igen könnyü az illy födél által a' hangokat lejebb nyomni.

Minden eddigi észrevételek, mellék vagy oldallyukak nélküli csővekre tartoznak; de a' tulajdonkép' flótáknak nevezett hangszereket ezek szerént lehet megitélni; ezek fedetlen sipok, (nyílt) mellyekből ha minden lyukak bezáratnak, a' fuvás különböző erőssége által mind azon hangokat ki lehet venni, mellyek 1, 2, 3, 4, 5 hullámsokságnak felelnek meg. Mindegyik lyuknak kinyilása az alaphangnak feljebbszállását okozza, melly feljebbszállás a' lyukak hülönböző nagysága, és egymástóli távolság által, (a' hangszer elejétől kezdve) határoztatván meg, különböző lessz. Lásd bővebben a' flóta-művek' theoriáját. *Biot* Lehrbuch der Experimentalphysik: übers. von *Fechner* 87—112. és *Munke* Schall tzikk. alatt. *Gehler* Physical. Wörterbuch 8. Bd. p. 349—360.

Végre azon kérdés támad, ha valljon azon különböző eszközök által, mellyeknél fogva meghatározott hosszaságu sípnak alaphangja lejebb szállíttathatik, olly mély hangokat lehet é kihozni, hogy még igen csekély hosszaságu csőből is, gyenge fuvással még bizonyos mélységű hangokat lehetséges legyen kivenni, Ha valamelly cső részletesen dugatik-be, az ekkor közelít azon bedugottakhoz, mellyeknek alaphangja egy egész octávval van lejebb, és a' felyebbi módon készült fedél által, melly t. i. a' fuvólyukra alkalmaztatik, még quintával lehet a' hangot lejebb szállítani. Közönséges sípokban, gyenge fuvás által a' hang a' rendes alaphangnál alább nem szál. De talán van olly eszköz, hogy gyengébb fuvással még lassúbb hullámzatok is olly rendességgel származhatnak, hogy ezen hullámzatok, mint hangok felvehetők, hallhatók leendenek. Ugy látszik: azon síp, mellyel a' vadászok a' madarak szólását szokták utánozni, és az ajkakkal fuvalltatik, ez részben czélirányos szolgálatot teszen, noha ezen hangszerben, a' mély

hangok származtatására az eszközök egészen mások, mint a' közönséges sípoknál. Ezen elefántcsont, vagy érczből készült síp, szélesebb mint hosszu, t. i. szélessége 8—9, hossza 4 vonal. Elől és hátúl vékony lapkával van beborítva, mellynek közepén hasíték van, ezen a' lég keresztül sodródik, olly móddal, hogy a' lég sodra a' síp üregének éppen a' tengelyén megyen keresztül. *Savart* ezen sípot vizsgálat alá vette. *Magendie* de Physiol. V. 367. Ő szerinte ezen sípban a' hang úgy származik, hogy a' lég sodra, melly mind a' két hasítékon keresztül megyen a' síp' üregében lévő csekély tömegű léget magával ragadja. annak rugalmát meggyengiti, 's az atmosphaerai légnyomásának ellentállási súlyegyent tartani tehetetlenné teszi, melly midőn rája visszahat, azt visszataszítja, 's összenyomja, mig ismét más ritkulás nem következik. Ezen hangszerben különböző erejű fuvás által a' hangokat $\frac{1}{2}$—2 octávig c 6—c 4-ig lehet változtatni; gyakorlás által annyira lehet a' légsodrán uralkodni, hogy ezen hangszerből még magosabb 's mélyebb hangokat is lehet kivenni. Ha ezen hangszer két, vagy négyszerte nagyobbra vagy kissebbre készítetik is, ez által még sem lesz a' hangváltozata igen szembetünő. Nagyobb méretüekből, ha falaik vékonyabbak, sokkal könnyebb mély hangokat kihozni; mindazáltal mindegyikben van egy bizonyos hang, mellyet legkönnyebben adhat-ki. A' hasíték szélének irányzata a' hangot változtatja; mellyek ha rézsutosan a' belső üreg felé irányoztatnak (balfelé) átalában a' hangok mélyebbek lesznek. A' hasítéknak a' hangra befolyása van, melly ha szélesebb, a' hang mélyebb. Ezen hangszer hullámzásának theoriája még nincs megállítva, ha valjon a' lég é az előhullámzó, eredetileg hullámzó, és maga is a' hangszer nem inkább a' nyelvek osztályába tartozik é; miről alább értekezendünk. A'

közönséges nyelveknél két mérték, u: m. a' nyelv levél' (Zungenblatt) vastagsága, és hosszasága jónek tekintetbe; ha a' keresztül lyukasztott leveleknek egyike úgy munkálódik mint nyelv, ezt ekkor úgy kell tekinteni, mint nyelv képviselőjét, helyettesét, 's ekkor osztán, mint a' hangzó térkarikáknál, három mérték, u. m. vastagsága, hossza és szélessége vétetnek számba. Egyébaránt a' hangszert nyelvel jövény csővel *) (Anſatzrohr) lehet egybekötni, és az e'kép származtatott hangok olly viszonyban leendenek, mintha csővel valóságos nyelvek köttetnek-össze. Tudniillik a' hang nem a' nyelvé, hanem a' csőnek lehetséges hangjai közzül az, melly a' nyelvhanghoz legközelebb jár. A' hangok sora vagy következete különböző fuvás mellett a' vadászsípnak csöveli minden combinatiója után az, melly a' nyílt sípoké. 1, 2, 3, 4, 5, 's így t.

III. Hangművek: mellyek körül egyszer's mind a' szilárd (fest) rugalmas testek tulajdonságai tekintetbe vétetnek. Nyelvesművek (Zungenwerke).

Vagynak ollyan nyelvesmüvek, mellyek csupán egy hullámzó nyelvből állanak, melly az összeszorított légnek sodródása által tétetik mozgásba, mint a' dorombnak érczlevélkéje, és a' szájharmonicának levelkéji, vagy nyelvei. A' tapasztalat tanítja, hogy nem csak összeállás (Cohaesio) által rugalmas testekből, mint ércz' vagy fából lehet illy nyelvlevelkéket készíteni. Ezen lapkák helyett lehet feszítés által rugalmas lapkákkal vagy hártyákkal élni, mint a' következőkből láthatni. Ezen hártyásnyelvek is össze-

*) Ezen cső a' divatozó hangszereknél nem találtatik, a' szerzőnek próbatételeihez megkivántatott találmánya, mint alább fog érintetni, nevezhetnők segédcsőnek is.

A' fordító.

szorított légsodra által tétetvén mozgásba, jövénycső nélkül is adhatnak tiszta hangokat, szinte úgy mint a' doromb' és szájharmonica nyelvei. Ha felül cső járul hozzájok (elibük) t. i. az első és második nemüekhez, a' hangszer szövényes lesz, mellyben a' csőnek lege a' nyelvhullámzás módosítására együtt munkálódik. Illy nemű szerek, szilárd nyelvel érczből vagy fából készülve nyelvesmüv nevezet alatt régolta ösmeretesek. Az orgonában illyen készületű egész váltány (Register) találtatik, melly nyelvesmüvnek vagy csőmüvnek (Rohrwerk) neveztetik. Más fuvó szereknek egész osztálya is ezen elvek szerénti készületű, mint Klarinet, Hoboe, Fagot, Serpent és Schalmei, mellyeknek mindnyájoknak a' csőn kivül nyelvek is van, 's ez által a' flótaművektől, mellyekben a' hang éppenséggel a' légoszlop által készül, 's hosszaságuk szerént változik, egészen különböznek. Azt is mellyet hártyás nyelvnek nevezünk, ha hozzája cső járul, amahoz hasonlóvá, az egyszerű nyelvesmüvtől különbözővé lehet tenni, mint legközelebb látni fogjuk. Ezen hangszernek theoriája az emberi szólam' vi'sgálására igen nyomatos.

Első osztálya a' nyelvesműveknek.

Nyelvesművek szilárd rugalmas nyelvvel. ércz, fa.

A) Egyszerü nyelvek cső nélkül.

Illy nemű legegyszerűbb nyelv a' dorombé, melly aczélból készült levelke, mellynek egyik lapos vége hengeres kerekded szárainak közepén le van csiptetve, vagy megerősítve; melly nyelvlevelkét ugyan közönségesen midőn a' doromb a' szájban a' fogak közzé vétetik újjal szoktak rángatás vagy billegtetés által hullámzásba hozni; de a' külső légnek beszivása által is ugyan ezt véghez lehet vinni. A' szájharmonica, ugyan azon egy rámábani több nyelveknek összeraka-

taiból áll. Mint tudva van áll ez egy kis ércz lapkából, mellynek hosszukás négyszögű lyukai a' nyelvlevelkék befogadására szolgálnak. Ezen lyukakba a' vékony ércz lapkák bele illesztetnek, 's végeik hozzájuk vagynak forrasztva. Ezeknek ugy kell hullámzaniok, hogy rámáikat meg ne érintsék, 's hullámzásba ez által tétetnek, hogy a' lapka, vagy közös ráma az ajkakhoz nyomatván a' lég a' nyelv ellenébe fúvatik, 's ez által tiszta, a' nyelv hossza 's vastagságához képest különböző hangok származnak.

Az úgy nevezett fúvókák Mundstük (francz-Anche) hasonló mechanismusuak. Valamelly réz vagy aczél félhenger, egyik végén nyílt, másikán fedett, lapos oldala dugott vagy fedett vége felől rugalmas lapkát képez, melly a' félhengert, a' lapos oldalnak ezen részén nem egészen fedi-be, és a' félhengernek üregébe behullámozhatik; így a' lég, a' lapka és ládácska szélei között a' félhenger üregébe ki 's be nyomulhat. Ebben szinte mint a' dorombban és szájharmonicában, egy ráma 's ebbe bele illő mozogható rugalmas nyelv vagyon. Az utóbbi hangszertöl csupán abban különbözik ez illy nemü fuvóka, hogy itt a' ráma egyszersmind cső gyanánt is szolgál, mellyből a' ráma és nyelv között általmenő lég kisodródik, vagy mellyből a' lég a' nyelvnek ellenébe is tódítathatik. Az illy fúvókát mind egyik, mind másik oldaláról meg lehet fújni. Ha azon vége vetetik a' szájba, mellyben a' nyelv áll, 's ugy fuvatik, hogy a' nyelv a' szájban szabadon hullámozhatik, ekkor a' lég, a' nyelv és ráma között szakadatlanul tódul a' félhengerbe. Ha pedig nyilt végén fuvatik bele, ekkor a' lég a' nyelv és ráma között kitódúl. Ebből világos: hogy a' nyelvnek főbibéje önmagában, és a' rámában van, mint a' dorombnál, a' többi pedig csak a' ráadás. Az így készített nyelvét, ollyan szorító vagy csíp-

tető által is, mellyen a' nyelv keresztül megyen, mint az orgona sípoknál, az üres hengerbe bele lehet alkalmazni, dugni, mellybe a' lég, nyilásán fuvatik-be.

Nekem úgy látszik: a' nyelvhullámzásának módja még nincsen megnyugtatólag kivilágosítva, mint ezt *Fechner* is megjegyzi; véleményem szerént következőleg megyen véghez: a' fuvás által a' nyelv, rámájának nyilásán kifelé nyomatik. Ez az őt taszító testtől a' veszteglés törvénye szerént távozik, mig a' nyelv rugalma, melly hajlongásának mértékje szerént növekedik, ennek sebességének sulyegyent tart; tehát a' nyelv folytonos fuvás által ezen helyében veszteg maradna, de azonban a' nyelvnek elfordulta (távozása) által a' nyomás sokkal csekélyebb, mint volt előbb, mig t. i. a' nyelv' rámájában állott; a' nyelv tehát rugalmánál fogva mint valamelly függöny visszatér, sőt ha a' rugalom hatása folytonosan tartana, ekkor még szaporább sebességgel térne vissza, ha a' légnyomásnak folyvást tartósága által nem késleltetnék. A' rámába érvén, őt a' légnek még erősebb nyomása ismét vissza hajtja. Ha a' légnyomás között különbség nem volna, így a' nyelv állandóúl egyenlő helyezetben tártatnék, ollyanban millyent ellentállása megengedne. Nem csak a' befogatott, hanem a' szabad légnek sodra is mozgásba teheti a' nyelvet, ha a' nyelv eléggé finom, mint p. o. a' szájharmonicának gyenge nyelvei, és ha a' légsodra is eléggé erős: Ha p. o. a' szájharmonica' valamellyik nyelve' ellenébe, olly finom csőből szabadon de hevesen fúvunk, mellynek tátonya (Mündung) is finom, tehát a' nyelv hullámzásba jő; sőt nehányszor még akkor is volt szerencsém, hogy a' ráma nélkül lecsiptetett nyelvet, finom cső legének szabad sodra által hangzásba tudtam hozni. Ehhez a' szájharmonicának csak leghosz-

szabb 's igen vékony nyelveivel lehet szerencse. Ezen hangszernek leghosszabb nyelvét elszigeteltem rámájától, úgy hogy az egész, a' végső végéig szabadon volt. Finom csővel, egyik szélének végén erősen elfuvaltam; ha a' nyelv' felületére függőlegesen keményen fujtam, de nem lapjára hanem csak szélére, nehány ízben valék szerencsés a' levelkét hangzó hullámzásba hozni, de melly sokkal gyengébb mintha a' légnek ugyan azon nyelv széle és rámája között kell keresztül (takarodni) sodródni. Az alább előadandó hártyás nyelvek pedig, ha rájok csőből fuvaltatik, teljes csengéjű hullámzásba jőnek. Azon mód, mellynél fogva valamely szabadon mozogható nyelv a' légnek szabad sodra által hullámoztathatik, úgy látszik ebben áll: a' szabad nyelv' szélei felé törekvő összenyomott légsodra, a' nyelvet maga előtt eltaszítja, a' nyelv, a' veszteglés törvénye szerént elvonúl az őt taszító légsodra előtt, 's ennek irányából kijön, 's addig vonul mig a' nyelvnek maga feszületével növekedő rugalma, sebességének sulyegyent tart. Ez ugyan rugalmánál fogva és pedig, mivel ez folyvást hat szaporázott sebességgel addig megyen vissza, mig ismét a' légsodrába jut, de a' melly őt ismét visszakergeti. Azon lehetőség, hogy valamelly szabadon álló nyelvlevélkéből a' légsodra által tiszta hangok származtathatnak, nyilván bizonyítja; hogy a' nyelvhangzás magyarázatja körül, annak rendszerénti szerkezetétől, és a' légnek, a' nyelv' és rámája közötti általmenetelétől, sokat nem kell felfüggeszteni.

A' nyelv által származtatható hangoknak természetéről világositást adott *Weber W.*, Leges. oscillationis oriundae, si duo corpora diversa celeritate oscillantia ita conjunguntur, ut oscillare non possint nisi synchronice, et exemplo illustra-

tae tuborum lingvatorum" Kivonat. *Chladni*-tól. *Kastner* Arch. X. 443. hasonló kivonat. *Munke's* Aufſatz über den Schall. *Gehlers* physik. Wörterb. VIII. és *Fechners Bearbeitung* von *Biots* Experimentalphysik 2. 112. Vesd egybe *Weber* in Poggend. Annal. XVII. 193. *Weber* megmutatta hogy valamelly fuvókának (Mundstück) nyelve melly hullámzásba tétetik fuvallás által, hosszaságát ugyanazon törvény szerént változtatja, mintha a' nyelv fuvallás nélkül, perczentés, rándítás által tétetnék hullámzásba, és pedig a' nyelvek ugyan azon törvény szerint hullámzanak mint a' csengő botkák. Melly törvény ebből áll: két egyenlő vastagságú és anyagú botkáknak hullámsoksága hosszaságuk négy szögeihez visszás arányban állanak. Továbbá *Weber* megmutatta hogy a' fuvókának jövénycső nélküli fuvásával származtatott hang fen is megegyez azon hangal, mellyet a' nyelv fuvás nélküli koczintás (bökés) által ad. Ide járul: hogy a' fuvóka hangjának magossága meglehetősen független a' légsodra erejétől: a' hang erejét erősebb fuvás által lehet nevelni. *Biot* is megmutatta, hogy a' szesznemnek chemiai tulajdonsága, melly a' fuvallásra használtatik, a' hang magosságra semmi befolyással nincs. Az ércz vagy szilárd nyelvek ezen tulajdonságuk annyival megjegyzésre méltóbb, mivel mint én is tapasztaltam a' hártyás nyelvekre nézve a' dolog éppen másként van, mennyiben ezeknek hangjai magosságát erősebb fuvás által nehány félhangal is lehet feljebb emelni.

A' ráma és nyelv közötti hasíték méretei *Weber W.* szerént kevés tekintetbe vétethetnek. Ha a' nyilás méretei kissé erősebbek, ekkor a' hang nehezebben szólamol, és nehezebb is a'

hangot erősbé vagy gyengébbé tenni. De a' hang magossága egyenlő marad.

A' nyelv által kihozott hangoknak csaknem mindenektől elfogadott theoriája e' következendő: a' nyelvek hullámzásai mint látszik magukat egészen azon törvényhez tartják ugyan, melly szerént a' botkák hullámzanak és hangot adnak; de a' hangzó botkák, és hangzó nyelvek között azon különbség van, hogy az elsőnél a' botka, a' másodiknál pedig a' lég az, mi tulajdonkép' hangzik. Ugyan ezen különbségnek van helye, ha valamelly nyelv megkoczintás vagy ráfuvallás által hullámoztatik. Tudniillik az első esetben egyedül a' nyelv hangzik, a' másodikban is kell ugyan a' nyelvnek hangzani, de sokan a' tulajdonképpeni hang főokozójának magát a' léget tartják, még pedig a' következendő okokból:

A' koczintás által hullámzásba tétetett nyelvnek hangja gyenge, fuvás által a' hang erős; a' megkoczintott nyelv csengéje egészen különbözik azon hang' csengéjétől, mellyet a' fuvás okozott. Ebből azt kell következtetnünk, hogy bárha nem módosíthatja is a' lég a' hasíték' különböző tágassága által a' hangmagosságát mindazáltal a' nyelv által származtatott hangokra, lényeges befolyásának kelletik lennie, a' mennyiben a' lég ugyan azon feltételek alatt, mellyek a' nyelvet ráfuvallás által hullámoztatják, szabályosan tódítatik a' nélkül, hogy maga hullám csomókat csinálna. Tudva van, hogy a' hangszármaztatásra csak bizonyos számu ütés vagy koczintás kivántatik, melly a' hallóműre vezettetik, és hogy a' hullámok is csak az által szűlnek hangokat, mivel lüktetést támasztanak. Azon mód körül, miként t. i. valamelly nyelv rámájában hullámzik, azt mondják — hasonló lüktetésnek (verésnek) kell származni, mint a' *Sirene*-ben; a' mennyiben

a' lég a' nyelvnek minden hullámzásánál a' nyiláson keresztül pillanatig feltartatik. Azt látjuk, hogy az egymásra sebesen következő légsodrának félbeszakadásai által a' *Sirenében* hang származik. A' lég ezen hangjának magossága egyenesen a' félbeszakadás számától függ, melly szám, mivel a' félbeszakadás a' nyelvlevelkének hullámzatai által eszközöltetnek a' levelkék hullámzatainak számával egyenlő. Mindazáltal a' nyelvhangoknak ezen theoriáját éppen nem tartjuk egészen megmutatottnak lenni. Már magok azon hangok, mellyek a' szájharmonikának rámájából kiszabadított 's lecsiptetett elegendő hosszu 's vékony nyelveikkel a' légnek szabad erős sodra által valamelly vékony csővecskéből származtathatnak, eléggé megmutatják, hogy a' nyelvhangok éppen nem egyedül a' léglüktetéstől függenek, noha a' lég' vékony csőbeli 's a' nyelv levelkék' ellenibe tartó heves sodrának, a' levélke' mindannyiszori vissza hullámzásakor kevéssé felkelletik tartóztatnia, mi alatt a' légsodra szabadon van az ideig, mig a' levelke a' légsodrán kivül hullámzik. Ez kételkedést eleve támasztjuk, és később a' hártyanemű nyelvekről értekezés után, kimerítőbb vitatására vissza térünk.

b) Nyelvek, mellyek a' hangot módosító csővel köttetnek egybe. A' fuvókának, vagy nyelvnek hangja, magosságában nagyon változik, ha a' fuvóka jövénycsővel köttetik össze, mint a' Hoboi', Klarinett' és Fagottnál. Ezen esetben a' lég, a' helyett hogy az atmosphaerába folynék ki előbb a' jövénycsőn megyen keresztül, és a' hangszer kettőből van összetéve, mellyek különféle törvények szerént hullámoznak, a' fuvóka hangja külön magában, és a' sípé is külön magában különbözők lehetnek; de ha a' fuvóka és síp egybefoglaltatnak, ekkor egyiknek a' másikra költsönös hatása van,

úgy hogy a' nyelv' hullámzása a' lég' hullámzását, ezé pedig amazét határozza meg. Mindég csak egy hang hallatszik, és ez sem állandóúl az, mellyet a' nyelv külön, sem pedig nem az, mellyet külön a' cső' légoszlopa adna. És így nem mulhatlanul szükséges, hogy mind kétféle hullámzás ugyanazon egy üdőben 's egyszerre menjen véghez; hanem hogy egyik magát a' másikhoz alkalmazza

Weber W (Poggend. Annal. XVI. XVII.) foglalkozott ez problemával: ezen egyszerű hang magát mi feltételek szerént irányozza? Ezen classikai vi'sgálódásnak *Fechner*. Repert. d. Experimentalphysik 1. 314—334. igen kimerítő kivonatát adta.

A' nyelvessipoknak biztos theoriáját egészen a' híres német physicusnak kell köszönni.

Itt nincs helye ezen munka' eredményeit, mellyek az ujabb physicában a' legnevezetesebbek közzé tartoznak terjedelmesen 's kimerítőleg előadni. Mindazáltal a' *Webertől* feltaláltak közzül némelly tettlegeseket felhozni szükséges; u. m. a' mellyek a' hártyásnyelvű nyelvessípok körüli vizsgálódásoknak, a' mennyiben a' szólamművnek ezekkel egnagyobb hasonlatossága van, alapul szolgálnak.

1. Ha a' cső fuvókával köttetik össze, ez által a' fuvóka hangja mélyebb, de magosabb nem lehet.

2. Ezen sülyedés (alábbszállás) legfelyebb egy octáv.

3. Ha hosszabbíttatik a' cső, a' hang a' fúvókának előbbeni alaphangjára ugrik vissza, mellyet osztán csak igen kevéssel lehet lejebb venni.

4. A' jövénycső hossza, melly a' hangnak bizonyos foku mélységéhez mindenkor kivántatik, külön a' nyelvhullámzatok, és ismét külön a' légoszlopéi számától függ.

5. Igy a' nyelvessípnak hangja, a' jövénycsőnek hosszabbításával mindaddig száll lejebb, mig a' cső légoszlopa olly hosszu lett, hogy ez magában egyenlő lépcsőjű hangot adna azon hangal, mellyet a' fuvóka magában ád. Ha folyvást hosszabbíttatik, a' hang a' fuvóka alaphangjára vissza ugrik, és ettől kezdve a' csőnek hosszabbítása által, négy hangal ismét lehet sülyeszteni, mig a' csőnek hossza két annyi leend mint a' légoszlopé, mellynek hangja a' fuvókáéval ugyan azon egyenlő lépcsőjű lenne. Ettől kezdve a' jövénycsőnek hosszabbítása által, a' hangot ismét lehet egy kis tertzel lejebb ejteni, mig a' hang ismét a' nyelvnek alaphangjára általugrik. Az általmenetelközben, két különböző hangot lehet a' fuvás erejéhez képest kivenni. Ezen felfedezések, mint alább próbát teendünk, a' hártyás nyelvel készült nyelves sípokra, igen jól alkalmaztathatnak.

6. Ha azon hang, mellyet a' fuvóka magában kiad, a' magában, és nyiltan (dugatlan, fedetlen) hangzó csőnek harmoniai hangjai között feltaláltatik, ekkor a' fuvókának hangja nem szükségesképpen változik, ha csővel egybeköttetve gyengén fuvatik. De a' kemény fuvás által, a' fuvóka hangján alól octávval, quarttal, kis tertzel vagy más hangközökkel alább szállíttathatik, mellyek $\frac{7}{8}$ $\frac{9}{10}$ $\frac{11}{12}$ számoknak felelnek meg.

(Folytatása következik.)

V. Kötet Foglalata.

I. Értekezések.

1) Kállay Károly. Az Ángol Leslie és Drummond familiák' magyar származásokról, 's az elsőnek Balkány praedikátumáról. 3. Lap.

2) ***. A' Vulkánokról. Littrow után. 49. lap.

3) Halimbai. A' régi görögök és asszonyaik. 60. lap.

II. Literatura.

A) Hazai Literatura.

Könyvesmértetés.

Egyházi tár. XI. Füzet. Szerkeszti Guzmics Isidor Bakonybeli Apát, 1838-diki év' januariusi, februariusi, martiusi folyama. Pesten Esztergami k. Beimel J. tulajdona.

B) Külföldi Literatura.

Könyvesmértetés.

A' szólamról és beszédről, illy czímű munka után: Handbuch der Physiologie des Menschen für Vorlesungen von Dr. Joh. Müller ord. öffent. Prof. der Anatomie und Physiologie an der kön. Friedrich Wilhelm-Universität etc. etc. zu Berlin etc. etc. Zweiten Bandes 1-te Abtheilung — der Speciellen Physiologie Viertes Buch — Von den Bewegungen, von der Stimme und Sprache.

(Koszorú az 1838-dik eszt. V-dik Kötethez egy ív.)

Azon Tudós Férjfiak, kik e' Tudományos Gyűjteményt alkalmas munkájikkal elősegítik,

tőlünk mindenik nyomtatott ivnyitól négy forinttal tiszteltetnek-meg ezüst pénzben,

tsak arra kérjük a' Tudós Irókat, hogy a' beküldendő munkák közhasznu tárgyat foglaljanak magokban, tökéletesen kidolgoztassanak 's tisztán, csínosan és hibátlanul leirassanak; bizodalmasan kérvén egyszer'smind a' T. T. Irókat, hogy Munkájikat *egyenesen hozzánk Alóírtakhoz* utasítani méltóztassanak.

E' Gyűjteményből minden hónap végével egy 8—9 ivnyi Kötet, jelenlévő formában, és boritékban adatik ki, mellyre itt helyben, vagy alkalmatosság által elvitetve 5 fl. 36 kr.; postán elküldetéssel pedig 7 fl. 12 kr. pengő pénzben az Előfizetés.

Pesten, Május 1838.

Petrózai Trattner J. M.
és
Károlyi István m. k.
A' Tudományos Gyűjtemény'
Tulajdonosai 's Kiadóji.

PESTEN,

PETRÓZAI TRATTNER J. M. ÉS KÁROLYI I.
TULAJDONA, ÚRI UTSZA 612.

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY 1838.

22dik esztendei folyamat.

VIdik

VAGY JUNIUSI KÖTET.

E' Tudományos Gyűjteményben közöltetnek:

I. Olly eredeti, rövid, 's tudós Értekezések, mellyek Magyar ország physikai, geographiai, természet-históriai, történetbéli 's polgári állapatjának bővebb 's bizonyosabb esmertetésére, a' magyar nyelvnek keletére, tulajdonságainak fejtegetésére, írása módjának meghatároztatására szolgálnak; mindennemü természeti, históriai, philosophiai, mathematicai (mennyiség tudományi), erköltsi tudományokat terjesztenek, gyarapítanak, 's tökéletesítenek, a' szép 's kézi müveket, gazdálkodást, kereskedést tárgyazzák, közlik, 's előmozdítják; a' helyes, és okos nevelést intézik; Hazánkbéli és külföldi derék Férjfiaknak 's Aszszonyoknak élet leirásit magokban foglalják.

II. A' magyar országban kijött, vagy akárhol, de Magyar országot érdeklő, vagy Magyarok által iratott újabb könyveknek, 's míveknek esmertetései és vizsgálatai 's a' külföldiek vizsgálatainak kivonásai is, a' mennyire ezek a' tudományok 's művészségek előmenetelét, 's ezzel a' közhasznot, és az elmének tekéletesedését eszközlik.

III. Tudománybeli Jelentések, megczáfolások 's igazítások, eredeti ókleveleknek kivonásai, jutalomtételek, jutalmaztatások, találmányok, intézetek, előléptetések 's megtiszteltetések, kihalt tudósok' és irók emlékezete, régiségek, jelességek, tudománybéli kérelmek, új művek, új könyvek 's több e' félék iránt.

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY 1838.

VIdik KÖTET.

22dik esztendei

Folyamat.

A PÁPAI ÉV. REFORM. FŐISKOLA KÖNYVTÁRA

A' Cs. és Apost. Királyi Felség kegyelmes engedelmével.

Pesten,

Trattner-Károlyi tulajdona,
uri utcza 612d. szám alatt.

I. Értekezések.

1.

Göcseinek esmérete.

Az 1832-dik évi Tudományos Gyüjteménynek harmadik kötetében a' Göcsei szó ejtésről, és Göcseinek némelly különösebb szavairól már értekeztem: most *Göcseit* ugy, mint jelenleg van, azokkal, kik illyesekből hasznosat teremteni tudnak, vagy kik illyesek olvasásában gyönyörködnek, kivánom bővebben megesmertetni.

1. §. *Göcseinek fekvése.*

Zala Vármegyének dél hajlati része, mellyet napkeletről és délről *Váliczka*, napnyugotról *Kerka*, északról a' *Szala* folyók határoznak, általányosan *Göcsei* nevet visel. Mitől vette ezen nevezetet, az adatok' hijányiban meghatározni felette nehéz. Vannak, kik ennek eredetét a' *Göcsei* szó ejtésben keresik, azomban véleményem szerént ezek az igazságtól annyiból messze állanak, mivel a' *Göcsei* szó ejtés nem egyedül a' fentebb említett folyók által zárt vidéken, hanem azon kivül is, legnagyobb különösséggel a' megyének egész nyugoti részén a' Haza határán beszéltetik. Sokkal inkább köze-

lítenek az igazsághoz azok, kik ezen nevezetet *Göcseinek* agyagos hegyeitől és ezeken az esztendőnek minden részein létező hankos, vagy mint *Göcseiben* mondják, göcsörtös útaitól származtatják, mivel van *göcs* gyök szavunk, melly csomót, hankot jelent, *Göcseiben* pedig az utak annyira tele vannak göcsökkel, hogy a' ki itt sebessen haladni kivánna, egy *Sebészt*, ki érvágó vasát szünetlen kezében tartsa, Bognárt és Kovátsot, ki szekerét minden negyed órányi haladásban kiigazitsa kénteleníttetnék magával hordozni.

2. §. *Népessége és nevezetesebb helyei.*

Göcseinek régiebb viszontagságai a' feledékenységnek homályába vannak borulva, annyi bizonyos, hogy hajdan virágzóbb lehetett, mivel ott, hol most husz, huszonöt öl magas, 's áltmérőjében fél öl vastag szurkos fenyők 's tölgyek pompáskodnak, barázdákat az egykori munkás kezek tsalhatatlan tanuit szemlélhetni. Régi városnak vagy erősségeknek romjait *Göcseiben* tudtomra nem találhatni. Mostanság *Göcsei* két Mező Várost 112 nagyobb kissebb helységeket és pusztákat, ezekben 23177 Lelkeket számlál. Kik közül 21394 Romai Katholikusok 188 ágostai, 937 Helvetziai vallást követők, és 658 Zsidók. A' Zsidókon és a' Mező Városokban letelepedett néhány külföldi miveseken 's mesterembereken kivül mindnyájan gyökeres magyarok, nem is találtatik az egész *Göcseiben* egy Helységnél több, mellyben valaha idegen ajakú nép telepedett volna meg, de ebben is egyedül 5 vagy 6 család származott vendus Tótságból, kik számosabb magyarokkal öszve keveredvén, anyai nyelveket magyarral cserélték fel, 's innét világos, hogy minekutánna *Göcsei* a' pallérozódás' mindennapi nagyobb és nagyobb terjedése mellett a' palóczos szó ejtést olly nevezetes mértékben

megtartotta, hogy a' palóczos szóejtés sem a' Horvátoktól sem a' Töröktől sem más idegen nemzettől nem kölcsönöztetett, hanem azt a' magyar nemzet napkeleti honnyából magával hozta. Nevezetesebb helyei:

1-sö *Zala Egerszeg* Mező Város, Szombathelyi Püspökség tulajdona, fekszik *Göcseinek* éjszak keleti részén Zala folyó déli pontján, szép szőlő hegyei termékeny mezeje és buján termő rétjei vannak. Itt tartja nemes Zala Vármegye gyülését Nevezetes *Oláh Miklós* Veszprémi Püspök által építtetett 1826-dik évi tűzi veszedelemben leégett, és Méltóságos *Böle András* Szombathelyi Püspök által egészen új díszben öltöztetett pompás Sz. Egyháza, a' Vármegye' Palotája, a' Plebaniai Lak, és a' Vármegyének nem régiben építtetett fenyítő házai, mellyeknek éjszaki részéhez kapcsolt egyszerű Stilben épült Kápolnában egy világi egyházi Férfiu által, raboskodó szerencsétlen ember társaink tartozó kötelességekre szorgalmatossan oktattatnak. Piacza a' környékhez alkalmazva elég tágos, Szerdán és Szombaton tartatni szokott héti vásári gyérek, de országos vásárai kivált a' szarvas marhára nézve szinte nevezetesek. Számlál jelenleg 3406. Kath. 3 Evang és 390 Zsidó Lakost.

2 dik *Nova* Mező Város *Göcseinek* valóságos szíve. Hajdan a' Veszprémi Püspökség Praedialis nemesseinek most a' Szombathelyi Püspökség tulajdona. Néhai nagy emlékezetű *Szily János* Szombathelyi első Püspök által építtetett pompás és a' legszebb ízlésre kifestetett Sz. Egyháza, Uraság lakja, Plebania Háza, de különösen Méltóságos *Böle András* Szombathelyi Püspök és Földes Uraság kegyeségéből 1836-dik évben kemény anyagból felállított mindenképen czélirányos és szinte pompás Oskola Háza, valamint mindeneknek figyelmét magára vonja, ugy a' legjobb Földes Ura-

ságnak jobbágyai' igaz boldogulására törekedő különös kegyességének örökös és legszebb tanuja. Áldás a' különös kegyességű ritka Földes Uraságra. Áldás a' nagy Fő Papra, ki a' Religió gyarapulására a' nemzeti mivelődés eszközlésére egyaránt Sz. Egyházakat igazíttat ki. Plebánia és Oskola Házakat épite, 's így jótékonyságát ha bár alattomban, az emberiségre bőkezűen árasztja. Van Novának a' két sorban legjobb ízléssel elrendezett 86 házai között tágos piacza, mellyen előbb igen nevezetes marha vásárok tartattak, de miután utai a' nemes Vármegye többszöri közhatározására is nem csak ki nem javíttattak hanem végkép elhagyatva járathatatlanokká váltak, ezen vásárok egészen megszüntek. Van szép szőlő hegye, közép termékenységű tágos mezeje, Kristály vizű forrásokkal bővelkedő buja rétjei, és mintegy 9000 holdra kiterjedő mindennemű fákkal bujálkodó rengeteg erdeje, mellyben külömbféle vadak, különösen számos őzek, nagyobb alkotásu nyulak tartózkodnak, és a' Gombának minden neme bőven meg terem. Ezen szélesen kiterjedő erdőnek közepén lévő egyik hegyháton, ott hol száz esztendős bükkös emelkedik az ég felé, nehány száz, más fél öl mélységű, ugyan annyi szélességű gödreket láthatni, mellyek egymástól két, legfellebb három lábnyira feküsznek, ki által, mikor? és mi végre ásattattak? az adatok hiányában meghatározni nem lehet; a' nép monda Kurutz idejére teszi, 's az öldöklő kezek elől való menekvő helynek nevezi.

3. §. *Termékenysége.*

Göcseinek éjszaki része átaljában hegyes, hegyei sárga agyagból és csak néhol köves homokból állanak. Novánál a' hegyek hajlani a' vidék kinyílni 's mind inkább vidámabb kezd lenni, úgy hogy Páka tájékát, melly *Göcseinek* déli része,

ronának, de szinte kiesnek is lehet mondani. Mezei a' hegyes vidékeken, mellyeket nagyobb részt kissebb birtokú nemesek, és nemesi szabadalmakkal biró Agilisek birnak, siralmas tekintetet adnak, mivel a' pipával és puskával időt pazarló birtokos mezein, a' kissebb víz mosta árkakat annak idejében betölteni elhenyéli, azért már most szántóföldjén több az öt és hat öl mélységű víz mosta árok, mint a' barázda, 's mivel a' természetével is mostoha földet még roszul is miveli, nem csuda ha egyedül vadóczot és konkolyt arat. A' felső vidéknek rétjei is igen silányok, ezek többnyire a' szántó földek aljában feküsznek, mellyekről lehömpölygő agyagos víz által besáraztatnak, 's több évekre, néha örökre haszonvehetetlenekké válnak. Mind máskép van *Göcseinek* déli és nyugoti részén, itt a' sárga agyag homokkal van egyelítve, a' birtokosok nagyobb részén adózók, 's mint illyenek birtokaikat meg tudják becsülni, azért termékeny mezejek, 's olly buja kaszálójok van, hogy egy évi háromszori kaszálás után, egy napi kaszálón, négy és öt szekér szénát és sarjút gyűjtenek, azomban ezen a' vidéken is az eső vizeknek lecsapolására megkívántató árkoknak hijánya, a' létezőknek tisztátalansága, gyakori kanyarulása mind egyre áradásokat okoznak, és ezek az egyébként dús kaszálókat beiszapolják. Megterem *Göcseiben* a' Gabonának minden neme, és ha az esztendő száraz, a' mezei Gazda ügyes, szorgalma nem marad jutalom nélkül — sokkal különben van nedves esztendőben, mivel a' vörös agyag természetétől a' vizet bé nem vévén, a' gyenge plántákat hamar elöli, és illyenkor egyedül vadócz és konkoly terem, a' szükség átalányos, mellyben nagy részben a' szőlő hegyek, de átalányosan a' nagyobb számmal neveltetett szarvas Marhák, sörtvések és különösen a' jó vérű szálos Lovak, mellyek *Göcseinek* fő ékes-

ségét teszik, mentenek meg sokakat az éhelhalástól. *Göcseiben* majd minden helységnek tulajdon szőlő hegye van, mellyre mivel nagyobb szorgalmat fordítanak, mint szántó földjeikre bőven teremnek, és ha tovább tartatnak kellemetes italú tiszta asztali bort adnak. A' gyümölcsből *Göcseit* szinte dusnak lehet mondani, terem itt válogatott nemű jó ízű nyári és téli alma, körtvély, a' baraczknak sokféle fajtái, nagy mennyiségben gesztenye, dió, és kivált szilva, mellynek egy részéből — sivaliczát főznek — más részét aszalva és néha nyersen is a' felsőbb vármegyei kereskedőknek eladják, kik *Göcseiben* minden őszön megjelennek, és ennek gyümölcsét Austriának fővárosáig viszik, ez történt a' lefolyt őszön is, midőn nehány száz mérő szilvát megvásároltak, és pozsonyi mérőjét két három váltó forintokon fizették.

A' jövendővel 's onokával mit sem törődő birtokos *Göcseinek* éjszaki részén erdejét már annyira kipusztította, hogy mostanság ott, honnét nagy attya épület fáját hordotta, konyháját tűzi fával ellátta, egyedül nehány nyir, és gyalog fenyő bokrokat láthatni, de mind e' mellett is *Göcsei* még soká nem lát fából szükséget, Herczeg Eszterházynak alsó *Sziágyon* és *Pördeföldén*, a' Szombathelyi Püspökségnek Novában nagy és szélesen kiterjedő mindennemü fákkal bujálkodó, különösen a' nagyobb épületekre is alkalmas általmérőjében 4—5 láb vastag, magasságában 20—25 öl hosszu, szurkos fenyőkkel dús erdeje, mind épület, mind tűzi fával nem csak *Göcseit*, hanem ennek szomszéd vidékét is elláthatja.

4. §. *Testi alkotások.*

Az élelemben és ruházatban szükséget nem látó Családok átaljában szépen nyőltt termettel és izmos tagokkal díszeskednek; a' közép testalkot

valamint mindenhol úgy *Göcseiben* is legszámosabb. Alacson törpék felette kevesen találtatnak, sőt a' mi különös, *Göcseinek* déli és nyugoti részén a' Nőnem közt is számosakat találni, kik magosságban és izmosságban a' legszebben nyőlt férfiakkal egyeznek, 's mind e' mellett kecs nélkül sem szükölködnek. 1830-dik évben, midőn egy fő rendű Uraséggal *Göcseit* keresztül utaztam, a' többi közt így szóllott hozzám azon Uraság: hidje meg az Ur, nem emlékezem mikor láttam illy szép embereket mint e' vidéken vannak.

5. §. *Lelki tulajdonaik és miveltségek.*

A' jó kedvűség, ember becsülés, és jó szívűség' átaljános tulajdonok; szeretik az idegent, szívesen házaikba fogadják, étellel itallal ellátják, és a' régi magyar szokás szerént, lefekvés előtt láb vízzel megkinálják, szivességeket különösen a' szőlő hegyeken tűntetik ki, hol nem csak jó barátot, hanem még idegent sem bocsájtanak el pinczéjek előtt, mi előtt boraikat véle meg nem ízleltetnék.

A' miveltségben Göcsei még igen hátra van, és mind addig hátra is fog maradni, valameddig azok, kik a' dolgon egyedül segíthetnének, zsebjeikbe nyúlni, 's erszényeiket megoldani fösvénykednek. Nincs az egész *Göcseiben*, ha Zala-Egerszeget kivesszük egy valamire való mező Város is, nincs semmiféle kereskedése, mivel nincs halálos veszedelem nélkül megjárható egyetlen utja, nincs még csak egy nemzeti oskolája is, ezekhez járul, hogy a' helységek elszóródva feküsznek, egymástól messze esnek, kevés népet számlálnak, és csak valamire való falusi Oskola felállítására is tehetetlenek. Azonban mind ezek mellett nem lehet a' *Göcsei népet* éppen miveletlennek mondani, a' szelíd természetet és jóra való hajlandóságot mindegyik születésével hozza magával — a' népesebb Helysé-

gekben, 's különösen minden Anya Egyházakban vannak kissebb nagyobb falusi Oskolák, mellyekben a' szánakodásra méltó falusi Tanítók, minekutánna a' kapálásban és kaszálásban mint élhetések egyetlen eszközeiben kifáradtak, közönségesen a' Gyermekek' tanításában szokták fáradt testeiket kinyugasztalni, 's így most már a' férfiak közt is többen találtatnak, kik olvasni, írni 's mennyire szükségök van számolni tudnak. Az asszonyok és leányzók általányosan tudnak olvasni, mivel a' jó *Göcsei*' Anya téli időben rokája mellett leányát betű esméretre, olvasásra és a' vallás ágazatira szorgosan oktatja. Az adózó nép átalányosan szereti az Isten Házát, örömmel tanul, a' vallás dolgában állapotjához képest jártas, jámbor Istent félő és tiszta erkölcsű, azért tzégéres gonoszokat vagy elfajult tisztátalanokat ezek közt ritkán találni. Máskép áll *Göcseinek* nem kis része azokra nézve, kik már azért is, mivel több adatott nekik, miveltebbek és erkölcsössebbek kötelezteténének lenni, elég ezeknek, hogy őseik míveltek és erkölcsösek voltak, sem Isten Háza, sem oskola nem ezek számára építtetett, tudok olly nemes helységet, mellyben a' Vármegye egy tisztes Eskütjén kívül, egyetlen férfiú találtatik, ki olvasni, irni tud — a' többi az A-t sem esmeri, 's még is midőn a' lefolyt évben a' nemes Vármegyének hazafiúi intézkedésének következésében is ezen helységet, melly lakásomtól nem több mint két negyed órányi távolságra esik, a' nép nevelés tárgyában magamhoz tanácskozásra hivatalosan felszólítottam, és meghívtam, csak egy Lélek sem jelent meg nálam — mint utóbb hallottam azért — mivel az attyok sem járt oskolába még is nemes volt, így az ő fiaik szinte oskolai tanulás nélkül is nemesek lesznek. Ugy vagyon! a' fiú ha nem miveltetik, miveletlen és az erkölcsöt még nevéről sem esmerő attyúhoz hasonló, vagy

talán annál még rosszabb lesz, de ekkor azon gonosz, melly az illy helységeket, mint megátalkodott vakságok méltó és igaz büntetése már is vátig ostorozz, a' legfőbb tetőre 's oda fog emelkedni honnét a' vég veszedelem csak egy lépés.

A' józanabban gondolkodó *Göcsei* birtokos, ugy szinte az adózó nép átalányosan valamint körülményeihez képest iparkodik magát lelkiképpen kimivelni, úgy ő szorgalmatos földmivelő, földjeit mielőtt bevetné háromszor, sőt a' tehetősebbek négyszer megszántják, minden szántás előtt ez után nagy és erős vas boronával megboronálják, és így a' természetében mostoha földet, mind inkább szelidítik és termékenyítik. — Szép szarvas marhákat, szálos erős alkotású tartós lovakat, és számos sörtvéseket nevelnek; vannak, kiknek négy derék hámos ló, négy vonós erős ökör, három négy csikó, tiz – tizenöt darab kissebb 's nagyobb szarvas marha ballag ki udvarából — lovat, ha csak fajtáját változtatni nem akarják, ritkán vesznek, hanem mind önnön szükségekre, mind pénzre magok nevelnek, nem egy találkozik köztök, ki minden éven egy vagy két ön nevelte három esztendős csikót 100—120 pengő forintokon elád. — A' Nemesek és nemesi szabadalmakkal biró Agilisek általányossan, de néhol az adozók is szép számban tartanak birkákat, de azoknak nemesítésére nem mindnyájan törekednek. Az adózó nép életmódja *Pátriárkális*, a' Családnak öregebb férfia, ha csak külömben nem alkalmatlan, feje 's parancsnoka az egész családnak, 's mivel egy illy főnök alatt gyakran 6—7 feleséges férfiú is találkozik, többnyire úgy intézkednek, hogy a' mezei gazdaság folytatására szükséges minden eszközöket ön magok elkészíthessék, átalányosan mind jó faragók, de különösen minden családban van egy, ki a' szekér keréken kivül az egész szekeret elkészítette, új

csöbröket, vedröket, bucskákat, kisebb nagyobb boros hordókat csinál, mellyeket egy másik, ki a' kovács mesterséget vagy a' családnak elöregült tagjától, vagy vidék helyen tanulta, kovács munkával ellátja, egyéb eszközeiket úgy külső ruházatjaikat a' köztök itt ott letelepedett csizmadiáktól, vargáktól, szűcsöktől, szabóktól, asztalosoktól, lakatosoktól vagy nagyobb vásárokban szerzik meg magoknak.

A' nő személyek fonással, szövéssel, varrással és hímezéssel foglalatoskodnak. A' családnak *Főnöke* a' házi szükséghez alkalmazott föld mennyit jókor kivág, azt többször megszántatja, beboronáltatja, és annak idejében annak egy részét len maggal, másikát kender maggal be veti, ha a' len és kender a' némberek közös munkájával egész a' fonhatásig elkészíttetik, ekkor a' házi gazdasszony a' ki készített lent és szöszöt annyi részre, a' hány feleséges férfiú a' családban találtatik — elosztja, 's kinek kinek a' maga részét általadja, úgy még is: hogy az árvák sem maradnak figyelem nélkül, mivel az özvegyeknek is bizonyos rész adatik, illy osztály után mind egyik asszony a' neki jutott résznek tulajdonosa lesz, arrúl egyedül férjének köteles felelni — a' szöszöt megfonja — ön maga meg szövi, és az így megkészített vászonyból férjének és gyermekeinek inget, gatyát, tarisznyát varr, a' tarisznyának kengyelét, melly közönségesen egy tenyérni széles vászon, olly mesterségesen kihímezi, hogy bár melly kitanult kisasszonytól sem lehetne külömbet várni, és ha egyszer fejér ruha neműekkel szükségei pótolva vannak, szabadságában áll, felesleg vásznát akár nyersen eladni, akár ingé vagy gatyává készítve vásárra vinni 's ennek árából személyes szükségeit pótolni. Többnyire az előszámláltakon kivül a' *Göcsei* némberek a' férfiaknak mind a' mezei, mind a' szőlő munkában, eb-

ben az egy szőlő metszést, amabban a' csíplést és kaszálást kivéve, közös munkás társaik.

6. §. *Vígalmaik.*

Az ifjak játékkal, az öregebbek beszélgetéssel, ez utolsók többnyire a' szőlő hegyeken egy lábos jó elkészített gulyás-hus és tele poharak mellett töltik üres idejeket.

Közönséges játékjok az ifjaknak: a' karikázás, néhol a' lapdázás, kint a' nyáj mellett a' csürős és szőllős játék. A' serdülő leányzók majd hatost futnak, majd túrást, majd Szent Ilonát játszanak, vagy a' házak' eleire agyagból készült ülésre sorba ülnek és danolnak.

A' hatos futást így játszák mint közönségessen minden más vidéken, azért légyen elég a' kérdéseiket és feleleteiket feljegyezni:

A. Hidas Mester itthon vagy e?

B. Itthon vajok, tsak most gyöttem.

A. Hoá votá loaidokon?

B. Lengye László népeihöz.

A. Áta szabad e menni a' hidadon?

B. Nem szabad, mert az en hidam igen aranyos, a' te load igen patkós mind fő vággya.

A. Hónap dérre arra mönök, öngye böngye megrakatom, száz arannya megfuttatom.

B. Hun vettétök a' száz aranyt?

A. Kérvén kértük az Istentü, adván adta a' Nagy Isten.

B. Adgyatok hát egy pár ómát, és egy pár szép Liványt.

Turós Játék. Tiz vagy tizenkét kissebb gyermekeket sorba földre ültetnek, mindegyik leültetett gyermek mellé egy leány áll, az ülő gyermek *túró*, a' mellette álló *áros*, jön most egy harmadik, ez a' *vásárló*, ki is egyiket az áros leányzók közül megkérdi: hogy a' túró, mellyre

a' kérdeztetett feleli: három forint hat futás, meg egy bocskor talpalás, ezután a' vevő jobbra, az áruló balra fut, és azé lesz a' túró, ki a' földön ülő gyermekhez elsőbb érkezik, a' másik pedig vásárlóvá válik.

Szent Ilona játéka. Tíz vagy tizenkét leányzó körben áll olly formán, hogy arczal egyik a' másikának háta felől van fordulva, az illyképpen formált kört egy leányzó kivül, másik pedig belől körül járja a' külső a' körben álló leányzók egyikénél megáll, és jobb kezét annak válára teszi, ezt meglátván a' belső leány, ő is ugyan azon leányzónak belső vállára teszi kezét, és a' kivül állót illy szavakkal megkérdezi:

A. Mit kerülöd, mit fordulod Szent Ilona házát?

B. Azt kerülöm, azt fordulom Szent Ilona házát, liványt akarok szeretni, szerettembü ie venni.

A. Nincs én nekem arra való Liványom.

B. Ne is tűrd, ne is tagadd, mert meglátam kis vásárbó nagy vásárba piros ómát árút, vettem is ben, ettem is ben, Komorámbo rekesztöttem, kis ládámbo tsatantottam.

A. Az én liványom olly szép, olly kegyes, kis ajtómon ki se lép, nagy ajtómon be se lép, hintó kocsi nekü, arany gyürü nekü, szekfü szoknya nekü.

B. Mellyik mellyik lészen az én kedves Mátkám, sárga bodor haju.

Ezeket mondván egyet a' sorban lévők közül el ragad.

Sokkal nagyobb figyelmet érdemelnek a' *Göcseieknek* házasságkori vígalmaik. Átallyányossan a' házi gazda határozza meg az üdöt, mellyben a' háznál lévő nőtelen, vagy mint *Göcseiben* nevezik, hés legén megházasodjék, ez gondolko-

zik a' leányról, és ha egyet kiszemelt, keveset törődvén azzal tetszik e a' legénynek vagy sem, egy öreg asszonyt kérőbe küld a' kiszemelt leánynak szüleihez, ki ismét nem a' leányzóval, hanem egyedűl a' szülőkkel közli látogatásának tárgyát, és így gyakrabban megtörténik, hogy a' legény a' leányzót, és a' leányzó a' legényt akkor láttya legelőször, midőn kézfogás által egyik a' másikának magát eljegyzi, megtörténvén a' kézfogás azon idő alatt, melly a' szokott háromszori kihirdetés alatt lefoly, a' vőlegény atyjával vagy a' házi Gazdával, maga mellé vévén a' két Nász nagyot, jövendő Ipának házához megy, mint mondani szokták, egyeszkedni, a' menyasszonynak édes attya, vagy a' menyasszonyi családnak Főnöke t. i. a' vőlegénnyel alkuba ereszkedik 's közönségesen követel tőle: maga számára új söveget, a' menyasszony édes annya, vagy a' házi gazdaasszony számára új csizmát, szakácsnénak bicsak kést, a' család mindegyik tagjának kusztora kést, egy vagy két akó bort, és nehány forint kész pénzt, mellyeket a' vőlegény akkor, midőn Jegyesét az atyai háztól elviszi, magával vinni és lefizetni köteleztetik. Ezen idő alatt a' rikkancs vagy is vendég hivó is kiküldetik, ki is a' kalapját virággal, botját pántlikával felczifrázván, borral tele csutorát akaszt nyakába a' hivatalosoknál megjelenik küldetésének czélját elmondja 's csutorájából a' háznál lévőket megkínálja, melly csutorát azomban a' hivatalos Gazdának kötelessége ujjolag megtölteni. Lakodalom napján, délutáni egy vagy két órára a' hivatalosok a' vőlegénynek házánál megjelennek, és azonnal ebédhez ülnek, mellynek végével, miután a' vendég hivó a' menyasszony hazától megfordulván, hirt hozott, hány vendéget készek elfogadni, szekerekre vagy szányokra ülnek, és a'

menyasszony házához mennek, a' szekerek előtt két csínosabban öltözködött hés legény keszkenőkből készült 's pántlikákkal felczífrázott Zászlót visz. Ha pedig a' menyasszony ugyan azon egy helységben van, a' vőlegénynek vendégei két sorban, elől a' zászlótartók, ezek után a' férfiak, hátrább az asszonyok, és végre a' muzsikusok mennek. A' Zászló tartók előtt a' vendég-hivó, különbféle tréfálkozások közt madzagra kötött eleven kakast hajt, mellynek nyakárul piros pántlikán uj kusztora kés lógg. Elérkezvén a' menyasszony házához a' vendég hivó, noszoló asszony és noszoló leány egy mellék ajtón abba beeresztetik, a' vendéghivó kakasát egyenesen a' konyhára viszi és a' szakácsnénak adja, ki is a' nyakán függő késsel megöli, feltisztíttatja, feltisztíttatva megsüti, azonnal vacsorára fel is adja, a' vőlegény többi vendégeivel kizáratik, be sem eresztetik addig, még a' nekik tétetett külömbféle rejtvényes kérdésekre meg nem felelnek, ez alatt a' menyasszony a' noszoló asszonnyal noszoló leánnyal több más nagyobb kissebb leányokkal, kikhez néhány öreg asszony is kapcsoltatik, egy kamarába záratik — a' rejtvényes kérdésekre megfelelt vendégek ezen kamarához vezettetnek 's elveszett madarkáik után kérdezősködnek, a' kamara ajtó megnyílik, abba zárt leánykák egyenként kibocsáttatnak, a' kint álló vendégektől megvizsgáltatnak, 's mint őket nem illetők elbocsájtatnak, végre jön a' noszoló leány, ezt követi a' menyasszony, ki is azonnal a' vőlegénynek kezére adatik, ezután mindnyájan egymás kezét fogva, sorba a' szobába mennek, a' már megterített asztalt háromszor megkerülik, vagy ha a' hely szűke ezt nem engedné a' szoba közepén fordulnak hármat, 's asztalhoz ülnek. Felűl a' vőlegény menyasszonyával, bal-

rul a' Vőfény nászok, Zászlótartók és más férfiak, jobbról a' nyoszoló leány, nyoszoló asszony, 's más némberek foglalnak helyet. A' vőlegénynek és menyasszonynak egy tányér, egy pár evő eszköz, és csak egy pohár tétetik fel. A' vőlegény valamivel többet, de a' menyasszony közönségesen mit sem eszik; azonban a' nyoszoló asszonynak tisztje, minden száraz étekből a' menyaszszonynak részét különös tányérba rakni, és útra elvinni.

Feladatik a' vacsora. A' muzsika szóll, de addig senki nem tánczol, még a' főzelék az asztalra nem ér, ekkor a' vőfény tiszte szerént ki áll, kettőt hármat fordul, és a' nászokat először, másodszor és harmadszor kötelességekre figyelmezteti, mellyre az öregebb nász, ez után az ifjabb a' nyoszoló asszonnyal három rövid fogást tánczol, a' vígalom megnyílik, 's mindenkinek szabad a' táncz. Kevés idő mulva megjelenik a' vőfény pálczácskájával a' szobának mester gerendáját érintve, figyelmet gerjeszt, 's elbeszélli, minő szerencsétlenség érte a' szakácsnét akkor, midőn a' kását keverné, 's mindnyájokat részvételre és adakozásra serkenti, ezután pálczáját félre teszi, a' bepongyolászott szakácsnénak jobb kezét, mellyben nagyobb szerű vas kalánt tart, meg fogja, és az öregebb nászon kezdve, minden vendégeket illy szavakkal szólít: *itt adtak, itt nem adtak, talán itt is adnak*, ezután a' szakácsnéval, ki a' szedett pénzt eltévén pongyolóját elveti, rövid három fogást tánczol. Kevéssel ujabban megjelenik a' vőfény, elmondja, miképpen a' muzsikusok is, huraik elszakadozván, tetemes kárt vallottak, azért kinek tánczra kedve vagyon, ne sajnáljon zsebébe nyulni, és a' muzsikusokat ujabb hurok' vásárlására segíteni, felfog tehát egy fa tányért, ennek közepébe

A Dunántúli Református Lé... PÁPA KÖNYTÁRA

szurt villa mellé *rozmaringot* köt, borral teli poharat tesz mellé, 's először az öregebb násznak, azután a' többi vendégeknek nyujtja, mellyre a' muzsikusok *tust* muzsikálnak, a' vendégek pedig a' muzsikusok fáradtságát megfizetik. Mind ezen vígalmak alatt hogy a' zászlótartók szemesek legyenek szükséges, mivel ha a' zászlóról a' menyasszonynak vendégei bár melly csekélységet, egy szál virágot, vagy darabka pántlikát elvihetnek, mellynek eszközléséért többször minden gyertyákat egyszerre eloltanak, a' zászlótartó' kötelessége az illyképpen elvitt pántlikát, vagy virágot alku szerént visszaváltani. A' vacsora végével az öregebb vagy értelmesebb nász felkelvén, figyelmet kér, és a' menyasszonynak nevében először ugyan a' szülőket szóllítja meg, és atyai gondoskodásokat, fáradtságos iparkodásokat, szóval a' menyasszonynak testi és lelki javára tett minden igyekezeteket tehetsége szerént megköszöni, azután a' háznak minden egyes tagjaitól, az öregebbiken kezdve, a' legfiatalabbikig elbucsúztatja, ezzel szánjokra vagy szekerekre ülvén, a' vőlegény' házához visszatérnek, a' hol is szinte azon renddel és móddal mint a' menyasszony attya házánál asztalhoz ülnek, vacsorálnak és vígadnak; éjjeli tíz tizenegy óra tájban a' vőlegény' menyasszonyával, a' noszoló asszonytól, és némelly más asszonyoktól egy különös e' végre elkészített kamarába vezettetik, és lefektettetik, lefekvés előtt a' Menyasszony az ágyat megvetni, és vőlegényének csizmáját lehuzni köteleztetik, egy óra elhaladás után a' vőlegény muzsika-szóval felköltetik, a' menyasszonynak fejére főkötő és fejrevaló tétetik, 's így a' mulatók közé vezettetik, hol is az új házasok magányossan három rövid fogást tánczolnak, 's a' közös vígalom folytatódik. Reggelre viradván

a' menyasszony, muzsika szóval kutra vizért kisértetik — a' hol is a' vőfény által vízzel teli merített sajtárt egyszeri láb rugással köteles felborítani, a' mit ha nem képes tenni a' jelenlévő vendégek a' teli sajtárt felkapják, és a' menyasszonyt leöntik, azonban ezen tréfás szerencsétlenség egyedül a' tapasztalatlan menyasszonyokat éri, mivel a' tapasztaltak a' feldöntés helyet a' sajtárt felkapják, ügyesen a' jelenlévő vendégeket leöntik, 's haza szaladnak, ezek után azon hivatalosokat, kik éjszakai nyugvásra haza tértek, felkeresik, 's lánczon vagy kötélen előttök égő lámpát vivén reggelire kísérik, többire a' napnak egyéb részét tánczolva és danolva töltik. Délutáni egy vagy két órakor a' menyasszony szüleinek vendégei a' vőlegény' házához *elő útba* zászlósan és muzsikával mennek, egy üdőben és tapasztalásban haladottabb atyafi a' menyasszonyt maga mellé vévén először a' vőlegény szüleinek vagy a' család főnökeinek tőlekitelhető ékes szólással szárnyaik alá bocsájtja, azután a' család öregebbikén kezdve, a' legifjabbikig, egyenként atyafiságos szeretetekbe ajánlja, és a' menyasszonytól általvett kendővel vagy darab vászonnal ugyan a' menyasszony nevében mindegyik személyt megajándékozza, ezeknek végével tánczolnak, danolnak, sokszor a' vagyonossabbak a' hétnek végéig. Hasonlókép vígadnak *Göcseiben* a' szülő asszony beavatása napján, 's ezt *Paszitának* hijják; lakomázva keseregnek a' holtak eltemetése után, 's ezt *Tórnak* nevezik.

7. §. *Szokásaik.*

A' *Göcsei* nép valódi Patriarkalis életet él. A' férfiak, akár hányan legyenek, az atyai háznál maradnak, 's egy Főnök alatt közösen gazdálkodnak. A' leányok kiházasíttatnak, 's ekkor

ágyi ruhát, ládát, régenten mentét, most ködmönt, egy tehenet, vagy üsző borjút kapnak, — a'vagy ha édes anyoknak szőlő birtoka volt, ennek is egy része kiadatik nékik, többnyire az egész gazdaság osztatlanul a' férfiak tulajdona marad. A' család öregebbike vagy értelmesebbike a' Házi gazda — ez veszi be a' jövedelmet, ez fizeti meg az adót, ez szerzi meg a' szükségeseket. A' gazdának felesége, vagy az értelmesebb házi asszony, gazdaasszonyi tisztet visel, 's e' két főnökök senkinek számolni nem kötelesek. A' házi gazda gondviselése alatt álló köz kasszán kivül, majd minden egyes házas párnak tulajdon fiok kasszája is van, azon szőlőt t. i. mellyet mindegyik férj feleségének osztály részében kap, közös erővel megmunkálják, de annak termését a' tulajdonos házaspár eladhatja, 's azért tetszése szerént használhatja. Közös szokások a' *Göcsei* gazdáknak, kinek van, egy szekérbe négy lovat fogni és nyeregből hajtani, azért mindnyájan jó lovaglók. Szokások munka közben napjában ötször enni, regvel hét vagy nyolcz órakor főttet, tizenegy órakor szárazat, és ez az *ebéd fia*, *vagy kis ebéd*; délben főtet, délutáni öt órakor szárazat, és estve vacsorára ismét *főttet.* Aratás végével közös szokás virágokkal felczifrált kisded gabona kévét kötni, *mellyet Jézus Kévének neveznek*, danolva haza vinni, 's ezt a' házi gazda áldomással köteles kiváltani. Végre közös szokás *Göcseiben* a' kisdedeket kereszteltetésekkor a' Keresztanyák által darabka nyers vászonnal, mellyet *korosmának* neveznek, megajándékozni, Lucza estvéjén vagy Kora regvelén *kotyolni*, Szent István első vér Tanú estvéjén *regélni.*

Nehány serdülő ifjak Sz. István Vér Tanú estvéjén különösen azon házaknak ablaka előtt

a' hol férjhez menő leányt sajdítanak a' következő danajt éneklik: Kie fő gazda, szállyon Isten házadra, Serege magáé őrző angyallájjé, vetött asztallájjé, telő poharájjé, meg sűt kappannyájjé.

Bár a' mi asztalunk szent ótár vóna,
Bár a' mi kenyerünk szent ostéa vóna.
Rök ökör, régi törvény, haj regő rajtunk!
Azt is megengedte a' nagy Úr Isten.

Aggyon az Úr Isten ennek a' Gazdának egy hód födet, száz kepe rozsot, ezer mennyi köblét. Azt is megengedte a' nagy Úr Isten.

Aggyon az Ur Isten ennek a' gazdának egy hód födet, száz kepe búzát (árpát, zabot, hajdinát) ezer mennyi köblét, rög ökör régi törvény hajj regö rajtunk! Azt is megengedte a' nagy Úr Isten.

Aggyon az Ur Isten ennek a' gazdának egy hód födet, száz bagla lendököt (löncsét) 1000 mennyi köblet azt is megengedte a' nagy Ur Isten.

Aggyon az Ur Isten ennek a' gazdának akkora disznót mintegy borgyú, akkora szolánát 'mint egy ajtó, akkora háját mintegy csávás sajtár, akkora órgyát mintegy mester gerenda; rök ökör régi törvény hajj regö rajtunk! Azt is megengedte a' nagy Ur Isten.

Aggyon az Ur Isten ennek a' gazdának két kis ökröt, egy kis bőröst, aranyos ostor nyelet, aranyos eke szarvát, rök ökör régi törvény hajj regö rajtunk! Azt is megengedte a' nagy Ur Isten.

Amott keletközik egy szép kerek pázsit, abba legelődik csuda fiu szarvas, ezer ágo boga, ezer mise gyertya, gyujtatlan gyulaggyék, ójtatlan alugyék, rök ökör 'sat. Azt is megengedte a' nagy Ur Isten.

Aggyon az Ur Isten ennek a' gazdasszonynak egy tik állát, száz csirke fiát (egy lud állát, száz zsiba fiát, egy póka állát, száz póka fiát, egy récze állát, száz récze fiát) rök ökör 's a't.

Itt is vagyon egy szép livány, kinek neve Gyudi, amott vagyon egy szép legény, kinek neve Gyestók, Isten meg ne mentse, kebelébe ejtse, bele csöndöröggyék, bele pöndöröggyék mind a' czicza farka, még anná is jobba mind a' kis nyú farka, rök ökör régi törvény hajj regö rajtunk. Ezt is megengedte a' nagy Ur Isten.

'S igy tovább minden, a' háznál lévő hajadont és hés legényt, mindegyiknek alkalmas párt adván ki regelnek. Végre e'kép' fejezik be danajokat: ha beeresztőnek be csiszigunk, becsoszogunk: cserfa kéreg a' bocskorunk, hajdina szóma a' köntösünk. Rök ökör 's a't.

Szegen vagyon csatos erszén, abba vagyon kétszáz garas, fele a' gazdáé, fele szegén regélőké. Rök ökör régi törvény hajj regö rajtunk. Azt is megengedte a' nagy Ur Isten.

8. §. *Viseleteik.*

A' férfiak mind eddig hajokat megnyöleszteték, némellyek füleik alatt gombokra kötötték, mások horgos fűsűvel lefoglalták, és bajuszát igen nagy rész leborotválta.

Nehány évek óta vannak, kik hajokat lenyírik, és bajuszt is többen nyövesztenek. Viselnek söveget, sisakot, kalapot, nyakatlan fejér inget, széles fejér gatyát, majd mindnyájan ízlésre kihímezett kengyelű vászon tarisznyát, általyánosan csizmát, a' szegényebbek bocskort, hosszu és rövid szűrt, hosszu és rövid bundát, kék vagy fejér posztó mellényt, a' tehetősebbek kék dolmányt vagy mándlit, kék nadrágot 's kevesen fátyol nyakra valót. A' némberek jelenkorig

nem esmertek más ruhát mint ön kezeik munkálta vászonból készülteket, de a' jelen időben fejér patyolat főrevalót, tarka kendőt, mellyest vagy vált szoknyát és előkötényt boltokban vásárolnak, a' hajdani sárga kordován csizmát, fekete kordován váltotta fel, a' pénzesebb asszonyok 's leányok külömbféle színű reklit, virágokra kivarrott ködmönt, 's némellyek kurta mentét viselnek. A' leányzók a' régi pártát elhagyván több vagy kevesebb pántlikákkal ékesíttik fejeiket.

9. §. *Épületeik.*

Göcseinek lakosi átalyánosan jó faragók lévén minden épületeiket ön magok készítik el. Házaik, istállójok, tágos pajtájok, és más gazdasági épületeik a' legszebb szurkos fenyő boronákból készültek, mellyek illy nemű fáknak *Göcseiben* egykori nagy bőségére mutatnak. A' ház két vagy három kissebb szerű ablakkal ellátott, nagy és téres szobából, alkalmas konyhából 's egy köz kamarából áll. A' háznak végén ugyan a' házzal öszve kapcsolva keresztbe az istálók állanak, ezeknek végén ismét keresztben a' fészer, ugy hogy a' ház istállók, a' fészer, ezekből utszára nyiló födelezett kapu, egész négy szegét, mellynek közepén a' marha trágya szokott állani, formálnak 's nincs ékesen szóló, ki ezen rosz, 's mind az egészségre, mind a' tűzi veszedelemkor kártékony szokástól elidegeníthetné őket. A' szobában, mellyben egy nagyobb szerű asztal, két hosszu paddal, néhány szék, a' házi gazdának és gyermekeknek ágya, és a' szövő szék áll, egyedül a' házi gazdának feleségével, és a' kissebb gyermekeknek van lakások, a' többi házas sze-

mélyek tulajdon, egy csekély ablakkal ellátott kamarájokban laknak, itt tartják mindeneket, és a' leghidegebb éjszakákban is ezekben hálogatnak. A' vonó marhák: lovak és ökrök istálókba tétetnek, a' tehenek és más rédeg szarvas marhák egész télen a' fészerben szabadon állanak, az említett helyhezetű trágya közepén lévő vesszőből font kerítésből, vagy kosárból esznek. A' házon, istállón, 's ezekhez kapcsolt nagyobb kissebb kamarákon kivül, minden valamire 'való gazdának van egy erősebb alkotású, erősebb szegezővel ellátott olly különös kamarája, mellyben a' családnak nagyobb értékű eszközeit; zsiradékját és pénzét tartják, 's ezt *Kástyénak* nevezik, 's ebbe a' házi főnökeken kivül senkinek nincs bejárása. A' kástyéra, szoba és pintze belső ajtajára, úgy a' ládákra pléhet, és lakatokat vásárolnak, de egyéb épületbeli ajtaikra ön magok készítenek mesterségesen závárt.

Mennyire tudott a' *Göcsei* nép, a' minden napra szükségesek megszerzésében eleitől fogva ön magán segíteni, világos tanúi a' *Göcsei furt kutak* Minekelőtte maga a' külföld az ártézi kutakról mit is tudott volna, már a' *Göcsei* nép emberi emlékezetet meghaladott üdőben földfurás által mentette meg magát a' mély 's veszedelmekkel tellyes kutak ásásától. 1836-diki évben ön magam udvaromon kutat ásatván egyedül ezeknek tanácsára, ezeknek nyomdokit követve kaptam eredeti forrás vizet, minekutánna t. i. *kút ásóim* $8\frac{1}{2}$ öl mélységre hatottak a' föld gyomrában, egy úgy nevezett vak forrásra találtak, mellytől megcsalatva a' kut talpát le tették, és a' kutnak falát két öl magasra megrakták, ezután vették észre megcsalattatásokat, mivel háromnapi várakozás után is alig volt egy láb mélységű víz kutamban, mekkora zavarba ejtett ez engem ki-

ki elgondolhatja, azomban csak hamar előlállottak a' *Göcsei* gazdák, 's engem kútfúrójokra tettek figyelmetessé, nem is késtem semmit, a' fúrót felkerestettem és a' már 8 és ½ öl mélységre megásott kutam közepét mintegy három öl mélységre megfúrattam, a' midőn az agyagban egyébként felettébb nehezen haladó fúró az eredeti forrást elérvén egyszerre mintegy fél öl mélységre sülyedett a' homokban, mellyre a' víz sebesen felszökött, 's szinte ömölve adta fel magát. A' dolog szombati regveli 11 órakor történt, délután a' kutfalát feljebb rakattam, 's miután a' bekövetkezett Vasárnap kutam érintetlenül állott, a' következő hétfő regvelén első gondom a' víz mennyiségnek megmérése volt, 's nem kis örömömre hét láb magasságra találtam, a' munkát folytatva kutamat elkészítettem, 's azóta a' legtisztább eredeti forrás vizzel egyaránt bővelkedek.

10. §. *Göcsei szóejtés 's beszédbeli gyakorlás.*

A' *Göcsei* szóejtést lásd az 1832 dik évi Tudományos Gyüjtemény 3-dik kötetében a' 62-dik laptól 68-ig.

Gyestók és Gyorkó beszélgetnek.

Gyestók. Te Gyorkó, úgy halom a' te gazdád helyén van, mindétig selöm könyeret ösztök.

Gyorkó. Aztot biza, miuta a' Gyestók bátyánk meghót, azuta főgyarapodott a' gazdám, csak a' kár, hogy velünk cselédökié szöre vinkódik, és igen huzmin embör.

Gyestók. Igaz e' hogy neked aztot monta, hogy a' vetésökön őrözd az ökreitöket.

Gyorkó. A' tavasza, mikó még köpeszek vótak a' mezők nem szót semmit, de mióta eső esött, és a' vetésök dijjanni keztek, azt mondá:

hogy füenten semi kárt nem töszök a' vetésökbe, azét csak őrözek bennök.

Gyestók. Hát te mit felieté neki? szót fogattá?

Gyorkó. Mondottam neki, hogy lölkömön nem akarok eret vágatni, de ökieme derzán nekem futott, és iekiátotta magát: csak ne hajtsá— maj meg imádlok.

Gyestók. Be kár a' másé után illy szöre bodázonni, biza jobb vóna, ha a' maga kölesét őríztetné mint tenap de hajlatko láttom a' verebek mind megöszik.

Gyorkó. A' Getzi Gyankó ölöget czuczorkáta, de csak jáborá vannak a' verebek igézve, biza csak megöszik aztot.

Gyestók. Látódéke hogyan gyár az az embör ki nem vádolog, meglátogattya Isten egybe másbo, ieveszi tüle jobbnyira aztot a' mit másoktul loppie iekopor.

Gyorkó. Biz ez is igaz ám, ha soktya van is gazdámnok miég is úgy vöszöm észbe nincs Isten áldáso házunkon, a' Feri ágyékos, a' Bözsi csürkös, a' Gyudi mihók, a' Terézsit a' nehezség bántyo, megesleg asszonyomat is egész létö nyárbo hideg rázzo, mostan is csak ollyan bajosan jár a' házná, még is mindétig a' szomszédék aszszonyát nyieveli, azután oly irégy, ha löhetne a' hótyrul is le vönné a' szöm födelet.

Gyestók. Hát tenap midőn tégedet toúa a' dombáron legyönni fejszéjjé láttolok, hoúá vótá?

Gyorkó. Ié vótam az erdőre csepe fa vágni, két hordainkkoknak ie rohadott a' sibéktye uj dongákot akar gazdám belejök ereszteni.

Gyestók. De hiszem sipakod kezedbe láttom.

Gyorkó. Ot há, Huppota fiak vótak benne, három féczek madárt is tuttam és csak két fenkőt foghattam ie, a' többi ie szárnyatt, egy mu-

kucsot is soká hajhásztam, de nem foghattam le, megesleg egy Gilicze is ölöget tújogatott mellettem, féczkére még sem találtam.

Gyestók. Osztán tud a' te gazdád a' hordó csinálásho is?

Gyorkó. Tudám, van nekie jó fírésze, köríttője, szakoczája, szóva minden szerszáma, ollyan szép bucskákot csiná hogy no, a' tennap levágott fa egy kicsit viszos, ie gondolom mennyit zekmelyödik vele.

Gyestók. Te Gyorkó! nézd nézd besikosútt ám, hizo meg ázunk, gyerűnk hajtsunk haza.

Gyorkó. Had ázzon, inkáb cséros löszök én, mint othun a' hibarczbú sáros zsúpot czepiegesek; montam má, millyen embör a' gazdám, ha most haza mönök tüstén neki dörü a' zsupolásnak, és én neköm akkora terheket köl czepiegetnöm, maid ie terülök alattok, külömben mingyár vihárkodik a' gazdám, penig ükieme esős üdőbe egy kézfordítást sem tösz.

Gyestók. Nini Gyorkó! ne bozogy ne, amot a' csepőte mellet egy kis nyú fi va, be jó vóna meg fognunk.

Gyorkó. Jó bizo, az én zsimbölgő asszonyom böcsletesen meg tuggya készíteni, le húzza a' bőrét, osztá szolánát viszó bele.

Gyestók. Hát ti Gyorkó még is csak helyén étök?

Gyorkó. Be hát hogy ne, hun a' gazda és gazdasszony lakmároz, ott a' cselédnek is gyút óko egy csipet, nézd csak micsoda könyeret öszünk. Montam má a' gazdámnak hogy jó esztendőben nem lösz illyen szép életünk, mer mind konkósok a' gabonáinkok, de aztot feliete, had lögyenek, a' konkós zsákot nem ugattya meg az eb.

Gyestók. Tehát Gyorkó te jő esztendőre is megmaratz helyedön?

Gyorkó. Meg biz én, látodéke mostani gazdámnak má egész természetét kilegíetem, dógozni másutt is kő, aztán az én gazdámná még ollantossabb embör is van, igaz, sokszor vihárkodik, vinkódik, de hiszem Gyudi néném többször monta neköm: hadd villámlék, csak ne üssön, kiki szabad a' szájájé, mind a' víz folyásájé, aztán tudodéke, a' ki az urak dogába meg szakad, aztot fi—ga szokták kiharangozni.

Gyestók. No má én alig várom az üdőt, ha még ollyan szilígy vóna is gazdám, még sem szógánék többet nála, illyen búga marhák mellett, osztá úgy vöttem észbe a' gazdámnak sem köllök mindétig, csak hés legényt akar foganni, meg hiszem jő esztendőre magának is lösz hid lós fia.

Gyorkó. Tehát te Csicsók meg akarsz házasoni.

Gyestók. Meg biz én, leggyetö azér, hogy lögyen ki a' fejér ruháimakot élátya.

Gyorkó. 'S ugyan kit vöszöie'?

Gyestók. Ha ösmered a' Gyankóék Ruzsiját, szegén kicsi korába árván maradott, azét csünvenyött, de még is valamive tetéssebb mint a' ti Gyuditok, Mátyásékná szóvá, tudod a' déső házba, jó egy teremtés, nem léha nem kévős, nem természetös mint ollyik, és a' mint kifoglátom éppen nem hideges tőlem.

Gyorkó. No Csicsók, bizó jó lösz, ügy öszö illötök, mint a' csép a' hadarójjé, akko még is déványozunk. Penig Csicsók én aztot hallottam, hogy a' Miklósék asszonya várét te rád.

Gyestók. Csak had várétson, még virág szát szödhetök, nem kő neköm kóró szá, oztá nem tudodéke micsuda csunya embörök azok a' Mik-

lósék, ha egy csúfa megy valaki hozájok ezerie eresztik ie, tenap előtt is épen déhajlatba högyrü gyöttem, az a' vén Miklós eleibém gyött, mühelyest meglátott, üstöllést felejen billögött, nagy mörgesen megkátott: mond meg a' Gazdádnak, nem sokára hajnóat eresztök házára, és magát külü állítom — azután minap is, hogy a' högyön tisztogalódtam, éppe a' mögye mellett lévő ótiványunkat nyesögettem, mörgesen hozzám futott, a' szép ótiványt megragadta és egyszörre kicsóasztotta.

Gyorkó. No má Csicsók én nem tom illyen embör miét él a' födön; Asszonyba is csúnya az illy szőre mörgeség, hát férfibe.

Gyestók. Csunya bizo, de má tán sokat is beszégettünk, gyerünk lássunk dogunk után Isten veled.

Gyorkó. Gyárgyá szöröncsésen.

Göcseinek különösebb szavait is lásd az 1832*-dik évi Tudományos Gyüjteménynek* 3*-dik kötetében a'* 68*-dik laptól* 82*-kig, mellyben a' nyomtatási hibákat így igazítsd-ki:*

63-dik lapon 7-dik sorban: kiknek konkoly közül 's a' t. olvasd: kiknek tisztek konkoly közül 's a' t.

66-dik lap 6-dik sor. Honá vótál? tová, *Göcsei*: toná. Olvasd: houá vótá, Göcsei: touá.

67-dik lap. 8-dik sor: lusza, olvasd: lusta.

Ugyan azon lap. 17-dik sorban: öbleni, olvasd ölleni.

69-dik lap 6-dik sor: bécze olvasd becze.

71-dik lap. 22-dik sor: Csipot helyett olvasd: Csipet.

74-dik lap. 32-dik sor: hangyából által olvasd: hangyábojtás által.

75-dik lap. 24-dik sor: ez kettőt szokott tenni: olvasd: kettős szokott lenni.

76-dik lap 19-dik sor: Korosnia, olvasd: Korosma.

79-dik lap, 4-dik sor: pargyóka, olvasd: pérgyóka.

Ugyan azon a' lapon 28-dik sor: férge, olvasd férges.

A' közlöttekhez járulnak:

Áradni megáradni: a' nemi ösztöntől ingereltetni.

Árnyékóni: restelkedni, dologtalankodni.

Bebánni: ellátni elrakni. Bebántom a' szénámat, az az: begyüjtöttem.

Besikosuni: befölhősedni. Besikosútt az Ég, az az: befelhősödött.

Bodázóni: adázni: válogatott étket 's nyalánkságot szerfelett kivánni.

Beletimporoni: beleveszni, egy némellyt megtámodni.

Bölöcz: Szalma Zsák.

Bőrhés: ránczos vagy laza. Bőrhés a' zsák midőn szemes jószág merítik bele 's meg nem rázatik vagy tömetik.

Börzike: Magos kendernek salakja vagy is a' magos kendernek rövidebbre nőtt szálaiból kötött kissebb csomók.

Czanka: darabka p. o. ruhának kissebb része nem láttam egy czankáját is — egy darabkáját is.

Csúasztani, kicsúasztani: fát vagy palántát gyökerével kiszakasztani.

Czuczormány teemény: boszorkányság. A' bizonyos üdőre határozott czuczormányt az üdő lefóta előtt nem löhet vissza vönni, így szóllott egy tudalékos Göcsei ember.

Csünve: csökkenve: a' nyomoruság miat lassan 's fogyatkozva nevelkedni.
Csürkös: csámpás: a' lábak idomtalansága miat ferdén egyenetlenül lépegető.
Déhajlat: délutáni üdő vagy is délutáni egy vagy két óra tájbeli üdő.
Déső: déli részről való.
Derzán: haragosan. Derzányú felét: haragossan felelt.
Déványozni: evés ivás közt tréfálkozva mulatni.
Dijanni: élénken nevelkedni, a' tavaszi meleg essőre dijjannak a' vetések.
Döbölögni: lélek esmeret furdalása miatt belsőképpen félni.
Dönggye: dombosabb része a' Teskandi utnak, donggyét mi csinátuk ám. Igy szóllott a' Göcsei ut csináló.
Dörünyi: neki dörünyi, néki esni, egész erővel hozzá fogni, neki dörűtek a' szőlő metzésnek az az: tellyes iparral hozzá fogtak.
Eingatni: megfuttatni megkergetni p. o. a' lovakat a' futásra.
Eszárnyóni: elröpülni.
Eterünyi: lerogyni a' teher alatt.
Férellenyi: félremenni, utból kiállani.
Főgyarapunyi: meggazdagodni.
Főrfi: férfiú.
Főüdűnyi: felébredni. Ámábú fő üdött, az az: álmából felébredett.
Göbecs: Csótány.
Hándányi, főhándányi: Szemére vetni.
Hegedes: Köszörűs. Mestrom azét ollyan jó fog az a' kés mer hegedest látott.
Hés: hés legény: rédeg, feleségtelen legény.
Hibarcz: higsár. Hibarczba keverik a' zsúpot, hogy megsárosodjék.
Hőkő: kemencze vagy kályha előtt lévő kissebb tüzelő.

Húsonló: hasonló.
Húzmin: huzó vonó mások kárával gazdagodni törekvő.
Hűtökőni, *meghűtökőni*: megesküdni.
Jobbnyira: jobb részre, nagyobb részre.
Jábo: haszontalanúl, siker nélkül.
Indározni: az az indulásra készűlni. Má rég úta indározunk, leggyető hárman az orvoshoz, az az: már rég óta készülünk elindulni leginkább hárman az orvoshoz.
Kanzsáros: petulcus.
Kérenkezni: kéredzeni.
Kévős: kényes.
Kilandúni, *kilandúl*: a' meggyuladt száraz fának tüze a' kemenczéből.
Köpesz: kopasz.
Kutyó, katlan vagy kuszkó.
Látványság: spectaculum.
Leggyető: leginkább.
Lehallani: felülmulni, kaszállással vagy más dologgal társát.
Létő: folytonos: szünet nélküli. Létő nyárban beteg vót — egész nyárban folyvást beteg volt.
Lihegni: fáradság vagy bádgyatság miatt szaporán 's nehezen lélekzeni.
Livány: leányzó.
Másut: máshol.
Megemmenni: megemésztődni.
Mendőzni: lassan mendegélni.
Neszőnni: neszesedni.
Ollyk: némellyik.
Ostoba: együgyű.
Otivány: Ollovány.
Pala, *palaszínű*: hamu színű.
Példa: csúf.
Pörej: pörlekedés.

Pelvahét: Sz. Máté hete. Igy nevezik, mivel azon véleményben vannak, hogy a' ki Sz. Máté heténvet, többnyire polyvat fog aratni.
Szakócza: kissebb szekercze.
Sebten: sebessen, igen hamar.
Szokás mondás: közmondás.
Szűkős: kapós. Bő szüretben szűkös a' hordó, az az: felette kapós.
Szöre: felette, igen.
Súk: súlyok.
Szüntös, szüntös az árkokban a' víz, midőn a' folyó két partjával arányos.
Takarcsáni, takargatni.
Tétó: ide 's tova. Tétó tekint, ide 's tova tekint.
Tetős: magas. Tetős ifju: magas szálos ifju.
Tillat: nehezűl. Tillad a' meljem, nehezül a' meljem.
Timáni: szőrt ledörgölni. Loamnak az oldalárul a' hám letimáta a' szőrt, az az: lovamnak az oldaláról a' hám ledörgölte a' szőrt.
Toróttatni: eltemettetni.
Töndűni, fötöndűni: betegségből kilábolni ki gyógyúlni.
Üeg: üveg.
Ütemény: ültetvény.
Üstén vagy üstöllést: minden tétóvázás nélkül azonnal egyenesen.
Vádologni: lélek esmerettől vádoltatni.
Vihárkonni: ujat huzni, szeleskedni.
Vinkónni: veszekedni, viszálkodni.
Viszóni: belehúzogatni. Szolánát viszónak a' nyúba az az: szalonát húzogatnak a' nyúl hasba.
Zajgónni: öleget zajgottam én is, az az: eleget lármáztam feddőztem a' rendetlenkedőkre.
Ződűni, megződűni: megijedni, megrettenni.

A' *Göcsei* gyerkőczéknek beszélgetését, mellyet a' *Göcsei* szóejtés könnyebb felfoghatásáért kapcsoltam, egyedül értekezésemhez, ujabb magyarázattal ki tenni feleslegesnek vélek, mivel minden, ki értekezésemet figyelemmel olvassa azokat tolmács nélkül is érteni fogja.

Plánder Ferencz.
Novai Esperest.

2.

Rhodus szigete.

Raguzai herczeg utazási memoirjai közül.

Rhodust a' görögök legelőbb Ophiusa; az az kigyók szigetének, nevezték, ezen csúszvamászó állat tömérdek sokasága miatt, melly már régótai csapása az egyébbiránt gyönyörű szigetnek, később nyerte mostani nevét, mint mondják az itt bőven termett igen szép rózsák végett. Körterjedéke 40 mértföld, földje igen termékeny, bőaratású földmivelésre egészen alkalmas, bővizéről is nevezetes, 's e' végett tengérészeti tekintetben igen nagy becsü. A' görög nemzetnek virágzása dicső időszakában a' szigetet hatalmas tengerészete a' közelebbi vizeken uralkodóvá tette. Népessége akkor millió ötszáz ezerre ment, terjedt kereskedése, elhirült gyárai, jeles festékei világ nevezetességet nyertek. Foganattal gyakoroltatott a' szépmivészet rajta, mondják három ezer képszobránál több volt, mind a' legnevezetesebb mivészektől az istenek és hősök' dicsőítésükre készülvék. A' hét csuda közötti szörnyű coloss, a' szigetnek mentő istene tiszteletére, mint Plinius írja, 70 rőf magosságu volt. Lát-

hatni még mostan is a' tengerparti két szirtet, mellyeken állott. A' rhodusiak azonkivül, hogy mint szorgalmas földmivelők, gyárnokok, művészek és hajósok világszerte elhirültek, jó harczosok is voltak, melly a' romai korszakban őket nevezetessé tette, körtáborlatot állottak ki, szinte mint később ugyan azon helyen a' kereszturak. A' Chalifáktól legyőzött sziget továbbá a' bizantumi császároké lett, 1203-ban velenczeiek települtek ott meg, de honnét Ducas János később elűzte őket.

A' szerecsenekkel (Sarrasin, ein Sarazene) szövetkezett fellázadt görögök hatalmukba kerítették a' szigetet, 's így Adronikos császárnak, ki csak egy váradot tarthata hatalmában, birtokának egyedül árnyéka maradt a' szigeten. Illy helyzetben volt Rhodus, midőn a' Johanitai kereszturak nagy mestere Villaret Fulco a' szent földről, és Sziriából kiűzetvé Ciprus szigetére futása alkalmával a' gondolatra jött: Rhodust elfoglalni, és ott a' vallás hatalmát megállapítani. IV. Miklós pápától, szép Fülöp franczia királytól, a' pápa felszólítására több keresztesektől elősegítve 1308-ban szövetkezett erővel kikötött a' szigeten, számos harczot vívott ki a' várerőség alatt mig a' körtáborlatot tökéletessé tehette. Augustus 30-kán 1310-ben megvívta a' várat, rövid idő mulva az egész sziget, több apróbbakkal a' tenger kerületben Villaretnek hódolt.

Az itt megtelepült Johannita szerzetrend önbirtokában; jövedelmében, tengeri hatalmában kétszáz évig győzelemmel harczolt a' törökkel, kinek hódítói lépte a' száraz földön mind inkább továbbra halada. Bizancz és az egész görög birodalom hódolt már a' félhóldnak, keleten még csak egy ellenség megsemmisítése volt hátra, úgymint a' rhodusi kereszturaké, ezek

még mindig bátor 's álhatatos küzdéssel, nyugtalanító közellétükkel nem szűntek ártani a' gőgös győzőknek. Végre a' rhodusiak megaláztatását is elhatározta a' nagyúr, vérrel írá alá kegyetlen parancsát.

1480-ban. II. Mahumed uralkodása alatt a' sziget első körtáborlata foganatlan lőn. Konstantinapoly' megvivója, az ozmán biradalom kiterjesztője kudarczot vallott a' szigetiek ellen. Ez alkalommal Anbuson Péter nagymester neve halhatatlaníttatott. A' dugában dőlt vállalatot II. Soliman megújította, önméltóságával megférhetőnek vélte lenni személyesen a' körtáborlatot vezérleni. Népeinek legbátrabbiból száz ezer főerős hadsereget gyüjtött, azt számos hajói roppant erejének segedelmével a' szigetre szállítá, és hat hónapig tartott véres küzdés után Rhodust hatalmába ejtette. Bár milly hosszan tartott is a' körtáborlat, bár milly hős elszántsággal folytatták mind végig a' rhódusiak a' vitéz védelmet, de ez még sem olly rendkivüli, nem olly csudára gerjesztő, mint sokan azt vélik, kivált ha a' harcztudós a' helyt; 's környéket szoros szemle alá veszi, ez méltán állíthatja, hogy a' védelem még tovább, még sokkal tovább is tarthatott volna.

Ha az akkori körtáborlatok rendszerét a' mostaniakéval összehasonlítjuk, az előbbi állítás könnyen kivitatható. A' támadók viszonyainak a' védelmi rendszerrel párhuzomba tevése jegyzi meg a' támadók, vagy védelmezők érdemét. Az egyszerű fal, ha az ellenségnek nyilánál egyéb támadó fegyvere nincs, végtelen védelmi erőt nyújthat; a' mostani erőségek pedig, bár milly szorgalommal és tudománnyal legyenek is építvék, egy bizonyos időszak alatt a' jelenkor jól kitanult támadási ereje által mindig elesnek.

Az első jövendő háború alkalmával látni fogják az élők, hogy a' hosszu békeidő az artilleria tudománynak mennyi előléptet adott, az álgyú szolgálat mennyire könnyebbült, 's egyszerült, és így az erősségek még majd rövidebb ideig álhatnak ellen a' támadó erőnek. Ha múlt század évekre visszatekintünk, 's azon időszaki háború viselést, midőn még az álgyúzási tudomány csecsemő korában, midőn még a' legcsekélyebb akadály is nehézség, lassúság és bizonytalanság volt, vizsgálat alá vesszük, könnyen megfejthetők azon egyébbiránt csudálatunkat felgerjesztő, több évig tartott várvédelmek, mellyek most már lehetetlenek. Így van szinte Rhodus szigete három száz esztendő előtt történt köz táborlatával is.

A' rhodusi vár épen nem kedvező téren áll, a' várra az igen közeli emeletekről könnyen lőhetni. Ha az akkori körtáborozók ügyesebbek úgy még hamarébb meghódíthaták a' várat. A' támadást nem azon pontról indíták meg, honnét a' várfalain uralkodhatni, ebben ugyan egyébiránt igazuk volt a' törököknek, mivel ott rakásra halmozvák a' védelmi gátak, és így ugyan azon ponthoz legnehezebben férhetni. De a' helyet hogy a' törökök erejüket 's támadásukat a' kigörbedő gátra, melly a' kör fal közepén minden védelem nélkül áll, mellyet igen könnyen szétrombolhatni, rakásra hányhatni, és a' terminőséget tekintve könnyen is hozzá férhetni, fordították volna, egész erejöket a' közfal ama' részére pazérlották, hol az erősség homloka egyenes vonalban áll, és sok védelmi erővel bir. Megesmérhetni ezt a' romtörésekből, kiujjítások ezeknek különbözik a' régi falak anyagától. Ily jeljegyeket láthatni az első körfalon is, de a' romok nem voltak meghághatók, és éppen nem ollyanok, mint azt a' hajdani történetírók állítják.

A' nélkül, hogy a' dicső és valóban becsteljes védelem érdemét legkissebbet is csonkítani akarnók, bátran megvallhatjuk, hogy a' támadók még azon városrésznek, hol most a' törökök, és a' zsidók laknak, 'a' körtáborlat urai korántsem voltak, és továbbá az úgynevezett lovagvárost környező fal sértetlenül maradt, itt meg a' védelem annál is inkább lehetséges volt, mivel e' helyzet azon váradtól (Fort) hol a' nagy mester csarnoka volt, egészen független. Meg sem foghatni: melly pontról tüzelhettek a' török álgyú telepek Szt Miklós nevű váradra, mert e' messze benyúlva a' tengerben áll, át nem láthatni: mikép igazgathatták támadásukat az említett várad ellen. Kétség kivül annak lövetése czélirányta lan álgyúzás volt, röviden ki is világlik, hogy az álgyúzás által történt kár sokkal csekélyebb volt, mint írva van, és minden bizonnyal jóval is csekélyebb, mennyit most hatvan álgyúval tíz nap alatt tehetni. A' körfalon igaz az, hogy két elég tágas romtörés látszató, de azért a' falak még védelmezhetők voltak. A' történetirók a' megadási szerződés leginkábbi okának a' tűzpor hijányát tulajdonítják, ha ez az ok való, úgy fellenne mentve az időnek előtti megadása a' várnak, de annak is bebizonyításául, hogy ezen ok alaptalan, egynehány év előtt egy földalatti boltozatban 20000 ℔ a' lovagok idejebeli eddig felfödezetlenül rejtve maradott tűzport kelle feltalálni. A' történetirók előadásaikban, sok túlság, nagyitás, és regényes van. A' védelem szép volt, tagadni nem lehet, de még, mint imént említők, sokkal tovább tarthatott volna, és épen ollyas nem volt, millyennek azt akkoriban és az óta évszázadokon által sokan dicsőíték. Soká tartott, mert még akkor a' körtáborlati tudomány, és artilleria művészség böl-

csőjében hevert, és mert még akkor a' várak megtámadása a' védelmével sulyegyenben nem állhata.

Rhodus szigete mostani állapotja nyomorú, ahoz nem is hasonlítható, nem is közelíthető, mint régenten volt. Hajdanában 1500000 lakosai voltak, Johanita lovagok birodalma alatt 360000, most nincs több 28 ezernél. Ezért a' birtoknak becse nincs is. Raguzai herczeg ott tartózkodásakor egy majorságot 50 holdnyi kerttel, 3500 narancs és czitrom fával beültetve, 3500 frankon (1380 for. 33⅓ kr.) lehete venni.

A' szivacs halászat egyik legnyereségesebb kenyér keresete az ottani lakosnak, öt, hat nap alatt annyit behozhat, hogy a' halász háznépét esztendeig is eltarthatja keresetéből. A' szivacs keresése eképi: a' buvár tudniillik 100 lábnyi mélységbe is leereszkedik, és ott lent a' tenger vizében keresi a' szirthoz tapadt, számtalan apró csiganemű állatocskáknak fészkül szolgáló szivacsot, a' buvár négy öt minutáig a' víz alatt marad, megterheli magát mindennel, mit csak hirtelen oda lent kaphat, ekkor egy fehérkötél segítségével, melly neki vezérfonalul és oltalmul szolgál, nehogy a' hajótól, mellyhez kötve van, messzetávozzék, a' víz színére feljön. Gyakran megtörténik, hogy ott lent a' buvárnak czápa hallal kell küzdenie, 's viadalt vesztve torkos ellenségének gyomrában találja fel temetkező helyét.

August. 25. 1834. lépett a' raguzai herczeg Mai franczia tábornagy Rhodus szigete partjaira, .elyen illetődve mentbe a' városba, minden tárgy itt eleven visszaemlékezeteket gerjeszte fel benne, visszarepíté lelkét a' vallás, emberiség, és a' polgári csinosodás' javára itt végben vitt néhai nagy tettek megismérésére. Rhodus egykor várfoka volt Europának, a' keresz-

ténység legvirágzóbb tartományait halomra pusztító nép csordát féken tartotta itt nagy időig a' Johaniták rende. Legdicsőbb érdeme ennek: a' religio, és a' honszeretet nevében szerzett diadalom volt, ez pedig leginkább franczia országot érdekelheti, mivel a' tenger közepette tündöklött kereszturak nagyobb részt francziák voltak. Három száz egynehány év röppent már el azóta, midőn a' szerencse elvált a' dicsőült rendtől, kétszáz tizenkét esztendeig fentartatott birodalmát elveszteni parancsolá a' sors. A' hely színén visszamaradt emlékei a' hajdani fénynek, még olly mostaniak, hogy azt gondolhatni: tegnap változa csak meg minden A' lovagútsza egészen a' maga épségében a' házak kapuzata felett az utoljára ott lakott kereszturak czímjegyei láthatók, az útsza csendes, a' házak bár jó állapotban, egészen elhagyatvák, a' sziget utolsó sorsáért küzdött elveszett lovagok idvezült árnyékait képzi maga mellett az ember.

Az allgemeine Weltkunde „Schützlől" a' fehértenger szigeteinek 8-dik száma alatt következőt ír Rhodusról: „kis ázsiának délnyugoti csúcsa előtt, mellytől csak egy tenger szoros által választatik, fekszik a' sziget, 21 □ m. egészséges termékeny, leginkább olajt, bort 's gyümölcsöt termeszt, erdei gazdagok, az itteni figék, granátalmák híresek, egyébiránt a' sziget igen kis része mivelt, 30000 számra rugó népességeinek kétharmada török. Egykor a' Johanita, vagy a' maltai kereszturak lakhelye. A' fővárost a' kereszturak építék, 10000 lakosai közül 4000 görög, kézimesterséget, és kereskedést űznek. Anglia, Gallia és Ausztria Consult tart itt. Kikötője rosz, zátonyos, a' fövény mind inkább lepi. Őrtornyok, várfokok által erősített vastag falai a' városnak a' török ura-

dalom alatt romra dűlnek, még álgyúkkal sincsenek ellátva. A' kereszturak nagymesterének csarnoka bár dülő félben is bizonyítja mint fényben laktak itt a' szerzetes lovagok. A' város rendszerűbb, tágasb, és tisztább mint akár milly városa is a' keletnek, az útszákat árnyékos fák díszesítik, a' házak soreleje járdával ellátva, europaiaktól építve, nem törökösek. A' zsidók külön szűk útszákban laknak, a' görögök ellenben nagy és bő kerületekben. A' hajdani rege szerint nincs egy nap is az évben, mellyben Rhodust még a' borús időkben is, a' nap sugára ne világosítaná. A' vár falairól az ellenbeni zömökföldre látni felséges, lelkesítő.

Kiss Károly.

3.

A' Vaticanumi Levél- 's kézirat-tároknak 's néhány Magyar országot érdeklő okleveleknek, és irományoknak esmértetése.

A' Vaticanum nevezetű levél- 's kézírat-tárok Rómában mind gazdagságokra, mind régiségökre nézve legjelesebbek az egész világon. Nem csak az Europai, hanem Á'siai, Afrikai nemzetek' viselt dolgaikra is kiterjednek. Nyomaik kitünők már Anterus Pápa idejében, a' harmadik 's negyedik században, különbféle nevek alatt; hol egy, hol más helyen, részint a' hajdani capitoliumban, a' mai Angyalok' várában is, rejtezkedtek. A' gondatlanság, tűz 's pusztítás által sok veszteséget szenvedtek. Az oklevél- és kézírat-gyüjtemény a' könyvtártól különözve őriztetik.

A' *Levéltár* a' Romai Pápák' levelezéseit foglallya magában; különbféle rendelkezéseiket, tudó-

sításaikat, végzéseiket mindenek előtt, 's udvaroknak (curiae) hivatalos leveleiket, az egyházi és világi Előljárókhoz, mindennemű folyamodókhoz; 's ezek leveleit kölcsönösen; mellyek Regesta, bullae, brevia, curialia 's t. e'f. neveket viselnek; összeíratva vagy külön választatva a' regesták a' curialiáktól. Esztendők' sorai szerént; mindegyik Pápa koronáztatásától kezdve egész holtáig. Azok, mellyek ugyan azon esztendőről számosabbak, több kötetekre is osztattak.

A' levelek többnyire eredetiek, némellyek eredeti másek (pariclae), néhányok pedig hiteles másolatok (copiae). Üdő-nap szerént soroztatva nincsenek mind öszve. Némelly kötetek 's darabok az üdő viszontagságai közben eltüntek, némellyek meg' magános kezekbe jutottak, kivált azokéba, kiknek nemzetségeikből valók voltak a' Pápák.

A' VII dik Gergel Pápánál régiebb levelek' száma tíz ezerre becsültetik. Aa ő üdejétől kezdve csupán a' *regesták' kötetinek* száma több két ezernél, mellyek különkülön több vagy kevesebb leveleket — hosszuságok képest — foglalnak magokban: VII-dik Gergel regestáinak I. Kötete, 85. II. 77. a' harmadik 21. a' IV. 28, az V. 23, a' VI. 40, a' VII. 28, a' VIII. 23, a' IX. 34, a' XI. két levelet tart magában. A' tizedik elveszett. A' III-dik Innocentius Pápának I. kötete: 576, II. 289, III. 57. (a' IV. elveszett) V. 162, a' VI-dik 245. VII. 231., VIII. 216. IX. 271, X. 217, XI. 277. XII. 177., XIII. 209, XIV. 160, XV. 239. XVI. 182. levelet foglal. A' XVII. XVIII. és XIX. eltüntek egészen.

A' Vaticanumi levelek mindnyájan pargamentre íratva, nagyobb, kissebb formában vannak. Számos de állandó szó-mondás, és kifejezés-rövidítésekkel; azért könnyebben 's biztosabban olvashatók, mint más oklevelek, mellyeknek jegyzőji

bizonyos jelt 's mértéket nem követtek. De se az eredetiek, se a' másolatok' írásai és olvasási hiányok nélkül nincsenek. Igy az eredetiekben llátni: *devite* debite helyett, *ortus*, hortus, sok *o a* helyett. A' másolatokban: *Meraniae* Morauiae helyett; *dictis epistolis*, dictus episcopus; *vtilitatibus* unitatibus helyett, és sok grammatikai hibákat. Azért, ki hibátlan okleveleket kiván, még nem messzire hatott a' Diplomatikában.

A' Vaticanumi levél-tár most tizenegy nagy palotát tölt-bé, és a' Museumok' mellékén palotáji szépen — szebben mint a' könyvtári — ki vannak festve; belsejekbe uralkodó fejedelmeken, követségi személyeken, 's azokon kivül, kik a' Pápáktól különös engedelmet nyertek, nem bocsáttatnak. Okát könnyen elgondolhatni. Azelőtt szabad volt kinekkinek a' kívánttakat a' kötetekből magának kiírni; de minekutánna némellyek ollyakat is, mint a' vaticanumi levéltárból merítetteket, hirdettek, a' katholikus hit, 's a' római Pápák' kissebbítésére, mellyek abban nem találtatók; ennek előljárói minden vaticanumi levelek' közöltetése eránt felelni tartozván, magok iratják 's adják ki a' kivánónak költségére; mi által birhatássok terhesebbé vált.

A' levéltár' előljárói mindég tanult, 's tudományos Férjfiak voltak; a' mostani Mariny Marini Gróf, kinek szíves, kész szolgálattyát megesmerték 's hirdették Raumer, a' Hohenstaufi Császárok' életének leírója, Percz a' Németországi kutfőknek kiadója, 's mások. Ő annak ritkaságaira; arany pecsétes leveleire (kivált a' Magyar királyokéra), 's más különösségeire is önként figyelmezteti a' Tudós látogatókat.

A' Vaticanumi *Kézirat-tár* a' Levéltár' mellékében áll, 's több nagyobb palotákat foglal magában, mellyek több részekre osztattak el. Melchiori-

nak az idén közre-bocsátott tudósítása szerént (Guida di Roma) illyenek:

1) A' tulajdonképp *Vaticanumi*: 2158 görög, 8942 diák, mindöszve 11,100 kötetekkel. 2) A' *Palatinai*: 431 görög, 1984 diák, mindöszve 2415 kötetekkel. 3) Az *Urbinasi*: 165 görög, 1704 diák, mindöszve 1869 kötetekkel. 4) Az Alexandriai (Sueciai királynéjé: 245 görög, 2092 diák, mind öszve 2337 kötetekkel. 5) Az Ottoboniai 470 görög, 3586 diák, mindöszve 3856 kötetekkel. 6) Capponi 's Zelada gyüjtemény 383 kötetekkel. 7) A' Napkeleti Gyüjtemény 1317 kötetekkel. Mind öszvességgel 24277 kézírati kötet

Ezen kézirati gyüjtemény egykor a' könyvtárhoz tartozott; de most különös Előljárója van, a' hires 's érdemekkel tellyes Angelo Majo.

A' Vaticanumi Levéltárnak kincsei csak kevés részint bocsáttattak mind eddig közre; János VIII. Gergel VII., Innocentz III., Honorius III., Gergely IX-dik Pápák' levelei nyomtattattak legtöbbnyire ki. Gr. Garampi József Cardinalis mindnyájoknak kiadatását szóba hozta; de ezen óriási munka mind eddig csupa jó gondolat maradott, a' Tudományoknak, kivált a' historiai tudományok' hijányával; 's a' mostani környülállások szerént a' Romai Udvartól nem is várhatni.

Azért a' Franczia, Angol, Spanyol, Portugal, Danus, Svecus, Német, Porosz és Orosz nemzetek, az őket illető hagyományokat abból lemásoltatták, vagy lemásoltattyák rendin, ősi történeteik' megvilágosítására, akár a' levél-, akár a' kézírat-tárokban találkozzanak.

Ezek' példájára a' Csehek is a' Vaticanumi kincstárból nemzeti Históriájokat bővíteni, 's megvilágosítani kivánván, az ott kerekedett historiai társaság által még 1834-ben M. Gróf Lützov Rudolf Császári királyi követünk által a' Romai Székhez

folyamodtak olly foganattal, hogy a' Csehország dolgokat illető leveleknek jegyzékét kinyerték tő gondviselőjök Gróf Marini által illy czím elatt: Index Monumentorum regnum Boëmiae spectantium e Schedis Tabularii Vaticani egestus curante Comite Marino e Comitibus Marini, eorumdem Tabulariorum Praefecto. MDCCCXXXV. A' kijegyzett leveleknek száma 263.

A' Cseh tudós Historiai társaság ezen jegyzékkel meg nem elégedhetvén T. T. Palacky Ferenczet, kit nemzeti Historiájok' kidolgozásával megbíztak, magát utaztatták Rómába az ott rejtezkedő levelek nek kifürkésztetése, 's leíratássok végett, 's a' szükséges költségeket megrendelék 's át adák neki halhatatlan érdemű Gróf Sternberg Gáspár' felügyelése alatt. M. Gróf Ugarte Morvai Herczegség' kormányzója is reá bizta a' Morvai dolgokat illetőknek kiíratását.

A' T.T. Cseh Historicus 1837-ben Martius 20dikán Prágából utnak indult. Bécsben a' F. M. Gróf Kolowrát Udvari Ministertől, 's a' Cseh Tudós társaság' Előnökétől az utasító, biztositó leveleket kezéhez vette, mellyeket ez ajánló levelével is méltóztatott nyomosítani, 's már 20-dikán Istria tartomány' határihoz ért. 28-dikán elhagyván Triestet, száraz földön Udine, Treviso, Mestre, Padua, Rovigo városokon át Ferrárába jutott. Innét gyors kocsín Immola, Faenenusa, Rimini, Pesaro, Ancona, Osimo, Loretto, Foligno városokon keresztül, Rómába érkezett Aprilis negyedikén reggeli tíz óra előtt.

Az említett Gróf Lützow' közbenjárásával, hogy az ottani levél-köteteket maga nézhesse át, 's kiirhassa, szerencsésen kinyerte. A' Cseh és Morva leveleken kivül a' szomszéd Magyar és Lengyel országokat illetőket' is szándékoskodott kijelelni; de a' kötetek' nagy száma, üdejének rövidsége, és

Cseh Históriája második kötetének minél előbb kiadhatása miatt szorongattatván, ezekből csak néhányakat vonhatott ki, a' cseh dolgokat pedig csak a' XIV. század elejéig irhatá ki. Azon esztendőben Velenczén, 's Majlandon keresztül Junius hónapban haza érkezvén, utazásáról tudósítást tőn a' Historiai Társaságnak, mellyet közre is bocsátott ezen irományában: Literarische Reise nach Italien im Jahre 1837. zur Aufsuchung von Quellen der Böhmischen-Märischen Geschichte. Mit einem lythographischen Facsimile Prag. 1838. in 4. 123. lap.

Kiirtt vagy kivontt levelinek száma 429. a' Vaticanumi levéltárból; a' kéziratoké azon vaticanumi kéziratokéból 8. Ezekhez járult a' Mediolanumi Ambrus könyvtárából, és a' Velenczeiből egy egy.

Mi Magyarok illy szerencsések nem voltunk, nekünk Gróf Sternbergünk, Gróf Kolowrátunk, nem termett; se Tudós Historiai Társaságunk nem támadott mind eddig. Mind azokat, mikkel a' Vaticanumi Levél- 's kézirat-tárokból birunk, magányos Tudósainknak köszönhettyük. Legtöbb köszönettel tartozunk Czeles Márton Jesuitának, Gróf Garampi Jósef Cardinalisnak, mint Bécsi udvarnál követnek, 's F. T. Koller Jó'sef, Pécsi Kanonoknak, M. Battyányi Jósef, utóbb Erdélyi Püspöknek, Inchoffer Melchior Je'suitának, Desericzky Innocentznek a' Kegyes iskolai rend' Papjának; és M. Kollár Ádám Györgynek. Érdemeiket szükség itt észrevétetnem.

Czeles (Cseles) Márton, Rosindoli születés, közel Nagy Szombathoz, minekutánna itt iskolákat tanított, 's az Isten' igéjét hirdette olly ékes szóllással, hogy Magyar Ciceronak neveztetnék el, mint Magyar Szarándokok' gyóntatója Rómában, Nemzetéről meg nem feletkezett. A' vaticanumi

levél-'s kézírat-tárokból kiírogatta azokat 1697—8-ban, a' miket a' Magyar Szentegyházi, vagy világi Historiához tartozandóknak vélt. Másolatai a' könyv- 's levél-tárok' előljáróitól biztosítva, 's halhatatlan érdemű Kolonicz Leopold Esztergami Primás és Cardinalis által hitelesíttetve, tizenegy kötetre terjednek, mellyek a Jesuiták' eltöröltetése után a' Magyar Universitás' Archivumába jutottak; valóságos literaturai kincsek, és historiai csillag-fények.

Az 1-sőnek tartalmai: Decreta Pontificum Honorii, Martini, Eugenii, Agathonis, Constantini, Zachariae, Adriani, Paschalis, Nicolai, Adriani II. Gregorii VII. Paschalis II. Leonis, Nicolai VII. Eugenii, Innocentii II. — Constitutio Gelasii. — Processus certi celebrati ritu Judiciali in curia legatorum S. A. apud Carolum Robertum, et Ludovicum RR. Hungariae. — Constitutiones diversae curiales in rebus ecclesiasticis. Folia 217.

A' 2-nak: „Parte 1.: Informatio brevis historica. II. Commercium literarium Stephani Báthori, Principis Transilvaniae, mox regis Polonorum, ad Gregorium XIII. PP. tum alios.

A' 3-nak. In hoc tomo continentur variae materiae miscellanae, potissime autem sunt de rebus Turcarum cum Hungaris bella gerentium. Fragmentum Historiae Chronologicae Venetorum, in quo quaedam concernunt Hungariam causa regni Dalmatiae. Jura Ecclesiae Romanae. Commentarius de electione regis Poloniae, Stephani Báthori. Quaedam ad incrementa religionis Christianae spectantia, in Russia rubra, Bulgaria, etc. fol. 234.

A' 4-nek „In hoc tomo sunt miscellanea: videlicet: de pace per Pontificem Inter Fridericum III. Imp. et Mathiam Corvinum Hung. regem

procurata; epistolae variorum Episcoporum, Praelatorum ad Romanum Pontificem pro confirmatione. Romani Imperii potentia, eius provincias gubernandi modus. Literae variae de bellis Turcicis. *Vitae aliquot regum* Hungariae, aut his connexorum ex Aeneae Sylvii viris Illustribus. Informationes variae a Sacra Commissione de propaganda fide ad Pontificem submissae. De Statu religionis Catholicae in Hungaria et Transilvania disturbiorum tempore etc. Fol. 102

Az 5-dik: In hoc tomo V. MS. e bibliotheca Vaticana continentur 1) Varii Processus coram nunciis Apostolicis Budae et alibi celebrati. 2) Dicta quorumdam Episcoporum Hungariae circa quaestionem de bonis et eorum usu Christi et discipulorum. 3) Quaestio de corpore S. Lucae Evangelistae discussa. 4) Variae Literae Bonifacii VIII. PP. electionem Caroli regis concernentes. Fol. 243.

A' 6-dik. (íratott 1698.) Belae III. Andreae II. Belae IV. Ladislai Chuni, Caroli Roberti, Ludovici Regum Hungariae ad Pontifices; item Coelestini, Innocentii IV. Clementis IV., Innocentii VI., Gregorii IX., Benedicti XII., Nicolai V. Pii II., ad eosdem, diversos item Hungariae Praelatos ac Proceres, datae literae. Folio 376.

A' 7-dik: Historia Georgii Podiebrad, regis Bohemiae electi. Commercia litteraria complurium Pontificum Instructiones diversis Curiae Romanae ad reges Hungariae ablegatis datae, horumque relationes. Exemplar pacificationis cum Turcis A. 1519. initae. Deliberationes de bello Turcis utiliter obmovendo. Literae regum Poloniae intuitu Status Hungariae, Maximiliani R. Hung. tractatus cum Polonis. Genealogia Ferdinandi I. Imp. ac R. H. Delfini Card. literae de diaeta Poson. 1569. Andreae Dudisch relatio de bonis ec-

clesiasticis per Saeculares occupatis. Exemplum iuramenti ab omnibus Moldaviae, ac Valachiae incolis A. 1509. praestiti. Literae Leonis X. Papae etc. Folia 44.

A' VIII. „In hoc continentur: Fragmentum compositionis inter Fridericum Imp. ac Mathiam R. H. per Pontificem confirmatae. Literae Pii IV. adversus Andream Dudith ad regem Poloniae, tum in aliis datae. Controversia circa Eszekinum ac Posegam, ad quam pertinuerint Dioecesim. Descriptio Dioeceseos Zagrabiensis, tum coronationis A. 1698. celebratae, tum pacis A. 1698. propositae. Primitivas Hungarorum Sedes spectantia. Episcopatum Transilvaniensem concernentia, etc. Fol. 146.

A' IX-dik: Ismét a' Pápák' leveleit folytatja a' Magyar ország' elejétől fogva a' XVI-dik századig; 's azokhoz I. Ferdinand, Maximilián, Bátori István királyoknak leveleit. Fol. 251.

A' X-dik. Nem különben a' Pápák' levelezéseit közli. Fol. 420.

A' XI-dik: „Processus circa necem Georgii Martinusii, Varadinensis Episcopi. S. A. Cardinalis, iussu Ferdinandi I. factam. Literae variae ad reges Hungariae datae. Fol. 428.

Fő M. Gróf Garampi Józefnek, a' Bécsi Udvarnál követnek, Koller József Prépostnak, M. Battyányi Ignátz Erdélyi Püspöknek, Inchoffer Melchior Jesuitának, Deseritzky Innocentz Piaristának, 's Kollár Ádámnak, a' Bécsi Udvari könyvtár' őrzőjének, érdemeiket, mellyeket a' vaticanumi levelek' kiiratásával szerzettek, Codex diplomaticus nevezetű munkánkban háladatosan már említettük. Másokat, kik abból egész leveleket közlöttek volna, nem tudok.

Minekutánna ezen nagy lelkű Férfiak figyelmöket többnyire a' Magyar Anyaszentegyház' Hi-

storiájára függeszték; nagy hijányt hagytak Hazánk' világi dolgaira nézve. Mennyire pótolták legyen azt Gróf Marini, 's Palacki Ferencz, meltó tekintetbe vennünk.

Marini jegyző táblájában előfordulnak ezek, mellyek a' Codex Diplomaticusban nincsenek meg:

1) Literae Otocarii, Bohemiae regis, ad Innocentium III. PP. de dissolutione Matrimonii cum consangvineo initi, ac confirmatione Matrimonii, cum sorore Emerici regis Hungariae celebrati. 1. 1199. Arm. 11. cap. 8. Nro 5.

2) Honorii III. PP. literae ad Bohemiae regem pro B. primogenito regis Hungariae A. 1211 datae. Regis. tom. VIII. n. 294.

3) Eiusdem argumenti. Tom. VIII. n. 299.

4) B. Electus Neapolitanus mittitur Legatus ad procurandam inter Bohemiae ac Hungariae reges pacem Anno Innocentii IV. Papae quarto Tom. XI. n. 570.

5 6. 79. Procuratur pax inter Otocharium Bohemiae ac Stephanum V. Hungariae reges. Innocentius IV. PP. tomo XI. nris. 917. 918. 919.

8) Discordiae regis Hungariae cum rege Boëmiae. Ibid. XII. Nro 469.

9) Dispensatio matrimonialis in quarto consanguinitatis gradu pro Ottocaro rege Bohemiae et Cunigunde regina, regis Hungariae nepte. Urbani IV. PP. tom. I. I. p. 58.

10) Bela Rex Boëmiae (?) Clemens IV. II. n. 89.

11. 12. 13. 14). Confirmatur pax inter Stephanum Hungariae, et Ottocarum Bohemiae reges. Gregorius X. tomo I. n. 4. 5. 6. 7.

15) De publicatione literarum Bonifacii VIII. quibus praefigit terminum Venceslao Bohemiae

regi ad deducendum iura super regnum Hungariae. Arm. II. cap. VII. n. 1.

16—17) Reprehenditur Wenceslaus Bohemiae rex, quod W. eius filius, rex Hungariae fuerit coronatus. Ott. VII. n. 458. 469.

18—19) Wenceslao, Regi Bohemiae, petenti favorem apostolicum pro eius nato, electo rege Hungariae, is negatur; reprehenditur, quod ille se Poloniae regem nominet. Ott. VIII. 478. 479.

20. 21. 22. 23. 24. 25) Sententia contra regem Bohemiae super regno Hungariae, pro rege Siciliae. IX. n. 236—37. 38. 39. 40. 41.

26) Bulla super regno Hungariae contra Wenceslaum regem Bohemiae. A. 1303. 31. Maji AA. Instrument.

27) Dispensatio pro Ladislao Caroli Roberti, Hungariae regis, primogenito, et filia Joannis Bohemiae regis. Joann. XXII. PP. Secr. XII. n. 1632.

28) Regis Bohemiae Pax cum rege Hungariae, Austriae Ducibus, ac Misnensi Marchione. A. 1331. III. Sent. Instrum.

29) Ludovicus, Caroli Hungariae regis filius, dispensatus ad matrimonium cum Margarita, Caroli, Bohemiae regis filii, primogenita. Clemens VI. PP. tom. I 9. p. 178.

30) Joannis, Hungariae regis epistola ad Clementem VII. PP. de recuperatione regni Hungariae adversus Ferdinandum Bohemiae regem A. 1529. Clemens XI. PP. cap. I. Nro 146.

Ezeken kivül T. Palaczky Ferencz, jelentvén, hogy VIII-dik János, és VII-dik Gergel Pápák' levelei a' vaticanumi levél-tárban meg vannak, e' következendőket, fedezte fel:

1) Honorius III. PP. A. 1221. 27-ma Jan. Regi Boëmiae commendát B. primogenitum regis Hungariae, qui a patre persecutionem patieba-

tur propter uxorem ad mandatum pontificium receptam. Reg. tom. VIII. n. 294.

2) Innocentius IV. PP. A. 1247. 29. Jan. regi Romanorum, ut faveat regi Hungariae, qui Ducatum Austriae occupare volebat. IV. n. 956.

3) Idem anno 1253. I. Julii, regem Bohemiae hortatur, ut ad pacem et concordiam cum rege Hungariae redeat. XI. 5.

4) Idem A. 1254. 4. April. B. Electum Neapolitanum, A. S. Legatum pro sedanda inter Ungariae ac Bohemiae reges discordia mittit. XI. 919.

5) Idem A. 1254. 13. Julii, eidem electo S. A. Legato, ut officio Legationis supersedeat, cum Rex Hungariae coram Sede Apostolica comparere, eiusque iudicio stare, promiserit. XII. n. 469.

6. 7) Urbanus IV. PP. Mag. Petro de Pontecurno, Archi-Diacono Gradicensi, S. A. nuncio mandat, ut pecuniam omnem, quam in Hungaria, Bohemia, atque Polonia collegerat, Venetias mittat, ibique apud Ecclesiam S. Marci deponi faciat. A. 1261. 26. Sept. et 3. Maii 1262. Tomo II. fol. 3. r.

8. 9) Idem A. 1263. 21. Dec. Belae, Duci Slavoniae, confirmat auctoritate Apostolica donationem, quam pater ejus (Bela IV. R. H.) „attendens, quod de Nitria, de Posonio, de Musum, et de Suppronio castra regni Hungariae, in confinio sita, per te utilius possent, quam per alium gubernari, ne ad hostes devenirent," ei de his castris fecerat, eiusque personam cum Ducatu Sclavoniae, ac de Olcha, Baragna, Symigio, Sala et ferreo castro, nec non salibus aquaticis, ad ducatum ipsum spectantibus, in protectionem S. apostolicae suscipit. Datum ap. Vrbem veterem. XII. Kal. Jan. Anno III. Tomo IV. epist. 1418. 1419.

10) Clemens IV. PP. A. 1265. 23. Jun. Strigonien. ac Colocen. A. episcopis, ut in Hungaria Bohemia, Polonia, Stiria, Austria, Charinthia, et Marchionatu Brandenburg, crucem contra Tartaros praedicari faciant. Tom. III. an. I. epist. 112.

11) A. 1271. 3. Julii, Pacis inter Boëmiae, Ungariaeque reges initae forma, a Stephano V. rege Hngariae promulgata. Datum in castris apud Poson. 1281. 8. Nona Julii Regest. lib. I. epist. 6.

12). Gregorius PP. X. Stephano regi Ungariae confirmat pacem cum Ottocaro Bohemiae rege factam. A. 1272. 5-ta Maii. Reg. 1. n. 4.

13) Idem Archiepiscopo Strigon. et episcopo Vaciensi de eadem Reg. s. n. 7.

14) A. 1273. 13. April. Idem regibus Franciae, Angliae, Scotiae, Norwegiae, Ungariaé, etc. scribit, ut in concilio Lugdunensi suam praesentiam exhibeant. Dat. ap. Urbem Oct. Idibus Apr. A. II. Reg. I. II. epist. 5.

15) Innocentius IV. PP. Fratribus Ord. Praed. in terris Saracenorum, Paganorum, Graecorum, Bulgar. Cumanor. Aethiopum, Syrorum, Alanorum, Gazarum, Catharum, Tartarorum, Zichorum, Ruthénbrum, Jacobitarum Nubien. Nestorian. Georgianorum, Armenorum, Indorum, Moscelitorum, *Ungarorum maioris Ungariae*, Christianorum Captivatorum apud Tartaros, aliarum infidelium nationum Orientis, seu quarumcunque aliarum partium proficiscentibus, etc. Datum Assisii X. Kal. Aug. XI. 888.

16) Nicolaus V. PP. A. 1288. 3. Sept. Fratribus Ord, Praed. ad terras Saracen. Paganorum, Graecorum, Indorum, Cumanorum, Vlacorum, ubique existentium, Aethiopum etc. *Hungarorum maioris Hungariae* proficiscentibus etc. Datum Reate III. Non. Sept. A. I. Tomo I. nro 404.

17) Idem A. 1290. 28. Jul. mittit Episcopum Eugubinum, commisso huic plenae legationis officio, in Vngariam etc. ad reducendum in meliorem vivendi rationem Ladislaum R. H. et ad praedicandum contra Tartaros, Saracenos, Neugerios, et Paganos crucem, rogatque (inter alios) regem Bohemiae, atque Episcopos Pragen. et Olomucen. et eidem Legato in hujusmodi negotio adsint consilio et favore. Dat. ap. urbem Veter. X. Kal. Aug. anno III. III. n. 807.

18. Idem a. 1290. 28. Dec. ad Rudolfum R. R qui mortuo rege Ladislao, regnum Hungariae filio suo in feudum concesserat, Joan. Aesinum episcopum super hoc negotio mittit. III. 875.

19) Bonifacius VIII. PP. A. 1300 27. Mart. Postquam ad decimam pro subsidio terrae sanctae in Alemanniae, Ungariae, Bohemiae ac Poloniae partibus colligendam diversi a Gregorii X. PP. tempore collectores destinati fuissent, qui talem collectionem seu in parte, seu in toto neglexerunt, ad negotium hoc melius prosequendum A. Episcopum Colonien. in dictis partibus decimae illius collectorem instituit, iubetque, ut pecuniam hoc modo collectam totam mercatoribus Florentinis et Pisanis, quos de nomine designat, tradat. Dat Later. VI. kal. April. anno sexto. VI. 108.

20) Idem anno 1301. XVII. Sept. Mag. Bonavitum de Casentino Canonicum Aquilegiensem, Scriptorem Apost. destinat ad Bohemiae et Vngariae regna, ac Ducatum Poloniae, et Marchionatum Moraviae pro negocio decimae, olim terrae sanctae subsidio in Lugdunensi Concilio deputatae. Dat. Anag. XV. Kal. Oct. anno VII. nro 467—468.

21) Idem a. 1301. 8. Nov. Wenceslao Bohemiae regi praecipiendo mandat, ut conjungat stu-

dia sua cum Nicolao Episcopo Ost. S. A. in Ungaria Legato, ad reformandum, pacique restituendum ejusdem regni statum. VII. 466.

22) Idem a. 1301. 8. Nov. Nicolao Ostien. ac Veletr. Episcopo, S. A. L. aperit, se provisionem Ecclesiae Strigon. et Coloc. Sedi Apostolicae reservasse, monetque, ut inducat regem Bohemiae ad revocandum ex Ungaria filium suum. VII. 472.

23) Idem a. 1301. 8. Nov. eidem respondens, mentionem injicit tractatus coepti in Ungaria pro concordia facienda inter Carolum, nepotem regis Siciliae, ac Wenceslaum filium regis Bohemiae. VII. 475.

24) Idem anno 1302. 31. Maii, Alberto regi Romanorum, Rudolpho, ejus filio, Duci Austriae, universis Praelatis, atque Principibus, ac Nobilibus Ungariae, partiumque vicinarum notam facit sententiam in facto regni Hungariae latam admonetque eos, ut Carolo, Hungariae regi, assistant consilio, auxilio et favore. Dat. Anag. IV. Kal. Junii A. IX. nro 238. 239.

25) Idem A. 1303. 3. Junii, Carolo regi Ungariae, ac Mariae Siciliae et Ungariae reginae, scribit, quae in negotio declarationis juris ipsorum in regno Ungariae fecerit, assistentiamque suam et apostolicae sedis in hoc facto eis promittit. Dat. Anag. III. Non Junii IX. n. 240—241.

26) Idem anno 1303. II. Junii, A. Episcopo Colocen. et Episcopo Zagrab. Sententiam Suam in facto regni Hung. (1303. 43. Maji) latam notam facit, iubetque eam in terris Bohemiae vicinioribus solenniter promulgari. Dat. Anag. III. Id. Junii IX N. 237.

27) Publicatio Bullae (dd 1303 31. Maii) facta VI. Aug. a Bosnensi Capitulo, X. Aug. a Capitulo Bacsiensi, XII. a Capitulo Albaregal.;

IX Sept. ab A. Episcopo Colocen. et Episcopo Zagrab. Datum in Vaska Dioc Zagrab.

28) Benedictus XI. PP. destinat Bonavitum de Cesentino, Canonicum Aquileg. Capellanum et nuncium suum ad Bohemiae ac Hungariae regna pro negotiis decimae, ut supra. Dat. Laterani III. Id Febr. A. 1. Reg. 12. 932. 933.

29) Clemens V. PP. A. 1306. 10. Aug. de facto regni Hung. processum Praedecessoris sui Bonifacii VIII. PP. (dd. 31. Maii 1303) referens, eumque confirmans, excommunicationis Sententiam incurrisse declarat omnes regni Hung. incolas, qui contemta A. Sedis sententia, regi Bohemiae, dum vivebat, favebant, eoque mortuo Ottonem Ducem Bavariae, contra Carolum in regnum vocaverunt. Datum Pictavis. IV. Idus Aug. Anno II. Reg. II. tom. III. epist. 302. — Ennél tovább Palacky nem terjedt.

A' kézíratok' tárából kiirta Czeles Mártonunk: Aeneae Sylvii vita *Sigismundi*, ex Codice 3887. folio 60. Vladislaus Rex Poloniae, Ott. fol. 82. Albertus Dux Austriae, Friderici Caesaris Germanus. Fol. 85. Fridericus Dux Austriae, Fol. 83. Emericus ex Domo Stetinensi. Daniae ac Norvegiae Rex. Ibidem — Palacky pedig ugyan abból kiadta: Aeneae Sylvii vita Sigismundi Imperatoris. Fol. 109. Eiusdem vita Barbarae Imperatricis, fol. 114. Eiusdem vita Alberti regis Romanorum. Ibid. — Eiusdem vita Joannis Giskrae fol. 116. Ritkaságok 's fontosságok miatt helyet érdemelnek értekezésünkben, 'Sigmond életét Czeles Mártony után, Albertét pedig Palacky után ezekkel közlöm:

Sigismundus Caesar, Caroli quarti Romani Imperatoris filius, Senis conceptus fuit, in Bohemia vero natus. Nam et pater eius rex Bohemorum fuit. Origo istorum ex Luceburgo fuit, ab

ab Henrico VII. Imperatore descendens, cujus filius Johannes filiam Regis Bohemiae haeredem accepit uxorem, per quam et regno potitus est. Hic filium habuit Carolum, ex quo natus est Venceslaus et Sigismundus. Vinceslaus Senior patri successit in regno Bohemiae, ac Romanorum rex creatus est, non tamen sine labe Simoniae, corruptis Electoribus a Carolo. Sigismundus autem Mariam Ludovici regis Hungariae filiam in matrimonium sibi collocavit, propter quam et regnum Hungariae suscepit. Plurima tamen in eo passus est, rebellantibus saepius Hungaris; quorum propria mutatio est. Conspiraverunt autem semel Hungari, manusque in Sigismundum injicere cogitarunt, venientisque in aulam regiam, scelus admittere statuerunt. Quod cum Sigismundus animadvertisset, arrepta sicca, in locum aulae eminentiorem ascendit, versusque in Barones, rutilantibus ac minacibus oculis, animadverti, inquit, Hungari, vos huc me captum venisse; sed videbo ego, quis vestrum tam audax, tam temerarius, tamque sceleratus erit, ut in regem suum manus injiciat, simulque hanc siccam in vestrem (ventrem) eius recondam, ne impunitus regiam majestatem laeserit. Eccum me, cur non apprehenditis? liga me quisquis es audax, accipe regem tuum, nec te homines, nec superi impunitum relinquent. Exterruit itaque omnes constantia Sigismundi ac magnanimitas; itaque singuli excusare se coeperunt, ne talia de se crederentur; quos Sigismundus paulatim exire jussit, suaeque custodiae magis cavit. Exinde cum de conspiratoribus instructus esset, exiens in campos, barones omnes adesse jussit, vocansque singulos ad tentorium suum seorsim, triginta ex majoribus, unum post alium, capite truncavit, occidissetque plures, nisi sanguis fluens occisio-

nis indicium extra tentorium fecisset, quo admoniti alii ire noluerunt, quamvis vocati. Postea vero, cum jam regina mortem obisset, seditio facta est in regno. Sigismundusque a Baronibus captus, duobus adolescentibus sive juvenibns, quorum pater sub tentorio occisus fuerat, traditur. Nec enim dubium alicui erat, quin juvenes in ultionem paternae mortis diversis cruciatibus regem occiderent. At Sigismundus, ubi se captum videt, et in manibus hostium acerborum, ad preces recurrit, multisque verbis juvenes adhortatur, ut se liberent. Sed illi paternae necis memores, vindictae cupidiores fuerunt, quam veniae, nec ullum precibus locum dabant. Tum Sigismundus matrem juvenum in sermonem poscit, quam et feminam prudentem, et juvenum rectricem sciebat. Illa ad colloquium veniente; ego, inquit mulier, plura tuis filiis dixi, quae statui eorum conducere possent, sed ipsi per aetatem non tantum sapiunt, quantum te scire non ambigo. Dicam itáque tibi, quod eis dixi. Post, si visum fuerit utile consilium meum, accipito; sin vero, ut lubet, facito. Ego hic in manu tua sum, et tuorum natorum, si vultis me servare potestis, sin occidere, id quoque potestis. Ad occisionem meam nulla vos causa urgere potest, nisi quia suspicamini, me tui mariti occisorem fore, verum ego mulier per superos juro, per fidem intemeratam, et per illum, quem colimus Deum Jesum Christum, ignarum me illius consilii fuisse, quo Nobiles Barones cum viro tuo necati sunt; regina autem, cujus longe major, quam mea potestas fuit, male usa consilio id egit. Itaque nihili est, quod ob hanc causam in me ulcisci debeat. Verum, si id peccassem, non tamen vobis utile est me occidere. Scis enim, quia Rex vester sum, nec ullam in me ex jure potestatem habetis. Sci-

tis, quia magno genere ortus sum, quodve regnum Bohemiae germanus meus tenet, qui mortem meam non relinquet inultam. Scitis, quia necessarium est, regem esse in Ungaria; quicunque hoc regnum adeptus fuerit, filios tuos suspectos habebit, qui jam sanguine regio manus suas commaculaverint. Nemo acceptus est regibus, qui regem aliquando interemit: timet enim quilibet exemplum, et pro communi causa exterminantur, qui regibus infensi fuere. Nunquam ergo, si me occidere praesumseritis, locum in regno tui habebunt filii, sed tum infamiam, tum egestatem patientur. Itaque vide optima mulier, si me morti dederis, quid sequatur. Illud autem scis. quia virum tuum reddere tibi mors mea non potest. Ast si me dimiseris, finxerisque fugisse, ego de facili regnum recuperabo, plures enim adhuc et Barones et communitates sunt, quae me vivum audientes in meum favorem arma capient, tum et Bohemos mecum ducam, nec dubium est, quin regnum e vestigio recuperem. Quod cum fiet, reputabo et a te et a tuis filiis regnum habere, tuamque domum ac familiam magnificabo, et potiores filios tuos apud me habebo. Elige ergo, quid horum velis, an me occiso domum tuam funestare, infamemque reddere et exterminare, an me servato perpetuam gloriam consequi et amplitudinem malis.

Moverunt feminam verba Sigismundi, simulque commiserata est regio sangvini, conspiciebat quoque Principem elegantissimum, toto corpore pulcherrimum, cujus ipsa facies digna imperio videbatur. Vocatis ergo filiis, svadet regem dimitti. Ille evadens ad Comitem Ciliae se recepit, cujus filiam in matrimonium duxit nomine Barbaram, elegantissimi córporis. Post vocatu quorumdam Baronum et potentia sua regnum

recuperaverat, palatiumque apud Budam amplissimum per antecessores inchoatum in magna construxit. Exinde, cum Turcorum ingens manus regnum Hungariae continuo vastaret, statuit congredi, bellumque gerere. Cui in auxilium dux Burgundiae venit, multique ex Galliis et Alamania nobiles, Anglici quoque, ex Italia etiam; nam Comes Bertoldus ex domo Ursina, non parvam Suae virtutis in eo bello experientiam monstravit. Quum jam in propinquo acies essent, longeque splendidior, validiorque Christianorum, quam Turcorum videretur exercitus, orta contentio est, quinam priores ex Christianis bellum aggrederentur. Nam modo Galli, modo Teutonici, modo Hungari primatum volebant; reputant enim sibi honori, primam in bello aciem obtinere. Datus tandem Gallis est prior locus, non quod gens nobilior esset, sed quod principem praestantiorem habebant aliis; nec enim alius ibi erat major Duce Burgundiae, nisi rex ipse Sigismundus, qui suo in regno exterum voluit honorare; placuisset tamen sibi, non honori sed utilitati consulere, Hungaros praemittere, qui mores Turcorum melius nossent. Sed gestus est Gallis mos, qui procedentes in proelium, cum hostes intra palos conclusos comperissent, nec equos intra pellere possent, dessilientes ex equis, pedibus praeliari coeperunt. Calor ingens fuit, pulvisque altissimus elevatus est; itaque non aciem videre poterant. Post Gallos autem Hungari sequentes, cum equos Gallorum vacuos fugientesque viderent, rati Gallos iam victos, prostratosque esse, nam ignari consilii eorum erant, et ipsi terga verterunt. Interim Galli, nullis adjuti Hungaris a multitudine Turcorum facile superantur. Crescit animus Teucris, atque ulterius procedentes in fugam vertunt omnem Christianorum exercitum.

Magna strages data est Christianis, multaque millia occisa, captique multi Nobiles, nam et Joannes Dux Burgundorum hostiles manus incidit, qui redemtus est postea multo auro. In eo praelio et bastardus Sabaudiae captus testibus privatus est, Sigismundus autem fuga salutem quaesivit. Dum haec aguntur, Vencesiaus Romanorum Rex, cum imperasset annis circiter XIII. privatus imperio, nam deses judicatus est neglectorque imperii, imputatumque sibi est absque Principum consilio Medeolanensem ducem creasse. Illique substitutus est Jodocbus Marchio Moraviae, patruelis eius; qui cum imperasset diebus paucis, mortem obiit, forsitan fata aegre tulerunt, eum acceptasse adversus consangvineum tantam dignitatem. Post Jodocum Sigismundo demandabatur imperium, sed noluit frater contra fratrem surgere. Creatus est igitur Imperator Robertus dux Bavarorum, vir praestans animi, ac nobilitate clarus; qui dum Italiam intrans coronam Mediolani Romaeque petiturus, per Galeazum, qui partem (partium) Venceslai erat, prohibitus est, et apud Brixiam conflictus redire ad propria coactus est. Post hunc iterum Sigismundus vocatus est, et cum jam frater de imperio non curaret, onus accepit. Venceslaus autem fuit homo deditus voluptati, laborum fugax, vini cupidus, thesauri amator, venationis secutor; adversus quem subditi saepe rebellarunt, nam postquam imperium amisit, etiam Bohemiae regnum pessumdavit. Captus semel per Sigismundum, in custodiam datus est duci Austriae apud Viennam, sed aufugit tamen, Sigismundus autem solertior, juniorque favorem populi concitavit. Cum jam Schisma foret, et Benedictus Hispanias teneret, Gregorius quosdam Teutonicos Italosque haberet, reliquum Joannes XXIII. obtineret Christianitatis, placuit Sigismun-

do pro pace Ecclesiae laborare. Pergens igitur in Italiam ad Johannem, cum eo in Lauda fuit, obtinuitque apud Constantiam provinciae Mogantinae, quae insignis urbs est supra lacum Briguntinum in agro Rhaetico, concilium indici, missaeque sunt convocationis literae ad annum. Post ipse Constantiam venit, et in tempore concilium coepit; Johannesque advenit, sed cum mentes Patrum intelligeret, quia pro pace ecclesiae cedendum esset, fugam fecit, atque in terris Friderici, Ducis Austriae, se recipit; nam fidem ejus mercatus fuerat. Tuebatur itaque Johannem Fridericus, ob quam rem irritatus Sigismundus adversus Fridericum arma tulit; advocatis Suicensibus, ut quae raperent sua essent, concessit; civitatibusque, quae vellent ad imperium redire, relicta domo Austriae, permisit, ob quam rem plura oppida alienata sunt illi domui usque in hanc diem. Itaque territus Fridericus revocavit propositum; Joannes autem, cum ex Brisaco in Gallias transire vellet, captus est, ac demum pontificio privatus et in carcerem coniectus, de quo sub Martino liberatus est, ut supra diximus. Gregorius autem sponte resignavit Papatum. Restabat itaque solus Benedictus, qui pacem turbabat, quem solae sequebantur Hispaniae. Ad hunc igitur profectus est Sigismundus, et inter eundem apud Camberiacum Amedoum Sabaudiae Comitem erexit in Ducem. Venitque ad Benedictum in Perpiniano, quem allocutus flectere non potuit, ut papatum pro pace ecclesiae resignaret. Sed allocutus est reges Hispaniarum, in Narbonaque cum natione Hispanica concordatus est, ut tota natio a Benedicto recederet, fieretque nova invocatio nomine nationis in Constantia, et tunc venirent Hispani ad concilium; et sic factum est. Unde postea Mar-

tinus concorditer electus est. Et sic labore atque industria Sigismundi Schisma, quod annis circiter quadraginta duraverat, exstinctum est, paxque facta. Hoc etiam tempore perrexit in Galliam et Angliam Sigismundus pacemque inter duos reges composuit, quamvis, pauco tempore duraverit. Exinde cum jam Venceslaus interisset, ad eumque regnum Bohemiae pertineret, in Hungaria vero magni motus essent propter Turcas insultantes: consilium cepit, quid agendum, an Bohemia esset adeunda, an succurrendum Hungaris. Quatuor tunc consiliatorum genera apud Sigismundum fuere: Italicorum, Teutonicorum, Hungarorum, Bohemorum; quos seorsim deliberare Caesar voluit. Bohemi et Itali petendam Bohemiam, priusquam Novitas ulla oriretur, post facile succurri posse Hungaris, censebant; nam si prius Hungariam peteret, posset sibi adversus Turchos, ut prius, sinistre succedere, et tunc Bohemi eum contemnerent et Hungari. Teutonici autem Hungarique consultarunt prius Hungariae succurrendum; nam nemo eo temeritatis pergeret, ut regnum vellet Sigismundo removere. His adhaesit Sigismundus, sed sinistre evenit. Nam etsi Hungariae succurrerit, et admodum ultra removerit Turcos; Bohemi tamen, qui iam seditionem fecerant. Ussitarumque sequebantur haeresim, Sigismundum ad se venientem recipere noluerunt. Ob quam rem exercitum maximum congregavit. Nam Electores omnes, totaque Nobilitas Alamanniae cum eo fuit; aiunt enim numerum equitantium circiter LXX. millia fuisse; obsidionemque ante Pragam statuit. Sed cum Principes admovere urbi machinas vellent, lapidesque jacere, et insultum facere, noluit Sigismundus; veniebant enim ad eum secreto Bohemi sub specie proditionis suorum, dicebantque

sibi: quid tu obsecramus tuam urbem destruis? an non melior erit tibi integra quam diruta? Suadebantque, ut Principes dimitteret, nam civitatem sibi e vestigio traderent, eumque sic dietim in verbis tenebant; quod animadvertentes Principes, paulatim ab eo recesserunt. Ipse autem cum paucis relictus, cum speraret se intromitti, mox hostium cuneos contra se exire vidit, vixque amissis pluribus evadere potuit. Theodorus tunc de Valleperga cum eo fuit eques insignis, qui vim Bohemorum mirifice repressit, spatiumque fugae praebuit Sigismundo. Post haec iterum in Hungaria passus est diversos motus Sigismundus. Regnum quoque Poloniae administravit; cum rege Angliae magnas amicitias habuit. Exin, cum Poloni sibi essent infesti, Vitoldum magnum Ducem Litvaniae sibi conciliavit, quem etiam in suis provinciis visitavit, obtulitque sibi coronam: nam Litvaniam, cum esset amplissima patria, in regnum erigere volebat, ut a jugo Polonorum reduceret. Jamque inuitis Polonis Vitoldus cum Litvanis rem agrediebatur, sed ante mortuus est, quam res perfici posset. Cum apud eum Sigismundus foret, omni die nova munera recepit. Idem Sigismundus cum rege minoris Persiae foedus habuit, ut homorat (Amurat) Turcorum Imperatorem Europa expelleret; plures quoque in ejus curia et Graecos et Turcos habuit, ut qui magni fuit animi. Rursus quoque cum Martinus Papa expeditionem fieri contra Ussitas mandaret, Sigismundus Norimbergam venit: nam res illa per Brandam inchoata per Julianum finiri debebat. Dedit itaque rebus Ordinem Sigismundus, et cum interesse non posset, nam petere Italiam decreverat, Fridericum Marchionem Brandenburgicum expeditioni praefecit, malis tamen auspiciis, ut alibi diximus. Ipse autem Sigismundus multis

conventionibus cum Philippo duce Mediolani factis et infectis, tandem ex arbitrio Philippi intravit Italiam, nec plures duxit gentes, quam ille voluit, coronatusque Mediolani est, sed nunquam Philippus eum visitavit, sic enim convenerant; stabat enim Philippus in Abbiate, Piceninoque Mediolani administrationem commiserat. Gibelli suspecti habebantur, ne Sigismundo adhaererent ob Imperium, Guelfique regimen tenebant; sed illi tamen noctu ad Gasparem Slik, Brunoriumque veniebant, multisque modis dare se Mediolanum regi offerebant, nam de Tyranno male contenti erant; sed nunquam Sigismundus acquiescere voluit, ne quid proditionis sibi adscriberetur, cum Dux ejus fidem secutus fuisset. Interim coepit apud Basilicam concilium, quod augeri Sigismundus mandavit, quamvis Eugenius illud disposuisset, jussitque Praelatos accedere, et Filippus quoque suos praelatos destinavit. Nam ambo tunc inimici erant summi Pontificis, qui Venetis ac Florentinis favere videbatur, statuerantque coronam imperialem ab Eugenio non petere, sed extorquere; nam et armorum viribus infestabant eum et scriptis concilii, multumque animi concilio praestiterunt aureae literae Sigismundi, quibus invariabilem concilio promisit obedientiam. Sed Eugenius Venetorum ac Florentinorum et suis fretus viribus, admodum restitit. Venit autem Sigismundus usque Lucam absque impedimento. Sed postquam illic fuit, Dux Mediolani, qui menstrua dabat stipendia, cessavit; ejus quoque exercitus in Tuscia per Florentinos Micheloctum Sportianum conflictus fuit. Itaque destitutus omni auxilio Sigismundus videbatur; nec enim retrocedere decorum erat, nec ultra procedere tutum. Agressus tamen res arduas. Structis aciebus, Arnum invitis Florentinis transivit. Magno autem auxilio sibi fuit Comes Antonius (?) Pisanus, quem ipse in Hungaria Comi-

tem fecerat. Venit igitur Senas, ubi a civibus tanquam pater et honorifice et amantissime receptus, plus humanitatis invenit, quam cuperet. Ibi continua bella cum Florentinis habuit, exivitque ipse se (sic) ad expugnationem castrorum. Verum cum Filippus absque Sigismundo pacem cum Venetis Florentinisque fecisset, et ipse Sigismundus cum Eugenio concordavit. Ad quam rem saepe Gaspar missus est; Treuirensis quoque Antistes interfuit. Stetit autem per annum fere Senis, ac cum tota familia per Senenses sustentatus erat. Post Romam ivit, ibique in Caesarem coronatus est, promisitque Eugenio, eum quoad viveret, pro Papa recognoscere, quam rem quidam inconstantiae adscripserunt, cum antea Concilio assistentiam promisisset. Exinde per Perusium, Romandiolam, Ferrariamque venit Mantuam, summus jam Ducis inimicus; ibi vicarium civitatis in Marchionem erexit. Exinde cum in Basilea adversus Eugenium procederetur, instaretque citationis tempus, seu terminus depositionis, die nocteque, quamvis aegrotus esset, Caesar vehi se fecit, ac praeter omnium opinionem in ipsa die termini Basileam venit, convocatisque patribus inducias octo dierum Eugenio impetravit, et iterum octo, et octo rursus. Post autem menses tres, in quibus obtinuit Eugenium adhaerere concilio. Ipse autem postea recessit. Habuit tamen singulares controversias cum Filippo, eum hostem Imperii appellavit; similiter et Filippum Burgundum diffidavit. Venetis autem reconciliatus est, Paduamque illis, Brixiam et Bergamum in feudum dedit, foedusque percussit contra Ducem Mediolani ea lege condita, ut Imperii limes Addua foret, ut quae citra jacerentur, Venetis, quae ultra versus Mediolanum Imperio cederent. Statuerat enim Sigismundus Filippi Ducis arrogantiam compescere, pacemque cum Venetis in ejus odium fecerat. Sed mors ejus consilia

dissolvit. Namque cum Bohemiam jam intrasset, beneficio concilii recepta Praga, et paupere regno, dum in Moraviam venisset, apud Snoimam morbo affectus vitam exhalavit. Hic etiam aliquando contra Venetos irritatus prohibere statuerat, ne ullae species sive aromata Venetorum in Germaniam transirent. Quia tamen Teutonici carere aromatibus non poterant, ordinaverat duas esse vias aromatibus; nam Rhenum et Alamaniam superiorem per Januenses fulciri voluerat. Austriam vero, Hungariam, Bohemiam per Danubium fulciri mandarat, mercatoresque omnes Teutonicos, qui Venetiis erant, transferri Januam decreverat. Sed Filippus Mediolani Dux rem impedivit, non quod Venetis consuleret, sed quod Teutonicos Januae stantes, suspectos habuit, ne traderent urbem Imperatori, pauperemque potius habere civitatem voluit, quam divitem perdere. Fuit autem Sigismundus egregiae staturae, illustribus oculis, fronte spatiosa, genis ad gratiam rubescentibus, barba prolixa, et copiosa, vasto animo, multivolus, inconstans tamen, sermone facetus, vini cupidus, in Venerem ardens, mille adulteriis criminosus, pronus ad iram, facilis ad veniam, nullius thesauri custos, prodigus dispensator; plura promisit quam servavit, finxit multa. Hic cum Romae apud Eugenium esset; tria sunt, inquit sanctissime pater, in quibus discordamus, et rursus, in quibus concordamus, tria: Tu mane dormis, ego ante diem surgo, Tu aquam bibis ego vinum; Tu mulieres fugis, ego sequor. Sed concordamus in his: quia tu large dispensas thesauros ecclesiae, ego nihil mihi retineo; Tu malas manus habes, ego malos pedes; Tu destruis Ecclesiam, ego Imperium. Hinc cum miles quidam Bavarus ingentem pecuniam mutuasset, molestusque esset repetendo, ab ipso Caesare in faciem percussus est; sed mox recognovit erra-

tum suum Caesar, iussitque homini argentum numerari. Hic Ludovicum Bavariae Ducem in magna pecunia multavit; similiter et Henricum Bavariae, qui apud Constantiam vulneravit Ludovicum. Fridericum quoque Austriae Ducem solvere pecunias coëgit, et damna sibi multa intulit, ob quam rem, cum is ex Italia reverteretur, in vestibus suorum Nobilium hunc versum Fridericus inscribi mandavit: Ludovice, Henrice, Friderice: ad pulpitum, quia Magister venit. Carissimi ei fuerunt Slik, Brunorius, de la Scala, Orsatius (Orszagius) Michael, Matico Banus, atque horum consilio ducebatur, sed magis proprio."

Albertus Dux Austriae, Alberti filius, mortuo patre, sub tutela Vilhelmi Austriae Ducis, patruelis sui, ac deinde sub regimine Leopoldi etiam Austriae Ducis, permansit; nam puer erat. Cum vero jam pubertatis annos attigisset, repetereturque a subditis, Leopoldus eum diligentius custodiebat; nec facilis ad restituendum erat; ob quam rem non parvae discordiae ortae sunt. Demum vero Dominus de Valse antiquior sub specie venationis Albertum secum accepit, ducensque ipsum Viennam, de manibus tutoris extraxit, ac sic juvenis dominationem accepit, ususque plurimum est consilio eius, qui se liberaverat. Crevit autem Albertus, ac Elisabeth filiam Sigismundi regis in uxorem ac accepit feminam admodum pulchram, quae secum cum magna pudicitia vixit. Exinde, cum Bohemi haeresim induissent, vicinosque omnes bellis terruissent, solus hic Moraviam et Austriam potenti brachio tutatus est, nec minora damna Bohemis intulit, quam ab eis percepit. Erat enim sedulo in armis, currusque Bohemorum more in aciem educebat, assiduisque laboribus militem suum ad exercitium rei militaris induraverat. Itaque unum ex omnibus vicinis Albertum Austriae Ducem Bohemi

timuerunt; nam et saepe prostrati ab eo, et saepe fugati sunt. Cum denique Sigismundus socer interisset, mox Hungari eum in regem vocavere; similiter quoque et Bohemi. Itaque parvo tempore duo haec sibi maxima regna obvenerunt. Sed cum in Hungariam perrexisset, coronarique deberet, fuerunt complures Nobiles, qui se nihil de sua electione scivisse contenderent, nec eum regem volebant. Quibus Budam venientibus is obviam exivit, iratosque Nobilium animos tanta humanitatis exhibitione pacavit, coronatusque est cum omni pace. Interim et electores Imperii, audita Sigismundi morte, eundem Albertum in regem Romanorum elegerunt, miseruntque sibi decretum usque Viennam. Quo tempore et ego illuc veneram cum Navariensi antistite, qui Ducis Mediolani legatus erat, et me in societatem ex Basilea vocaverat. Hic multa consilia fuerunt, an recipi imperium deberet. Nam Hungari contrariari videbantur; nec enim bene provideri, et imperio et regno suo per unam personam rebantur. Sed vicit alia pars, quae acceptationem svadebat. Exinde Rex Poloniae molestus esse coepit, favereque Ussitis. Tunc enim Catholici Bohemi Alberto omnes obediebant, haeretici autem resistebant. Venit itaque in Bohemiam Albertus cum magno exercitu; nam LXX. vel eo amplius millia equitum secum habuit. Coronatusque est Pragae. Post eum Ussitae ac Poloni dixerunt, regem in urbe morari nec exire in campos, diffidavit rex Polonos, obtulitque eis campum ante Tabor, ubi et castra posuit, mansitque pluribus diebus, ut si collatis signis hostes pugnare vellent, copiam haberent. Sed illi nunquam in aciem sese explicuerunt. Stabant autem ante Tabor, ut in omni necessitate possent se in Urbem recipere, nec ad bellum sed ad furta egrediebantur. Exinde cum impossibilis expugnatio civitatis videretur, dissoluta

est obsidio, incensaque castra, nam satisfecisse jam judicabatur detractioni Polonorum, qui ajebant regem in campum exire non audere; quod magis eis imputari poterat. Primus inter eos erat Tazco, vir prudens ac magnanimus, sed malae conscientiae, qui etsi se non participare in erroribus Uxitarum diceret, ut tamen magnus esset, tueri potius haereticos voluit, quam cum Catholicis sentire. Quippe infidelium princeps esse malebat, quam inter fideles mediocris. Sciebat autem se primum inter haereticos esse, inter Christianos plures esse, qui se superarent. Idem ergo multis bellis particularibus Albertum lacessivit, multis incendiis Bohemiam affecit; et forsitan, si is voluisset, totum regnum pacem habuisset. Is quoque ad Fridericum Caesarem venit, quem Viennae vidi, virum pinquem, caluum, statura parvum, loquacem, laetum. Sed cum alii in concordia essent cum Friderico, solus iste dissensit, reversusque Pragam, ut erat eloquens, plebem a devotione Friderici regis avertit; sed postea peste absumtus est, haereticorum damno non parvo. Albertus autem, cum aliquamdiu in Bohemia fuisset, reversus Viennam, in Hungariam repedavit. Ubi cum esset Budae, ingens clamor populi subortus est contra Teutonicos. Arreptis namque armis Hungari per civitatem grassabantur, atque ubi Teutonicos reperiebant, illico trucidabant, tum et domus mercatorum expugnabant. Itaque fuit ingens timor omnibus Teutonicis. Rex in arce se tenebat trepidum ac cum regina contendebat, quae sic eum duxisset. Barones quoque Hungari non satis fidebant populo. Itaque per plures horas caedes rapinaeque factae sunt; pluresque Teutonici occisi. Sed Ladislaus Banus, magnus in Hungaria baro, reginaeque conjunctus sangvine, ascendens equum per urbem ivit, multisque precibus furorem populi mitigavit. Nam pietate gravis ac meritis

apud eos censebatur. Exinde dicunt Hungari Teutonicis esse resistendum, qui totum regnum dilaniant. Albertus facturum se offert, vocaturusque Principes Alamanniae, aliosque Christianos, ut facilius expelli possint inimici. Dicunt Hungari, satis esse virium in Hungaria, sed solum ordinem et caput deesse; quod si rex eat in bellum, et ordo et caput erit; nec vocandos esse extraneos, ubi domestici per se satis possunt. Hoc autem faciebant, quia timebant in eorum regno nimis crescere Teutonicos. His quoque regina consentiebat; nam plurimum laetabatur, cum plus honoris sibi quam viro impendi videbat. Hungari enim eam honorabant, quia et linguam sciebat, et haeres regni fuerat; Albertum autem propterea susceperant, quia vir esset, nec amabant Teutonicum, praesertim Ungari sermonis nescium. Illa insuper mulier callida fuit et astuta, et incorpore femineo virilem gestabat animum, maritumque suum quo volebat, trahebat. Induxit ergo virum, ut consiliis Hungarorum acquiesceret. Paratur exercitus, iturque in campum; ibi nec vini nec ciborum copia fuit. Mandatum publice est, ut advenientibus victualibus nemo ausus esset tangere, nisi regina prius mandasset De rege nulla mentio erat. Exinde cum essent hostes in propinguo, diffugerunt Hungari, Albertumque regem cum paucis dimiserunt, qui vix evasit, multa uxori imprecans. Tanta inordinatio ibi fuit, ut etiam ad lectum reginae jacentis Hungari irent. Ipse Albertus indignatus animo, reverti Viennam statuerat, ac congregato exercitu Ungarorum ulcisci perfidiam. Sed contracto ex insveto calore morbo et quia nimis melones voraverat, inter redeundum obiit, atque ut cito creverat, cito defecit. Fuit vir magnae staturae, venationis cupidus, in armis promtus, facere quam dicere malebat; non ipse per se cernens, sed acquiescens

consiliis eorum, quos bonos existimavit; nigra facie, oculis terribilibus, malorum omnium hostis. Ad hunc cum electores Imperii ambassiatores misissent, rogarentque ne C. Slik in cancellarium reciperet: si mihi imperium credunt electores, inquit, cur non ferunt, ut Cancellarium mihi deligam?"

Az előkelt nemzeteknek, jelesen a' Cseheknek példája szerént, üdeje, hogy az oklevelek' 's régi kéziratok' összeszerzésével lássunk hazai történeteink' leirásának biztosításához. A' nélkül csak homályban pislogunk. Utat törtek halhatatlan érdemű Iróink, Práy és Katona; de követőket nem hagytak magok utánn; 's fájdalom! korunk egy lépéssel sincs előbb Historiai tudományunkban annál, a' miben azt ők hagyták. Oda hanyatlott a' dolog, hogy a' külföldiek jobban tudják történeti viszontagságainkat, mint magunk. Minek utánna minden nemzet Európában *nemzeti* Historiájával dicsekedhetik; a' nélkül mi éppen szűkölködünk — ha a' királyaink' életit 's hadakozásit, mint sokan, annak nem tartyuk: mert mindenre van erőnk, pénzünk, csak nemzeti kimivelődésünk' eszközire nincsen. Sőt ez ellen irigységből, ön haszonkeresetből, 's hamis lelkűségből Tudósaink is szegik magokat. Hogy nemzeti Historiánk nincs, 's úgy, mint foly dolgunk, nem is lehet, vallva legyen az egész világ előtt!

Pesten April. 20-dikán 1838.

Fejér György.

II. Literatura.

A) Hazai Literatura.

Birálatok a' mágy. tud. tarsaság által 1832-ben kitűzött és 1834-ben ismételt historiai kérdésre beküldött pályamunkákról; irta Czech János, a' m. t. társ. rendes tagja.

Midőn az 1832-dik nagy gyűlés alkalmával legelőször kitűzetett e' díj kérdés: „millyen befolyásuk volt honi városinknak nemzetünk' kifejtődésére és csinosbulására?“ több oldalról azon észrevétel hallatszott: hógy arra historiai literaturánk jelen állapotában kielégítő feleletet még alig várhatni. Megvallja vi'sgáló, hogy ő ekkor e' vélemenyben nem osztozhatott, mivel sokkal magasb kifejlődési fokon állónak tekintette literaturánk ezen ágát, mintsem hogy egy ollyan kétkedést ahoz csak férhetőnek is gondolhatott volna. Meghiusítá azonban a' következés reményeit, és igazlá az ellenkező nézetet. Mert jóllehet másfél évi határ idő vala rendelve a' feleletek' beküldésére, még is egy elkésetten, 's azért a' társasági határozatok szerint el nem fogadhatón kivül nem érkezett felelet, ez is pedig mint hallá ollyan volt, hogy elkéste mind a' tudomány, mind a' pénztárra nézve valódi nyereségnek tekintethetett. Örvendetesb remény látszott sugárlani, midőn a' fentebbi kérdés az 1834-diki nagy gyülés által ismételtetvén, az aránylag igen is hosszura nyujtott határnapig, a' társasági tudósításokban négy felelet beküldve lenni jelentetett. De fájdalom! a' mi e' négy értekezésben nyujtatik, szinte olly kevessé felel meg a' közvárakozásnak, hogy közülök jutalomra, és a társaság ne-

ve alatti kiadásra, legalább vi'sgáló véleménye szerint, egyet sem ajánlhatni.

Szigorunak fog talán ez itélet tetszeni; lehet hogy a' társaság rendszabásaival is némileg ellenkezik, de hogy azt biráló nem hirtelenkedve, hanem bővebb megfontolás után nyert belső meggyőződés szerint kimondotta, azt mint alaposan reményli, bégyőzendik alább előterjesztendő okai.

Előbb még is, mintsem a' beküldött értekezések taglalatához fogna, szükségesnek tartja azon általános nézeteket, mellyek által e' munkálódásában vezéreltetett röviden érinteni. Véleménye szerint kettős ok birta a' tek. társaságot a' szóban lévő díjkérdés tételére; első az, hogy így alkalom szolgáltassék történet irásunk egyik igen érdekes, de mind eddig majd nem parlagon hagyott részének földerítésére, másik pedig, hogy a' beküldendő pályaíratok legjobbika nyomtatás utján közzé tétetvén, a' honi városok nemzetünk' kifejtődése, és csínosbulta körüli dicséretes törekvéseiknek érdemök szerinti méltánylások és megismertetésök által, a' még sokak' szíveiben a' polgári rend hasznos volta iránt fészkelő balvélemények és előítéletek gyökerestül kiirtassanak, 's igy a' közfal, melly ezen és a' többi honfi oszsályok közt, a' haza számíthatatlan kárára olly régóta fön áll, valahára mindnyájok javára leomoljék.

E' szempontból indulva nem lehetett nem sajnosan megilletődnie, midőn a' beküldött pályaíratok elolvasta után látá és meggyőződött arról, hogy a' felelők a' kitűzött kérdés igazi értelmét fel nem fogván, azt kellőleg meg nem fejték, de dolgozatok szerint történetészeti hivatásukra következést vonva meg sem fejthették.

Az 1-ső 3-dik és 4-dik számmal jelelt értekezetek szerzőiről meg kell ugyan jegyezni, hogy magokat mindenekben a' polgári rend baratinak

mutatják, és annak jótékony hatását is kitelhetőleg előtüntetik, csak az kár hogy a' föladat föloldásához kivántatott történeti előismeretekkel nem birván, olly müvet állítottak elő, mellyet minden jó szándék mellett pálya íratnak el nem fogadhatui. A' 2-dik számu felelet készítője ellenben, jóllehet magát több helyett a' polgári rend barátjának hirdetné, és munkája terjedékenysége látszatólag igen nagy előkészületre, és a' kitüzött tárgy kimerítő fejtegetésére mutatna, a' vítatás folytában éppen az ellenkezőt, t. i. titkolódzása és szépítgetése daczára, gyakori epés kifakadásai és elcsavarásai által eléggé elámult polgári rend elleni irányzatát, a' tárgy felfogtában és kivitelében pedig mérték fölött hosszu okoskodásai és dagályos elszavalásai mellett, a' birálati történetírásban, 's a' mi itt fő dolog, városi rendszerünk lényege és kifejlődése ismeretében való járatlanságát — tapasztaltatja az olvasóval; minél is fogva néki még annál kevesbé véli oda ítéltethetőnek a' díjt, mivel munkája kiadása esetére az abban foglalt hibás nézetek, és historiai tévelygések a' társaság által mintegy szentíttetnének, ezen fölül pedig a' külön karbéli honfiak egymáshoz közelítése' és egybeolvaszthatásának legfontosb tekintetü ügye, ohajtott előmozdítás helyett, inkább hátráltatást lenne szenvedendő.

De lássuk már most a' mondottak igazlatául magokat az előttünk fekvő pálya íratokat.

1-ső Szám.

4rét. 49. lap.

„Vos oro obtestorque Judices ut in Sententiis ferendis quod sentietis, id audeatis" Cicero pro Milone CXXXVIII.

Nagyon csalatkoznánk, ha a' fentebbi mintegy kihívó sorokat olvasván, ollyannak képzelnők a'

kezünkben lévő értekezést, melly minden kívánatoknak megfelelni, és a' legszigorubb birálat próba kövét is kiállani képes legyen. Fogunk ugyan a' várasokra halmozott dicséretekre, és hihetőleg hely pótlékul sok ollyas mit találni, mi a' kérdéssel legkissebb összeköttetésben sincsen, sőt nem egy két, hanem számos helyre is akadni, hol a' szerző dagályos szólatokban tudatja velünk, milly nagy befolyással voltak légyen városink nemzeti miveltségünkre. De miben és mikép gyakorlák e' befolyást, és mennyire hatottak nemzetünkre, annak bizonyos logicai és idővetési rendszerinti megmutatását, és hiteles adatokkali bégyőztét hijába fogjuk itt keresni. 'S mi ennek az oka? valóban nem egyéb mint az, hogy szerzőnk az illy fontos kérdés megfejtésére nélkülezhetlenül megkivántatott előismeretekkel nem bir, a' történeti kutfőkben pedig épen járatlan. —

Legtávulabbról sem szándéka vi'sgálónak azt helyteleníteni, hogy szerző a' városokat mindenütt magasztalja; mert ha valaki, bizonyosan ő az, ki azok' érdemeit megismeri, és közönleg is méltányoltatni szívből óhajtja; de mivel ezen fölötte kivánatos czélt csak a' meggyőződés utján véli legbiztosabban elérhetőnek, nem lehet nem sajnálnia, hogy a' szerző ellenkező ösvényen indulva, historiai alapra épült és adatok felhozatalával is kellőleg támogatott fejtegetések helyett, a' városok' jótékony hatása, és érdemeiknek mintegy dogmaként említésével megelégszik, és a' kutfők studiumában csekély jártosságát eltakarandó és némileg szépítendő, üres szóhalmazókkal és merő stylistikai pöffeszkedésekkel kivánja az olvasó helyeslését megnyerni. Ennek bégyőztéül az illető helyeket mind ki írni nem engedik ugyan, e' birálat határai némellyeket még is szükséges lészen itten közölni. A' 7. 8. és 9. lapon a' Rómaiak által emelt

városoknak a' Pannonokon gyakorlott üdvös befolyásáról írt hosszas poetai ömledezését imígy rekeszti bé szerző: „'s így a' henye pásztor, mint(!) az állhatatlan vadász a' nehéz ekéhez fogott; az előtt az állatok poráz bőre alatt testök szabadon kifejledt, de most már kénytelenek valának külföldi öltözet által karjaikat szoríttatni; az előtt távoztak a' korláttól, de most falakkal békeríttetni 's a' néma írásnak térdet fejet hajtani kötelességök vala" Késérti néha szerencséjét a' szerző poetai színézetű hasonlatokban is, de millyen sikerrel, arról például szolgálhat a' 18-dik lapon e' következő hely: „Nem vétek ha városinkat ezen időszakban (1301—1437) Pygmaleonnal hasonlítom össze, kiről azt mondja a' mese, hogy márványból faragott (!) szobrait leheletével eleveníté."

Élt már Prometheusnak agyag(?)búl gyurt mive.

De csak verni tudott, nem érezni szíve! nagyobb és nemesb volt városaink befolyása a' mind (?) Pygmaleoné a' mesébe (?) mert nem szánták fáradságukat kövekre, ám de valóra élettel 's halhatatlansággal tellyesre, ezek oltogaták ész által a' szív vad égésit, érzés által fenyíték az ész tévedésit." (Értse e' bombasztot a' ki értheti!)

A' 25. 26. és 27-dik lapon olvashatni továbbá egy terjedelmes kikelést a' hazánkban állítólag hajdan szerfölött elhatalmazott rablások ellen, mellyből minthogy fölötte hosszu csak a' befejezést veszszük föl itten: „minden róna piroslott a' vértől, és vas mindent emésztett, illy két tipró köztreszkete honunk fia magányos tanyájában, futott szaladott a' fallal békerített városokba, ezek voltak nékie védangyalai, ezek törték könnyeit szeméből, ezek oszlatták homloka bú fűzte ránczait, ezek vídíták keserű szívét örömre." — Illyen nemű a városaink fölött a' 27-dik laptól a' 30-dikig tartott apologia is, mellynek támogatásául csak egyetlen

egy historiai adat sem hozatik föl, és sok másokon kivül az értekezésnek igy hangzó vége „városaink tanították az ijesztők, boszorkányok létét nevetni, az iszákosságot és más durva mulatságokat nemesbekkel fölcserélni; ők a' lelki elvonást gerjeszték a' közemberben is, ők figyelmessé tették hogy ember, ők egy szóval hasonlók a' termékeny szőllőtőhöz, melly édes gerezdeket terem!!!

A' kérdéshez nem tartozónak, 's azért méltán kihagyandónak nézhetni mindjárt az egész első részt (5—12.l.) melly a' régi városok befolyásáról szól 1-sö esztendőtől 894 dikig. Lehetett és kellett is volna ugyan érinteni azt, mi szerint a' magyarok idejöttükkor is némelly városokat találtak, mellyekről jóllehet rólok valamint honunk akkori bel állapotáról kutfőink igen keveset irnak, alaposan föltehető; hogy az uj jövevényekre és az általok szerkeztetett intézvényekre némi befolyással voltak, de a' rómaiak korára visszamenni, és az általok állított gyarmatokról körülményesen értekezni azért is szükségtelen volt, mivel a' kérdés szabatosan ki lévén jelölve, mind az mi nem a' magyar honi városokat és befolyásukat nemzeti miveltségünkre tárgyazza, abból már előre ki zárttnak tekintethetett. Ez igy lévén; magától is fölöslegnek látszhatnék e' rész bővebb feszegetésébe, és a' szerző több rendü állításai helytelenségének megmutatásába bocsátkozni, mivel azonban evvel is erősülést nyerend szerzőnknek a' történeti kutfőkben csekély jártassága iránt fönebb kijelentett véleményünk, nem lesz talán helyén kivül, a' legszembe szökőbb hibákat röviden érinteni. Alaptalanul és minden eddig ismért kut fők bizonylata ellen Julius Caesárnak tulajdonítja szerző Pannonia elfoglalásának megkezdését, és a' mi még több Juliobona és Colonia Julia gyarmatok fölállítását. Mint szerző megjegyzi, 56 évvel k. u. sz. e. vitte volna Caesar végre e' nagy-

szerű munkát; már pedig tudott dolog, hogy ekkor mint Consul Rómában tartózkodott, és tehát egyszersmind háborut nem viselhetett, annál kevesbé a' Duna közelében táborozhatott. Megtudhatta volna a' szerző minden közönséges történeti kézikönyvből, hogy e' meghódítás Octavianus Augustus által kezdetett, mintegy 35 évvel mostani idő számításunk előtt, és miután Segestica, mellyet szerző több helyen hibásan Segestiának mond, és más városok elfoglaltattak, és a' Pannonok többször tenkre verettek, nyolcz, nem pedig mint szerzőnknél olvassuk 48 évvel k. u. sz. u. bé is fejeztetett.

Milly kevessé legyen szerzőnk okoskodási lánczulata a' logica szoros szabályaihoz, egész előadásának fonala pedig az idő vetési rendhez alkalmazva, arról bizonylatul szolgálhat értekezésének majd nem minden lapja. Legkitünőbbek még is, és azért meg rovatlanul nem hagyhatók a' következő helyek. A' 18-dik lapon a' már főnebb érdeme szerint említésbe hozott helytelen összehasonlítás után imigy foly az előadás „Ezek (t. i. a' városok) hatását a' pesti országos gyűlés főkép segíté elő — a' hol a' parasztok és jobbágyok szabad költözése határoztatott el. Mind ezekhez (?) járultak a' párisi és bolognai fő iskolák, a' mellyekben magyarjaink is találtattak, Szinte Lajos Király udvarában tartózkodó követek ugymint: Benitendi (Benintendi) Guido Gonzaga (Gonzaga Guido) Egidius Abinos (Albornoz Egyed helyett) nem különben ugyan azon Lajostól alapított pécsi főiskola is az ő négy ezerre menő tanulóival" — Ezekből láthatni egyszersmind milly híven és pontossan adja azt szerzőnk olvasói eleibe, mit fő kutforrásából Fesslerből merített, kit azonban, minden gyanut, mintha arra szorult volna elhárítandó, csak egyetlen egyszer sem idéz értekezésében. Szinte ollyan keverék mind az, mi valamivel alább városainknak Zsigmond alatti álla-

potáról mondatik, és a' miből csak egy két példa közlése elegendő leend az egész megítélhetésére. A' 21-dik lapon p. o. igy elmélkedik szerzőnk „Innét lehet magyarázni miért néha a' király csupán csak a' városok követjeit a' kereskedés és mesterség dolgában hivatá össze tanácskozásra; miért azok számát szaporitá, miért az ó budai vagy Szundi főiskolát 1358!!! alapitá melly alapitójának eltüntével (!) szinte lenni megszűnt." — Mindjárt rá a' 22-dik lapon pedig ezeket olvashatni: „Városaink kifejtődésök 's jobb állapotjok az ország naggyaira 's nemzetünk nagyobb részére példakép szivárkozott amazok közül nyolczan Zsigmond kormánya elején (!!) Budán összejövén a' városi köz állapotot 175 czikkelyben határozzák meg, az összejött képviselő (!!) városok nevei Buda Pest 's a't. A' kereskedés (mellyben városok nagy részt vettek) honunkban több módokon mozdittatott elő" 's a't. Az okoskodásnak hasonló remek példánya áll a' 32-dik lapon is, melly igy szól: „1-ső Mátyás király, ámbár honi városainkra valamint az egész nemzetre számithatatlan ragyogást hintett, de óriási iparja még sem gyümölcsözött annyit a' várt nemzet csinosodására, a' mennyi virágot mutatott, melly tett dolog annál inkább kitünteti a' városaink befolyását." Lehet hogy más valaki ezeket érti, de vi'sgáló szerényen megvallani kénytelen, hogy rajta epenséggel el nem igazodhatott.

Mi végtére ama fönebb kimondott vádot illeti, hogy szerzőnk a' szükséges előismeretekkel nem bir, a' történeti kutfőkben pedig épen járatlan, és tehát minden belső hivatás nélkül fogott e' nyomos kérdés megfejtéséhez, annak begyőztéül fölösleg volna talán az előbocsátottak után még bővebb bizonylatokkal elő állani, ha még is mind e' mellett valamelly kétség lehetne e' részben, elég annak teljes elosztatására említeni, hogy a' szerző adatai és

idézeteinek legalább két harmada hiányos vagy épen helytelen; egyszer'smind pedig a' legkitünőbb hibák közül némellyeket, a' lapszámot követve kijelölni. A' 7-dik lapon ✳ alatt idéztetik Severin, de munkája czímjének és a' bizonyító helynek, mihez hasonló példákra majd csak nem minden lapon akadhatni, közelebb érintése nélkül. A' 19-dik lapon *f)* alatt I-ső Lajos rendelvényeinek XVII. czikkje a' XVI-dik és Zsigmond Király III. rendelvénye X-ke a' XVI. helyett hozatnak föl. A' 22-dik lapon *m*) jegyzék alatt Kovachich Márton „Formulae solemnes styli" czímű munkája 193-dik lapjára hivatkozik a' szerző, annak megmutatásául hogy Bécsben 10000 körül volt a' tanulók száma; de erről e' helyen mit sem találhatni. Ugyan ott az *n*) alatt áll ezen idézet, „Koller l. c. p. 376" mellyen épen el nem igazodhatni. A' 30-dik lapon *t*) alatt említtetik Zsigmond Királynak egy oklevele, melly a' szerző szerint 1442-ben költ, holott ekkor már életben sem volt e' király; még nagyobb hibát követ el szerzőnk a' 21-dik lapon, hol az ó budai fő oskolának Zsigmond király általi alapultát az 1358-dik évre 's így 52 évvel előbbre, az az ollyan időre teszi, midőn annak alkotója még születve sem volt. El van vétve végtére a' 33-dik lapon álló *y*) idézet is, mert Bonfin III. szakaszának egész 3-dik könyvében arról, hogy Bártfán, Lőcsén, Kassán iskolák virágoztak, egy szót sem találhatni; úgy látszik hogy szerzőnk szokása szerint, kutforrását Wallaszkyt jól meg sem nézé, ki szavainak hitelt szerzendő nem Bonfin, hanem Tubero „Commentarius sui temporis" czímű munkájának III-dik könyvére hivatkozik 's a' t.

II-dik Szám.

(4-edrét 205. lap.)

„Patriam cum possis non illustrare scelus est.“
Cicero.

Érintettük már az általános észrevételekben ezen értekezet főbb hiányait, ugymint: polgári rend elleni irányzatát, irójának járatlanságát a' birálati történetirásban és városi rendszerünk lényegének ismeretében, melly által számtalan történeti hibákra és képtelen következtetésekre tévesztetődött, és az előadás szerfölötti áradozását és dagályát; nincs tehát egyéb hátra, minthogy állítmányainkat a' foglalat részletesb megismertetése által bebizonyítván, egyszer'smind annak elmellőzését javasló véleményünket igazoljuk.

A' vezérszó 1-ső laptól 10-kig merő általános eszmékkel foglalkozik, és csak igen kevés tekintettel van honunkra és viszonyaira. Szinte ezt mondhatni a' II-dik számú czikkre nézve, (11-dik laptól a' 32-dikig) melly a' polgári rend eredetének megmutatásába bocsátkozik, és viszontagait a' Görögök, Rómaiak és közép századi népeknél hosszasan előadja, honunkról pedig csak néha egy két sorban emlékezik. Folytatja ezt a' népmiveltségnek már a' hajdankori magyar földön jelesen Pannoniában és Dáciában, Hunniában, Avariában és nagy Moraviában volt városok boldog vagy boldogtalan sorsávali arányban létéről szóló III. fejezetében is (32. laptól 44-ig) melly mint ide éppen nem tartozó, a' Hunnok' hosszas és dagályos dicséretével együtt el is maradhatott volna.

Következik erre a' IV-dik fejezet (45. l. 68-kig) magyar elődjeinknek honnunk földére jöttükkori miveltségéről és városink hatásáról ennek fejlődésére a' mongol járásig.

Itt a' 49. lapon költészi nagyítással mondatik, hogy Árpád vezér magának Csepel szigeten pompás fejedelmi lakot emeltetett; mindjárt rá az 50-dik lapon pedig Soprony és Posony városoknak Salamon király általi kiváltságosításokról van szó, szinte minden historiai alap nélkül:

Az 52-dik lapon 55-dik számú jegyzetben Thuróczynak XVIII-dik fejezete idéztetik annak bizonylatául, hogy Szeben Erdélyben német nevét Hermann beköltözött német hőstől vette, holott erről egész Thuróczyban mit sem találhatni. Az 54. lapon Keza Simonnak az Udvarnokokról szóló tanutétele nyilványos elcsavarásával, Sz. Istvánnak tulajdoníttatik az, mi ott Kálmánról mondatik, t. i. hogy a többi nemesektől magához váltott minden udvarnokokat. Csalatkozik egyébkint szerzőnk, midőn az udvarnokokat a' városiakkal (urbani, suburbani burgenses) ugyan azoknak, és mint ollyanokat a' városi polgárok első törzsökének gondolja. Láthatta volna ezt mindjárt a' nevezet különbségéből, de még inkább az oklevelekből, ha t. i. ezek nyomozásával bajlódni fölöslegnek nem tartja vala. Igy világosan különbözteti az udvarnokokat a' suburbanusoktól már Sz. Lászlónak a' Veszprémi püspökség részére adott 1082-diki oklevele e' szavakkal: exceptis his habet ecclesia veszprimiensis inter terram Udvarnicorum et suburbanorum ceterorumque terram ad octo aratra (Fejér 1. k. 449. lap.) De még határozottabban fejezi ki magát ez iránt IV. Béla király Walther számára 1265-ben adott adomány levelében, hol ezeket olvassuk „Villam Kamarun quam nostri inhabi-

tant udvarnici — — praedicto Waltero Comiti ad ipsum castrum Kamarun dedimus possidendam; eosdem Udvarnicos nostros transferendo alias de eadem" (Fejér IV. Köt. III. rész 282. l.) Átaljában látszik, hogy a' régi vár szerkezetről és az emlékekben előjövő hajdani hivatalokról nincs igaz fogalma, különben nem állíthatná, hogy a' főispán néha udvarnokok grófjának is neveztetett, a' pristald pedig annyi, mint a' jelenkori fő ügyész 's a' t.

Az 58. lapon már elő jön a' városok ellen intézett egyik vádjával, minden befolyást megtagadván tőlök e'korban a' nemzet kifejlődésére, mellyet egyedül a' Királyok, egyháziak de legfőkép a' szerzetesek által eszközlöttnek állít. Nem is elégszik meg ennek átalános említésével, hanem egész 8 lapot tölt bé ez iránti, és az eretnekek és kiirtások fölötti eszmélkedésekkel, és a' szerzetesekre halmozott fölös dicséretekkel, mellyek egyébkint is a' kérdés körén kivül lévén a' tudomány minden vesztesége nélkül teljesen elmaradhattak volna.

Ezek után átmegy az V. czikkben (68. l. 188-ig) városaink kedvezőbb viszonyaikra a' Mongol járástól a' mohácsi veszedelemig, hol leg előbb is fejedelmeinknek a' városok emelését tárgyazó intézeteiket érinti, de a' kutfők nem ismérése miatt fölötte hiányosan, mi már abból is kitetszik, hogy V. István, III. László és III. András idejéből épen semmit, Károly Robert, I. Lajos és Mátyáséból pedig csak igen kevés említésre méltót talált e' tekintetben; midőn mindenki előtt tudott dolog, hogy épen e' fejedelmek jeles kedvezéseket árasztottak a' városokra. Mátyás királyról a' többi közt az hozatik föl, mint kedvezés, hogy ő is a' városi követeket meghivta az 1490-diki országgyűlésre; mi kettős

tévelyedést foglal magában, mivel először bizonyos, hogy ezen évben Mátyás nem is tartott országgyűlést, és másodszor, minthogy ebből az látszatnék következni, mintha a' városok korábbi országgyűlésekre nem lettek volna hivatalosok; holott előbbi eseteket elhallgatva, maga Mátyás Király is több alatta tartott országgyűlésekre, jelesen az 1464-diki és 1475-dikire meghivta volt követjeiket, mint ezt szerzőnk is könnyen megtudhatta volna Kováchich Vestigia Comitiorum czímű munkájából, ha ezen illy nyomozásra nélkülezhetlen könyv is terra incognita nem lőn vala előtte.

A' 73-dik lapon tetemes gazdagulást nyer a' diplomaticai tudomány szerzőnk azon nagy szerű fölfödözése által, hogy Miklós Schlavoniai Bán 1323-ban Omis (Almissa) nevű dalmát városnak szabadékot osztogatott, még pedig arany pecsét alatt. Hogyan fogják majd magokat szégyenleni élő diplomaticusaink, sőt még az elszenderültek lelkei is, kik mind addig olly balgatagok valának hinni, hogy arany bulla alatt szabadék levelet adni csak az országló fejedelmek jogaihoz tartozott. De meg fogja engedni a' szerző, ha a' biráló ezen egész leleményt csak az ő agyából származottnak tartván, azt az eddig a' történeti tudomány egén föltünt legnagyobb tévelyedések közé osztályozza, annyival is inkább, mivel Miklós Bánnak nem csak arany pecsétű, hanem még más szokott alakban Almissa részére adott leveléről nem találhatni az eddig ismert gyüjteményekben semmit; hogy pedig szerzőnk előtt más kutfők lettek volna föltárva, azt e' dolgozata szerint itélve, épen föl nem tehetni. Hibás azon állítás is (73) mintha Győr alapítójától vette volna e' nevezetét; azon körülmény legalább, hogy hazánkban sok más ol-

lyan helyek is találtatnak, mellyek e' nevezetet egy más előnévvel öszvekapcsoltan viselik ellenkezőre látszik mutatni.

Ellenkezésbe jön önnön magával a' szerző a' 74. lapon, midőn arról, hogy a' tatár járás előtti korra nézve városainknak minden befolyást megtagadott, és e' czélból a' szászoknak magyar országba szállítását is hallgatással elmellőzte volna, elfelejtkezvén most miután előadásáról már 1-ső Mátyásig jutott, egyszerre megemlékezik azon sok jóról, mit hazánk a' XII. században ide telepített szászoknak köszönhet. Átalában nem mondhatni szerzőnk felől, hogy a' logicai és időbeli rend szoros megtartása erősebb oldalai közé tartoznék, mit az imént érintett példán kivül a' 79-dik lapon is bizonyít, hol a' szászokról egész a' XVI. századig terjedőleg szólván, rögtön vissza tér Kun László, és az ő elnevezése szerint a' cseh brátrik korára.

Az ország védelmi rendszerének a' 81-dik laptól 89-dikig terjedő hosszas előadása el is maradhatott volna, mint ide nem tartozó, 's ezen felül sok a' valósággal meg nem egyeztethető állításokat magában foglaló; például hogy a' hajdan korban épen semmi jeles várak nem találkoztak volna az országban, minek ellenkezőjéről már azon sok elhiresült ostrom is meggyőzhette volna, mik évkönyveinkben örökké ragyogni fognak, — ha szokása szerint könnyebbnek nem találja nyomozás helyett egy két esetből az egészre következéseket vonni. E' hirtelenkedés mindjárt rá a' 91. és 92-dik lapon azon állításra is téveszti szerzőnket, hogy az ország fölötte pénztelen, a' városok pedig különösen szegények lettek volna, mit azonban némi részben maga is mindjárt megczáfol, midőn a' papi rendet és főleg a' püspököket duzsgazdagoknak

rajzolja, azt adván az ön maga is gyanította ellenkezés magyarázatául hozzá, hogy e' sok kincseket nem nagy és széles birtokjok jövedelmeinek, hanem a' magyarok vallásos bőkezűségének köszönhették, és így ellenkezését egy ujjal tetézvén; mert ha a' magyarok olly bőkezűleg adakozhattak, bizonyára valamivel birniok is kellett, különben nem ők nyujthatnak vala segélyt a' vallás szolgáinak, hanem inkább vártak volna ezektől. A' városok szegénysége szinte csak a' szerző képzelődésében létez, bizonyos lévén az, hogy már akkor is leginkább ezekben találtatott a' pénz, sőt hogy sokszor még magok a' királyok is pénzbeli szorultságaikban nálok kerestek és találtak segélyt, majd adóztatás, majd kölcsönözés utján; így kapott IV. Bela 1269-ben a' soproniaktól nevezetes sommát (Fejér Cod. dipl. IV-ik k. III. r. 513. lap) II. Ulászló pedig, a' mindég pénzhető, Jungker Péter és Harber Mátyás egyszerű budai polgároktól 11000 frtot, egy azon időkhöz képest tetemes sommát vett fel kölcsön (Engel Geſchichte des ungriſchen Reichs, 4-edrét 1. rész 16. l.) És azon körülmény, hogy több város pénzverői joggal is birt, valamint a' köz adónak a' városok részéről minden időben történt pontos lefizetése (l. Engel idézett helyén az ország jövedelmei és kiadásainak 1494-diki számadását) nem de örvendetes jelei a' városokban székelő vagyonosságnak? Fölöttébb fekete színekkel fösti szerző a' 93. lapon nemzetünk középkori és kivált XV. és XVI-ik századbani miveletlenségét és erköltsi állapotát, az egy Istvánffy bizonyságtételét vagy is inkább személyes nézetét követve; holott más írók, mint Bonfin és Ursinus Velius, jóllehet külhoniak, kiket mint ugyan azon korbelieket tekintetbe venni csak illett volna, — azt sokkal ked-

vezőbbnek rajzolják. De ez megint nem másnak következménye, mint szerzőnk helytelen szokásának, mellynél fogva mindjárt kész egyes adatokból az egészre következtetéseket vonni, néha pedig csak hogy a' városok ellen forralt ellenséges indulatának eleget tehessen, az egésznek közös hibájit egyedül a' városokra tolni, 's ezeket érette korholni; például a' 95. és 96-dik lapon, hol a' városok rovatnak meg a' boszorkány égetések és a' flagellansok rajoskodásaik miatt; mintha bizony a' boszorkánylátó törvényeket a' városok hozták, és csupán ők emeltek volna máglyákat a' vas kor ama ártatlan áldozatainak elégetésökre, az erre és a' flagellansok örültségeikre ingerlés pedig, nagyobb részt nem az egyháziak, és kivált a' szerzetesek, és remetéknek, kiket még is fölebb mint honunk tudományossága és miveltsége védangyalait kivánt csodáltatni, vétekül tulajdoníttathatnék.

Még igazságtalanabb a' 96-dik lapon a' városok ellen sujtott azon vád, hogy belőlök még a' polgári erény is számüzve lett volna. Mert azon fölül, hogy szerző e' súlyos ráfogást a' történetek hosszu sorából csak három eseménnyel, u. m. a' budaiaknak a' magyarok elleni fölzudulásával Venczel és Albert alatt, és a' lőcseieknek a' késmárkiakkal 1532-ben volt viszályaikkal támogatja; ezek pedig mint egyes esetek itt annál kevesbet nyomnának, mivel a' történetek lánczulatában tekintve koránt sem olly kárhoztathatók, mint a' szerző velünk elhitetni kivánná; a' német ajku budaiaknak kitörése részint az azokat megelőzött belháborúk; részint a' kölcsönös ingerkedések által fölizgatott nemzeti gyülölség okozata lévén, a' Zápolya felekezetű késmárkiaknak összekapása a' törvényes királyukhoz I. Ferdinándhoz szított lőcseiekkel pedig, egyedül az

akkori az egész országban, de kivált a' nagyok közt elhatalmazott pártszellemnek tulajdoníttathatván, inkább bizonyos, és az elfogult szerzőt kivéve, mindenki előtt tudott dolog, hogy honi városaink minden korban törvényes fejedelmeiknek engedelmes és hű alattvalóik voltak, de hazafi érzelmök által is magokat különleg kitüntették. Telvék ez iránti bizonylatokkal okleveles gyüjteményink és évkönyvink, hol azokat felkeresni valóban nem nagy fáradságba került volna szerzőnknek, ha a' legszükségesb és legforgattabb historiai könyveinkkel csak meg is ismerkedni fölöslegnek, és itt ott össze szedegetett töredékek után dolgozni könnyebbnek nem tartja vala.

Nem engedik ugyan e' bírálat határai a' városok érdemeiket, az azokat méltányló oklevelekkel együtt itt bővebben előadni, nem tartóztathatja még is magát megismertető, hogy ez utóbbiak közül némelyeket röviden ne érintsen. Igy II. András a' varasdiaknak 1209-ben adott szabadék levelében nyilván megisméri, hogy azok fontos szolgálatokat tettek néki, midőn a' kenei börtönben fogva tartatnék (Fejér III k. 1. r. 86. l.) IV. Béla is midőn mindenkitől elhagyatva a' Tatárok elől Dalmátiába vonulva, egyedül ennek városiban talált biztos menedéket; mint évkönyvink bizonyitásán kivül, Trau és más városok részére költ szabadék leveleiből látható (Fejér IV. k. I. r. 264. l. és sok más helyütt) Érdemök szerént dicséri és megjutalmazza e' király Vágujhelyt és Nyitrát is, mellynek polgárai nem csak városukat, és a' körül belül fekvő vidék lakosit a' Tatárok dühe ellen védék, hanem még magát a' királyt is Dalmátiába kísérék (lásd e' király okleveleit 1253-ról és 1258-ról, Fejérnél IV. R. 2. k. 174 és 455 l.) A' zágrábiak

iránt is érdemeik tekintetéből különös kegyelemmel viselteték e' király 1266-dik és 1267-ki szabadék levelei bizonyítása szerint (Fejér az idézett helyen 330. és 397-dik lapon) Még kitünőbbek valának a' sopronyiak érdemeik, kik nem elégelvén a' város és az ország határszéleinek a' Németek és Csehek elleni bajnok oltalmazását, IV. Béla királyt még pénzzel is segíték, és fiaikat tuszúl adák a' Cseheknek, e' miatt jeles szabadságokat és jószágokat nyervén a' hálás királytól (l. ennek 1269-dik és 1277-dik okleveleit Fejérnél IV. k. III. r. 513. l. és V. k. 2. r. 398. l.) Kőszeg megtartása Ottokár hadai ellen egyedül a' polgárok, sőt nőjeik által is ez alkalommal bizonyított hős elszánásnak köszönhető, mellynek fényes jeleit e' város polgárai az 1532-diki olly híres török ostromkor is adák. Poson és Buda szolgálatjaik tekintetéből jeles szabadékokkal ruháztattak föl III. László által 1280-ban és 1287-ben (Albrecht das ungarische Municipalwesen 74. l. és Fejér V. k. 3. r. 350. l.) A' kassaiak 1319-ben nyertek különös szabadságokat Károly Roberttől Trencsényi Máté és pártosai elleni szolgálatjaik jutalmául (Fejér VIII. k. II. r. 213 lap.) Ugyan e' király Sopronyt bizonyított hűségéért kegyelmekkel vigasztalta meg (u. o. 46 lap). És sok ollyas példákat lehetne még elő hozni I. Lajos, Zsigmond, I. Mátyás, és utódaik, de még többeket a' mostan dicsőül országló fölséges házból eredt fejedelmeink korából, ha már a' közlöttekből magokból is elegendőkép ki nem tünnék a' szerző föntebbi rágalmazó állításának helytelensége, sőt ő alább a' 118-dik lapon, hol az előbb mondottakról teljesen elfelejtkezve, a' városiak hűségét és vitézségét magasztalja, maga magát nem czáfolná. Nyilvános ellentétben van a' 97. lapon álló azon panasza is, hogy városink-

ban minden ízlésbeli finomság hiányzott volna, mellyet nemi Godofred tanutételére épít, a' nélkül, hogy ennek munkáját közelebb érdekelné, a' 77-dik lapon az erdélyi szászok miveltségére és városaik csinosságára, a' 103-dikon pedig a' budai kalmárokra olasz ízlésű fénylakaik miatt halmozott dicséretekkel.

Egyenest tagadhatni azt is, mit szerző a' 98. lapon a' kézművek csecsemős állapotban sinylődéséről mond, minthogy épen ellenkezőt tudunk kutfőink, okleveleink, és főleg az ide vonatkozó adatokat nagy szorgalommal gyüjtött Cornides értekezéséből, „Bredeczky Beiträge zur Topographie von Ungarn" című elég ismeretes, de mind e' mellett szerzőnk előtt rejtve maradt munkájában. Ha királyaink, jelesen Nagy Lajos, Zsigmond és főleg I. Mátyás olly nagy szerű és fényes épületeket emelhettek, ha eldődeink közt már a' XIV. században olly derék művészek találkoztak, kik a' nagyváradi fő templom előtt állott óriási szobrokat önthették és megaranyozhatták (lásd Pray Hierarchia Hung. II. köt. 178 lap) ha még az ágyú öntés is olly jeles mértékben gyakoroltatott nálok, hogy Orbán nevezetű mester az akkori legnagyobb álgyút önthette a' török császár parancsából Konstantinápoly ostromára (Phrance Lib. III. c. 8.) ha már a' legrégibb időkben olly jeles készületű arany és ezüst szerekkel dicsekhettek Magyarjaink, mellyek még a' külhon előtt is álmélatot gerjesztettek (lásd vita S. Elisabethae Canusius Lect. antiq. című munkájában, Basmage kiadása szerint a' IV. kötetben 118. lapon) szóval ha a' kézi művek minden nemeit olly ügyességgel űzhették, mint azt Cornides fön idézett iratában megmutatta, akkor igazságtalanság, vagy nem tudás gyanuja nélkül nem tagadhatjuk meg többé tőlük azt, hogy a'

műiparban és művelts:gben más azon koru nemzeteknél sokkal hátrább nem állottak; — mit azonban szerzőnk utóbb maga is a' 100-dik lapon elismér, azt állítván, de bé nem bizonyítván, hogy még Europa egyéb országiban csak egyháziak üzék az irás mesterségét, nálunk már világi nagyok is képesek voltak törvényes íratokat készíteni.

A' VI. illy czímű fejezetet „Megállapodás a' mohácsi gyász emléknél" megnyitja egy érzelgő és siralmas hangu szavalat e' gyászos történetre, bőven megrakva dagályos és mit sem jelentő szónoklati beszédformákkal, például „mit szólnátok ehez' ti Theseusok és Thrasibulok, kik a' sors ajánlta koronát is mellőztétek" (103-dik l.) „kelet bús oroszlánya Szolyman" (108. l.) „a' történetirás termetes angyala" (u. o.) 's a' t.; mikről csak azt mondhatni, hogy halotti prédikátzióban jobban lettek volna helyökön, mint e' történeti íratban. Történeti tévelygés az egyébiránt szerzőtől, midőn 109-dik lapon Solyman felől mondja, hogy már 1529-ben a' bécsi ostromtól visszatértekor birtoka alá vette és basáival megrakta volna Magyarországot. A' törökök állandó megfészkelése csak 1541-ben történt, midőn Budát Isabella hűtelen tanácsnoki segélyével kezökre kerítették (l. Bornemisza Tamás krónikája, kiadta Podhraczky 34. l.)

Irásbeli hiba lesz talán az, hogy a' 111. lapon fölhozott országgyűlések közt egy 1819-diki is említtetik. Általában még is megjegyezhetni, hogy a' szerző idézetei nagy részben hibások.

Városaink hátramaradtának egyik okát a' régi honvédelmi rendszerben keresi szerzőnk, (112 l.) mit azonban szinte tagadni kell; mivel bizonyos, sőt általa is megismértetik, hogy a' városoknak jogok lévén polgáraik személyes kiállása

helyett meghatározott számu harczosokat fogadni, 's így a' polgárok nagyobb száma szokott foglalkozásait szakadatlanul folytathatván, ez által a' mű ipari kifejlődésnek is inkább emelődni kellett. Megisméri ezt maga a' szerző is valamivel alább, az 53-dik jegyzetben; hol a' városok sorsát az 1805-dik évi törvény által könnyebbültnek mondja, az általok állítandó ujonczok számára nézve. De az illyen ellenkezésekhez szerzőnknél már szokni kell, 's azért épen ne csodáljuk hogy a' hajdankori nemeseket, kiket 117. lapon majd égig emelt: valamivel alább 125. lapon mint rablókat és utonállókat kárhoztatja, 's a' polgárokat is egy huzomban majd dicséri, (118. l.) majd megint súlyosan vádolja (lásd a' 137-dik lapot).

A' VII. czikk. szól városainknak újabbkori viszonyaikról, vagy is mint szerző a' czímben hosszasabban körül írja arról, hogy „békéskori városaink honi miveltségünkre befolyása hatalmasan gátoltatott légyen azok haladási és egyesületi szellem hiánya, és magyar nemzetiségünkhöz simulatlanságuk által, minél fogva e' 3-dik időszakban is nemzeti fejlődésünk legbővebb csatornáját nem polgárságunktól hanem másunnan eredettnek nézhetni" (137. l. 176. l) Szokása szerint itt is legelőbb sajnos panaszokra fakad szerzőnk: és azt állítja az 1680-tól 1780-ig lefolyt évszázad felől, hogy abból sem hazánkról általában, sem városainkról különleg nem említhetni jótékony hatásu intézeteket, vagy kifejlődési haladást. De ha ezt dagály teljes tirádákkal és illyes szónoklati közhelyekkel véli az olvasóval elhitethetni, például: „vonjuk el szemeinket ezen száz évig tartott forradalomtól, és egy század fertelmes történeteit festő levelet fordítsunk el megvetőleg évkönyveinkben 's a' t. akkor nagyon

csalatkozik; mert illyes agg regéi pöffeszkedésekkel legfölebb értetlen csoportot ámíthatni el. Hajlandóbb azonban hinni vi'sgáló, hogy szerzőnk a' szükséges előkészületek és adatok hiánya miatt megakadván, és semmi alapost nem mondhatván, így kivánt ezen egész időközönált surranni, különben hogyan is foghatta volna ezen korszakra e' súlyos vádakat, mellybe ugyan Rákóczy zendülése, de évrajzaink és fejlődésünk sok fény pontjai is esnek: például nemzetünknek nagy Királynéja Mária Therézia igaz ügye melletti lelkes kikelése, és a' megtámadás elleni elszánt védelme, a' politicai igazgatási és törvénykezési rendszer ujjá születése III. Károly alatt; számtalan oktató és képző intézetek, mint az Academiák, Theresianum, magyar testőrség selmetzi bányászi intézet felállítása, pósták behozatala, tenger partnak magyarországhoz kapcsolása 's a't., és a' mellyről inkább azt illett volna megvallania és kiemelnie, hogy ahoz fogható évkönyveinkben alig találtatik.

'S ezt tarthatni a' városok ellen itt fölhozott vádakról is. Mert alig üzetett el honunkból a' Török, alig kezdének városaink szabadabban lélekzeni, már is örömmel látjuk előhaladásaikat az értelmiség és anyagi fejlődés pályáján. Kénytelen ugyan maga is megvallani szerzőnk a' 138. lapon, hogy tanuló intézeteiket nem csak meg tartották, hanem még ujjakkal szaporították is; de hogy erkölcsi, izlésbeli, műipari és kereskedési tekintetben sem maradtak hátra, azt legjobban bizonyítja azon körülmény, hogy épen ez időben nyerék vissza és vívták ki számos városok szabadságukat és lettek szabad királyi városokká, például Szeged, Debreczen, Szathmár-Némethy, Győr, Komárom, Ujvidék, Zombor, és nem sokára rá Pécs, Szabadka, Károlyváros, Posega és

Temesvár. — Sőt inkább nem csudálhatni eléggé, ha előbbi szerencsétlen helyzetöket tekintjük, miként emelkedhettek olly sebten hamvaikból, és haladhattak annyira olly rövid idő alatt; olvassuk csak millyennek festik azon kori tudosítmányok több városaink, és ezek közt az anya városok állapotát a' Török vas jarma alatt (Jacobi Toll Epistolae Itinerariae Amstelodami 1700) és annak lerázása után, hasonlítsuk evvel össze ábrázatukat a' XVIII. század közepén és utánna, és nem fogjuk többé kétségbe hozhatni, hogy városaink ha óriási léptekkel nem is, de bizonyára a' körülményekhez képest elég gyorsan és biztosan indultak a' tökélyedés felé. Tollius ámbátor külhoni, 's így a' magyarok iránti fölös elöszeretetről épen nem vádoltatható, még is örömmel emlékezik az általa magyar honnak a' Töröktől menten maradt, vagy rövid idővel az előtt vissza foglalt részeiben látott városok és vidékeknek kellemes és virágzó állapotáról, a' lakók vidorsága, vagyonossága, jeles erkölcseik, és miveltségekről, mellyekre nézve többek közt a' posoniakat még a' bécsiek eleibe is helyezi, e' szavaiban: „Hinc et Civium (Posoniensium) multo cultiores mores, aediumque et vivendi rationis major nitor quin et humanitas erga hospites prolixior in diversoriis quam Viennae," (143. l.) tudományos törekvéseikről is többi közt dicséretes példát hozván föl Beer nevezetű Poson városi fő jegyzőben, ki már akkor, (1687) midőn az illyesekről még nagyaink sem álmodtak, egy jeles ezer aranynál is többre becsült régi pénz gyüjteménnyel birt 's a' t. Meg egyez mind ezekkel Bél Mátyás is, honunk leírását magában foglaló Notitia Regni Hung. és Prodromus antiquae et novae Hungariae czímű híres munkáiban. 'S illyen kifogás nélküli tanu-

tételek daczára meri szerzőnk historiai alap nélkül városinkat minden érdemtől megfosztani, és őket apáthiába süllyedteknek, lelketlenségben és szegénységben sínlődőknek, és minden haladás szellemet nélkülezőknek ábrázolni!

Hátra vagyon hogy még a' szerzőnek egyéb az ujabkori városokat érdeklő vádjaira feleljünk. Szemökre lobbantja, hogy jóllehet a' szőlő mivelésben derekasan haladtak, még is a' mezei gazdaság egyéb ágaiban a' falusi gazdáknál fölebb nem állanak, és vidéköket szépíteni nem igyekeznek. De ezekre csak az a' válasz, hogy a' szerző vagy soha városban nem volt, vagy keresztül utaztában szemeit világos nappal is behunyta; különben csak láthatta volna a' városiaknak sokkal gondosabban munkált és trágyázott telkeiket, czímeres marha-csordáikat, a' legnemesb gyümölcsel díszlő kertjeiket, a' városok közelében emelkedő csínos mezei lakokat, fa sorokkal beültetett utakat, és főleg az ujabb időkben minden felé eláradott szépítési szellem által még a' legkietlenebb helyeken is elővarázsolt sétányokat és mulató helyeket. Említetlenül nem hagyathatik, itt a' szerző abbéli valóban fonák, és a' városok iránti ellenséges indulatát legjobban bélyegző cselekvés módja is, minél fogva a' töltések nem készítése ellen kikelvén, még az 1813-diki rendkivüli Vág kiöntés miatt is a' városokat vádolni nem irtózik; jól tudhatván, ha csak egy kissé bele tekint vala honunk földabroszába, és városink állapotát valamivel feszültebb figyelemre méltatja, mi szerint az egész Vág mentében alig találkozik királyi Város, és hogy ha valaki, bizonyosan városink fordítanak legnagyobb gondot töltéseik jó karban tartására.

Egyesülés szelleme hiányával is vádolja városinkat; ha mindazáltal e' vád ezekre fér, még inkább érdekli honunk minden egyéb lakosait általában. Sőt ha igazságosak akarunk lenni, meg kell ismérnünk, hogy a' mi kevés nálunk, e' részben történt, megint főleg városi polgárainknak köszönhető. Igy akadunk az ó korban több városi egyesületekre, például a' bánya városok és más öt varos u. m. Kassa, Lőcse, Eperjes, Bartfa és Szeben védelmi szövetségére és minden városban számos társulatokra. Az ujabb időből pedig többek közt említhetni az 1800-ban a' gácsi gyár folytatására alakult részvényes társaságot, az 1803-ban fölállott k. szabadékos magyar viz csatornai és hajózási károlyvári társaságot, melly a' Luiza ut építése által honunk összeköttetését a' tenger mellékkel eszközlé; az 1807-ben keletkezett vízkármentő komáromi, és Ferencz csatornai még most is fön álló társaságokat 's a' t.

Mi továbbá a' városokra fogott kézmüipari hiányt illeti; (143) erre nézve is mondhatni, hogy az iránta előhozott vádak merő tulzások. Igy kár a' szerzőnek olly hevesen kikelnie a' czéhek ellen, midőn maga több helyett kénytelen azok jótékony hatását a' hajdan korban megesmérni. Hogy pedig a' mesterségek emelkedése csak akkor várható, ha a' czéh intézetek teljesleg el lesznek törlesztve, azt ugyan bé nem bizonyította. Valótalan továbbá azon panasz, hogy városaink épen nem birnak kézmüi előképző intézetekkel; mivel bizonyos, hogy számos városban rajz és úgy nevezett reál iskolák léteznek. A' gyárok nem tenyészhetésének okát szinte nem városinkban, hanem abban kereshetni, hogy az illy intézetek a' versengést ki nem állhatják a' sokkal nagyobb kedvezésekkel ellátott külhoni gyárokkal, 's így jobbadán már zsengéjökben

tönkre jutnak. Bizonyítják ezt a' gácsi posztó, a' soproni czukor, pápai kőedény, és pesti selyem gyárok történetei, mellyek ezernyi akadályokkal voltak kénytelenek küzdeni, míg a' vállalkozók türedelme, és sok áldozataik által jelen biztos, és már szépen gyümölcsöző álláspontjokra vergődhettek. Hogy egyébiránt kézi müveink még most a' kül hon és kivált Angliához, mellyet mindég példányul fölhozni szerzőnk egyik főszenvedélye — nem hasonlíthatók, az ugyan való: de ezt megint nem városinknak tulajdoníthatni vétekül, mellyek hogy a' honunkban kelendő czikkek készítésében nem megvethető ügyességet fejtettek legyen ki, a' köztapasztalás is mutatja.

A' 149-dik lapon álló hosszas elmélkedés a' selyem tenyésztésről ide nem való, legalább nem olly terjedelemben, és hogy ha már nem sajnálá fáradságát azok tudásától, mit hirlapjaink Tolna Vármegyének e' részbeni dicséretes törekvéséről jelentenek, megemlíthette volna röviden azt is, hogy az 1835-diki bécsi kézmű kiállításkor két fejértemplomi hazánkfia jutalomra, egy pedig dícséretre érdemesíttetett beküldött selyem példányaikért (Jelenkor 1836. 2. sz.)

Semmivel sem nyomnak többet a' kereskedés tekintetéből a' városok ellen fölhozott vádok (156. l.) mellyeket minthogy alább (158. l.) maga a' szerző által visszavonatnak, itten tovább fejtegetni szükségtelen. Azt még is mint a' képtelenség egyik legnagyobb remekjét el nem halgathatni, hogy szerzőnk a' városokat még a' váltó jog nálok bé nem hozataláért is megróvja; mint ha törvényeket hozni rajtok állana, 's aztán ha ezt teljesítik is, nem de nem legfölebb azt nyerik e' vele, hogy még lakosaikat a' külhoniak vagy akárki más a' váltó törvénynél fogva rögtön nya-

kon ragadhatja, ellenben ők csak a' bévett csiga gyorsasági törvénylés utján juthatnának városon kivüli, vagy nemesek elleni követeleikhez.

A' 158. lapon előszámláltatnak ugyan némelly vonatok a' városoknak a' kereskedés élénkítését tárgyazó igyekezeteik' megmutatására, de az ezekről szóló czikk koránt sem olly teljes, mint a' főnebbiekben ellenök fölhozott bün lajstrom, sőt bizton állíthatni, hogy épen a' legjelesb intézvények és vállalatok mellőztettek el hallgatással.— Igy nincs érintve, városi 's kivált magyar polgárinknak kitűnő vonzalmuk a' kereskedéshez és hajózáshoz, nincs említés téve a' Luiza utról, és azon több rendbéli kisérletekről, mellyek honi polgárink által még a' mult században a' Dunának egész a' fekete tengerig hajózhatására tétettek; de el van hallgatva Fiumenak mind inkább emelkedő kereskedése is 's a' t.

Akaratja ellen is dicséretet oszt szerzőnk a városoknak, midőn a' 160-dik lapon a' hírlapoknak közöttünk olly késő keletkeztét, panaszolván, első megindulásukat Bél Matyás posoni tanítónak a' legelső magyar ujság kiadását pedig Ráth Mátyásnak, nem mint hibásan mondja posoni — hanem győri finak, 's igy mind ketten városi embereknek tulajdonítja. Igy továbbá megemlíthette volna azt is, hogy honunkban már a' XV. században is a' jelentőbb városokban könyvárosok találkoztak.

Nem legnagyobb jele szerzőnk történetészeti igazság szeretetének, hogy a' városokban virágzó sok jótékony intézeteket és kegyes alapítványokat csak egy két szóval említi (161. l.) holott épen e' tárgyról sok mondani valót találhatott volna, mi bizonyára mind városinknak, mind az egész honnak becsületére és diszére vala szolgálandó, minden esetre pedig inkább ide il-

lendő, mint Bright angol utazónak (163. l.) hazánkróli érdektelen tudósítmánya.

Még az is vádul használtatik a' városok ellen (165. l.) hogy a' hajdan korban szabadékleveleikben azt köték ki magoknak, mi szerint az utazó honnagyok nálok ne szálhassanak. E' tévedésbe hihetőleg az hozta szerzőnket, hogy a' régi okleveleket vagy nem olvasván vagy igazán nem értvén, e' biztosítékot, mi egyedül arra szolgála, hogy a' hazában szerte utazó nagyokat házaiknál fogadni és élelmezni ne tartozzanak, arra magyarázta, mintha általa a' városban lakástól is kivánták volna azokat eltiltani.

A' 163-dik laptól 169-dikig városinknak nemzetiségünkhöz simulatlanságáról foly a' szó. De az itt fölhalmozott vádok sem állanak meg azon mértékben, mint a' szerző által tétetnek. Már az sem való, hogy közönleg a' városok adván a' tont, magyartalanságok és nemzetelleniségök által a' bennök szállásoló fő nemességet is majd csak nem a' nemzetiségből kivetkezésre birták volna; mert vajmi ritkán történik az, hogy a' nagyobb magát a' kissebbhez illessze; a' honi városok, pedig különleg hogyan gyakorolhatták vólna e' hatást, midőn szerzőnknek valamivel fölebb (162. l.) álló vádja szerint annyi kellemet vagy kényelmet sem voltak képesek nyujtani, az egy Pestet kivéve, hogy csak téli lakásra édesgethették volna a' körül lakó nemességet kebelökbe!! 's nem de kénytelen maga a' szerző megengedni a' 168. lapon, hogy a' magyartalanság miatti panasz a' hajdankori városokat nem érdekelheti, miről minthogy maga is több ellenkező példát említ, azt is érinthette volna, hogy épen a' németezésök miatt annyira kárhoztatott városok voltak azok, kik 1-ső Ferdinand alatt, jóllehet ez maga is német ajaku

A Dunántúli Reformatus Egyházkerület PÁPA KÖNYVTÁRA

vala, a' hódoló esküt magyarul tevék le, 's jegyzőkönyveikben is sokkal előbb mint a' megyék éltek a' honi nyelvvel. Mutatja egyébiránt a' tapasztalat, hogy azon városok, mellyek magyar népség közepette helyezvék rövid idő alatt meg magyarosodtak, mint Szathmár-Némethi, Nagybánya, Fejérvár, Esztergam 's a' t. mi hogy a' szepesi és egyéb fölső vármegyei városokkal nem történt, egyedül helyzetöknek tulajdonítható. Igazságtalanul róvja meg továbbá ugyan e' felső vidéki városokat Giszkrának és csapatjaiknak kebelökbe fogadásuk miatt; bizonyos lévén év könyveinkből, hogy ez egyenest azért történt, mivel e' városok Albert király özvegye és kisded fia, mint koronás királyok iránti hűségökben nem ingadoztak, 's így a' szinte ez ügyért harczoló Giszkra hadai előtt se zárhaták kapuikat. Még különösebb, és valóban a' felhőkből ragadott azon következtetmény, mellyet a' városok nemzetelleniségére von abból, hogy a' XV. században magyar ország és Ausztria közt viselt háboruk alatt Sopron városa egy alkalommal nemleges (neutralis) maradt, mintha azt, mire fekvése 's azon körülmény által, hogy majd az egyik, majd a' másik félnek zsákmányul jutott mintegy kényszeríttetett, néki vétekül lehetne tulajdonítani. Illyes mit azonban nem csodálhatni szerzőnknél, ki csak hogy a' városokat ócsárolhassa, gyakran a' legnagyobb képtelenségeket sem átalja vitatni, ezeket még az értekezés befejezése felé a' legvastagabbikkal t. i. azzal tetézvén, hogy a' 174. lapon állítja: „mi szerint mind a' mellett hogy Posony és Zólyom megyékben mindegyikben öt, Sopronban, Sárosban, Bácsban három királyi, Vasban 41, Nyitrában 38, Szepesben 36 mezőváros számláltatik, még is az igaz miveltség legfőbb?? lépcsőjét a' nép-

nél nem ezekben lelhetni föl, hanem azon megyékben, hol városokban nem idegen 's külföldi hanem magyar nemzeti miveltség díszlik!!!" Ennek czáfolatába legtávolabbról bocsátkozni, már valódi idő vesztegetés volna, 's így elég leend rá nézve csak azt jegyeznünk; mi szerint maga a' szerző, jóllehet a' több városokkal biró és mind e' mellett a' köznép miveltségében állítólag hátramaradt megyéket előszámlálná, még is azokból, mellyek kevesebb de magyar városokkal díszlenek, 's azért a' miveltség magasb fokán is állanak, egyetlen egyet sem említ, hanem igen finom fordítás segélyével rögtön áttér a' szász hon, és dresdai és pirnai vidék állapotának rajzolatára; csalhatatlan jeléül annak, hogy maga is érezvén állítmánya félszegségét, tanácsosabbnak vélte a' bizonylattal adós maradni, mint az elő adandó példák által maga magát megczáfolni.

A' VIII-dik fejezetben, mellynek ez a' czímje „vissza tekintés és fő eredmény honi városaink mi módon lehetnének a' köz miveltség áldott eszközei" (176. laptól 181-ig) találtatnak ugyan némelly méltánylást érdemlő elmélkedések és nézetek, de ezek 's kivált az itt a' városokra árasztott dícséretek olly homlokegyenest ellenkeznek az előbb azok kissebbítésére mondottakkal, hogy azokat az előzményekből nyert eredményeknek épen nem tekinthetni. Ugy látszik, mintha csak a' befejezésnél jutott volna eszébe szerzőnknek, hogy nem Philippica kivántatott tőle a' városokra, hanem törekvéseiknek és hatásoknak minden előszeretet és elfogulatlanság nélküli méltánylása, és előtüntetése. Mind e' mellett még itt se menekheték egészen a' városok elleni balvéleményeitől, midőn azt állítja, hogy a' jó víz hiányát nem igyekeztek ártezi kutak fúrásával ki-

pótolni; holott a' hírlapokból jól tudhatta volna, hogy e' végre nem csekély költségü kisérletek tétettek több honi városinkban, például Fejérvárott, Budán, Pesten, Győrött, Pápán, Nagy Szombatban, Debreczenben, Temesvárott, Tatán 's a' t.

A' 181 laptól 105-dikig álló okleveles gyüjtemény, minthogy semmi új 's eddig esméretlen oklevelet nem foglal magában, el is maradhatott volna.

III. Szám.

(4-edrét 117. lap.)

„Primus passus difficilis est."

Előre bocsátja vi'sgáló itt is azt, mi már fönebb az általános észrevételekben mondatott, hogy e' felelet írója különösen szítt a' városokhoz, 's ez érzelmét mindenütt kétségtelen jelekkel kitünteti; minthogy azonban a' föltett kérdés irányzata koránt sem az, hogy csupa Apologiák nyerettessenek, hanem a' városok rendeltetésök pályáján tett előhaladásuk, és 'jótékony hatásuknak józan critica szerinti előterjesztése; ezekről pedig e' jelen dolgozatban mit sem találhatni, annál kevésbé véli biráló annak szerzőjét a' dijért viváshoz bocsáthatónak, mivel egyébkint is a' kérdés körét szükebb határok közé szoritván, a' műipari és kereskedési tekinteteket teljesleg elmellőzi. Állítja ugyan, hogy a' tudós társaság az 1835-diki nagy gyülésben kitűzött történet osztályi ujabb kérdése által maga is minden efféle viszonyokat elválasztott volna az előbbi föladástól; de ez nem való, 's azért nem is szolgálhat ezen önkényes cselekvény mentségéül; minthogy az utóbbi kérdésben a'

kereskedés és műipar az egész honra nézve, a' közép kort illetőleg, és egészen különböző tekintetek alatt tárgyaztatnak, itt ellenben csak annyiban forognak szóban az ujabb korra nézve is, a' mennyire bizonyos, hogy a' városiak fő foglalkozásaikat tévén, mint ollyanok, a' városok állapotára, 's így közvetőleg az egész hazára is hatalmas befolyással voltak.

Szerzőnk hibái egyébkint majd csak nem ugyan azok, mellyek az előbbi értekezetek birálataiban helytelenítettek. Látszik ugyan mintha történeti kutfőink némelly gyüjteményeit ismérte volna, de mivel ezek megérthetésére 's kellő használatára hosszas gyakorlat kivántatik, szerzőnk pedig hihetőleg csak a' jelen feleletre készülésekor minden előismeretek nélkül fogott e' studiumhoz, épen nem csudálhatni, hogy olly csekély sikerre tehetett szert. Azon fölül t. i. hogy dolgozata a' józan critica hiányának bélyegét majd minden lapon magán hordozza, nem ritkán a' használt kutfők félreértésére, sót hibás idéztetésére is akadhatni abban. Így alaptalanul állíttatik a' 19-dik lapon, hogy a' magyarok az országba jöttökkor nem találtak volna abban városokat. Történeti literaturánk nem igen nagy ismeretére mutat továbbá azon panasz a' 23-ik lapon, hogy az erdélyi szászok viszonyairól azért nem mondhatni többet, mivel nincsenek még rólok munkáink. Illendőbb lett volna itt, és még sok más helyütt, például a' 3-dik lapon, hol az előkészületek tökéletes hiányzásáról panaszkodik, és a' 30-dik lapon, hol azt állítja, hogy a' Beszenyők (Bisseni) állapotáról épen semmit sem találhatni emlékeinkben, általános ráfogás helyett, saját járatlanságát szerényen megvallani; de ezt nem várhatni ollyan irótól, ki a' 3-dik lapon Engel historiáját legrosszabbnak meri bé-

lyegezni, a' 4-dik lapon pedig a' birálók ellen már előre kikel azt mondván, hogy ollyanokat, kik birálathoz értenek, most már lámpással szükség keresni! A' 30-dik lapon a' pondus szót fontnak magyarázza, állítván, hogy Beryn (nem Berzyn) lakóji 3 fontot fizettek volna egy telektől, holott Schönwisnerből, és az általa annyiszor idézett Fejér codexéből, sőt maga a' dolog mivoltából tudhatta, hogy pondus nem „libra" 's így magyarul nem mondathatik fontnak. A' 47-dik lapon Posőn városa szabadságait Fejér után (VI. r. I. köt. 105. lap, és nem mint szerzőnk hibásan idézi VI. r. II. k. 65. l.) hosszasan előadván, többek közt ezt is mondja: „nem tartoznak tanukat elfogadni, ha csak néhány ön polgár társai vannak köztök;" mi egyébkint is érthetetlen, de a' latán szöveggel sem egyez meg; igaz értelme az lévén, hogy idegen tanukat csak ugy tartozzanak elfogadni, ha más polgár társaikkal egyhangulag vallanak. Egy példáját szerzőnk pontatlanságának az idézetekben láttuk már imént, de vannak még ezen fölül mások is, jelesen a' 27-dik lapon, hol annak bizonylatául, hogy a' városok adó fizetéssel tartoztak Kálmán Király I. rendelvényének 81. fejezetére hivatkozik, mellyben erről egy betű sintsen, a' 69-dik lapon is a' hivatkozott és terjedelmesebben közlött rendelvény czikkjei mind el vannak hibázva 's a't.

Jóllehet a' szakaszok czímjeihez képest a' történetek előadásának évrendszerint kellene folynia, még is nem ritkán minden helyes ok nélkül zavartatik e' rend; minek bégyőztéül elég leend e' két példára hivatkoznunk. A' 22-dik lapon Sz. István koráról szólván, 's az írásbéli kutfők kezdetét ez időre helyezvén, rögtön áttér a' XI-dik század közepe után ide szállított szász

gyarmatokra; még szembetünőbb szökkenés van a' 100 lapon, hol a' szerző jóllehet már a' legujabb korig eljutott vala előadásával egyszerre megint a' Besenyők telepítéséről, és az ország kereszténnyesítéséről kezd beszélni 's a' t.

Kevés gond van a' nyelvbéli előadásra is fordítva, olly annyira, hogy a' sok toll és helyes írási hibákat nem is említve, alig van lap, hol vagy grammaticai, rhetoricai és logicai pontatlanságokra, vagy a' nyelv-geniussa elleni beszédekre ne ötlenénk. Illyenek e' helyek; az 1-ső lapon „e' kérdésre a' felelet bajjal jár kivált, hogy" 's a' t. A' 49. lapon „vagyona a' köz pénztár javára béhúzatott" (wurde eingezogen) 58. lap. — „kivételként a' király a' birói hivatalt ált tette valamellyik más ország nagyára, de ez csak egyetlen esetben történt" — 59. l. „a' nemesek ki voltak fogva;" 95. lap: „se ne elidegeníthessenek el," 104. lap: „idézek Heiszterbachból az ide tartozó helyet," 107. lap: „első ütközetben alájok estek;" 109. lap: „a' városok számát ne sokszorozza" (ne multiplicet) 's a' t.

Ezek, de még inkább az előadás közé vegyített számos és hosszas okleveli kivonatok, mellyek néha mint például a' 9-dik laptól egész a' 18-dik és 80-dik lapon, Fejér Codexéből kijegyeztetett okleveli címeknél egyébből nem állanak, majd csak nem éldelhetlenné teszik a' dolgozatot, melly máskép is historiai nyomozások és a' városok hatásának főleg tárgyalt megmutatása helyett, a' városi jogokat és azoknak hajdani szerkezetet terjesztvén elő tökéletlen vázolatokban, csak ujabb bizonylatul szolgál arra, hogy belhivatás és előkészület nélkül szükölködő íróktól, bár miként erőlködjenek is, valamint általjában nem igen sokat, ugy a' jelen föladat kellő megfejtését sem remélhetni.

IV. Szám.

(4-edrét 17. lap.)

— — Áll Buda,
él magyar még!
Kisfaludy.

A' jelen értekezet terve igen helyes, mind fölosztásából is látható. Egy magában jeles bévezetés után következik a' tárgy vitatása két részben. Az 1-ső szól városaink befolyásáról nemzetünk kifejlésére, melly kétfélekép eszközöltetett; a) a' polgári kifejlésre és b) az erkölcsök és értelmesség előhaladására hatás által. A' II-dik rész értekezik városaink befolyásáról a' nemzeti csinosbulásra, és szinte két czikkre oszlik; mellyek elsőjében a' népességök, másikában pedig a' műiparjok és kereskedésök által gyakorlott befolyás mutattatni jelentetik. Csak az kár, hogy jóllehet mind ezek a' fejezeti czímekben igértetnek, még is a' tartalomban legtávolabbról sem teljesíttetnek, ugy hogy valóban az egész dolgozatot nem bevégzett fejtegetésnek, hanem csak kör rajzi vázolatnak, vagy is inkább a' készítendő értekezet csupa csont vázának (Skelett) tekinthetni.

'S így már megmagyarázható, mi bizonyára első tekintetre minden ki előtt megfoghatatlannak látszott, miként végezhette be szerzőnk egy olly fontos és bonyolódott kérdést tárgyazó fejtegetést két ívnyi íratban, mellynek felét még számos jegyzet foglalja el, ugy hogy a' tárgyra magára alig jut nyolcz lap. De a' mi kevés megmarad, az is fölötte csekély érdekű, tudományos tekintetben pedig épen minden érdem nélküli. Nem áll t. i. egyébből, mint az általa történeti kutfőink és iróink közül egyedül ismért, és azért szolgailag követett Fesslertől köl-

csönözött némelly adatokból, 's ezekre alapult de gyakran hibás következtetményekből; például az 5-dik lapon, hogy 1298-ban tartatott volna az első ország gyűlése a' Rákoson; bizonyos lévén emlékeinkből, hogy már 12 évvel előbb u. m. 1286-ban ott gyülekeztek öszve az ország rendei; továbbá hogy a' jobbágyi szabad költözködés lett volna egyik gyümölcse a' városok rendi jogra vergődésüknek, (4-dik l.) holott inkább a' költözködés volt nagy befolyással a' városokra és népesődésökre; hogy a' hajdani megyéi gyűlések a' városokban tartattak, (6. l.) mi köztudat szerint valótlan; hogy a' városok a' hazai hadi szerkezetre nagy befolyással voltak, (7. l.) mi azomban bé nem győzetik 's a' t.

Mind ezeknél fogva tehát ez értekezést sem ajánlhatja vi'sgáló megjutalmazásra, vagy kiadásra.

B) Külföldi Literatura.

Könyvesmértetés.

A' szólamról és beszédről.

Illy czímű munka után: Handbuch der Physiologie des Menschen für Vorlesungen von Dr. Joh. Müller ord. öffent. Prof. der Anatomie und Physiologie an der kön. Fridrich Wilhelm-Universität etc. etc. zu Berlin etc. etc. Zweiten Bandes 1-te Abtheilung — der speciellen Physiologie viertes Buch — Von den Bewegungen, von der Stimme und Sprache.

A' hangszármazásnak általános föltételeiről.

(Folytatás.)

Ezen felfedezésekből a' szólammüv' és más hangszereknek az ajkas és nyelves-sípokkali egy-

behasonlítására a' legbizonyosabb ösmertető 's vezér jelek kerülnek ki. Ha p. o. valamelly fuvó hangszeren egyenlő szólamítással rájok alkalmazott jövénycsövek segítsége által akármelly kivánt mélységű hangot ki lehetne hozni, még pedig a' jövény csövek hosszának arányával, ekkor minden kétségen kivül a' lég maga hangzanék; ha pedig a' jövénycső fuvólyuka változtatása nélkül, csak egy octáv, vagy még kevesebb körü mélységet lehetne eszközölni, ekkor kérdésen kivül a' nyelvvel lenne dolgunk.

A' nyelveskészületű hangszerek közzé tartoznak az orgona nyelves sípjai, vagy az ugy nevezett vox humana = (emberi szólam váltány) a' klarinet, Hoboe, és Fagot is nyelves müvek, és ezekben a' különböző magosságu hangok a' tapasztalatilag talált sorlyukak kinyitása és becsukása által esik, az orgona nyelvesműveiben pedig, mindegyik hangnak külön megfelelő sípjai vagynak.

B. Térkarika nyelvek érczből.

Minthogy az ércz' vagy fából készült vékony levelkék a' lapkák törvényei szerént hullámozva, ugy munkálnak mint a' nyelvek, tehát azt lehetne várni, hogy a' térkarika alaku ércz-levelkék is, a' térkarikák törvényei szerént nyelvek gyanánt szolgálhatnak, ha közepüknél lecsiptettetnek. (szegeztetnek) és a' lég a' körös rámának éles széle és a' térkarika széle között keresztül sodródik. *Clement*-nek és *Hachette*-nek ezen részbeni és *Savart* által is megerősített próbatételeik ugy látszik ide tartoznak. *Schweigg* J. 51. 314. Ugyan is felfedezte *Clement*; hogy ha a' légsodra valamelly sik falon (ebene Wand) melly ki van lyukasztva, általmegyen, és közel a' lyukhoz vala-

melly vékony lapka tartatik, tehát ez hullámzásba jő, és igen mély de tompa süket hangokat lehet hallani. A' hangok legközelebb a' lapkának tulajdon hullámzásai által származnak, és hihetőleg éppen úgy mint a' nyelvessípokban, a' lég által erősebbekké tétetnek. Mert ha a' lyuk elébe egyenlő vastagságu de különböző átmérőjü körtérkarika tartatik, ekkor a' hullámzat számai visszás arányban lesznek, mind az átmérők négy szögei, mind a' hangzó térkarikáknál. A' hangmagosság is ugyan az, mintha ugyanazon térkör karikák hegedü vonóval megvonatva tétetnének hullámzásba. Hihetőleg mint azon hangok, mellyek térkarika alaku szilárd testekből kerülnek ki, éppen ugy lehet használni a' harangalakulag görbülteket is mint a' sík terkörkarikákat.

Készitettünk a' közönséges nyelvesmüvek elve szerint térkarika alaku nyelveket. $\frac{1}{5}$ millim. vastagságu és 35 millim. átmérőjü térkarikának közepe valamelly rudacskánál fogva olly formán tartatott a' nekie megfelelő rámának éles széle felé, hogy a' lég, a' rámával egybefoglalt szólamító cső által, a' ráma és köralaku nyelv között keresztül tódíttatott. A' hangok könnyen származnak, éppen mint a' közönséges sípoknál. De gyakran több hangokat, mélyeket és magosakat együtt lehet hallani: p. o. az alaphangot, ennek quintáját, és még magosabbakat is. A' légnek befelé szívása által is származnak hangok, éppen úgy mint a' közönséges nyelveknél. Hasonló, hangalaku nyelvel készített műszer nem szólamol, hihetőleg mivel a' nyelv a' térkarika görbülete által nagyon feszes lett, és nagysága nem elegendő.

Egészen vékony ércz-térkarika, mellynek közepén nyilása van, és körzete által valamelly igen rövid szólamító darabhoz (Anſpruchsſtück)

van csiptetve, hasonló nézetpont alá jöhetne. Ez amazhoz képest éppen ellenkező eset lenne; amott a' szólamlás a' szélen esik, itt a' közép nyiláson; itt a' légnek nyiláson átmenetele ugy munkálkodnék mint a' botka, melly a' köröskörül kifeszített hártyának (bőrnek) közepén ide 's tova hajtatik, és hangot ád. Ugy látszik első tekintettel, hogy az a' felyebb érdeklett 's leírott vadászsípra alkalmazható, mellyet *Savart* nem a' nyelvessípok közé számlált. Ezzel megegyeznék az, hogy ezen sipok csővel összefoglaltatnak, és hogy a' hangok a' jövénycsőhöz képest változnak. De az vagyon ellene: hogy ezen műszeren a' nyilás sokkal tágosabb, mint az ércz nyelvek hasítékainak kell lenniök, hogy hangot adhasson; igaz, hogy a' szájharmonicának igen vékony hosszu nyelvei mint felyebb előadatott a' szabad légen, ráma nélkül is adnak igen gyenge hangokat, ha gyenge széleiken finom csőből a' légsodra elfuvaltatik, rájok sühantatik. De csakugyan nagyobb hasonlata van a' *Savart* leírta vadász sípnak az ajkassíppal. Én ugy is veszek ki hangokat, ha valamelly vastag, közepén lyukas elefántcsont térkarikát ajkaim közzé veszek, és a' leget béfelé szívom. Ezen térkarika olly vastag lehet, hogy szélei nem is hullámozhatnak, következőleg nyelvi hatásuk nem is lehet.

A' nyelvessípoknak második osztálya.

Nyelvesmüvek, hártyanemű vagy feszület által rugalmas nyelvel (ön próbatét után).

A' nyelveknek ezen nemeit érdeklő tanulmánnyal ekkoráig igen keveset gondoltak, mit annyival inkább kell sajnálni, mivel az emberi és madár-szólam theoríájának kulcsa az ezen nemű nyelves művek ösméretében rejtkezik. *Biot* és *Cagniard La Tour* a' hártyás nyelv levelkéit, a' szólam kötelékeket, csőre feszített kantsuk ru-

galmas hártyával utánazandók, így mesterséges gégefőt készítettek. *Henlé* e' végre állati hártyákat használt. E' tárgy még olly haladással nem nyomozhatott, hogy az illy nyelvesművek és az emberi szólam között tökély parallelát lehetett vólna vonni. Én a' kötelékek és hártyák viszonyát; ha tudniillik ezek nyelvesbatásuak különös tanulmányommá tettem, mellyről vi'sgálódásaimat ime közlöm. Kérnem kell eleve az olvasót, ha a' következendő emberi szólamra alkalmazatot és az emberi gége főn véghez vitt próbatéteket jól megakarja érteni az egész következő szakaszt jól figyelmébe és a' felyebbi, muzsikai hangszerek theoriájának főbb pontjai összevételét különös tekintetbe vegye, mivel a' következőknek igazi megértése az előrebocsátottaktól függ.

Hogy lesznek nyelvesművek, vagy is hártya nemű nyelvvel ellátott fúvókák azt jó előre is lehet várni. A' nyelvesmüv azon nyugszik: hogy valamelly test melly magában is ütés vagy koczintás által, vagy semmi, vagy legalább csengétlen hangokat ád, a' légnek folytonos tódítása taszítása által, tehetős rugalma' és hosszának megfelelő hangot adni. Az eddig előszámlált nyelvek szilárd ércz, vagy fa levelkék vóltak, mellyek ha rövidek, magukban csengétlen hullámzatúak, holott hullámzási törvényei ugyan azok, mellyek a' hullámzó botkáké. A' feszülés által rugalmas testek, mellyek ha igen megrövidíttetnek, koczintásra csengétlenekke süketekké lesznek, de azért hullámzási törvényeiket megtartják, a' légnek folytonos tódulása által szinte ollyan csenge telljes hangokat szülhetnek. Ezen nyelvék, a' szilárd és magukban is rugalmas testektől abban különböznek, hogy ezeknek mint a' húroknak két helyen, vagy

mint a' hártyáknak minden oldalról meg kell erősíttetniök, lecsipettetve lenniök, az az minden pontokról kifeszíttetniök, holott az magukban rugalmas ércz nyelvek, mint a' botkák, csak egyik végükön vagynak megerősítve. A' tapasztalat ezen ideát tüstént igazolja: mert ha valamelly fa-csőnek tátonyára (Mündung) rugalmas hártya p. o. kautsukból feszíttetik olly formán, hogy ez a' tátonynak felét takarja 's fogja-el, a' más fele pedig, ha vagy vastag papírral úgy záratik el, hogy a' rugalmas hártya és a' szilárd test között keskeny nyílás hasíték hagyatik, ekkor készen van a' hártyás nyelv, melly tiszta, erős és csengc teljes hangokat ád, ha a' csőnek másik vége megfúvatik.

A' feszítés által rugalmas nyelvekkel ellátott nyelvesmüveket mint a' feljebbi fejezetben előszámlált nyelves-műveket, ismét két fajra osztjuk; egyszerű nyelvesműveke jövénycső nélkül, és összetett jövénycsővel ellátott nyelvesművekre, melly a' hangot módosítja.

A) Egyszerű hártyás nyelvek jövéncső nélkül.

a) Húr módra feszített nyelvek.

Ez illy nemű egyszerű nyelvesművek az előbbeni osztályban érdeklett doromb és szájharmonicával egyeznek meg. Én a' hártyavékonyra kifeszített kautsuk laplából egy vékony 1—2 vonal széles szirmot (Riemen) lemetszek, azt fa gyűrűre (karika) vagy négyszegű rámára keresztbe felhúzom. Melly ha úgy peczentetik meg mint szokás a' húrt megpeczenteni, gyenge. és csengétlen hangot ád ugyan, de ezen hang éppen olly rossz mint valamelly ércz nyelvnek, koczintás, megbökés által származtatott hangja; de ha a' gyűrűn a' rugalmas lapka szálnak mind két oldala felől valamelly feszes, vastag papirból vagy fából készített lapkák ugy erősittetnek

meg, hogy ezen lapkák a' rugalmas száltól csak annyi távolságra feküsznek, hogy közöttük mind két oldalról igen keskeny hasadék hagyatik, ekkor készen van a' kautsuk nyelvű szájharmonica; melly ha vele úgy bánnak, mint a' közönséges divatu szájharmonicával, tiszta erős és csengő hangot ád. Az ekkép feszítés által elkészített nyelvből, ráma 's így a' légnek a' hasítékon keresztül sodródása nélkül ugyan azon elv szerént más módon is lehet csengős hangokat támasztani. Már felyebb az ércz nyelveknél említeték, hogy a' szájharmoricának rámájából kivett, és csupán egyik végén lecsiptetett nyelve, csak hogy a' nyelv jókora hosszaságu legyen, valamelly vékony csőből oldal szélei mellett hevesen kisuhantott finom légsodra által hangzó hullámzásba tétethetik. De ehhez az ércz nyelvek körül, mivel nagyon feszesek, igen nehéz, a' közelebb érinteit kautsuk nyelvek körül pedig igen könnyű hozzá jutni. Feszítessék fel egy keskeny lapos kautsok szirom $8''' - 1''$ átméréjű rámára; ezen szirom egyik lapjának szélére, valamelly igen finom csővecskéből függvényes irányzatban fuvalltassék reá; ekkor ez, egyik szélétől a' másikig hangosan fog hullámzani: vagy mi még jobb; fuvaltassék oldalról keresztbe a' szirom nak lapos felületére, ekkor fel 's alá menő tiszta erős hangzású hullámzatok fognak származni, éppen olly csengéjűek, mint a' minőt két szárai között erőssen álló és a' hasítékon megfuvallott nyelv adhat. Ez a' hang nyilván azon módon származik, mint az ércz nyelveken. Ha a' légnek finom sodra a' szál felé tódíttatik, ez az őt taszító testtől eltávozik; de mivel a' sziromnak (szálacskának) rugalma azon mértékben növekedik, millyenben a' szirom van kifeszítve (nyújtva) de bekövetkezik azon időpont, midőn a'

sziromnak rugalma annak sebességével sulyegyent tart, és a' sziromnak visszás irányzata hullámzatot csinál, melly által a' légsodrához ismét annyira közeledik, hogy ez által megint meghajtatik. Ha a' légsodra a' szirómnak közepére keresztbe vagy a' közepe a' végpont közzé jön; tehát mind a' két esetben a' sziromnak alaphangja származhatik: ollykor: ha a' légsodra hevesen a' szirom közepétől a' szirmon elfut, akkor más, és nem az alaphang tűnik elő. De némileg a' hang a' fuvás erejétől is függ. Ha valamelly szilánknak (hasábocska, hasítvány) szögletét, függőleges irányzatban úgy helyhetem a' szirom' közepére keresztbe, hogy a' szilánk a' gyűrűn egyszerre két helyen fekszik meg, 's ekkor a' sziromnak hason felére fuvok, tehát kijön az alaphangnak octavája. Ellenben a' ráfuvás erősége a' húrnak alaphangját fél hanggal sőt feljebb is emelheti. Átalában még is ezen, feszüléssel rugalmas nyelvek, éppen úgy mint a' húrok, hullámzásaikat változtatják, tudniillik a' hullám-sokságok a' hosszaságnak visszás irányában növekednek, 's így hihetőleg a' feszítő erő négyszöggyökeivel egyenes arányban. Az ércz nyelveknél ez már igen nyomatos különbözés, mellyek a' botkákkal hasonló viszonyban állanak. Ezekre nézve a' hullámzat-sokságok ha a' nyelvek vastagsága egyenlő, a' hosszaság négy szögeivel visszás arányban állanak. A' hártyás nyelvek csak abban különböznek a' húroktól, hogy a' szólamitás módja a' hangot egy kevéssé változtatja, holott a' nyelv, valamint a' húr egész hosszában hullámzik. Ha valamelly csőre feszített és rámába foglalt hártyás nyelvet, cső által szólamítunk a' légnek mind kifelé fuvása, mind befelé szivása által, hang ugyan származik mind kétféle módon, de még is a' lehető legegyenlőbb fuvás mellett is

egymástól különbözni fognak. Ugyan is az utóbbi módon származtatott hang, fél vagy egész lépcsővel is mélyebb lesz amannál. A' szárak (Schenkel), és a' rugalmas nyelv közötti hasíték tágasságának, a' hang' magosságára nagyon észrevehető befolyása éppen nincs; de fuvallással könnyebben lehet szólamítani, ha szűkebb a' hasíték. A' fuvallás ereje a' hangot kevéssé emelheti p. o. félhanggal, a' légnek kevesebb, sebessebb beszivása által is szinte lehet a' hangot valamivel felyebb emelni. Ha a' nyelv a' mellék szárak oldal szögleteibe valamelly ponton bele ütközik, a' beleütközés pontjain hullámzatcsomók okoztatnak, és az ekkor származott hang az alaphangnál sokkal magosabb leend.

A' feszülés által rugalmas nyelvlevelkék az eddig felhozattakon kivül változatosabb alakokban valósíthatnak. Tudniillik: a' nyelveknek következendő alakjai lehetnek:

1. Valamelly húrszerűleg felhúzott két szárak közzé foglalt rugalmas szirom: (hártya hasítvány) itt két hasíték vagyon, tudniillik a' siromnak mind két oldala felől. Ez volt az eddig szemlélt eset.

2. Valamelly igen rövid csőnek vége, félig vagy kissebb részletben rugalmas hártyával beborítatik, a' más üresen hagyatott rész pedig szilárd lapkával olly módon fedetik-be, hogy a' két fedezet között hasíték maradjon.

3. Valamelly rövid csőnek végére két rugalmas hártya úgy húzatik fel, hogy mind kettő a' csőnek egyik egyik részét annyira fedi el, hogy közöttük hasíték maradjon.

Ha a' hasíték egy felől a' rugalmas hártya, más felől pedig éles szélű szilárd lapka által határoztatik, p. o. vastag papír, vagy fából, a' következmény ugyan az, mi a' mind két oldalt

szabadon álló nyelvnél. A' csőn általi fuvással a' hang egy fél sőt egésszel volt felyebb mint volt a' hártyán, midőn a' lég' finom sodra a' hártya szélére suhantatott. A' fuvás által kihozott hang még erősebb fuvással, minden esetben két hanggal, de felyebb nem emeltethetik. A' légnek befelé szívása által a' hang magosabb, és csak akkor mélyebb, ha a' szilárd lapka kiség befelé és széle a' hártya megett áll. Ha kerek hengeres cső alkalmaztatott, ekkor a' hártya mint négy oldalszögünél csak egy, a' hasítékkal egykörű irányzatban feszíttetett. Az egy irányzatban feszített hártyák mint tudva van a' szálalakú feszítés által rugalmas testeknek törvényei szerént hullámzanak. Ezt ezen próbatéteknél is lehet látni, mert ha egy kautsuk hártya négyszögű rámára ugy huzatik fel, hogy a' feszítés csak egy irányzatban tétetik, 's az egyik széle szabadon van, a' másik pedig általellenben a' rámát megfekszi, ekkor az egész lapka, ha szélére finom csőből fuvaltatik, az alaphangot adja; ha pedig valamelly szirom a' lapkára keresztbe tétetik, ekkor a' lapka felén, fuvallás által az octávát lehet kivenni.

Mivel az egy irányzatban feszített hártyák, hullámzataikat mint a' szálalaku feszítés által rugalmas testek változtatják; tehát egyenlő feszítés és szólamitás mellett a' hang magosság, a' hártya vagy a' rugalmas és szilárd lapka közötti hasíték hosszának visszás arányában fog növekedni.

A' hasíték szélességének, mennyire én látom, a' hangnak magosságára semmi befolyása nincsen, mint az ércz nyelveknél; de mihelyt a' hasíték nagyon széles, a' fuvallás nem szólamít.

De a' nyelvnek a' ráma ellenébe' helyhetése igen nyomatos. Ha a' szilárd vastag-papirlapkának széle a' hártyás nyelv szélének éppen általel-

lenében fekszik, ekkor a' hang c—f közzel (quart) vagy kevéssel magosabb is lehet, mintha a' szilárd lapka kiség előbbre van vonulva mint van a' rugalmas lapka.

Legérdekesebb eset az, ha a' hasíték két rugalmas hártya által határoztatik, mint a' szólamhasíték (Stimmritze) ezek lehetnek mind egyenlő, mind egyenetlen feszületben.

Ha az ember a' felhuzott kautsuk hártya szélére fuvallás által hangot hall, ebben a' nyereség, hogy így két egyenlő kautsuk hártyát egyezőszerüleg feszíthet fel, ha tudniillik a' feszítést mindaddig változtatja, mig finom csőből szélére fuvás által ugyan azon hangot hallja, vagy is mind kettőt egybe hangolta. Hogy pedig egyiket a' másik nélkül lehessen hangoztatni, azt, melyiknek nem szükség hallatnia, kiség elkelletik nyomni, vagy reá vastag papírból készült vékony lapkával, befedni. Minekutánna a' négy oldalu csőnek végére, az előadott egyenlő feszülettel, egymás mellé két hártya felhuzatott, ezeknek közös hangjait ekkor mind további nehézség nélkül meg lehetett próbálni. Ezen esetben a' hang mélyebb volt azon alaphangnál, mellyet csővel fuvás által mindegyik lemez (Lamelle) adott. Ha mindegyik lemez a' csővel fuvásra „a"ra volt hangolva, tehát a' közös hang a' csővel fuváskor mellyre a' hártyák voltak felhuzva „gis"-lett. Második próba tétkor mindegyik lapkának hangja a' csővel fuvásra volt „c" mindkettőjé együtt „h". Harmadik próbatétkor mind kettő „h"-ra volt hangolva, a' közös hang lett „ais." Ha mind a' két lapka egyenetlen feszítéssel egyenetlenül vagynak hangolva, ugy látszik, hogy gyakran semmi illyes kiegyenülésnek (accomodatio) nincs helye, mint az ércz, és jövénycső legének hullámzatai között. Ritkán van az a' szerencse,

hogy a' fuvásra mindegyik lemez hangot adna. A' fuvásra hallható hang rendszerént csak egy, mintha vagy az erősebb, vagy a' gyengébb feszületü lemez hangot sem adna, vagy mint az ember tetszőleg hallja, mintha az egyik felhuzott levél rá tétetett vastag papir lapkával volna elnyomasztva, és igy a' lapka merevítve volna. A' nagyon mély hangolás által nehezen szólamló lapka gyakran nehezen hullámzik együtt, és kiség előre nyomíttatik. Az itt következendő próbatétek az egyoldalu hangot világosabbá teszik: p. o. mind két lap ugy volt hangolva, hogy két, egymástól octávval különböző hangot adtak. Ha egyike a' szólamító cső által, mellyre a' lapka felvolt huzva, holott a' hasíték másik oldala felől szilárd lapka tétetett, megszólamíttatott, tehát ekkor volt a' hang „d". Ha levétetett a' szilárd lapka, ugy hogy az egy octáv különbséggel felhozott lapkák a' hasítékot határzották, a' hang ekkor is éppen, mintha a' lapka szilárd lett volna „d" volt, melly hangot erős fuvással, dis, — e, — f-ig lehetett felyebb emelni. Ha gyengébb feszületü sziromnak cső nélkül finom légsodra által, és igy közvetlen kihozott hangja „e" az erősebb feszületüjé „h" ugy közöttük quinta különbség volt; tehát azon hang mellyet a' felyebb feszitett vastag papir levelkével megnyomatott (tompíttatott) szirom szólamító cső által adott, volt a' „g" ha a' lapka átvétetett, úgy hogy a' hasítékot csak a' két szirom határozta; tehát ekkor az alaphang tudniillik, melly a' cső által ki hozatott, hasonlólag „g" volt. Ha az egyik lapka a' szilárd lapka ellenébe „a"t adott, a' másik feszesebbre hozott pedig „dis"t, midőn csövel igen gyengén fuvaltam reá, adta ez az „a"t, és igy a' lejebb hangolt lapkának alaphangját. Az utóbbi esetben a' feljebb hangolt lapkának inkább

szenvedőleg, és a' mélyebbre hangoltnak hullámzásaira nem meghatározó hatással kellett lenni. Néha ugy látszik, hogy a' hullámzások egymásra költsönös viszonyú behatással vagynak. *Cagniard La Journak* hasonló próbatét mellett szinte ezen szülemény jött ki, tudniillik: hogy a' két különböző hangulatu lapkák hullámzatai egymást kiegyenlítik, (sich accomodiren) p. o. ha quinta köz különbséggel voltak hangolva, tehát a' hang, a' közöttük eső tertz volt. *Magendie* Physiol. übers. von *Heusinger* Eisenach 1824. 1. p. 246. Ez szüleményt nem hozhatom kétségbe, de az efféle próbatétek körüli tévelygésekre, csalódásokra a' mulhatatlanul szükséges figyelmeztetést el nem mellőzhetem. Sokszor hiszi az ember, hogy illyes kiegyenlítést veszen észre, holott pedig annak semmi nyoma nincs; p. o. én mind a' két levelkét ugy feszítettem ki, hogy közöttük a' különbség éppen egy octáv volt; a' műszer szólamítva adta a' „h"t, a' feljebb hangolt a' vele által ellenben fekvő szilárd lapkához adta a' „h" feletti „f"t. Itt ugy látszott, hogy valósággal egyenlítésnek (alkalmazottnak) volt helye, és a' magányon f-et adó levél ugy tetszett, hogy a' hozzá octávval hangolt levéllel „h't ad; de az egyenlítés itt csak tetszőleges volt; mert ha a mélyebben hangolt lapkát kiség hátrább huztam, és egy vastag papir lapkát ugy helyhettem a' feljebb hangolt lapkának ellenébe, hogy mind kettőjüknek szélei nem feküdtek egymásnak tökéletesen általellenben, hanem a' szilárd lapka a' rugalmas előtt valamivel kijebb állott, tehát ez, magányan szólamítva többé nem „f"-et hanem „h"t adott, mint adta akkor, midőn a' hasíték két lapka által határoztatott volt. Ekkor a' szilárd lapkának állása éppen az volt, mellynek az alább hangolt lapkáénak a' fuváskor kell lenni, ha t.i. ez a' hasítékot egyenetlenül (nem eszközü-

legesen) határozza. Ugyan is ez, a' fuvás alkalmával a' kiség előbbre nyomíttatik, és csak gyengén hullámzik.

A' szabály ez: az a' lapka hangzik, melly a' mindannyiszori fuvással szólamitáskor legkönnyebben tétethetik hullámzásba, és ha a' szólamitás mind két lapkáknak mozgásaihoz alkalmazott, mind ketten hullámozhatnak, magukat valamelly egyszerű hanghoz alkalmazhatják; (velek magukat egyenlíthetik) de különböző hangokat is adhatnak, vagy a' szólamitás, ha magában változik, egymásután mind a' két hangot kihozhatja.

A' szájharmonicának ércz nyelvei nem alkalmazzák magukat, ha öszvesen a' szájnak ugyan azon szélládájából szólamíttatnak.

Egyébaránt a' rugalmas hártyák' szélei egymás felibe is helyheztethetnek. A' fuvás által ekkor is származhatnak tiszta hangok.

A' hullámzó levélnek hangjait nagyon lehet változtatni, ha az ujaknak különböző pontokra tételével a' hang megnyomasztatik. Ezen próbák kautsuk hártyákon tétettek, mellyek henger végeire voltak felhuzva. Ha valamellyik levélnek külső kerületét ujjammal megillettem, ekkor a' hangmagosság valamivel növekedett, és ha ezen nyomást mind inkább a' hasíték felé irányoztam, ekkor a' fuvással kihozott hangok lassanként felyebb emelkedtek.

A' hártyás nyelvek az ércz nyelvektől a' hangváltozásra nézve, az erősebb szólamitásnál fogva különböznek. A' hosszában hullámzó test; mint a' légoszlop hangja az erősebb fuvás által kevéssé emelkedik, a' keresztben hullámzó test ha nagyon kihánykodik, lentebb hangzik valamivel, mint a' húrok és ércz nyelv levelek; *Weber W.* in Poggend. Ann. XIV. 402. Ugyan ezért valamelly nyelves szernek hangja, ércz nyelvvel és erősebb fu-

vás által lejebb esik. (Az ércz nyelvnek illy viszonya talán ezen alapul, hogy ezen nemü nyelv gyengébb fuvással basisánál együtt nem hullámozhatik) Azonban a' hártyás nyelvek e' részben, más, keresztben hullámzó testekkel nincsenek hasonló viszonyban, p. o. a' hurokkal. Mert mint állandóúl hallom, az erősebb fuvás a' hangot mindannyiszor emeli (Nekem úgy látszik, hogy a' gyengéded ércz nyelvű harmonica hangjai is erősebb fuvás által emelkednek, a' gyermek zenencze „Kinder Schalmei" gyenge nyelvének hangjai, már akár azon rész, mellyben a' nyelv fekszik, akár az egész cső fuvattassék a' folytonosan erősebb fuvás által egész $1\frac{1}{2}$ octáva kiterjedésen, köz (intervallum) nélkül mennek keresztül.

b) Homordob hártyaként (Paukenfellartig) feszített nyelvek.

Két, valamelly csőnek végére, nem csupán két oldalrul, hanem minden irányzatban kifeszített hártyák, mellyeknek hasítékjok van, a' homordob hártya (bőrzet) analogiájához tartoznak, mint valamelly csőnek végére minden oldalról feszített hártya, mellynek közepén egy kis kerek lyukacska vagyon, mellyen a' lég keresztül sodródik. Mindazáltal az illy nyelvek rendszerént nem szólamlanak, vagy csak ritkán adnak gyenge hangot.

Most még csak az a' kérdés, ha vallyon a' hártyásnyelv szűlte hangok, ha a' fuvókához különböző hosszaságu csővek foglaltatnak magosságukban növekedhetnek é?

Én azon rámának, mellyre a' kautsuk lapka fel vólt húzva, most elébe, majd alája különböző hosszaságú csőveket alkalmaztam. A' jövénycső, valamint a' szélláda, a' hangnak magosságára nagy befolyással vagynak. *(Folytatása következik.)*

Különféle.

Czáfolat-folytatás.

Könyvesmértetés. Birálatok a' philosophiai pályamunkákról 1834-ből írta Kállay Ferencz a' m. t. társ rendes tagja. II-dik Rész (:) Heténi János feleletje illy jelszóval αληθευειν και παῤῥησιαζεσθαι.

(Tudom. Gyüjt. 1837. *VI-dik Köt.* 113—126. *lap.)*

Itt adja Kállay Ferencz könyvismertetésének második részét, az 1834-diki második pályaíratról; minekutánna egy általa ujonnan tálált remek rendút (methodus) szerint a' harmadik részt, melly az 1836-diki philosophiai pályaíratok' birálgatásával foglalatoskodik, a' Tud. Gyüjteménynek előbbi (V-dik) kötetébe, mint epizódot közbe csúsztatá, a' rendetlen bölcselkedési epészt elvégre ön országtörténeti nézeteivel végzendő; mivel mellesleg legyen mondva — országtudomány és politika Kállaynak legkedveltebb pensumai, 's ezért nem csudálhatjuk, ha a' philosophiát is mindenképen ezen irány felé kivánná fordítani, mint e' birálatát bérekesztő okoskodásaiból, mikről alább szó leend, eléggé kitetszik.

Mi a' birálatot illeti: az e' második pályairat' magasztalásával kezdődik. Ebben — mond a' biráló — „már a' vezérszó is higgadt elmére mutat, nem báboz különösen a' magyar nemzet' ásiai 's afrikai történeteivel, hanem derekasan forog a' fontos kérdés körül, kijelentvén mindjárt tulajdon nézetjeit a' philosophiáról, a' mit társa elmulasztott megtenni." Itt az olvasó azt gondolná, hogy a' feltett kérdés a' philosophia' mi-létének

fejtegetését tárgyazva; vagy talán valami philosophiai kézi könyvet, — azonban koránt sem úgy van a' dolog, mert a' kérdés ez: „Tudományos mivelődésünk' *története* időszakaszonként mit terjeszt elönkbe a' *philosophia állapotja* iránt *tekintvén a' philosophiát, miben 's mi okra nézve vagyunk hátrább némelly nemzeteknél?* „Minden világos szemű ember láthatja, hogy ez nem philosophiai rendszert, hanem philosophia' történetét illető kérdés; a'hoz képest, hogy a' kérdés körül derekasan forgást az mutatná, hogy a' felelő kijelenté tulajdon nézeteit a' philosophiáról, ezt csak a' Kállay' csudálatos logikája és rendútja láttathatja olly bizonyosnak. Erre Kállayt az birá, hogy az ő philosophiai nézete nagyon hasonlít a' Hetényiéhez; csak az kár, hogy egyik sem philosophiai nézet. Mindketten a' philosophiát nem, a' mint kellene, tudományos, hanem csupán empiriai oldalról veszik-fel. Kállay igy szóll: „az iró tisztán felfogta a' philosophia' végczélját" melly emberiségünk' kifejlésében határoztatván el, egészen praktikai szellemű." Ki ismerne e' szörnyű tág értelmű kifejezésből a' philosophiára? Igaz, hogy Kállay a' Tudománytárnak leg is legelső kötetében ezt a' végczélt egy kevéssé több praecisióval az erényben határozá; de kimeriti-e az is magában véve a' philosophia' végczélját? Sőt kimeríti-é, ha még a' politikát, kereskedést, casinót, vas útat 's a' t. hozzá adjuk is? Soha sem.

Mi illeti a' Hetényi' dicsért philosophiai nézetét: ő a' philosophia' czéljává *a' magános és társas élet' szépítését* teszi. Igaz, hogy a' philosophiának theoretikus oldalát is érinti: „kutfeje — ugymond — ennek belső, azaz, a' józan okosság, melly az elvek' organuma, nem pedig külső, legyen az közvetetlen tapasztalás vagy kijelentés;" és ismét:

„A' philosophia józan értelemből merített tudomány, és így elvek-összesége és rendszere.“ — De milly távol vannak ezen elvek a' tudományos philosophiától, ha Heténynek közelebbi maga kimagyarázását gondolóra vesszük: „a' mi — ugymond ő — a' magános és társas életre nézve nem érdekes, az az iskola dolga: a' philosophia' köre tehát az élet.“ — És így a' philosophia nem iskola dolga, — és a' mi a' magános és társas életet nem érdekli, az a' philosophia' körén kívül esik; oda esnek mind azon felségesb nemű ideák és ismeretek, mellyeknek e' nyomorú bakaraszny i életre nézve praktikus hasznokat nem vehetjük. Valóban szegény nézete van így a' philosophiának, 's megvallom, hogy én öneszem' vágya 's ösztöne, és ezen dicső tudomány' hőseinek némi ismergetésök után a' philosophia nevezete alatt egészen más valamit értettem mind ez ideiglen. Fő tévedésnek tartom mind a' birálóban, mind a' biráltban, hogy a' philosophia' történeteiben Kantot tartják non plus ultra-nak, kin tul menni egynek tartják a' philosophián tul menéssel. Minden philosophus tiszteli Kantot, mint a' maga korának nagy emberét, 's nagyot a' jövendő kor előtt is; de ismer nagyobbat is, ollyat pedig — legalább egy valódi philosoph — egyet sem, kiért minden más nézetűeket bohóknak 's örjöngösöknek kiáltson. Illyet csak az tehet, ki a' philosophiának valódi szellemét egyáltalján fogva nem ismeri. Nem tagadom én Heténynek sem egyenes lelkét, sem tudományos ismereteit; megengedem azt is, hogy ő „sokat és jól gondolkodott;“ de ebből még nem következik, hogy a' philosophiáról gondolkodott. Legalább nem erre mutat az, hogy Kantot 's ennek kedvéért szegről végről még Sokratest, Orpheust, Cicerót és Horatiust a' bölcs nevezettel megtisztelvén minden más nézetű philosophusokat attól megfosz-

tott; Berkeleyt, Hobbest, Hume-t, Rousseaut simpliciter bohóknak; Fichtét, Schellinget, Hegelt ábrándosoknak declarálja, „kik' nézeteit — úgymond — a' *jó tanítók* (!?) elégnek tartják tanítványaik előtt elbeszélni, hogy lássák (!) „*mi kicsapongó természettel bir az emberi értelem* (így!)." Vajmi derék philosophusokat várhatni azon boldogtalan tanítványokból, kik csak az ő jó tanítóik' gucsmoló anekdotálásaiból *láthatják* az emberi ész' legélesebb, legmélyebb philosophiai rendszereit! mert hogy a' Fichte, Schelling és Hegel' próbatételei ezek közzé tartoznak, azt, ha őket ismerjük, és igazságosok lenni akarunk, meg kell vallanunk, ha bár velek nem tartunk is, a' mi nem is szükséges. A' philosophiának az ész' teljesen szabad munkálatjából kell folynia; itt nem az a' sinórmérték: vallyon ollyan nézete van-é másnak is, mint nekem (mint Heténi akarná)? vagy vallyon lehetne-e minden iskolában kézi könyvül tenni? mint Kállay mondá Spinozára nézve, hanem ez: vallyon őszinte igazság-nyomozó lélekkel, 's a' dologba behatható ésszel jár-e a' körül valaki? mert illyenkor mindég nyer az igazság vagy egy, vagy más, vagy egyszer'smid több oldalról, 's ez a' fő czél a' philosopbiai vi'sgálatokban. Valódi philosophus soha sem lehet félszeg sectarius. Hiszen ha más philosophusoknak nem volna szabad önlátásukat követni: mi jusson lehetne az éppen csak nekünk szabad? Meg lehet 's meg kell rónunk a' hibás nézetet, ha állításunkat igazolhatjuk; de minden másként gondolkozókat bohóknak, ábrándosoknak állítani, leglágyabban kifejezve is, valóságos philosophiátlanság.

Ezen hibás nézetből származik Heténynek 's vele együtt Kállaynak egy másik fő tévedése, melly szerint ők a' philosophia' lényegét és czélját annak alkalmazásával egybezavarják. Nagyon hitvány 's megvetésre méltó ember volna, ki tagadni akarná,

hogy ismereteinket, 's ezek közt philosophiai ismereteinket is szükség az emberiség' minden oldalu elébbvitelére 's boldogítására alkalmaztatnunk. Mint földi embereknek és társaság' tagjainak mulhatatlan szent tisztünk ez mindnyájunknak; de ebből éppen nem következik, hogy maga a' tudományos philosophia is csupán e' szük 's mulandó körben határozódnék. E' világi léten kivül birunk mi egy fentebb nemű léttel is, és a' philosophiának, mint szinte a' vele rokon vallásnak, épen az fő czélja, hogy bennünket a' föld' porai felül eredeti dicsőbb honunkba felemeljen; a' philosophia az igazságnak fáradhatatlan nyomozása, — a' vallás a' hit és kegyes érzelmek által. A' magános és társas élet' szépítése itt e' földön, szép dolog és szent kötelesség, de ennek körén felül nem emelkedni ama mennyei sugárzattal, az ésszel felruházott embernek, nagyon lealázó dolog, — ábrándosságnak nevezni azt, nagyon ártalmas tévelygés. Heténi a' transcendentismust, mellyet csúfosan, de igen szerencsétlenül áthágcsálásnak nevez, üres speculatiónak, porlepte tudósoknak való álomhüvelyezésnek állítja, 's azt mondja, hogy ez volt a' philosophia, e' dicső tudomány' mivelőinek örökös hibájok, mellynél fogva annak sem alapját, sem körét jól nem ismervén, a' tudománynak, saját és köz értelmi miveltségnek, 's magának az ezekből folyó közboldogságnak is sokat ártottak.

(Folytatása következik.)

Szalabéri.

VI. Kötet Foglalata.

I. Értekezések.

1) Plánder Ferencz. Göcseinek esmérete. 3. lap.

2) Kiss Károly. Rhodus szigete. 34. lap.

3) Fejér György. A' Vaticanumi Levél- 's kézirat-tároknak 's néhány Magyarországot érdeklő okleveleknek, 's irományoknak esmertetése. 41. lap.

II. Literatura.

A) Hazai Literatura.

Birálatok a' magy. tud. társaság által 1832-ben kitűzött és 1834-ben ismételt historiai kérdésre beküldött pályamunkákról; írta Czech János, a' m. t. társ. rendes tagja. 73. lap.

B) Külföldi Literatura.

Könyvesmértetés.

A' szólamról és beszédről, illy czímű munka után: Handbuch der Physiologie des Menschen für Vorlesungen von Dr. Joh. Müller ord. öffent. Prof. der Anatomie und Physiologie an der kön. Friedrich Wilhelm-Universität etc. etc. zu Berlin etc. etc. Zweiten Bandes 1-te Abtheilung — der Speciellen Physiologie Viertes Buch — Von den Bewegungen, von der Stimme und Sprache.

Különbféle.

(Koszorú az 1838-dik eszt. VI-dik Kötethez egy ív.)

Azon Tudós Férjfiak, kik e' Tudományos Gyűjteményt alkalmas munkájikkal elősegítik,

tőlünk mindenik nyomtatott ívnyitól négy forinttal tiszteltetnek-meg ezüst pénzben,

tsak arra kérjük a' Tudós Irókat, hogy a' beküldendő munkák közhasznu tárgyat foglaljanak magokban, tökéletesen kidolgoztassanak 's tisztán, csínosan és hibátlanul leirassanak; bizodalmasan kérvén egyszer'smind a' T. T. Irókat, hogy Munkájikat *egyenesen hozzánk Alólírtakhoz* utasítani méltóztassanak.

E' Gyűjteményből minden hónap végével egy 8—9 ívnyi Kötet, jelenlévő formában, és boritékban adatik ki, mellyre itt helyben, vagy alkalmatosság által elvitetve 5 fl. 36 kr.; postán elküldetéssel pedig 7 fl. 12 kr. pengő pénzben az Előfizetés.

Pesten, Junius 1838.

Petrózai Trattner J. M.
és
Károlyi István m. k.
A' Tudományos Gyűjtemény'
Tulajdonosai 's Kiadóji.

PESTEN,

PETRÓZAI TRATTNER J. M. ÉS KÁROLYI I.
TULAJDONA, ÚRI UTSZA 612.

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY 1838.

22dik esztendei folyamat.

VIIdik

VAGY JULIUSI KÖTET.

A' Pápai Casinoé
és Koszoru

E' Tudományos Gyűjteményben közöltetnek:

I. Olly eredeti, rövid, 's tudós Értekezések, mellyek Magyar ország physikai, geographiai, természet-históriai, történetbéli 's polgári állapatjának bővebb 's bizonyosabb esmertetésére, a' magyar nyelvnek keletére, tulajdonságainak fejtegetésére, írása módjának meghatároztatására szolgálnak; mindennemü természeti, históriai, philosophiai, mathematicai (mennyiség tudományi), erköltsi tudományokat terjesztenek, gyarapítanak, 's tökéletesítenek, a' szép 's kézi müveket, gazdálkodást, kereskedést tárgyazzák, közlik, 's előmozdítják; a' helyes, és okos nevelést intézik; Hazánkbéli és külföldi derék Férjfiaknak 's Aszszonyoknak élet leirásit magokban foglalják.

II. A' magyar országban kijött, vagy akárhol, de Magyar országot érdeklő, vagy Magyarok által iratott újabb könyveknek, 's míveknek esmertetései és vizsgálatai 's a' külföldiek vizsgálatainak kivonásai is, a' mennyire ezek a' tudományok 's művészségek előmenetelét, 's ezzel a' közhasznot, és az elmének tekéletesedését eszközlik.

III. Tudománybeli Jelentések, megczáfolások 's igazítások, eredeti ókleveleknek kivonásai, jutalomtételek, jutalmaztatások, találmányok, intézetek, előléptetések 's megtiszteltetések, kihalt tudósok' és irók emlékezete, régiségek, jelességek, tudománybéli kérelmek, új művek, új könyvek 's több e' félék iránt.

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY 1838.

VIIIdik KÖTET.

22dik esztendei

Folyamat.

A' Cs. és Apost. Királyi Felség kegyelmes engedelmével.

Pesten,

Trattner-Károlyi tulajdona,
uri utcza 612d. szám alatt.

I. Értekezések.

1.

Vázolatok az Opera' theoriájából 's történeteiből.

Kállay Ferencz
akad: rendes tag által.

Venimus ad summum fortunae — — —
Psallimus — — Achivis doctius
Horatius Epist L. II: ep: 1-a.

Első Rész.

Az Opera' Természetéről.

Két út vezethet az opera álladalmának vagy is egész mivoltának közelebbi megismerésére, ugymint az észszerülegi és gyakorlati út; amaz az opera' theoriájával, ez utolsó a' divatba jött praxissal foglalatoskodik. Szükséges mind a' kettőre figyelmezni annak, ki helyesen akar ítélni a' tárgy felett, nevezetesen színészeti tekintetben igen jó tudni, mennyiben felel meg a' divatos szokás theoriai kívánatoknak, viszont hol kell a' feszes theoriának nemzeti, éghajlati, nyelv' és müvészeti kifejlés' különös és koronkénti sajátságaikhoz simulni.

Az opera Rousseau' magyarázatja szerint dramatizált Lyrai előadás, mellynek czélja a' szép mü-

vészetek' bájait indulatos munkálkodás' képeiben egyesíteni, 's kedves érzések' felgerjesztése által részvételt és ámulást (illusio) okozni. 1)

Ha meggondoljuk azonban, hogy a' *részvétel* és *ámulás' okozás* nem egyedül és kirekesztőleg csak az opera' czélja, hanem azok más szinmüvekkel is közösök, ha viszont más oldalrol azt is fontolóra vesszük, hogy minden operának két lényeges része van, mellyek annak characterét tökéletesen elhatározzák, ugymint a' *musikai* és *drámai textus*, sokkal határozottabban és rövidebben mondhatjuk, hogy az opera nem egyéb mint *musikára vett dráma*, mi úton annak egész mivolta egy két szóban kivan meritve.

Nagy versengésre adott okot a' hang' és drámai mű egymáshoz való arányjok, mihelyt az opera' lábraállása által a' kettő szorosabb kapcsolatba jött egymással.

Az olasz föld, hol az opera termett, gyakorlatilag a' hangmünek adta az elsőbséget, 's az onnan kiárasztott divat más országokban is utánozást szült, ugy hogy a' *drámai* munek belső becsére majd semmi tekintetet sem forditottak, ha bár a' theoria nem szünik meg máiglan is a' szokás' daczára mindegyre hason jogot követelni az utolsóra nézve is, de ugy látszik minden siker nélkül, mert eddigelé legalább az olasz izlés majd mindenütt fő parancsnokságot gyakorol az opera szinházban.

Ez az idomtalan arány a' hang és drámai mü köztt ártott, 's mindegyre ártalmas befolyást gya-

---

1) Vo'taire' versei az operával csak nem mind ezt tudatják velünk.

„Les beaux vers, la danse: la'musique
„L'art de tromper les yeux par les couleurs
„L'art plus heureux de seduire les coeurs
„De cent plaisirs font un plaisir unique.

korol a' jó izlésre, sőt magok a' hangmü költemények is szenvednek alatta, mert az olasz módi csak a' *brillantot* vadászsza az énekben szintugy mint a' musikában, a' belső tartalom előtte semmi, a' külső szin ellenben minden. Ha a' külső érzékekre, szemre — fülre behatással volt az előadott opera, ha czikornyázott énekek, lármás musika, (à la Rossini — garganum mugire nemus et mare tuscum) tündéres festések vagy diszitmények elbóditják a' nézőket, a' czél el van érve, a' közönség nagy része ki van elégítve, a' cassa megtelt; senki sem kérdezi továbbá vajon a' sziv és a' gondolkodó lélek kivoltak é elégitve az eljátszott darab által? vajon a' nemesb éldelés miért maradt el? volt é a' hangmünek belső becse, valódi charactere, öszvehangzó rendes menetele, tisztán fejezte é ki az érzéseket? Mind ezekre az olasz módi nem ügyel, az utánozók szintugy nem ügyelnek, mert hiszen a' brillantos szemfényvesztés eléteremtetett, a' torok és az ujjak sebes készségre szert tettek, a' fülnek, eleget harsogtak, a' nézők viszsza tapsoltak, és igy mind a' hangászok mind az eljátszók czélt értek. Nem minden ok nélkül mondta 14 évvel már ez előtt Mosel, hogy ma csak a' *külső ingert* keresik az operában, a' minek pedig mellékes dolognak kellene lenni. Igaz ugymond hogy ha illy bárdolatban hangmü költeményeket nehányszor jól vagy rosszul elhegedülnek, jól is lakik az ember velek, 's megunja, de az semmit sem tesz a' dologra, mert legio a' számok az illy musikai rakéták' készitőjinek, alig aludt egyik ki, már másik repül fel, melly szintolly hamar elenyészik, mint az előtte felrepült. Hangok! csupán hangok, édes és zörgő hangok, mindenek felett pedig igen sok hangok kellenek ma, de azoknak egybe kötésére, menetelekre, czéljokra senki sem ügyel már; a' musikl mellett még gondolkodni és belső nemes éldelettea

eltelni, a' már nagyon is alkalmatlan időlog volna. Ez okoknál fogva útálta meg Müllner Adolf is az operákat, azt állitván, hogy azok müvészségből és esztelenségből kevert tojások, 2) ez okokból félnek ma is sok jó theoretikusok, hogy az elhatalmazott kedvencz operák végre elölik a' drámai literaturát, mert már eddig is sok kárt tettek a' poesisben, azt az előmenetelben akadályoztatták.

Az ismeretes dráma iró Collin Henrich tanúságosan fejezte ki magát e' félelem tekintetéből, mellyet ő még ideje koráninak tartott. Mig az énekes — ugy mond — a' néző játékot mellékes, ellenben az éneket fő dolognak tartja, mig a' hangmüköltő a textust csak musikai alapnak, nem pedig olly derék testnek tekinti, mellynek szép es átlátszó öltözetjéről neki kellene gondoskodni, mig az opera irók a' hangmüköltők' szeszéjeiktől függenek 's phantasiai festések helyett legfőlebb is hideg rázta álmokat tüntetnek elő, addig nincs mit félni a' dráma' hanyatlásától. De ha egyszer a' dolog annyira érhetnék meg, hogy az opera' mind azt adhatná, a' mit a' dráma ád, 's a' mellett még gazdagabb 's magasb éldelést is nyujtana, ugy nem lenne okunk e' gazdagabb változáson búsongani. Azt hiszem — folytatja Collin, hogy a' drámai müvészet, ha gát nem vettetik előmenetelében, a' tökély' e' tető pontjára el is fog jutni, mihelyt a' musika csupán csak az érzés' igaz és szép kifejezésében mint saját elemében él, 's le hull róla mind az, a' mi nem oda tart, a' fölösleges kinövés; más oldalrol az énekes is észrevehetetlenül szinészi rangra emelkedik fel, igyekezvén az érzések' és indulatok' valódi szép kifejezései által egyedül a' közkedvet megnyerni:

---

2) l: Vermischte Schriften von Müllner 1-ter Band: S. 50—183. Stuttgart und Tübingen 1824.

ekkor, és csak ekkor, talán 100 év' haladta után fog be állhatni az a' szép időkor, mikor a' dráma és opera öszveolvadhatnak, 's a' görög szinpad olympiai fényében fog feltünni köztünk. 3)

E' biztató, szép reménységgel teljes jövendölése Collinnak azonban nem fog olly hamar sikerülni, mert 27 év tőlt el az ő halála óta, a' nélkül, hogy a' közeledésnek nyomai is mutatkoznának; de azért közlött észrevételei annyiban fontosok és tanuságosok, hogy figyelmeztetett a' theoria' követelésére a' hang és drámai müvek' egyeztetése felett.

Azon sok kérdések között, mellyek az opera ügyében előadják magokat, egyik az előlegesek közül, miért nyomta el annyira a' hangmü a' drámai költeményt? ugy hogy ez utóbbinak közönséges észrevétel szerint szinte semmi poétai becse nincs, midőn a' hangmüdarabok kidolgozására a' legnagyobb gondot, szorgalmat, hosszas időt és megfeszített elmét forditanak a' hangmüvészek, mint szintén az ének mesterségét is legmagosb nemü polczra fel hágtatták énekes oskolák és hang gyakorlatok által.

Ennek okát már az olasz nemzet' nyelvében, characterében, élete módjában, éghajlatjában kell keresni, mert köztök jött életre az opera, ma is ott virágzik legjelesben, 's más drámai dolgozatok ugy szólván ott nem is igen kedveltetnek.

Közönségesen tudva van, hogy az Olaszok már lakok déli helyzeténél fogva melegebb vérüek, tüzesebbek mint más északra lakó népek, az olasz föld mindég Europa' classicus földje volt, ezer áldást szórt arra a' természet el, 's azóta, hogy a' régi literatura ott először feléledt, a' római szent szék 's több herczegi udvarok ápolgatták a' szép

3) Collins Sämmtliche Werke V-ter Band.

müvészeteket, Europa' mas részeiről is oda utazgattak a' tudni és tanulni vágyók, ugy annyira, hogy egy országot sem látogattak meg olly sürüen és számosan a' külföldiek, mint épen Itáliát, mellyről több utazási leirások készültek, mint öszvevéve Europa' minden más részeiről.

Ez a' gyakori látogatás, Rómának nagy hire és neve, az olasz föld' dúzs és kellem teljes fekvése, és az ott öszvehalmozott régiségek és másutt nem látható kincsek, végre az olasz nyelv nyájas melódiai hangzása, melly az énekre olly alkalmatos, 's az által a' fülre és érzésekre kedvesen hat, lehetlen hogy nagy befolyást ne gyakoroltak volna más országokra, mellyek valamint a' keresztyén vallást, ugy a' tudományosság és szép müvészetek' első zsengéjit is egyenesen az olasz földről kapták.

Az olasz nemzet természeténél fogva már ingerékeny, mind az a' mi a' külső érzék eszközeit hirtelen mozgásba hozza, felinditja, tetszést nyer nálla: a' változást, mint változtatást egyaránt keresi, vadászsza; politicai létében, characterében hason könyüséget, átmenetelt, csapongást fejez ki, mellyek müvészeti éldeletében mutatkoznak. Valamin, huzamoson és sokáig gondolkodni, a' dolgok' első elemein rágodni, feszült philosophémákat száraz elméleteket előállitani az Olasznak sem humora, sem tehetségi ereje meg nem engedik. Egyedül élni, a' jelennek élni, képzelt és való örömérzések közt a' világot átélni minden heves és forró vér alkotóaknak, és igy az Olaszoknak is legkitünőbb buzgalma, utolsó végczélja. Innen lehet már az olasz poésisnek, énekésnek és musikának sajátságait is világi körökben kimagyarázni: édes epedés, lágyan ömlő hangok, boldog vagy kétségbeesett szerelem érzések, futékony tüz rajzolják egyiket mint a' másikat; fül harsogtatások az énekben mint a' musikában, szem

fényvesztő mutatványok a' szinpadokon inkább az ujabb időszüleményei, hogy a' régibb jó izlés, a' studium lassanként feledékenységbe mentek, a' valódi költők és virtuos hangmesterek' száma mind inkább inkább megfogyatkozott.

Ének és musika kellett az olasznak elejétől fogva, két fő eszköz az érzések' kinyomására, a' sympathia kölcsönös tudatására, azért legtöbb mesterséget ezekre forditottak. A' legszebb *alt* és *tenor* hangokat Olaszországban lehet hallani, 's már maga a' természet is gondoskodott az Olaszokról, jó mejjel és torokkal felruházván őket, melly két organumnak koránti kifejlése, gyakorlása, a' szelid éghajlat kedvező behatása által az olaszok e' tekintetben más nemzeteknél mindég fölebb fognak állani, 's egy könnyen az elsőséget nem fogják idegeneknek átengedni. Az olasz föld, mint az ének' és musika' hazája mindég hires volt oskolájirol, hol a' serdülők nagy mesterséggel és sok csinnal tanitattak.

Palästrina, *Pistocchi*, *Bernacchi*, *Pasi*, *Brivio*, *Peli*, *Porpora*, *Scarlatti*, *Durante*, *Pergolese*, *Sacchini* 's más nevek az olasz oskoláknak mindég csillogó fényei lesznek.

Az isteni tisztelettel egybekapcsolt karénekek és hangászat voltak első bölcsőji a későbben kifejlett világi műdaraboknak. Különösön Rómában és Velenczében hév tüzzel pártoltatott a' hangászat, honnan az Nápolyba, Genuába 's más városokba egy más után kihatott, ugy hogy Schubert szerint egész Olaszország nem soká *concert teremmé* vált, melly más Europaiakat is magához édesgetett, mert csak ott lehetett jó musikát 's kivált szép éneket hallani.

A' XVII-dik században kezdett a' templomi musika' oldala mellett a' világi nagyobb tökélyre emelkedni, Velenczében adták 1624-ben az első

rendes operát, melly annyira megtetszett 's elterjedt, hogy nem győztek a' költők eleget irni az aztán sóvárgó közönségnek, 's évenként 40, 50 opera jelent meg; a' hangmüköltők vetekedtek egymással a' musikai textus készitésben, melly versenydüh számba sem vette a' poesist, mert főczélja volt tetszeni a' közönségnek, tapsot nyerni, a közönség pedig soha sem aggódott a' dráma becséről, annak ének, mindenek felett mesterkélt ének kellett, melly csiklándozza a' fület. Igy lett aztán, hogy a' theatrális éneknek minden egyéb alárendelte magát, maga a' melodiai egyszerüség is buja sarjazattá vált: a' poétai velős kifejezések' hiányát uj meg uj fül csiklandozásoknak, az érzés' mélységet és a' szivre hatást sebes hangváltoztatásoknak, 's minél több uj consonantiaknak kellett kipótolni, melly divatos csak a' külső inger után esenkedő izlés' más országokban is annál könnyebben elterjedt, mivel Olasz országban legelébb fejlett ki a' musika, ott jutott legfényesebb erőre, azért az olasz müszók is europai közpolgárságot nyertek. Sokat tett az is az éneklés valódi természetének megrontására, hogy férjfi sopran hangok hozattak az olasz theatrumokon divatba, melly a' drámai characterek' kifejezését lehetetlenné tette, mert még a' hősök' szerepét is sopran énekesek adták, 's a' publicum azzal nem gondolt, csak hogy a' hangban gyönyörködhetett.

Ha a' drámai izlés sokat szenvedett is ez úton az olasz izlés által, más részről megkell vallani, hogy az énekhang' kifejlésére és ékesitésére sehol anyi gondot nem fordítottak mint Olasz országban, hol az mestermüi (technicai) tekintetben a' legfelsőbb pontig emeltetett.

Sokat tettek erre a' musikai conservatoriumok és énekes oskolák, mellyekben bizonyos müvészeti fogások, hangczifrázások mellett a' tiszta hangképezés' szabályai is rendszerbe vétettek. Hozzá járult

mindezekhez a' jó énekesek' gazdag megjutalmazása, mert az egész ország szomjúhozta a' jó énekest, 's minden városnak theatruma van, hol alkalmatosságot talál a' müvész magakimutatására.

Azonban közönséges észrevétel ma már, hogy az olasz izlés hanyatlott az éneklés' mesterségben is, a' régi oskolák' szabályai feledékenységbe mennek, vagy legalább azokkal nem sokat gondolnak. A' mi hajdan hoszszas studium' gyümölcse volt, ma azt improvisálni akarják, talentumot pedig improvisálni magában már nevetséges dolog A' *messa di voce* — irja Fetis — vagy is az a' mesterség, mellynél fogva a' lélekzetvétel a' hang' kiömlésével — ez utolsónak észrevehetetlen csorbasága nélkül ugy egyesülhet, hogy a' hangereje az organum minémüsége és mej' állapotjához képest lassanként kifejlődhetik — ez az éneklés' első alapja — hajdan több évi tanulást kivánt az Olaszoknál: Porpora hat esztendeig tanitotta Caffarellit az első elemekre 's ugy bocsátá el magától, 4) de ma trillák, ki czikornyázott rouládok, vagy is a' melódiai fő hangok' mesterkélt feldarabolásai önkényü változtatásokban kellenek a' sokkal fontasabb kifejezés és hang' tiszta kiejtés helyett Bécsben — ugymond *Mosel* — *Rossini* és *Catalani* hozták be az olasz földről az ének' és igy az emberi hang' lealacsonyitását a' musikai szerszámokhoz, még a' dilettansok is szégyenlenek már Mozart, Weber, vagy Schubert után német dallokat énekelni, mindenki ha még annyira avatatlan is a' legkedvenczebb olasz operák' áriájiban akarja magát fitogatni.

De nem csak az éneklés vesztett régi tiszta kellemetes fényéből, hanem magok a' musikai hangszerkesztések is naponként szárazabbak, melodiát-

4) La musique mise à la porte de toute le monde Pàr M. Fétis Paris 1830.

lanabbak lesznek. Rochlitz — egyik a' legméltányosabb birálók közül különösen panaszkodik a' Németek e' musikai lelkiszegénységekről; „az ujabb szerkesztések nagyára — ugymond — megelőzik a' régieket a' gazdagabb és nyomosabb foganitásban, (executio) a' formák' ügyesebb kezelésében, gondosabb hangszeresitésben (instrumentation); ellenben sokkal szegényebbek melódiai találmányokban, ideákban és gondolatokban, mellyeknek kifejezésében is járatlanabbak, szóval kevésbé eredetiek, jelentésök, kifejezéssel teljesek: bizonyos monotonia ömlik rajtok el, melly a' soványságtol nem messzire jár, a' mit szembetünő mechanicai vagy pedig felette mesterkélt segéd eszközökkel, millyenek p. o. a' változékony fülharsogtató modulatio, lármázások, módnélküli bőszerszámozás, nehéz figurák, elpalástolni hijaba akarnak, mert a' külsőt a' legkülsőbbekkel eltakarni lehetetlen 5)

Mit mondjunk most már arra, ha a' lármás Rossinit Stendhal az égig magasztalja, 's Gluck-ot — ezt a' franczia opera ujjá teremtőjét számba sem veszi? — Rossini! és Gluck! mi nagy különbség a' kettő közt! A' pesarói hangmesternél, mint Nápolyban egy lelkes criticus mondotta — szünteleni hatásban és munkálatban kell lenni mindennek, a' mit sipolni fogni, ütni, vonni lehet, minden tekintet különbség nélkül arra, valljon csak egy han-

---

5) Für Freunde der Tonkunst von Fridrich Rochlitz 2ter Band Leiptzig 1825. a' negyedik vizsgálatban, hol Mozart szerkesztése módjáról beszél. Itt mondja még e' fontos szókat is el „Jedes Äusserste gewöhnlich angewendet, wirkt nicht als ein Äusserstes, sondern nur als ein Gewöhnliches; jedes Äussere sättigt bald die Sinne, und gesättigte Sinne verlangen immer noch schärfere Reize: diese aber herzuschaffen, wehrt endlich die Natur, denn nur der *Geist ist unendlich*, und *das Gefühl*"

got vagy egész chorust kell é kísérni 'a' musikának; az illy menydörgő jancsáros musika alatt lehetetlen hogy az énekesek' mellye és tüdőjök a' sárt sokáig kiállhassák; mikép lehetetlen szünteleni torok' trillázás mellett grandios terjedelmes éneket adni. (canto spianato) — Más oldalrol a' drámai musika csillagának *Gluck*nak feljelenésére belső öröm nélkül viszszatekinteni sem lehet! — Ő — ugymond Castil Blaze — a' vakoskodás és hitetlenség' fátyolát villám' módjára hasitá egyszerre kettő, 's Iphigeniájával leirhatatlan enthusiasmust fejtett ki a' franczia opera házban, melly uj fordulást adott a' dolognak. Mint a' nagy Corneille — meghomályositá vetekedő társait, 's vele többé a' leghiresebb sem hasonlithatá magát öszve. 6) Gluck nem állapodott meg annál, hogy a' drámához méltó musikát alkotott, gondja a' játszókra, énekesekre és hangászokra is kiterjedt. A' franczia orchester rosz állapotban volt Gluck' fellépte előtt, az *ut*, *re*, *mi*, *fa* vezette egyedül a' hangokat, magában már a' személyezetek' csoportja chorus volt, a' játszók egy része minden élet nélkül, mint maga a' musika is, mellyet énekelt, más része pedig karjával és tüdővel igyekezett felmelegiteni a' szomorú és nehéz menetelű psalmodiat, 's egyéb hideg vette dalokat. De felvillogtatta az uj Prometheus fáklyáját, 's az állókép szobrok megelevenültek. Az orchester' hangszerei teljes érzetüek öszvehangzók lettek, érzékenyitő vagy borzasztó hangjaik az actióhoz simultak, hogy annak hatását, neveljék; eltanulták a' játszók is, hogy igaz, erőteljes actióra a' nyomos kifejezésekkel dús musika' érzése önként vezeti őket. A' kar énekesek szintugy bámultak magokon, hogy mozoghatások által ismét játszók lehettek, 's a' tánczoso-

---

6) De l'Opera en France. 2. Volum. Paris 1820. a' bevezetésben.

kon, kik addig mindenek voltak a' szinpadon, fellyül kerekedtek. Rendkivüli következése volt ez uj látománynak. Most először történt az, hogy a' musikai tragoediát is szakadatlan figyelemmel 's nevekedő részvétellel kisérték a' nézők kezdettől fogva végig, hogy még a' szinfalak mellett is könyeztek, 's a' terem harsogott a' bámulásig kielégitett hallgatók' örömzajától. Mennél többször adták ugyan azon egy darabot, annál inkább tódult a' nép az opera házba. Természetesen Gluck-nak is támadtak irigyjei, 's épen a' köz enthusiasmus miatt, mellyet támasztott; de az nem csuda, mert hiszen csak a' középszerüség nem tarthat az irigykedőktől, de a' publicum' miveltebb része, az idegen és honi hangmü költők Gluck-nak álló szobort emeltek. Hatalmas példa arra, hogy a' teremtő genie a' közönség' rosz izlését is mefordithatja, ha annak az *igazat* és *méltót* igazsággal 's méltósággal nyujtja. 7)

Mi törpeségben jelen fel az ujabb modoru Rossini a' régi velős Gluck mellett! Stendhal' magasztalásait Mosel tönkre tette; lássunk mindenikből valamit, mert a' külföldi nyomozásokbol kell az egykori magyar opera iróknak is a' szükségest eltanulni, ha ugyan csak magyar szinházunkat eredeti müdarabokkal is gazdagitani kivánjuk.

Stendhal minekelőtte Rossini' érdemeit kiemelné, némelly jegyzeteket közöl az ének' és musika természetéről, mellyek magokban már alaptalanok. 8)

---

7) Arnaud Journal de Politique et de Litérature. Fevrier 1777.

8) Vie de Rossini par Mr Stendhal — németül kiadta Wendt hozzá adásokkal; 's megbirálta Mosel a' bécsi literaturai évkönyvekben 1824. Band XXVII: S. 230—253.

„Minden okos ember — úgy szól — saját szépséget keres mindenütt a' szépmüvészetben; a' musikában a' *hallás*, a' festésben, szobrászatban, épitésben a' *szem' gyönyör* a' főczél, mellyet ki kell elégiteni, a' fül a' musika, a' szem a' festés' országa." Ez az elv — felel Mosel — nem el fogadható, mert a' szem és fül csak eszközlő útak, mellyeken a' szép müvészetek az értelemre és szivre hatnak; a' festés, plasticai mü, architectura' munkásságai és hatások igen keskeny körüek lennének, ha azoknak hatalmát egyedül csak külső érzéki tehetségekre szoritjuk. 9)

Valljon akármelly olly festés, melly a' szemeknek eleven szinézeteivel hizelkedik, kielégithet é tökéletesen belső tartalmi becs nélkül? valljon valamelly álló szoborkép tetszik é csak azért, hogy formája kellemetes, ha tárgyához nem hasonlit is? valljon egy pompás épület gazdag czifrázatjaival czélt érhet é ha egyébként annak meg nem felel? A' legfényesebb szinézetü festés is mit ér, ha a' festés' és rajzolás' alapszabályai ellen mindenütt botlana a' festő, ha a' figurák' fejeinek hason vonalokat adna, 's egyiknek sem lenne meg a' maga saját charactere? tartaná-é valaki az illy darabot igaz münek csak azért, hogy kedvesen ötlik szembe?

---

9) „A' mái theatralis musikának első és főhibája, hogy nagyon mesterkélt, és philosophátlan, czélul tüzvén ki magának a' fül csiklándozást a' szív érzékenyités 's a' szók értelmének kifejezése helyett, a' mikben állana tulajdonkép az ábrázoló musika fő tiszte, 's ez máskép nem is lesz, mig a' természetest nem követik, az *igazat*, *nagyot*, *patheticumot*, *egyszerüt* számba nem veszik, ellemben gyermekijátékok, karikaturák 's hamis czifrázatok vagy cziczomák után esenkednek." Arteaga Le revoluzioni del teatro musicale italiano. II. 254. Mosel közlése szerint.

„A' musikának — irja továbbá Stendhal — az éneken kivül más czélja is van ugyan u. m. a' *felvett tárgy' kifejezése*, de ez amannak, alárendelt czél, 's ezután nem esenkedhetik olly igen, hogy magát érette feláldozza. Ha tehát a' hangmüvész valamelly szép poétai textust musikára vesz, ne szolgai módon járjon el tisztében, 's ne feledje fő kötelességét, ugymint a' *musikai gyönyörködtetést:* a' *kifejezés* a' második, az *ének* vagy is *musikai gondolat* első czél a' hangmüvészetben." — Ez állitmány ismét alaptalan, és fonákságot tanit, mert az éneket és kifejezést ugy adja elő mint két ellenkező dolgot, mellyeket nehéz egyesiteni, azért az egyiket a' másikért fel kell áldozni. Ha igy volna a' dolog, bizonyosan a' kifejezésnek a' melodia után kellene állani, de mi egyéb aztán a' melodia kifejezés nélkül, mint üres csengés?: a' jó énekszerző, kivált a' drámai, a' textusbol vonja ki a' melodiát, 's az illő kifejezés illyenkor elválhatatlanul kiséri a' kitalált melodiát, mint lélek a' testet, mellyet az megelevenit 10.)

Hogy a' két dolog' egyesitése nem lehetetlen mutatják Hayden' oratoriumjai, Mozárt' operáji, Weber' Freyschütze, Stadler' Jerusalem' megszabadulása; a' pedig magában értetik, hogy az illy

---

10) „Hogy a' musika érdekes legyen, 's a' lélekben a' musika által kitüzött érzelmeket felgerjessze, szükséges, hogy a' musika' minden részei egyesüljenek, a' *tárgy kifejezés* erősitésére." Rousseau a' franczia musika felett készült iratjában. Ezt tanitja Sulzer is „a' kifejezés teszi a' musika' lelkét, a' nélkül az csak gyönyörü bábjáték, a' kifejezés ád olly nyomósságot a' musikai beszédnek melly ellentállhatatlanul hat a' szivre." Igy Engel is (kleine Schriften: S. 97.) „Hihetetlen ugymond mi sok kárt tett legjobb hangászainkban is az olasz csengés, pengés, melly a' kifejezést semmivé tette nállok."

müvek-

művekben különösön ügyelni kell a' művészet' szabályaira, 's tisztán meg kell tudni itélni a' sokféle szellem' megszállásból mellyiket kövesse a' müköltő azt t. i mellyért az érzés és értelem egyaránt kezeskednek. 11.)

A' tragoediát, — irja viszont Stendhal — ha az jó, épen nem szükség énekelni, hadd beszéljenek a' játszók, pihenjen a' musika, melly ugy sem született szolgálatra" könyü erre is a' felelet, a' jó müvész nem szolgai módon követi a' textust; a' szókban rejtezett *értelem* helyett nem fog ő egyes szavakat kifejezni akarni, mert ugy csak eldarabolt, összvesen függő, énekre alkalmatlan, nehezen érthető melódiára tenne szert; ellenben ennél is nagyobb hiba volna, ha a' müvész épen semmit sem ügyelne a' textusra, akármelly melódiát, melly hirtelen agyában megfordult, elfogadna, makacsul megtartaná, ha bár a' textus foglalatja 's charactere épen ellenkezőt kivánnának, vagy a' felfogott melódiára nem találnának is. 12.) Az emberi

---

11) Voltaire irja d'Alemberthez „az értelem és érzés olly két dolog mellyeket soha sem kell egymástol elválasztani.

12) „Nagy része az olasz hangszerkesztőknek — irja Laborde — nem foghatja meg, hogy a' drámai musikát készitő alája van a' Poétának rendelve, 's hogy az operai musika csak akkor czélirányos, ha az segitő társ alakban kiséri a' poésist, mert fő tiszte a' Musák' nyelvének magasb erőt kölcsönözni De ők ez elvekkel nem gondolnak, mikép a' poétai textust sem veszik számba, egyedüli fő czéljok a' fülgyönyörködtetés, melly mellett a' szókrol, munkálatrol ámitásrol, és érdekről egészen elfelejtkeznek." Mosel, felhoz még több művészi itéleteket is, mellyeknek rövid közlése itt a' maga helyen áll „A' hangszerkesztők ugymond Wieland (versuch über das Singspiel) könnyen elfeledik, hogy minden musika, ha érzelmeket nem fejez ki, 's bizonyos be-

A Dunáninneni Református Egyházkerület PÁPA Könyvtára

énekben a' *szó* az első, a' *melodia* második hatásu eszköz, szólás vagy is beszéd szülte az éneket. Mikor Dávid szivemelő zsoltárjait hárfa mellett énekelte, Pindar és Anacreon odáikkal lyra mellett gyönyörködtettek, a' Bardusok énekekkel csatára tüzeltek, az első keresztyének' hymnusai az ég felé ömledeztek, a' Ministrellek és Troubadourok szerelem és hadi tetteket énekeltek, mindenütt és mindenkor a' szó volt fő dolog, a' melodia pedig arra szolgált, hogy a' szónak erejét 's hatását nevelje. Hijában mondaná valaki, hogy akkor a' musika azért volt a' poésis' szolgálatjában, mert még zsenge volt, 's koránt sem képeztetett annyira ki mint most. A' musika' magasb kiképeztetése csak a' foganitas (executio) tökéletesítéséré lehet befolyással, de az ének' természetes alapját meg nem változtathatja, mellynek a' hangszeres musika felett legszebb elsőbbsége épen abban áll, hogy a' poésist legmélyebben olvasztja öszve a' musikával, nem csak az érzésekre, hanem azok által az értelemre és szivre is hathat; midőn más oldalrol a' musikai szerszámoknak is meg van azon saját érdemek, minél fogva a' poésistől független, önál-

---

nyomást nem tesz a' lélekre, csak füleledel, hogy a' poésis és musika két testvér társ, 's egyesülve nagy a' hatások, valamint más részről az utolsónak függeni kell az elsőtől."

A' független hangmüvész Algarotti szerint hasonlit a' zsarnokhoz, mert csak musikájával akar tetszeni, az illy makacs, megátalkodott főnek semmiképen nem jut eszébe, hogy legnagyobb hatással akkor birhat a' musika, ha a' poesisnek szolgál, 's annak segéd társa "

Metastasio irta Chastellux-hoz, „hogy ha a' drámában felyül akar kerekedni a' musika a' poésison, magát is a' textust is megsemmisiti. Nagyon is szembetünő visszaság volna azt kivánni, hogy az öltözetre többet tekintet legyen mint a' személyre."

lásu figurált énekeket nagyobb tökélyel adhatnak elő, mint akár melly énekes, bár mi nagy hangkészséggel hirjon is a' torka.

Stendhal Rossini főbb érdemeit őt pontba szoritja, 1ször, musika hangmüveinek utolérthetetlen isteni ujságot tulajdonit: 2szor igen érdekesek, 's eredeti gondolatokkal rakvák: 3szor minden szerkeszményeiben főleg az ének uralkodik; 4szer nem hibázik a' kifejezés sem vig sem komoly darabjaiban, hanem ha ott, hol azt fel kellett az énekért áldozni: 13) 5ször, a' theoriai tudomány Rossininál nem zsarnokoskodik, szigorú törvényekhez rakás szabályazotokhoz nem köti phantasiáját 's a' lelkesedést, az ő tudománya inkább ismételt tapasztalatoknak, szembetünő izlésnek leánya; egy olly tudomány, melly akármelly oskola mesternél is megtanulható general bass' elveiből önként folyhat ki." 14)

Megkell vallani — felel Mosel — derék tacticus a' dicsérő, mihelyt olly hang szerkesztőt kell a' csillagokig emelni, kinek musikája merőleg a' hangok nyájas de minden jelentés nelküli játéka, ki a' kifejezésekkel keveset gondol, vagy azzal fonákul él, többnyire a' textusra való tekintet nélkül szerkeszt; kinek partiturájiban hemzsegnek a' tiszta hangszerkesztés elleni hibák, azért nem csuda, ha a' dicsérő szerint csak a' fülig terjed a'

13) De Gretry mást tanit „az igazság — ugymond — legfőbb dolog minden müvészetben, a' módi az ellen semmit sem tehet. Valamelly merész müvésztárs nehány szempillantatig fényeskedhetik ugyan, 's érdemes társait meghomályosithatja, de hamar elpirulunk majd megcsalattatásunkon, 's az igazságnak viszsza áll fényje."

14) Roussean irja musikai szótárában az opera alatt: „A' harmonia' szabályainak ismerete a' hangszerkesztésnek az alapja."

musika' országa, ha a' kifejezésnek nem tulajdonit sok hatást, a' musikát függetlennek hirdeti a' poésistől, 's végre még a' müvészet szabályait is haszontalanoknak sőt ártalmasoknak kiabálja. *Fuchs*, *Marpurg*, *Kircher* 's mások a' musikai hangszerkesztésről tanitó könyveket irtak, mellyek eddig tiszteletben tartattak. Weber Gottfried nem igen rég annak theoriájáról négy kötetet adott, 's mi nagy kár, hogy illy derek theoretikusok arra vesztegették idejeket, a' mi lelánczolja a' geniet? De hiszen *Pergolese*, *Piccini*, *Paisiello*, *Sacchini*, *Cimarosa*, *Händel*, *Graun*, *Haydn*, *Mozart*, *Naumann*, *Gretry*, *Mehül*, *Cherubini*, *Boieldieu* értettek ugy mint Rossini, ha még nem jobban a' musikához, még is a' theoria' szabályait nem vetették meg, a' phantasiát és lelkesedést azokkal egyesiteni tudták, de ám ezek a' hangmüköltők nem csupán a' fülre, hanem a' fül által az értelemre és szivre hatni törekedtek

Az igaz genie — jól irja Wieland — tiszteletben tartja és követi a' müveszet' szabályait, mellyeket teljességgel nem az önkény szült, de követéséből azért nem tetszik ki, hogy szabályoknak hódólt volna szándéka, sőt inkább a' szándékhoz simúltak a' szabályok, mellyeket ugy el tud leplezni, hogy csak a' felavatott, nem pedig a' laicus veheti azt észre, mert az utolsó mindenütt szabad phantasiát sejdit.

Lássuk most már közelebbről is mi kivántatik meg általjános tekintetek alatt egy jó operára, micsoda nehézségeket kellene legyőzni, hogy a' poésis egyensujba jöhetne a' musikával; a' nemzeti sajátságok müveltség' foka, nyelv' természete minő külön módositásokra szolgálhatnak okul?

Az opera mint mondottuk amphibiumi természeténél fogva egy különös neme a' szinpadi mutatványoknak, melly drámai és musikai poésisbol

van öszvealkotva, 's e' kettőnek szoros belső öszvekötetésén alapul az egymásközti viszonyos elhatároztatás. Valamint nem minden drámai dolgozat alkalmatos operai elő adásra, ugy a' musikai hangszerkesztésben is, mihelyt' operárol van szó, nem minden melódiai ötlemény elfogadható. A' dolog' tisztába hozására legtöbbet segit a' dráma és musika' természetébe betekintés.

Minden Poésist négy fő osztályra lehet venni, a' szerint a' mint a' költőnek fő czélja érzéseket gondolatokat vagy munkálatokat kifejezni, ez utóbbikat különösen vagy csupa elbeszélés vagy szemünk előtt folyó előterjesztés által.

A' most emlitett négy elemi formáknál fogva minden poesis vagy *lyrai*, vagy *tanitói*, vagy *éposi* vagy pedig *drámai* 15). A' drámai poésis' characterét a' munkálatok' egymás utáni kifejlése teszi, az épósét a' véghezvitt munkálatok' elbeszélése. Minthogy a' theátrum vagy köznézőhely legalkalmatosabb eszköz a' munkálatok eredetének, nevekedésének 's kifejlésének motivált 's öszvefüggő előterjesztésére, a' drámai poésis' fókörét theátrális előadások teszik, mellyeknek egyik neme már az' opera, egy olly szinmutatvány, hol a' játszó személyek nem folytatnak egymás közt beszédet (nem dialogisál-

15) Egyes költemény daraboknak ez osztályokba iktatása nem nehéz ha szemmel tartjuk a' főczélt, mellyet a' költő poésisében felvett magának: p. o. az Aesopus' meséjiről nincs kétség hogy az a' didacticai poésishez tart, mert fő czélja a' tanitás, az elbeszélés csak mellékes dolog. A' rajzoló, festő vagy leiró költemény nem tehetik külön osztályát a' poésisnek, mert a' leirás, festés csak eszközök valamelly más kitüzött czélra.

1: Deinhardsteint Bürger' Aesticája felett Jahrb: der Literat: XXXVI. B: S: 230.

nak) hanem csak énekelnek, és igy a' munkálat kezdettől végig ének és musika által adatik elő. Maga már az ének hangmusika, az az olly mesterség, melly a' hangok' szabályos egybeköttetése által érzelmeket fejez ki, és gerjeszt.

A' szerszámos musikát megelőzte az énekes musika, a' historia nem említ musika feltalálót, hanem csak musikai szerszámok' feltalálójit, a' szerszámos musikának is éneklés az alapja, melly természeti adomány, mihez csak később járult a' mesterség: mind a kettő, — ének és musika — csak a' belső érzések tolmácsai, mind a' kettőben fő elem a' hang; azonban az élő, lelkes organumu ember' hangja sokkal fölebb áll a' musikai szerszámok holt hangjánál, melly amazt csak utánozza. Fő dolog az énekben mint a' musikában a' melodia, vagy is az egymást követő hangsor, melly a' hangok magossága, mélysége, hosszaságok, 's rövidségek' felváltogatása által kedvesen lepi meg a' fület. A' hangok' melodiás egybeköttetése csak akkor lehet hathatós, ha a' különböző hangmozgások egyeznek a' belső érzések' kijelentéseivel: az öröm, fájdalom, szomorúság, eleven érzés a' nekik megfelelő hangokban fejezik ki magokat, mellyekben azok mint egy megtestesülnek.

A' melodia' alapjai a' rhytmus, a' musikai phrasisek' kerekdedsége, vagy is a' tactusok' bizonyos száma, és a' modulatio, vagy hangváltoztatás, melly a' hang' lépcsőzetet szülte, különben a' hangegyformaság unalmat okozna. Minden melodiának bizonyos érzést kell kifejezni, hogy a' ki azt hallja, reá is ismerjen arra, azért a' musikában is csak a' melodia az, mi magához vonja a' musikában járatlanokat, mert a' kiséret' hármoniája nem találja a' fület, nem hat rá. A' hangének' költés feladatja hát, a' tárgyhoz illendő melodiát kitalálni, mellyben az alap vagy fő tonus a' mindenkori kife-

jezéshez szabott modulatio által különb különbféle árnyéklatokban tünjék fel, rhytmusa által az egységet és különbféleséget fenntartsa, ugyan azért figyelmet gerjesztő légyen. Neveli a' melodia' erejét többféle hangoknak hármoniás egyeztetése ugyan azon egy műdarabban, melly a' hangoknak egymáshoz való viszonyainak ismeretén alapul.

Az opera egyik a' musikai hangmüköltemények' nagyobb nemei közül, melly több apró hangmü darabokat magában foglal, a' szerint, a' mint egy vagy több személyek külön vagy együtt énekelnek, mint a' dramatisált dialogusok is magány szólásbol 's társas öszve beszélgetésekből állanak. Az *aria*, *ariette*, *cavatine*, *arioso*, *duett*, *terzett*, *quartett*, 's a' t. karénekek és dalok meg meganyi apróbb különálló dolgozatok, mellyek az opera' textusához alkalmaztatva kellemetes változottságban fejtik ki a' munkálatot, 's mivel a' szerszámos musika egyesiti erejét az ének' hatalmával, lehetetlen hogy az illy szinmutatvány nagy behatást ne tegyen a' hallgatókra, mihelyt az érzések, mellyeket a' dráma alakja, a' munkálódó személyek' különböző helyheztetései kivánnak, valódilag és erőteljesen fejeztetnek ki.

Az itt kifejtett általjános nézetekből önként fejlik ki millyennek kell lenni a' drámai dolgozatnak, hogy az énekelhető musikára vétethessék. Megkivántatik a' költőtől, hogy poésisének lyrai szellemet adjon, 's olly drámai tárgyat válasszon ki magának, mellyben a' főmunkálat' menetele alatt egész a' kifejlésig külömbféle olly helyheztetései mutatkozzanak a' közbejövő személyeknek, mellyekben azok lyrai affectusokban 's az indulatok' minél több változékonyságaiban és lépcsőzeteiben tüntethessék ki magokat. Az opera' költeménynek tehát lyrai, az az énekelhető characterének kell lenni, a' musikának pedig a' poésisig kell magát felemelni, hogy az indulatok' és személy characterek' vál-

zékonyságait elevenen festhesse. Ez okoknál fogva azon drámai feszes szabályok alól fel van mentve az opera, mellyek egyéb néző játékokra megkivánják, hogy a' characterek hiv képekben, a' munkálat szakadatlan előmenetelben felfogva legyenek. Historiai és hérosi tárgyak, mellyek a' most emlitett két szempontnál fogva inkább értelmünket mint phantásiánkat foglalatoskodtatják, operai dolzatokra nehéz alkalmazatúak; ellenben románosok történetek, tündéres elbeszélések, szerelem varázslások, regényes hagyományok, boszorkányi igézések a' képzelődésnek széles országát nyitják fel, hol a' poésis, ének, és musika aetheri szárnyakon lebegve bájolólag gyönyörködtethetnek, 's velünk az alvilág' buskomoly képeit kevés időre elfelejtetik. Az opera' költőnek érteni kell a' musikához, ismerni kell annak természetét, 's választott anyagát ugy feldólgozni, hogy az, énekelhető szelleménél fogva a' hangászati mesterségnek utat nyissan olly saját kifejezésekre, mellyeket a' poésis egyedül nem teremthet elő. A' characterek' futólagos könnyü rajza, ellenkezéseik' idő és helyszerinti kiemelései, lyrai affectusok kitüntetése, egyszerü rhytmusok, érzést és phántásiát gerjesztő gondolatokkal főszempontok maradnak mindég az operai költeményben.

Jól lehet a' tragicumok operai előadásra ritkán alkalmatosok, még is gyakran megtörtént már, hogy hires költők' tragodiáji operékká változtattak át, (Semiramis, Iphigenia, Oedipus stbb.) miért *La Harpe* a' maga idejében szerfelett boszankodott. A' néző játékok' e' travestálása nagyon nehéz, és ritkán üthet jól ki, mert az operának más, viszont más a' néző játékok' természete. Meg a' románok' operai átöltöztetések is sok akadállyal jár, annál inkább bajos a' már kész tragodiát megcsonkitani, eredeti alakjából kiforgatni.

Az ismeretes *Fouque' Undine* czimü derék románjából Hoffmann hangmüvész' kérésére operai textust készitett, de a' berlini szinpadon minden következés nélkül elhangzott, minek okát Rochlitz a' travestálásnak tulajdonitja

Az olaszok ugyan megkülönböztetik az opera' nemeit a' komoly vagy vig humor szerint, melly az opera' költeményben uralkodik. A' nagy vagy komoly opera nállok *opera seria* a' vig tartalmu *opera buffa* nevet visel, amazt mondhatná az ember trágikai, emezt comicai szellemünek, de azért nem tiszta tragicum, sem nem tiszta comicum egyik is. Az opera seriában nincs meg a' tragicai egyszerüség, a' másikban a cselszövények nem olly öszve bonyolodtak, 's inkább az ugy neveztetett *groteske* és *burlesque* uralkodnak az utóbbiban, mint eszmés comicumok A' Franciáknál az különös, hogy nem az anyag, hanem a' külső forma határozza el az operák közti külömbséget. Nagy opera nállok az olly musikai szinjáték, mellyben kezdettől fogva végig énekelnek; vig opera vagy énekes játék pedig az, hol az énekeket beszélgetések váltogatják fel Ezen formás felosztás után *Medeát* és *Jósefet*, mellyekben a' dialogus szavaltatik, a' comicai operaházban adják, midőn másfelöl vigdarabokat, ha a' dialogus musikai recitativen alapul, a' nagy opera házban játszanak. A' Németeknél *operette* név alatt ismeretesek az énekkel vegyitett játékok, légyenek azok komoly vagy vigtartalmúak. Az olasz *intermezzok* egy más kissebb nemét teszik a' comicai operáknak, mellyekben csak egy vagy két személy játszik, 's a' nagyobb darabok' felvonásai közt adatnak elő. A' *melodrámákat* nem lehet operáknak venni, mert bennek igen keveset énekelnek, többnyire csak szavalnak, 's a' szavallatok is szerszamos musika által közbe vágatnak; 's ugyan azért ma már nem nagy kedvességben vagynak. Bouterweck

minden melodramai szerkesztést természet ellenének mond, mellyhez sem eleven munkálat, sem musikai egység nem fér, hol egyik a' másiknak útjába áll, 's complimentből egyszer egyik, mászor másik tér ki a' pályaútbol.

A' franczia *vaudevillek* vagy is apró könyüfolyamu népdalok. 1791 óta jöttek inkább divatba a' parisi vaudevilli theátrumban, mellyeket a' nézőjátékokba belészőnek. *Reichardt* a' német földön utánozta ezeket egyszerü musikai kiséret mellett, de kevés követőkre akadt.

Az opera' köribe tartoznak még a' *parodiák* és *quodlibetek*. Castil-Blaze szerint az opera' parodiázása abban áll a' Franczióknál, hogy a' már kész énekeknek uj szó textust raknak alá, mellynek foglalatja épen nem talál az eléhbivel; elég lévén a' musikai darab' characterének kifejezése az illy parodiában. A' Németeknél egész más dolog a' parodia, melly szerint ők valamelly ismeretes nézőjáték' tartalmát annak szellemével ellenkezőleg burlesqui fordulatokban dolgozzák ujra, vagy az énekes játéknak is gunymássát adják. — A' quodlibet olly dráma, melly ismeretes eredeti, vagy forditott, vagy pedig a' franczia értelemben parodiált áriákbol, duettekből, terzettekből, karénekekből van öszve rakva, 's egymás közt ugy öszveköttetve, hogy azokbol valami öszvefüggő munkálat áll elő.

Ezek vólnának az opera nemei, mellyekben kissebb vagy nagyobb terjedelemmel az ének és musika erőben, ellenben a' poésis eddigi tapasztalat szerint a' legnagyobb szegénységben mutogatják magokat; minek fő oka bizonyosan az olasz izlés, melly csak ének és musika után kapkod, a' poésist számba sem veszi, azért a' vándor olasz társaságokkal együtt karaván kodó *signor poeta* nem is egyéb mint szótagokat mérő, és rimelő, kinek magánál a' társaságnál is kevés tekintete van.

Miért az opera' textusok kevés kivétellel silány dolgozatok más oka az is, hogy a' költők nincsenek a' musika' természetével jól megbarátkozva; mert a' ki még jó néző játékot tud irni, abbol nem következik, hogy jó operát is készíthet: a' néző játékok' tulajdonságai mellett az operákban képekre, situátiókra, 's olly jelenésekre van szükség, mellyek musikai kifejezésekre alkalmatosok legyenek, a' magány és több hangu énekekre a' munkálat' meneteleinek kell okul szolgálni, hogy ne tessék ki, mintha csak az önkény rakta volna azokat csupán azért öszve, hogy legyen mit énekelni. Sokan ugyan azt hiszik, hogy a' silány textust, rosz verselést is kipótolhatja a' musikai inger, de ha nincsenek érdekes helyheztetések, festői hatások a' darabban minn fogja alapitani musikáját a' hangmüköltő? — Nem lehetetlen a' jó poésis' öszve illettetése a' musikával, mihelyt remek aestheticus költők szánnák el magokat opera irásra, melly úton ök még borostyánt aratni nem is iparkodtak. A' mi értelmi tiszta felfogás szerint nem foglal magában ellenkezést, annak foganitása nem is lehetetlen, csak az akadályok legyőzetessenek, mellyek hátráltatják a' dolgot. Eddig elé az olasz izlés' majmolása volt az egyik bilincs, melly elrettentette a' költőket az operai pályázattol. Megelégedtek az olasz operák' hibás forditásaikkal, mellyekben ugy is a' textus semmi, a' musika minden, 16) eredeti müveket irni nem nagy ingerek volt a' jobb költőknek, kik az uralkodó módnak nem akarták feláldozni a' köl-

16) Sokat igyekeztek ugymond Castil Blaze az idegen jobb operákkal gazdagitani a' franczia repertoriumot, de minden forditások 1754 óta 1805-ig ha bár legszebb musikai szerkezetüek is félre tétettek, mert durva nyelvek 's rosz stiljek miatt nem igen használhatók. —

tészet' szépségeit, tudván már előre, hogy bár mi gondal készült drámai darabjokat nem fogják a' hallgatók felfogni, megérteni, 's méltányłani, különben is a' musikai hangmü költő mindég nagyobb megjutalmazást reményhet, mint a' dramatikus iró. Rossini kedvéért 1823 ban nagy vendégséget adtak a' lordok Londonban, hol Othellojából egy áriát játszott csak el, 's két ezer sterlinget kapott jutalmul a' dúzs gazdag uraktol. Egy tálentummal biró operai hangmüvész — írja Weber — Franczia országban két jó darabbal a' bevételbeli részvételnél fogva mind a' fő, mind a' megye városokban, 's azon nagy tőkepénznél fogva is, mellyet a' musikai textust nyomtató fizet a' partituráért, maga és familiája' sorsát egyszerre 's egész életére jó karba teheti, midőn a' német hangmüvész legjobb munkájáért is alig kap annyit, hogy szüken megélhessen, mig másik munkájával kész lehet: itt irja a' többek közt *Voglerről* „ismeretes sorsa a' nagy embereknek, hogy életekben nem ismerik meg érdemeiket, éhel hagyják őket meghalni, halálok után pedig az éhes könyvárusok az egekig magasztalják.“ 17.)

Ha a' német földön illy panaszokat hallunk, mit szóljunk mi Magyarok, kiknek még állandó szinhelyünk sem volt mostanáig? a' mi Fridrikről az ángol Burney' emlékirataiban fel van jegyezve — hogy ez a' fejedelem az olasz operákat kedvelvén a' német énekeseket hallgatni sem akarta — „egy német énekes? igy szólott felkiáltva — hiszen a' lovam' nyeritésénél is épen ugy elmulathatom magamat“ e' nagy typus' apró nyomatjai jelenleg is köztünk feltaláltathatók.

17.) Hinterlassene Schriften von Karl Maria v: Weber drey Bände Dresden und Leiptzig 1818.

Franczia országban az operai hangmü költő, darabjának előadásakor mindég bizonyos részit veszi a' jövedelemnek a' mig él, sőt halála után is tiz evig családja osztozik e' jó tétemény ből; hogy ha több operáji kedveltettek meg, látni való mi szerencsésse teheti magát az illy müvész: azonban Castil — Blaze még e' rendezettel sincs megelégedve, 's a' jutalmat csekélynek találja. Okait maga igy hordja fel „Panaszkodnak a' franczia virtuósok' kevés számán, de az is sok az ország' segéd kútfelejeihez képest. Nállunk a' hangmüszerkesztés nem nagy nyereség, mert nincsenek köz intézetek, udvari hangász karok, hol a' talentummal biró tisztességes élelmet találna, melly jövendőre megnyugtatná,'s eszközül szolgálna, nemes foglalatosságának egesz tüzzel utánna látni. A' *Lalande*, *Haudimont*, *Giroust*, *Lesueur*' pálya utjain nem járhatván szemeit csak a' theátrumra kell függeszteni, de ott is minő akadályokkal minő cselszövényekkel nem kell küzdeni az ifjú kezdőnek? A' régibbek utjába állanak, kiknek már hitelek van; 's ha szinte elfogadtatott is müve, nem reménylheti a' jókori előadatást; mert husz, vagy huszonöt opera várják már előtte az eljátszást, 's a' sorbol ki nem állhat: a' királyi musika akademiánál pedig, hol az el fogadás történik esztendőben csak egyszer adnak operát, és igy ha a régebben beadattak közül fele félre tétetnék is, 's ujabbat nem csusztatnának be a' sorba, még is tizenkét évig kell neki várakozni az előadásra, nem is emlitve a' mellékes hátráltatásokat, millyenek a' koronázás, házasúlás, születés, revolutio, hadi győzedelmek, békekötés, mikor alkalmi darabok szoktak adattatni. Az opera' elfogadása is sok bajjal jár, mert a' franczia literátorok' jury-je itéli meg a' drámai textust, 's ha az el nem fogadja, bármi jó legyen is musikája, félretétetik, azért a' hang-

müköltőnek mintegy nyakába van varva, megvisgált, és helybehagyott textust venni fel alapul, a' mit viszont a' küldötségektől kikérni csak méltató ajánlások mellett lehet.“ 18)

Láthatni ebből, hogy Franczia országban is nehéz az arany hegyig eljutni, 's hogy itt a' poesist is emelni akarják, a' minthogy a franczia repertoriumokban több érdekes és becses dolgozatok állanak, mint az Olaszokéban, de ennek részben a' nemzeti sajátság az oka, mert a' franczia theátrum száz évvel az előtt már hogy *Gluck* és *Gretry* igaz drámai musikát vittek a' szinpadra, *Racine* 's *Moliere* által magos polczra emeltetett, a' nemzet megkedvelte a' drámai mutatványokat, midőn olaszországban megforditva ment a' dolog 's a' musika és ének jóval megelőzték egyéb szinjátékokat. 19) Nincs hát mit csudálkozni a' sok rosz operán, millyek kivált az olasz carnevalok' idején özönnel jőnek napfényre, 's öt vagy tiz hét alatt ujra feledékenységbe mennek: ellenben jó opera készitésre sok idő, húzamos studium, segéd tudományok' ismerete, a' már classicus munkákban jártasság, eleven phantásia, meleg érzés kivántatnak, 's az illy opera

18) De l' opera en France stbb chapitre XVI.

19) Franczia országba módizásból jöttbe az érzékeny játék, melly a' tragoedia és comoedia közt közép helyt foglal el. Ez az előadás' neme — irja Rennenkampf nem talál a' Francziák characterével, a' dáma ásitott mellette, mondván, melly érdeklő darab! — Ellenben a' Németeknél az illy nemü mutatványok kedvesek, Schröder és Jünger darabjai a' bécsi udvari theátrumban nagy hatással játszattatnak, mert azokban a' közélet és tiszta jószív mélységben és magosságban tükrözik vissza magokat, a' mi a' német characterrel megegyez. Azonban Iffland széles familiai festései, Kotzebue' siró darabjai már eltántorodások. A' franczia vigjátékoknak más czélja nincs mint nevettetni.

iró bizogyára csekély fizetésekkel, mellyekből alig élhet, nincs megjutalmaztatva. Tudja ugyan a' művész, hogy *becsület* és *dicsöség* a' müvészet' legfelső czélja, hogy mikor akár minémü világi ranggal egyesül az irói, költői, vagy hangmüvészi czim, ez utolsó az elsőt fényével elboritja, és senki sem kérdi, hogy vajon *Göthe* a' poéta titkos tanácsos, a' bölcs *Rochefoucault*, herczeg, a' hangmüvész *Marcello* velenczei senátor volt-é?; de a' becsület és dicsőség mellett — mondja Castel — Blaze — élni is kell a' müvésznek, mert az is fő dolog, különben a' hir névért ugy is eleget áldozik, mig magát a' pályaúton kitökéletesitheti, 's az akadályokat legyőzheti, mellyeket rész szerint a' studium, rész szerint a' világi cselszövények elibe gördítenek.

Az opera költemények' külső alakját illeti a' felvonások' száma, hajdan öt, ma rendesen három felvonásban készülnek, melly felosztás legczélszerübb is: ez elsőben a' munkálat kezdete, a' másodikban a csomózati bonyolodás, a' harmadikban a' kifejlés fognak helyt.

Egy felvonásúak a' musikai szerkesztésre nem kedvező müvek, mert azokban nagyobb képü és több hangu tökélyes haugmüveket, (millyen p. o. a' finale) nem lehet adni, 's a' hangmüköltőnek nincs is elég alkalmatossága talentumát kimutatni. Arra, hogy valamelly opera költemény előadásra elfogadtassék, megkivántatik hát az is, hogy külső szabásánál fogva is musikai productióra alkalmatos légyen, hogy a' melodia' versei ne nehezen 's keményen gördüljenek, hogy a' játszó személyek' száma azoknak characterei harmonia' kifejlésre okul szolgáljanak. Vigyázni kell a' költőnek, hogy egyes merész uj kép meg ne ragadja ugy, hogy azt tegye egész költeményeinek anyagul, a' mi legfőlebb egy jelenés' tárgya lehetne; mert miként a' két 's három személyre szoritott munkálat, ugy az illy kiterjesz-

kedés is nincs musikai hatásra számitva Chembinit gyakran rá szedte az illy textus, azért csak egy énekes játéka maradt meg a' franczia repertoriumokban.

Az opera második alkotó részét teszi az énekes musika, melly a' poesis' textusán alapul. A' jó musika nem hogy átolná a' szinpadi hiv előadást, sőt inkább kiemeli azt; az énekesnek legszebb módja van musika mellett érzést kifejező bájoló hangváltoztatásokban erőt és sok szinü forrasztást adni énekének. A' kisérő szerszámos musika eleveniti a' tagmozdulatokat, 's a' játszó még akkor is, mikor nem énekel, gondolatjait inkább megérteti hallgatójival. Legfinomabb allusióknak, legigézőbb vonásoknak kutfeje az operai musika, mellyben a' characteristicai melodiák, erős hangsújjal ejtett kifejezések' ismétlése vissza emlékezteti a' hallgatót az előbbi felvonások hason phrasiseire, az által a' jelen munkálatot öszveköti az elfolyttal, a' cselszövényt még inkább felvilágositja, melly vegyiték igen neveli a' dráma' érdekét, p. o. a' párisi vizhordó második felvonásában a' flóta tudatja velünk, hogy *Armand* a' hordóban van, mellyet *Mikeli* huz, midőn az első felvonásban énekelt ariájának melodiáját ismételi „megszabadult az ártatlan“ 20)

Még nagyobb a' musika' hatása a' karénekekben, a' csupa néző játékok e' részben nem vetekedhetnek az operákkal, mert azokban a' sokaságot egyszerre beszéltetni nem lehet zürzavar nélkül.

Fő dolog a' musikában mint láttuk a' *kifejezés*, de a' szerszámos musikának erre más eszközei nincsenek, mint a' fuvó' 's húros szerszámok' hangjai-

---

20) A' mik itt a' musikai hatásról, hangszerkesztésről, ének természetéről, foganitásról 's a' t. mondatnak Castil-Blaze, Mosel és Rochlitz' útasitásaibol vagynak kiszedve.

nak,

nak, sajátságainak, melodiának, és hármóniának külömb külömbféle öszveállitása: az eszközök azonban kevés számok és belső mivoltok miatt is nem képesek magokban az indulatok és érzelmek mindenkori tiszta rajzainak előadására, a' musikai kifejezés csak akkor lehet tökéletes, ha a' poesis is hozzá járul, 's annak el éneklése a' hallgató' képzeletét bizonyos ideához csatolja, mikor is a' musika a' versezetbe nagyobb hármoniát önt, azt varázs szinbe öltözteti, ki élesiti a' nyilat, mellyet a' költő énekes a' hallgató szivére vont-fel, s igy a' két művészet egyesülete mennyei nyelvet alakit A' hangmüalkotónak hát nem szabad a' textustol eltérni, annak poésisét' természetét ki kell neki előbb tanulni, hogy minden czélzatjaival megismerkedhessék, fogalmait elsajátithassa. Sokféle az indulatok' árnyéklata, alig észrevehetők a' lépcsőzetek, mellyeknek kifejezésében a' tévedés is könnyen megeshetik. Más kifejezést kiván a' királyné öröme, mást a' paraszt asszonyé, a' hős' haragjának egész más az accentusa mint a' köz katonájé

A' személyek' helyheztetésére is figyelni kell a' hangmüköltőnek, mert az is változtat a' kifejezésben: p. o. *Clytemnestra* és *Andromache*' érzelmei ugyan azok, de helyheztetéseik különbözők. Clytemnestra' fájdalmát nem lehet szív szaggatólag eléggé kifejezni, mikor leánya feláldoztatására tétetnek az előkészületek; ellenben Andromanchénél nem az első eleven fájdalom már az, melly Hectort sirattatja vele Pyrrhus' udvarában, hanem csak egy mély érzés, mellyben két évi elválás után az első fellobbanást és kétségbeesést bús melancholia váltott fel. A' kifejezést egy aránt eszközlik az ének és az azt kisérő musika, két fő eszköz a' legszebb hatások' előhozására. Ha az éneknek megfelel a' szép hang, 's egyesül a' musikai kifejezéssel, a' jó következményről nem is lehet kételkedni.

Szelid, érzékenyitő énekekben a' melódiát az énekhangnak kell vezetni, a' hangászati karzatnak (orchester) csak támogatni kell azt, 's az éneklő' nyugpontjait egyszerü modulátiókkal, teljes harmóniával, kellem dúzs fordulatokkal betölteni. Hogy ha az indulat magos lobogású, akkor már az ének hang annak kiemelésére magában nem elégséges, haragban, kétségbeesésben nem lehet folyvást énekelni, a' hangmüköltőnek itt mélyen ható hang' jegyeknél fogva kell szavaltatni a' versezetet, 's az orchesternek eleven mozdulatban kell lenni, hogy rijasztó, erőszakos húzás által akadályoztassék a' szavallat' egyhangúsága.

Nincs sepredékesebb dolog, mint az olly opera, mellyben minden contrast nélkül ki ki hason édességekben fejezi ki magát, az olasz operáknak fő hiánya épen ebben áll, mellyek telve édes érzésekkel, azokat legszerencsésben rajzolják, 's ritkán emelkednek fel drámai, 's még ritkábban tragicai érzetekre.

Minden dolognak, és igy a' musikai kifejezésnek is meg van a' maga határ vonala, mellyet a' hangmüköltő megróvatlan által nem hághat, p. o. szélvészt, nap feljöttét vagy harcztusát festeni nem lehet a' musikában, a' ki azt akarná még is tenni, egyebet hanglármánál nem tehetne, mellynek bizonyos tárgy ugy sem felelne meg. A' kik azt hiszik hogy Haydn a' *világ teremtésében* a' nap feljöttét, *évszakaiban* a' szélveszes háborút akarta festőikép szem elibe állitani csalatkoznak, mert ő csak olly érzelmek' felgerjesztésére törekedett e' musikai müveiben, mellyeket a' nevezett jelenetek' hatása kiben kiben felgerjeszt.

Hang' mód, rhytmus, és kivált az idő mérték vagy tactus sokat tesznek az indulatok' és érzések helyes kifejezésére, 's ugyan az a' melodia, melly halkal énekelve nyájasságot és melancholiát lehell, sebesebb foganitásban (executio) vidám, vagy paj-

kos örömöt is fejezhet ki. A' melly phrasisnek a' költő szellemében könyeket kellene kifacsarni, ugyan az, comicai előadásban nevetésre fakaszthat: a' szavallótol és énekestől függ a' holt betünek vagy holt hang' jegynek életet adni.

A' musikai kifejezésnek tehát két neme van, egyik a' hangmü' szerkesztéstől, másik foganitástol függ. Az eddig feltalált hang' jegyek magokban nem elégségesek még arra, hogy az énekessel a' hangmü költő' teljes czélzatját tudassák; a' foganitó' értelmességének és érzésének kell a többit kipótolni, öszve vetve az elibe irt musikát a' textus' tartalmával, 's annak lelkes mivolta felfogásával. Ha a' foganitó p. o. hidegen marad mint a' jég, mit használnak akkor a' partitura' hangjegy özönei, mellyek erőt és indulatos mozgást kivánnak; ha pedig mint az őrült maga helyén kivül is dúl fúl, ordit és kiabál minden harmonia daczára, akkor a' kifejezés erőltetett 's nevetséges lesz.

A' szerszámos musika' kisérete, a' harmonia' foganatjai szintugy elé segítik az énekbeli kifejezést, 's a' szerkesztés' tisztaságát az orchester épen ugy visszaadhatja mint a' textus szavai. Motivum' találásban a' müköltő geniejét lehet megismerni, azon módban pedig, melly szerint a' hármoniát és szerszámokat a' külömböző situatiók' 's érzések' kifejezésére használja, eszét, izlését és talentumát tudatja velünk.

A' musikai nyelv vagy ének' alapja a' szavallás. (declamatio) *Lulli*, *Champ mélé* kisasszonnyal, *Gretry* a' hires *Claironnal* tanátskodtak a' felett, 's mind ketten e' két jeles szinészeknek hangját, annak fordulatjait át vitték több musikai müveikbe. Ha a' szavallás természet' mimelése, ugy a' musikai kifejezésnek is hason tulajdonságúnak kell lenni, mert az csak a' szavallásn k ád erőt, azt határozottabb rhytmus alá vévén. De nem kell öszvezavarni az

illy kifejezéssel a' mimelő musika egy másik nemét, melly bizonyos munkálatoknak füllel hallható eredményeit (effectum) fejezi ki, millyenek p. o. a' kalapács' ütései, szél süvöltés, lábkoczogások, melylyeket inkább festésnek mint mimelésnek tarthatni a' musikában, 's helyök az operában igen ritkán van, hanem ha a' recitativumokban, ott hol bizonyos munkálat kezdetik meg, vagy pedig elbeszéltetik.

A' musika' fogalma egyesíti magában mind a' melodiát, mind a' hármóniát, ez utolsó' határába esnek az öszvehangzás szintugy mint a' széthangzás. Melódiát képzelet teremt, nem számoló tudomány, lelket és érzést természet ád, nem mesterség, a' legérdekesebb nép dalokat pásztorok és földmivesek készitették kezdetben, mellyekben gyakran characteristicai vonások, eredetiséggel meglepő fordúlatok, 's olly bájoló helyek vagynak, hogy azokat a' legnagyobb müvészek nem általlottak hang' müveikben utánozni. De az illy melódiai ösztönnek terjedelmes munkássága nem lehet, legfölebb románczokban és dalokban mutatkozhatik, nagyobb müdarabokban már a melodiai modulatiók' vezetése nem az ösztöntől hanem a' müvészeti studiumtol függ Kedvező természeti tehetségekkel lehet tanulás nélkül is virágot festeni, epigrammát, románczot, vagy walczert szerkeszteni, de már a' festés, óda, ária, symphonia a' müvészek' saját tulajdonai.

Mikor többféle egyszerre megcsendülő hangok öszveillettetnek, 's viszonyos egyezésbe hozatnak egymás közt *accord* vagy hangegyezés származik, több accordok' végeredménye hármóniát szül. Ha a' melódia a' lelkesedés' gyümölcse, ugy a' hármoniát csak tudományos felszámitás teremti elő; a' hangmüköltés már olly müvészet, melly e' két musikai hathatóságot izléssel köti öszve. Valóságos

hangmüvész csak az, kinek mind genieje, mind tudománya van. A' legszebb természeti adományok is a' szabályok', és több százados tapasztalati észrevételek' tökéletes ismerete nélkül kielegitő mût épen ugy nem adhatnak, mint maga a' tudomány lelkesedés nélkül azt elő nem állithatja, 's hagyakran a' müvészet lánczba füzi a' geniet, az onnan ered, hogy tévedezésektől megóvja, kivált ott, hol már nem eszméket (ideákat) kell neki kitalálni, hanem a' már kitaláltak' foganitásárol van a' szó. Sokan panaszkodtak már a' hangmüvészeti szabályok' keménysége ellen, de minden helyes ok nélkül: fő dolog — mondják — a' musikában a' gyönyörködtetés, mellyet ha szabályok nélkül is elérhetni, ugy azok hasztalanok is. Azonban hirtelenkedés a' müvészet' végczélját ekkép csupa külső gyönyörre vagy tetszésre szoritani akarni, mert a' musikának és éneknek a' szivre, és indulatokra nagyobb a' hatások, mint minden más szép müvészetnek, azért azt lealacsonyitani annyival inkább nem lehet, mert — mint láttuk — a' külső györnyört, feladása e' legkissebbik körét sem eszközölheti nagyobb müvekben, szabályozott tudás nélkül. Ha a' szabályokban járatlan költőben kevés feltalálói tehetség lappang, ugy hosszú énekmü darabban mindég egy eszmén fog rágódni, a' nélkül, hogy annak külömb külömbféle változékonyságot adhatna, a' mit csak a' harmónia' ismeretje hoz elő, azért legszebb melodiájával is hamar meg fogja untatni hallgatójit. Hogy ha pedig termékeny a' melodiák' feltalálásában, akkor ugyan azon egymüben motivumokat motivumokra fog halmozni, mivel nem érti, mikép kell ugyan azon egy motivumot mindég ujabb, mindég érdekesebb alakban előmutatni, hogy a' fül egy egészet vegyen észre; mert ez *egység*' szabatos erejének kell a' hangmüben is uralkodni, a' mit csak szabály' tudás adhat meg;

midőn más felöl az eszméket vesztegetésig elajándékozó müköltő két három opera' készitése után ugy elszegényedik forrásában, hogy vagy lopni kell neki más müvekből, ha uj operát akar szerkeszteni, vagy pedig maga magát leirja, az az ismételi azokat, a' miket egyszer adott, mint ezt Rossininak magok az Olaszok szemire lobbantották; mikor is aztán hijában igyekszik szegénységét kábitó lármás musikával elfedezni, mert meztelensége azon is áttünik, 's ha kevés ideig bitanglá is a' müvész' czimet, annál nagyobb szégyennel kell majd arrol lemondani, mert hangmüköltő csupa természeti tehetségeknél fogva senki sem lehet még, mint nem lehet festő, vagy szobrász senki is egyedül azokkal.

Egy másik ellenvetés a' hangmü' szabatosság ellen a' lenne, hogy az elmondottaknál fogva az operában nem is éldelhetni, ha csak musika mestert nem tart az ember maga oldala mellett, 's a' szerint a' musika csak hangászoknak való volna. A' felelet itt sem nehéz. — Tapasztalás kiképezi az izlést, melly gyakran többet nyom mint a' hangmüismeret. Azt nem lehet kikerülni, hogy néha néha szegény tartalmú operák ne adattassanak, de a' hang' szerkesztésnek hibátlannak kell lenni: hogy ha *kontár és remek szerkezetü müdarabokat vegyitve adnak* valamelly szinházban, soha sem fog a' közönség izlése kitisztulni, de a' correct csinnal teljes stilben készülteknél hozzá szokik hamar a' harmónia' szépségeihez, az accordok' meneteléhez, melodia' kellemjeihez. A' sokaságnak gyakran kell a' jó példányokat előmutatni, hogy ingatag véleménye megállapodjék, 's bizonyos vert útba (routine) jöhessen, melly a' müvészeti érzés' hiányját kipótolhassa.

Kárhoztatják a' szabályos musikát még azzal is, hogy az unalmas, és abban csak igazi müvészek gyönyörködhetnek: de hiszen *Mózart*' figa-

rója, *Cimarosa'* titkolt házassága, *Gluck'* orpheusa *Pär'* Agnesse, *Cherubini'* párisi vizhordója (veszedelem' napjai) nem késztetik a' közönséget ásitozásra, pedig hangmüszerkeszményeikben tudományos ismereteinek legtöbb bizonyitásait tették le.

A' szinpadon szintugy tetszeni mint buzditani kell, jó tehát tudni a' kezdő operai' hangmüvésznek, hogy tudománya csak akkor szinpadra való, ha azt az ének bájja, eredetisége, szelleme, 's népszerüsége, melly távol jár minden alacsonságtol — elősegitik. Miképen a' drámát csak ugy érthetni meg, ha a' szinész tisztán kimondja a' szókat, ugy az operában az énekesnek tisztán kell kiejteni a' hangokat, hogy a' szókat meg értse a' hallgató, 's nem kell azokat elölni musika által, mint most divatban van, hogy gyakran egyes énekhang ellenében is temérdek szerszár u hang bőgések indittatnak útha Továbbá az éneknek szint ugy előbb kell mozogni mint a' munkálatnak, melylyel egybe van kötve, a' musikának hát a' drámai kifejezést elé kell segiteni, nem pedig gyengiteni terjedelmes fejtegetés vagy egyes versek' mód nélküli ismételese által; nem kell az éneket sok musikai czifrasággal megterhelni, mert az illusióra czélzó drámai müdarabokban a' hangmü,tudománynak nincs joga a' fő szerep' játszásra, azért a' czifrázás' kelletinél bővebb sarjazatjait is jobb ott hon hagyni.

A' közönség' nagyobb része ollyan, melly musikai gyönyört vadász, a' nélkül, hogy azon rágódnék; 's önként kész a' kellemetes behatás' elfogadására, a' nélkül hogy magával számot vethetne annak okairol: tehát a' hangmüvesz teljes diadalt csak akkor nyerhet, ha a' többséget feltudta buzditani, 's egyszersmind a' dologhoz értők' és más müvész társainak helybe hagyások sem maradt el. Hozzá járul mindezekhez az is, hogy az operában

egyszerüségnek és legnagyobb világosságnak kell uralkodni, mert az énekesek emlékezetek után adják azt elő, szerepjeikkel, indulatjaikkal, test tagjaik' munkájával sokkal inkább el vagynak foglalkozva, mitsem hogy nagy mesterséggel öszveszőtt és bonyolodott musikát értelmesen adhatnák vagy fejezhetnék ki.

Szükség még az éneklés' természetét is itt bővebb vizsgálat alá venni Az ember hangja legszebb, legalkalmasabb eszköz musikai productióra, szerszámokkal csak az emberi hang utánoztatik, vagy kisértetik; a' szerszámok ollyanok mint azon rabszolgák, kik vagy uraik előtt járnak, vagy követik őket, igy a' szinházban is a' szerszámok vagy előre tudatják az ének' kezdetét, vagy azt nyomba kisérik. A' drámai musikában ezen egyszerű alapon kell nyugodni az ének és szerszámos hangok közti viszonynak; az urnak nem kell hason szinben járni szolgájával, hol ez megtörténik, ott az izlés rosz lábon áll. Az énekesnek jól meg kell ismerkedni az ének' lelkével és melodiájával, hangját mindég hatalmában tartsa, 's az éneklés' szabályait tökéletesen ismerje, és gyakorlati könnyüséggel birjon. Hogy ha az énekest olly hangok' merészletére kénszeritik, mellyekben járatlan, vagy azokat nagy maga megerőltetéssel állithatja elő, akkor szabatos előadása fog csonkulni, a' mire pedig fő szükség van az énekmüben rejtett érzelmek' kifejezésére.

A' hangok' mélysége, magossága, kelleme, ereje, tartóssága, könnyüsége szerint egyik egy, másik más érzés' kifejezésére alkalmatosabb: p. o. a' királyi méltóságot, egy fő pap' vallásos tekintetét, lelkiesméret' mardosásait, vagy a' zsarnok' nyughatatlan, belső borúit inkább festhetni vastag hang' accordokban; ellenben szerelmes nyájasságokat, ifjú vitézek' lovagi bátorságát tenor hang

legillőbben adhatja. Az operában, mint lyrai műdarabban a' szerszám' és ének hangok közösön birják a' melodiát, hangok vezetik az éneket, a' szerszámok adják az ouverturet, tánczmusikát, marschokat, 's más festői utánozásait a' csatázok' vadászok' lármáinak az égi háborúnak 's a' t. A' hangének által indulatok, a' szerszámos ének által munkálat fejeztetnek ki.

Sokszor van a' játszó személy olly helyheztetésekben, hogy öröm, félelem, szenvedelmek nagy volta miatt nem közölheti lelkén borongó mély érzelmeit, gyakorta megesik az ének szünet, mikor azon kell neki gondolkodni mit mondott, vagy vigyázatlanul ejtvén valamit ki, hirtelen magába tér, vagy valamit számlál, ir, keres, vagy vélteleni meglepés, borzadás miatt felakad hangja, dühöngés vagy halálos sebzés megfosztják a beszédtől, vagy alszik, gyönyörködik, vagy verekedik mással: az illy hézakokat már a' szerszámos éneknek kell kipótolni, hogy a' melodia félbe ne szakadjon.

Az ária' éneklésben is vagynak szünetek, mert ha az énekes eléneklette áriáját, nem ismételheti gyakran ugyan azon verseket, de a' musikai periodus' kerekdedsége, és a' melódiának nyomósságot szerzés megkivánják, hogy a' szerszámokon ismételtessék az énekelt ária, mi idő alatt az énekes kipihenheti magát. Az illy szünetek alatt azonban egészen nem vesztegelhet a' játszó, hanem mimikával 's tagmozdulatokkal kisérni kell neki a' musikát annak teljes értelme eszközlésére. „Nem elég — irja Rousseau — hogy az opera énekes csak az énekben mester, a' szerep játszásban is ki kell magát tüntetni, nem csak azt kell neki éreztetni a' mit maga előad, hanem azt is, a' mit az orchester mond. Lépése, tekintete, mozgalma, és a' musika közt öszvehangzásnak kell lenni; a' nélkül, hogy azon gondolkodni látszanék;

még halgatásának is ollyannak kell lenni, hogy az részvételt gerjesszen, a' legnehezebb ének alatt sem kell neki egy szempillantásig is elfelejteni, hogy ő egyszersmind színész, ellenkező esetben a' legjobb énekes lehet, de többé nem szinmüvész."

Az opera' egyes részeit teszik a' játék felnyitás, (ouverture) bevezetés, (introductio) recitativ, ariák és több hangu énekek, a' finale, karének, marsch, ballet musika, intermezzo. E' részek' öszve állitására azonban nincs szükség minden operában, a' költő és hangmüvész azokat választják ki, mellyek czéljoknak leginkább megfelelnek.

Geoffroy az ouverture-t leghaszontalanabb dolognak és különczségnek mondotta, a' franczia aestheticus irók' egy része pedig azt kivánja, hogy az ouverture az opera' summás kivonatját magában foglalja, nem gondolván-meg, hogy munkálatot hiven adni szók nélkül nem lehet, indulatokat, örömöt, szenvedést, haragot, nyájasságot rajzolhatni ugyan musika által, de a' rajz szó nélkül még sem lesz tökéletes, 's a' szerepre nem szorosan alkalmazható; p o a' hoboe' nyögésével még nem tudhatjuk, Clytemnestra' panaszait leánya' sorsa felett vagy Iphigenia' fájdalmát Achilles' képzelt hivtelensége felett kell é értenünk. Némely hangmüvészek e' kivánatnak az által akartak eleget tenni, hogy az opera' ének darabjaiban találtató motivumokat akárhogy 's akármint öszvesorozták, miből érthetetlen chaósz kerekedett ki, 's mellyben épen az eljátszandó opera' fogalma' tévesztetett el. Gluck az aulisi Iphigeniában, Mozart Donjuanban és a' tündér sipban kiválasztottak a' müből egy érdekesebb helyet, 's azzal nyiták meg a' musikai szerkesztést, de nagyára többi ouverturájában a' figurák nem találnak azoperával, mellyhez tartanak; 's csak a' musika' charactere egyez azzal, minél több-

bet értelmesleg nem is lehet kívánni a' művésztől. Az Olaszok ouverturáji Castil Blase szerint többnyire szerencsétlenek, pedig a' hármónia tudománya itt üthetné fel legjobban a' maga trónját, a' Francziák Németek e' tekintetben elébb állanak az Olaszoknál.

Nincs máig is az ouverturáknak bizonyos meghatározott formájok, a' régibb k három időmértékre osztattak, az elsőben *allegro* másodikban *andante*, a' harmadikban ismét *allegro* vagy *presto* játszattak: ma tündöklő indulatos allegro, mellyet rövid, lassu idő mértékben mozgó hang darab előz csak meg, teszi az ouverturák' formáját, mire Gluck adott első példát Iphigeniájában; de vagynak több vig és komoly operák is: mellyek egyszerre allegroval nyittatnak meg; illyenek a' Cherubini' Medeája, Mozart' Figarója.

Ha az opera nagy mutatványokkal kezdődik, millyennek p. o. a' győzelmi innep, hol sok nép kiséri a' hős' szekerét, pompás szerü áldozatok, vagy borzasztó természeti jelenetek, hajó törés, dúló szélvész, föld ingás, a' hangmüvész mindjárt ezek' rajzolatjaival foghat müvéhez, mellyel anyival meglepőbb lesz, mert előre nem volt tudatva, azért ez illy esetekben az ouverture is egészen elmaradhat, mivel maga a' bevezetés elég a' játék' felnyitására. Gluck ezt a' módot követte Iphigeniájában, elébb a' csendes majd a' felháborodott tengert dúló habokat, Iphigenia, és Diána' papnéjának vigasztalhatatlan voltokat rajzolja, kiknek érzékenyitő panasz hangok a' tenger zúgással 's menydörgéssel legszebb ellentételben állanak. Nem kell azonban gondolni mintha a' bevezetés mellett az ouverture mindég felesleges lenne, sőt több példák szerint a' kettő megállhat egymással.

A' bevezetés egyes áriából, ductből, terzettből is állhat, 's ollykor ollykor jobb az egészre nézve, ha annak csendes és nem zajos szine van,

hogy a' mik következnek bágyattságot ne mutassanak. A' musikai bevezetésre minden operának, kivált a' vig tartalmúaknak szükségök van.

A' mi a' recitativet illeti, meg kell jegyezni, hogy az olly opera, melly merő áriákból, duettekből, karénekekből 's a' t. állana, a' módontúli mozgás miatt elfárasztana, a' musika vesztene erejéből, ha a' hallgatóknak nyugidő nem engedtetnék. Vagynak olly helyek minden operában, mellyek nem idő mértékes énekre valók, p. o. hol a' játszó személy arrol beszél, mi megtörtént, vagy történni fog, az előadott történetet felvilágositja, vagy olly beszédek esnek, mellyek csak a' jelenések' öszvekötését és a' munkálat folytatását segitik elé. Mivel már fülsértés, 's az előadási egység megszegése' nélkül éneklés és szólás nem vegyíthetnek öszve, a' mi Rousseau szerint csak annyi vólna, mintha kétféle nyelvben adatnék az opera egyszerre elő, ennek meggátlására szolgál a' musikai recitativ, melly az emlitett helyeket betölti, 's nem engedi meg, hogy az opera melódiai nyelvéből kiessék. A' musikai recitativ nincs idő mértékhez kötve, a' nyelv' prosodiája 's hangzása szolgálnak útasitásul mellyik szótag alá minő tartósságu hosszabb v. rövidebb hangjegyet rakjon a' hangmüvész; a' magosb v. mélyeb hang közök' választásában a' szavallás rendszabály ait követi; de mind e' mellett is a' musikai hangjegyek nem elégségesek a' szótag mérték (prosodia) hang emelés (accentus) és szavallás' teljes kifejezésére, az éneklőnek mindenikben sokat kell magától ki pótolni, a' mit csak ugy tehet meg, ha különben is jól ért a' szavalláshoz.

Legjobb recitativ Rousseau szerint az, mellyben legkevesbet kell énekelni, azt musikai szavallásnak lehet nézni, mellynek nincs szüksége czikornyás' rouladokra, hangfutamokra, mellyek csak a' textus érthetőségének ártanak, 's inkább áriákban valók.

Castil — Blaze három nemét számlálja elő a' recitativnek, egyik az *egyszerü*, mellyben az *accordokat* négy húros szerszám (az olasz operában csak a' kis violón és Bass) adja elő rövid jó tactusu rántásokban, vagy pedig kiemelő hangokban: a' másik neménck az idő *mértékes vagy idő szabatos recitativet* mondja, melly helyel helyel az egyszerüvel vegyül öszve, 's a' környülményekhez képest fúvó szerszámok is kisérik, hogy valamely nevezetes hely az operában annál inkább kitünjék. Mosel ezt nem tartja recitativnek, melly ugymond nem egyéb mint a' recitativet félbeszakasztó musikai ének. Harmadik nem a' fő *recitativ*, (obligat) mellyben az orchester ott, hol az énekes megszünik, 's érzelmeit arczjelekben és tagmozdulatokban fejezi ki, a' közbe jött üregeket az énekes' érzelmeinek, vagy azok' szülő okainak rajzaival tölti be, 's igy együtt az énekessel a' kép' teljességére öszve munkál. Ez utolsó neme a' recitativnek akkor leginkább használható, mikor a' drámai személy heves indulatok árjai miatt szert nem tehet tartós egy képü érzelemre mint áriai tárgyra, hanem fejében és szivében egyik kép a' másikat kergeti. Ha már jól van készülve az illy recitativ, nem annyira tartós, mint eleven benyomásokat szül, elevenebbeket mint a' millyeket maga az ária vagy duett gerjeszthetnének, azért az operában egyike a' leghathatósabb eszközöknek.

A' *taurusi Iphigenia'* első szakában, hol Iphigenia elbeszéli álmát, a' második szakban, hol Orestessel beszél, a' harmadik szakban, hol Orestes magány beszédje áll; nem különben *Alceste* operában az áldozó fő pap' lelkesedése alkalmával Gluck remekjeit adá az illy recitativeknek, Mozart is *Donu Janban*, mikor Donna Anna atyja holt teste mellett áll, ugy, *tündér sipban* Taminónak a' pappal való együtt beszélgetésénél.

A' Németek és Francziák csak komoly operákban használják a' recitativet, vigjátékokban prosai beszéd váltja fel az énekeket, a' mi Rousseau theoriájával nem fér öszve, de a' szokás itt is sokat tesz, kivált ha a' költő eleven, lelkes cserebeszédet sző darabjában, a' mi ritkán történik meg, 's ha megtörténik is rosz előadás miatt még szenvedhetetlenebbé válik az illy tarka barkaság. Igen nehéz jó recitativet készíteni, es előadni, a' mi abból is kitetszik; hogy sokkal több a' jó áriáknak számok, mint ezeknek: az is igaz, hogy a' recitativ untat, ha az énekes nem ért a' szavalláshoz, 's nem tudja a' phrasiseket illendő nyujtásban vagy rövidítésben adni, a' mellett cziffrázni akar, hogy a' textus még inkább érthetetlen maradjon.

Az ária mint láttuk egyik részét teszi az operának, egy olly énekmü, melly egy vagy több szabályszerü phrasisekből áll, csak egy éneklő hang' számára készülve, és a' hang' azon nemében végződik, mellyel megkezdetett. Vagynak nagy és kis áriák, az elsők közzé tartoznak a' tulajdonkép nagy (drámai indulatosságu) ária, a' *bravour* aria, *rondeau*, *polonaise*, és *bolero*, az utóbbiakhoz tartnak a' *romanze*, *cavatine*, és más apró dalocskák Nagy áriának ott van helye, hol a' drámai személy keményen meg van attól illetődve a' mit hallott, látott, vagy hol a' remény kedves jövendőt igér, vagy szive' titkát barátja' kebelébe önti, sohajtásait az ég felé küldi, vagy szerelem féltés és bosszu mardossák, vagy pedig kedvesét felindítani akarja, vagy győzedelemből tér vissza, vagy rablánczba füzve szerencsétlenségét síratja; mind ezen helyhezetek tartós egy képü érzelmek' patheticus kifejezésére igen alkalmatosok. Az ária' verseinek ismétlése vig operákban maga helyén áll, feszitett érzelmek' kifejezésére még a' komoly operákban is nincs hatás nélkül, mert elősegiti az éneklő sze-

mély' charactere' felfogását, neveli az érzelmi előadás' erejét, ha az ismétlésben is nevekedik a' kifejezés lépcsője.

Még is ovakodni kell a'gyakori ismétléstől kivált elbeszélő áriában, hol az semmit sem ér. Régen az operák csak nem egészen áriákból állottak, ma okosan eltávoztak e' szokástol. Fő helye az áriának a' monologénál van, hol az énekes parancsol a' jelenettel, mindent egyedül munkál, azért minden rajta áll. Ha áriáját egy vagy több személyhez intézi, akkor a' hangművészt a' rövidség korlátozza hármóniai kifejezésekben, mert nem lehet az együtt játszókat sokáig némán hagyni. Az Olaszok illyenkor nem veszik nagyon szorosan a' dolgot, ha az együtt játszóknak hosszúnak tetszik az ária, ott hagyják magára állani az énekest, 's ők a' szinpad' hátulsó részén sétálnak, vagy a' diszitményeket nézegetik, 's majd az ária vége felé elő jőnek, hogy azt némely tagmozdúlatokkal bezárják, mikor is az énekes kéntelen a' nézők felé fordulni, mert a' szinpadon senki sincs, ki hallgassa.

A' *bravour* ária csak arra való, hogy a' szép hang és könnyen mozgó torok kitüntessék magokat: a' régi operák telvék bravour áriákkal, de Gluck óta a' jobb hangművészek kiküszöbölték azokat az opérából, mint a' mellyek ellenkeznek a' drámai characterrel. Az olasz operákban azonban ujabban is divatoznak azzal a' külömbséggel, hogy roszabb rendezetben 's foganitásban adatnak mint a' régiek, 's a' kettős, hármas 's több hangu énekművekben is át vitték, sőt a' tulságot annyira üzték, hogy semmit nem gondolva az értelmességgel, érzéssel és illusióval egész operát bravour ének formába öntenek. A' bravour ária inkább concertbe való mint drámai musikába, 's ha Mózárt itt ott engedett a' szokásnak, azt ön meggyőződése ellen tette, mert a' helybeli körülmények ugy kivánták.

A' *rondeau* abban különbözik az áriától, hogy első strophája 's melodiája két vagy három rekesz után (parenthesis) rokon kemény vagy lágy hang nemben ismét elő fordul, 's utolsó fordúlásakor szélesebb hanglejtéssel (cadence) fejeztetik be. A' versezet' alakja hasonlit a' sonnethez, 's Castel-Blaze szerint csak vig operákban van helye, de Mózart érzékeny és komoly textusra is készitett rondeaukat, mellyek nem csekély behatásuak, mert a' jól motivált első strophának visszatérte a' mély érzet' származatja' kutfejére vissza emlékeztet.

A' *Polonaise* (alla Pollacca) kicsiny hangmüdarab, $\frac{3}{4}$ tactusban mozog, a' lengyel táncz' utánozása, mellynek charactere bizonyos magát rátartó gőg. Valamint a' bravour ária ugy ez is inkább concertbe való, ámbár *Cherubini*, *Winter*, és *Paer* operákban is használták. Kétséget sem szenved, hogy az olly operákban, mellyeknek munkálatja az olasz vagy spanyol földön, vagy a' régi Rómában megy végbe, épen nem való.

A' *bolero* spanyol nemzeti táncz ének és musika mellett, melódiája mérsékelt mozgásu $\frac{3}{4}$ tactusban, többnyire lágy hang nemben szerkesztetik. A' *romanze* déli Francia országban vette eredetét, melodiája egyszerü, nyájas, eleven, mellyben különösön a' franczia hangmüvészeké az elsőség; operában legfeljebb három strophájúnak kell lenni.

A' *cavatine* kissebb neme az áriának, nyájas sebesen elrepülő érzetek' kinyomása, egyszerü azért nem tarka szinezetü, nem is tartalmas musika mellett; a' sok modulátiónak nincs benne semmi helye. A' *dal* belső tartalmához képest külömbféle, vagynak nép dalok, harczdalok, ivó dalok, 's a' t mellyeket a' föntebbi reptü más lyrai dolgozatoktol millyenek az *ódák*, *hymnusok* meg kell különböztetni. A' dal' strophákнak egyenlő mértékben és melodiá-

melodiában kell forogni, minden strophának mint bevégzettnek saját értelemmel birni, a' musika is szorosan simuljon a' dal' keskenykörü poesiséhez, mellyben sem számos hangok' sem nehéz hangközök és fordulások kifejlésére nem adatik alkalom, azért a' csendes egyszerüség köréből ki sem léphet a' hangmüvész.

A' több hangu ének müvek (duett terzett 's a' t.) hasonkép drámai helyheztetésekből erednek, még pedig két féle úton, vagy t. i. az egész drámai személyezet egyező értelemben van, 's hason inditó oknál fogva hason érzéseket fejez ki, vagy pedig az indúlat annyira elfoglalta, hogy egyik a' másik' énekére nem ügyelhet: az elő esetben az ének' nyelve is egyenlő, 's minden hangnak egyszerre kell magát felemelni, a' második esetben hathatós contrastokat állithat a' musika elő; mellyek által az operának némi nemü felsőbbsége van más néző játékok felett, hol többen egyszerre nem szólhatnak, midőn az operában értelmesleg énekelhetnek.

Rousseau és La harpe szerint a' duettekben nincs helye a' heves indulatoskodásnak, sok contrastnak, mert az ő idejekben nyájas szerelmetes-kedések voltak azoknak tárgyai. La harpe kárhoztatta az aulisi Iphigenia' egyik legszebb duettjét is Achilles és Agamemnon közt, mert ugymond a' hősök' méltóságával nem talál, hogy mindketten egyszerre beszéljenek, haragjok' kölcsönös kirontásában semmi nemesség nincs, kevélységek' accentusa kemény, és hármoniátlan; le Suard helyesen megfelelt a' duett mentségére felhozván, hogy a' két hős nem beszél, hanem énekel mindenik, továbbá hogy az indulat kitörésében semmi nemtelenség nincs, mint nincs Homérban is, hol a' hősök egymást gyáváknak, kutyaképüeknek csúfol-

ják; a' vád' utolsó pontjának pedig értelme sincs, hanem ha azt hisszük, hogy a' harag' accentusa poesis elleni dolog.

Szerencsénkre *Gluck*, *Mehul*, *Cherubini*, *Spontini*, *Catel* 's mások e' criticát számba sem vették, 's duettjeik ma is eleven részvételt eszközlenek.

Mentől drámaibb valamelly helyheztetés, annál alkalmatosabb a' musikai vele bánásra, a' lovagi gőg, féketlen büszkeség, hősi harag, elébb a' szív' mélyébe rejtve majd onnan kirontva az indulatosság legfelső lépcsőzeteig emelkedvén bizonyos hangszerkesztésre is alkalmas anyagok.

Valamint a' kettős ugy a' többes hangú énekek' elrendezése az okos hangszerkesztő itéletétől függ, miről szabályokat közölni nehéz, mindent a' helyheztetések, characterek, 's érzelmek határozván el. — A' *finale* felvonások' végire való, mikor az előadás már megtörtént, 's a' cselszövény sebes menetelében vagy több csomózatot vesz fel magára, vagy azokból kezdi magát kiburkolni, a' helyhezések változnak, többféle indulatok magos tetőpontra hágnak, 's az egész nagy drámai rajzzá válik, mellynek figuráji élénkebb mozgásba jövén recitativ vagy ária alá többé nem húzhatók; mikor is a' hangszerkesztő művész duettek', terzettek', quartettek', quintettek', 's néha karénekek' szakadatlan lánczolatján végezteti a' felvonást, minek feltalálója *Logroscino* volt *Pergolesi* idejéből, 's első volt *Paisiello*, ki azt komoly operában szokásba hozta.

Minekutánna az áriák, duettek, terzettek 's a' t. czélirányos és szelid érzéseket gerjesztettek a' hallgatókban, sorba jő a' karének is, hogy az számos, tömött massája által, melodiai és harmoniai gazdagságával meghassa őket. A' karénekek legszebb ékességei az operának, hol melodia, har-

monia ének, hangok, orchester' egyesületének szembetünő eredményei vagynak, legyen bár a' karzati személyezet egymás közt egyenetlenségben, haragban, harczban, vagy hason öröm' érzetekben osztozzék. A' karéneket ottan ottan magány hangja egyik vagy másik coriphaeusnak félbe szakaszthatja de tartós dialogisálás itt nincs a' maga helyén.

A' ballét nem lényeges része az operának, ámbár még nehány év előtt Parisban minden nagy operát azzal adtak, 's azt az opera' egy részinek tartották. Bizonyos is az, hogy ha a' drámai miveletből önként fejlik ki a' táncz, a' test' mozdúlatok, jó musika és karének kellemetes meglepést okozhatnak, de ma már a' szokás itt is mást kiván, 's a' balletek magokra külön adatnak, vagy pedig az opera' végivel jőnek a' szinpadra.

Valamint a' ballet ugy a' marsch is nem szükséges része az operának, mellynek formája, neme idő és hely szerint változó: mert az innepélyes, vallásos, katonai, halotti marschok nemzeti szokásokhoz alkalmaztatják magokat, 's a' musikának is nemzeti character szellemében kell azokat adni. —

Az *intermezzok* a' felvonások közti időt töltik be, hogy ugy lássék mintha a' félbeszakasztott munkálat tovább is folyna. Az orchester néha symphoniával pótolja az illy üreget.

Feltagolván eddig az opera egyes részeit, a' hangmü birálatokrol is egy két szót tenni nem lesz felesleges dolog, annyival inkább, mivel a' vélemények azokban mint más egyebekben is igen eltérnek egymástol; minek oka részszerint a' lelki pallérozódás és izlési kifejlés' minémüségeiben, részszerint pedig a' különböző nézetekben és követelésekben fekszik, ámbár magában a' hangmüvészet' természetében is némi nehéz-

ség mutatkozik, mert eredeti typusa nem lévén a' tapasztalati világban, mellyhez támaszkodhatnának az itéletek', az elhajlások is gyakoribbak mint a' müvészet' egyéb ágaiban, p. o. a' festésben, hol akármint itéltessék is meg valamelly rósabokor támasz pontunk van az itélet' hozásra, mert mindenki látott természetes rósákat, mellyekkel a' festést öszvehasonlithatja, 's bár az itélet róla nem szorosan müvészi is, de egészen hamis soha sem lehet. 2)

Rochlitz a' hangmü birálókat mint *Sterne* az utazókat, *Jean Paul* a' sétálókat négy osztályba teszi: az elsőbe rakja azokat kik csélcsapságból 's módinál fogva hallgatják a' musikát, 's csak azért mennek concertekbe 's operákba, hogy beszélhessenek azokrol is valamit: második osztályúak azok kik figyelmeznek ugyan a' musikara, de csak az eszeknek adnak dolgot, hogy mondhassák rólok, ők hangmű értők, azért a' musika' lelkével 's érzelmekkel nem gondolván csak azt lesik ki, nincs é a' szabály eltévesztve: *Tubalkainak*, a' hegedü és sip' feltalálójának azon virtuos fijai is ide számithatók, kiknél csak a' nehéz nyaktörő gépelyesség (mechanismus) minden érdem; ha a' szerzett készség az azzal járó akadályokat kézzel, ujjakkal, tüdővel letudta győzni. Harmadik osztályhoz tartnak mind azok, kik fogékonyok ugyan, elevenek, de csak füllel hallgatnak, 's a' mulatságot csak időtöltésnek és unalom' kergetés eszközének nézik, ez — ugymond Rochlitz — a' legszámosabb osztály. A' negyedik osztály nem olly igen számos, kik t. i. egész lélekből gyönyörködnek a' hangmüben, 's az érzéki gyönyört szellemi éldelettel kötik öszve; nem csak hallanak, éreznek, hanem gondolkodnak is,

---

21.) l: Rochlitz für Freunde der Tonkunst Leiptzig 1824 1-ter Band 2-te Betrachtung.

mert a' gondolkodás is éldelet. A' ki megszokta a' gondolkodást, az tud különböztetni is, annál fogva a' müvészeti és gyors reptü musika közt tudnak választást tenni. Lelkest kivánnak ők a' hangmüszerkesztés' mindenik nemében, különben a' musika gyermekeknek való játék. Mikor a' marokkói követ' számára Bécsben nagy concertet adtak — irja Mosel — vetélkedtek a' legjobb hangmü darabok' előadásában, és ismételésében, hogy izlése szerint a' legjobbat kileshessék szájából; a' tudakozódásból a' jött ki; hogy a' próba hangok voltak reá legnagyobb behatással, mikor a' szerszámokat egymáshoz egyeztették: az illy harmoniátlan hangegyvelgekkel ma is a' bárdolatlanok közt legtöbbre mehetne az ember, mert a' rythmus' behatása az izlés' bizonyos kifejlését kivánja már.

Az a' kérdés — valjon az ének és musika függetlenek legyenek é továbbra is a' drámai poésistől, valjon ennek szépségeit bitorolhatni é ama két eszközzel, következésképp valjon az opera merő concert musikává váljék é, hol a' torok vigye a' fő szerepet kisérő szerszámok' segédjével, vagy pedig az opera olly dramai mü legyen, mellyben poésis ének és musika egyenlő rangban álljanak, 's mindeniknek hatása megmaradjon egyik vagy a' másik ereje' lecsepülése nélkül? igen nehéz feladat a' jelenleg divatos izlés mellett, de reménylhető, hogy az olasz *mánia* nem fog annyi hatalmat venni a' nemzeti sajátságokon, hogy annak mind végig bókoljanak; sőt nem messzi az idő pont, mellyben mindenik nemzet Európában, mellynél a' müvészeti szellem megindult, egyikben mint a' másikban ön eredetiségét fogja lassanként kifejteni 's tán épen olly nemzetnél fog legeléb *Collin* ideálja teljesedést látni, melly még ifju lyrai korát' éli, annál fogva leginkább is érzi a' poésis becsét, azért nem is fogja magát az éneknek és mu-

sikának egészen ugy átadni, hogy megfelejtkezzék arrol, mivel tartozik a' poésisnek, mellyet nemzeti geniusa saját erőre hozott, hogy a' történeteiben rejtezkedő drámai anyagokat czélirányoson és mindég nemzeti szellemben dolgozhassa fel.

Hazánkban eredeti operák' irására még nincs itt az idő, elébb ének iskoláknak 's musikai köz intézetnek kell létesülni, hogy a' hangmü' terjedelmesebb ismerete és a' gyakorlati készségek meggyökeredzhessenek. Franczia ország is csak azóta bir saját szellemmel, hogy conservatoriuma van, az előtt idegen jármot viselt, mert ámbár Gluck' ideje óta a' franczia iskola meglehetős rangra emelkedett is a' hangmü világban, de Gluck német nem franczia születés volt, *Piccini*, *Salieri*, *Sacchini* olaszok voltak. A' franczia születésü hangmüvészekben volt ugyan akkor is szellem, képzelet és melodiai kellem, de ezekkel egyedül még hirt nevet nem szerezhetni a' hangmüvilágban, és *Philidort* 's *Gossee-t* kivéve egyiknek sem volt mély tudománya, felemelkedett stilusa, mellyek szerzik mindenütt a' bámulatot: hanem 1793-ban nagy változás történt ott is, mikor a' legjobb hangmüvészek, énekesek 's szerszámon játszók egyesülve musikai conservatoriumot alapitottak, hol a' különböző gyakran egymásnak ellent mondó theoriákat, egyes hangmesterek' elveit öszveszedték, megvisgálták, salakjaikbol kitisztázták, 's közönséges hangmü törvénykönyvet készitettek, melly szerint az elemek' tisztasága, az előhaladás' szabályossága és gyors volta, valamint a' jó következés biztositva voltak. *Gossee*, *Mehul*, *Cherubini* a' contrapunct' titkaival ismertették meg ifju tanitványaikat, *Catel*, *Berton*, *Peme* mint jó theoreticusok harmóniát, *Mengozzi*, *Garat*, *Richer*, *Plantade* éneklést tanitottak, *Kreutzer*, *Levasseur*, *Duvernoi*, *Delcambre* és mások a' szerszámokkal bánásban

adtak útasitást. A' franczia musikai intézet' kézi könyvei irja Mosel — a' legjobb elveket tanitják, nagy tökélyel készülnék, 's azokat minden más intézetekben követni 's elfogadni kellene. Mig illy közintézet valamelly országban nem létesül, melly egyesitné az erőket, ingatag lesz addig az izlés, a' legjobb elmék különböző útakon fognak csapongani, hol őket a' külföld' m jmolása mint szél a' nádat ide 's tova hányogatja, a' nélkül hogy az illy nemzet maga lábaira állhatna Egy illy közintéze, mellyben a' szunyadó erők felébresztetnek, a' müvészeti buzgóság irányt nyér, jó reményel biztató ifjak a' vetélkedés által mesterekké kiképeztetnek, nemcsak magát a' hangmüvészetet igaz nagysága' pontjára felvihetné, hanem a' mellett a' tanitók' különböző leczkéjit egy alaku szerkezetbe önthetné, a' musikai helyes izlést tovább tovább terjesztené, a' szinpadokat pedig eredeti operákkal, jó énekesekkel és hangászokkal gazdagitaná. 22)

Közelebbi példát nyujthatnak az austriai örökös tartományok, hol, mig a' prágai conservatorium nem létezett, 's majd később a' birodalombeli hangmü szeretők egyesülete öszve nem állott, előbb a' franczia, majd az olasz operai szellem üzték zsarnokoskodásokat, ez utóbbinak affectált hatalma még ma sincs megtörve, éretlen hiájabavalóságai nincsenek számüzve.

Az eredetiség kifejlése mellett az a' nagy haszna is van a' tanitó iskoláknak, hogy a' drámai mü' foganitása az által biztos sikert igér. Mert mit használnak a' legszebb dráma, a' legjobb hangmü költemény, ha azok kik előadják izetlenül elcsigázzák a' müdarabokat, 's aesthetikátlan bitanglások miatt kivetkeztetik saját szép formájából. Tévelygés lenne

---

22.) l: Vaterländische Blätter 1811: Nro 10.

azt hinni, hogy a' jó miv magában már kedvelteti magát, ha szinte rosszul adják is azt elő, sőt mennél jobb a' müvész' munkája, annál szükségesebb a' jó foganitás. Főleg drámai hangmüköltőnek érdemeit csak a' betanult orchester, a' magány és kar énekesek emelhetik ki. Igaz, hogy a' felosztásbol kitetszik' a' müvész lelki szelleme, de abbol csak az itél, ki maga is érti a' dolgot, az csupa értelmi foglalatosság, a' mellett még a' füleket is meg kell bájolni, a' szivet meginditani, e' pedig csak jó foganitás által eszközölhető.

A' harmónia tudására épen olly szüksége van az énekesnek, mint a' foganitó orchesternek, a' szerep' részeknek összve függését tudni kell mindeniknek, hogy azoknak hatásairól magokkal számot vethessenek; e' biztos tudomány önt bátorságot az intonatióba, a' felvállalt szerep' jó foganitásába, melly sokat tesz sikeres eredmények' (resultatum) előteremtésére. Sokat függ kivált a' musikai karzat' igazgatójától az opera' becse, hogy ha biznak az orchester' egyes tagjai benne, ha azokat tudja is vezetni intéseinek ügyes nem ügyes egyaránt engedelmeskednek. A' vállalatban egy akaratnak egy erőnek kell kitetszeni, hogy a' foganitás jól üssön ki:

Hálás köszönettel tartozunk azoknak, kiknek segedelmével épült a' pesti magyar szinház, hol már is többször adattak operák a' közönség' mindenkori megelégedésére, melly méltánylani tudja a' zsenge intézet' erejét, kutforrásait, 's jövedelmi állapotját, mint a' német szinházzal való viszonjait. Minden dolognak nehéz a' kezdete, de a' szerencsés próba tételek még szebb jövendővel biztatnak, hogy a' magyar honban is fognak olly intézetek támadni, mellyek az ének' és musika' alaposb ismereteit elterjesztik a' hazában, 's iróink és hangmüvészeink nemzeti szellemü eredetiségben mind azon sajátságokkal fognak feltünni, mellyek a' szolgai mime-

lés' és inasság' járma alol való felszabadulást lassanként elésegítik; mert hogy a' Magyarnak is természeti adományai vagynak, mind ezeket, egyes példák már is bizonyitják; nyelve pedig olly tömött és kerekded, lyrai kifejezésekre és énekre olly alkalmatos, hogy e' tekintetben más nyelvekkel vetélkedhetik. Hozzá járul mindezekhez történeteink' gazdag tára, élet módunk, szokásaink' sok féle képe, a' két haza' regényes vidékjei, különböző ajku lakossainak több oldalu régi időkre felvihető egymást érintései, mellyek szinte kiapadhatatlan anyagok drámai költeményekre, saját stilú musikai szerkesztésekre. Minden csak attól függ mi kedvező körülmények fogják idővel is nemzeti létünket és literaturánkat ápolni? mi sors várakozik reánk? Előhaladásunk bizonyos, bizzunk a' jövendőben, szem előtt tartva Herder' ismeretes jel szavát. „*Speremus atque agamus.*" (*Folyt. köv.*)

2.

Egy két szó a' Tiszántuli kerti Szőlőkről.

A' kerti szőlők a' birtokosokra nézve.

A' sajátságot a' terméknek bősége, és magosabb becse szokta édesiteni, e' mellett minden földtulajdonos, minden földmivelő törekszik olly növényekkel birtokát beültetni, mellynek gyümölcséhez leggyakrabban bizhatik, és a' melly fáradságát leggazdagabban jutalmazza meg; — ha ez a' tétel az emberi felszámolás mellett, és a' dolognak természetes' folyásán épülve áll, ugy csodálkozni lehet eldődeinken, minő gondolattol vezéreltetve plántálták be a' mindent buján termő, nagyobba-

dára fekete humusból álló alföldnek sikjait szőlővesszőkkel, mellyekkel még a' szoros értelemben vett uraság tábláit is nem átallották béboritani; holott az alföld' térségében nemcsak minden nemei a' gabonának, hanem a' gazdagon fizető vetett füvek, és a' lóherének minden fajai, az annyira adakozó őszi, és tavaszi repczével együtt buján megtermenek, — de ha mind ezekkel sem akarna valaki bajlódni, nem lehetne é a' szőlők' helyein nevekedő legelőket, a' selymes birkák, vagy szarvas marhák által használni? vagy az itt takarittatni lehetett foganatos' szénát azoknak teleltetésökre, sőt hizlalásukra is forditani? a' vagy nincsenek é olly zordon telek, mellyekben az alföldön öszvegyüjtetni szokott széna kazalokat, és boglyákat nagy áron el ne lehetne adni; — igazolja ezen utolsó kitételt az 1836-dik esztendő, mellyben sok alföldi birtokosra nagy vigasztalás háromlott szénája' eladásából; — egyébbaránt is ha fontolóra vesszük, hogy: a' Tiszának, Kőrösnek, Hortobágynak, Berettyónak, és más folyóknak tágas rétjeit néha három esztendeig is egy más után az azokat használhatatlanokká tevő áradásuk fedezik, valójában gyepes legelőinket, és kaszállóinkat nem sokalhatjuk. De hogy méltó volna é, ha tehetségünkben állana, ezeket a' mezőföldi szőlők' eltörlésével szaporitani — vizsgáljuk megbővebben.

És legelőször is tudakoljuk meg az igazságszerető sikföldi szőlőtulajdonost ki a' gazdaságnak más ágait is üzi, ha háladatos é a' sikföldi szőlő a' félesztendeig reá forditott nehéz munkálkodása iránt 's ez bizonyosan azt adná válaszul, hogy: szőlője' termésében nem csak ritkán lehet öröme, hanem a' kerti bornak csekély becse, és ára is kedvetlenséggel tölti el őtet; — nincs különben! a' szőlőmüves gyakran az egész nyarat tőkéjei között töltvén el őszkor nehány akó borral kénytelen hazatérni. De valjon jobb é sorsa annak, ki kapásokkal mivelteti

szőlős kertjeit? bizonnyára nem, mert; az alföldi ember keveset értvén a szőlőmüveléshez azt tisztán és rendesen nem űzheti; a' hegyekről nagy bérrel lehozott vintzellérek bizonyára a' legaljasabb nemüek, mert az értelmesek a' hegyektől a' hová szoktak talán jól is fizettetnek nem válnak meg. Innen sohajtásra, és szánakozásra fakad a' felföldi ember, midőn alföldi szőlőinknek elhagyatott, vagy rendetlenül mivelt állapotját látja. De ha mindjárt jól miveltetnének, és bőven gyümölcsöznének is illyetén szőlőink — hol szereztessenek a' sajtók, kádak, és hordók, 's több a' borkészitéshez megkivántató faedények, abroncsok, és készitmények; holott az alföld erdők nélkül szükölködve ezeket nagy távolságrol, drága pénzen, és távolabb vidékekre teendő 's időt emésztő fáradságos fuvarozással kénytelen megszerezni. A' honnan könnyü általlátni: miért szürik némelly szőlősgazdák pálinkás vagy épen káposztás hordókba is kevés boraikat, mellyek szagosságuk miatt többé el sem adhatók.

A' tapasztalás továbbá arra mutat, hogy: a' kerti szőlőmüvelésnek fekvő adófizető a' szántásvetést táplálttatásának első kutfejét vagy egészen el restelli, vagy csak felülegesen folytatja; mi csuda ha illy fonák alap mellett soknak nem lészen ujig való kenyere? De nem csak a' földmivelők érdekeltethetnek itten, hanem méltó egy tekintetet vetni a' kertiszőlőt biró mesteremberekre is kik közül sokan oda hagyván mühelyöket, a' nyarat legényeikkel együtt, vas eszközöket markolva oda kül töltik, mig az alatt nagyobb hasznot hajtandó kész müveik hon pusztulásra jutnak. De ha mindjárt bővebben is ütne ki a' szüret mi hasznot hajt a' mező földi bor tulajdonossának? mellynek sem nagy becse nincsen, sem több évekig azt nem csak pinczék' nem léte, vagy alkalmatlan volta miatt eltartani nem lehet, de a' földmivelő ezen borral bánni sem tanult meg?

— könnyü átlátni. A' kerti buja földekben termett borok sok czukrot, és nyálkát foglalván magokban, igen hamar másodforradásba (eczetesedésbe)— főképen mivel a' kevés számú pintzék is melegek, szoktak által menni. A' honnan az illyetén lágy, és kevés szesszel biró szőlőnedv sokkal alkalmatosabb lenne, már csak czukoranyagjának bősége miatt is, a' szirupfőzésre mint asztali italra, a' hová csak jó dajkálás mellett megöregedett borokat kellene alkalmaztatni.

Ezekből ered azon kártékony, és a' földmivest megrontó szokás, hogy ez beszüretelt kevés borát még zavaros állapotjában nagy mohósággal inni kezdi, és egész háznépének megrészegedésével, melly betegségeket von hajlékára el is fogyasztja, akkor midőn a' sertésölésnek már vége szakad; azt felelvén a' józan intésekre; hogy mintsem csekély áron el vesztegesse inkább maga családjával egy más után felhörpengeti, mert Pünkösd után a' melegek' bekövetkezésével ugy is az uj bora felfordulna, megzavarodnék, és megvastagodnék; tanácsosabb tehát ha azt most még idejekorán elkölti. Innen ered hogy szüret után az alföldi csapszékekben folyton mérik a' zavaros kerti mustot, ha oltsón is, csak hogy elkeljen egymás után. A' kevés itéletű paraszt nem tudja megfontolni, hogy a' jó hegyi borból egy meszely velősebben táplálná lankadt testét mint az alföldi egyvelegből négy annyi mértékű ital.

Szokásban vagyon ugyan az alföldön is a' törkölyből való pálinka főzés; de — nem csak azon okbol mert ebben is a' természeti szesz kevesebb — hanem mivel a' fának e' sikságokon levő fogyatkozása miatt a' pálinka is csak száritott ganajjal, vagy tőzekkel, kórókkal, szalmával vonatik le — mi által kellemetlenné válik, 's kivánatos nem is lehet; azonban ritkaság is hallani, hogy valaki törköly pályinkáját el adja, hanem inkább azt is magá

issza meg; holott ennek — ha olcsóbban is — árossa-is akadna, el tartható is lenne. Tehát még törkölypálinkájával sem emeli jobb letre sorsát.

A' kerti szőlő' mivolta a' közjóra nézve.

Mindennapos panasz lévén a' termesztményeknek vagy el nem adhatása, vagy igen alacsony áron való elvesztegetése; és ezen panasz főképen a' borokat érdekelvén', nem lehet é a' hegyi szőlőknek hanyatlani kezdő állapotját is az elszaporodott térségi szőlőskerteknek tulajdonitni? mert mig az alföldi gyenge és el nem tartható bor ki nem mérettetik, addig a' korcsmák' haszonbérlői a' hegyek' jobb nedveihez nem folyamodnak; Nem egyszer hallottuk a' hegyi birtokosokat kárhoztatni a' sikföldi szőlőkerteket, mellyeknek lágy, és nyulós terméke miatt jó és táplálekony hegyi boraik hátra vettetnek, és rakásra gyülnek; Hazánkban a' mostani környülállások közt leginkább a' belső kereskedésre kell figyelmezni, nem lehet tagadni, mely rosz hatással legyenek a' kerti szőlők legdicséretesebb egri, miskolczi, budai, ménesi, 's több jó faju borainkra, mellyeknek ára ha amazok nem léteznének tetemesen feljebb szöknék, a' mi a' hegy' lakosaira nézve annál szomorúbb mivel kopár, agyagos, és kősziklás hegyeiket egyébként nem használhatják.

Hasonló fontossággal hozattathatik fel azon észrevétel, hogy a' népetlen alföldségen azon kevés dolgozó kezeket is, mellyeket nagyobb haszonnal lehetne, és kellene a' földnek más adományaira forditani; el nyeli a' sok munkával járó és egész nyáron át szakadatlanul folyó szőlőmüvelés, főképen ha sok sikföldi szőlőknek, millyenek például a' szentesi, és vásárhelyi ezer és több holdakra menő szőlők, nagy kiterjedéseit tekintetbe vesszük. Nincs

különben! — Nem csak a' helybeli ugy is kevés népség, hanem a' felső Vármegyékről ezrenként letóduló emberek is az illy szőlőknek nyitására, metszésére, kapálására, kötözésére és több illyenekre fordittatván, nem lehet csodálni, hogy az alföldi uradalmak egy váltó forint bér mellett is kaszásokat nem talalván, némelly években lábán vész el a' széna, fü, sőt takaratlan maradnak még a' gabona-táblák is, mire igen sok példát lehetne felhozni ha történeteket akarnánk festegetni. Mellyekből ki világlik, hogy nem csak a' borkereskedésnek akadályul hanem a' földmüvelésnek, és épitményeknek is hátra maradásul szolgálnak a' kerti szőlők; ide járul azon körülmény is, hogy bár mi terméket adna azon sik föld mellyen a' tőkék feküsznek, az mind kevesebb munkába telnék, és az adófizetőnek, következésképen a' Statusnak is több hasznot hajtana mint a' bizonytalan szőlőtermés, melly mint hazai productum a' honi kereskedésnek ágát még nem tette, sőt reménység sincs, hogy azt hamar tehesse; ugyan azért több értelmes férfiak azon üdvösséges gondolatra jöttek, hogy a' tőkéket kivágván kertjeikbe dohányt, vagy burgonyát ültessenek.

Nem akarjuk' mi azonközben azt vitatni, hogy a' csupa homokból, vagy aljas sovány agyagból álló térek, mellyek a' földnek semmi gyümölcsét nem képesek meghozni — szőlővel be ne ültettessenek, mert a' közjóra nézve felette kivánatos, hogy minden négyszegöl tulajdonságához képest ha csak azt is a' mit — de teremjen valamit. A' kecskemétiek például, ugy szinte a' kőrösiek, dunakeszieki homokos földjeiket helyesen ültették be venyigékkel, mert az illy földekben még a' bor is sikeresebb mint a' buja fekete, és márga területekben. Való ugyan, hogy már most a' futó homokok is lágy-

faerdőkkel beültettetvén nem csak alkalmatosan használtatnak, hanem a tovább terjedésben is meggátoltatnak; azonban a' feljebb emlitett szőlőkben könnyen nevekedő élőfák is bőségben találtatván, távolrol erdőket képezni látszanak. Nem akarjuk továbbá fontolatlanul azt tanácsolni, hogy a' századok ólta beültetett alföldi szőlők kiméletlenül kiirtassanak, hanem jegyzéseinkkel oda czélzunk; hogy a' melly földes uraság termékeny sikföldeit még eddig szőlőnek ki nem osztotta, azt ezután se cselekedje, mert ennek dézmájából — el hallgatván a' gabonatermesztésnek csökkenését — amugy is kevés vigasztalást nyerhetne.

Érintettlen nem maradhat a' kerti szőlősgazdáknak sőt Uraknak azon mentségök, hogy csak kell szülöttjeiknek egy kis gyümölcsöt hozni, és egy kis árnyékos helyet készíteni az alföldön is. De mi sokkal tanácsosabbnak itélnők, ha a' szőlők helyett a' gyermekek és élemedettek táplálására csupa gyümölcsös kertek állittatnának fel; mint a' bánsági vármegyékben az ugynevezett szilvás kertek — horti industrionales — mellyekkel a' jobbágyok minden czéljaikat egyszerre, és bővebben, t. i nagyobb kamatozással, és időnyeréssel érnék el — mint az eddigi mód szerént mivelt, de ritkán gyümölcsözött szőlőkkel; mert ebben a' gyümölcsösben nem csak egy kevés szőlőt is nyalánkságbol termeszthetnének, hanem azt lugosokra felvonván árnyas színekké is változtathatnák, mellyekben a' nyári hévségben enyhet lelnének — idővel megtanulnák a' nemesebb faju oltványokat is a' vaczkor helyett ezen gyümölcsösökben beplántálni, és a' becsesebb telelő gyümölcsökkel is megismerkedni; ide járul hogy a' fa szükét igen igen érző alföldi ember gyümölcsösséből, és annak árkaibol, mellyeket vadfákkal beültethetne, tüzi fát is kapna, és ugyan ott zöldségeket is, mellyekre az alföldi lakosok semmi

fáradságot nem akarnak forditani, termeszthetnének, és azon felvett elvöktől sem messze távoznának, hogy csak könnyen és kevés munkával nevekedjek minden; mert a' fa ha egyszer jól el van ültetve magában gyümölcsöz neki, és megszáritva gyermekeinek télben is táplálékot nyujtana. Mindazáltal befejezőleg bátran azt lehet állitani, hogy a' felvilágosodás' és szorgalom' előhaladásával, nem különben a' népnek sokasodásával az érdeklett gyümölcsösök idővel kellemetesen viritó és illatozó kertekké válnának, noha jobbágyaink még most a' virágok' ápolásában nem szeretnek izzadozni. Következőleg ezen gyümölcskertek mind a' megszelidülés', mind a' jó izlés' magvát hintenék lakosaink szivökbe, a' mi legfőbb nyerességnek lenne tartható!

Gattájai Gorove László.

3.

A' társasági köröknek a' nyelvre és ennek a' nemzetre hatásáról.

Sokan szóltak már a' nemzeti ügyben 's közlötték észrevételöket: mert a' nemzet egy nagy test, melly magában számos tagokat foglal, mellyeknek legfőbb feladások a' nagy egésznek boldogitása, a' mi által az egygyesek is szerencsésb környülményekbe helyhetnek. Minél inkább érzi az emberi ész emelkedését, minél inkább oszlik az igazat fedő homály, annál világosb lesz az a' meggyőződés, hogy: csak a' nemzeti kebelben van a' tökéletesb nemü bátorság 's ezért a' nemzet' javára tenni kell, a' mit lehet. Miolta az emberi nem tisztábban lát, a' nemzeti nyelv ismertetik egy sok ezereket,

sőt

sőt milliókat összefogláló 's együtt tartó kapocsnak, melly ha enged, ha gyengűl, ha szakad, nincs többé semmi, melly mentőleg munkáljon; — dűl a' nemzet 's megásott néma sírjába hull, hol a' munkás élet megszűnt lenni. Ezt lelkesen érezve, sok ész, sok kéz kifáradott már a' hazai nyelvek mezejökön, — fontolgatva: mi lehet javakra 's mi károkra. A' fáradságok gyümölcsöt termettek 's ki vivta magának a' nem henyélő nemzet az álláspontot, mellyen jelenleg fénylik 's melly ha örökre nem is, legalább hosszu időre fennmaradását biztositani fogja.

E' jelen értekezésnek is a' nemzeti szent köz űgy adott létet. Hallotta többször az értekező, milly hijányosnak, milly darabosnak és nehezen fordulónak bélyegeztessék a' hazai nyelv 's alkalmatlannak arra, hogy miveltebb körök' nyelve legyen, és tapasztalta, hogy ennél fogva a' megvetett árva kitolatik 's idegen nyelv hangjai hangzanak ott hol ez igazait méltán keresheté: innét nem mulaszthatá, hogy e' panasznak okait nem kereste, nem fontolgatta volna. A' vizsgálódónak mintegy önkényt tűnt szemébe ez a' méltánylásra olly igen érdemes igazság, hogy: ha van hiányt; ha van, mit kipótolni, kiegésziteni, tökéletesíteni kellene, ez nem a' nyelv természetében, hanem magában a' nemzetben van. A' társasági körök' érintett hibájok sujtja veszélyes következésekkel mind a' nyelvet, mind a' nemzetet 's azok, kik e' panaszokkal állanak elő igen sokszor ollyanok, kik nem ismerik jól és nem is kivánják ismerni a' nyelvet: mert jobban hozzá szoktak az idegen nyelvhez mintsem hogy érette a' kevésbé méltatott és értett hazait elfogadhatnák társasági nyelvökké.

Pedig a' társaság ád mindennek nagyobb kiterjedést és hatóságot. Már korán megismeré az okos ember, hogy társaságon kivül neki nincsen

előmenetele, nincsen bátorsága. Zárj ki bár akár kit is a' társaságból; gátold, hogy gondolatait mással ne közölhesse 's másét ne hallhassa, 's tapasztalni fogod mi a' társaság. Társalkodás a' miveltségi simaságot és ügyességet felfogható embernek egyik lényeges kiképzője. Minél jobb a' társaság annál jobbak gyümölcsei, annál szerencsésebbek erkölcsi hatásai. A' jó társaság hasonló a' termékeny mezőhez, mellyen a' lélek' felébredtt szorgalma a' gyomot irtja és a' hasznos veteményt ápolgatja, hogy az megérhessen, Világos fők csak ennek ölébőL kelnek-ki. Szüksége van az emberi észnek az érintkezésre, a' közlésre: mert magában elkényszeredik 's kincsei nem szaporodnak. De, a' milly hasznos következetű a' jó társaság az átalános emberre nézve, olly veszélyes a' rosz. Egygyes gonosz szándékok talán többnyire magukban, kitörés nélkül halnának el, ha társa összejövetel nem érlelné őket bűntettekké.

A' társaságok' lelke a' beszéd. Bennök a' lelki világ szavakban kilép az életbe. Néma egyesületek éleményt nemadnak. A' hallgatás halál' éjszakájának tulajdona. A' beszéd édesen zengő hangjai áthatók. Ideae ideas excitant, mint a' latán igen jól mondja. A' beszéd nyitja meg az elme' tudományos raktárát, hogy abból az alkalmat nyert a' mi neki szükséges megszerezhesse. A' könyvekből eszközlött magányos tanulás még egészen ki nem idomitja az embert. A' szobatudós, egy oldalu 's a' közéletben többnyire nevetséges tudós. Vélemény közlés és adás új elevenséget ád az elmének, fenséget kölcsönöz a' gondolatoknak. Innét van, hogy a' közéletben mindig szerencsésebbek azok, kik magokra jó társaságokban egy bizonyos könnyűséget vettek fel, mint azok, kik eléggé boldogtalanok voltak nemesebb társasági örömöket nem éldelhetni és ennél fogva egy bizonyos nehézkesség,

ügyetlenség, bátortalanság tartja foglalva egész lényöket. A' társalkodás legtehetősb kiderítő, megnyugtató 's erősítő hosszas nehéz, magányban végrehajtott munkák után 's kitörli a' setét vonásokat, mellyek az arcznak derültségét boritják.

A' millyen nagy érdekű a' társaság a' kifejlődhető emberre, szinte ollyan a' nyelvre nézve-is. A' nyelv a' gondolatoknak létszerök, kinyomások és olly magányos tulajdona valamelly nemzetnek, mellyet az idegen megtanulhat ugyan, de el nem tulajdonithat, hacsak egészen azzal a' nemzettel, mellynek tulajdona, egy nemzeti testbe öszszenem olvad. Igen sokan, kik egy nemzetet tesznek, közlik ezen egymással gondolatjaikat, érzéseiket, ügyeiket, bajaikat. Mindenre gyakorlás, véleélés, vélegondolás hozza-fel a' tökéletesbülés' korszakát. Ez hozza fel a' nyelvre is. Ez az által mozgékonyabb, könnyebben lejtőbb simultabb lesz. Társasági körök képzik ki a' nyelvet társalkodási nyelvvé, az az: ollyanná, melly könnyen folyó, kellemes hangzású, a' gondolatoknak, érzeményeknek, nyájoskodásoknak kiejtésekre képes legyen. Melly nyelvet magosb, miveltebb társaságok nem melegitgetnek, nem pártolnak, nem surolnak, darabos marad az és merevedett — nem hajlik a' változó érzeményeknek, ártatlan kedvezéseknek és igazságoknak nyilvánitásokra. Társalkodó nemzetek birnak csak hajlékony nyelvvel, — nemzetek, kik az emberhez illő viszonyokat elismerték 's magokat azokhoz alkalmazzák. Lehet azonban és van is társalkodás, melly minden tekintetben a' czélnak meg nem felel; ez az, mellyben a' tagok saját nemzetiségök' ellenére a' tárgyokról nem nemzeti, hanem idegen nyelven szólanak. Szép ugyan miveltséggel birni, mellynél fogva valaki más nemzetbelivel is közlekedhetik és nemzetével idegen mive't nyelvek' elmeszüleményeit közölheti, de ha a' társas körök-

ben inkább e' nyelven beszél mint a' magáén, ez mindig a' hazai nyelv' kárára történik: mert épen a' társasági kör az, melly azt, mint már fenntebb is érintetett leginkább kiidomatja 's midőn innét a' könnyen elragadó veszélyes szokásoknál fogva kiszoritatik, e' megvettetését lehetetlen nem sinleni, 's csak az aljasb nép közé számüzetvén, ennek durvaságát magán nem viselni. Mindig fölülről kell és lehet a' nyelv' kiképzésének lehatni, alolrol fel soha sem hathat: mert a magasban álló az aljassat soha el nem fogadja; de el bizonyosan az alantabban álló a' fenntebbet. Igy van más egyéb szokásainkkal is. Mig a' most már virágzó nyelvű európai szomszédainknál 's nemzettársainknál a' magasb társasági körökben idegen nyelv divatozott, szolgai volt a' honi nyelv 's erős korlátjain feszes, nehezkes alakjával által nem törhete — a' nemzet lelkét nyelvével együtt nehéz járom igázá, — bárdolatlan volt a' hazai hang, az elmeszülemények csekély gyümölcsei ízetlenek, a' csak nemzeti nyelven szólani tudó, darabos, megvetett. Az ólta van az európai virágzóbb nemzeteknek a' szó szoros értelmében literaturájok, miólta a' fenntebbi társas körök a' nemzeti nyelvnek megnyilottak és az udvarok' kebelökben nemzeti hangok viszhangoznak. Itt leve a' francz olly játszi könnyűségűvé; a' természetére különben is kemény német itt veté le darabosságát; az angol és olasz itt ölték magukra a' kellemesb alakot. A' nehezkesség, a' feszesség, mint valamelly vas pánczél, ugy hull le a' világosb társasági körök' éles bárdja előtt a' nyelvről, és az a' maga könnyebb, mozgékonyabb, izlés teljebb alakjában áll elő. Gyakorlás által megtöretvén az utnak göröngyei, könnyebbé tétetik a' haladás és az eleven gördületű nyelv a' gondolatok körül olly sebesen forgóvá válik, mint millyen sebesen forog a' gyors mozgásba hozatott kerek tengelye körül. Pedig csak

a' könnyű, az eleven folyamatu nyelvet mondhatni szépnek és lelkesnek. Társas körök hatnak a' nyelvre olly jótékony erővel, hogy az magáról a' nehezen fordulót, a' felesleges hosszút és vontatottat lehányja és csak ott tartja-meg a' hosszú szavakat és szótagokat, hol azoknak hosszú származások a' nyelvnek természetéből bebizonyitható, hogy a' beszéd harmoniai zengésű legyen és változatos hangokban folydogáljon. A' szokás mindenben a' legjobb tanitó, ha a' biráló ész' szikrája esvén bele, a' károssat és illetlent eltávolitja. El lehet ezt a' nyelv' ügyében is mondani. Hol csak dörögnek a' hangok vagy csak csikorgó hangokban ömledeznek a' szavak, vagy egyedül lágy olvadozásban lejtenek, vagy igen sok hoszszu, vagy felesleges számu rövid magokban hangzó betük vagynak, ott nincs édes hangzás a' nyelvben. Nincs fenségesb zene az emberi nyelv hangajiénál; a' hangászat zengedezése ezzel nem mérközhetik — de csak úgy, ha magasb szépségre és már természeténél fogva is arra alkalmatos nyelven kitetszőbb miveltségű ajakakról zengedez. Már pedig hogy illy zengedezésűvé főképen magasb állásu társas körök tehetik a' nyelvet, ki vonhatná kétségbe? A' könyviró tudós' négy falak között létre hozott munkája nem teszi 's nem is teheti közel azzá a' nyelvet, mivé a' társaságok tehetik, sőt ennek magának is társas körökre van szüksége, hogy ismerje a' közéletet 's olly tarkát ne fessen munkájában, melly azzal egyenesen ellenkező. A' társaságos beszéd gyakorlatilag és igy leghamarább legbizonyosabban hozza fenntebb állásra a' nyelvet, midőn a' tárgyra ügyelő munka' nyelve csak némelly egygyeseknél leszen ismeretes és az átalános nemzetnek a' beszédben hangot nem ád és nem adhat.

Nyelv által lesz csak nemzet. Nemzeti nyelv nem becsülésével, nem gyakorlásával, nem léte-

vel nincs nemzet. Hol bölcsőjében van a' nyelv, ott nincs férjfias nemzet — gyermek az, és a' lét' magosb körét nem ismerheti. Egyben soha senki nagyobb vétket nem követhet el, mint ha a' nyelvet, a' nemzet' féltő kincsét tapossa. Idegen nemzetek' nyelvének beszélése, majmolása szolgalelküvé tesz. A' hazájában nemzettársai közt idegen nyelven beszélő, midőn a' honi nyelvet még nem is tudja, megvetette a' nemzet' fő kincsét 's ollyan növényt ültetett, mellynek buja növése a' honi legbecsesb növényt elfojtja vagy legalább növésében akadályozza. A' mult idők' tapasztalásai bőven szolgáltatnak ez állitás' igazságára példákat. Kiket e' szokás tart elfoglalva, nem fognak azok soha ékesen ömledező és elragadó árral folyó nyelven szólhatni a' nemzet' köznyelvén; a' közügyek' folyamatjoknál csúfoknak teszik-ki magokat, 's rájok még az aljasb nemzettag is megvetve tekint. A' ki egyik főbb hazai érdekkel nem gondol, nem fog a' többekkel is gondolni: mert egyik eltévedés a' másikat vonja maga után 's olly kores tűnik illy környűlmények közt elő, ki leghivebben dajkáló anyja iránt leve hálaadatlan. Csak a' nemzet' nyelve ád a' hazafinak ön állást; ez különzi ki a' többi nemzetek' egyveleg sorából; ez vonja nemzetéhez; ez ád neki egy bizonyos nemzeti bélyeget, melly olly könnyen szembeötlik. Közdivatban lévő nyelv új lelket, új kedvet ád a' nemzet testnek: erőteljesen vonja ez magához minden egyes tagját; jól érzi magát; homály nem fedi nyilványosságát; nem tapogat, hanem munkásan hatva halad a' többi nemzetek' sorukban. A' mi nevezetes véghez megy, a' magát közösen értő, az egy hangokban örülő és panaszkodó nemzet' körében megy véghez. Idegen értetlen hangok nem korlátozzák-el a' lakost a' lakostól; nem tekintetik őket egymással úgy mint idegeneket. Egy atyafiság az egész emberi nem; de mégis vagynak nagy testében egyes közelebbi

viszonyok, mellyeket megtagadni nem lehet; viszonyok, mellyek hatalmas erővel vonnak. E' viszonyok közt az eggyik legkitünőbb bizonyosan a' nemzeti, mint egy ollyan rokonsági, melly közös érdekek által vette szármozását. Az egész természetben a' hasonló a' hasonlóhoz simul. Még ott is, hol az ész nem működik természeti ösztönnél fogva hajtatik ez végre. A' csalogány a' csalogánnyal társalkodik a' hanga bokrok' homályokban: mert egy nyelvök hangja egy természetök. A' hang béhatva a' füleken, e' csuda műszereken, lemegy a' szívig és azt bizonyos mély meghatással illeti-meg. Innét könnyen megmagyarázható, miért vonul messze földön az egy nemzetbeli olly ellenállhatatlanul és rokonilag a' vele egy nemzetbelihez, habár annak előtte soha sem látta is azt 's miért elégséges csak egy szó is arra, hogy a' szívben egy bizonyos vonzódást, felmelegedést ébresszen. Amerika, a' messze új világ rész és más országok 's világ részek is példákat erre már többszer szolgáltattak. A' jobb tulajdonu ember legjobban, legboldogabbul érzi magát a' vele egy nemzetbeliek között s ez nem valamelly ábrándozás, hanem természetes szivbeli állapot. Nem dicséretre méltó é, ha testvér testvérhez szeretve hajlik? Pedig testvérek gyanánt tekinthetnek az egy nyelven beszélő egy nemzetbeliek is: mert egy Anyának, egy Hazának gyermekei.

A' társas körökben simulván, tágulván, könnyűlvén a' kölcsönös versenyvitatkozások által a' nyelv, onnét egy tágosb körbe az általányos nemzetébe lép ki. A' közelebbi aljasb sorsuakra béfoly, nálak meggyökeresül 's tőlök ismét másokra megy által. Mint a' kisebb égi testek a' nagyobbaktól világosságot: ugy vesznek a' nemzet' kebelében az alantabb állók miveltséget a' magasban állóktól. Világosb és kiképzettebb házkörben még a' cselédség is világosb emberségesb kíván, erőlkedik lenni.

Semmi sem ragadósb a' példánál. A' vidékeken, hol főbb és aljasb nemesség, jobbágysággal vegyesleg lakik, szebb a' nyelv, szebb az öltözet, több a' hajlékonyság, ügyesség, könnyűség, józan szorgalom még a' köznép között is. Igy van a' városok közelében is. Ellenben, hol ezek nincsenek, darabosb a' nyelv, rondább, rendetlenebb az öltözet, uralkodóbb a' lomhaság, a' munkálkodásban ügyetlenség, a' becsület nem tudás. Ha jobbágy uraságát ollyan nyelven hallja szólani mellyet ért, a' hűségnek sokkal szakadatlanabb lánczával köttetik azzal össze.

A' kiképzettebb, a' társaságokban kinyilt nyelvvel, felebb emelkedik a' nemzet tudományszeretete és a' honi nyelven irtt munkák' közkelendőségök. A' nemzet tudósb tagjai nem kerültetnek többé 's nem állittatik felőlök, hogy különczök; nem nevettetnek-ki, ha miveltebb társas körökben jelennek meg, hanem inkább becsültetnek, gyengeségeik eltüretnek, mint embereké, hogy a' nekiek is olly lényegesen szükséges köröket ne kerüljék. A' becsülés és szorgalmuk' illő méltatása emeli lelköket; termékeny elméjök érettebb gyümölcsöket terem; törekedésöket állandóbb világi jóllét koronázza 's emelkedik a' nemzet' tudományos miveltségi dicsősége. Nem olly nyelv mozog többé az elme' minden nemű szüleményjeiben, melly darabos és feszes volna, hanem ollyan, melly magas méltósággal, csinosan, könnyen halad, mint valamelly teljes erejében lévő, virágzó, erős, csinos, bátor férjfiú.

A' csinosbult nyelvvel, minden más alakot ölt. Virágzásnak indulnak a' müvészetek; megalapul a' szépnek és jónak általánosb becsülése, szeretése, a' kereskedés, és az iparkodás minden ágaiban a' közéletnek. Az egygyesek önállóbb, csinosabb, bátrabb, elevenebb, könnyebb alakban jelennek-meg:

mert a' belső élet kihat a' külsőre; — érzi a' nemzet magát. Erő és szilárd összetartás ömlik-el az egész nemzeti testen. A' mi javára válik tisztában látja és becsüli, anyagokat gyűjt összze nemzeti emlékének felállitására. Illy honilag mivelt erőben lévő nemzet, mint a' tapasztalások is bőven bizonyitják, győzedelmes fegyvert visel a' nálánál kevesebbé előhaladott nemzetek ellen. Illy erős az ön nemzeti főbb érdekek szeretetök és becsülésök a' nemzetekben.

Csak ön magunkat tekintve is, bebizonyodik, melly hatalmas befolyásu legyen a' társasági kör a' nyelvre és a' nyelv az átalános nemzetre. Miolta kebelünkben fennebb állásu hazafiak fogadták társaságos körökbe nyelvünket; miolta egyesületek vagynak a' hon javára, mellyekben nemzeti nyelv játsza a' fő szerepet, sokkal jobban állunk; sokkal erősebb nemzetiségünk: sokkal szebb, tágasb, könnyebb és tudományosabb nyelvünk; a' müvészetek megindultak, a' szépnek és jónak szeretete közönségesb; az olvasás kiterjedettebb; lelkesb munkák jőnek napfényre; a' kereskedés lábra kezd kapni; a' közember imitt 's amott kezdi levetni durvább alakját példájával vonva többi társait ugyan ennek tevésére. Minden egygyest erősebben kezd vonni a' nemzet' közügye 's közelgetni láttatik az az idő; mellyben a' magát ez europai honban megfészkelt á'siai szülött, nemzetünk' nyelve, a' maga teljes szűz szépségében fogja magát mutatni, és a' nemzet, ennek vonszó bájait tökéletesen megismervén, neki a' hódolat' főbb nemével tömjénezend.

Kiss Jó'sef

II. Literatura.

A) Hazai Literatura.

Könyv vizsgálat.

Sebészség mellyet előadási kézikönyvül kiadott Dr. Chelius M. J. Heidelbergi Professor. A' negyedik öregbített és javított eredeti kiadat után a' Pesti M. K. Egyetembeli orv. Kar oskolai használatára fordítá Bugát Pál, orvos Doctor, Szemész Mester a' M. kir. egyetemnél sebészek számára az életközöns. kór- és gyógy- 's a' gyógyszer tudomány r. Professora, a' magyar tudós társaság' rendes tagja. Első és második kötet. A' m. tudós társaság költségeivel. Budán a' magyar kir. egyetem betűivel 1837.

Oskoláink számos fogyatkozásai között, mellyek a' tudományok terjedését hazánkban nem kevéssé akadályozzák méltán főhelyet érdemel a' czélszerü oskolai könyvek hiányzása. Oskolai kézi könyveink egy része asszúkórságban szenved, olly rövid vázolatját terjesztvén elő a' tudománynak, melly a' tanulónak a' tudományról semmi helyes fogalmat nem szerezhet, 's a' tanuló nem hogy bele szeretne, hanem inkább örökre elidegenedik azon tudománytól, melly eleibe illy hús velő és nedv nélküli csontváz alakban állittatott elő. Más része kézi könyveinknek olly nagy terjedelemben, 's olly vizkórságos előadással közli a' tudományt, hogy az ifjú tanuló a' szükségest a' szükségtelentől, a' lényegest a' melleslegestől megkülönböztetni nem tudván, a' tudományról ismét semmi helyes fogalmat

nem kap, 's ki nem hatolhat azon labyrinthból, mellyben minden vezérfonal nélkül tévelyeg. Vannak azonban — bár kevés számmal is a' czélnak megfelelő, a' szerfeletti terjedelmesség és száraz rövidség között közép utat követő, még pedig eredeti kézi könyveink is mellyek akármelly külső országi oskolában is hasznos szolgálatot tehetnének, 's szerzőiknek teljes becsületére válnak. Illyen p. o. az orvosi kézi könyvek között a' professor Fabini János úr „Doctrina de morbis oculorum" czim alatt nem régiben újra dolgozott 's másod izben kiadott, 's a' korán elhúnyt Doctor Vajnócz által magyarra is átforditott kézikönyve. Illyennek tekintethetik a' professor Gebhardt Ferencz úr által, leginkább császári kir. tanácsos hajdan a' bécsi közönséges kórház igazgatója és a' különös Pathologiának és Therapiának az orvosok számára közönséges tanitója, jelenleg ő cs. kir. felsége fő udvari orvosa Raimann Nep. János urnak német munkája után dolgozott nagy becsü orvosi kézi könyve, mellynek második darabja nem régiben látott világot, 's mellyet kivált ifjabb gyakorló orvosainknak és seborvosainknak nem ajánlhatunk eléggé.

Felebb nevezett munkára vissza térvén a' Chelius chirurgiai kézi könyve Németországon már több kiadásokat ért, 's kétségkivül a' legczélszerübb kézi könyvek közé tartozik. Jelen fordítást a' professor Bugát úr gondjainak köszönhetjük. Fájdalommal kénytelen azonban referens megvallani, hogy ez is mint minden eredeti vagy fordított munkái professor Bugát úrnak el van sok helytelen új szók özönével borítva, mellyek ezen egy a' purismust annyira nem követelő mind a' szók szerkesztetésében szabatosabb, természetibb, mind az egyes szók megválasztásában vigyázóbb czélszerűbb fordítás által olly köz hasznuvá teendhető könyvnek használhatását,

kivált az oskolai port lerázott ifjabb seborvosok részéről tetemesen akadályozzák.

Mutatóúl csak nehány szavait közlünk a' fordítónak, ezekből a' többiekre is következést csinálhat az elfogulatlan olvasó.

Ütdag=anevrisma e' helyett: verőérdaganat. Éktelen rövidséggel készült helytelen szó. Az arteriát sokkal helyesebb volna verőérnek nevezni. Nyelvünk az ütés és verés közt különbséget tud tenni, amazon egyszeri, ezen többszöri ictusok értetvén. Miért nem használjuk ezen szép megkülönböztetést müszavainkban, 's miért áldozzuk fel nyelvünk ezen szépségét a' szertelen rövidségnek? *Dagot* mondani daganat helyett képtelenség, de olly képtelenség, mellynek a' professor Bugát ur munkájiban több száz példái jőnek elő. Illyen a' többek között a' *Táp*=chylus, mellyet talán csak tréfából talált a' fordító ur pennájából kiszalasztani. De van-e' helye a' tréfának komoly és tudományos munkákban?

Almány=Unterlage. Külemény=habitus. Mind két szó helytelenül és analogia ellen van formálva. Van e' csak egy példa is rá régibbecske szavaink között hogy a' *mány mény* végzet, melly kirekesztőleg igék után járul, utoljárók —postpositiók után tétethetnék.

Kutaszni=Sondiren. Ha *kutasz=Sonde* és igy magában érthető substantivum, miként lehet egyszersmind ige is? Ez már valóságos *kényvélemény*, mint Bugát úr a' hypothesist igen helytelenül forditja.

Viszony arány=Wechselverhältniss; Kölcsöny viszony=Wechselwirkung. Az elsőben *viszony=Wechsel*, a' másodikban=*Wirkung*. Minő zavar ez, hát van a' német *Wechsel*-nek a' *Wirkung*-gal valami köze jelentéseiket tekintve?

Vízderemű=wasserhell; csudálatos szó! A' *derem* mint a' *dermed* és *dermeszt* szók mutatják *tetanus* formát jelent, 's ezt Bugát úr is jól tudja, a' *tetanust dermenet*-nek fordítván; mi köze tehát a' *wasserhell* notionak a' *derem* szóval?

Tikmony=Hühnerey a' szokott tyúk tojás helyett. A' tisztább füleket sértő kedvetlen hangzása miatt régen megavult helytelen szó; kár volt felélesztení.

Ütsajtó=presse arteriére. Bugát ur mint láttuk az arteriát ütérnek nevezi, 's itt (mint az ütdagnál láttuk) az *ütsajtót* az *ütérsajtó*val egynek tartja, 's mind kettőt egyaránt ajánlja; az *ér* szó kihagyását semminek tartván. Csudálatos rövidség és gazdálkodás! Hát mind egy p. o. az ajtó kulcsának a' lyuka és az ajtó lyuka; a' balta fok lapja vagy a' balta lapja?

Gyakpont=punctum insertionis. A' (elsőbb felét tekintve) *tikmony*-nál még sokkal undoritóbb és trivialisabb, 's tudományos munkába teljességgel nem illő, egyébaránt az illyenekben gyönyörködők előtt kedvet található régi magyar szó.

Z.

B) Külföldi Literatura.

Könyvesmértetés.

A' szólamrol és beszédről.

(*Folytatás.*)

B. Hártyás-nyelvek jövény-csővel.

Mi befolyása lehet a' jövény-csőnek ennek megvizsgálására legelőször a' Klarinet csőjét használtam, mivel tudva van, ennek csője' légoszlopának a' fu-

vóka hangjára, és egyenkint az oldallyukaknak a' hangmódositására mi befolyásuk vagyon. Levevén tehát a' Klarinetnek rendes fuvókáját, helyébe egy ajku kaucsuk hártyás-nyelvet tettem. A' lapka különböző probák által különböző magosságra hangoltatott. A' következmény átalában csaknem ugyan azon vólt.

A' Klarinet igy lévén felkészitve próbát teszek az óldallyukak' kinyitásával és becsukásával. Ekkor kimutatkozik, hogy a' Klarinet' jövénycsője a' hártyás nyelvnek alaphangját alább ejti; az oldallyukak' befolyása sokkal csekélyebb, mint a' Klarinetnek rendes fuvókájával. A' közönséges Klarinetnek hangja, az oldallyukak' és billőkéknek (Klappe) alulról felfelé egymás utánni folyvást kinyitása által félhangonként emeltethetik. De ha hártyás nyelvű fuvóka alkalmaztatik, akkor ugyan azon mód által a' hang csupán egy hanggal emeltethetik feljebb, csak a' legfensőbb oldallyukaknak van kitetsző befolyása. A' legfensőbb oldallyukaknak kinyitása a' hangot csak egy egésszel emelte fellyebb, mint volt, mikor minden oldallyukak csukva voltak.

Hogy bizonyosabban kitanulhassam, minő befolyása lehet a' jövénycsőnek a' hártyás nyelvekre, a' hártyás-nyelvü fuvókához készítettem orgonamivessel vastag papirból különböző hosszaságu egymásba járó, kereszt átmérőjükben egy hüvelknyi hengeres jövénycsöveket. Ezen csővek közzül, a' hártyás-nyelvü fuvóka az elsőre volt alkalmazható. A' hártyák egy rövid csőnek végére felfeszítettek. A' fuvókák különbözők voltak. Az egyik, két fa lapkákkal olly módon fedetett-be, hogy közöttük hasiték maradt, mellybe egy igen vékony, nyelv szolgálatot tevő kaucsuk szirmocskát (Streifchen) lehetett felhúzni. Egy másik, falapkával csak félig fedetett-be, hogy a' más hason-

felét kaucsuk hártyával lehessen befedni. Egy harmadik fuvóka, fa-lapka nélkül két egymáshoz szorosan fekvő kaucsuk hártyával boritatott-be. Egy negyedik hasonlólag két kaucsuk lapkával vonatott be Ezen fuvókán a' nyilás, mellynek felibe a' lapkák felfeszittettek oldalról vólt, úgy hogy a' hasiték, a' fuvókának hoszával egyközüleg parallel nyúlt-el, mint van a' rendesen divatozó nyelvessipoknak fuvókáján. Ellenben a' három első fuvókán a' hasiték, a' fuvóka tengelyétől egymás ellenébe irányoztatott. A' fuvás a' fuvókának csője által tétetett. A' más vége, mellyen a' nyelv vólt, az első vastag papir-jövénycsőnek végébe belé illett. Jövénycső vólt. 5 Az elsőbe járt a' fuvóka, 's igy amaz ennek láb gyanánt szolgált; melly láb-rész úgy vólt elkészitve, hogy légoszlopának alaphangja $\overline{\overline{c}}$ volt. Egy más darab a' lábdarabba járt, melly az orgona mives által ugy méretett, hogy ez, a' láb-darabbal $\overline{\overline{c}}$-t képezett. A' harmadik jövény- darab a' láb-darabbal a' quintát $\overline{\overline{g}}$-t adta. A' negyedik olly méretü vólt, hogy ez a' lábbal együtt $\overline{c}$-t hallatott. Az ötödik darab olly hosszú vólt, hogy ez, az előbbiekkel és a' lábal együtt c-t adott. Ezen kivül úgy lehetett a' darabokat egymáshoz rakni, hogy magányan fuvóka nélkül a' $\overline{\overline{c}}$-nek ennek octávjának $\overline{\overline{c}}$-nek, ez utóbbi quintájának $\overline{\overline{g}}$-nek, a' $\overline{\overline{c}}$ octávjának u m. $\overline{c}$-nek, és végre ennek az octávjának c-nek feleltek meg.

Ekkor osztán a' hártyás-nyelvekkel ellátott fuvóka e' különböző hosszaságu csővekkel összefoglaltatott, egyszersmind minő befolyásuk van a' jövény csöveknek a' fuvókára szorosan megvizsgáltatott. A' próbatétek igen egyenetlenül ütöttek ki. A' láb a' fuvókának alaphangját néha kevés hiján fél, néha fél, néha pedig egész hanggal is alább ejtette. Ha a' lábra a' legközelebbi cső alkalmaztatott, a'

hang egy, vagy több fél-hangokkal is alább szállott, vagy ismét fellyebb emelkedett. E' tekintetben sem lehete állandó szabályt alapitani Hogy illy nehéz, és kiszámitásához, kimagyarázatához, sok üggyel bajjal jutható próbatétek körűl, az egybevetésnek némi állandó, 's biztos pontjára lehessen jutni, alaphangnak mindenkor a' leggyengébb szólamlatu vetetett; a' magosabb hangok, mellyek a' jövénycsőben erősebb fuváskor a' hullámzat csomók származta által támadtak, az egybevetéskor tekintetbe nem vetettek. Némelly esetekben még a' második cső alkalmazása után sem vólt a' hangnak lejebb szállása észrevehető, holott már a' jövény egy octávval szaporodott. Ezen esetben, ha a' harmadik cső is alkalmaztatott, néha fél, vagy egész hang silyedést lehetett észrevenni, ellenben más esetekben a' fuvóka azon hangját, melly az 1-ső, 2-ik, 3-ik 's a' többi daraboknak alkalmazata után vólt, változatlan megtartotta. Ha a' hang a' második darabnak járultakor lejebb esett, tehát az, a' 3-dik darabnak hozzá foglalása után rendesen annyival emelkedett, hogy azon hanghoz, mellyet a' fuvóka 's láb darab együtt, 's egyedül adtak közeljárt, vagy azzal egyenlő lett; 's akkor osztán a' hang az utólsó darabok alkalmazata után, vagy egészen, vagy csak nem ugyan azon magosság fokán maradt, vagy a' legutólsó, darabnak hozzá jötte után kevéssel alább szállott. A' magány fuvóka hangjainak azon hangokkal egybevetési, alapjául mellyeket a' jövénycsővel külön, 's magukban tehetősek voltak kiadni, egy különös ajkas sip tett szolgálatot, mellynek alaphangja ugyan az volt, mellyet a' fuvóka az első jövény csővel adott, tudniillik $\frac{=}{c}$ A' fuvóka hangja, mint azon hangok is mellyeket a' fuvóka jövénycsővel adott, tisztán hangolt zongora után határoztattak meg. Mivel a' próbatétek egészen egyenetlenül ütöttek ki, a' fuvóka, a' jövénycső hangjai közötti

zötti viszony, továbbá a' különböző erővel 's móddal fuvás, — mi részint ki nem kerülhető, részint szükséges is volt, hogy némelly csővek által még mélyebb hangokat lehessen kihozni, — semmi rábizható egyenlő eredményt nem nyujtottak, minden e' részben elkövetett 's véghezvitt próbatéteket, mellyek pedig számtalanszor ismételtettek nem tartom érdemesnek előadni. Mindazáltal ez itt következő példákban láttatni, hogy az egy ajku fuvókával véghez vitt próbatétek miként ütöttek ki, feleslegesnek nem tarthatom.

I. A' fuvóka, feszitéssel úgy volt hangolva, hogy az magányon csupán egy csővecske által fuvalltatván meg, az ajkas sipnak alaphangját $\overline{\overline{c}}$-t adta.

Fuvóka, a' rövid szólamitó-cső (Auspruchsrohr) által fuvaltatván, magányon jövény nélkül, az előbbi octávnak $\overline{\overline{a}}$-ját (alsó kis tertz) adta.

A' lábbal $\overline{\overline{gis}}$, félhangal feljebb.

A' láb meghosszabbitva 1-ről 2-re, vagy is a' láb jövénydarabbal, melly a' lábbal, a' lábnak alsó octávját $\overline{\overline{e}}$-t képezte, $\overline{\overline{e}}$.

A' legelső jövénnyel a' hang ismét felemelkedett $\overline{\overline{g}}$-re.

II. Fuvóka szólamitó-csővel $\overline{\overline{ais}}$, a' $\overline{\overline{c}}$ alaphang alatt t. i. az ajkas-sipban.

Lábbal $\overline{\overline{ais}}$.

A' láb másod magával, (kettőztetve) szólamitócső által a' legközelebbi alsó $\overline{\overline{gis}}$.

Láb a' quinta darabbal, ismét $\overline{\overline{ais}}$, mint a' lábnál.

A' láb hosszabbitva 1-től 4re ismét $\overline{\overline{a}}$.

A' láb hosszabbitva 1-től 8-ra ismét $\overline{\overline{ais}}$, mint a' lábnál.

III. Fuvóka a' szólamitó-csőből magányon, $\overline{a}$ az ajkas sip' alaphangja $\overline{c}$ alatt.

Lábdarabbal $\overline{a}$.

A' láb hosszabbitva 1-ről 2-re a' legközelebbi alsó $\overline{fis}$.

A' láb, quinta-darabbal hosszabbitva, $\overline{fis}$ marad.

A' láb 1—4-re hosszabbitva, a' legközelebbi $\overline{gis}$.

A' láb hosszabbitva 1—8-ra ismét $\overline{fis}$.

IV. Fuvóka a' szólamitó-csőből magányon, adja az $\overline{e}$-t, az ajkas-sip $\overline{c}$-je alatti octávból.

Lábbal a' legközelebbi $\overline{dis}$.

A' láb 1-ről 2-re hosszabbitva $\overline{e}$.

A' láb quinta darabbal ismét $\overline{dis}$.

A' lab hosszabbitva 1—4re ismét $\overline{e}$.

A' láb 1—8ra hosszabbitva, $\overline{e}$ maradt.

V. Fuvóka a' szólamitó csőből magányon adja az ajkas-sip $\overline{c}$ alaphang alatti $\overline{e}$-t.

Lábbal a' legközelebbi $\overline{d}$.

A' láb hosszabbitva 1—2-re semmi hang.

A' láb quinta-darabbal hosszabbitva ugyan azon octávnak $\overline{dis}$-ét.

A' láb hosszabbitva 1—4-re ugyan azon octávnak $\overline{e}$-je.

A' láb hosszabbitva 1—8-ra ugyan azon octávban semmi hang, tétovázó $\overline{h}$ a' legközelebbi felső octávban, erősebb szólamitással.

VI. Fuvóka a' szólamitó-csőből magányon $\overline{cis}$ az ajkas-sip' $\overline{c}$-hez alul legközelebb.

Lábbal, a' legközelebbi alsó $\overline{c}$ fél hangal fejebb.

A' láb hosszabbitva 1—2-re ismét $\overline{cis}$.

A' láb quinta-darabbal hosszabitva ismét $\overline{cis}$.

A' láb hosszabbitva 1—4-re $\overline{ais}$ alulról .

A' láb hosszabbitva 1—8-ra megint $\overline{cis}$.

VII. Fuvóka a' szólamitó-csőből az ajkas-sip $\overline{\overline{c}}$ alaphangjával egyezőleg.

Lábbal $\overline{h}$, félhangal lejebb.

A' láb hosszabbitva 1—2-re $\overline{f}$ alább.

A' láb hosszabbitva quinta-darabbal ismét $\overline{f}$.

A' láb hosszabbitva 1—4re $\overline{gis}$.

A' láb hosszabbitva 1—8-ra $\overline{fis}$.

VIII. Fuvóka a' szólamitó-csőből magányon az ajkas-sip $\overline{c}$ alaphangjánál egy octávval feljebb.

Lábbal maradt $\overline{\overline{c}}$.

A' láb hosszabbitva két annyira maradt $\overline{\overline{c}}$.

A' láb quinta darabbal hosszabbitva, ismét $\overline{\overline{c}}$.

A' láb hosszabbitva 1—4-re a' legközelebbi alsó $\overline{h}$.

A' láb hosszabbitva 1—8-ra ismét $\overline{\overline{c}}$.

IX. Fuvóka a' szólamitó-csőből $\overline{\overline{d}}$ az ajkas-sip $\overline{c}$ alaphangja feletti octávban.

Lábbal marad $\overline{\overline{d}}$.

A' láb hosszabbitva 1—2-re ugyan azon $\overline{\overline{d}}$.

A' láb quinta-darabbal hosszabbitva, ugyan azon $\overline{d}$.

A' láb hosszabbitva 1—4-re, — $\overline{\overline{dis}}$.

A' láb hosszabbitva 1—8-ra, ugyan azon tisztátlan $\overline{\overline{dis}}$.

Az egyes próbatétek' ellenmondatai szembetünők. Ennek okai, a' fuvóka alaphangjának a' jövénycsőveli különböző aránya, a' szólamitás különböző módja, melly a' hangkihozásra szükséges volt, és a' mi a' hangot azonnal módositja. Ellenben annyi bizonyosan kikerül, hogy valamelly rövid cső, mellynek saját hangja magában fuvóka nélkül sokkal magosabb vólna, mint a' fuvókáé magában, ha széllá-

dája rövid, a' hangot magához magosra nem von sza, hanem inkább valamivel alább ejti, és hogy a' jövénnyel szaporitás (megtóldás-hosszabbítás) ha a' hang alább esett vólt, azt ismét az eredeti hangnak közelébe vissza viszi.

A' feljebb előadott próbatéteknél a' hártyás-nyelvü, nyelvesmüveknek szólamitása a' szájjal tetetett. Egészen érdekes lessz az eset, ha a' jövénycsőre alkalmazott fuvóka nem szájjal fuvalltatik, mikor szükségesképpen a' jövénycsőn a' lég-sodrának keresztül kell menni; hanem a' hártyás nyelv valamelly finom csőböli felette elfuvallás (suhantás) által szólamitatik. Ezen esetben a' jövénycsőn éppen semmi lég sodra nem megyen keresztül. A' fuvóka hangjának a' jövénycső általi változata ekkor sem szünt meg egészen. Az efféle próbatétek közzül is nehányat előadni nem lesz érdektelen.

I. A' fuvóka kaucsuk-nyelvének hangja, minden jövény nélkül finom csővel szólamitva $\overline{\overline{h}}$.

Egy csőnek hozzájöttével $\overline{\overline{c}}$, a' nyelv mint előbb szólamitva, a' hang $\overline{\overline{h}}$, rosszul szólamol.

A' láb quinta-darabbal egybe-foglaltatva, $\overline{\overline{h}}$.

$\overline{\overline{c}}$ jövény-cső, adja a' nyelvvel a' $\overline{\overline{gis}}$ hangot.

c, jövény-cső, nyelvvel $\overline{\overline{ais}}$.

II. A' nyelv' hangja, $3\frac{1}{2}$ hüvelyk jövény-cső $\overline{\overline{c}}$.

Jövény-cső $\overline{\overline{\overline{c}}}$, adja a' $\overline{\overline{\overline{c}}}$-t,

Jövény-cső $\overline{\overline{c}}$, adja a' $\overline{\overline{c}}$-t,

Láb-darab quinta darabbal $\overline{\overline{c}}$,

Jövény-cső $\overline{\overline{c}}$, adja a' $\overline{\overline{c}}$-t,

Jövény cső c, adja a' $\overline{\overline{h}}$-t,

III. A' nyelv hangja, $3\frac{1}{2}$ hüv. jövénycső $\overline{\overline{dis}}$,

Jövény-cső $\overline{\overline{\overline{c}}}$, adja a' $\overline{\overline{d}}$-t,

Jövény-cső $\overline{\overline{c}}$, adja a' $\overline{\overline{d}}$-t,

Láb-darab, quinta-darabbal $\overline{\overline{\text{cis}}}$,
Jövény-cső $\overline{\overline{\text{c}}}$, adja a' $\overline{\overline{\text{dis}}}$-t,
Jövény-cső c, adja a' $\overline{\overline{\text{d}}}$-t,

IV. Kaucsuk nyelv hangja $2\frac{1}{2}$ hüv. jövény-cső $\overline{\overline{\text{h}}}$,

Jövény-cső $\overline{\overline{\overline{\text{c}}}}$, ad $\overline{\overline{\text{ais}}}$-t,

Jövény-cső $\overline{\overline{\text{c}}}$, ad $\overline{\overline{\text{h}}}$-t, gyengén.
Jövénycső $\overline{\overline{\text{c}}}$, ad $\overline{\overline{\text{h}}}$-t, gyengén.
Jövény-cső c, ad $\overline{\overline{\text{h}}}$-t, gyengén.

Az eddig felhordott próbatétek, a' nyelv hangjának jövény-csővel eszközlött módosulásáról még tökéletlen fogalmat nyujtanak. Az ezen végre használt csővek noha bizonyos, meghatározott méretüek, egyes esetekben a' hangot kevéssé tehetősek változtatni, holott ezt a' csöveknek más arányai igen jól-megtehetnék. Ez fő oka, fő alapja, hogy az eddig használt jövény csövek, a' fuvókának némelly hangjai körül igen csekély, mások körül pedig igen nagy változatot szültek. Hogy bizonyos törvénynek nyomára jöhessek, melly e' tekintetben előszabályoz, 1 hüv. átmérőjü csöveket vettem elő, mellyek egymásba-járólag kis méretekben 4 lábig egészen váltólagosan (successiv) meghosszabbitathattak.

Ezen előkészülménnyel a' fuvókának jövény-cső hangjára befolyása, a' legkisebb mérettől kezdve méretett-meg.

A' próbatétek következendők voltak:

I. Egy-ajku kaucsuk nyelvnek alaphangja (3″ szél-cső „Windrohr“ által) $\overline{\overline{\text{cis}}}$.

Jövény Ansatz	Hang	Jegyzet
0	$\overline{\overline{\text{cis}}}$	
6″	$\overline{\overline{\text{c}}}$	a' hang silyed.

Jövény		Hang	Jegyzet.
6″	9‴	h	
7″	6‴	ais	
9″		a	
9″	6‴	a és cis	A' hang a-ról cis-re ugrik, cis marad egész 8″ jöv.ig
18″		c	Silyed
20″		cis	
22″	6‴	a és cis	A' hang a-ról ugrik cis-re és osztán marad cis egészen 3″ jövényig.
30″		c	silyed
31″		h és cis	A' hang h-ról ugrik cis-re
36″		cis	
40″		c	silyed
45″		h és cis	ugrik
48″		cis	

II. Egy-ajku kaucsuk nyelv' alaphangja, szájjali szólamitással szélcső nélkül.

0″		dis	
3″		d	a' hang silyed
4″	6‴	cis	
5″		c	
6″	6‴	h	
7″		ais	
8″		a	
9″	6‴	gis	
10″		gis és cis	a' hang gis-ről ugrik cis-re
11″		cis	silyed
13″		c	
17″	6‴	h	
20″	6″	ais	
22″		a	
23″	6‴	gis	

Jövény		Hang		Jegyzet.
26″	6‴	gis	és h	egymás után. Ugrás.
31″			ais	
35″			a	a' hang silyed.
39″			gis	
41″		gis	és h	egymás után
45″			ais	silyed

III. Egy-ajku nyelv szélcső nélkül.

3″	6‴		f	
4″			e	a' hang esik
4″	6‴		dis	
5″			d	
6″			cis	
6″	8‴		c	
7″	6‴		h	
8″			ais	a' hang esik
8″	6‴		a	
9″			gis	
9″	6‴		g	
10″			fis	
11″	3‴		f	
12″			e	
12″	6‴		dis	
14″			d	
17″	6‴		dis	
19″		dis	és c	egymás után, Ugrás
20″	3‴		h	a' hang silyed
21″			ais	
22″	6‴		a	
24″			gis	
25″			g	
29″	9‴		fis	
33″			f	
34″	3‴		e	
35″	6‴		dis	

Jövény		Hang		Jegyzet
38″	6‴	dis és	e	egymás utan. Ugrás
40″			dis	a' hang silyed
42″			d	
42″	9‴		cis	
43″	4‴		c	
44″	4‴		h	
44″	6‴		ais	
45″			a	
46″			gis	

IV. Egy-ajku nyelv' hangja (szájjal szélcső nélkül) h.

0			h	
1″	2″		ais	a' hang esik
2″			a	
3″			gis	
7″	6‴		g	
9″			fis	
10″			f	
13″			e	
17″			dis	
22″	4‴	+	ais	ugrás
23″			g	a' hang silyed
25″	6‴		fis	
27″	6‴		f	
32″			e	
39″	6‴		dis	
40″			g	ugrás
42″	3‴		fis	a' hang esik
45″			f	

V. Egy-ajku kaucsuk-nyelv' hangja, szájjal, szélcső nélkül szólamitva e.

3″		dis	esik
3″	9‴	d	

Jövény		Hang	Jegyzet
4″	9‴	cis	
5″	6″	c	
6″	2‴	h	
7″	4‴	ais	
10″		a	
13″	6‴	e	ugrik
15″		d	esik
15″	8‴	cis	
17″	6‴	c	
20″		h	
24″		a	
28″		dis	ugrik
29″	6‴	d	esik
30″		c	
30″	6‴	h	
34″		ais	
35″		a	
41″	6‴	dis és e	ugrik
42″		c	
43″		h	

VI. Egy-ajku kaucsuk nyelv' hangja 5 hüv. jövény-csővel $\frac{}{g}$. A' nyelv rámája kevéssé a' fa lapkára, vagy a' rámára rá fekszik. A' hang 21 hüv. jövényig esik, 21nél ugrik, esik megint 42-ig, ugrik és ismét esik.

Ezen próbatétek gyakran ismételtettek, a' következmény ugyan az volt.

Hogy a' hártyás-nyelv' hangjának változása a' jövény-csőnek független hosszaságától nem egyiránt függ, ez már az első rendbeli próbatétekből kijött, midőn különböző magosságra hangolt nyelvekhez mindég hasonló jövények alkalmaztattak. A' jelen próbatétek rendéből még bizonyosab-

ban kikerül, hogy a' változás a' nyelv' alaphangjának, a' jövényőcsvek' alaphangjávali arányától függ. Jövény csőveinknek átmérőji egy hüvelyknyiek voltak. Illy nemü jövénycsőnek 11 hüv. 4 vonal pár. mérték szerént-alaphangja $\overline{c}$ Ez szerént mindegyik alkalmazott jövénycsőnek alaphangját ki lehet számitani. Rend szerént silyed a' hang az egymásra renddel következő jövények, vagy a' jövénycsőveknek meghosszabbitása által minden félhangokon keresztül, míg a' cső annyira meghosszabbodott, hogy alaphangja már igy magában a' nyelv' alaphangjához közelit, és a' silyedésnek határa már előre meg van; mert a' hangot illy móddal nem egy könnyen lehet egész octávra lejebb szálitani: p. o. $\overline{c}$-ről csak $\overline{a}$-ra. (1ső próbatét) $\overline{dis}$-ről $\overline{gis}$-re (II) $\overline{e}$-ről $\overline{a}$-ra (V). Bizonyos határnál, a' nyelvnek alaphangjától, vagy ennek közelében ismét felugrik, és ismét alább száll a' tágasb jövények által mind addig, mig ezek a' két annyinak határába léptek, 's itt osztán ismét magasra ugrik, megint leszáll új jövények' alkalmazatával. Több esetekben (III) folyvást tartott a' silyedés közel egész octávig. A' magosra ugrás osztán nem akkor kezdődött, ha a' jövény alkalmazat olly hosszura nyúlt, hogy alaphangja a' nyelvhez közel járt; hanem az ugrás csak akkor állott elő, mikor hosszasága két annyira növekedett. Ezen különféleségnek okait ki nem tapogathattam. De annyi még is kerül ki ezen próbatétekből, hogy a' hártyás nyelv készületü nyelves-sipok, az ércz nyelvü nyelves sipokkal, a' jövény-csővek alkalmazatával hasonló viszonyban állanak. Az utóbbiaknál sokkal nagyobb szabatosság eszközölhető, mivel az ércz nyelvek' hangja a' nagyobb erőveli szólamitás által is igen keveset változik, holott illy változás a' hartyás nyelveknél (fél sőt

egész hanggal) igen könnyen esik. Ezen bajon ugyan olly fuvók (fujtató) által mellyek nyomatékokkal vagynak terheltetve a' nyelvek szólamitására nézve némileg lehetne segiteni; mindazáltal, a' szájjali fuvallásnak, — a' leggyengébb hangot is kiadható szólamitásánál fogva — bizonyos elsőbbsége vagyon mit különben is alig lehet kikerülni; mert gyakran meg esik, hogy valamelly hang, a' szólamitásnak bizonyos módja, és az ajkaknak csak egy, meghatározott alkalmazata 's helyezete által (a' fuvás erősségének változtatása nélkül) hozatathatik-ki.

Az ércz nyelvü jövény-csővekkel ellátott nyelves-sipok' hangjai változatairol értekező classicus visgálódásokat W. *Weber*-nek köszönhetjük. *Poggend.* Annal: XVI. XVII. *Weber* e' tárgyról, következő felvilágositásokat nyujt: A, legyen a' jövénycső hosszának negyed része, mellynek légoszlopának egy hangja, az elszigetelt nyelvnek alaphangjával egyenlő legyen. Tehát minél mélyebb, vagy magosabb lesz az elszigetelt nyelvnek hangja annál rövidebb vagy hosszabb leszen, a.

1. Valamelly jövénycső melly a-ig hosszabbitatik, a' hangot csak annyira ejti alább, hogy annak alábbszállása csak alig észrevehető.

2. Az a-től 2 a-igi hosszabbitás által, a' hang észrevehetően emelkedik; de azonban a' hullámzás tartóssága, a' lég oszlop' hosszánál lassabban növekedik.

3. Mig a' légoszlop' hossza 2 a-tol 3 a-ig növekedik a' hang hirtelen silyed, és a' mélység éppen olly sebessen növekedik, mint a' lég oszlop' hossza

4. 3 a—4 igi hosszabbitás által a' hang még hirtelenebb esik, mig végre a' hang egy octávval lesz mélyebb, mint magában a' nyelvnek hangja; ez mellett a' silyedés tökéletes egyenlőségben nö-

vekedik a' légoszlopnak hosszával. A' folytonos hosszabbitás által a' hang egyszerre ugrik vissza az elszigetelt lapkának hangjára, és ez a' tovább folytatott hosszabbitás által ismét ugyan azon módon száll alább, és 8 a, hosszánál quartával lesz mélyebb mint az elszigetelt nyelvnek hangja. Ha még tovább hosszabbittatik a' hang, ismét a' nyelv hangjának magosságára ugrik, ez a' jövénycsőnek hosszabbitása által 12 a-ig a' nyelv' hangjának kis tercz-ére szállittatik alá. Ekkor a' hang ismét vissza ugrik. Poggend. Annal. 425.

A' hártyás-nyelvü nyelves-sipoknak hangja, a' jövény-csöveken kivül még két eszköz által, ugy mint: a' fuvás erőssége' és a' jövénycső véglyukának részenkénti bezárása által változtathatik.

Ha a' hártyás-nyelvü fuvóka, bizonyos hosszaságu p. o. 4 lábnyi jövénycsővel ellátatott, ekkor a' hang erősebb, vagy más módu fuvás által félhangonként csaknem egészen egy octávig emeltethetett felyebb. A' mit a' fuvásnak egyszerü erősitése által el nem lehetett érni, az az ajkaknak szükebb nyilásával tett fuvással véghez vitethetett: p. o. ha 4 lábnyi nyelves sipnak hangja, hártyás-nyelvvel c volt; keményeb fuvással az ajkaknak összébb vonitása által, vagy ez nélkül, nagy könnyüséggel emelkedett cis, d, dis, e-re igen nehezen f-re; ismét könnyen, fis, g, gis, a, ais-ra; h-ra pedig igen nehezen, és tiszta sem volt.

Weber testvérek szerént (Wellen lehre 526*) az ércz nyelvü nyelves-sipok is adhatnak-ki flageo-

*) Ezen igen érdekes és tanulságos munkának Chladni E. F. F. által (Caecilia, eine Zeitschrift für musicalische Welt, herausgegeben von einem Vereine von Gelehrten, Kunstverständigen und Künstlern 4. B. 15. Heft) kőlött kivonatát, és különösen a' hangtant érdeklő felvilágositó észrevételeit, mit Chladni ezen kivonat egyik fő czéljának tűzött ki, meg lehet olvasni.

let-hangokat (hullámzat-csomós hullámzatokat) és az a' hang mellyet valamelly nyelves-síp ad, ha a' nyelv egyszerüen hullámzik, egy octávval és egy quintával van lejebb, mintha úgy hangzik, hogy egyszer'smind hullámzat csomót képez; úgy hogy ezen tekintetben a' nyelves-sipok, olly arányban vagynak, mint az egyik végükön nyilt, a' másikon pedig bedugott sipok vagynak. De ez egyedül a' hártyás-nyelvü nyelves-sipoknak sajátsága, hogy a' nyelvnek hangja mind magányon, mind jövény-csővel egybefoglalva, erősebb fuvás által nehány félhangokkal felyebb emeltethetik. Ha száraz rugalmas nyelvek helyett, nedves rugalmas hártyát használok p. o. ütér-hártyát, ekkor a' hang jövény-cső nélkül még sokkal felyebb emeltethetik, félhangonként egészen a' quintáig.

A' jövénycsőnek véglyuka, a' hártyás-nyelvü nyelves sipnak hangjára befolyással van. 3 hüvelyknyi fuvókájú jövény-csőnél, a' nyiláson folytonosan mind inkább nagyobbulható fedezet által a' hangot egészen quintával szállithattam alább. Ha 6 hüvelyknyi darabot alkalmaztam, a' fuvókának hangja félfedezettel egy fél hanggal szállott alább, ha újomat dugtam bele c-f,-ig. A' melly mértékben száll a' hang alább, ugyan annyiban erőségéből veszt. Némelly esetekben pedig az ujjal-dugásnak mivelete 's következménye egészen ellenkező volt; tudniillik, a' hang kevéssé-emelkedett; igy p. o. 24 hüvelyknyi nyelves-sipnak hangja volt akkor dis, mikor annak fuvókája d-t adott; az ujomat dugván bele, ez által a' hangot valamivel feljebb lehetett emelni, és ez igy többször került-elő.

Ez illy ellenkezetnek oka előttem homályban maradt, mind addig, mig közelebbröli nyomozásokat nem tettem. Valameddig a' hang a' jövények által még silyed, a' vég-lyuknak befe-

dése által mindinkább mélyebb lesz. Ha pedig a' hosszabbulás bizonyos pontig ment, holott a' hang a' magosra ugráshoz közeledett, akkor a' befedés a' hangot emelheté, sőt ugrást is okozhata. Így p. o. a' hang szállott alá 5 hüv. jövénytől 15 hüvelyknyiig folyvást tudniillik $\frac{}{g}$-ről $\frac{}{d}$-re: 5 és 15 hüvely közötti jövény hosszaság mellett, a' nyilásnak (véglyuk) befedése mindég alább szállást okozott. 21. hüv. hosszaságnál pedig a' hang $\frac{}{dis}$ ről $\frac{}{g}$-re ugrás magosságán vólt, és a' csőnek ezen hossza által a' hang ha a' véglyuk bedugatott e-re szállitathatott, és a' $\frac{}{g}$-re ugrás könnyebben eszközöltethetett.

Ha a' jövénycsőnek más részén, tudniillik a' nyelvhez igen közel történik a' bedugás-lyuknak elszoritása ekkor a' hang többnyire magosabb lessz, mint szólamitó-cső által, bedugás vagy elszoritás nélkül.

C.) A' szélcsőnek befolyása a' hártyás-nyelvekre.

A' szélcsőnek befolyását az ércz-nyelvü nyelves-sipok' hangjainak magosságára, úgy látszik legelőször *Grenié* szemlélte. *Munke* in *Gehlers* physik. Wörterb. VIII. 376. Ezen befolyás még mind ekkoráig nincsen kielégitőleg kifejtegetve. Úgy találom, hogy azon szélcső, mellyel valamelly hártyás-nyelvre reá fuvalltatik, a' nyelv hangjának lejebb szállitására éppen olly nagy befolyással van, mint a' jövénycső. Ezen tárgynak is a' szólam müvre ismét igen nagy nyomatossága van annyira, hogy szükségesnek tartom róla kimeritőleg világositást adni.

Átalában azon állapot mellyben valamelly nyelv hangzásba hozatik, szám szerént öt. 1, A' nyelvre jövény- és szél-cső nem különben ráma nélkül, valamelly finom csővel a' légnek szabad sodra által

fuvalltatik; mint láttuk ekkor a' hang különbözik attól, mellyet a' nyelv rámába feszitve ad, ha a' ráma az ajkak közzé csipetvén a' szólamitás szájjal létetik.

2. A' nyelv, rámába foglaltatva jövény- és szél-cső nélkül a' szájjal szólamitatik, a' mikor a' szélláda a' lehellés-életmüvek.

3. A' nyelv jövény-csővel van ellátva, és a' szólamitás különös szélcső nélkül a' szájjal esik. —

4. A' nyelv jövény-cső nélkül van, és szélcső által fuvalltatik, mellynek végére van a' nyelv felfeszitve

5. A' nyelv szólamitó-csővel és egyszer'smind szélcsővel van ellátva. Mind ezen esetekben a' nyelvnek alaphangja különböző.

Mi illeti a' nyelvnek szélcsőveli egybefoglaltatását, legelőször is azon egyszerü eset megvizsgálandó, ha a' nyelv szólamitó-cső nélkül van és rámájában a' légcsőnek végén találtatik. A' szélcső különböző hosszasága szerént a' hangnak változata egészen hasonló ahhoz mellyet a' jövény-csőnek különböző hosszasága szül. A' szélcsőnek meghosszabitatása által a' hang alább esik minden félhangokon keresztül egy bizonyos határpontig, a' mennyiben ezen alább szállás sem terjedhet egy octávig. Ha még tovább hosszabbítatik, a' hang ismét visszaugrik, és magos lesz, 's ettől kezdve, a' folytatott hosszabbitás által ismét silyed, és még egyszer vissza ugrik ugyan azon magos hangra, ettől kezdve megint leszáll, és ujra vissza ugrik 's igy tovább. De még sem találhatni tökéletes össze egyezést a' jövény- és szél-csövek' hosszaságai között, melly bizonyos hangnak kiirányzására kivántatnék. Én illy czélzatu próbatétre, $\frac{1}{2}$ hüvelyk hosszaságu csőre feszitett egy ajku kautsuk nyelvet használtam. A' nyelvel általellenbe egy szilárd fa lapkát tettem,

mint a' felyebb előadott próbatétek sorában láthatni. Ezen nyelv állandó hangulatban az egyik esetben jövénycsővel elláttatott, és szájjal fuvalltatott, a' ráma körös körül az ajkak közzé csipetetvén; a' második esetben ugyan azon nyelv, szólamitó-cső nélkül szél-csővel fuvalltatott, mellyet mint az első esetben a' jövény-csővet önkényesen lehet hosszabbitani. Ez itt következő tábla előadja a' jövény- és szél-csöveknek hosszaságait, mellyek szükségesek voltak, hogy ugyan azon egyenlő hangulatu nyelvből, ugyan azon hangokat ki lehessen venni. A' nyelvnek hangulata magányon vólt $\frac{}{h}$, (szájjal szólamitásra).

Hangok	Szél-cső, jövény-cső nélkül.	Hangok	Jövény-cső, szél-cső nélkül.
$\frac{}{ais}$	4′′ 6′′′	$\frac{}{ais}$	1′′ 2′′′
$\frac{}{a}$	9′′ 10′′′	$\frac{}{a}$	2′′
$\frac{}{gis}$	13′′	$\frac{}{gis}$	3′′—5′′ 6′′′
$\frac{}{g}$	15′′ 6′′′	$\frac{}{g}$	7′′ 6′′
$\frac{}{fis}$	17′′ 6′′′	$\frac{}{fis}$	9′′ 2′′
$\frac{}{f}$	19′′	$\frac{}{f}$	10′′
		$\frac{}{e}$	13′′
		$\frac{}{dis}$	17′′
$\frac{}{f}$ és $\frac{}{ais}$	20′′ ugrik.		
		$\frac{}{ais}$ +	22′′ 4′′′ ugrás.
$\frac{}{a}$	24′′ 6′′′		
$\frac{}{gis}$	27′′ 6′′′		
$\frac{}{g}$	29′′	$\frac{}{g}$	23′′
$\frac{}{fis}$	32′′	$\frac{}{fis}$	25′′ 6′′′
		$\frac{}{f}$	27′′ 6′′′
		$\frac{}{e}$	32′′
		$\frac{}{dis}$	39′′ 6′′′
$\frac{}{f}$ és $\frac{}{ais}$	35′′ hang ugrás.		
$\frac{}{a}$	37′′		
$\frac{}{gis}$	42′′		

$\frac{}{g}$

Hangok	Szél-cső, jövény-cső nélkül.	Hangok	Jövény-cső, szél-cső nélkül.
g	46″	g	40″ dis ugrik g re
		fis	42″
		f	45″

A' második egybevető próbatét következő eredményeket adott. A' nyelvnek alap hangja magányon. e

Hangok	Szél-cső, jövény-cső nélkül.			Hangok	Jövény-cső, szél-cső nélkül.		
d	4″	9‴		e	1″		
cis	6″			dis	3″		
c	7″	6‴		d	3″	9‴	
h	9″	6‴		cis	4″	9″	
				c	5″	6‴	
a	10″			h	6″	2‴	
				ais	7″	6″	
				a	10″		
d	15″	9‴	ugrás	e — dis	13″	6‴	ugrás.
cis	18″	9‴		d	15″		
				cis	15″	8‴	
				c	17″	6‴	
h	22″			h	20″		
				a	24″		
				dis	28″	ugrás.	
d	24″	9‴		d	29″	6‴	
c	30″	6‴		c	30″		
	többé nem szólamol			h	30″	6‴	
				ais	34″		
				a	35″		
				dis — e	41″	6‴	ugrik.
				c	42″		
				h	43″		

Végre a' nyelv hangjának a' szél-cső' egyik vagy másik végén szükitése által okozott módosulá-

sát is meg kell emliteni. Ha egy rövid szél-csőnek az a' vége, mellyen vólt a' nyelv dugóval fedetett, melly a' légsodrát csupán a' közepén álló lyukon bocsátotta keresztül, ez által a' hang egyik vagy másik módon változtatott; valamivel magosabb lett mint dugó nélkül.

Ellenben, ha a' szélcsőnek szükitése a' másik által ellenbeni végen 's igy a' nyelvvel is által ellenben tétetett hol az ajkak voltak feltéve, az ajkak nyilásának (hasiték) szükitése által, a' hang ezzel alább szállott, ha a' hang a' szélcsőnek hossza által lejebb nem vetetett; ha a' szélcső a' hangot nagyon le silyesztette, az ajak nyilás vagy épen semmit sem változott, vagy még inkább kevéssel a' hangot felyebb is emelte.

D. Hártyás-nyelvek jövény- és szélcsővel.

Azon hosszaságok, mellyek mind a' szél- mind a' jövény csőnél külön megkivántatnak, hogy a' nyelvnek bizonyos mélységü hangját ki lehessen hozni, nem csak egyenetlenek, de ollyan kiegyenlitésnek, melly által egyik a' másikét kipótolhatná nem is lehet helye. Ha illyen pótlásnak helye lehetne, úgy ha az n, hosszaságú jövény-cső a' nyelvvel szél-cső nélkül x hangot ad, tehát kisebb hosszaságu jövény-csőnek $n-a$, szél-csővel a, ismét x hangot kellene adni. De illyen eset nincs; p. o. $12\frac{1}{2}$ hüv. jövénycső nyelvvel adta a' $\overline{\text{fis}}$-t, de ha ezen $12\frac{1}{2}$ hüv. jövénycső $6\frac{1}{4}$ jövény, és $6\frac{1}{4}$ szélcső között felosztatott, a' hang lett $\overline{\text{gis}}$. Más $7\frac{1}{2}$ hüvelyknyi jövénycső nyelvvel adott $\overline{\text{ais}}$-t, ezen $7\frac{1}{2}$ hüvelyk cső, a' jövény- és szélcső között felosztatván adott $\overline{\text{d}}$

Ha mind a' jövény mind a' szél- csövet olly hosszura hagyom, hogy a' jövénycső nyelvvel (a' nyelv szájjal fuvalltatván) ugyan azon hangot adja, mellyet a' nyelv egyedül, a' másik végén fuvallta-

tott szélcsővel; igy tehát a' nyelv jövénycsővel foglaltatva egybe, előlről, — a' szélcsővel köttetve-össze hátulról, ugyan azon hangot adja Ezen prábatét igen sok ismétlés után mindég ugyan azon következményt adta. Ugy látszik, hogy ebből és a' fellyebbiből kerül az ki, hogy külön a' jövénycső és ismét külön a' szélcsőnek oszlopai a' nyelvnek hangjára határozólag hatnak, annyira, hogy ha a' jövénycső és szélcső magukban különböző hangokat adnának, a' nyelvre is különböző határozattal munkálnának. Látni való tehát, hogy a' nyelvessip a' szélcsőnek hozzá jöttével még bonyolodottabbá lesz, mint már előbb is leve a' jövény-csőnek hozzá jötte által, és mivel mindegyik szólamitáskor, már ez akár egy edül a' szájjal, akár pedig valóságos fujtató által történjék, a' szélláda, mindég úgy tekintethetik mint szélcső, tehát azon egyszerü próbatét körül, melly nyelvvel 's ehhez foglalt jövénycsővel egyedül szájjali szólamitással tétetik, a' hang már a' szélcső által módosittatik. Ezen kölcsönös hatásnak befolyásait megösmerni, a' szólamnak theoriájára a' legnagyobb nyomatosságu lenne, mivel itt egy jövénycsővel (az alsó szólam-szálagok előtti tér) és egy szélcsővel (légcső, és légcsövek Bronchien) van dolog. De ez, egy, az acusticának legnehezebb feladásai közzül, és egy átalában nem lehete ahhoz szerencsém, hogy valami ollyast hozhattam volna ki, melly valamelly szabályhoz közel járt vólna. Mindég, csak azon visgálódásnak állandó bebizonyosodását látom, hogy a' jövény bizonyos hosszaságánál, a' szélcsőnek meghosszabbitása a' hangot mindenkor változtatja, valamig a' kölcsönös viszonya behatások egyenlőkké nem lesznek. Ha a' szélcsőnek hosszasága meg van határozva, a' jövénycső pedig hosszabbitatik a' hang-silyedésnek olly határ-pontja kerül-elő, mellyről a' hang, ha a' hosszabbitás folytatik az előbbeni hangmagosságra

ugrik vissza, a' hosszabbitás után pedig ismét bizonyos határpontig száll alább, mellyet elérvén attól ismét ugrik, mit szabályosan ismétel. Az előbb felhordott próbatétek közzül már, holott a' nyelv jövénycsóvel, rövid szélcső által szólamitatott, némellyek ide tartoznak.

Az alaphang 6 hüvelyk hosszaságu fuvókával $\overline{\overline{d}}$-re, 4 hüv. jövénycsővel $\overline{\overline{cis}}$-re esett, $4\frac{1}{2}$ hüvelyknyivel ismét $\overline{\overline{dis}}$-re jött, 5 hüvelyknél esett, 6 hüvelyk előtt pedig $\overline{\overline{d}}$-t elérte. 6 hüvelyktől a' hang ismét leszállott, és $8\frac{1}{2}$ hüvelyknél $\overline{\overline{cis}}$-nél volt, mi osztán egész $16\frac{1}{2}$ hüvelykig maradt. $16\frac{1}{2}$ hüvelyknél, felszállott a' hang $\overline{\overline{d}}$-re, 18—24 hüvelykig a' hang ismét alább $\overline{\overline{cis}}$-nél volt. $27\frac{1}{2}$ hüvelyknél már megint $\overline{\overline{d}}$-nél volt; $32\frac{1}{2}$ hüvelyknél ismét $\overline{\overline{cis}}$-re esett-le és igy maradt négy lábig.

E. Musikai hangszerek hártyás nyelvekkel.

Az eddig leirt's magyarázgatott mesterséges készületek, a' nyelves müveknek egyik tulajdon osztályát teszik, de melly nemü hangszerek még ekkoráig a' muzsikában nem használtattak. Ezen kategoriába tartozik, mint meg fogjuk látni az emberek és madarak szólammüve. Az elsőnél a' szólam szálagok (Stimmbänder) a' két ajku nyelv. A' jövény-cső, azon tér, melly az alsó szólamszálagoktól a' száj- és orrlyukakig terjed, a' szélcső pedig a' légcsőt és légcsöveket (Bronchien) képezi. A' madarak szólammüvén az alsó gőg fő szólam szálagai, a' lég-csőnek oszlás pontjainál mind két oldalról nyelveket képeznek. A' jövénycsőnek légoszlopa itt az egész légcsőnek légtömege, az oszláspontoktól egészen a' gégéig, és a' szájüregének lege.

PÁPA

Ellenben a' szélcsőnek légoszlopa itt csupán a' légcsövek' (Bronchien) lege, a' légcsőnek oszláspontjaitól egészen a' tüdőkig.

De az emberi ajkaknak lehet ugyan azon hatása mi a' nyelveké, ha az izomösszehuzódás által feszületbe tétetnek; maguk erejétől rugalmatlanok lévén a' zárizomnak (Sphincter) izom összehuzódása által rugalommal felérő tulajdonságot kapnak. Ha a' zárizom által feszülésbe jött ajkak között a' lég keresztül nyomatik, ekkor olly hangok származnak mellyek egyenesen a' nyelves-hangok osztályába tartoznak. A' szájnak ürege és a' lehellés-életmüv itt a' szélcsövet képezik. A' müszer itt nyelvesmüv szélcsővel, jövénycső nélkül. Ha az ajkakhoz ércz' vagy vastag papirból készitett jövénycső foglaltatik, ez által a' hang nemcsak csengeteljesebb lesz, hanem a' cső által módositathatik is.

Az alfel zárizománál ugyan ezen esetnek van helye. Ez a' farnak hártyáját feszülésbe hozza, és ugy dolgozik mint a' nyelv szélcsővel (szesz a' végbélben) jövénycső nélkül.

Az eddig magyarázgatott hártyás nyelvü nyelves-müvekhez tartozik a' Trombita és Kürt, mellyeknél az ajkak a' fuvás által mint hártyás nyelvek mozgásba tétetnek, 's az alatt a' csőnek légoszlopa mint a' nyelves-müvekben együtt hullámzik. A' többi fuvóhangszereknél, mellyek a' nyelvesmüvekhez tartoznak, a' nyelv egy különös darab, melly a' hangszerről levetetvén hangokat magában is ad. A' kürt'- trombita- és horkonynak (Posaune) fuvókájain, csupán fuvással, hangot nem lehet kihozni. Sokkal inkább az ajkak foglalkodásának kell lenni a' kürt'- és trombitának nyelvdarabjait nyelvvé kiegésziteni, és itt az ajkak a' hártyásnyelvek, mellyek között a' légnek sodra keresztül nyomatik. Zárizomuk, ezen hártyás részeknél kipótolja a' rugalmat, a' finomúl általsodródó

légnek ellenébe dolgozó ellen munkálatával; teljesen határozott értékű hangok származnak, és ezen hangok annál magosabbak lesznek minél erősebben vonúlnak-össze az ajkak. Ugy látszik ugyan, mintha a' nyilásnak nagysága ezen nyelveknek hangjára, mint a' szájjal fütyölésre befolyással volna, holott tettleg a' szájjal fütyölési hang, — melly ugy látszik, ide nem tartozik, — az ajkaknak tágasb nyilása által mélyebb lesz. Minthogy azonban az ajkaknak nagyobb nyilásával a' száj zárizom (Sphincter) nagyobb összehuzódásának van helye, tehát a' trombita fuváskori ajkak állásánál a' szükebb nyilás ugyan azt okozza, mit a' rugalmas hártyás-nyelveknél az erősebb feszülés teszen,

A' trombita fuvókájának eleje csésze alak üreges, lejebb összéb szorult-szükebb. Ezen üregnek széle a' fuvás' alkalmával az ajkakra tétetik, és a' lég az ajkaknak szük nyilásán, mellyeknek szélei a' zárizom által bizonyos feszületet kapnak, keresztül tóditatik. A' hang magosságának az ajkak feszülési erejével növekedni kelletik, mellyet a' zárizom' összehuzódása eszközöl. Az ajkak előtt szabad térnek kell lenni, különben feszült széleik nyelv-levél hatásuak nem lehetnének. Ezért ha a' fuvókának ürege, a' fuvókát csésze alaku kivőgyeletében — mint egy közép szorulatu átmenetelig — betöltetik, ekkor az erősen hozzá nyomott ajkak, a' fuvásra többé éppen semmi hangot sem adnak. Hogy ez, a' trombita hangjának lényeges oka, megtetszik abból, hogy a' trombita' fuvókája nélkül is, a' zárizomnak összehuzódása által feszülésbe tétetett ajkak trombitáéhoz hasonló hangokat gerjeszthetnek. Sőt csupán egy ajak is elegendő olly mozgásokat származtatni, mellyek mint hangok hallhatók; p. o. ha a' felső ajak a' felső felett jóval innen tétetik 's a' lég a' hullámzó felső, és az alsó ajaknak merően álló felülete között által tódítatik. A' kürt

fuvókája még abban is különbözik a' trombitáétól, hogy nem csésze alaku hanem kupos (conisch) vögyelete van, egyébaránt az ajkak a' fuvókára éppen ugy alkalmaztatnak mint a' trombitánál; az ajkak széleinek nem kell rája feküdni.

Biot. a' trombiták és kürtökről a' flótamüveknél értekezik, és azon különféle hangokat, mellyeket ezen hangszerek adnak, a' trombita légoszlopára különböző erővel tett fuvásból éppen úgy magyarázza mint azon hangokat mellyek valamelly sip' légoszlopára erősebb fuvással kihozhatók mellyek (nyiltan, fedetlen) 1, 2, 3, 4, 5, vagy 1, 3, 5, 7, (fedve) számoknak felelnek meg. De az erős fuvás magában a' hangot igen kevéssel emeli felyebb, azt csak erősebbé teszi; a' hangoknak különbözése az ajkaknak feszülésétől függ. A' trombitákat és kürtöket helyesebben, mint ezt *Munke* teszi, a' nyelvesmüvekhez kell számlálni; mivel, mint a' fellyebbiekből nyilván kitetszik, nem egyebek, mint hártyásnyelvü nyelvessipok, mellyekben a' hang' zenéje (timbre) az ércz jövénycső' és a' fuvókának hang magossága a' jövény-cső' légoszlopának együtt hangzása által változtatik. A' trombita- és kürt hangjainak magossága a' csőnek hosszával nem is fogy visszás arányban, mint a' flóta müvekben; a' trombita hangjának magosságára a' csőnek hosszabbulása vagy rövidülése mint tudva van igen csekély és alája rendelt befolyással van, éppen ugy mint a' nyelvessipoknál. A' hangnak kivántató változata a' trombitáknál és kürtöknél, beléjök illesztendő dugatékok (Einsiebsel váltány mutatio-register) a' horkonyoknál pedig fel 's alá járó csőjüknek ide 's tova huzása által eszközöltethetik. A' kürtök' és trombitáknak csak nem annyi számu dugatékai-váltányai vagynak, mint a' menynyi a' hangnem. Ellenben, ezen hangszerekben a' hang magosságot mint a' nyelvessipokban más

két eszközök által lehet változtatni; először az ajkaknak különböző feszülése által, mellyeknek feszülésével a' hang magosságának éppen úgy kell növekedni, mint a' hártyásnyelvü nyelves sipokban midőn a' hártya jobban feszítetik; továbbá a' bedugással is éppen úgy lehet a' hangot silyeszteni, mint a' hártyás-nyelvü nyelves-müvekben.

A' kürt hangjainak kiterjedése gyakorlott fuvónak szájában három octáv, illy renddel dugás nélkül c G, c e g, c d e g h c; a' bedugás által kihozható minden hangoknak sora ez. C F G H c d e f g a h* c d e f g a h c A' csillagocskák azt jelentik, hogy azon hangok bedugással hozatnak, ki h* jelenti a' féligbedugást. A' félhangoknak némelly részét félig bedugással még ki lehet venni. Minthogy fő eszköz az ajkak' feszülete, tudniillik izom összehuzódás által, tehát hosszas erőködés után a' fuvó tehetségéből bizonyos ideig veszt. A' megerőtetés legnagyobb mértékben a' magos hangoknál nem az erős fuvás, hanem az ajkaknak feszülése miatt esik.

Az ujabb időkben a' trombiták és kürtöknél a' billőkék által becsukható és kinyitható oldal-lyukaknak alkalmazata, egészen hasonló jelentésü és hatásu mint más nyelvesmüveknél, klarinet, hoboe, és fagotnál.

Berekesztő jegyzet a' nyelves hangok theoriájáról.

Minek utánna a' nyelvesmüveknek különböző nemei, mind feszes rugalmas mind hártyás rugalmas nyelvvel megvizsgáltatott, itt van már most helye a' nyelvek által származtatott hangoknak theoriájára vissza térni. Itt mindazáltal nem a' jövénycsőbeni légnek, hanem ennek magán az egyszerü nyelven történő hullámzása forog fen.

Minthogy azujabb időkben azon hangok, melyek a' sirene-n folyanynak csupa ütése vagy valamelly szilárd testek' egymásra sebessen következő-mint szinte kerék fogainak taszitatai által okoztatnak megösmertettek, hajlandó lett az ember hinni, hogy tehát a' nyelveknek hangjai is a' légnek verése által származnak, a' mennyiben a' nyelv a' légnek kimenetelét a' nyelv' rámájából mind egyik hullámzatnál félbe szakasztja. Azon környülmény, hogy a' nyelvből csupán koczintás, megtaszitás, vagy megrántás által kivett hangok csengétlenek, e' nézetet igazolni láttatnak, de mind ez mellett sincs a' theoria megmutatva, és több alapos okok adják- elő magokat, mellyek annak teljesen ellene mondanak. Ezen tárgynak kifejtegetése 's kivilágositása az emberi szólam' theoriájára nézve felette nyomatos; ugyan is itt még az is kérdésbe jő, valljon a' szólam' hang adásánál mi hangzik eredetileg (primitiv) a' szólamrésnek szálagai-e, vagy a' lég?

Weber W. kinek classicai vizsgálódásainak köszönhetjük, hogy a' nyelvessipok miveleteinek bizonyos ösmeretére jutottunk, nyilván 's határozólag ama' nézethez állott 's mondta ki róla itéletét. Poggend. Annal. XVI. 421. Ő ezt mondja: valamelly elszigetelt rámájában jövény nélkül hullámzó ércz lemeznek teljes és erős hangja a' fuváskor, nem a' hullámzó lemez által származtathatik; mivel ezen esetben nem lett volna szükséges a' lemeznek hangját légsodra által gerjeszteni, hanem az a' magosságra és csengére nézve egészen egyenlő hangot adott volna, ha a' fekvése' és egybekötetésének nem változta mellett valahogy máskép' tetetett vólna hullámzásba, de melly eset nincs. Ugyan is *Weber* a' lemezt, mig az a' müszernek többi részeivel egybe kötetésben maradt hegedü vonóvali meghuzás által (csiszolás) a' leghevesebb hullámzásba hozta, a' nélkül, hogy képes

lett vólna valamelly, ama teljes és erős hanggal csak egybehasonlitható hangot is előállitani; azonban én a' szájba vett dorombnak, megrántás vagy légnek beszivása által származtatott hangját hasonlónak tartom. Amaz megmutatás nekem nem látszik kérdést eldöntőnek lenni; 's ugy látom, hogy a' hártyás nyelveknél minden esetre a' lég sodrának félbeszakasztása vagy a' taszitások a' hangadásra csak másod rendű alája rendelt befolyással birnak, és a' hangot inkább csak erősebbé, teljesebbé teszik mint képezik.

A' hártyásnyelvü nyelvhangoknak a' lég' veréséből kihozott magyarázatát következő okokból hihetőnek 's megállhatónak nem tartom:

1. Éppen semmi alapos oka nem lehet, a' miért egyszerü nyelvek' hangjait, légsodra által okoztatott félbeszakasztástól kellene származtatni, holott azon hangok mellyeket maguknak a' nyelveknek, hullámzásukkor kell adniok, egyedül elégségesek a' nyelvhangoknak ki magyarázására. Meg van ugyan jegyezve, hogy a' hártyás nyelvek' hangjai mellyek *koczintás* által származtatnak csengétlenek, és zenéjökben is (timbre) a' nyelvhangoktól különböznek. De az első különbözés, kielégitőleg magyaráztathatik abból, hogy egyszeri taszitás a' hullámzásnak elég táplálatot nem adhat. Mi pedig a' zenét illeti; ezt ugyan nem lehet tagadni de más hangszerek is adhatnak különböző zenéjü hangokat, ha az egyik esetben egyszeri taszitás (bökés) a' másik esetben pedig, folyvást tartó taszitások által szólamitatnak. Igy p. o. valamelly húrnak hangja, csengéjére nézve különböző ha megrántás (pecczentés) által csak egyszer, vagy hegedü vonóvali huzással gerjesztetik, és igy különböznek a' nyelv hangok is ha a' bökés pillanati, vagy folytonos. Némelly hártyák ugyan koczintással éppen nem adnak hangot, mint az ajkak, az alfel zárizoma, rá fuvallással pedig erős nyelv han-

gokat szülnek. Mindazáltal a' hangszármazás csak a' megkivántató rebegés' számától függ; és ama tapasztalatból csak annyi következik, hogy a' rebegésnek rendes szabály szerü következete (folyama) az illy hártyákon csak akkor lehetséges, ha illyen lohadt (pötyögő) hártyák a' koczintáskor a' lég által is egyszer'smind kifeszítetnek 's kifeszülve tartatnak, mélly a' puszta koczintásnál elmarad.

2. Az általam, vékony ércz, — és mi még jobb hártyás nyelveken ráma nélkül finom cső fuvallással származtatott hangok nem egyedül légsodrának félbeszakadásából kimagyarázhatók; de zenéjükre nézve ezen ércz és hártyás nyelvekkel megegyeznek, ha rámában mint valóságos nyelvek hullámzanak. Erre ugyan azt lehetne felhozni, hogy a' finom csőből jövő légsodra a' nyelvnek visszahatásainál némileg akadályoztatik. De ezt aligha lehet félbeszakadásnak nevezni; mivel a' légsodra más irányzatban olly mértékben megyen el, mint milylyenben a' nyelv visszatér. Sokkal inkább a' finom légsodra mint folyvást munkálódó szólamitómüv egészen ugyan az, mi a' hegedüvonó a' hurnál.

3. De nem is szükség hogy a' ráma valamelly nyelvnek hullámzásánál periodice zárassék el, legalább a' hártyásnyelveknél nem. A' hártyás nyelvek, hasitékuknak még 1 vonalnyi állandó szélességével is tiszta hangokat adnak, és hangjaik zenéjükre nézve nem különböznek azoktól, mellyeket ugyan azon nyelvek egészen szük hasitékkal adnak.

4. Ha a' nyelvhangoknak a' légsodrának félbeszakadásaiból magyarázatja helyes, tehát a' hangoknak a' félbeszakadások számával egyenes arányban kell növekedni; de ez éppen nincs megmutatva. Van a' nyelvnek ráma ellenébeni olly helyzete, mellyből az még egyszer annyi, légsodra megtörődést okoz, mint mennyi ön hullámzata,

ha tudniillik ez rámájának nyilásán keresztül csap; a' rámán keresztüli 's visszatérő útjában kétszer töri meg (félbeszakasztja) a' légsodrát; ezen megtörések' száma legalább is kétszerannyi mint akkor, midőn a' nyelv nem keresztül, hanem csak becsap, az az csupán a' ráma nyilásáig ver, 's innét tüstént visszatér. Ehhez képest tehát az általcsapó nyelv hangjának ceteris paribus egy octávval kellene magosabbnak lenni, mint ugyan ezen de becsapó nyelvnek hangja, a' mi pedig nincs úgy. Erre ugyan ezt lehetne felelni az általcsapó nyelv egész hullámzat ivet csinál, a' csupán rámája előtt hullámzó pedig csak felet végez, mennyiben vagy maga a' ráma, vagy pedig a' légsodra által feltartatik, ugy hogy az utóbbi még egyszer olly sebessen hullámzik mint az előbbi, és a' légsodrának megtörései mind kettőnél egyenlők maradnak; de a' hártyás nyelvek arányainak visgálatai ismét nehézségekre bökkennek. Ha valamelly hártyás nyelvnek ellenébe, melly szélcső' végére van felhuzva, vastag papirból vagy fából készitett szilárd lapkát teszek, a' hang ugyan az, a' szilárd lapka akár általellenben a' nyelvvel, az az vele egyenlő terület magosságon feküdjék akár pedig be- a' szélcső fele legyen nyomitva Ezen esetben a' nyelv éppen ollyan egész ivet csinál, mint ha az a' szilárd lapkával egyenlő területü magosságon fekszik, ezen esetben a' szélcső által gerjesztett hang sokkal mélyebb, gyakran c — f közzel. Ha szinte kifelé áll is a' szilárd lapka a' nyelv előtt, a' hullámzat ivek egyenlők maradnak, de a' hangok még is különbözők lesznek. Ezen különbözés pedig a' légszólamitásnak különböző módjától egyik 's másik esetben és azon különféle ellenállástól függ, mellyet a' folytonosan menő légsodra mind két esetben a' visszatérve hullámzó nyelvre hárit.

Ezen okokból igen hihetővé lesz, hogy a' nyelvek nem légsodránák félbeszakadásai — hanem saját hullámzásaik által hangzanak, és hogy a' légre háritott verések a' hangot némileg csak erősebbé teszik. E' mellett az ércz nyelvek olly arányban vagynak mint a' botkák, a' hártyás nyelvek mint a' húrok és hártyák; minél több rugalommal bir pedig a' test még nagyobb rövidülés mellett is, a' hang annyival könnyebben származik. A' feszült rugalmas testek' hullámzásának tanulmánya körül, ez illy testeknek egy neméhez, bél- és más hasonló nemü húrokhoz kelletinél jobban ragaszkodtak. Ha ezek igen megrövidítetve egyszersmind nagyon leeresztetnek, további csengeteljes hangzásra fogékonyságukat kétség kivül elvesztik. Ha a' leeresztetett hároknak még rugalmuk vólna, ekkor még igen rövid húrok is tehetősek volnának mély hangokat szülni. De más rugalmas testek még nagy lohadtságuk mellett is elegendő rugalommal, annyival birnak, hogy még ekkor is rendesen, szabályosan hullámozhatnak, mint a' kaucsuk száraz és állati rugalmas szövet (ütér hártya) nedves állapotjában; következőleg az illy testekből gyengébb feszitéssel mély, erősebbel pedig magos hangokat mind koczintás-mind fuvás által lehet kihozni. Ezen testeknek hullámzásai, egyenlő feszités mellett ugy változnak mint a' húrokéi, az az mint felyebb megmutatott a' hosszaságnak visszás arányában szaporodnak.

Bár melly helyes legyen ezen egybevetés, mindazáltal ha valamelly feszülés által rugalmas testnek mint nyelvnek kelletik hangzania, a' huroktól több pontokban még is eltávozik. Nemcsak annyiban, mennyiben a' húr a' csupa megrántatás után magára hagyatva marad a' nyelv pedig a' fuvás mellett folyvást taszitatván hol kisebb hol nagyobb mértékben taszitatik, mert a' húr is hegedü

vonóval dörzsöltetvén ezen dörzsölés is folytonosan megujul. A' nyelvnek sajátsága éppen abban áll, hogy a' huzamos taszitatás különböző erővel történvén, a' nyelv' hullámzatai' tartósságára behatással van, és az alaphangot, mellyet a' nyelv a' taszitatásra ad, meglehetősen változtatja. Felyebb már megmutattam, hogy még a' kaucsuk nyelv is finom csőből minden ráma nélkül szólamitatván, ha a' szólamitás erősebbé lesz alaphangját félhanggal vagy többel is felyebb emeli. A' húr pedig egyszerű de erős megrántásra mélyebben hangzik mintha a' rántás ugyan csak egyszer de gyengén tétetett. Ezen utóbbi miveletet részint a' húrnak az erős kinyulas okozta változatából lehet kivilágositani, a' mennyiben tudnillik az erős rántás által hosszabbulván, előbbeni állapotjára egyszerre vissza nem mehet, részint pedig az is tekintetbe vetethetik, hogy a' húrnak egy kis részecskéje a' poczkon mellyen fekszik kevéssé által vonúl. De ezen magyarázatnak, vagy világositásnak a' nyelvhangja' emelkedésére helyet adni nem lehet; mert a' következmény itt éppen ellenkező, mint sem a' huroknál. A' rámájában hullámzó hártyásnyelvnek hangját az erősebb fuvás még inkább emeli, és pedig mint felyebb meg volt mutatva több félhangokkal, a' nedves rugalmas állati hártyáknál pedig mint ezt is felyebb láthatni, a' hangot erős fuvással félhangonként egész' quintával lehet felyebb emelni Ezen felemelkedés pedig egyátalában nem a' hullámzat csomók származásának következménye mint a' hangzó légoszlopnál, mert az egészen egymásután félhangnyi közönként következik, és ha az erősebb fuvás is egymás után minden, a' félhangok között eső kisebb lépcsőnként szakadatlanul orditólag történik; igy tehát az nem legközelebb a' nyelvtől, hanem az őt vissza taszitó testtől ugymint a' légtől függ. Hihetőleg a' felemelkedés azért 's az által

történik meg, mivel a' lég erősebb fuvás által, a' mennyiben az huzamosan folyvást munkálodik a' nyelvre sebessen szaporázott mozgást hárit, mig ez sodrából ki ér; ellenben pedig visszahullámzásakor a' hurt korábban visszahajtja mint ezt gyengébb ösztönözet teheti, ugy hogy a' nyelv ezen esetben semmi teljes visszatérő kicsapásokat, kiszökelléseket nem tesz, hanem annak bevégezte előtt ismét vissza ösztönöztetik.

Ugy látszik: hogy az érczнyelvek a' hártyás nyelvekhez visszás arányban állanak, a' mennyiben feljebb hangzanak gyenge, mint sem erős fuvással: Weber Poggend. Annal. XVII. Mindazáltal nekem ugy látszik: ez csupán attól függ, hogy gyenge fuvás által a' nyelvnek egész hossza, a' lecsiptetése' pontjáig mozgásba nem tétethetik. Mert ha a' szájharmonicának nyelvére igen erősen rá fuvok, végre a' hang ismét észrevehetőleg emelkedik, ugy hogy e' részben a' nyelvnek mind két nemei egymással megegyeznek.

Ezek szerént tehát a' nyelvek természetére tartozik, hogy noha átalában magokat a' botkák és hurok szerént arányozzák; mindazáltal hangjaikat az őket szólamitó test hatásának a' lég' miveletének mértéke szerént változtatják, 's ennek következetében a' nyelveket mindég a' hangszerek' különös osztályának kell tartani, mellyek körül egyszersmind a' szilárd, és folyó rugalmas testeknek tulajdonságai tekintetbe jőnek.

A' több hangszerek, nyelvekhez közeledésüket csak nehány pontokban mutogatják, a' mennyiben a' hangok bizonyos tekintetben, némileg a' taszitó testől is függenek, kivált azon esetben mikor annak hatása huzamosan tart. Illyen közeledés mutatkozik a' húroknál midőn ezek hegedűvonóval folyvást huzamosan szólamitatnak. Duhamel (L' institut 186.) megmutatja, miként lehet a' hegedüvonónak bizonyos hordozásával dörzsölés

és sebesség változtatásnál fogva az alaphangnál mélyebb hangokat kihozni. Azt állitja, hogy ő a' hurnak rendes alapján alul, secundát, quartát, quintát, duodecimát, és quatuordecimát kihozott. Vesd egybe Pelisow. Poggend. Annal. XIX. 251. Én egy más éppen ellenkező módu példát az ajkassipokról tulajdon tapasztalásomból hozhatok-elő. Mint már tudjuk, valamelly nyilt ajkassipból erősebb fuvással 1, 3, 5, 7, 9, fedett sipból pedig 1, 2, 3, 4, 5, 6, számoknak megfelelő hangokat lehet kivenni. Ezen hangok, mint a' sip'légoszlopának hullámzat csomóji által okozottak ide nem tartoznak. A' hangnak egészen más felemelkedését tapasztaltam elegendő rövid ajkas sipokban. Ha tudniillik 1 lábnyi hosszú sipnak dugóját 2 hüvelyknyire betaszitottam, tehát ezen két hüvelykes sip a' fuvás erősitése által, a' leggyengébbtől a' legerősebb szólamitásig felváltva egymás után c—f-ig terjedő köznek minden hangjait, minden nuancekon keresztül kiadta; ha ugyan azt 1 hüvelyknyi sippal tettem, az emelkedés még felyebb is ment. A'nyelveknél a'hangoknak fuvás erősitéséveli felyebb szállitásához, a' taszitó test által okozandó hangmagosságnak még más módositatásai is járulnak; p. o. a' hang magosságnak légkitaszitás és beszivás által okozható változata, ide járul a' szólamitásmód p. o. miként a' hangok ugyanazon nyelvnél néhány félhangokkal silyesztetnek, ha a' szélcső szükebb ajaknyilással szólamitatik, ellenben felemeltetnek, azáltal, ha a' szélcsőben a' nyelv előtt dugó áll (mint felyebb láttuk) tudniillik melly a' leget csupán közepén eresztetik által. Minden módositásokat kétségen kivül odá lehet vissza vinni, hogy a' taszitó testnek nyelvre hatása módja meg változtatik.

(Folytatása következik.)

Különféle.

Czáfolat-folytatás.

Könyvesmértetés. Birálatok a' philosophiai pályamunkákról 1834-ből írta Kállay Ferencz a' m. t. társ. rendes tagja. II-dik Rész (:) Heténvi János' feleletje illy jelszóval αληθευειν και παῤῥησιαζεσθαι.

(*Tud. Gyüjt.* 1837. *VI-dik Kötet* 113—126. *lap.*)

(*Folytatása az* 1838-*diki VI. Kötetnek.*)

De higgye el Heténvi, hogy ezen áthágcsálás nélkül a' valódi emberi mivelődés észrevétetlenül fenakadna, 's ha bár az ismeret' és praxis tárgyaiból igy sem fogynánk-ki soha (mert reánk véges lényekre nézve — a' tapasztalható dolgok' sora szintúgy kimeríthetetlen, mint a' tapasztalástúli kör), de szellemi működésünk nem birna többé egy fentebb nemü örök ideán alapuló benső élettel; lehetnénk 's lennénk eszes világ polgárok, kereskedők, mesteremberek, kenyértudósok, empirikus világ és emberismerettel biró, 's legfeljebb materialista vagy epikureus bölcselkedők; de azok soha sem, mik az áthágcsálás által lettünk 's vagyunk, t. i. földi szük körünkön csüggedetlenül felülemelkedni törekvő, magasb és nemesb szellemü lények. Azt vetni ellent, hogy e' szellemi iparunk' czélját soha el nem érhetjük, és igy hasztalan üres speculatiókkal ábrándozunk, csak ollyan, mintha az erkölcsi tökéletességre törekedést is gáncsolnánk, mert hiszen azt sem érhetjük-el soha; de azonban mennyire nemesülünk mind két rendbéli igyekezetünk által! Én úgy hiszem, hogy a' magános és társas élet' világi speculatiói többet ártottak eleitől fogva a' közboldogságnak a' csupa tudományos szemlélődéseknél; 's ha ez utóbbiak valaha ártalmasokká váltak, amazoknak közbe vegyítésök és eszközlésök által történt az. De vallyon üres speculatio-e

a' transcendentalismus csak azért, mert a' tapasztalástuli világba kézzel lábbal bele nem mehetünk, és azt nem tapinthatjuk? hiszen egészen praktikai szellemünek, semmiféle tudományt, *mint tudományt* mondani nem lehet; annyival inkább nem, a' minden tudományok tudományát, a' philosophiát; 's ha mint embereknek nemes dolog theoriai ismereteinket a' magános és társas élet szépítésére fordítani, kétség kivül nemes praxisa szellemi részünknek is az, hogy bele oltott ellene állhatatlan vágyát követve, a' tapasztalás' szük körén felül a' láthatatlan világba emelkedjék, hogy vi'sgálgassa annak titkait; 's ne csüggedjen el azon eszméletnél fogva, hogy azokat soha tökéletesen által nem értheti és ki nem nyomozhatja, jól tudván, hogy nekünk szellemi alkotásunknál fogva, nem czél-érés, hanem szakadatlan törekvés, 's örök közelgés a' czélhoz, rendeltetésünk, de épen ez az, mi nem csak vágyunkat 's reményünket, hanem gyönyörünket is, az igazságnak tiszta lélekkel keresése mellett, szakadatlanul fentartja.

E' kitéréssel tartoztam annak megmutatása végett: miért nem javalám Kállaynak azon állítmányát, hogy Hetényi a' philosophia' végczélját tisztán felfogta légyen. Ismétlem azonban, hogy Hetényinek sem egyenes lelkűségét, sem különbféle tudományos ismereteit, (mellyekkel pályairata valóban bővelkedik) kétségbe hozni nem akarom; csupán philosophiai nézetét nem lehet helyeslenem, 's még kevésbbé a' transcendentismus felőli egy oldalú, 's mind a' mellett vakmerő decisivus ítélettételét. Illy tárgy' megítélhetése végett nem elég más, bár melly jó tanítónak elbeszélései után vakoskodni, hanem önszemével 's részrehajlatlan philosophusi lélekkel kell az embernek a' dolgot megvi'sgálni 's kitanulni, mit ha megteend Hetényi, előre bizonyossá tehetem őtet, hogy sokat egészen másként fog látni, mint tanitója historizálásai után képzelte. A' philo-

sophia nem egyik vagy másik tanító által felállított nézetben áll, hanem az egyetemes emberi ész' bölcselkedésének szakadatlan kifejlődésben lévő organicus egésze. Azért hogy Péternek vagy Pálnak csak Schelling tetszik, korán sem következik, hogy Kant nem philosophus, és — megfordítva. — Mit Hetényi' stylistikájáról mond Kállay, hogy előadása kedves, szép és velős, stilje ott is könnyen érthető, hol a' tárgyak természeteknél fogva már elvontabbak," az teljesen igaz, és igen kár, hogy azt maga Kállay példányul nem veszi, azon daraboss bebonyolt, 's nem ritkán hibás irásmód helyett, mellyet irataiban, 's különösen a' birálatok felől írt értekezésében (T. Gy. 1837. V. K.) láthatni.

Mi csudás képzelmei vannak Kállaynak a' philosophiáról, mutatja többek közt ez a' furcsa észrevétel: „különösen lekötötte a' biráló' figyelmét az a' szerencsés philosophusi lélekre mutató gondolat, mi szerint édes hon' nyelvünk a' reformatió' ideje óta díszesen fejlett új virágzatra ki, melly az előtt elhagyattatva tudományos szempontban parlagban hevert." Minden egyéb olvasó nem lát itt egyebet egy historiai factum' említésénél, melly akárki előtt, ki literaturánk' történeteiben legkisebbé jártas, régolta ismeretes; azonban Kállay épen ezt tartja legmélyebb philosophiának, mint ezt birálatjának végén önvallomásából kiki láthatja. De a' historiához való különös vonszalmának láthatása végett nem szükség az értekezet' végére mennünk; mert már ezen a' lapon (115. l.) hozzá fogván, folyvást historizál, 's különösen az ő kedvelt hősét Mátyást erőnek erejével minden hibától üresnek akarja tekintetni mindennel, a' történetirás' bizonyság tételeinek ellenökre. Mind ezek mellett én a' két pályaírókkal tartok, kik az ő hibáit, az igazság törvényét követve, a' szóban forgó tárgyra nézve, híven előadták; egyebként Mátyásnak valódi érde-

meit teljességgel nem tagadom, sőt hogy Kállay kedvencz kifejezésével éljek --- „illendő méltósaggal“ (vagy is méltánysággal) megismerem; de valamint azt hiszem, hogy hibáinak megemlítésök valódi érdemeit meg nem csonkíthatja: úgy ollyat tukmálni-reá, mi nem való, szükségesnek és hasznosnak nem tartom.

Ezentúl csak igen röviden kitérvén a' pályaíró' munkájának második és harmadik részét, általmegyen a' kérdés' utolsó 's legfontosabb részének, u. m. philosophiai hátramaradásunk' okainak fejtegetésére; de minthogy ezen okokat maga Kállay akarja felfedezni és a' tudós világgal közleni, természetes dolog, hogy itt már Hetényit is egészen megfossza a' pálmától, nehogy új felfedezése e' tárgyban hijába maradjon. Csodálatos kritikus! míg a' maga elmeszüleményére nem kerül a' dolog, addig Hetényi eredeti gondolatokban tulajdon nézetekben, mélyebb combinatiókban gazdag (de nem gazdagabb pályatársánál, mint Kállay hibásan állítja), 's mihelyt pedig ezt kell inducalni, egyszerre vége minden kedvezésnek, 's kéntelen a' biráló az általa — úgymond — eléggé megdicsért szerző felől kijelenteni, hogy épen ott, hol a' jó kifejtődzést várta, várakozásában megcsalatkozott; — egy szóval: a' feltett kérdésre sem egyik, sem másik pályaíró meg nem felelt.

Fő gáncsa Kállaynak itt az, hogy azok, miket a' két pályaíró, mint hátramaradásunk okait előadott, nem okok, hanem csak következései az elrejtett okoknak; „ezeket — úgymond — eddig is láttuk, éreztük, de az okokat nem tudtuk, 's a kérdés épen azért volt kitéve, — mint dignus vindice nodus — hogy tudjuk meg már egyszer az okokat is. Most hát már előáll a' dignus vindex is, a' mély philosoph Kállay egy hatalmas praeludiummal: „Ha valahol — úgymond — itt lehetett volna már mély philosophiával irni, de fájdalom (!) a' kitett kérdésnek legérdekesb pontját mind a' két pályaírat e'

részben felfedezetlen hagyták, a' triviálékon túl nem emelkedtek, — tudományos dolgozatban' philosophus irótól többet és mást kell várni, hogy az történeteinkből, országunk' fekvéséből, alkotmányunk' alakulásából, huzamos studium, helyes összehasonlítás' útján napfényre idézi elő a' mélyen elrejtett okokat, 's váratlan meglepő felfedezéseivel, solid combinatiókkal eleget tejénd a' tudománynak." Ezután általvévén magát kedvelt territoriumába, a' statisticába és historiába, így adja-elő Kállay a' mélyen elrejtett okokat:

1) *A' hely minéműségére* nézve: *a*) a' vizek' igen alkalmatlan elosztása, mellyeken hajókázva hordozóskodnia kellene; *b*) nincsenek nagy tavaink, mellyeken széllyel hajókázni és a' hordozáskodáson segíteni lehetne; c) Minden vizeink a' Dunába folynak-be, és azzal a' fekete tengerbe, a' hol soha, mióta a' historiák emlékeznek, sem nagy pallérozódás, sem nagy kereskedés nem volt; *d*) a' termétnytelen nagy térség is, hol forrásak sincsenek.

2) *Történeteinkből* még több okokat lehet kiszedni, p. o. *a*) a' királyi hatalom' megosztása mindjárt az első dynastiában meggyengítette a' monarchiát; *b*) a' dynastiák' gyakori változása I. Károlytól fogva I. Ferdinandig; *c*) a' török járom; *d*) a' királyok' sűrű változása már az Árpád' dynastiája idejében; *e*) a' Kun 's Tatár nemzetek' pusztításai, úgy a' parasztlázzadások és rablások.

3) Alkotmányunk' alakulásából is érint-meg némelly pontokat, u. m. nehány nagyoknak vagy regulusoknak zsarolásaikat, a' korona-öröklés' rendének határozatlanságát, törvénykezésmód' hibáit, és a' sokféle nemzetek' elkülönzését.

Ezek hát azok a' mélyen elrejtett okok „mellyek szülték — úgymond Kállay — mostani állásunkat, 's annak késéró társait, az előítéleteket, a' polgári szabadság' gazdagság' és nevelés' hijányait;" és így ő szerinte a' philosophiai há-

tramaradást is. — Mind ezen felhordott okok, ámbár nem a' legváratlanabb meglepő felfedezések' sorába tartoznak is, nemzetünk' fejlődésére nézve, figyelemre méltók; csupán egy csekélységről feledkezett-el Kállay, mély combinatiói között, t. i. a' feltett kérdésről. A' philosophiában való hátramaradásunk' okait akarván előadni, a' pallérozódás' gátjait számlálja elő. Ezt a' 123. lapon, a' nélkül hogy észrevenné, maga is kiteszi, mondván: „Történeteinkből még több okokat lehet kiszedni, miért maradtunk sokban el a' pallérozódásban." Ha pedig tudva mondja ezt, nem tudom, mit gondoljak olly philosophus felől, ki a' közönségeset a' különössel, a' vagumot a' determinatummal összezavarja, 's úgy pedantoskodik, tanít és corigál másokat, kik épen a' kijelelt ösvényen járnak. Minden emberi tudomány és erkölcsi miveltség rendszeres társaság' kebelében, 's az idők' és történetek' folyamában áll-elő és tökéletesedik, — ez tagadhatatlan; és így ha valamelly nemzet' tudományos és erkölcsi mivelődéséről közönségesen van a' szó, innen kell igen is mind az előmozdító, mind a' gátló okokat kikeresni és kifejtegetni. De itt specifice philosophiáról volt a' szó; ennek gátló okait kellett hát fejtegetni. — Hogy azon társaság' és történeti momentumok, mellyek a' pallérozódást közönségesen véve gátolják, közvetve a' philosophia' gátlására is befolyással vannak, bizonyos dolog, a' honnan ezeket értekezése' folytában mind a' két pályairó (a' dynastiák' és királyok' sűrű változásait ne talán kivéve) illőleg említésbe is hozta, sőt az első a' természeti helyzet' hatalmas befolyásáról is értekezett; de specificált kérdés mellett illy generalitások mellett csak az maradhatott volna ki, nem a' kérdésre felelni; hanem Kállayként a' körön kivül solid combinatiókat tenni akart volna. 'S ha már a' kérdést ugy vesz-

szük, a' mint van, t. i. mint specifice philosophiai hátramaradásról szóllót, a' két pályairó által előszámlált okok csakugyan legfőbb és legnevezetesebb gátló okok e' tárgyban; mindenek felett pedig a' szabadság (mellyet mindkét pályairó igen helyesen első helyre is tett) olly mulhatatlan elem és feltétel, melly nélkül a' philosophiának csak születnie is, annyival inkább előmennie egyátaljáu fogva lehetetlen, ha bár soha a' királyság nem változik is. Lehetnek ugyan philosophusok a' legnagyobb elnyomás mellett is; de csak ott, a' hol már az előtt kedvezőbb külső vagy szellemi körülmények az ész' szabad munkásságát felgerjesztették és kifejtették; illy helyeken mondom, lehetnek belső vagy gondolkozási szabadságnál fogva, mellyet semmiféle hatalom el nem nyomhat; időről időre philosophusok; de ezeknek philosophájok is, a' külső szabadság' hijánya miatt többnyire rejtekben marad, a' gondolkozó főkkel együtt elenyészik, 's csak igen ritkán juthat szóbeli vagy irásbeli hagyomány által a' maradékra.

Nincs tehát Kállaynak igaza abban, hogy a' két pályairó teljességgel nem tett eleget a' kérdés' fő pontjának, sőt inkább a' mennyire csak lehetséges egy közönséges megfogatnak (a' tudományos képzettségnek) egy külön szakasztott részére nézve, helyes belátással fedezték-fel és fejtették-ki, mind ketten éppen azon okokat, mellyek különösen a' philosophiára nézve legspecificusabb befolyással vannak. Ellenben a' Kállay' mélyen elrejtett okai, mellyek nem specifice a' kérdést illetők, és nem csak a' philosophiára, hanem philologiára, historiára, mathesisre, oeconomiára, technologiára, egy szóval mindenre in massa illenek, a' kérdésnek semmi' épen eleget nem tehetnek, és a' nagy felfedező és combinator felől csak azt mondhatni: Qui nimium probat, nihil probat. *Szalaberi*

Kisfaludy Társaság.

Pesten febr. 6-kán mint üdv. Kisfaludy Károly születése napján tartá a' Kisfaludy-Társaság első nyilványos ülését számos mind két nemű és szíves hazafi részvétű vendég előtt a' magy. nemz. tudom. Akademia teremében, mellynek tárgyai ezek voltak: 1) az ülést megnyitá Fáy András ur, mint igazgató, czélszerű, velős tartalmu 's mindenkori szokása szerint ékes zengzetű beszéddel, melly után 2) e' társaság keletkeztének rövid ábrázolatát érzékeny 's világos hangon előadá Schedel Ferencz akad. titoknok; továbbá 3) a' Társaság első évi dolgairól mint szinte 4) a' Társaság által 1838-ra kitüzött jutalmakról szóló jelentést igen értelmesen előtünteté Szalay L. akad. levéltárnok. 5) Béla herczeg dícséretre méltatott balladát, lelkesen 's a' tárgy sebes változatúságához 's gördülékenységéhez kellőleg simuló hanglejtéssel elszavalá Székács József akad. tag 's pesti ev. lelkész. 6) a' drámai literaturának a' nemzet erkölcsi életére befolyásáról szóló 's Tarczy Lajos pápai philos. pr. mint pályakoszorúst illető értekezésébül némi czélirányosan összefüggő töredékeket tiszta derült ajakkal fölolvasott Szenvey József akad. tag, ezután 7) Béla herczeg jutalom-koronázta balladát az előbbivel rokon hatással szavalá ismét Székács József ur; mire 8) a' Társaság jutalomkérdését hirdeté ki Szalay László ur 1839-re, melly következő: A' Kisfaludy-társaság meg lévén győződve, hogy most, miután a' haza' kebelében magyar színház állott fel 's így a' magyar színészet' állandó megalapulásához nőtten nő a' remény; semmi sem lehet egy hamar óhajthatóbb, sőt szükségesb, egy, azt tárgyazó tudományos alapu, de gyakorlati irányu munkánál; 1839-re a' következő jutalomtételben állapodott meg:

„Készíttessék egy színészeti kézikönyv, melly drama-
„turgia, poetika, nyelv, szavalás, mimika, costüm- és
„színmesterség' köréből minden, a' színésznek szük-
„séges ismeretet, czélszerűen kiszemelve, állandó te-
„kintettel a' magyar színész' állapotja és szükségeire,
„helyes rendben világos e' ő adással összefoglaljon."

A' pályázó e' következő munkákra tétetik figyelmessé: I. Lessings Hamburgische Dramaturgie. 2. W. Schlegel's dramaturgische Vorlesungen. 3. Tiecks dramaturgische Blaetter. 4. Fr. Schinks dramaturgische Fragmente. 5. W. Cookes Grundsätze der dramaturgischen Kritik. 6. Wötzel, Theaterschule. 7. Thürnagel, Theorie der Schauspielkunst 8. Engel's Ideen zur Mimik. 9. Lebrun's Handwörterbuch der Seelenmalerey. 10. Dorat: La déclamation theatrale. 11. Seckendorf, Vorlesungen über Declamation. 12. Spalart's Versuch über die Costume der vorzüglichsten Völker. Végre Goethe ide tartozó helyei leginkább e' munkájában: W. Meisters Lehrjahre. A' pályamunkák szokott mód szerinti beküldésének határnapja nov. 20. 1838. A' jutalom, melly 1839. febr. 6 dikán adatik-ki:

25 darab arany.

A' kéziratok a' társaságnál maradnak; azok sajátsági joga, 's így a' kiadhatás a' szerzőé. Pesten, a' Kisfaludy-társaságnak februarius' 1sőjén 1838. tartott üléséből.

Legvégűl az Igazgató ur szíves rövid hálaját intézte a' hallgató Gyülekezethez, áldást 's békét óhajtva kor. fejedelmünknek 's a' hazának, haladást nemzeti literaturánknak 's végre csendes nyugtot a' halhatatlanságra szenderült Kisfaludy K. árnyékának.

A' Kisfaludy-társaságnak keletkeztét, szabályait, pénz-állapotját és munkálódását, a' mint ezek a' febr. 6-diki nyilvános ülésben előterjesztettek, ezennel közöljük. Dr. Schedel Ferencz következőleg adta elő a' társaság keletkeztét.

Nagy tekintetű gyülekezet! Ma, talán épen

ez órában, félszázada, hogy a' győri megye' Tét nevű kisded városában, egy ősnemes magyar háznép' uj tagja születését üdlé. Az apa föladá áldását az uj polgárra, 's az áldás az égbe hata; de ott fenn a' gyermeknek díszes ugyan, de egyszersmind keserű végzet vala kitűzve.

Eredj, mond az, légy dicsőség,
Légy czímere nemednek,
És — ostora keblednek!

'S e' gyermek Kisfaludy Károly volt! 's első csapása, élte második napján, anyátlanság.

De ki kérdi már, midőn ezen egykor olly lángoló, olly hazahű kebel' ömledezései érzékeny részvétre melegítik: melly kínok tépdezék azt viszontagságokkal teli ifjusága' napjaiban; ki kérdi, milly szenvedések közt gyüjté amaz életudományt, melly müvei becsét emeli; 's ki kérdi: nedves vala-e a' költő' szeme, midőn nyájas enyelgései mosolyt vonnak az olvasó' arczára 's szivét kedvre derítik? Senki! mi éljük az örömöket, 's nem tekintünk be a' kebel' műhelyébe, hol azok fogantattak, nem gondolunk az árral, mellybe ő neki kerültek. — Azonban barátunk' születésének e' félszázadi ünnepét ne zavarják szomorú visszaemlékezések! Feledjük ezeket, feledjük miképen őt épen egy fényesebb pálya küszöbén vesztettük el, 's mi volt ő nekünk leendő, a' kezdet' akadályai' legyőzése után! Elég hogy ő élt, hogy e' rövid éltet is, mellyet irígy hatalmak nem engedének hosszabbra nyúlni, egy általunk szeretett ügynek áldozá, 's áldozá ugy, hogy a' maga korában, mellyet számra csak nyolcz rövid esztendő választ el a' miénktől, de fontosságra nehány évtizeddel is felérő — jótévője lenne ez ügynek, 's 'olly emlékezetét hagyná fen, mellynek segise alatt barátai szerencsések voltak, a' haza' segedelmével, nem csak őt, 's benne általán a' magyar irói érdemet emlékkel tisztelni, de legnagyobb részt az általok

kiadott összes munkáiból hárult hasznot is literaturánk' érdekében gyümölcsözhetővé tehetni. 'S ez utóbbi tárgyról szóland hivatalos előadásom.

Minthogy hazánk' kebelében — midőn az emlék' ügyében felszólaltunk — nem állott olly köz épület, melly azt befogadhatá: az egyesület azt Pest városa' ligetében szándéklá felállitani, 's pénztárát mind ajánlatok' gyüjtése, mind a' munkák' kiadása, mind a' meglevő summák' gyümölcsöztetése által lehetőleg igyekezék nevelni, hogy a' szabad helyen állandó szobormű' szükséges őrizése 's fentartására tőkét alkothasson. De 1836-ban a' haza' atyái, a' pozsonyi országgyűlésen a' nemzeti muzeum' számára egy pompás épület' emelését határozák, 's e' körülmény megváltoztatá az egyesület' tervét. Hol állhatna egy magyar iró' emléke akár méltóbb és rokonabb, akár biztosabb helyen, mint ott? Az egyesület tehát nem késett ő cs. k. főherczegségének a' Nádornak, mint ama' nemzeti intézet' törvényes pártfogójának, e' szobormüvet azon kéréssel felajánlani, méltóztatnék azt a' m. nemzeti muzeum' számára kegyesen elfogadni, neki, annak valamelly díszes szabad terén helyet kimutatni, 's ugy rendelkezni, mi szerint az, mint örök sajátja amaz országos intézetnek, ennek őrizö 's fentartó gondjai alatt álljon. Melly kérelemre kedvező válasz érkezvén ő fenségétől 's igy az emlék a' nemzeti museum' szárnyai alatt mindenkorra biztosítva lévén; az egyesület arról tanácskozott: miképen lehetne az igy fenmaradó pénzmennyiséget folyvásti közhaszonra fordítani; 's november' 12. 1836., a' franczia académie des jeux floraux' példájára egy, leginkább olly kisebbnemü poetai müveket — mellyek a' magyar academiától jutalmat nem nyerhetnek, valamint különféle korszerü, aestheticai 's rokon tárgyu dolgozatokat jutalmazó társaságot alkotott, illy szabályok szerint:

A' Kisfaludy-Társaság szabályai.

Előszó. A' Kisfaludy Károly' emléke' felállítására 's munkái kiadására összeállt társaság, mind a' két rendbeli kitűzött czéljának megfelelvén; úgy hitte, hogy a' fenmaradt pénzalapot sem első czéljaival egyezőbb, sem közhasznubb módon nem alkalmazhatja, mint, ha annak évenkinti kamataiból jutalmakat alkot, mellyekkel kivált a' fiatalabb irókat, a' széptudományi és költészeti pálya gondosabb megfutására ösztönzi, 's ekép a' literaturát uj jeles művekkel gazdagítja. — E' czél' eszközlése végett a' nevezett egyesület ezentúl is fennállónak nyilatkoztatta magát 's változott rendeltetésénél fogva eddigi nevét ujjal, és pedig *Kisfaludy Károly* tiszteletére; t. i. kinek munkáiból az alaptőke keletkezett: *Kisfaludy*-társaság névvel cserélte-fel; 's a' következő szabályokra alapítá ezentúli létezését:

I. Czikkely. Czél. 1. §. A' Kisfaludy-társaság' czélja a' hazának, kivált fiatalabb iróit, évenkinti jutalmak által a' szépliteraturai pálya gondosabb megfutására ösztönözni; 's így a' literaturát aestheticai és költészeti, eredeti vagy fordított, jeles dolgozatokkal gazdagítani.

II. Czikkely. Jutalmak. 2. §. A' jutalmak' tárgyai. 1. A' költészet' theoriáját, történeteit, 's azzal összeköttetésben lévő tárgyakat illető érdekes feladások. — 2. Bármelly nemei a' szépliteraturai müveknek. — 3. Szépliteraturai müvek müvészi fordításai. — 3. §. A' jutalom, a' többi közt legjobb munkának mindig kiadatik.

III. Czikkely. Nyomtatások. 4. §. A' Kisfaludy-társaság évenkint kiadja nyomtatásban személyzete' 's pénztára' mibenlétéről, munkálkodásairól, 's a' beküldött dolgozatokról, valamint azok' sorsáról hivatalos jelentését. 5. §. Kisfaludy Károly' munkáinak csínos és hibátlan kiadásait igyekszik eszközölni.

IV. Czikkely. Pénztár. A' társaság' pénz-

forrási: a) azon pénz' kamatai, melly Kisfaludy Károly munkáiból, tiszta haszonkint jött és jövend még be; b) a' netalán e' czélra nemes lelkü hazafiak által teendő ajánlatok kamatai.

V. Czikkely. Tagok; ezek' száma, választása, kötelességei. 7. §. A' társaság áll husz tagból, kik közül minden harmadik évben egy uj igazgató választatik. — 8. §. Jegyző és pénztárnok, kik szinte minden harmadik évben ujra választatnak, nem szükség hogy tagok legyenek. — 9. §. A' választás egyszerű többséggel titkos szavazással megy véghez. — 10. §. Az igazgató hívja össze a' társaságot, valahányszor arra szükség van, viszi üléseiben az elnökséget, 's a' társaság minden ügyeire övé a' főgondviselés. — 11. §. A' jegyző írja a' jegyzőkönyvet, hirdeti a' jutalomtételeket, folytatja a' szükséges levelezést, írja a' tarsaság dolgairól szóló évenkinti jelentést, mellyet az igazgatóval együtt alá is ír; 's gondját viseli a' társaság' irományainak. — 12. §. A' pénztárnok veszi-be 's adja-ki a' társaság' pénzeit az igazgató' írott kirendelése szerint viszi a' számoló könyveket; 's az igazgatóval rajta van, hogy a' pénzalap csorbát ne szenvedjen, sőt lehetőleg szaporodjék; 's így a' kamat, 's az évenkinti jutalmak is növekedjenek. — 13. §. A' tagok' kötelességei: a) évenkint legalább egyegy javaslatot adni be a' kiteendő jutalomkérdésre, 's költői feladásra. b) a' beküldött jutalommunkákat szigoruan és részrehajlás nélkül megbirálni, azokrul okokkal támogatott véleményeket adni, hogy ezek a' mennyiben hasznosaknak látszanak, a' közönség elibe is terjesztethessenek. — 14. §. Tagja a' társaságnak jutalomért nem vihat.

VI. Czikkely. Gyülések. 15. §. A' társaság' gyülései — 1. Rendesek, mellyek tárgyai: a' jutalom-feladások' meghatározása; a' beküldött dolgozatoknak vi'sgálat végett kiadása; a' birálók tudósításainak kihallgatása, és tanácsko-

zás alá vétele; a' jutalmak' elitélése 's eszközlendő nyomtatások; a' pénzügy; 's igazgató, jegyző, pénztárnok, és tagok' választása. — 2. Közülések, mellyek mindenkor februarius' 6. mint Kisfaludy Károly születése napján tartatnak. Ezek' tárgyai, az alkalomhoz szabott beszédeken kivül, a' kiadott 's ujra kitett jutalmak' hirdetése, néhány pályamunka' olvasása, a' társaság' munkálkodása- 's pénz-ügyéről szóló jelentés.

Az e' szabályok szerint szerkesztendő társaság' tagjaiul, miután a' régi egyesület' több tagjai, nem lévén osztályok a' szépliteratura, magokat feloldatni kivánták, szinte a' nov. 12-dikei ülésben választattak:

Bajza Jó'sef. Bártfay László. Czuczor Gergely. Gr. Dessewffy Aurel. Fáy András. Helmeczy Mihály. B. Jósika Miklós. Kovács Pál. Kölcsey Ferencz. Péczely Jó'sef. Schedel Ferencz. Stettner György. Szenvey József. Szontagh Gustáv. Vörösmarty Mihály. — Összv. 15.

Jelentés a' Kisfaludy-társaság által 1838*-ra kitett jutalmakrol.*

1. Ezen jutalomkérdésre: mi befolyása van a' drámai literaturának a' nemzet' erkölcsi életére, 's miért nálunk magyaroknál olly kevés eddig az eredeti drámai munka? két felelet érkezett, mellyek közül tökélletesen ugyan egy sem felelt meg a' társaság' várakozásának; mindazáltal az illy jelmondatunak: Ut igazságül a' thronuson, a' három biráló (Bártfay László, Fáy András, báró Jó'sika Miklós) egyetértőleg oda itélte a' jutalmat, minthogy írója a' feladott kérdés' mind két részét, több, szorosban ide nem tartozó kitéréssel ugyan, de mélyebben és kimerítőbben fejtegeti társánál; állításait hazánk' viszonyaihoz közelebb alkalmazza; előadása velős, nyelve tiszta és gondos.

Felbontatván az ehez tartozó jelmondatos levél kitetszett, hogy szerzője: *Tarczy Lajos*, a' pápai reformatum collegiumban philos. prof.

II. E' poetai feladásra: készíttessék balláda, mellynek tárgya a' számüzetett Béla herczeg (utóbb I Béla név alatt magyar király) párviadala a' pomeraniai herczeggel Lengyelországban, minek következésében Miczislav lengyel király' leányát 's Pomerania' egy részét nyerte jutalmul 's mellynek körülményei a' historiából tudva vannak: tizenegy pályamunka érkezett. Örömmel látá a' társaság majd mindenikében hol poetai lélek' csillámlását, hol egyes szerencsésen kivitt részeket, általában pedig sok gondot a' formában 's tisztult izlést; de a' balládai szabatosság és sebes menetel helyett, többnyire vagy lyrai ömledezéseket, vagy bő terjengő festéseket. Azonban öt vi'sgáló közül (Bajza József, gróf Dessewffy Aurel, Schedel Ferencz, Szenvey József és Vörösmarty Mihály) négy a' 9. szám alattit, illy jelszóval: A' tettet fel kell érni szavakkal, érdemesnek itélte jutalomra; mint a' melly legszerencsésben találja el a' balládai hangot, tömött, sebes elbeszélésében, a' többinél velősebb az állapotok' festésében; nyelve legférfiasb és szabatosabb, formája legtisztább.

Ehez legközelebb járónak találtatott a' 10. szám alatti e' jelszóval: Neked élni kell ó hon! 's a' 8. számu az Uhlandból vett igével.

Felbontatván az elsőséget nyert balláda' levele, abból mint szerzőé, e' név tünt elő:

Pap Endre, Csekén, Szatmár vármegyében.

A' fennmaradt 12 jeligés levél, az ülés színe előtt felbontatlanul elégettetett.

A' jutalmak, valamint a' pályaíratok' kézíratai az igazgatótól átveendők.

Költ a' Kisfaludy-társaság' ülésében, januar 23. 1838.

Fáy András, *s.k.* igazgató.
Szalay László, *s.k.*

VII. Kötet Foglalata.

I. Értekezések.

1) Kállay Ferencz. Vázolatok az Opera' theoriájából 's történeteiből. 3. lap.
2) Gorove László. Egy két szó a' Tiszántuli kerti Szőlőkről. 57. lap.
3) Kiss László. A' társasági köröknek a' nyelvre és ennek a' nemzetre hatásáról. 64. lap.

II. Literatura.

A) Hazai Literatura.

Könyvvi'sgálat.

Sebészség mellyet előadási kézikönyvül kiadott Dr. Chelius M. J. Heidelbergi Professor. A' negyedik öregbített és javított eredeti kiadat után a' Pesti M. K. Egyetembeli orv. Kar oskolai használatára fordítá Bugát Pál, orvos Doctor, Szemész Mester a' M. kir. egyetemnél sebészek számára az életközöns. kor- és gyógy- 's a' gyógyszer tudomány r. Professora, 's a' magyar tudós társaság' rendes tagja. Első és második kötet. A' m. tudós társaság költségeivel. Budán a' magyar kir. egyetem betűivel 1837. 74. lap.

B) Külföldi Literatura.

Könyvesmértetés.

A' szólamról és beszédről. (*Folytatása a' VI-dik Kötetnek*). 77. lap.

Különbféle.

(Koszorú az 1838-dik eszt. VII-dik Kötethez egy ív.)

Azon Tudós Férjfiak, kik e' Tudományos Gyűjteményt alkalmas munkájikkal elősegítik,

tőlünk mindenik nyomtatott ivnyitől négy forinttal tiszteltetnek-meg ezüst pénzben,

tsak arra kérjük a' Tudós Irókat, hogy a' beküldendő munkák közhasznu tárgyat foglaljanak magokban, tökéletesen kidolgoztassanak 's tisztán, csínosan és hibátlanul leirassanak; bizodalmasan kérvén egyszer'smind a' T. T. Irókat, hogy Munkájikat *egyenesen hozzánk Alólirtakhoz* utasítani méltóztassanak.

E' Gyűjteményből minden hónap végével egy 8—9 ivnyi Kötet, jelenlévő formában, és boritékban adatik ki, mellyre itt helyben, vagy alkalmatosság által elvitetve 5 fl. 36 kr.; postán elküldetéssel pedig 7 fl. 12 kr. pengő pénzben az Előfizetés.

Pesten, Julius 1838.

Petrózai Trattner J. M.
és
Károlyi István m. k.
A' Tudományos Gyűjtemény'
Tulajdonosai 's Kiadóji.

PESTEN;
PETRÓZAI TRATTNER J. M. ÉS KÁROLYI I.
TULAJDONA, ÚRI UTSZA 612.

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY 1838.

22dik esztendei folyamat.

VIIIdik

VAGY AUGUSTUSI KÖTET.

E' Tudományos Gyűjteményben közöltetnek:

I. Olly eredeti, rövid, 's tudós Értekezések, mellyek Magyar ország physikai, geographiai, természet-históriai, történethéli 's polgári állapatjának bővebb 's bizonyosabb esmertetésére, a' magyar nyelvnek keletére, tulajdonságainak fejtegetésére, írása módjának meghatároztatására szolgálnak; mindennemü természeti, históriai, philosophiai, mathematicai (mennyiség tudományi), erköltsi tudományokat terjesztenek, gyarapítanak, 's tökéletesítenek, a' szép 's kézi müveket, gazdálkodást, kereskedést tárgyazzák, közlik, 's előmozdítják; a' helyes, és okos nevelést intézik; Hazánkbéli és külföldi derék Férjfiaknak 's Aszszonyoknak élet leirásit magokban foglalják.

II. A' magyar országban kijött, vagy akárhol, de Magyar országot érdeklő, vagy Magyarok által iratott újabb könyveknek, 's míveknek esmertetései és vizsgálatai 's a' külföldiek vizsgálatainak kivonásai is, a' mennyire ezek a' tudományok 's művészségek előmenetelét, 's ezzel a' közhasznot, és az elmének tekéletesedését eszközlik.

III. Tudománybeli Jelentések, megczáfolások 's igazítások, eredeti ókleveleknek kivonásai, jutalomtételek, jutalmaztatások, találmányok, intézetek, előléptetések 's megtiszteltetések, kihalt tudósok' és irók emlékezete, régiségek, jelességek, tudománybéli kérelmek, új művek, új könyvek 's több e' félék iránt.

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY

1838.

VIIIdik KÖTET.

22dik esztendei

Folyamat.

PÁPAI EV. REFORM. FŐISKOLA KÖNYVTÁRA

A' Cs. és Apost. Királyi Felség kegyelmes engedelmével.

Pesten,

Trattner-Károlyi tulajdona,
uri utcza 612d. szám alatt.

I. Értekezések.

1.

Az Angol Leslie és Drummond familiák' magyar származásokról, 's az elsőnek Balkány praedikátumáról.

(Folytatása 's vége.)

Ha meggondoljuk a' *baal*, *bál*, *bal* szók' különböző jelentéseit különböző nyelvekben, azokat könnyen a' hamis *Bál* Isten' tiszteletére, vagy pedig a' hamis Isten ellen felgerjedt haragra, szerencsétlenségekre vissza vihetni: p. o. Coccejusnak Majus által kiadott 'sidó szótárában „*baal* és *baala* = dominus, domina, ítem domina praestigiarum, apud Aethiopes etiam *baal* peritum alicuius rei denotat juxta Rudolphum." Winer' szotárában *bala* = attritus est, usu veteravit, ut arabice *bal*, syrice *belo*; hinc consumsit, durius tractavit, *bal* chaldaice cogitatio solicita, cura, absumptio, defectus; *Belijaal* vel *Belial* = inutile, hinc pernicies, nequitia improbitas; *Baalzebub*, nomen idoli Ekronitarum = Deus muscarum averruncus, qualis Graecorum Zeus ἀπόμυιος (Pausan. Eliac. prior. c. 14) hoc est Jupiter muscarum abactor, a Judaeis per contemtum vocatum *Baal zebub* = deus stercoris. Sed belzebub novi testamenti es *belzebobo* Syrorum, calumniator, diabolus."

Adelung' szótárában *Bala* Nürnbergben a' hóhér neve. (in voce Henker) Hagen a' gót *balva vêsei* (=Bosheit) szófelett jegyzi meg, hogy itt két szó van öszvetéve mint a' *balmund*, *balstürig* szókban is: *bal*=malus, *vêsei* a' régi német *wisan* =rosz lélek, a' régi szász bibliában *baloviso* = ördög, a' mi a' régi északi nyelvekbon *bölvisi*, közép időkben *pelwis*, később *pilbis*. (82)

Jäkel még a' deak *malus* (gyök *mal*) szót is a' német *bal* (Ottfriedben *balo*) szóhoz köti, az *m* és *b* felcserélésökre példákat hozván fel, 's Belgiumban ugymond *bal-daet*=eine böse That. (83)

Nagy János magyar grammaticájában az arabs *Bál* szót fasciculus lignorum vel foeni magyarázza, de az alatt a' Bál isten' rogusát (égő áldozati fa, csomó, vagy rakás) kell érteni, angelsaxul is *bael*, *boel*=rogus, az északi nyelvekben *bâl*, 's ismét angelsaxul *bael-blyse* = flamma, *bael-vudu* lignum rogi (84) Ugyan e' nyelvben *balo*=malum, máskép *bëalo*, északon *böl*, 's *bâl-vidri* = tempestas violenta, régi felső német nyelvben *palo* = balo vagy malum, *palomundbur* = tutor mala fide administrans, már a' német Lajos császár' oklevelében *pale-mundus*, és *palo-tât* maleficium. (85)

Bal a' celta nyelvben kopasz, a' német *kahl*, ismét Leibnitz' celta szótárában *balo* = malus, diabolus, belgául *bal-chorich*=male audit, metaphorice pro inobediente (86)

Az arabs *bál* szóval talál a' német *Ballen*, ángol *bail* 's bale, az olasz *balla*, a' deák *bala* és

---

82) Jahrb. für wiss. kritik. 1834. nro 38.
83) Jäkel l. c. p. 92.
84) Grimm l. c. I. 59, 237, 295, 639. 449. III. 352.
85) Grimm l. c. II. 449.
86) Coll. Etymol. l. c P. I. és Pars II. p. 16.

Ballen (Dufresne) a' lengyel *bela* = Pack waaren (87)

Adelung a' *balgen* igét is a' *bal* gyökből származtatja, melly rosszat jelent Adelung szerint is, ellenben a' német *Ball* megfelel a' magyar *bál* szónak, olaszúl *ballo*, francziául *bal*, görögül *βαλλιζειν* = mulatni, tánczolni.

Már az itt kifejtett különböző jelentések (szerencsétlenség, megemésztés, rogus, mulatság, vendégség, vígság) a' hamis Bál isten' tiszteletével összve férhetők, mert annak égő áldozatot szenteltek papjaik, 's az áldozatokat öröm és vigasság váltották fel, minél természetesebb magyarázatot philologus nem is adhat, ha az a' historia' utján meg akar maradni.

---

87) Adelung in voce *Ballen*: 's egyszersmind figyelmeztetjük itt olvasóinkat arra, hogy Kassai' magyarázatja, minél fogva *Béla* király' neve *Albé*-ből *Albé* pedig Adalbertből, Albertből származott, el nem fogadható. Az *Albert* szó magyarázatjára más utat nyitottak már a' német philologusok, mellynek a' *Béla* szóval semmi köze. Adelung német szónak mondja, all = ganz, *brecht* vagy *bert* képesleg jelent = berühmt, — Ruhm, Würde; a' gyökér *brechen* = glänzen, a' mit az *anbrechen* és *Prächt* szók alatt ki is fejt, mellyekből több nevek is formáltattak, mint *Hildebert*, vagy *Hildebrecht*, *Cunibert*, *Lambert* vagy *Lamprecht*, *Robert* vagy *Ruprecht*, *Berta*. *Walberta* vagy *Walpurgis* asszony név, Albert tehát = lauter Glanz, vagy ha az *Adalberth*et megtartjuk, gyökér lehet az *Adel*, 's *Glanz des Adels*. Mylius Ábrahám írja a' *Brecht* szóról „Brecht veteribus Teutonibus famosus celebris, *breight* Britannis, *beratho*, *beracht* apud Ottfriedum l. Leibnitznál Coll. Etim. Pl. p. 25, 97. és Grimmben az *àlbërt* már öszvehúzásnak vétetik *adal-bërath* helyett (I, 31) 's a' *bert*, *bright*, *brech perch pracht* formákról l. több példákat Schmid' sváb szótárában p. 92, 93, 's Grimmet Jahrb. der Liter. Lxx. B, p. 46.

15. Kitapogatván már a' *Balkány* szóértelmet, méltán kérdhetjük magunktól, vajon *Vulkán* nevét nem csatolhatjuk é a'hoz, (*Abulchan* Abulghaziban) mert a' tűzokádó érczeshegyek szolgáltak okul Vulkán' és a' Cyclopsok' mythologiájára, a' kováts mesterségnek Baktria volt első fészke, és még Olearius keleti útazó idejében is a' kaspiumi Mase*n*deran tartomány az érczek' kovátsolásáról híres volt, honnan szerte szét hordották az érczgyárműveket. (88) Otrókócsi Ferencz, ki a' nyelvtudomány akkori állapotjához képest sok esmeretekkel birt, a' *Balkány* és *Volkány* szót már egynek vette, felhozván Pausaniásból *Erdelt*, „Vulkán fiját (= Ardalum filium vulcani) *Balkányi vel Valkányi nostris debebat dici*" (89) 's a' mi különös *Volkány* vagy *Vulkan* hegy' szorossa épen Hunyad vármegyében van keletre Hátszegen, miképen Bulgáriában egyenlő menetelben találtatik a' Balkány nevű hegy szorosság, honnan a' fővezér *Diebitsch* vette praedicatumát.

Az erdélyi *Volkány* hegyről írja már Friedvalszki, hogy az tűzokádó hegy „bini isti montes, quem ad passum *Vulkan* magno assultantes crepitu diffisi in vallem procubuerunt, sed nec infrequens ut mons *Zenoga* eosdem limites ambiens, *flammas eructet*, quas incolae certum securturae luis pecorum indicium esse volunt" (90) 's meg kell jegyezni, hogy itt közel a' vaskapunál vas hámorok is voltak, 's a' vulkán' mesterségre vissza útalnak. Az ajjak betűk b, f, m, p, v felcserélésére több példak vagynak, a' Balkány vagy Bulkan és Volkan, vagy Vulkán szó is egy illy példa, Jäkel még a' deák *Mulciber*

88) Halling l. c. 1. 56.
89) Origines Hungar. P. 11, p. 31.
90) Mineralogia regni Transilv. p. 4.

szót is a' *Vulkan* névvel egynek veszi, (91) 's gyanítható már ezekből, hogy a' Vulkán' mythologiája a' hely' elnevezésekben némi szerepet játszott. *Volkány* helység van Erdélyben felső Fejér Vármegyében is, németül *Volkendorf* melly helység egykor nemesi birtok volt, ma szász falu, és már 1438-beli oklevélben említetik. (92)

Tudjuk immár hogy a' Bactra regia, vagy Balkh Bamian Baktria' hegyei közt feküdt, azt is tudjuk, hogy a' napimádás és tüz tisztelet (Bersin vagy Perseus, Zoroaster) onnan terjedtek el, a' kovács mesterség — Vulkán' eredeti mythologiája — ott vert fészket magának, a' mi még bizonyosabb lesz az által, hogy a' szentírás' *chánok* nevü városa ez a' Balkh Bamian volt Hindokusch hegy' alján, mellyről Esdrás írja (II. VI. 51.) *Chánoknak adtad a' föld egy részét, melly a' harmadik napon felszáradt, hogy ott lakjon hol ezer hegy van.* (93)

Ez a' chánok földje a' Zend iratokban *chenerets*, az az chénok vagy chánok' földje, mert a' 'sidó textusban sem tétetik külömbség a' chénok és chánok közt. A' Genesis irja (IV. 17) Kain épitette a' várost, mellyet fija' nevéről *chánoknak* nevezett el. Ha meggondoljuk hogy Kawa nevü Kováts' kötője Persia' országos zászlója lett, hogy a' *kain* szó persául 's arabsul kovátsot jelent, és hogy az esmeretes *Tubal-kain* Gesenius, Bopp' 's mások magyarázatjaik szerint = metalli faber vagy Vulkanus, hihetetlennek nem fog tetszeni, ha a' Balkh, Balkány iszót Vulkán-

---

91) Jakel l. c. p. 27, 28.
92) Siebenbürgische Quartal Schrift 5-ter Jahrgang, 3tes Heft p. 233. és 284.
93) L. Hammert Jahrb. der Liter. IX. B. p. 32.

nal öszve sorozzuk, (94) annyival is inkább, mert épen a' Balkány földön szüntelen lobogott, 's lobog ma is fel föld alól a' naphta tüz, 's Mesoudi arabs iró 943-ban tett már erről tanu bizonyságot, 's Abcheron félsziget közel a' kaspium tengerhez telve illy vulkánnal, mint az orosz utazó írja. Az ángol őrnagy Keppel hasonlókép beútazta 1824-ben e' helyeket, 's leirja Bakuban a' Gueberek' tüz templomát, mellyről már előtte

---

91) *Khebel*, persául *tupal* érczet jelent. Bopp a' *Tubalkain* szót félig semitikai, félig idegen nyelvből öszve fórottnak mondja, egyszersmind Édent India' felső részére helyhezteti, hol Chánok városa vagy is a' régi hires *Kanoge* feltaláltatható. Az egész paradicsom leirása a' *cherubbal* (*gribh* a' veda' könyvekben 's l. Gesen' szótárát e' szó alatt) fige fa levelekkel, *Boas* kigyóval, nemes érczeivel, folyóvizeivel indiai scénákat tüntet elő. Der ganze „Mythus legt das nothgedrungene Bekenntniss ab, dass oberasiatische Völker in Osten von Eden höheren Alters gewesen, früher Städte bewohnt, so wie Ackerbau, der absichtlich herabgesetzt wird, und Künste getrieben, wobei wir noch auf *Tubal-kain* Erzschmid erinnern, in dessen Namen sogar semitische und ausländische Etymologie verschmolzen ist. l. Allg. Liter. Zeitung 1831. Julius nro 115.

Tubalkain szóról l. Hallingot is l. c. p. 167 és Bochart Geogr. sacra p. 182. Vulkán nevét sokan innen magyarázzák, l. allg. Lit. Zeit. 1834. nro 74. 's lehetne a' Balkán nevet is ahoz kötni igy *Tubalkani*, de igy aztán egyik hypothesisnek még egy más bizonytalanabb hypothesis szolgálna alapul, az t. i. hogy egykor a' sebes kimondás és beszéd csonkítá igy meg a' két szót, ámbár igazat szólva mi a' keleti szók' régi kiejtéseiről keveset tudunk, 's a' szokás nyelve illyest valamit előállíthatott. Hammer és Halling (ez utolsó exprofesso 's kimerítöleg) értekeznek a' paradicsom földről „'s mind a' két tudós vi'sgálatai öszvetalálkoznak Bopp' magyarázatjaival.

Hanvay és Reinegg utazók is emlékeznek. (95) A' templomnak mind a' négy szegeletén magos oszlop forma kémények vagynak kőből épitve, mellyekből az égő naphta világos lángokban veri fel szüntelen magát. (96)

De nem csak Á'siában hanem Europában is több helyek neveztettek el Vulkanról, elhalgatván a' bulgáriai 's skótziai Balkány 's a' Hunyad vármegyei Vulkán hegy szorossait, Virgilius már említ Vulkán földet Siciliáról 's Lipara szigetéről irván, hogy ott a' Cyclopsok dolgoznak „et fornacibus ignis anhelat Vulcani domus, et *Vulcania nomine tellus* (Aeneis L. VIII.) Igy *collis vulcanius* fordul elő Solinusban, in quo qui divinae rei operantur ligna vitea super aras struunt. etc. (97) Ezen az úton már a' német *Wolken* szó is (nubes Wolkendorf Erdélyben) kapcsolatba jöhet a' Vulkán szóval, kit a' görög mythologia szerint a' fellegekből vetett le Jupiter, innen megfejthető lesz; miért Caesár' tudósításai szerint a' Germánok vulkánt tisztelték, kik Hammer és Halling' pontos felvilágosításaik szerint a' Persákkal nem csak öszverokonultak később-ben, hanem éppen keleti Irányban = Baktriá-

---

95) Hamvay' utazása kaukasusra 's kaspium földjére angol nyelven kijött az elmult században, német fordításban Hamburgban 1745-ben jelent meg. Reineggnek tudósításai 1797 ben jelentek meg, igaz neve volt Christian Rudolph Ehlich, született Eislebenben Saxoniában, Nagy-Szombatban Magyarországon tanult, 's Koháry gróffal, ki a' bécsi játékszín haszonbérlése miatt eladósodott 1776-ban Konstantinapolyba, onnan Tiflisbe utazott. Reinegg' levelei rakvák hazugsággal. l. Götting. Gelehrte Anzeigen 1798. p 921.

96) Keppel utazása 1827-ben jött ki Londonban, l. Götting: Gelehrte Anzeig. 1831. nro 106, 107.

97) L. Bochart Hierozoycon LII c. 35.

ban is laktak, miért Schlegel is a' vulkán szót a' sanskrit *ulka* (tüz) szóhoz köti. (98)

A' régi maradványok vagy Antikek is igazolják Vulkán' elterjedt tiszteletét, p. o. a' párisi kőemlék, mellyről Baudelot és Leibnitz emlékeznek, mellyre *Volcan'* neve volt felirva, 's Tiberius Császár idejéből való, miről Leibnitz igy rekeszti be észrevételeit „quamquam et metallorum deum habuisse celtas facile crediderim, cum et nos *Alpes* sive *virunculos metallicos* venerati simus, et slavi *coboldos*, quod idem denotat, tamquam Praesides metallorum coluerint: (99) Illyen a' Tarquiniumban talált èdény is *Volcani pocolom* felirással, mihez hasonlót már előbb ásatott ki Beugnot báró *Volci* körül hason felírással. (100) Némellyek azt hiszik, hogy a' felirás nemzet' nevére mutat, mivel a' régi Volcentinusok vagy Volskusok ott laktak, 's ámbár a' Volskusok nevét *Jäkel* 's Schmid és más tudósok a' német *Volk* vagy *falka* szóhoz kötik (101) is, de

---

98) Indischer Bibliotheque 1. p. 320.

99) Collectio Etym. P. I. p. 18.

100) Hallische Liter. Zeit. 1833. Intell. Blatt nro 40 és 1835. nro 105.

101) A' magyar *falka* szó is egy a' legközönségesebben elterjedt ősi szók közzül. Grimm írja (Gram, III. 473) régi német nyelvben *Volk*, *Volc* = populus, melly szót még eddig nem találtak fel a' gót iratokban, közép korban is *Volc*, angolsaxul *folc*, *folk*, mellyel a' crétai πολχος ὄχλος helyett, a' deák *vulgus* (volg-us) a' sláv *plk*, *polk*, *pluk* (turba agmen) a' lithván *pulkas* = agmen hominum, vel pecorum, a lettus *pulks* öszvetalálnak. Ugyan csak Grimm írja (II, 250, 286, 453) *fylkja* = aciem instruere az északi nyelvekben, *plik* (*pol-k*, krajni dialectben *pu-k*, csehül *plui-k* = agmen, turba) északi német nyelvben régen *föl-k*. Adelung is nagy szótárában csak nem ezeket mondja el. Hammer szerint az orosz *polk* a' tatár *buluk* = ezered. Gaupp

azért hihető, hogy maga a' nemzet Tubal kástból való volt, a' minthogy igaz is hogy égetett etruriai edényekkel kereskedett. A' *Volcani pocolom*

írja a' régi Szász nemzetről „*Fylkes* = kleine Gemeinde. In der Wirklichkeit gab es nur Hauptlings kleiner Gemeinden, denen die Principes pagorum bei Tacitus, die Satrapes Saxonum bei Beda entsprechen" (l. Jahrb. für wiss. kritik 1835. nro 81.) Grimmben is *fylkir* = dux *fölk* gyökből.

Hogy a' népek 's városok köz nevei is a' *Volk*, *Falk*, *Polk*, *Pulk* formákra változott gyökből kerekedtek ki azt Bochart *Phaleg* czímű könyvén kívül (divisio turma) mások is tanítják. Igy Schmid *Volkrisch* szó alatt írja: „dieses Wort kommt auf einer gnostischen Münze in Cishull's Antiqui asiat. p. 127 vor; kommt nach Wachter von πολχως = Volk, welches wie Schneider richtig bemerkt das aeolische ὄλχος statt ὄχλος mit dem Digamma ist — — — Die *Volsker* haben vermuthlich wie die deutschen von *Deut* = Volk, ihren Namen erhalten, und *Vologesa certa* in Babylonien (Plinius h. n. v. 26) = Volksgard, das ist Volksstadt." (l. svábisch etym. Wörterbuch p. 199.) Jäkel ezt tanítja: „Im inneren Lande lag *Volki* (Οὐλκοι) des Plinius Volcientes, nach Stephan Byzantin ὄλκιον stadt Tyrheniens, wahrscheinlich von *Volk* (l. c. p. 181.)

Kühner uj grammatikájában az ὄχλος 's deák *volgus* szót a' metathesis' útján magyarázza, mellyet úgy néz mint eszközt a' helyes hangzás előmozdítására, de birálója helyesen jegyzi meg, hogy régi időkben a' kimondás' könnyebbsége 's száj kézség okozták sokszor valami hangbetűnek előbbi helyéből elmozdítását, mint μορφή = forma, βραδυς = bardus, ὄχλος = volg-us. (Hall. Lit. Zeit. 1834. nro 225). A' magyar *falka* szónak megfelel az arabs *halka* is, melly Meninszki által circulus, conventus hominum magyaráztatik, mint hivják ma is az osmán birodalombeli basák' házi seregét, u. m. *halkai Scherife* az az Nemesek' falkája, csoportja, kik mégmeg annyi test' őrök. Jonvilleben a' keresztes időből *hauslogna* elfrancziásítva, (l. Jahrb. der Liter. LX. B. p. 207) mellyben Wilken az arabs *alok* (agmen turba) szót nyomozta.

hát ugy hiszem Vulkán' mythologiájára mutat, ki Pelopsnak, mikor megházasodott illy ivó edényt (crater) ajándékozott, mellyet maga készített, melly mind a' görög földön, mind Italiában híres volt, (102) azért minden Vulkánnak crateře van, mert annak torkolatját maga Vulkán készíti.

Ha most már a' germán nyelv' régiségét Turán és Irán földeken gondolóra vesszük, mint arról *Dorn*, *Hammer*, *Grimm*, *Halling* 's mások szóllottak, úgy a' német *Wolken* (gyök *Wolk* — az *e* későbbi ragaszték a' szó végin) különböző formáji szembetünő rokonságra mutatnak. *Wolkono* formában jő elő Grimmben *Wolkano* helyett = nubium, a' mi áthasonlás (assimilatio) utján történt meg. *Volcen* angelsaxul = nubes, *wolhan*, Ottfriedben, *gâlk*-n pedig régi északi dialectben — rupes, saxetum, melly az Isbrantides' *Galkhan* város' nevét igazolja (l. felebb nro 7.) A' gót nyelvben *wulk*-n = nubes, egyes számban *wulk*, de az öszvetételekben csak többes számban használtatott, mint *wolchan-drût*, *wolchan-gart*, *wolkanskion*, *Wolken farn*, *wolkengehnâste* (= coeli immensitas) (103)

Hogy a' vulkános hegyek felhőkben lebegnek, füst gombolyagjaik felhőket formálnak, elég megérinteni. *Balkh* város neve hát kezdetben hegyet jelentett, mert az hegyek közt feküdt, a' tűz, vagy Vulkán tisztelete ott kezdődött, a' germán *Bloch* és *Belch* a' turkistáni *Balakoh*, a' kirghis tatár *Bouluk* a' skánkináviai *gâlk*-n és *Balk*-r, a' magyar *Bilak*, *Bilok Bilach*, *Bayolak* hely nevek (l. feljebb nro 6) mind magosság' az az hegy'

---

102) Lásd a' helyeket felhozva Bayle' szótárában art. *Helene* T. 11. p. 707.

103) Grimm l. c. I. 118. II. 160. 483.

értelemben összevesorozhatók, miképen más oldalról a' mongol tatár *Balkan* vagy *Bulkan* (104) a' medo persa *Balachane* a' turk és magyar *Balkány* a' görög 's deák *Volkan*, a' gót *Wolckan*, egy osztályba jőnek, 's eredetileg istenek lakhelyét, majd a' Vulkánban személyesített erőt, és csak később viszont képesleg hegyet jelentettek.

16. Most már a' *Bakony* szót vizsgáljuk meg, melly teljes egzel nem egy a' *Balkány* szóval, de régiségére nézve azzal vetekedhetik.

Esmeretes hazánkban a' *Bakony* erdő, és több *Bakony* helységek 's *Bakonyi* nevet viselő familiák, mellyeket összvesen a' *bik* vagy *bük*-fa (honnan *bikkes*, *bükkös*) gyökhöz kell kapcsolni.

Miképen *Balkány*, *Bölkény* formákban magyar helységek' nevére akadunk, ugy *Bakony*, *Bökény*, *Bükköny* nevűekre is akadhatni, mellyekhez tán a' *Békény* hely és viz nevet is lehet csatolni (105) a' mint a' kimondás egy vagy más vidéken divatozott; p. o. Oláh Miklósban (c. XVI.) említtetik *Alba Ecclesia in Bekyn* a' Tisza mellett, *castrenses judice Beken* 1238-ból in ritu, magyar és oláh *Bekin* vagy *Bekény* Bochikay' inscriptionalis levelében 1608-ból, mellyek régebben a' görgényi várhoz tartoztak, mint a' *Hét bük* hely is Ben-

---

104) L. Jaubert értekezését is az oxus víz régi folyásáról 's Kaspium' Balkányáról Nouveau Journ. asiat. Nro 72. p. 491.

105) Békény folyóvíz Erdélyben van, *Beken* curialis comes de Clus előjő in ritu stb. E' név hihetőleg egy a' német *Becken* szóval p. o. *Wasser-Becken* víz medre. Adelungban jelent a' többek közt széles féltojás forma edényt, melly szélesebb mint mélyebb, továbbá földbesülyedését, melly víztartásra szolgál. Ottfriedban *Bekin*, középévi deákságban *bachinus bacinus*, *becca*, olaszul *becino*, franciául *bassin*: a' gyök ugymond Adelung *Bak*, melly minden belől öblös kivájott testet jelentett.

kó Jó'sef' oklevelei szerint. Cornides gyüjteményeiben már 1193-ban előfordul *Bigfa*, második András' privilegialis levelében a' szebeni szent László' prépostság' számára 1223-ból usque ad fagos, quae dicuntur *Nagy Bükk*, 1280-ból Stephanus Comes de *Bokon*, 's a' bakonybeli abbatia említtetik 1031, 1246, 1330-ban költ oklevelekben. (106) Igy praedium *Kék Bik* elő jő Torda vármegyében 1581-ben Lebi László számára költ adomány levélben, *Bökény* helység van Szathmárban, 's több *Bakony* hely nevek előfordúlnak Görög Magyarország' átlásában.

Nemzetségi névnek 's praedicatumnak is használtatott a' szó bizonyosan a' birtok hely' neve után, p.'o. Kemény Boldizsár de *Bükkis*, ki 1643-ban dobokai főispán volt *Bik Sándor* Vicekapitány Szathmárban 1657-ben, *Bik* familia Hunyad vármegyében, *Bikfalvi* Háromszéken, hol sepsi székben *Bikfalva* helység épen a' bikkes erdő tövében fekszik.

17. Lássuk most már mi formák alatt jőnek más nyelvekben a *bikfa* és *Bakony* szók elő. — Belosztenecz' illyr. szótárában *bukva* = bikfa. Adelungban *Büche* szó alatt mondatik, alsó Saxoniában *Böke*, *Broke*, angelsaxul *Bocce*, *Beoce*, *bece*, hollandul *Beucke*, *Bueeche*, svédül *Bok*, dánul *Bog*, angolul *Beech-tree*, franczíául *Feaz*, *Fau*, *Foyard*, *Fouteau*, lengyelül csehül, oroszul *Bug*, *Bukt*, magyarul *Bikt* (?) görögül φηγος, deákul *fagus*. Servius a' φαγω — igéből vonja le, mert kezdetben makkot ettek azon emberek" Solfau' igazításaiban pedig az áll, hogy a' bikfa oroszul nem

106) L. Catalog. Bibl. Szechenyan. T. 1. p. 453. 's Benkónél Villermus Franciscus Cepanus Palatinus et Comes *Bacun* van az *Igen* és *Krakkó* városok' számára 1206-ban költ. privileg. levélben.

Bug hanem *Buk*, hollandul nem Bueche, hanem *Beuk*.

Grimm' német grammatikája mindenütt a' görög φηγος-sal (fagus) melly a' phrygiai βαχχος (Bekkos) sorozza öszve a' *bikk* szót; régi északi német nyelvben *Beyki*, felső németben *Puocha*, svédül *Bock*, dánul *Boeg*, angelsaxul *Bec-en* fag:neus (bükkös). Ugyan itt fagus felső régi német nyelvben *Buohha* vagy *Poaha* közép időben *Buoche*, új németben *Buche*, északi nyelvekben *Beyki*, angelsaxul *Bêce*, angolul *Beech*, Németalföldön ma *Boeke*, *Beuke*. (107)

Grimm azt is megjegyzi, hogy az ô és û (bôka, Puohha) csak az eredeti *a*-nak elhangzása. (108)

Hogy a' fáktól neveztettek el sokszor a' helyek bizonyos, mint az is, hogy a' hely nevek familiai praedicatumokká váltak. Sándor István *Bukovina* nevét is bükkösnek magyarázza, *Bakony* régi oklevelekben úgymond *Bocon*, *Bucun*, a' pannon. tótok szájában *Bukinya*. (109) Bochárt jóval Sándor előtt írta már „Locus ab arboribus denominatur saepe ut a moris (בכא) Baka, a palmis *Tamar*, a spinis arabicis *Schittim*." (110) A' mi Otrokótink is jókor észre vette már, hogy a' német *Hercynia* vagy *Harz* erdő egyik neve, u. m. *sylva Baccnis* Orteliusban nem egyéb mint *Bakony erdő*. (111)

Sylva Buchonica (Buchen wald) vagy Bakony erdő előjő már 509-ben alsó rajna mellett Köln körül, hol Chararich megölte atyját Siegbertet a'

---

107) Grimm l c. I, 585, 711, 715. II, 178. III, 369.
108) II, 11. III, 3?4. Grimmnél.
109) Sokféle IX. D. lap. 174.
110) Bocharti Hierozoicon p. 23 in Praefatione.
111) Origines Hungar. II. p. 117.

Ripuariusok királyát. (112) Julius Caesarban *sylva Bacensis*, melly a' Cheruskusokat és Svevusokat egymástól elválasztotta, nem egyébb Ledébur és Grimm szerint is mint bükkös erdő. Apollonius' scholastiája is megjegyzi „*Hercynus mons celtarum, vel sylva querna.* (113) Ammianus *Buconibantes* nevű népe Grimmnél a' régi felső német *puohkina-penzon*, az az Bewohner des Buchen-gaues, magyarul Bakony föld' lakóji. (114) Igy Jäkel a' lacus fucinus-t (faginus?) hol a' Marsusok hegyektől körülvéve laktak Itáliában *Buchen-lache*, *Buchen-see* vagy is bikkes tóvíznek veszi. (115)

Most már felvilágosodást nyer a' német *Buch* (könyv, liber) szó is, mellyet a' német tudósok a' *bik* gyökkel egynek vesznek, vagy is inkább ahoz kötik, mert hajdan kemény fahártyára és

---

112) Quellen und Forschungen zur Geschichte der Deutschen Literatur und Sprache von Frantz *Joseph Mone* 1. B. Achen 1830. Figyelem gerjesztésül említem, hogy Reland 536-ból említ a' jerusalemi zsinat' actáiból egy püspököt, ki magát *βάραχος της Βαχάνων* irta alá. Reland maga sem érti mit jelenthet az, hanem csak gyanítja hogy tán az Onugurok' Bakath (Bakan helyett) városára van czélzás, mellyről Theophylactus Simacotta emlékezik: kérdés, nem Bakoni parochusnak kell é olvasni? l. Palaestina Sacra p. 398 és 457. hiszen Herbelot is említ *Boukoun Cabaki* nevű mógolt, kitől a' Cabakin és Kiptsák Tatárok származtak le némellyek szerint, l. Bibl or. T. I. p. 229. Ugyan csak Relandban *Bekyn* helység is feljegyezve van Jafne és Lydda közt, hol oskola is volt (p. 467.) Bayernél pedig viszont a' VI-dik századból *pagus Bochenus* Edessa mellett említtetik: l. Hist. Regni Oshroen. p. 249.

113) Origin Hungar. II. p. 117.

114) A' kiveszett *bakan* ige gyökről l. Grimmet II, 11. és a' sylva Bacensisrol ugyan itt, mint Ledeburt in Götting. gelehrte Anzeigen 1831. II. B. nro 116.

115) Jäkel l. c. p 196.

fabotokra is írtak, mint Turótzi, Szamosközi emlékezetbe is hagyták a' Székelekről, ámbár Adelung onnan magyarázza, hogy a' Runák egyenes botokhoz hasonlítottak, 's a' *Buch* szónak meg kellett a' *stabot* a' más egyszerű vagy rendes bottól (Stab) külömböztetni, melly mindenfele *írást* tett. (116)

Grimm' grammatikájában a' *Buch* (liber) illy formákban jő elő, u. m. angelsaxul *bôk*, északi nyelvben *bôk*, németalföldön *boek*, gótul *bôka*, és *bôkos* = liber, régi felső német nyelvben *puoh-ha*, többes számban *puhhs*, Kéróban *puah*, svédül *bok*, többes számban *bocker*, dánul *bög*, többes számban *boeger*. (117)

Hammer az á'siai *Bukaria* tartomány és *Bokhara* város nevét (Samarkand) e' szerént és igy fejtegeti több helyen: p. o. persa német szótárában *Bochara* = collectaneum eruditionis, vagy *Buch*, Ulphilásban *Bokareis*, ismét másutt írja: a' persa *ara* vagy *arai*, az angol arayny, egyszersmind a' német szóképző *erey*, mint *Bucherey*, a' minek *Bochara* (Sammelplatz der Gelehrten) felel meg. (118) Ottfriedben *thie buachara* = die Schriftgelehrten, Grimmben is *buoch-eri* régi németben = Scriba, *bôk-areis* gótul = librarius (119) Illy librariusok vagy könyvboltosok lakják ma is Bocharában a' Basár' egy részit, kik mint Burnes írja a' Collegiumok előtt kinn ülnek, hol a' tanítók és tanulók is öszvesereglenek. „So behauptet Bochara durch Bücher und Schulen noch heute den alten Namen *in Sinne des Ursprungs seines Namens*, welcher wie Mirchond lehrt in der

116) Adelung in voce *Buch* és *Buchstab.*
117) Grimm l. c. 1, 206, 229, 290, 422, 630, 711, 716.
118) Fundgruben des Orients VI. B. 4 Heft p. 390 és Jahrb. der Liter. LIII. B. Anzeige Blatt p. 27.
119) Grimm II, 125. 's Adelung in voce *Buch.*

Ev. Ref. Egyházi PÁPA

Sprache der *Maghen* der Sammelplatz der Wissenschaft heiszt: das altpersische *Bochara* finden wir im Bokareis in Ulphilas = ein Schriftgelehrter. (120)

Bokhara város' nevéből ment a' mongolnyelvbe is át a' *buchar* szó = tudós ember, mint Abulghási' helyéből gyanithatni, mellyet fel hoz Halling „il faut remarquer ici, que le mot *buchar* veut dire en langue Mogule un homme sçavant, parceque tous ceux qui se veulent instruire dans les langues, et les sciences vont en Bucharie" azonban Elmakin arabs iró szerint Bochara a' Hegira 699-dik esztendeje után lett köz divatú. (121)

Az eddig elmondottakból az is kitetszik, miért a' legrégibb glagoliti zsoltár kézirat (1222) *Bukvikának* neveztetett Dalmátiában, mert *Bukva* dalmatul — Buchstab vagy betü, 's egyszersmind bikfa is Beloszteneez illyr szótára szerint. (122)

18. Figyelmet érdemel még a' német magyar pék szó is, mellyet a' tudósok egyenesen a' *bik* gyökhöz kötnek, mert kezdetben az emberek poetai hagyományok szerint makkot ettek; (frugibus inventis quis vellet glandibus uti, 's Ovidban et victum Dodona negaret etc.) azért a' cserfa Jupiter' szentfája volt *patula Jovis arbor*. (123)

Hammer' persa német szótárában a' persa *pekend* = panis, a' német *Gebäcke*, 's az angol *bake*. A' kenyér e' neme chovaresmi dialectben vissza emlékeztet ugymond Hammer Herodot' előadásá-

---

120) Jahrb. der Liter. LXXII. B. p. 18.

121) Halling l. c. 2, 102. 3, 228., és Ritters Erdkunde 1818. 2, 543., 582. Herbelot is az arabs *baker* szót kiterjedt tudományúnak magyarázza Bibl. orient. T. IV. p. 240.

122) L. kopitárt Jahrb. der Liter. XVII. p. 68, és a' berlini kritikai folyóirást 1835. febr. nro 26.

123) Ovid. Metamorph. I. 106.

ra, (L. II, 2) melly szerint Psammetichus próbát tett a' legrégibb nemzet 's nyelv' kitalálására; két kis gyermeket zárt be, kik még beszélni nem tudtak, 's meg akarta ez uton tudni mi szót fognak legelőször a' bezárt gyermekek kiejteni, 's *bekkos* volt ugymond Herodot az első szó a' mit szájokból kiejtettek, a' mi phrygiai nyelven kenyeret jelent. Chovaresm hajdan Mirchond szerint Germania nevet viselt, azért a' phrygiai szó egyszer'smind germán is. Másutt írja ugyan csak Hammer *pekend* chuarezmi dialectben panis, Herodotnál *békkos*, tedd hozzá a' persa ragot *kar*, vagy *guer*, lesz *pekender* = boulanger, németül *backender*. (124)

Grimmben is régi felső német nyelvben *peccho* pistor, közép évben *becke*, *bak-ari* is régen pistor, *baka* északi nyelvekben coquere panem, közép évben *bacha*, *buoch*, *buochen*, = backen, gebacken, *pekoch* régi sláv nyelvben = pinsui, de a' mái dialectekben ki holt ez a' forma, kivévén a' serb dialectet. (125)

Verancz' szótárában *peckyar* dalmatul kenyérsütő, *paquis* régi franczia nyelvben = paturage, *Baklava* törökül mézes vajas sütemény, a' mit Prokesch szerint minden török városban árulnak (126) 's mellyel a' 'sidó 's arabs *bag* = cibus (בג), a' régi szász *Bak gebo* = epularum largitor — az északi vagy skandináv *bak-uri* = pistor a' czigány *pékaw* = sütők *pékiben* = sütés *peklyom* = sütöttem, *péklo* = sütött, találnak. (127)

---

124) Fundgruben des Orients VI. B. l. c. és Nouveau Journal Asiat. nro 75. p. 279.

125) Grimm l. c. 1. 192, 193, 440. 637. 924. 936. 1089.

126) L. a' franczia academia szótárát és Grimmet 1, 637, 661, Prokesch' leveleit Jahrb. der Liter. LXV. B. Anzeige Blatt.

127) L. Wiener szótárát in voce *Bag*, 's Szmodits' czigány szótára mss.

A' görög *φάγειν*' módosítása a' würtembergi *fack*, *feck* = fresser Schmid' szótárában, a' német *Weck*, *Wecke* = ein kleines Weitzenbrod, Arndt szerint a' phrygiai *bekk*-os, slávul *pekat* = backen, irja Arndt, *peku* = ich backe, persául *buchten*, *puchten*, indostán nyelvben *pakave*, parsus íratokban *paktan*, felső német országban *pakken*, oroszul *pekao*. (128)

Adelung a' magyar *pék* szót is felhozza szótárában, „*backen* Notkerban pacchen, dánul *bage*, svédul *baka*, angelsaxul *bacian*, angolul *to bake*, lengyelül *pieçe*, 'sidóul *bag* = étel = *φαγω* = essen, Herodotban *Bék*, mellyel a' magyar *pék* a' német *Bäcker* a' szász *Baccere* az ángol *baker* a' svéd *bakare*, dán *bager* cseh *pekar*, lengyel *Ptekarsz* megegyeznek."

Most már, mikor Hammer, Adelung, Grimm, Schmid, Arndt a' Herodot' Bekkossát veszik alapul, nem örvendhetünk é, hogy sok idővel e' tanult férjfiak előtt a' mi Otrokótsink észre vette a' szók' rokonságát, 's bőven kimerítette a' tárgyat, mire ugy látszik a' német tudósok nem figyelmeztek, vagy épen esmeretlen is volt előttök Otrokotsi könyve: „Bekkos — (irja Otrokótsi) Herodoti Lib. 2. sub initio Phrigibus, *Bek* Paphlagonibus (Scholiastes Aristophan in Nubibus p. 149.) panem significavit, nec ignorat veteres primum glandibus (Plinius L. 7. c. 56. et 16: in proem. (iisque faginis) Pausan. in Arcad seu libro 8. sub init. p. 456.) hoc est panibus e glande fagina paratis (de farina glandis et pane vide Plinium l. 16. c. 5) praecipue victitasse, non temere conjiciet *το Bek* esse *Bikk*, hoc est fagus, Anglis *Beech*, Germanis *Büch* (Baum) Belgis *Buecken-boom*, et *Bekkos* idem quod *Bikkes* seu *Bikkös* hoc est faginus." (129)

---

128) Arndt l. c. p. 123, 129, 186.
129) Origines Hungar. P. 1. p. 24.

19. Az évkönyvek' második darabjában (lap 44) *Bucharius* = fossarius ligonista, onerator, majd Dufresne után lignator, *buchagium* lignatio értelmekben magyaráztatnak. A' franczia Academia' szótárában *Bocage* = Bosquet, petit bois, *bocager* qui hante les bois, *bücheron* = fa vágó: ellenben az 1313-ban készült oklevél szerint, melly a' párisi királyi könyvtárban eredetileg meg van, mellyben az időben divatos mesterségek' franczia nevei feljegyeztetve vagynak; *büchier* = fával kereskedő. (130)

A' szentmártoni Apátság' számára rendelt 25 szolgálat közt megtalálni a' *buckari* vagy favágók' szolgálatját is, (131), de az itt felhordott szók nem a' *bükk*, vagy fagus, vagy *Büche* gyökhöz tartanak, hanem egy más olly gyök formához, mellyben a' vágás, szúrás, *bökés* értelme lappang, és már illyen a' magyar *bök*, a' német *poch*-en, *bok*-en vagy *boch*-en Wachter és Frisch' szótárában (=schlagen) a' 'sidó *baka* syrus *peka* arabs *bakka*, a' német *pick*-en vagy *bick*-en, a' franczia *buquer*, *piquer*, *becquer*, *bequeter*, *buguer*, *bucquer*, *bocquer* (= stossen) a' spanyol *pikar*, a' görög πέκειν, melly gyökből minden nyelvben teméntelen nevek származtak, mellyek a' szarvas vagy döfő állatokra 's madarakra ruháztattak, p. o. az indostáni *bok* és *bokkar*, a' német *Bock*, a' magyar *bika*, a' svéd *bokker* a' 'sidó *bakar*, a' deák *picus*, a' görög βηχη, a' franczia *biche*, *bique* és *bouc*, a' britani *bicq*, a' mongol *boukou* vagy *bougou*, a' turk *bogha* (taurus klaproth) az angelsax *bucca*, angol *buck*, az orosz *buik*, régi gallus *beuch* részszerint madár. részszerint vad állat nevek, mellyekre a' nyelv' vi'sgálónak ügyelni kell, hogy heterogeneumokat

130) L. Bülletin des Sciences 1831. nro 3: p. 323.
131) Bel Adparatus ad histor. Regni Hungar. p. 193.

öszve ne kössön ott, hol az egyszerű 's természetes út még fent maradt a' magyarázatra. (132)

Pesten December' 17-dik napján 1837.

Kállay Ferencz,
rendes tag.

2.

Herder jegyzetei: mi által terjed valamelly nyelv állandó hatással?

Nem a' fegyverek erőszaka által. Sok nép csordák rohantak le a' legrégibb időktől Á'sia rengetegiből; Tatárok és Hunnok századokiglan kalandoztak szerte országokon; a' csapatokkal együtt a' nyelv is hátrált, 's kevés maradványit kivéve, a' bejárt országokban kimúlt. A' török nyelv, mellyen egyedül ír alá a' Nagyúr egyezményeket, bár minő miveltnek látszék némi oldalról, tartományinak zsarnoki birása mellett sem lehetett nyelveken és lelkeken egyedül uralkodóvá.

É' szinte a' Német népek nyelve, mellyek egykoron Franczia, Olasz, Spanyol és Portugal országokban, 's még Afrikában is uralkodtak,

---

132) A' tudós Kánonok Molnár János így tévedt meg a' *bakony* név' magyarázatjában, ki azt a' zsidó *bachan* (בחן) = probavit, exploravit, *bachon* = specula exploratoria, turris speculatoria szókkal rokonította, mert úgymond bakony vár is őr vár volt, 's a' német *Wacht* is az. (l. a' magyar könyvházat, 's az abból külön kiszedett 's kiadott zsidó gyök szók' rokonságát más nyelvekkel Pozsony 1802. lap 253.) Már hogy itt heterogeneumok köttettek öszve, maga a' magyarázat mutatja.

változtatni tudták a' benszülettek nyelvét; de azt kiirtani képtelenek voltak. Önmagok vesztek el meghódított népeik szellemében.

A' Rómaiak, — noha a' római felség elesmerése végett minden tartományokban hoztak törvényeket, 's ezekre római komolysággal ügyeltetett; — nem akadályoztathatták a' görög nyelvnek az övék elébe léptét. Törvényszékeknél tiltva volt azt használni; Claudius Császár egy á'siai követtől elvette a' római polgárjogot, mivel az latinul nem értett; Tiberius, midőn egy parancsban ezen szót kellettene használni emblema, inkább az egész rendeléssel felhagyott. Mind ez nem gátolta, hogy későbbi császárok, Marc Aurel, Julian, még írtak is azon, 's az által a' legroszszabb példát adták.

2. Mint jutott már a' görög nyelv ezen főbb erőhöz? Minden esetre elősegítették azt világuralkodási terjedésében Nagy Sándor győzelmei, 's az utódaitól A'siában 's Afrikában alkotott országok, — de alapitói nem ezek voltak. Sokkal Nagy Sándor előtt elterjedt a' nyelv gyarmatok, kereskedés, oskolák, íratok és művészetek által; az ő bel-alkata és szere, a' nemzetnek beszédes ügyessége maga tenyésztette azt szanaszét.

A' Sidók soha sem voltak hadakozó nép; a' kereszténységnek nem fegyverek által kelle győznie; és még is a' görög, latin, 's minden ujabb europai nyelvek telvék 'sidó-keresztény szavakkal és kifejezésekkel Mi által? tanítás és rábeszélés által. Távolabbra és mélyebben terjedt a' római pápának urodalma 's az ő egyháza, szerzetei, iskolái, universitásai hatalma. A' legszilárdabb Német, (a' Magyar is) ha templomot, püspököt, papot, bibliát, oltárt, misét, evangeliumot 's a' t. nevez, keresztényi görög, vagy latin szavakat mond.

'S hány illy idegen szavak mondatnak naponkint! Europa nyelvei egy tarka szőnyeg, mellyre csaknem az egész földkerekségéről varrattak vagy szövettek fogalmak és szavak, meg keleti és nyugoti Indiából, Afrikából, 's az elsülyedett elővilágból is.

3. Mi idegen nyelvekhez mintegy természetesen 's legszilárdabban csalatkozik, — azok dolgok, szokások, munkálatok, művészetek. Ha ezeket valamelly nemzet nem birta vagy nem látta, és már nevekkel bélyegezve egy más nemzettől vette által; dolgokkal neveket, szokások és munkálatokkal kifejezéseket, mivészetek és mesterségekkel — egy új műnyelvet is kapott. *Akartok a' népek szellemén uralkodni, fedezzétek fel művészeteket, mesterségeket.* Míg ezek, addig tartanak fogalmitok is, így vagy amúgy alakítva. Mit a' Maurusok Spanyolhonban hátra hagytak, olly dolgok nevei voltak, mellyek, mint az ő sajátjaik kiüzetésük után is hátra maradtak kiüzőik szellemében és alkotmányában. Mit nyelvökből Németek Europa déli nyelveibe századokon keresztül észrevétlen beiktattak, vadászat, hadakozás, tengerészet, bányászat, mesterség, művészet 's ivás szavai voltak: mert minden nemzet folyvást magát rajzolja.

4. Akkor is rajzolja önmagát, ha dolgok tulajdonit elmésen jeleli. Mint hivják már azon hont, melly Spanyol, Olasz és Német országok szomszéda lévén, régi időkről azon állapotban volt, hogy kül-művészeteket használhasson, 's azoknak műhelyévé 's némiekben közép partjává váljon? Mint hivják azon nemzetet, melly saját vagy idegen ideákat nyelve által terjeszteni régóta törekedett? Már a' Scholastica, melly Franczia honban századok előtt a' nemzeteket maga körül összegyüjtötte, és a' latin 's franczia nyelv

közti közel rokonság miatt, ezt ezer abstractiókban szellemi tulajdonok megnevezésére képzette, — hamar egy finomabb scholasticájává lett a' népeknek, mellyet ezen nemzet éber és vállalkozó szellemének, melly régóta Europa forradalmiban, a' keletre tett hadi csapásokban, a' pápávali villongásokban 's a't. a' szószóló volt, — más nemzetekkel előbb utóbb közössé kellett tennie. A' Francziák gyakori kicsapásaik szomszéd országokba 's viszont a' szomszédok beütése a' franczia földre, minden esetre elősegítették azt, valamint korábbi időkben Anglia meghódítására a' Normannok által, későbben különféle viszonyok Gallia, Anglia és Hollandia között, nyelveiket és kifejezéseiket is vegyítették; szellem pedig vagy divat, szokás 's ízlés csakugyan kimutatják magukat. — Hol egy nyelvben valami pontossabban fejeztetik ki, vagy hol jelenleg azt hisszük, hogy az szerencsésben ki nem tétethetik, természetesen azon kitételt használjuk vagy utánozzuk. Tudományokban mint művészetekben sokan beszélnek francziául, spanyolul, olaszúl, görögül, latinul, a' nélkül hogy tudnák, — *mert nem a' hang hanem a' szellem, a' szavak lelke a' nyelv!* —

5. Midőn tehát minden nemzetek szelleme, minden nemzetekkel, mellyek egymással beszélnek és cselekednek, gátolhatlanul közlődik: leghasznosban 's állandóbban az közli magát, melly sokat és pontosan gondolkodik, melly magát könnyen, kellemesen, 's olly pontosan fejezi ki, hogy ezen kifejezést semmi nem látszik fölül haladni Igy mindenik, kihez csak jutand, azt a' meglepő öröm egy nemével, ama csendes vagy harsány *Εὕρηκα*- (megleltem) val fogadja fel, melly nékie feledhetetlen marad.

6. Verseny a' nyelvek közt mellőzhetetlen és dicső, mig csak szellemek szellemekkel, nem-

zetek nemzetekkel közlekednek: *mert minden nyelv a' szellemnek 's beszédességnek az az társalkodásnak leánya.* De ha valamelly nemzet a' másik után értelem nélkül cseveg, a' gondolatokat önszerüleg nem gondolja, úgy elesmeri magát amannak alázatos szolgájául, mint ki nem tud másképp szólni, hanem csak annak szája után Hogy a' franczia nyelv csínjai a' miénkbe olly nehezen álttehetők, már a' két nemzet lelkületének egymástoli eltávozása is mutatja; de ama legsajátabb tulajdonit, gyakran szép semmiségeit ezen nemzetnek, vajjon általjs kell-e tenni?

7. *A' szolgai utánzás kórságát idegen nyelvek használatában* nem az által gátoljuk legerősben, hogy egyes szavakat számüzünk, hanem, *hogy ön nemzetünk szellemét magában erőssé tesszük, szólásra és gondolkodásra* tehát azt magunkhoz *felemeljük.* Mert minden beszédhez ketten kellenek a' szóló 's az kihez szólok. Ha az szavainkhoz nem egészen 's nem a' legpontosabb vázlatban az én fogalmamat köti, miért nem használnék, álmas félreértés elkerüléséért inkább idegen szavat; melly által ő az én gondolatomat felfogja? De ha kényszerítem magam nyelvén velem gondolkodni, úgy, hogy az nékie nem csak érthető, de kedves is legyen, örömest elmellőzi az idegent. Sok nemzet elaludt, ha néha idegen gondolat-mérték nem tétetett elébe, ha egy idegen gondolat-irány nem tűzetett ki nekie; törekedjék már most utánna saját gondolkodása szerint.

8. A' gazdag nem kölcsönöz hanem hitelez; a' szegény örömest költsönöz tőle. Ha Lavoisier vegytani rendszere nálunk keletkezék, úgy mi adtunk volna neveket nékie, de most nekünk kell idegen szavakkal élnünk vagy azokat majmolnunk. Igy van minden kijeleléséńél a' fogalmak és gondolatok új öszveköttetéseinek. Gondolkod-

junk tehát sokat és pontosan, beszéljünk könnyen és szabatosan, úgy szellemünk, nyelvünkkel együtt vagy a' nélkül, tovább terjedend: *mert csak egy emberi szellem van, melly minden nyelveken beszél és gondolkodik.*

Perlaky S.

3.

A' trágyázásról.

1. Magában a' földben akármelly fajú 's akármelly alkotó részekből álló legyen az, a' növevényekre nézve sajátkép semmi tápláló agyag nincs, 's nevelésükre csak közvetve munkál, a' levegőből, vízből, sókból, és olajokból álló tápláló részeket magába szíván és megtartván, mellyeket osztán a' növevények beszívó edényei magokba vesznek. A' földet tehát szorgalmatosan mivelni és trágyázni kell. A' mivelés által a' föld porhanyóvá tétetik, hogy azon tápláló részeket vagy nedvességeket magába szíhassa, a' gyom pedig melly ezen nedvességeknek egy részét be, és a' növevényektől elszínà, a' lehetőségig kiirtassék; a' trágyázás által pedig a' nedvességek, mellyek a' pártolgás, 's az élet folyamatja által a' növevényekből kitakarodtak ismét vissza pótoltatnak.

2. Trágyának neveztetik mind az, a' mi a' növevényeknek táplálékul szolgálhat, és így minden a' mi ollyan részekből áll, mellyek a' rothasztó forrás által tápláló nedvességgé válhatik. A' mi ezen tulajdonságokkal nem bir, az trágyának nem alkalmatos.

3 Az emberi és állati ganéj a' legjobb, leghathatósabb trágya, mivel az rothadt állati és növevényi részekből áll; az állati ganéj az alapja min-

den trágyának, ez azon mulhatatlan szükséges költség, melly az egész földmivelésre megkivántatik, 's melly határozza el a' mezei jószágok jövedelmét. Minél inkább bővölködik valamelly mezei jószág trágyával, annyival nagyobb annak a' termékenysége, becse és jövedelme. Minél több és jobb trágyára, minél kevesebb költséggel tenni szert, ez a' legelső gondja az igazi mezei gazdának. Ennek pedig fő forrása a' marhák. De mivel a' marhatartás eredményei (productumai) a' trágya levonása után nem mindenütt ollyan becsűek, hogy az időt és fáradságot megérdemelnék, 's a' költséget megtérítnék, kénytelen a' mezei gazda más trágyafajokról gondoskodni, mesterséges trágyákat szerezni 's tudni azoknak készítéséhez, 's különböző alkotó részeikhez képest használatuknak a' mivelés alá vett föld tulajdonságához való alkalmazását érteni.

4. A' trágya állati, növényi és ásványi trágyára osztatik; az első természeti e' két utolsó pedig mesterséges trágyának neveztetik. Az állati trágya állati ganéjból vagy legalább annak részeiből áll, mert sajátképi becsét a' hozzá tett növényi alkotó részek teszik, mellyek azt szelídebbé 's a' rothadásra alkalmatossá tészik. Az ásványok országa csak kevés olajos nyálkákat szolgáltat; alkotó részei mint: a' felolvasztó, melegítő a' nedvességet magokhoz vonzó szerek tehát inkább csak elkészítik a' földet a' trágyázásra, mint sem hogy valóságos trágyáknak tekintethetnének.

5. A' mezei gazdának tehát gondolkodni kell elegendő szalmáról és eledelről a' marha számára, hogy a' szükséges mennyiségű és jóságú trágyára szert tehessen. Fő dolog hogy a' marhák vizelletét ne hagyjuk kárba menni, 's annak mérséklett használatát eltaláljuk, mert az igen sok nedvesség a' rothasztó forrást akadályozni, az igen nagy száraz-

ság] pedig penészt fogna okozni; továbbá arra vigyázni, hogy a' trágya magosan és sűrűen egybe rakva légyen, mert minél magosabban és sűrűbben van az eléggé nedves trágya össze rakva, annyival könnyebben rothad az meg; végre hogy czélirányosan használtassék fel, mivel a' különböző földfajok, különböző mennyiségű és minéműségű trágyát kívánnak.

6. A' trágyázásra legalkalmatosabb idő az ősz, mert az azt követő hideg a' trágya finom savait és olajjait nem hagyja a' földből kipárologni, mellyből következik, kogy azok a' csirádzó mag gyenge gyökerei által apránként szívatnak fel. E' szerint az a' szántóföldet mind inkább felmelegíti, 's a' vetés bujábban tenyészik. Az idő előtt használt ganéj a' szántóföldet temérdek gyommal borítja-el. A' nedves és hideg szántóföldeket korábban kell beganéjozni, a' melegeket és szárazokat pedig későbben; ezekben a' trágya hamarabb kipárolog munkáló erejét tehát hamarabb elveszti, de amazokban később mutatja azt ki.

7. A' ganéj gödör közel legyen az istállókhoz 's azoktól kövezett út által elválasztva. A' nedvességet csatornák viszik be az istállókból. Egy könnyű szerrel készült délfelé eső födél megoltalmazza a' trágyát finom részeinek kigőzölgésétől, nyilt oldalai pedig a' szükséges eső és hó elfogadására szolgálnak. A' trágya gödör elég széles és mély légyen 's minden oldalról a' közepe felé lejtős menetelű, 's középen és fenéken agyaggal jól kirakva. Mikor a' trágya kiszedetik, csomóba kell azt rakni a' gödör mellé, később magosabbra csinálni 's a' földdel egyenlővé tenni. Ártalmas a' trágyát a' gödrön szét terjeszteni; mivel ez a' forrást akadályozza. Igy hát egyik rakást a' másikra kell halmozni 's közepét nyitva hagyni a' trágyalé számára.

8. Ha már most a' trágyát czélirányosan akarjuk használni, a' trágyagödörből mindég a' legrégibb csomókat kell kivenni legelőször, 's a' későbben oda hordott trágyának időt hagyni a' rothadásra. Innen látni való, melly kártékony szokás a' trágyát egy csomóban kiterjeszteni, 's a' friss és még meg nem forrott, félig el sem rothadt vagy penészes trágyát elébb kihordani mint a' régit, a' friss trágya még nem forrott meg, és így ártalmas.

9. Igen sok függ attól is, hogy a' trágya a' föld minéműségéhez alkalmaztassék. A' száraz meleg földek kövér trágyát kivánnak, a' hidegek és nedvesek pedig meleg trágyát. Amazok nagyobb, emezek kisebb mértékben trágyáztatnak. A' kevert trágyák csaknem mindenféle szántóföldekhez illenek.

10. Mennyi trágya kivántatik egy szántóföldre? Ezt átaljában meghatározni nem lehet. Ez attól függ, mit akar az ember a' földbe vetni, meddig kell a' trágyának ott maradni, magosabban vagy alacsonyabban fekszik a' szántóföld, nedves e vagy száraz, hideg e vagy meleg.

11. A' trágyát csomókban kell a' szántóföldén elszórni, de nem igen vékonyan. Soká nem kell hagyni heverni, mert különben legfinomabb 's legjobb részei elpárolognak. Legtanácsosabb minél hamarább beszántani. — A' trágya kiterjesztésében arra is kell vigyázni, hogy az a' lehetőségig egyaránt szétosztassék. A' szerfeletti trágyázás felette buja, a' kevés pedig rosz terméstokoz. Az ollyan helyekre, mellyeken a' trágya hevert, trágya épen nem szükséges — A' leszántásnak úgy kell történni, hogy a' borona is elérje a' trágyát, 's az által az még inkább szétosztassék. A' ki földjét mindég erősen szántja, az mélyebben is szántson.

12. *Marha trágyák.* a) *Szarvas marha ganéj.* Ez a' mezei gazdaságnak minden ágaira nézve

a' legfontosabb. Ez sem nagyon meleg, sem nagyon hideg, 's ugyanazért mindenféle földekre használható. A' marha jászlón ételése által ezen ganéjnak mind jósága mind mennyisége nevekedik. Gyakran meg kell forgatni, 's szalmával keverni, hogy a' marha vizellete illőleg beszívassék. Hideg természetű földnek kurtább trágya adassék, 's csak hamar beszántassék, a' hevesebb természetű föld hosszabb trágyát kiván. Egy hold földre, ha három esztendőre akarjuk azt trágyázni, elég nyolcz négylovas szekér trágya; a' sovány és még soha nem trágyázott földre tizennégy szekérrel hordani nem felesleges. Kövér és hűvesítő marha ganéj különösen azon istállókból, mellyekben marhák hizlaltatnak, magosan fekvő, könnyű és melegtermészetű földbe való, lóganéjjal keverve pedig a' szőlő hegyek erős természetű földébe. Rövid ganéj mélyen leszántva heves természetü kerti földeknek igen hasznos.

a) Juhganéj. Ez minden állati ganéjfajok közt a' leghamaribb és leghathatósb sikerü, mert a' juhok tüzes természetüek, legörömestebb eszik a' száraz tiszta takarmányt, és keveset isznak. A' juhok ganéjját, mivel azok gyakran ganéjlanak, naponként be kell szalmázni, még pedig fél lábnyi magosságra, hogy a' vizellett annak rendje szerint beszívassék. A' juh ganéj hideg földbe való, mert mint említők, heves ganéj az; hirtelen munkálatú, de sikere épen azért nem tartós. Ha a' meleg, sőt a' hideg földet is igen erősen megtrágyázzuk vele, attól lehet tartani, hogy a' vetés felette buján tenyészik, 's megdűl. A' juh ganéjjal tehát soha sem kell nagyon bőven bánni. A' hideg természetű, nedves, nehéz vagy agyagos kertföldekre ezen ganéj igen jó, csak hogy nem azon frissen kell azt az istállóból a' kertbe vinni. Ugyan ezen okból a' nedves, alacsony, és hideg ter-

mészetű szőlőhegyekre is igen alkalmatos az mert ha hevességét elvesztette a' régi elerőtlene dett tőkéket szerfelett erősíti, felényi belőle felé megannyi akármiféle más ganéjjal.

c) *Disznó ganéj.* Ez hideg természetű, nyálkás, de kövér, mivel a' disznó, mi előtt hízóba vettetnék is más állatoknál táplálóbb ételekkel gyökerekkel, kövérebb füvekkel és állatokkal él. Lóganéjjal elegyítve legjobb 's különösen a' komló földekre ajánlható.

d) *Kecskeganéj.* Ezt különösen kell gyűjteni, mert ez a' trágyázatlan vetések növését szerfelett előmozdítja. A' nedves hideg szőlős kertekben és szőlőhegyeken, mellyeknek nehéz földjök van, a' lankadó erejű vén tőkéket különösen erősíti.

e) *Lóganéj.* Ez különösen heves természetű, de ha illendően megrothadt és jó mélyen be van szántva, még a' hevesebb természetű földnek sem árt. Hevessége mérséklésére legbiztosabb azt marha vagy disznó ganéjjal keverni. A' ganéjgödörben más ganéjjal kell azt betakarni. A' lóganéj hideg nedves szőlőhegyekre való, de egészen földdé kell neki rothadni, különben kiégeti a' tőkéket. Rétekre, mellyeknek rendesen hideg a' földje, kivált a' völgyekben lévő rétekre a' heves természetű ganéj, és így a' lóganéj, valamint a' juh és kecske ganéj is igen hasznos. Hosszú lóganéj csak melegágyakhoz való, de nem a' kertben, részint mivel ott igen hevítő, részint mivel az egerek igen szeretnek bele fészkelni.

f) *Szárnyas állatok ganéjja.* Ez igen tüzes és étető; a' szárnyas állatok alá szorgalmatosan homokot kell tenni, 's a' ganéjt különösen megszedni. A' galambganéj tüzes, és jól trágyáz, de sok bajlódás van vele. Különösen szőlőhegyekre és kertekbe való, de a' használás előtt legalább egy

esztendeig kell neki heverni gödörben. A' lúdganéj, különösen ha' a' rothasztó forráson keresztül nem ment, igen ártalmas. Ezt sem frissében nem kell a' szántó földre vinni, sem más ganéjjal keverni, hanem először rothadásba és forrásba hagyni menni.

13. Az istállokban időről időre, ha legnagyobb gond van is tisztán tartásukra fordítva, sok vizellet gyűl meg. Ez az istálló földének a' növést elősegítő erőt ád. Ezért némelly mezei gazdák kiszokták azt ásni, 's a' szántóföldre hordatni. A' juhaklok földjét minden negyedik esztendőben fel lehet ásatni olly mélyen, a' mennyire a' vizellettől át van az járva, 's ismét új tiszta földdel megtöltetni. Ekkor közönséges földdel keverve nehány hétig a' szabad levegőn hagyjuk azt állani, szorgalmatosan forgattatjuk nagy csomóba rakatjuk, 's végre a' földre kihordatjuk. Illyen módon a' szarvas marhák istállóit is gyakran fel lehet ásatni, de a' földet tüstént a' szántó földre kell hordatni. A' lóistállókat minden negyedik esztendőben kell felásatni, 's földjökkel úgy bánni mint a' juh akol földjével. Illyen módon szert tenni jó ganéjra azonban csak azon mezei gazdáknak ajánlható, kiknek elég dolgozó embereik és marháik vagynak, 's az istálló földjének kiásatása, ujra megtöltetése, szántóföldre hordatása 'stb. iránt az egésznek kára nélkül rendelkezhetnek.

14. Minden mezei gazdának gondoskodni kell arról, hogy minél több ganéjja legyen, és az jó állapotban tartassék; minden állat ganéjját, melly szétszórva tisztátalanságot és rendetlenséget okoz, össze kell szedetni, 's vele a' feljebb előadott mód szerint bánni. Minden nagy, minden egész apró részekből áll, 's minden bármelly csekélységeknek látszó tárgyakra is ügyelni, 's

belőle a' lehető legnagyobb hasznot vonni múlhatatlan szükséges az egésznek gyarapítására és tökélletesítésére nézve.

* * *.

4.

Egy a' Bolgárok történeteihez tartozó oklevél.

Az alul következő oklevelet, mellyet a' bánsági Bolgárok hajdani és mostani történeteinek a' Tudományos Gyüjteménynek, még tavalyi folyamatjában lett kinyomtatása utánn kaphattam kezemhez, több okokra nézve tartottam hasznosnak ide iktatni, nevezetesen

1-ször. Mivel ezen nemes levélben Staniszlovich (mert így neveztetik ma) család' érdemeinek fejtegetései a' bolgárok' hajdani történeteivel szoros öszveköttetésben állanak, sőt azokra némű némű világosságot is hintenek.

2-szor. Ki világlik ebbül, hogy a' Csanádi megyének a' Törökök kiüzetése után még 3-dik Károly Királyunk által kinevezett első püspöke nem csak Csanád Vármegyének főispánságát viselte, hanem a' makói uradalmat is ajándékúl nyerte Maria Theresia Királynétul, sőt napfényre jő az is, hogy ő Bolgár országban is mint Nikopolisi Sz. Ferencz rendjébül való püspök különös méltóságokkal, jelességekkel volt felruházva, és birtokokkal ellátva, a' mi több még némelly magyar országi nagy nemzetségekkel is rokonságban állott.

3-szor. Ki sugárzik a' czímeres levélbül a' tisztelt nagy férfinak az austriai felséges udvarhoz való hűsége, és ragaszkodása, mellytül lángolván 300 bolgár családot vezetett be Oláh országnak

azon részébe, melly akkor a' császári háznak hatalma alatt volt.

4-szer. Mivel egy tekintettel meg lehet ebből tudni az 1747 dik évben élt egyházi és világi Főméltóságait hazánknak, de nevezetessen minden akkori czímzetes püspököknek nevezeteit is láthatni abból, a' mi annál kívánatosb lehet, mivel ezen időszakban 10 évig — 1751-ig országgyűlése nem tartatván, azoknak megtudása végett, sem a' törvény könyvhöz sem a' névkönyvekhez (schematismusokhoz), mellyek mégekkor nem igen divatoztak; folyamodni nem lehetvén egyedül az illyetén diplomák, vagy oklevelek pótolhatják ki a' hézagokot.

Az Oklevél így szól:

Nos Maria Theresia Divina favente Clementia Romanorum Imperatrix, ac Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae, Ramae, Serviae, Galliciae, Lodomeriae, Cumaniae, Bulgariaeque Regina; Archidux Austriae, Dux Burgundiae, Brabantiae, Superioris et Inferioris Silesiae, Mediolani, Styriae, Carinthiae, Carnioliae, Mantuae, Parmae, Placentiae, Lymburgiae, Lucemburgae, Geldriae, et Vürthembergae; Princeps Serviae; Marchio Sacri Romani Imperii, Burgoviae, Moraviae, Superioris et Inferioris Lusatiae; Comes Habsburgi, Flandriae, Tyrolis, Ferretis, Kyburgi, Goritiae, Gradiscae, et Arthesiae; Landgravia Alsatiae, Comes Namurci. Domina Marchiae Sclavonicae, Portus Naonis', Salinarum, et Mechliniae etc. Memoriae commendamus Tenore Praesentium significantes, quibus expedit universis. Quandoquidem inter diversa Virtutum Regiarum Munia, atque Officia, quibus Thronus Principum circumseptus, sublimioris Eminentiae Radios longe, lateque per

Universum Orbem dilatare consvevit, non postremum Locum sibi vendicare soleat pervetusta eaque laudatissima Divis Praedecessoribus Nostris Romanorum utpote Imperatoribus, et Hungariae Regibus in eo usitata Consvetudo, ut cum Honorum et Dignitatum Incrementa, a Regiae Mttis splendore, tamquam Lumen a sole promanare solerent, singularem adhiberent Curam, quo munificentiores in decernendis eiusmodi honoribus erga eos, qui non tantum ab Honesta Stemmatis Origine, sed etiam a praeclaro Vitae Instituto, et Virtutum Studiis, Meritorumque Ornamentis commendarentur, se praeberent, idque non solum eo fine, ut dignum illi Praemium Se consecutos esse sibi gratulari possint, sed ut alii quoque Ipsorum exemplo accensi, ad laudabiles pariter Virtutum Stimulos ferventi Studio incitarentur; Unde Nos quoque laudabili eorumdem exemplo, postquam nimirum ad Excelsum hoc Regiae sublimitatis Fastigium Divina favente Clementia evectae sumus, insistere cupientes, nihil prius, aut antiquius unquam habuimus, quam ut quoslibet praestantes Viros, quos nempe Virtus et Merita e Vulgi Sorte segregarunt, quantum Occasio, et Rerum ipsarum Status exigit, augeamus et accumulemus. Benigno itaque revolventes Animo constantem Fidem, fideliaque, ac utilia tum Sago, cum Toga, et tam in Ecclesiasticis quam Secularibus per Familiam Fidelis Nostri Nobis Dilecti Reverendi Nicolai Stani-Slavich ex Ordine Minorum Sancti Francisci Seraphici, Episcopi Csanadiensis, Locique et Comitatus Nominis eiusdem Supremi Comitis, quae jam olim a longiori Aevo, in Bulgaria (uti Majestati Nostrae fidedigne relatum exstitit) Nobilitate, Dignitatibus et Honoribus, Possessioneque Bonorum Immobilium insignita; imo et cum Illustrioribus Ma-

gnatum Bulgariae et Hungariae Familiis, cumprimis Baronum Parcsevith, Knezevich, Piacsevich, Brankovics, et Czerkiczy Nexibus Matrimoniorum juncta, praeclaris quoque, et egregiis Virtutibus, nec non eximiis in Divos quondam Hungariae Reges, Praedecessores Nostros, atque adeo universam Domum Nostram Austriacam Meritis conspicua fuit. E cujus Gremio *Philippus* quondam *Stani-Slavich* Episcopus Nicopolitanus, Triginta circiter Annorum periodo, in Dioecesi Sua Complures inter easque asperrimas persecutiones, ex Haeresi Pauli Samosatheni quatuordecim Castella, et in his quindecim mille, et ultra Personas memorata Haeresi infectas, ad fidem Orthodoxam convertit, et ad Ovile Christi reduxit; e quibus tercentae circiter Familiae, nexu fidei ductae, studio et opera moderni Episcopi Csanadiensis *Nicolai Stani-Slavich*, expensisque per Familiam ejus subministratis, non solum in Valachiam Ditionem Nostram adductae, sed etiam in Banatu Temesiensi parte ex una illocatae existunt. Alter vero Philippus aeque Stani-Slavich Ordinis pariter Minorum Sancti Francisci de Observantia Provinciae Bulgariae Religiosus, Nepos a Fratre suprafati Philippi Episcopi, in summis inter Turcas periculis, quinquaginta et ultra Annorum decursu, praefatum Populum in fide Orthodoxa conservavit, frequenter intra annum, emendicatis Vestibus, Sacra Missae Apparamenta humeris baiulans, dicta Castella pedester visitabat, et Sacra administrabat, qui Anno tandem millesimo septingentesimo decimo tertio, senio confectus, et in Peste ex pura charitate expositus occubuit. Dein alii quoque de Familia Eadem circa Annum millesimum sexcentesimum nonagesimum, signanter Michael et Joannes quondam Stani-Slavich literis Serenissimi quondam

Leopoldi Romanorum Imperatoris, et Hungariae Regis, gloriosae memoriae Avi nostri desideratissimi allecti, Arma in Bulgaria adversus Turcam sumpserunt, reliquumque populum ad idem facinus, omni qua par erat, Arte concitarunt, haud dubie prospero futuro cum Progressu, nisi mutatis Rerum circumstantiis Miles regulatus a Confiniis Bulgariae revocatus fuisset; quo facto etiam, adversis fatis evenit: ut de Cognatione Stani-Slavichiorum alii crudeliter a Barbaris, tamquam iis infideles, et talium Ductores, trucidati, alii in diram captivitatem ipsa Morte acerbiorem abducti fuere. Bona vero Eorum, et facultates quaevis a Barbaro devastatae; dein sub ultimo quoque sopito cum Porta Ottomanica Bello, novam in Bulgaria e multis millibus Armatorum insurrectionem, ex Benigno eotum regnantis Caesareo-Regiae Majestatis, Genitoris Nostri desideratissimi Consensu disposuerunt. Denique alias etiam compluribus occasionibus, praesertim in arendatione decimarum et Piscationum Regiarum, adeoque rebus oeconomicis Aerario Caesareo Regio in pluribus centenis millibus profuerunt, et etiamnum prodesse student jugiter. Ipse vero praefatus *Nicolaus Stani-Slavich* primum qua Episcopus Nicopolitanus, et in talem, per manus ipsius summi Romani Pontificis consecratus, insuper Solii Pontificii Episcopus Assistens, ac praelatus domesticus denominatus, aliisque praecellentibus Privilegiis dotatus, qua in spiritualibus Administrator Valachiae, et Crajovam in eadem qualitate a Sacra Sede Apostolica, et regnante eotum Sacra Caesareo-Regia Majestate destinatus, siquidem mediis, pro decore Status Sui vivendi destitutus fuisset, et ab Augusta Caesareo-Regia Aula per septem annos nonnisi semel pro semper quingentos florenos obtinuerat, ab Aula vero Ro-

mana ultra annua ducenta Scuta. nil perceperat, ut Spiritualia Munia tanto maiore cum fructu obire possit, familia eius pro desiderata in hunc finem subsistentia, Binas vineas, et totidem molas usque uberiorem Provisionem ei in usum fructum dabat; ex quibus pro Statu Procreationis et fertilitatis, in singulos annos mille, et octingentos circiter florenos Rhenanos, et praeterea annuum centum, adminimum vero quinquaginta aureorum subsidium percipiebat; atque hac ratione a Familia adjutus, centenas et centenas personas diversarum sectarum ad fidem Romano-Catholicam, et insuper trium Monasteriorum, utpote Segarczae, Sitian, et Eszterhajae Abbates convertit, qui alias dum Provinciam intrasset, Viae mille ducentas personas Catholicas, nexu religionis per Philippum quondam *Stani-Slavich* Episcopum Nicopolitanum (ut supra dictum) junctas imo et Schismaticas, Aerario contribuentes, e Turcia, in Ditiones Austriacas adduxit. Tandem in Episcopatum Csanadiensem per Gloriosae Reminiscentiae *Carolum Sextum* Imperatorem, et Regem Hungariae, Genitorem Nostrum desideratissimum promotus, inde a concredito sibi antelato Episcopatu, et Nominis eiusdem Comitatus Supremi Comitis Officio, pro quavis occasione tum in spiritualibus et rebus Ecclesiae summo cum zelo cultum Divinum et Salutem animarum, praesertim inter Schismaticos summe necessariam promovere contendit, quippe: cujus singulari studio, et opera factum, quod tam per Ipsum directe, quam et ei subalternos Presbyteros, et Parochos mille et ultra Personae ab Ovili Christi aberrantes, ad Orthodoxae fidei unionem reductae sint, et insuper stabilis pro Episcopo Csanadiense Residentia, qua praedecessores destituebantur, procurata oppidum Makó cum appertinentibus Prae-

diis, in perpetuam eiusdem Episcopatus Dotem, ex Regia munificentia nostra collata, Sacra Supellex ab Ecclesia Belgradiensi post ejus desolationem, ad praefatam Csanadiensem translata, tres ecclesiae, et quinque Parochiae (ex quibus Binae, Populo copioso per Ipsum Episcopum inducto repletae existerent) sumptibus Aerarii Regii, aliae vero binae sumptibus quidem privatorum, sed proprio praememorati Episcopi zelo procuratis, erectae; dein Parochis in Banatu constitutis deputata, in naturalibus olim dari solita, et temporibus superioribus abolita sint restituta, denique bini decanatus aeque depressi, restaurati, et qui actu etiam in gravioribus tum dictae Ecclesiae Suae, cum et moderationi ejus concrediti suprafati Comitatus Csanadiensis negotiis, ad aulam nostram Caesareo Regiam summo zelo laborat. Tum vero negotia Provincialia et altissimum servitium nostrum Regium concernentia indefessis studiis continuo zelare conatur, quemadmodum etiam annis superioribus occasione generalium praefati regni nostri Hungariae Insurrectionum, in effectu quoque, quantum ab eo fieri, desiderarique potuit, praestitit, et uti nobis de ipso benigne pollicemur, in futurum pariter praestiturus est, et impensurus. Atque hinc, tum ex clementissima reflexione nostra Caesareo Regia, in praeattacta Episcopi Csanadiensis, et familiae ejusdem fidelia et utilia servitia, hisque comparata de Nobis, et Augusta domo nostra nec non Sacra praefati regni nostri Hungariae Corona eximia Merita, tum vero ad diligentem et sedulam Primorum praememorati Regni Hungariae, signanter Primatis et Palatini commendationem nostrae propterea factam Majestati, tum denique ex Gratia et munificentia nostra Caesareo Regia, qua quosvis de nobis et

Augusta domo nostra benemeritos, virtutisque colendae studiosos, antecessorum nostrorum, divorum quondam Hungariae Regum Exemplo prosequi, eisque certa virtutum suarum Monumenta, quae ad majora quaeque praestanda eos incitare possent, decernere consvevimus: *Antonium Stani-Slavich* antelati Episcopi Csanadiensis Patruelem; nec non Franciscum, Carolum et Josephum ex Michaele, Antonium item ex Georgio, demum Stephanum et Georgium ex Gregorio omnibus *Stani-Slavich*, et praerepetiti Episcopi fratribus nepotes, eorumque haeredes et Posteros utriusque sexus universos jam natos, et expost DEI benedictione nascituros, de Regiae Potestatis nostrae plenitudine, et Gratia speciali in Coetum et numerum verorum antiquorum et indubitatorum praefati quoque regni nostri Hungariae, et Partium eidem annexarum *Nobilium* benigne duximus annumerandos, cooptandosque et adscribendos. Annuentes, et ex certa nostra Scientia, animoque deliberato benigne concedentes, ut ipsi a modo imposterum, futurisque et perpetuis semper temporibus omnibus illis Gratiis, honoribus indultis, privilegiis, libertatibus, Juribus praerogativis et immunitatibus, quibus caeteri veri, antiqui et indubitati praedicti Regni Hungariae, Partiumque eidem annexarum *Nobiles* hactenus quomodolibet de Jure vel antiqua Consvetudine usi sunt, et gavisi, utunturque et gaudent, uti, frui et gaudere, una cum Haeredibus et posteritatibus Ipsorum utriusque sexus universis possint ac valeant. In cujus quidem nostrae, erga Ipsos exhibitae gratiae et clementiae ac liberalitatis Testimonium, sequentia verae et indubitatae *Nobilitatis* Insignia, et quidem Familiae eorum antiqua: *Scutum* videlicet Militare erectum, sinistro diagonaliter sectum, hinc Caeruleo, inde rubeo coloribus, superinducto ipsi Sectioni Scutariae Bal-

theo Argenteo, inscriptis Literis P. R. E. F. quae sic explicantur: pro Rege et Fide Baltheus ipse Comitatus hinc Stella sexangulari aurea, inde vero equite Cataphracto, plummis strutionis cristato, insidente equo ravi coloris, et in cursu deferente sinistra Vexillum aureum, nigro manubrio; scuto incumbit Galea Tornearia Coronata; cujus apex Brachium armatum districta Framea, Laciniis a dextris aureis, et caeruleis, a sinistris vero argenteis, et rubris in scuti extremitates sese placide diffundentibus, illudque debite ac venuste exornantibus; quemadmodum haec omnia in principio seu capite praesentium literarum Nostrarum, pictoris edocta manu propriisque ac genuinis suis coloribus depicta, et ob oculos intuentium clarius et lucidius posita esse conspiciuntur, iisdem *Antonio, Francisco, Carolo, Josepho, Antonio* item *Stephano* et *Georgio* omnibus *Stani-Slavich*, Patrueli utpote et Nepotibus, ex Fratribus saepe repetiti Episcopi Csanadiensis, Ipsorumque haeredibus et posteritatibus, utriusque sexus universis danda duximus, concedenda, et respective confirmanda, renovandaque. Decernentes et ex certa Nostra scientia, animoque deliberato concedentes, Ut ipsi a modo imposterum futurisque, et perpetuis semper temporibus eadem arma et Gentilitia sive nobilitatis insignia more aliorum verorum, antiquorum et indubitatorum praefati regni Nostri Hungariae, Partiumque eidem annexarum Nobilium, sub iisdem juribus, praerogativis, indultis, libertatibus et immunitatibus, quibus iidem natura vel antiqua consvetudine usi sunt, et gavisi, utunturque et gaudent, ubique in praeliis, certaminibus, pugnis, hastiludiis, Torneamentis, Duellis, Monomachiis, ac aliis omnibus, et singulis, ac quibusvis militaribus et nobilitaribus exercitiis; nec non Sigillis, Velis, Cortinis, Aulaeis, Annulis, Vexillis, Clypeis, Tentoriis, Domibus et sepulchris

generaliter vero in quarumlibet rerum, et expeditionum generibus, sub merae, verae, sincerae, vetustae, et indubitatae Nobilitatis titulo, quo Eos ab omnibus cujuscunque Status, gradus dignitatis, honoris et praeeminentiae hominibus ulterius etiam insignitos, et ornatos dici, nominari, haberi, et reputari volumus, ac mandamus ferre, gestare, ac illis in aevum uti, frui et gaudere possint, ac valeant, haeredesque et posteritates ipsorum utriusque sexus universi valeant, atque possint, imo nobilitamus, damus, conferimus, concedimus, confirmamusque et renovamus praesentium per Vigorem. In cujus rei memoriam, firmitatemque perpetuam, praesens Diploma Nostrum Regium, Secreto majori sigillo nostro, quo ut Regina Hungariae utimur, impendenti communitum, iisdem *Antonio*, *Francisco*, *Carolo*, *Josepho*, *Antonio* item *Stephano* et *Georgio* omnibus omnino *Stani-Slavich*, Patrueli respective et nepotibus ex Fratribus saepe nominati Episcopi Csanadiensis, ipsorumque haeredibus, ac posteritatibus utriusque sexus universis gratiose dandum esse duximus et concedendum. Datum per manus fidelis Nostri, Nobis sincere dilecti, Spectabilis ac Magnifici Comitis Ludovici de Batthyán, Perpetui in Németh-Ujvár, aurei velleris equitis, Comitatus Castriferrei Supremi, et perpetui Comitis pincernarum Nostrorum regalium per Hungariam magistri, consiliarii item Nostri actualis intimi, et per antelatum Nostrum Hungariae regnum aulae Nostrae Cancellarii, in Archi-Ducali Civitate Nostra Vienna Austriae, die vigesima nona mensis Decembris, anno Domini millesimo septingentesimo quadragesimo quinto. Regnorum Nostrorum Hungariae, Bohemiae, et reliquorum anno sexto. Reverendis, ac Venerabilibus in Christo Patribus (Sedibus Archi Episcopatuum, Strigoniensis, Coloczensis item, et Bachien-

sis Ecclesiarum Canonice unitarum vacantibus) Petro Bakich Bosnensis, Georgio Branyugh Zagrabiensis, Ladislao Szőrényi Sirmiensis, Comite Michaele Carolo ab Althann Vacziensis, Comite Nicolao Csáky de Keresztszeg Varadinensis, supra nominato Fratre Nicolao Stani-Slavich Csanadiensis, Comite Sigismundo Berényi de Karánts Berény Quinqueecclesiensis, Comite Emerico Eszterházy de Galantha Nitriensis, Barone Francisco Xaverio Klobusiczky de Zettény Transylvaniensis, Comite Francisco Antonio Éngl de Vagrein Belgradiensis, et Samandriensis, Comite Francisco Zichy de Vásonkő Jaurinensis, Comite Francisco Barkóczy de Szala Agriensis, Alexandro Mariássy Tininiensis, Martino Biró de Padány Veszprimiensis, Segniensis et Modrussiensis, seu Corbaviensis Sede vacante; Comite Paulo Forgács de Ghymes Electo Rosonensis, Paulo Spáczay, Electo Arbensis, Joanne Kyss, Electo Ansariensis, Georgio Foglár Electo Serbensis, Paulo Bartakovics Electo Almisiensis, Petro Guilielmo Castellein, Electo Tragurienſis, Stephano Nozdroviczky, Electo Catariensis, Jacobo Fabry Electo Dulcinensis, Stephano Ketzer Electo Macariensis, Georgio Klimo Electo Noviensis, et Andrea Püspöky Electo Vovadrensis, Ecclesiarum Episcopis, Ecclesias Dei feliciter gubernantibus. Nec non spectabilibus ac Magnificis, Comite Joanne Pálffy ab Erdőd, aurei velleris equite, dicti regni nostri Hungariae Palatino, Comite Josepho Eszterházy de Galantha, Judice Curiae Nostrae Regiae, Comite Carolo de Batthyán, Perpetuo in Németh-Ujvár, Regnorum nostrorum Dalmatiae, Croatiae, et Sclavoniae Bano, Comite Leopoldo de Nádasd, Perpetuo in Németh Ujvár, Pincernarum, Comite Josepho Illésházy de Eadem Perpetuo in Trenchin, Dapiferorum, Comite Francisco Eszterházy de praedicta Galantha, Agazonum,

Comite Nicolao Pálffy ab antelata Erdőd, Curiae, altero Comite Carolo Pálffy a praerepetita Erdőd, Janitorum, illustri Sacri Romani Imperii Principe Antonio Eszterházy de Galantha, Perpetuo in Fraknó Cubiculariorum nostrorum Regalium per Hungariam Magistris; ac praelibato Comite Joanne Pálffy a toties fata Erdőd, Comite Posoniensi, caeterisque quam plurimis saepefati regni Nostri Hungariae Comitatus tenentibus, et Honores.

Maria Theresia m.p. (L. S. impendentis)

Comes Ludovicus de Batthyán m.p.
Michael Bobok m.p.

Közli Gorove László.

5.

Értekezés.

A' tűzről és annak természetéről.

Alig vagyon az Istennek nagyobb jótéteménye a' világosságnál, mellyet nem ok nélkül teremtett az első napon. Ki az a' ki tapasztalásait és hasznait előszámlálhatná? Ez az, a' melly megujitja és megvídámítja szemeinket, és az egész világot táplálja az ő melegsége által. És melly számtalan dolgok vagynak ollyanok, mellyeket nem másképpen, hanem szem és világosság által lehet megesmérni.

A' hol világosság van, ott kell lenni melegségnek és tűznek, mellyet a' nap az ő sugáraival mindenfelé osztogat. A' tüz az egész levegőégben széllyel terjedett vékony folyó materia, melly legkönnyebb, és legvékonyabb minden testek között,

azért hat be olly könnyen akármelly testbe, és meleget okoz.

Minden testben vagynak tüzes részetskék; de a' valóságos tüz akkor mutatja ki magát, mikor ezek a' tüzes részek mozgásba jőnek. Ezt a' mozgást pedig szerzi vagy a' már égő tűz, vagy az ütés és dörgölés, p. o a' vas megmelegszik, és végtére tüzes lessz ha a' kalapáttsal keményen és sebessen verettetik. Az aczél ha kemény kőhöz ütik szikrát ád. A' fa meggyúl, ha kemény fához dörgölik. A' vér megmelegszik, ha sebesen foly a' testben, és az által a' folyás által az erekben dörgöltetik. Meggyúl végtére a' szekér is, ha a' hosszas és sebes menetelben annak kerekei sokáig dörgölődzenek a' tengelyhez, azért szokták meg kenni a' kereket és a' tengelyt.

Egy szóval minden melegség mozgásból ered. A' mi világunk alkotmányában (Systema) minden Planéták bizonyos középpont körül sebesen szüntelen forognak, és így az ő forgások karikájának közép pontjára öszve kell az egész Systema levegőegéből a' tűznek gyűlni, mint centrumba, és ezt az öszvegyülekezett tüzet hívjuk *Napnak*, a' millyenek a' több álló tsillagok is. Az ollyan tüz pedig, a' melly sebes forgásokból ered, és a' centrumra gyül, mind addig meg marad, valamig a' forgandó testek körülötte tartanak, és minden materia nélkül is feltartatnak. Valamint hogy minden folyóvizek a' mi száraz földünkön végtére a' tengerbe folynak: azonképpen a' tűznek is az a' természete, hogy a' hol többet érez, oda siet és gyűl. Ebből következik, hogy az egész Systemából való tűznek essentiája, vékonya, java és ereje, mind a' többihez, t. i. a' centrumra gyült tűzhöz, vagy Naphoz siet szüntelen. Itt a' földön is az a' természete a' tűznek, hogy a' hol elkezdődik és elegendő materiát talál, a' mellyben megmaradhat, mind oda

gyüla' levegőégből. Elkezdésére pedig elegendő ok, egy kis atzélnak a' kovához való ütése is, és tsak egy kis szikra is: de az a' szikra ismét semmivé lessz és elenyészik a' levegőben, ha tsak erőszakkal materia által fel nem tartják.

Tudjuk azt a' Szent Irásból, mind a' régi Iróknak hagyományiból, hogy mikor az Isten kezdetben teremtette a' világ materiáját, még hat napok alatt ki nem formálódott, addig az öszvezavart *mismás* (Chaos) vagy *zürzavar* volt. Együtt volt tűz, víz, levegőég, föld, mellyek apró részetskékből állottak (atomi) ezek szüntelen mozgásban voltak, jártak 's keltek tehát, és azon magokba meggyúló zsíros gőzök is széllyel voltak szóródva; de ezek is jártak, keltek, mozogtak, egyszer többen öszvevergődvén tsomóba, a' szüntelen való mozgás és dörgölés által meggyultak, mint szoktak most is a' levegőégben, és a' föld színe felett meggyulni. Mihelyt illyen gyulás esett a' Chaosba, vagy öszve zavart világban, a' tűz apró, folyó, láthatatlan részei, az ő természetek szerént mind egybe szaladtak az egész systemából, vagy világ materiájából, t. i. a' vékonya vagy a' lelke a' tűznek, csak a' butája vagy vastaga maradván a' levegőégben, abból az öszvegyült finomabb tűzből lett a' világosság, vagy a' Nap.

A' Chaosban az ollyan könnyen gyúló gőz apróléki azon egy időben nem tsak egy helyen, hanem az Isten akaratjára sok helyeken akadtak öszve, mert sok csoportokban gyülekeztek öszve a' Chaosba széllyel szórt tűz aprólékai. Ezekből lettek az álló csillagok, és a' mi napunk, mellyek materia nélkül állandóul tűzi golyóbisoknak maradhatnak és soha el nem alusznak.

Ebből következik, hogy inkább lehet a' régi Bölcsek vélekedését helybehagyni, hogy a' Nap tűz tenger, vagy tűzi golyóbis, nem pedig valami

homályos test, mellyet mindenfelől világos fényes felleg vészen körül. — Azok a' maculák vagy fekete foltok, mellyek benne néha láttatnak, vagy az ő hozzá igen közel forgó plánéták' alattavaló eljárási lehetnek, vagy annak közepére gyült mindenkor égő, de soha meg nem emészthető materia, t. i. a' fényes tűznek salakja, vagy vastaga, melly a' fénylő világosságot magához vonja és táplálja mint az olaj a' métset, annak szine setét vagy kékes lehet, minémű a' kénköves tűzé, és mikor az azt minden felől környülvévő finomabb tűz, ottan ottan elnyiladozik, akkor ugy tetszik, mintha valami fekete foltok járkálnának a' Nap tányérján. Sokan úgy vélekednek, hogy a' Napban lehetnek élő teremtések. De mitsoda teremtések álhatnák ki annak tüzét és melegét? — Nem elég planéták forognak e' csillagok körül, mellyek sokkal alkalmatosabbak az élő teremtéseknek lakására?

A' tűznek az a' természete, hogy minden dolgokat széllyel terjeszt, ha pedig nagyobb mértékben van, széllyel is szór. A hideg pedig ellenkezőképpen tselekeszik, mindent öszveszorít, és megkeményít. Ha egy kevéssé nagyobbul a' hideg, már a' vizet is kemény matériává teszi, megfagylalja, ha annál is nagyobb a' hideg, már a' bort, pálinkát, olajt is megkeményíti, ha annál nagyobb a' kényesőt is megfagylalja. Ha még annál is hidegebb lenne, a' levegőégnek is a' sűrűbbe megfagyna. Ellenben ha egy kevéssé melegebb lessz, mint mikor a' víz jéggé van fagyva, már akkor a' meleg a' jeget felolvasztja, folyóvá tészi; ha annál is melegebb lessz, a' viasz, szurok, büdöskő és más elolvadnak, ha még annál is melegebb lenne, a' föld és más plánéták folyó materiává válnának, ha még annál is melegebb lenne, gőzzé, párává változnának, és Chaos lenne ismét e' világ; mert a' meleg elsőben mindent folyóvá tészen, azután gőzzé, azután széllyel szórja. És igy

könnyen elhihetjük, hogy a' világ tűz által fog valaha elveszni, a' mint a' Sz. Irásban jövendöltetik.

Nem tsak a' vonó és szaladó erő (vis centripeta et centrifuga) tartja fel hát a' világ alkotmányát, hanem a' hideg és meleg is. A' hideg anyamateria, mert az egész világ hidegségből áll. A' meleg és más dolgok csak némelly helyeken, ugymint a' planéták körül keveredhetnek belé. A' hidegnek az a' természete, hogy az minden dolgokat összeszorítson; és így a' világ alkotmánya lételinek fentartásában övé a' legnagyobb erő, mert ő nála nélkül a' tűz ezt mind felbontaná, és széllyel szórná. És így a' meleg a' hideggel; a' nedves a' szárazzal; a' könnyű a' nehézzel; a' világos a' setéttel; a' kiterjedő az öszvebuvóval szüntelen ellenkeznek, egymásnak nyugodalmat nem engednek, egymáson erőt nem vehetnek. És így egymással ellenkező erő által tartatik fel a' világ' systemája.

Van még egy különös, igen finom tűznek a' neme, melly gyantás tűznek (ignis electricus) neveztetik. Ezt kiváltképpen a' levegőégben, üvegben, büdöskőben, spanyólviaszban, gyantában a' kék selyemben, és az állatok szőreiben lehet tapasztalni, p. o. ha a' matskának, kutyának meleg szőrös hátát setétben dörgölik, láthatja az ember, hogy a' tüzes apró szikrák szökdösnek. Ha az illyen finom electrizáló, tündöklő tűz a' levegőben öszve gyül, villámás lessz belőle a' levegőben, melly égi háborút okoz. — Nem sok ideje annak, hogy ezt a' tüzet kezdik esmerni. Ennek a' gyantás tűznek ollyan tulajdonsága vagyon, hogy ha valami, a' miben sok illyen tűz van, másikhoz közel esik, a' mellyben igen kevés vagy egy szikra sincs amabból, a' sok tűzzel bővölködőből, ebbe az üresbe szöknek által, az

amannak válható részei a' tűznek. Mivel ez az általmenés igen hirtelen esik meg, tehát valamint ha az atzélt kovához ütik, szikra omlik ki belőllök: ugy ezek a' részek is a' levegőégben öszveütközvén szikráznak, hangot is adnak, mint a' puska por, mikor elgyujtják.

A' gyantás tűz az egész világon mindenütt, és minden teremtésekben vagyon, ha mi nem látjuk is, és a' bölts Isten a' végre teremtette, hogy az által mind az embereknek mind a' barmoknak egészségek; mind pedig a' füveknek, fáknak, magának a' földnek is gyümöltsös ereje feltartassék. Ez a' gyantás tűz, valamint a' víz, mindenkor egyarányosságot keres, az az mindég arra felé foly, a' merre ürességet talál; és igy mivel a' fellegekben igen kevés, a' levegőben pedig igen sok gyantás tűz vagyon: tehát a' levegőből a' fellegbe veszi magát, és ha sok illyen gyantás tűz öszveverődik, 's valamelly nagy felleg megtelik gyantás tűzzel, a' körülötte lévő apró fellegeket, mellyekben még semmi tűz nints, mindjárt olly sebesen magához vonja mint a' posztóhoz dörgölt spanyol viasz a' hajszálat, 's mikor ezek az apró fellegek a' nagyhoz közelítenek, az ezekbe a' nagy fellegekből hirtelen általrepülő gyantás tűz lángot vet, és villámást okoz, a' levegőégnek megmozgatása pedig hangot ád, melly mennydörgést tsinál. A' lángot vetett gyantás tűz nem marad meg abban a' kis fellegben, mellybe a' nagyból repült vala, hanem onnét ismét másba meg másba futkos, azért látszanak némelly villámások, mintha holmi öszvehuzott pántlikák volnának, 's oda fel egyszerre futkosnának. Hogy pedig minden dördüléskor ugy tetszik, mintha sokat dördülne egymás után, és mintha a' fellegek között valami vasas szekér futkosna, vagy valami üres hordót hemperget-

nének elébb tovább, annak tsak a' visszás hang az Echo az oka, mert valósággal nem dördül többet egynél, hanem ez a' dördülés sok helyeken megütközik osztán, mind a' fellegekbe mind a' levegőben, mig a' hangja leérkezik a' mi füleinkbe, 's ezek az öszveütközések mindenütt visszahangoznak, mintha mindannyiszor ujra dördülne.

A' zürzavaros fellegek egyenesen sietnek a' föld felé, 's akkor ez a' villámló láng, vagy gyantás tűz is egyenesen leszáll a' földre, mellyet mennykőnek hívnak, noha ez sem egyébb villámásnal.

Ez a' gyantás tűz más természetű és erejű, mellynek iszonyú és tsudálatos lángja van az ő erejére nézve, melly mint valamelly forgó szél, ugy szál az égből a' földre, megüti a' legnagyobb palotákat, elszaggatja valami ellenébe áll; a' kardot megolvasztja, ugy hogy annak hüvelye épen marad; a' bort megemészti hordó bontakozása nélkül; a' pénzt megolvasztja erszény sérelme nélkül.

Ennek a' tsudálatos tűznek az a' változása, hogy minekutánna a' földről az embereknek, állatoknak és plántáknak testeikből a' kigőzölgés által a' levegőéggel és onnan a' fellegekkel közöltetvén, onnét ismét viszsza esik, és a' mi alsó levegőegünkel, az embereknek, állatoknak és plántáknak testeikkel ujra közölteik.

A' földalatt lévő nagy üregekbe, és barlangokba is öszvegyülekeznek a' sokféle kénköves, meszes és más zsiros gőzölgések, és ott utóbb megérvén, öszveforván magokban meggyulnak, és hirtelen a' lángjok ki nem üthetvén magokat, a' földet megrázzák és ingatják, mig nem egyszer kétfelé hasítják a' barlang felett a' földet, és nagy erővel ki rohannak, sok füstöt, gőzt, és

moslékot hánynak ki a' földből. Igy származtak a' tűzokádó hegyek, mellyek gyakran sok tüzet, füstöt és köveket okádnak ki magokból.

Szelle Benjámin.
Garéi Ref. Prédikátor.

II. Literatura.

A) Hazai Literatura.

Czech János' magyar tudós társasági rendes tag' hivatalos véleménye, a' magyar tudós társaság VI-dik nagy gyűlése által tett historiai kérdésre beküldött pályaíratokról.

A' tek. Társaság által a' VI-dik nagy gyűléskor kihirdetett e' történet irási kérdésre:

„Millyen állapotban volt a' műipar és kereskedés honunkban az árpád és vegyes házakból származott királyok alatt; mi történt fejedelmeink és törvényhozásunk részéről azok előmozdítására; mellyek voltak nagyobb emelkedésöket hátráltató akadályok, végtére minő befolyások volt nemzetünk erkölcsi és értelmi kifejlődésére?

a' kiszabott határ időig 8 felelet küldetett be. E' jeles szám — tekintve történetírási literaturánknak hosszabb idő ótai meddőségét, 's kivált az 1832-ben kitűzött és 1834-ben ismételt előbbi kérdésnek óhajtott eredmény nélkül maradását — méltán a' legélénkebb örömöt gerjeszték vizsgálóban, mivel föl se teheté, hogy a' most nyert pálya feleletek, valamint számra, úgy bel értékre nézve is ne fognák az előbbieket sokkal fölül

haladni. — Azonban fájdalommal legyen mondva most is, — bár nem egészen, de még is nagyobb részben kielégítetlen maradt reménye, mert nem kevés megütközésére tapasztalnia kelletett, hogy a' jelen dolgozatok, egyetlen egyet, a' IV-ik számot kivéve, sem különbek amaz előbb bényújtottaknál.

E' csekély siker okait bővebben fejtegetni, túl vezetne e' bírálat határin; azt még is teljes meggyőződésénél fogva nyilván ki mondani nem kételkedik vi'sgáló, mi szerint a' köz várakozatnak megfelelő válaszokat, és tökéletesb historiai munkákat csak akkor fogunk várhatni, ha a' kutfők szorgalmas és józan critica kalauzolta tanulmányának elterjedtével, az elmék a' komolyabb és szigorubb vi'sgálatokra jobban megérlelve és elkészülve leendenek. Mig ez nem történik, addig fognak ugyan mindig találkozni ollyanok, kik minden bel hivatás, és a' sok éveket kivánó előkészületek megszerzése nélkül, csupán a' 100 arany jutalom díj varázs ereje által egyszerre történet írókká hevenyeztetve, kontár kezekkel a' legszövevényesb kérdések' megfejtéseihez fogni elég merészek leendenek. De az illyenektől előállított dolgozatok, nem csak hogy a' történeti literatura gazdagításául nem szolgálnak, de gyakran még mint toldozatok (compilatiók) is minden érdem nélküliek. Igazolja mind ezeket a' már előbb érintett kivétellel, a' vi'sgálat alatti értekezetek nagyobb része is, mellyek t. i. eléggé nagy; sőt tekintve fölös terjedelmök mellett is, egyetlen egy eddig isméretlen történeti adatot, vagy érdekes új fölfedezést sem foglalván magokban, hanem csak azt, mi ugy is már más történet irókból mindenki előtt tudva volt, leginkább Engel, Fessler, Szekér 's t. után más alakban, 's ezt is jobbadán kellő rend nélkül előter-

jesztvén, már első tekintetre elárulják szerzőiknek a' történeti kutfők ismérete, és az illy fontos kérdés megfejthetésére szükségeskép megkívántató egyéb tulajdonok nélküli igen is kézzel fogható szükölködésöket.

Hogy mindazáltal az imént általánosan monkatdottak, az eggyes értekezetek foglalata által még inkább bebizonyuljanak, vi'sgáljuk meg azorendre, mint következik.

I-ső pályaírat.

(4-edrét 122. l.)

Be thon still free and beauti ful and fur
Aloof from desolation - - - - - Hunnia.

Ezen értekezetnek első tekintetre szembeötlő egyik fő hiánya az, hogy benne az általános ország gazdasági elvek fölötti elmélkedések igen sok helyet elfoglalnak. Igy mindjárt az első szakaszban, az 1. laptól a' 20-dikig. illyen átalános fejtegetések által lepetünk meg, mellyek honunk és hajdani viszonyaira legtávolabbról sem alkalmaztatván, valódi hézag töltőknek tekinthetők. Szinte illy formán kezdődnek a' többi szakaszok is, jelesen a' III-dik, hol a' szerző fejedelmeink és törvényhozásunknak a' műipar és kereskedés előmozdítását irányzó törekvéseikről szólandó, megint tizenegy lapot bétőlt merő egyetemes vitatásokkal, a' szükség, nyereség, rendészet, bélyegzés, erőművek, kivándorlások, királyi jószágok, gyár iskolák, pénz jutalmak, vám visszafizetések, gyarmatok, és egyéb hason nemű dolgokról. Sőt más helyett is elszórva találkozván több ollyan idegen foglalatú czikkek, p. o. a' 15-dik 25-dik 39. 74. 75. 76. 89. 90. 91. 92. 93. 96. és 97-dik bátran állíthatni, hogy az értekezetnek majd harmadrésze nem egyébből

áll, a' kérdéssel összefüggésben nem lévő okoskodások és üres szólatoknál.

De a' munka felosztását, 's általában a' szerzőtől követett rendet se helyeselhetni. Mert az által, hogy a' műipar és kereskedés állapotának rajzával nem foglalta egybe az elmélkedésöket tárgyazó intézvényeket is, hanem ezeknek egy egész külön szakaszt szentelt, azonnal elkerülhetlenekké váltak a' sok ismétlések; a' mint is valóban e' szakaszt azon fölül, hogy egy jeles része, mint fölebb érintők, átalános tárgyazatu, az 54. §-tól a' 77-dikig szinte nem emleget egyebet, mint a' mi már a' II-dik szakaszban fejtegettetett. Érzé ezt maga a' szerző is, 's azért mentségéül azt hozza fel a' 43. §-ban, mi szerint e' helyütt a' kereskedés és műipar előmozdításáról csak annyiban kiván szólani, mennyiben a' kormány szellemét 's irányát és törekvése sikerét fölfogni szükséges, mivel azonban ez igéret épen nem teljesíttetik, hanem csak az, miről már többször szó vala, ujra meg ujra, és sokszor csak egy vagy két soru czikkekben emlegettetik, igen is kivánatos lett volna, ha ezen egész szakasz teljesleg ki marad, és helyette inkább az értekezés többi része honunk viszonyaira alkalmazottabban kidolgoztatik vala.

Járul ide még az is, hogy szerzőnk, idézetei felette szűk köre után itélve, történetirási kutfőinket legnagyobb részt még nevekről sem ismérvén, magát még is képesnek tartá, holmi a' törvénykönyv, Bonfin és Kovachich „Vestigia Comitiorum," czímű munkáikból szedett sovány adatok segélyével, egy olly nagy terjedelmű és szövevényes kérdésre kielégítőleg felelhetni. Ez a' mint egy részről, hà nem elbizottságot, de még is fölötte csekély fogalmat árul el az olvasó közönség értelmi tehetsége felől, ugy más oldal-

ról fő oka annak, hogy e' dolgozatból épen semmi uj fény nem árad a' vitatott kérdés legérdekesb pontjaira; valamint azon számos botlásoknak is, mellyeket szerzőnk majd a' kutfők nem tudása, majd félreértése miatt elkövet, 's a' mik közül rövidség' kedvéért csak ezeket érintjük. A' 23-dik czikkben közönleg felmentvéknek állíttatnak a' városi polgárok a' harminczadó fizetése alól; mi okleveleink bizonylatával nyilván ellenkezik. Mindjárt rá a' 25. §-ban népetlennek és nagyobb részt vadonnak mondja a' szerző honunkat az Árpádok korszaka alatt, mit bizonyára nem tehet vala, ha emlékeinkből tudománya lett volna ama számtalan helységekről, mellyek utóbb földulatván, most már csak mint puszták ismértetnek. Alaptalanok e' czikk. egyéb állítmányai is, a' révek, hajókázás és külkereskedés teljes nélkülezéséről, a' marha kihajtás mindenkori eltiltásáról 's a' t. A' 26. §-ban Károly Robert idejében is említtetnek Izmaeliták honunkban, holott mindenki előtt tudott dolog, hogy ekkor már mint külön nép elő nem fordulnak emlékeinkben. Nem csak ezekkel, hanem önnön magával is ellenkezetbe jön továbbá szerzőnk, midőn a' 28. §-ban 1405-re teszi a' már előbb III. András országlásakor is említett harminczadok intézetének eredetét. De azon panaszra se lett volna szüksége fakadnia a' 29. §-ban, hogy egy illy földmivelő országban egy gabona törvényre sem akadhatni, ha vagy Cornidesnek a' nemzeti museumban találkozó kéziratiból, vagy Fejér Codexéből (kit azonban egyszer sem említvén, hihetőleg nem is ismért) 1-ső Lajosnak 1364-ben a' gabona kivitel eltiltása iránt költ rendelvényét ismérte volna. Végre másokat elhallgatva mit kell gondolnunk szerzőnk historiai tudománya felől, ha a' 94. §-ban a' Fuggarokat mint külön

nemzetet, Saracenokat és Ismaelitákat pedig mint egymástól különböző nép ágazatokat említve szemléljük.

'S ezeknél fogva oda adja véleményét biráló, hogy e' dolgozatot jóllehet szerzője egyébkint igen érett gondolkozásu férfiunak mutatkozik, 's kivált a' nemzeti erkölcsök, polgári alkotmány, szolgaság, urikény, nemesi és polgári személy és vagyon közt huzott szoros határvonatok hatásainak a' 80. 83. 84. és 85-dik §-ban foglalt jeles fejtegetésivel sejdítteti, hogy azon esetre, ha magának a' historiai kutfőkben nagyobb avatottságot szerezhet vala, miben talán csak helyzete által gátoltatott, sokkal kielégítőbb művet előteremteni képes lett volna; de előadása is csínos 's illyeseket p. o. „*mint* együtt véve *mint* külön véve," mint talán inkább toll hibákat kivéve kifogás nélküli, — sem a' 100 arany jutalomra, sem tisztelet díj melletti nyomtatásra nem érdemesíthetni.

II. pálya írat.

(4-edrét 101. lap.)

„A' társaságnak valódi hatalma erkölcsi erejében van."

Mind azon hiányok, mellyek a' fönebbi értekezetre nézve megrovattak, bélyegzik a' most előttünk fekvőt is, sőt még tetéztetnek ujjak hozzá jötte által. Itt is minden össze vissza van hányva, zavarva, ugyan azon tárgy kétszer sőt néha többször is hozatik elő; még kevésbé elnézhető az idővetési rend gyakori elmellőzése. Igy a' 16-dik lapon, hol 1-ső Béla király országlásáról és az akkori földmivelésnek állítólag minden egyéb országok fölötti virágzásáról, valamint a' jobbágyok szabad költözködésök és bir-

tok szerezhetésökről van szó, mind ezek bizonylatául Zsigmond király II-dik rendelvényének 6-dik czikkje hozatik föl. Hasonló ehez a' 25. lapon e' hely „zöldséget termesztő kertészek" említetnek. 1330 ban; magyar ország termő földe 5897218 hold 's a' t. A' budai fördők a' magyarok béjövetele előtt is megvoltak."

Szerzőnk olvasottsága a' történetirási forrásokban szinte nem igen messze terjedő. Nála Ranzan és Bonfin is hiteles tanukul szolgálnak korukat sokkal megelőző történetekre nézve. Azt pedig millyen nagy diplomaticus legyen, azon egy példa eléggé tanusítandja, hogy a' 42-dik lapon ama szent László királynak tulajdonított, 's állítólag Mattai Viza Márton részére 1092-ben költ, de sok századdal később kontár kezektől koholt iratot csalhatatlan kutfő gyanánt használja.

Az előre bocsájtottak után épen nem csodálhatni, hogy szerzőnk a' józan criticának még fogalmával sem birván, 's egyébkint is azon optimisták közé tartozván, kik a' magyar nemzetnek minden találmányokat tulajdonítanak, és jó és rossz cselekvényeit minden különbség nélkül dicsőítik vagy szépítik, gyakran a' legtulságosb és legalaptalanabb állításokra fakad. Ugyan is szerinte (38. l.) már Kálmán idejében, 's így a' francziák, angolyok és olaszoknál sokkal előbb esmérte volna a' magyar a' papirost; mit elég képtelenül onnét következtet, mivel Kálmán II. rendelvényének 2-dik és 3-dik fejezeteiben ezek találtatnak „si ultra 3 personas alter alteri quidpiam accomodaverit, quantitatem pecuniae ac nomen testium in *chartulam* scribere, ac sigillo utriusque sigillari faciant;" mintha bizony a' charta vagy chartula nevezet a' papiros föltalálásánál sokkal régibb lévén, hajdan nem a' hártyára irt oklevelekre nézve is használtatott vol-

na. — A' 82-dik lapon pedig még a' bankok első felállítását is a' magyaroknak sajátítja, mondván, hogy már III. Béla alatt több pénzváltó és biztosító bankok léteztek volna honunkban. Ez azonban nem egyéb vastag tévedésnél, melly abból eredhetett, hogy szerzőnk valamellyik későbbi történetirónkban azt olvasván, mi szerint Béla az ó pénznek ujjal leendő felváltása, és a' királyi jövedelmeknek ez által eszközlendő gyarapítása végett tiszteket küldözött szerte az országba, kik monetarii, numularii, és campsores nevezet alatt jőnek elő emlékeinkben, — ezt betü szerint vette, és mái értelemben magyarázta. Azt is szeretnők tudni, micsoda eddig a' tudományos világ előtt elrejtve maradt, és csak néki föltárt forrásokból merítette több rendbéli, különben az agg regék közé számítandó tudósítmányait arról: hogy már Árpád is nagy figyelmet fordított az iparnak és városoknak emelkedésére (42. l.) hogy Körmöcz és Selmecz bánya már 745. évben Krisztus urunk születése előtt állíttattak föl (43. l.); hogy a' magyar nemzet már a' legrégibb korban is nagy gondot fordított a' kereskedésre (52. l.); hogy Geyza vezér a' közönségnek pénzt hányatott kapdosásra, Sz. István pedig szűz Máriára veretté a' magyarok pénzeit (64. l.) és végre hogy az Ázsiából kijött magyarok már akkor is nem a' miveltség elnyomására emelték föl fegyvereiket, hanem csak épen szabadítói voltak a' setétség országában elcsigázott szenvedő népeknek!! de még a' régibb századokban is miveltséggel birtak, ápolták és gyarapították a' tudományokat, szép müvészeteket, mesterségeket, kedvelték az idegeneket, elfogadásukra kebelöket örökké nyitva tartván!! a' kereskedés előmozdítására is minden jó módokat elkövettek ugy annyira, hogy a' későbbi századok ebben semmi vagy igen kevés ujat előmutathatnak (99. l.) 's a't.

Valóban a' hány szó annyi hamis állítás. Mit várhatni akkor nemzeti történet irásunktól, ha illy szellemmel fogunk földerítéséhez. A' hon szeretet és saját nemzete iránti vonzalom dicső érzelmek, de nem szabad azoknak soha az igazság szeretetet alá rendelni, és szerzőnkkint, csak hogy a' nemzeti hiuságnak hizelkedhessünk, a' tét dolgokat az emlékek' bizonylata és önnön meggyőzédésünk ellenére félre csavarni, vagy épen meghamisítani.

Kevés gondot látunk a' nyelvre is fordítva, mint ezen példákból megítéltethető: egyszer'smind és értekezek (3. l.); — posztó csináló, szekércsináló, sarkantyu csináló, kotsi csináló 's a' t. (37. l.) IV. Béla alatt minden városokat kőfalakkal kellett bekeríteni, 's ekkor bezzeg ugyan (!) sok kőművesek, és építő mesterek voltak Magyarországban (47. l.) „hogy tehát a' kereskedésre légyen mit adni, a' nemzetnek dolgozni, mivelni, csinálni kell. (52. l.) 's a' t.

Nem lehet tehát nem azon itéletet kimondani, hogy a' jelen értekezet is nem csak megkoszoruzásra, de még tisztelet díjra sem tarthat számot.

III. Szám.

(211. lap leveleg alakzatban.)

„A' mult tükre a' jelennek."

Ha a' tudományos dolgozatok becse egyedül terjedékök után lenne elhatározandó, akkor bizonnyára ezen értekezet szerzőjének kellene oda itélnünk a' koszorút; mert nagyobb bőséggel alig irhatni a' fölvett tárgyról, mint itt történik. De mivel nem elég szerzőnk szokásakint száraz adatokat tömegre összehalmozni, és az okleveleket egész terjedékökben kiirdogálni és lefordítgatni, hanem

ezen fölül még más dolgok is, jelesen a' józan criticával kiszemelt anyagoknak a' vitatott kérdéshez alkalmaztatása mellett, ennek gyakorlati fölfogása és főleg philosophiai oldalának következve e' jelen esetben a' műipar és kereskedés nemzetünk értelmi és erkölcsi kifejlődésére volt befolyásának mélyebben béható fejtegetése és kellő előtüntetése nélkülezhetlenül megkivántatnak; mind ezek pedig az előttünk fekvő értekezetben teljesleg hiányzanak; ennél fogva rá nézve is csak azt kénytelen kimondani biráló, hogy az sem a' fő, de még a' másod dijért sem pályázhat; véleménye okait részletesebben e' következőkép terjesztvén elő.

A' szerző előadásának áradozása majd minden hitelt felül muló. Mert nem csak hogy a' felhozott emlékek bizonylatait hosszas kivonatokban közli, de gyakran hozzá függeszti még az idézetek eredeti szövegét is, például az 5-dik 26. 38. és más lapokon, hol az 1494/5 és 1526-dik évi királyi jövedelmi és kiadási számadásokból több tételek, előbb magyarul, nyomban pedig latán nyelven is közöltetnek. Ugy van az oklevelekkel és a' különféle mesteremberek czéheinek Kovachichból (Formulae solemnes styli) kölcsönözött hajdani szabályaikkal is, mik jóllehet általában szerfölött hosszúk, szinte egész terjedékökben vétetnek föl; ugy a' pesti szabó czéhé 27. laptól 29-dikig, az ottani vargáké 31. laptól 35-dikig, a' timároké 44. laptól 49-dikig, ácsok és asztalosoké 53-diktól 55-dikig, csiszároké 73-tól 77-dikig, kéz ijj és paizs gyártóké 79-től 80-dikig 's a't. E' szerint már valóban nem csodálhatni, miként tölthete be a' szerző, képzelhetőleg legsűrűbb irással 50 ivnél többet e' tárgyróli fejtegetéseivel, ámbátor idézeteiből itélve, historiai forrásaink gyüjteményeinek nagyobb része, jelesen Fejér Diplomaticus Codexe, Kaprinay, Pray 's a't. teljesleg ismeretlenek maradtak

előtte; mi azonban valódi szerencse a' birálókra nézve, különben ha még ezeket is használhatja, vala, akkor nem 50 hanem bizonyára 100 ívnyi roppant tömegen kellett volna áltvergődniök, a' nélkül hogy legkevesebb haszonra, vagy csak egyetlen egy új eddig ismeretlen adatra szert tehetnének.

'S ennyit szerzőnktől mint diplomaticustól és criticus történet nyomozótól; lássuk már most jobban felel e' meg várakozásunknak, midőn a' vitatásból kifejlő eredményeket és azok okait 's következményeit fejtegeti. Itt azonban még jóval gyengébbnek mutatkozik, mint a' hol az önállás hiányát másoktól kölcsönözött anyagokkal pótolgathatja, mert a' helyett, hogy csak egy alapos és tudományszerű elmélkedéssel, vagy valamelly érdekes és meglepő összeillesztéssel (combinatio) állana elő, legfölebb apróságok fölötti csevegésekben és ábrándokban látjuk gyönyörködni, 's ezekkel az ugy is szerfölötti terjedékű előadást még érdektelenebbé sőt untatóbbá tenni. Igy a' 13-dik lapon szokott bőséggel azt feszegeti, mit érhetett azon Rationale, mellyet Sz. István a' Székes Fejérvári egyháznak ajándékozott; a' 30-on ama fontos nyomozással foglalkozik, millyen lábbelit viseltek hajdan a' magyarok, csizmát, sarut, topánkát, bakancsot, bocskort, czipellőt vagy papucsot e? a' 61-ik lapon pedig nagyszerű felfödözéssel lepi meg a' tudós világot, melly nem kevesebből áll annál, hogy azon esztergáros, kivel Otto király a' korona tokját készítette, nem magyar hanem cseh volt! Szinte olly hasztalanságok azok, mik a' magyarok sarkantyuikról — számos adatokkal támogatva előhozatnak a' 71-dik lapon; valamint a' 118. lapon álló hosszas elbeszéllés, mellyben azt mutogatja mint fölötte érdekes dolgot, hogy a' vagyonosabb mesteremberek és kereskedők sátorokkal és sátorfákkal ellátva, sze-

kereken szokták vinni áruikat a' vásárokra, mig a' szegényebbek nyalábban vagy puttonyban hordásra és gyalogolásra szorultak. A' 124. lapon hosszasan nyomozgatja, és kiszámítja hány ló kívántatott a' magyaroknak Ázsiából ide költöztetésökre, a' 135-dik lapon pedig nagy sajnálatunkra azt tudatja velünk, hogy semmi ollyan hiteles emlék irás eszibe nem jut, mellyel megbizonyíthatná, hoztak e' magokkal sertvélyeseket (!) az Ázsiából kiköltöző magyarok elei? 's a' t.

Minél hosszabb azonban az értekezés történeti része, annál rövidebb annak a' nyert eredményeket öszve pontosító béfejezése, nem tesz t. i. többet egy oldalnál; 's a' mik itt adatnak is, azok vagy már az előbbiekben többször előjötteknek haszontalan ismétléseik, vagy ide nem tartozók, azt pedig, mi leginkább kérdésben forog, a' műipar és kereskedésnek nemzetünk értelmi és erkölcsi kifejlődésére volt béfolyását — épen meg nem fejtők; mi hogy még bővebben kitünjék, nem leend talán fölösleg ezen egész czikk. tartalmát az ismétlések elmellőztével ide iktatni. Előre bocsátván, a' czikknek majd felét bétöltőleg, azon történetirók czáfolatát, kik magyarjainkat a' vezérek alatt kegyetleneknek és durváknak festik, imigy folytatja szerzőnk eszmélkedését; Sz. István alatt a' kereszténység behozása után a' kereskedés gyakorlása által megszűntek a' magyarok a' szomszéd tartományokat zaklatni, és megtámadó háborukat viselni, inkább ők támadtatván meg a' német császároktól. E' király alatt egészen a' csinosb nemzetekhez alkalmaztatták magokat, a' műipar és kereskedés szinte ugy gyakoroltatott náluk, mint egyébütt, mi által és a' bányák és termékeny föld jövedelmei által meggazdagodván, a' fényűzéshez és kényelemhez szoktatták magokat. Következik erre Tamás spalatoi eperest „Historia Salonitana" czímű könyvének 37-ik

fejezetében olvasható tanutétele, a' magyaroknak akkori tulságos és a' sajói veszélyt főleg okozta fényüzésök és elpuhultságoktól; az egészet pedig béfejezi a' szerzőnek az iménti idézett történetiró bizonylatától eltérő abbéli véleménye, hogy e' szerencsétlenség oka nem a' fényüzésben, hanem a' meghasonlásban, rossz rendelésekben, és jó vezér hiányában kereshető; éltek volna csak akkor Hunyady vagy I-ső Mátyás Király, majd nem lettek volna győztesek a' Tatárok!

A' nyelv, helyes irás és beszéd szövete sem a' leghiánytalanabbak.

IV. Szám.

(4-edrét 195. lap.)

„Conamur tenues grandia"
Horat. L. I. od 6.

Meg vallja vizsgáló, hogy ez értekezet szerény jelmondata, de még inkább külső alakja, csinos irása, és első soraiból azonnal kitünő jelesb szelleme által már eleve kedvesen meglepetve, legfeszültebb figyelemmel, sőt némi előszeretettel fogott annak olvasásához és birálatához. Nem is vala oka e' jó véleményét megváltoztatni, mert olly műre talált, melly kivánatinak nagy mértékben megfelelt, 's így az annyiszori csalatkozás miatt már egy kissé röstelt birálói hivatással megint kibékítette.

Mi főleg vonszóvá teszi az egészet, és szerzőjének a' köz helyeslést leginkább képes megnyerni, az azon elfogulatlanság és szigoru történetészeti hitelesség, melly fejtegetéseit bélyegzi, és az a' különös ügyesség, mivel minden haszontalan félre csapongást és a' hosszas kiterjeszkedést ugy, mint az igen is könnyű áltsurranást egyformán kerülve az olvasó figyelmét e' különben száraz nyomozás iránt,

kellemes előterjesztése, 's a' tárgyba mélyen béható elmélkedései által végig föntartani és mind inkább élénkíteni tudja. — Neveli még ez érdeket több más derék tulajdonság, jelesen kutfőink, ha nem kimerítő, de még is elégelhető ismérete és tudomány szerű használata, az azokból merített anyagok idő rendszerinti osztályozása, és főleg a' velős és könnyen érthető nyelvbéli előadás. Szóval ez ollyan dolgozat, melly nem csak a' többi verseny társokét sokkal fölül haladja, mi ugyan magában ezeknek csekély jelentősége miatt keveset nyomó dicséret, hanem minden tekintetben örvendetes jelenet és valódi nyereség historiai literaturánkra nézve; miért is Referens azt a' főjutalomra ajánlani épen nem kételkedik.

De hogy az itt mondottak teljes hitelt nyerjenek, nem leend talán fölösleg vagy érdektelen magát a' tartalmat bővebben megismértetni, 's egyszersmind azon itt ott találkozó a' szerző érdemét azonban legkevesbet sem csorbító hiányokat, miknek megigazítása a' kiadás előtt óhajthatónak látszik kijelölni.

1-ső rész (l. l. 78-ig.) A' műipar és kereskedés állapotja az árpádi házból származott királyok alatt.

Itt legelőbb nyomoztatnak (l. l. 7-ig) a' magyarok műipari és kereskedési törekvéseik a' legrégibb időben, avagy előbbi székeikben, és ide jöttök után a' vezérek alatt; röviden de még is kielégítőleg, és minden ábrándozások elmellőztével. Csak egy észrevétele van Referensnek az iránt, hogy szerző a' Jornandes említette Hunugarokat magyaroknak tartja, 's erre nézve Cornidesre (Commentatio de Religione veteri Hungarorum 15. l.) hivatkozik, — mi nyilványos hiba; mivel tudott dolog, hogy Jornandes tanutétele a' Hunugarusokról a' sok századdal később

e' névre bélyegzett magyarokra épen nem alkalmazható, de Cornides által sem illyen értelemben vétetett, ki az idézett helyen inkább ellenkezőleg nyilatkozik. Kár volt továbbá Geyza vezért Gecsének nevezni (7. l.) miután emlékeinkben mindenütt csak Geyzának iratik, sőt szerző maga valamivel alább e' nevezettel él.

A' 7. laptól 25-dikig előterjesztetik a' földmivelés, műipar és kereskedés állapotja sz. István király idejétől Kálmánig. Érintve vannak egyszersmind a' keresztes hadak átvonultának és Dalmatia elfoglalásának fontos következményei, kellőleg is méltatva XI-dik századi fejedelmeinknek a' polgárisodás körüli érdemeik. Általában dicsérettel megjegyezhetni e' czikkről, hogy honunk akkori viszonyait híven és élénk szinekkel előtükrözi.

Következnek erre a' XII. század alatti viszontagai a' szorgalomnak és kereskedésnek (26. l. 40-ig) mellyek felderítéséül szerző legelőbb is azon élénk mozgásokra figyelmeztet, mik e' századot bélyegzik, és hazánk polgári állapotára is befolyás nélkül nem maradhattak; előadja erre a' vármegyék (helyesebben városok) intézetének szerkezetét és hanyatlását, városok keletkeztét és növekedését, szerkezetöket és már ekkor is mutatkozó befolyásukat. Említi továbbá a' német bévándorlók letelepítését honunkban és Erdélyben; a' külkereskedés emelkedését, a' mind inkább táguló közlekedést a' külhonnal, főleg a' byzanczi birodalommal, olasz honnal és a' német tartományokkal; a' belkereskedésnek a' városok szaparodása, és ezekben tartott számos vásárok által nem kissé előmozdított gyarapodását; és mind ezeknek a' földmivelésre, műiparra és bányászatra gyakorlott hatékony befolyását, végre királyainknak a' kereskedés és műipar eme-

lését tárgyazó czélszerű intézeteiket. Az e' tekintetekben mondottak igen is alaposok és talpra esvék, abban még sem egyezhet meg biráló a' szerzővel, hogy a' vár szerkezetnek e' valóban csodálatra ragadó intézetnek hanyatlását, már e' századba helyezi; holott emlékeink bizonylata szerint ekkor még teljes épségben fön állott, és alapjaiban csak akkor rázatott meg, midőn II. András a' vártelkeket pazar kézzel elosztogatván, a' várnokokat szolgálatjok alól fölmenteni, és tömegestül nemesíteni kezdette volna; melly bokros és a' királyi hatalom nem csekély gyengítésére való hibát, jóllehet ő maga is, de még inkább fia és utódja IV. Béla, rendelt visgálatok és a' fölösleges adományzások visszavonása által némileg helyrehozni és orvosolni igyekeznének, még se voltak többé képesek a' már halálosan megsebhedt intézetet viszont lábra állítani, 's enyésztének indulatától föltartóztatni.

A' 4-dik czikkben 41. l. 57-dikig foglalt XIII-dik századi történetek előterjesztésének főbb vonalai ezek: II-dik Endre erőtlen országlása alatt nagyon megszoríttatik a' királyi hatalom, mig ellenben a' világi és egyházi nagyok' jogai szerfölötti kiterjesztést nyernek, az ez által okozott surlódások kedvetlenül hatnak iparra és kereskedésre, de még is sokat tesznek a' rabszolgaság gyérítésére A' lucrum camerae szinte nagy terhére van a' szorgalomnak, 'Sidók és Izmaeliták, mint a' királyi jövedelmek beszedői, gyötrik a' népet; az e'kép minden felől nyomasztott műipar és kereskedés, főleg a' közben járó, csüggedt és hanyatlásnak indul 's a't.

Ugy látszik azonban vi'sgáló előtt, mintha itt igen fekete színekkel föstené szerző az akkori állapotokat; a' ránk maradt emlékek után ítélve

legalább azt kell tartanunk, hogy sem műszorgalom sem kereskedés nem volt ezen időben hanyatló félben, hanem inkább élénkül folyt.

IV. Béla igyekszik a' visszaéléseket orvosolni, korlátolja a' világi és egyházi nagyok túlsúlyát, de hatalmasan gátoltatik törekvéseiben a' tatár pusztítás által. Rajta van példátlan buzgalommal e' dúlás nyomait eltörleszteni; uj gyarmatokat telepít le, mivelteti az érczbányákat és ellensúlyúl a' mind inkább nehezkedő nemesi túlnyomóság ellen kezdi a' városokat pártfogolni, és többet közülök jeles szabadékokkal fölruházni. E' czélszerű intézkedések nem maradnak üdvös befolyás nélkül, föléledez, nem sokára a' kereskedés és vele együtt, ha nem is ugyan azon arányban, de még is tetemesen, a' műipar és földmivelés.

Jóllehet szerző a' műipar és kereskedés nagyobb emelkedését e' korszakban gátoló némelly akadályokat az illető helyeken már röviden érintett; itt még is együvé foglalva terjeszti elő főleg mind azokat, miknek hatása tartósabb és nyomasztóbb vala. 'S illyenek szerinte ezek, a' népiség különfélesége, és polgári alkotmányának külön neműsége, társalkodás hiánya, a' nemzeti gyülölség szülte viszályok, Zsidók és Ismaeliták uzsoráskodása, a' szorgalmi osztálynak nem épen kedvező polgári állása, földmivelők és kézmüvesek nyomatása, a' sokszori lázzadások és külháboruk, az utak bátortalansága, a' magyar lelkülete és kevés hajloma a' műiparra, mi fő oka is vala annak, hogy a' mi a' szorgalom emelése tekintetében történt, egyedül az idegen telepedőknek köszönhető.

A' VI. czikkben (66. l. 78-kig) mesteri kezekkel festetik a' szorgalom és kereskedés befolyása, az első korszakban, honunk' erkölcsi és

értelmi kifejlődésére. Fő emeltyűje minden fejledező miveltségnek volt ugyan a' kereszténység béhozatala, de hatottak arra üdvösen a' szorgalom és kereskedés is. Támogatja ezt azon változás, melly a' magyaroknak a' vezérek és csak a' XI-dik századkori állapotjokon észrevehető; a' keleti nyerseség az idegenekkeli közlekedés által megszelídült és elenyésztetett; a' szorosabb társalkodás és surlódás símították a' szokásokat és gyengítették azon idegenkedést, mellyel az addig inkább pásztori élethez szokott magyar a' szorgalom iránt viseltetett; a' szorgalomtól elmaradhatatlan gazdagodás előhozá csak hamar a' fényüzést, puhaságot és nem ritkán az elfajultságot is; mit azonban nem egyenest a' müiparnak és kereskedésnek tulajdoníthatni, hanem inkább annak, hogy a' szorgalmi foglalkozások előbb juttatták a' népet főleg a' nagyokat a' gazdagsághoz, mintsem a' miveltségnek bizonyos foka, melly minden kicsapongást tilt, beállott volna. Sőt az értelmi kiképzésnek is szükségkép egy nyomon haladnia kellett a' foglalkozások nemesbülésével, minek egyik okozata mutatkozik a' városoknak józan polgári szabadságra törekvésökben, melly leginkább ekkor kezde fejledezni. Gyarapultak végre a' tudományok is, kivált a' külföldeli közlekedés által, mellyre a' kereskedés nyita rést.

Óhajtható volna egyébiránt, ha az e' czikkben találkozó terjedelmes latán és német idézetek magából a' szövegből kihagyatván, inkább a' jegyzetekben lelnének helyet.

II. Rész. A' műipar és kereskedés állapotja a' vegyes házakból származott királyok alatt.

Az idő rendet szorosan követve legelőbb is a' Károly Robert és 1-ső Lajos királyok alatti idevonatkozó viszonyokról szól szerző, mellyeknek

előadása (79. l.—117-kig) imígy foly. — Belzavarok az Árpádok férfi ága magva szakadta után, ártalmasan hatnak a' városokra, műszorgalomra és kereskedésre; vissza áll azonban a' béke Trencsényi Máthé elhunytával. Károly ellensúlyul a' nemesség követeléseinek, a' városiakat ápolja, emeli, és jogokkal ellátja, miről több példák is előhozatnak. Itt azonban irási hiba van elkövetve a' 83. lapon, abban hogy Károly Robertnek a' Kőszegiek részére adott szabadék levelének költe 1441-re tétetett 1341. helyett. Követőre talál a' városok pártolására nézve fiában Lajosban. E' két király 70 évet tulhaladó országlása a' városok jólétében a' műipar és kereskedésben uj korszakot alkot; de kedveznek ezeknek a' körülmények is. A' Törökök hatalmának a' keleten emelkedése, a' konstantinápolyi császárságnak enyészetéhez közelítése okozá azt, hogy a' Velenczeiek többé nem űzheték kizárólag a' levantei kereskedést, e' tehát most megint Magyarországon keresztül vevé utját, főleg az éjszak nyugoti tartományokból; melly kereskedés főbb piaczai valának Szeben, Brassó és Besztercze Erdélyben. Még többet tesznek a' külkereskedés emelésére 1-ső Lajos barátságos viszonyai nyugoti szomszédaival. E' király kedvezései által édesgetve, élénk kereskedést űznek honunkkal a' bécsiek, prágaiak és nürnbergiek; foly a' kereskedés Lengyel és Olasz országgal is, de látogatják Magyarországot szinte gyakrabban az adriai tenger mellékiek. Virágzásnak indul a' belkereskedés, élénkítve leginkább a' sok vásár által, mik' számát e' két király még újakkal nevelék, valamint a' városiak és utazó kereskedőknek engedett vámmentesség, és a' pénzügynek 1342-ben történt állandó lábra állítása következésében. Jótékonyan hat a' kereskedés élénksége a' mesterségekre is; ekkor fejlőd-

nek ki a' czéh intézetek, előbb Erdélyben, majd nálunk is; a' mesterségek és művészetek állapotja nagyon kielégítő, de nem annyira a' földmivelésé, melly a' jobbágyságnak az uj adói rendszer és uri törvényhatóság béhozatala által még nyommasztóbbá vált sorsa miatt delibb kifejlődésre nem kaphatott, azonban még is valamennyivel előbbre halad, kivált a' szőlő mivelés, méh és barom tenyésztésre nézve (itt a' 44. lapon hibásan Zolna iratott Tolna vármegye helyett).

Mária és Zsigmond alatti történetek (117—139.) Lajos után a' fölébredt pártszellem a' közbékét ujra megzavarja, ugy hogy Zsigmond a' fölforrott lázadásokat alig nyomhatja el 20 évi vívás után; ehez járulnak még gyakori bonyolódások a' külfölddel. Zsigmond kedvez egyébiránt minden módon a' műipar és kereskedésnek, valóságos polgári életre juttatja a' közép osztályt, uj szabadékokat osztogat több helyeknek, és szabályozza 1405-diki hires törvénykönyvében a' városok szerkezetét és foglalkozásaikat. élénkül a' külhonnali közlekedés és kereskedés, főleg Lengyelhonnal, velenczeiek, németek és csehekkel. Tökéletesednek a' mesterségek sőt a' müvészetek is. Egyesek állapotja közülök, épitészet, festészet és szobrászat nyomai. A' földmivelési szorgalmon, jóllehet a' költözködési jog és uri és jobbágyi viszonyok rendeztettek, semmi jelentős változást nem vehetni észre, a' bányászat sem emelkedett még azon fokra, mellyet az aknák gazdagsága kivánt volna. E' czikkben is akadhatni egynehány tollhibákra, igy 118. lapon „begbocsájtás," megbocsájtás helyett, 120. lapon „polikai" politikai helyett, a' breszloiakat is helyesebben boroszlóiaknak lehetett volna nevezni.

A' műipar és kereskedés viszonyai Alberttől Mátyás haláláig (139—163). Uj zajlongások Al-

bert kora halála után, a' hon szomorú képe ez időszakban, fenyegető ozmán veszély; mind ezek alatt legtöbbet szenved a' szorgalmi osztály. Mátyás minden erőfeszítés mellett alig fékezheti az oligarchák hatalmát; igyekszik előmozdítani a' szorgalmi osztály javát; belzavarok és török becsapások. E' nyomasztó körülmények közt nem vergődhetik a' kereskedés előbbi virágzó fokára, mind e' mellett ekkor is sűrűn látogatják honunkat külföldi kereskedők, de magyarok is kijárnak a' külföldre, kivált posoniak, pestiek, kassaiak, esztergomiak, szebeniek és mosoniak (e'en utóbbiakra nézve azonban nagyon kételkedhetni, hogy szerző mondását hiteles nyomokkal bégyőzni képes legyen.) A' műipar kevesebbet szenved ezen idők mostohaságától, és hatalmas emelkyűre talál a' szerfölötti fényűzésben, melly kivált Mátyás korát bélyegzi, és a' királytól a' nagyokra, innét pedig a' népi élet valamennyi részleteibe elárad. De sokat tesznek a' mesterségek és művészetek emelésére azon számos derék művészek, kiket Mátyás elhí vala az országba. Híres festészek, szobrászok, építészet déli pontja, budai királyi lak fényessége, könyvtár és könyvnyomtató intézet. Egyes mesterségek, czéh szabályok, találmányok. — Földmivelés derültebb állapotja, mint a' költözködési jog biztositásának és Mátyás király különös kedvezéseinek gyümölcse. A' fényüzés nagy hatással van a' bányászat szorgalmasabb mivelésére is.

Mátyás elhaltától kezdve a' mohácsi veszedelemig (163—168) csak kevés előlépéseket tesz a' műipar és kereskedés. A' hatalmas nemesség csak játékot űz a' gyáva II. Ulászlóval; illy körülményekben süllyed a' városok sorsa, de még inkább a' pór osztályé; pór lázadás és ennek folytában a' földmivelő osztály ellen az 1514-diki országgyűlésen hozott szerfölötti szigoruságu határozatok; a' föld-

mivelés elhanyagoltatása, és süllyedése, mind e' kedvetlen körülmények daczára jelentős még most is a' kereskedés.

Következik erre a' műipar és kereskedés nagyobb emelkedését e' korszakban hátráltató akadályok előterjesztése (169 l. 178-ig) mellynek röviden ez a' foglalatja. A' magyar kereskedés, 's ez által a' műipar legnagyobb akadálya volt mindég a' pórnép politicai helyzete; birtok sajátság nélkülisége, és félig meddig szolgasága. Ez okozá a' kereskedés ingatagságát is, melly csak akkor emelkedhetett volna kellő fokára, ha földmivelési szorgalmon alapul vala. De nem terjedhetett ki ez jobban már azért is, mivel a' műtudomány és mesterek száma csekély lévén, föld és bányamivelés csak gyermekkorában tengvén, nem volt mű vagy jelentőbb anyag, mellyet a' magyar kalmárság külföldre szállíthatott volna. Ártalmas volt ezen fölül az áru megállítási jog, melly nem csak a' külső kereskedőket korlátolá, hanem a' többi városoknak és a' közhazának is nagy kárára vált. A' városi német népesség még most sem olvadt össze a' többi hazával, innét a' bizodalmatlanság és a' kölcsönös nemzeti gyülölségnek gyakori véres kitörései. Ezen akadályokat szaporítá még a' pénz változékonysága, és meghamisítása, a' köz rendtartás hiánya, utak bátortalansága, nemesség féktelensége, kivált a' gyengébb fejedelmek alatt, és a' magyarnak még most sem egészen eltörlesztett keleti népisége, és ebből eredt hajlomai.

Az egészet befejezi a' műipar és kereskedésnek a' nemzet erkölcsi és értelmi kifejlődésére (179—195) az időkorban gyakorlott befolyásának előtüntetése, melly e' következőkben központosul. Semmi se eszközli a' nemzetben a' józan és közhasznú ismeretek terjedését, és az erkölcsök csinosbulását olly gyorsan és czélszerüleg, mint a'

műipar és kereskedés. Ezek egyenest a' társas élet elemeiből sarjadnak ki, és a' közlekedésen alapszanak, melly nélkül miveltség nemzetben meg nem foganhat, nem tenyészhet. De nehezebb megfejtésű kérdés, mekkora részt kelljen a' miveltségi állapotból a' műipar és kereskedésnek tulajdonítani; mert olly sokfélék ezen kifejlődés okai és forrásai, egymást kölcsönösen föltévők, és egymásra visszahatók, hogy gyakran ugyan azon egy állapot ok és okozat. A' műipar és kereskedés legközvetlenebb következménye a' jóllét és gazdagodás, ennek érzete fejté ki lassanként a' józan szabadság és igazság érzetét. A' jóllét és gazdagodás már maga is jelentős forrása az erkölcsi nemesbülésnek, alacsony szegénységnek többnyire hű társa az erkölcsi aljasság. Mennél inkább emelkedett kereskedésünk, annál több város lett szabaddá. A' józan szabadsággal fölserdült a' nemesebb erkölcsiség is. A' czéh szabályok szerint erkölcstelen vagy részeges nem szenvedtetett meg az egyesületben. De nem csak tisztáták hanem simábbak is valának kalmáraink és mesterembereink erkölcseik, mit főleg a' külhoni kalmárokkali sűrűbb közlekedésnek tulajdoníthatni. És mind ezt olly időben hozá elő a' műipar és kereskedés, mellyet általában erkölcsi nemesség és simaság nem bélyegez. A' polgárokkali érintkezés jótékony hatással volt kivált a' pórnépre, szelídíté erkölcseit, fölébresztè benne a' városi kényelem utánni sovárgást, mi által szorgalma is nagyobbíttatott. De volt befolyásuk a' tulajdonképi tudományosságra is; mert jóllehet az első oskolák fölállítása az egyháziaknak tulajdonítandó, még is nem sokára követőkre találtak a' városokban, hol a' XV-dik században már mindenütt oskolák állíttattak. A' kalmár szellem szülé a' városokban az el nem fogultságot egyházi dolgok iránt, és ennek tulajdoníthatni a' reformatiónak olly szapora elterje-

dését, főleg azon helyeken, hol a' műszorgalom, és kereskedés leginkább virágza, Szepességben és az erdélyi szászoknál. Sokat nyertek a' kereskedés által a' geographiai, természettani és történeti esmeretek.

V. Szám.

(4-edrét. 80. lap.)

„Mars mezején dísszel küzdő Eleink az iparra nem voltak figyelők, 's épen csak honfiainkra kell 's lehet a' henyeség mérges nyilait kilövelni."

Millyen szellemmel fogott légyen a' jelen pályairat szerzője munkájához, megitélhetni mindjárt a' kezdetből, hol a' föltett kérdésre megfelelhetés végett, többek közt a' baromtartásnak az emberi élet nagy befolyása tekintetéből, azt is szükségesnek tartván mindenek előtt meghatározandónak: millyen figyelmet fordított légyen a' magyar a' ló, szarvas marha; juh, sertés, kecske, házi állatok és méh tenyésztésre" már előre sejdítteti, hogy tőle ugyan a' föladat megfejtését nem várhatni.

De igazolja e' kedvetlen véleményt a' munka egész folyamatja is, mellyben egyebet nem találhatni; mint minden vezető elv fonala nélkül összefűzött egyébként is eléggé ismért puszta adatokat, tudományszerű fejtegetések helyett pedig alaptalan és a' kérdéshez nem tartozó vitatásokat. Az adatok összehalmozása magában is kedvetlenül szokott az olvasóra hatni, az ollyan munka pedig épen éldelhetetlenné lessz, hol az előttünk fekvő értekezet példájára a' kereskedés és műipar hajdani állapotja az által gondoltatik kellőleg előtűntetődhetni, ha az arra vonatkozó oklevelek czímjei Fejér Codexéből hosszu sorozatban elő-

számláltatnak, a' nélkül hogy csak foglalatjok is közelebbről érintetnék.

Hibás, és a' felhozott adatokból nem folyó sőt azokkal nyilván ellenkező állítmányok és következtetések, másokat mellőzve e' következők A' 22-dik lapon így szól a' szerző: „mind ezekből nyilván való, hogy magyar ország az ipar és mesterségek fészke volt, „mi az eddig ismért kutfők bizonylatával meg nem egyez, a' szerző által idézettek töredékeiből pedig épen nem következik. — A' köz tudat ellenére állíttatik továbbá a' 35. lapon, hogy már I-ső Béla veretett volna arany pénzeket. I-ső Lajosnak nápolyi hadviselésénél, és a' magyar ifjuság' ahoz alkalmaztatásánál, minden historiai alap nélkül, azon szándék tulajdoníttatik, (61. l.) hogy ez által magyar vitézség olasz pallérozottsággal párosíttassék. Szinte illy képtelen állítás az is, (70. l.) hogy a' keresztény vallás béhozatala akadályuk lett volna a' kereskedés emelkedésének 's a' t,

Haszontalan félre csapongások, és épen ide nem valók mind azok, mik a' festészet eredetéről és más népeknél volt viszontagaikról a' 29. lapon; az igazságnak és lelkiesméretnek pénzérti vásárlékonyságáról, Horatius, Propertius és Menanderből idézett egész helyekkel támogatottan a' 34-dik lapon; és a' magyaroknak Ázsiában is, a' miveltség nagy fokán állásokról a' 41. lapon hosszasan előadatnak.

Illy előzmények után épen nem csudálhatni a' szerző által napfényre derített eredmények csekély voltát, 's kivált a' tárgyolt hatás előtüntetésében minden reményen alól maradását. Szerinte t. i. a' kereskedés és műiparnak csak nemzetünk értelmi kifejlődésére lett volna némi jó befolyása, (mi azonban szinte csak elvontan állíttatik) holott az erkölcsök inkább rontattak ál-

alok; minthogy más nemzetek törekvései irigy szemmel nézetvén a' magyarok által, 's e' miatt szűk korlátok közé és bizonyos helyekre szoríttatván, de a' mértékek is különféleségökben meghagyatván — ezek által tág mező nyittatott a' csalásokra is, 's így az erkölcsiség rontalmára is.

Fontos észrevételek adják magokat elő az író styljére nézve is, melly általában rögös, szabályosság nélküli, és mint rhetoricai mind logicai tekintetben hiányos. Igy olvassuk a' 23. lapon ezeket: „Lajos királynak gályája említtetik Traguriumban, feltalálásáról lásd Anderzon Geſchichte des Handels lap 162, a' 171. lapon pedig, hogy Jazon Kristus előtt 1250-ben Europába fáczánokat hajón hoz." 's a' t.

Ezeknél fogva tehát ezen értekezetet is visszautasítandónak véli a' biráló.

VI. Szám.

(4-edrét 78. lap.)

„Tota nocte laborantes nihil coepimus."
Luc. 5. 5.

A' jelen értekezet már azért sem bocsátathatnék a' pályázáshoz, mivel irója, mint maga megvallja, az időből kiszorúlván, a' kérdésben kiszabott időkör egyik felének u. m. a' vegyes korszaknak ez uttali teljes elmellőztével csak az Árpádok országlására nézve terjesztette elő a' műipar és kereskedés allapotját, 's így a' kitűzött határnapig egészen bé nem végzett művet nyujtott be, melly jóllehet folytatása a' birálók számára a' 34. és 62. lapokon irt jegyzetekben a' septemberi nagy gyülésig igértetik — a' kérdés kihirdetésekor is nyilván kifejezett föltételek ellenére el nem fogadható.

De van még más fontos ok is annak visszautasítására, 's ez a' történeti kutfők nem ismérése, melly az adatait közönleg csak Fessler, és Szekérből merítette iróját bélyegzi, és azt azon fölül, hogy dolgozatát minden érdektől megfosztja, gyakran tetemes botlásokra is téveszti. Illyenek az Attila pénzeiből a' Hunnok', mint a' magyarok régi elődjeik miveltségére tett következtetések; (9. l.) holott mindenki előtt tudott dolog, hogy e' pénzek mind hamisak, és ujabb időben koholtak; nem sokkal többet nyomnak a' jászberényi ugy nevezett Lehel kürt fölötti hosszas eszmélkedések (u. o.). Még vastagabb hiba pedig az, midőn a' 16-dik lapon 1-ső Endre király törvény könyve idéztetik hiteles kutfő gyanánt. Néha ollyas mit is akar bizonyítani a' szerző fölhozott kutfőivel, miről azok épen nem emlékeznek, például a' 19. lapon a' székesfejérvári templom ekességeiről szóltában, Béla névtelen jegyzőjével, kiben ezekről mi sem találtatik; a' 25. lapon öt garason árultnak mondatik ezer darab nyul bőr Imre király idejében, holott a' fölhozott oklevélben nem azoknak ára, hanem vámadójuk tétetik annyira. Minden historiai alap nélküliek továbbá e' következő állítások; hogy II. András király, keresztes hadának elszállítására a' dalmat tenger mellék állította volna elő a' kivántatott hajókat, (33. l.) mintha Szent László idejében az egyháziak kalmárkodtak is volna, (44. l.) hogy IV. Béla alatt nem volt birtokos, ki uj építésnél ki ne kérte volna e' király tanácsát 's a' t. Helytelenek végre az illyesek; hogy házok és földbirtok is kereskedési czikkül szolgáltak e' korszakban, (22. l.) a' kereskedés pedig már azon fokot is elérte volna, mellyet lopásnak neveznek (46. l.) 's a' t.

VII. Szám.

„Res ardua vetustis novitatem addere.“

Nem hiszi Referens, hogy soha, mióta a' magyar tudós társaság, vagy tudományos egyesületek általában fönállanak, egy ollyan mű küldetett be pálya feleletül, mellyben minden hasonló íratban megkivántatott elemek olly nagy mértékben hiányzottak volna, mint az előttünk fekvő értekezetben. Itt nem találhatni sem a' vítatott tárgy illő ismeretét, vagy csak legtávolabbróli fogalmát, sem rendszeres előterjesztést, sem eddig nem ismért adatokat. De a' mi e' munkát teljesleg éldelhetlenné, sőt egyenest elvetendővé teszi, az nyelvének magyartalansága, melly valóban minden hitelt fölülmúl, és néha annyira terjed, hogy az olvasót önkénytelenül is azon észre vételre fakasztja, mikép merhette egy olly ember, ki a' magyar nyelv első alapvonatait sem tanulta, 's egyébkint az illy vállalatra szükséges tudománnyal sem bir — még csak a' tollat is kezébe venni, 's e' jelen idétlen elmeszüleménye beküldése által nem annyira magát, mint inkább a' társaságot lealázni.

Bővebben fognak azonban mind ezek bébizonyulni, 's ez által az értekezet egyébb részleteinek taglalata is fölöslegessé tétetni, ha szerzőnk magyarságának több példáival szolgálandunk, mint következik:

8. l. a' regensburgiak tartják magokat ---- a' bécsiek kereskedése a' magyarokkal erős maradt.“

39. l. „pásztorok grófja“ (Comes Confiniorum vulgo Ewr.)

43. l. „csak egy törvény jelent meg a' városok áru megállítási jogok iránt.

47. l. „Ugyan azon szabadságot terjesztette ki e' király az ökrökre, tehenekre, és hasonlókra.

56. l. „ezen hirtelen drágaságnak az ország rendei egy őrült törvény által akarták elejét venni."

57. l. „szinte olly esztelen volt a' másik törvény is."

u. o. „a' kereskedők közt jelesen három nép osztály lépett elő, Izmaeliták, Örmények és Zsidók; mind a' háromnak tekintetében különös rendeletek jelentek meg."

66. l. „most már---általfutom a' kézműveket, aztán a' czéhek' dolgára átmegyek, 's azok intézéseiket kifejtem."

69. l. „de ki is voltak különböztetve a' bőr készítése által."

70. l. „Bücsök" (szücsök helyett) mi nem toll hiba, mert látszik, hogy e' nevezet jól volt előbb irva, és csak később illyenre változtatott által.

71. l. „milly nagynak kellett a' marterek (nyest?) számának lenni, hogy a' bőrök adója 300 esztendeig meglehetett."

73. l. „e' jegyzetekből az árát is kivehetni, mellyen az ablak üvegek voltak magyar országon darabja 6 denárba került és a' béfogásért kapott az üveges két denárt."

u. o. „az üveg ablakok sokkal előbb voltak szokásban mint francziában."

75. l. „a' posztó kereskedés magyar országon igen serény volt."

76. l. „a' ki csalárdos posztót készít, lakolja minden vagyona veszteségével; a' ki valóságos posztó helyet (?) olly posztót árul 's a' t.

84. l. „arany ütők"

A' szerzõ magyarul nem tudásának és fölötte hibás irásának legkitünõbb remekjére találhatni a' 85-dik lapon, hol a' forrás gondos elhallgatása mellett — Fesslerből (v. ö. ennek Geschichte der Ungern czímű munkája IV. része 2. köt. 1249-dik l.) betűrül betüre szolgailag lefordítva imígy adatnak elő a' hajdani czéhek intézetei. „Minden két héten gyülekezett a' müvészség (Gewerk) a' czéh mesternél tanácskozásra, az ő ügyök és a' kézmüvek müvészi és igazságos jártatása (Betreibung) felől; ki a' czéh gyülés napon vagy a' misétől és más kirendelt gyülésektől elmarad, ki a' tanácskozás közben beszéddel vagy viselettel illetlen cselekedet (?) és a' czéh mestertől megintett nem helyben (nicht augenbliklich) hallgatott vagy megszünt, ki egy beteg mester társ ápolgatására rendelt e' szolgálatot megtagadta --- minden áthágás esetért egy font viasszal --- büntetésbe vétetett. A' mesterséget veszté, és a' testvérületből kizáratott, ki a' koczkajáték és éjeli dobzódásnak alá volt vetve, ki mestertársának inast vagy legényt elcsábított, ki a' tanácsgyülés (Rath) vagy az országló (Landesherr) parancsinak nem akart engedelmeskedni, ki ellenkezésért mesterétől elcsapatott, lázadásért, hogy nagyobb bért kifacsarhasson, számkivetett legényt magánál elfogadott, és annak dolgott adott, 's a' t. Az inasok segédése a' czéhmester előtt történt irás által évekre, melly segédésben nem ügyeltetett, bár az ifju több esztendeig a' czéhen kül szegletmesternél (Winkelmeister) tanult volna. A' határozó idő előtt elfutottat (Entlaufener) elfogadni, minden más mesternek a' mesterség elvesztése mellett tiltva volt.!!“

Hasonlók ezekhez még a' következő helyek: 88. l. „a' képirótól kivántatott egy kép négy araszny i, deszkán és aranyozott ólom ember

alakot mutatván; a' drága kőművésztől mindenféle rajzolatok béfogásra valók, és egy emelkedő lehímezett kép; az üvegestől mesterséges összehelyezése eleibe rakott üveg mennyiségnek" — 89. l. „máskép a' czéhmesternek hatalma volt az új mestert kizálogítani (auspfänden) 90. l. „a' szeglet dolgozó (Winkelarbeiter) a' városból kicsapatott." 91. l. „h legény mesternéi lopáson kapatott, a' bűnös, legények és mesterek' gyűlésében féltestig mezítelen kényteleníttetett kegyesség és könyörülés nélkül (ohne Gnade und Erbarmen) minden legénytől három vessző csapást kitartani" 93. l. „jó gyümölcsöt is hozott (a' czéhrend) és csak az ítélő elfogottságát oklevelíti az (beurkundet) ha 's a' t. 96. l. „a' váltó levelek ügye csak a' 14. században kapta ki mivelését" u. o. „ki valami bizonyos várostol, bár mi pénz mennyiséget joggal kiván, ha azt meg nem kaphatja, bármi lakosát ugyanazon városnak utkczben találhata, szabad volt ezt leteríteni és bézáratni." 100. l. „miután a' pénzügy felől a' közép évben (Mittelalter) futólag bár 's csak könrajzokban, de talán még igen sokat mondottam" 101. l. „1-ső Béla ügyekezett ugyan a' pénzügynek felsegíteni." 104. l. „ezen különbség (a' pénzek közt) legjobban fog kifordulni, ha garasra vissza teszszük" 110. l. „a' mezei gazdaság serényen jártatott." 111. l. „barom mint tekintetre méltó része kifordul a' birtoknak." u. o. összeséges barom a' birtokos jószágának neveztetik." 114. l. „Mátyás magzatokat (Sämereyen) hozatott olasz országból" u. o. azon rekesztmények (Beschränkungen) mellynek a' lókereskedést alá vetették." 118. l. „egy vagy több mindég forró kut 3 markára becsültetett." 119. l. „honiak is e' nyereség nemekre szentelték magokat." 127. l. „nyomtatóság" (Buchdrukerey) 129. l. „a' világi pompa épületek közt

kiváltólag említendő.“ u. o. a' visegrádi kastély olly kiépítést kapott“ — 131. l. Lippi Fülöp is sokfélét müvelt Mátyás számára, de volt e' valaha Magyarországban, azt hagyjuk magára.“ 's a' t.

Ezekből látható, hogy a' szerző jutalom helyett inkább szigoru feddést érdemelne, azon kevés tiszteletért, mellyet egy olly esetlen mü béküldése által a' társaság iránt bizonyított; mit irka firkálói viszketege némi csillapításául az értekezet visszautasításakor véle tudatni is kellene referens véleménye szerint.

VIII. Szám.

(4-ödrét 29. lap.)

— — — non omnia grandior aetas
Quae fugimus habet, seris venit usus ab annis.

Már maga a' jelen felelet lap számainak csekély vóltából eleve sejdíthető, hogy itt ugyan a. fölvett tárgy kimerítő fejtegetésére és előtüntetésére nem számolhatni, de fölülmulja még a terjedék parányiságát a' foglalat érdektelensége' ugy hogy valóban semmi se marad, mit e' dolgozatból csak említésre lehetne méltatni. Fő okát e' szerfölötti szegénységnek nem másban kereshetni, mint a' nélkülezhetlen előkészületek hiányzásában, a' kutfők nem esmerésében, és főleg az iró történetészi hivatlanságában Ezek nélkül egy olly bonyolódott kérdés megfejtéséhez kontár kezekkel nyúlni képtelen vakmerőség, mellynek soha el nem maradó következménye, valamint egyébütt ugy itt is, a' vállolat hajó törése.

De nézzük által ezek igazlatául magát a' tartalmat. Rövid bévezetés után, mellyből a' szer-

ző előadásának némi megesmértetéséül e' helyet jegyezzük ki: „nem lehet mindazáltal honunk müipari és kereskedési ápályától pusztán hagyatnunk szárazra tétetnünk.“ — előterjesztetik 3. laptól 5-dikig a' műipar és kereskedés minősége az Árpád és vegyes házakboli fejedelmek alatt, mit az által vél kielégítőleg előtüntethetni, hogy az akkori mesterségek puszta nevezeteit elszámlálja, minden legkisebb tekintet nélkül állás-pontjokra, részleteik és intézeteikre, következik erre 6. laptól 10-dikig a' kereskedés mivoltának esmértetése, ha azt ugyan esmértetésnek nevezhetni, mit szerző e' négy lapon a' magyarok fényüzéséről hosszasan előád, és némi példákkal is megmutatni igyekszik. Semmivel se nyom többet az, mi a' műipar és kereskedés segélyeiről 11. laptól 15-dikig foglaltatik, sőt e' helyen tett abbéli állításából, mintha a' II-dik Andrásig országlott fejedelmek több rosszat mint jót tettek volna a' műipar és kereskedés fölsegéllésére, egyenest azt következtethetni, hogy szerzőnk méltónak se tartotta évkönyveink és egyéb emlékeinkbe futólag is beletekinteni, és magának előbb mint sem pálya felelet irásához fogna, a' szükséges esméreteket megszerezni.

A' műipar és kereskedés főtb akadályairól szóló és 16. laptól 19-dikig terjedő czikkben is világos tanuságát adja régi történeteinkbeni járatlanságának, midőn 19-dik lapon több hajdan az országhoz tartozó részeknek, 's ezek közt Stiria, Carniolia és Carinthiának elvesztését is mint akadályt említi; holott a' magyarok Stiriának egynehány évi elfoglalásán kivül e' tartományokat soha se birák.

Befejezi az egészet a' műipar és kereskedés befolyásának megmutatása 20. laptól 28-dikig, melly megint nem áll egyébből, mint az előbbiek

ismétléséből és erőltetett következtetésekből; millyen például ez, hogy valamint más műipari és kereskedési népeknél a' legnagyobb mathematicusok, historicusok és törvénytudók képeztettek, ugy magyarjainknál is a' városiak műipari és kereskedési irányának tulajdoníthatni, hogy az akkori tudósok többnyire törvénytudók voltak. Ollyas mire bukkanhatott hihetőleg szerzőnk valamelly más könyvben, és mivel criticailag vi'sgálódni nem épen legerősebb oldala, azonnal ide alkalmaztatta találmányát, mit sem gondolván véle ide illik e' vagy sem.

Járul még ezekhez a' styl rögössége és a' helyes írás szabályozatlansága; mikről e' következő példákból ítélhetni: A' 3-dik lapon „Abbásság" nevezettel él, a' már olly rég bévett apátság helyett; ugyan ott a' pécsváradi monostorhoz ajándékozott művészek (!) helyesebben kézművesek közt említtetnek „Schusterek" is, a' 6-dik lapon még egyszer előjőnek „a' schuster munkák" a' 4-dik lapon pedig e' szépen hangzó szó „Unterminirozás." Helyes irási különösségek az illyesek: a' 25. lapon „bé foj," jóllehet mindjárt alább igy iratik ezen ige „be folytak" a' 26-dik lapon „jány rablás" 's a't.

Mind ezeknél fogva tehát ezen értekezetet is visszautasítandónak véli a' biráló.

B) Külföldi Literatura.

Könyvesmértetés.

A' szólamról és beszédről.

(Folytatás.)

II. Fejezet. Az ember' 's állatoknak szólamáról szólammüvéről, és más hangmüszereiről.

Az előrebocsátott visgálódások alapul szolgálnak azon eszközöknek helyes megitélésére, mellyek az ember' szólama' és más hangok' képezésénél, az ember, és más állatok részéről együtt munkálnak. Főkép' a' muzsikai hangoknak három főalakulatait fogjuk szemlélni.

1. Az ember' és más szoptató állatok szólamát.
2. Az ember' saját hangjait.
3. A' madarak' szólamát

Tudniillik a' hangadás a' hangzásnak ezen három nemeiben más segéd eszközök által és különböző helyeken megyen végbez. A' szoptató állatok szólamának hangjai, mellyek különbözők, a' gőgfőben erednek, és a' gőgfő előtt fekvő részek által, mellyeken a' lég keresztül megyen a' hang' és zenében (Tonfarbe, timbre) valamennyire módosíttatnak. A' száj fütyölésre az ember egészen más váltányu *) hangokkal bir; minek kutfeje az

*) *Váltány.* (Register, Stimme) teszi 1) az orgonában, az egyenlő alkatu sipoknak rendét, sorzatát, mellyeknek hangjai egyenlő zenével, charakterrel váltanak p. o. Principal, vox humana 's a' t. Innen az énekbe általvitetve, 's az emberi szólamra alkalmaztatva teszi 2) Külön a' férfi, külön a' nő hangoknak egyenlő zenével váltó rendét, p, o. *Buss*, *Baryton*, *Tenor*,

ajkak' és szájüregnek legében fekszik. A' madarak' szólama ismét más helyen származik, nem a' felső gőgfőben, hanem a' légcsőnek alsó végén fekvő alsó gőgfőben, a' légcsőnek oszló, vagy ágazó részénél. A' többi girinczes állatok' szólama azon madarakon alól, mellyek még szólammal birnak, ismét a' tulajdonképeni gőgfőben származik, szinte mint az embernél és szoptató állatoknál; ide tartozik némelly békák szólama is. Az emberi szólamról írtak. *Dodart* Memoire de l' Academie de Paris 1700. 1706. 1707. „*Ferrein* ugyan ott 1741." *Magendie* Précis. élém. de physiol. „*Bicl* Traité T. II. p. 190." Vesd egybe *Fechner* fordit. Experimental physik. II. 149" *Savart* Magendie Journáljában, Journal de physiol v. „*Liscovius* Theorie der Stimme Leipzig 1814." *Chladni*, Gilbert Annalisaiban, LXXVI. 187. „*Mayer* Meckel Archivjában 1826." *Bennati*, Recherches sur le mécanisme de la voix humaine Paris 1832. „*Muncke* Gehlert physic. Wörterbuch-jában VIII. 373" *Mayo* Outlines of human physiology London 1833. „*Ch. Bell* Philos. Trans. 1832. 2." Malgaigne Arch. gen. de med. 25. Kivonat Heusingertől, Magendie Handb. der Physiol.-ban. „*R. Villis* Transact. of the Cambridge phil. soc. IV. 1833." *Bishop*, in Lond a Edinb. Philos. Mag. 1836." *Lehfeldt* Dissert. de vocis formatione Berol. 1835. Über die Stimme der Vögel, „*Cuvier*, vesd egybe Anat. IV. köt. for. Meckel." *Savart* Fror. Not. 331. 332.

Alt, és *Sopran* szólamokat; mindegyiknél pedig szorosabb értelemben, külön a' melj hangok egy váltányt, külön pedig a' *Falset* vagy *Fistel* hang ismét egy valtányt tesznek. Ugyan azért *váltanyos* szólammal nevezzük azt, melly a' melj hangokban nyereséges kiterjedésű, *váltékony*nak pedig, mellynek mind mély, mind közép, mind fennhangjai könnyen, tisztán, és egyenlő zenével váltanak.

A' Ford. jegyz.

1) *Az ember szólamáról.*

A) Az emberi szólammüvről átalában.

Ha az emberi szólamnak magyarázatában valamelly kérdésre lehet határozólag felelni, tehát azon kérdés ez lesz; a' szólam a' légutnak mellyik részében képeztetik? Mind élő embereken tett szemléletek, mind az emberi holttestből kivett gőgfőkön véghezvitt próbatétek mutatják, hogy a' szólam a' szólamrésben, és sem alatta sem felette a' lépcsőben nem képeztetik. Ha az emberi légcsőn lyuk vagy nyilás esik, vagy ha élő szoptató állatnak lépcsője kilyukasztatik, annak többé szólama nincs, és az egyedül a' lyuknak bedugásával jön meg. Ez olly tapasztalat, melly számtalanszor ismételtetett, és ledönthetetlenül áll. Ellenben ha illyen nyilás a' szólam rés felett a' légutnak felső részén van, csupán ez által még a' szólam nem szünik-meg. *Magendie* meggyőzte magát arról, hogy a' szólam még akkor is tart, ha a' gőgfedő, a' felső szólam szálagok és a' kánporcz' felső része meg vagynak sértetve. Ugyan ezen szemlélő olly állatok körül is szerzett magának meggyőződést, mellyeknek szólamrésze egészen feltátatott, hogy azon szólam szálagok, mellyek a' szólamrést berekesztik a' hangadás alkalmával hullámzásba jőnek. Az is tudva van, hogy a' gőgfőnek idegei, mellyektől a' kis izomok vagynak függésben, mellyek a' szólamrést változtatják, és a' szólam szálagokat feszítik, ha megsértetve vannak, a' hangképezet megszűnik, és az illy bénulás teljes akkor, midőn mind két gőgfőnek idegei, mind két oldalról sérelmeztettek. Ha az emberi testből kivett gőgfőn próba tétetik, 's ez a' lépcső felőli végén megfuvatik, ez által hangokat lehet gerjeszteni, mit leggyakorlatlanabb ember is véghez vihet, ha a' szólamszálagok feszülésbe tétetnek, és a' szólamrés eléggé szük, a' légcső akár hosszu akár rövid legyen, melly szólami-

tócső gyanánt szolgált, vagy hijányzék az egész, és a' szólamitás az alsó gőgfőnek végével tétessék. Az illy holt testekbüli gőgfőket a' szólamrés előtt álló minden részektől el lehet választani. El lehet venni a' gőg fedőt, nagyobb részét a' kánporcznak, az alsó és felső szólam szálagokat, csakhogy éppen az alsó szólamszálag közötti rés épen maradjon; a' szólammüv a' légcsőn keresztüli fuvásra tiszta hangokat fog adni, mihelyt a' szólamrés szűk. Ezekből következik: hogy a' szólamnak lényeges oka a' szólamrésben, 's ennek az alsó szólamszálagok legközelebbrőli határzatán nyugszik; hogy a' légcsőt, valamelly fuvás által szólamitható hangmüszer' szélládájának, a' szólamrés előtti csővet pedig, a' gőgfőnek üreg' felső részét is ide gondolva a' morgagni gyomrok között, egészen a' száj- és orr-nyilásokig, valamelly hangszer' jövénycsőjének lehet képzelni, melly által a' hang módosíttatik, de nem származtatik. Ennyiben az ember' és szoptató állatok' szólammüvei a' madarakéitól lényegesen különböznek. A' madaraknál a' szólam, az egyedül nekiek saját alsó gőgfőben, a' légcsőnek oszló helyénél származik, a' felső gőgfőnek pedig semmi szálagai nincsenek, 's ugyan ezért az hangot nem is szülhet; de viszonyt a' madaraknak az alsó gőgfő folyvást hangzik, ha légcsőjük kinyittatik is vagy keresztül metszetvén, kifelé tartatik, és ha az egészen kivett alsó gőgfő a' légcsöveken keresztül megfúvatik, hangokat szülhet, éppen ugy mint az emberi gőgfő. A' madaraknál tehát csupán a' légcsöveket lehet ugy tekinteni mint szélládát, (széltartót) nagy szólamító csővet; ellenben itt az egész légcső, az az alsó gőgfőtől kezdve a' felső gőgfővel, száj- és orr-üregekkel együtt jövénycső szolgálatúnak képzeltethetik.

Figyelmünket először is az ember szólamrésének határozata, a' szólamszálagok vonják maguk-

ra. Ezek rugalmasok, és a' pai'sporcznak a' gyűrű pai'sizomok által a' gyűrű porcz felé tartó, nem különben a' kánporczoknak mozgása által a' hátulsó gyűrű kánporcz izomoknál fogva (ama porczoknak a' tulajdonképpeni kánizomok egyidőbeni közeledésük által) különféle hátrafelé tartó feszülésre fogékonyak; legyen, hogy az utóbbiak a' kánporczokat tartják, az elsőbbek pedig feszítik, vagy hogy ezek tartják, emezek pedig feszítik. A' feszülés mértékéhez képest a' szólamrés is hosszabb vagy rövidebb. A' szólamrés szűkebb lesz a' kánporczoknak a' tulajdonképpeni kánizomoknál fogva közeledése által, tágosabb lesz ezen porczoknak a' hátulsó gyűrű-kán-izomok okozta elvonulása által. A' szólam szálagokat saját rugalmuk, a' mind két végükön feszített hártyáknak analogiája szerént szabályos hullámzásra fogékonyokká teszi. Ezen szálagoknak rugalma azon rugalmas szövetből ered, melly az állati testnek más részeiben előkerül. Ez rostos szövet, a' többi mindnyája felett nem csupán sárga színe, hanem főkép' rostjai által is kimutatkozik, és minden eddig ösmeretesek között, egyedül ezeket lehet, *Lauth* (Muáll. Arch. 1835. p. 4.) és *Schwann* (Enlenberg de tela elastica Berol. 1836. Jahrb. XXV.) visgálódásaik szerént osztani és bonczolni. A' rugalmas szövetnek alkotása magát lényegileg mindenütt egyenlően arányozza a' hol csak előjön, a' szoptató állatok' tarkó szálagában, a' gerinczív sárga szálagaiban, az ember', és szoptató állatok' lépcsőjének hosszukás rostjaiban, a' kardszak szálagokban, a' madarak' repülőbőrének rugalmas szálagaiban, a' Pelekan' torokzacskójában, a' macskák köröm tagai' rugalmas szálagaiban, azon rugalmas testben, melly a' strucz nemző vesz zejet meggörbíti 's több e'f. Végre ezen szövet általánosan legszelesebben el van terjedve a' girinczes állatoknak minden osztályaiban, ugymint az üterek közép bőrében. Ezen szövetnek chemiai sajátságai is mindenütt egyenlők. Igen nehezen és

csak több napi főzés után kerül-ki belőle egy kevés enyv, (mint Eulenberg tapasztalta) melly enyv a' közönségestől eltávozik, közelít pedig az általam szemlélt portz- és szaru-hártya-enyv' nemével, melly timsó-eczet savany; eczetsavas ónag és kénsavas vasagból elválatható. Poggend. Annal. XXXVIII. Megegyez ezen szövet a' több alsóbb rendű enyvadó szövetekkel (sept. szövet, savósszövet, bőr- húrszövet) abban, hogy savanyu olvadéka a' Cyaneisenkalium által nem válatik el, holott a' szövetek anyaga amaz sótól savanyu oszladékából tojásfehér alaku alappal válatik el; mint *Bercelius* felfedezte. Tapasztalatom szerént a' rugalmas szövetnek rugalma olly erős és tartós, hogy minden rugalmas szövet még több napokig folytatott főzés után, vagy ha több évekig borszeszben állott is, rugalmából semmit sem vesztett.

Azonban a' rugalmas szövet nem csak a' gőgfőnél a' szólamszálagokon találtatik. Már régen tudva van, hogy a' szakpai's és közép gyűrű paizsszálagok rugalmas sárga szálagok. Szükség, hogy az utóbbi a' gyűrűpai'sizomnak munkálata nélkül is a' pai's és gyűrű porczoknak megfelelő széleit egymáshoz közeledésben tartsa; ezért a' kánporczok hátrafelé tartó mozgásának, a' szólamszálagok feszítésénél az izom-munkálat által ezen szálagnak némileg ellene kell dolgozni, és a' szólam szálagoknak némi feszülése a' kánporczoknak leszegülésénél már csupán a' gyűrű és pai's porczoknak a' közép-gyürű pai'sporcz-szálag eszközölte közeledése által megyen véghez *Lauth* azonban kimutatta, hogy a' gőgfőnek belsejében a' rugalmas szövet még sokkal szélesebb kiterjedésű. Mémo. de l' acad. r. de méd. *Muel* arch. 1836. Jahrb. CLVII. *Lauth* szerént a' rugalmas szövetnek a' gőgfőben következő terjedelme vagyon. A' rugalmas szövetnek legnagyobb része ered a' pai'sporcz zugának

alsó feléből, a' pai'skán-izom betérkezése között. Innét a' rostok lefelé, rézsutason visszafelé, sőt kevéssé felfelé is sugárzanak ki, a' mennyiben összefüggő hártyát képeznek, melly a' gyűrűporcznak egész felső szélén, kivévén a' kánporczoknak betérkező pontján alapúl-meg. Ezen utóbbi helyen, a' kánporczok alapjának elöszögletén és ezeknek elő-oldalszögén szegülnek le a' rugalmas rostok. A' sugárzó rugalmas bőr, három erősítő csomót mutat, egy lefelészállót (közép gyűrű pai's szálag) a' többek az alsó pai'skánszálagok. A' hártya képezi a' felső szólam szálagokat is. A' felső és alsó szólamszálagok a' morgagni gyomrát fedező rugalmas szövetnek igen vékony rétege (hajtókája) által függenek össze. A' mellékes szakpai's szálag is rugalmas, 's ugyan ezen szövet találtatik a' pai'sgőgfedő, szakgőgfedő és glosso epiglotticum szálagokban is. Ha még a' rugalmas hosszúkás rostok is ide számíttatnak, mellyek a' légcsőnek hártyás részein és a' légcsöveken találtatnak, ekkor a' szólam környékén fekvő együtt hullámzó- és hangzó tulajdonságu terjedelmes falaknak fogalma készen van.

Továbbá legközelebbi figyelmünket a' szólamrésnek lehetséges, és a' hangadásban valósággal felvett alakaira kell fordítanunk. *Lauth*' vi'sgálódásai után a' szólamrésnek következő különböző alakai lehetnek. A' szólamrés a' hangadáson kivül nyugalomban lévén, lánd'sa alaku. Tudva van, hogy a' lélekzet vételkor kiszélesedik, annak kibocsátásakor pedig összevonul, megkeskenyedik. A' szólamrésnek oldalait hátulról a' kánporczok alapja előlrűli előtéje, és belfelülete, előlrül és nagyobb részint, a' szólamszálagok képezik, mellyek a' kánporcz' alapja előlrűli előtéjén szegülnek le (erősíttetnek meg). Az egész hosszában nyilt szólamrésnek hátulsó részére 11 vonalból 4, az elsőre pedig 7 vonal esik. A' szólamnak kiszélesedése egy,

hátulsó szöge metszett keszöget (hátulsó kán izom) képez. Az oldalszögek, a' kánporczok' előtéjének felelnek meg, mellyeknek távolsága $5\frac{3}{4}$ vonalig terjedhet. Szűk állapotjában a' szólamrésnek három szoros alaka lehet; vagy csupán a' kanporczok alapjának előlrűli előtéji közelednek egymáshoz a' mellék gyürű kánporcz izomok munkálata által, és midőn amazok egymással érintkezésbe jőnek, a' szólamrés kettős, vagy a' megszükült szólamrés, maga egész hosszában van: Végre a' szólamrésnek egész hátulsó része bezáródhatik a' kánporczoknak előlrűli előtéjikhez közeledése által, mellyeken a' szólamszálagok vagynak leszegülve. Ez a' tulajdonképpeni kán- és mellék-gyűrű kán-izomok mivelete által esik; ezen esetben a' szólamrés azon közre van szorítva, mellyet saját rugalmú és éles szélei alakitnak. Ezen esetben alaka, elől és hátul hegyes, 's ekkor hossza 's szélessége igen különböző, a' szerént a' mint a' szólamszálagok egy-vagy nem egyszerre feszűlnek. A' szólamszálagoknak lohadása és rövidülése a' pai's kán izomok által történik. Az utóbbiak az alsó és felső szálagok feletti tért is megszűkítik.

Élő emberben a' szólamszálagnak hangadáskori alaka még ösméretlen. Ennyi tudva van, hogy az, ezen esetben szűk. Minthogy a' szólamrésnek csupán első része, melly a' rugalmas éles szélek által határoztatik eredményes hullámzásra fogékony, 's így a' nyilásnak hátulsó része tekintetbe nem jön, tehát a' nyilásnak hátulsó része, mennyiben az a' szólamrésnek egész felületét jóval neveli, a' szólamlást csak akadályozná. *Mayo* a' szólamrést élő emberen szemlélte. Outlines of human physiology. Lond. 1833. Egy valaki megakarván magát ölni, gőgfőjét éppen a' szólamrés felett metszette keresztül; egyik felől a' szólam-

szálag, és kánporcz csapinósan ejtett sebesítés által volt sérelmeztetve. Csendes lélekzet vételkor a' szólamrés három szög alku volt. Történetből hangot adván a' szólamszálagok csaknem egyenlőközűek', és a' szólamrés vonal alakunak mutatkoztak. A' kép szerént ugy látszik, a' szólamrésnek hátulsó része nem volt egészen bezáródva. Más valaki a' pai'sporcz felett a' garatjába metszett, úgy hogy a' kánporczok' felső része látható volt. Ezek ugy állottak a' hangadáskor, mintha a' hangrés egészen be lett volna csukódva. *Kempelen* (Mechanismus der menschlichen Sprache, Wien 1791. 81.) azt adja-elő, hogy a' szólamrés $\frac{1}{12}$ legfeljebb $\frac{1}{10}$ részig lehet nyílva, hogy a' szólam szólamolhasson; *Rudolphi* pedig (Physiol. II. 1. 370) ezt, egy ollyan emberen tett vi'sgálódása után, kinek órra hiányzván torka' ürege egészen szabadon állott hitelessé teszi, hogy ő a' szólamrésnek kinyilását és bezáródását igen jól láthatta.

Magendie a' kánporczok közötti tért, a' szólamréshez nem számítja, mellyek ő szerinte mint állatokon tett szemlélete bizonyítja a' hangadáskor szorosan egymás mellett feküsznek. *Malgaigne* szerént is a' szólamrés, hátulsó részén, a' hangadáskor be van záródva. Meg lehet, hogy ez rendesen igy van, és az emberi testből kivett gőgfő, ha a' szólamrésnek hátulsó része be nincsen záródva nem könnyen szólamol Ez azonban tapasztalatim szerént a' hangadásra nem mulhatlanul szükséges, és én a' szólamszálagoknak meglehetős feszületével és szűk szólamréssel ritka esetekben, midőn a' szólamrés egész hosszában nyilva volt, hangot hozhattam-ki.

B. Tapasztalatok, a' szólammüv' hangjainak változásairól, ennek okairól.

(Saját vi'sgálódásom után.)

Élő állatokon véghez vitt próbatételek által, az ember szólamának kimagyarázására még kevés siker került ki, noha *Magendie* és *Malgaigne* e' részbeni érdemök nyilvánosok. *Magendie* egy kutyának pai's porcza és nyelvcsontja között tett metszés által, annak szólamrését feltárván azt látta, hogy a' mély hangoknál a' szólam szálagok egész hosszukban hullámzottak, mi alatt a' szólamrésnek kánporczok közötti része be volt csukódva. Az igen magos hangoknál a' hullámzás a' szólamszálagoknak csupán leghátulsó részein észrevehető, és a' lég a' szólamrésnek csak leghátulsóbb részén jön-ki Nehéz általlátni, mi okozza a' szólamrésnek, ennek előlrűli részén becsukódását. Az emberi gőgfőn sem lehet a' légnek illy keresztül sodródását eszközölni; ellenben igen könnyü a' szólamrést hátulról egyenlő feszülettel rövidebbé tenni, ha e' kánporczok alapjainak elől fekvő előtéji (szólam előték Vocalvorsätze) mellyeken a' szólamszálagok leszegülvék, erősen egymáshoz nyomatnak. Legkielégítőbb sikert csupán az emberi testből kimetszett gőgfejeken tett gondos vi'sgálatoktól lehet várni. Ezen gőgfejeken próbákat tenni eleinte igen nehéz, minden része mozog; miként adhasson az ember ezen részeknek szükséges, állandóul egyenlő feszületet, a' porczoknak bizonyos és egyenlő állást, mi a' pontos próbatételekhez kifogás nélkül megkivántatik, miként lehessen azoknak állását 's helyezetét, hol egy, hol más czélra könnyen változtatni. Némelly mesterséges és ügyes fogásokkal még is csak czélhoz lehet jutni. Ez legközelebb 's jobbjára ettől függ: a' gőgfőn ingatlan ponthoz jutni. A' gőgfőn az előfal nagyobb részint és a' hátúli falnak felső része mozogható. A' pai'sporczot a' gyürü porcz, a' kánporczokat pedig a' gyű'ű porcz felé lehet mozgatni. Mind kettő ál-

tal a' szólam szálagok feszülete változik. Minthogy a' kánporczok legkönnyebben mozogható részek, mellyeknek különböző helyezete a' próbatétben legkönnyebben szülhet tévelygést, szükség először is ingatlan állást eszközölni. A' gőgfő a' légcsőnek egy részével együtt, hátulsó falával egy deszkára alkalmaztatik, mellyre a' gyűrű porcz erősen rá köttetik, ugyan ezen deszkán a' kánporczok is ingatlan helyezetben, megerősítetnek. Ez pedig legczélszerűbben következőleg vitethetik véghez. A' kánporczok alsó részén keresztül dugok rézsutason egy mintát, mellyen amazok először is egymás mellett ingatlaníttatnak. A' keresztüldugásnak igen nagy vigyázással kelletik megesni, hogy ezután mind két szálagok a' szólam szálagok feszítésekor a' pai'sporczokból egyenlően kifeszíthessenek. A' kánporczoknak a' mintára ugy kell felhuzattatniok, hogy ha azok egymásfelé szoríttatnak az előlrüliek, vagy szólam előték ezen porczok alapjainál egymást érintsék. A' porczoknak ezen mintán akármelly irányzatu önkényes helyezetet lehet adni. Kevéssé egymástól távol állhatnak ugy, hogy a' szólamrésnek hátulsó nem szólamló része nyiltan áll, azokat egymáson igen közelre is össze huzni, 's ezen fekvésben a' szólamrésnek hátulsó nem hangzó részét elzárva a' mintán 'sinórral ingatlanná lehet tenni. Ha az ekképpen előkészített gőgfő' hátulsó falával a' deszkán megerösíttetett, a' gőgfő' kánporczok által képeztetett hátulsó felső falának a' deszkán ingatlanná kell tétetnie; mi igen könnyű, mivel osztán a' mintát, mellyre a' kánporczok felhuzattak, a' deszkán 'sinórral ingatlanra ki lehet pányvázni. Ha már illy móddal a' gőgfőnek hátulsó fala ingatlanul áll, ekkor a' szólamszálagoknak önkényes és megmérhető feszületet lehet adni, a' pai'sporcz képezte elő-

falnak meghuzása által. E' mellett nyereséges, a' pai'sporcznak a' gyűrűporczhoz szorításából származható ellenállásnak kikerülése végett, az egész megerősítést vigyázva fejteni-fel. A' pai'sporcz szögénél, szorosan a' szólamszálagok beszegülése fölött megakasztott sinórnál fogva a' pai'sporczot igen könnyen meg lehet vonni, és a' gőgfő' elölrüli mozogható falának a' hátulsó faltóli távolságát annyira megnagyobbítani, mennyire csak engedik a' két falak közötti szólam szálagok; ezen mérték szerént feszülnek osztán a' szólam szálagok. A' vékony 'sinórt általveszem egy héngeren, ráfüggesztek egy mérleget, mellynek csészéjébe nyomatékokat rakván, ezzel a' szólamszálagoknak feszületét pontosan megmérhetem, 's változtathatom. Minthogy a' gőgfedő, a' felső szólam szálagok, Morgagni gyomrai, Santorini porczok, kángőgfedő szálagok, sőt még a' pai'sporcznak felső része is egészen a' szólam szálagok beszegülő pontjáig a' hangadásra nem lényegesen megkivántatók, tehát mind ezen részeket egészen a' szólamszálagok alsó részéig levágom, hogy a' szólamszálagokat a' hangzás 's hullámzáskor, mint a' szólamrést is, annyival pontosabban szemlélhessem. Különben is szükség legelőször azt tanulni megösmerni, a' mit egyedül az alsó szólam szálagok által lehet eszközölni; későbben pedig az alsó szólam szálagok feletti felső gőgfő-üreg befolyásának kell megvi'sgáltatnia. A' légcsövek darabjába könnyebb fuvás végett egy fa-csőt dugni igen czélszerű. Ezen előkészülettel véghez vitt próbatéteim igen sok ízben ismételtettek. A' kikerült tettleges tapasztalatok ime következendők:

1) *Az alsó szólam szálagok, ha a' szólamrés szűk; a' légcsőn keresztül fuvás által szólamíttatván, teljes tiszta hangokat adnak.* Ezen hangok az

élő ember szólamának hangjaihoz igen közel járnak, és nagyon hasonlítanak azon hangokhoz, mellyeket nedves rugalmas ütér-hártyából képezett, valamelly csőnek végére felhúzott szálagokból fuvás által lehet kihozni. A' legjobb mesterséges gőgfő éppen ezen módon képeztetik. Nedves szálagok, rugalmas ütérből készülvék, ugyanazon szövetből állanak, mellyekből magok a' szólamszálagok, és ugyan azon természeti sajátságokkal birnak. Helyetteztetni lehet száraz kautsuk szirmokból, de hangukban nagyon fognak egymástól különbözni. A' szálagok mind két végükről feszítetnek; de különben a' csőnek végét egészen a' szólamrésig bezárják. Nedves rugalmas szálagoknak elsőbbségük van a' kautsuk szirmok felett, mivel amazok, mint az emberi szólammüv még akkor is, ha a' szálagok igen kicsinyek, jó hangokat adnak; ugy hogy azon különbség, mellyet *Cagniard la Tour* (Magendie Physiol) a' kautsuk szirmok és szólam szálagok között szemlélt, egészen megszűnik.

II. *Ezen hangok abban különböznek azoktól, mellyekhez akkor lehet jutni, mikor még a' morgagni gyomrai, a' felső szólam szálagok és a' gőgfő megvagynak, hogy gyengébbek*; mennyiben ezen részek a' szólamításkor, mint a' légcsőnek hátulsó fala is velük hatalmasan együtt hullámzanak, és hangzanak (zengnek).

III. *Legkönnyebben, és minden szólamításra hangzanak a' szólam szálagok, ha a' szólamrés' hátulsó része a' kánporczok közzé vagynak rekesztve.* De ez nem mulhatlanul szükséges, és gyakran dè nem mindenkor ad hangot a' szólam, mikor a' szólamrés egészen nyiltan van, csakhogy a' nyílás elég szűk legyen. E' részben Magendienek és Malgaigne-nek ellenük kell mondanom.

IV. *Ha a' szólamszálagok állandóul egyenlő*

feszületűek, akkor a' hangmagosságában állandóan egyenlő, a' szólamrésnek hátulsó része akár nyiltan akár becsukva van; de még is szükséges, hogy a' szólamrés' hátulsó részének elzáratása, a' kánporczoknak egymás mellé szorítása által tovább éppenséggel ne terjedjen a' szólamszálagok beszegülése pontjánál. Ebből világosan lehet látni, hogy a' szólam szálagok' hullámzásai határozzák meg a' hangot; és nem a' lég, a' mennyiben ez, a' szólamrésen keresztül nyomatik, az eredetileg hullámzó. Különben a' hangnak a' szólamrés' egész hosszával sokkal mélyebbnek kellene lenni mint ha ugyannak hosszasága a' szólam szálagokéval egyenlő.

V. *Ha a' szólamrésnek hatulsó része a' kánporczok között nincs egészen bezáródva, úgy hogy a' szólam előték a' kánporczok alapjainál egymást ugyan megérintik, de még is hátul egy kis nyilásocska marad, ugy az utóbbi által második hang többé nem származik*, néha csak keresztül dünnyög a' lég a' porczok és ezeket egybekötő hártyás fal között.

VI. *A' szólam szálagok egyenlő feszületével a' szólamrés' szükebb vagy tágosb nyilásának a' hang' magosságára semmi lényeges befolyása sincsen.* A' hang csak nehezen szólamol ha a' szólamrés tágasabb, és kevésbé csengeteljes, mivel egyszer'smind a' lég keresztülsodródásának zörgése is nagyon hallható. Ez éppen ugy van, mint a' mesterséges gőgfejeknél, mellyek kautsuk szirmokból készülvék, (mint feljebb láttuk). E' mellett másodszor mutatkozik az, hogy a' lég nem lehet az eredetileg hangzó; (mint Dodart és Liscovius theoriájában előadatik, melly szerint a' szálagok csak együtthangzók) mert különben a' hang' mélységének a' szólamrés' tágasbulásával növekednie kelletnék. E' tekintetben tehát a' szólam-

szálagok a' hártyás és ércz nyelvekkel egyenlő arányban vagynak, mellyeknél a' tágasabb nyilás csak nehezíti a' szólamlást, a' hangnak magosságát pedig nem változtatja. Hogy a' széles szólamrés mélyebb hangokat nem szűl ezt már *Ferrein* igen helyesen kiszemlélte.

VII. *Ha a' szólam szálagok egyenetlenül vagynak feszíttetve, rendszerént még is csak egy hangot adnak, kettőt csak igen ritka esetben.* Itt ismét egyenlő arányban vagynak a' szólamszálagok a' mesterséges gőgfőre húzott kautsuk szirmokkal (mint feljebb láttuk). Feljebb már az is meg volt mutatva, hogy a' hang az egyenetlenül hangolt kautsuk szirmok közzül csak az egyik szirómtól származhatik, és gyakran egyik csak gyengén együtt hangzik; hogy ellenben mind két szirmok különböző hangulatának kiegyenlülése nem mindég történik meg. A' gőgfőn is gyakran lehet egyik szólam szálagnak félszeg egy oldalu hullámzását észrevenni, kivált ha nem tökélyesen egyenlő felületen feküsznek. Azon tapasztalat, hogy két egyenlő felületű szólamszálagoknál, mint szinte két egyenetlen feszületű kautsuk szirmoknál, gyakran csak az egyik hangzik, és néha, mi ugyan igen ritka eset, kettős hangot adnak, elég bizonyságul szolgálhat arra, hogy a' hangadásban az eredetileg hangzó, a' szólam szálagok, nem pedig a' lég.

VIII. *A' szólamszálagoknak állandóul egyenlő feszületük mellett néha az alaphang helyett ollyan hang származik, melly annál sokkal magosabb, kivált ha a' hullámzás közben hosszuknak egyik végén egymásba ütköznek.* Ezt a' hullámzat csomóknak származásából kell kimagyarázni. Hasonló a' kautsuk szirmoknál is történik.

IX. *Hangokat lehet kihozni mind akkor, mikor a' szólamszálagok között nyilás van, mind mikor egymást egészen érintik.* Az utóbbi esetben

Ugyanitt Református Egyházi

a' hangok különösen könnyen megjönnek, ha a' szólam szálagok lohadtak. Ezen esetben a' szólam szálagok hullámzásai rendkivül erősek, a' mennyiben a' légnek általmenetele megnehezíttetett, és erősebben hajtatnak, vagy egymástól szétveretnek. Ez egészen hasonló arány a' hártyás kautsuk nyelvekéhez; mert itt a' hang gyakran származik, ha a' szirmok egymáshoz olly közel feküsznek, hogy egymást érintik, sőt még sokkal inkább, mint az utóbbi esetben, ha az egyik szirómnak széle a' másikén rajta fekszik, vagy ha csak egy szirom van alkalmazva, ez szélével a' vékony fa lapkának széle felibe huzatik fel. Ez ugyan azon arány, melly van a' nem befelé csapó nyelvnél, a' mennyiben a' nyilás perczről perczre bezáródik, és a' légsodra lüktetenként félbeszakasztatik.

X. *Azon hangok, mellyek a' szólam szálagoknak gyenge feszülete mellett az által származnak, ha a' szólam szálagok egymást megérintik, csengéjökben különböznek azoktól, mellyek akkor származnak, midőn a' szólamrésnek nyilása szük.* Az első esetben a' csenge erősebb, teljesebb, a' másodikban gyengébb és tompább.

XI. *Ha a' szólam szálagoknak meghatározott hosszaságuk, állandóan egyenlő gyenge feszülésök van, ekkor a' hang a' magosságban nem különböző, ha szinte a' szólam szálagok egymást érintik is, vagy közöttök szük nyilás van.*

XII. *A' szólam szálagokból még akkor is ha lohadtak, 's feszületök nincs, hangokat igen jól lehet kivenni, ha egyszer'smind a' szólamrés nagyon meg van rövíditve*, ha tudniillik az ajkak összenyomása által, csiptetővel (pincette) hátulsó részén bezáratik; még akkor is, ha a' hasíték csak két vonalnyi szélességű, hangokat lehet kivenni, ha a' szólamszálagok lohadtak, 's széleik egymást érintik. A' szólam szálagoknak sajátsá-

gát e' száraz rugalmas lapkákon, millyenek a' kautsuk szirmok, nem lehet tisztára hozni, de a' nedves rugalmas szövetű szálagokon igen is lehet, p. o. az ütérhártyán. Egyébaránt a' rugalmas szövet, lohadt és nem feszült állapotjában a' légsodrára ható ellenállását el nem veszti; mert az általmenő légsodra, ha az általmenetel igen rövid, és a' szólamszálagok egymás mellett feküsznek, általmentében a' lohadt szálagokat annyira kifeszíti, hogy azok ismét ellenhatásu rugalmat nyernek; annyira, hogy a' lövellések (vibratio) által, mellyek nagy kicsapásokkal történnek a' szólamrés váltólagosan kinyittatik és becsukatik. Azonban még csak nem is szükséges, hogy a' légsodra által kifeszített szólam szálagok' rugalma olly erős legyen, hogy azok visszafelé hullámozva a' szólamrést bezárják. Azok a' szólamrésnek rendesen előforduló záródásai nélkül a' légsodra által kiterjeszkedett állapotban is hullámozhatnak, mint valamelly gyengén feszített kautsuk hártyás nyelv, a' nélkül hogy visszahullámzásuknál az egyenes vonalt elérnék.

XIII. *Mély hangokat mind rövid, még pedig igen rövid, mind hosszu; magos hangokat pedig, mind hosszu, mind rövid szólamréssel lehet kihozni, csakhogy azon esetben, ha a' szólamrés hosszu, a' magos hangok a' szólamszálagoknak nagyobb feszületét, ha pedig a' szólamrés rövid a' mély hangok a' szólam szálagoknak olly lohadtságát kivánják, hogy azoknak ajkai egymást érintsék.* A' szólamrés' ajkainak csiptetőveli összenyomása által, a' szólamrésnek, a' kánporczok' előtéji előtti térben önkényes rövidséget lehet adni, a' nélkül hogy a' feszület változnék. Továbbá a' szólamszálagoknak a' pai'sporcz' összenyomása által hasonlóul önkényes lohadságot lehet eszközölni. Ezen előkészület által a' feljebb említett következményhez hozzá lehet jutni.

XIV. *A' hangok változnak midőn magosra száltak, ha az egész szólamszálagok a' pai'sporcz zugától a' kánporczoknak egymás mellett fekvő szólam előtejéig ugy hullámzanak; hogy egymást meg nem érintik, a' feszülés növekedésével nem éppen úgy, mint a' húrok és mind két végükön feszített hártyák.* A' feszülés növekedésével többnyire néhány fél, sőt egész hangokkal hátrább maradnak, mint a' feszület aránya szerént a' theoriai számítás kivánná, de ezen számításnál magosabbra soha sem lépnek, kivévén ha a' szólamszálagok egyenetlenül feszülvék, 's egymást hullámoztokban, hosszuknak valamelly részénél megérintik, és így másodrendü hullámzatokat csinálnak, mi által váratlan, a' flageolet hangoknak analogiája szerént igen magos hangok szarmoznak. Mint tudva van, a' húroknál, ha tudniillik ezek egyenlő hosszaságuak, a' hangok egyenes arányban emelkednek, mint a' feszitő erőnek négyszöggyökei. Tudniillik, ha valamelly húr 4 lat nyomaték által feszíttetve c-t ad, tehát 16 lat nyomatékkal ezen c-nek octaváját fogja adni, 64 lat nyomatékkal a' c-nek második octaváját. Az itt leirt előkészülettel, a' szólamszálagokon egybevető próbákat lehet véghezvinni. Rendszerént ugyan a' nyomatéknak mérlegbeni négyszög sulyosodtával octávát nem lehet kihozni, hanem csak olly hangokat, mellyek az octáván alól, fél egész, másfél, két egész, vagy három egész hangokkal mélyebbek; de az analogia még is eléggé kitünő, és ez illy próbatétek által legalább annyit lehet mutatni, hogy a' 4. 16 64. arány szerénti feszülés növekedése által kihozott hangok az 1. 2. 4. számok sorzatához közelítenek. Ez már magában megmutatja hogy az emberi szólamművnek hangjai mennyiben a' szólamrés és ennek határzatain támadnak, a' húrok- és hártyás nyelvekéihez hasonlítnak. A' próbatétek csak akkor sülnek

el, ha a' szólamszálagok lehetőségig egyenlően feszülvék, és hosszuk' nehányados részein történhető, érintkezésök a' magosabb feszületteli hullámzásnál elkerültetik. Ámde a' szólamszálagoknak egyenlő feszületét igen nehéz eltalálni, mint szinte ki tudni kerülni, hogy hosszuk nehanyados részein a' szólamszálagok egymást ne érintsék. Az utóbbi a' kivánt hangoknál igen gyakran sokkal magosabb sipító flageolet hangokat szül. Némelly gőgfők a' próbatétre egészen használhetetleneknek mutatkoztak, a' mennyiben lehetetlen volt elkerülni, hogy az erősebb feszítés, egészen más váltányban ugrást ne okozzon. Átalában legalkalmasabbak a' férfi gőgfők, mellyeknek szólam szálagai elég hosszúk. A' próbatéteket gyakran kell ismételni, ollyan esetnek kihozhatására, mellynél a' nem czélzott visító hangok eltávoztathassanak. Több rendbeli gőgfőket fogok például felhozni, mellyeken a' próbatétek legszerencsésben ütöttek ki. Egyik kedvetlen környülmény ez: a' szólamszálagokat nyomatékokkal nem lehet tökélletesen olly irányzatban feszíteni, hogy más részek némi ellenállást ne okoznának. A' szólamszálagok' kifeszítése a' pai'sporcznál kezdetvén, a' pai's és gyűrű porczok közötti rugalmas szövet olly akadályt tett, melly által a' feszülés ferde irányt vett, és ez által a' feszület megereszkedett, meglohadt; ezen rugalmas szövetet keresztül lehet metszeni, de a' gyűrű és pai'sporczok közötti hajlat még ekkor is akadékoskodik, ezen hajlatnak egybekötetét is ellehet választani; de a' hang még ekkor is, habár a' feszülés erősebb, jobbára mindég alább marad, ha a' flageolet hangok kikerültetnek. A' feszítés az alább felhozandó példákban kevessé egymástól különböző irányzatokban tétetett, majd a' szólamszálagoknak hosszával egyenlő irányzat-

ban, majd ollyanban, melly ettől kevéssé előre vagy hátra vonult, hogy az elvonulási szélességet ezen próbatéteknél annál pontosabban lehessen kitanúlni. Azon különböző irányzatok szerént, mellyekben a' nyomatékok által feszíttetett 'sinór munkálódott, természetesen a' szálagok alaphangjai is különbözők voltak. Másig kedvetlen környülmény ez: a' szólamszálagoknak feszültekor, fuvással lehetetlen mindég egyenlő erejű szólamítást eszközölni A' hangok pedig erősebb fuvással magosabbra emelkednek. Mindazáltal legczélszerűbb, egybehasonlítás alapjának azon hangokat venni fel, mellyek akármelly feszület mellett a' leggyengébb szólamítással is kikerülnek, vagy a' szólam szálagoknak alaphangjait.

1. Próbatét. Szólamszálagok alaphangja, 4. lat nyomaték feszülettel $\overline{c}$.

Feszület. / Hang.	Lat 4. $\overline{c}$	Lat 16. $\overline{a}$	Lat 64. $\overline{\overline{gis}}$
II. Próbatét. Feszület	4.	16.	64.
hangok	$\overline{cis}$	$\overline{h}$	$\overline{\overline{ais}}$ — $\overline{a}$
III. Próbatét. Feszület	4.	16.	64.
hangok	$\overline{gis}$	$\overline{\overline{cis}}$	$\overline{\overline{c}}$
IV. Próbatét. Feszület	4.	16.	64.
hangok	$\overline{a}$	$\overline{\overline{d}}$	$\overline{c}$
V. Próbatét. Feszület	4.	16.	64.
hangok	ais	$\overline{fis}$	$\overline{\overline{g}}$
VI. Próbatét. Feszület	4.	16.	64.
hangok	ais	$\overline{gis}$	$\overline{g}$
VII. Próbatét. Feszület	4.	16.	64.
hangok	$\overline{d}$	$\overline{h}$	$\overline{a}$
VIII. Próbatét. Feszül.	$\overline{dis}$	$\overline{h}$	$\overline{\overline{a}}$
IX. Próbatét. Feszület	4.	16.	64.
hangok	g	$\overline{g}$	$\overline{g}$

mind a' két octáv tisztátalan.

A' hangok mindannyiszor jól hangolt klaviron egy másik személy által határoztattak meg.

XV. *A' gőgfőtől elszigetelve feszíttetett szólamszálagok magukat a' húrokhoz csak közelítve arányozzák, mellyekkel az elszigetelt, ráma nélkül légsodra által hullámzó, hártyás nyelvek megegyeznek.* A' feljebb előadott mód szerént éppen nem nehéz ráma nélküli szabadon feszített kautsuk szirmokon finom csővel a' légnek szabad sodra által hullámzatokat származtatni; mint szinte nem nehéz, valamelly elszigetelt szabadon álló és feszített szólam szálagot fuvással hangzásba hozni. Én a' szólam szálagot ugy metszem-ki, hogy vele a' pai'sporcz zugának egy része, hátulról pedig a' kánporczból egy darab egybeköttetésben maradjon. Ekkor osztán az egyik vége deszkára szegeztetik, a' másik végére 'sinór köttetik, melly osztán egy hengeren tétetik által. A' 'sinórt a' mérlegbe rakandó nyomatékkal meg lehet húzni. Ekkor finom csőből a' szólam szálag' széle irányába fúvok, melly által annak gyenge csengétlen alaphangja származik. A' hangok ezen esetben is a' theoria által kivántató számokon alól maradtak. Egy szólam szálag 16 lat nyomatéknyi feszülettel adta az ais-t, ha négy latra fogyasztatott a' nyomaték, ekkor alaphangja d-re esett; ha ismét 16 latra terheltetett ismét az ais-t adta.

XVI. *Az egy irányzatu feszületnek változása által a' hangokat a' gőgfőn mintegy két octáv kiterjedésben lehet változtatni, erősebb feszület kedvetlen, magos, fütyölő, sipító hangokat okoz.* Ha arra nem kerül a' dolog, hogy a' szólamszalagokat nyomatékokkal kelljen feszíteni, mellyek a' szólamszálagok irányában magok húzzanak mint a' feljebb világosító esetekben, tehát a' feszületet

azon módon mint az magában természetesen megyen véghez, igen könnyű változtatni; ha a' pai'sporcz a' gyűrű porcz' iránnyába lefelé húzatik, ha a' kánporczok ingatlan állanak. Az illy feszítés neme emelcsőleges. Emelcső a' pai'sporcz, mellynek emelcső-nyugpontja a' pai's- és gyűrűporczok' mellékes hajlat egybeköttetése. Illy módon következő próbatétek vitettek véghez. A' kánporczok mint feljebb, először valamelly mintára ingatlaníttatva egymáshoz köttetnek, úgy hogy a' szálagok között csupán a' szólamrés maradjon fel. Ezután egy keskeny deszkára köttetnek, mellyen a' légcső ingatlaníttatik. A' deszka valamelly álláson megerősíttetik; a' pai'sporcznak előlrűli zugán éppen a' szólamszálagok megerősíttetése fölött a' függőleg csüggő mérleget tartó 'sinor megakasztatik. Ha több nyomatékok tétetnek bele, akkor a' pai'sporcz a' gyűrűporcz felé aláfelé billen, és azon tér, mellyet a' középgyűrű pai'sszálag tőlt be, szűkebb lesz; ugyan annyi fokig feszíttetnek a' szólamszálagok is. Egyszer'smind pedig a' gyűrű kánizomok munkássága utánoztatik. Élő embereknél is az énekléskor a' gyűrű és pai'sporcz közötti tér a' legmélyebb hangoktól a' legmagosabbakig haladva mindég szűkebb lesz, miről magát mindenki saját tapasztalata után meggyőzheti, ha ujja hegyét a' hézagba mélyen bedugja. Az alább említendő próbatéteknél a' mély hangokra $\frac{1}{2}$ lat nyomaték elegendő volt a' hangnak fél hanggal feljebb emelésére, erősebb feszülésre több, végre 3 lat is kivántatott, hogy a' változás félhang-közig megtörténhetett. A' nyomaték munkálata természetesen különböző azon mérték szerént, mint a' pai'sporcznak állása helyzete változik; ezenkivül a' szálagoknak folytonos feszítése által, rugalmukban is valami kis változás történik. Az egybevetés alapjának

csupán a' leggyengébb fuvás okozta hangok választ..ttak; ebből egyszer'smind kijön, hogy a' szálagok alaphangjának meghatározása, meghatározott feszítés mellett sem lehet szorosan pontos: mindazáltal mint bizonyost elfogadhatónak tartom, hogy az ekkép' származható hiba félhangnál többet nem tehet; mivel mindenkor csupán a' legmélyebb hangok vétettek. Az egészet véve, afféle hibák magukat kiegyenlítik, és egyik vagy másik hangnak, a' nyomaték alkalmazatakor, 's ez által okozott tisztátlansága, melly mellett az ember megállapodott, a' figyelmes éneklő hallására nézve, ki a' hangokat a' klaviron meghatározta, nagy nem volt. Mind két rendbeli próbatétek egymás után ugyan azon gőgfőn tétettek. Az ekkép' feszítés által kihozatott rendkivüli hangmagosság megjegyzésre annyival érdemesebb volt, mivel a' gőgfő férfiui volt.

1-ső Próbatét.

Nyomaték.		Hangok.
½	Lat.	ais
1	—	h
1½	—	c
2	—	cis
2½	—	d
2 8/10	—	dis
3	—	e
3½	—	f
4	—	fis
4½	—	g
5	—	gis
5½	—	a
6	—	ais
6½	—	h
7	—	h — e
7½	—	c
8	—	cis
8½	—	d

II. Próbatét.

Nyomaték.		Hangok.
½	Lat.	h
1	—	c
1½	—	cis
2	—	d
2½	—	dis
3	—	e
3½	—	f
4	—	fis
4½	—	g +
5	—	gis
5½	—	a
6	—	ais
6½	—	h
7½	—	c
8 3/10	—	cis
9	—	d
10	—	dis
11	—	e

I. Próbatét.

Nyomaték.		Hangok.
$9\frac{7}{10}$	Lat.	dis
$10\frac{7}{10}$	—	e
$11\frac{7}{10}$	—	f
13	—	fis
15	—	g
17	—	gis
19	—	a
22	—	ais
25	—	h
28	—	c
31	—	cis
35	—	d
37	—	dis

többé semmi hang.

II. Próbatét.

Nyomaték.		Hangok.
12	Lat.	f
13	—	fis
15	—	g
$17\frac{1}{2}$	—	gis
18	—	a
20	—	ais
22	—	h
26	—	c
29	—	cis
32	—	d
37	—	dis

többé semmi hang.

Az első próbatét után a' szólamszálagok csak annyira változtak, hogy fél lat nyomatékkal ais helyett h-t adtak. Ezen próbatétből az jön ki, hogy mintegy egy font polg. nyomatéknyi izom-erő két octáv kiterjedésű hangokat kiadhat.

XVII. *Ha a' szólamrésnek csak hátulsó része van egészen bezáródva, a' kánporczok ingatlanok, ugyhogy a' szólamszálagok csupán a' gyűrűpai's-szálagnak rugalma által vagynak gyönge feszületben, ekkor még mélyebb hangokat is lehet kihozni, ha az ezen szálagok által okozott feszület elhárítva, a' szólamszálagok még nagyobb leereszkedésbe, teljes lohadtságba tétettek.* Ezen esetben a' még nagyobb lelohadást, fonal vagy 'sinórra aggatott nyomatékok által lehet eszközölni: tudniillik a' 'sinór a' pai'sporcz zugjánál megerősíttetvén, hátrafelé valamelly hengerkén általtétetvén a' pai'sporczhoz, és ingatlaníttott kánporczhoz közeledik. Ezen mechanismus világosítja a' pai's kán izom'

munkálatát. A' gőgfő függőleg állíttatik-fel, és görbített csővel alulról fuvaltatik reá. Szükség, hogy ez illy próbatétnél mindég többek legyenek jelen; egyik szólamít, másik a' nyomatékokat rakja a' mérlegbe, másik ismét a' hangot a' klavíron meghatározza. Az itt felhozandó példában azon hang, mellyből kiindultam, volt $\overline{dis}$, $\frac{3}{10}$ lat ellennyomatéknyi lohadás mellett A' nyomaték' sulyósítása okozta lohadás által a' hangok következőleg sülyedtek:

hangok: $\overline{dis}$. d, cis, c, h, ais, a, e, és gis, e, dis, d, cis, H.
Lat. $\frac{3}{10}$ $\frac{1}{2}$ 1. $1\frac{3}{10}$ $1\frac{4}{10}$ $1\frac{1}{2}$ $1\frac{7}{10}$ 2 $\frac{2}{10}$ $2\frac{4}{10}$ $2\frac{6}{10}$ $2\frac{8}{10}$ $3\frac{5}{10}$ $3\frac{8}{10}$

Illy móddal tehát a' szólam szálagoknak mindég nagyobb lohadása által, a' pai'skán porczizomnak ekképpeni ellenfeszületénél fogva a' mely hangoknak legmélyebb bass hangjai kihozattak.

XVIII. *A' kimetszetett emberi gőgfőn, ha a' szólam szálagok igen gyengén feszülvék, két egészen különböző váltányu hangokat lehet származtatni; olly hangokat mellyek általában mélyebbek, és a' mély hangokhoz tökéletesen hasonlók, mások általában magosabbak, és a' legmagosabbak, mellyeknek csengéje egészen a' falset hangokhoz hasonlítanak. Ezen különböző hangok a' szólamszálagoknak meghatározott feszületével kihozhatók. Néha a' melj szólamnak hangja: néha ugyan azon feszülettel a' fistel szólamnak ugyan azon hangja szólamlik. A' szólam szálagoknak némi feszületével a' hangok falset csengéüek, a' fuvás akár erős akár gyenge legyen. Nagy lohadás mindég melj hangokat ád, mind erős mind gyenge fuvással. Igen gyenge feszületnél mindég a' fuvás módjától függ, hogy ez vagy amaz hang jőjjön ki; a' falset igen könnyen származik egészen gyenge fuvással, Mind két hang egymástól igen távol, egész octáv távolságra is állhat.* Ezen próbatétekhez igen czélszerű férfi gőgfejeket használni. A' szólamrés hátulsó részének a' feljebbi módon mindég be kell zá-

ródni, 's a' kánporczoknak, és az egész gőgfőnek ingatlan állani. Ha a' kánporczok függőleg vagynak ingatlanítva, úgy a' szólamszálagoknak a' középgyűrű pai'sporcz általi feszülete, az itt leirtt tünemények szemlélésére elegendő; ha mesterségesen még tovább is feszíttetnek többé melj hangok nem származnak. Hogy a' szólamszálagok a' melj hangoknál lohadtak, a' falsetnél pedig feszesek ezt legelső *Liscovius* födezte-fel; azonban a' lohasztásnak bizonyos fokával különböző szólamitás által mind melj, mind falset hangokat lehet kihozni; a' melj hangoknál is a' magosság nem a' szűk szólamréstől, hanem a' szálagoknak kisebb vagy nagyobb lohasztasától függ, mint ezt több tapasztalati próbák, és a' XVII-ki példa által kivilágositottam. Tehát a' melj- és falset' hangoknak oka még egészen más valamiben mint a' *Liscovius* felfödözte környülményekben fekszik.

XIX. ***Ha a' szólamszálagok feszületének vagy lohadásának foka olly csekély, hogy a' szólamitásnak különböző módja által melj és falset hangok származhatnak; tehát arról mindenki meggyőződhetik, hogy a' falset hangok éppen nem ollyanok, mint a' húrok' flageolet hangjai, mellyek a' húrok' hosszának nehányados hullámzásaiból erednek; a' szólamszálagok mind két esetben, a' magos falset és mély meljhangoknál egész hosszukban hullámozhatnak, mit nyilván világosan lehet látni. Mind két váltány közötti különbség abban áll, hogy a' falset *) hangoknál a' szólamszálagoknak csupán***

---

*) Ez szerént tehát a' falset vagy fistel hangokat, részletes, — a' flageolet hangokat pedig melly csupán 'húrokon származnak nehányados hangoknak bizvást nevezhetjük.

A' ford. jegy.

finom szélei, a' melj hangoknál pedig az egész szólamszálagok élénken és nagy kicsapásokkal hullámzanak. Ezen tettleges tapasztalatot, legelső *Lehfeldt* szemlélte. *Weber Gottfr.* (Caecilia 1-ső Köt. 81. l.) a' falset hangoknak a' flageolet hangokkali egybevetésére különösen sokat épített, és a' falset hangokat mint a' szálagok' hullámzatcsomós hullámzásából eredőknek nézte. Ezen magyarázat úgyan, mint láthatni meg nem alapíthatik, de azonban nem lehet állítani, hogy a' falset hangok származásához mit sem hasonlítana. Ez származik a' szólamszálagok' szélességének megoszlásából, vagy a' szálagok' szélessége' csak egy részének hullámzásából, tudniillik a' szélső részekéiből. Természetesen valamelly bizonyos szélességű szálag, a' fuváskor igen különböző hullámzásra lehet fogékony. Most a' széle hullámzik, 's ekkor a' hártyának többi része csupán a' légsodra által szélesíttetik-ki, majd ismét az egész hártya jön hullámzásba. A' falset hangoknál, mikor tudniillik a' szólam szálagoknak finom széle hullámzik, a' hullámzatoknak csekély kicsapásai miatt a' szólamrésnek hasítékát még jobbára igen tisztán meg lehet különböztetni; a' melj hangoknál pedig a' kicsapások olly erősek, hogy mind két szálagoknak fénnye egybevegyül. De nem csak az lényeges, hogy az egész szálagok hullámzanak, hanem a' mellettök fekvő alsó szólamszálagok előtti hártya is, melly azokkal összefügg, és a' pai'skánizomnak alsó legerősebb része által is betakartatik, ezen izommal együtt hevesen hullámzik. A' melj hangok annál inkább sülyednek, minél közelebbre vonatik a' pai'sporcz a' függőleg ingatlan álló kánporczokhoz, mint a' XVII-dik példában, holott a' legmélyebb hang H-val éretett-el. További feszülésre többé szólamlás nem származott. Ha a' kánporczok folyvást úgy távolíttattak a' pai'sporcz felé, hogy a'

szólamszálagok ez által nemi erősebb feszületbe nem jöttek a' jó férfi gőgfőből egész sor bass hangok kerültek ki, a' lehető legmélyebb bass hangtól kezdve legalább egy octáv. Ezen felül a' melj hangokat nem lehet emelni, különben a' hang a' fistelbe által ugrik, mi a' szólamszálagoknak csupán némi feszületökkel lehetséges. Hogy a' szólamszálagok még illy lohadt állapotjokban is képesek erős hangokat adni, az által fogalmazható, mivel ezek a' légsodránák kiterjeszkedése által ismét mindenkor némi feszületet kapnak, melly eset a' kautsuk szirmoknál is előforduló. Az igazi melj hangok a' kimetszett gőgfőn soha sem voltak egészen könnyen kihozhatók. Mivel a' hang a' szólamszálagoknak bizonyos nagyobb feszültével mindjárt fistelbe ugrik által, ha magosabb melj hangokat kelletik kihozni, az illy erős feszülést minden esetre el kell kerülni.

Ellenben van két eszköz melly által az imént említett mód szerént kihozott legmagosabb melj hangot a' szólamszálagoknak bizonyos hossza- és lohasztásával még jó formán lehet feljebb emelni. Az egyik mód az erősebb fuvás, melly által a' folytonos emelés egész quintáig könnyen eszközölhető; az ezen móddal kihozott melj hangok kedvetlenek, kiáltók és hörgők. A' második eszköz, az alsó szólamszálagok alatti legközelebbi térnek szükítése. Ezen tér, és ennek falai átalában a' melj hangok theoriájára nagy nyomatosságuak. Erre még ekkoráig kevés figyelemmel voltak; már csak azon környülmény is, hogy ezen helynek falai legközelebb az alsó szólamszálagok alatt nehány vonal magosságra, oldalt a' pai'sporcz alsó részének izomhús vastagon fekte által vagynak kibélelve, magára figyelmet vonhat Tudva van, hogy ezen tér, minél inkább közeledik a' szólamréshez annál inkább szükül, mig végre abba általmegyen. Hogy ezen helynek befolyását a' meljhangok változására észre

lehessen venni, valamelly férfi gőgön egy keresztmetszés által egész az alsó szólamszálagokig mindent le kell szedni, a' feljebb előadott mód szerént a' kánporczokat ingatlanítani, a' szólamrésnek hátulsó részét a' kánporczoknak egész szólam előtéjekig bezárni, és előkészíteni kelletik, (praepariren) a' pai'skánporcz izomnak izomhúsát, az alsó szólam szálagok oldalaihoz, és tovább aláfelé a' gőgfőnek egész belső bőréig, hol az a' szólamrésnek töltsér alaku előtérét kibéleli. A' hártya némileg még rugalmas is, és felyül a' szólamrésnek szövetével összefügg. A' szólamrés töltsér alaku előtérének egész hártyája, a' melj hangoknál az alsó szólamszálagoknak egész vastagsága- és szélességével együtt hullámzik. Hazen töltsérnek széles, alafelé irányzó része oldalrul megszűkíttetik, 's így a' szólamrés' mélységének irányában felülről aláfelé megnagyobbíttatik, ez által a' melj hangok ceteris paribus magosságukban növekednek. Ezen szükítés által a' meljhangoknak fistelbe általmenetelét könnyebb, mint akármelly más móddal megakadályozni. A' szükítést a' szólamszálagoknak összenyomása nélkül lehet két lemez által eszközölni, mellyek összehajlólag olly mélyen mint csak lehet a' gőgfő hártya felé az alsó szólamszálag alatt benyomatnak. Hasonló miveletűeknek kell lenni az élő emberi testben a' pai'skánizmok alsó részeinek, mellyek mint izmos ajkak a' torkolat (isthmus) mind két oldalainál állanak. Ezen miveletnek theoriája a' hártyásnyelvekről vi'sgálódásokból kerül-ki, mint feljebb megmutattatott: tudniillik, hogy a' nyelvnek hangja azon esetben, ha a' szélcső szorosan a' hártyás nyelv előtt, valamelly közepén szűknyilással ellátott dugóval bedugatik feljebb emelkedik, mint volt ugyan azon légcsőnek meghatározott hosszával, dugó nélkül.

Ezen izom még más tekintetben is nyoma-

os; ez nem csak a' szólamréshez menő szűk bemenetelt béleli ki, és a' légcső ezen helyének obturatori szolgálatot teszen; hanem a' szólamszálagok oldalához, mellynek külső rostjaival bennsőleg össze van szőve, úgy szinte a' Morgagni gyomrához is járul, ennel fogva munkálatával a' szólamszálagokkal együtt hangzó hártyákat is, sőt magukat amazokat is csilapíthatja, mi által, mint a' kautsuk nyelveknél láttuk a' hangnak emelkedése okoztatik. Végre ezen izom az által a' szólamszálagok' feszületét is gyengítheti, hogy rostjai a' szólamszálagok' külső körzetébe (mint *Lauth* nem régiben megmutatta) beszövetkezik; mitsén bebizonyodottnak tartok. Ha ezen izom megrövidül, ekkor még a' lohadt szólamszálag is, mint a' mély melj hangokra kivántatik, rövidítés által feszesebb lehet, Ezen izomnak a' szólamszálagokra ható munkálata hasonlít a' szájzárizoméhoz, melly a' trombita fuvásánál az ajkok feszületét okozza. Azt láthatni, hogy a' szólam ajkaknak mindannyiszori rugalma a' szólamszálagoknak nem csak elől 's hátulruli lohadásától, hanem külső izomos körzeteknek feszületi mértékétől is függ. A' szólamajkak nem korlátozzák magukat a' rugalmas szálagokra; ezek belől rugalmas szálag alakúak, kivül izomosok.

Ezen izomnak munkálatát a' pai'sporcznak (melly csontkeménységű ne legyen) oldalruli összenyomása által ki lehet pótolni, 's ez által a' meljhangokat olly magosra lehet felemelni, mint ezt az emberi hang könnyedén teheti. A' szólamszálagoknak lohasztásával a' falset hangokat el lehet kerülni.

Többek közt egy gőgfő, a' szólamszálagoknak legnagyobb lohadtságával, a' pai'sporcz hátrafelé mozgásával, a' kánporczok ingatlanítva lévén, adta a' c melj hangot Kisebb lohadtsággal erősebb fuvással a' melj hangok $\overline{c}$-ig és így egy

octáv kiterjedésig emeltethettek: Ez volt a' mel hangoknak határa, mellyet illy módon ki lehetet hozni; ha pedig a' gőgfő oldalt a' szólamszálagok táján 's ez alól összenyomatott, a' melj hangol könnyen megjöttek, és minél inkább neveltetet az összenyomás, a' meljhang annyival feljebl emelkedett. Illy módon ismét egy egész octáv meljhangok $\overline{\overline{c}}$-ig voltak kihozhatók. Ezen határon túl menni lehetetlen volt, és a' pai'sporcz összenyomulása, legfentebbi pontját érte-el. Megjegyzésre méltó még az is: hogy ezen összenyomulási pontnál a' fistel hangok egészen elmaradtak. Ugy látszik tehát; hogy ha a' gőgfő' oldalruli összenyomatásának a' szólamszálagokra ható munkálata, a' pai'skánporczizom' mivelete utánazásának tekintetik, ezen izom, mennyiben a' szólamszálagoknak izomi feszületet ád, és mennyiben a' gőgfő' alsó bemenetelét megszűkíti, ez által a' falset hangokat kizárja, mellyek különben igen mélyen lehetségesek: p. o. az előbb említett gőgfőn kihozható első falset hang volt ais, $\overline{c}$ előtt, és ettől kezdve tovább; mindazáltal a' gőgfőnek erősebb összenyomása által, $\overline{c}$-től $\overline{\overline{c}}$-ig minden fistel hangok kizárattak, és a' legmagosabb meljhangok folyvást erősebb összenyomás által még $\overline{\overline{c}}$-ig lehetségesek voltak. Ez szerént a' meljhangok theoriája ez.

1. A' szálagok egész szélességükben hullámzanak, mint szinte a' velük egybbköttetésben álló hártyák, és a' pai'skán-izom.

2. A' legmélyebb melj hangok a' szólamszálagoknak legnagyobb lohadtsága — és a' pai'sporcznak visszás mozgása által eszközölhetők.

3. Illy nagy lohadtság mellett a' szólamszálagok nem csak egészen le vagynak ereszkedve, hanem illy állapotjokban ránczosak, rétegesek; de a' fuvásra kifeszülnek, és ez adja a' hullámzásra kivántató feszületet.

4. Ha fogyasztatik a' lohadtság, és a' pai's-

porcznak annyi engedtetik, hogy előrefelé mozoghasson, vagy hogy a' rugalmas közép-gyűrűpai's-szálagok huzamának engedjen, a' meljhangok egész' egy octávig emelkednek.

5. A' pai's- és kánporczok' középszerű nyugtos állásánál, ha a' szólamszálagok sem feszülve, sem ránczosodva nincsenek, a' gőgfő ekkor a' a' legkönnyebb melj hangjaira tehetős (a' közép és legalsó meljhangok között vagynak a' beszédéi).

6. Már a' második octáv, mennyiben mellette felfelé a' nekie megfelelő fistel hangok feküsznek, ezekkel összeütközésbe jön, az utóbbiak elkerültetnek, és a' meljhangok a' szólamszálagoknak oldalról, és a' gőgfő alsó benyilásának pai'skánporczizom okozta szorulata felőli összenyomulása, továbbá ismét, keményebb fuvás által is legvégső határjokig emeltethetnek-fel.

7. A' meljhangoknál a' szólamszálagokon kivül a' szólamajkaknak pai'skánizom általi feszülete is tekintetbe vétetik.

8. A' falset hangoknál a' szólamszálagoknak csupán belső, vagy szélső részük hullámzik, mellyek magosságaikra nézve a' szólamszálagoknak feszületétől függenek.

XX. *A' gőgfő, a' felső szólamszálagok, a' Morgagni hasak, a' torokiv, az az minden az alsó szólamszálagok előtt fekvő részek, sem a' melj sem a' fistel hangok' képzésére nem szükségesek, mint a' próbatételekből kitetszik.*

XXI. *A' gőgfőn könnyen kihozható hangok, átalában magosabbak.* De még is lehet mély hangokat, a' szólamszálagoknak teljes lohadtságával, és ezek' széleinek egész érintésig egymáshoz közelítésük által, megrövidített szólam réssel is kihozni. A' nő-gőgfőknek szólamszálagai átalában rövidebbek, mint a' férfiakéié, és innen kell annak okát származtatni, hogy a' nő-szólamok hang-

jai csengeteljesebbek ; tehát a' férfiak szólam-váltánnyát (Bass. Tenor.) úgy a' nőkét (Alt. Sopran) főkép', és eredetileg a' szólamszálagoknak különböző hosszától kell származtatni, noha a' gőgfőnek különböző kiterjedése, falainak erőssége is nagy befolyással vagynak. Ha a' falak gyenge és kisebb zenepadot (Resonanzboden) képeznek, tehát még ugyan melj hangok lehetségesek volnának, de csak gyengék és csengétlenek. A' férfiak' hosszu szólamszálagai erős feszülettel a' fistelhangoknál kipótolhatják némi részben, mit a' nők rövidebb szólamszálagaikon gyengébb feszülettel könnyüséggel kiadhatnak; de mind e' mellett is, ennek az izomok összehuzódó erejében szükségeskép' bizonyos határa van. *Az* izomok *Schwann* szerént $\frac{1}{3}$ résszel rövidülhetnek. *) Mivel a' szólamszálagok feszülése különböző izomok által elől is, hátul is egyszerre eshetik meg, és azon darabok, mellyekbe a' szólamszálagok betérkeznek, némikép' emelcsőlegesen mozoghatnak, tehát ez által az eszközök kevéssé nagyobbak. De azonban ezen uton a' hangok' növekedésének bizonyos határait csak hamar el kell érni. A' legnagyobb feszüléssel, a' szólamszálagok csupán történetes érintkezésük által egész hosszuk' nehányados részeiben még valamelly magosabb, de

*) Az izomnak csekély mértékbeni rövidülhetése szükségessé teszi, hogy az ember' izomai, az emelcső' nyugpontjától mindenütt közel térkezzenek-be. Ha attól távolabbi ponton térkeznének-be, ez által ugyan erő kiméltetnék, de a' mozgás nagyságának az izomok' csekély mértékbeni rövidülése miatt fogyni kellene, és a' kétfejű, kezének alsó részét a' felsőre rá nem tehetné, mit most az, a' nyugponthoz közeli betérkezésnél fogva csekély rövidüléssel meg tehet.

A' szerző' jegyz.

gyenge hangot tehetősök kiadni. Én próbáltam a' férfi és nőszemélyeknél szólamszálagaik' hosszának arányát megmérni. Minthogy a' lehető esetekre a' szólamszálagoknak egyedül csak hossza, és nem a' szólamrésnek a' kánporczok közötti részig egészen nyuló hossza vétethetik tekintetbe, tehát én a' szálagok' hoszszát előlrűli betérkezésöktől azon pontig, hol a' szálagok a' kánporcz alapjának szólam előtéjén hátulról térkeznek-be, mértem meg. Ezen szálagoknak változtatható feszületöknél szükséges, egybevetési bizonyos pontot nyerni meg. Én a' szálagokat nyugállapotjokon kivül legkeményebb feszültökben, következőleg lehető legnagyobb hoszszaságukban mérém meg, mellyet nekiek a' pai'sporcz, és kánporczoknak távolsága engedhet. Általában a' nők' szólamszálagai, midőn legkeményebben feszülvék, egy harmadrésszel rövidebbek mint a' férfiakéi; mindazáltal e' részben, mint a' következő táblán látható, sok változatok kerülnek elő. Az egybevetésre mind férfi, mind nő nemből csupán olly gőgfők használtattak, mellyek serdülőkori kifejlést meghaladott személyek' tulajdonai voltak. A' szólamszálagok rostjainak egy kis része kevéssé hátrafelé a' szólamelőtének végén túl, ezen előtének felső szélén a' kánporczok' előlrül álló oldalszögéig tapad-meg. A' mérésben a' szólamszálagoknak ezen része is hozzá számíttatott.

Legfensőbb foka	férfiak						nők			gyermekek 14 esztendősek
a' feszületnek	21 millim.	21	25	26	23	23	16	15	16	14, 5.
nyug.	18			21	19		12	12	14	10, 5.

A' férfi szólamszálagoknak közép hoszsza nyugban 18 $\frac{1}{4}$ millim. A' nő szólamszálagoknak középhoszsza nyugban 12 $\frac{2}{3}$ millim.

A' szólamszálagoknak középhoszsza a' legfentebb fokú feszületben 23 $\frac{1}{6}$ a' férfinál; 15 $\frac{2}{3}$ millim. a' nőnél. A' szólamszálagoknak hosszai férfinál és nőnél, mind nyugban, mind legnagyobb feszületben körülbelől ollyan arányban vagynak, mint 3 2-höz. Azon hoszszaság, mennyivel a' szólamszálagok' rendes hoszsza feszítés által megnyujtathatik, férfinál 5 millim. nőnél 3 millim-nél valamivel kevesebbet tesz.

Mind két állapotbeli meghalt bassisták, tenoristák, alt és sopranisták nem különben heréltek' gőgfőin is teendő mérések a' physiologiára nézve legnagyobb nyomatosságú leendene; de ennek más gőgfőkön is egyszerre teendő egybevetőleges méréssel kellene történni, hogy az egybevető pontok ugyanazonok maradnának. Mert p. o. ha a' szólamszálagoknak előlrüli eredetüktől, a' szólamelőtének előre ugró hegyéig méretnek, akkor a' mennyiségek valamivel kevesebbre ütnek ki, mint a' felyebb adattak.

XXII. Ha a' szólamszálagok nyomatékokkal egyenlően feszíttetnek, a' hangot erős fuvással csaknem quintáig, néha feljebb is lehet vinni, minden félhangok könnyen kikerülnek, p. o. ha a' klavir' bass-első octávján g-ből indultunk-ki, melly gyenge fuvással a' szólamszálagok alaphangja lett, ekkor folytonosan erősített fuvással, e' következő hangok hozattathattak-ki: g, gis, a, ais, h, $\overline{c}$, $\overline{cis}$; ha nyomatékokkal a' feszület annyira növesztetett, hogy a' gőgfő leggyengébb fuvással, g-nek octávàját, vagy is $\overline{g}$-t adott, ekkor a' hang folyvást erősebb fuvással meglehetős tiszta félhangonként $\overline{\overline{e}}$-ig haladt: más próbatétkor a' hang dis-ig, erősebb fuvással a-ig ment fel. Az emelkedést *Liscovius* is tapasztalta; *Ferrein* ezt már ösmerte (Mem. de l' acad. de Par. 1741. 431) de csekélységre, ugymint féltől egész hangra tette.

E' pontban a' szólammüv a' hártyás nyelvkészületű mesterséges gőgfővel teljesen megegyezik. A' száraz kautsuk leveleknél, mint feljebb megegyeztetett a' fuvás erősítésével az alaphangot csak néhány félhangokkal lehetett ugyan emelni, de rugalmas, nedves szólamszálag nemű, p.o. közfej-ütérből készített leveleknél, folytonos erősebb fuvással, félhangonként az alaphangot egészen quintára lehet felvinni. Ebből következik: hogy ugyanazon emberi gőgfőn, ugyan azon x hangot két módon lehet kihozni: 1-ször nyugtos gyenge fuvással; ezen esetben a' szólamszálagoknak azon y, hoszszúk' és feszületöknek kell lenniök, hogy alaphangjok x legyen; 2-szor ha a' szólamszálagok valamelly mélyebb alaphanghoz kivántató hoszszaság- és feszületnél, a' legközelebbi alsó octáv' körében erős fuvással egészen x hangmagosságáig hangoltatnak. Mind kétféle hangok, csengéjökben egymástól igen nagyon különböznek. A' csendes fuvással képezett hang sokkal csengeteljesebb, mintha ugyan azon hang erősebb fuvással, csekélyebb eredeti feszítésre származik; ezen utóbbi, melly a' szólamszálagoknak eredeti feszületéhez képest, több, vagy kevesebb erőtetéssel hozatott-ki némileg csikorgó, kiáltó és annyival csengétlenebb lesz, minél messzebb távozik a' szólamszálagoknak eredeti feszülete, az x alaphang' eredeti feszületétől. Ha a' feszület a' legmagosabb fokra hágott, midőn a' szólamszálagok csendes fuvással a' lehető legmagosabb hangot adják, ekkor erősebb fuvással még nehány kiáltó magos hangokat ki lehet zavarni. Ezt is minmagunkoni tapasztalat bizonyítja és látni lehet az élő emberi szólam' arányait, holt testekből kimetszett gőgfőkön véghez vitt próbatétek által mennyire lehet kivilágosítani, és utánna képezni.

XXIII. *Ha a' lég a' szólamszálagoknak meghatározott feszületével, nem kifuvatott hanem beszivatolt, ekkor rendesen hang nem szólamolt; néha valamivel mélyebb hörgő hang vetődött-ki. Vesd egybe mik felyebb a' kautsuk-nyelveknél megjegyeztettek.*

XXIV. *Ha a' szólamszálagok, szélső részeik' megérintése által csillapíttatnak, ekkor azok magosabb hangokat adnak, éppen úgy mint a' kautsuk szirmok a' mesterséges gőgfőn.*

XXV. A' szólamító, és jövénycső' hoszszának éppen nincs olly nagy befolyása a' szólamszálagokra, mint a' kautsnk nyelvek' hangjára. *Magendie* gyanítja: hogy a' *Grenié* nyelves sípokrúli analogiája szerént az emberi gőgfőnek szélládája, vagy a' légcsőnek hoszsza a' hangváltozásra befolyással lehet. A' kautsuk szirmokkal készített és a' természetes gőgfőn véghez vitetett próbatétek ezen pontban nem nagyon szembetünőleg egyeztek-össze; melly utóbbiak engem arra határoztak, hogy a' kevéssé változható légcső' hoszszának a' hangok' magosságára minden befolyását megtagadjam.

A' szélcsőnek különböző kisebb 's nagyobb darabokkali hosszabbítása által, a' lehető egyenlő fuvással, melly meghatározott feszület mellett az alaphangra kivántatott, a' hangot csak kevéssé észrevehetően sem vala lehetséges lejebb szállítanom, mi rendesen a' kautsuk nyelvekkel, sőt még ütér-hártyákkal is könnyen véghezvihető. Több esetekben ugy tetszett, hogy a' szélcső' meghosszabbításának, vagy megrövidítésének a' hangváltoztatására semmi befolyása nincsen; más esetekben rá mehettem a' szélcsőnek hosszabbítása által, hogy a' hangot fél, néha, de igen ritkán egyenlő fuvással egész hanggal is sülyeszthettem. Mégakkor is, ha a' szélcsőnek hoszsza meg-

határoztatván az alsó szólamszálagok elibe jövénycső alkalmaztatott, ennek befolyása éppen olly csekély volt. Az utóbbi próbatétek sokkal nehezebb kivitelűek voltak, mint a' szélhosszabbítás általiak, mivel az alsó szólamszálag alatti jövénycsőt igen nehéz megkötni, és mivel még akkor is, ha ez lehetséges, a' szólamszálagoknak bizonyos feszületet adni igen nehéz. E' következő mód által czélhoz lehet jutni. először is egymáshoz kell kötni a' szólamszálagoknak hátulsó végeit, szorossan éppen a' kánporczok előtéjinél keresztül húzott fonallal. Ez által a' szólamítás bizonyos. A' kötés' szálai a' kánporczok' hártyásizom- közfalai felett hátulról kihuzatnak. A' gőgfő', kángőgfedőszálagok', Santorini porcz- és a' kánporczok közötti hártyás közfalnak, ezen próbatétre még maradniok kelletik, hogy a' 6—8 átmérőjű jövénycsőt a' gőgfőhöz lehessen kötni. A' pai'sporcz szélének, hogy a' jövénycsőt könnyebben lehessen felkötni le kell vágattatnia. Ekkor a' gőgfő ingatlaníttatik, a' kánporczok hátulról, kötés által egymáshoz közelebb huzatnak, 's egy kis nyilásocskán azon 'sinór mellyel a' szólamszálagok hátulsó része összeköttetett általvezettetvén a' szólamszálagoknak megkivántató feszület adatik. A' fuvás alkalmával ezen nyilásocska, mellyen a' 'sinór a' gőgüregből keresztül vezettetett bedugatik, Ezen próbatéteknél, mellyek a' legnehezebbek közzé tartoznak, akárhányszor ismételtem is azokat. meg nem győződhettem arról, hogy a' jövénycső' hosszának a' szólamszálagok hangjára különös érdekű befolyása volna. A' lehetséges silyesztés némelly ritka esetekben is csak félhangra terjedt, még sokkal ritkább eset volt pedig, midőn körül belől egész hangot tett, legtöbbször pedig éppen semmi észrevehető változás nem volt. (*Folytatása következik.*)

Különféle.

Toldalék-jegyzetek a' Figyelmezőnek két czikkelyeire: 1),,Állítások, vélemények, felvilágosítások. D. Schedel F.'' — 2) Nyilatkozás. Kállay Ferencz, a' m. t. társaság' rendes tagja.'' — (Lásd Figyelmező. 1838. 5. szám. 83—87. l.)

1. *Állítások, vélemények, felvilágosítások. D. Schedel F.*

Az Athenaeumnak ez idéni egyik számában azt írá D. Schedel, hogy ő most már teljességgel nem szereti Ludas Matyit olvasni; Figyelmezőjének ezen számában pedig magát hirdeti ludasnak. A' Tud. Gyüjt. 1837. e. XI. kötetében álló czáfolatomban említém többek közt, hogy a' pártszellemet némelly tagok már a' m. t. társaságba is magokkal becsusztaták, és minden módon fentartani és uralkodóvá tenni igyekeznek, 's íme D. Schedel ebben megütközött; hiszen igen helyesen, csak használna? mert ámbár a' világ előtt váltig tagadná, jól tudja, jól érzi ő azt, hogy e' vád főként őtet illeti, mint fő repraesentánsát azon pártszellemnek, melly nehány évek óta literaturánkban, 's most már t. társaságunk' keblében is uralkodik. Valóban nagy átalkodottság illy valóságos dolgot, mellyet a' közönség nagyobb része régen tud, 's többen nyilványos iratokban magának világosan tudtára adtak, megsemmisíteni akarni. 'S melly szörnyű magosságon képzeli ő magát, midőn az őtet 's párttársait illető vádat az egész nagy tiszteletű t. társaság' rovására akarja kimenteni! hiszen ámbár némelly tagok' pártszelleme a' t. társaságnak kisebbségére 's a' közjónak kárára szolgál (tudjuk melly sokan vannak a' gyengék) mindazáltal sem a' kisebbségnek, sem a' kárnak oka koránt sem a' társaság, hanem az illy pártoskodó tagok. De D. Schedel ke-

vély elbizottságában azt hiszi, hogy az ő hitelének csökkenésével, az egész t. társaság hitele is azonnal megcsökkenne. Csak a' vádat, és ezt csak azért kivánja ő megczáfolni, mert az „ha a' megtámadó' értelmében állana, az akademia hitelét csökkenthetné.“ O! O! hiszen a' megtámadó értelmében régen áll az, még nyilvános lapokban is. Hát nem olvassa a' nagy tudomású Titoknok Úr a' Pesten megjelenő ujság-lapokat? kár, valóban igen kár! némellyikéből igen sok igazat és jót tanulhatna. Mi a' gróf Dessewffy József adhortatoria (?) beszédét illeti, hijába színlel itt D. Schedel F. ignoratio elenchit, 's hijába utasít engem a' Kritikai Lapokra, mert jól tudja ő, hogy én azt nem a' Vörösmarty' költői érdemeire nézve, (mellyeket nálamnál senki igazabban nem becsül), hozám szóba, hanem azon fogásra való tekintetből, melly szerint ez a' párt azon is rajta volt, hogy ha csak lehet, mindenik jutalmat közzülök valamellyik kaphassa-el.

A' mit Kállay' védelmére hosszan 's szélesen allegál D. Schedel F., az az ő védenczének nem sokat használ. Mert ha bár Kállaynak egy t. társaság által, mellynek ő maga is tagja, megjutalmazott munkára tett gucsmoló birálatának, évek mulva közre tétele minden kajánság nélkül történt volna is, csakugyan egy olly felületes, philosophiátlan birálat ('s még azon felül darabos stylussal készülve) egy philosophiai rendes tagnak nem igen nagy ajánlására szolgál. Birálata' második része után magam is hajlandó vagyok hinni, hogy fő ingere talán az a' hiuság is lehetett, hogy váratlan meglepő felfedezéseit a' tudós világgal közölhesse; de ez nem hozá magával szükségesképpen azon birálatoknak is kiadásokat, és így teljes mentségül nem szolgálhat. Gróf Dessewffy Jósef' tettével az övét összehasonlítani nem lehet, mert gróf Dessewffy Jó'sef gucsmoló kritikát nem

adott, hanem összeméregető, hasonlító előterjesztést minden sértés nélkül. — Hibázik D. Schedel F. midőn engemet a' *nem* kedvező birálatok ellenségének tart, (ámbár ezen vadat nem tudva más ártatlanra akará kiáltani); én csak a' tárgyához nem sokat értő 's mind a' mellett kevely pedanteriával gucsmoló birálónak vagyok ellensége. E' szerint D. Schedel F.-nek ezen epiphonemája: „Mit lehessen ebből azokra nézve következtetni, kik pártszellemet emlegetnek, a' türedelmes olvasóra bízom," engemet nem illet.

De kire bizzam én azon elbizakodott gőgös vak vezért, ki midőn a' pártszellem gyanuját más ártatlanok' bántásával magától elhárítani igyekszik, ugyan akkor eléggé szemtelen nyilván azzal dicsekedni, hogy D. Balogh Pál épen az ő 's több pártos társai' ajánlására lett rendes taggá, 's hogy ez csak azáltal eshetett-meg, hogy e' derék pártos társak benne egyesíték — végre valahára! — voksaikat. Ugyan, ugyan, miért tevék ezt? talán azért, mivel láták, hogy tovább ellent nem állhatnak! vagy talán azért, hogy valamikép a' physikai osztályba ne kerüljön, mi nekik nagy csapás lenne, — a' philologiával pedig mint fontos, de fachjától idegen provinciával majd könnyen szárnyát szegik? de a' miben, mint a' következés csak hamar kimutatá, igen tetemesen megcsalatkoztak. Akármint legyen a' dolog, így kormányozni futtomban egy egész társaságot, nem kicsiny dolog, 's még kevésbbé az, ezt nyilván ki is hirdetni? Csak azt akarom még kijelenteni, hogy én, ámbár D. Schedel F. engem, a' mint, mondja, jól ismer, sem D. Balogh Pál, sem D. Schedel Ferencz kegyelméből tudós nem vagyok, hanem csak egy józan eszű, igazság szerető és egyenes beszédű avatatlan, — 's ugyan ezen egyenesség ösztönöz kimondanom, hogy D. Schedel Ferencznek azon gonosz rhetorkai

figurája: „Nem vonom-le — a' dolognál szeretvén marad ni — a' pseudonymról, az álarczot, noha azt tehetném, 's a' t.“ melly csak ingerlő készület ahhoz, a' mit valóban meg teszen, 's a' legdurvábban teszen, meg, mintha t. i. D. Balogh Pal csupán az ő kegyéből subsistálna a' t. társaságban, — nem egyéb mint újabb igazolása ama hideg érzéketlen szívnek és kiállhatatlan önteltségnek, mellyről Csató igen helyesen rová-meg az érdemes protokollistát. Egyébként a' miknek hivésükre D. Schedel F. engem 's társaimat kér, az sikeretlen kérelem; az illy szellemű iratokból charaktert érteni igen, de benne bizni nem tanulunk.

2. *Nyilatkozás. Kállay Ferencz, a' m. t. társ. rendes tagja.*

Kállay úrnak e' rövid nyilatkozása épen olly csudálatos, mint philosophalás-módja. Igen helyesen mondja Kállay ur: „a' fő kérdés mindig csak az: *jó e a' bírálat vagy nem?*“ de már azt ki helyeslené, midőn azon kis czáfolat' szerzőjét, ki egyenesen és épen ezen fő kérdésre adott feleletet, rendre felvévén és meghányván a' bírálat fő pontjait, azzal útasítja-el, hogy az „olly *aprólékosságokkal* bibelődik, mellyekre mint *nem tanuságosokra* biráló feleletet sem ád.“ Ez a' kevély megvetés elég drágába kerül Kállay úrnak, a' midőn önmagával mondatja ki a' sententiát maga ellen. Mert a' ki az ő biralatát a' czáfolattal összehasonlítja, látni fogja, hogy a' czáfolat' szerzője, ha aprólékosságokkal bibelődik, épen *az ő aprólékosságai* azok, és ha *nem tanuságosok*, ez viszont nem a' czafoló hibája, hanem a' Kállay uré. Ugyan is semmit, a' mi fontos dolog gyanánt adatott-elő birálótól, a' czáfoló el nem hallgatott, semmit csak oda vetve, vagy gonosz czéllal magától felvalálva nem mondott, hanem mindent úgy hagyott, a' mint találta 's úgy jelenté ki véleményét azok felől, mellyeket helybe nem hagyhatott. Ezek hát nem olly megvetni való dolgok, mint Kállay ur hirdeti. Mi a' pártszellemet illeti: jól tudjuk, hogy a' Kritikai Lapok boldog arany-korában, Kállay úr is a' pártoskodókkal egy társaságban volt; hogy az Athenaeumba nem dolgozik, azt ön szavára, és a' D. Schedel F.ére elhiszem; azonban ha ez csakugyan „a' publicum' mystificatiója“ (ámbár a' publicum nem Poinsinet, hogy minden haszontalanságot, bár akárki tollából eredjen is az, egyszerre vaktában elhigyjen); mineku[illegible]nna ők D. Balogh Pálra nézve épen illy hibat követének el, magok részére elégtételt nem követelhetnek, annyival is inkább, mivel mint D. Schedel F. igen bölcsen megjegyzé, az illy ráfogások „most literaturánkban napi renden vannak.“ Vivat!

Szalabéri.

VIII. Kötet Foglalata.

I. Értekezések.

1) Kállay Ferencz. Az Ángol Leslie és Drummond familiák' magyar származásokról, 's az elsőnek Balkány praedikátumáról. 3. lap.

2) Perlaky S. Herder' jegyzetei: mi által terjed valamelly nyelv állandó hatással. 22. lap.

3) ***. A' trágyázásról. 27. lap.

4) Gorove László. Egy a' Bolgárok' történeteihez tartozó oklevél. 34. lap.

5) Szelle Benjámin. Értekezés a' tűzről és annak természetéről. 45. lap.

II. Literatura.

A) Hazai Literatura.

Czech János' magyar t. társ. rendes tagja' hivatalos véleménye, a' magyar tud. társaság VI-dik nagy gyűlése által tett historiai kérdésre beküldött pályaíratokról. 52. lap.

B) Külföldi Literatura.

Könyvesmértetés.

A' szólamról és beszédről. (*Folytatása a' VII-dik Kötetnek*). 86. lap.

Különbféle.

(Koszorú az 1838-dik eszt. VIII-dik Kötethez egy ív.)

Azon Tudós Férjfiak, kik e' Tudományos Gyűjteményt alkalmas munkájikkal elősegítik,

tőlünk mindenik nyomtatott ivnyitól négy forinttal tiszteltetnek-meg ezüst pénzben,

csak arra kérjük a' Tudós Irókat, hogy a' beküldendő munkák közhasznu tárgyat foglaljanak magokban, tökéletesen kidolgoztassanak 's tisztán, csínosan és hibátlanul leirassanak; bizodalmasan kérvén egyszer'smind a' T. T. Irókat, hogy Munkájikat *egyenesen hozzánk Alólirtakhoz* utasítani méltóztassanak.

E' Gyűjteményből minden hónap végével egy 8—9 ivnyi Kötet, jelenlévő formában, és boritékban adatik ki, mellyre itt helyben, vagy alkalmatosság által elvitetve 5 fl. 36 kr.; postán elküldetéssel pedig 7 fl. 12 kr. pengő pénzben az Előfizetés.

Pesten, Julius 1838.

Petrózai Trattner J. M.
és
Károlyi István m. k.
A' Tudományos Gyűjtemény'
Tulajdonosai 's Kiadóji.

PESTEN,

PETRÓZAI TRATTNER J. M. ÉS KÁROLYI I.
TULAJDONA, ÚRI UTSZA 612.

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY 1838.

22dik esztendei folyamat.

IXdik

VAGY SEPTEMBERI KÖTET.

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY

1838.

IX^dik KÖTET

22dik esztendei

Folyamat.

A PÁPAI EV. REFORM. FŐISKOLA KÖNYVTÁRA

A' Cs. és Apost. Királyi Felség kegyelmes engedelmével.

Pesten,

Trattner-Károlyi tulajdona,
uri utcza 612d. szám alatt.

I. Értekezések.

1.

Az újabb bölcselkedés' főtüneményeiről.

Bevezetés.

1. §. Ha az ember képzetlen szellemerők helyett a' világba képzett szellemerőkkel lép, létét érezni, a' világot szemlélni, egyszerre tiszta eszmélettel serken fel: szűntelen émnék vágya, nyomozni: „Mi a' világ? oka, természete, czélja? Mi az ember' viszonya a' világhoz? jelen és jövendő rendeltetése?“ Keblét mindennél jobban emelné: „Van isten! A' világ a' mindenható ész', bölcseség' 's jóság' kormánya által áll. A' legfőbb szellem által mozdul az anyag, él az állat és ember. Az ész', bölcseség' 's jóság' ezen szelleme mindenütt uralkodik. Van gondviselés! Az isten élő isten. Legfőbb élet, mellyből minden élet, de minden rend és egység is származnak, mert a' legfőbb élet észteljes és szabad, 's az isteni szabadság' müve nem lehet egyéb, mint a' rend és egység által szövetkezett teremtés' öszhangja. Az általány (absoluta) szabadság' fogalma feltételezi elve, oka lenni önmagának, miként minden müveinek át meg át. Azért egyedül az isten bir általány szabadsággal, mert önmagának, miként minden müveinek elve, oka,

miként az egyesben, úgy az egészben; tehát nem egy az egyes, hanem egy az egész végett, örök-től örökké minden mindenben. Az élő isten mindenütt egyiránt létez! Jelen a' *természetben*, melly a' valónak összesége, miként azt az érzék felfogja 's az ész képzeli. Jelen a' *világban*, melly a' végesnek való egyesülete a' végtelennel, vagy egysége az ész' és természetnek. Szóval, az isten, ki által mindennek, a' mi létez, címe az ész, bölcseség, jóság, mind ez önmaga; hatása végtelen, hatása 's lénye egy. Az ember imádhatja őt lélekben és igazságban, de róla hasonlatot adni képtelen."

„Az ész' lénye szabadság, 's ezáltal megszűnik müve lenni az időnek, vagy teremtménye az ideinek. Eszének szabadsága által lesz az ember egyén (individuum), kivánja jogát a' természettől, ösmeri kötelességét. Az erényre az isten tanítja a' lélekösmeret által. Az ember az isten' képmása. Épen ezért szent előtte a' jó, szent a' sziv, melly a' jót gyümölcsözteti, miként a' rossz szív, iszony. Hogy az ész nem képes fonákságra, azért a' szemrevetés kezeskedik, melly minden gonoszságot kisér, az utálat, mellyet a' jobb sziv iránta örökké érez, a' szeretetlenség, melly veszni hagyja. Általány tökéllyel mindazáltal nem birunk; testi, lelki, szellemi munkásságunk véges, határzott, feltétes. Az észlényt természeti sajátosságának hiánya alázattal tölti el az isten iránt, 's maga az ész, mellyből ezen alázat előkel. Nem tétováz, mert tudja, hogy az elv nem rossz, hanem csak az elvtőli elszakadás, 's azért magasítja őt hitében a' remény és szeretet. A' dolgok' világegységét feltalálhatni, nem keres szükségszerint eget; a' föld is világ, a' vizcsepp, a' füszál, az ész. Ez utolsó végessége neki csak hiány, csak rejtezett teljesség' nyilatkozata, 's látja, hogy a' mindenség is ezen hiány, ezen rejtezett teljesség' nyilatkozata által áll. Szel-

leme méltósággal vizsgálja, miként támadhat a' porból élet, miként szakadhat szét, miként ujulhat meg a' termesztés' láncza, a' dolgok' minden körében miként lehet nemesülés, képezhet a föld élő lényeket. Mindenütt 's mindenben nemeslelküleg ítél, a' dolgok' összefüggését 's tüneményeit szerényen nyomozza, 's nem merészel éltök' forrásából meríteni botorul; mert érzi, hogy az ember ember, 's kezdet és vég istennél! Munkáját magas szivvel folytatja, erkölcsiségéhez bölcseséget buzong kapcsolni, mert a' világot bölcseség kormányozza, 's hol az erő, melly a' bölcseségnek ellenállhat? Az élénk bizodalom eszének teljereje iránt, mint hit és remény, mellyek a' szeretteten alapulnak, állapodik meg. Hamvad ezen szeretet' szikrája szive' mélyében, szereti az istent ösmeretlen is; szereti azt, ki hozzá hasonló, az embert, a' természetet. De csak az időben szeret, miként élte az időben van. Tudja, hogy a' világon át életre, mindig teljesb életre az istenben, a' szellemnek mindig hatalmasabb erejére a' természetben, csak egy út, az erény, vezérel. Hite az erőt fejtőzteti, mellyre szemléletének támaszkodnia kell, 's hogy azt birandja, maga a' hit' tartalma. Reményében szakadatlan halad, de teljtökélyét nem a' végességben várja, szelleme fel a' legfőbb szellemhez emelkedik, 's már itt alant úgy él, mintha ott élne, hova, lénye szerint, meghivatott. A' halhatlans-got az észteljes szellem' végtelen előéletének vallja; érzi a' szövetséget az isten és ember közt, érzi azt öröknek. Halhatlan fog élni, ha soha nem hiszi is halhatlanságát; de tudja, érzi, tapasztalja, hogy önmagát veszíti el, hányszor azon hit keblében ingadoz, vagy megnémul."

2. §. A' született ember' szellemerői lassan fejledeznek. Kora érdeklik összes lényét a' nevelés, példák, vélemények. A' világ' szinjátékával,

léte' érzetével, úgy szólván, csak álmodozva jó eszméletre. Sejdítlen megszokás, szenvedőleg támadt hit gyarlítja amaz érintett kérdések' 's gondolatok' ingerét, sokszor teljes gondolatlansággá változtatja. „Nunc autem simul atque editi in lucem et suscepti sumus — mondja Cicero *Tusc.* III, 1. 2. — in omni continuo pravitate et in summa opinionum perversitate versamur, ut poene cum lacte nutricis errorem suxisse videamur. Cum vero parentibus redditi, tum magistris traditi sumus, tum ita variis imbuimur erroribus, ut vanitati veritas, et opinioni confirmatae ipsa natura cedat.“ Ki mind e' mellett ébren van, a' lélek' belső nyugtalansága, valamelly érzett érdek által ösztönöztetve mégis gondolkozik, az *bölcselkedési szellemmel* bir. Ki a' tehetségekben részes, mellyeket a' gondolkozás' ezen neme megkiván, annak *bölcselkedési esze* van. Bölcselkedési ész bölcselkedési szellemtől lelkesítve, *bölcselkedési lángész.* A' bölcselkedési szellem nagyobb, ha önmagában émik, mintha kivülről ébresztetik fel; a' bölcselkedési ész jelesb, ha azt a' természet, mintha a' müvészet fejtőztette. Ki bölcselkedési szellemet bölcselkedési ész nélkül bir, nem bölcselkedő. Ha a' tehetetlenség: tiszta, világos fogalmakat alakítani, megromlott izlés vagy külső viszonyok által vonzalom lesz: zavart, homályos fogalmakat alakítani, bölcselkedő helyett *ábrándor* képződik.

3. §. A' már érintett nagy kérdések a' világról, 's az ember' viszonyáról a' világhoz, a' gondolkozás' első és legnyomosb tárgya. Az embernek minden ösmeretei, tartalmuk szerint, vagy az őt környező külvilág' és a' dolgoknak, mint saját belső viszonyainak, tehát az adottnak szemléletéből, a' *tapasztalásból* vannak merítve — tapasztalásösmeretek, ösmeretek a' posteriori (utódról) — vagy tapasztalástól nem függve egyedül és kire-

kesztőleg azon törvényeken alapulnak, mellyek az ember' szellemi munkásságának, az *értelemnek* és *észnek* szolgálnak eredetileg elvül — észösmeretek, ösmeretek a' priori (előről) — jóllehet ama törvényekre először szemléletünk figyelmeztet. Ezek vagy fogalmak által, mellyek képekben terjeszthetők elő, a' fogalmak' szerkesztése által felelnek meg feladásuknak, vagy tiszta, azaz, képekben elő nem terjeszthető fogalmak által. Az elsőbb nemüek' ösmerete *mértan*, ezeké *bölcselkedés*. Igy a' bölcselkedés, mint észösmeret, mindent, mi a' tapasztalásból van merítve, kirekeszt. Minden tapasztaláshoz azonban és szemlélethez az eszmélet csatlakozik, hogy egyedül csak az egyest érdekelheti, hogy mind ez egyes dolgok egymáshoz olly viszonyban állnak, mint ok és hatás, egymást feltételezik 's szakadatlan változnak. Amaz észösmeretek tehát a' *magában egyetemire*, a' *feltétlenre*, az *általányra* (das Absolute) viszonylanak, azaz, arra, mi minden egyes, egymásközt feltétes és változó tüneményeknek elvül szolgál. Ösmerjük péld., lelkünk' tehetségeit tüneményei, igy a' tapasztalás által; szintúgy a' tapasztalás által ösmerjük a' külső természet' tüneményeit is szabályszerüségökben; az mindazáltal, mi az egyes, egymásközt feltétes és változó tüneményeknek elvül szolgál, 's rájok viszonylik, mint az állomány (substantia) saját hozzálmányira (accidentia), nem fordul maga a' tapasztalásban elő, ezt kinyomozhatni csak az ész reménylheti; és kinyomozása, tehát az egyeteminek, feltétlennek, szükségszerintinek, szóval, az önmagában állónak, az *általánynak* kinyomozása a' tárgy, mellyel a' bölcselkedés foglalkozik. De mivel az egyetemi, feltétlen és önmagában álló soha nem lehet egyedül magában és magából tárgya a' szemlélet' és tapasztalásösmeretnek, azt az ész csak akkor következtetheti magából, ha alap-

elvül saját, eredeti törvényeit, összes szellemi létegét teszi fel, 's igy az általányt csak a' szerint, mit ama' törvények és szellemi létege kivánnak, törekszik megalapítani. Mivel amaz általány a' szellemi munkásságnak, mint alapelvének, eredeti, öröklött törvényein alapul: az általánynak, mint valamelly tárgylagosnak (objectivum) ösmerete összeesik az eredeti, szellemi természet' ösmeretével, e' szerint valamelly személylegessel (subjectivum), 's igy a' bölcselkedés —mert az általány' ösmerete az ész' ösmerete által lehetséges —nem egyéb, mint az ész' eredeti törvényei' 's alapelveinek rendszere. Az általány tehát az ész által mi szükségszerint gondolt, mellynek kinyomozása után az embernek törekednie kell, 's a' bölcselkedés eszmény (Ideal), mellyhez közelíthetünk, de tökélyesen soha el nem érhetjük.

Az általány, azaz, a' feltétlen, az egyetemi és szükségszerinti, részint alapelve ösmeretünknek a' dolgok létéről, vagy a' dolgokról, mennyiben léteznek, részint legfőbb, egyetemi és feltétlen szabálya minden cselekvénynek, vagy annak mit teljesíteni kell, miként a' szellemi munkásság' eredeti törvényei a' dolgok' létére, vagy a' teljesítendőre a' cselekvényben, viszonylanak. Azért a' bölcselkedést két rész képezi, az *észleges* (theoretica), melly annak szemléletét és kinyomozását irányozza, a' mi létez, 's a' *tettleges* (practica), melly az emberi cselekvényeknek a' legfőbb alapelveket állítjafel. Az észleges bölcselkedés' sajátlagos részei az emberi ösmerőtehetségnek, vagy az ész' eredeti öröklött törvényei' és alapelveinek oknyomozó (pragmatica) története — az *oktan* (Logica); és a' tan az általányról — az *érzéktúlitan* (Metaphysica). Az ember a' világ' 's igy a' földi élet' czéljául a' boldogságot tevén fel, akár következtesse ezen feltétet az

érzéktúlitan' bizonyaiból, vagy ösmerje azt ágazatilag (dogmatice) igaznak, vagy állítsa tettleg szükségszerintinek, a' földi élet' viszonyait négy szempontból lehet tekinteni, mellyek a' tettleges bölcselkedés' szintannyi részeit — adják. Ezek az *országlattan* (Politica), az *erkölcsbölcselkedés* (Philosophia moralis), a' *neveléstan* (Paedagogia), az *ízléstan* (Aesthetica).

4. §. Mivel a' tárgy, mellyre a' bölcselkedés, mint tartalmára viszonylik, lénye szerint, végtelen és határtalan, mig a' józan és eszmélletes emberszellem, melly avval foglalkozik, szinte lénye szerint, véges és határzott, nyilvános, hogy emberi egyén a' bölcselkedést, mint tudományt, tökélyesen meg nem alapíthatja, megalapításával csak próbát tehet. Ezen próbák az egyes bölcseletekben (philosophema) tűnnek fel. De épen azáltal, hogy az egyes bölcseletek próbák, a' bölcselkedésnek, mint tudománynak, megalapítása szakadatlan előhaladást feltételez. Azért számtalan bölcseletek vannak, 's azok a' bölcselkedés' következetes tüneményei. Illyek:

a) A' *tapasztalódiság* (empirismus), melly minden észleget elhárít, egyedül a' tapasztalásra támaszkodik, 's igaz ösmeretet csak ezáltal keres. Az út azonban, mellyen a' tapasztalnok igaz ösmerethez halad, felette hosszadalmas, 's az esetek és példák teljes életünkben sokkal kevesebbek, a' viszályok és körülmények sokkal változóbbak, mintsem hogy azokból és szerintök elveket, rendszereket képezhetnők; továbbad nem eléggé bíztos, mert a' legterjedtebb tapasztalásu ember is olly viszonyokba jöhet, mellyekben ha szilárd, megalapított észleghez nem simul, könnyen megütközhetik, magát bennök csak bajjal találhatja fel. Azért a' tapasztalás és tettleg (praxis) szükségszerint észleggel egyesítendő.

b) Az *alakzat* (formalismus). Ez a' tapasztalás' ösmereteit korlátokba zárja 's bizonyos, meghatárzott küljelekhez, péld., az oskolák' megszokta feltételeihez, szólás- és irásmódjukhoz konokul ragaszkodik. A' szabályszerü alakzat mindig érdemlett helyén van, de ha azt az alakzó túlviszi, kárhozatos.

c) Az *anyaglás* (materialismus), melly minden szellemi állományt tagad 's egyedül a' testit vítatja. Az újabbak közt Spinóza csak egyetlen állományt ótalmaz, 's igy az ember' lelkét testinek állítani, minden más szellemeket tagadni kénytelenül. Sokszor a' tan is anyaglásnak neveztetik, melly a' természettestek' hatásait egyedül az anyag' tulajdonaiból, millyek péld., a' nagyság, alak, súly, rugalom, elegység, következteti, 's igy a' lelket kivéve, egyéb szellemi elvet el nem ösmer. Illy tan azonban csak az úgynevezte *műszerség* (mechanismus) lehet. Meghasonlanak az *egyetemi* és *lélektani* (psychologus) anyaglók. Azok minden egyszerü dolgokat tagadnak, 's azért a' végtelen eloszthatóságot pártolják; emezek csak a' lelkeket vallják anyagi vagy testi állományoknak.

d) Az *észlényezet* (spiritualismus), melly az emberi lelket tiszta-szellemi vagy általány és anyagtalan lénynek vítatja, 's azért anyagtalanságnak is neveztetik.

e) Az *ágazatosság* (dogmatismus). Ez hallgatva vagy világosan csak egy elvet ótalmaz, minden valódi okmutatás nélkül csak arra épít, abból következtet 's a' szerint bölcselkedik. Az ágazatosság igen szabályszerü lehet, az egyesben igaz is; de általában örökké értéktelen.

f) A' *kétesdiség* (scepticismus) — *σκέπτεσθαι*, elmélkedni, kételkedni — melly sem nem állít, sem nem igenel, sem nem tagad. Eltökélés: ma-

gától minden emberi eszmét párthüség nélkül visszaigazítani, a' hit valószinübb örvei mellett is rendíthetlen önállóságban — αταραξια — megmaradni, következőleg a' világ' talányát békével szemlélni 's róla minden érzéktúli vizsgálatokkal felhagyni. Különben institutio ζητητικὴ — ζητεῖν — mert a' kétesdiek ezelőtt mindig kérdeztek; απορητικὴ — απορεῖν — mert mindig kételkedtek; ἐφεκτικὴ — επεχεῖν — mert hallgattak és soha valamit meghatározni nem akartak; pyrrhonismus, Pyrrhotól, ki mindent kételt. A' kétesdiség kétféle: *Egyetemi*, ha mindenben kételkedik; *külön*, ha csak némelly dolgokat kétel. Ez ismét *istentanos*, ha az isteni dolgokban kételkedik; *bölcselkedési*, ha a' bölcselkedés' elvét rontja le 's vítatja, hogy az ész homályos lévén, igazi bölcselkedési elv megalapíthatlan Lehet végtére *természeti* is, ha a' természeti dolgok' bizonyosságában kételkedik; 's *erkölcsi*, ha az ember' legfőbb boldogságát csak επoχῆ-be helyezi, 's a' nemes és nemtelen közt semmi különbséget meg nem enged. Kételkedhetik valaki még *őszintén* (directe), ha a' dolgok' létét csak általában állítja; vagy *nemőszintén* (indirecte), ha olly elvet alkot, mellyből a' kétesdiség szükségszerint keletkezik, péld, ha állítja, hogy az érzékek elcsábítanak. Az arányban az ágazatossághoz sokszor *birálati* is. A' kétesdiség, mindig megczáfolhatlan, épen mert nem állít, nem igenel, nem tagad, 's igy semmit nem foglal, melly egyéb feltéttel ellenkezetbe jöhetne; mert az emberi ösmeret' első elveiben, mellyek szerint megczáfolható volna, nem bízik; végtére, mert kétségeiben nem számol közdivatra.

g) Az *észhivatkozás* (rationalismus), mellynek minden bölcselkedési vizsgálatokban, itéletek-, bizonyok- 's következtetésekben egyetlen kalaúza az ész. Az észhivatkozó méltán nem ösmer szebb

alaptétet, mint Scaliger' ezen mondását: „Ratione nihil majus; namque anima est animae.“

h) Az *eszmérés* (idealismus), melly az anyagi állomány' megfoghatlanságából, nem különben a' képzeletekből, mellyeket az anyag' alaptulajdonairól származtatunk, azt mutatja meg, hogy a' szellemeken kivül, mellyekben ezen képzeletek vannak, valamelly nem szellemi vagy anyagi épen nem létez; 's igy ezen képzeletek vagy képzelőerőnk' csupa szüleményei, vagy azok bennünk egy végtelen szellem' hatása által ébresztetnek.

i) A' *valódiság* (realismus), melly mind azt, a' mi létez, csupa anyagnak, szernek tekinti — eredetinek, mellyből az eszmést származtatja: Elve: „Reale prius, ideale posterius.“

k) A' *névvalódiság* (nominalismus), melly szerint a' nemnek fogalmai nem egyéb, mint csak nevezetei a' dolgoknak.

l) A' *kettősdiség* (dualismus). Ez az anyaglást, mennyiben a' testi tüneményeket magyarázza, változás nélkül meghagyja; következőleg az anyagvilág' igazi egységéül végtelen elosztható parányokat ösmer el, mellyeknek terjedelmet tulajdonít, az ettől származó sajátságokat pedig, millyek a' szin, hideg, meleg, édesség 'stb. személlyeges tulajdonoknak tekinti 's igy a' világot kétszerü lénynemekből alkotja össze, mellyek egymással szembetünő ellenkezetben vannak.

m) A' *világistenlet* (pantheismus), melly το πᾶν, az egészet, vagy a' világot, az istent és természetet vagy a' világot egynek tekinti, melly szerint a' világ az isten, az isten és a' világ egy; különben *eleáti rendszernek* neveztetik, mert azt az eleáti oskolában már Xenophanes kezdte; de mivel az újabb időkben főleg Spinozában lelt pártolót, *spinocismusnak* is. A' világistenlet eszmés, ha közvetlenül az eszméletből kelt elő, mellyet az emberszellem, gondolkozása 's lényének egységéből

átvitt a' külvilágra, és pedig a' külvilág' viszonya szerint vitt át, mellyben léte elégséges okával áll; *valódi*, ha a' természet' szemléletéből eredt; végtére *alaki*, mennyiben nem eszméletlen támadt az emberszellemben, mint inkább általa eszmélettel alapittatott meg. A' keleti és görög bölcselkedés' világistenlete valódi;. Spinozánál eszmés-alaki; Schellingnél csupa eszmés.

5. §. A' régiek a' bölcselkedést mindenütt fensőbb szempontból tekinték, 's azt, mint a' legméltobb adományt, közvetlen az istenektől származtatták, miként Aristoteles *περι κοσμου* mondja: *πολλάκις μὲν ἐμοί γε θεῖον τι καὶ δαιμόνιον ὄντως χρῆμα ἡ φιλοσοφία ἔδοξεν εἶναι*; és Cicero *Tusc. II.* 26. Philosophia vero, omnium mater artium, quid est aliud, nisi ut Plato ait, (*Timaeus* 388. *l.* 9. *köt. bipont. kiad.*) donum, ut ego, inventum deorum? Haec nos primum ad illorum cultum, deinde ad ius hominum, quod situm est in generis humani societate, tum ad modestiam magnitudinemque animi erudivit; eademque ab animo, tamquam ab oculis, caliginem dispulit, ut omnia supera, infera, prima, ultima, media videremus," mivel összehasonlítható 15 *ad divers. ep.* 4. §. 42. *de universo c.* 14. *de legg.* 122. *Academ.* 1, 2. Kérdezzük a' régi bölcselkedés' történetét, úgy leljük, hogy a' régkor minden bölcselkedési vizsgálatokban nem csak az értelmet tartá meg az igaz és alaposság iránt tisztán, miért a' sophistáknak vagy bölcselőknek minden külszineskedésök mellett is lehetetlen vala boldogulniok, hanem hatása egyszersmind az ember- és országüdvre mutatkozott nyilvánosan; és nem csuda, ha a' bölcselkedés' ezen jótékony hatása az erkölcsökre és vallási képzeletre a' régieknél feltünőbb, mint nálunk, holott a' különben szellemileg nagy, de a' legszentebb kérdésekről még aggodalmas kétségekben álló régkor

sokkal inkább elkorcsulhatott volna, ha a' bölcselkedés' hatása az életre, ennek erkölcsi, vallási és polgári viszonyaira olly üdvösnek nem mutatkozik. És épen ez, mire Plato czéloz, ha az országokat bölcselkedők által óhajtja igazgattatni. Mert valamint Cicero *Tusc. III.*, 3. mondja: „Est profecto animi medicina philosophia: cujus auxilium non, ut in corporis morbis, petendum est foris valamint Seneca *epist.*. 15. „Si philosopharis; bene est, valere enim hoc demum est," úgy Plato a' tiszta és felvilágosult lélekről gondolja, hogy a' bölcselkedőt mások felett alkalmasnak képezi, a' világ' legnagyobb ügyét, az országlást, józanul vinni.

6. §. De ha ez igy van, annál botránkozatosb, midőn mondásokra lelünk, milly Enniusé, kinél Neoptolemus a' régkorban imez igen elhirült szavakat ejti: „philosophandum est paucis, nam omnino haud placet" (Gell. *Noct. Att.*. 5, 15) — gondolkozásmód, mellyben kortársaink közt is nem kevesen osztakoznak. Cicero, ki azt a' *tusculanumi* vizsgálatokban *II*, 1. idézi, kereken ellenmond, 's az okot hozza fel: Difficile est enim, in philosophia pauca esse ei nota, cui non sint aut pleraque, aut omnia, nam nec pauca nisi e multis eligi possunt; nec, qui pauca perceperit, non idem reliqua eodem studio persequetur." És mint verulámi Baco olly igázán: „Philosophia obiter libata a Deo abducit, penitus hausta ad eundem reducit" úgy volna nagyobb kiterjedésben állítható, hogy minden tévelyek és ártalmak, mellyekkel a' bölcselkedés vádoltatik, egyedül felületes és sekély ösmeretén alapulnak. Mert igazságai az okos alkalmazhatásra részint mély behatást feltételeznek, részint összefüggésben állnak, hogy a' ki egyik tan' viszonyát a' másikhoz nem ösmeri, szükségszerint magát a' tant is félre érti; továbbad a' bölcselkedé-

si gondolkozás' kifejlése és haladása az embernem' történetében olly kitünő szempont, hogy annak történeti ösmerete nélkül, miként fogá fel és védelmezé az emberszellem az igazságot minden időszakokban, lehetetlen az egykor felállított szemléleteket világosan megérteni; végtére, ha ezen tudomány' értéke különösen abban áll, hogy a' szellemnek mintegy szemét minden ösmeretre, a' gondolkozásra magában, az életre a' szellemben fogékonyabbá, és az ember' szivét életre az istenben, mint a' legfensőbb szellemben, minden földi csekélykedések' elmellőztével, hajlóbbá képezi: illy szent beavatáshoz csak az juthat, ki legfensőbb és legmélyebb igazságait, nehezebb ösmereteit és rejtettebb felvilágosításait valólag eszmélte, vagy eszmélni képes. Mert méltán ἐν βύθῳ ἀ ἀλαθεία. Legyen azért bármilly igaz, mit Cicero *de div.* 2, 28. érint. „Sed nescio quomodo, nihil tam absurde dici potest, quod non dicatur ab aliquo philosophorum," más részről az is igaz, hogy az út az igazsághoz az embernek többször csak eltévedés után nyilik, hogy az igazság örök erővel bir, melly a' tévelyeket diadalmasan legyőzi, hogy tehát az emberi gondolkozás' perpetuitásában az igazságtól minden igazságtalanság és tévély szerencsésen le van győzve, vagy mind inkább legyőzetik.

7. §. Jóllehet a' szónak bölcselkedni és bölcselkedés φιλοσοφεῖν και φιλοσοφία, népszerübb használatát meg kell engednünk, mellyben jelent: viszszatekintettel bizonyos, meghatározott elvekre következetesen összefüggő gondolatokat előadni, mellyek sem a' látszaton, és szilárdtalan, szempillanati ötleten nem alapulnak, sem nem szállékony, ingó, bontakozott állítmányok, de ezért jogot legmélyebb kinyomozáshoz és visszaidézéshez minden gondolható' végegységéhez, a' dolgok' alapelemeihez 's az ösmeret' végelveihez még sem tarta-

nak: minden illy észszerinti gondolkozást épen nem nevezhetünk bölcselkedésnek, hanem az általánosb nyelvszokást egyetemileg, 's a' közéletre elősmerve, magának a' fogalomnak szorosb határt kell vonnunk, mellyben a' tudománynak értéke bíztositttatik; véljük, hogy az igazi bölcselkedés' lénye épen azon kigunyolt, ollyaktól, kik Plato' Timaeusában Gorgiussal és Ennius' Neoptolemusával tartanak, megtámadt szemlélődés (speculatio), azaz, a' szellem azon elvontsága (abstractio), melly a' mulékony' tüneményitől, a' rideg érzékekhez közelíthetőtől, a' merő tapasztalatban adottól eltérve, a' közvetlen szellemi szemléletek szerint halad, szem előtt az érzékfeletti lényest, melly minden tüneményeknek lételve, a' magától, magában és maga által és az örökké egyiránt létezőt, mindent feltételezőt tartja, szóval, melly a' tiszta gondolatban él, azaz, általa hat, munkál, cselekszik, miként Plato is e' tekintetben épen az igen emlékezetes különbséget állítja fel, és mindenütt szigorúan követi, a' δόξα vagy szintúgy ψευδὴς δόξα közt, az ἀληθὴς vagy ορθὴδόξα, és végtére az ἐπιςήμη közt, az elsőtől minden tudományos értéket elitél, a' másikat, mint némilegest, méltányolja, de neki mégis csak feltétes és történetes sükert tulajdonít, az az utolsót pedig, mint a' tudományt, mint az igazi bölcselkedést rajzolja. A' δόξα tudniillik képzelet, mellyet magunknak valamiről vagy merő látszat szerint minden ok nélkül, vagy nem világosan meggondolt, annál kevésbbé irányzottan megösmert okból teremtünk; az első esetben többnyire hamis, a' másodikban gyakran az igazsághoz közelítő. Ellenében az ἐπιςήμι áll, vagy a' tudat valamelly dolog' végelveinek és egyetemi összefüggésének ösmeretéből. L. erről a' részletes helyeket Plat. *Theaet.* 190. *l. kk. Sophist.* 263. *l. A. kk.*

Sympos. 200. *l. A. Phileb.* 37. *l. kk. Republ. V*, 477, *A. és VI.* 505. *C.*

8. §. Azonban épen ama' szemlélődés, miként a' szellem' legfőbb központolását megkivánja, a' legterhesb és legfárasztóbb úton halad, hosszu zártétek' és nagy összelgetések' (combinatio) leghivebb szerkesztésével a' gondolkozás' legsulyosb folytatását; végtére a' lélek' íhlelt felemelkedését az érzéktúli' és láthatlan' országába feltételezi, — épen ezen szemlélődés, mondjuk, melly az avatlannak részint az emberi természet' renyhesége, részint az ügyesség' és tehetségek' hiánya miatt gyűlöletes, 's azért a' sajátos bölcselkedőket a' világ előtt gyakran majd az egyoldalu különczökkel, majd a' szédelgő ábrándorokkal helyezi egy karba. Holott épen ezen szemlélődés, melly a' bölcselkedést, midőn a' tárgyakon, a' merő tapasztalat' szük és érzéki körén túlemel, midőn minden dolgoknak látható tüneményeiken kivül belső megalapulást, igy a' külön tudományokban az ösmeret' minden egyes tárgyainak fensőbb összefüggést, a' külső észrevéten kivül visszaidézés által lényökre lételvet, bennök rejtezett örök szükségszerintiséget 's valódilag belső szellemi nyomosságot ád, épen ezen szemlélődés, melly a' bölcselkedést sajátkép egyetlen tudománnyá képezi, 's bátran állítható, hogy minden tudományban az igazi, tudományos, mi önállóságát bíztosítja, azon rész, melly bölcselkedési elemét foglalja, 's minden egyes ösmeret csak öszszefüggésében a' bölcselkedéssel áll. Ezt érti Aristoteles, midőn *Metaph. IV.* 2. 3. *és Phys.* I, 2. az állítmányt vítatja: *ἔςι τοῦ φιλοβοφόυ περὶ παντων δύναβθαι θεώρεῖν.* Mennyiben tudniillik a' bölcselkedés az örök, az örökké egy és örökké ugyan azon szellem' kormányát, mint a' lételvet, mint a' magyarázat-okot, mint a' szükségszerintiséget min-

Református Egyházte

den tüneményekben oknyomozza; mennyiben továbbad a' dolgokban és tüneményekben nem az érzékileg tapasztalhatót, az ezernyi változó alakokban nyilványlót, hanem a' fensőbb egységgel járó, a' rideg érzékeknek nem mutatkozó belső természetet tekinti: minden, mind a' szellemi, mind a' testi tárgyát képezi vizsgálatának, 's valami csak annyiban létezhet, mennyiben minden dolog' természetében és alapjában a' valódilag létezőt és az örök szükségszerintiséget kivíja, megmutatja. Azért hasonlítá Plato a' többi egyes tudományokat mint a' mértant, a' csillagászatot 'stb. vadászokkal össze, kik abból a' mi már megvan, a' mi már készen áll, fognak be, használni mindazáltal nem értik, használatát előbb a' bölcselkedésnek kell visszaidézés által a' bennök örökké létezőre, létök' belső szükségszerintiségére bebizonyítani, és azért is az neki az igazi tudomány, mellyben a' cselekvés összeesik a' tudattal, mire az, a' mit cselekszik, használ L. *Euthyd.* 290. *l. B.* és 288. *l. D.*

9. §. Valamint Platonak a' bölcselkedés az egyetemi és szükségszerintinek, sőt a' feltétlennek tudománya, nem különben a' dolgok összefüggése' és lényének, sőt a' láthatlannak, ki egymaga bir élettel, igazi élettel (L. *Theaetetost. és Republ. V. és VI. de leg. III. Soph.* 253. *l. D. Timaeos.* 27. *l. D.* 29. *D.* (hol 37. *l. E.* τῇ δὲ (αἰδίῳ οὐσία) τὸ ἔξι μόνον κατὰ τὸν ἀληθῆ λόγον προσήκει), tudománya, és az Aristotelesnek hasonlólag a' tudomány a' tudat végett, ösmeret a' végelvekből (*Physica II*, 3. *Met. I*, 2.): úgy kell az igazi bölcseséget keresőnek kettőt megkülönböztetni, a' valódit (reale) vagy a' dolgok' külső ösmeretét, a' *tapasztalékos tudatot*, és az eszmést (ideale) vagy a' belső ösmeretet a' dolgok' lényéről, elvök és összefüggésökről, a' *bölcselkedési tudatot.* Egyiket a' másik

felett elmulasztani, egyoldaluságot nemz és eltévedést az igazságtól, melly minden tudományos vizsgálatban a' legfőbb feltét. Ki külső tapasztalat és külső felfogás által egyedül a' dolgok' létét törekszik tudni 's emlékezetében összefoglalni, az számos ösmeretek' és mindennemü különségek' holt kincsét hordozza, mellyet sem önmaga, sem más valaki nem használhat sükerrel, mert tudat még nem értelem. Nem különben, ki a' különségek' vizsgálata, valódi ösmeretek' gyüjtése és gondolkozásának alkalmazása nélkül a' tapasztalékos világra, teljesen az eszmésnek hódol, üres elvontságukban tévelyeg és szemléletekben ábrándozik, 's a' dologra csaknem több szavakkal, mint dolgokkal a' szavakra bir, nem egyéb, mint haszontalan játékot üz, a' fogalmakat mindenütt világosan megösmert tárgyak nélkül hagyja, tele üres szavalatokkal, kérkedőhöz hasonló, kinek a' kihírlelt kamathoz a' tőke hibázik. Valamint a' szellem, az irásként, az alaktalan anyagot élesztendő és alakítandó a' víz' szinén leng, de alaktalanul és élettelen hagyja, mi ezen anyaghoz nem tartozik: úgy leng élesztőleg és alakítólag szellemet adva és az eszmélethez igazítva a' bölcselkedés minden egyéb ösmerettárgyak felett, mellyet ki teljesen nem bir, áldásában soha nem részesülhet, 's épen ezért igen méltatlan azon vád, mintha a' bölcselkedés haszontalan gyakorlat, sükertelen foglalkozás volna. Inkább tárgya minden és leginkább a' mindenség, azaz, a' természet, a' szellem, az ember legfőbb és szellemi viszonyaiban, sőt maga az isten és az isteni dolgok. Azért nekünk igen helyesnek látszik felosztása, mellyet az újabb időkben ismét méltányolni kezdenek, 's mellyet a' régieknél különösen Plato állított fel, úgymint: erkölcstan (Ethica), természettan (Physica) és vetélytan (dialectica). Cicero *Academ.* I, 5. ezt imigy adja elő:

„Fuit accepta a Platone philosophandi ratio triplex; una de vita et moribus (ethica), altera de natura et rebus occultis (physica), tertia de disserendo et quid verum, quid falsum, quid rectum in oratione pravumve, quid consentiens sit, quid repugnet judicando (dialectica); *de orat.. I.* 15. Philosophia in tres partes est distributa, in naturae obscuritatem, in disserendi subtilitatem, in vitam atque mores.“ A' természettanról és erkölcstanról magában világos, mit kelljen alattok érteni, miként Cicero Sokratesről épen azért, mivel Sokrates az erkölcsiséget leginkább vítatta, mondá, hogy a' bölcseséget az égből, azaz, a' csillagok' és egyéb természettüneményeknek szemléletéből hozá le a' földre és házakba, azaz, alkalmazá az emberi élet' viszonyaira. Mi azonban a' vetélytant illeti, sokszor révedeztek, mit kelljen alatta érteni. A' mi szokott oktanunkat (Logica) nem, jóllehet az egy részét képezi. Plato *Sophist.* 283. *l B.* és *Phaedr.* 266. *l. B.* mint a' tudományt rajzolja, a' beszédet jól bevégezni, a' dolgok' nemeit egymással összefoglalni és ismét elválasztani, azért neki a' tudomány a' létezőről, az igaziról és önmagával egyenlőről, a' tudomány: melly valamelly dolog' lényét ösmeri és átalában belátással bir a' tudományokba. *De Republ. VII.* 537. *C. Euthydem* 290. *l. C.* tehát a' tudomány, mellynek tárgya mind a' gondolkozás, mind a' lét, mennyiben mind a' kettőt örök határzatok illetik.

10. §. De ha ez a' bölcselkedés' sajátossága és természete, nem állíthatjuk hogy azt tanuljuk, azaz hogy tanjait egyedül emlékezetünkkel foghatjuk fel, hanem miként a' gondolkozást irányozza és ez legfőbb tárgya, szintúgy kell azt mindenkinek magának a' gondolkozás által mintegy teremtenie. Ezáltal nem értjük, hogy abban mindkinek nem volna tanitóra szüksége, miként egyéb tudományokban, ha-

nem hogy a' tanítótól megtanult nem épen utánmondható vagy csak birható is, ha saját vizsgálat, szemlélődés és vetély által tulajdonunkká nem tettük. E' tekintetben igaz, hogy mindenik maga képezi magának bölcselkedését, és senki nem gondolkozik bölcselkedési tárgyakról teljesen úgy, miként a' másik. Azért is a' vádak közt, mellyekkel a' bölcselkedést valaha illették, a' legképtelenebb, melly azt, mivel körében olly különböző és ellenkezetes rendszerek alakulnak, bitag és értéktelen dolognak mondja. A' viszony itt is az, mi a' különböző vallásoknál, mellyek ámbár minden fogalmak közt egy legfőbb fogalomra, az istenre viszonylanak, mégis annak magyarázatában több képzeleteket engednek meg 's kifejtőztek, hogy állíták: minden embernek megvan a' maga saját istene. A' tárgy tudniillik ugyanaz marad, cssk a' képzelet módosittatik a' képzelőben a' képzeltről. Azért mig a' bölcselkedés' tárgya az örök igazság, a' változhatlan, mellynek nincs származata, nincs szűnete, az, miről egymagáról mondható igazán' létez: minden emberi tudat vagy tudomány a' leendőben van, 's bölcseségünk nem annyira ösmeretek' birtoka, mint törekvés utánok. Az örök, a' változhatlan az isten, azért az értelemteljes is csak maga az isten; bölcseség egyedül az istent illeti, emberek a' szeretettel bölcselkedés iránt, *φιλοσοφιαν*, birhatnak. Valamint az emberben minden csak örök változás által támad és enyészik, maradandó benne semmi, kivéve, midőn magát szakadatlan megújítja: úgy tudata vagy tudománya sem szintaz soha, hanem az mindig ujólag születik, mig az isteni egymaga bir örök és igaz állandósággal. Plato *Timaeusában* 37. *l. E.* vitatá: *τῇ δὲ ἀϊδίῳ οὐσίᾳ τὸ ἦσι μόνον κατὰ τὸν ἀληθῆ λόγον προσήκει.* *Republ. V.* 479. *E. Sophist.* 253. *l. D. F. Parmenid.* 134. *l. c. Phaedr.*

287. *l. D.* τὸ μὲν σοφὸν καλεῖν ἐμοιγε μέγα εἶναι δοκεῖ, καὶ θεῷ μόνῳ πρέπειν τὸ δὲ ἢ φιλόσοφον ἢ τοιοῦτόν τι μαλλόντε ἂν αὐτῷ ἁρμόττοι καὶ ἐμμελεστέρως ἔχοι — melly szavak bennünket Lessing' következő igen emlékezetés mondására emlékeztetnek: „Wenn Gott zu mir käme, in der Rechten die Wahrheit, in der Linken den Irrthum und zu mir spräche: Wähle! ich fiele ihm mit Freuden in die Linke und bäte: Grosser Vater, gieb mir den Irrthum, den die Wahrheit ist ja doch nur für dich!"

11. Minden bölcseletnek megvan viszonyos igazsága, külön szempontból mindeniknek lehet igaza; de az általány igazság' birtokában még egy bölcselet sincs, azt még egyik sem vihatta ki. Az ember minden tökélyei mellett is véges és határzott; tehát szellemmunkássága is, valamint következőleg szellemmunkássága' müvei 's szüleményei végesek 's határzottak. Ösmerete' összeegyezéséről a' valóval vagy ösmerete tartalmának valóságával birhat ugyan eszméletet 's valóban bir is, igy ösmerete' igazságáról, azaz, arról általában meggyőződhetik, hogy annak egy lény olly sajátság, és természettel, melly az általa szemlélthez hasonlít, okvetlenül megfelel; de nem bir arról *telj*eszméletet, nem nyerhet *vég*kielégítő bíztosítást, valljon a' lény' sajátossága olly-e, mellyet ő neki tulajdonított. Szelleme sokat felfog, számtalant ért, ezernyit megösmer, mindazt megösmertetni is tudja; mennyiben egyezik egyébiránt a' sok felfogott, a' számtalan értett, az ezernyi megösmert és megösmertetett az általány igazsággal össze, arról nem tud tökélyes világot adni. Sziv-lelke' vonzalma eljuthatni kielégítő igazsághoz, halad; de tévelyek közt halad 's mig értelme fejlik, hibák 's számtalan csalódásoknak van kitéve. Ma épít, holnap ront; mit most igenel, később tagadja; mit egy-

kor állított, azt jelenleg czáfolja, szóval Despreaux-ként:

Mais l'homme sans arrêt, dans sa course insensée,
Voltige incessamment, de pensée en penseé,
Son coeur toujours flottant entre mille embarras,
Ne sait ni ce qu'il veut, ni ce qu'il ne veut pas.
Ce qu'un jour il abhorre, en l'autre il le souhaite.
Voilà l'homme en effet: il va du blanc au noir.
Il condamne au matin ses sentimens du soir.
Importun à tout autre, à soi — même incommode,
Il change à tous momens d' esprit comme de mode;
Il tourne au moindre vent, il tombe au moindre choc.
Aujourd' hui dans un casque, et demain dans un froc.

Ki vítathatná azonban, hogy a' hibák 's csalódások elháríthalanok, minden vigyázatok 's óvakozások az itélésben sükertelenek, a' legtapasztalásubb gondolkozók' minden törekvései ezredek óta hasznavehetlenek volnának 's illyek maradnak is? Szóval, ki lehetne balgatag kétségbe esni az igazságon, jóllehet a' szeretet az igazság iránt minden nemromlott emberszivnek olly természetszerinti, hogy ösmerete' tökélyét mindig jobban nevelni kénytelenül, minden hibák 's csalódások' daczára az igazság iránt szintolly kioltlhatlan vonzalmat érez, mint a' jó és szép iránt? Nem, mondja magában a' vizsgáló igazságbarát, ha tövises is az ösvény az igazság' hajlékához, hozzá elhaladni még sem lehetetlen, kell eszközöknek lenni, mellyek bennünket czélhoz vezérelnek. Ha kérdezzük: „Mi az igazság?“ Nem lehet az egyéb, mint az emberi képzeletek' egyetemi összehangzása és kitünése (ενεργεια, evidentia) *) minden viszonyokban, minden helybeli, idei 's egyéb környülmények közt; 's minden

*) Veritatem ab evidentia separatam vix unquam reperies. Malebranche de inquir. verit. I, 2—3.

adott képzelet' igazságának tanuságát, tehát minden ösmeretét abban keressük, ha tett egybevetés után kitaláljuk, hogy az adott képzelet vagy ösmeret minden több eszméletünkbe ötlő képzeletek — és ösmeretekkel helyesen összehangzik és kitűnik. Magát akkor *bizonyos*nak, ellenkezetét *hamis*nak nevezzük. Áll ez azáltal is, hogy minden, mit az emberek nyomozni, vizsgálni, kémlelni, megfejteni, előterjeszteni, bizonyítani vagy igazolni neveznek, végtére nem egyéb, mint képzeleteik' egybevetése: azok' egyetemi összehangzását és kitünését minél előbb eszmélhetni; sőt hogy minden vita-vételyeknek bizonyos és meghatárzott itéletek- vagy feltételekről, nem egyéb, mint az a' czéljok, mellynek elértével tüstént megszűnnek, ha csak valaki kedvét egyedül a' vita-vetélyeken nem keresi. Mondja bár az elfogult: „non omnia possumus omnes!" az erőt eszméletünk' helybeli, idei, véges és határzott korlátjait jobban 's jobban áttörni, ezen korlátokat ha nem teljesen elemelhetni, tehát magunktól tovább mozdítani, képzeleteink' és ösmereteinknek körét térebbé képezni, szóval tudatunk' mindig derültebb világa után törekedni, nagyobb vagy kissebb mértékben mindenikünk birja. Ha az egyes ember meghal, az eszméletes gondolkozás, a' józan eszmélet, a' ssellemi haladás tart, 's ennek előmozdítóji a' ki nem halt nemzetség. Ha az egyén itt alant sokszor csak mulékony csalképeket szemlél is, az esetek' sebes árjaiban nem lelhet élethorgonyt, az összes emberiség várhatja, hogy az idők' forgásával, mellyben szellemi közbirtoka szakadatlan növekszik, a' hibákat 's csalódásokat mindig jobban 's jobban legyőzendő lesz, az igazságot biztosabban fogja kereshetni, józan és eszméletes szellemét hibátlanabbul, csalhatatlanabbul kifejteni.

12. §. A' bölcselkedés, melly mind ezeket irányozza, nem lehet sem az összes emberiségnek, sem az egyes emberi egyénnek közönbösség. Mert a' fő érdem, mellyel bir, természetünk' egyik nyomos kénytelenségének kielégítése azáltal, hogy az önmagunk' tökéletesítésében van megalapítva. Ezen tökéletesítés, mint természetünk' kénytelensége, senkinek, ki azt nem érzi, be nem bizonyítható; de egyébiránt tartani nem kell, hogy az ügyekezet: szert tehetni a' gondolkozás' és idomoknak összehangzó, kitünő müveltségére valaha eltagadható volna, 's mindenki ne pártolná, mit Schelling mond: „Van bölcselkedési műösztön, miként van egy költészeti.“ *) Ha a' szellem gondolkozásában a' bölcselkedés' útján halad, idomait a' bölcselkedés' szabályszerűségéhez alkalmazza, szinte gondolkozása és idomainak szilárd alakot képez, azaz, fogalmait önalkotta rendszerre építi, melly neki az óhajtott összehangzást és kitünést adja, azt, mit elnyerhetni legnagyobb kénytelensége. Az ember illy szilárd alak, önalkotta rendszer nélkül örök Proteus nézeteiben, tétovázó, 's keblét, az igaz bölcséként, nem deríti béke. Mig a' képzeletek' végtelen soksága által, melly szellemünk előtt támolyog, el- elragadtatnánk, dagályaikban elvésznénk, a' bölcselkedés feltart, deríti a' zűrt, melly körülvesz, eszméltet az önalkotta rendszerhez hiven tartanunk. Világot, rendet szerez tehát képzeleteinknek, általa összefüggést minden egyéb ujonnan támadókkal, a' különbségeket átlátni, önmagunkat feltalálni szoktat, 's e' szerint a' bölcselkedés méltán tudománya is önfeltalálásunknak. De a' bölcselkedés a' tárggyal is,

*) L. Vorles. über die Methode des akad. Stud. II.

mellyel foglalkozunk megösmertet, mert azt kifejteni, megérteni segedelmes. Mig a' szellem bizonyos tárgyat ki nem fejtett, meg nem értett, nincs képzeleteiben honn, még idegen; honn van mindazáltal 's nem idegen egy önalkotta rendszerben, gondolkozása' 's idomainak szükségeihez alkalmazott rendszerben, ezáltal könnyebben fejt, könnyebben ért, mindent kedvel, mindent becsül, mert kénye szerint van elrendezve, rendszerében, úgy szólván, önmagát találja. Ennyiben a' bölcselkedés törekvés is a' tudományokban honn lenni. A' bölcselkedés' érdeme végtére abban is mutatkozik, hogy nemcsak önmagunkkal, hanem minden egyéb emberekkel is egyetértésre bir, a' fogalmak' képezése, mellyet irányoz, minden gondolkozó embereknek, mint illyeknek, közértékes, szer és mód, önmagunkat kimüvelni, miben velünk minden más emberek egyetértenek. Igy fog ő mindig jobban 's jobban mintegy közdivatu nyelvet alkotni, 's ezáltal a' szóbeli félreértéseket örökre meggátlani. Milly fontos leend ez, tanúságok a' számtalan szóviták, mellyek a' szellemek' kifejlését csak hátráltatják. *) Gondolhatná ugyan valaki: ha a' szellemnek rendszerü alak tetemes hasznára van is, mivel általány igazság és ösmeret nem jöhet szóba, igen közönbös, bármilly alakot képez mindenik magának, elég ha egyet képezett. De épen ez a' gondolat, melly a' félreértéseket a' bölcselkedésben származtatja. Ez azoknak szükségszerinti rendszerzés által igyekszik elejét venni, 's a' legfőbb fogalmak- 's határzatokról közértelmüséget terjeszteni.

---

*) Mendelssohn über die Evidenz in metaphys. Wissensch. 25. l.

13. §. Az emberszellem' kifejlése természet- és szükségszerinti. Az eszmélet, mint eszmélet, eleinte egyszerü tüneménynek látszik, nem örvnek a' bölcselkeděsre. Az érzékileg sejtett világ csudálkozásra ragadja a' józan és eszméletes embert 's önkénytelen kérdezi ama világ' okát, czélját, eredetét 's létét. Bölcselkedik, 's bölcselkedő szelleme valamint önmagát, úgy a' világot is oka-, czélja-, eredete- 's létével akarja eszmélni, melly természet- és szükségszerinti ösztöne azonban meghatároztatik egyénes természetétől, mellyel bir; a' néptől, mellyhez tartozik; az időkortól, mellyben él.

14. §. Mi a' kimenetpontot 's a' bölcselkedésnek tőle függő alakját illeti, a' régiek a' dolgok lényének magyarázatát a' külső elemekben keresték. Az újabb bölcselkedésnek azonban sajátos és előtünő vonzalma eszmés nézetekhez annál következetesb, minél élénkebben érzék a' gondolkozók, 's minél jobban mutatkozott a' belső világ, mint mindig jelenleges, a' viszonyban a' külső látszatok' tömegéhez, kétségtelen — bizonyosnak, Ehez járult az intő példa, melly szerint nagy és mély gondolkozó bölcseknek a' tapasztalásvilágot felfogni nem sükerült; nem, mert a' tapasztalásvilágot igen hamarkodólag tevék fel fejtékül, szintúgy emelkedtek a' gondolatországba, amazt ebből költészetként magyarázandók. Az újabb bölcselkedés a' lehetségen: a' tüneményvilág' megfejtéselvét magában a' tüneményvilágban megalapíthatni kétségbe esvén, irányát mindig jobban 's jobban egyedül a' belső tapasztalásvilág felé, melly a' bölcselkedési vizsgálatok' kétségtelen bizonyos tárgya vala, tűzte, szellemi irányát tűzte 's illyet terjesztett is. A' régiek bölcselkedése természetbölcselkedés, mert vallási nézeteik a' természet' istenesítésén alapultak;

az újabbaké szellembölcselkedés, mert a' kereszténység tiszta szellemtan. De lássuk az újabb bölcselkedés' főtüneményeit közelebb.

(Folytatása következik.)

dr. Taubner Károly,
predikátor 's a' pesti ev. gymnasiumban rector-professor.

2.

A' Honi Indigóról.

ELSŐ SZAKASZ.

Az Európaiak ipara az idegen indigónak honival kipótlása dolgában.

1. Minden jó gazda ügyelvén arra, hogy olly javakért, mellyekre otthon is szert tehet, pénzét, kiváltképen külföldiek markába ne adja, az Europaiak, hogy a' nékik már szükségessé lett indigo festéket, melly többnyire a' két Indiából hozatik valamelly honi festő alakkal kipótolhatnák, régóta iparkodnak.

Koronás példája ennek ditső 2-dik József Császár és magyar király, a' ki az ő népei javait gyarapítni erőlködvén, gondjait az indigóra is kiterjesztette, mellyet déli Magyarországban nagy mennyiséggel akarván gyártatni, az efféle találmányokra nagy jutalmakat tett föl, nevezet szerént annak, a' ki itten egy font Anil magot termesztene, 200 arany jutalmat ígért.

Erre a' chemicusok, fűvészek, festők az indigo nyomozásban szinte pályázva erénykedtek, és Vinterl Jakab, azon kornak híres chemicusa, a' mint Bécsben 1790-ben kiadott könyvében ol-

vasom, a' Berlíni és Párisi kéket is törekedett a' szövetek megszínzésére alkalmazni, de mellysükerrel, a' hozzánk azután még nagyobb mennyiségben hozatott, és nagy áron el is kelt indigo maga elég bizonyság.

2. Mert Bissinger az ő Pesten és Bécsben 1823-ban kiadott statisticájában az Európából tsak ezen egy festékért évenkint kiadatni szokott kintset 48,500,000 pengő forintra számíttya; Keesznek 1819-ben nyomtatott nagy Technologiája szerént pedig az ausztriai birodalomból 1800-ik évtől fogva 1805-ig indigóért évenkint közel három millió pengő forint vitetett ki, azután még több, annyira: hogy azt mostanában négy millió pengő forintra bízvást tehettyük.

A' magyar korona birtokira mennyi essen e' kintsből szorosan ugyan meg nem határozhatom; de abból, hogy a' magyar nemzet a' kék öltözetet szereti, és hogy tsak egy szegedi festő Felmeyer Antal, a' mint magától hallottam, évenként 30 mázsa indigót festet el, ama pénznek sokaságát, mellyet e' festékért kíadunk, könnyű gyanítnunk. Mert ha a' nálunk évenként elfestetni szokott indigó mennyiségét 30 mázsánál tsak százszorta vettyük is többre, holott azt Felmeyer úr sokkal többre teszi, el fogy nálunk 3000 mázsa indigó évenként, mellynek ára közel 2000000 pengő forint.

3. Jól tudta ezeket F. T. Mitterpacher Lajos Ápátúr, a' Tudományok Magyar Egyetemében a' Természet Históriájának, mezei gazdaságnak, és művészeteknek híres Tanítójok, ugyan azért szokta ő halgatóit, kik között én is voltam, a' honi indigo nyomozásra is buzdítani. Ha efféléket mindenikünk másra mellőzne, gondolám, nagy Oktatónk arany szavai mindég sükeretlenek maradnának.

4. Hogy valóságos indigo nem tsak a' meleg éghajlati indigós növényekből, mellyek vagy füvek vagy tserjek, hanem Európában honos növényekből is kerül ki: mind az bizonyíttya, hogy Amerika föltaláltatása előtt az Europaiak szöveteiket honi füveikkel kékítették, mind Kulenkamp Bremai festőnek kémletei, a' ki a' festő Tsüllengnek (Isatis Tinctoria), indigóját az idegennel egyfélének, szinte tartósan és szépen festőnek találta, mind Keesz urnak Technologiájából, mellyben megnevezi azokat, a' kik többféle Europai növényekből gyártogattak indigót, melly mindenikből egyfélének tapasztaltatott.

5. Hogy az europai indigo gyártók e' művészetből hamarédon ki hűltenek, Keesz úr emez okait adgya: hogy a' Tsülleng fű igen essős nyarakon halavány indigót ád, hogy az igen népes Európában az a' föld bért, és gyári költségeket ki nem fizetheti, hol a' kövér földekből a' gabona festékek alá nem sokat engedhet, és hogy a' F. Tsülleng indigo az indiait föl nem éri.

Előbb azt állította Keesz úr, hogy a' F. Tsüllengből többen gyártottak valóságos indigót, és hogy az mindegy, akár melly növényből származzon, ha tiszta. Mért nem éri tehát a' honi föl az idegen indigót? Essőink sokaságáért é? de déli Amerikában sokkal több az esső! Nem elég hosszúk, és melegek é az indigó képzésére nyári napjaink? de ezek sokkal hosszabbak az Egyenlítő vonaliaknál, és elég meleg ország az az indigónak is, mellyben planétánk legjobb nectárja készül! Ki meri tagadni Kulenkampnak megkoszorúzott bizonyítvánnyát, hogy a' Tsülleng indigó mindegy az Anilével? Azt ugyan, hogy a' Tsülleng essős üdőben halványabb indigót adna, mint szárazban, saját tapasztalásomból tagadom. Mert a' tiszta indigó mindég fekete kék; a' hozzá keve-

redett fehér alakot pedig rosszúl neveznénk indigónak.

Az europai indigó gyárokat tehát tsak ez a' két dolog szüntette meg: hogy a' gyártók a' F. Tsüllenget tsak a' legkövérebb búza földekben termesztették, mellyekért nagy bért kellett fizetniek, és az, a' mellyet Mitterpacher Apát úr említ, hogy a' gyártók a' Tsüllengel bánni nem tudtak. Ez igaz is: mert a' fűnek tsak első évi termését használták, a' második sokkal gazdagabb évivel nem gondoltak, mert tévedtek abban is, hogy a' Tsüllengnek sokkal vastagabb és keményebb leveleivel úgy bántanak, mint az Aniléival, mellyek olly aprók és gyengék, mint a' vad borsó levelkéi.

6. De hát az Anílnak a' temesi bánságban meghonnosítása, ámbár ezzel sem sokat segítenénk magunkon, (Ezért tettem ide ezt a' tárgyat) miért nem sükerült? Ha az édes fügefa, (Ficus Carica) nálunk Sz. Gellért hegyén meghonnosodhatott, és vadon teremve jó gyümölcsöt hozhat, ha az öszi baratzk, dió, mondola fák, ha a' kukoritza, dinnye, burgonya, ha a' bab, dohány, paprika, ha több délszaki növények nálunk meghonnosadhattak: mért nem lehetne a' mi borsónkal egy seregbeli Anílt éghajlatunkba szoktatnunk? Miképen volna ez lehetséges, meg írta Mitterpacher Apát ur is bötsös Természeti Historiájában. De hiszem a' szoktatásnak bajaira már nem is szorúlunk; mert birunk olly honi fűvel, mellj a' F. Tsüllengnél nagyobb, kövérebb alkotmányú, mellyet a' homokon, hegyen kősziklán is haszonnal termeszthetünk, mellynek nem tsak levelei, hanem kórói is sok indigót adnak.

7. Miután a' növényekben létező állhatos kék alak megkémlésének a' napfény, és gálitz

savany által javallott szereit kitanultam: sok fűnek fának kék-zöld leveleit vizsgálatra fogtam, a' kórókkal nem gondolván, mert mindenütt tsak levél-indigót olvastam. Abban is tévedtem hogy azt véltem, minél kékebb színt mutatna valamelly levél, annál több indigót lehetne tőle várni; a' melly növényi részek pedig nem kékellenének, indigó létrészeket nem tartanának. A' mi nincsen úgy! Mert az indigónak létrészei, mellyek művészet által egyesíttetve képzik azt; nem tsak a' kékzöld, hanem világos, és halaványzöld, sőt fehér és sárga növényi részekben is lappangnak. Ha az efféle fű nyersen megtöretik, még a' törés folytában zöldre, a' napon pedig sötét kék színre változik.

8. Amaz erdélyi híres Torda-hasadékról, mellyben valaha Balika vára, mint Udvarhely táján Buda vára, tsupa barlangokból állott, azt találván, hogy az a' tsuda völgy sokféle növények gazdag tanyája, azt megszemlélve az állítást igaznak tapasztaltam; de az ott termő Tsüllengnek leginkább érdeklett, melly a' rettentő készálak repedékibe eregetvén gyökereit, olly mostoha tanyáján is valami három lábnyi kórókat emelt. Első évi példányai haragos zöldek, apró pettes szélű, hosszú vastag levelűk valának. Kémletek végett vittem egynehány gyökeret Kolosvárra; de megfosztattam tőlök, mig a' Vátzi földön éppen ollyan Tsüllengre akadtam.

9. Vátzi oktató lévén 1830-ban Junius hónapban a' Nagyszál hegy alatti partoi ollyan Tsüllengbokrokat találtam: mellyek a Torda-hasadékiakhoz nagyon hasonlítának. A' másod évi példányok éppen virágzottak, szép sárga apró virágjaikkal, közel ölnyi magosságú, vastag és piros kóróikkal, kékzöld és fényes szárleveleikkel nagy díszben állván. Tanyájok homokkal ve-

gyes taraczkos agyag volt. Minden gyökérről hat, hét erős kóró emelkedett. Az első évi példányok haragos zöld, vastag, fényes és pettegetett párkányú levelekkel bővelkedtek; éppen mint a' Torda-hasadékiak.

10. Kalotsán 1831-ben az Érseki gazdag könyvtárból használván Krünitz Encyclopaediáját, Müller Kertészi szótárát, utazások tárházait, az Aegyptusi és Bonavistai Afrikaiaktól tanultam azt: hogy az Anilnak kórója is bír indigó létrészekkel. Ezután tehát a' növények minden részeit kémlet alá vetvén, mind arra akadtam, hogy a' melly növények levelei, ugyan azok kórói is birnak indigó létrészekkel: mind azt találtam, hogy ama növények között, mellyeket némellyek indigónak ajánlottak, ennek gyenge nyomát tsak a' Szapúkában (Anthyllis Vulneraria) lehet észre venni. Azonban nem akarom kerekdeden tagadni, hogy mások a' Chemiához alaposan értvén több növényből is vontanak indigót, a' mit Keesz úr is pártol. De hát mért nem használták magok, a' mit másoknak ajánlottak? Hiszem ama növényekből vagy igen kevés, vagy nem elég állhatos kék alakot vontanak, vagy nem is találtanak; hanem azt gondolá valaki, hogy a' mint valamelly növényünk a' képekből ösmert indigoferákhoz külsőképen hasonlít, úgy belsőképen, és nedvei tulajdonára nézve is; de a' mi éppen annyi, mintha ki az érett kökényt, mivelhogy a' fekete szőlőhöz nagyon hasonlít, vörös bornak ajánlaná.

11. A' Vátzi Tsülleng magvairól 1832-ben a' Festő Tsüllengéinél majd háromszorta magasabb kórók emelkedtek, ámbár egyféle földben, egyenlő gondviselés alatt volnának. Kivirágzások előtt mind a' kettőt kémletre vévén, a' Vátzinak kóróiból, és virág tsomóiból sokkal több

indigó mutatkozott, mint a' F. Tsüllengéiből. Amannak sárga virág gombjai szép indigó foltokat mutattak, ugyan illyeneket a' kórók gyenge részei. Fás kóróit elhasogatván, megkékültek, de szebben hajaik, mint béleik sebei. Kék-zöld kóró leveleit megtöretvén, előbb sárga, azután zöld, végre sötét kék színre változtak. Egy sűrű bokort jobb maghozhatás végett megritkítván, a' kórók sebeit nem sokára a' legszebb sötét kék hártya vonta bé.

12. Ha ki a' F. Tsülleng nevezetet mind ama füvekre, mellyek e' nemből indigót adnak, kiterjeszti: ezt a' Vátzit is, ámbár amattól több tekintetben különbözik, annak nevezheti; de én azt a' Vátzi földrül származottat, akár hasonfaja legyen a' Festő Tsüllengnek, akár külön fajbeli, mivelhogy hat eszlendeig legalább kétszerte magasabb és vastagabb kórókat emelt, nagy Tsüllengnek nevezem.

13. A' Tsüllengek Linneenek fűvészi rendszerében a' Növények Országa 15-dik seregébe, a' Négy főbb hímes (Tedradynamia) és keresztes virágú füvekhez tartoznak. Mag táskájok lapított visszás szíves lántsás, két felé választható, egy magvú, ki nem nyiló, közfala lukas, kopáttsai tsónakosak. Tsülleng nevek ama tulajdonságokra mutat: hogy érett magvaik vékony kotsányakon tsengetyűk gyanánt tsüllögnek. Görög nevekről neveztetnek Izatsoknak is, és hasznokról kék festő füveknek. A' ketskemétiektől, kiknek határokon önként bőven teremnek, Vadrépa neveket hallottam.

14. Sem Krünitz, sem Mitterpacher, sem egyebek leírásai szerént (mert mind tökélyetlenek) nem tudván a' Nagy Tsüllengből tiszta sötét kék indigót gyártani, és halavány indigót festői kémletre adni nem akarván, az Aegyptusi

Coptusok gyártása szerét; a' mint Pocoquenak homályos leirásából fölfoghattam követve, füvem ágaiból Nagy Károlyban 1834 ben fél indigót gyártottam, sötét kék poromat festői kémlet végett a' magyar tudós társaságnak küldöttem, mellytől Szegeden 1835-ben a' következő választ vettem:

Jegyző-könyvi kivonat.

4-dik héti ülés Februarius 3-dik napján 1835.

32-dik pont.

Olvassa a' Titoknok Schuster János rendes tag jelentését egy névtelennek béküldött kék poráról, melly szerént ezen festő tárgy alkalmatos különféle anyagoknak szép kékre festésére, és e' tekintetben az indigóhoz közel jár.

Döbrentey Gábor m. k.

15. A' nagy Tsüllenget minél előbb közhaszonra akarván szaporítni, ugyan Szegeden valami 800 bokort neveltem, sovány, de mélyen megmívelt fekete földben. A' gyengébb kórók részét nyersen megtöretvén, a' napon megszáraztottam, porrá törettem, vízzel leforráztattam, sárgaságától valamennyire megtisztíttattam, megszáraztattam, Kropf Ferentz Pesti festő urnak küldöttem, a ki porommal posztót festvén, müvészete kimeneteléről következő petsétes levelét adta, melly német irásának hív magyarázata:

Bizonyítvány.

Hogy a' nékem Katona Dienes úrtól küldetett Tsüllenget a' véle elkövetett kémletekben mind kékre festő alakjának mennyiségére nézve igen gazdagnak, mind a' kék katlanban meg tett hasz-

nálatban tökélyesnek, és legjobb félének tapasztaltam, ezzel bizonyítom

Pesten 13-dik Januariusban 1837.

Kropf Ferentz m. k.
Festő Mester. (PH.)

16. E' tudósan gyakorlott urak bizonysága minden kétséget elhárít az iránt: hogy a' nagy Tsüllengnek kóróiból is valóságos indigó kerül ki. Ez a' fű erősebb, és kövérebb természetű, egyébb Tsüllengeknél, tőle egyenlő körülményekben sokszorta több füvet és indigót várhatunk, vígan meg fog ő a' gabona alá alkalmatlan vad tanyákon is teremni: őt tehát a' festő Tsülleng helyett bízvást termesszük indigónak.

17. Julius hónapban Tsüllengjeimet a' földi balhák, levél tetvek és hernyók mind a' két éven olly sűrűn lepték meg: hogy leveleiket rostákká idomítanák; virágjaikról pedig a' reménylett egy köböl mag helyett egynehány maroknyihoz alig juthatnék. Az indigónak való füveket e' tsapás elől elarattathattyuk; a' magnak valókat hol, és hogyan nevellyük, véleményemet mingyárt adandom.

MÁSODIK SZAKASZ.

A' nagy Tsülleng termesztése.

18. Magnak termeszteni kell ezt a' füvet szabad, szellős, dombos vagy hegyes tájakon, hol a' bogarak és férgek benne kárt nem tesznek, kövér és mélyen megmivelt földben, a' bokrokat egymástól félölnyire intézve. A' magültetés üdejében legtanátsossabb a' természetet követni, melly szerént az érett magvak Julius végén vagy Augustus elején önkényt lehúllanak, és egyszer megázván kikelnek. Augustus hónap elején tehát elültettet-

vén, a' magvak olly tsekélyen, hogy a' madarak meg ne láthassák, rajtok föld kéreg ne támadhasson, még azon, és a' jövő nyáron csak leveleket fognak hajtani, mellyek közül sok közel két lábnyira nyúlik, és mindenik egy latot nyom; a' harmadik nyáron Junius közepén a' Tsüllengek kórói kivirágoznak, és magzanak.

A' Mag-Tsülleng földet évenként meg kell, de tsak tsekélyen kapáltatni, valahányszor azon a' gazok hatalmaskodni kezdenek. Midőn a' magvak nagyobb része halavány sárga színre változván meg érett: kóróik learattatnak, ponyván és hűsön megszáraztatnak, azután a' magvak kezekkel letépetvén, elültetnek.

19. Indigónak termesszük ezt a' füvet vagy ekkorig haszontalanul hevert jó földben, mitsodásat egynehány ezer bokor alá sok mezei gazda találand; vagy kössük le véle a' folyó homokot, arra a' magot bőven hintvén, trágyával vagy gallyakkal bétakarván, hogy a' szél el ne ragadhassa. Fél ölnyire is lenyújtandja majd gyökereit a' Tsülleng, hosszú leveleivel pedig a' homok színét a' szelektől oltalmazandja. Mire tekintvén, egynehány évig a' homokon termő Tsüllengekről tsak kórókat kell arattatni. Honnosíttsuk meg ezt a' füvet a' kavitsos, égevényes, és kősziklás táblákon, mellyek ha egyszer véle megteltek, fáradtságunkat bőségesen megjutalmazandják.

HARMADIK SZAKASZ.

Indigo Gyár.

20. Földünk kerekségén tudtomra a' növényi kék alak háromféleképen készíttetik el a' festő kezébe: mint nyers, fél és tiszta indigó. Nyers indigónak nevezem az Europaiak F. Tsülleng golyóit,

és az afrikai szeretsenyek Aníl tzipóit, mellyek így gyártatnak: a' nyers levelek, vagy azokkal a' kórók gyenge részei is, virágjaik kinyílása előtt mozsárban megtöretnek (néhutt rakásban erjedzeni hagyatnak, máshol nem) gombótzokra vagy tzipókra osztatnak, a' napon vagy langyos kementzében megszáraztatnak, hordókba gyúratnak, el adatnak. Öt mázsa nyers fű egy mázsa száraz golyót ád, mellyben valami másfél font tiszta indigó létez. Illy durva, illy tisztátalan festékkel az idegen tiszta indigót Európa soha el nem nyomandja.

21. A' fél indigo gyártatik, midőn a' nyers fű megtöretik, megszáraztatik, porrá töretik, vízzel leforráztatik, azzal a' por erősen összekavartatik, a' sárga víz leszűretik, helyébe mind addig hideg tiszta víz öntetik, mig ez a' füvön megsárgul, utollyára a' festék vagy etzetes, vagy gálitz savanyas vízben felforraltatik, a' higság leszűrtetvén, a' festék erősen megsajtoltatik, és koczkákra osztva megszáraztatik. A' fa szálkák e' festékben is benne maradtak, mellyek mivel a' katlanban föl nem olvadnak, e' fél indigóval igen szépen lehet festeni.

22. A' tiszta indigó a' két Indiában többnyire a' nyers Aníl hideg lágy vízzel erjedzés által szívatva, a' szivadékból az indigót mész vízzel leütve, az üledéket tömött zatskókba öntve, a' víznek kitsurgása után előbb hüssön, azután a' napon, vagy fűtött hajlékban megszáraztva gyártatik. De ez a' szer a' gyártók vígyázatlanságát sokszor olly igen megbünteti: hogy sok mázsa legjobb füvökből mákszemnyi jó indigo sem válik.

23. Lágy víznek mondom azt, mellyből a' hamuzsír lúg semmi üledéket sem okoz. Illyen az eső víz, illyenek többnyire a' folyamok vizei, ritkán a' kutakéi. A' mellyből a' hamuzsír földet üt le, kemény víz és az indigó gyárba alkalmatlan;

mert földdel jól levén lakva, a' fűből igen kevés festéket vehet magához. De alkalmas lészen e' művészetre a' kemény víz is, ha földétől hamuzsír lúggal megtisztíttatik. Mennyi lúg mennyi vizet tisztíttson meg, üvegekben kell kitapogatni, azután a' föltalált arányt híven megtartani. Egynehány óra alatt a' vízből minden föld leüllepedik, és az már a' fűre öntethetik.

24. A' mész víz így készíttetik: a' nem régen égetett mész kevés vízzel megoltatik, sokkal föleresztetik, szűk szájú edénybe öntetik, erősen béfojtatik. Egy font száraz meszet 680 font víz egészen fölolvaszt. Mikor az olvadék kristály tiszta, a' használatra alkalmas.

25. Előre készen legyenek, a' szűrő és szárító is. Amaz igen tömött, erős és hegyes vászon zatskó, vagy ritka vászonra terített ivó papiros; a' szárító pedig essős idő esetére való kementze, melly béfűttetvén, az indigó száradását, nehogy rothadásba essen sietteti.

26. Az első évi füvek leveleit szedetni lehet Május hónap elejétől fogva késő őszig, valahányszor ismét sok levélre bokrosodnak. A' másod évi Tsüllengekről leveleket lehet töretni, Május hónapban és Junius közepén a' kóró aratás előtt. A' kóró aratásnak legjobb üdeje az, midőn azok sárga virág gombjaikat fölmutatták, a' mi Junius közepén szokott megesni. Derekon kell pedig a' kórókat learatni, hogy magas kóróik bőven sarjadzván, még egy aratás következhessen. E' sarjakat törzsökeikkel egyetemben földszínt, és akkoron kell learatni: midőn virág gombotskáikat kiképzették.

27. Számtalan vizsgálatim bizonyossá tevének az iránt, hogy a' Tsüllengnek nem tsak kóróiból, de leveleiből sem szívja mind ki, sem a' hideg víz az erjedzés uttyán, sem a' meleg úgy, mint a' Kulen-

kamp gyakorlotta, fél óra alatt, az indigó létrészeit, a' hideg lágy vízben áztatást a' párolással összefoglalva a' Tsüllengel bánásnak legjobb szerére akadtam, melly mindég bizonyos sükerrel fog gyakoroltatni ekképpen:

1. Minden értz és fa edényeket, minden darab fát, mellyet a' gyártásban használni akarunk, erős hamu lúggal ki kell forráztatni, és jól megtisztíttatni; mert mikor a' fű vízzel szívatik, egy tsöpnyi savanyúság is mindent elronthat.

2. A' megszedetett fű, ha tisztátalan volna, azonnal megmosatik, de vígyázva, hogy meg ne zúzattassék, és katlanra helyheztetett rézbográtsba rakatik.

3. Majd tele lévén az edény, a' fű annyira megterheltetik, vagy fával lefeszíttetik: hogy majd a' víz föl ne vethesse. Ezután rá annyi lágy víz öntetik, hogy azt vékonyan elboríttsa.

4. Az edény szorosan béfödetik, a' fű, ha levél, két, ha kóró három óráig hidegen ázni, és lágyúlni hagyatik.

5. Két vagy három órányi hideg áztatás után az edény alá tűz élesztetik, a' víz Reaumur hévmérőjének 55 dik fokárá hevíttetik. Egynehányszori gyakorlás után ezt a' fokot bémártott újjal is el lehet találni.

6. A' víznek ez a' melege megjelenvén, a' tűz az edény alól elháríttatik, a' katlan szája bé takartatik. A' tüzelés kezdetétől fogva két, vagy három óra mulván a' szivadék ugyan annyi mész vízhez leszűretik, negyed óráig edényből edénybe öntögettetik, vagy kissebb edényekkel meregettetvén, ugyan azon edénybe vissza töltetik. Azután a' szivadék két óráig nyugodni hagyatik.

7. Ha ennyi idő után az indigo fölött sárga a' víz, az üledékig halkal leeresztetik; ha zöld,

nem vált le mind az indigó. Több mész vizet kell hozzá önteni, ezt véle erőssen össze kavarni. Most hamarább leválik az indigo, mellyről aztán a' sárga víz lefuttatik.

8. Az indigo üledék kissebb edénybe (az üveg legjobb volna) öntetik, kevés erős etzettel kevertetik, melly a' fehér és sárga alakok' részét fölolvasztván, az elegyet meghígíttya, mellyből az indigo tüstént alább száll. Erről a' sárga víz ismét leöntetik.

9. Mikor így annyi indigó gyűjtetett, hogy a' szűrés, és szárítás munkálatára elég: szünetlen kavarás közben addig tsöpögtetik belé az etzet; míg ragyogó sötét kék színt nem vesz föl.

10. Ezután az indigó a' szűrőbe öntögettetik. Mikor az véle megtelt, és az etzetes víz tsöpögni megszűnt: az indigó kotzkákra osztatva deszkára rakatik, és előbb hűsön szellős helyen, azután a' napon, vagy fűtött kementzében tökélyesen megszáraztatik.

28. E' művészetre legjobb a' színetlen etzet, mitsodás Trentsín megyében Lednitzen fából gyártatik. A' sárga etzet az indigó szépségének ártalmas. Türhető az, melly vörös borbol lett. A' gálitz savany, mellyet Kulenkamp használt, az indigo üledékbe keveredett meszet föl nem olvasztván, az etzetnél e' végre sokkal alább való.

Ha az indigóra az etzet mohon öntetett, ez annak részét fölolvasztva fönt tartya, és az üledék felett kékellő, vagy zöld a' víz. Ekkoron úgy segít magán a' gyártó: hogy az indigós vízbe kevés színetlen hamulúgot önt, melly a' festéket hamar leüti, és már a' vizet le lehet róla önteni.

A' levelekkel bánásban vígyázni kell: hogy megszedetvén, sokáig rakáson ne hagyassanak;

mert hamar meg savanyodnak, mikoron már indigónak éppen nem valók. Legjobb egyszerre tsak annyi füvet szedetni, a' mennyit frissében azonnal föl gyárthatunk. Minél fonnyadtabb a' fű, annál kevesebb indigót ád.

A' tiszta lágy víz is megvesztegetődik, ha a' szabad levegőn sokáig veszteg áll, és akkor az indigó gyárba alkalmatlan; mert motskos kék, vagy fehér üledéket adna.

A' savanyuságtól gyanús vízbe, mellyel a' füvet szívatni akarjuk, hasznos színetlen hamulúgot keverni, mellytől aztán a' szívadék gyönyörű kék-zöld lészen, mellyből azonban az indigót két vagy három annyi mész víz üti le, mint egyébkor.

29. Több indigót adnak a' fiatal és gyenge, mint a' vén és durva, többet a' termezőkön, és szabad szellőn, mint a' be kertelt és rekedt helyeken termett, többet a' nyers és nedvekkel tellyes, mint a' fonnyadt, és satnya, többet a' napos mint árnyékos helyen termett Tsüllengek. Egy magyar agyagos holdról, ha sovány is, de mélyen megforgattatott, két esztendő alatt két mázsa tiszta indigót várhatunk. A' köves, vagy homokos táblák kevesebb indigót, de több nyereséget adandnak.

30. E' fűnek magvaiból már sokfelé juttattam, de tsak keveset; mert számos Tsüllengimet a' bal esetek már kétszer majd mind elpusztították. Mihelyest ebbeli iparom sükerülend, a' kivánók között bővebben osztandok. Addig az ország szerte vadon nevelkedő Tsüllengeket ajánlom azoknak: a' kik az előítéletek legyőzésére, és a' közjó pártolására a' következő emberiségnek új nyomdokokat jegyezni, mellyeket kövessen, könnyen indúlnak.

Katona Dienes,
a' kegyes Szerzet tagja, Bölcselkedés Doctora.

3.

Az 1738-*diki Történetek' töredékei.*

A' közép századok' kezdetétől fogva szokásba jöttek a' régi esztendős 's életi történetek' kiterjedett leirásai helyett, — mellyekben Salustius, Tacitus, Plutarchus 's a' t. leginkább kitűntek — azoknak töredékes jegyzeteik, kivált a' Szerzetes 's más Egyházi személyeknél. Ezeknek nyomait lellyük honunknak első századaiban is, és mint látszik, Hartwik II-dik Béla királunk' Jegyzője, 's Keza Simon' históriájiknak kútfejei vagy segéd forrásai voltanak; de használtak más Történet-Iróinknak is. Ezen becses szokás, a' klastromokban történet-jegyző lévén, szinte legközelebb mult századunkig folytatva, sok tetteket megmentett az elfeledéstől. Abban is legérdemesebbek lettek nálunk a' Jesuiták. Ezek' számtalan gyüjteményeiből egyik illy nevezet alatt: *Notata Historica*, négy rétü *első* kötetében az 1736-tól kezdve — 1744-ig történt dolgokat, sok pótlékokkal az előbbi időkorból, foglallya magában. Belőle az épen száz esztendő előttieket bátorkodom a' tudomány- 's Historia gyarapítása végett közölni. A' kézirat a' királyi Universitás' levéltárában őriztetik.

„Exercitus anni sequentis Anno 1738: Belliduces denominati sunt, Dux Lotharingiae Franciscus, cui adnexi sunt Generales sequentes: C. Joannes Pálfi, qui se ultronee ad servitia dicti Ducis libentissime obtulit; Comes Königsegg, Praeses Consilii bellici, Comes Philippi, Comes Oliuerius a Vallis; Comes Traun, Comes Neuberg; qui tres ultimo nominati proxime, una cum se-

renissimo Duce Lotharingiae Carolo ac Ferdinando Duce Bavariae, Mareschallorum nomine ac dignitate sunt condecorati.

Comiti Pálfi a Carolo VI. fuerat oblatum Commando ante Seckendorfianum; sed cum intellexisset, habiturum distinctum commando in Bosniam Principem Hildesburghausen, et quidem a se independens, et solum a consilio bellico dependens, deprecatus est, se non posse acceptare. Et Imperator etiam dixisset, se non posse revocare verbum regium jam semel datum Principi Hildesburghausen. Hinc validicens Imperatori in Anticamera occurrentem nactus est Hildesburghausenium, cui de campi ductu obtento gratulanti clare respondit; se illum propter Principem Hildenburghausen non acceptasse. Haec redux Palfius Posonium suis narravit, addito: jam appendam meum gladium ad parietem.

In Generalem Doxad est sententia capitis lata et pro executione Belgradum missa, cum contra mandatum nec una hora hosti resistens Nissam turpissime in manus hostis tradiderit, verum confirmatio hujus rei exspectanda.

Scribunt Novalistae Viennenses, quod Sultanus Josephum Rákoczium verum ac legitimum Transilvaniae Dominum pronunciarit, promisitque illum principatui suo brevi restituendum. Hinc ipse Rákóczy diversas patentes literas spargi fecit in vulgus, quibus hoc ipsum significat. Verum diligens habetur cura, ut omnes correspondentiae impediantur. Deus optimus nos liberet ab omni hostili incursione.

Locus S. Andreae Romae olim fuit Capucinorum, sed his pulsis datus est Societati.

Mense Februario milites Pivodiani Krevam ceperunt, ad quam defendendam 150. capita ex

plenianis ex Marmatia et Comitatu Szathmariensi 1-ma Martii Orsovam versus moverunt.

In Comitatu Szathmariensi capti sunt 4. lobiles: Győri, Dudás, Blesnai et Michael Kö-ér, eo quod inter pocula aliqua verba effutive-int, et statim 28. Februarii Cassoviam transla- fuere. Sub finem Februarii vel initio Martis ilites Ungari per unum passum in Moldaviam ruperunt, et ibi in Turcas incidentes ex his 120 epositis, et XI. captis, cum spoliis reversi sunt Transilvaniam.

In Valachia, inter Janicseros seditio orta: ipsos multi interemerunt. Basae eorum prima-i, metuentes sibi, in Principis Valachiae locum unitiorem se receperunt, durante per triduum rum seditione, quae orta fuisse dicitur ex pri-ati cujuspiam ab aliquo Janitsero interemtione. a Bistritio scriptum.

Fabula fuit, quod Cassovia scribebatur; ascianos per Stratagema Nissam recuperasse.

Passionei nuncius Apostolicus Viennensis, in artio revocatus Romam, fit Cardinalis et Secre-rius Brevium, loco defuncti Oliverii.

Generalis Doxad, quod Nissam subdiderit, ense hoc, Martii 20-a die, morti adjudicatus, et odo militari trino ictu archibusatus fuit. Qui bscripserunt huic deditioni, officiales dati sunt mpedibus, et aliqui suis officiis privati fuerant, ii mensium aliquot stipendio privati.

Die 29-ta Martii in diversis partibus Tran-lvaniae decem Proceres Calviniani capti sunt, m superintendente, seu Episcopo Calviniano-m, qui Enyedino Carolinam deductus est a catafractis, quorum 100 custodiunt Collegium lvinisticum Enyediense, Particulares circum-antias criminis necdum scimus.

Die autem supra posita captus est Cibinii Ba
ró Joannes Lazar et Dominus Bogati (!) cum alii
septemdecim.

Eodem die duo Senatores ex Civitate Alba
Carolinensi nomine Sebeni, unus Catholicus alte
acatholicus ducti sunt ad carceres praesidii.

Eodem tempore professor quidam Enyedien
sis Scholae, et Baro Sigismundus Toroczkay du
cti sunt in captivitatem Claudiopolim. Dominu
autem Spectabilis Ráday Bistriczio Devam per Pr
centurionem ex legione Pesszanszkiana nomine Wer
dér. Quid suspicionis hi incurrerint, adhuc nesc
tur; illud certum, nomina horum missa fuisse Vien
na ad Principem Lopcovics cum mandato eos ir
captivandi.

Austriacae Valachiae fines custodiens Dominu
Baro Holi, colonellus in regimine Portugal Turcas
in Turcica Valachia contributionem colligentes, et
majores numero, partim prostravit, partim captiva
vit, reliquos fugae dedit. Capti fuere 12. et Cib
nium ducti, caesi autem, ut refertur, prope centun

Die — — Usicza a decem millibus oppugnata
postquam aquae ductum in ea ruinassent, a nostr
per capitulationem est dedita.

Die 24-ta Aprilis Josephus Rákóczy, filius s
nior Francisci Rákóczy, Viennae per publicum de
cretum est proscriptus, data illum per quemcunqu
occidendi vel capiendi facultate. Et quidem pro v
vo apposita sunt 10 millia florenorum, pro occis
6 millia florenorum Rh.

Bavari primogenitus Ferdinandus aetatis 18.
in variolis die 28-a Aprilis obiit.

Circa octavam May filia Regis Poloniae, Fr
derici Augusti II. Saxoniae Ducis, transivit per Au
striam in Italiam ad suum sponsum Carolum, re
gem Siciliae et Neapolis.

Generalis Neuberg, Generalis Commendai

in Transilvania, ac Princeps Lobkovitz egreditur ad castra, ac pro gubernio Belgradi et Serviae.

In Servia inter nostros et Turcas fortis fuit velitatio. In hac ceciderunt centeni aliquot ex utraque parte, quos inter Generalis Miseroni, Capitaneus Brankovics, et Locumtenens Pécsi.

26. May Primas regni Emericus Eszterházy secundas habuit primitias. Interfuit eis Dux Lotharingus, qui pro singulari suo affectu in Primatem curavit cudi numismata argentea, in quibus parte una videbatur effigies Archiepiscopi in altera parte inscriptio: *Iterum Sacerdos.*" Et haec numismata sunt distributa inter Magnates ac nobiles.

Joannes Thuróczy Calvinista captus est in Csapó, et Cibinium ad alios captivos adnumeratus.

Meadia (seu vallum certum) a Turcis est per capitulationem captum, ubi prius in variis assultibus a nostris fortiter repressus Turca 2000 suorum amisit.

Turca, ubi intellexisset in caput Rakoczii sententiam latam fuisse; ipse (nam Viennensia nova non habebant) fertur in capitulo tulisse sententiam ad caput Lotharingi Ducis. Hinc audito hoc Serenissima ejus conjux deprecata est Imperatorem, ne mitteretur ad castra. Sed contrarium factum est.

15-ta Junii P. Vittus Georgius Tönneman, confessarius Imperatoris, jam ab annis 30. secundas habuit primitias, in oratorio Augustissimi, in Laxenburg, coram caesareis Majestatibus, et Legatis; Vineto Nuncio Apostolico, et cardinali a Kolonics, benedictionem impertivit praesentibus Majestatibus, splendidum apparatum fuit convivium, et per suae Majestatis camerarium imposita fuit Patri effigies caesaris cum tot adamantibus, quot annos Pater numerabat.

Die 4-ta Julii, Deo propitio ad Corniam in Banatu Turcae, qui nostros circa horam secundam

pomeridianam sub ingenti pluvia, cum furia vehementi invaserunt, feliciter repressi ac profligati sunt. Mansere ex nostris mille et ducenti circiter cum laesis: Colonellus Rausch ex regimine Pacajtano (?) Item V. Vigiliarum Praef. 33. Centuriones 32 procenturiones, Vexilliferi 22. etc. Turcis prope tria millia desiderabantur. Item vexilla complura minora cum uno majore occupata et quinque tormenta in praedam nostris cessere. Et quidem C. Stephanus Haller cum sua compagnia occupavit haec tormenta ex regimine Károlyiano, quod se bene gessit cum suo Colonello Francisco Károlyi. Infortunio nostris fuit, quod recenter advenientes vel non poterant onerare sclopos vel oneratos propter imbrem explodere non poterant.

8-va Julii Meadiam Turca absque ulla explosione subdidit, et abire permissus cum 2000 Janicserorum est a nobis.

Progressi nostri, et quidem 2000 Hussarorum missa sunt Orsovam, ad quorum conspectum Turcae territi, postquam Seraskerius occubuisset, obsidionem deseruere, relictis majoribus mortariis 38, et 8. minoribus, et 1500 oneratis curribus, cum tentoriis, nec non navali ponte. Cum his novis ex castris missus fuit Viennam Generalis Königsegg junior, Prüisevus vero supremus vigiliarum Praefectus ad Aulam Moscoviticam.

Regina Poloniae Principem genuit mense hoc.

Turcae denuo Orsovam obsident, et Meadiam iterum per capitulationem obtinent.

In reditu Turcarum ad Orsovam Retrogradi nostrorum ad palankas Meadiae atrociter pugnant, tria regimina desultoriorum, donec ex castris una hora dissitis succursum fuit.

In hac pugna nostrorum 2000 mansere, bis tanti vulnerati sunt. Ex hostibus longe plures manserunt. Dicuntur Turcae suos in saccis trans Danu-

bium tulisse occisos, ne sciretur numerus occisorum, ad tria tamen millia dicuntur fuisse caesa. Signa militaria 30 capta. Franciscus Károlyi quatuor equos sub se vulneratos fuisse asseruit. Generalis Splényi, qui Ungaros ad Orsovam commendabat, cum equo rursus aliquid detrimenti acceperat. Carolus Pálfi in pede trajectus curatur.

Generalis Seckendorf propter populum tumultuantem Vienna noctu Graecium transfugit, et in arce captivus tenetur.

Die 15-ta Augusti nostri Orsovam hosti per capitulationem tradidere. Postquam propugnaculum S. Elisabethae nimium ruinatum fuisset, et occasione nebularum omnibus navigiis hostis undique assultum fecisset, et nostri intus jam fessi non amplius resistendo, se sufficienter comparatos judicassent. Et quidem 13-tia Augusti per cuniculos eiectum fuit propugnaculum S. Elisabethae. Die 14-ta Augusti facta est capitulatio, et 15-ta exitus nostrorum ex praesidio, et occupatio praesidii facta est per Turcam eodem die. Nostri, qui ex praesidio exivere, et ad Ujpalankam ducti sunt, vix fuere 300 et quinquaginta. Ex his multi infirmi.

Aestimatur Orsovae amissio, maxime propter munitionem bellicam in ea relictam, ad tres milliones. Quaestores autem, qui suas merces ibi deposuerant, jacturam suarum rerum supra centum millia florenorum appretiant.

Origo Orsovae ruinae dicitur fuisse: primo transfugium duorum Pyrobolariorum ad hostem, qui detexerunt constitutionem propugnaculi S. Elisabethae, quod eiectum fuit per cuniculos. 2-do parvus fluxus Danubii, et tandem exiguus manipulus propugnatorum, et a potiori infirmorum.

Orsova 82. diebus obsessa fuit. Orsovae no-

stri permisere praeter aliam munitionem in specie 108 tormenta et 10 mortaria.

Nuncius Apostolicus Pauluci ingressum suum habuit publicum Viennam 3-tia Septembris 1738. Primo deductus fuit ad Imperatorem in Favorita, dein ibidem ad Imperatricem, tertio ad viduam Amaliam, quae hoc fine e suo monasterio redierat ad aulam suam, seu residentiam Viennensem.

Turca die 12. Septembris cum 10 millibus excurrit Belgradum et cum summa furia aggressus est lineas; sed per duo regimina equitum Germanorum et Hungarorum repulsus fuit. Dicunt collusionem intercessisse inter Praesidiarios et Vezirium, sed detectae sunt insidiae, et omnibus tormentis salutatus est Turca; rapuit tamen 60 homines, et in captivitatem abduxit, et quatuor Franciscanos decapitavit.

Die 17-ma Septembris noster peditatus cum Ducibus Königsegg et Vallis intravit Belgradum, et statim per moenia civitatis est dislocatus, equitatus autem se recepit ad Zemlinum, donec auxiliares copiae advenirent.

Die 29-na Septembris indulsit sacra rituum congregatio festum S. Joannis Francisci regis singulis annis ritu duplici secundae classis celebrari,, et officium cum octava recitari ab omnibus religiosis societatis Jesu.

Die 6 ta Octobris Serenissimo Duci Lotharingiae proles secundo genita sexus foeminei nata est.

Die 10-ma Novembris Rákotzius Csernavodae annos natus 38. infelix moritur.

Die 17 ma Decembris Serenissimus Lotharingus cum sua serenissima et Principe Carolo abiit Florentiam in Comitatu 100 personarum; cras 60 sequentur. P. Assel, et P. Hallerstein cum reliquis Aulicis.

Natus Turca Patri nostro Gerber, ex provincia Bohemica, quum Orsova Turcis traderetur, latino idiomate dixit: Hoc anno Deus contra vos (Caesarianos) pugnavit, sequenti anno nos cum Deo contra vos pugnabimus.

Egy másikban pedig (*Nomenclator Gymnasiographus*) melly a' Nagy-Szombati Gymnasiumban Tanulókneveit 1695-től kezdve tartya fenn, 1738-dikban a' tanulók számát, jelességét jegyzetre méltónak találom:

Anno 1738. Sub Reverendo Patre Joanne Földesi, Professore controversiarum et Decano lingvarum, Professore P. Ladislao Répszeli humaniora frequentarunt:

Rhetores: Comes Alexander Haller, Comes Ladislaus Forgács, Paulus Festetics, Alexius Bartakovics, Josephus Bartakovics, Josephus Bogyai etc. nro 42.

Poëtae: Magistro Stephano: Comes Sigismundus Berényi, Joannes Pongracz, Ladislaus Bossányi, Joannes Draskovics, Josephus Majthényi, Andreas Mednyanszky etc. nro 48.

Syntaxistae Magistro Ignatio Kelecsényi: Thadaeus L. B. Amade de Várkony, Ferdinandus L. B. a Falaize, Adamus Adamovics, Josephus Géczy, (Septemvir) Petrus Ghilányi, Josephus Nagy (Personalis); *Georgius Pray*, admissus ad Societatem etc. nro 62.

Grammatistae M. Nicolao Huszka: Comes Gabriel Berényi, Comes Stephanus Forgách, L. B. Josephus Berényi. Franciscus Géczy, Sigismundus Nedeczky, Paulus Nedeczky, Alexander Ocskay etc. nro 61.

Parvistae M. Ignatio Hávor: Comes Antonius Bertholdt, C. Franciscus Bertholdt, Emericus L. B. Ghilányi, Benedictus L. B. Stockmayr, Simon L. B. Révay etc. nro 261.

Ez hazánk rövid' történetinek rövid rajzolatja századik esztendeje, azon koru jegyzékek szerént. Ha kik a' kőnyvtárok őrzetivel megbizattattak, az illy maradványokat közre bocsátanák: köszönetre érdemesekké tennék magokat. De fájdalom! különben van a' dolog!!

Pesten April. 25-dikén 1838.

Pestis Claudiopoli, ac Belgradini, superstitio item Valachorum Anno 1738.

Reverende in Christo Pater V. Rector!

Singulari superiorum vigilantia ac paterna sollicitudine immunes adhuc a contagione vivimus; tot tamen inter funera civium dicere quis ausit nos extra periculum vivere? Timemus ne malum accrescat. Numerus apud nos decedentium quotidie 18. exiguus est ad *Belgradensium*, ubi centenum numerum in dies funera superant, et sex curribus aegre evehuntur. Occasione hujus pestis mille fabulae et prophetiae Valachorum. Pagatim examen instituitur in sagas ab ipsis incolis, quae per jugum ex tilia et betula factum non potest transire, pro tali habetur. Dicuntur similis farinae habere caudas, imo Popa quidam dicit, plane septem. Ridiculus nuper, sed certus casus accidit in Arce: post sextam vespertinam in vallo excubantem accessit lepus, abactus iterum rediit, ac arrepto sclopo militem clamitantem in fossam detraxit; post longiorem luctam tandem extorsit; accurrere et alii, et procul fractum lignum sclopi ac tubum repererunt. Post biduum dictus lepus iterum comparuit in vallo tripes, impetierunt illum plumbeis glandibus, sed irrito ictu. Hinc colligunt aliquam Magicam sub leporis exuviis latere. Datum Claudiopoli 5-ta Novembris 1738. R. P. V. Rectoris Servus in Christo Ladislaus

Nedeczky m.p. (Eredetiből). — In pagis mire ineptiunt. Leporum principem puer indemnis se jactat. Hic a pagis avide expetitur, ut Sagas indicet. Visitati sunt omnes prius, num caudas habeant, deprehensi complures, iterum jugum ex tilia et betula factum intrare debuerunt pro proba. Nunc Notario praesente pagensi puer ille uno pede frangit, et Rustici singillatim domum ingredi debent, ex quibus alios abire sinit, alios curat adnotari tanquam suspectos. Credunt nequam puero, licet se fateatur incarnatum Daemonem, imo egregie solvitur. Sex florenorum stipendio pagatim. Lepus vero, qui in arce militi sclopum extorseret, et confregerat jam familiarior factus, saepe in area comparet. Fidem haec vix reperirent, nisi certo testimonio niterentur. — Claudiopoli 20. Novembris 1738. R. P. Cancellarii Servus in Xto Ladislaus Nedeczky m.p. (Eredetiből). Ez magyarul is kijött Erdélyben: „Appendix ad Kronicon. Erdélybe 1739. Kolosvárat egy háromlábú nyulacska, midőn nappal a' strá'sát álló katonától fordított puskának agyával vissza üzettetnék, a' fegyvert az ember' kezéből kifacsarja, és egynehány lépésre elvetvén egybe töri rontya. Annakutánna is tűz mellett sütöződő Német katonák közibe magát elegyítette, még is meg nem lehetett őtet fogni.“ Erdelyi kalendáriomból. — Illyen volt világunk csak száz esztendővel is! —

Fejér György.

4.

A' Jász, Nagy és Kis Kún Kerületeknek földleirati (geographiai) *ismérete.*

A' Jász és Kún Kerületről átalánossan.

I. *Fekvések, nagyságok, népességek, lakhelyek és Porták száma.*

A' Jász Nagy és Kis Kún Kerületek (Districtus Jazygum, et utriusque Majoris et Minoris Cumaniae) mellyekhez annakelőtte számos városok, mezővárosok, faluk és puszták tartoztak, jelenleg Magyarországnak Dunán inneni, Tiszán inneni és Tiszán túli kerületeibe fekszenek, 's neveze tesen: Pest, Heves, Bács, Bihar, Szabolch, Békés, Csanád és Csongrád vármegyék által határoz tatnak és környékeztetnek.

Nagysága vagy *terült színe* ezen hármas kerületeknek tészen: $85\frac{3}{8}$ négy szög mértföldeket; *népessége* mégyen 186,000 lelkekre, mellyek 19 mezővárosokban, 6 helységekben vagy falukban, és 60 pusztákban léteznek Mind a' három kerületeknek 120 *Nádori Portái* vannak, mellyektől a' hadi pénztárba való esztendei Adó tészen pengőbe: 87,593 fkat; 16 krt; a' házi pénztárba való adó pedig (folyó $183\frac{7}{8}$ évre) 41,374 fkat, 18 krt.

II. *Polgári alkotások és szerkesztetésök* (Constitutio).

Minekutánna a' Jászok és Kúnok Magyar Hazánkba ditső Királlyaink által védelem alá vétetvén egyszersmind különös szabadságokkal is megajándékoztattak, utóbb pedig több viszontagságok után a' pesti Invalid ház tisztsége kormánya alól kiszabadulván, ditső emlékezetű Mária Theresia Király-

né által régi szabadságaikba új Privilegiummal is megerősíttettek, azólta valamint polgári, úgy törvényes dolgaikban is az Ország Nádorának fő kormányozása alatt vannak, ki is ennél fogva a' *Jászok és Kúnok Grófjának és Birájának* (Comes et Judex Jazygum et Cumanorum) neveztetik. Ezen fő Kormány alatt a' Kerületeknek minden dolgait 's állapotjait a' *Kerületi Tiszti Kar*, vagy *Magistratus*, és a' *megyebeli Közönségnek Tanáttsai* viszik, és igazgatják.

A) *A' kerületi tiszti Kar vagy Magistratus*, melly a' Vármegyék' Tiszti Karához vagyon alkalmaztatva, két féle Tagokbul áll, jelesen:

a) *Közönséges* vagy is *Generális Tisztekből*, a' kik mind a' három kerületekre nézve vannak ki nevezve, és fizetéseiket a' köz házi pénztárból húzzák. Illyenek

1) *A' Nádor-Ispányi Fő-Kapitány*, ki az Ország Nádorának, mint a' Jászok és Kunok Grófjának 's Fő Birájának általa ki nevezett Helytartója és Administratora; ez rendel köz Gyűléseket, azokat ha nem gátoltatik, maga elölülése alatt tartja, 's azokra a' Kerületnek egész Tiszti-Karát, és a' megyebeli Közönségeknek küldöttjeit (minden közönségből kettőt) egybe hívja.

2) *A' Nádor-Ispányi Al-Kapitány*, ki hasonlóan a' Nádor által neveztetik ki, és a' Fő-Kapitánynak, a' midőn az gátoltatik, minden hivatalbeli kötelességeit folytatja.

3) *Egy Fő-* és *két Aljegyzők* vagy *Notariusok.*

4) *Három Adószedők* vagy *Perceptorok*; jelessen: *egy Hadi-Adószedő* (Quanti Contributionalis Perceptor) a' ki egyedül a' hadi pénztárt; *egy köz- házi Adószedő.* (Cassae generalis Domesticae Perceptor) a' ki a' köz-házi és felkelői (Insurrectionalis) Pénztárokat, és *egy különös házi Adószedő*, (Cassarum Particularium Perceptor) a' ki mindenik

Kerületnek külön házi pénztárait, ezeken kivül a' köz-majorkodó (oeconomica) és oskolai (fundus scholaris) pénztárokat kezeli.

5) *Egy Számvevő* vagy *Exactor*, a' ki a' Közönségeknek számadásait a' kerületbeli Kapitányokkal, és ezeknek segéd esküttjeikkel vizsgálja meg; a' kerületek Adószedőinek számadásai azonban a' *kerületi Vizsgáló-Szék által* (Sedes Censorea) vétetnek vizsgálat alá, és úgy küldetnek fel részszerént a' Fenséges Nádornak, részszerint a' királyi helytartó magyar Tanácsnak.

6) *Egy Fő-* és *két Al-Ügyészek* vagy *Fiskálisok*, kik minden kerületbe külön létező Törvényhatóságnál lévő raboknak és bűnös embereknek dolgait folytatják.

7) *Egy Levéltárnok* vagy *Archivárius*, a' ki egyszersmind *Lajstromozó* (Regestrator).

b) *Particuláris* vagy *kerületbeli Tisztek*, a' kik mindenik kerület részéről különössen választatnak és neveztetnek 's fizetéseiket a' három külön házi pénztárokból avagy particularis cassákból húzzák. Ezekhez számíttatnak jelesen:

1) A' *kerületi* vagy is *districtualis Kapitányok*, (minden kerületben egy), kik azon tisztet viselik, mellyet a' Vármegyékben a' Főszolga-Birák viselnek.

2) A' *Nádor-Ispányi Tábla-Birák* vagy *Palatinalis Assessorok*, (a' Jász Kerületben 2; a' Nagy Kún kerületben 1; a' Kis Kun kerületben 2), 's ezek ismét, azon Tisztet viselik, mellyet a' Vármegyékbe az Al-Szolgabirák.

3) Az *Esküttek*: (Jász-Kerületben 3; Nagy Kún Kerületben 2; Kis Kun Kerületben is 2).

4) A' *Biztosok*: (ugyan annyi számmal mind a' 3 kerületekben, mint az Esküttek). Ezekhez járulnak a' *Conventionatusok*, nevezetesen a' *Földmérők*, (minden kerületben 1); *Orvosok*: (a' Jász kerületben 1, Nagy Kun kerületben 1; Kis Kun kerü-

letben 2). *Seborvosok*: (minden kerületben egy); *Bábák*: (szinte annyi számmal); *Várnagyok* vagy *Castellánusok*: minden kerületben egy; *Mezei-* vagy *Tsend-Biztosok*: a' Jász kerületben 1, Nagy Kún kerületben 1; Kis Kún kerületben 2); *Kerületi* vagy *Districtualis Hadnagyok*, kik a' gonosztévőket üldözik, minden közönségben egy; és 3 *Tömlöcztartók* a' *Törvényhatóságbeli hajdúkkal*. A' rendes vagy is actualis Tiszteken kivül vannak még *tiszteletbeli* vagy is *becsületből szolgáló Tisztek*, jelesen: Tiszteletbeli Nádor-Ispányi Táblabirák, Al-Jegyzők, Al-Ügyészek, Esküttek és Törvényszéki Táblabirák avvagy Sedrialis Assessorok, a' kik a' kerületek által érdemeikre tekintve a' Nádornak ajánltatván, különös resolutio mellett charakterjeikben megerősittetnek.

Ezen előszámlált Tisztek közül, kivévén a' Nádorispányi Fő- és Al-Kapitányokat, Nádorispányi Táblabirákat, és Számvevőt, a' kik Nádorispányi Decretum mellett vannak kinevezve, és azért *Decretalis Tiszteknek* hivattatnak, úgy a' honorárius Tiszteket, a' többiek választás vagy is restauratio alá tartoznak, és minden három esztendőknek eltelése után a' Nádor-Ispányi Candidátió szerént, melly a' végett a' Kerületek projectumára kiadatik, újra választatni szoktak, a' Kerületeknek conventionatus Tisztviselői, és egyébb szolgái pedig minden kerületben bizonyos számmal lévén, ezeknek felvételek vagy elbocsájtatások a' Közönségnek vagy is a' Kerületeknek köz határozatjától függ.

B) *A' megyebeli Közönségeknek Tanáttsai*, mellyek a' Fő Bíróval és Jegyzőkkel együtt mindenütt 12 Tagokbul vagy is Tanátsbeliekből állanak, és az első biróságot tészik, 's közülök esztendőnként minden Szentek napján a' Fő-Birák és második Birák vagy Helység Gazdái egy a' végre kirendelendő Tiszti kiküldöttségnek előlülése alatt a' La-

kosok által választatnak; a' helybeli Adószedőt, árvák' Gyámattyát, és a' Közönségnek egyébb szolgáit maga a' Tanáts nevezi ki; a' Tanátsbelieknek characterjek pedig holtig tartó, ha tsak halál vagy valamelly változás miatt meg nem szűnik.

A' Közönségeknek Tanáttsai, vagy is a' helybeli Tanátsok Közönségeiknek Jövedelmeit administrálják.

Lakosaik polgári dolgaiknak elintézésében első eszközök, melly végett hetenként tanátsi gyüléseket tartanak, 's azokról Jegyző könyvet visznek.

Ezen Kerületek törvényes dolgaiknak végső megítélése és elhatározása is, a' mint már fellyebb említtetett, a' Nádor Ispányt illetvén, annak Fő Törvényszéke igazgatása alatt három rendbeli Törvényszékek vannak rendelve a' kerületekben, a' hol is a' Birák az Ország' Törvényeihez, némellyekben mindazonáltal honnyi statutumaikhoz alkalmaztatják magokat. Első Törvényszék, (Forum primae Instantiae) a' megyebeli Közönségeknek Tanátsainál vagyon. Második Törvényszék a' kerületi Kapitányoké, kiknek hatalmok van a' kissebb vétkű személyeknek megbüntetésére is. Harmadik Törvényszék a' Nádor-Ispányi Fő-Kapitány Széke, vagy is a' három kerületeknek Törvényszéke vagy Sedriája. A' második és harmadik Törvényszékek egyszersmind Appellatorium Forumok is, t. i a' Közönségek Tanátsaitól az appellált Pörök menntek az illető kerületi Kapitánynak Székére, intra Dominium, vagy is birtokban, innend pedig a' Fő Kapitányi székre. A' nagyobb vétkű személyeknek megitélése is a' Fő-kapitányi Törvényszéket illeti, melly végett a' Fő- vagy Al-Kapitány minden fertály esztendőben mind a' három Törvényhatóságoknál Fenyitő Törvényszéket, vagy is criminalis Sedriát rendel, melly által hozott ítéletek a' Nádorispányi Fő Törvényszékre appellálhatók.

ELSŐ SZAKASZ.

A' Jász Kerületről (Districtus Jazygiae.)

I. *Fekvése, határi és nagysága.*

Ezen kerület fekszik a' Tiszán inneni kerületben és kies térséget mutat. Északról határoztatik Heves; Keletről ismét Heves és külső Szolnok; nyugotról és délről Pest Vármegyék által. *Hosszasága* ezen kerületnek tészen 6, *szélessége* pedig 4, némelly helyeken tsak 3 geographiai mértföldet. *Területe* avvagy egész *kiterjedése* $18\frac{1}{3}$ (mások szerint 17) négyszög mértföldeket foglal el.

II. *Földjének minéműsége és termései.*

Földje ezen kerületnek kövér és igen termékeny 's gazdag termésű térségből áll; bővelkedik tudniillik ezen kerület jó buzával, gabonával, legelőin tartott lovakkal, szarvas marhákkal, kivált juhokkal, azonkivül halakkal 's rákokkal; tűzi fából azonban szűkölködik, 's ebbeli fogyatkozását szomszéd Heves és Pest Vármegyékből pótolja-ki, a' szegényebb sorsú lakosok pedig tűzi fa helyett a' marháknak összetaposott, és a' napnál kiszárított ganéjját, melly tőzeknek neveztetik, szokták használni; mindazáltal a' felsőbbi rendelések szerént a' megyebeli Közönségeknek, nevendék erdői már jó előmenetellel gyarapodnak.

III. *Folyó vizei és árkai.*

Két nevezetesebb folyó vizei vannak ezen kerületnek, u. m. *Tarna* és *Zagyva*. Az elsőbb vagy is a' *Tarna* ered Heves Vármegyében Bodony és Parád Helységeihez közel, azután a' Siroki tóból

Tarnócza, *Bene*, *Mérges*, *Gyöngyös*, *Rédei* és *Agó* nevezetű Patakokkal öregbedik, és Mihálytelek helységén felől a' Zagyvával öszvevegyül. A' másik folyó, vagy is a' *Zagyva* szinte a' Mátra hegyéből Neográd Vármegyei Zagyva nevezetű helységhez közel ered, és Fényszaru Városához közel *Galga* patakot felvévén, és Jász Mihálytelken felől a' Tarnával öszve folyván, minekutánna Pest vármegyei Ujszász helységen felől *Hajta* és *Tápió* patakokat is felvette, a' szolnoki vár alatt a' Tiszába ömlik. Ezen két folyók jó ízű halakat és rákokat szolgáltatnak, mellyekkel még jobban bővelkednének, ha a' hevesebb nyár idején sok helyeken ki nem száradnának, ezen kivül a' Zagyva rétjei nádalásból is szép hasznot szolgáltatnak, de áradásokkal károkat is tésznek, — Továbbá ezen kerületet két nevezetes *árkok* hasítják, mellyeknek egyike *Csörsz árkának*, másika pedig *Kis árroknak* neveztetnek; hogy ezen árkok valaha nem vár helyett szolgáltak, onnand vélhető, mivel közel hozzájok bizonyos halmok vagynak, mellyek *Tatár hányásoknak* neveztetnek, a' Jász Felső Szent Györgyi határnál pedig *Tábor hegyeknek*.

IV. *Lakosainak eredete, nevezete és száma.*

A' Jászok eredeteket vették az *Uzoktul* és *Kunoktúl*, a' kik már az első századnak elején a' Tanaisnak és Boristhenesnek innenső oldalánál laktak, és igazi nevek *Ijas* vagy *Jász* volt, melly nevet Gebhardi az Uzoknak, vagy Kunoknak *Giaz* nevekkel megegyezőnek lenni állit, 's innen úgy látszik: hogy a' Dáciában maradott Jászok a' Patzinatzitáknak *Giazi Chopon* nevű ágazatjokhoz számittattak, a' midőn azok *Aetelkusut* elfoglalták, a' kik pedig magyar hazánkban megtelepedtek, mind

addig a' Kunok neve alatt értetődtek, még Robert Károly Király őket meg nem különböztette.

A' Jász név tehát (mint elébb is értekeltetett) magyarul annyit tészen mint *Ijas*, (Pharetrarius). lágyabban *Jász*, 's eredett ezen szóból: *Ij*, (Pharetra) mellynek gyakorlásában a' többek előtt tudósok voltak, és azért a' Királynak szolgálatjára különösen kiválasztattak, 's kapitányaik bizonyos számu *Ijasokkal* (Pharetrariis) a' királyoknak midőn háborúba mentek, szolgálni tartoztak; innen nevezettettek tehát *Ijasoknak*, vagy lágyabban *Jászoknak* (Pharetrarii), úgy szinte a' Diplomákban is, jelesen Robert Károly Királynak 1323 dik évben költ diplomájában onnan adatott reájok ezen név *Jassones*; utóbb pedig nevezetesen Zsigmond Király diplomáiban már *Philisteusoknak* irattak, valamint Corvinus Mátyás, Ulászló és 3-dik Ferdinand Királyokéban is; azután *Jazyges Philistei*, végre *Jazyges* név alatt említtetnek.

Mostani lakossai ezen kerületnek Magyarok, 's nagyobb részben azon régi *Kún Jászoknak* maradékai, a' kik mint már fellyebb is említtetett Magyar Ország Királlyai 's jelessen Szent László Király alatt ezen föld tájékát nyerték, 's ott le is telepedtek, 's a' kikhez utóbb más szabad származásuak is bévétettek. Számok a' Jász kerület mostani lakossainak, kik földmivelésből és barom tartásból élnek, mintegy 65,000re mégyen, a' kik a' Nagy és Kis-Kun kerületeknek lakossaival egyenlő szabadságokkal élnek.

Jegyzés. A' *Kún Jászokat* (Jazyges Cumani) jól meg kell külömböztetni a' régi *Sarmata Jászoktól* vagy *Metanastáktól*, (Jazyges Sarmatae seu Metanastae). Ezek az utóbbiak tótok voltak, az elsőbbek pedig igaz Magyar eredetűek, és származásuak, 's a' mint már fellyebb is elő-

adtuk, ettől a' magyar szótól Ijas vagy Jász, melly Ijat vagy Tegezt (Pharetra) jelent, neveztettek Jászoknak.

V. *Helyettes leirása vagy Topographiája.*

A' Jász kerület öszvesen 17 helyeket foglal kebelébe, mellyek között 7 mezővárosok, 4 faluk vagy helységek, 6 puszták és 11000 házak számláltatnak.

A) *Mező Városok.*

1) *Jász Berény*; mind a' három kerületeknek anya városa, a' Zagyva folyónak mind a' két partján Házai, mellyeknek száma 3000re mégyen, többnyire alatsonyak, díszeskedik azonban egy igen derék és erőssen épitett nagy anyaszentegyházzal, a' Salvatorianus Barátoknak vagy Szent Ferentz Szerzeteseinek Templomával és Klastromával, kik ezen városba Korvinus Mátyás alatt hozattattak bé. Itt vagyon a' hármas kerületeknek fényes és pompásan épült közönséges emeletes háza, valamint magának a' Jász kerületnek Törvényhatóságbeli háza is; továbbá a' városnak tulsó részéu vagyon egy Szűz Mária tiszteletére felállított Kápolna, mellynek helyén új templom épittetik, a' helvetziai vallást követőknek temploma, királyi Gymnasium és pósta Státió. Nem kevéssé díszesíti ezen várost egy annak közepén alakított Sziget, melly a' közönségnek gyönyörködtetésére szolgál, és külömbféle fákkal ültetve vagyon, 's a' Fenséges Nádornak nevéről *Jósef Szigetének* neveztetik; ezen Szigetnek közepén egy márvány kőbül készült Oszlop avagy Obeliskus vagyon felállítva annak emlékezetére, hogy a' tisztelt Nádor Ő Császári Királyi Fő Herczegsége ezen várast is 1797-dik évben kegyesen meglátogatni 's megvizsgálni méltóztatott.

Ezeken kivül vannak ezen városnak a' Zagyva folyón erős anyagokból készült 2 malmai, mellyeknek egyike vagy is a' belső malom 6, a' külső malom pedig 4 kerekekkel vannak ellátva, 's ezen utóbbi malom mellett lévő nádasok és gyümöltsös szőllők valóban kies tájékot képeznek. Határa a' városnak azon részén, melly Szele helysége felé közelit, homokos, többi részeiben azomban jó búza termő. Lakossainak száma mintegy 18000 ezer lelkekre mégyen, kik között 16,245 Katholikusok, 930 Reformátusok, 6 Lutheranusok és 32 Görögök számláltatnak.

Jegyzés. Jász Berény várossa a' régi Adomány levelekben *Belénszállásának*, majd ismét *Beren Széknek* neveztetik, és a' Philisteus Jászoknak fő Széke volt; 1357-dik év körül továbbá, a' mint az akkori Ország Birájának Gróf Szécs Miklósnak határzó leveléből megtettzik ezen helyen lakott László Leustachiusnak a' Wrs nemzettségből származott Marcellus fiának örökösse, a' ki a' Philisteusoknak Vajdája volt. Zsigmond Király az 1407-dik és 1412-dik években költ Adomány leveleiben ezen várost már *Jász-Beroten-Szállásának* nevezi, Korvinus Mátyás pedig az 1469-dik, úgy Ulászló az 1492-dik években költ Privilegiumaikban *Bérén Szállásának* mondják, végre 2-dik Ferdinand az 1625-dik évben költ Privilegiumában már *Jász Berény* várossának nevezi.

Némelly írók jelesen Ottrokócsi itt keresik Attilának királyi Székét, melly a' többieknél mindjájánál fényesebb vala, a' mi azomban voltaképen bébizonyítva nintsen, mindazonáltal Aventinus Jánosbul bizonyos az: hogy Thudunus Chaganus az Avarok régi Helytartója Székét itt tartotta, 's itt is temettetett el.

Továbbá a' város házánál tartatik, egy elefánt fogából készíttetett szarv, mellynek hosszasága fél rőföt és 2 hüvelyket tészen, 's fél fontnyi nehézségü. Ezen szarv magyarul *Leel Kürtjének* vagy *Jász Kürtnek* neveztetik, mellyről folyvást az tartatik, hogy Leel Magyar Vezérnek maradványa legyen, a' mit azonban a' történetírók kétségbe hoznak; valaha ezen Kürt sok arannyal és drága kövekkel ékesítve vala, de ezektől megfosztatván, most csak némelly mesterségesen bevésett képek szemléltetnek rajta.

Árokszállás, *Jászárokszállás*; elég népes Mező város a' Csörsz árka felett, mellyről nevezetét is nyerte, Jász Berény és Gyöngyös várossaitól 2 mértföldnyi távolyságra fekszik. Ezen városnak északi és keleti oldalait a' Gyöngyös patak mossa, melly a' városhoz közel fekvő erdőcskét szigetekre különözvén, a' városnak 2 kerekű malmát hajtja. — Ékesíti ezen várost fényes Anyaszentegyháza, valamint említésre méltó azon erőssen készült kőhíd is, melly a' város végén a' Kassáról Pestre vivő útba építtetett; vagyon továbbá pósta státiója is. Határa avagy földje ezen városnak termékeny, melly a' több termesztmények között jó lent is szolgáltat. Lakossainak száma 9830, kik 9 görögökön kivül mindnyájan Katholikusok, és 1751 házakban léteznek.

Jegyzés. Árokszállás már Korvinus Mátyás alatt, a' mint ezt annak 1458-dik évben költ Adomány levele bizonyítja, a' Philisteusoknak szállása volt Vásári Privilegiumát Mária Theresiától 1756-dik évben nyerte.

3. *Apáthi*, *Jász-Apáthi*; szinte népes mező város; fekszik a' Jász-kerületnek keleti oldalán, Jász Berény várossától 2 mértföldnyi távolságra. Vagyon ezen városnak egy fényes Szentegyháza

két tornyokkal, mellyeknek egyikét még 1493-ik évben Horváth Lukáts ott lakozó Kapitány építetett. Földje vagy határa termékeny, 's főképpen a' tiszta búzát bőven termő; vannak továbbá jó szőlleji és tölgyes erdeje is, folyókkal mindazonáltal szükölködik, és tsak kiöntések idején érinti 's borítja el a' város határának déli részét a' Tarna folyónak ága, melly *Holt Tarnának* neveztetik, és sok károkat szokott kiöntése által okozni. Lakosainak száma 8620, kik 2 Reformátusokon és 6 Görögökön kivül mindnyájan Katholikusok. Házainak száma 1421.

Jegyzés. Apáti már 1391-dik évben a' Philisteusoknak szállása volt, melly megtettszik ugyan azon szállásnak, azontúl Négyszállásnak és Kissérnek határozásaikról költ, és a' Budai Káptalan által kiadott Levélből. Ezen városban a' Philisteusoknak három Kapitányai laktak, nevezetesen: Beke Péter, Horváth Lukáts és Horváth János, vásári adomány levelét nyerte 2-dik Mária Theresia Császárnétól 's Királynétól 1746-dik esztendőben.

4) *Kissér* vagy *Kis-ér*; fekszik a' Jász Kerületnek keleti szögletén a' Tiszának Kissér nevü ága mellett, mellytől nevezetét is veszi, Apáti várossától 1 mértföldnyire. Ezen városnak földje is minden nemü gabonát, de főképpen a' tiszta búzát bőven megtermi; vannak jó szőlleji is, és a' Tisza mellett alkalmatos nádallói. Lakossainak száma 4804-re (mások szerént 5300) mégyen, kik között: 734 Katholikusok, 4051 Reformatusok, 9 Lutheranusok és 10 Görögök számláltatnak. Valamint a' Katholikusok, úgy a' Reformátusok is saját Szentegyházaikkal ellátva vagynak. Házak száma: 801.

Jegyzés. Ezen város is, valamint Apáti már 1391-dik évben a' Philisteus Jászoknak helysége volt, melly bővebben megtetszik Héderváry Lőrintz Magyar Ország Nádorának és Kunok Birájának Apáti és Négyszállás szállásoknak, úgy Kisér helységeknek határozásaikból 1438-dik évben költ leveléből.

5) *Ladány, Jász Ladány*; melly a' Láda névtől vette nevezetét, mivel a' régi petsétjében egy láda vagyon beiktatva. Ezen városnak földje valamint gabonát, úgy szénát is bőségesen terem, különössen pedig jeles tiszta búzájáról; határát a' Tiszának nem messze lévő *Millér* (mély ér fok) nevezetű ága szokta mosogatni, melly kiöntések idején számos halakat szolgáltat, és a' szolnoki vár felett a' Tiszába vissza ömlik. Ezen hely a' Zagyva és Tisza folyóinak kiöntései által gyakran sanyargattatik, mellyeknek meggátlása 's akadályoztatása végett igen költséges töltéseket tartani kéntelen. — Díszeskedik egyébbaránt ezen város egy tágas és szép Anyaszentegyházzal. Lakosoknak száma 5640, (mások szerént 4927) a' kik 8 Görögökön kivül mind Katholikusok. Házakat számlál 852-őt.

6) *Alsó Szent György*; melly az együtt folyó Zagyva és Tarna vizeknek keleti partján kics és termékeny síkot foglal el, a' hol a' most nevezett két folyók Zagyva nevet viselnek, alább pedig Rékás helysége körül már Tarna nevet vesznek fel; ezen folyó vizeknek kiöntései által az ide való Lakosok sok károkat szenvednek, mellyeknek elhárítása végett 2400 öl hosszaságú 's 2 öl szélességű és magasságú töltést tartani kéntelenek. Ezen város Jász Berény és Apáti várossaitól 2 mértföldnyi távolyságra fekszik. Földje főképpen tiszta búzát bőven terem, azomban más gabona és széna termésre

kevesebbé alkalmatos. Vagyon egy kies 240 holdnyi kiterjedésű erdeje is, melly *Borsának* neveztetik, és a' méhek tenyésztetésére felette alkalmatos, azon kivül 2 vízi malmai, egyik 4 másik 3 kerekekkel. Ékesíti ezen várost derék Szentegyháza is. Lakossai, kiknek száma mintegy 4000-re mégyen, egy Görögön kivül mind Katholikusok; házaik száma pedig 640.

Jegyzés. Alsó Szent György az Apáti várossánál említett határozásban, melly 1466-dik évben tétetett, *Berta Szent Györgynek* neveztetik; Korvinus Mátyásnak 1469-dik évben költ Privilegiumában pedig Philisteusok *Szent György nevű Székének* hivattatik.

Fénszaru; fekszik a' Jász kerületnek nyugoti szögletében, Zagyva folyó partján, hol a' Kis-Árok ezen folyót keresztül hasítja, Jász Berénytül két, Hatvantúl egy, Árokszállástól három mértföldnyi távolyságra. Nevezetét némellyek Lehel Kürtjétől, melly Jász Berénybe tartatik, és eddig *Fény Szarv*nak hivattatott, származtatják, azomban hihetőbb, hogy nevét fövényes halomtól (Fövény Szarv) vette légyen, mivel fövényes helyen 's mint Jászság Szarva helyheztetve vagyon, a' minthogy voltaképen a' régi Privilegiumokban is *Föwen Szarunak* irattatik, jelesen Korvinus Mátyásnak 1469-dik évben költ diplomájában. Földjei ugyan többnyire homokosok, azonban a' kétszeres és rozs búzát, valamint a' zabot is bőven megtermik, 's ezen kivül a' Zagyva folyó mellett jó kaszállói, és nádallói vagynak. Határában találtatik egy tó, melly *gyógyító Sós Tónak* neveztetik, úgy szinte nevezetes azon oszlop, vagy Statua is, melly a' Heves vármegyében kebelezett Csány helység felé vivő útba a' legvégső szögleten felállítva vagyon, és *Jász Képnek* hivattatik. Szentegyháza ezen városnak

a' Kis-árok felett vagyon építve. Népessége avagy lakossainak száma majd ötödfél ezerre mégyen, (4350) a' kik 6 Görögön kivül mind Katholikusok. Házainak száma: 808.

B) *Faluk vagy Helységek*

1) *Jáko-Halma*; a' Zagyva folyó mellett fekszik, 's nevezetét a' Helység' közepén felemelkedett tájon fekvő hason nevű dombotskától vette, melly felett díszesen épült Szentegyház mutatkozik. Ezen helységnek termékeny földjei vagynak, azonkivül vagyon egy 4 kerekű vízi malma, alkalmas szőlleje, és egy kies helyen sarjadzó erdőtskéje. Lakossai, kiknek számok egy Görögön kivül 2525-re mégyen, mindnyájan Katholikusok; Házak száma pedig 509. Továbbá említésre méltó itt azon árok is, melly a' Tarna vize lefolyásának könnyebbítésére az ide való Dósai és Jász-Berényi lakosoknak munkájok által 1795-dik évben Dósa helysége felé készíttetett, és hosszaságába mintegy 1000, szélességébe pedig 5 öleket foglal, 's a' Fenséges Nádornak emlékezetére *Jó ef Csapornájának* vagy *Kanálissának* neveztetett.

Jegyzés Jákóhalma már Lajos Király alatt a' Philisteus Jászoknak szállása volt, melly Jász-Berény és Jákóhalma között veghez vitt, 's Gróf Szécsi Miklós Ország Birája által 1357-dik évben kiadatott levélből megtettszik, melly időben Csupor Tamás Bánnak unokája Domokos is itt lakott.

2) *Dósa*, melly szinte a' Tarna folyó mellett fekszik, Jász Berény Árokszállás és Apáti városoktúl 1 mértföldnyire. Vagyon díszes Szentegyháza, és termékeny főképpen tiszta búzát termő földje. Ezen helységnek határában nyugot felé mintegy

1400 ölnyi távolyságra kies síkságon látszatik egy halmotska, *melly Boldog Asszony Halmának* neveztetik, 's ezen halom felett áll egy Boldogságos Szüz Mária Kápolnája, melly hogy mikor építtetett, arra a' Lakosok nem emlékeznek. Ezen halomrúl közönségesen azt tartják: hogy az előbbi századokban, midőn t. i. a' dühös Tatárok az Országot pusztították, itten tsatát tartottak, 's a' halom a' megöletetteknek holt testeikből emelkedett légyen, a' mit mutatnak az emberi tsontok is, mellyek azon halmon, ha ásattatik, mindenütt találtatnak; továbbá, hogy ezen helységnek határában a' Tatárok közül is sokan elvesztek légyen, bizonyítják az úgy nevezett agyagos határokhoz közel a' kelet felé fekvő Tatárok sírjai, *Tatár hányásnak*. Ezen helységnek vagyon a' Tarna vizén épült 4 kerekü malma is, és ahhoz közel fekvő erdőtskéje. Lakosai, kiknek számok 2500-ra mégyen, 3 Görögön kivül mindnyájan Katholikusok. Házak száma: 420

3) *Mihál-Telek*. Ezen helység kevesleg dél felé is fekszik, és az egybefolyó Tarna és Zagyva vizeknek keleti partján vagyon helyheztetve. Földjei bő gabona termők. Vagyon erőssen épült Szent egyháza, vízi malma, és tölgyes erdeje. Lakossainak száma mintegy 1900-ra mégyen, kik mindnyájan Katholikusok. Házakat 362-őt számlál.

4) *Felső Szent György*, hajdan *Gál Szent György*, fekszik a' Zagyva folyónak nyugoti partján, kies helyen épített Szentegyházával együtt, Jász Berény és Fénszaru várossai között, mellyektől egyegy mértföldnyi távolyságra esik. Földjei a' déli részen valamennyire homókosok, a' más részeken lévők azonban termékenyek. Vagyon egy 4 kerekű vízi malma, 's ehhez közel tölgyfa erdeje, és jó nádallója. Lakosai mindnyájan Katholikusok, kiknek számok mintegy 1800, házaké pedig 327

C) *Puszták (mintegy 300 lakókkal).*

1) *Boldogháza*; melly délfelé Jász Berény Várossa határával vagyon öszve kaptsolva, és a' mellyből a' Zagyvának a' Tarnával való egybefoglalásánál az Alsó Szent Györgyiek is egy szögletet birnak. Ezen puszta nagyobb részént a' Jász Berényi lakosok között tanyákra van felosztva, és jó minéműségű földje vagyon. Azon határozásról szóló, és 1466-dik évben költ levélben, mellyet fellyebb Apáti várossánál érintettünk, ezen puszta *Bodogfalva Szállásának* neveztetik, a' hol akkoron Thamló György volt Kapitány; Korvinus Mátyás pedig 1458-dik évről költ Privilegiumában már *Boldogházának* írja. —

2) *Borsóhalma*, ezen puszta is napkelet felé a' Jász-Berényi határral van öszve kötve, 's azon részében, hol Jákóhalma helységének határait érinti, a' Tarna folyónak kiöntései által gyakran rongáltatik, és itt ott tsak kaszállás által használtatik. Korvinus Mátyásnak 1484-dik évben költ Privilegiumából megtetszik: hogy azon esztendőben ottani Kapitány *Bartalius* nevű volt.

3) *Négy Szálás*, melly észak és kelet felé hasonlóan Jász Berény várossa határával egyesítve vagyon, 's a' mellynek $\frac{1}{3}$ részét a' Jákohalmaiak birják. Ezen puszta a' Tarna folyó körül legjobb kaszállókat szolgáltat, többi részeiben pedig jó minéműségű földekkel bir. Itt is a' Philisteusoknak régi szállások vala kapitánysággal, melly az előbbi században elpusztíttatott.

4) *Ágo*, melly nyugot felé Árokszállása várossa határához van kaptsolva; és jó minéműségű földjei vagynak. Lakossai 40 számmal vagynak. — Ezen Puszta Korvinus Mátyásnak 1478-dik esztendőben költ Privilegiumában már *Philisteusok Szállásának* neveztetett.

5) *Szent András*, ezen Puszta is Árokszállás városához tartozik, mellytől a' Tarna vizén túl 2 mértföldnyi távolyságra esik, és Északról Erk helysége, úgy Fogacs és Vesszős puszták; Keletről Heves mező városa, és Csász helysége; délről Apáti várossa, 's ahhoz tartozó Heves Iványi puszta; végre nyugotról Dósa és Tarna-Örs helységei határozzák. Nagyobb része ezen Pusztának homokos és tsak legelőnek alkalmatos, egy része pedig Tanyákra vagyon felosztva. Lakossainakszáma 82-re mégyen.

Jegyzés. A' *Szent Andrási* és *Heves Iványi Puszták* azelőtt az Egri Káptalan birtokai voltak, és Heves vármegyéhez tartoztak, hanem 1760-dik évben királyi megegyezés mellett *Matkó*, *Alsó* és *Felső Kömpölz* pusztákkal elcseréltettek.

6) *Heves-Ivány*; kelet felé fekszik, és Apáti várossához tartozik; földje középszerű termékenységű, és Tanyákra felosztva használtatik.

Jegyzés. A' fentebb megnevezett Jász Kerületi városokhoz és helységekhez még következő Puszták is tartoznak, mellyek a' Kis Kun kerületben fekszenek, nevezetesen: *Kara*, *Kotsér*, *Mizse*, *Bene*, *Kerekegyháza*, *Kisszállása*, *Szent László* és *Pálos*; mellyekről a' Kis Kun kerület leirásánál értekezni fogunk. Továbbá a' Jászok tartományához tartoztak régenten *Ujszász helysége* és *Szarvas puszta* is, mellyek most Pest vármegyébe kebeleztetnek, és külön földes uraknak birtokaikba vagynak. Ezen két helyeket vagy is az *Ujszászi és Szarvasi Kapitányságot* Zsigmond Király 1425-dik évben némelly Jászoknak ajándékozta azon kötelesség alatt: hogy a' Jászok Közönsége az előfordulandó esetekben a' hadi sereghez mindenkor 8 Ijasokat küldjenek, és bizonyos adót fizessenek. Korvinus Mátyás Privilegiuma szerént 1458-dik évben az itteni Kapitány volt *Gosztháni Pál*.

MÁSODIK SZAKASZ.

A' Nagy Kun Kerületről (Districtus Cumaniae Majoris.)

I. *Nevezete, fekvése és nagysága.*

A' *Nagy Kun Kerület* vagy *Nagy Kunság* nevezetét vette azoktól a' Kunoktól, kik a' magyaroknak Scythiából harmadszori kijövetelek alkalmával magokat Álmos Vezérhez kaptsolták, és ezen tartományba helyheztetve valának. Utóbb nevezetesen 4-dik Béla és 4-dik László Királyok alatt ezen tartomány tágassabb volt, 's ekkori határjok a' Tiszán túl egész a' Temesig terjedett; a' mi László Királynak 1279-dik évben költ Diplomájából nyilván megtettszik, Nagy Kunságnak pedig akkoron kezdett neveztetni midőn 4-dik Bela Király a' Tatároknak pusztítása után a' Kunoknak határait öszve szorította azon okból, mivel ezek vagy is a' Nagy Kúnság nagyobb kiterjedésű földet foglalt el, mint a' többieknek a' Tisza és Duna között lévőknek tartománya, melly osztán *Kis Kunságnak* neveztetett.

Jegyzés. Korvinus Mátyás Királynak idejétől ólta a' *Kolbász Székhez* tartozó Nagy Kunok főképpen megkülönböztetni kezdettek, 's azokat a' nevezett Király 1469-dik évben költ különös diplomájában pártolása alá vette, sőt a' következő Királyoknak diplomáiban is a' Nagy Kúnok ugyan azon Kolbász Székhez tartozandóknak jelentetnek.

Fekszik ezen Kerület Magyar Országnak Tiszántúli kerületében, Szabolcs, Bihar, Békés, Csongrád és Heves Vármegyékkel körül vétetve. —

Nagysága a' sok háborúságok miatt megtsonkíttatott, mert mostani *hosszasága* tsak 3, néhol 4, *szélessége* 5 geographiai mértföldekre terjed; *kiterjedése* vagy *felülete* pedig $20\frac{1}{4}$ négyszegű mértföldeket foglal-el.

II. *Földének minémüsége és Folyóvizei.*

Földje ezen Kerületnek szép sík mezőségből áll, melly főképpen a' búzát és árpát bőven megtermi, 's e' mellett a' marhatartásra is kiváltképpen alkalmatos; azomban fa nélkül szükölködik, 's ebbeli fogyatkozást náddal vagy tőzekkel kéntelen kipótolni.

Folyóvizei a' Tiszából eredett *Hortobágy*, és *Berettyó*, Kún Szent Mártonynál pedig a' *Körös*, mellyeknek kiöntései által gyakran károsíttatnak a' lakosok. A' Tiszának árjától is sok károkat szenvedtek ezen Kerületnek lakossai mind addig, mig az e' részben költ felsőbbi rendeléseknél fogva 1786-ik esztendőben a' Tiszának *Mirhó* nevezetű ága vagy foka kemény töltéssel el nem záródott 's el nem fojtatott, Kun Szent Mártony várossához közel látszattak nyomai az úgy nevezett *Ördög árkának*, melly a' Tiszától Gyalu Pusztán keresztül a' mesterszállási Pusztára hatván, innend a' Túri és Ványai határokon keresztül Szabolch Vármegyének Darvas nevezetű Helységéig terjed. Ezen ároknak nyomai a' Kis Kúnságba is a' Duna felé jelesen a' Bodoglári Pusztán szemlélhetők.

III. *Lakossai.*

Ezen Kerületnek lakossai Magyarok, többnyire a régi Kunoknak maradványai, kik utóbbi üdőkben más Törvényhatóságból való és szabad kiköltözésű emberek által is szaporíttattak, és a' Jászokkal 's Kis Kunokkal egyenlő joggal 's szabadságokkal birnak. Számok mintegy 53000-re mégyen,

kik 8900 házakban léteznek, és többnyire a' Helvétziai vallást követők.

IV. *Helyettes leirása vagy Topographiája.*

A' Nagy Kun Kerület, vagy Nagy Kunság, melly régibb időkben nagyobb kiterjedésű volt, jelenleg 6 mező Városokat és 16 Pusztákat foglal magában.

A) *Mező Városok.*

1) *Kardszag* vagy *Kardszag Újszállás.* Tágas és legnépesebb mezőváros a' Nagy Kún Kerületben fekszik a' Tiszából kiszakadó Hortobágy vizéhez nem messze, Debretzenhez napkelet felé 6 mértföldnyire, három Szentegyházakkal ékesíttetik, mellyeknek egyike a' Római Katholikusoké, másik a' Helvetziai vallást követőké, harmadik a' nem egyesült Görögöké. Vagyon itten királyi Pósta Státió is. Ezen város a' mult századokban a' Törökök és Tatárok által felette sanyargattatott, 's jelesen a' Törökök a' lakosoknak nagyobb részét rabságra vitték, kikért az otthon megmaradott 78 lakosok sokat fizettek, 1698-dik évben pedig közel százat váltottak ki a' rabságból, 's ezek szaporították meg újjont a' várost. A' közel fekvő Tónak közepén látszatik egy sziget, melly *Apavárának* neveztetik, a' hová a' fegyvertelen lakosok a' Tatároknak háromszoros berohanások és a' Törököknek pusztítások alatt magokat elrejtették; látszatik továbbá itt egy halmotska is, mellybe a' megholtaknak testei eltemettettek. Földje ezen városnak gazdagon termő, és 3 szakaszokra osztatott, egyik a' szállás vagy tanya föld, melly szántással és kaszállással szüntelen használtatik, a' más kettő pedig változtatva ugaroltatik; laposain nádat is kaszálnak, kerti borok 's gyümöltsök is elég terem, de fájok nintsen. Lakosainak száma 13000, kik között mint-

egy 1000 Katholikusok, 11950 Helvétziai vallást követők, 4 Lutheranusok, és 42 Görögök számláltatnak; a' házaknak száma pedig 2450-re mégyen.

Jegyzés. Kardszag Újszállás 1506-dik esztendő körül II-dik Ulászló Királynak ugyan azon esztendőben költ diplomájában még *Kúnok szállásának* írattatik. Ezen szállás más helyen dél felé feküdt, a' hol mostan is nyomai mutatkoznak, 's ezen régi helye Kardszag városának most is *Kardszag Teteknek* neveztetik, és ennek elpusztítása után építtetett a' mostani város, melly 1734-dik évben 6-dik Károly Császár 's Király által vásári Privilégiumokkal megajándékoztatott. 1793-dik esztendőben elrontatván a' régi torony, egy kő találtatott benne e' felirattal: I-F. STEFAN° HUNIADY. 1633.

2) *Kis-Ujszállás*, népes szabad mező város a' Nagy Kún Kerületnek nyugoti oldalán, Kardszag-Újszállásának szomszédságában, régente *Péterszállásának* neveztetett. Határa a' Myrho nevezetű Foknak elfojtása előtt a' Tisza kiöntései által rongáltatott, és az említett fokból kifolyt sok víz által határjának lapos nagy része majd 12 esztendeig használhatetlen sivatag rétté tétetett; de 1786-dik esztendőben 20000 embernek munkálkodásaik, és 250000 marháknak igázások után erős Töltés készíttetett, melly által megmentetvén a' sok föld, most nagy hasznot szolgáltat. Földje elég jó, rétjei kövérek, legelői tágasak, nádjok is elég terem, 's bora is van, azonban a' fából szinte szűkölködik. Díszeskedik ezen város tágas és helyessen épült Szentegyházával, 's Oskoláival. Lakossainak száma, kik 12 Katholikusokon, 's ugyan annyi Görögökön kivül mind Reformátusok, 8500 (mások szerént 8164) lelkekre megyen; házainak száma pedig 1575. Ezen város régolta Széke és lakóhelye

volt a' Nagy Kun Kapitányoknak, kik közül nevezetesen *Illésy István* a' pártot ütött, *Törő* (Túri) társainak elfogattatások által kimutattatott, 's bébizonyított hűségéért Mária Theresia Tsászárné 's Királynétól arany lántzal ajándékoztatott meg.

3) *Túrkeve*, az előbbenihez hasonló mező város, fekszik a' Berettyó folyó vize mellett nem messze Túr mező várossától, 's nevezetét az említett Berettyó vizétől vette, melly régenten *Túrnak* neveztetett. Földje termékeny, melly szakaszokra vagy nyomásokra nintsen felosztva, hanem tanyákra, azaz minden földbirtokos földbeli részét egy tagba kihasítva birja. Népessége ezen városnak vagy is Lakossainak száma 8100, (mások szerént 7812) kik között 150 Katholikusok, 7652 Reformatusok és 10 Görögök számláltatnak; házainak száma pedig 1400, 's valamint a' Katholikusoknak, úgy a' Reformatusoknak is külön Szentegyházok, és Fárájok vagyon. Említésre méltó itt: hogy 1753-dik évben *Törő*, *Bot* és *Bujdosó* pártütők Társaikkal együtt ezen városnak határában, 's lakossai által fogattattak el.

4) *Madaras*, népes mezőváros Heves vármegye határánál Kardszag-Újszállásnak szomszédságában. Fekvése kies a' közel lévő *Madaras Tó* mellett, mellytől nevezetét is vette, 's a' mellyen kivül még az *Üllő* nevezetű tó is egyik oldalát érinti, melly a' Tiszának Igar és Örs helységek között szét folyó *Tinórd* nevű ága által elöntetni szokott. Határja 3 nyomásokra van felosztva, és gabona termő, vagyon azontul egy kies helyen sarjadozó tölgyes erdeje is. Lakosainak száma: 7600 (mások szerint 7000) kik között 3 Katholikusok, 6986 Reformátusok, 1 Lutheranus és 10 Görögök számláltatnak. Házak vannak 1290.

5) *Kúnhegyes*, ezen mezőváros a' Tiszához közelebb fekszik, jelesen Tisza Bő, és Roff hely-

ségeknek szomszédságában. Az előtt a' Tiszának *Kakad* vagy *Kakat* nevü foka által mosattatott és rongáltatott, melly a' Tiszának másik Myrhó nevü fokából a' Taskoni pusztán folyt ki, de 1786-dik esztendőben a' nagy töltés által elzárattatott. 1690-dik esztendő körül ezen város a' Tatároknak és Rácoknak kiütéseik 's rablások miatt elpusztúlt, hanem utóbb úgymint 1700-dik esztendőben ismét megújíttatott a' megmaradott Kunok által. Határa három nyomásokra van felosztva, és a' gabonát bőven megtermi. Lakossai leginkább szántásból, marhatartásból 's gazdálkodásból élnek, kerti szőlleik hasznosak, azomban fájok, nádjok és vizek nints, száma lakossainak 7125-re mégyen, kik között 67 Katholikusok, 7040 Reformatusok, 5 Lutheranusok és 13 Görögök vannak; házak száma 1170, itt született ama hires Magyar bajnok és hadi Tábornok, 's Mária Theresia rendjének Commendátora Báró Mészáros János.

Jegyzés. Ulászló Királynak 1520-dik évről költ diplomájában ezen város *Hegyesnek* neveztetik, Mária Theresiának Privilegiumában pedig más hasonló nevü helyeknek megkülönböztetése tekintetéből, minthogy a' többieknél magossabb helyen fekütt *Kun-Hegyesnek* hivattatott.

6) *Kun-Szent-Márton*, tágas és rendesen épült város, melly a' Nagy Kun Kerületnek felsőbb részétől elválasztott tájékon fekszik, a' Körös folyónak keleti partja mellett, és azon folyó által 200 ölnyire félsziget gyanánt környülvétetik, díszeskedik egy derék és fényes Szentegyházzal, a' Nagy Kun Kerületnek Törvényhatóságbeli házával, melly a' Körös partján építtetett, és emeletes város házával; vagyon továbbá a' Körös vizén felállított erős falúdja, hol a' város a' hid vámot a' Nemes Földvári familiával közös jussal birja. Ezen város a'

mostani helyén 1718-dik évben építtetett, az előbbeni helyén pedig, melly félórányi távolyságra látszatik, 1683-dik esztendőben elpusztíttatott. Földjei termékenyek és bő gabona termők; vagynak azontul szőlleji is, és serháza a' Körös vize mellett. Lakossainak száma 6600 (mások szerint 6000) kik között 5980 Katholikusok, 8 Lutheranusok, és 12 Görögök. Házak száma mintegy 800-ra mégyen.

B) *Puszták mintegy* 1300 *lakókkal.*

1—5. *Asszon-szállás*, *Magyarka*, *Boltsa*, *Ködszállás* és *Orgonda-Szent-Miklós*, mellyek Kardszag Várossa körül helyheztetvén, ugyan annak birtokába vannak.

6—8. *Kis* 's *Nagy* vagy *Tót Turony*, és *Maria Laka*; Kis-Ujszállás várossához tartozandók.

9. *Csorba*, mellynek $\frac{1}{4}$ része Kis-Ujszállás, $\frac{1}{4}$ részét Túrkevi, $\frac{2}{4}$ részét Kun Szent Mártony birják. 18 lakókkal.

10—12. *Kis-Kava*, *Móritz* és *Póhamara*, Túrkeve várossához tartozandók.

13—14. *Fabianka* és *Kápolnás*; mellyek Madaras Várossa birtokához számíttatnak.

15. *Kolbász*, hajdan nevezetes Széke volt a' Nagy Kunoknak, Kunhegyes Várossához tartozik.

16. *Mester-Szállása*; melly Körös folyó mellett fekszik, és Kun Szent-Márton Várossának birtokában van; mintegy 100 lakókkal.

Jegyzés. Ezen Kerülethez régenten több helyek tartoztak, nevezetesen: *Vásárhely* (Hód Mező Vásárhely) mező várossa, melly minekutánna a' Törökök által elpusztíttatott, 's egy darab ideig míveletlen maradt volna, az oda 1690-dik évben Szabadszállásáról általköltözött 12 Kun Tsaládok által ujjolag megnépesíttetett. To-

vábbá ide tartozott *Kakat Puszta* is, melly Ulászló Királynak 1521-dik évről költ Privilegiumában a' *Kakadi Királyi Kunoknak Szállása*, (Descensus Cumanorum Regiorum Kakad) volt; nem különben *Ötsöd Helysége*, úgy *Baboczka*, *Homok*, *Telekszállása*, *Kabád* 's több Puszták. — A' Nagy Kunok *Zenthelt* nevezetű Székének nyomai találtatnak, Temesi Gróf Ozorai Pipónak 1424-dik évről költ azon levelében, melly Cornidesnek Kéziratában feljegyezve vagyon. —

HARMADIK SZAKASZ.

A' Kis Kun Kerületről. (Districtus Cumaniae Minoris).

I. *Nevezete, fekvése, határi és nagysága.*

A' *Kis Kun Kerület* vagy *Kis Kunság* nevezetét vette azoktúl a' Kunoktól, kik 2-dik István, és 4-dik Béla Királyok alatt ezen Tartományba költöztek, 's e' részre helyheztettek. Fekszik a' Tisza és Duna között, többnyire sík mezőségen, kivévén némelly helyeken lévő homok dombjait. Határi: északról Pest Vármegye, keletről Csongrád Vármegye, délről Bács Vármegye, nyugotról Solt Vármegye. Hajdan ezen Tartománynak vidéke sokkal messzebb terjedett, és nagyobb tájékot foglalt el, hanem a' hadaknak viszontagságai által sok helységek és Puszták tőle elszakasztattak. Mostani kiterjedésében hosszasága tészen 17, szélessége $9\frac{3}{4}$, a' hol pedig keskenyebb $4\frac{1}{4}$ mértföldeket. Nagysága vagy felülete 47 négyszög mértföld, következésképen nagyobb mint a' Jász és Nagy Kun Kerület öszve véve.

II. *Földjének minéműsége, vizei és tavai.*

Földje ezen kerületnek, a' mint már fellyebb is említtetett, sik mezőség, kivévén némelly homok dombjait; vidékje majd minden veteményt terem, legelőji pedig tágasak, és hasznosak, 's a' marha tartásra felette alkalmatossak; ugyan is itten a' marhaknak itatására többnyire ásott kútak szolgálnak, mellyek annál nagyobb szorgalommal tartatnak, mivel ha gyakrabban nem ürítetnek, vagy nem tisztogattatnak vizei, megbüszhődnek, és férgekkel tellyesek, azomban őszi és tavaszi üdőkben a' tavakba, mellyek széksóval bővelkednek, hasznos itatások történnek, de meleg időbe ártalmasok. Ezen tartomány is erdők nélkül szűkölködik, 's a' fának fogyatkozását szinte mint a' más két Kerületek náddal és tőzekkel szokta kipótolni.

Folyói ezen Kerületnek nintsenek, kivévén Latzháza közönségét, mellynek határát a' Duna vize mossa, a' kiöntések és áradások idején azonban a' Duna a' többi felső városokat is, nevezetesen Kun Szent Miklóst, Szabadszállást és Fülöpszállást el szokta önteni, jelesen a' Dunának *Agyagos* nevezetű ága Kun Szent Miklós városán magát kiöntvén, és a' *Bakér* nevezetű Patakon keresztül *Kigyós* nevű patakba folyván, ismét az anyába vissza fogadtatnak. Nem különben a' Tisza vize is *Maty* nevezetű ága által Dorozsma közönségénél szétöntetik.

Tavai ezen megyének számosak, mellyek közül nevezetesebbek 1) A' *Halasi tó.* 2) *Sós-tó*, ugyan a' Halasi határba, a' fürdésre hasznos. 3) *Fejér tó.* 4) *Móritzi tó*, Moritzgai és Szent László pusztákon tekenős békákkal bővelkedik. 5) *Sirtó* szinte Halas városának határában. 6) *Széktó*, Maysa városa mellett, erős termés vagy darázs kövei nevezetessé teszik. 7) *A' Félegyházi semlyékes ér*,

ennek is termés bő bányája van. 8) *Fertő*, a' Jász Berény városához tartozó Mizse nevezetü Pusztán. 9) *Péteri Tó*, melly majd 1000 hóld földet foglal el, 's közös Tisza vizével; — Továbbá a' Ferentz szállási Pusztán, úgy Maysa városa mellett létező tavak körül, valamint más közel fekvő pusztákon is ásattatnak az úgy nevezett *termés* vagy *darázs kövek*, a' széksót pedig ugyan ezen tavak szélein bőven szedik a' szappan főzésre.

Az *ördög árka*, mellyről a' Nagy Kún Kerületnek leirásában már emlékeztünk, ezen kerületet is keresztül vágja, melly vonalját Halas városához közel a' Duna vize felé egész Baja városáig mutatja.

III. *Lakosainak eredete, életmódja és száma.*

A' Kis Kún kerületnek lakosai eredetekre nézve *Kún Magyarok*, a' régi *Paczinaczitáknak* maradéki, kiknek 4-dik Béla Király a' Tatárok szorongatásai előtt itt adott menedék és lakhelyet és a' kik utóbb valamint a' Jászok és Nagy Kúnok más jövevényekkel, kik lakosi just nyertek, szaporodtak. A' Kis Kúnok többnyire 's főképpen a' marha és juhtartást üzik, 's abból veszik is jövedelmeiket; egyébaránt ugyan azon Jussokkal, és szabadságokkal birnak, mellyekkel a' Jászok és Nagy Kúnok 's szinte a' Nádornak mint a' Jászok és Kúnok Birájának 's Grófjának főkormánya alatt vannak. Mostani lakosainak száma mintegy: 68000 lelkekre mégyen, kik 9600 házakban laknak.

Jegyzés. A' Kis Kúnok a' mint alább Halas városa leirásánál bővebben érdekelni fogjuk, valaha többnyire 's nagyobb részént *Halas Székhez* tartoztak.

IV. *Helyettes leirása vagy Topografiája.*

A' Kis Kun Kerület két részekre osztatik fekvéséhez képpest, úgymint: a' *Felső részre*, vagy

is a' 4 *Felső közönségekre*, és az *alsó részre* vagy is a' 4 *alsó közönségekre*; a' felső rész ott választatik el az alsó résztől, hol Laczháza közönsége fekszik, nem külömben Pest vármegyének Fülöpszálláson alól közbe fekvő Izsák nevezetű Mező várossa is keresztül metszi ezen kerületet; átalánosan 45 helyekből áll, mellyek között 6 mezővárosok, 2 faluk vagy helységek és 37 (38) puszták számláltatnak.

A) *Mezővárosok.*

1) *Halas*, régi és népes Mezőváros, melly a' tőle közel fekvő 's mintegy fél pósta mértföldnyire kiterjedő *Halas nevezetű tó* mellett vagyon helyheztetve, 's ugyan ezen tótól vette nevezetét is, melly essős időben halakkal bővelkedik, 's a' városnak 1693-dik évben készült petsétjén is három halakból álló tzímer szemléltetik. Fekszik Bajától, Szegedtől, Ketskeméttől és Kalotsától 6, Mariatheresiopolistól pedig 5 mértföldnyire. Pósta statiója nevezetes, melly a' Pestről Pétervárádra vivő útnak közepén vagyon. Diszesítik ezen várost 2 Templomai, mellyeknek egyike a' Katholikusoké, melly ditső emlékezetű Mária Theresiának kegyes adakozásából építtetett fel, másika pedig a' Helvetziai vallást követőké; nem kevés diszére szolgál emeletes város háza, és a' fentebb említett Halas tó is, 's ezen túl fekvő kerti szőllők, mellyekbe a' nevezett Tón keresztül készített töltésen járnak a' lakosok; ugyan ezen tónak közepén látszatik egy sziget is, melly régenten sántz forma árokkal volt körülvéve, és a' lakosok a' Törökök Tatárok 's más ellenségek béütéseik 's vérengezéseik idejekor oda vonták bé magokat egy keskeny hidon, mellynek lábai néhol még most is szemléltetnek. Határja homokos de jól termő, rétjei 's kivált legelője nagyon tágos, és külömbféle mar-

háknak, kivált birkáknak tartására felette alkalmatos, boraikat lakossai Szegedre 's más vármegyebeli helyekre is elhordják, keresetjeket pedig marhákbul, gyapjuból és életből veszik. Nevezetesek továbbá 3 *halmai* is; mellyeknek egyike fekszik a' Sós tó mellett, melly a' halakat meg nem szenvedi, de a' fördésre egészséges vizű, 's ezen halom *Zöld halomnak* neveztetik; a' másik vagyon a' város végén, 's *Piartz hegynek* hivattatik; a' harmadik pedig a' szőllők végénél fekszik, és *Nagy halomnak* neveződik; ezen halmok felől azt tartják: hogy *Kinizsi Pál* azon helyeken verte volna meg az országba kalandozó cseheket, 's ezeknek holt testeikből emelkedtek fel azon dombok. Vannak ezentúl még két halmok, mellyek a' városnak keleti oldalán fekszenek, 's ezek közül a' felsőbb *Fekete hegynek*, az alsóbb pedig *Kurutz halomnak* neveztetik, amaz nevezetét Mátyás Királynak fekete seregétől vette, melly Ulászlónak idejekor eloszolva, Szeged felé lemenvén, e' hegy mellett szállott meg; emez pedig vagy is a' városnak alsó részénél szinte a' napkeleti oldalon lévő halom, azon Kurutzoktul vette nevezetét, kiket *Kiba* nevű Kapitány 1703-dik esztendőben azon helyen megvert, 's közülök 234-et levágván, a' Halasi Jegyzőkönyvnek bizonyítása szerént holt testeiket ott eltemettette. Lakosainak száma 11357; mások szerint tsak 10000; kik között 1610 Pápisták, 8122 Kálvinisták, 134 Lutheranusok, 14 Görögök, és 129 'Sidók vannak. Házak száma 2580.

Jegyzés. A' régi Privilegiumokban Halas Széknek neveztetik, mert itt volt a' Kis Kunoknak legfőbb Székek, hol a' Kunoknak Kapitányok, Grófjok, és a' Táblabirák Itélőszéket tartottak.

2. *Félegyháza*, a' Kis Kun Kerületnek legnépesebb városa; fekszik Ketskeméttől észak felé 3,

Halastól kelet felé 5, Szegedtől pedig dél felé 7 mértföldnyire, az országútjában; folyóvize nintsen, a' Tiszától pedig mintegy 2 mértföldnyire csik. Diszesítik ezen várost tágas, és emelt helyen fekvő Szentegyháza, a' Kis Kun Kerületnek emeletes Törvényhatóságbeli épülete, nem külömben a' városnak pompásan épült emeletes háza, kissebb deák oskolája vagy Gymnasiuma és pósta Státiója. — Határja gazdag és tanyákra vagyon felosztva, rétje, legelője nagy, és a' marháknak hizlalásokra alkalmatos füvet terem. Vannak ezentul szőlleji is, mellyekben lévő fákon jeles gyümölcsök teremnek, ékes és andalmányos ízléssel ültetett erdeje, és híres marha vásárjai. — Minthogy az előbbeni században a' Törököknek berontások által elpusztíttatott, a' Fénszaru várossából 1743-dik esztendőben oda vitetett lakosok által megnépesíttetett. Mostani lakosai, kiknek számok 6 Görögökön és 7 Zsidókon kivül 17000 (mások szerint 16300 lelkekre mégyen, mindnyájan Római Katholikusok; a' házak száma pedig 1400. Hajdan itten Rómaiak is laktak, a' mit bizonyítanak ezen város földjein talált Római edények vagy is ugy nevezett Urnák, mellyekből egy a' J. Berényi Gymnasiumnak is ajándékoztatott.

Jegyzés. Itten született a' *Nemes Kotzka István*, a' ki a' szép mesterségekhez vonszó különös indulatja által ösztönöztetvén, Bétsbe tanúlta a' Rajzolásnak mesterségét, 's némelly e' munkához kaptsolandó királyi városoknak, váraknak és Kastélyoknak rajzolatjait készítette, személyesen útazván ezek végett hazánknak nevezetesebb részeiben.

3) *Kún-Szent-Miklós*, az előtt *Tatár Szent-Miklósnak* neveztetett; fekszik Laczházán alól 3 mértföldnyire, a' Dunának *Bakér* nevezetű ága mellett. Két Szentegyházakkal ékesíttetik, mellyeknek

egyike a' Katholikusoké, másik pedig a' Helvetziai vallást követőké; vagyon pósta státiója is, és díszesen épült Városháza emeletre. Régenten földből készített vára volt, melly 1595-dik esztendőben a' Törökök által, azután pedig Makszimilián Császár által elrontattatott. — Határbeli földje három nyomásokra vagyon felosztva, 's leginkább búzát és zabot terem, vizenyős időkben náddal, gyékénnyel és kákával is bővelkedik; vásári Privilegiumát 2-dik Leopold Császártól nyerte. — Lakossainak száma mintegy 6600, (mások szerint 4800), kik között: 1020 Katholikusok, 5480 Reformatusok, 50 Lutheranusok, 15 Görögök és 6 'Sidók léteznek. Házainak száma 840.

4) *Szabadszállás*, Kún-Szent-Miklóson alól 2 mértföldnyire fekszik. Határa avvagy földje 3 nyomásokra vagyon felosztva, és a' hol fekete, mindent megterem, egy harmadrésze azomban homokos vagy székes, melly legelővel használtatik, 's imitt amott nyárfák és fenyő magot termő bokrok is vannak rajta; ugyan e' homokos részen vagynak szőllős kertjei is, hanem erdő és folyó víz nélkül szükölködik. Vagyon itten pósta Státió is és tsínosan készült emeletes Városháza. Lakosainak száma 4550, (mások szerént 5000); kik között 15 Katholikusok, 4526 Reformátusok, 4 Görögök és 5 'Sidók vannak. Házak száma 950.

Jegyzés. Zsigmond Királynak 1423-dik évben költ pártoló levelében *Zombatszállásnak* neveztetik, mellyből utóbb Szabadszállás származott, valamint *Buzgánszállás*, *Bugatzra* változtatott.

5. *Fülöpszállás*, fekszik Izsákhoz Pest vármegyének szélén közel, Szabadszálláshoz pedig $\frac{1}{3}$ mértföldre dél felé, *Kissér* nevezetű patak mellett, melly sok tekergésekkel egész a' *Kígyós* nevezetű

patakig lefolyik Határja két nyomásokra van felosztva és jó gabona termő; vannak azomban homokos tájékok is, a' laposabb helyeken pedig széksóval bővelkedik. Lakossainak száma mintegy 4600. (mások szerént tsak 3260), kik között 20 Katholikusok, 4560 Reformátusok, és 4 Zsidók számláltatnak. Házak száma 660.

6. *Majsa*, melly régenten *Majó szállásának* neveztetett; Félegyháza és Halas várossai között fekszik, az elsőbbtől 3, az utóbbitól pedig 2 mértföldnyire *Széktó* nevezetű tó mellett, mellynek napnyugoti részén olly erős kőbányája vagyon, hogy abból meszet is lehet égetni. Ezen város 1743-dik esztendőben népesíttetett-meg. Az egész határa tanyákra vagy szállásokra van felosztva, mivel a' földje átaljában homokos, a' szántásnak vetésnek kevés haszna vagyon, hanem a' marha nevelésből veszik hasznokat. — Népessége vagy lakossainak száma 6600 (mások szerént 5547), kik egy Reformátuson és négy Lutheránuson kivül mindnyájan Katholikusok. Házak száma 840.

B) *Faluk vagy helységek.*

1. *Latzháza*, a' Kis Kun Kerületnek felső szögletében fekszik a' Duna vize mellett, Rátzkevi Városának szomszédságában, Pestől pedig 5 mértföldnyire. Nevezetét onnan venni mondatik: hogy 4-dik László Király a' Kunokkal ott szokott mulatni, minthogy a' Duna mellett szép ligetes erdeje vagyon, és így a' nyári mulató Kastélya *Laczkó Házának* mondatott. Ezen helység 1742-dik esztendőben az előbbeni helyéről a' Dunának gyakori kiöntése miatt a' mostani helyére általtétetett, és a' lakosok a' sokszori kiöntések végett kéntelenítettek régi lakó helyeiket eladni, mellyeken most kender, kukoricza 's a' t. terem. Határa szűk, és tsak egy nyomásra van felosztva, melly azomban mindent

bőven terem, hanem kaszállók és legelők nélkül szűkölködik, Póstája is vagyon. Lakossainak száma mintegy 5000. (mások szerént tsak 3350), kik 16 Katholikusokon és 5 Görögökön kivül mindnyájan Reformátusok. Házak száma 700.

2. *Dorozsma*, melly Félegyháza és Halas várossai után legnépesebb közönség a' Kis Kún Kerületben, mellynek épen a' végén fekszik dél felé, Szegedhez ½ mértföldnyi távolságra. Ezen helység a' Tiszának *Maty* nevezetű ága mellett vagyon helyheztetve, 's azáltal mosattatik; belső határja vagy földei két nyomásokra vannak felosztva, mellyek a' gabonát bőven megtermik; tanyákat pedig avagy szállásokat a' helység birtokához kaptsolt *Átokháza*, és *Üllés* nevezetű Pusztákon tartanak a' Lakosok. Vagyon egy nem régen épült Szentegyháza, és tsinosan készült nemzeti oskolája, Népessége vagy is Lakossainak száma 8700. (mások szerént 8212) kik egy Görögön kivül mindnyájan Katholikusok. Házak száma: 1110.

Jegyzés. Ezen helységnek határában fekvő helyen, melly *Bába homoknak* neveztetik, a' midőn két ölnyire kút ásattatna, egy tsomó talp találtatott, mellyről azon kút maiglan is *Talpfás kútnak* neveztetik.

C) *Puszták* (*mintegy* 3700 *lakókkal*).

1. *Fejér-Tó*, melly Halas várossa birtokához tartozik, és azon Város Pusztái közül legjobb; 's két nyomásokra van felosztva. Ezen Pusztának kellemetességet szerez a' benne fekvő 's ugyan *Fejértó* nevezetű tó, melly vizenyős időkben hallal és náddal bővelkedik, úgy nem külömben az ezen Tónak szomszédságában ültetett erdőtske is. — Itt látszatik *Tóth Domonkos Kapitány* Residentziájának helye is, melly régenten hármas sántzal volt

kerítve, és mostan is *Várhelynek* neveztetik. Lakók száma 132.

2) *Balota*, régenten *Balta* nevezetű Kapitánytól *Baltaszállásának* neveztetett; a' ki is Zsigmond Királynak idejében ezen Pusztába *Nádastó* nevű tó mellett fekvő *Kőhalom* nevezetű Dombotskán tartotta Residentziáját. Ezen Puszta is Halas várossa birtokához tartozik. — Lakók száma: 225.

3—6. *Fűzes*, 224 lakókkal; *Zsana* vagy *Zana*; *Tájó*, 510 lakókkal, (mellyben az előtt a' hármas kerületeknek ménesse volt), és *Bodoglár*, 360 lakókkal. Ezen négy puszták is Halas várossa határához tartoznak.

7—10 *Eresztő*, 161 lakókkal; *Kis-Telek*, 148 lakókkal, *Pirtó* 85 lakókkal. *Rekettyés* 92 lakókkal. Ezen négy Puszták is a' Halasiak birtokába vannak.

11) *Mérges*, elébb említett Füzes Pusztának szomszédságában, a' hármas kerületek által közössen birattatik.

12—13. *Kigyós*, 8 lakókkal, és *Ágas-Egyháza*, 97 lakókkal, mellyek Maysa várossához tartoznak.

14—15. *Átokháza* és *Üllés*, 75 lakókkal, Dorozsma helységéhez tartoznak.

16. *Pálos*, Jász Ladány és Jász Kisér várossainak birtokaihoz tartozik, 18 lakókkal.

17. *Csólyos*, Félegyháza várossának birtokában vagyon, melly arról nevezetes: hogy Gróf Balassa Bálint 1659-dik esztendőben seregeivel a' felette való homok által utjában akadályoztatván, 900 magyarjaival a' Törökök által itten megölettetett. Lakók száma 7.

18. *Szent László*, mellyből $\frac{1}{4}$ Jákohalma, $\frac{1}{4}$ Miháltelek, $\frac{1}{4}$ Felső Szent György Jász Kerületi Közönségekhez tartozik. Ezen Pusztát a' déli részén keresztül egy esső vízből származott patakocska nedvesíti, mellyben tekenős békák termenek,

és a' kaszállókat kövériti 's javítja; a' lapányos részeken pedig kövek találtatnak. Lakók száma 70.

19. *Szank*, melly az előbbeni pusztának szomszédságába fekszik, és Kun Szent Miklós városa birtokához tartozik, 292 lakókkal. Régenten *Zank Szállásának* neveztetett.

20. *Móritz-Gáttya*, Laczháza helységéhez tartozandó, mellynek közepét szinte egy járhatatlan tó foglalta el, melly körül jó kaszálló rétek léteznek, 56 lakókkal.

21—22. *Ferentz-Szállása*, 10 lakókkal, és *Galambos*, ezen két Puszták Félegyháza városa határához számíttatnak; az elsőbe az ott létező tók körül jó kövek ásattatnak, 's egy része ezen pusztának tanyákra vagyon felosztva, mellyeken ekével sok római edények vagy is Urnák találtattak a' földben; a' Galambosi pusztán pedig jó szőllőket ültettek a' Félegyháziak.

23. *Kis-Szállás*, 12 lakókkal, mellynek fele része szinte a' Félegyháziak' határához tartozik, másik fele részét pedig az Alsó Szent Györgyiek birják, 's ezen folyik a' *Péteri tó*, melly itt mintegy 1000 holdakat foglal el, és *Fejér tónak* neveztetik.

24. *Páka* vagy *Pálka*, 48 lakókkal, fekszik a' Ketskemétiek határa mellett, és a' hármas Kerületek által közössen birattatik. Ezen pusztának nagyobb része tanyákra vagyon felosztva, 's Félegyháza és Maysa várossai által haszonbérbe tartatik, egy részen pedig a' Kerületnek nevében felállított ménes vagyon, melly alkalmatos és czélirányos épületekkel vagyon ellátva. Régenten *Pálka szállásának* neveztetett, a' hol hajdan úgymint 1472-dik esztendő körül *Thenkes Pálnak* Lőrintz és Benedek nevű fiai laktanak. Vagyon itt Pósta Státió is.

25. *Jakab-szállás*, 168 lakókkal; az előbbeni

Páka pusztának szomszédja, mellynek $\frac{1}{4}$ Fülöpszállás, $\frac{2}{4}$ Szabadszállás, $\frac{1}{4}$ Maysa várossaihoz tartoznak. A' szabadszállásiak részen lévő Tavak azon hasznot szolgáltatnak: hogy széleiken jó kövek találtatnak 's ásattatnak ki; a' Maysaiak részén pedig jó termő földek vagynak. 1343-dik e táján itt lakott *Búthemer Kapitány*, kit 1-ső Lajos Király az érintett esztendőben *Geleti Miklós* Palatinushoz, és Kúnok birájához küldött pártoló levelében Grófnak nevez.

26. *Orgovány*, az előbbi Pusztától dél felé terjed, és Kún Szent Miklós várossa birtokába vagyon. Egy része ezen Pusztának tanyákra vagyon felosztva, és itten is találtatnak nádat és kákát termő tavak. Lakók száma 302.

27. *Mizse*, 85 lakókkal, melly Nagy Kőrös Mezővárosnak szomszédságában fekszik, és Jász-Berény várossa birtokában vagyon; ezen pusztában vagyon egy alkalmatos nyírfa erdő, 's ehez nem messze *Fertő* nevezetű tó is, melly a' marháknak itatására nézve igen egésséges, e'hez ismét közel fekszik a' város vendégfogadója.

Jegyzés. Mizse hajdan Kúnoknak Széke volt, mellyhez tartozó Kúnokat Mátyás Király 1469-ik évben költ Privilegiumába a' Kamarának fizetett nyereségbeli adótól 's mindenféle tehertől olly móddal felmentette, hogy az évenként béjövendő 's aranyba fizetendő 53 for. királyi bérből ugyan aranyba 13 ftkat elengedvén, 's ekkép a' 40 frtra leszállított királyi bért vagy adót két szakaszokban folyvást fizetni tartozzanak.

28. *Lajos*, az előbbeni pusztától kelet felé fekszik, és szinte Jász Berény várossához tartozik. Lakók száma 160. Ezen pusztának jóminéműségű földje vagyon, 's annál fogva egy része szántással s használtathatik; vagyon tölgyfa erdeje is, melly

Lajosi tölgyesnek neveztetik. Továbbá ezen Pusztának két oldalain ugyan két alkalmatos Vendégfogadók léteznek, mellyeknek nagyobbika a' Pestről Temesvárra vivő Országútba fekszik, 's mindennel jol ellátva vagyon, mellette pedig vagyon a' Ketskemét 's Örkény között lévő Pósta Státió.

Jegyzés. Lajos régenten szállása és lakása volt *Gereth Miklós Lajos szállási Kapitánynak*, kit 2-dik Ulászló 1491-dik esztendőben költ levelébe testvérével Ferentzel együtt Csontos Andrásnak, és a' ketskeméti Székhez tartozó Kúnok jövendő Grófjainak pártfogása alá bizott olly meghagyással: hogy valamelly Taxáknak vagy élelembelieknek szokott fizetésére ne szoríttassanak, hanem az Albert Király által engedett szabadságokban megtartassanak.

29. *Bene*, 75 lakókkal, az előbbeni Lajos pusztától nyugot felé fekszik, 's felét Jász-Berény, felét pedig Jász-Ladány várossai birják, nagyobb része homokos azomban a' Ladányiak részét szántani is lehet; vagyon itt alkalmatos tölgyfás erdő is, és két nevezetes tavak, jelesen *Madaras tó* és *Tsikos tó*, melly utóbbi soha sem szárad ki, 's ettől nem messze látszik a' Ladányiaknak vendégfogadója.

30. *Kerek-Egyháza*, 142 lakókkal, fekszik a' Ketskemétieknek határánál, mellyből $\frac{3}{6}$ Árokszállás, $\frac{1}{6}$ Kun Szent Miklós, $\frac{2}{6}$ pedig Fülöpszállás várossaihoz tartoznak. — Nagyobb részént homokos; a' Fülöpszállásiaknak részén vannak *Szappan* és *Szívos tó* nevezetű Tavak, mellyek széksót bőven termenek; a' Kún Szent Miklósiaknak részén pedig ollyas tavak is vannak, mellyek nádat és kákát szolgáltatnak.

31. *Kis Balázs*, melly Szabadszállás és Fülöpszállás várossainak szomszédságában fekszik, é-

a' két város között két felé vagyon osztva. Ezen pusztát a' Fülöpszállásiak szántás által, a' Szabadszállásiak pedig kaszállás és legeltetés által használják.

32. *Bösztör*, fekszik Kún Szent Miklós, és Szabadszállás városai köztt, 's ugyan azon városok között két felé vagyon felosztva. Földje jó minéműségű, 's annál fogva nyomásokra vagyon felosztva. — Lakók száma 10.

33. *Bábony*, melly Kún Szent Miklós városa határához vagyon kapcsolva, és résszerént szántás, részszerént pedig kaszállás által használtatik. Ezen pusztát Kun Szent Miklós városa az előtt a' Kis Kúnsághoz tartozott, most pedig Pest Vármegyébe kebelezett Törtely nevezetű Pusztáért, melly utóbb megnépesíttetvén, Helységgé vált, nyerte tserébe. Lakók száma 152.

34—35. *Kotó és Csókás*, 3 lakókkal, ezen két puszták Laczháza helységéhez, mellynek birtokához tartoznak, kelet felé fél órányi távolságra fekszenek, és földjök jóminéműségük lévén, nyomásokra felosztva használtatik.

36. *Kara*, melly Pest vármegyébe kebelezett Törtely helységnek szomszédságába fekszik, és fele része Alsó Szent György, fele része pedig Fénszaru városaihoz tartozik. Földje ezen Pusztának homokos ugyan, vannak azomban mind a' két részen felosztott szállások vagy tanyák. Essős időkben ezen Pusztát *Körös ér* nevezetű Patak nedvesiti. Lakók száma: 120.

37. *Kotsér*, fekszik Nagy Körös Várossának határ szélén és Jász-Apáti várossának birtokához tartozik. Földje homokos ugyan, de legelőnek igen alkalmatos; kaszállói is elég jók vannak, hanem folyókból és erdőkből szűkölködik. Ezen pusztán egy régi Szentegyháznak omladékai mostanság is látszatnak, mellyektül nem messze vagyon a' város

vendégfogadója; nevezetes továbbá itten azon Halmotska is, melly *Pálfi halmának* neveztetik, melly körül más kissebb sírhalmak is látszatnak, 's a' mellyek jelenségül szolgálnak az eránt: hogy itten hajdant ellenséges ütközet ment véghez, és az érintett sírhalmok a' megöletett embereknek holt testeikből emelkedtek fel 's alkattattak. Lakók száma 140.

38. *Jakab-háza*, tsekély puszta, melly észak felé fekszik, és Latzháza közönségéhez tartozik, vagyon itt egy kies erdő, és bizonyos szántható tájék.

Jegyzés. Az előszámlált Pusztákon kivül ezen Kerülethez tartoztak még *Kömpötz* és *Matkó* puszták is, mellyek a' mint a' Jász Kerületnek leirásában említettük, *Szent András* és *Heves Iván* pusztákért az Egri Káptalannak tserébe általengedtettek; úgy nem külömben *Törtely* puszta is, Nagy Kőrös várossa szomszédságában, melly már most Pest Vármegyéhez kapcsolt helység 's Kún Szent Miklós várossához tartozó *Bábony* Pusztáért iratott által. — Továbbá ide tartozott régenten *Ketskeméth* várossa is, és a' Kúnoknak Széke volt, a' mit bizonyít Zsigmond Királynak 1423-dik évben költ Privilegiuma, melly által a' *Zombat-szállás* (most Szabadszállás) és *Buzgán-szállás*, (most Bugatz) nevezetű Szállásokon lakozott Kúnok a' Ketskemétieknek és Kőrösieknek támadásai ellen védelmeztetnek, úgy hasonlóan: *Mindszent; Boldog-Asszonyháza*, (most Máréháza) *Gengel-teleke*, *Csókás-hegye*, *Harasztya*, *Lamitha*, *Belker-Horkán*, *Kún Jakab Horkán*, *Vetenek Máma-homoka*, *Zombathkutha* és *Kederhanka* nevezetű puszták, mellyek az előbb érintett Priv. szerént az abban említett Zombatszállás, és Buzgánszállás szállásokhoz tartoztak. Végre ezen Kerülethez tar-

toztak még az előtt *Akasztó*, *Isák*, *Tábd*, *Szent-Imre* és *Kis Kőrös* helységek, nem külömben: *Kazalháza*, *Köntsög* másképen *Kenyteg*, *Bócsa*, *Harha*, *Bugacz*, *Kaskantyú*, *Othasillisszállás*, *Kötöny* másképen *Keteny*, *Csengöd*, *Szütskő* és több más Puszták, mellyek a' hadaknak viszontagságai által ezen Kerülettől elválasztattak.

TOLDALÉK.

A' Jász Kürtről, melly Leel Kürtjének is neveztetik.

Ezen Kürt azért hivattatik Jász-Kürtnek, mivel a' Jászoknak kezökre kerülvén azok által mint régi ritkaság Jász Berényben mindenkor betsbe tartatott, sőt a' miólta a' Jász Kerület régi Királlyaink által megkülömböztetni kezdett, azon Kürt valamint Jász Berény Városának, melly a' Jászságnak eleitől fogva anya városa volt, úgy az egész kerületnek tzímerében, és közönséges petsétjében jeleskedett: innen következett: hogy midőn a' boldog emlékezetű Tsászárné és Királyné Maria Theresia 1746-ban költ kegyelmes diplomája által az öszve kaptsolt Jász és két Kún Kerületeknek új petsétet adott, ebben az említett három Kerületeknek régi tzímereiket egybe foglalta, az alsó részen három úgymint Duna, Tisza és Körös folyó vizeknek, mellyek közt birtokaik fekszenek, jelei alatt a' Jászokét, úgymint egy lovas vitézt, ki a' jobb kezében kürtöt, bal kezében pedig paizsot tart, a' felső részében bal felől a' Nagy Kunokét, egy fenn álló Oroszlányt, mellynek feje felett a' hold és hat ágú tsillag látszik, jobb felől pedig a' Kis Kunokét, egy fennálló és jobb kezében kivont kardot tartó vitézt helyheztetvén, egyszer'smind emlékezetnek okáért, hogy akkoriban Gróf Pálfi János

lett 'a' Jászoknak és Kunoknak Grófjok és Birájok, azon Grófnak tzímerét is a' felső résznek közepén béiktattatván. Továbbá:

Leel Kürtjének azért mondatik mivel az álhatatos hagyomány (traditio) azt hitette el a' Jászokkal, hogy azon Kürt Leel Kapitányról, a' ki a' Magyaroknak Árpáddal Pannoniába lett béköltözések idejekor a' Magyar seregeknek 6-dik vezérjek volt, maradott légyen nálok. Ezen most nevezett Vezérnek több rendbeli táborozásai voltak, mellyek röviden következendő rendel adatnak itt elő:

1-ször. Árpád idejébe Salánon, és a' segítő Görögökön, 's Bolgárokon 893-dik esztendőben nyert győzedelemnek ő volt leginkább eszköze, és ő adott jelt az ütközetre, azután Bulsu, és Botond vezér Társaival a' Bolgárok fejedelmét Simeont megvervén, azt Árpád részére adó fizetővé tette, a' Rátzokat meghódoltatta, Spalatro várossát és Horváth Országot elfoglalta, Zágrábot, Posegát 's Vukovárt megvette, 's Cseh 's Morva Országokba is pusztító seregeivel megfordult.

2-szor. Zoltán uralkodása alatt, mig ezen Fejedelem felnevelkedett, annak Gyám-attyává, és a' Nemzetnek Igazgatójává ugyan Bulsuval és Botondal rendeltetvén, tsak hamar Árpád halála után a' Németországi Királlyal Lajossal 908-dik évben hadakoztak, Saxoniát 's Thuringiát feldúlták 910-dik esztendőben pedig ugyan azon Királyt Augusta várossánál meggyőzték; továbbá 911-ben Alsátziában és Lotharingiában I-ső Konrád Tsászár ellen hadakoztak; 918-ban Basilea várossát földig lerontották, 's Olasz Országot is egynchány ízben nyomorgatták, Pávia várossát pedig felégették. 926-ban Zoltánnal együtt Németország ellen menvén; ott I-ső Henrik Tsászárral megütköztek, a' hol a' mint némellyek vélekednek, Zoltán elfogatott, és 9 esztendeig tartó Békesség ígérete mellett bocsájtatott

el. 934-ben Zoltán a' Görög Tsászár ellen küldvén őket, Konstantinápolyt megszállották, a' hol Botond a' bajvivásra kihívó Görögöt meggyőzvén, a' Tsászárral megbékültek. Onnan I-ső Henrik német Tsászár ellen fordultak, de nagy veszteséggel tértek vissza, elvesztvén Merseburgnál közel 36 ezer embereiket.

3-szor. Toxus Fejedelem idejében 953-dikban Lotharingiai Hertzeg Konrád Ipája I-ső Ottó Császár ellen felindítván Toxust, sőt Rudolfot is a' Tsászárnak fiát álnokúl maga mellé húzván, és a' magyarok vezérlését is magára válalván, ezzel Leel a' fellyebb említett két vezér társaival Németországba béütöttek, a' hol a' magyarok sok kegyetlenséget vittek végbe; mire nézve Konrád magát Lotharingiába vonta, a' Magyarok pedig a' Carbonaria nevű erdőn keresztül sok zsákmányokkal vissza tértek, de ismét a' következett 955-dik esztendőben ugyan Leel, Bulsu és Botond megtámadták Ottó Császárt, de vesztekre, mert Konrád Hertzeg már az Ipája mellé állván, a' németek által Augusta várossánál megverettettek, és seregeknek egy része a' Lycus vizébe fulladt, másik része pedig levagdaltatott, és tsak hét személyek bocsájtattak vissza hazájokba, füleik 's orraik lecsonkíttatván. Ezen szerencsétlen ütközetbe maga Leel is Bulsuval és Botondal együtt fogságba estek, és a' mint Vitekind akkori időbeli író bizonyítja, Otto Tsászárnak, és a' német Fejedelmeknek ítélete szerént akasztófán végeztettek ki az élők közül. Botondnak ugyan nevét nem említi Vitekind, hanem a' harmadik Vezért tsak Azz-urnak mondja, a' mi annyit tészen mint az Ur (Dominus), a' ki is Botond volt, mivel Anonymus mindég amazoknak társaságába tészi.

Illy szerentsétlen történetjeket a' magyar seregeknek és vezérjeiknek leírván Thurótzi Króni-

kájának 78-dik szakaszában, úgy adja elő: hogy Leel a' vesztőhelyen Konrád Tsászárt ütötte volna főbe a' Kürtel, és a' mikor Konrád azt kérdezte tőle: mitsoda halált választ magának? azt felelte: adják ide a' Kürtömet, hadd kürtöljek egyet utoljára, azután felelek: azomban mihelyt kezébe adták a' Kürtöt, azonnal avval Konrádot agyon ütötte, mondván: eredj előre a' más világra, és ott az én szolgám lészel: azomban ezen előadás Konrád Tsászárra nézve hibás, és reá nem alkalmaztatható, mert több iróknak bizonyítása szerént a' midőn Leelnek kivégeztetése történt, nem Konrád, hanem Otto volt a' németek Tsászárja. Hihetőbb az: hogy azon tsapás a' fellyebb említett Konrád hertzegen történt, a' ki tsak ugyan az augustai ütközetben elesett, és azon, mint a' magyaroktól elpártolt lázítón töltötte ki boszúját Leel.

Az előadattak szerént tehát ki lévén fejtetve, mind Leelnek szerentsétlen története, mind az, mi okbul, és mikor üthette főbe Leel a' Kürtjével Konrád hertzeget, ezeknél fogva által láthatni azt is: hogy az éppen nem volt lehetetlenség: hogy Leelnek Kürtjét a' hartznak helyéről valamellyik a' magyarok vagy Jászok közül haza hozta, 's az által jutott légyen a' Jászok kezére, valamint általlátható továbbá azt is: hogy a' Jászoknak e' részben való álhatatos traditiójok, vagy emlékezetek nem fundamentom nélkül való, melly ha tsak világossan meg nem tzáfoltatik, hitelt érdemel Christophorus Jordanusnak in notis ad cap. 5. Juvenci Caelii Calani sub litera A. ezen szavai szerént: *traditioni cujusque gentis inrebus simplicioris comprehensionis, et memoriae semper aliquid tribuendum*; végre ha a' Jász Kürtön látható tsorbulás és repedés jól megvizsgáltatnak, elkelletik ismerni, hogy azzal nagy tsapás tétetett, és így hihető, hogy Leel azzal ütötte főbe Konrád hertzeget, következendően a' Jász Kürt

Leelé volt légyen mert valóban ezen Kürt, melly Elefántnak agyarából készíttetett, és hosszaságában fél rőf két újnyi, nehézsége pedig 3½ fontyi, a' főbe ütésre könnyen szolgálhatott.

A' pesti magyar nemzeti muzeumban tartatik egy Kürt, mellyről az mondatik: hogy az volna Leelnek valóságos Kürtje, és hogy azt az Austriában fekvő Mölki Klastromnak Apátja ajándékozta az említett Muzeumnak. Ezen Kürt ollyatén ökörnek szarvából van készítve, a' millyent magyarország nevel; hosszasága 4 arasznyi, a' vékonyabb vége felé keveset sugáros, minden tekeredés nélkül, a' színe barnás, a' fuvó szopókája esztergályos által alkalmaztatott; a' vastagabb végéhez négy újnyi szélességű ezüst karika foglaltatott, mellyen kivülről rostély formára tsínos metszések vannak, belől pedig Leelnek fennálló képe metszetve látszatik, kinek fejét sisak fedezi, dereka a' lágyékjáig pántzélba, lábai hajdani izlésű nadrágba, és térdig érő tsizmákba öltözve vagynak, a' bal kezében tart buzogánt, a' bal vállára fektetve, a' jobb kezében pedig a' leírt Jász Kürthöz hasonló Kürtöt a' kardja felé lebocsájtva. Ezen kép mellett közép lineában tábori sátorok, tovább bal felől német betűkkel e' szavak: *Leel der XI. Hertzog*, jobb felől pedig ezek vannak: *In Hungarn.* A. DCCCCLV. melly karika, és a' rajta lévő metszések nélkül semmi különöst nem mutat. Vagyon még a' hajtott oldalához két helyen vastagabb zöld selyem zsinór foglaltatva, mellyen nyakba lehet függeszteni, és a' vadászatra alkalmaztatni; hihető tehát hogy Leelnek e' volt a' vadász kürtje, a' Jász Kürt pedig, melly mind drágaságára és tzifraságára, mind ritkaságára nézve betsesebb vala, tábori Kürtjéül szolgált, és legkissebbet sem lehet kételkedni; hogy olly nagy vezér mint Leel volt, kétféle Kürtöt tarthatott, és az embere inkább a' betsesebbet igye-

kezett haza hozni, 's minthogy Leelnek a' Kürt igen kedves eszköze volt, innen következett: hogy a' képe mindenkor Kürtel, mellyet jobb kezében tart festetik; egyébaránt hol és hogyan szerzette Leel a' Jászkürtöt, annak semmi nyoma nintsen.

* * *.

II. Literatura.

A) Hazai Literatura.

Könyvbirálás.

„A' jó birkás mester. Balvélekedésnek megvivására 's tévelygéseknek megjavítására, honfiainak ajánlja a' Szerkesztő. Posonban Landes József tulajdona. 1837. Nyomtata Schmid Antal betűivel."

Vallyon nem egy rém, egy ijesztő váz akart e lenni ezen könyv a' magyar literaturában, mellyel annak édenében növekvő gyümölcstől akarta a' szerkesztő az éldelni akarókat elijeszteni; vagy nem a' magyar literaturának Pozsonyi sok ellenségei közül valaki által nyelvünk 's literaturánk gúnyjára állított satyricus harlequin e' ez? vagy még nem egy magáról sokat álmodó nyelvujjontznak nyomorék erőködése, 's nyelvtanulási gyáva gyakorlati feladása e? — nehéz elhatározni! Gondoljon az olvasó, könyvekben előjöhető akárminő hibákat, kitsinytől a' legnagyobbikig, a' legártatlanabb botlástól a' legszarvasabb 's gonoszabb bűnnel határos hibáig: az az idézett „birkás mesterben" mind feltalálható, — sőt tsak csak illyekből van

az egész szerkesztve! Az *előadásra* nézve érthetetlenség magának ellentmondás, hibás logica, hamis tan, a' mondani akarttal ellenkező értelem, fölösleges mondás, tág vagy szoros előadás, subjectum vagy praedicatum hijánzása, ismétlés; a' *nyelvre* nézve rossz elrendelés, rosszúl használt szavak, szokatlan, nem magyaros szóllásformák, határozott igékkel — előlutóljárókkal — kötszókkal (conjunctio) névmásokkal élni nemtudás, rossz hajlítás, szarvas syntacticus hibák; az *írásra* nézve tömérdek orthographicus és typographicus, és sok más, itt meg sem nevezhető bűn rovatt alá jövő hibák, mellyek a' mondott „Birkás mesterben" annyira hemsegnek, hogy mivel némelly szóban 3—4 hiba is van, bizonyosan az egészben több a' hiba mint a' szó! — czímerezik e' könyvet.

Már csak maga a' könyvczím csupa hiba! „Bal vélemény megvivására" ugymond. Ez azt teszi, hogy a' balvélekedések vívnak, és tán győznek is a' szerkesztő könyvében. Más volna azokat levívni, legyőzni. „Tévelygések megjavitására." Ezeket *igazítja*, *helyrehozza* az, ki tud hozzá, vagy *megismerteti*, *kivilágosítja*, *felfedezi*: *megjavítni* pedig szoktuk azt, mi mivoltában megmarad, csak valami jó változást teszünk rajta, például megjavitjuk a' fizetést, tartást, magunkat 's a' t. 'S így *megmaradnak hát a' tévelygések a' birkás mesterben*, mind a' mellett is hogy szerkesztő Úr azokat javítni akarta. — 'S hol vette Szerkesztő Úr *honfiait*, kiknek ajánlja a' könyvet? hogy azokat *magáénak* vallja, mint valami jobbágyokat: mert ez nem a' *Hon*' jó vagy rossz, értelmes vagy értelmetlen, 's akármi nyelvű fiainak, hanem egyenesen és exclusive *szerkesztő úr' tán vandal nyelvü honfiainak* van ajánlva, kiknek számára azt „Schmid Antal is nyomtata, betűivel.

Hogy ne gondolja a' szerkesztő, hogy őtet

Református Egyház

föntebbi vádaimmal ártatlanul sujtolom: a' könyv közepéből, iszonyú unalommal olvastomban jegyzett csak némelly hibákat mutatok ki; mert hogy minden hibát föl rójon valaki, kijavításával együtt az Herculesnek Augiásnál tett hős-tettével mérköző dolgot válalna. Itt vannak tehát némelly hibák a' könyv' közepéből:

1. *Érthetetlenség.* „A' nélkül, hogy tehetetlenségnek tarthassék minden darabot kikeresni.“ — „Az anyanyájban nagyobb akár mivel a' bárányok elsanyaroznak és elvesznek, némellykor annyokkal együtt.“ — „gyorsan ügyelni“ talán figyelmesen. „Meglátható állapot.“ Az állapot abstracta idea. A' birkás mesternek olly éles szemeket tsakugyan nem tehetek fel, hogy az abstractumokat láthassa. — „Nézése mosott.“ Tán ollyan, mintha meg volna mosva, vagy tán képe meg van mosdatva? „Fénnyel tellyes.“ A' fényesség a' színin van a' testnek, nem a' tömegben, vagy az öbölben. És így ezzel megtelni, 's telve lenni szintúgy nem lehet, mint az ablaktalan épületbe zsákkal világosságot nem hordhatni. „Osztódik egyes pelyhekben“ — „fényes és tiszta formával teljesek“ — „A' fodorok ne legyenek felette magasak.“ Tán mélyek? Technicus szót, még nyelvértőnek sem kell vaktában, tetszése szerént rántani elő. 'S ennek már Balásháziban megállapitott műszava van. *Löhner'* fordítására is nem hivatkozhatni, mert az is, mint sok Kassán kijött gazdasági könyvek, gyáva fordítások! „forgásra nézve goromba“ — „Tekintetbe vetendő.“ — „Azért neveztetik czérnásodottnak, melly nagy hiba.“ Tudniillik az a' hiba, hogy *czérnásodottnak* neveztetik? „Bizonyos, hogy némellyek megczérnásodott gyapjúnak nevezik azt is, a' melly ezen hibától messze vagyon. Ennek legbizonyosabb jele az egymásba való keveredettsége a' száloknak a' gyapjú pejhekben,

mellyek apró gombocskákat képzelnek, 's olly színe vagyon, mint az összesodrott czérnának.“ — Száz kérdést lehetne itt támasztani: de tsak *ezt* kérdem: hát az összesodort czérna mi színű? Vagy tán *formát*, *képet*, *idomot* akart Sz. Úr a' színen érteni? „ez jele a' még el nem ért finomság czéljának.“ — „Feneklős gyapjú.“ — „A' gyapju felületén egyenetlennek látszik a' juh.“ Tán a' juhon látszik egyenetlennek a' gyapju felülete? „Akkor azon homályosságtól, mellyet mutat, látszik melly egyenetlenek a' gyapju szálak“ — pelyhek egyesülésével különös fürtöket formáz, a' nyírésnél pedig nem tart össze“ — „a' rosszul ápolgatott juhok gyapja fú forma nézésű“ — igaz egész 241. §. is.“ Még is vagyon rövid gyapjú, mellynek hegyes és hosszú, mellynek tonka fürtje vagyon, ez a' gyapju sűrűségétől vagy ritkaságától és a' gyapju hegyességéhez szükséges hajlandóságtól függ.“ 's a' t.

2. *Rossz logicai következések és ellenmondások.* A' 169. §-ban azt tanítja, hogy „a' melly juh kerge volt, soha többé meg nem menekedett a' betegségtől,“ még is a' 172-dik §-ban, azt tartya, „azonnal szükséges mindjárt az *alkalmatos* szereket használni.“ A' 174-dik §-ban, a' fülek levágása használt a' szörnyű vérzés miatt“ és ez a' velőgyuladást elhárítja, — holott a' 172-dik §. szerint ezen baj „az emésztésnek botránkoztatásában veszi eredetét, 's nekik eret vágni épen ellenkező, 's a' természet valósága szerint a' nyavalyát nagyobbítja.“ — A' 179-dik §-ban a' választóvizet kútvízzel vékonyítja meg, holott más víz arra még alkalmasabb, mivel a' kutvízben legtöbbször több köves részek is vannak, mellyek a' választóvíz egy részét kárba menni segítik. — A' 180-dik §-ban nem mondja, hogy a' körömfájás *ragadós*, sőt azzal ellenkezőt tanít, t. i. hogy eredetét veszi a' vérnek tüzességében: és még ugyan ezen §-ban arra vigyázni parancsolja, hogy az utóbbiak elébbiek

nyomán (vagy is egymás után) ne menjenek. — A' 193-dik §-ban furcsa logicai következés van, midőn a' rühnek ragadós voltát onnan származtatja, mert az „a' levegőből származik.“ Igy hát a' meghülésből, nap melegétől etc. származott bajok is mind ragadósok, mert azok is a' levegőből származnak. — A' 205-dik §-ban a' mételyről azt tartja, hogy az ott, hol a' legelő azt előmozdítja, elháríthatlan: és még is már a 208-dik §-ban „a' legeltetés közben nyujtott száraz takarmányt különös jó mentőszernek“ mondja a' métely ellen. — A' 214-dik §-ban a' bárány sántaságról ezt mondja, hogy „mostanáig sem lehet bizonyos okát tudni.“ Majd a' 224-dik §-ban már tudja okát, 's azt mondja róla: „világossan kitetszik, hogy egyforma okokból származik“ 's a' t. 's a' t.

3. *Helytelen és hamis tan.* A' 188-dik §-ban azt tanítja: „az etetésnél mindent eltávoztasson, a' mi a' vért forróságba hozza, mint gabona 's a' t.“ Itt illő lett volna mind előszámlálni azon etethető szereket, mellyek az ő tudománya szerint a' vért forróságba hoznák. Mert nem lehet azt a' tudatlan birkás mestertől kívánni, hogy tanitás nélkül Bromatologiát és Pharmacologiát tudjon, — kivált illy új tanítmányt, minőt itt látunk, melly szerint a' gabona a' vért forróságba nem hozhatja csak, hanem hozza. A' 192-dik §-ban azt tanítja, hogy a' rüh mai időben ritkán fordúl elő, 's ez előtt veszedelmes vala.“ Ebből hát következik, hogy ezelőtt gyakoribb volt, 's ma már nem veszedelmes, a' mi aligha áll meg. — Azt is tanítja, hogy a' víz a' földbe a' nap ereje által szivárog.“ De ki a' föld rétegeit, 's a' porhanyó réteg hajszálcsőveit ismeri, illy képtelent nem állít. A' 210-dik §-ban azt mondja: „a' korán való kihajtás a' harmatos fűre is nyöveszti őket (a' mételyt) ámbár az úgy nevezett szőrféreg formában mutatják magokat a' juhok belső részeiben.“ Tehát ezen homályos czikk értelme

szerint „A' harmatos füvön is megkapja a' juh a' mételyt, azon különséggel, hogy az illyen okból származott métely nem métely hanem szőrféreg. Tehát a' szőrféreg és métely mindegy? 's csak az a' különség a' kettő közt, hogy ezt a' harmatos fűtől, a' mételyt pedig a' mocsáros helyeken kapja? — 223 dik §-ban azt mondja: a' vérhas ellen használnak az *összehuzó* és *gyengítő* szerek.“ Ezek nem analogumok, 233. §-ban. „Mennél finomabb a' gyapjuszál, annál alacsonyabbak a' hajlások.“ Ez nem áll, hiszen maga a' szerkesztő is ezen §. elején azt tanítja, hogy a' fodorodás az egyes szálak *finomságától, egyenlőségétől* 's *lágyságától* függ.“ — 'S alább „hogyha p. o. *ezen* formát mutatnak, tehát a' gyapju hibásnak találtatik, hogy ha ellenben a' gyapjuszálak *illy* fodorokban vagynak, tehát akkor finom és lágysággal bővelkednek, és jó gyapjut formáznak.“ Tehát ugyan az a' gyapjú, (mivel mindig azon egy subjectumról — *ezen illy* — beszél) hibás is, finom is, lágy is, jó is! — 247-dik §-ban. „Az iránt is legyen a' tenyésztő együgyű, hogy hány karokba osztják a' műszeresek a' juhain nyőtt gyapjút, csak arra ügyeljen, hogy az ura mennél több jövedelmet kapjon abból.“ De ha olly együgyű fog lenni, hogy a' gyapju osztályozást nem érti: hogyan fogja ismerni és egymástól megkülönböztetni a' több birkák gyapja jóságát, 's ugyan azon birka többféle osztályzatu gyapját. Sőt inkább hát, a' gyapju osztályzatban ne maradjon a' birkamester együgyű: hanem igyekezzék, ha lehet még a' gyárnokok titkát 's modorját is fölvenni, 's kitanulni a' gyapjúosztályzatban. 289-dik §-ban a' birkamesternek teszi kötelességévé, hogy télen a' takarmányból meggazdálkodjék valamellyet: holott neki valamint vesztegetni nem szabad, úgy az elégből legkissebbet is elvonni — a' birkák csoppanása nélkül nem lehet. A' nyárra való szénát te-

hát ne úgy gazdálkodja meg a' birkamester: hanem a' birtokos szerezze meg annak idejében. „A' birkásmester érezze magában az okosságot.“ Ezzel a' tannal, csak elkapatja szerkesztő Úr a' birkásokat. Az a' baj úgy is, hogy sokan *nagyon is okosnak* hiszik magokat. Mellyik ember ismeri el, hogy ő olly ostoba volna, hogy egy birkásmesterség is haladná az ő tehetségét. Birkásmesternek elég okosságot hát, minden józan ember hisz magában; csak kedve és környűlállása nints némelly embernek a' birkatenyésztésre.

4. *A' mondani akarttal ellenkező értelem.* „Négy esztendős korában fogait elvette,“ e' helyett *kiváltott.* — „Elméjöket megerőltették,“ e. h. *gondólkodtak.* Mert ki elméjét megerőlteti, elmebeteg lessz. Tehát csak „erőltették“ eszöket a' juhtenyésztők, nem „megerőltették.“ — „Hogy lehessen megitélni“ e' h. *mit kelljen tenni.* — „Gyakorlott idejében“ e' h. *gyakorlat alatt.* „Annak következése erre ügyelni“ e' h. *annak következésében arra kell ügyelni.* „Tiszta víz mosása által“ e' h. *tiszta vízzelmosással.* „Első rendhez tartozik“ e' h. *első dolog, főfő dolog.* „A' betegség valóságos“ e' h. *bizonyos.* „Rendeléseiket végrehajtják“ e' h. *rendelést tesznek.* „Kimenetelét gyengíti“ e' h. *lefolyását.* „Károsodik a' nyáj“ e' h. *károsodik a' gazda.* „A' bárányok minden esztendőben, mint a' kisdedek beoltatnak.“ Ez így azt tenné, hogy a' kisdedeket minden esztendőben egyszer be kell oltani, míg a' gyermekkort el nem érik; mivel ezek nem serdülnek fel olly hamar, mint a' bárányok, a' mellyek hamar tokjukká lesznek; 's az egy esztendei születés nem is csak egy hónap alatt lessz egy helységben, mint a' bárányok valami akolban. „Nem eltörölhetetlen vélemény“ tehát *eltörölhető,* azaz *gyenge,* vagy is *nem igaz*; 's így hogyan felel meg az *ámbárnak* a' *még is* a' 193-dik §-ban.

— A' 196-dik §-ban ezt mondja „hogyha pedig a' nyavalya már kiütött, lelkiösmérete ne vigye azon gonoszságra, hogy maga's a' juhokkal bánók más juhtenyésztőket azzal szerentsétlenségbe ne hozzák.“ — „Dohánnyal felforrott víz“ e' h. *dohányfőzet*; mert amúgy azt teszi, hogy dohánnyal tüzeltek a' víz alatt. „Rüh visszaütése“ — visszaverődés, e' h. *ujra kiütés, visszaesés, recidiva.* „Eredeti, és jó egésséges takarmány“ hát van *fordított vagy majmolt* takarmány is?! „Nem vesztik el h sznokat“ e' h *czélirányosak.* „A' koránvaló kihajtás a' harmatos fűre is nyöveszti őket (a' mételyt) Ez azt teszi: *ha korán kihajtják a' birkákat, tehát a' métely a' harmatos fűhöz is oda nyől, oda tapad.* „Bizonyosabb neki Urának hűsége“ e' h. hajlandósága, szeretete. A' hűség, alattvaló tulajdona. „Kezihez nem járhat“ e' h. *kezére nem dolgozhatik.* A' 228-dik §-ban: „ámbár a' juhok egéssége ezen színhez sokat tesz, még is többet annak finomsága és alkotása“ e' h. *ámbár ezen színre a' juhok egésségének is nagy befolyása van: még is az inkább a' gyapju finomságától függ.*“ „Némelly gyapjú (NB. a' birkán lévő gyapjuról a' szó!) rendesen van szőve.“ Az volna még a' kapós juh, melly illy rendesen szőtt gyapjút, vagy is *posztót* növesztene, mellyet aztán nyírés helyett csak úgy fejtene az ember a' birkáról, mint a' hársat a' fáról. Ekkor lenne még jaj a' külországi posztógyároknak, hogy ha Szerkesztő Úr' ezen tündér juhai divatba jönnének; 's ekkor feslenék a' magyaroknak nem csak a' hárs, de a' posztó is! — „Pelyhek akkor esmertetnek“ e' h. *láttatnak.* A' 229-dik §-ban: „egy tenyésztőnek és nevelőnek hasznos portékájának értékjét esmerni“ *Nevelőnek* eddig a' gyermekoktatókat szokták nevezni. 'S ezeknek kezén a' növendékeket tsak nem fogja talán Szerkesztő Úr *portéka* gyanánt tekinteni! „Hajlandó összeke-

veréshez" e' h. *hajlandó összekuszállódásra.* „Összetekert czérna, e' h *fölgombolyított cz.* „Képzelnek" e' h. *képeznek.* Mert képzelni = imaginari. „Széllel leveleztetik" e' h. *széllel fejtegettetik, választatik.* Hiszen Szerkesztő úr nem tanította azt, hogy a' gyapjúfürttől lapos levelekben volnának, hanem fürtökben, mellyeknek e' levelekkel semmi hasonlatosságok.

5. *Fölösleges mondás.* Például: „figyelemmel vigyázni," hiszen figyelmetlenül vigyázni nem is lehet. „Jó és hasznokra szolgáló találmány" — „Jelentést tenni iparkodjék." A' jelentés nem olly huzamost tartó munka, hogy arra *iparkodás* kelljen. Tegye meg! 's meg van! — „Elmultával jövendőre is" e' h. *elmultával is.* „Szélgutaütés" e' h. *gutaütés.* Szélütés más! „kinyílt csírák" e' h. *nőtt.* „Legeltető hely" e' h. *legelő.* „Mezőket meglegeltetni" e' h. *legeltetni.* „Emésztő szereket megerősítni" e' h. *em. részeket erősítni.* Az orvoslásban nincs valami mathematicus határ, kivált az erők kifejtésében. Ugyan azért csak erősítő szereket, nem (bizonyosan és csalhatatlanul) megerősítőket ígérhetnek az orvosok. „Gyönge korokban, azaz nem sokára születésük után." — „Nyavalyák megcsillapítása" e' h. *csillapítása.* „Hogyha ámbár maga a' birtokos maga teszi rendeléseit, még is 's a' t." e' h. *ámbár a' birtokos* 's a' t. „Éles szem világossága szükséges" e' h. *éles szem szükséges,* „Sok észrevételek miatt kell figyelmezni" e' h. *sokra kell figyelmezni.* „Úgy p. o." e' h *például.* „Fogásra nézve gorombának találtatik" e' h. *goromba.* „Azon tulajdonsággal bir, hogy keveset *ád*" e' h. *keveset ád.* „Megczérnásodottnak neveztetik" e' h. *czérnásnak.* „Kívánható és nagy értékü" e' h. *nagy értékű.* „Bárányokat nevelő anyajuhoknál." Hiszen olly anyajuh nincs is, melly *nem bárányt* nevelne, és a' bárányokat csak anyajuhok nevelik. „Sűrű

gyapjuval bővelkedő juh" ritka gyapjúval nem is bővelkedhetik; és ha a' juh bővelkedik gyapjúval: eo ipso sűrű az. „Értékjük megkissebbedik e' h. *kissebbedik.* „Kosnak testi ereje" 'sat.

(Folytatása következik.)

Dr. Balogh József.

B) Külföldi Literatura.

Könyvesmértetés.

A' szólamról és beszédről.

(Folytatás.)

IV. *A' madarak' szólamáról.*

Boncztani előadásunkban *Cuvier'* és *Savart'* vizsgálódásaikat fogjuk követni. E' részben új tapasztalatok, kivált *Savart'* vizsgálódásai után csak a' már tudva lévőkre vezetnének. A' madarak' szólammüve, az alsó gőgfő, a' légcsőnek oszlórészénél, legtöbb esetben már külsőleg több légcsőgyűrűknek összeolvadása — az úgy nevezett dob által (Trommel) mutatkozik. Ezen gyűrűk között a' legutolsó, elől, és hátul kidüljed, mellynek hegye mélyebben fekszik, mint a' gyűrű' oldalrésze; mind a' két kidüljedés majd minden szólamos madaraknál, egy keresztbeálló csontocska által van öszve foglaltatva, melly által a' légcsőnek alsó vége két részre osztatik, mellyekhez a' légcsövek tapadnak. A' légcsövek' nyilásainak mind bel- mind külső terjedtükön hártyás hajtókák (nembranőse Falten) feküdhetnek. Némelly madaraknál, mint a' ludaknál, a' hangot a' dob' alsó szélének külső oldalán

kifeszült hajtóka adja. Tudniillik a' dob- és első légcsőgyűrű között a' légcső hártyás, melly hártya a' meddig a' dob alsó széléhez van tapadva, igen feszes, a' mennyiben ez, az elől- és hátuli előte (Vorsatz) által, a' dobnak alsó szélénél merően van feszülve, lejebb pedig a' dob- és első légcsőgyűrű között lohadt; a' hártyának feszes része, a' dobnak alsó vége- és külső szélénél teszi a' ludak' szólamnüvét; a' hártyának ezen feszes része, még akkor is ha a' légcsővek elszakasztatnak a' dob' alsó végén helyben marad, és hangot adhat, ha a' légcsőnek másik felső vége megfuvatik. Ezen hártya befelé csak kevéssé nyúlik előre, mellyet *Cuvier* hajtókának vagy szolamszálagnak nevez. A' ludaknál és több más madaraknál, a' légcsövek' nyilásainak belső szélein, semmi szólamszálag, semmi hajtóka sincs; de *Savart'* szemléletei szerént (Froriep's Not. 331.) az éneklő madaraknál először is a' dob' belső szélénél van egy hajtóka (membrana semilunaris) mellyet *Savart* a' fülmile- csizkenderike- tenglicz- zöldike- pinty- poszáta- veresbegy- fűzike- nádi sármány- házi csipke madárcsalánycsattogató- pacsírta- kémény fecske- és kanári madaraknál igen terjedelmesnek talált; nincs meg ezen hártya a' magtörő', veréb', ökörszem', tengerifecske', partifecske', szürkepinty', szürke sármány' nádi czinke' 's több más madaraknak. Legnagyobb méretű ezen félhold alakú hártya azon madaraknál, mellyek beszélni tanulhatnak, p. o. holló- szarka- szajkó- húrosmadár- seregély és rigónál. Savart szerént a' légcsővek' benyilásánál még két, ugymint külső és belső szólamszálagok találtatnak. A' légcsővek' három első gyűrűji sajátilag alakulvák. Formájukat *Savart* igen szabatosan irta és rajzolja-le. A' harmadik ív' belső felülete' hosszában találtatik az éneklő madaraknál egy hártya nemű valamelly különös, mint látszik rugalmas

anyagból alakúlt 'sinór, vagy szálag, az éneklő madarak' szólamréssének külső ajka. A' gyűrűk' külső kerülete felemelkedhetik 's leszálhat, 's ívet írhat le, nevezetesen a' harmadik gyűrű, mellyek' végei a' munkálatnak ingatlan pontokul szolgálnak, ugy hogy az említett szálag, vagy in ama porcz' mozgásainak tengelyét képezi. Befelé, a' fal a' szólamrésen, vagy is az éneklő madaraknál a' belső ajak, egy kis porcz (kánporcz) és a' külső ajakéval hasonló anyagu csomó által képeztetik. Ezek egy hártyás falon feküsznek, *Cuvier* szerént dobhártya, melly a' légcsövek' porczaitól a' keresztcsontocskáig nyúlik. Minthogy ezen hártya a' félhold hártyával összefügg, tehát ezen utóbbi a' dobhártya által feszíttethetik. A dobhártya igen sok madaraknál nagyon kicsiny, és a' légcsövek' gyűrűji csaknem teljes számúak; mint a' kácsák- és ludaknál; az éneklő madaraknál *Savart szerint* egészen a' légcsövek' negyedik és ötödik porczáig nyúlik; leghosszabb pedig a' beszélni tanulható madaraknál, és a' légcső ágak belső fala, porczgyűrűk által legkevésbé fedeztetik. Azon izmok által, mellyek az alsó gőgfő' sajátai, a' légcsövek' első gyűrűji feszíttethetnek, a' szólamrés' ajkaji egymáshoz közeledhetnek, vagy egymástól elvonulhatnak. *Cuvier* a' madarakat ezen izmok' számához képest több osztályokba veszi. Némellyeknél az alsó gőgfőnek semmi izomai nincsenek, és a' légcső szembetünőleg csupán lenyomulása (mellkulcs- és ypsilon alakugőgsípi izmok) által rövidülhet. Az idetartozó madarak, kácsák és ludak a' tertyedt lábúak közzül, és a' tyukfajuak. A' tertyedt lábúak közzül a' kácsának és vizityúknak alsó gőgfejein kiszélesedésük van, melly a' hímeknél egy nagy idomtalan részint csont, részint hártyás dobbá terjed-szét, melly nyilván a' hímek' szólamának sajátságos

csengéjét szűli. A' különös izomu gőgfejek között ismét több osztályok találtatnak. Csupán egy izom, a' porcz félgyűrűnek a' légcső felé huzására szolgáló találtatik, a' héja- (ölyű) vízityúk- szalonka- bibitz- jégi-madár- gém- bölömbika- kakuk- vízi- guvat- libutz- és sirálynál. Mind ezen madarak' szólamának változata igen csekély. A' papagájoknak három izomai vagynak. Ezeknél a' légcső' első félgyűrűjének is olly alakja van, melly a' dobon elől- rül és hátulról behajló fedőcskét képez, melly befelé jóformán kinyomúlhat. Ezen madaraknak a' dob' alsó végén semmi keresztcsontuk (Querbalken) és csak egy szólamréssük van. Az éneklő madarak' gőgfeje öt izompárral van ellátva.

A' madaraknál a' jövénycsőt képezi a' szájjal együtt a' légcső, melly a' gyűrűknek egymáshoz közeledése, és egymás' felibe nyomulás által rendkivül megrövidülhet. Némelly madarak' légcsője hajtogatás által hosszabb mint az egész nyak, különösen a' hímeknél, mint a' fajtyúk-vérnyakréczegém- gólya- és darunál A' vad hattyunál a' légcső, egy tekerületével egészen a' meljcsont anyagában fekszik. A' mi a' légcsőnek kűlönös leiratait illeti, erre nézve *Cuvier*-re kell útasítnom; ő a' légcsőveket hengeresekre, kúpalakúakra, hirtelen duzzadókra, lassanként terjeszkedőkre, és összevonulókra osztja. Kúpalakú és a' szájfelé igen lassanként terjeszkedő légcsőjük van a' gémeknek. Hirtelen terjeszkedő, a' csörgő- barna kácsa- és palamedea bispinosánál. Humbolt vi'sgálódásai szerént lassanként terjeszkedő a' buvár- és himkácsánál.

A' szólammüvnek egybevető boncztanába e' részben olly annyira bele-ereszkedtek, mint csak kivántathatik a' physiologiára tartozóknak megértésére.

2. A' madár-szólam' theoriája. *Cuvier*, Vergl. Anat. fordítva *Meckel* által IV. 229. *Savart*; Froriep's Not. 331. 332.

a) *Cuvier*' theoriája. *Cuvier* megmutatta, hogy a' madarak' szólama az alsó gőgfőben ered; ő hallotta, hogy a' rigó' szarka' és kácsának légcsője keresztül metszetve is képes volt kiáltani, a' légcsőnek felső felét bedugta, úgy az órrot is, a' kiáltás ugyanazon maradt, a' kácsának nyaka is levágatott, és az még akkor is hangokat bökkentettki. Ezen próbákkal, mellyek minden illy módon vizsgálódónak ugyanazon következményeket szülik a' kimetszett gőgfejeken véghezvitt próbatétek megegyeznek. Ha a' kácsa' légcsőveibe fúvunk, ekkor annak egészen természetes hangja fog származni; hasonló lesz a' következmény, ha a' kácsának vagy lúdnak légcsőjébe fúvunk, sőt a' légcsővek még keresztül is metszetethetnek, csakhogy a' légcső hártyának a' dob' alsó szélén igen szélesen terjedt része maradjon épségben, melly ha a' légcsővek' leszakasztatása után is épen maradt, belőle hangokat lehet kihozni. *Cuvier*' theoriája szerént a' szólam hajtókának hosszabbítása- és lohasztása által, a' hang mélyebb, annak rövidítése- és feszítése által pedig magosabb lesz. Ehhez járulnak még a' nyilás szélességének változatai és az ebből származó különböző légsebesség. De valameddig a' fuvóka csak egyedül magában változik, és a' légcső' gyűrűji és annak felső nyilása egy állapotban maradnak, a' hangváltozatok csupán azokra terjednek-ki, mellyek az alaphanggal harmoniában állanak.

E' szerént tehát, ha az ajak' legnagyobb lohadtsága mellett az alaphang c, ekkor annak megrövidülése által a' madár csupán annak octávját ennek quintáját, legközelebbi octávját ennek tertziáját és quintáját, és ismét legközelebbi octávját képes kiadni. Ezen nézet nyilván félreértésen ala-

pul, mert az egy oldalulag feszítetett hártyák hangjokat hosszúknak visszás arránnyában változtatják, és mint a' feszítő erőnek négyszög gyökei; és minthogy a' feszülés minden az 1, 4, 16 között eső töredékekben gondolható, tehát illy módon nem csupán a' harmoniai, hanem minden az 1 és 2 közötti hangok lehetségesek. Ha *Cuvier* az ajkak' feszületére éppen semmit, de csupán a' fuvóka' tágasságára számított volna, ekkor a' madár' szólammüvnek ajkassíppali egybevetése helyes maradt volna; midőn ő a' szólamszálagok' hullámzására számolt, a' nyelves sípnak fuvókáját az ajkassípéval felcserélte, melly erősebb fuvással a' 2. 3. 4. 5. 's így tovább számoknak megfelelő hangokat adja. *Cuvier* a' nem harmoniai hangokat a' légcsőnek rövidülése által származtatja. Midőn a' madár légcsőjét $\frac{1}{9}$ résszel rövidíti, akkor ceteris paribus az alaphang felett legközelebbi egész hangot adja-ki, ez szerént, hogy a' második hangnak minden harmoniai hangjait kiadhassa, nem szükség hogy a' légcsőnek hosszát változtassa, hanem egyedül csak a' fuvókát kelletik rövidítnie. Hogy illy móddal c-ről $\overline{c}$-re szállhasson fel, a' légcsőnek felényire kelle rövidülhetnie, mi nem igen lehetséges; a' többi azonban a' felső gőgfő' nyilásának szélessége által vitethetik-véghez; mint a' fedett síp' hangjai, magosabbak, olly mértékben lesznek, a' millyenben a' fedezet fogyasztatik. Illy móddal a' madárszólam művön ismét csak nem egy octávhoz lehetne jutni. Ha e' szerént *Cuvier* a' szólammüvet dobbal hasonlítja-össze, ismét azon nagy tévedésbe esik a' nagy vizsgálódó, hogy az ajkassípot a' nyelvessíppal cseréli-fel, mellyhez tudniillik a' trombita tartozik; mivel a' légoszlop' szólamítása hártyás-nyelvvel, az ajkakkal történik. De a' nyelvessípban a' hangok nem a' légoszlop' hosszához képest mint az ajkassípban, hanem egészen más arányban változnak.

b) *Savart*' theoriája. Ezen nagy physicus a' madár- éppen ugy mint az ember-szólamot ajkas siphoz hasonlítja, és a' tulajdonképpen hangzónak a' léget tartja, ugy hogy az alsó gőgfőnéli fuvóka az ajkas és nem nyelves síp' fuvókájával hasonlíttathatik egybe. Azonban *Savart* megmutatta, hogy ezt előre feltéve a' légcső által képezett falaknak a' légoszlop' hangjára nagy befolyásuknak kell lenni. Ő különböző hosszaságu, öblű és anyagu sípokat vetett-egybe. Mindnyája egy láb hosszu, 9 vonal vastagságu (világukban). A' próbatétből az került ki, hogy tizenketszeres papirból összeenyvezett, 's falaiban $\frac{3}{4}$ vastag készületű sípnak valamivel különböző (más) számu hullámzásai vagynak, mint a' fából szerkezettnek, és hogy annak hangja egy octávval mélyebben sülyedhet, ha a' falak' feszessége szembetünőleg, nevezetesen nedvesítés által fogyasztatik. Itt a' síp' falai hullámzásba jőnek, és viszont a' légoszlop' hangjára befolyással vagynak.

c) Észrevételek. *Savart* az éneklőmadarak' szólammüvének nyelves síppali egybevetését az által akarja megczáfolni, hogy a' fuvóka' nyelve erősebb fuvással nem fülretünőleg változik, hogy ellenben a' légsodra' sebességének változtatása által, az éneklő madárnál az ő próbatétei szerint az alaphangból indulván-ki minden egy octáván belől eső hangokat ki lehet hozni. Egyátalában nem tartom eldöntetettnek, hogy a' madarak' szólamműve valósággal nyelvessípot ábrázol; azonban *Savart*' ellenvetése nem határozó. Felyebb megmutattam, hogy a' hártyásnyelvű kautsukból készült fuvóka' hangjait, erősebb fuvással nehány lépcsővel lehet felyebbemelni; hogy ezen felyebbemelés az ütérhártyából készült nyelveknél, minden, egy quinta kiterjedésben találtató hangokra kiterjed, hogy a' férfi-gőgfő' szólamszálagainak hangja minden,

egy quinta kiterjedésben foglaltatott hangokra emeltethetik, és ugyan azon eset, sőt még több jő-elő az érczнyelvű fúvókáknál, ha ugyan a' nyelv elég vékony. Én a' vékony érczнyelvnek hangjait a' gyermek-zenenczében, több mint másfél octáv kiterjedésre tudtam emelni, és erősebb fuvással más fél octáv' kiterjedésében, minden lehetséges hangokon keresztül tudtam menni. A' következmény mindég ugyan az maradt, akár a' zenencze' felső nyilásán, akár annak azon darabján tettem a' fuvást, mellyben a' nyelv szokott állani. Az érczнyelvekkörüli vi'sgálódásokban nagyon ragaszkodtak az orgonasíp' vastag nyelvéhez, mellynél a' légsodra' közönséges sebessége nem olly erős, hogy a' hangot képes volna felemelni. Vesd egybe a' feljebb előadatottakkal.

Valljon a' madarak' szólammüvének hangjai a' nyelvessípok' és emberi szólammüv' analogiája szerént származnak, vagy az ajkassipokéhoz tartoznak, valljon a' madarak' hangréssének ajk-i sajáthullámzás által hangzanak, vagy valljon a' légcső' légoszlopa a' légsodrának a' szólamrés' ajkain surolódása által tétetik-e hullámzásba; ezt eldönteni, nekem teljesen rendkivüli, 's jelenleg csaknem lehetetlennek látszik. Több madárfajok' egyszerű szólammüve kétség kívül a' nyelvessipokhoz tartozik p. o. a' kácsáé, lúdé 's több másoké. Nem csak a' külső szólamszálag' heves hullámzásai láthatók, hanem ezenféle hangnak legnagyobb hasonlatossága is van, a' hártya-hullámzás által gerjesztett hanggal (ez, köz mind azon madarakkal, mellyeknek hártyanemű hangjaik vagynak, mint a' holló szólam, melly kétség kivül az éneklő madarak' osztályához tartozik.) A' légcső' hosszának is, mi a' ludakat illeti, ha a' fuvás a' légcsőveken tétetik igen csekély, alsóbbrendű befolyása vagyon a' hangváltozásra, és a' ludak' hosszú légcsővel

adott bélyeges hangja, egészen rövid légcsővel utánazható. De vallyon a' madarak' fütyölése is ide tartozik, és a' hang nem sokkal inkább ugy származik-e, mint a' szájfütyülés, ez más kérdés. A' nyelvesművveli hasonlítás nekem sokkal hihetőbbnek, közelebbjárónak látszik. Mert először: nem lehetséges, hogy a' gége' ajkai az izomok' meghatározott müvelete által hullámzásba ne jőjjenek, és ha a' légsurolódás részt veszen is benne, még is minden esetre a' lég' és szólamszálagok' hullámzása közötti kiegyenlülésnek kelletik ide járulni, de már ekkor a' madár-szólammüv nem tartozik egészen az ajkassípokhoz, hanem egyszer'smind a' nyelvessíptól is elemet vesz. De ekkor én a' madarak' (varju, seregély) alsó gőgfején, csupán a' fuvókán légcső nélkül valamelly légcső-ágba dugott cső által hangokat tudok kihozni, és a' fuvókának ezen hangjai nem igen változnak (mint az emberi szólammüvnél) ha egyenlő gyenge fuvás mellett eleibe egy csővecskét tartok. Minden esetre a' lúdnál a' légcső hosszának, az alsó gőgfő' hangjára igen alárendelt befolyása van, mint az emberi nyelvessípra a' jövénycsőnek. A' legtöbb hangváltozatok a' madár-gőgfőn, nyilván a' fuvás' különböző ereje által eszközölhetők, mint ezt *Savart* megmutatta, mi igen is még olly kicsiny ajkassípokon is, millyen az éneklő apró madarak' légcsője megeshetik, de a' hártyásnyelvű nyelvessípokon is lehetséges.

A' légcső a' hangot vagy úgy változtathatja, mint valamelly ajkassípnál, mi ugyan előttem nem hihető, vagy mint a' nyelvessípok jövénycsőveinél. A' légcsőnek végnyilása a' felső gőgfőn, ha megszükül, mint az ajkas- és nyelvessípoknál a' hangot sülyesztheti.

A' dobhártyának, melly hevessen együtthangzik a' fuvóka' hangjára befolyása lehet, és a' gége

belső ajka, a' félholdhártya, és dobhártya között egyenlülésnek (egymáshoz alkalmazat) kell történni. A' dobhártya hasonlít a' nádsíp hullámzó hártyájához.

A' halak többnyire mind némák, csak némellyekről tudatik hogy hangot adnak, ide tartoznak a' Tringla, Cottus, Pogonias.

Ezen állatok' boncza eléggé ösméretes, de teljes lehetetlenség ezen állatok' hangadása' módjáról kielégítő hypothesist adni. Ennélfogva kénytelen vagyok magamat a' factumok rövid előadására szorítanom.

A' Tringlák röfögő hangot adnak ha a' vízből kivetteinek. Ezen állatoknak boncza semmi ollyan műveket nem mutat, mellyektől ezen hangokat bizonyossággal lehetne származtatni. Veszen-é részt ama' hangadásban az úszóhólyag' sajátságos izma? a' Cottusoknak, mellyek ha testük megnyomatik, hangot adnak, úszóhólyaguk sincs, a' scienoidák között találtatnak több hangadó halak, mindazonáltal legösmeretesbek a' Corvina, Ronchus és Pogonias, melly utóbbiak dobos nevet kaptak. Ezek a' víz alatt tartós hangot adnak. *Cuvier* és *Valenciennes*, Mitchill', White' Schoepf' és Humbolt' A-nak vizsgálódásait összeállították. Ezen állatoknak úszóhólyagai, mellyeket *Cuvier*, és Valenciennes lerajzoltak, igen nagyok, mint jobbára minden hangadó scienoidáknál erős izmokkal fedvék czafragosok, mellyek *Cuvier* szerint az oldalbordák között a' húsba benyomulnak. Egy Pogonias fasciatusnak, mellyet én vizsgáltam-meg fájdalom! már bele és úszó hólyaga ki volt véve. Az oldalbordákon belülről szálagalaku szirmok feküdtek, mellyek hihető az úszóhólyagról szakadtak le, de nem voltak üregesek. Ezen állatok' zápfogai az alsó és felső torokcsontokon rendkivül erősek.

A' Sphinx Atropos által adott hangok ugy szinte a' két szárnyasok (dipteren) zúgó hangjairól kielégítő világosítást lehet találni *Wagner* R-nél *Muell* Archiv. 1836, és *Baumeisternél* Poggend. Annal. XXXVI. A' házi szöcskő és sáska is adnak hangot. Vesd egybe *Cuvier regn.* anim. 5. 184.

III. Fejezet. A' beszédről.

A' szólammüvben képezett muzsikai értékü hangokon kivül még nagy számmal találtatnak olly hangzók (Laute) vagy csörgék (Geräusch), mellyek a' szólammüv' jövénycsője által származtathatók, mellyeknek egymással összeköttetéséből lesz a' nyelv; a' mennyiben ezen hangzóknak bizonyos egybekaptsolatai, tárgyak', tulajdonságok', munkásságok' és ráviteleknek kijelelésére szolgálnak. A' nyelvek nem használják az illy móddal lehetséges minden csörgéket és hangzókat, mivel egybeköttetésük gyakran felette nehéz volna. Azok pedig, mellyek könnyen összeköthetők többire minden nyelvben feltaláltatnak. Ezen lehetséges hangzoknak bizonyos száma mindegyik nyelvben, mindnyája pedig öszvesen egy nyelvben sem találtatik; sokkal inkább bélyeges különbözések származnak a' nyelvekben, a' mennyiben egyes nyelvek, külön, ezen hangzóknak bizonvos osztályát vagy azok közzül egyeseket a' többek felett, másokat pedig vagy éppen nem, vagy csak takarékosan használnak. Ezen hangzók' természetes rendezetét a' physiologiának kell összeállítani. A' grammaticai próbatétek e' részben egyátalában ki nem elégítők; a' mennyiben ezek a' hangzók osztályozásában azoknak nem lényeges tulajdonságaiból indultak-ki A' hangzóknak organum szerénti felosztása, ajak- fog- gége- és nyelvhangzókra, egész ezen egyszérü osztásig: száj- és orr-hangzók, mind egy szálig hibás, a' mennyiben itt olly hangzók kerülnek-össze, mellyek a' physiologiai elvek szerént nagy részben egészen kü-

lönbözők, ezen felül a' hangzók' nagyobb részinél a' szájnak több részei együttmunkálnak. A' néma, és lágy különböztetésnek alapjában van valami helyes, de maga az alkalmazat hibás volt. Sőt maga a' magányhangzók tulajdonsága, a' mássalhangzókkal ellentétben kielégítőleg nem méltányoltatott. Ezeknek mivoltát átalában abba helyezik, hogy azok nem némák, és csupán csörgék mint a' mássalhangzók, hanem a' szólammüvben eredetileg kiadatnak, a' szájban pedig módosítatnak. Azonban a' magány- és mássalhangzók közötti különbség sokkal csekélyebb; mert minden magányhangzók némán, mint csupa csörgék éppen ugy mint a' mássalhangzók kiadatathatnak, és mint puszta csörgék világosan megkülönböztethetnek, mint ez, az igen halkal, hangzás nélküli beszélésnél (vox clandestina) történik, és így a' hangzó magányhangzók (die lauten Vocale) csupán a' szólamnak együtthangzásából erednek. Tehát mint közelebb látni fogjuk a' mássalhangzóknak egy egész osztállya mind némán, mint csupa csörge, mind pedig a' szólamnak együtt hangzásával kiadható. A' magány- és mássalhangzók közötti különbség tehát, lényegileg egészen más. Egyik fő hiba, a' hangzók' természetes felosztása végett követett próbatétek körül az volt: hogy azoknak természetes képzetükre mint hangzás nélküli csörgére, a' titkon hangzónál (vox clandestina) kevéssé figyelmeztek. Hogy a' hangzóknak lényeges tulajdonságaikat igazán ki lehessen tanulni, mulhatlanul a' hangnélküli beszélésből (tonlose Rede, vox clandestina) kelletik kiindulni, 's ezután vizsgálni-meg, a' némán kiadandó hangzók közzül, mellyek hangal is módosíttatva kiadhatók? E' körül két rendbeli hangzók jőnek elő, egyik, mellynek csak tagjai némák lés alkalmatlanok szólammali összeköttetésre, a' másik, mellynek tagait ugyan némán lehet ki.d-

ni, de még is meg van azon tulajdonságuk is, hogy szólammal is egybeköthetnek. A' hangzók más nyomatos megkülönböztetése ebben áll: ha vallyon akkor midőn a' szájnak alakulása hirtelen változik, csak egy perczre lehet-é azokat kiadni, és annyi ideigleni megnyugtatásra, mig a' lélekzet huzama tart fogékonyak-e? (strepitus incontinuus explosivus) vagy addig nyujtathatnak, mig a' szájrészek' alakulata egy lélekzet vételre folytonosan tart (strepitus continuus). Az első módbeli csörgék közzül egyik sem fogékony ugyanazon időbeli szólamhangal (Stimmton intonatio) egybeköttetésre, és egy sem teljes néma; a' második módból majd minden mássalhangzókat lehet meghangoztatással (Intonatio) egybekötni Ez által sajátságos módosulások származnak, holott ellenben a' teljesen vagy függetlenül néma mássalhangzók, bukkanó szaggatott csörgéüek (mit strepitus explosivus incontinuus) heentéssel egybefoglalvák, változékonyok.

A' beszédről irott munkák, *I. Wallis* de loquela s. sonorum formatione, *C. Amman*, Surdus loquens, Lugd. Batav. 1727. *Kratzenstein* tentamen resolvendi problema ab Acad. Scient Petrop. 1780. propos. Petrop. 4. *Kempelen*, der mechanismus der menschlichen Sprache nebst der Beschreibung seiner sprechenden Maschine Wien 1791. 8. *Reitter's* Methodenbuch zum Unterricht der Taubstumme. Wien 1828. *Rudolphie* physiologie. *Chladni*, a' Gilbert. Annal. 1824. St. 2. *C. Mayer-Meckel'* Arch-ban. Anat. und Physiologie 1826. *R. Schulthess*, das Stammeln und Stottern Zürich 1830. 8. R. Willis, Poggend. Annal-ban XXIV. *Heusinger*, Magendie phisiol. kiadásában. *Purkinje*. Badania w przedmiocie fizyologii mowy Ludzki éj. Krakow 1836. 8. (Folytatás az emberi beszéd' physiologiájáról, Krakkó 1836.)

A) A' halkal-beszéd' (leise Sprache) néma hangzó-rendszere.

1. Néma hangzók:

a, e, i, o, u, â, ö, ä, ü, és az orr-hangzók a, ä̃, oe, o. Mind ezen hangzókat, mint puszta csörgéket tisztán megkülönböztethetőleg lehet kiejteni. Itt ez a' kérdés: ha ezek mint puszta hangzók a' néma mássalhangzókkal összeegyeznek-e? vagy ezektől physiologiailag különböznek. Minden néma mássalhangzók csupán a' jövénycsőben a' szólamművy előtt támadnak, vagy a' száj és orrüregben, mint a' különbőzőkép' módosított csatornán keresztül sodródó légnek csörgéi. A' néma hangtól pedig némileg különféle viszonyokban állanak; mert ha nem hangzik is velük a' szólam, a' néma hangzók' első oka még sem a' szájban, hanem a' szólamrésben van, mint mindenki önmagán véghezvihető próbatétekben tapasztalhatja. Valamelly néma magányhangzót képező csörge ugy látszik a' légnek a' nem hangzó szólamszálagok melletti elsodródás által származik. Ez ugyanazon csörge, millyet a' szólamrésen befogott szájjal és nyílt órral ki lehet hozni, ha tudniillik átalában minden hang elkerűltetik. A' szájcsőnek különböző alakulása által, nyílt szájjal, ezen csörge ugy módosíttatik, hogy az mint néma a, e, i, o, u hangzik.

A' szájcsatornának alakja a' néma magányhangzóknál ugyan az, melly van akkor, midőn ezen magányhangzók hangosan ejtetnek-ki, azon egy különbség lévén ezen utóbbi esetben, hogy a' szólamszálagon csörge helyett valóságos hang adatik. *Kratzenstein* és *Kempelen* megmutatták, hogy azon feltételek, mellyeknél fogva ugyanazon egy hang különböző magányhangzókra átváltoztathatik, két rész' tágasságában, tudniillik a' szájcsatornában és

szájnyilásban fekszik, és éppen igy van a' néma magányhangzóknál. *Kempelen* a' szájcsatornán érti a' nyelv- és íny közötti tért; bizonyos magányhangzóknál a' szájnyilás és szájcsatorna tágas, másoknál pedig szűk. Ha *Kempelen* szerént a' nyelv és szájcsatorna' tágasságában 5 fokot képzelünk, ekkor lesz:

az a-nál a' szájnyílás	5,	a' szájcsatorna' tágassága	3.
e — — —	4,	—	—	—	2.
i — — —	3,	—	—	—	1.
o — — —	2,	—	—	—	4.
u — — —	1,	—	—	—	5.

A' többi magányhangzók' ä, ö, ü, és a' svéd â-nek aránnyait ezek szerént könnyű kitalálni.

Purkinye megmutatta, hogy némelly nevezet szerént a és e magányhangzók' képzésének feltételeit *Kempelen*, nem egészen helyesen adta-elő. Mind kettő, főkép' a torok-üreg' nyelvgyökér- és garat közötti alakjától függ; ezen üreg mind kettőnél nagy; az e-nél legnagyobb; ellenben a, és e egyenlő szájnyilással ejtethetik-ki. Az ajkaknak o-nál előadott állása sem szükséges.

A' tiszta magányhangzókhoz kapcsolják magukat az orr-zenéjű (Nasentimbre) mély magányhangzók a, ä, o, oe, p. o. ezekben: sang, singulier, ombre, oeuvre; ezen módosulások csupán az ínyív' szűkülése vagy a' gőgfőnek felemelkedése által származnak.

(Folytatása következik.)

Különféle.

Ujabb Nyilatkozás.

Erunt etiam altera bella
Atque iterum ad Trojam magnus mittetur Achilleus.

A' nagy vagy kis *Achilles* (mint veszi az ember személyes vagy tárgy ügy szerint) ki *Szalabéri* áll név alatt folytatja ostromát orvos Balog Pál ur' ügyében, első válaszommal, a' mit sajnálok, nincs megelégedve.

Reménylem ez ujabbi válasz ki fogja elégíteni tudnivágyását, ha csakugyan béke és tudományos ügyszeretet lelkesíték fel a' harczra.

Két dolgot fájlal leginkább az ostromló ur, *egyikét* azt, miért kellett olly későn az én birálatomnak megjelenni; *másikát* azt, miért mondám, hogy védencze a' kérdés' főpontjára (hátramaradásunk' okai) majd semmit sem felelt, 's a' mit felelt is, azt csak a' mindennapi közmondák' köréből kapta ki?

Hasztalan hivakodtam a' t. t. Társaság' szabályára, melly megengedi az illy birálatok' közre bocsátását, hijában útaltam Mélt. De'söfy Jó'sef gróf úrra, ki e' szabadsággal már előttem élt. Az ostromló urnak illy egyszerű okok még ki nem elégítők. Ezekhez most hát a' legkielégítőbb okot is hozzáadom, melly abban áll, hogy Hetényi úr' pálya munkája későbben jelenhetvén meg, mint a' megkoszorúzott, illendőbbnek véltem az időpontot bevárni, mikor a' két pályamunkát az olvasó közönség öszvehasonlíthatja egymással, 's az én birálatomnak becsét is a' szerint elhatározhatja.

Ha már ezt nem tettem volna Szalabéri ur több okkal és móddal üthetne zajt, melly most

ugy látszik nem egyéb mint természeti heveskedésének következménye.

Hogy aprólékos ellenvetéseire Szalabéri urnak nem feleltem az is igen természetes dolog, minek ott szaporítani a' szót, hol mindjárt a' dolog' velejéről lehet értekezni?

Maga az ostromló ur is hallgatással mellőzte el birálatom' azon helyeit, mellyekben védencze' egyes botlásai érintve vagynak, mert hiszen Szalabéri ur' szemei azokban csak aprólékosságokat láttak!?

Hogy biráló hátramaradásunk' okairól uj nézeteket közölt, köszönet helyett *megróvást* vont magára: *Colombnak* is mondogatták egykor, könnyű volt Amerikát feltalálni, mikor már arra rá bukkant; de az illy középszerűségek együtt is járnak a' gyermeki korral.

Bár mint vitatkozzék is Szalabéri ur az én csekély felfedezésem ellen, abban még is *in nuce* (hanem csak bővebben mind hadizenetében közölve van) tudományos hátramaradásunk' okai rejtezkednek, és ha tetszik Szalabéri urnak azokat *generice* venni, tehát a' *physicára*, *mathesisre*, *historiára* etc. kiterjeszteni — ám lássa! azt igen helyesen teszi, mindazért, mivel a' tudományok rokon kapcsolatban állván egyiknek előmentével más ágazatok is elébb vitetnek, mind pedig azért, hogy a' philosophia minden tudományosságnak alapja lévén, azt külön egyébb positio tudományok ismerete nélkül gyártatni nem lehet, 's mikor a' nélkül gyártatik, agyrémeket 's velőtlen képzeletvázakat hozhat csak világra, mert nemesebb terhet nem kapott azon hosszú karaváni útra, mellyet minden meddő philosophia megfutni kéntelen.

Azon se törje Szalabéri ur nagyon fejét, miért koszorúztatott hát meg a' munka? mert biráló is annak jó nagy részét (u. m. a' literaturai czikkelyt)

nyomtatásra méltónak itélte, különben is nyilvánitván, hogy idővel a' szerzőtől még jobb dolgozatokat lehet reményleni.

A' megkoszorúzás magában és egyedül nem mindég szól valamelly munka' absolut-becse mellett. Az egyesületek szintúgy megtévedhetnek, ha ritkábban is mint az egyes személyek. *Hammer* előtt nem régen is egy ismeretlen iró nyerte el a' pálmát, kinek pályairatja 1825 óta tudtomra még világot sem látott, midőn Hammeré már 1833 óta kézen forog, (Mithriaca) 's még elébb megjelent volna, ha vetekedő társáéra nem várakozna.

Igy *Huber*' spanyol olvasókönyvéből tudhatni, hogy a' spanyol académia által megkoszorúzott *Vaca de Guzman*' költeményje rég feledve van a' spanyol földön, midőn vetekedő társának (Nicolas Fernandez de Moratin) épossa ma is legkedvesebb kézi könyve a' Spanyoloknak. Hát a' híres Hellas nem csalatkozott e' gyakran meg müvészei jutalmazásában? A' *poetae ignavissimi* Gellius szerint nem nyerték e el sokszor Euripides előtt a' koszorút, Menandert Philemon nem többször kijátszotta e? Mig emberek lesznek e' földön, a' tévedések előtt sem lesz elzárva az ut, de elébb utóbb még is csak az igazság győz, mellyet ha befátyoloznak is, önalakját fátyola alatt sem veszti el, sőt sokszor azon keresztül tisztább sugárokat lövell, hogy a' gyengébb szemek is észrevehessék világát, mihez közeledni *czimboraság* nélkül is lehet, ha szinte Szalabéri urnak a' fennforgó esetben az majd megfoghatatlan dolognak látszik is.

Pesten, September 28-dik napján 1838.

Kállay Ferencz,
rendes tag.

Tudományos figyelmeztetés

előfizetés mellett kiadandó 2 munkáról:

I. Kosmologia érdekes elemiben Világ' vi'sgálata a' nagy teremtés' remek műveinek, 's rendszerének ismeretéről. Nagy tudományú ég- 's természet-vizsgálók' fenséges munkálatai és századok' felfedezései után, irta Vizer István több tek. ns vármegye' táblabirája. — Jeles czímborítékban 2 forint pengő.

II. Geologia és Geognosia alap vonatiban Földvi'sgálata, melly alkatását, viszontagságit, és alakulását tárgyazza; 's mathematikai és physikai fenségesb tulajdoninak, valamint környékező nevezetesb tüneményinek ismeretére vezérel. — Nagy tudományu természet vi'sgálók legérdekesb felfedezései után (hazánk természettudományi nevezetesb ritkaságira nézve is alkalmazva) előadta Vizer István, több tek. ns vármegyék' táblabirája. — Különös czímborítékban 2 pengő for.

E' magyar ajkú 's népszerű, philosophiai rendszerben szerkezett 2 munkák, mellyek a' nagy 's gyönyörű természet' érdekesb tudományát tárgyazzák, 's részint honunk' ritkább természettudományi nevezetességeit, általánosan pedig felsőbb müveltségi moralis szellemét terjesztik, már K. Censurán is át menvén, minél elébb sajtó alá kerülendnek.

A' két rokon magyar hazában minden rendű tudósok, kiknek a' magyar ajkú fenségesb tudományokat előmozdítani szívén fekszik, az előfizetések' bészedése és bészedetése végett, tisztelettel és hazafiúi bizodalommal megkéretnek;

nevezetesen: fő és nagy méltóságú, és méltóságos minden rendű mágnások, és megyés Püspökök, titoknokaikkal együtt; ts ns Vgyék' fő és aljegyző hivatalai, királyi intézetek, királyi oskolák' directorai, és professorai; minden más tudós rendbéliek; nevezetesen: minden felekezetű egyházi férjfiak, orvos tanárok, mérnökök; tudományokat kedvelő földes urak; királyi agensek; cs. és kir. minden rendű pósta hivatalok; 's végre minden városi közhitelű könyvkereskedések mind honunkban mind Bécsben. — Tizedik példány tiszteltetésűl ajánltatik a' t. cz. beszédű uraknak, kik végre azért kéretnek meg: hogy hazánk' müveltségének előmozdítására az érdekesb természettudományok' szellemét 's érdemét minél több előfizető urak' figyelmére méltatván, ezek' neveivel, 's teljes czímjeikkel, póstán, delizsánczon, *bérmentes levelek által, a' beszedett előfizetéseket Rév-Komáromba a' Szerzőhez, 's ennek neve alatt,* minél elébb 's legfeljebb f. e. December végéig *elküldeni*, 's ugyan ezen egy úttal a' kijövendő munkák' átvétele végett, az e' végre kitűzött 3 város „*Pest, R. Komárom* és *Po'sony*" közt mellyik várost választandják? bíztosan tudósítani méltóztassanak: hogy e' szerént a' Szerző e' kijelelt városban a' már bévett előfizetésekről adott delizsanczi nyugtatványa' visszavétele mellett a' t. cz. előfizetőknek minél elébb kijövendő munkákkal kedveskedhessék.

Költ Rév-Komáromban Sept. 20-kán. 1838.

A' kiadandó 2 munka' Szerzője.

IX. Kötet Foglalata.

I. Értekezések.

1) Taubner Károly. Az újabb bölcselkedés' főtüneményeiről. 3. lap.

2) Katona Dienes. A' honi indigóról. 28. lap.

3) Fejér György. Az 1738-diki történetek' töredékei. 43. lap.

4) ***. A' Jász, Nagy és Kis Kún Kerületeknek földleirati (geographiai) ismerete. 54. lap.

II. Literatura.

A) Hazai Literatura.

Könyvbirálás.

„A' jó birkás mester. Balvélekedésnek megvivására 's tévelygéseknek megjavítására, honfiainak ajánlja a' Szerkesztő. Po-'sonban Landes József tulajdona. 1837. Nyomtata Schmid Antal betűivel.“ 99. lap.

B) Külföldi Literatura.

Könyvismértetés.

A' szólamról és beszédről. (*Folytatása a' VIII-dik Kötetnek*). 77. lap.

Különbféle.

(Koszorú az 1838-dik esztendő jövő X-dik Kötethez két ív).

Azon Tudós Férjfiak, kik e' Tudományos Gyűjteményt alkalmas munkájikkal elősegítik,

tőlünk mindenik nyomtatott ivnyitől négy forinttal tiszteltetnek-meg ezüst pénzben,

tsak arra kérjük a' Tudós Irókat, hogy a' beküldendő munkák közhasznu tárgyat foglaljanak magokban, tökéletesen kidolgoztassanak 's tisztán, csínosan és hibátlanul leirassanak; bizodalmasan kérvén egyszer'smind a' T. T. Irókat, hogy Munkájikat *egyenesen hozzánk Alólirtakhoz* utasítani méltóztassanak.

E' Gyűjteményből minden hónap végével egy 8—9 ivnyi Kötet, jelenlévő formában, és boritékban adatik ki, mellyre itt helyben, vagy alkalmatosság által elvitetve 5 fl. 36 kr.; postán elküldetéssel pedig 7 fl. 12 kr. pengő pénzben az Előfizetés.

Pesten, September 1838.

Petrózai Trattner J. M.
és
Károlyi István m. k.
A' Tudományos Gyűjtemény'
Tulajdonosai 's Kiadóji.

PESTEN,

PETRÓZAI TRATTNER J. M. ÉS KÁROLYI I.
TULAJDONA, ÚRI UTSZA 612.

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY 1838.

22dik esztendei folyamat.

Xdik

VAGY OCTOBERI KÖTET.

E' Tudományos Gyűjteményben közöltetnek:

I. Olly eredeti, rövid, 's tudós Értekezések, mellyek Magyar ország physikai, geographiai, természet-históriai, történetbéli 's polgári állapatjának bővebb 's bizonyosabb esmertetésére, a' magyar nyelvnek keletére, tulajdonságainak fejtegetésére, írása módjának meghatároztatására szolgálnak; mindennemü természeti, históriai, philosophiai, mathematicai (mennyiség tudományi), erköltsi tudományokat terjesztenek, gyarapítanak, 's tökéletesítenek, a' szép 's kézi müveket, gazdálkodást, kereskedést tárgyazzák, közlik, 's előmozdítják; a' helyes, és okos nevelést intézik; Hazánkbéli és külföldi derék Férjfiaknak 's Aszszonyoknak élet leirásit magokban foglalják.

II. A' magyar országban kijött, vagy akárhol, de Magyar országot érdeklő, vagy Magyarok által iratott újabb könyveknek, 's míveknek esmertetései és vizsgálatai 's a' külföldiek vizsgálatainak kivonásai is, a' mennyire ezek a' tudományok 's művészségek előmenetelét, 's ezzel a' közhasznot, és az elménck tekéletesedését eszközlik.

III. Tudománybeli Jelentések, megczáfolások 's igazítások, eredeti okleveleknek kivonásai, jutalomtételek, jutalmaztatások, találmányok, intézetek, előléptetések 's megtiszteltetések, kihalt tudósok' és irók emlékezete, régiségek, jelességek, tudománybéli kérelmek, új művek, új könyvek 's több e' félék iránt.

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY 1838.

Xdik KÖTET

22dik esztendei

Folyamat.

A PÁPAI EV. REFORM. FŐISKOLA KÖNYVTÁRA

A' Cs. és Apost. Királyi Felség kegyelmes engedelmével.

Pesten,

Trattner-Károlyi tulajdona,
uri utcza 612d. szám alatt.

I. Értekezések.

1.

M. Hammer Purgstall Jósef' értesítése eránt a' Magyarok' ősi lakhelyéről 's költözködésiről, észrevételek.

A' M. Bárónak részvételéért, mellyel honi literaturánkat értesítése által bővíteni szíveskedett, különös köszönettel tartozunk: mivel pályát nyitván, a' Magyar T. Társaságnak mind külföldi mind tiszteletbeli tagjait az utánozásra serkenté, 's egy legérdekesebb tárgyat, a' Magyarok' eredetét 's költözködéseit hozta ujonnan szóba.

Értesítése azon társaság' évkönyveinek III-dik kötetében 130—144. lapokon eredetileg diákul 's magyaráztatva közöltetett: „De primis Hungarorum sedibus, de Atelkuzu, de locis, quos Sabartoi Asphaloi habitarunt, et de Cumanis = A' Magyarok' eredeti lakföldéről, Atelkuzu, 's azon helyről, hol Sabartoi Asphalok laktak, és a' Kunokról."

Kölcsönös tisztünkben áll ama' fényt, mellyet hazai dolgunkra derített, kitűntetni, és azon hatást, mellyet szerezhet, fejtegetni, 's okainkat mennyire véleményinek helyt nem adhatunk, minden tisztességgel czikkelyenként kinyilatkoztatni.

I. A' M. Értesítőnek Dankowszky Gergellel van fő dolga 's egyetértése, a' Bizantiumi történet-

irókat tartya *egyedül* kutfőknek őseink' eredete, 's költözködései eránt; saját szavai ezek: „Historicos Bizantinos *solos* fontes esse, ex quibus certum aliquid de primis Hungarorum sedibus erui possit, Cl. Dankovszky origines patrias indagatus (indagans?) recte asserit; et in hoc ei plenissime assentiendum, inclytam Hungarorum gentem, nec ex Parthis, nec ex Turcis, nec ex Mongolis originem suam trahere." p. 130.

Hogy magyar nemzetünk' eredete, 's régi dolgai eránt a' szófaragó, és tótizáló Dankowszkyt választá bajtársának, a' valóságos tudósainkat ellenben Desericzky Inczét, Pray Györgyöt, Katona Istvánt, Fessler Ignáczot, Engel Christiánt, 's más utóbbi nyomozóinkat gondján kivül ejtette, sajnállyuk valóban; sajnállyuk azt is, hogy ezen kérdésekre, nézve a' Bizantiumi kutfőkhez szegődött egyedül a' Tatár, Persa, Arab, Örmény, és Chinai irókat pedig egészen számkivetette. Ezen elkülönözés mire vetemíté Dankovszkyt, czáfoltatásiból, mellyek a' M. Értesítő munkájának nagy részét teszik, nyilván való. Ugyan azon elmellőzés nem téríté-e el a' M. Értesítőt is az igaz úttól és bizonyosságtól, a' következendőkből válik meg.

A' Magyaroknak Parthusoktól eredetét, tudtomra honi tudósink közül senki se vítatá: a' Daha-Scyták voltak, kik a' Caspium tenger mellékéről lopóztanak Parthia hegyei közzé (Justin. L. XLI. cap. I.) úgy látszik, mivel a' Chinai irók mind a' Parthusokat, mind a' Dáhákat egyaránt *Da-tsik*-nak nevezték. De hogy mind a' Kunok egy részint, mind a' Magyarok (Plinius szerént *Magarsi gens in Media ad flumen Amardus* L. VI. 17. 19.) Párthiához tartoztak, igen hihető. A' Magyarok' Osmánoktól vagy Mongoloktól származtatásának ellenmondottak mindnyájan, 's ellenmondnak nyil-

ván. Azonban ezen kérdés a' M. Irótól semmi okkal se vítatva, itt eldöntetlenül marad.

II. Azon M. Értesítő őseink' *először* lakhelyét *Lebediának* teszi, mellyből költöztek légyenek Atelkuzuba; szavai ezek: „Ex Porphyrogenito docemur: „Turcos i. e. Ungaros post ortum inter illos et Patzinacitas bellum, in duas partes divisos esse, quarum una orientem versus partem Persidis incoluit (qui Sabartoi Asphaloi nuncupantur) alteram partem versus occidentem „locis Adelkusu nuncupatis sedes posuisse.“ Duae igitur hic regiones clarissime distinctae sunt, in quas Ungari e *primariis suis sedibus* „e loco Lebedia“ ad fluvium Chidmas, qui etiam Chingylus cognominatur, migrarunt“ una orientalis, Persidi vicina, altera occidentalis Atelkuzu dicta.“ p. 31.

Nem emlékezett meg a' M. Értesítő arra, mit a' tudós Bizantiumi Historikusok' Szerkesztetője Stritter jegyzett a' bársonban szült Constantinról: Quae de priscis Ungrorum sedibus, bellis cum Patzinacitis, migrationibus — Cabarorum cum Ungris conjunctione, gentisque antiquitate novimus, ea omnia Constantino Porphyrogenetae accepta ferimus: in quibus tamen *non pauca*, *quod ad chronologiam non minus*, *quam geographiam attinet*, *incerta manent ac dubia.*“ Memoriae populorum Tomo III. p II p. 592. De ezt haggyán volna.

2) Nem vette észre azon előbbeni lakhelyöket Atel (Wolga) és Geeck (Jaik, Ural) folyó vizek között, Ásiának délészaki földén, hova ugyan azon Constantintól utasíttatott eme szavaival: „Sciendum est Patzinacitas *a principio* ad Atel et Geech (*Ατηλ κ. Γεηκ*) habitasse, iisque conterminos fuisse populos illos, qui *Mazari* (*Μαζαροι*) atque Usi cognominantur.“ De adm Imperii cap. XXXVII. Hogy pedig itt a' Mazarok alatt a' Magyarok értetnek, onnét bizonyos, mert a' Tatároktól, Törököktől,

Araboktól, Perzáktól, egyre Mazaroknak, Madzsaroknak 's t. e'félekép neveztetnek, mint már Banduriusmegjegyzé: „*Μαζαρους* alii ex sequentibus *Χαζαρους* emendandum volunt; sed rectius forte inferius quoque Mazar legitur; ut Ungari, qui se ipsi Magyar vocant, quo nomine a populis etiam Asiaticis vocantur, intelligantur," l. c. p. 797.

Itt laktattya őket a' Tatár nemzetségek' Irója Abulgazi is: „Chanus Ochus ei (Kipzak) tradidit notabilem exercitum, ut bellum inferret Urussis, Vlachis, *Madsaris*, Baskiris, qui habitant ad fluvios Tin (Tanaim) Atel, et Jaik." Gatterer Hist. Journ. XII. Band p. 19.

Ide helyhezteti őket a' nemzetek' sorozattyában Nestor, első Orosz történetíró is, mondván: „Nordwärts am weissen (Caspischem) See sitzen die Wessen — an der Oka, da wo sie in die Wolga fällt, sind die Muromem, die ihre eigene Sprache haben, so auch die Czeremissen (veterum Kermichones) die Mordvinen und die *Mesczeren*" edit. Schlötzer II. Th. p. 106.

Innét költözködteti őket ki II. Béla Királyunk' Jegyzője is: „Anno Dominicae Incarnationis DCCCLXXXIV. sicut in annalibus continetur chronicis, septem principales personae, quae Hetumoger vocantur, egressi sunt de terra scythica versus occidentem. — Venientes autem dies plurimos *per deserta loca et fluvium Etyl* super Tulbou (utribus) sedentes ritu paganismo transnataverunt. — In Rusciam, quae Susudal vocatur, venerunt, et usque Kyew (Kiov) transierunt." Hist. Ducum cap. V.

Itt lelték fel azoknak maradékit XIII—XVI-dik századokban: az Utazók: Julianus Dominicanus, Plan. Carpinus János Franciscanus szerzetesek; a' Jesuita Missionariusok, Gobellinus, Rosenberg, Herberstein Követek, Glavinik Sebestyén Püspök 's a't. Itt

laknak azok maiglan is *Megyerjak*, vagy *Metserják* nevezet alatt. Lásd de Peregrinis Magyarorum nominibus, avitarum sedium indiciis p. 17. et sqq.

Ide mutatnak az ő idegen neveik is: *Scythae*: Ultra flumen Jaxartae (Rha, Wolga), quod Scythae Sylin vocant, sunt Scytharum populi, Persae illos Sacas in universum appellaverunt a proxima gente; antiqui Aramaeos." Plinius Hist. Natur VI. cap. 9. *Jyrcae=Turcae*: „Post hanc solitudinem declinantem magis ad ventum subsolanum, incolunt Tyssagetae, natio copiosa et propria, et e venatu victicans. His contigui et in iisdem habitantes locis sunt, quibus inditum nomen est *Jyrcae* (*Ιυρκαι*) et ipsi e venatione victitantes." Herodot. lib. IV. n. 21. *Ugores*, *Ugri*, *Ugeri*, *Uheri*, *Ungri*, *Ungari*: „Fuit Ogor gens tum numero, tum exercitatione validissima. Haec in oriente ad fluvium Til (Etil, Wolga) accolit, quem Turcae nigrum appellare solent. Gentis Ogor vetustissimi Principes Ovar et Chunni vocabantur, a quibus etiam nonnullae earum gentium (generationum) adepti sunt appellationem, ut Ovar et Chunni nominarentur." Theophylactus Simocatta edit. Niebur. p. 283—4. „Und wiederum gingen die Schwarzen *Ungern* vorbey, — Sie kamen von Orient, und stürtzten über die grossen Gebürge hin, und fingen an die dort lebenden Walachen und Slawen zu bekriegen — und sassen unter den Slawen, die sie unter sich gebracht hatten. Von nun an ward das Land Ungern genant." Nestor l. c. p. 118. 119.

III. *Lebedia*, őseinknek Volga és Jaik (Ural) közül kiköltözésök után első szállássok, nem volt *Wolgán túl a' Viatkai tartományban*, mellynek folyó vize Kilmás; mint a' M. Értesítő állítya; szavai ezek: „Lebedia et fluvius Chidmas in orientali plaga trans Wolgam quaerendi. Fluit ibidem Kama, et fluvius Kilmas, qui, cum in omnibus in-

scriptionibus graecis literae unciales Λ et Δ confundantur, nullus alius quam ΧΙΔΜΑΣ Constantini erit, ita Chyngul cognomen fuit fluvii Kilmas, qui per Principatum Viatcensem, id est per terram Lebedia, fluit." p. 135. — Ellenkeznek nyilván ezek is Constantin' tudósításával:

1) Lebediát ő Chazaria tőszomszédságába helyhezteti, Sarcel nevű vég várral, a' Tanais partyán: „Turcarum gens olim *prope Chazariam* habitabat in loco, cui cognomen *Lebedias*. — In hoc igitur loco, nimirum in praedicta Lebedia, fluit amnis Chidmas, qui etiam Chyngilus cognominatur." cap. XXXVIII. „*Sarkel* Chazarorum oppidum est, in quo praesidiarii sunt, singulis annis permutari soliti. Significat autem Sarkel apud ipsos, Album hospitium (hodie: Bielogrod). — A Danubio autem flumine ad urbem laudatam Sarkel usque, iter est dierum sexaginta." Cap. XLII. Ad orientaliorem vero Maeotidis paludis partem fluvii quam plurimi eam ingrediuntur; ut Tanais, qui a Sarkel venit, et Choracul — item fluvii alii: cap. XLIII Valamint tehát *Chazaria*, (Bielogrod), *Tanais*, Wolgán tul nem volt soha, úgy a' szomszédságában esett Lebedia se lehetett.

2) Azon Lebédiát, minekutánna Patzinácziává vált, Danapris folyó víz két partyai körül, Orosz és Bolgár Országok', 's Chersonesus és Bosphorus' határiban, Aspron fővárossával, helyhezteti: Et Patzinacia quidem universa in Themata octo dividitur; quae magnos quoque principes totidem habet. — Haec porro octo Themata in partes dividuntur quadraginta. Et quatuor ultra Danaprim flumen sitae sunt, Orientem, Septemtrionemque spectantes, versus Uziam, Chazariam, Alaniam, Chersonem, et caeteras regiones, reliliquae vero quatuor natíones positae sunt cis Danaprim flumen, ad partes occidentis Septemtrionis-

que finitimae Bulgariae, Turciae, ac Russiae. — Distat autem Paczinacia ab Uzia et Chazaria, itinere dierum quinque, ab Alania dierum sex, a Mordia dierum decem, a Russia unius diei, a Turcia dierum quatuor, a Bulgaria dimidii unius diei; propinqua est Chersoni, sed maxime Bosporo. Ultra vero Danaprim flumen, qua parte Bulgariam spectat, ad eiusdem fluminis trajectus, urbes desertae sunt; prima urbs, quae Paczinacitis Aspron, sive Alba dicitur, quod e saxo albicante constructa sit; secunda etc. Inveniuntur autem inter urbium collapsarum fabricas Ecclesiarum indicia quaedam, et Cruces ex lapide tophino exsculptae; unde quasi per traditionem credunt nonnulli, olim illic Romanos sedes habuisse." Cap. XXXVII. Valamint ismét Danapris, Bolgár-Oroszország, Cherson és Bosporus, Aspron városa, és a' Rómaiak' birodalma, Wolgán túl nem lehettek, ugy a' Paczinacziává vált Lebedia se lehetett.

3) Fenn van maiglan Lebediának nyoma — nem Wolgán tul — hanem a' Nagyobb Tanais partyán Bandurius' észrevétele szerént: *Lebedias* regio, quam Ungri olim incoluerunt, Tauricae, ut videtur, versus Septemtriones et orientem finitima, in urbe *Lebedjan* ad *Tanaim maiorem* superesse puto." Memoriae populorum tomo II. p 72.

4) *Chidmas* folyónak *Chilmássá* felcseréltetése, szint olly önkény, mint a' Kuzué — *Koisuvá*, mellyet vak vezérétől maga se hágy helyben. Ha a' felírásokban a' *Λ. Δ*-val felcseréltethetik is; de nem a' *λ.* a' *δ*-val a' folyó írásban. Constantin pedig nem *uncialis*, hanem *cursiva* betűkkel írt. 'S minden felcseréltetést szükség a' Historicusnak bebizonyítani; ezt mivel az értesítő nem tette, Lebedias Wolgán tul Wiatka tartományban, 's Chidmás Chilmás nem lehetett Az Orosz Történetvi'sgálóknak van tehát igazok: *Chazari* Chrimaeam ac totum

tractum ad Tanaim colebant et Russis ad Doneczum urbem Sarkel objecerunt. Turcae autem (Magyari) eorum ac Turcomannorum cognati, tenuerunt abhinc omnia ad Dnieper et Danubium (Istrum) usque, quum interea Paczinacitae ad Tanaim majorem (Wolgam) et Jaikum habitarunt." Collectio rerum Russicarum Mülleri tomo II. p. 72 edit. Petropol. A. 1732.

IV. Valamint Lebediának, ugy Atelkuzunak is, hová Constantin költözteté amabból kinyomott őseinket, fekvését elvétette: Atelkuzunak a' Wolga és Danapris között messzeterjedett földét állítván; szavai tovább ezek: „Quae est igitur terra illa interamnalis Atelkuzu? nam duos fluvios esse, secundus Porphyrogeniti locus in capite quadragasimo (Etel et Kuzu) ετελ και Κουζου) luculenter docet. Etel rectius quam Atel, est nomen Wolgae; nomine Usu Danapris cognitus est. Habemus igitur duobus fluviis Wolga et Danapri circumscriptam regionem illam interamnalem, in quam gens Ungarorum ex terra Lebedia occidentem versus immigravit." p. 132—134. Ezen véleményének is nyilván ellentmond Constantin:

1) Ő Adelkusut Danaprisen innét, a' mostani Moldvában, Bessariában 's Podolia egyik részében helyhezteti; szavai ezek: Habitarunt autem (Turcarum gens, Magyari) cum Chazaris annos tres, omnibus eorum in bellis socii. — Patzinacitae vero, qui *Kankar* olim vocabantur (nam hoc nomen ipsis nobilitatem ac fortitudinem significat) armis contra Chazaros sumtis, terram suam deserere ac Turcarum regionem incolere coacti sunt. Bello autem inter Turcas et Patzinacitas, tunc temporis Kankar cognominatos, exorto, Turcarum exercitus devictus fuit, et pars occidentem versus sedes posuit cum Boëbodo suo ac Duce Lebedia in locis *Atelkuzu* nuncupatis, quae nunc Patzinacitarum gens

incolit. — Caeterum Patzinacitarum locus, quem *tunc* inhabitabant Turcae, a fluviis, qui illic sunt cognominantur; flumina autem isthaec sunt: primus fluvius Baruch (Bug?) appellatur, secundus Cubu, (Kundu?) tertius Trullus, (Dniester) quartus *Prutus*, quintus denique *Serethus*." Cap. XXXVIII. — Mivel Pruth és Szereth — ha a' többit nyilván nem esmérjük is — bizonnyal Danaprisen innét folynak, Constantinnak Atelkuzuja Wolga és Danapris között nem lehet.

2) Azon Constantin Atelkuzut Duna mellé, Bolgárország ellenében, a' Dunát pedig Danapristól száz husz mérrföldnyire, helyhezteti, mondván: „Postea vero Turci (Lebedia submoti, et in Atelkuzu degentes) a Leone illo Christi amante ac praeclaro Imperatore accersiti trajecerunt (Istrum) bellumque Simeoni (Bulgarorum regi) inferentes, victo eo, fugatoque Perstlabum usque pervenerunt, et cum in urbe Memdraga eum inclusissent, domum redierunt. — Postquam autem iterum cum Romanorum Imperatore pacem Simeon fecisset, et opportunitatem nactus esset, ad Patzinacitas legatos misit, et foedus cum iis iniit ad oppugnandos, delendosque Turcas. Cumque ad bellicam expeditionem abiissent Turcae (Arnulfo occidentis Imperatori auxiliaturi contra Suatoplugum) contra eos Patzinacitae cum Simeone profecti, familias eorum omnino perdiderunt, hinc misere pulsis, qui ad regionis istius custodiam relicti erant." Cap. XL. „Maritima vero ora *a Danubio flumine ad Danaprim* usque continet milliaria centum viginti." Cap. XLII. Mivel tehát se Danapris, se Wolga elleniben Bolgár ország nem esik, a' Duna Danaprisztól száz husz mértföldnyire távozik, Atelkuzu a' Danapris és Wolga között nem lehetett.

3) Ugyan azon Császár Oláh- 's Nagy Morva ország' szomszédságába helyhezteti Atelkuzut, foly-

tatván: „Locus autem, quem prius Turcae occupabant, a fluvio interlabente nuncupatur Etel et Cuzu, in quo nunc Patzinacitae commorantur, a quibus sane pulsi Turcae, et profugientes sedes posuerunt illic, ubi nunc habitant. In hoc autem loco antiqua quaedam monumenta super sunt; inter quae pons Traiani ad initia Turciae, et Belegrada, quae trium dierum itinere ab ipso ponte distat — et rursus ad cursum fluminis (Danubii) exstat Sirmium — inde magna Moravia, quam Turcae devastarunt, cujusque Princeps olim fuit Sphendoplocus. Atque haec quidem juxta Istrum flumen monumenta sunt et cognomina; ulteriora vero, quae omnia Turcis habitantur, cognomina habent a fluviis transcurrentibus etc. Cap. XL. Adelkuzu tehát Trajáni hidjától, Belgrádtól, Szirmiumtól, nagy Morva Országtól több száz mértföldnyire Wolga és Danapris között nem lehetett.

4) Hogy Atel, jobban Etel, Tatár nyelven Wolgának neve, hidjük; de megkivántuk volna a' M. Ertekezőtől annak is megvallását, hogy Tatárul „Atel" annyit is tesz: Víz, (L. Adelung. Mitridates). Megengedjük azt is, hogy Danapris folyó a' török nyelven *Uzu* nevet visel; de hogy Constantin törökül tudott volna, vagy *Uzu* és *Kuzu* mindegy légyen; tagadjuk. Constantin nem írta: Uzu, hanem Kuzu. *Atelkuzu*-t Atelből és *Uzu*-ból (*Ατελ και Ουζου*) szintolly önkény, szócsavarás, mint Dankowszkié: *Σαβαροί και ασφαλοί* = *Σαβαροι και ασφαλοι* = Szabar = závár. Illy önkényes szócsavarásoktól iszonyodniok kell a' józan Historikusoknak. Atelkuzu annyit is tehet mint: vízköz, (az említett öt folyóknak köze) ekképp neveztethetett az a' Wolgai Magyaroktól vagy Patzinacitáktól, kiknek Magyar nyelvöket *Kankar* nevezetök árullya el. Danapris' régi neve nem Uzu volt, hanem Borysthenes, később Danapris; Dneper, Dniper, tudja minden Geogra-

phus Tehát Atelkuzu nevére nézve se lehetett Wolga és Danapris közi tartomány.

V. Szintolly szerencsétlen a' M. Értesítő a' Magyarok' egykori, 's a' Lebediából napkeletre oszlott testvéreik' Sabartoi-asphaloi nevezetének, és lakhelyöknek elhatárolásában is; ezeket Szabarokká teszi ő 's Mesopotámiában, Massius hegyek' bérczei között keresi, szavai ezek: „Nunc aliam coloniam, quae orientem versus, partem Persidis incoluit, et qui Sabartoi asphaloi nuncupabantur, indagemur, (indagemus). Emendatio Dankovszkiana, quod incuria graphica littéra *η* in voce *Σαβαρτοί Ασφαλοι* exciderit, et quod *Σαβαρηται ασφαλοι* sive Savar i. e. tuti legendum sit, eo magis vera censenda, quum similem scriptoris errorem in redupplicatione literae k, et contractione duarum vocum *Ετὲλ καί Ουζου* in unam solam jam deprehenderimus (!) Erunt ergo *Σαβαροι* Porphyrogeniti iidem ac *Σαβείροι* Theophilacti, et non alias quam tuti interpraetandi (interpretandi), sed sedem eorum nullo modo cum Dankowskio in Caucaso et in Atropatene, sed in Mesopotamia septemtrionali quaerendam esse, paucis hic *luculenter* demonstrabimus. E Theophylacto lib. VII. cap. 3. clarescit, totum hoc bellum *in Mesopotamia*, ad montem Masium gestum fuisse. — Est ille mons Masius, ad cujus oram urbes Marde (hodie Mardia), Anastasiopolis (hodie Dara) et Nisibis, (hodie Nisibin) sitae sunt, idem, quem Justinus Zapaortenum nominat; quo in nomine vocem Sabar delitescere jam Dankovszkius (!) rite opinatus est — ubi et hodie *vicus Matra*, si non antiqui loci nomen, tamen patriorum montium unius nomen conservat.“ p. 133—7. De ezeknek is ellentmond Constantin nyilván:

1) Ő a' Magyaroknak Patzinacitákkal viselt első hadakozását nem Mesopotomiában, hanem Lebediában vallya, és egyik részöket innét nem Ma-

sius hegyei közzé, hanem Persia ország' napkeleti részeibe költözködteti; mondván: „Turcorum gens olim prope Chazariam habitabat in loco, cui cognomen *Lebedias*. Et quidem tunc (A. 900.) non Turcae, sed Sabartoi asphali, quadam de causa, dicebantur. — Habitabant autem cum Chazaris annos tres. Patzinacitae vero, qui Kankar olim cognominabatur, armis contra Chazaros sumtis victi, Turcas bello petierunt; Turcarum exercitus devictus; et earum una quidem *orientem versus partem Persidis* incoluit, et hi etiam in hodiernum diem de veteri Turcarum *cognomine* Sabartoe asphali nuncupantur." Cap. XXXVIII. 'S Theophylactnál az idézett helyen, a' Magyaroknak Patzinacitákkal hadakozássokról egy szó sincs. Mivel tehát, ezen háború nem Mesopotamiában, hanem Lebediában történt; a' Magyaroknak egyik része Persiának napkeleti részére költözködött; Mesopotamia pedig attól napnyugoti délszakra esik, a' Sabartoi asphaloiaknak lakhelyök Mesopotamiában Masius hegyei között nem lehet.

2) Ugyan ő, miért neveztettek-el Sabartói asphaliknak, nem tudja, vallván: „Et quidem tunc temporis non Turcae, sed Sabartoi asphali, *quadam de causa* dicebantur." Ott. Tudta volna pedig, ha Szabarok voltak volna: mivel ezek azon üdőkorban a' Caucasus öbleiben, Caspiumi tengerhez közel, laktak, 's a' Görög császároknak is zsoldos népei voltak: Procopius B. Pers. II 29. B. Got IV. 11. 's a' t. Soha sem is irattak Sabaroknak, kik eredetökre nézve Kunok voltak, és maradékaiknak — a' mai Cserkesszeknek — a' Magyarokkal semmi hasonlóságok nincsen; a' Szabarok, Constantin' Sabartoi asphaliji se lehetnek tehát.

3) Tudjuk, hogy *Dara* városa Zapaortena tartományban, Plinius szerént (Hist. Nat. LVI.) vagy Zapavortene hegyen volt, Justinus szerént (XLI.

cap. V.) *Párthiában*; de nem Mesopotamiában a' Masius, tulajdonképp Masipius hegyén. Ha onnét származtatta volna a' Magyarok Sabartoi asphaloi nevezetöket (cognomen), mivel hihető, hogy itt is laktak valaha a' Magyarok, el nem ütött volna annyira az igazságtól. Lásd Moses Choren. p. 356.

4. Hogy Masius' hegyén vagyon egy Mátra nevü helység is, ez szintolly keveset nyom, mint ha mondaná: a' Magyarok azért neveztettek el, *Zabartoi Asphali*knak, mivel Cappadociában van egy falu, mellynek neve Sabira. Strabo XII. De a' Masius hegyi népeknél nincs is fenn a' magyar nyelvnek, ruházatnak, vagy szokásnak semmi nyoma. Fenn vannak ezek ellenben a' Persia napkeleti részében, Chiviában, mellynek fő városa Urgentz, és lakosi a' *Turkomannok*, mindegyikek, mellyeket megesmértete bőven Nicol. Murawiew. Reise durch Turkomanien 1818—20. Berlin.

5) Azon Constantin véleménye, melly 900-dikban 's az előtt, a' Magyaroknak Sabartoi asphaloi elnevezetet tulajdonít, méltán azok közzé számíttatható, mellyek eránt a' tudós Stritter vallá: „In quibus Constantini non pauca, quod ad Chronologiam non minus, quam Geographiam attinet, incerta manent et dubia.“ l. c.

VI. A' M. Értesítőnek tudósítását a' Kunokról is bátorkodunk megbővíteni 's eligazgatni: „Per juga Caucasi protenditur ad Bactros usque gens Mardorum (Magyarorum?) fera, sui juris. Ab eo tractu gentes Ochani, Chomari, Berdrigei, Harmatotrophi, Bomarci, *Comani* (Plin. Lib. VI.) „Die Erde wird in fünf Theile getheilt; den mittleren Theil bildet das Schneegebirge, und der Tschungling, oder die Zwiebelkette; den südlichen bilden die fünf verschiedenen Staaten, der In-tu (Indien). Im westlichen Theile sind die Reiche der Tu-hu-lo (Tockaresten, Hircanien) und Po-se (Persien).

Den nördlichen Theil haben die Hulu (Ulu, Ugor) Horden, wie die der Tu-kie vi (Turki) der Kosan (Tataren) die Usun (Usi) und die *Hiongnu Hunni*).“ Der chinesische Verfasser der rechten Abbildung der Religion Buddas. Car. Fried. Neumann. Asiatische Studien. 1837. Berlin 8. I. Th. pp. 128—129. — „Das jetzt stark befestigte Kan-tscheou der Provinz Kan-su gehörte vormahls (bis gegen das Ende des Zweiten Jahrhunderts vor Christi Geburt) nicht zum Chinesischen Reiche. In den ältesten Zeiten, wo von Kunde ward, finden wir diesen Ort und Distrikt (39° 0′ 40″ nördlicher Breite, und 99° östlichen Länge von Paris) unter der Herrschaft der Yue-tschi, oder Geten, und später bei den Anfange der Han Dynastie (regirte in dem Jahr vor Christi Geburt 140 bis 86. nach Christi Geb.) gehörte er dem *Reiche der Hunnen*.“ — Der Tan Hoang ist der älteste Namen der Stadt und des Distriktes Scha-tscheou, ein Landstrich, der noch am Anfang der Han Dynastie den Hunnen gehörte.“ Bei Kiv. Ibidem p. 19—23.

„Hanunda, Finnorum Hunnorum regis filia, Frothoni Daniae regis filio nubit. — Repudiata illa, Hunni bellum movent Frothoni. — Hunni a Danis profligati varias regiones colendas accipiunt. Haec ante nativitatem Christi“ — Saxo Grammat. p. 62—3. 68, 86—87. — Hunnis anno Ch. 93. ad occidentem a nativis sedibus (e provincia Kan-su) ad Jaicum fluvium profectis, alii montem Altag (aureum) reliqui deserta Irtischii fluminis petierunt, ut casus et necessitas ferebat.“ Joan. Eb. Fischer in quaest. Petropol. p. 40—11. Eodem tempore innotuerunt Plinio ac Melae Chuni.

„Ad fluvium Senekam, (Syretham) supra flumen Bogum, vicus est *Gumani*, a veteribus, ut videtur, incolis Cumanis dictus. — Cl. le Blaeu in Tartaria Chersonesi meminit urbis *Cumaniae* ad fluvium Schire-

tum, qui a Septemtrione in paludem Mocotidem exoneratur.“ Collectio rerum Russicarum tomo III. p 21. et sqq.

Jo Carpinus: „*Cumania* ad fluvios Nieper et Don, seu Tanaim; a Septemtrione Morduanos populos habens, a meridie Chazaros.

Guiliel. Rubriquisius: *Cumania* supra urbem Madricam Chazarorum, Isthmo Precoponensi ad Septemtrionem opposita, non longe a Kiovia recedit. — Ad Organum (Orgencz, Urgencz) sunt incolae Jugures — apud hos Jugures est fons et radix idiomatis Turcici et *Comanici.*“ Hakluyts collection of the Carty Voyages. Londini 1809. p. 21—42. etc.

Mind ezekre nézve, vallyon a' M. Értesítő igazsággal mondhatta-e? „*Ad oculum demonstravimus sedem primariam* gentis Hungaricae in regione Transwolgana (Lebedia) exstitisse; coloniam illorum orientalem dein in *Mesopotamiam ad montem Masium* (!!) emigrasse; si aliqua vestigia eorumdem in Asia supersunt (?!), eadem certo certius non in Caucaso, et Himalaja, sed potius in colluvie illa gentium, qua mons Masius et hodie scatet, et in Uralicis regionibus (ez csupán igaz az egészben), ubi mons Sibir, ex Sabiris (!!!) nomen traxisse videtur“ itéllyék el a' dologhoz értő Tudósok.

Pesten October 29-dikén 1838.

Fejér György.

2.

Felső Magyarországi Vég-Varakat mint védhelyeket védő Katonaságnak tartása 1610, *és* 1646 *ik években.*

Magyarország' régi Status-alkotmányának leirását (statisticáját) kitanulni sok okokra nézve szükséges. E' tudomány nélkül egy felől homályossak előttünk régi törvényeink, más felől haszontalanok minden historiai előadásaink. Ha a' történet-irásnak egyik fő kötelessége a' Nemzet' mindenféle erejének kifejléseit időszakaszok szerint esmértetni: hogy festheti a' Historia az egymást követő főbb változásokat, ha setétbe burkolva áll a' Nemzet hajdani állapottya! Illy igazság' tekéntetéből vezéreltetve, közlöm a' nagy tiszteletet érdemlő, eleink' bölts rendeléseiknek említésében gyönyörködő olvasó magyar Publicummal a' honni várak' mint védhelyek', és várbéli őrző katona' két század előtt keletben volt tartását érdeklő régi statisticai adatokat.

Hajdan, mikor a' Török az országban lakott, 's Tisza' mellékén Eger, Szolnok, Nagy-Várad erősségeket birta, Szendrő, Onod, Tokaj, Kassa, Kálló; Szathmár, Putnok, Eched az ellenséghez közel fekvő várak vagy erősségek voltak, és ollyan helyheztetésüek, hogy ha elegendő védelemmel nem birtak volna, a' hazánk' felső részeire nagy szerencsétlenséget vonhattak volna. Azon okból mint védhelyek a' külső ellenség ellen köz bátorságra nézve fontosak lévén, a' közhatalom és polgári kormány felvígyázása alatt állottak, ha bár magányos földes Urak' birtokaikban valának is. Azért a' törvényhozó test' fő gondoskodása oda törekedett, hogy ezen várakba elegendő őrizet tétessen, és bennek az ország költségén tartasson.

Onod Borsod Vgyében a' Sajó mellett, nevezetes vár történet-könyveinkben. Minekutánna Eger vára, felső Magyarország' védbástyája — 1596. év October 14-dikén gyalázatos feladás által Mahomed Török Császár' kezébe jutott volna: 1600 évi 16. törv. czik. erejénél fogva Onod várának építése, megerősítése, és a' védő népnek fegyverrel 's éléssel való tartása rendeltetett.

Szendrő, *Zenderő*, *Szenderő* Borsod Vgyében a' Boldva mellett mint 1622 29. czikk mint 1647. 20. czik. a' Király Ő Felsége által maga őrizete alá vállalt végvár' tartására teendő költség 32. czik. értelme szerint a' királyi jövedelmekből esett.

Putnok, Gömör Vgyében közel a' Sajóhoz 1608. 1613. 1618. Végvárnak jeleltetett ki, és ámbár Orlay nemzetség' birtoka alatt állott, még is annak tartása a' törvényhozó test' köz gondoskodásához számláltatott. A' Putnokivárőrzők' a' Török ellen való számos kicsapongásaik évkönyveinkben nevezetesek.

Tokay Várának megerősítésére 1609. tartatott Országgyűlésének 61. törv. czik-ben a' Rendek ingyen való köz munkákat Szepes, Sáros, Zemplén, Abauj, Ung, Bereg, *Ugocha*, Szathmár Vármegyékből rendeltettek.

Eched, *Echied* Szathmár várát Ő Felsége a' köz óltalom alá vette 1618. 25. és 1638. 26. törv. czik tanu bizonysága szerint.

Kálló Szabolcs Vgyében 1609. eszt. előtt, a' mint 57. törv. czikkelyből kivehetni, úgymint véghely megerősíttetett. Emlékeznek róla 1635. 81, — és 1638. 64. törv. czik.

$163\frac{7}{8}$-kán tartatott Országgyülésének törv. czik. 5. §-ban a' KK. és RR. rendelték, hogy, mivel az Egri Törökök' gyakori kicsapongásik ellen az ország' felső részei kevés védő néppel nem oltalmaztathatnak, a' szokott rovásbéli adóból gyüjten-

dő summa pénz is az ott lévő véghelyek erősítésére, és azokban szolgált vitézek' tartására elegendő nem lenne, azért 400. fegyveres lovasok, és ugyan Onodra 200, Zenderőre 175, és Putnokra 25. állítandók, és 4 forint hónapi fizetéssel 2 évig tartandók fordultassanak, és a' tartás' költsége, az egyházi, úri, nemesi Rend' és a' királyi Fiscus' jószágaik' jövedelmeikből portánkint egyenlőképen olly arányban tétessen, hogy annak három negyede Portákra, azaz adózó jobbágyokra vetett adóból, és egy negyede az Uradalmak' subsidiumaikból azaz jövedelmeikből kerülni kellene.

Valóban igen érdekes tudni, mennyiben került légyen azon időben a' fentnevezett végvárakban szolgáló őrző katonaságnak napi, havi és évi fizetése 's tartása: de ha helyes és kimerítő tökéletes esméreteket akarunk magunknak róla szerezni, nem elég a' számtalan törvény-czikkelyeket a' katonai védhelyekről, de confiniis, arcibus finitimis, gratuitis laboribus olvasni, hanem azon országgyülési Aktákat, mellyekből ezek alkottattak, használni elkerülhetlenül szükséges.

Az 1647 eszt. tartatott Országgyülésen Martius 22. napján Felső Magyarországi Követek által a' Karok és Rendek eleibe terjesztetett alább nevezendő vég helyeket őrző zsoldos népnek fizetéséről szerkeztetett két rendbéli *számadás*: az egyik 1610.évre deák, a' másik 1647. évre nemzeti magyar nyelven. Mind a' kettőnek sorait és tételeit kiirom, és az olvasó Magyar Publicummal közlöm. Az 1610. évi számadásnak czímje ez: „Solutio stipendiorum Militum praesidiariorum Superioris Hungariae secundum Constitutiones proximae praeteritae Diaetae Posoniensis, per Illustrissimum D. Palatinum hoc, qui sequitur modo, ordinata est Anno 1610."

A' mult 1609. tartatott Diaeta 12. törv. czikkelyekben megszabta ugyan a' köz vitézek' zsold-

ját olly módon, hogy egy lovas legény egy havi zsold' fejében kapjon 3 magy. forintot, 20 kis pénzt, gyalog pedig 2 magy. forintot: de következendő 1610. eszt. az Ország' Nádora Gr. Thurzó György a' hadi rendhez tartozandó személyek' fizetését is meghatározta ekképpen: egy hónapra jár:

Kassán.

	m. frnt	den.
A' Kassai Generalis személyére	500	—
— — 100 Lovassaira	474	—
— — 49 gyalog vitézeire	98	—
Ezen csapat' Kapitányának	12	—
— — 4 Tizedesnek	4	—
— — 1 Zászlótartó, 1 Dobos, 2 Trombitásnak	4	—
Összvesen tészen egy hónapra	1092	—
és így az egész-évre	15104	—

Kassai Őrseregnek:

2	Porkolábnak	egy hónapra	megyen	66	66
148	Gyalognak	—	—	296	—
2	Kapitánynak	—	—	24	—
12	Tizedesnek	—	—	12	—
2	Dobosnak	—	—	2	—
2	Zászlótartónak	—	—	2	—
Tömlöcztartónak rendkivül való zsoldja				1	—
Dévéni Mártonnak provisio fejében szaporított zsoldja				1	—
Pattantyúsoknak nádori rendelés szerént				200	80
Összvessen egy hónapra				605	46
egész esztendőre pedig				7265	60

Tokay.

				m. frnt	den.
Fő-Kapitány személyére megyen hónaponkint				100	—
Al-Kapitány	—	—	—	50	—
100 Lovasra	—	—	—	320	—
250 Gyalogra	—	—	—	500	—
5 Vajdára	egyre egyre	12 ft	számlálv.	60	—
5 Zászlótartóra	—	3 ft	—	15	—
25 Tizedesre	—	1 ft	—	25	—
5 Dobosra	—	3 ft	—	15	—
1 Strázsamesterre	—		—	8	—
Fő-Porkolábra	—		—	20	—
Al-Porkolábra	—		—	10	—
Pattantyúsokra nádori határozat szer.				100	—
Öszvesen egy hónapra megyen				1223	—
Egy esztendőre pedig				14676	—

Kállo.

Fő Kapitány személyére				80	—
200 Lovasra				640	—
2 Lovas Al-Kapitányra				50	—
1 Zászlótartóra 1 trombitásra, és 1 dobosra				9	60
2	—	—	—	12	80
198 Gyalogra				39	6
Gyalogság 2 Hadnagyára				24	—
18 Tizedesre				18	—
2 Zászlótartóra és 2 dobosra				4	—
Más Vice-Kapitányra				40	—
1 Zászlótartóra 's 4 Trombitásra				6	40
1 Strázsamesterre				8	—
1 Fő Porkolábra				20	—
1 Al-Porkolábra				10	—
Pattantyúsokra				67	20
Igy a' Kállói Vitézekre mégyen egy hón.				1386	—
egy esztendőre				16632	—

Szathmár.

	m. frnt	den.
Fő-Kapitány személyére hónaponkint jár	100	—
100 Lovasra	320	—
1 Zászlótartóra, 1 Dobosra, 2 Trombitásra	12	80
Al-Kapitányra	40	—
1 Trombitásra, 1 Zászlótartóra	6	40
1 Strázsamesternek	8	—
Fő-Porkolábnak	20	—
2 Al-Porkolábnak	20	—
178 Gyalogra	356	—
2 Gyalogság Kapitányára	24	—
10 Tizedesre	10	—
2 Zászlótartóra 2 Dobosra, 2 Trombitásra	6	—
Pattantyús osztályra az új határozat szerint	106	40
Igy a' Szathmári Vitézekre mégyen egy h.	1035	60
egy egész esztendőre	12427	20

Zendreő.

Fő-Kapitány' személyére vétetődnek hón.	80	—
200 Lovasra	640	—
Al-Kapitányra	40	—
1 Zászlótartóra, 1 Dobosra, 1 Trombitásra	9	60
1 — — —	6	40
1 Lovasok' Kapitánya' tulajdon személy.	25	—
1 Zászlótartóra	3	20
1 Strázsamesterre	8	—
1 Fő-Porkolábnak jár	18	—
1 Al-Porkolábnak jár	12	—
198 Gyalogra megyen	396	—

	m. frnt den.
2 Gyalogság' Kapitányára	24 —
18 Tizedesre	18 —
4 Dobosra, 2 Zaszlótartóra	6 —
Pattantyús osztályra	88 80
Igy a' Zenderői őrző seregre megyen egy hónapra	1375 —
egész évre	16500 —

Onod.

Fő-Kapitány személyére jár	80 —
200 Lovasra	640 —
1 Al-Kapitányra	40 —
1 Zászlótartóra, 1 Dobosra, 1 Tromb.	9 60
1 — — —	6 40
1 Lovasok' Kapitányára	25 —
1 — Zászlótartóra	3 20
1 Strázsamesterre	8 —
198 Gyalog Vitézekre	396 —
2 ezeknek Kapitányára	24 —
18 Tizedesre	18 —
2 Zászlotartóra és 2 Dobosra	4 —
Pattantyús osztályra	67 —
Igy az Onodi Vitézekre egy hón. mégyen	1321 40
egy egész esztendőre pedig	15856 80

Putnok.

Putnoki Kapitány személyére egy hónapra	16 —
25 Lovasokra	80 —
39 Gyalogokra	78 —
3 Tizedesre	3 —
Gyalogság Kapitányára	8 —

	m. frat. den.
1 Zászlótartóra, 1 Dobosra	2 —
Pattantyúsokra	11 20
Igy a' Putnoki őrizetre mégyen egy hón.	198 20
egy egész esztendőre	2378 40
A' fennevezett felső Magyarországi végvárakban lévő zsoldos katonaságra mégyen hónapi költség	8236 46
egy esztendei	98837 60

De ezen fizetésckan kivül kapnak a' véghelybéli Fő-Kapitányok 's Fő-Porkolábok még e' következendő élelembéli termesztményeket évenként:

	Gabona. Őszi	Gabona. tavaszi	Bárány.	Bor.
	Mérőt		darabot	hordót
Tokayi Fő-Kapitány	100	100	50	20
Kállói —	100	100	50	20
Szathmári —	200	200	100	25
Zendrői —	100	100	50	20
Onodi —	100	100	50	10
Szathmári Porkoláb	75			
Kassai —	80			4
Összeséggel	755	600	300	99

melly termesztmények' ára 1 mérőjét az őszi gabonának 1 forint, tavaszinak 33 $\frac{2}{3}$ den., 1 bárányt 50 den. 1 hordóját a' bornak 15 ftokkal számlálván, tészen öszvesen kész pénzben 2590 frtot.

Tehát a' nevezett hét végvárakban szolgáló védő sereg' fizetésére 's tartására szükséges költség megyen egy egész évre 101427 frt, 60 den.

Az 1647-dik esztendőre magyar nyelven készített számodás' deák czímje ez: „Summarius Extractus, quantum militibus tam equitibus quam vero peditibus universis Confiniariis pro uno integro mense cedit, Anno 1647. die 22. Martii exhibitus.“ Tartalma pedig eredeti nyelven így következik:

Zendereő.

Zendereöben vagyon Lovas Nro 200.
Gyalog Nro 180.

	m.	frnt.	den.
A' 200 Lovasra megyen egy hónapra		640	—
Fő-Kapitánynak személyére		80	—
1. Zászlójára 1. Trombitájára } megyen 1. Réz Dobjára		9	60
Vice Kapitánynak személyére mégyen		40	—
1. Zászlójára 1. Trombitájára } megyen		6	40
Egy Lovas Hadnagynak személyére		25	—
1. Zászlójára		3	—
Strázsa mesternek egy hónapra		8	—
A' 180 Gyalogra mégyen		360	—
2 Gyalog Hadnagyra		20	—
2 Zászlótartóra		2	—
2 Dobosra		2	—
18 Tizedesre		18	—
Fő-Porkolábnak		20	—
Vice-Porkolábnak		12	—
Igy az Zenderői Vitézekre mégyen egy h.		1246	20
egy egész esztendőre pedig		14954	40

O n o d.

Onodban vagyon Lovas Nro 200.
Gyalog Nro 200.

	m.	frat.	den.
A' 200 Lovasra mégyen egy hónapra	640	—	
Fő Kapitánynak személyére	80	—	
1. Zászlójára 1. Trombitájára } mégyen 1. Rézdobjára	9	60	
Vice Kapitánynak személyére	40	—	
1. Zászlójára 1 Trombitájára } mégyen	6	40	
Egy Hadnagy személyére	25	—	
1. Zászlójára	3	20	
Strázsamesternek személyére	8	—	
A' 200 Gyalogra mégyen	400	—	
2 Gyalog Hadnagynak	20	—	
18 Tizedesnek	18	—	
2 Zászlótartónak	2	—	
2 Dobosnak	2	—	
Igy az Onodi Vitézekre egy hón. mégyen	1254	20	
egy egesz esztendőre pedig	15050	40	

K á l l ó.

Kállóban vagyon Lovas Nro 200.
Gyalog Nro 200.

A' 200 lovasra mégyen	640	—	
Fő-Kapitánynak személyére	100	—	
1. Zászlójára 1. Trombitájára } mégyen 1. Réz Dobjára	9	60	
Vice Kapitány személyére	40	—	

	m. frnt.	den.
1. Zászlójára 1. Trombitájára } mégyen	6	40
Egy Hadnagy személyére	25	—
1. Zászlójára 1. Trombitájára } mégyen	6	40
Más Hadnagy személyére	25	—
1. Zászlójára	3	20
Strázsamesternek személyére	8	—
A' 200 Gyalogra	400	—
2 Gyalog Hadnagynak	20	—
18 Tizedesnek	18	—
2 Zászlótartónak	2	—
2 Dobosnak	2	—
1. Porkolábnak	8	—
Igy az Kállói Vitézekre egy hóra mégyen	1313	60
egy egész esztendőre pedig	15763	20

Tokay.

Tokayban vagyon Lovas Nro 100.
Gyalog Nro 150.

A' 100 Lovasra mégyen egy hónapra	320	—
Fő-Kapitánynak személyére	100	—
1. Zászlójára 1. Trombitájára 1. Réz Dobjára } mégyen	9	60
Vice Kapitánynak személyére	50	—
Hadnagy személyére	25	—
	504	60
A' 150 gyalogokra mégyen	300	—
2 gyalog Hadnagynak	20	—
14 Tizedesnek	14	—
2 Zászlótartónak	2	—
2 Dobosnak	2	—
Fő-Porkolábnak	18	—
Vice Porkolábnak	8	—

	m.	frnt.	den.
Strázsamesternek		6	—
Tömlöcztartónak		1	—
		371	—
Igy az Tokayi Vitézekre mégyen egy hóra		875	60
egy egész esztendőre pedig	10507		20

Zathmár.

Zathmárt vagyon ujonnan fogadott 200 Lovas, kikre az mint az partiale Regestum tartja, mégyen egy hónapra		736	—
Ismég ott Zathmárt vagyon 80 régi Lovas, azokra is mind az partiale Regestum tartya mégyen		306	—
Ugyanott Zathmárt vagyon 200 Gyalog, kik continue intertenealtatnak ezeknek is egy hónapra való fizetések legalább tészen		490	—
Ismég ugyanott Zathmárt vagyon újonnan fogadott, 50 Gyalog, kiknek egy hónapra való fizetések tészen		115	—
Annak felette a' Fő-Kapitánynak, Dóczy András Úramnak Ő Ngának egy hónapra való fizetése, mind maga személyére mind pedig lovasira		352	—
Igy az Zathmári Vitézekre egy h. mégyen	1999		—
egy egész esztendőre pedig	23988		—

Echied.

Echiedben vagyon Lovas Nro 120.
Gyalog is Nro 120.

A' 120 Lovasra mégyen egy hónapra		384	—
Fő-Kapitány személyére		80	—
1. Zászlójára 1. Trombitájára } mégyen 1. Réz Dobjára		9	60

	m.	frnt,	den.
Vice-Kapitány személyére megyen		40	—
1 Zászlójára		3	60
Egy Hadnagy személyére		25	—
Strázsamesterre		8	—
	550	—	20
A' 120 Gyalogra mégyen		240	—
2 Gyalog Hadnagyra		20	—
12 Tizedesre		12	—
2 Zászlótartónak		2	—
2 Dobosnak		2	—
Fő-Porkolábnak		12	—
Vice-Porkolábnak		8	—
		296	—
Igy az Echedi Vitézekre egy h. mégyen		846	20
egy egész esztendőre pedig	10154		40

Puthnok.

A' Puthnoki Lovasokra 's gyalogokra az mint az partiale Regestum tartja, mégyen egy hónapra legalább		154	—
Egy egész Esztendőre pedig		1848	—
Summa Summarum az egész végbéli Vitézekre mégyen egy hónapra		7688	80
Egy egész Esztendőre mégyen	92265		60

Ezután is a' törvényhozó testnek fő gondoskodása azon végvárak eránt a' Haza' bátorsága miatt messzebb ereszkedett: mert 1655. évi Ország gyűlése 3 törv czik. minekutánna azokat a' Király

maga őrizete 's gondviselése alá vállalta volna, az azokat védő népeinek olly jeles számmal való szaporítása, hogy Szendrőben 600 Lovas 500 gyalog vitéz tétessen, ugyan azon Szendrónek és Onodnak, 1659. 4. törv. czikk. Putnoknak építése, megerősítése, és az őrző sereg fegyverrel 's éléssel tartása és fizetése részint az Ország' arra szánt minden jövedelmeiből, részint a' szomszéd német Tartományok által a' vég erősségekre adózni szokott segedelmekből rendeltetett. A' Köz jövedelmekhez számláltatott fél harminczad is, mellynek eredetéről, tulajdonságáról, 's 17. században évenkint begyüjtött mennyiségéről különösen értekezni fogok.

Gyurikovits György.

3.

Az újabb bölcselkedés' fő tüneményeiről.

(Folytatás.)

Első időszak.

Cartesiustól Wolfig.

1. *Rideg tapasztalódiság.*

CARTESIUS.

1. §.

Cartesius' bölcselkedési rendszere.

A' mindenség' őselve az isten, a' végtelen lény (*L. Princ. Phil. I.* §. 24.) A' mindenség is

végtelen, de az anyagi és gondolkozó állományok, mellyekből áll, tökéletlenek, végesek; azért létökre és maradásukra nézve az isten' melléklete és közbenjárata (*assistentia s. concursus*) kivántató meg. A' természetvilág mozgás, a' lég' keringése, *örvénye* által, mellynek oka az isten, állott elő. Ha az érzékileg-sejtett világ' léte nem ok nélkül kétségbe hozható is, mivel róla ösmertet a' csalékony érzékszerek által nyerünk, 's nem tudjuk meghatározni, összeegyezik-e, és mennyiben egyezik-össze érzéki sejtésünkkel az érzékileg-ösmert és sejtett, mind e' mellett mint saját létünkben még sem kételkedhetünk (*L. oeuvres complètes I. p.* 418). Mert sejtjük magunkat, ha szenvedünk, óhajtunk, viselünk, vágyunk; általában, ha gondolkozunk. *Cogito, ergo sum. (L. Ren. des Cartes princ. phil. per Ben. de Spinoza p.* 4. *et* 5. *De Methodo p* 20. *Meditat. II. p.* 9). Ha tagadjuk, hogy a' tárgy, péld., a' kő, mellybe elestünk, külső vagy való, azt helyben kell hagynunk, hogy fájdalmat érezünk, képzeletünk van szenvedésről. Ha pedig ezen szenvedés' valóságát vagy a' viszonyló érzet' létét is tagadjuk, azt csakugyan kénytelenülünk megvallani, hogy a' kételkedők és kétkedők min magunk vagyunk. De kételkedni és kétkedni ösmeretet, megválasztást és vizsgálatot, tehát gondolkozást feltételez. Mert nem-ösmerő, nemgondolkozó, nem képes kételkedni és kétkedni, sőt fogalmat sem birhat a' létről és nem-létről. A' kételkedés és kétkedésből tehát min saját létünk' bizonyosságát 's valóságát következtethetjük, ebből ismét azt, hogy az emberi ész' lénye a' gondolkozásban áll (*L. de Methodo II. p* 21). Ha készek vagyunk is minden érzéki sejtéseket egyedül az érzékek' vagy egy daemon' alakosságának tartani, annyira, el nem tévelyedhetünk állítandók, hogy ezen alakosságok semminek tükröztetnek elébe:

valamint tehát bizonyos, hogy azok alakosságok, szintúgy bizonyos, hogy létez valami, mellynek elébe tükröztetnek. Ezen valami kételkedik, állít, igenel, tagad, érez vagy gondolkozik, mert a' gondolkozás épen a' kételkedés-, állítás-, igenlés-, tagadás- és érzetben áll. Ezen gondolkozásunk egy részben a' külsőre viszonylik, 's legközelebb elhatározatlan maradhat: mi és milly ezen külső, való-é vagy lényes, vagy csak tüneméný és érzékcsalás. Ezen külsőhez taztozik az emberi test is. Ez a' szellemmel leglényesb (*L. Princ. phil. II.* §. 2) és legközvetlenebb, de eszünkkel soha fel nem érhető (*L. Epist. I. ep* 30. *p.* 63) egyesületben van, melly a' testi érzékeket okozza, szintúgy a' képzeletet is a' szenvedések- és fájdalmakról, melly képzelet bennem a' gondolkozóban van, mig a' képzelet' anyagja kivülem. Mert a' gondolkozó nem birja a' szenvedést vagy fájdalmat közvetlenül, a' szenvedés- vagy fájdalomról csupán a' képzeletet vagy ősmeretet birja. A' szenvedés vagy fájdalom tehát még mi más, mint róla a' képzelet, 's ettől különbözik, mennyiben nem közvetlenül, csupán közvetve van a' képzelő- és gondolkozó' an. Igy ezen képzeletek más által, a' képzelőtől különbözőnek okozata által támadtak, azok támadt, származott észrevételek (*perceptiones natae, exortae*). Ellenben a' képzeletek, mellyeket a' képzelő vagy gondolkozó szellem közvetlen magában teremtett, mellyek nem más mi által vannak okozva, benszülött, eredeti észrevételek (*perceptiones innatae primariae. L. Epist. I. ep.* 29. *p.* 60). A' gondolkozó szellem' ellenébe helyezett test, mellyre a' szellemben támadt képzeletek viszonylanak, szinte a' gondolkozó szellemmel olly szorosan köttetett össze, hogy azt, mi abban megalapítva van és benne feléled, szükség szerint mint magát és magáét tekinti, magának tulajdonítja, következőleg nem

különbözteti meg magától, ha nem saját testének nevezi. Azért határozza ez el a' gondolkozó szellemet, midőn benne az érzék- és tapasztalásösmeretet okozza. A' szellem azonban, melly őt határozza el, természete és sajátsága szerint egy és egyszerű; a' szellemet elhatárzó test pedig, mivel számos érzékszerekkel van ellátva, a' külvilágtól különbözőleg érdekeltetik, valamint azt minden egyes okozat is meghatja. A' gondolkozó a' külvilágról széttaglalt, ellenkezetes ösmeretet szerezne, ha az a' testben olly helyen nincs, hol az érzékek által támadt, különböző ösmeretek összehangzó képzelettéegybeolvadhatnak, mielőtt a' gondolkozóhoz eljutnak, azt érdeklik és meghatják, abban képzeleteket és ösmereteket élesztnek, teremtenek. Úgy a' gondolkozó sem határozhatná el a' testet feltételesen 's akaratja szerint, ha nincs olly helyen, honnan az egész testalkatot összeségében könnyen és gyorsan megindítani, elhatározni képes. De mind a' dolog' természete, mind a' két különböző, az emberi egyénben egységre szövetkezett lény' sajátságában szükség szerint megalapított, hogy a' gondolkozó, tudniillik a' szellem, a' nem gondolkozóban, tudniillik a' testben, olly meghatározott helyet foglaljon, melly az érintett feltételeknek megfelel. Ezen hely a' tobozmirigy (*glandula pinealis*). A' szellem itt mintegy középpontban létez, mert az elágazott, különböző testi érzékek itt egybeolvadhatnak, 's innen a' testet megindíthatják. Ha az érdeklet, a' hatás a' testre szerfeletti, hasonló az érdeklet, a' hatás a' gondolkozásra is, melly által a' szenvedélyek 's gerjedelmek származnak. Az ész az érzékek' 's képzelem' elmellőzte nélkül semmit meg nem foghat. (*L. Med. III. p.* 15). Az érzékek csalékonyak (*L. princ. Phil. I.* §. 70. *p.* 20). a' képzelem pedig az ösmerettehetségnek csak mintegy alkalmazása (*Med. VI. p.* 36). Az erény ab-

ban áll, hogy a' dolgokat általunk megvizsgált dolgoknak tudjuk, mennyiben az erkölcsileg történhet (*Epist. I. p.* 1. 2)

2. §. Ezen rendszer, eredete szerint, a' kétes-diségen alapul; lénye szerint ágazati, rideg szemlélet, melly szertetova kapkod 's tétováz. Főszempontja a' lét' és gondolkozásnak azonsága, azaz, hogy minden a' mi létez, gondolkozik, és minden a' mi gondolkozik létez. A' fogalmak azonban: lét és gondolkozás, a' létnek sem nem általány — szükségszerinti tulajdona, sem nem elve. Szükségszerint fel lehet ugyan tenni, hogy a' mi gondolkozik, az egyszersmind szükségszerint létez is, mert nem-létező nem gondolkozhatik. Gondolkozni tehát annyi, mint munkáló lenni, mert a' tehetség munkásságra, tudniillik az élet, mint létező mutatkozik. De nem ered magából, hogy nemgondolkozó egyszersmind nem is létez. A' lét' fogalma nem zárja szükségszerint magában a' gondolkozás' létét; az tehát a' gondolkozás nélkül is képzelhető. Mert lét nem egyéb, mint tehetség munkásságra, azaz, élet. A' következtetés tehát, mellyet Cartesius az emberszellemben létező gondolkozásról annak lényére tőn, elhibázott vala, 's a' lét' fogalmának hibás vizsgálatán alapult. Mihelyt meg vala mutatva, hogy a' lélek kevés ideig nem gondolkozik, egyszersmind az is be vala bizonyítva, hogy akkor nem létez, mi épen lehetetlen, ha a' lélek egyszerü lénynek vétetik. Mivel Cartesius a' nehézséget: a' képzeletek' származatát ok-arány által a' test és lélek közt magyarázni, érezte, a' lélekbe bizonyos meghatárzott fogalmakat, mellyek eredetileg az istentől származtak, mintegy ültetett, a' nélkül, hogy ezen képzelésmód' nehézségét sejdítette volna. Mert a' léleknek sem ablakai nincsenek, mellyeken át kivülről fogalmak szállhatnának belé, sem nem porhanyó tömeg, mellybe

fogalmakat, mint szőllőt a' felizgatott földbe homlítani lehetne. De ez ős fogalmakon kivül még számtalan más lélektanos tettdolgok is valának, névszerint a' szenvedélyek, mellyek a' lélek' csupa gondolkozó természetéből megmagyarázhatlanok, a' küldolgok' létét 's főleg a' saját tulajdon testét legalább valószinüvé teszik Azért mondá Locke: „Mennyiben a' gondolkozás a' léttel egynek fog állittatni, szükségszerint következik, hogy mindannyi nem gondolkozók, péld, az alvók, álmodozók, őrültek, nem léteznek; mert Cartesius a' gondolkozás alatt kitüntetőleg ugyan, de nem kirekesztve képzelt *eszmélő* gondolkozást, hanem gondolkozást általában, milly az aluvók- álmodozók- és őrültekben is létez. A' szellemnek pedig egy bizonyos, meghatározott helyet jelelni ki a' testben, csak bölcselkedési különösség, az ok-arányról a' test és lélek közt rideg nézet, 's a' régentebb divatozó, úgynevezte *influxus physicus*' magyarázatmódjától kevéssé különböző. A' szellemnek mind fogalma, — mind természete — 's rendeltetésével nagyon ellenkezik, hogy az kirekesztőleg egy helyben vagy helyen legyen, 's csupa ott lakjék. Az emberi test' teljességét kell inkább áthatnia. A' fogalom végtére az erényről, nem fogalom az erényről, 's a' kényt vagy az akaratot, a' *szabad* akaratot, az összes rendszer igazán még csak szóba se hozza.

LOCKE.

3. §.

Locke' bölcselkedési rendszere.

Eredeti és közvetlen ösmeretek az emberszellemben nem léteznek; mert ha ollyak léteznek, mindenütt és szüntelen ugyanazoknak kellene elő-

tünniök. Mi főleg az erényes és erkölcsi fogalmakat illeti, az szükségszerinti volna Az öröklött fogalmak' védelmezői legkevesbbé hagynák helyben, hogy a' fogalmak: erény, okosság, bölcseség támadtak vagy származtak, hanem állitanák, hogy azok eredetiek, és közvetlenek. Megengedvén ez utolsót, lehetetlen volna megmagyarázni, mért szégyenel péld., az europai müvelt lakos mezítlén járni, mért nem a' haraszti lakos Ázsiában. Azért az ember' igazi mestere a' tapasztalás. Szülött vagy öröklött ösmeretek még csak nem is képzelhetők (*L. de intellectu lib. II. III*). Az ember a' legcsekélyebb idomot sem birja magában ösmeretekre, önállóságát sem alakíthatja, teljes lénye iratlan tábla (*tabula rasa*), üresség, melly teljességét a' külső érzékek' érdeklete és hatása által nyeri (*L. Ugyanott*). Az érzékileg — sejtett tünemények magokat az emberi lélekbe nyomják, nyomokat hagynak, és innen a' — benyomások. A' lélek először is a' fogalmakkal foglalkozik, mellyeket a' tapasztalásvilágtól nyer — érzetfogalmak — azután az elméletfogalmakkal, mellyek közt az első a' *gondolkozás*, a' léleknek nem annyira *lénye*, mint *munkássága*. Ha a' gondolkozás a' léleknek lénye volna, szüntelen gondolkozik; nem gondolkozik pedig szüntelen, mert azt eszmélné, mivel *gondolkozás* és *eszmélet* elválaszthatlan egyesületben vannak; következőleg a' gondolkozás a léleknek nem lénye. Az emberi lélek' legtisztábbnak látszó benyomásai is homályosak, csupa képek (*imagines*) 's a' lélek a' viszonyban hozzájok *szenvedőleges*. Ezen benyomások ismételés által észrevételek lesznek, mellyek szerint a' lélek munkáló kezd lenni, 's *vágyat* (*petitus*) nyilatkoztat. Az érdeklet' és hatásnak ismételésével megujul a' kép, 's mintegy hasonlóbb lesz. A' lélek figyelmeztetik, tünődik az összefüggést ki- és feltalálni, 's ezen homályos tünődés az *em-*

léhezet. Ha a' lélekben az ösmeret egy vett érdekjet- és hatásról önkényleg ébred fel, a' nélkül, hogy a' közvetlen örv vagy ürügy jelen volna, azaz, érzékileg sejthető, magának a' tünemények' viszonyos öszhangzását magyarázza. Jóllehet ezen mozgás nem egyedül a' lélekből ered, melly üres és idomtalan, abban mégis önmunkálóbbnak mutatkozik, mint a' közvetlen-adott, és kivülről okozott munkásságban. A' képzeletek' nyilványlata nem felébredtség, csak felébredés, mellyben a' lélek önmunkáló vágyódást (*appetitus*) fejledeztet, 's mellyből a' fogalmak és ősmeretek közt szükségszerinti összefüggés, szükségszerinti rend alakul. Ha egy képzelet kivülről vagy belőlről mintegy előidéztetik, a' többi hasonlók, mindannyian következnek. Képzeleteink részint *egyszerüek*, — a' zomokság', tér', terjedelem', alak', mozgás', nyugalom' fogalmai; a' gondolkozás', akarat', lét', idő', maradás', öröm', fájdalom' fogalmai; — részint *összetettek.* Az egyszerü fogalmak tárgylagvalódiak; az összetettek az egyszerűekből az ész' munkássága által származnak. Az *ösmeret* nem egyéb mint *közvetlen* vagy *közvetett szemlélet* vagy *okmutatás* Az isten' létéről is csak okmutató ösmeret által győződhetünk meg (*L. Ugyanott libr. IV. és Postumous Works* 39—50. l.) — Rövideden összefoglalva, Locke' bölcselkedési rendszere a' következő három fejték' vizsgálatán alapul. Előszer, a' képzeletek' és fogalmak' eredetét előterjeszteni; másodszor az ösmeretek' világát és körét, mellyet az ész teremthet, kijelelni; végtére a' hit' és merő vélemény' sajátságát és alapelveit felfedezni, 's igy a' látkörre mutatni, melly tudományos törekvésünk' homályos és derült osztályai közt a' határvonalt képezi.

4. §. Miként Cartesius a' tapasztalásvilág iránt bízalmatlan, úgy nem hibázott Locke azt minden

képzeletek' forrásának tekinteni, a' véleményt az eredetileg öröklött fogalmakról — mert ezeket a' tapasztalás gyermekekben 's vad embereknél fel nem lelhette, nevetségesnek, alaptalannak állítani. Szinte miután a' tapasztalásvilág a' léleknek az első fogalmakat fogta adni — lehetséges-e ez, vagy nem, Locke avval igen keveset gondolt — az elméllet vala a' képzeletek' második főbb forrása. Első az elméllet vagy elméllés-fogalmak közt vala a' *gondolkozás*, melly a' léleknek nem annyira lénye, mint *munkássága*. Locke' nézete mindazáltal tapasztalékos egyszersmind és ágazati; szemléletes tekintetben pedig még ridegebb, mint Cartesiusé. Elfogódás nélkül állítja, hogy a' képzeletek kivülről támadnak, holott az korán sem megalapítható. Úgy látszik: Locke az ellenkezetest állításában nem is gyanította Hatudniillik a' lélek üres, és magából képzeleteket teremthetni idomtalan, nyilván hogy azok benne az érzékileg-sejtett világ által sem alakulhatnak. Mert jóllehet az érzéki sejtés az emberi egyénben érdekletet és hatást okoz, ezt, ha lelke fogékonysággal nem bir, általában az érzéki természetre viszonylaná. Ha bir az emberi egyén' lelke a' külső érdekletre és hatásra fogékonysággal, azaz, ha van belső önmunkássága, ennek ki kell nyilatkoznia; ellenben ha tiszta szenvedőleges, és épen nincs belső önmunkássága, nem foghat fel érdekletet, sem hatást, sem benyomást. Igy a' lélek, vagy vala iratlan tábla, minek Locke nevezte, vagy nem vala. Amaz esetben, ha tudniillik a' lélek belső énmunkásság — fogékonyság — nélkül vala, nem támadhattak benne sem kivülről, sem belőlről képzeletek; a' másodikban a' szempont: azt üresnek, idomtalannak állítani, magától összeszedől. Kérdés ugyan tapasztalékos tekintetben: „Valljon minden képzeletek csupán a' lélekben támadnak-e?“ mert a' tapasztalnok igen elfogult ál-

lításában, mintsem meggyőződhetnék, hogy valamint a' testi érzetek, tartalmaik szerint, közvetlen, a' testire, érzékileg sejtettre viszonylanak, szintúgy támadhattak a' képzeletek is az emberszellemben, nem pedig benne azáltal gerjesztettek. Ha a' gondolkozás nem *lénye* vala a' léleknek, az állításban a' hiba szemlátomásti. A' lélekben tudniillik végtelen sokságu, alsóbb képzeletek terjengnek, mellyek jóllehet az eszméletben nincsenek — mert ennek, mint Leibnitz Locke ellen állítja, úgy szólván, álladalmas küszöbéhez már leereszkedtek — mégis a' többi képzeletek- és cselekvényekre végtelen érdekletet, szerfeletti hatást nyilvánýítanak. Locke továbbad az erényes és erkölcsi fogalmak különböző és különféle nyomosságát vítatja, melly fogalmaknak: ha közvetlen vannak adva, szükségszerint mindenütt és szűntelen ugyanazoknak kellene lenniök. Mivel ez nem úgy van — mondja — kivülről kelle tehát származniok, mert péld., a' nevelés, müveltség, szokások, erkölcsök 's vallás csak úgy, nem különben nyerhetik nyomosságukat, mellyel birnak. Ez mindazáltal tévelyes következtetés. Mert jóllehet az emberszellemben az összes ösmeret közvetlen — adott, nem következik egyszersmind, hogy az *tisztán adott*; egyetemi tehát és homályos, melly kifejlődésében derül, terjedez, növekszik. Az is különös, hogy Locke az ideiglenes képzeletek' származatát szinte a' képzeletek' szabályszerüsége — és törvényességéből, tekintettel következeteikre magyarázta. De mind e' mellett irományai tervét éles, mély hatásu, eltalált lélektanos jegyzetek — vizsgálatok — és szemléletekkel 's ezen szempontból azok mindig remekek, mellyek belső értékekre az újabb lélektanos irományokat jóval meghaladják, jóllehet abban a' józan gondolkozó elfogultság- és buzgó bokrosságból istentanos tantételek iránt sokat nem méltanyla

illő figyelemre, vagy azokat önkényleg kikerülé. Lockéról igazán el lehet mondani, hogy ő a' gondolatok' tengerárjain nem kalandra ment ki, hanem az éjszakmutatót 's méront kezében csak addig vitorláza, mig szilárd fenékre akadhatott.

II. *Világistenlet.*

SPINOZA.

5. §.

Spinóza' bölcselkedési rendszere.

Az állomány az, melly magában létez 's magától érthető, vagy az, mellynek fogalmát nem szükség más dolog fogalma által képezni (*L. Eth. I.*) Az állomány' természetéhez tartozik, léteznie (*L. Ugyanatt prop.* 7.). Lénye szükségszerint a' létet foglalja, 's természetét egyedül létezőnek ösmerhetjük (*L. Ugyanott def. I.*). Az isten az önazon állomány (*Def.* 6.). Az *isten* az általány első ok. Az isten vagy az állomány örök. Az isten végtelen lét, melly magát a' világ egészben kinyilatkoztatja, és pedig két egymástól különböző nyilatkozás-alak vagy tulajdon által nyilatkoztatja ki. Az isten a' világegészben mint gondolkozó lény (*res cogitans*) 's mint kiterjedt dolog (*res extensa*) nyilatkozik ki, tehát főbb tulajdonai által, mellyek a' *gondolkozás* és *terjedelem.* A' gondolkozó és kiterjedt állomány egy és ugyanaz, 's egyik vagy a' másik tulajdon alatt foglaltatik. Azért mit a' terjedelem' szempontjából kiterjedtnek képzelünk, az egyszersmind gondolkozó is; és megfordítva, mit a' gondolkozás' szempontjából gondolkozónak kép-

zelünk, az egyszersmind kiterjedt is. Az isten magát mintegy két egybevetett vonal szerint fejtőzteti ki, melly vonalok csak egyetlen fogalmat, de különböző módon, ismételnek. A' gondolkozás kiséri tehát a' terjedelmet, vagy az istennek, mennyiben ő egyetemleg a' gondalkozás, tudnia kell magáról, mint terjedelemről, 's ezen terjedelemmódjának minden alnemeiről, és magáról mint gondolkozóról, 's ezen kifejezésmódjának minden egyes alnemeiről, vagy gondolkozását, mint meghatárzott egyenes gondolkozást kell képzelnie, 's ezen meghatárzott egyenes gondolkozásáról ismét tudnia vagy tudnia tudatáról (*L. Eth. prop.* 22. *Corolt és Lemma I. Eth. II.*). Minden a' mi véges, csak színállomány, határozatai, módosításai, módjai (*modi*) amaz isteni nyilatkozásalakok', tulajdonok vagy sajátságoknak (*L. Eth. prop.* 6). Az általány állomány a' végtelen lét, melly az isten, mind a' mellett, hogy magát két különböző nyilatkozásalak, tulajdonok vagy sajátságok által nyilatkoztatja ki, közvetlen egy és egyszerű, tehát oszthatatlan (*Eth. I. prop.* 12 *és* 13. *schol.*). Egységét csak magasb, fensőbb szemlélet által ösmerhetjük meg. A' két tulajdon' különbsége tehát eszmés-alaki, de szükségszerinti is, 's azért a' világegész' lényei 's tüneményei nem feltétlen, feltételesen jöhetnek csak az isteni állományhoz viszonyba. A' két tulajdon egy és egyetlen lény' viszonyai (*L. Eth. II. prop.* 7), azért azokat mintegy párhuzamos, egybevetett irányoknak kell gondolni, megérteni, tudniillik, hogy a' gondolkozás a' terjedelmet, ez pedig a' gondolkozást mindenben feltétlen és szükség szerint követi. A' terjedelem nem képzelhető tehát gondolkozás nélkül, sem a' gondolkozás terjedelem nélkül. Az isteni állomány bir önmagáról mint terjedelemről mind általában, mind külön szemlélettel, melly szerint a' kiterjedtben általában, tudniillik az

anyagban, és a' kiterjedtben külön, tudniillik a' testben, nyilatkozását kiséri. A' végtelen állomány minden egyes lénynek az elve; ő nem lőn, mert magában, magától és maga által létez (*causa sui*); csak az egyes dolgok lesznek, mellyek az isteni nyilatkozás-alakok', tulajdonok' vagy sajátságoknak határzatai, módosításai, módjai. A' végtelen terjedelemből ered a' mozgás és nyugalom; a' végtelen gondolkozásból az ész és akarat. Az isten minden dolgok' testek' és lelkeknek belleges oka, ő bennök a' termesztő természet (*natura naturans*), általa és benne támadnak, léteznek, enyésznek, 's képezik a' teremtett természetet (*naturam naturatam*). A' világegész feltétes. Az isten azonban, ki közvetlen magából, magától, maga által létez, feltétlen, tehát szabad. Igy az isten az egy és egyetlen szabad lény (*L. Eth. I. prop.* 17. *Coroll. II.*); minden más lények, lényük és munkásságuk szerint feltételesek. Jóllehet az isten lénye 's munkássága szerint szabad, azért nem önkényleges fogalom, sőt inkább ez lénye 's munkásságával épen össze nem egyeztethető, csupa képtelenség. Nincs tehát történetesség (*L. Eth. I. prop.* 29) vagy véletlenség, kénytelenség vagy szükségszerintiség létez, melly az istenben szabadsággal van egyesítve, ő lévén tudniillik az egyetlen szabad ok (*L. Ugyanott.* Az akarat nem nevezhető szabadnak, egyedül szükségszerintinek (*L. Ugyanott prop.* 30). Czélok szerinti szabad okság (*causalitas*) nincsen, csak okság van természet okok által. Egy valóban létező egyes dolognak a' lelke (*mens*); maga az egyes dolog test (*corpus*), melly a' lélekkel az egyént képezi. Az isteni állomány ön saját természetének általány tökélye által akaratja és cselekvényeiben szükségszerint feltétes, nem akaratjának szabadságából munkálkodik (*L. Ugyanott Coroll I.*), hanem meghatározva — adott módon kénytelenül mun-

kálni és akar is munkálni. De mivel ezt örök kezdettől ösmeri, szemléletét közvetlen magából, mint teljtökélyesből, határozza meg; meghatározza akarni, meghatározza cselekedni, mit természetének általány tökélye által kénytelen akarni, cselekedni, igy tehát egyedül természetének szükségszerintiségéből (*L. Eth. I. prop.* 17. *Coroll. II*). Az isten' tulajdonairól szemléletes ösmeretet birunk, 's minden eszmék, mennyiben az istenre irányoztatnak, igazak: mert minden eszmék, mellyek az istenben vannak, tárgyaiknak tökélyesen megfelelnek. Azért minden általány és tökélyes eszme, melly bennünk támad, éled és létez, igaz, és önmagáért kezeskedik. Szemléletes ösmeretünk' legmagasb pontján az elvévelyedés' minden homályai és csalfényei szétoszlanak; szét minden fogalmaink az erény és vétekről, a' szabadság- és kénytelenségről, a' szép- és rútról. A' szellem az eszmélet' ezen tiszta, mennyei országában ment leend ugyan a' vágyaktól és ingerektől, boldog az isteni szabadság' tudatában, mert szemléli az isten' hatalmát és törvényét; ezen szabadsága mindazáltal összes tetteivel az isteni munkásság' általány kénytelenségének szükségszerinti müve, valóban semmi nem az emberé, minden az istené, ki ön saját lényének örök kénytelensége szerint az embert meghatározá pőröly vagy ülővas, a' becsület' vagy szégyen' edénye lenni. Az ész minden dolgokat az örökkévalóság' vagy kénytelenség' képe alatt gondol. Minden való tárgy' eszméje magában foglalja az isten örök és végtelen lényét. Az isten örök és végtelen lényének ösmerete, melly minden eszméket magában foglal, egyenlített (*adaequata*) és teljes. Az emberi észnek van tehát ama' lényről egyenlített és teljes ösmerete. Az ész' legfőbb java az isten' ösmerete 's az ész' legfőbb erénye az istent megösmerni (*Eth. III. prop.* 28). Az isten' szeretete maga iránt végtelen, mel-

lyel az emberi észből magára viszonylik (*L. Eth. V. prop.* 46). Az ész' érteményes szeretete az isten iránt maga az isten' szeretete, mellyel az isten önmagát szereti; azaz, az ész' érteményes szeretete az isten iránt része a' végtelen szeretetnek, mellyel az isten magát szereti. Az isten' szeretete az emberek iránt 's az ész' érteményes szeretete az isten iránt egy és ugyanaz (*L. Eth. V. prop.* 36. *és Coroll*). A' jó és rossz a' dolgokban épen nem tételes, szintazon dolog szintazon időben jó és rossz is lehet, és közönbös (*L. opp. posth.* p. 164.)

6. §. Cartesius' és Locke' rendszerei mellett Spinóza' rendszere jövevényként áll. Érezvén Spinóza a' nehézséget: a' külső tüneményvilágot Cartesiussal belőlről, vagy a' belső tapasztalás világot Lockéval kivülről megfejteni, hihette, hogy azt elhárítandó lessz, ha az istenséghez, mint magasb megfejtéselvhez emelkedik. Igy kelt elő rendszere, melly világistenletes, mellynek rövid tartalma: „Az isten mindenben 's minden az istenben." Ha a' világegész létének elégséges oka magában a' világegészben meg nem mutatható, a' gondolkozás önkényleg kétesdiségre, eszmérés- vagy világistenletre vezéreltetik. Kénytelen ugyan az emberi gondolkozás arról meggyőződni, hogy a' világegész' léte, lénye és czélja szerint, magából, magától 's maga által meg nem fogható; ezen meggyőződés azonban annyira össze nem egyeztethető belső természetével, hogy vissza önmagába tér, 's ezáltal magát elégültnek vagy elégületlennek leli. Ha elégültnek, ezen elégülés nem való; látszatos csak és erőtetett. Érzéki sejtése által eszközlött ösmerete ellen is tudniillik kénytelenült magát rábirnia, hogy az érzékileg sejtett külvilág magában semmi, 's igy róla igaz ösmeretet szerezni — mennyiben meg kell elégülnie, hogy csak azon ösmerethek lehet nyomossága, mellyel önmagától bir — lehetetlen. Ezen

fogalom kétesdiség. Ha a' szellem ebben meg nem nyugszik, az ősmeretet az érzékileg-sejtett világegészről kell pártolnia. Akkor a' külvilágot mint valót, lényest fogja ösmerni; nem magából, magától 's maga által létezőnek azonban, azaz, tárgylag — valódinak, hanem eszméletében 's eszmélete által létezőnek, azaz, személyleg — valódinak tekinti, 's igy lényéről eszmés fogalmat nyer, magához az esméréshez simul. Ha ez sem a' kielégítő, valamint nem is lehet, a' világot léte, lénye és czélja szerint egy teljelégséges ok által fogja magyarázni. Ezen fogalmat, mennyiben az isten' léte- 's lényéről közvetlen adott 's kétségtelen — bizonyos szemléletből indul ki, szemléletes fogalomnak mondhatni, melly ha a' közvetlen — önelégséges okot nyilatkozatával, tudniillik a' világegészet szelleme, lénye és czélja szerint azonegynek állítja, mint Spinozánál állittatik, közvetlen — világistenletes lesz. A' világistenző' igazi feladása tehát: „A' világegészet oka- és czéljával együtt egy közvetlen őselvből magyarázni, magyarázatát a' szerint alapítani meg" Ezen feladásnak megfelelhetni az ösmeret egy ősok' csupa *létéről* nem kielégítő; az ösmeretnek *lényéről* is hozzá kell járulnia. Az ősök' létéből nem következtethető szükségszerint, hogy a' világegész külön és sajátos — feltételű igazsága szerint abból és azáltal lőn; mert ezen egyetlen meghatározva — adott lény' léte nincs szükségszerinti, sem elkerülhetlen arányban a' világegész' létéhez. Az ősök' lényéből azonban, ha nem szükségszerint, de még is az igazságot megérintőbb valószínűséggel elő lehet terjeszteni, hogy a' világegész külön és sajátos feltételű lénye szerint szintabból és szintazáltal létez, mert lénye és a' világegészé közt arány képzelhető. De az ösmeret az isten' lényéről szükségszerint közvetlen adott, az tehát közvetve épen megalapíthatlan; ennek ellenkezője csak akkor leend,

ha ösmeretünkből a' világegész' lényéről származtatik. Szükségszerint azonban soha elő nem terjeszthető, hogy az ösmeret az isten' lényével összeegyez. A' világegészből őselve lényét következtethetni, maga a' világ egész léte' 's lényének tökélyes ösmeretét teszi előre. Es épen mivel a' világegészet léte' 's lénye szerint tisztán meg nem ösmerhetjük, kénytelenséget pedig róla ösmeretet megalapítani érezünk, előre kell egy elégséges okot tennünk, melly által azt léte 's lénye szerint megalapítani lehet, 's mellynek — a' világegészben nem lévén megmutatható — kivül a' világegészen kell lennie. Az ösmeret az isten' léte — 's lényéről nem közvetve alapítható meg tehát; azt közvetlen — adottnak kell gondolnunk, mint kétségtelen — bizonyosról kell meggyőződnünk. Nem elég mindazáltal, hogy a' bölcselkedő ezen meggyőződést birja; azt másokban és másokért is fel kell élesztenie, mi szükségszerint világosítást, okszerkesztést feltételez. Mi magát a' meggyőződést illeti, nem kell az ösmerettel, melly tartalma szerint az isten' lényére viszonylik, kezdődnie. A' meggyőződés egyszerűen ebben foglaltatik: „létez valami." Ezt mindenik megértheti. Ösmeret tudniillik, bizonyos szemlélet, és mint ez, feltétlen kimondható. A' világosítás, okszerkesztés azonban az ösmerettel kezdődik, melly tartalma szerint az isten' lényére viszonylik, 's nem olly egyszerű és nyilvány, hogy egyszerűen kimondva mindenik megérthetné. Jóllehet szükségszerinti és közvetlen-adott: szabályszerű meghatárzatot kiván mégis és előterjesztést. A' feladás, melly a' világosítást és okszerkesztést megkivánja: „Az isten' lényéből szükségszerint megmutatni, hogy a' világegész külön és sajátos-feltételű léte 's lénye szerint abból és azáltal lőn." Igy tehát a' szemléletet fogalmakká kell képezni, ezekből a' szemléletet származtatni, alkotni. Ha mind ez meg nem

történik, a' feladás nincs kivíva. Spinóza igazán sehol nem világosított, okokkal igazán sehol nem szerkeztett, tanját mint kétségtelen — igazat, általány — tisztát, feltétlent, elégségest, ágazati rendszerben állítá fel vagy halmozá össze. Feladásának tehát nem tökélyesen felelt meg; mert noha bölcselkedése' szelleme eszmés-alaki, építménye minden alaki megalapítás, minden igazi világosítás, minden igazi okszerkesztés, azaz, módszer nélkül van. Felléphet-e valaki képtelenebb ágazatossággal, mint Spinóza következő tulajdon, vakmerő szavai szerint bölcselkedésének képezésében fellépett: *),,Si modo recte attendatur ad haec pauca, quae diximus, nihil circa Dei intellectum proponi poterit, quod facillimo negotio non solvi queat?" De mind ezeket kivéve ő tetemesb tévelyekre is botlott.

Szerinte az isteni állomány egy, egyszerü, végtelen, 's jóllehet két különböző nyilatkozásalak tulajdon vagy sajátság által nyilatkozik, maradand is egy, egyszerü, végtelen. Ezen nyilatkozásalakok, tulajdonok vagy sajátságok csak fogalmak egyről és ugyanarról. Azért kisérik egymást szükségszerint mint párhuzamos, egybevetett vonalok, 's hol a' gondolkozás, ott létez a' terjedelem, 's hol ez, ott létez a' gondolkozás is, de a' lények és tünemények az örök és isteni állományból mégsem feltétlen, csak feltételesen alapíthatók meg. Ezen fogalom mindazáltal, mennyiben elő nem terjeszti, miként és hogyan nyilatkozik az isteni állomány, ha csak eszmés-alaki tekintetben is, két különböző nyilatkozás-alak, tulajdon vagy sajátság által, 's mennyiben az isteni állomány léte 's lénye szerint mégis egy, egyszerű 's végtelennek állittatik, nem tökélyes, nem szabályszerű. Mert jóllehet a' két tulajdon, a' gondolkozás és terjedelem, a'

*) L. Cogitata metaphysica. Cap. 7.

magasb szemlélet' szempontján összeesnek, a' mi fogalmunknak még sem tüntekeznek egységökben, hanem mint két különböző irány tüntekeznek, mellyek közvetlen összetartoznak ugyan, de azért nem való egység. Ha tehát a' lények — 's tüneményekben is a' gondolkozáshoz szükségszerint a' terjedelem, ehhez a' gondolkozás tartozik, bennök a' gondolkozás mégsem egyszersmind a' terjedelem, ez mégsem egyszersmind gondolkozás. Lényök szerint tehát nem egység, hanem mintegy két különböző tulajdon vagy sajátság, egybefoglalt összeségek. Ha tehát az isteni állomány léte 's lénye szerint egység, lényeket, mellyek illy két különbőző tulajdon vagy sajátságból egybefoglalt összeségek, nem alapíthat meg magából, magától 's maga által a' nélkül, hogy szinte magát léte 's lénye szerint meg ne szüntesse, mi épen szabályszertelen volna. Ha az isteni állomány maga illy összeség, igy többé nem egyedüli ősok, hanem magában, magától 's maga által mintha két ősokot alapított volna meg, mellyek' egyike a' világegész, gondolkozó lénye szerint, a' másik a' világegész, kiterjedt lénye szerint, mi szinte szabályszertelen. De ha a' két tulajdon a' világegészben feltételeznek, szükségszerint kell egymást az isteni állományban is feltételezniök. Ha egymást az isteni állományban nem feltételeznek, ez magából, magától 's maga által nem alapíthat meg olly lényeket, mellyek vele természetök szerint ellenkezetes tulajdont birnak, hanem csak ollyakat, mellyek vele természeti tulajdonuk szerint összeegyeznek. A' gondolkozó természet tehát az isteni állományban csak gondolkozó lényeket, a' kiterjedő csak kiterjedt lényeket alapíthatna meg. Igy a' gondolkozó természet a' gondolkozó lényeknek volna alapoka, 's a' kiterjedő természet a' kiterjedt lényeké, következőleg egyben két közvetlen, egymástól különböző és

feltétlen alapok volna, mi szinte nem volna szabályszerű, sőt az isteni állomány' egy, egyszerü, végtelen lényét ezernyiségekre szórná, taglalná szét. A' feltétlenség' fogalmában szükségszerint megalapított mi, hogy két közvetlen, egymástól különböző és feltétlen egyben együtt nem lehet; ez tudniillik a' kettő közt viszonyos arányt, 's azáltal egyszersmind feltételességet tesz előre. Két közvetlen — feltétlen tehát csak kivül egymáson és egymás mellett képzelhető. De Spinóza' rendszerével ez részint ellenkezetben van, részint pedig még szabályszertelenübb. Mert abból származnék, hogy mindenik feltétlen ön saját mindenségét megalapítani kénytelenül, 's így egymás mellett két mindenség állana, mi csupa képtelenség. Az egyiknek minden gondolható' létét magába kellene zárnia; de épen azért kivüle és mellette egy másik, szinte minden létet magában záró mindenség nem képzelhető. A' két tulajdonnak tehát egymást feltételeznie kell. Azért nem csak együtt és egynek kell lenniök, hanem egymásban is és azonegynek. Igaz, a' fogalom: „Egymásban és azonegynek" Spinóza' tanjával összeegyezhet: az mindazáltal nem foglaltatik benne közvetlen, nem is mondatik ki nyilván. A' feladás' megfejtésére tehát: „A' világot léte és lénye szerint egy ősökből származtatni" nem kielégitő.

Spinóza' szempontjából az is elhibázott okoskodás továbbad, hogy csak egyedül az isteni állomány szabad, minden egy általány vakszükség alá van vetve. Ha tudniillik gondolkozás és terjedelem egymást kísérik, 's azáltal egymást viszonyosan feltételezik, a' gondolkozó természet minden lényekkel együtt, mennyiben ezek szintabból és szintazáltal vannak megalapítva, azaz, mennyiben gondolkozók, a' kiterjedt természet által lesz feltételes. A' gondolkozó természet tisztán mint gondol-

kozó képzelve közvetlen szükségszerinti. De a gondolkozó és kiterjedt természet egymást mindenütt kisérik, következőleg a' feltétlen szabadságnak mindenütt a' kénytelenségtől 's mindenütt a szabadságtól kell módosittatva lennie. Igy tehát sehol nem lehet feltétlen szabadság, sem általány kénytelenség, hanem az mintegy szükségszerinti, ez pedig szabad elemet kénytelen magába felvenni. Szabadság tehát és kénytelenség áthatják egymást. Azért ha az isteni állomány egyedül állittatik közvetlen-szabadnak, 's minden más lény általány szükségszerintinek, magától fog következni, hogy abban a' gondolkozás nem a' terjedelemtől, 's a' többi lényekben a' terjedelem nem a' gondolkozás által határoztatik meg feltételesen. De ezáltal az alapszemlélet, mellyen az összes épitmény nyugszik, melly szerint a' két természet egymást mindenütt szükségszerint kiséri és feltételezi, meg fogna szűnni 's önkényleg két közvetlen egymástól különböző, feltétlen ősök' megalapitására vezérleni. Ha ezt tennünk nem lehet 's nem is szabad, el kell ösmerni, hogy a' két tulajdon egymást mindenütt szükségszerint kiséri, egymást viszonyosan feltételezi. Ha pedig ez igy van, munkásságukban is egymás által és egymástól kell feltételezve lenniök, következőleg egyik lényben sem lehet sem feltétlen szabadság, sem általány kénytelenség. Mivel tehát Spinóza az isteni állományt feltétlen-szabadnak, minden más lényeket általány-szükségszerintieknek állított, ellenkezetbe helyezé magát feláll'tott alapfogalmával, 's azt teljesen megis szűntette. Az ösmeretet is az isteni állomány' lényéről egyelítettnek fogá fel; holott arról csak azt lehet vitatni, hogy tartalma szerint az isteni állomány' lényével általában össze kell hangoznia. Nyilvány, hogy Spinóza az istenről mintegy természettörténetet vállalkozott adni, mert minden lénye szerint

egy vagy isten 's csak alakja szerint vala mint alnem vagy nyilatkozásmód különböző. De épen ez, ha következetes vala is természettörténetének leírásában, helyezi őt jóval a' nagy eleáti Parmenidesnek utól. Valamint ez a' tüneményvilág' nagy sokságát *tiszta létének* általány egyszerüségével teljesen összeegyezhetlennek vitatta, hogy arról, melly egy maga vala, mig minden egyéb csak látszat, még a' nemlést sem akará helybenhagyni, Spinóza Leukippos' ezen megjegyzését: „Igazi egyből, soha nem lehet igazi sok, és igazi sokból, soha nem lehet igazi egy" épen nem méltányolván figyelemre, az isten' egyszerű lényét a' gondolkozás' és terjedelem' fogalmából ezernyi sokságra darabolta szét, mellyeket ismét egyetlen egységbe korlátozott. Ez összes rendszerében a' legnagyobb tévely. Jóllehet a' szükségszerinti állományt istennek nevezé, 's azért őt soha nem lehet istentagadónak tartani, fogalma az istenről mégsem fogalom egy bölcs és jóságos, szent czélok szerint cselekvő, a' világot szent czélok szerint kormányzó, erkölcsi 's a' szellemek' szabad akaratjára indító elvek szerint ható lényről. Szükségszerinti állománya, mellyet istennek nevezett, épen nem különbözik a' világtól, mert azt számtalan sok véges részek' egységének kell tekinteni, mellynek tehát nincs egyéb egysége, mint a' melly számtalan sok véges' együttlétéből egy egészben származik, sem más valódisága, mint az, mellyet a' részek által bir, vagy egyetemi, közönséges dolognak, melly a' különböző korlátozatok által meghatárzott dolgokban létez, 's a' melly mint egyetemi, közönséges dolog szinte külön léttel nem birhat. Minden erkölcstan végtére Spinóza' szellemében mintegy természettörténete leend az emberi szellemnek; elbeszéli, hogy müveltsége' bizonyos lépcsőin mindig kell valamit hinnünk és cselekednünk. De ez elbeszélés mintha tett-

dolgok' elbeszélése volna; mig az, a' mit hinnünk és cselekdnünk kell, mi történtnek vétetik, arra épen nem érzünk ösztönt, és kérdezhető, mi szükségünk van a' hiendő és cselekedendőre, és valljon nem haszontalan elintézés-e, hogy kötelességeink is legyenek? Azt lehetne ugyan gondolni, hogy a' spinozismus megjobbítható, ha abból csak a' világ' léte az istenben fog állittatni, 's azután a' látható világ alatt a' véges dolgok' legtökélyesb, legjobb összesége értetődik, összesége olly dolgoknak, mellyeket egy összefüggésben lehet gondolni, 's mellyek közül mindenik, mint valóban képzelt lény, egy rész; ez azonban nem a' világ Spinóza' értelme szerint, noha mind e' mellett ő a' bölcselkedés' való feladását jobban felfogta elődeinél, a' szemléletes bölcselkedés' köre — és országában óriási jelenés.

III. *A' bölcselkedés' lényes-érzésthaladó irányának kezdete.*

LEIBNITZ.

7. §.

Leibnitz' bölcselkedési rendszere.

A' világ egy összefüggő, végtelen, kiterjedt egész, minden legkisebb részeiben lényteljes egész. Az egész lények, mellyek képezik, szüntelen munkáló erők 's egy test sem nyugszik tökélyesen, soha egy lélek sem alszik tökélyesen, sőt inkább minden lény, még az oktalan is, bir némi belső törekvéssel. A' valódi lények' vagy *egyelmek'* (*monades*) ezen tulajdona szerint a' végtelen egész ismételi mintegy magát szakadatlanul, mert minden egyelem nem egyéb, mint tűköre a' világnak,

mellyet az isten a' lehető világok közt legjobbnak alkotott (*L. Journal des S.*). Az egyelmek, azaz, a' számtalan, egyszerű, idomok- 's képzeletekkel eredetileg-ellátott lények birják saját alaphatározatukat, 's ebben tulajdonaik' és mekkoraságuk' saját idomát. Az egyelmeknek vagy inkább képezőerőknek a' világban annyi nemei és lépcsői vannak, mennyit ezen legtökélyesb világ csak foglalhat. Az aluvó képzőerők a' látszatos anyagnak olly állapotban létező állományai, melly lelkünkben tiszta képzeleteink' állapotjával változik. Az ébres képző-erők a' szellemek — a' legfőbb szellem-nemtől a' legalsóbbik szakadatlan sorban. A' legtökélyesb képző-erők, mellyek ezen világtesten vannak, az emberi lelkek — azután az állatok' lelkei szakadatlan sorban (*L. Ugyanott*). Az emberi lélek legtisztább önkénytiséggel (*spontanvitas*) bir, 's benne minden önkénytes. Szüntelen munkásságban van, önmagából teremt képzeleteket, és azért soha nincs képzeletek nélkül, legyenek azok bár homályosak és zavartak. Mindig gondolkozik, jóllehet nem mindig eszmélettel. Egyiránt sem munkálkodik; azért nem teremt mindig új képzeleteket, sokszor utánoz is. A' képzeletek, mellyeket a' lélek közvetlen tökélyes-tisztáknak gondol, eszmék. A' lélek természete 's lénye szerint különbözik a' testtől. A' lélek ön saját törvényeit követi, mig a' test a' lélekét. De minden lélek társul adott testének leglényesb részével a' dolgok' kezdetétől elválaszthatlanul kapcsoltatott össze, véle *előszövetkeztetett összhangban* (*harmonia praestabilita*) van; azért nincs se nemzés, se halál, se lélekköltözés (*L. Dissert. de princ. individuationis*). Minden való és lehetséges egyelmek' vagy képzőerők' legtökélyesbike az isten, ki magának minden külső tárgyak nélkül a' lehetséges világokat képezi, azaz, a' lehetséges állományokat, hozzalmányokat és

ezek' gondolható viszonyait. A' terjedelem a' dologban semmi, az csak képzelmünkben létez. A' tér csupa eszme: *eszmés tér*; azért benne semmi nem való, csak a' rend, melly által az állományok csatlatkoznak. A' tér, melly képzeletinknek megfelelni látszik, nem való, csak látszatos; *tapasztalékos tér*. A' jelenlét nem egyéb, mint viszonya egyik dolognak a' másikhoz, mellyre közvetlen hat. (*L. Ugyanott és Journal des s.*).

8. §. Leibnitz a' bölcselkedés' lényes-érzésthaladó irányát kezdé meg. Vizsgálá a' szellemmunkásságokat, nem különben az arányt, melly a' lélek és test közt van. Mivel azonban a' lélek 's a' többi küldolgok közt létező okszövetség' nehézségét ő is érezé, 's átlátá a' lehetetlenséget, melly szerint a' lélek nem nyerhet kivülről csupa közvetlen képzeleteket 's benyomásokat, kigondolá az egyelemtant vagy egyelemtanítmányt (*doctrina monadum*) azaz, számtalan, egyszerü idomok- 's képzeletekkel eredetileg-ellátott lényeket, mellyekből az összeillesztett testek szerkesztve valának, vitatott, a' nélkül, hogy az egyelmek' illy összeillesztését, vagy összeillesztésök' lehetségét eléggé megmagyarázhatta volna. A' léleknek 's általában minden egyelmeknek nem lévén valóban szükségök képzeleteik' kifejlésében sem a' külvilágra, sem egyéb saját testre, létöket, ne hogy némelly istentanos alapelvek károsuljanak, Leibnitz az előszövetkeztetett öszhangtan' (*doctrina harmoniae praestabilitae*) felállítása által törekvék ótalmazni. De rendszere, jóllehet az a' szemléletes bölcselkedésben, ennek lényes érzést-haladó új irányában nagy kezdet, szinte ágazati. A' testeket egyelmekből szerkeszti össze, a' nélkül, hogy illy szerkesztés' lehetségét eléggé megmutatta volna. Az egyelmek mint Demokrit' parányai (*atomus*) összejöhettek; de nem, hogy azáltal az anyag' szerkezetét meg

lehetne magyarázni. Látszik, hogy ezt maga Leibnitz is érezé, midőn nyilványlá: „Dicendum erit substantiam corpoream consistere in unione quadam, aut potius uniente reali a deo superaddito monadibus.“ Másutt: „Continuitas realis non nisi a vinculo substantiali oriri potest.“ *) Az egészet összezavará pedig midőn vítatta: „Ipsimet experimur multitudinem in substantia simplici, quandoquidem deprehendimus, minimam cogitationem, cujus nobis conscii sumus, involvere varietatem in objecto. Omnes itaque, qui agnoscunt, animam esse substantiam simplicem, hanc multitudinem in monade admittere debent.“ **) Minden egyelmeit elpusztítá azáltal, hogy a' lelkeket, a' középegyelmeket, egyszersmind a' test' entelechiáinak tartotta. Ez az egyelmek közt viszonyt képezett, mellybe soha nem jöhettek. Szóval az összes rendszer világosság, határozatok, okszerkesztések, bizonyok nélkül áll. Valamelly meghatározott fogalom' erejére sehol nem mutat, bokrosságra igen istentanos feltétek és ágazatok' megsértése iránt. Szinte nem mutat az eszmék' kiképezésében egységre, valamint Spinóza nem birt megválasztás — és igazi soksággal. Leibnitz mindenütt inkább nagy felfedezéseivel, és világpolgári eszméivel foglalkozván, elmulasztotta a' felfedezések' módszeres összealkotását, 's a' betű, mellyel magán roppant törekvéseiben segített, alkalmatlannak látszott, ha azon felfedezések' értéke mint szigorú-módszeres tudományé fenforgott, 's ha azokat egy egészbe kelle hozni. Később a' bölcselkedés' okszerkezetesb következetességében, úgy szólván, elenyésztek. Göthe szavai szerint: „Wurde durch Collegium Logicum wohl dressirt und in spanische Stiefeln eingeschnürt, damit es bedäch-

*) Leibnitii op. Tom. II. p. 294. 320, ed. Dutens.
**) Ugyanott p. 21.

tiger sofortan hinschleiche die Gedankenbahn, und nicht etwa die Kreutz und Quer irrlichteriere hin und her.“

(Folytatása következik.)

dr. Taubner Károly,
predikátor 's a' pesti ev. gymnasiumban
rector-professor.

4.

Magyar eredetü Ángol szók.

Abator (olvasd: ebétar) = bitor, bitorló.
Ache (ék) = ék, nyilallás.
Alate (elét) = előtt, elébb, iménti.
Alive (elájv) = eleven.
Allay (ellé) = elegy.
Alow (eló) = aló, alól.
Amiss (emisz) = hamis.
Anger (enger) = inger.
Aunt (ánt) = ángy.
Aware (euér) = éber, vigyázó.
Babe (béb) = báb, baba; *bawble* (babl) = bából, báboz.
Banter (bentör) = bánt, tsúfol.
Bare (bér) = pőre, a' minek tsak a' bőre.
Bat (bet) = bot.
Bay (bé) = béget, bög.
Beak (bik) = bökő, bütykő, a' mivel bök az ember.
Bear (bér) = bír, hord.
Belly (belli) = béli, has.
Bestir (bisztör) = pezderít.
Bezzle (bezl) = bőszül, veszeködik.
Big (big) = begy, biggyeszt.
Bold (bold) = bolond, vakmerő.
Bolt (bólt) = folt.

Bomb (böm) = bömbölés, bőgés.
Boot (bút), többesben *boots* = botos, botskor, saru.
Borachio (borétsió) = boros, borozó.
Bough (bau) = bog, ág-bog.
Boy (bai) = pulya, fijú.
Bubble (böbl) = buborék.
But (böt) = pedig.
Cag (keg) = keg, kög, kötsög, tsobán.
Can (ken) = kanna, kanta, kantsó.
Carpet (kárpit) = kárpit.
Cavil (kevvil) = kavillál.
Caw (kâ) = kaját, kiját.
Chap (tsap) = tsap, hasít, tsapon.
Chat (tset) = tseveg, tsatsog, tsetépaté.
Chatter (tsettör) = tsatorál, tsatsog, tseveg.
Chek (tsek) = tseken, tsökken, tsekélyül.
Chest (tseszt) = melly, tsets.
Chick (tsikk) = tsibe, tsirke, tik.
Chill (tsill) = tsillapszik, tsügged.
Chimny (tsimni) = kímény, kémény.
Chip (tsip) = tsipet, tsepp, darabka.
Chirp (tsirp) = tsiripol.
Chop (tsap) = tsap, tsapás.
Chuff (tsöf) = tsuf, durva.
Chump (tsömp) = tsömbők, tsombók, tuskó, tsemp.
Churme (tsörm) = tsörömp, tsörömpölés, zaj.
Coit (kait) = hajít.
Coom (kúm) = korom.
Coop (kúp) = kupa.
Cough (kaf) = köhög, kahol, keh, köh.
Court (kórt) = kert vagy udvar, a' mi el van kerítve.
Covet (kövvet) = kiván, követel.
Cox (kóksz) = kokaskodni, nyájaskodni.
Crash (kres) = retseg, rettsen.
Croak (krók), krow (kró) = krákog, károg.
Cup (köp) = kupa, a' miből köppent az ember, pohár.

Curry (körry) = gerebel.
Dab (deb) = debel, ledebel, gyengén dob.
Daft (deft) = döf magától, taszít.
Dart (dárt) = dárda.
Daub, dawb (dab), bedawb (bidab) = dob, bédob, p. o. sárral.
Dead (ded) = dög, halott.
Dear (dír) = drága.
Deed (díd) = tett, tseleködet.
Dern (dern) = dőre.
Desk (deszk) = póltz, deszka a'mire tesznek valamit.
Didder (didder) = dideng.
Dig (dig), aligmúlttja *dug* (dög) = ás, fúr, dug.
Din (din) = döng.
Ding (ding) = döngöl, dengel.
Dint (dint) = dönt.
Dirk (dörk) = tőr, gyilok.
Dizen (dizzn) = díszít, díszesít.
Doddle (doddl) = dudol.
Dowl (daul) = tall, toll, tallu, pehely.
Down (daun) = dunna, pelyh, domb, dom.
Drib (drib) = dirib, darab, diribol.
Dub (döb) =döbbent dob, üt, taszít.
Duck (dök) = dug, ledug, lemerít.
Eager (ígr) = keserü, savanyú, egres.
Earn (ern) = érni, elérni, nyerni.
Eat (ít), múltt idője *eat* (et) = ett, ét, vagy ít.
Edge (edzs) = edz, élez.
Eke (ík) = egészít.
Eld (eld) = éltt, éltes; eldőd szóval egy eredetü.
Elvish (ellvis) = elmés.
Ern (ern), eron (ern) = erny, ernyő, gunyhó.
Erre (er) = pálya, nyom, er vagy ér.
Eve (ív) = estve.
Ewe (jú) = ju.
Face (fész) = feszeng, ellenfeszül.
Fagot (fegöt) = fogás, fogat, nyaláb, fakötet.

Fain (fén) = fennyen, örömestt.
Fair (fér) = tiszta, (fejér), furtsa.
Fake (fék) = összehajtogatott kötél, (fék).
Fallow (felló) = halovány, fakó.
Fan (fen) = fen, (fenyeget), tsóval.
Feaze (fíz) = fűz.
Fellow (felló) = fijú, legény.
Firk (ferk) — veregetni, vereködni, p. o. fürkővel.
Fisk (fiszk) = fiszkelődni, feszengni, ingadozni.
Fitz (fitsz) fitzkó, fiú.
Fleet (flít) = fölözni, lefölözni, fölötte menni.
Fog (fag) = fog színnel, befog, megfog, homályosít.
Forge (fordzs) = farag, fúr-farag, faragtsál.
Fung (föngk) = bűz (fing).
Fur (för) = bőr, fürtös vagy szőrös bőr.
Fusty (föszti) = penészes, füstös.
Fuzz (föz) = foszt, szétfoszt.
Gaggle (gegl) = gágog.
Gast (geszt) = ijeszt.
Gather (gedher) = gyűt.
Gaz (géz) = erősen néz, igéz.
Gib (zsih) = gebe.
Gin (zsin) = zsineg.
Gingerly (dzsindzsörli) = tsendesen.
Gingle (dzsingl) = tseng, tsenget, tsingilingi.
Gnar (nar) = morg, morog.
Goat (gót) = göde, gödölye, ketske.
Haile (hél) = hála!
Hair (hér) = őrültt, oktalan.
Halloo (hellú), holla (halló) = hallod? hallá!
Harm (hárm) = kár, baj.
Hash (hes) = hasigál.
Hay (hé) = háló.
He (hi) = e, ő.
Heel (híl) = hajl, hajol, meghajol.
Hest (heszt) = huszít, készt, parantsol.
Hint (hint) = int.

Hip (hip) = hip! hop!
Hiss (hiszsz) = hisseget, pisszeget.
Hit (hit) = üt.
Hither (hidher) = ide.
Hoar (hór) = deres, zúzós, a' hó szótól.
Hoard (hórd) = hord, öszszehord.
Home (hóm) = hon.
Hord (hórd) = faláda, hordó.
Houl (haul) = halom, régen holum.
How (hau) = hogy?
Hox (haksz) = akaszt, megakaszt.
Keep (kip) = kap, kupor.
Keg (keg) = keg, kög, kötsög.
Kid (kid) = gidi, gidó, göde, gödölye.
Kill (kill) = öl, kiöl, megöl.
Kimbó (kimbó) = görbe, tsimbókos.
Knit (nit) = köt ruhát.
Lazy (lézi) = leze, lézengő, lazukáló, (lazogáló).
Leaf (líf) = levél.
Leak (lík) = lík, lék.
Lean (lín) = lenge v. lenke, lenyhe, hitvány.
Leap (líp) = líp v. lép, lep, meglep, lippen.
Lock (lak) = lakat, zár.
Lope (lóp) = lopódz, ellopódzik, lót-fut, oson.
Lowe (ló) = loh, láng, lobogás.
Low (ló) = load, lohad, lassad v. lassúdik.
Lug (lög) = hurtzol, lök, lögdös.
Lusk (löszk) = lusta, lézengő.
Mac (mek) = mag, magzat, gyermek, fiú.
Mail (mél) = melyvas, pántszél.
Malt (málť) = máll.
Mar (már) = marsol, morsol.
Matsh (mets) = méts, kanótz.
Mate (met) = mátka, feleség, vőlegény.
Meer (mír) = mér v. mír; innen.
Meered (mírt) = kimértt, kiszabott, mértt.
Mellow (melló) = málló, morló, parázs.

Mend (mend) = ment, segít, javít.
Moody (múdi) = mord.
Morsil (marrszil) = morzsa.
Mould (móld) = mód.
Murky (mörki) = mérges, mord, komor.
Neck (nek) = nyak.
Neigh (né) = nyihog, néhog, nyerít.
Nuke (nyúk) = hát (nyak.)
Numb (nöm) = nyom, elnyom.
Nye (náj) = nyáj, tsapat.
Nys (nisz) = nints.
Ooze (úz) = özön, iszap, vizesség, ázottság.
Oust (auszt) = űz, elűz.
Pang (pen) = pangás, bú.
Pap (pep) = Pép.
Parch (párts) = párgol, aszal.
Pash (pes), push (pus) = paskol.
Pat (pet) = pattint, legyint.
Patch (pets) = petsét, folt.
Petty (petti) = pitzi.
Pheer (fír) = fir v. férj, férfi, v. firfi.
Pheese (fíz) = fésül.
Pit-a-pat (pit-e-pet) = pit-patt.
Poach (póts) = poshad, pots-lots.
Podge (padzs) = potsolya, lots-pots, motsár.
Poor (pór) = pór.
Puff (pöff) = pöffed, pöffeszködik.
Puke (pjúk) = pök, okád, pukkad.
Pundle (pöndl) = pohos, pongyola asszony, (böndő).
Racket (rekkit) = rikót, rikít, lármáz.
Rend (rend), múltt idője *rent* (rent) = ránt, ront.
Rie (ráj) = rozs.
Rift (rift) = reped.
Riot (rájöt) = riad, ráüt, zendül.
Rip (rip) = repeszt.
Rize (rájz) = rezzen, fölérez, ébred.
Rive (rájv), múlt idője *rove* (róv) = repeszt, róv.

Rock (rak) = rokka.
Rod (rad), rood (rúd) = rúd.
Romp (ramp) = rombol.
Rot (rat) = rothad, rohad, road.
Rouze (rauz) = fölráz, fölkelt, ráz.
Row (ró) = robaj.
Royne (rain) = rágni.
Sad (szed) = sötét v. setét szinü.
Saik (széik) = sajka.
Sarse (szersz) = szűrni; *searse* (szersz) = szűrőszita.
Sear (szér), v. sere (szír) = száraz.
Seem (szím) = színl, látszik.
Shake (sék) = tsökken.
Sham (sem) = semmi, hamis.
Shape (sép) = szép alkat, föltseperedni.
Short (sart) = szoros, szorultt.
Shuffle (söffl) = zsúfol.
Shug (sög) = elsug, nekitsavargat.
Shun (sön) = eloson.
Silk (szilk) = selyem.
Sip (szip) = szív, szippant, szörpöl.
Smart (szmart) = szomorodik.
Sorn (szarn) = beszáll, szorong.
Sorrow (szarró) = szomorú, szorultt, szorongó.
Sup (szöp) = szop, szöppent, szörpöl, szippant.
Sweeper (szvípör) = seprő; *chimney-sweeper* = kíménysepről.
Tamkin (temkin) = tömő, dugó.
Tap (tep) = tsap a' hordón.
Tap (tep) = tapint.
Teach (títs), múltt ideje taught *(tât)* = tanít.
Tear (tér) = tör, tép.
Teem (tím) = tömött, teli.
Tell (tell), múltt ideje *told* (told) = szól; az *sz* elváltozván *t*-vé.
Throw (thró) = szór, elszór.
Ting (tinn), tink (tink) = tseng.

Tire (tájr) = főékesség, taréj.
Tired (tájrd = törődött, fáradtt.
Tithe (tájdh) = tized.
Tole (tól) = tól, húz, von.
Toss (tasz) = taszít, taszigál.
Tow (tó) = eltol; *tol* helyett mondják nálunk is *tó.*
Topple (tappl) = letoppan, ledobban, hasraesik.
Tump (tömp) = körültömni földdel a' fát, tombolni.
Twang (tueng) = tseng.
Twink (tuink) = tekintés, tekintet.
Twinkle (tuinkl) = tündököl, tündökl.
Ure (júr) = járás, kelet.
Vault (vâlt) = bolt, boltozat.
Vaunce (vánsz) = vánszorg, eléáll.
Vie (váj) = vítat, vív, ví.
Wait (vét) = vigyáz.
Wall (vall) = fal.
Wane (vén) = ványad, vénül; *wanned* = ványadtt.
War (uâr) = hartz, háboru.
Ward (vár) = vár, erősség.
Ware (vér) = vár, várakozik.
Warlock (vârlak) = varázsló.
Weak (vík) = víkony, gyönge.
Ween (vín) = vélni.
Well (uell) = jól.
West (ueszt) = este, nyugat.
Wheeze (huíz) = nehezen lélegz, húz.
Whilom (huájlöm) = valaha, hajdan.
Whisp (huiszp) = visít.
Woo (vú), = wove (vóv) = vágy, óhajt.

Vannak még ezeken kivűl igen sok magyar eredetü ángol szók, melyeket nem bizonyos ha valyon egyenesen vett é az ángol nyelv a' magyar nyelvből, vagy pedig a' görög, római, frantzia, és német nyelvek által. Illyenek p. o.
Alarm (elarm) = lárma.
Arraign (errén) = elrendel.

Barge (bárzs) = bárka.
Beech (bíts) = bükk.
Boor (búr) = pór, paraszt.
Brim (brim) = perém, karima.
Buk (bök) = bak, bakz, bök.
Burn (börn) = pörköl; pörnye szóval egy gyökerü.
Cade (kéd) = kád, megvan a' zsidó nyelvben is.
Capon (képn) = kappan.
Coach (kóts) = kotsi.
Cob (kab), cop (kap) = kabak, kupak, göb, tsúts. fő, koponya, kúpja valaminek.
Cock (kak) = kakas, kokas.
Come (köm) = kommog, jő.
Cool (kúl) = hül.
Corbe (karb), curve (körv) = görbe, girbe gurba; *courb* (kurb) = görbül, hajol.
Crown (kraun) = korona.
Cube (kjúb) = hűl.
Cuckoo (kökkú) = kukukk.
Curt (kürt) = kurta.
Day (dé) = nap, dél; *daily* (déli) = napi, déli.
Erode (eród) = elrág, elront, elróv.
Err (er) = őröng, tévelyg.
Even (ivn) = ípen, épen.
Evenness (evnnesz) = egyeneség.
Fabaceous (febésőz) = babos.
Faith (féth) = hit.
Field (fild) = föld.
Flow (fló) = foly.
Fold (fóld) = fólt, rét, rántz.
Follow (falló) = követ, folytat.
Foot (fút) = gyalogol (fut).
Galeas (géljesz) = gálya.
Gaz (gez) = gőz.
Gird (girt), gert (gert), girth (gerth) = kerít, kert, gyür, görbít; *begirt* (bigirt) = bekerít, körülövedz; a' kürt szóval is egy gyökerü.

Harp (hárp) = hárfa.
Host (hoszt) = gazda.
Hostess (hoszteszsz) = gazdaszszony.
Hour (aur) = óra.
House (hauz) = ház.
Hull (höll) = hüvely, hely.
Hurt (hört) = sért, árt.
La! (la!) = la!
Lance (lensz) = lántsa.
Lath (láth) = létz.
Lentil (lenntil) = lantse.
Listen (liszszn) = lesni, leskődni, hallgatódzni.
Lump (lömp) = darab, lomp, lomb, iom.
Maiden (médn) = szűz (meddő).
Man (men) = mén, férfi.
Many (meni) = mennyi, sok.
Marge (márzs) = mart, part.
Marl (márl) = marló v. morló föld, márga.
Mere (mír) = merő.
Merge (merzs) = merül, merít.
Mime (májm) = majmol.
Mock (mak) = motsok v. mosog, tsúfság, tsúfolás; innen *moky* (móki) = motskos, zavaros.
Mood (múd) = mód, módi.
Moss (masz) = maszat, moszat,
Moth (math) = moly.
Must (möszt) = must.
Mute (mjút) = muta, néma.
Nay (né), ne (ni) = nem.
Oil (ajl) = olaj.
On (an) = an, on, en, ön (mondáskötő vagy utóljáró szó).
Pair (pér), par (pár) = pár.
Pall (páll) = palást.
Parcel (párszil) = portzika.
Part (párt) = párt.

Peck (pek) = bök, üt, szúr.
Penny (penni) = pénz.
Pick (pik) = bök, bizgat, piszkál v. pizgál, szúr.
Pint (pájnt) = pint.
Piss (pisz) = pes, pisil; *bepiss* (bipiszsz) = bepisil.
Pape (pép) = pap.
Porret (parrit) = póréhajma.
Rank (renk) = rang, rend, sarang.
Rape (rép) = répa.
Rase v. raze (réz) = reszel, elrészel.
Raw (râ) = rosz.
Red (red), rud (röd) = rőt.
Rew (rú) = rend.
Rob (rab) = rabl, rabol.
Rugged (röggd) = rögös, darabos.
Ruse (rúz) = roszság, ravaszság.
Rust (röszt) = rosda.
Sabre (szébr) = szab, szablya.
Sack (szek) = zsák, zsákmány.
Saint (szent) = szent.
Seat (szít) = szék.
Serry (szerri) = szorít.
Sever (szevvör) = szétpároz, szétver, szétvesz, szétválaszt.
Sew (szó) = sző, varr, szűn.
Sherd (serd) = tserép.
Shin (sin) = sin.
Shoot (sút) = süt, elsüt.
Sift (szift) = szitál, zilál.
Sigh (száj) = sohaj.
Siccate (szikkét) = szikkad.
Sing (szing) = zeng.
Smut (szmöt) = szemet, szenny; besmut (biszmöt) = bészemetöl.
Soak (szók) = szop.
Soap (szóp) = szappan.
Sold (szold) = zsold.

Sort (szart) = sors.
Souze (szauz) = sóz.
Sow (szó) = szór, vet (magot a' földbe).
Sowne (szón) = szózat, hang, szó, szóni v. szólni.
Suck (szök) = szív, szop.
Sural (szjúrel) = lábszárhoz való.
Thin (thin) = tzingár, vékony; itt a' *th* hangja *tz* v *sz* forma.
Thorn (tharn) = szúró, tövis.
Tickle (tikkl) = tsikol, tsiklant.
Tomb (túm) = tom, sírdomb.
Tor (tar) = torony, tarszirt.
Turn (törn) = térni, eltérni, térítni, visszatérni.
Urge (őrzs) = ürög, ürget.
Vale (vél), walley (velli) = völgy.
Wart (vâr) = var, bibirtsó.
Waste (vészt) = veszt, vesztöget, pusztít.
Whinny (huinni) = hinnyog, nyerít, vinnyog, nyihog.
Whirl (huerl) = őröng (örl), örvény.
Warth (vörth) = érdem.
's t. e' f.

Közli *Sasku Károly.*

5.

Üdvözlő beszéd II. *Mátyás Királyhoz* 1612.

Gratulatio Legatorum Hungariae in felicissimum reditum Sacratissimae Caesareae, Regiaeque Majestatis Viennam Anno 1612. die 26. Nouembris in Palatio coram Imperatoria Majestate et Senatu habita.

Sumus Augustissime Caesar, ad Vestram Majestatem Caesaream, ab ordinibus Hungariae, Majestatis Vestrae Subditis iis, qui hoc tempore ex

antiqua Regni ejus consuetudine, et benigno Majestatis Vestrae mandato, cum Spectabili ac Magnifico Domino Comite Palatino a) ad dicenda litigantibus jura, nunc Posonium confluxerunt, nomine tamen totius Regni Legati.

Ii omnes communi per totum Regnum, atque incredibili laetitia, Vestrae Caesareae Majestati gratulantur, atque imprimis quidem, quia Majestatem Vestram Deus Opt. Max. una cum Sacratissima Imperatrice, Domina nostra Clementissima, non tantum sanas et incolumes, sed et in amplissimis fortunarum omnium ornamentis, nominis gloria, per Orbem terrarum, apud omnes Principes, Diademate quoque, et Majestate Imperatoria auctas et insignitas reduxit; itaque excellenter eminenti dignitate, non tantum Romano Imperio subjecta Regna, Provincias, Civitates, sed et ipsam Hungariam, *Regnum quidem olim florentissimum, sed nunc haud parum diminutum, et hostilium armorum pondere pressum, domesticisque incendiis demigratum*, exhilerauit, illustrauit, et in bonam spem felicitatis suae recuperandae erexit. Augent hanc Ordinum laetitiam Angelicae illius Coronae, quam Deuotissimus olim Benedictus Papa b) ex coelesti reuelatione Beatissimo Stephano primo Hungarorum Regi maxima, et solenni cum pompa transmiserat, omnium in animis conceptam, ob ejus per Majestatem Vestram restitutionem frequens recordatio, c) quasi ea sanctitatis suae vi, vt maxima venerandae antiquitatis authoritate, tam subito praeter hominum opinionem ut primum Augustissimo Vestrae Majestatis capiti imposita fuit, illico omnes aduersariorum et aemulorum machinationes in fumum conuersae euanuerunt; erecti in regnandi cupiditatem insolentes animi conciderunt: fractae illico ambitiones, sedatis regni procellis, dejectisque superbis conatibus, dudum desiderata pax, et

tranquillitas regno est restituta. Sed non his finibus contenta, opinione celerius Bohemiae quoque Coronam illam, et Regno Provinciisque magnificam, et pretiosis, maximisque gemmis, seu lapillis perfulgentem, quam et nos vidimus, et manibus tractavimus, instar magnetis ad se traxit, et insolubili quasi indiuidvae societatis vinculo, federisque perpetui nexu sibi sociauit. Et quia omnis unita virtus fortior, hac diuina societate factum est, ut totius Reipublicae Christianae faustissimo applausu inter omnes Reges et Principes, sola Vestra Majestas, et nemo alius, in Regem et Imperatorem Romanorum coronaretur, et eligeretur.

Cesserunt virtutes magnae Matthiae virtutibus, jaceant merita multorum, consideratione Matthiae meritorum, quae tanta sunt, vt eorum narrationi nec dies totus iste, nec mea lingua, sed nec eloquentissimi cujuscunque oratoris profusa eloquentia sufficeret.

Taceo in Augustissima Domo Austriaca jus et privilegium Fratris senioris exantlatos labores, quos constantissime per illam longam in Hvngaria bellorum seriem pertulit, commemoro, vbi quasi in publico theatro et spectaculo Vestrae Majestatis in rebus gerendis dexteritas, celeritas in conficiendis, in victoriis humilitas, in periculis magnanimitas, in hostibus agrediendis mira alacritas, in perferendis bellorum molestiis, et fortunae adversae iniquitatibus quae constantia? quae modestia? quae patientia, et quanta fortitudo? in fortes quanta liberalitas? in saucios quae compassio? in timidos quam gravis reprehensio? visa est, nota, luce clarius jam antea non tantum Hungaris, sed et Hispanis, Italis, Gallis, Bohemis, quin et ipsi Asiaticae moli, othomanicaeque potestati, vicinisque provinciis, denique toti orbi Christiano, pro cujus

salute, et incolumitate, jam a compluribus annis fortiter dimicasti, fuerunt.

Non amplius jam mirabimur Julii Caesaris clementiam, clementissimus enim est noster Imperator Mathias, qui licet sit belli peritissimus, tamen in conuersatione ipsius nihil est asperum, in exercenda justitia nihil rigidum, nihil inexorabile, omnia misericordia, justitiaque moderatur, Austriacaeque Domus mansuetudinis, pietatis, delibatam inter omnes Christiani Orbis Principes, Monarchas, famam et gloriam, mansuetissimis suis moribus non tantum imitatus est, sed eam et illustriorem fecit, auxit, et amplificauit.

Non suspiciamus liberalitatem Vespasiani: quis enim Matthia, in humiliori adhuc conditione liberalior? qui quidquid ad quotidianam vitae sustentationem sibi administratum habuit, totum id fidelibus, et in Castris commilitonibus suis, liberalior effudit.

Sed nec facilitatem Titi, nec comitatem Trajani, nec aliorum Imperatorum siue facundiam, siue pietatem, siue sapientiam in scenam pro spectaculo adduco, quando haec omnia in hac facie Augusta et plenissime resident, et veluti radii solares in remotissimos quosuis Christiani orbis terminos splendidissime diffunduntur. Fortunam Alexandri magni celebrant Historiae, qui breuissimo tempore instar torrentis magnam orbis terrae partem celeritate sua penetrauit, at ille breue illud Imperium, multarum gentium sanguine, et maxima suorum clade fuit consecutus. Julius quoque Caesar ex Dictatura in Imperium evectus citissime quidem, sed prius oppressa Republica, copiosissimo sanguine Civium suorum fuso, Senatus, Populique Romani indigni proditione fasces Imperii Romani sibi arripuit. Potentissimi fuerunt Imperatores, vt Carolus V. et Ferdinandus, et Maximilianus Ve-

strae Majestatis, felicissimae memoriae Progenitores, sed nunquam illi tanta celeritate, nunquam tanta fortunarum gloria, nunquam tanta orbis Christiani administratione, tantaque felicitate, sed tarde aut difficulter, tot Regna, Prouincias, totque Coronas consecuti fuerunt. At Vestra Majestas, sive Ciuium suorum sanguine, non oppressa, sed aucta Republica Christiana, non tarde, non difficulter, sed incredibili facilitate, vno, atque eodem plane tempore, Romanae, Hungariae, Bohemiae Coronis, ad Sapientissimum Caput Tuum exornandum, quasi in vnum conspirantibus, cum totius mundi stupore, in hanc Sacratissimam dignitatem est exaltata. Cicero Consul aliquando Romanus, interfectis aliquot in Romanam Rempublicam conspiratoribus, quia id celeriter et feliciter, ut putabat, perfecisset, incredibili perfusus laetitia, gloriabundus exclamavit: Veni, Vidi, Vici. Verum non Tullio haec gloria, sed Vestrae Majestati, jure optimo competit, Vidit enim Imperii Romani Principes, vidit electores, illos Patres grauissimos, eosque Sapientissimos Viros, vno consensu, spiritu numinis Divini afflatos, in Tuam hanc Serenissimam faciem conversos, Tuam Sapientiam contemplantes, in Electionem Tui una mente consentientes, Sacrum Diadema Regum Romanorum Tuo Capiti imponentes. Vidisti populum omnem a paruo ad maximum diuinissimae Tuae Electioni et Coronationi, tubis, tympanis, cantibus, organis, omnibusque laetitiae signis gestientem, Matthiaeque Imperatoris nomen conclamantem: Viuat Matthias Imperator! Viuat Augustissimus, felicissimus! gloriosissimus!

Vicisti quoque, quid vicisti? vicisti frementes inimicorum obices, qui Reipublicae Christianae hanc fortunam, quam ex hac Augustissima promotione consecutus es, praeripere, illamque contra

coeleste decretum in se, vel in alium quempiam transferre studuerunt. Vicisti omnes ad hoc Majestatis solium contendentes, qui magnitudine Virtutum Tuarum quae ita amicis, sicut et inimicis notissimae sunt, consternati, verecundia victi, manus dando, cesserunt. Vicisti domique varia contra nos, eademque periculosissima, et contra Majestatem Vestram molientes, qui fama sola Matthiae electionis in Caesarem; Imperatoremque perterriti, visa grandi hac aquila, ad hasce Regiones aduolante vnguibus, et alis demissis contractisque, non lacerare amplius, sed adorare, non insurgere, sed inseruire, obedire, et Aquilae colla subdere sunt parati.

His itaque feliciter et gloriose confectis, Invictissime Imperator venisti tandem molestissimo hoc autumnali itinere spectator Tui Imperii, spectator non tantum Tuae, sed et Augustissimae Imperatricis Tuae Annae Conjugis charissimae, Dominae nostrae clementissimae Exaltationis et Coronationis, communisque fortunae, victor omnium aduersitatum, quae tam in hoc felicissimo Promotionis Vestrae progressu, quam in longissimi, grauissimique hujus itineris molestiis accidere potuerunt. Venisti in hanc Domum Austriacam, quae tot belli Duces, tot Principes, tot Reges, tot Imperatores Sanctissimos, eosdemque invictissimos orbi Christiano est enixa, quibus feliciter et sancte educatis, eosdem Europa, India, America defensores, Christianaeque et Catholicae fidei Protectores, et Auctores habuerunt. Venisti in Patriam, ubi et genitus, et educatus est incolumis, felix, omnibus gratus. Venisti in hoc Palatium jam non solum Archi Dux Austriae, sed Rex Bohemiae, Rex Hungariae, Rex et Imperator Romanorum.

Istis itaque amplissimis titulis, his dignitatibus Vestram Regiam Majestatem, Rex Regum, et Do-

minus Dominantium, DEVS semel ad multos annos, non tantum immortali nominis Tui gloria, sed et Regnorum, ac finium tuorum amplitudine, justorum solatio, iniquorum confusione, hostium omnium terrore, Coronae quoque Imperatoriae, quae unica adhuc restat, Apostolicis manibus capiti Tuo imponenda, sine Prouinciarum tamen, et Regnorum, Romanaeque vrbis, et sanguinis Christiani jactura, consecutione, largiaturque Vobis vitam longaeuam, imperium securum, domum tutam, senatum fidelem, populum probum, orbem quietum. Viue igitur Matthia Imperator, viue, aeternum viue, sublimitas et aquila, Decus Romani Imperii, robur et fortitudo Bohemiae, laetitia et spes Hungariae, gloria Austriae.

Denique in Tuam quoque Hungariam, *vnde hae Augustissimae dignitates, tamquam ex fonte in hanc Domum Austriacam promanare consueuerunt*, Regnum Majestati Vestrae deuotissimum, Regnum a Te plurimis annis maximis curis, et laboribus, diurnis, nocturnisque vigiliis, et quod memorabilius et laude dignius est, frequentibus vitae Tuae inter tot armorum strepitus, volantesque hostilium machinarum globos, inter confertissimas fortiter dimicantium acies, periculis defensum, Regnum fortitudinis Tuae, et gloriae Tuae, rerumque a Te praeclare gestarum, meritorumque Tuorum Palaestram. Veni, Vide, Vince!

Közli Podhradczky József.

II. Literatura.

A) Hazai Literatura.

Könyvbirálás.

„A' jó birkás mester. Balvélekedéseknek megvivására 's tévelygéseknek megjavítására, honfiainak ajánlja a' Szerkesztő. Pozsonban Landes József tulajdona. 1837. Nyomtatva Schmid Antal betűivel.“

(Folytatása 's vége)

6. *Tág, vagy szoros előadású mondatok*: „Nem tartja meg a' természet rendjét“ e' h. *ezen rendet*. „kitelt esztendők után“ e' h. *a' fogváltási esztendők után*. „Fogaikat megtartják“ e' h. *harapófogaikat megtartják*. „A' juhok térden csúsznak“ e' h. *a' beteg juhok* „Gyomornak hasznos a' gabonaetetés“ e' h. *a' birkának hasznos a' g. e*, „Kell neki, mint minden jó erkölcsű embernek, a' ki becsületét kedveli, mindent, a' mi szolgálatjában előfordúl megvizsgálni, 's ujabbat tanúlni.“ Először: nincs minden jó erkölcsű ember szolgálatban. Másodszor: minden jó erkölcsű ember (még többször a' gazemberek is) szeretik becsületöket. Harmadszor: Akarmi szolgálatban sem mind rossz az eddigi. És igy Negyedszer: Nem kell a' megvizsgált dolgok helyet minden esetben ujobbat tanúlni. „Egy tenyésztőnek és nevelőnek“ e' h *egy juhtenyésztőnek és juhnevelőnek*. Mert van marhatenyésző és gyermeknevelő is stb. — Nézzük még a' legutósó három sort! „Akkor méltán magárol tartó lehet, minthogy az ország hasznos polgári tagja, a' ki személyével az ország virágzását, melly a' finom gyapju termesztésben áll, elősegíteni

igyekszik.“ Ezen magavetiségre buzditó külömben homályos sorokra nézve szabad legyen e' kérdéseket támasztanom. a) Hát az illy jó birkásmester, millyet szerk. Úr leakart rajzolni, csak *személyével* igyekszik az ország virágzását élőmozditni, mint valami capitecensus, és nem inkább *fejével*, *eszével*, *igyekezetivel?* b) 'S hogy csupán személyével, az az testével igyekszik előmozditni az országboldogságát, azért már olly sokat tarthat magáról, mennyire szerk. Úr őt fölszabaditja? c) 'S abban már elbizhatja magát, hogy ő az Ország boldogságát előmozditni bár mivel is igyekszik, de csak igyekszik? d) 'S hiszi azt szerk. Úr, hogy az Ország virágzása csak a' finom gyapjú termesztésben áll? 's a' t. sat.

7. *Subjectum, vagy praedicatum hijányzása*, és így csonka mondat: például: a' 153-dik §-ban. „Ne csináltassanak (a' billegek) a' gyapjúba, mert a' vevőktől hátratétetik“ t i. *az* továbbá „jelelni való hely elég vagyon a' fülén és orczáján, de ezen sem (se) legyenek nagyok“ (a' billegek). „Ötödik esztendőt is eléri, míg kitelik (t. i. foga v. a' fog száma). Az egész 165dik §. melly igy van: „Azon föltételt távolhagyván, egy leirást minden juhoknál elölforduló betegségekről készíteni, hanem csak azokat, mellyek legközönségesebbek, előlszámlálni és hozzáragasztani, az azoknál szükséges bánásmódot.“ — 173dik §. „nehogy azok, mellyek a' nyavalyától bántatnak, magoktol nem esznek, vagy a' többiektől visszatolatnak“ A' 190dik §ban: „Hogyha valaki akkor oltat, midőn már szomszédjai azokkal (mikkel) gyötörtetnek, neveztetik szükségoltásnak.“ A' 228dik §ban „Hogyha egymástol elválasztja (mit?) tehát ezen igy megláthatő allapotnak külömbféleségét ismét fogja kiki észrevenni.“ — Ugyan itt alább: „ismét talál ollyanokat (pont után, uj mondatban ki kel-

le vala tenni *miket?*) Ugyan ebben „Több illy észrevételekre fog neki alkalom adatni, hogyha annak nézésével (minek nézésével?) többször munkálódik.“ — „hogy a' finom juhnevelésre nézve elméjét élesítse, a' melly (ámbár kár) még sok juhtenyésztőtöl távol van.“ Mi van távol? A' 232dik §. legelején, és igy minden subjectum előrebocsátása nélkül igy: „A' végett ezt megkülönböztetni tudni kell egy juhtenyésztőnek.“ Alább igy: — nehogy rosszul itéljen. Ezt találja a' gyapju növésében, azaz hogyan egyesülnek és fodorodnak az egyes gyapjuszálok a' pejhekben.“ 's a' t.

8. *A' §§ok hibás fölosztása.* Mert némelly §ban, mint a' 239dik, igen külömböző dolgok vannak: — másokban egy mondás is több §okra van szaggatva. Honnét következik, hogy több olly §ok vannak, mellyekben semmi sem mondatik, csak készület az a' valami mondáshoz: péld. 114. 130. 155. 166. 168. 221. 227. 's a' t.

9. *Haszontalan ismétlések*, péld: a' 191dik §ban a' birkásmesternek ujra, megujra kötelességévé van téve az oltásnál is az *engedelmesség*: holott az már fölebb generice is többször megemlittetett. A' 228dik § ban miután megmondta, hogy „némelly fürtök rendesen (össze) vannak szőve, 's a' kis pelyhek csak akkor ismertetnek meg, midőn az egész fürt fölbontódik (— tatik)“: alább ismét illy fürt zárkozásrol beszél ekképen „ismét talál ollyanokat mellyek nehezen válnak el egymástol, szintúgy egymásban nyőlve“ 's a' t. — A' 233dik §-ban ezt mondja „Hogyha ezen formát mutatnak (ják) tehát a' gyapju hibásnak, különösen a' fogásra nézve *gorombának* találtatik: 's a' 235dik §-ban ismét igy szóll: „Hogyha a' gyapjupelyhek szögletes fodrokkal bírnak, tehát a' gyapju *gorombaságának* jele.

10. *Rossz elrendelés* példáúl: „Ezen betegség eltávoztatlanságát itt akarjuk megvizsgálni“ e' h. *itt ezen betegség' eltávoztathatlanságárol akarok szollni.* „Minden sánta darabot kell tüstént elválasztani“ e' h. *minden s. d. elkell tüstént v.* „Mellyet kelletik elrekeszteni“ e' h. *mellyet el kell* rek. — Továbbá: „Ezeket előadjuk csak olly bőven, mint — „Még eltávozhatja is ezen nyavalyát“ e' h. *még is eltávoztathatja.* „Megkeménykedik térdének tagja.“ e' h. *térde megkeményedik.* „Ezen ferdőt kelletik mindig jobban meghűteni“ „Mindenkor pedig az utóbbinak értéke nagyobb“ „Neveztetik czérnásnak, melly nagy hiba.“ e' h. *czérnásnak neveztetik, melly czérnásság a' gyapjúban nagy hiba.* „Ennek legbizonyosabb jele az egymásba való keveredettsége a' száloknak a' gyapjú pelyhekben.“ „Mindig pedig az utóbbiak, különben egyforma környülállásokban jobban dicsértetnek.“ „Csak azon esetben, hogyha a' sűrű keveset hibázik a' ritka gyapjú finumságától, az előbbi az utóbbinak elejbe tétethetik.“ „A' tenyésztőnek átaljában csak szükséges a' gyapjút az élőjuhokon megítélni.“ 's a' t. Kinek nem jut eszébe az illyek olvasására ama' gúnyvers „Róka szoros egyszer nagy ehetném lukba bebujta!“

11. *Rosszúl használt szavak.* Főfő hiba ezen tekintetben ezen szónak „Juh Tenyésztő“ rossz használása, a' *Birkás mester* hellyett. Az egész könyvczimben csak ez van jól: és még is azt a' könyv textusában sohol a' sz. nem használja, helyette mindenütt *Juhtenyésztőt* ír: holott magát a' gazdát, 's birtokost illeti ezen név. Mert ha azt ennél szorosabb értelemre húzzuk: félő, hogy csak a' kosokra és anyabírkákra fog utóbb ezen név illeni — De számtalanok még a' *Birkás-mester* szerkeztőjénél az illy hibák, példáúl: „botránkoztatni“ e' h. *zavarni.* „nemzeni“ e' h. *elleni.*

„azon vélekedések teljesek“ e' h. *helyesek, igazak.* „erkölcsei“ e' h. *tulajdonságai.* „a' tenyésztőt nem illeti“ e' h. *a' birkásmesterhez nem illik* „esmerősök azon jelek“ e' h. *tudva vannak:* „ujfog“ e' h. *birka fog.* mert a' 10. éves birkától csak nem kivánhatni, hogy *ujfoga* legyen: de hogy *birkafoga* legyen, szükséges „választja az esztendőket“ e' h. *különbözteti.* „elejét kikerűlni“ e' h. *elejét venni.* „alattomos gyógyszer“ e' h. *titkos.* Mert amaz = clancularius! „képzelheti magának“ e' h. *elhiheti, tarthat tőle.* „megemésztő rész“ e' h. *emésztő tag.* „Főző só“ e' h. *konyhasó.* „megemésztéséhez“ e' h. *megevéséhez.* „megvékonyítni“ e' h. *higitni, keverni, egyelitni.* „bégyökeresedik a' betegség“ e' h. *bekap.* „látszatnak“ e' h. *látszanak.* „betegség kinyilatkoztatása“ e' h *kiütése.* „előadjuk“ e' h. *előladjuk.* „orvos fogja tudósítni“ e' h. *fog rendelkezni.* „melly bánásmóddal illesse nyáját“ e' h. *hogyan bánjék vele.* „az orvos' rendeléseit megtartani ügyelje“ e' h. *megtartsa*, vagy *megtartására fölügyeljen.* „Seb“ e' h. *fekély* „Jövendőre is.“ ez azt teszi „ezen könyv kiadása után is“, e' h. *a' nyavalya elmultával is.* „visszaütés“ e' h. *visszaesés, ujra kiütés.* „vérütés“ e' h. *vér*, vagy *gutaütés.* „Lépfenébe öltözik“ e' h. *megy át.* „eltávozhatja“ e' h. eltávoztathatja „juhait rontani engedi“ e' h. *romlani. Rontás* a' köznépnél mást tesz! „véleményen megállanak“ e' h. *v.-ben vannak* „termesztésre tekintetik“ e' h. — *re néznek vagy inkább igyekeznek:* „Ez megnyerendő“ e' h. *elérhető.* „kerestettek megölettetni“ e' h. *akarták.* „szoptató anyák tápláltatása hizlaláshoz ne hasonlittassék“ e' h. *ne hasonlitson:* „nincs egyszer'smint gondolva“ e' h. *de azért nem kell gondolni.* „Nézésével mnnkálódik.“ e' h. *foglalatoskodik*: „alacsonyok a' hajlások“ e' h. *kicsinyek.* „Az abban (gyapjúban) lévő húzásokrol“ e' h.

czikkelyekről. „egy juhon“ e' h. *a' juhon*: „találkozó gyapjú“ e' h. *találtatott gy.* „tudománnyal bővölködni“ e' h. *tudományt megszerezni.* „fiatal jószágot“ e' h. *növendékséget.* „visszatétetik“ e' h. *hátráltatik*: „elölírt“ e h. *előadatt*: „olvasni“ e' h. *számlálni.* „Szükségoltás“ e' h. *kénytelenoltás*, vagy *szükségioltás.* Mert szükségoltás ezt is teheti, hogy *beoltja a' szükséget.* „Nemzés“ e' h. *ellés* „vemhesség“ e' h. *hasasság.* Vemhesnek magyarúl a' lófajú állatokat mondják, de azokat sem akkor, mikor még hordják terhöket, hanem midőn már *vemhök* van, vagy is megcsikóztak. 's a' t.

12. *Szokatlan, nem magyaros szóllásformák*, péld: „az esmérést magában elősegítni“ e' h. *tanulni igyekezni*: „vevőktöl nem kerestetik“ *nem kell a' kereskedőknek.* „Rossz név alá vagyon téve“ e' h. *rossz hirben van, nem szeretik.* „hasznokkal szolgál“ e' h. *használ*: „vevőktől hátratétetik“ e' h. *megvetletik*: „Kitört fogú“ e' h. *kiváltott*: „négy uj fogat hoznak“ e' h. *négy birkafogok nő.* „fogokkal biró e' h. *fogú*: „elméjébe beiktatik“ e' h. *elméjébe nyomódik.* „Láthatosson“ e' h. *láthatólag.* „zabpolyvával egy etetésnek alkalmassá téve“ e' h. *zabpolyvával annyira megszaporitva, hogy egy etetés legyen*: „birkákat külön tenni“ e' h. *külön rekeszteni*: „megölni“ e' h. levágni „elterjeszti magát“ e' h. *elterjed.* „elesett csúnyaság“ e' h. *elfolyt, elcsepegett.* Esik a' szilárd a' magyarnál, „nyavalya sokra hat“ e' h *nagyon elterjed*, „fele juhok elvesznek“ e' h. *fele juh is elvész* A' 183-dik §-ban — „az szükséges, hogy ha betegség mutatja magát, az összejövetelt megtiltani“ „eredetökben vannak“ e' h *kezdődnek* „gőzölgés ne illethesse“ e' h. *ne érhesse*, „elég hasznosabb az ő állapotjoknak“ e' h. *nekik*: „egy a' veszedelmes betegséghez számlálandó e' h. *veszedelmes betegség.* „A' tenyésztő annak eltávoz-

tatására figyelmét húzza" „Mintsem arról valaki túdós lenne" „Mosni meggyógyítja" e' h. *mosás meggyógyítja*. „Juhok vérütés által elvesznek" e' h. *vérben döglenek*. „vadgesztenyék" e' h. *vadgesztenye*. „osztódik pelyhekben" e' h. *fürtökre válik*. „Iparkodjék, a' juhokat másokkal összehasonlitni." Ha a' más mellett nincs magánérthető: akkor az a' magyarban mindig emberre vitetik. 'S így minő botránkoztató értelme lessz e' mondatnak?! „elmustrálandó juh" e' h. *mustrajuh*. „gyapjunemének lágysága szükölködik". A' nem abstracta idea. 'S ez lehet szerkesztő Urnál kemény, vagy lágy? — És *szűkölködni* magában azt teszi *szegénynek lenni*. Ki kelle vala hát tenni, mi nélkül szükölködik? „Kinézése szebb" e' h. *szebb*. 's a' t.

13. *Határozott igékkel rosszul élés*: péld. „azokat jelek által tegyen esmerősökké" „a' korok vagy számok a' füleken kivágatnak" „ujonnan megnyert fogak" „tehetetlenségnek tarthassék" e' h. *tartathassék*. „Csak a' juhoknál elöljön" „olly nagy pusztítást a' nyájban visz véghez" „kellessen" e' h. *kellessék* „ezen formát mutatnak." A' 245-dik §ban „fiatal jószágat finomságától megfosztja" e' h. *a' fiatal jószágot megfosztja*: vagy *minden fiatal jószágot megfoszt*. — „Iparkodja elő segitni" e' h. *iparkodjék*. 's a' t.

14. *Elölutoljárók rosszúl használása*. péld. „dologban értetlen" e' h. *dologhoz nemértő* „azokat az esztendőkről is megismerni" e' h. *esztendeik szerint*, vagy *azoknak esztendeiket is megtudni*. „Azok miatt" e' h. *kedviért*, vagy *végett* „képzelték magokba" e' h. *ban*, vagy csak *képzelték*. A' 133dik §-ban. „Minekelőtte ezen szer hathatóssá tétetett" e' h. *midőn már előbb*, vagy *minekutánna*. „karban tétetik" e' h. *karba*. „Istálóban menetel" „leghasznosabb az ő állapotjok-

hoz" e' h. *ban*: „megesmerni a' dörgölésről" e' h. dörgölődzésből „eredetét veszi a' mocsáros hely legeltetéséről" „esetre gondolkodik" e' h. *esetről* „vérhasban változik" e' h. *vérhasra* vagy *vérhasba megy által.* „Kezéhez járni" e' h *kezére dolgozni*: „§-ban" e' h. §-ba „osztódik egyes pejhekben" e' h. *egyes pelyhekre oszlik.* „egymásban nyőlve" e' h. *egymásba nőve.* A' 230dik §-ban. „A' finom juhnevelésre *nézve* elméjét élesítse" e' h. *a' juhnevelésben elméjét él.* vagy inkább *a' finom juhok nevelése tudományát tanúlja.* „Észrevételek miatt kell figyelmezni" e' h. *észrevételekre*, — vagy inkább csak: *kell figyelmezni* „§-ol" e' h. §-*ból* „keveredéshez hajlik" e' h. *keveredésre hajlandó* „pelyhek egyesülésével" e' h. — *által.* „Juhoktol szóllunk" e' h. *juhokról.* 's a' t.

15. *A' kötszók rosszulhasználása*: péld: a' 169dik §-ban. „Hogyha megvagyunk arrol győződve, nincs egyszer'smind az is" — e' h. *ámbár megvagyunk győződve*: *de azért nincs* — 's a' t. „Még" e' h. *mig.* Még = adhuc *mig* = donec. „egyszer'smind" e' h. *annyival inkább.* „(172 §.) nekik pedig" e' h. *és nekik.* „úgy történik" e' h. *igy.* „hogy juhait engedi" e' h. *ha juh. e.*, szerekhez folyamodhatni: *de* ezek legyenek keserü füvek" e' h. *és ezek kes. füv. legy.* vagy *millyenek a' kes. füv.* „is megromlott víz" *és megromlott víz* „szomoru hangjokkal észrevehető. *Mert* egy nehány nap múlva következik a' halál" e' h. — *észrevehető, és egyn. n.* 's a' t. A' 215dik §-ban a' leghátulsó mondásban „nem lehet megmagyarázni, *midőn* látszatott, — hogy a' bénaság eltünt" e' h. *nem lehet megmagyarázni hogyan tünt el a' bénaság?* „A' levegőt csak *úgy* érezzék, minekutánna" e' h. *a' levegő csak akkor érje őket, mikor már* 's a' t. A' 222dik §-ban. Némelykor már a' sinorhuzás is használt" e' h. *ném. még a'*

s. h. 's a' t. A' 225. §-ban. „Hogyha eleget szóllottunk nincsen egyszersmind gondolva" e' h. *ámbár eleget szóllottunk: de azért nem kell gondolni hogy* 's a' t. A' 232dik §-ban Ámbár az éles szem világossága ahoz szükséges, még is sok bizonyos észrevételek miatt kell néki figyelmezni" e' h. *ámbár jó szem is kell hozzá; de azért más ésszel fölérhető dolgokra is kell figyelmezni.* A' 242dik §-ban. „Találtatnak sűrű gyapjúval bövölködő juhok, *de* a' szálak fent vastagok lesznek" e' h. *talált juhok, mellyeknek gyapjú szálaik* 's a' t „Mennél többet gyakorolja, képesek" e' h. *mennél több. gyak annál* 's a' t. A' 246dik §-ban. „Ezen módok felfogják buzdítani, egyszer'smind iparkodja azt magában elősegítni" e' h. *ezen módok felbuzdítják ugyan: de egyszer'smind maga is iparkodjék.* 's a' t.

16. *Névmásoknak helytelen használása.* péld: „velök kevesebb dolga" e' h. *azokkal* (t. i. juhokkal) *kevés d.* „őket (bárányokat) rontsák" e' h. *azokat* „melyek" e' h. *kik.* A' 181dik §-ban „körmibe szál" kinek? a' vérnek? „Előadjuk őket" e' h. *azokat:* t. i. dolgokat. „Mit kellessék cselekedni, idetartozandó" e' h. *az tartozik ide, m k. cs:* „Előljárójának, melyek." Három hiba a' *melyek*ben, melly jól *mellyek*nek iratik, 's az előljáró egyesben van, 's az személy, mellynek a' névmássa a' magyarban *ki.* „Azon orvos, mely nek rendelését" e' h. *kinek.* A' 195dik §-ban „Szükséges a' *maga*, 's cselédjeinek idegen majorokban lévő személyekkel összejövetelt tiltani" Kire vitetik a' *maga*? „Ha kéntelen olly mezőket legeltetni: elkürelhetetlen" e' h. *elkerülhetetlen az:* „melly módon" e' h. *mi módon?* „A' bárány bénaság megragadja őket" e' h. *a' bénaság megtámadja a' bárányokat.* A' 225dik §-ban „használhatóbb leszen" e' h. *hasz. lesz. ő.* A' 233dik

§. kőzepén „a' fodorok ne legyenek felette magasak, mert azon esetben," melyik esetben? ha magasak lesznek, vagy nem lesznek e? „Hogyha *ezen* formát mutatnak, tehát a' gyapju a' fogasra nézve gorombának találtatik" e' h. *ha a' gyapjúszál kajlásai illyek: akkor a' gyapjú gorombafogatú.* „Azon tulajdonság e' h. *ezen tulajd.* A' 235dik §. vége felé „Némellyek megczérnásodott gyapjúnak nevezik azt is, a' melly ezen hibától messze vagyon *Ennek* jele" 'sa't. Minek a' jele? Annak, hogy a' czérnátlant is czérnásnak nevezik? A' 239dik §-ban „azon pontot tekintetbe kell venni" e' h. *ezen pontot* „Mellynek" e' h. *kinek.* 'sa't.

17. *Orthographicus hibák.* péld. a' tömérdekek közül: Általában megjegyzeni való, hogy az illy rövidítések „kötöző, vagy félrefutónak hivatnak" a' millyek e' könyvben szinte keresve szaporittottaknak látszanak nem — val hanem — val megjegyzendők, péld. kötöző — vagy félrefutónak. De még igy is inkább irási lomhaság, és szófukarság, mint takarékosság *az.* Ezen általános helytelenségen kivül még csak némellyeket jegyzek meg, és — mint fölebb mondám, csak a' könyv közepéből. Illyenek: „Phisonomia" e' h, *Physiognomia:* Már ennél csak a' ledér parasztok *vitzamonyájok* lehet botránkoztatóbb. „Szélesseket — egyenessek, nyőlnek, rizsolt, nevesztetnek, azon fellől, annélkül, mindég (e' h. *mindig*:) támodtatni, mind a' védoltás (e' h. mint a' v.), mind a' kisded (e' h. mint a' kisded), álapot, eredetjét, hirdetetnek, legellő, tarrokon (e' h. tarlókon), okol vethetik (e' h. okúl), méttel állot (e' h. állott) bellöl, egyszer'smind, ennélkül, egymásba nyőlve, szivessen, nyövés, sokassága, formáznak, szővnek, széllel, álapot jolformán, héjában (e' h. hiában), homályoság" 'sa't.

18. *Typographicus hibák*: mellyek a' typographia részéről nagy gondatlanságot, magyar könyvek lenézését, a' Corrector részéről pedig menthetetlen vigyázatlanságot, vagy nyelvünkben való tudatlanságot árulnak el. Itt vannak némellyek belőlök — csak a' könyv közepéből: „veölk (e' h. velök), közép hosszaságnak (e' h. — gúak.), nagy (e' h. négy), kelleték (e' h. kelletik): felevét vér és foltocskák (e' h. véres folt), más a' (e' h. már a'), fejér forrol: (e' h. foltrol) takarmányat (e' h. takarmánnyal), homályos látásnak (látásúak), forgásra (e' h. fogásra), tekintetbe vetendő (e' h. veendő), szalúnak, (szálúnak) veszet (e' h. vesztett)." 's a' t.

19. *Helytelen interpunctiók.* Erre nézve a' könyvnek csak akarmelyik, nem lapjára, hanem rövidke §. ára, (szerencse, ha nem akarmelyik, sorára) igazitom az olvasót. Úgy látszik a' szerkesztő a' Periodologiának legkissebb elvét, törvényét sem tudja. Ha valaki specifice is nem restelne illy hibákat meghatározva látni, tessék a' 169. 171. 182. 203. 204. 225. 233. 234. 235. 236. 248dik §-okat kiemelőleg megtekinteni.

20. *Számtalan többféle tekintetből megrovandó hibák.* Illyek vannak a' 137. 138 139dik §§-ban. — A' 212-ban azt mondja „Mindegyik veszedelmes, és elpusztithat*ják*." „Kezd*enek* állani, azután megkeményedik tag*ja*" „Eredendő ok" Inkább az okbol ered valami. „Fodortt e' h. *fodrat*: „fodorok" e' h *fodrok*. „A' gyapjú nem lészen olly finom és lágy, mint azon szál, melly ugyan ezen mértéken alacsonyabb fodrokat mutat." Az azon mondatbeli több hibákat nem mutatom ki. Szerkesztő Úrra bízom azokat kitalálni. „A' gyapjú nem hosszú, és fürt*jeik* „gyapjú tonkafürtünek neveztetik" e' h. *a' gyapjú tonkaf. nev.* A' 257dik §-ban „hányszor kellessék a' vízen keresztül úsz-

tatni, a' gyapjú fejérségétől függ." Többnyire a' vízen nem keresztül úsztatnak, péld. a' Dunán. Nem is a' gyapjú *fejérségétől*, hanem inkább annak *mocskosságától*, függ az: A' víz az állás által (a' gyapjú mosás tekintetéből) nem gyöngül, sőt erősödik annyiban, a' mennyiben időnként melegedik, lágyúl, 's a' mocskok fölolvasztására alkalmasabb lessz. „várakoztatik" e' h. *várakozni kell.* „elmaradjon a' szenny" e' h. *kimenjen a' sz.* „hogyha szóllatik a' juhoktol" e' h. *ha a' juhokrol szóllunk.* 's a' t.

Ezen egész az unalomig hosszú, de a' szerkesztőnek e' könyvben elkövetett hibái kimutatására még igen rövid és tökéletlen előadásbol szerk. Úr reménylem meggyőződhetik könyvének hibával teljes voltárol: de hogy csak egy középszerű jóságú előadástoli (vagy fordítástoli) távolságát is még inkább átláthassa, jónak látom némelly §§-ait kettős rovatban t i. úgy mint nála van, híven, és általam megjobbítva előadni.

I. A' könyv szerint.

118. §. Hogyha valamelly kosnak gyapja kevéssé hibázik a' finomságtól, ellenben testiereje, és formája teljes, gyönge szivüségnek lehetne a' tenyésztőnek számítani, hogyha az utóbbit az elsőnek elejbe húzná. Mert az Urához vonzó szeretetét ne győzesse meg a' maga kedvével, melly a' szép testhez húz. Ezen czélját legjobban

II. Rec. által javalva.

Ha valamelly kos nem egész tökéletes finomságú ugyan, de teste erős, és formája szép: gyávaság volna a' birkásmesterben ha teste állását többre becsülné, mint gyapját. Neki nem a' maga gyönyörködésére kell tekinteni, mellyet talál a' szép testü birkákban, hanem az ura hasznára, mellyet úgy mozdíthat elő, ha a' gyapjú ne-

mutatja avval, hogyha a' gyapjú nemesítést gyarapítani kedveli.

142. § Mihelyest kezdenek a' bárányok vigak lenni és nyőlni, melly már hogyha anyók által jól tápláltatnak a' második vagy harmadik hétben, az anyókat a' sok hijába való nyugtalanságtol, utóbb a' gyapjú elnyeléstől, megmenteni, az eleinte naponként egy órára történjen, utóbb annyira azt terjeszteni, hogy minden nap csak háromszor, akkor is egy órára anyókhoz eresztessenek, ez azon okbol is szükséges, hogy az anyajuhoknak alkalom adasson uj erőt szerezni.

153. §. Hogyha nincsen olly jó emlékezete a' juhokat ábrázatjokrol megesmerni, azokat tehát jelek által tegyen esmerősökké, de ezek ne csináltassanak a' gyapjúba; mert a' vevőktől hátra tétetek, hanem jelelni való hely elég vagyon a' fülén és ortzáján, de ezen sem legyenek nagyok. A' fülükbe lyukakat csinálni a' tenyésztőt mesítésre törekszik.

Mihelyt a' bárányok vidúlni és nőni kezdenek — mi már, ha annyoknak elég teje van, a' második, vagy harmadik hétben megesik — mingyárt szükség azokat annyoktol bizonyos időre külön rekeszteni, hogy azokat untalan ne czinczáljak, 's gyapjú evésre is ne kapjanak. Ezen elválasztás eleinte csak egy órára, utóbb annyira terjedjen, hogy háromszor napjában csak egyegy óráig maradjanak anyjoknál; mellynek azon haszna is lessz, hogy az anyákaaz alatt uj uj erőre kapnak.

Ha a' juhokat képükről meg nem ismeri, hát billegezze (jelölje) meg azokat. De a' billeget ne tegye a' gyapjas helyre, mivel az illy gyapjút a' kereskedő csak fitymálja. Hiszen van jegy alá való hely még elég a' birka fülén és pofáján. A' jegyek ezen helyeken se legyenek nagyok. Egy birkásmester azonban a' billeget a' fülekre nem

nem illeti, mivel a' mostani időkben többnyire a' korok vagy számok azokon kivágatnak

157. §. Az ujonnan megnyert fogak szerint hivatik a' juh kettő, négy, hat fogú, hogyha pedig 8 uj foga vagyon hivatik kitelt fogúnak.

165. §. Azon feltételt távolhagyván, egy lei rást minden juhoknál elől forduló betegségekról készíteni, hanem csak azokat, mellyek legközönségesebbek előszámlálni, és hozzá ragasztani, az azoknál szükséges bánás módot.

187. § Hogyha pedig a' himlőknek természetes útat nyitni kivántatik, az istálót friss levegővel előre lássa 's nyájját abba ne szorossan állja. A' berekesztett levegő ezen nyavalyát rémítő módra felemeli, jobban ártalmas néki az. mint a' szeles levegő.

189. §. A' veszedelmes betegeket, mellyek magoktol rossz szaggal gőzölögnek, a' többitöl távoztassanak az elveszetteket pedig bőr és gyap

csinálhatja, mivel mai időben többnyire a' szám- vagy korjegyek foglalják el azon helyeket.

Az uj birkafoguk szerint hivják a' juhot *két— négy, hat fogunak.* Ha pedig 8 birka foga van, *kiváltottnak.*

Nem akarván minden juhbetegség leirását készíteni, csak némelly legközönségesebbeket számlálok elő, — hozzáadván egyszer'smind az azokban szükséges orvoslást is.

Ha pedig a' himlőt a' természetre kell hagyni: az istálóba előre fris levegőt kell bocsátni, és a' juhokat abba nem kell szorosan állítni. A' rekedt levegő ezen nyavalyát rémítőn neveli. Ártalmasabb az neki, mint a' szél.

A' veszedelmes betegeket pedig, mellyek rossz gőzt eresztenek magokbol, a' többiektől külön kell rekeszteni; az elesteket szőrcstöl bő-

juval együtt jó távolságu helyre a' földbe beásatni rendeljen.

196. §. Hogyha pedig a' nyavalya már kiütött, lelkiesméretenevigyeazon gonoszságra hogy maga, 's a' juhokkal bánók más juhtenyésztőket azzal szerencsétlenségbe ne hozzák.

207. §. Hogyha tehát a' tenyésztő kéntelenittetik olyan mezőket meglegeltetni, bizonyára elkerülhetetlen. De minthogy a' mostani időkben a' takarmánytermesztésre különössen tekintetik, bizonyára várható, hogy az előljáróknál a' tenyésztő kérése által azt nyerendi, hogy inkább más módon tápláltatnak, mintsem nedves helyeken legeltessenek.

246. §. Ezen egynehány itt előlírt fortélyok és módok fel fogják buzditani a' tenyésztőt, a' finom gyapjú esmerés megszerzésére, egyszersmind iparkodja azt magában előlsegíteni értelmes személyek példája és tanítása által.

röstöl, az akoltól messze eltemettetni.

Ha pedig a' nyavalya már kiütött, a' birkásmester gonosz lélekismérettel vagy maga, vagy emberei által a' nyavalyát el ragasztván, más juhtenyésztőket is szerencsétlenségbe ne ejtsen.

Ha hát a' birkásmester mocsáros legelőkön kénytelen legeltetni: akkor a' métely elkerülhetlen. De mivel a' mai időben a' bő takarmány termesztésre különös gondot fordítnak; hihető, hogy illyen esetben a' gazdák a' birkásmester által figyelmeztetve rá állnak arra, hogy a' birkákat inkább mesterséges etetéssel táplálják, mintsem mocsáros legelőkre eresszék.

A' fentebb irt nehány jegyzések és módok talán némü utasításul szolgálhatnak a' finom gyapjú megismerésére. De mind a' mellett is gyakorlatilag is igyekezzék a' birkásmester azon tudományt értelmes személyek mutogatásából, és magyarázatából fölfogni.

És ímé ezen csekély jegyzéseim, 's nagyon közönséges előadású - mutatványim szolgáljanak Szerkesztő Úrnak meggyőző példáúl, mi távol van könyve attol, hogy akár a' tudatlan birkásmestereknek, akár a' tudományos birkatenyésztőknek oktató, 's hasznavehető vezérkönyvök lehessen.

Kun Szent Miklós. Octobr. 17. 1838.

Dr. Balogh József.

B) Külföldi Literatura.

Könyvesmértetés.

A' szólamról és beszédről.

(Folytatás.)

II. *Néma mássalhangzók, egyenlő vagy folytonos csörgével, folytonosok*, (mit strepitus aequalis s. continuus, continuae).

Minden ide tartozó mássalhangzók, egy darabban, meddig a' lélekzet birja ejtethetnek-ki, a' mennyiben a' hangzó (Laute) képezésénél kezdetében, folytában, 's végén a' szájrészek' állása ugyanaz marad. P. o. egy folytában ki tudom ejteni ezeket f, ch, s, r, l, n, a. A' mássalhangzókra nézve egészen máskép' van a' dolog, mellyek egyenetlen, vagy bukkanó csörge által képeztetnek (strepitus inaequalis seu explosivus (β, δ, η, π, τ, $\varkappa$; ezek, mivel a' szájrészek' állása a' képzés elején egészen más, mint annak közepén és végén, csak egy perczig tarthatnak, míg a' szájrészek' állásának változása megtörtént, bukkanók AMMAN-tól.

Egyenlő vagy folytonos csörgéjű mássalhang-

zók, h, m, n, ň, ng, f, ch, sch, s, r, l. Ezeket ismét három osztályra lehet venni:

1. *Száj-folytonosok* (continuae orales), *egészen nyílt száj-csatornával.* Íde egyedül csak a' heentés h, tartozik. Erre nézve a' szájrészek egymással semmi ellentétbe nem jöhetnek, melly a' légnek átalmentében a' csörgének okozója volna. A' heentés csörgéje a' legegyszerűbb kifejezése a légkibocsátáskori, szájfalak zengésének. Az olasz nyelvnek H-ja nincs, keveset kivéve, p. o. ho, hai, ha, hanno. Különböző nyelvekbeni h val élésről lásd Purkinje feljebb említett munkáját.

2. *Orr-folytonosok, egészen nyílt száj-csatornával.*

Orrhangzók: m, n, ň vagy ng. Ezeknek kiejtésénél a' lég egészen egyszerüen megyen-által az orrcsatornán, mi alatt a' szájüreg vagy az ajkak- vagy az ínyre fektetett nyelv által bezáratik. Itt sem jőnek azon részek, mellyeken a' lég keresztül megyen egymással ellentétbe Az ezen osztálybeli három mássalhangzóknál a' szájüreg, a' garat' és orrcsatornának rövidebb, vagy hosszudad vak, 's végén bezárolt hajlékát képezi; legnagyobb ezen hajlék az m- kissebb, az n legkissebb az ng-nél. Az m-nél a' száj becsukódik; ez vitt többeket, kik között *Rudolphiet* azon tévedésbe, hogy az m-met ajakbetűnek tekintsék, melly pedig nem az, az ajkak csak a' szájüreget zárják-be, 's az m, nem a' bezárás által, hanem ezután a' légnek az orrcsatornán egyszerű keresztülmente által a' szájcsatorna' hajlékának zengése alatt képeztetik.

Az n-nél a' száj, az íny' előrészeire fekvő nyelv' hegye által bezároltatik.

Az ng vagy ň-nél, mellyek több nyelvekben, a' németben is (mint a' magyarban) egészen meghatározott mássalhangzók a' szájcsatorna' bezáródása kissé távolabb hátulra, nevezetesen a' nyelv'

háta által esik, melly az ínynek hátulsó részére fekszik. Ez nem két mássalhangzóbóli összetétel, hanem egyszerű hangzó mint az m és n, p o. sing, bang. (hang, harang, kong, zeng, ing 's t. e'f.) A' francz ng, még mélyebben fekszik.

3. *Száj-folytonosok, a' szájrészeknek fedőlegesen egymás' ellenibe tétele által.* F, ch, sch, s, r, l. Azon részek mellyek egymással fedőleges ellentétbe jőnek, és a' lég' átmenetelének akadályt vetnek, a' nyelv és íny, mint a' ch, r és l-nél.

F. Az ajkak fuvásra állanak. Ezen fuvó-csörgének két módosulása van; a' tiszta F, és W. (magy. V.)

1) Az F-nél az ajkak kerekdeden állnak.

2. A' w-nél az ajkak között szűk de hosszu nyilás marad.

Ch, vagy χ, melly utóbbinál félreértés nem eshetik, mivel ezen jegy egyszer'smind más hangzókat soha sem jelent. Nincs meg a' francz nyelvben, (a' magyarban sincs) hol a' ch, a' német sch. A' nyelv közel fekszik az ínyhez; a' lég az íny és nyelv közötti szűk között megyen-által. Három féle χ van a' szerint a' mint a' nyelv az ínyhez közelebb vonúl.

1) Az elsőnél, vagy az előlrüli χ-nél a' nyelv' háta közel fekszik az íny' középrészéhez, az előbbitől igen különbözően hangzik, mint ezen szókban Tag, sagen, suchen, Aachen, ach. Kempelen azt jegyzi-meg, hogy ezen χ, mindég a, o után jön. De ez nem szükségesképeni; a' német nyelvben ugyan, ez rendszerént úgy van, de ezen magányhangzót az első- vagy előlrüli χ vel mindenki összeköthetí; a' közönséges beszédben is igy van ez némelly szókra nézve, p. o. Papachen, Mamachen. A' lengyel nyelvben is meg-van a' második ch. Aachen vidékén pedig az, igen divatos, holott a' χ ugy mondatik ki mint ezekben: Aachen., Papachen.

3. A' hátulsó χ-nél, melly a' Helveták, Tyroliak, és Hollandoknál sajátságos, a' nyelvháta az íny' vagy íny'vitorla' hátulsó részéhez közeledik; chet. haebr = cha, arab. *Purkinje* szerént a' cseh nyelvben is sch. Igen meghatározott és egyszerű hangzó, mellyhez a' nyelveinkben semmi különös jegy nincs. A' franczok che-je (magyar s). Az alsó és felsó állak egymáshoz közeledtek, vagy egymáson is feküsznek; a' nyelv, hegyével a' fogak megett áll, de azokat nem érinti meg. Westphaliában ezen egyszerű hangzót $\sigma\chi$-val cserélik-fel.

S. A' fogak közeledtek egymáshoz, vagy összeérintkeznek, a' nyelv' hegye az alsó sor fogakat érinti. Ennek egy módosítása az angol th, a' sejpített 's hibás; (ide tehetjük a' magyar sz-et, mellynek módosítása a' z.)

R. A' nyelv az íny felé hullámzik. Nem mindegyik rezgő hangzó R; p. o. a' hullámzó (vibrirend) ajkakkali mozgásból R, nem származik. *Haller* a' nyelvnek az R-néli hullámzását úgy képzelte, mint megannyi önkényes mozgásokat, 's abból az idegek' munkálatának sebességét akarta kiszámolni; de ez nyilványos félreértés; mert itt a' hullámzás, csupán a' légsodra által az ellenszegülő nyelven okozott mozgás, és olly kevéssé egyes önkényes mivelet, mint az ajakkali mozgásnál az ajkak' mozgása.

Az R kétféle.

A' tiszta, vagy nyelv-R; ennél a' nyelv nyugtos, és az ínyvitorla hullámzik. A' franczoknál igen gyakran, csupa rá szokás.

Nincs R a' chinai nyelvben.

L. A' nyelvhegy szorosan rá fekszik az ínyre, a' lég csupán a nyelv és pofák között mind két felől megyen keresztül De, csak egy oldalrúl is ki lehet ejteni; a' szólamnak együtthangzása által csak módosíttatik, mi a' halkalbeszédnél számba nem vétetik.

III. *Néma mássalhangzók bukkanó csörgével.*

Ide tartoznak a' β, γ, δ és ezeknek módosításai, a' π, $\varkappa$, τ bukkanók AMMAN.

Azon szájrészeknek állása, mellyek ezen mássalhangzók' képzésére szolgálnak, hirtelen változik; a' képzés kezdődik a' szájnak bezárásán, végződik pedig annak kinyílásán. Ezért ezen mássalhangzókat nem lehet önkényesen meghosszabbítani, a' hangzó megszűnik mihelyt a' száj kinyílik.

1. Egyszerű bukkanók, b, d, g (Gamma).

B, β. A' száj az ajakkal bezároltatik, és a' szél' általmentivel nyilik meg.

D, δ. A' száj az íny' előlrűli részére, vagy a' felső sor fogakra fekvő nyelv által bezáratik, és a' szél' általmentivel megnyílik.

G, γ. A' szájüreg távolabb hátulról a' nyelvnek hátulsó hátával az ínyre fekte által becsukatik, és a' szél' keresztülmentivel nyilik meg. Csak az ezekben: Gang, ging, Gold, Gulden lévő Gamma tartozik ide. Az írásnyelvben ezen g, az χ — chvel gyakran felcseréltetik. Ezen meghamisított g, mint e' szóban selig, ide nem tartozik. (Illy hamisítás a' magyar nyelvben nem találtatik).

A' néma hangzók b, d, g rendesen a' bezárt útaknak hirtelen megnyitása által képeztetnek. De b, d, g-t a' hirtelen bezárással is képezhetők.

2. Heentett bukkanók p. t. k.

A' b. d. g-nek megfelelő hangzók, p. t. k. csak módosításai amaz elsőbbnek, és az által származik ha a' b, d, g a' száj' kinyilásakor heentéssel köttetik-össze; a' B-ből heentéssel P. D-ből τ, Gammából $\varkappa$ lesz. A' régibbek, mint *Kempelen* és *Rudolphie* is a' második rendnek elsőtöli különbözését abban helyhetik, hogy a' b, g, d-nél a' szólam is együtt hangzik. Ez nem helyes, mivel azok egészen némán képeztethetnek. Schulthess

azoknak mivoltát a' légsodra' erejében lenni állítja, mi egészen helyes; mindazáltal nem szükség, hogy a' hátulsó orrlyukak ezen erős bukkanás előtt becsukódjanak. Az első és második rend közötti egyedüli különbség a' következő heentésben áll a' p, t, k-nál.

Ezen világositás már a' Grundriss der Physiologieban 1827. előadatott. Több bukkanva pattanó hangzók (explosive schmatzende) a' beszédben nem használtatnak.

Mint láthatni az articulált beszédnek minden főhangzóji, a' halkal vagy néma beszéd hangzórendszeréhez tartoznak. A' halkalbeszédnél a' mássalhangzóknak csak azon némelly módosulatai nem jöhetnek-elő, mellyek képződésökhöz a' szólam' együtthangzását megkivánják, mint a' német j, a' francz. j, ge, a' francz. z, a' meghangoztatott l és r. Ezen meghangoztatott mássalhangzók helyibe a' halkalbeszédnél a' megfelelő néma mássalhangzók állanak:

ugyminť a' német	j	helyett a'		ch,
a' francz.	j	—	az	sch.
a' francz.	z	—	az	s.
a' meghangoztatott	l	— a' néma l.		
a' meghangoztatott	r	— a' néma r.		

Ebből lehet látni, hogy a' mássalhangzóknak mint csupa csörgéknek kiejtése, a' gyermekek' elemi oktatásánál, a' mássalhangzók nagyobb részére nézve lehetséges, de a' meghangoztatott mássalhangzóknak egész rende néma móddal nem képezhető, ezért ama' mód ezen ösmeret nélkül inkább káros mint sikeres, a' mennyibe ezen meghangoztatott mássalhangzók körül a' vállalat kivihetetlen, holott különben a' módnak nagy előnyereségei vagynak.

B) A' hangzó-beszéd' hangzó rendszere.

A' hangzó-beszédben némelly mássalhangzók némán maradnak és puszta csörgére, korlá-

toztatnak, a' mennyiben a' szólamnak éppen semmi együtthangzására nem fogékonyak, mint a' bukkanók b, d, g, és ezeknek módosulatai, p, t, k, a' folytonos csörgéjű mássalhangzók sorából h. Más mássalhangzók a' hangzó beszédnél a' néma és hangzók' kettős kiejtésére fogékonyak, utóbbi esetben a' szólamnak együtthangzásával és zúgásával (Summen), mint az f, ch, sch, s, l, r, m, n, ng.

A' magány hangzók

1. Magányhangzók. A' száj' állása ezeknél ollyan, mint néma kiejtésüknél. A' hang a' gőgfőben támad, mint a' csörge a' néma magány hangzóknál, és a' gőgfőhang a' gége- és szájcsatorna-, és szájnyílás által az a, e, i, o, u, ü, ö, â, és a' mély orr-magányhangzókhoz, francz. a, ä; o, oehez újra képeztetik. A' kéthangúak két magányhangzóknak egybefoglalatai, mellyeket *Rudolphie* az ä, ö, ü magányhangzókkal felcserelt. Végre-ide tartozik még az igen meghatározott néma magányhangzó e, hebr. sva. melly a' németben is előfordul, legalább tájbeszédben, habe, sage. Ezen hangzó a' halkal magányhangzókhoz nagyon közel jár.

A' halkal magányhangzók a' hangzó beszédben rendszerént nem fordulnak-elő. Még is némelly nyomait találhatni a' slav nyelvekben p o. a' lengyelben. Ezen szónál wab' a' b-ét egy halkal hangtalan i. követi. Ugyan azon jegy fejezi ki némelly más mássalhangzóknál a' halkal i-nek következetét, de a' halkal i, igen könnyen megyen által ch-re, mellynek képzete a' halkal i-hez olly közel fekszik. Krom A' magányhangzókon kivül több mássalhangzóknál a' szólam is zúgva együtt hangzik, a' nélkül hogy magányhangzó' zenéjéhez (timbre) közelítne. Ezen meghangoztatás mind nyílt mind bezárolt szájjal 's nyílt orr-csatornával lehetséges.

II. *Mássalhangzók, mellyek a' hangzó-beszédben némák maradnak.*

1. Bukkanók, B, D, G (Gamma) és módosulatai, P, T, K. Ezen néma mássalhangzókat egyátalában lehetetlen szólami meghangoztatással összekötni. Ha próbáljuk hangosan kimondani, a' meghangoztatás hátulról jön hozzá, és b, d, g vagy p, t, k-val egybekötött magányhangzó lesz.

2. Folytonosok. Az egyetlenegy folytonos, melly egészen néma és semmi együtthangzásra vagy szólamos hangzásra nem fogékony, az h a' heentes. Ha a' h-át próbáljuk hangosan kiejteni, a' szólam' zúgása nem hangzik egyszerre a' h-val, hanem utánna jön, és a' heentés azon perczben eltűn, mihelyt a' lég a' szólamszálagokon megszólamol.

III. *Mássalhangzók, mellyek a hangzó-beszédben mind némán mint puszta csörge, mind szólami meghangoztatással kiejthetnek*; ezek csupa folytonosok: f, ch, sch, s, r, l, m, n, ng, az ezen rendbeli meghangoztatottak sok nyelvekben hijányzanak. A' francz nyelvben legtöbb meghangoztatott folytonosok találtatnak, mellyek abban néha különös betűkkel, millyen a' z, meghangoztatott s, j és sch, vagy pedig az l, m, n után néma e-vel fejeztetnek ki; ez nem l, m, n, r utánni rövid halkal e, hanem ama mássalhangzók kiejtésével egyidőbeni hangoztatás. A' néma e, ellenben más betűk' végein éppen semmit nem jelent, ha czélja nem az, hogy valamelly irásjegyet, melly más hangzókra használtatik közelebbről meghatározzon, p. o ge és che, a' néma német sch, holott g, az a előtt a' gamma. A' német nyelv ezen esetben csak a' mássalhangzót különbözteti meg az ennek megfelelő némától, a' német j, melly a' franczétól különbözik. A' német j, a' meghangoztatott ch, a' francz j, a' meghangoztatott sch. *Kempelen* igen sok meghangoztatott mássalhangzókat nagyon jól ösmert, p. o

ő jól tudja, hogy a' német j, a' ch-nak meghangoztatásából származik, hogy a' francz z, zúgó meghangoztatott s; hogy a' francz j, zúgó meghangoztatott sch, ő az l, m, n, r-et is a' szólammássalhangzókhoz (Stimm mitlauter) veszi. Én pedig abban nem egyezhetek-meg, hogy a' mássalhangzók magukban gondoltatva, és a' hangzóbeszédben mindég meghangoztassanak, mivel azok a' hangzó nyelvben szólam nélkül éppen olly tisztán képeztethetnek. Ezen felyül *Kempelen* az a, b, d, g-ét is a' meghangoztatottakhoz számlálja, holott pedig ezek függetlenül némák, éppen úgy mint a' p, t, k, mellyeket *Kempelen* független némáknak elösmer. Itt következik a' néma és meghangoztatott folytonosok' rende.

Orr-folytonosok:

Néma

m - - - - - m, a' francz irásban néma e-m, után de m-el hangzik.

n - - - - - n, a' francz írásban néma e-n, után de n-el hangzik.

ng - - - - - ng, önkényesen hangoztathatik-meg.

A' meghangoztatottak befogott orral csak perczre is képeztethetnek.

Orr-folytonosok:

f és w- - - w, A' meghangoztatott f, úgy hangzik mint a' meghangoztatott w.

χ német ch, nincsen j a' franczban. Németül ezen szóban ja. Ha a' cha, ch-nak meghangoztatásával ejtetik-ki ekkor lesz belőle ja. A' lengyelben is e' szóban Ja (en). A' franczban csak l-el egybeköttetve az úgy nevezett lágy l-el (l, mouillé) fordul-elő, mint éppen ezen szóban: mouillé.

sch, francz. che, j. Franz. e' szóban: jamais. Ha e' szó schamais sch-nak meghangoztatásával ejtetik-ki, ekkor kiejtetik a' francz. jamais (a' j-nek meg-

felel a' magyarban a' zs = zsamè). A' lengyel z' ugyan ezen meghangoztatott hangzó, mint szinte rz.

l - - - - - l. A' francz irásban néma e, l után, de vele együtt hangzik; nem az l után ezekben salle, sable, ville (az l mouillè tulajdonképpen ide nem tartozik, mert az lj). A' lengyel módosított l is meghangoztatott.

r - - - - - r. A' francz irásban néma e, r, után de az r-rel együtt hangzik, nem pedig az r után némelly szókban, mint verre.

z - - - - - z. A' franczban ezeket: zone, zele néma ssel ejtvén-ki lesz sone, sèle; ha az e gyengén meghangoztatik, ekkor lesz az igazi francz kimondású zone, zèle. A' lengyel z is ide tartozik (nem külömben a' magyar z is), melly meghangoztatott s.

Ezen utóbbi parallelát már fellyebb említett munkában (Grundriss der Physiologie. Bonn 1827). A' néma és meghangoztatott folytonosok' oszlékai különböző nyelvekben azoknak alkalmazatai 's egybeköttetései igen különbözők. Az orrfolytonosok m, n, a' szók elein igen jól maradnak némák, p. o. Mond, Narr, a' szók' végein legalább meghangoztatnak, kivált ha más mássalhangzó után következnek, mint ebben Darm. Az ng-ét ugyan lehet némának képezni, és a' halkal beszédben e' szóban magnus, agnus igen tisztán kivehető, a' hangos beszédben mindég meghangoztatott.

A' száj-folytonosok r és l a' német szavak' elein egészen némák lehetnek, legalább a' hangos beszédben némán ejtetnek-ki; p. o. ezekben Rand, Land. A' szók' végein is kiejtethetnek ugyan némán, mint ebben „war" de jobbára még is kevéssé meghangoztatnak még a' németben is, hol a' meghangoztatásra semmi néma e sem mutatkozik. Néha egész magányhangzók jöhetnek a' mássalhangzók közzé, ha ezen utóbbiak meghangoztatnak,

mer für mir csupán meghangoztatott m, és r- vagy éppen a' néma m-, és meghangoztatott r-nek egybeköttetése. A' lengyel l meghangoztatott. Egyébaránt az r-néli meghangoztatás mind az n-, mind az i-hez közelíthet, ezen utóbbi e' szóban: fille.

Néha a' sláv nyelvben egészen néma r fordul elő, mint *Purkinje*, Piotr (lengyel) és Wytt-wamról említi. A' néma l is előjön a' lengyel nyelvben, más mássalhangzó megett; p. o. kladl, szbladl, szedl, de ezen l-et némellyek éppen nem, még némán sem mondják-ki.

A' meghangoztatás néha csak kényesség, (affectatio) p. o. a' büsze-bosszus nyugtalan megszólításban, Herr r! (talán ide tehetjük a' magyarban, ebbballába — terr — remtette 's t. e'f.

A' néma ch, χ sok nyelvek' sajátja, mint a' meghangoztatott χ, vagy németj. A' németnek van sch, a' francznak meghangoztatott sch, vagy fr. j-e. A' meghangoztatott s vagy z a' francz nyelv' tulajdona, (de meg van a' magyarban is). Látni való, hogy a' francz nyelv a' zúgó meghangoztatott hangzókban kitünő, melly azt bélyegessé teszi. A' német nyelvben kevés a' meghangoztatott mássalhangzó, tudniillik csak a' j, vagy meghangoztatott χ, a' meghangoztatott r, l és f. Ellenben a' francz és sláv nyelvekben, mind a mellett hogy olly sokféle különbféleséggel birnak, számosan vagynak a' meghangoztatott mássalhangzók, mint a' francz és lengyel nyelvben a' meghangoztatott s, vagy z; a' meghangoztatott sch, vagy francz j; és a' lengyelben még ezen kivül a' meghangoztatott χ, nevezet szerént a' német j. A' néma χ, a' francz nyelvben éppen nincs; a' meghangoztatott χ-nek némi nyoma mutatkozik az l-nél, az úgy nevezett lágy l-nél (mouillé). A' sláv nyelvekben pedig nagyon szembetünő a' temérdek sisegő-hangzó (Zischlaute), 's ezeknek magányhangzó nélküli egybeköttetése, annyival ritkábban találtatnak pedig ezek a' római

PÁPA

nyelvekben, és a' magányhangzóknak a' mássalhangzók feletti többsége ezen nyelveknek több hangzást és tekintetet ad.

Igen bélyeges a' francz nyelvben az órrhangzóknak m, n, ng- gyakori használása, mi több, hogy benne az ng, mássalhangzónak csupán a, o, ä, nevezetesen az orr-magányhangzókkali egybeköttetései vagynak, a' csengeteljes e, i, ü-vali egybeköttetések egészen hijányzanak. A' német és angol nyelvben a' magányhangzóknak ng, orr-mássalhangzóvali egybeköttetései feltaláltatnak, ang, eng, ing, ong, ung.

A' francz nyelvben még ott is, hol az irásnyelvben az em, ing, egybeköttetés van, a' közbeszédben néha más magányhangzók jőnek-elő, mint ezekben; empereur, singulier. A' lehető különféle orr-hangzók' olly ritkán-bizonyos orrhangzóknak pedig a, ä, o orrmagányhangokkal annyival gyakoribb használásától kell az ezen nyelvben uralkodó orr-egyhanguságot következtetni, holott ez, más tekintetben a' meghangoztatott lágy magányhangzók' gazdagságával méltán dicsekszik. Különösen szembetünő az ang, hangal gyakori élés, ezen hangzónak sokféle jeleléseiben, temps, sang, evidemment 's több e'f.

Az előadott hangzók az elemei minden mivelt nyelveknek, ezeknek különféle jelelései egymásközötti felcserélései ide nem tartoznak. g, x, z, nem önállásu mássalhangzók, hanem egybeköttetések Különböző hangzóknak különböző nyelvek osztályaiban előfordultát lásd *Purkinje*' felyebb említett munkájában.

A' nyelvekben közönségesen használt mássalhangzó-csörgéken kivül még temérdek lehetséges, a' száj- és gégében képezhető, hol bukkanó, hol folytonos nemü csörgék vagynak, millyenek a' többek közt gőgicsélés, nyöszörgés, hemsegés, zokogás, csókolás, ptrüsszentés, ásítás, az ll, ide 's tova csapkodó nyelvel, szürcsölés, hortyogás, az

az ajkakon brrr, pattantás a' nyelvnek a' fogak- és ínytől hirtelen elvonulása által. Mind ezen hangzók rendszerént a' nyelvekben nem használtatnak, ezek közzül csak a' pattanó hangzók (Schnaltzlaute) fordulnak-elő *Lichtenstein* és *Salt* szerént a' Hottentotáknál, és más africai népeknél.

A' nyelv' különböző csörgéji és csengéji, mint azok bizonyos physicai feltételek alatt származnak, szükség hogy mesterséges műveken is utánna képezhetők legyenek. Némellyek illy móddal igen könnyen származnak, mint a' b, ha valamelly hengeres cső meghangoztatik, a' kéz a' cső' elibe tartatván, 's onnét ismét elvétetvén; w hasonló módon, ha a' cső hártyásnyelvü nyelves síp. Illyes mivel *Kratzenstein*, *Kempelen* és *R. Willis* foglalkoztak. Szerencsésen hozzájutottak a' beszédhangzóinak nagy részét utánna képezni. De ez illy müveknek mindég van valami tökéletlensége; mivel mindegyik magány és mássalhangzóhoz külön egyegy készület kivántatván, ezen műszerek' olly móddali egybefoglalása, hogy szélládájok (széltartó) közös legyen, a' szóképezésre felette nehéz. Azon nem kell csudálkoznunk hogy egyes madarak, mint a' papagájok, varjúk articulált hangok képzésére fogékonyak, mivel szájok átalában ugyan azon falakkal és fedőleg munkáló részekkel ellátvák. Ezeknél az egyes hangzók' megtanulása kétség kivül szinte ugy esik mint az emberek gyermekeinél. Különböző hangzók' czélnélküli mutogatása mellett a' mozgások magukat megfészkelik, tudniillik mellyek mindegyik csörgének képzésére szükségesek, és készek magukat társasítani, ha valamellyik ezen lehető hangzók közzül szükséges.

C. *Hasbeszéd.*

Az emberi beszédnek ösmeretes neme az úgynevezett *hasbeszéd*. Némellyek, mint *Magendie* azt tartják, hogy a' hasbeszéd által adott hangok csak a' csengének különféle módosításai, mellyek

a' szólammüv által származtatnak; mások ismét azt hiszik, hogy a' hasbeszéd által adott hangoknak alapoka valamelly közös, különös; p. o. illyen a' lélekzetvétel alatti articulálás. Ez a' közönséges nézet a' hasbeszédről. Nem lehet tagadni, hogy lehetséges a' lélekzet alatt is articulálni, noha ez igen nehéz; az is igaz, hogy az illy módon képezhető hangoknak a' hasbeszédéivel nagy hasonlatossága van. Mindazáltal én e' nézetet helyesnek nem tartom, mert más módon sokkal könnyebb a' hasbeszélők hangjait beszédét tökélletesen utánozni, a' mennyiben a' hangoknak a' közönségestől egészen különböző zenét (timbre) ád. Én az itt következő mód által igen folyvást tudok hasbeszélni, és megvagyok arról győződve, hogy a' hasbeszélők ezen én módomat használják. E' végre mély lélekzetet veszek, úgy hogy az aláfelé szálló hashártya, a' hasbeleket nagyon előre nyomítja; a' hangoknak ezen sajátságos váltánnyát nem a' lélekzetvétel alatt képezem, mi itt szóbanforgó, hanem a' lélekzet kibocsátásakor, de ezen lélekzet kibocsátás sajátságos, ez alatt a' szólamrés igen szűk, a' lélekzetnek a' meljfalak összehuzódás által lassan kell megesnie, mi alatt a' hashártya előbbi a' lélekzetvétel alatti helyzetét folyvást megtartja, és a' has a' beszélés alatt a' lélekzet kibocsátása mellett felnyomulva marad. Az igen szűk szólamréssel, gyenge szólamítással, melly csupán a' melj' meljékfalaival a' hasizmok' munkálata nélkül esik-meg, származik ezen váltány hangjainak sajátságos zenéje. Illy módon a' távolból kiáltó ember' hangjaihoz hasonlókat lehet képezni. Minthogy a' has a' beszéd alatt felduzzadva marad, azt gondolja az ember eleinte, hogy a' hasbeszéd a' lélekzetvételkor esik: de csak hamar meggyőződhetik róla, hogy a' lélekzet akkor kibocsáttatik; mert ha a' hasbeszéd szakadatlanul folytatik, mind addig mig a' lélekzet ki nem fogy, a' melj mindég szükebbé lett, és

ha a' széltartóbani lég' szűke miatt, semmi további hang nem lehetséges, ismét lélekzetvételre van szükség.

Azoknál, kik mint hasbeszélők lépnek-fel igen sok, csupán más érzékeknek mint sem a' hallásnak csalódásai: p. o. a' bizonyos tájakról is beszélés; átalában kevéssé különböztetjük-meg a' zenesugárokat (Schallstrahlen), és ha a' hallónak figyelme valamelly tájra vezettetik, az előterjesztés mindjárt kész a' hallottat bizonyos helyre általtenni.

D. Hibás-beszéd.

A' helyes szókiejtésre megkivántatik mind a' szájüregnek helyes képzete, mind a' jó hallás. A' beszéd' tökéletlenségei vagy egyik vagy masik hijányból erednek. Hijányzó lesz a' beszéd egyik vagy másik hangzóra vitelesen, egyszer'smind tukma, ha az ínyen lyuk van, mint szinte akkor, ha a' fogak hijányzanak. Egyes betű-hibákról lásd *Kempelen* és *Schulthess*' f. e. munkáikat. A' nyelvnek ügyetlen és nehézkessége szüli az akadozást. Az ittasság ezen hibát csak ideig általmenőleg okozza, a' nyelvalatti ideg-bennulás maradandó. De tökéletlen lehet a' beszéd az által is, ha az egymásután következő hangzóknak nincs könnyü folyama, de egyes hangzók' tiszta képzése nem hijányzik, ez a' dadogás. Ezen hibáról jó felvilágositásokat lehet találni Schulthess' említett irataiban. A' dadogás áll a' mással-vagy magányhangzók' kiejtésére vagy az előbbiekkeli egybekötésre pillanatig tartó tehetetlenségben. Ezen akadály a' szavak elején vagy közepén jöhet elő. Ha a' nehéz kiejtésü betű a' szók' közepén fordul-elő, ekkor gyakran az ezt megelőző szótag' eleje, vagy éppen ezen szótag ismételtetik, p o. zi zi-zi-zitze (czi czi czi-czicze) Lllachen, Lllakat, az első esetben hijánzik a' t, mássalhangzónak az ezt megelőző szólamhangzó (Stimmlaut) i-veli egybekötése, a' második esetben a' szólam-

hangzó a-nak az őt megelőző l-mássalhangzóvali egybefoglalása. Az előzőnek ismételése, mint *Schulthess* helyesen megjegyzi a' dadogásnál nem lényeges, hanem csak ujonnan vagy ismételt neki kezdés az általmenetelre ráakadni. Ha az előző mássalhangzó bukkanó, mellyet nem lehet nyújtani, ekkor az ismétlés könnyebben előáll, mivel a' bukkanók, b, d, g, (Gamma) és p, t, k a' magányhangzó' előfordultáig önkényesen nem nyújtathatnak-meg. Ha pedig az előző mássalhangzó folytonos, mellyet önkényesen lehet megnyujtani p. o. m, n, ng, f, χ, sch, r, l, s, ekkor az ismételés nem éppen szükséges, mivel ezen folytonosok addig mig rájok magányhangzó következik megnyujtathatnak. Példák: bbbald, l-lachen (bbbolond, l-lator). Néha azon eset is van, hogy a' dadogó a' folytonosokat ismétli. Néha pedig kénytelen, oda nem tartozó betűk csúsztatnak-be, d, t, ng, nd, 's mások. Vesd-egybe *Schulthess* említett munkáját l. 74. *Schultess* azon nézetet adja-elő, hogy éppen nem a' mássalhangzók' nehéz articulálása okozza a' dadogást, hanem a' magányhangzók' szólamhangzója. Ezen észrevétel a' természetnek helyes szemléléséből ered, de mind a' mellett is, hogy az eddigi hibás nézetet jobbítja, kissé messze megyen; mert gyakran a' magányhangzó képeztetve elő-állott; de a' következő mássalhangzó nem tud vele egyesülni. Én egy igen feltünő mathematicai miveltségü ifjat ösmertem, ki előbb nagyon dadogott, és ha önnevét akarta kimondani, azt könnyen elhibázta, Tessot helyett Te-Tessot-ot mondott. Gyakran az akadály már az első mássalhangzóban van; ez illy esetekben is az akadály kevésbé az articulálással foglalkozó szájrészekben sokkal inkább abban van, hogy a' légnek a' szólamréseni általmenetele, a' mássalhangzora szólamláskor, a' szólamrésnek pillanati bezáródása miatt akadályoztatik. Ezen akadály és

szólamrés' bezáródása, mellyre főkép' 's különösen *Arnott* (Element of, Physics or natural Phylosophie) figyelmeztetett, csak bizonyos articulatióknak társasulásánál kerül-elő, holott a' légnek általmenetele más articulatióknál, p. o. előző szótagok' ismételésénél könnyű. A' fő dologra nézve az akadály mindég a' szólamrésben van, akár a' kivántatott hangot nem adja ki, ha annak magányhangzónak kellene lenni, akár hogy a' léget midőn articulálni akar, a' szájban által nem bocsátja. A' küszködés a' szólamrésen a' nagyon dadogóknál elég nyilván mutatkozik, az akadályozott kilehellés, és a' vérnek a' fő és nyak-erekbeni összegyülése által. Igy tehát a' dadogás lényege nyilván abban áll, hogy a' gőgfőben a' szájmozgásokkal vagy articulatiókkal pathologiai együttmozgások történnek. A' dadogónak legnagyobb mértékbeni erőködése az arczon is együtt mozgásokat okoz. A' hiba hasonló a'hoz, mikor valaki egy arcz-izmot akar összehúzni, 's ez által az együttmozgás- és az idegbefolyás' megakadályoztatott elszigetelésénél fogva egész képét félre vonja.

Arnott és *Schultheß*-el tökéletesen egy értelemben vagyok, ha ők a' dagadás' legközelebbi okának a' szólamrés' görcs általi érdekeltetését tartják. Ezen érdekeltetés a' szólamrésnek pillanati bezáródása (részint a' kánporczok' egymásra fekte — részint a' paizskán-izmok' nyomása által, mellyek a' szálagokat egymáshoz szoríthatják. A' mellett kell maradni, hogy ezen pillanati érdekeltetés, bizonyos szájmozgásokkal nevezetesen nyelvmozgásokkali pathologiai társasúlat, és egészen ettől függ. A' szájrészeknek a' b-hez kivántató állása, megvan, az ajkak is mint a' b-nél kinyílhatnak, de az hijányzik, hogy ha ennek véghez kell menni, vagy véghez ment, a' léglihentés a' szólamrésből reá nem következik. Tehát a' dadogás' megaka-

dályozására a' természetszerű bevezetés lesz, azon czélhozjutás, hogy az articulatio, és a' gőgfőnek mozgásai között könnyebb társasulás eszközöltessék. Erre nézve egyik eszköz a' szóknak éneklése, a' mennyiben ez, a' figyelmet a' gőgfőnek kiejtési részvételire hathatósban vezeti, mint a' közönséges beszélésnél szokott történni A' dadogók a' szókat jobban éneklik, mint sem beszélik.

Ugy látszik, hogy a' nyelvnek alatsony tartása a' dadogást előmozdítja. A' nyelv' ezen tartásának elkerülésen és a' nyelv' hegyinek az íny felé emelésen nyugszik *Leigh* asszony' módja. Lásd *Schulthess* f. e. munkáját l. 166. Ide tartozik ezen, már a' régiek előtt is ösmeretes mód, a' nyelv alá poczkot tenni. Azon mód, mellyet *Arnott* e' munkájában előád a' dadogásnak helyes physiologiai szemléletén nyugszik. *Arnott* így mond: ha a' szólamrés' ajkai éppen úgy volnának láthatók mint a' szájajkak, a' dadogás' természete olly soká titokban nem maradt volna. A' dadogók' szólamrésse időről időre becsukódik, azon kell tehát lenni hogy a' dadogó, gyakorlás által magát a' természetnek ezen becsukódásától elszoktassa. Erre nézve *Arnott* azt javallja: hogy a' dadogó minden szókat a' szólamnak közbecsusztatott meghangoztatása által egy egészre kössön-össze valamig lélekzete tart; p. o. soweitederathemereicht. Ez ugyan valamit használhat, de egészen ki nem elégít; mivel a' fő akadály jobbára a' szókon belül, és bizonyos articulatióknak együttmozgásában fekszik. Ha a' dadogás' orvoslására módot kellene előadnom, azaz *Arnott*-én kivül még e' következendő volna. A' dadogókkal olly irásokat olvastatnék, mellyekben éppen semmi néma b, d, g (Gamma) p, t, k vagy bukkanók nincsenek, ezek csupán olly mondottakból (phrases) állanának, mellyek a' magányhangzókon kivül csupa betűket foglalnának magokban, tudni-

illik mellyek a' kisérő meghangoztatásra fogékonyok, p. o. f, χ, sch, s, r, l, m, n, ng. Szorossan meghagynám nekiek, hogy ezen betűket meghangoztatva ejtsék ki és hosszan megnyujtsák. Ebből olly kiejtés származnék, mellyel az articulatio mindég meghangoztatással volna egybekötve, 's így a' szólamrés soha sem csukódnék-be. Ha a' dadogó magát darab ideig gyakorolta szólamréssét szakadatlanul, még a szók között is az *Arnott* javaslata szerént nyilva tartani, a' meghangoztatott zúgó mássalhangzókat kimondani, mindegyik magány és mássalhangzónál és utánnok, szólamréssét nyilva tartani, ekkor a' néma mássalhangzókra h, és bukkanókra b, d, g (Gamma) p, t, k is általmehet. Ekkor osztán tudni fogta a' dadogó mit tévő legyen. A' *Leigh* Assz. módja szerénti közönséges orvoslás mód, vakon sötétben tapogatódzás, holott sem a' tanító, sem a' tanítvány nem tudják mi a' fő dolog.

A' nyelvnek van egy bizonyos és nem ritka hibája, melly a' dadogástól lényegesen különbözik. Ez, a' szók közötti meghangoztatás, valamelly kissebb vagy nagyobb mértékben hosszu e, ä, a, vagy orr-magányhangzóknak becsusztatása, vagy sajátilag a' gége által módosított szólam hangzók' közbeejtése, holott egyébaránt a' szók' kimondása helyes, p. o ich-ä, (a' magy. eztet-e, aztat-a). Ez ollyan forma mint a' muzsikai hangszerekben a' kivántatott értéken-túli hangzás. Ezen hangzók egyik szóról a' másikra általmenetelt képezik, vagy azt elősegítik, és gyakran ez által származnak, noha illyes-mik gyakran a' gondolatbani akadozás által is okoztatnak. Néha ezen helytelenség dadogással van összeköttetve, talán azért, mivel ez által a' dadogás a' közelebb következő szó' megkezdéskor elkerültetik.

Tiszta hangzók képzéséhez jó hallás kivántatik.

Siket-némán születteknek igen nagyon nehéz az egészen durva hangzók' kimondását megtanulni. A' siketnémáknak csak a' hallás részint, vagy egészen hijányzik; némaságuk, siketségek' következete; sok vesződséggel az articulatióhoz szükséges mozgásokat nekiek, látható jegyekkel, mutogatással meg lehet tanítani, de beszédük az emberi társaságban nem egyéb mint hasznavehetetlen ordítás, mivel a' hallással együtt az articulatio' szabályozóját nélkülözik.

Hallás és beszéd bennségesben nem függhetnek összébb, mint maga az agyvelő által. Nem lehet átlátni, mi haszna volna a' halló és beszélő-művek közötti ideg egybeköttetéseknek; az arcz- és nyelvideg egybeköttetése mind a' hallásnak, mind a' beszédnek idegen; mert az arczi idegnek a' hallással, a' nyelvidegnek a' beszéddel semmi köze. A' fő-beszéd-ideg a' nyelvalatti-ideg, mellytől a' nyelvnek minden mozdulásai függenek; az articulatióknál, legalább az ajkakénál, az arcz-ideg is tekintetbe jön. Mind két idegek physiognomiai idegek, a' mennyiben mind az arcz' mimicája, mind a' beszéd, mindegyik másként, belső állapotunkat kültárgyulag állítják-elő. Ugy látszik: mind kétféle idegek ugyanazon középponti résztől a' bogyóktól (Oliven) vagynak függésben.

E. *Ékezet.*

a) A' szók' ékezete. (Accent).

Mindegyik szónak meg van a' maga ékezete ha több tagu, ez legalább a' németben többnyire. de nem mindég a' gyök tagon nyugszik; Lében, ságen, singen. Ennél Lebéndig a' rag szótagra esett. Némellyek az ékezett szótagot még közel félhangal felyebb hangoztatják-meg. A' beszéd ezáltal éneklő lesz. Ezzel éppen ellenkező az egyhangu beszéd, ha mindegyik szótag ugyanazon egy hangmagosságon mondatik ki, p. o. lében, ságén. Ezen

változat' hijánnya, az unalmas pedansoknál, mint természetük' kifejezete kiálhatatlan. Ez a' kikiáltók' (hirdetők') beszéde.

A' régi nyelvekben az ékezet, és a' szótagok' hossza egészen különböző.

A' költészi előadás' rhythmusában a' szótagok az ékezet rovására természeti hosszuk szerént méregettetnek.

A' német nyelvben az ékezetek a' hosszakkal jobbára összeesnek. Itt mindent, mint hosszút kell mérni, mellyen az ékezet nyugszik. A' régi nyelvekben a' leghosszabb szótagok a' mi rhythmusi előadásunkban, mint hosszuk használtathatnak, csakhogy az ékezet szótagja maradjon hosszu. De e' mellett szükség, hogy az ékezett hangoztatás, az ékezet által hosszu szótagoknál, a' költészi előadásban elkerültessék.

Az ujabb római nyelveknek mássalhangzók általi kevés hosszuk és kevés szóékezetük (Wortaccent), vagy a' szók egyes tagjainak hangoztatásában kevés különbség van, a' végre hogy a' természetesen hosszu és rövid, vagy hangoztatott és nem hangoztatott szótagokkal, mint hosszúkkal és rövidekkel rhythmusként lehetne élni. Ennél fogva a' római nyelvek, antik-rhythmusos bánásra kevésbé alkalmasok mint a' német.

Ugyan azért, az ezen nyelvekben divatozó tökéletlen rhytmusokban különbség nélkül minden szótagot kevés kivétellel hosszúnak 's rövidnek lehet venni, és a' szótagok csupán számuk szerént mérethetnek. Csak némelly szók' elhatározott ékezetei vétethetnek hosszúknak.

Ezért tehát a' költészi előadásban a' rhythmusos hosszút és rövidet nem kell feltüntetni, mivel ezek gyakran sem nem hangoztattak, sem nem természetesek.

b) Tételek' ékezete. (Accent der Sätze).

Valamelly tételt alkotó szóknak felsőbb (hangoztatása) ékezete az itélet' minéműségét fejezi-ki. A' kérdés- ráhagyás- és az ítélet' több más módjainál az ékezet tulajdonképpen mindég azon szóra esik, mellytől legtöbb függ; a' legegyszerűbb, három szóból, úgymint tárgy, foglaló, és mondatból (subjectum, copula, praedicatum) álló tételnek különböző jelentése van, a' szerint a' mint az ékezet (hangoztatás) a' három közzül egyikre vagy másikra ejtetik.

c) Tájékezet (hangoztatás, tájkiejtés.)

A' különböző tájkiejtésben a' köznépnek természeti elevensége, vagy gyávasága kifejeztetik. Itt az ékezet physiognomiai. Egyeseknek természetelleni ismételt ékezete, melly nem természetes gerjedtségből ered és ezt nem fejezi-ki, piperés, és mesterkélt. A' nagy városokban nem a' mivelteknek, hanem az azoknak tartatni akaróknak gyakran a' köznép kiejtésétől egészen különböző ékezeti modorjuk van, mit ugyan itt is hellyelhellyel, de még is inkább a' nőknél hallhatni.

A' német nyelv a' tételekre nézve semmi közönséges keresztülható ékezettel nem bir, ez mindenütt különböző. Más nyelvekben bizonyos ékezet uralkodóvá lett, mint p. o. a' francz nyelvben. A' Dán és Svédeknek tételeikben olly sajátságos ékezetük van, melly még akkor is kiösmérhető, mikor németül beszélnek.

(Folytatása következik.)

Különféle.

A' Kecskeméti Reform. Fő-Oskola' újabb időkbeli történetei 's jelen állapotja.

Minő történeteken ment által a' Kecskeméti Ref. Iskola szinte a' Reformatio' kezdetétől fogva az 1848-dik esztendeig; hányszor 's melly időkben taníttattak ebben felsőbb (t. i. philosophiai 's theologiai) tudományok, mi okoknál fogva szállott ismét le Gymnasiumok' sorába, kik voltak ennek nevezetesebb Professorai időről időre: fontos rövidséggel elő van adva azon Egyházi Almanachban, mellyet a' H. V. t. k. Dunamellyéki Egyház-kerület' részéről, az 1836-dik esztendőre Egyház-Kerületi Fő-Jegyző Polgár Mihály Úr adott ki; — 's ugyan azokat bőven kimerítette néhai Kecskeméti Professor, 's utóbb Czeglédi Prédikátor Nagy István úr, ezen iskola' történeteiről írt, még kézíratban heverő nagy becsű munkájában, melly a' tisztelt szerző' özvegyének ajándékából ezen iskola könyvtárának sajátja. — Minden ezelőtti történeteinél 's változásainál ezen iskolának fontosabbak azok, mellyeken a' legutóbbi évtized alatt által ment, 's mellyeket leírni czélja e' jelen soroknak; reménylvén hogy olvasásuk a' nemzeti mivelődés' 's tudományok' barátinak nem lessz érdektelen.

Miután a' H. V. t. követők' négy Egyház-Kerületei közül kettőnek, t. i. a' Tiszántúlinak és Tiszamellékinek saját kerületi Fő-iskoláik, Debreczenben, és S. Patakon rég időktől fogva virágoznak; a' Dunántúli pedig Pápán szinte fél század ólta szép virágzásnak indult: mind a' dolog' természetéből, 's a' külön Egyházi-Kerületek' egyenlő jogaiból, mind pedig a' három fő-iskoláktól,

távol lakó szülék 's tanuló ifjak' terheltetéséből, 's gyakori panaszaikból, egyenesen folyt azon gondolat 's ohajtás; hogy ezen Dunamelléki E. Kerület' kebelében is, a' többiekkel egyenlő rangú kerületi Fő-Iskola állíttatnék föl; még pedig a' dolog' természetéből szorosan folyólag, *egy és nem több* kerületi Fő-Iskola, nehogy a' jóltévők' önkéntes adományai, a' Protestans Iskoláknak ezen egyedüli alapjai, megoszolván, az óhajtott czél' kivitele lehetetlenné legyen. — Ezen köz óhajtás' valahára létesülését a' Kecskeméti H. V. t. követő Közönség előmozdítni kivánván: 1828-ban az E. Kerületi Fő-Tanácshoz olly nyilatkozással 's ajánlattal folyamodék, hogy mivel elavult iskola-épületei ujítást kivánnak, — ha a' rég óhajtott kerületi Fő-Iskolának Kecskemét' kebelében leendő fölállíttatása felől bíztosíttatnék, azon esetben nem saját iskola-épületeinek megújítására, hanem azon kerületi főiskola' közös oltárára kész volna szentelni tőle kitelhető áldozatait. E' nemes ajánlatot az E. Kerület' bölcs 's buzgó Előljárói, méltányló örömmel fogadák; 's kiküldöttség által még azon esztendőben a' hely' színét, 's egyéb helybéli körülményeket megvizsgáltatván, a' Kecskeméti Egyházi közönség részéről az épités' fele költsége' viselését illető ajánlatokat ünnepélyes oklevélbe foglaltatván, 's viszont az E. Kerület' részéről tejendők felől tervet készíttetvén: az 1829-ben tartatott E. Kerületi Köz-Gyűlés a' küldöttség' munkálatit megerősíté, a' kerületi fő-iskola Kecskeméten leendő felállíttatását, az iránt Ő Cs. Kir. Felségéhez felterjesztendő folyamodást, a' maga részéről tüsténti segedelem-kutfők' megnyitását, a' szükséges épületek' tervének minél előbb elkészíttetését, a' maga részéről leendő építésnek tulajdon pénztárnoka általi kezeltetését elhatározá. A' lelkes Előljáróknak buzgó felszóllításai segedelmezési készsé-

geket gyujtának; 's a' Kecskeméti E. Közönség' ajánlatai mellett, az E. Kerület' részéről megnyitott források is folyamatba jövén: miután 1830-ban a' díszes és kerületi fő-iskola közös czéljához irányzott épület' terve elkészült, 's a' köz-gyüléstől a' végre meghatalmazott Elnökök által megvizsgáltatott 's jóvá hagyatott és az építő mesterekkel köttetett szerződések minden illető felek' nevében aláírattak: eljött Majus 15-dikén 1830. azon óhajtva várt időpont, a' midőn a' kerületi fő-iskolai épület' alapköve a' lelkesedett buzgóság' öröm-zajja közt letétetett. Ez időtől fogva folytattatván az építési munkálatok, a' két emeletes, 27 öles épületrész (mivel a' terv szerént az épület még idővel a' szükséghez képest folytattatni fog) 1834-ben már fedél alá vétetett, 1835-ben földszínt két hallgatóterem, 1836-ban már földszínt öt terem, és az első emelcten két halgató-teremen kivül, a' könyvtár-terem, és az oratorium készen valának.

Belső avagy tudományos emelését illetőleg, 183½-ben már kezdődtek itt taníttatni első évi philosophiai tudományok 21 halgatóknak Tatai András Professor úr által; majd 183⅔-ban a' 2-dik évi philosophiai tudományok is taníttattak 45 halgatóknak, hazafi készséggel segítségre járulván Hites Ügyvéd, és mostani Törvény-Oktató Vállay Sipos Imre Úr; 's miután 1833-ban az E. Kerület részéről is egy Oktatói Szék állíttatott, 's abba ugyanazon év' Novemberében Szabó Sándor Oktató Úr beiktattatott, már 183¾-ben a' Philosophiai tudományokon kivül, az első évi Jog-tudományok tanitása is 70—80 hallgatókkal folyamatba jött; 's miután 1834-ben a' felsőbb oktatói Székek Néhai Kecskeméti Senátor Ns Szántó Márton Ur' lelkes Özvegye' Ns Kúty Juliánna Asszony' kegyes alapítványa által is gyarapíttattak: ez időtől fogva az alsóbb iskolák' sikeresebb taníttatása végett, azoknak oktatóik' száma is szaporíttatott.

Az 1834-dik esztendőben az E. Kerületi Fő-Tanács, a' N. M. K. H. Tanács' útján Ő Cs. K. Felsége eleibe fölterjesztett legalázatosabb felírásában és folyamodásában kimerítőleg előadván, mi szerént az ezen E. Kerületben felállítandó kerületi fő-iskola helyéül Kecskemétet az ez eránt vele vetélkedő N. Kőrösnél alkalmatosabbnak találta, az itt már czélba 's munkába vett Iskolai-Intézetnek a' közönséges fő-iskolák' rangjára leendő felemeltetéséért esedezett. Ennek következésében jött ama 3-dik Nov. 1835. költ legfelsőbb 's legkegyelmesebb K. Rendelet, melly által a' Kecskeméti iskola Lyceumi rangra emelteték; 's egyszer'smind az E. Kerületi Fő-Tanácsnak meghagyaték, hogy azon tudományok rendezését, mellyeket abban taníttatni kiván, legfelsőbb megerősítés végett minél előbb fölterjessze. Majd az 1836-diki Majusban tartatott E. Kerületi Köz-Gyülésből azon tudományi-rendezés, melly szerént az E. Kerületi Fő-Tanács, ezen kerületi fő iskolában a' philosophiai, juridicai és theologiai tudományokat, ugyan ollyan kiterjedésben kívánja taníttatni, a' minőben azok a' többi E. Kerületek' fő-iskoláiban taníttatnak, Ő cs. kir. Felsége kegyelmes színe eleibe felterjesztetvén, még azon esztendőben ddto 25 Oct. 1836 leérkezett azon legfelsőbb 's legkegyelmesebb rendelet, mellyben az E. Kerületi Fő-Tanácsnak ezen utóbbi legalázatosabb kérése is legkegyelmesebben megadaték, 's a' Kecskeméti fő-iskola illyen minőségben, mint philosophiai, juridicai és theologiai tudományokat közönségesen, 's szokott terjedelemben tanító-intézet az illető polgári és iskolai hatóságoknál kihirdettetni rendelteték. Melly legkegyelmesebb kir. Rendelet leérkezte után az E. Kerületi Fő-Tanács ezen fő iskolai intézetét, miután ez a' Protestansok többi fő iskoláival egyenlő rangra emeltetett, minden amazokat törvényesen illethető jogokban részesítni

kivánván, a' szünnapokbani segedelem szedés végett ifjak' széllyelküldhetését, 's ugyan azoknak innepi szolgálatokra, 's iskola-mesterségekre az Ekklé'siák' kivánsága 's tanulók' szaporodása szerinti kimehetését, az 179½ 26-dik Törv. Czikk. értelmében elhatározta, 's folyamatba vétette. — Minő kedvetlen összeütközések jöttek közbe ez évtized alatt a' N.Kőrösi Egyh. Közönséggel, az ottani Gymnasium felyebb emeltetése eránt; azoknak előadása jelen értekezés czéljára nem tartozik: szülte légyen bár azokat nemes vetélkedés, vagy más tekintetek: temesse el feledés' sirjába az atyafi szeretet.

A' fő-iskolai rangra már törvényesen fölemelt Kecskeméti iskolában, a' helybeli Egyh. Közönség 1836-ban két Oktatói-széket, egyiket theologiai, másikat juridicai tudományok tanítására állítván fel, ezen oktatói székekbe az alapító E.Közönség', 's az Egyh. kerületi Fő-Tanács' köz megegyezésével, 1836-diki October 1-sö napján beiktattattak; az elsőbe ugyan volt Dömsödi Predikátor Báthori István, a' másikba hites Ügyvéd Vállai Sípos Imre urak. — E' szerént az 183⅚-ik iskolai esztendőben, négy ifjúi tűzzel buzgón igyekező Oktatók által (kiknek részint a' Költészet' oktatója, részint némelly jelesebb tanuló ifjak bizonyos könnyebb tudomány ágakban, segítségül voltak) a' philosophiai, juridicai, és theologiai tudományok' szokott kiterjedésbeni tanítása, 105 hallgatókkal, folyamatba vétetett. — Azomban csak hamar fájdalmas seb éré e' serdülő intézetet, a' midőn ritka sikerrel kezdett tanítása által legszebb reménynyel biztatott, gazdag tudományos készületü, szép lelkü 's elméjü, tanitói tűzzel hevült ifju Hittudomány-Professorát, Néhai Báthori István Urat, az 1837-diki October 3-dikán halál által elvesztette. De a' megürült Oktatói szék, alig két hónap multával, a' külső országi Academiákról akkoriban haza érkezett

Karika János Urral betöltetvén, az elkezdett tudományos pálya, hálá a' gondviselésnek, — semmi csonkúlást nem szenvedett — 's ez utóbbi $183\frac{7}{8}$-dik esztendőben, a' felsőbb tudományokat hallgatók' száma 152-re szaporodott.

Az ezen intézetben taníttatni szokott tudományok elrendezését illetőleg: mind a' philosophiai, mind a' juridicai, mind a' theologiai tudományok elvégzésére két két esztendő lévén külön külön kiszabva: az első évi Philosophusok elvégzik a' Politica Historiából a' régi és közép-idők' valamint Hazánk' történeteit, a' philosophiából logikát, Psychologiát, Metaphysica purát, Mathesisből Arithmeticát, és Geometriát, e' mellett hallgatnak Deák-, Görög-, Német- és Magyar-Literaturát. — Másod évi philosophusok elvégzik a' politica historiát, a' legújabb időkig, philosophia historiáját, metaphysica adplicátát, ethicát, physicát alkalmaztatott mathesissel, e' mellett görög és franczia literaturát. — Első évi Juristák' tanulmányai: Jus naturae, Jus publicum Hungariae, Statistica, Politica, Jus Montanum, e' mellett Paedagogica. — Másod évi Juristákéi: Jus privatum Hungariae, Jus criminale, Historia Juris; e' mellett azok, kik theologiai pályára nem szándékoznak, hallgatnak Ecclesiastica Historiát; kik pedig theologusok fognak lenni, tanulnak 'sidó nyelv Grammaticáját, és 'sidó Archaeologiát. — A' Theologia két éves pályája alatt folytatólag taníttatnak, és elvégeztetnek ezen tudományok: Theologia Propaedeutica, Dogmatica, Moralis és Elenctica; — Historia Ecclesiastica, Homiletica, Cura Pastoralis, Hermeneutica, Critica sacra, ó és új Testam. magyarázatja. — És ezen tudományok, kivévén a' jus publicum és privatum Hungariae-t, mind magyar nyelven taníttatnak; olly módal, hogy a' tanulók azoknak deák nyelven való előadásában is gyakoroltatnak. — Az Okta-

tókat külön külön illető tudományok pedig ezek: Tatai András Ur, tanít tiszta Mathesist, és Physicát alkalmaztatott Mathesissel, — Szabó Sándor Ur tanítja a' philosophiai és exegesisi, — V. Sipos Imre Ur a' politico-juridicai, — Karika János Ur a' historiai és theologiai tudományokat. A' literaturákban és nyelvekben segítségül szoktak lenni részint Költészet-Oktató Zágonyi Ferencz Ur, részint kiválasztott jeles Ifjak. — E' pontban nem lehet elmellőzni azon óhajtást; vajha minél előbb az Oktatók' száma szaporodhatnék! — mi hogy teljesülni is fog előbb mint a' mostani Oktatók' ifjui tüzök ellankadna: azt az idő' lelke, 's a' résztvevők buzgósága engedik reményleni.

Az 1837-diki Decemberben jött folyamatba ezen fő-iskolában azon intézkedés, melly szerént a' theologiai pályán lévő, 's közelebb arra menendő togatus ifjak, minden Vasárnap delelőtt, egymást felváltva, a' templombeli isteni tisztelet' órája alatt, az iskola' oratoriumában, részint magok által illető felügyelés alatt készített, részint kezükbe adott katedrai beszédek' elmondásában gyakoroltatnak, 's az iskolai nevendékek' nagyobb része, és más helybeli lakosok' jelenlétében isteni tiszteletet tartanak. És mivel minden illyen isteni tisztelet' végzetével, a' jelenlenni köteles egy két Oktatók, a' felsőbb tanulók' jelenlétében, az akkor szolgált Ifjúnak előadás módját szoros ítélet alá veszik, 's általában gyakorlati oktatást adnak: ezen intézkedés közelebb az innepi szolgálatra külső Ecclesiákba (mellyek már eddig is számosan kívánják az itt tanuló Ifjakat, 's számuk időről időre növekszik), kimenő ifjakra, jövendőben pedig az egyházi szónokok tökéletesbítésére nézve nagy haszannal bíztat.

Volt ugyan szokásban ez előtt is, hogy a' nagyobb tanulók a' kisebb gyermekek' magános taní-

tásában gyakoroltattak: de ennek kivánt sikere azólta tapasztaltatik leginkább, miolta a' felsőbb tudományok' hallgatói Paedagogicát is tanúlnak. Szinte azólta kezd, legalább a' tanulók' legalsó osztályaira nézve lábra kapni azon intézkedés, melly szerint külön külön minden nemzeti — grammaticai — és humanitási osztályokba közönséges oktatókul minden itt taníttatni szokott felsőbb tudományokon már által ment, 's magános tanításokban is gyakorlott jelesebb Ifjak rendeltethetnek; melly intézkedés a' Reformatusok' többi fő-iskoláiban nagy sikerrel divatozik; de itt még eddig egészen azért nem álhatott föl, mivel tudományokat végzett Ifjak mind ez ideig nem voltak. — Szinte a' Paedagogica' tanulása után várhatni sikeresebb tanítást azon ifjaktól is, kik részint régi szokás szerint némelly apróbb tanítóságokra, részint az E. Kerületi Fő-Tanács' 1836-diki végzése szerint, a' többi Ref. fő-iskolák' példájára népesebb iskolák' vezetésére is kibocsáttatnak.

Az iskolai esztendő kezdete October' első napjára; az első félévet bezáró szoros-vizsgálatok (rigorosum) Februarius 15-dikén kezdve azon hónap többi napjaira, — a' második félévet bezárók pedig Julius 15-dikén kezdve azon hónap' hátra lévő napjaira vannak határozva. Melly vizsgálatok, külön minden tudományok és minden tanulóra nézve az E. Kerületi Fő-Tanácstól kirendelt igazgató-választottság és az Iskolai szék által, a' legnagyobb szigorusággal végeztetvén, 's a' tanulók osztályozása megtétetvén: az egész iskolai esztendőt, Augustus 1-ső napján, minden felsőbb tanulóknak ünnepélyes előállások (examen) zárja be, mellyen minden rangu hallgatók előtt egész éven által végzett tanúlmányaikból mutatványokat adnak elő.

A' mi az ifjak' erkölcsi nevelését 's kormányozását illeti: az E. Kerületi Fő-Tanács által hely-

be hagyott törvények szerént kormányozza a' tanuló ifjúságot az E. Fő-Tanács által kirendelt 's az ő képét viselő állandó Igazgató Választottság felügyelése mellett az iskolai-szék 's közvetetlen a' Rector-Professor. Nevezetes ezen törvényeknek azon szelleme, melly a' tanuló ifjuságot úgy kivánja tekintetni, mint az iskolai Elójáróságnak saját gyermekeit, kiknek az előljáróság' híre 's tudta nélkül, például, magoknak szállást fogadni, vagy azt változtatni, ruhájokat, könyvüket vagy akármiüket eladni, kölcsön pénzt fölvenni, kereskedővel vagy mesteremberrel szerződni 's t. e'f. tilalmas. — Egyébaránt az ifjak' nevelésében uralkodó elv ez: közép útat tartani a' leverő keménység, 's féktelenítő lágyság közt; mellynek eredménye az, hogy ámbár itt is mint minden iskolai-intézetben széles e' világon kihágási esetek elkerülhetetlenek, — de csakugyan általában véve ez iskola nevendékeitől a' részrehajlatlan 's elfogulatlan biráló, a' társalkodási és erkölcsi simaságnak dicséretét meg nem tagadhatja.

A' szegényebb sorsú tanuló Ifjak' segedelmezése' tekintetéből a' Kecskeméti Egyh. Közönség már rég alapított olly summát, mellynek kamatjából évenként 24 ifjat ingyen élelemmel ellát, 's e' fölött többeknek is kevés fizetésért élelmet szolgáltat. Ezen 24-en kivül, a' közelebb mult években 6 ifjak' ingyen élelmezésére tétettek, részint helybeli részint külső jóltévők által alapítványok; kiknek neveiket valamint azokéit is, kik vagy az építésre tetemes segedelmeket nyujtottak, vagy az ifjak' szorgalma jutalmazására tettek alapítványokat, a' valódi nemes tettől elválhatatlan szerénység elhalgatni parancsolja.

Berekesztésül nem lesz érdektelen ezen iskolának tanítást segéllő készületeiről röviden említést tenni. Ámbár illy kevés idő alatt ezeknek megszer-

zésében az intézet sokra nem mehetett: mindazáltal a' legszükségesebbeket — még pedig hálás köszönettel legyen említve, legnagyobb részben Kecskeméti jóltévőktől begyűlt pénzen már megszerezte. Ide tartoznak a' szép számú 's alkalmatos mathematicai, mechanicai és physicai készületek; — a' csinosan rendezett 's tanitási czélra elegendő ásványok — 's petrefactumok — gyűjteménye — az 5—6 száz darabból álló, 's ritka darabokat mutatható régi pénz-gyüjtemény; — 's az 5 ezernél több darabot számláló, 's időről időre, régibb 's ujabb munkákkal szaporodó könyvtár, melly több kegyes adományok között néh. nagy eml. Gróf Széki Teleki László Urnak, ezen Egyh. Kerület' volt Fő-Curátorának, sok százakat érő, 's főként a' classica Literaturát tárgyazó adományival dicsekszik; valamint hálás köszönettel tartozik legközelebb az ezen E. Kerület érdemek közt őszült Superintendensének, 's ezen fő iskola tántoríthatatlan buzgóságú pártfogójának 's előmozdítójának, Fő-Tiszt. Báthori Gábor urnak, kitől a' közelebbi napokban is nagy számú külömböző tudományokat tárgyazó könyveket nyert. És ezen könyvtár, valamint a' folyó félévben a' folyóiratok' olvasása végett megnyitott szoba is a' tanuló Ifjuságnak mindig nyitva áll, kik ezenkivül is tulajdon költségükön alapuló, de felvigyázat alatt lévő olvasó-társaságukban elmetehetségeiket szép sikerrel pallérozzák.

Az iskola' könyvtárának nem kevés diszére szolgáland a' czélba vett 's már megindított meljképgyüjtemény, mellybe a' haza' 's tudományok' barátinak, és ezen iskola' különös Jóltévőinek meljképei fognak helyheztetni. Ugyan ezen könyvtárt fogja díszesítni, Hazánk' jeles művésze Ferenczi István úr' műteremében, már szinte készen álló, azon nagyszerű művészi darab: mellyet a' fellyebb tisztelt alapító Ns Kuty Juliánna asszony, elhunyt

kedveseinek gyász emlékéül készíttetvén, mint szép művészet' remekét ezen iskolai intézet falai közt kiván megtartatni; — melly a' midőn rövid idő mulva rendeltetése helyére be fog tétetni, mint hazai érdekes tárgy, külön leirásnak méltó tárgya lejénd.

Balásfalvi Kiss László,
Táblabiró.

Thüringen-Hesszeni Erzsébet.

Er'sébet, II-dik Andrásnak a' Meráni Gertruddal nemzett öt magzatjai közül egy, született 1207-ben Sáros-Patakon. Alig volt négy évű, midőn Thüringeni 's Hesszeni fejedelem Lajosnak 1211-ben eljegyeztetett. Az általvevő Német Hertzegek 's főurak pompásan jöttek Po'sonyba, 's őket az élénk Gertrud vígan és fényesen fogadta. Ezüst bölcsőben hozta ki a' fejedelmi kis menyasszonyt, takarva selyemmel, ezüsttel és arannyal; 's midőn a' gazdagon ajándékozott násznagyok' kezére tette, izené vejének, hogy legyen egésséges és jó, 's bízzék ő benne, mert ha csak Isten élteti, nagyon gazdaggá teszi. Thüringen bámult a' kincsen, annyit még soha sem láthatott. A' különbféle sok ezüst és arany edény, gyűrű, koszorú, láncz, igaz gyöngy, drága kő, a' selyem és bársony ruhák, posztók, ágyak, az egészen ezüst ferdőkád, 's pénzben ezer márka: illyent Thüringen képzelt ugyan hihetetlen csudás mesékben, de valóságban lenni nem gondolt. Vejének adott szavát híven állta Gertrud, 1213-ig 7000 márkát érő ezüstöt 's aranyat gyüjtögetett össze, részént veretlen darabokban, részént már pénzzé verve; de az erőszakos halál, melly a' boszús Bánk Bán' kezéből termett ki, az elküldésben megakadályozta. Er'sébet

azonban, a' vallásosan nevelő kormány alatt, 15-ik évét érte, 's elhált 1222-ben a' szeretett Lajossal, kivel szívét a' mindennapi társalkodás erősen forrasztotta egybe. A' hű férj' ölében boldog menyecske mindenkor, kivált az 1225-ben uralkodó éhség' napjaiban, midőn sok szegényeket táplált, jó lelkének nagy jeleit adta; de sem a' tiszta szerelem, sem a' bájoló kegyesség meg nem tudták a' szenvedésektől óvni, a' mik korán kezdődtek, 's haláláig enyhületlen tartottak. Keletben volt akkor, hogy Europa keresztes hadat küldözgessen a' szent földre; András is, Er'sébet' atyja, 1217-ben 's a' következőben ott forgott, 1227-ben pedig Fridrik Császár a' hatodik áhitatos hadat vitte oda. Lajos a' kereszt' jelét már régen ruhájára tűzte, 's Honorius pápától mostan emlékeztetett, hogy *mivel vitézévé lett annak, ki érte is harczolt a' kereszt-fán, igyekezzék a' Jézus Krisztus' vére' hullásáért 's Isten' segítségével túl lenni Augusztusban a' tengeren.* Felölté tehát fegyvereit az ifju bajnok, kiszakasztá magát a' siránkozó anyának, 'Sófinak karjai közül; de vele megy még a' bánatos kedves nő, 's általkiséri a' Thüringeni határokon. Kínos az elválás a' szerető szívnek, bús lett az édes forró csók, 's mind kettőnek vigasztalást csak olly remény adhatott, hogy nem lesz ez az utolsó. Er-'sébet kisdedeihez vissza, Lajos a' gályákhoz előment. De nyavalyától nehezűl a' külömben is gyenge bajnok, az orvosló szereknek nincs hatalmok rajta, kiszáll és meghal Brindisziben. A' gyászos hír 'Sófinak keserves, gyilkoló volt Er'sébetnek. „*Erős légy kedves leányom!* a' maga is illetődött anya így távolról készítve közlé menyével a' gonosz hírt, *Isten' akaratjával esik minden, az is a' mi férjeden, az én fiamon történik, meg ne ijedj.*“ „*Ha Lajost az ellenség elfogta*, felelt a' megdöbbent, de legrosszabbat nem váró feleség, *kiszaba-*

dúl Isten és jó emberek által." „*Nem*, sóhajt 'Sófi, *ő meghalt!*" feje felett csapta össze kezeit ekkor Er'sébet „'s *meghalt*, kiált *ah*, *meghalt Lajos! meghalt nékem a' világ is, és minden öröme!*" Melly hamar ködösülhet a' tiszta fény, 's a' jó állapot melly hirtelen változhatik balra! Falhoz tántorgott a' keserves asszony, 's ahoz borulva zokogott kicsiny árváitól körítetve. Soha sem szegte meg fogadását, hogy özvegyen marad. Élt keveset kivánva elvonúlt: még sem hagyta férje' sajátján a' jószágot foglaló Henrik, Lajos' testvére, az irgalmatlan; kiűzte a' jó lelket Warburgi házából gyermekestül. Szükségre jutott a' bőséghez szokott fejedelmi leány, a' másokat tápláló kegyes szív szánakozók' kenyerére szorúlt. Kihez folyamodjék? kevés barátot számlal az, kit kemény sors üldöz. Bambergbe ment 1228-ban; ott volt Egbert, az anyja' testvére, 's éppen András' közbenjárására, püspök. Visszajövén azonban némelly Thüringeni keresztesek a' szent földről, haza hozták Lajos' hamvait Brindisziből, 's le tették a' Hesszeni fejedelmek' temetkező kriptájába Marburgban. Oda ment tehát Er'sébet 1229-ben 's húzta nyomorúlt életét; még is kedvesebb volt neki közel férjéhez a' szűkölködés, mint sem távol attól, szinte királyi atyja' udvarában, minden bőség. Ezért András, hallván leánya' vad helyezetét, csak hasztalan unszolta lejőni Magyarországba. A' millyen nyomorúlt és bús, ollyan kegyes volt Er'sébet' élete Marburgban, ugy, hogy IX-dik Gergely Pápa nem tartotta magához illetlennek, sőt kötelességének állította megtisztelni levelével az istenes özvegyet. Igy midőn a' világon élve, nem élt Er'sébet a' világnak, könyörült fájdalmain az irgalmas halál, 's elaltatta 1231. Nov. 19-dikén csendesen. Mindenek korán estek vele: negyedik évében mátka, 16-ban anya, 20-ban özvegy, 24-ben a' sír' leánya; ha-

lála után is már 4 esztendővel, 1235-ben, a' mi csak nem példa nélkül való történet, Gergely által canonizált szent, 's ezt atyja András, a' sokképpen szomorú, még utolsó örömére meglátta. Konrád ugyan is, Er'sébet gyóntatója, azon csudás esetektől indíttatván, a' mik mingyárt halála után tapasztaltattak a' fejedelemné körül, kérte Gergelyt, hogy az idvezültet szentek közzé iktassa; Gergely hajlott, a' szent tételt Marburgba Máj. 26-dikára rendelte, 's összejött arra egész Európából egy milliom, 's azon feljül 200 ezer ember. A' Császár maga Fridrik sem maradt el, sőt arany koronát hozott Er'sébetnek ajándékúl, 's a' koporsót, takaró követ is ő vette fel. Csontjai kis arany koporsóba rakattak, 's a' szinte magáról nevezett, négyszegü kövekből magasan épült, 's a' Magyar ivadékú Dürer Albert által dicsően festett Marburgi templomban, melly fejedelmi temetkező helyül választatott, 's az Evangyelikusoké, drága kövekkel ékesített sírba tétettek le. Nyugszik együtt az egymásért égett Er'sébet és Lajos, 's velök leányjok 'Sófi, 's ezzel a' tőle született négy évi unokájok Henrik. Er'sébet' képét a' templomban még most is láthatni. Ott tartatik hosszú faládában egy szőnyege is, a' mit maga font és készített. De fentartja emlékezetét az a' kedves ízű orvosi forrásvíz, melly egy óránnyira Marburgtól Schröck körül, sürű bikkek' homályos árnyában kősziklás hegy alatt csergedez, 's *Er'sébet kutjának* nevezetik. Ide járt a' bánatos imádkozni, 's melléje kis kápolnát épített. De visszahozza emlékezetét az a' fenírat is, a' mit most már ugyan a' nagy idő miatt csak nehezen olvashatni a' kut felett lévő épület' homlokán, 's Magyaraink közül igen nem sokan esmernek. Örömmel közlöm tehát ezt a' ritkaságot is.

Egyik táblán:

Si Viator! quaeris quis sim, quidve Portae?
Fons sum Divae Elisabethae,
Terram matrem grato rigans fluxu
Qua fagi, quercus, arbusta, fruges, et omne genus
Herbarum proveniunt.
His cervi, et ferae refectae
De meis bibunt aquis.
His volucres recreatae sitim ex me leniunt.
Sed quid inde sentio commodi?
Grata omnia.
Quid enim praedictorum aspectu pulchrius?
Quid hac umbra gratius?
Quid aëris ista temperie svavius?
Quid denique volucrum concentu jucundius?
Omnia haec pro caro gratitudinis exemplo
Mihi cernis retribui.
Addo ego liquoris praestantiam, et blandos aquarum susurros.
Itaque unus ex praecipuis dicor Hassiae fontibus.
At quod amplius:
Me fruitur omnis Hassiae terrae gens,
Non plebeja tantum.
Sed quaecunque e Regum, Principum, Comitum, Nobilium
Et Claritate excellentium prosapia:

* * *

Másik táblán:

Ex hac olim viva Elisabetha Hung. Regis filia
Landgravii Ludovici Conjux,
In pauperes munifica
In quosvis clemens, humilis et patiens.
Devotis ad Deum precibus ardens
Ad me venit saepius.

Deoque naturae, et mihi grata, sacellum
Juxta me posuit, meque primum simplici structura,
Ut aevi istius ferebant mores, exornavit,
Nomenque indidit Elisabethicum.
Post inter plurimos Illustres ejus Posteros
Illustrissimus et Potentissimus Princeps
LVDOVICVS
Magni illius Philippi, Hessor. Macedonis filius
Natalem cum suis Proceribus hilari fronte
Subinde celebrans, meis fruitur amoenitatibus.
Et ostiolo, ob horum memoriam, avito exemplo,
Urnam ex solido saxo, ordine Dorico
Et Jonico elaboratam Ao Xti 1596. F. F.
Haurito itaque Lector!
Et si meis, tuisque frui libuerit commoditatibus
Ad supposita leges te componito:

Purus esto, nec me sermonibus obscenis,
Corpore, aut opere polluito, aut turbato,
Saxum, aream, structuramve meam ne laedito,
Aestum, si urget, hic vitato,
Sitim exstinguito, et lavato,
Murmure, susurro, reliquisque amoenitatibus
Fruitor,
Deumque Auctorem meum celebrato.

Holéczy.

X. Kötet Foglalata.

I. Értekezések.

1) Fejér György. M. Hammer Purgstall Jó'sef' értesítése eránt a' Magyarok ősi lakhelyéről 's költözködésiről, észrevételek. 3. lap.
2) Gyurikovits György. Felső Magyarországi Vég-Várakat, mint védhelyeket védő Katonaságnak tartása 1610, és 1646-dik években. 18. lap.
3) Taubner Károly. Az újabb bölcselkedés' főtüneményeiről. 31. lap.
4) Sasku Károly. Magyar eredetű ángol szók. 57. lap.
5) Podhradczky József. Üdvözlő beszéd II. Mátyás Királyhoz. 67. lap.

II. Literatura.

A) Hazai Literatura.

Könyvbirálás.

„A' jó birkás mester. Balvélekedésnek megvivására 's tévelygéseknek megjavítására, honfiainak ajánlja a' Szerkesztő. Po'sonban Landes József tulajdona. 1837. Nyomtata Schmid Antal betűivel.“ 74. lap.

B) Külföldi Literatura.

Könyvismértetés.

A' szólamról és beszédről. (*Folytatása a' IX-dik Kötetnek*). 90. lap.

Különbféle.

(*Koszorú az* 1838-*dik esztendei X-dik Kötethez két ív*).

Azon Tudós Férjfiak, kik e' Tudományos Gyűjteményt alkalmas munkájikkal elősegítik,

tőlünk mindenik nyomtatott ivnyitől négy forinttal tiszteltetnek-meg ezüst pénzben,

tsak arra kérjük a' Tudós Irókat, hogy a' bekűldendő munkák közhasznu tárgyat foglaljanak magokban, tökéletesen kidolgoztassanak 's tisztán, csínosan és hibátlanul leirassanak; bizodalmasan kérvén egyszer'smind a' T. T. Irókat, hogy Munkájikat *egyenesen hozzánk Alólirtakhoz* utasítani méltóztassanak.

E' Gyűjteményből minden hónap végével'egy 8—9 ivnyi Kötet, jelenlévő formában, és boritékban adatik ki, mellyre itt helyben, vagy alkalmatosság által elvitetve 5 fl. 36 kr.; postán elküldetéssel pedig 7 fl. 12 kr. pengő pénzben az Előfizetés.

Pesten, October 1838.

Petrózai Trattner J. M.
és
Károlyi István m. k.
A' Tudományos Gyűjtemény'
Tulajdonosai 's Kiadóji.

PESTEN,

PETRÓZAI TRATTNER J. M. ÉS KÁROLYI I.
TULAJDONA, ÚRI UTSZA 612.

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY 1838.

22dik esztendei folyamat.

XIdik

VAGY NOVEMBERI KÖTET.

E' Tudományos Gyűjteményben közöltetnek:

I. Olly eredeti, rövid, 's tudós Értekezések, mellyek Magyar ország physikai, geographiai, természet-históriai, történetbéli 's polgári állapatjának bővebb 's bizonyosabb esmertetésére, a' magyar nyelvnek keletére, tulajdonságainak fejtegetésére, írása módjának meghatároztatására szolgálnak; mindennemü természeti, históriai, philosophiai, mathematicai (mennyiség tudományi), erköltsi tudományokat terjesztenek, gyarapítanak, 's tökéletesítenek, a' szép 's kézi müveket, gazdálkodást, kereskedést tárgyazzák, közlik, 's előmozdítják; a' helyes, és okos nevelést intézik; Hazánkbéli és külföldi derék Férjfiaknak 's Aszszonyoknak élet leirásit magokban foglalják.

II. A' magyar országban kijött, vagy akárhol, de Magyar országot érdeklő, vagy Magyarok által iratott újabb könyveknek, 's míveknek esmertetései és vizsgálatai 's a' külföldiek vizsgálatainak kivonásai is, a' mennyire ezek a' tudományok 's művészségek előmenetelét, 's ezzel a' közhasznot, és az elmének tekéletesedését eszközlik.

III. Tudománybeli Jelentések, megczáfolások 's igazítások, eredeti ókleveleknek kivonásai, jutalomtételek, jutalmaztatások, találmányok, intézetek, előléptetések 's megtiszteltetések, kihalt tudósok' és irók emlékezete, régiségek, jelességek, tudománybéli kérelmek, új művek, új könyvek 's több e' félék iránt.

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY

1838.

XIdik KÖTET

22dik esztendei

Folyamat.

A PÁPAI EV. REFORM. FŐISKOLA KÖNYVTÁRA

A' Cs. és Apost. Királyi Felség kegyelmes engedelmével.

Pesten,

Trattner-Károlyi tulajdona,
uri utcza 612d. szám alatt.

I. Értekezések.

1.

A' francziaországi lázadás alapokai.

1. §.

A' francziaországi lázadás alapokai: egyfelől a' társaságos állapot legmagasabb pontra emelkedett romlottsága, másfelől a' nép előhaladott értelmi miveltsége, melly szerint mind szenvedéseit, mind jusait és erejét élénkebben kezdé érzeni. Ezen két oknak kölcsönös hatása szülte amaz fontos történetet, mellyhez hasonlót a' történettár nem mutathat. Elválhatlan öszveköttetésben vannak ezek egymással, mert a' polgári társaságnak még vigasztalhatlanabb helyzetei is voltak a' francziaországinál (tekintsük meg csak a' római császárságot, az ököljus vas idejét, a' népek telyes rabszolgaságát, a' hildebrandismust, 's legtöbb ázsiai népek' mostani állapotját), még se törtek ki ázok miatt a' Francziákéhoz hasonló lázadások. Gondolatlanul, lassú sóhajtások közt, a' szükségességnek magokat alávetve, gyakran jobb jövendőről nem is álmodva, századok lefolyta alatt hordozák a' nemzetek 's hordozzák most is Ázsiában a' zsarnokság terhét, barmokhoz hasonlóul, mellyek megelégedve vagy háladatosan veszik el a' szük takarmányt uraik kezéből, kik

tetszések szerint használják, öldösik 's emésztik meg őket. Ha illy népek közt lázadások törnek ki, vagy külső szélveszek azok (mint a' népvándorlás Romára nézve) vagy ha belsők, csupa történetes szabaddá-létel, itt a' sokság állati vadságának, amott egyesek zabolátlan szenvedélyének kirohanása, legfeljebb zsarnok, de sohase zsarnokság elleni küzdés.

Nyomathatik tehát valamelly nép 's mégis engedelmes, ha csak fájdalomérzése fel nem ébreszti dühét vagy könnyebb élet vágyja a' járom lerázására nem készteti; sőt, ha ostoba, jótevője ellen is fellázittathatik. De ha a' jusérzés ébred fel benne, ekkor már állapotjának törvényes javittatását kivánja 's a' mit előbb eltürt, most elviselhetlennek találja. Mert a' testi jajhoz csatlakozik ekkor az erkölcsi természet felingereltetése 's a' megsértetés érzete. Boldog a' nép, ha annyira ment az esmeretben, hogy nem csak azt tudja, hol és mi fáj? hanem azt is, miképpen jutott kellemetlen helyzetébe, 's százszor boldogabb, ha fejedelménél 's nagyjainál hasonló esmeret, egyszersmind orvosló kezek találkoznak!!!

Ellenben sohase lehet a' felvilágosodást egyedül zendülés okának tekinteni. Sőt inkább akadályozza az ezt, mig hasznosnak látja; lárma nélkül menti meg az a' Statust, csak ne gunyoltassék ki 's szolgálatja ne vetessék meg. A' felvilágosodást elnyomni, hogy valamelly ország lázadások ellen bátorságosittassék, e' szerint annyi, mint magát fegyvertelenitni, hogy békében maradjon, vagy mint az árvának a' számvetést eltiltani, hogy gyámatyját számadásra ne huzhassa.

Ha Francziaországban is közönségesebben uralkodik az okosság, 's ha e' vezérli a' nézeteket a' lázadáskor, kétség kivül könnyen véghezvitt 's jótékony munka a' zendülés. A' mi azt meg-

nehezité, veszélyel és szenvedésekkel telyessé, végre pusztitóvá 's világfelforgatóvá tette, az a' dolgok helyes áltlátásának általános (a' nagyoknál úgy, mint az alsóknál) hijánya, némellyeknél alacsony nézetek, a' sokság durvasága, a' nemzet könnyelmüsége, párosodva a' legvadabb szenvedélyességgel, a' messzeterjedt erkölcstelenség, vallástalanság 's minden felett az aristocraták és udvar pártjának 's a' külföldnek engesztelhetlen, fortélyos és erőszakos ellenkezése volt; mert ez a' boldogtalan ellenkezés kényszerité legelőször a' nép képviselőit, a' fenyegetőző veszedelem eltávoztatására a' sokság segitségét felszólitani, következésképpen e' szaggatá szét a' nép erejét törvényes korlátok közt tartó lánczokat 's ezáltal felnyitá Pandora szelenczéjét. Rosz lelküek kények szerint használák ezentul a' mozgásba hozott vad sokságot 's Francziaország szenvedéseinek szaka elkezdődött Nem uralkodék többé az okosság, igazság és mérséklettség szava a' nemzeti gyülésekben. Felhevült fők 's uralkodásra vágyó pártütők vivék azokban a' szót. A' megvakitott, zsákmányszomjuzó pórnép által felemelt gonosz szivüek keriték kezekre a' hatalmat. A' nagyok szünetlen fortélyai 's összveesküvései, végre az ezek által külföldön és ben fellobantatott háború dühösségig nevelék az elkeseredést 's az elkerülhetlen irtó küzdésben semmi eszköz se látszott nehéznek, semmi áldozat nagynak, semmi keménység igazságtalannak a' haza megszabaditására, a' szabadság kivivására 's a' győzedelem és halál közt választó lázadás támasztók bátorságára. Innen jött a' rettentés szaka (terrorismus).

Hogy pedig a' rettentés szaka után se tért vissza a' belső béke és csendesség, 's hogy szabadság szeretet nem ragadá meg a' köztársaság evezőjét, természetesnek látszik, ha meggondoljuk,

hogy helyes lehet valamelly rendszer, de roszak lehetnek azok az emberek, kik azt létre hozzák. A' társaságos élet és rend illy felzavartatásában, midőn minden szivet elkeseredés és szenvedélyek foglaltak el, lehetlen volt a' lázadás mindent magával ragadó folyóját egyszerre elgátolni, 's a' felhevült elméket megnyugtatni. Most a' rettentés szakát a' visszafizetés boszuállás szaka váltá fel. Az előbb nyomott párt dühösen boszulá meg üldözőit, 's kik az előtt parancsoltak a' guillotinenál, most saját nyakok juta az alá. Erkölcstelenség, vallástalanság 's a' vérözön mindennapi látása, elvaditá a' sziveket, elrontá az erkölcsöket; pedig az elfaju't ember csak a' pillanat ösztönének 's a' haszonleső, csupán a' nyereséggel kecsegtető ügynek hódol. Igy ujabb szélveszek törtek ki, mellyek közt egy polgári szerkezet se lehete állandó 's nem teremhete nemes gyümölcsöket. A' szabadság igéret maradt, melly sohase telyesedett.

A' külső háboru rettentései, annyi ország feldúlatása, nemzetek 's fejedelmek nyomatása, trónok öszvedöntetése vagy lealáztatása, végre amaz irtózatos világzsarnokság 's az emberiség reményeit elnyeléssel fenyegető sir, nagyobbára e' boldogtalan oppositio mivei voltak. E' lobbantá fel, nyujtá, élesztgeté 's tevé közönségessé a' háboru tüzét. Nem Angolország aranyja, melly csak segitségül szolgált, hanem az aristocratia szövetkezteté öszve a' fejedelmeket 's teremte szövetségeket (coalitiokat), mellyek a' köztársaságot egymás után haddal támadák meg. E' táplálá a' ministeriumokban és fejedelmekben a' lázadás elleni engesztelhetlen gyűlőlséget, 's azáltal a' köztársaságnak részint igazságos okot, részint örvendetes és óhajtott ürügyet ada arra, hogy magamentés szine alatt, hatalmát mindég mesz-

szebb terjeszsze; sőt akaratja ellen segitette ellenségét (a' köztársaságot) győzni, mert naponként mindég halálosabban gyülölvén a' szabad ideákat, megvetvén a' nép szavát 's javát, végre mindég szorosabban ragaszkodván hajdani igazságtalan kiváltságaihoz 's előjusaihoz, elidegenité a' nép szivét fejedelmétől, sőt a' sokság a' Francziákat ugy kezdé tekinteni, mint szabaditóit, 's csak későn vevé észre tévelygését. E' szerint csak egyetlen eszköz volt a' Franczia hóditás korlátlására, ugy mint a' korszellemmel való öszvebarátkozás, következésképen a' nemzetek igazságos kivánatinak telyesitése, a' fejedelmek egyetértése, elszántság 's védő rendszer, melly az ellenség megtámadásának megfelelt volna. Ugy de a' fejedelmek csak az állandó katonaságba helyezék reményeket megavult hadmesterség alatt, féltek a' nép felfegyverezésétől, mellyet csak utolsó szükségben használható eszköznek tekintettek, elmellőzék vagy megveték a' nemesebb erkölcsi erőt, többre becsülék a' születést az érdemnél, 's a' régi diplomatia elavult fortélyaiban keresék boldogulásokat; sőt némellyik örült a' másik buktán, 's megaláztatásán, többen barátságos egyezeteket kötöttek a' halálos ellenséggel 's versenyeztek a' hódolásban és hizelkedésben. Ellenben a' köztársaság országlása okosan használt minden segédeszközt, mellyet egy nagy, tüzes, szabadság 's hon mellett buzgó, dicsőséget 's bajnoki hirnevet szomjuzó nemzet nyujtott neki. Minden erőt munkásságba hozott, az észtehetséget kikereste, ügyesen használta 's megjutalmazta. A' lázadás eltörlé a' születéskülönbözést 's a' dicsőség pályáját minden polgár előtt felnyitá. A' legalsóbb, hajdan semmiségre kárhoztatott, néposztályból ezerek emelkedtek fel sasszárnyakkal nagy tábornokokká 's statuskormánynokokká, kik eszekkel (so-

kan még mint ifjak) a' világot bámulásba hozák. Már ez a' körülmény magasabb hatalompontra emelé a' köztársaságot a' többi europai országoknál. Egész nemzet lélekerejével küzde az, midőn a' fejedelmek többnyire csak egy néposztályt állítának ki az ellen. Igy lett a' köztársaság néhány év alatt világ asszonya, a' mire Roma századok lefolyta után juthatott. De mint erre, ugy amarra is kevés haszon háromlott győzedelmeiből, sőt végre legszerencsésebb 's legmérészebb tábornokának rabszolgálója lett. Ugyanezen tábornok pedig büszkeségével 's telhetlenségével magára 's roppant birodalmára végpusztulást huzott.

Ezek röviden azon okok, mellyekből a' Franczia lázadás származott, erőt 's veszedelmes irányt vett, Europát feldúlta, az általa igértetett 's népek vakitására trombitált szabadság helyett, világon-uralkodást és katonai önkényt szült 's a' népeket egymás után rablánczra füzé, mig végre az egész óriási alkotmányt, a' szabadság szelleme által, mellyet épen magok a' hóditók terjesztettek el, de mindenütt már csirájában elnyomtak, lelkesittetett nemzetek le nem dönték.

2. §. A' lázadás tulajdonképpi alapoka, a' társaságos lét romlottsága 's a' nép önkényes nyomatása, XIV. Lajos magasztalt országlásából veszi eredetét, sőt szorosan véve XIII. Lajos idejére felvitethetik.

Már Richelieu cardinalis, midőn királyának a' korlátlan hatalmat kivivta, 's a' nemzet szabadságait gyökerestől kiirtotta, elveté ama boldogtalanság magvát, melly XIII. XIV. és XV. Lajos alatt óriási nagyságra nevekedett, a' nép számára legkeserübb gyümölcsöket termett, végre ama zsarnokok ártatlan utódjára, XVI. Lajosra, végső romlást hozott. Ugyanazon Richelieu és ugyanazon XIV. Lajos, kik az önkényt alapiták,

egyszersmind ennek legveszedelmesebb ellenségeit a' felvilágosodást és tudományokat is gyarapiták, ezáltal, bár nem is sejditve illy következéseket, gyalázatos épitményjek alá vermet ástak. Esztelen cselekedet, nép szabadságát elnyomni akarni, 's mégis a' felvilágosodás szövetnekét meggyujtani; mert mivelt 's tanult nemzet hiv és engedelmes, de rabszolganéppé sohasc engedi magát leajacsonyittatni.

Francziaország' történetiratában irtózva kell olvasni (l. Merkúr 1836-ra l. 91—103) az önkényes királyi hatalom boldogtalan tetteit, főképen XIV. Lajos büszke, ember- és pénzevő hóditó hadait, e' mellett határtalan tékozlását 's buja udvari fényét, a' nép zsirjának ezek miatti kiszivatását, a' pénztár kiürülését 's adósságok iszonyató nagyságra halmozódását; azután ugyanezen bűnöknek XV. Lajos alatt is létezését, sőt nevekedését Fleury holta után többnyire lélekesmeretlen vagy gyalázatos ministerek sorát, végre ágyasa nyilványos uralkodását 's tökéletes napkeleti despotismust, minden szörnyüségeivel, utálatosságaival 's népboldogságot megölő leheletével; ezenfelyül ama hallatlan erkölcsromlottságot, melly az udvarról a' főbb osztályokra, ezekről pedig a' népre is elragadván, a' társasági rend alaposzlopait ledönté.

Az ország állapotja XV. Lajos alatt, főképen uralkodásának vége felé, olly gyalázatos, mint boldogtalan volt. A' Király minden parancsát ezen Szultáni kifejezéssel rekeszté be: Cartel est notre plaisir (mert ez a' mi legkegyelmesebb akaratunk) Az udvarral öszveköttetésben lévők' alatsony csúszása 's hizelkedése határt nem esmere. Szabad gondolkozást 's nemtetszést kinyilatkoztatókat a' Bastille vagy elfogató parancsok fenyegettek. A' nemesség e' rabszolgasággal

keveset gondolt; mert kárát elégé kipótoltatva találá a' nyomatás által tizszeresen megszomorittatott és porig lealáztatott nép feletti magas állásában, 's szorosan véve inkább társai voltak, mint áldozati a' királyi önkénynek, e' mellett a' polgári társaság jótéteményeivel csupán ők éltek, bár a' közönséges terhekben semmi részt se vettek, 's főhivatalokra, mind' háboru' mind béke idején, csak ők juthattak. Hasonló vérszopója volt a' népnek a' főpapság 's az alpapságnak egyrésze, mellyekben jó 's könnyü élettel szükkeblüség, vallásdüh, uralkodásvágy és képmutatás párosodtak. Messzeterjedt és legkövérebb tájékokon feküdt birtokaik gazdag jövedelmeiből legfeljebb is szükmarku önkénytes ajándékokat adtak azok csak a' közjóra. Ellenben a' nép (a' szerencse kedvelteit, 's egyes álnok vagy ragadozó nyerekedőt kivéve) nyomás és szegénység járma alatt nyögött, mig a' földes urak, financzia-haszonbérlők, nagy statushitelezők, a' tartományok jövedelmeit saját kezekre keriték 's a' dúsgazdag fővárosban pazarlák.

Ezekhez jöttek a' rosz kormányzás a' status szolgálatjának minden ágában, önkényesség, keménység, az igazság-pénzen vásárolhatása, melly rosz a' birói hivatalok megvehetéséből származott, továbbá a' közönséges tanitás elmellőztetése vagy rosz iránya, a' rendőrhivatal zsarnoksága, zsarolások, a' financzia haszonbérlőinek 's adószedőknek csalásai, lopva-kereskedők 's vámosok közti valóságos háboru, mindenütt igazságtalan korlátolások, mellyek parancsok álthágásait szülék, lázitó keménység a' büntetésekben, végre rendetlenség, álnokság 's tékozlás a' statusgazdálkodásban.

3. §. Legelviselhetlenebb rosz mindazáltal, melly a' lázadás kitörését leginkább siettette, a' sta-

tus terheinek egyenetlen felosztatása volt. Idealis érdekkel keveset gondol a' nép de annál többet a' testi szükségekkel. Éhező nép mindég kész fellázadni; nincs pedig békés és termékeny esztendőkbenn éhező nép, 's ha van, a' terhelés egyenetlensége annak oka. Talán sehol se divatozott ez annyira, mint Francziaországban, hol nem csak kiváltságos országrendek, hanem kiváltságos tartományok, kerületek 's városok is voltak, mi a' többiek terhét nagyobbitá. Igaz, hogy a' nemesség, papság és királyi tisztek csak a' személy- és elegyes adótól (ez a' közemberek részint fő-, részint vagyonadója) 's az országútrobottól voltak mentek, de az első, melly 91. mil. tett; ha vagyon szerint osztatott volna fel, a' szegény adózó népre nézve felére szállott volna e, 's az országút-robot, mellynek becsét a' tatus 20. mil-ra tette, 100 miliomként nyomta ' zsarnokmódon ráhajtott, időt, fáradságot és költséget húzamos ideig vesztegető népet. Az 55 mil. livresnyi vingtiémes (huszad„ földadó, nellyet személy különbség nélkül minden birtokos fizetett) 's az ugynevezett és 41 mil. tevő capitation-adók nemest és nemtelent egyenlően köteleztek; ugyde a' földbirtokok részrehajlással 's többnyire a' nagyobb birtokosoknak kedvezve számittattak öszve, 's a' föld jövedelme, tized, jobbágyi tartozások és adozások 's a' t. egészen vagy nagyobbára adótól mentek voltak. A' papság, temérdek jószágaitól, egyházi 's polgári övedelmeitől és sokat behozó tizedétől, többet nem fizetett 11 mil. livresnél. E' mellet nevelte a' sulyt az adózás rendszerének különbözése. Voltak t. i. olly tartományok, mellyekbenn a' ónak mázsája 8, 9, 16, 25 frankkal fizettetett, nássokban ellenben 62 fr. alatt nem lehetett venni. E' lopva-kereskedésre kényszerité a' sze-

gény polgárokat, kik e' miatt évenként több százan hurczoltattak gályarabságra. A' földbirtokok becse is, a' tartományokhoz képest, hasonló különbféleséggel határoztatott meg. Többen csak általános sommát fizettek, vagyonok nem becsültetvén meg. Némellyek szabadok voltak a' dohány-, bélyeg-'s más rendes és rendkivüli adóktól, mások megváltották magokat azoktól. Némelly kerületek (Rennes, Strassburg) csak 12 vagy 14, mássok (Chalons, Orleans, Lyon) 26—30, sőt Isle de France 64 livr. főadót fizetett: Igy Parizs egyedűl 80 mil-mal hozott be többet a' királynak, mint a' mennyit a' sardiniai, svéd és dán koronák öszves jövedelme tesz. (L. Necker de l' administration des finances de la France).

A' kir. pénztárba fizetett terhes adókon kivül a' parasztot még jobbágyi tartozásainak sulya is nyomá; mert földének öszves jövedelmétől (a' szerént a' tiszta jövedelemnek legalább $^1/_5$, gyakran $^1/_3$ részét, felét 's néha $^9/_{10}$ részét) tizedet kelle fizetnie, mi természetesen nem csak a' személy-, hanem a' vagyonjust is semmisité. Ehez jöttek a' robot, földbér és több önkényes zsarolások, mellyekkel a' földes uri hatalom tetszése sserint kinzá. az elnyomott emberiséget. Igy a' parasztságnak se személyi, se birtoki tulajdona nem volt, 's mégis neki kellett a hont védnie 's az ő vére ontatott ki az ellenség fegyvere által; a' nemesek 's előkelők ellenben csak önkénytesen katonáskodtak, de csak mint tisztek, 's a' hadseregben is parancsnokszerepet játszotrak.

4. §. Térjünk vissza a' financziára XIV. 's XV Lajos határtalan tékozlása a' pénztárt kiüritvén a) vagy adósságok csináltattak, melly eszköz, a könyelmüség vele felelet tereh nélkül visszaélvén

részint a' status vagyonát juttatá uzsorások kezére, részint a' tehetősebbek birtokát tevé az udvar martalékává, általjában pedig a' status évenkénti szükségét mindég nevekedő kamatokkal szaporitá, b) vagy az adók neveltettek, a' mi a' már fenálló 's egyenetlenül fizetett adókat is alig birván a' nép, mindenik év megujultával magasabb pontra emelé a' közönséges nyomoruságot.

Hogy a' financzia ezen helyzete 's a' nevekedő pénztárhijány eldöntőleg hatott a' lázadás kitörésére, kézzel fogható; noha azok, kik ezt népámitók fondorkodásinak tulajdonitják, ezen mintegy 125 mil. deficitet könnyen elháritható bajnak tekintik. Francziaország ugyan segithetett volna ezen hijányon; de nem a' nép szegényebb osztálya, melly már ugyis ereje felett terheltetett adókkal, innen még többet rá tenni annyi volt mint felkelésre ingerelni. Az eddigi úton tehát nem vala reménylhető a' szabadulás, egészen ellenkező rendszertől lehete azt várni, az az, a' tehernek a' szegénység vállairól a' vagyonosokéira áltháritásától, a' mi a' kiváltságosak 's nemesek ellenzése és a' királyi udvaron uralkodása miatt, — csak a' közönséges országrendek rendkivüli tekintete 's ha ezek meghasonlanak, csupán a' lánczaiból kiszabadult harmadik rendnek elszántsága által eszközöltethetett.

5. §. Ez a' harmadik rend, általjában a' nemzet, mint mindég sulyosabban nyomatott, ugy fogékonyabb is lett a' szabadság ideájára nézve, mi lelkes irók munkáinak gyümölcse volt, kik által előtte nyomoruságának forrásai és a' segédeszközök felvilágosittattak, a' nép magasabb szellemi miveltségre, ezzel egyszersmind saját érdemének 's erejének öntudására vezéreltetett.

Már XIV. Lajos alatt felderült a' tudományok hajnala, szellemtelyes és jóizlésű irók lépvén fel, kik kellemes és közönséges érdekü munkáikkal olvasás kedvet ébresztettek honfijaikban, 's a' szabad gondolkozásra útat nyitottak. A' szívre nemesitve 's az észre világitva hatottak ezek, arany korok elenyészte után is 's több jeles észtehetségü utódjaik találkoztak, kiket ha nem tüntet is ki olly lángész, mint őket, de nem kevesebb érdem halhatlanit. Az általjában már felvilágosodott vagy legalább felvilágosodáshoz közelitő nemzetet erre, a' 18. száz. közepe táján, megesmerteté a' törvények szellemével Montesquieu „L' ésprit des lois" czimü alapos munkájában, az igazi politicai bőlcseség és helyesen megvisgált szabadság elvek ezen gazdag tárában.

Utána az encyclopaedisták és oeconomisták két hires oskolája jött létre; amaz az ész és éles látás fegyvereivel minden tévelygést és balitéletet (néha azonban tiszteletre méltó véleményeket és jótékony igazságokat is) ügyesen ostromolva, inkább kellemetes szóvitatókat, mint világ bölcseket számlálva; az utolsó pedig az emberiség java és polgári boldogság mellett nemes lelkesültséggel küzdve, szabad szellemmel: merészen, minden igazságtalanságot és zsarnokságot gyülőlve, mindazáltal rendszerszellemtől eltántorittatva, honnan nem ritkán inkább fantáziával gazdag, mint alapos, de azért, mint az első is, sokkal hatalmasabb befolyásu a' közvéleményre, mint akármelly philosophiai oskola valaha. Diderot az encyclopaedisták feje 's kitünő baráti Daubenton, Marmontel, D' Alembert, Mably, Condillac, Mercier, Raynal, Helvetius, azután Quesnay orvos, a' physiocraticum vagy oeconomisticum systema teremtője, buzgó 's éke-

sen szolló pártolóival (Du Pont le Trosne, de la Riviére és idősebb Mirabeau) megtaniták a' nemzetet politicai 's egyházi dolgokról merészen itélni, mind két fél földgolyóbison szabadságra törekedni, képtelen törvények zsarnokságától, hatalmaskodók fonákságától, az emberiség ügyét, az okosság és természeti törvény itélőszékéhez felebb vinni. Hijában korlátolá a' megrettent despotismus a' sajtót, bünteté a' szabadszellemü irókat tiltá 's égetteté meg a' könyveket; nem érté vagy nem meré rendeleteit nyomosan végrehajtani 's a' mit nem vala szabad Francziaországban kinyomtatni, kijött Németalföldön, 's minden tilalom és vámszigoruság ellenére is kezekbe került a' franczia olvasóknak.

6. §. Még mélyebben 's közönségesebben hatott e' két nevezetes oskolánál az elmékre két, öszvekötetlen, sőt ellenségesen meghasonlott 's mégis ugyanazon ügynek sikeresen, csak hogy különvált úton, szolgáló férjfi, Voltaire, és Rousseau. Az első, kinek tündöklő lángesze, mint első nagyságú csillag ragyogott, nem csak a' franczia, hanem az egész europai literatura egén, mind eredeti, mind kölcsönözött esmeretekkel gazdag iró, ki a' tudás minden ágát sajátjává tevé 's ékesen szólásának, fantáziájának varázsával; minden felett elménczségének kimerithetlen tárával világitva 's pörzsölve, mint villám, a' babonás hit, tévelygés, önkény és régiségen alapult historiai igazságtalanság legsetétebb 's legnagyobb gonddal őrzött határaiba behatott, az éji madarakat gyűlőletes világosság által zavarba hozta 's felrijasztotta, némelyl, kölcsönözött hiu fényt elhomályositott, 's az olvasó világ minden osztálya elibe a' gondolkozásra 's itélésre nézve törvényt szabott. Kár, hogy ez a' szép és világos lélek nem birt ama

felséges vonatokkal, mellyeket csak az erény adhat. Erejének érzete által elkevélyittetve, nagy hirétől megrészegittetve, 's szenvedélyétől, hiuságától vagy szeszélyétől elragadtatva, Voltaire gyakran öszvekeveré megtámadásaiban a' szentet a' szentetlennel, a' társaság fogyatkozásait 's hibáit alaposzlopaival, a' tévelygéseket a' vigasztaló, mennybe vezérlő hittel, a' gyermekes véleményeket a' nemesitő érzettel. Nem csak a' lázadás kitörésére volt neki közhatása, hanem ama boldogtalan characterre is mellyet a' csak hamar vett.

Ellenben a' mélyen érző 's ezért minden érzékeny léleknek drága Jean Jacques Rousseau, komoly 's méltó oktatás utján készité kortársait a' jövendő fergetegre. Contrat social (társasági egyezet) czimű arany munkája nem ment hibáktól; de igazság csiráját foglalja magában 's felnyitja ezen csira gazdag következésű kifejlésének pályáját, sőt a' mi még több, olly érzeteket 's erényeket lehel olvasóiba, mellyek által lehet az ember csupán képes és érdemes a' szabadságra. Lerajzolá ugyan ő a' szabadság bájoló kellemeit 's hatalmas lelkesitését; de a' szabadság törvényeinek szent szigoruságát 's azon szünteleni áldozatokat is, mellyeket a' parancsol. Sohase szakasztá el azt az erénytől, melly nélkűl a' szabadság csak álom. Rousseau lelke vala, melly a' lázadás nemesebb fejeiben munkálódott 's vezérűl szolgált.

7. §. Az igy lenyomatott 's igy felvilágositatott franczia nemzet királyszékére XVI. Lajos, Francziaország több évi zsarnokának. XV. Lajosnak, unokája, ki jó indulatu 's egyenes érzetü herczeg levén, a' nép benne szabaditóját reménylé, 1774 ült fel, nem fényes, de szeretetre méltó 's jóval biztató lelki adományokkal, hanem

kevés

kevés önállósággal az itéletben és elhatározottságban, magához bizás nélkül 's mégis ingadozva a' mások iránti bizodalomban, minden sugalásra 's fortélyoskodóra hallgatva, következésképen nem vala alkalmatos szélveszes időben a' status evezőjének igazgatására; innen eldődei vétkeinek áldozatja lett.

Első ministerévé gróf Maurepast választá, ki ügyes udvari, de nem kormánynok, 's hathatós ujitásra épen olly kevésé alkalmatos, mint nem hajlandó volt. Turgot financzia - ministerben, nemes gondolkozásu physiocratában 's jóra törekvő férjfiban ugyan mindkettő feltaláltatott; de mit tehetett egyedül az udvar vaksága, hiusága, 's fényüzése ellen, mellybe a' rendet 's takarékosságot hijában iparkodott visszahozni, 's hogy mérközhetett volna meg minden gazdag és hatalmas kiváltságossal, kiknek hasznos ujitásaival mintegy hadat izent? Sőt a' királyné, Maria Antonia is, derék anyjának, a' halhatatlan Mária Thereziának lelkére 's szépségére, nem ellenben characterére nézve, hasonló leánya, kie' megromlott udvar mérgét nem sokára beszivta, a' királyné is mondom ellensége volt ezen erényes ministernek, kie' szerint hivatalát nem sokáig viselte.

Utána Necker bankos, nevezteték financzia - ministerré 1776. Mint genfit és protestanst csupán eszének 's betsületes characterének nagy hire ajánlák e' fontos hivatalra. Igazán szerette ő a' népet 's ennek boldogságát, jó érzéssel és messzeterjedt esmeretekkel birt, de e' mellett hiú, 's mivel mindenek tetszését megnyerni igyekezett, szükségképen rendeleteiben ingadozó és önmagával egyenetlen volt. Ő is, mint Turgot, általjában, azt kivánta, hogy az udvar tékozlása korlátoltassék 's az adórendszer javittassék.

Mindkettőben heves ellenállást talált 's csak keveset tehetett.

Az amerikai háború, melly ministersége allatt lobbant fel, nevelé a' financzia szorultságát, noha Francziaország dicsőségét 's politicai befolyását ismét felemelé. Hogy Francziaország, melly maga is önkényes uralkodás járma alatt nyögött 's mellynek magának is voltak gyarmati, részt vett az amerikai szabadság háboruban, oktalan 's következetlen cselekedet, mellyet az Angolország elleni gyülölség, (mert e' látszik a' háboru főokának lenni) épen nem igazol. Mert azonfelyül, hogy a' rosz lábon álló pénztárt még nagyobb szükségre juttatá, nyomosan mozditá az elő a' lázadás kiütését. Ugyanis Éjszak amerikának hősi felemelkedése Francziaország fijaiban is felébreszté a' szabadság vágyját; ama halhatatlan háboru a' Franczia segitő seregre nézve oskolája volt a' honfiui lelkesültségnek 's lángoló szabadság szeretetnek. Csak kár, hogy az egész nemzet nem fogá fel ezen félséges tanitmányokat, 's hogy főképen a' kiváltságosak jégszivét nem melegitheté fel ama' szent tüz, melly Amerikában égett! A' revolutio Washington és Franklin igazi nevendékeinek, 's a' nemes lelkü La Fayettenek értelme szerint boldogitó volt volna az emberiségre nézve.

8. §. Az amerikai háboru által okoztatott rendkivüli költségek fedezésére Necker uj kölcsönözésekhez nyult. Nem is tehete másként, mert a' fonák adórendszer elzárá előtte az útat a' gazdagok erszényéhez. Ugyde az uj adósságok kamatjai nevelék a' hijányt. Necker ujitásjavalati tehát most sürgetőbbek lettek, mellyekkel az udvari pártot annyira felharagitá maga ellen, hogy ennek fenekedéseitől tartván, letevé hivatalát 's elhagyá Francziaországot 1781. Ezelőtt

kevéssel irá hires „Számadás a' királynak (Compte rendu au roi)“ cz. munkáját; most „De l' administration des Finances de la France-ját (Franczia-ország közjövedelmeinek igazgatása)“ küldé világ elibe, melly két munkája az eddigi financzia-titkokat felfedezé 's ötet a' nép kedveltjévé tevé. Necker legjótevőbb rendeletei közt emlithetők, a' tartományok, mellyeknek különös rendeik előbb nem voltak, gyülésèi vagy a' tartományi küldöttségek.

A' Necker után következett ministerek, Joly de Fleury és d' Ormesson, kik iránt a' nemzetnek bizodalma nem volt, nem sokáig viselék hivatalokat. Calonne, ki utánok 1783. lépett fel, nem ügyelvén a' nép szavára 's a' közönséges szükségre, könnyelmüleg használá a' kölcsönözés eszközét, hogy a' deficitet fedezhesse 's az udvar tékezlását kiélégithesse. De végre lerogyott a' terh alatt. 1250 mill.-mal nevelé az országlás az utolsó 10 év alatt a' régi adósságot; az évi deficit most 125 mill.-ra hágott. Calonne látá lábai előtt az örvényt 's előadá a' királynak általános ujitás szükségességét, mellynek kivivésére a' notables-k gyülése tanácsos volna.

A' notables-k (országgyülés kicsinyben, de a' melly csak a' papság, nemesség és királyi tisztek főbb tagjaiból állott 's ezeket is a' király választotta) 1626 óta többé nem hivattak össze; mert a' nép képviselőségnek még árnyékától is fél az önkényes hatalom. A' szelid Lajos, ki minden módot elővett, mellyet a' népre nézve hasznosnak mondtak, most meghivá azokat (szám szerint 146-ot, u. m. 8. érseket, 8. püspöket, 26 herczeget, 8 statustanácsnokot, 4 tartomány kormánynokot, 24 várostisztet, minden főügyvédőt, a' parlamentek elnökeit 's nehány városi követet) Versaillesba, hogy velek

az ország megmentésének eszközei felől tanácskozzék.

A' notablesek (22. Febr-tól 25. Máj-ig 1787) se az országlás, se a' nemzet várakozásának nem feleltek meg. Megegyeztek ugyan ők a' király javalatiban a' belföldi harminczadoknak, gyülöletes sóadóknak, országút robotnak 's gabonakereskedés elzáratásának semmisitésére nézve; de a' minister által előadott uj adók, bélyegtaxa 's közönséges földadó, heves ellenmondást találtak a' kiváltságosok, föképen a' papság részéről. Most a' notablesek az eddigi kormányrendszert támadák meg, a' visszaélések (főképen a' közjövedelemre nézve) eltöröltetését kivánák, a' királyt ministerének elbocsátására kényszeriték, ki erre megszökött. Helyébe gróf Brienne, toulousei érsek, hiu, characteretlen ember, ügyes udvari, de általjában rosz minister, lépett.

Jóllehet e' szerint a' notablesek gyülése, öszvehivatásának főczélját elhibázta, még is sok jó következése volt; mert a' statuskormányzás titkos hibáit napfényre hozta, 's a' nemzet most világosan látá azon rosznak fészkét és nagyságát, melly őtet nyomta. Az ország minden rendei közönséges öszvehivatásának szükségessége is a' notablesek gyülésében jött legelőször szóba, 's majd az egész nemzet kezdé azt sürgetni mint utolsó és egyetlen segéd- és mentő eszközt.

Az udvar azonközben, hogy a' pénztár szükségén segitsen, a' parlament elibe tevé az új adórendeleteket (mellyeket a' notablesek visszavetettek), hogy lajstromaiba iktassa be. De a' parlament megtagadá azt a' notablesek nyilatkozványát, hogy csak a' közönséges országrendek adhatják meg az adókat, ismételvén 5. Aug. A' király most parancsolá a' belajstromozást 's az ellenmondó parlamentet Troyesbe üzé.

9. §. A' parlament troyesi szerepe felől különbféle vélemény szárnyalt. A nemzetnek, mellyet az udvar önkénye nyomott, minden ez ellen törekvő oppositio kedves volt, mint saját elégületlenségének kinyilatkozása 's rokon erő, melly lehető ellenszegültség esetére vele kezet fog. Tehát a' parlament az ellen dolgozását is örömmel 's hálával vevé. Annál inkább neheztelt az udvar, 's nem ok nélkül, mert a' parlament törvényes határait álthágta. De a' nép okosabb tagjai is átlátták, hogy a' parlament nem tiszta nézetek szerint, nem a' nemzet érdekéhez képest, hanem a' kiváltságos rendek inye szerint, főképen pedig saját uralkodás vágyjának kieszközlésére dolgozik. A' következés ezt nem sokára az egész nép előtt közönségesen világossá tette.

Tudjuk a' történetiratból, hogy a' szük munkásságkörű franczia parlamentek, mellyek eredetiképen fő törvényszékek voltak, az idők kedvezése által politicai testté, országrenddé, országgyülés képviselőjévé, sőt állandó országtanácscsá emelkedtek fel, azután pedig Richelieu és Mazarini, leginkább pedig XIV. Lajos önkényes akaratja által megaláztatván, eredeti rendeltetésekre 's munkásságkörökre szorittattak. XV. és XVI. Lajos zsarnokságok 's gyarló uralkodások neki bátoritá azokat hajdani befolyások és jussaik visszavevésére, 's megis tarták ezeket kezeik közt, olly elszántsággal és merészséggel védvén, mint legigazságosabb, legszentebb dolgot. A' királyi törvények őket illető belajstromozásjusa igen hasznos fegyver volt kezekben; de ezzel ők gyakran ugy küzdöttek az igazságos és közhasznú, mint az ártalmas rendeletek ellen. Meaupeau Kanczellár ugyan 1771. minden parlamentet (14et, mellyek közt a' párizsi legtekintetesebb, legnagyobb befolyásu volt, 's

megyéje mintegy az ország felét foglalá magában) erőszakosan eltörlé 's ujakat hoza létre, mellyek a' királytól függöttek; de XVI. Lajos, Maurepas tanácsára, a' régi parlamenteket visszaállitotta (1774 és 1775.) Féltékenység 's az udvari nemesség elleni irigység, nagyravágyás és részint honszeretet ezolta oppositiora ösztönözék azokat.

Brienne érsek, ki a' parlamentet Troyesbe üzeté, később alkudozni kezde azzal 's visszahivá, szinből megbékülvén vele. De 19. Nov. ismét ellenzé a' parlament 450 mill. költsönnek a' status adósság könyvébe sürgetet belajstromoztatását, mellyet a' minister előterjesztett 's a' király az ülésben személyesen kivánt. Az ellenszót legelőször az orleansi herczeg mondá ki, mint első pair, miért a' herczeg számüzetett 's nehány parlamenti tanácsnok elfogatott. A' parlament nem csüggedt el: ellenkezését folytatá és sürgetve kivánà az országrendek közönséges gyülését.

Brienne és Lamoignon, nagy pecsétőr, most eltökélék a' parlamenteket egy csapással semmisitni. Tanácsadásokra a' király 8 Maj. 1788. parancsot ada ki, mellyben az egész parlamentszerkezetet eltörlé, a' parlamentek törvényhatóságát és számát korlátolá, az eltörlöttek helyébe ugynevezett fő törvényszékeket teve, végre a' parlamentek minden eddigi politicai jussát, főképen a' királyi rendeletek belajstromozását, egy cour pleniérenek, melly a' királyi ház herczegeiből, pairekből 's főstatustisztek bizonyos számából állott, adá által.

Ezen parancs ellen és pedig már kihirdettetése előtt, a' parlament, leginkább a' merész D' Espremenil által tüzeltetve, köz megegyezéssel, igen nevezetes végzetet készite, mellyben az ud-

var rendeleteit önkényeseknek, ellenben a' nemzet jusát az adók jóváhagyására, a' tartományi szerkezetekre, a' parlamentét a' királyi rendeletek (ha ezek azokkal megegyezőknek találtatnak) belajstromozására nézve, 's minden polgárnak ama szent jusát, hogy csak rendes birája által itéltessék meg és elfogatása után tüstént általadassék az illető törvényszéknek, a' franczia monarchia megsérthetlen alaptörvényeinek nyilatkoztatá ki, 's azon esetre, ha a' parlament erőszakkal elnyomatandó volna, mind ama jusok megerősitése 's fentartása a' közönséges országrendeknek ajánltatott és szivekre köttetett.

Hijában igyekezett az udvar engedelmeskedést ijesztés által eszközölni, hijában hurczoltattak D' Espremenil és Grislard de Montsabert a' parlament teremből tömlöczbe. A' párisi nép a' parlamentek pártjára nyilatkozék a' legtöbb tartományból hasonló hangos panaszok hallatszának; sőt némellyekben, jelesen Bretagneban és Dauphinében, nyilvános lázadás tört ki. Terméketlenség, és drágaság, mellyek épen ebben az évben lépének be, nevelék a' félemlitő forrást. Az udvar hát, bár vonakodva, engedett. Breteuil statustitoknok, kit a' nép gyülölt, elbocsáttatott szolgálatjából, minden kemény rendelet visszavétetett, a' cour pleniére munkássága felfüggesztetet, 's az ország rendjeinek jövő év 1. Máj.-ra leendő öszvehivatása megigértetett 8 Aug. 1788.

Brienne főminister, ki ezt az igéretet tette, csak nem ugyanazon időben kénytelen vala nemi megbukást kinyilatkoztatni 16 Aug. A' kamatok kétötöd része hitellevelekben fizetendő vala 's a' tőkék visszafizetése egy évre határoztatott. Uj heves mozgások támadtak ezen nyilatkozvány miatt, mire a' király, a' köz kivánatnak engedvén,

Briennét és Lamoignont elereszté 's a' nemzet kedveltjét, Neckert, ismét financzia ministerévé nevezé 's a' statustanácsba hivá.

10. §. Necker, okos rendeletei 's még inkább hitele által, egy pillanatra segite a' királyi kincstár szorultságan. A' cour pleniére most egészen eltörölteték 's az óhajtott országgyülés megigértetése még bizonyosabban megujittaték.

Ezen országgyülés szerkezetétől 's formájától függött Francziaország jövendő állapotja, ez okból mindkettő méltó tanácskozás tárgyává tétetett. Számos irományokat repitének ki a' tudósok, a' statustanácstól erre felszóllitatva, gondolataikat és javalataikat e' fontos ügyre nézve honfijaikkal közölvén. Egész Francziaország mozgásba jöve, a' nyilvános gondolkozásmód és lélek telyes erővel telébredt, de egyszersmind a' szakadás szelleme is mutatkozék az ország különbféle rendei közt. 1614 olta nem volt országgyülés. Valának-e alkalmaztathatók még a' hajdani formák, miután a' miveltség, gazdagság, hatalom, minden személyes és közönséges érdekek 's a' rendek kölcsönös visszonyai általánosan megváltoztak? Ezen fontos körülményt nem vevé ugyan fontolóra a' parlament, mint a' nemesség 's papság se, megátalkodott lelkét, az elő haladt időkor ideáira nem emelkedettségét 's a' közvélemény iránti siketségét árulván el azáltal; de Necker nemesebben gondolkozott 's a' 3-dik rend e' kivánságát, hogy neki (a' 3-dik rendnek) számához, jelen pallérozottságához, 's a' status javára való béfolyásához illő, következésképen fontosabb népképviselőség adassék, mint a' millyennel a' barbárság idejében birt, olly igazságosnak találá, mint politicai tekintetben jónak. Mindazáltal maga nem akará a' kérdést eldönteni, vagy a' király által eldöntetni, hanem arra

birá ezt 6. Nov.; hogy a' notableseket még egyszer gyüjtse öszve, a' jövő országgyülés formája 's szerkezése feletti tanácskozás végett.

A' notablesek, kiknek Necker, mély belátással tett kérdéseit, az országgyülés és erre küldendők szerkezésére, választatására 's útasitványira nézve, előterjeszté, nagyobbára az aristocratia szüklelkü szellemében feleltek azokra. Az 1614-ki országgyülés tételek mustrává. Mint akkor, most is mindenik rendnek egyenlő számu küldöttjeinek lenni 's rendek, nem fők szerint szavazni kellett. Csak a' provencei gróf, későbbi XVIII. Lajos, a' király legidősebb öcscse, sürgeté az alatta volt tiszti karral, hogy a' 3-dik rend követei kétannyi számmal legyenek, mint a' többi rendekéi.

Annál hevesebben kelének ki a' tartományok (ez uttal is Dauphinée vala a' többiek szónoka) ezen igazságos kivánság mellett, 's Necker a' statustanácsban olly tüzzel 's nyomosan gyámolitá azt, hogy a' király hajlandó leve vele kezet fogni 27. Dec. 1788. Necker lelke 's charactere itt tündöklött legdicsőbb fényben. Akárminő előbbi vagy későbbi hibák 's gyengeségek vettethetnek is neki szemére, már ezen egyetlen nap is elég arra, hogy őt halhatatlanitsa. Igazi népbaráti, az idealis érdekeket, nemesebb korszellemet, nemzeti szabadságot 's boldogságot lelkesültséggel felfogó ministernek mutatkozik itt ő, kinek mássát nehezen találjuk. Még Sully is távol van tőle. Csak a' nép nagylelkü jótevője volt 's kivánt lenni Sully, nem pedig becsülő barátja, 's csak urának és nem a' nemzetnek szolgája, mint Necker. Beszéde, mellyet ezen örökké emlékezetes napon 's alkalommal a' királyhoz tartott, a' szerkezetes, főképen a' democratia által mérséklett monarchiának legtisztább elveit foglalja magában 's a' királyt felszólitá, hogy eddigi korlátlan hatalmáról mondjon le, oszsza meg azt a' nép

képviselőivel, e' szerint a' statust változtassa meg, vagy annak eredeti 's nemesebb formáját állitsa viszsza. A' király tehát, ki e' napon nyilván kimondá, hogy financziaministerének elveit 's nézeteit sajátivá tevé 's az országgyülésre (mellynek tagjait 1200 küldöttre, kiknek fele a' harmadik rendé, másik fele pedig a' nemességé és papságé volt, határozá) meghivó leveleket azonnal szétküldözteté, maga lobbantá fel a' revolutiot. Ezolta nem állott többé hatalmában (mert a' király szava szent és változhatlan) az önkény régi rendszerére visszalépni 's a' nemzetet attól megfosztani, a' mit nemeslelkűleg annak megadott. Csak azt tehette (a' mi nem volt nehéz), hogy bölcseségtől 's hivségtől vezéreltetve, ne mint uralkodó, hanem mint országló, üljön eldődeinek székében 's ezáltal a' revolutionak boldogitó irányt adjon. Iszonytató feleletterh nyomja annakokáért ama gonoszlelkü tanácsadókat, kik álnokságból 's vakmerőségből, az ő és az ország veszedelmére ellenkező útra tántoriták őtet.

***

2.

Oskolai gyakorlatokról.

Gyakorlat minden tökélynek az annya. Szükség tehát minden tanulás' segédének és hiv kisérőjének is lennie, különben attól tarthatni, hogy maga a' tanulás nagy részben haszontalan leend. Az ifjukor a' lélek és test különféle gyakorlatára van rendelve: mindenik rész — a' lélek és test — tagjai még gyengék, hajlók és képezhetők. Az ifjuság gazdag jóakaratban és bátorságban, hogy magát gyakorolja, gyakorolja mindenfélében, és köz

tapasztalás mutatja, hogy ezen élet-szakban, napokon tovább haladunk, mint egyébkor éveken által, — hogy, mit most tanúl — pedig gyakorlani és tenni is tanúl, — azt soha el nem feledi, sőt, ha úgy mondhatom, minden jó gyakorlatban olly mintára tesz szert, mellyhez teljes életében, egyéb nemü gondolatokat, erőket, gyakorlatokat és tehetségeket mindig csak a' szerént szab, mikép ifjuságában mivelni látta 's önmaga mivelte. Ha mindez igy áll, — pedig az tagadhatatlan, — úgy az ifjuságnal Argus szemekkel szükséges a' gyakorlatra vigyázni, 's atyai tekintettel áltnézni és igazgatni: a' helyett hogy a' lelket legszebb halandokban elhagynók tespedni, gyakorlandjuk naponként ifjuilag, t. i. vidáman és szabadon, — a' telket nem csak bevetve, hanem meg is mivelve, hogy bizonyos és szép gyümölcsöt teremjen. —

Nyilvános ebből, — tisztelt hallgatoim, — hogy oskolai gyakorlatról akarok beszélni: egy igen határozatlan kifejezés. Sokan csak könyvnélkül tanúlt beszédeket, Oratori chriakat, Syntacticai exercitiumokat, vagy épen logicai-metaphysicai Disputatiokat értenek rajta, 's itéletőket a' szerint intézik felőle. Mások nem esmérnek ifjui gyakorlat alatt egyebet, mint lovaglást, vivást, ugrálást, tánczolást, korcsolázást, vagy épen Komödiák készítését 's előadását; és pedig többnyire ezen mivészetek az oskolai gyakorlatokhoz nem valók. A' sokaság itélete annyira ingadozó és zavart, hogy az egyik fél tagadja azt mit a' másik állít, és az ifjuság mindenik oldalra vonattatik, — vagy magát, a' melly ösvényen akarja, maga veszti el. — Tehát annak rövid és világos előadása, mit tartok én szükséges, hasznos és mivelő oskolai gyakorlatnak, leszen beszédem egész tartalma.

I. Első és legszükségesb oskolai gyakorlat, véleményem szerint az, hogy a' Classisban a' figyelem

fentartassék, és minden eszközöket reá fordítsanak tanítók és tanulók, magokat abban megtartani, ezek remekei a' való és legszükségesb gyakorlatnak. A' tanítónál az élénk előadás, 's lelkijelenléte mintegy Classisa közepette mindeneken és mindeneknél leend, kik hallgatják: mert láng lángot gyújt, 's lelki jelenlét hasonlót szül. Álmos oskola nem hall, vagy csak félig hall; nem tanúl, vagy csak töredékeket tanúl; legkevésbé lehet pedig tanulását gyakorlatnak nevezni, sőt inkább elzsibbad a' lélek illy hallgatásban és féltanulásban, — az ifju ostoba lesz az oskolában, mint sokszor mondatik. Leginkább onnét származhatik ezen stupor scholasticus, melly az oskola falak közt tenyészik, hogy az ifjak lélekerői nem serkentetnek, nem gyakoroltatnak; legalább nem mindnyájan és nem folytonosan gyakoroltatnak szünetlen éber lelki-jelenléttel, — hanem sokszor az üres, száraz szóemlékezetnek kell azon sánta követnek lennie, melly minden eleven müködő lélekerők, a' képzelet, az itélet, a' hajlandóság, 's öntörekvés helyét betölti. Nyomorú helyettes! Mi olly lomhán, hidegen, részvétlenül hallatik, az eltemettetik az emlékezet sirjába és ritkán támad fel ismét; — ellenben mihelyt olly szerencsés a' tanító, Classisát éber figyelemre 's mintegy figyelmezési versenyre, 's a' tanítványok' saját — ön magokat gyakorló — lélekerőit vetekedésre indítani, 's abban megtartani, — akkor minden szintén önmagától lesz és gyarapodik. A' tanító kérdez ide 's tova, természetesen legtöbbször, hol leginkább szükséges a' kérdezés, — váratlanúl, hol a' meglepő kérdés és felelet, a' felelőnek és az egész Classisnak hasznos; öntapasztalásból vagyok meggyőződve, illy módon sok álmos felébreszthető, a' leggondolatlanabbnak is ekkép gondolat, vagy arra alkalom adatik. Plato azon hasonlata, — hogy a' lelkek egymást feltüzelik, vonják és ihletik, mint a' magnes

a' vasat magához vonja, — igaz, 's valóságát különösen az oskolákban, ezen ifju, gyors, gyulékony elmék szent gyülekezetiben soha nem kellene kétségbe hozni, — csak hogy természetesen az ifjak ezen ingeniorum certamen-ben tanítójokat ne hagyják egyedül dolgozni, hanem ők munkálkodjanak, ők vetekedjenek 's gyakorolják lélekerőiket. Miképen ezt? Először nem máskép mint figyelmezés —, azon hajlékony, éber, sokalaku figyelmezés által, melly minden szóhoz, minden új leczkéhez és tárgyhoz újolag és különösen kapcsolódik, és nem tágul, míg azt egészen, szépen, ébren, pontosan előadni nem képes, mihelyt a' tanító kérdezi: sőt ha nem kérdezte is, a' kép, a' felelet, a' nézet létezik a' lélekben: ez észrevétlen 's már hallás és tisztább felfogás közben gyakorlotta és mivelte rajta magát. — Oh, ha az ifjak tudnák, mi szép, mi ingerlő, midőn ezen szeretetre-méltó alakban mutatkoznak! midőn a' kérdésre, sőt a' kérdés egy gyenge intésére, a' felelet könnyen, ifjan, világosan, a' gondolatok és szavak helyes alakjában, mint lelkök szép béllege, fáradság nélkül előlép, 's mint egy szerény Minerva itt áll! — ha tudnák, ebből mi jó előítéletet hozunk, lelkökre, hajlomukra, alkalmazhatásukra, szivökre, reményökre nézve, — mint fognának vetekedni, mint törekedni magokban, hogy erőtetlen, szép, tiszta és világos feleletet adjanak, 's a' szép szóval szép lelket is hangoztassanak. — A' tanító előadását késéró utánirás, ezen gondolatigyakorlatot, a' szép és gyors felelés képzését igen elősegíti. Megtanuljuk az által mit legyen szükség irni vagy nem irni; — megtanuljuk a' folyó előadást fő állitásaira vissza vinni, és a' legrövidebb legszebb megjegyzésbe foglalni. Irva legjobban megtanuljuk, mi volt a' tanitónak ez vagy amaz előadásnál czélja? ha felvilágítni, vagy bővítni? ha javítni vagy idomítni akart e? A' tanitó mondásaiból a'

legválogatottabbnak, a' legjobbnak leirásával, tanító és munka kedvesebb lesz előttünk, sőt a' könyv is melly felett leczkéket hallgattunk. Ezen utóbbit, — az ifjui oskolai-jegyzetekkel, mellyeket legjobban 's kiváltképen felirtunk, — még öregségünkben is szeretjük. A' nagy Leibnitz, férfi korában is magával vitte első tudományi Compendiumait még utra is, ámbár ő azokból többeket tetemesen megváltoztatott, és gyarapított, — sőt néhány illy nemü könyvektől környezve halt meg. — Ne mulasszák tehát el az ifjak illy jegyzeteket szorgalommal és itélettel készíteni! —

II. Az oskolai munkálatok nagy része a' nyelveket és Classicus Auctorokat illeti; e' mellett a' gyakorlatok egyik legszebbike nyilvánul, t. i. azok forditása, de olly forditás, melly az eredeti irókkal vetekedik, lelköket, gondolati és irási alakjokat, olly nemesen, olly tisztán és szépen kifejezni törekszik, mint az anyai nyelv azt csak megengedi. Ezen gyakorlatok, minden értők itélete szerint, igen becsesek és hasznosak; — de mind annak, ki megkisértette, igen nehezen sikerülnek, — ha csak az ég a' tökélynek némi érzetét belé oltotta. Az elsőről, korunk legnagyobb hőse és kormányzója a' porosz király tesz tanúbizonyságot, kinek tiszta és messze ható bélátását Europában senki nem tagadhatja: — ő a' régiek jó fordításait legelső eszköznek tartja valamelly nemzet és nyelv mivelésére. Mi hasznosak lehetnek ifjaknak ezek, alig mondhatni meg. Igy tanulnak magas, való, nemes gondolatokat — a' legszebb legzengőbb szavakban: igy tanúlják mindeniket egy idegen, a' görög és rómaitól olly külömböző nyelvre áltforditni, igy tanulják a' kifejezés valódi természetét és erejét 's a' beszédnek valódi alakját és kerekdedségét. A' vad öszvérre, mint Huart mondja, kötelek akasztatnak, hogy tanuljon az ösvényben járni és ki ne rugjon; vagy nemesben mondva, a' Görögök és Rómaiak

gondolatjai' és nyelve' felséges alakja, — ezen gyakorlat által, ha az ifju csak némileg képes reá, észrevétlen sajátává lesz. Csak hogy ezen gyakorlatoknak szabadelmüeknek kell lenniök, t. i. az elménck telyes serénységével és igyekezetével, kedvel és szeretettel, mindegyik nyelv és nemzet *elevei* esméretével, és következó derekas kijavitással történniek, — hogy ne maradjanak, — mint fájdalom sokszor gáncsoltatnak, — csupán erőtetett Exercitiumok, oskola — 's gyermek-mivek. És o mint kinálkozik erre azon tárgy, mellyet áltfordítni és nyelvünken utánozni kell. A' szép dolgok, a' szép alakok, 's azon nagy elmék, kik ezeket felirják és előadják, az ő ditsőségök, örökké magasztalt nevők — mi nyájasan és nemesen hivnak meg mindenkit, kinek lelke nemesebb anyagból alkatott, és ki szépségöket érteni 's csak némüleg is utánozni méltó, szerencsés ifjukor melly erre fordítatik! szerencsésb ifjoncz! ki fiatal idejét illy gyakorlatokra forditotta. A' mult évben p. o. Ciceronis Officia, 's némelly legjobb beszédei, egy szép szakasz Aristoteles Rhetoricájából, Demosthenes dicsérete Luciántól, 's a' világ legjobb 's halhatatlan költőinek, Horácz' 's Virgil' darabjai, voltak a' gyakorlat tárgyai: mi meglepő szép látvány, mi csalhatlan és tiszteletes bizonysága volna a' szorgalomnak és gyakorlatnak, ha az Examen utolsó napján, ezen darabokból, néhány szép, helyesen tisztán irott, és jó kedvel kidolgozott fordítások elő mutattatnának. Ezen munkákból még sok épen nincsen, több pedig nem jól van leforditva: azon ifju, ki ehhez fogott, ki ebben csendes magános szorgalmával is fáradozott volna, — érezné, hogy szép előmunkálatot tett, 's ha ditséret nem jutalmazná is, a' legszebb ditséretet érezné keblében, — azon hasznot, mellyet munka közben abból merített. Még férfikorában is kedvelné ezen ifjúi gyakorlatait és örömmel mutatná elő: ezen autorok

első példánya, még ifjúi, buzgó oskola-verítéke csepjeitől fedve, olly kedves vólna nékie, mint Nagy Sándornak Homerus azon példánya, mellyből ő Aristotelestől tanúlt. Hát ha egy szorgalmas tanitvány oktatóját és minket olly forditmányokkal és gyakorlatokkal lepne meg mellyeket ő magának csinált, mihez egyedül vágya és kedve unszolta? Ezek lennének nékie, 's talán mindnyájunknak a' legkedvesbek: észre vehetnők rajtok, hová törekedjék lelke, szíve, módja és saját igyekezete: szép virágai leendő gyümölcsöknek, 's annyival szebbek, mert váratlanok, és mivel, mint a' világ aranykorában, a' kedvező föld dús kebléből önkény és teljes anyai örömmel termesztené. — Szomoru volna mind azon oskola, hol mind ez parlagon hever; mint a' legnyomorútabb, hol semmi önkényt, semmi nemes törekedésből, semmi maga jó kedvéből és fáradságából nem készítetne.

III Alig gondolhatom, hogy ezen oskolai gyakorlatokból, — minő a' naponkint növekedő figyelem a' tanító oktatására, 's a' classicusok szorgalmas forgatása, — még több és szinte olly önkényt ne következnék. Például, költők új költőket teremtenek, szónokok új szónokokat, philosophok új philosophokat, ha ahhoz az ifju természetében léteznek a' tehetségek. Csak hogy egyiknél méljebben rejteznek mint a' másiknál, 's igy tehát gondosabban kell őket elő keresni. A' költői tehetség leggyorsabban mutatkozik; és én alig gondolhatom magamnak, hogy valamelly ifju, egy magasztaló énektől, egy ódától, egy szép leirástól, cselekvénytől, vagy bár mitől megilletve, — valami hasonló neműt, ha bár remegve 's igen titkon is, ne merészelne. Minden jeles emberek tapasztalása koronkint és országonkint mellettem tanúskodik itt: már korán megkisér-

sértették ők azt mit később mesterség gyanánt üztek, és mindenkor ezen első kisértés 's Músájok önkénytes intése volt vezérök és kalauzok teljes életökben. Már az oskolákon forditotta Schlegel Iphigeniáját 's dolgozott első szinművein; hasonlóúl Klopstock is ott készitette tervét nagy Messiásához. Legyen ezen két példa ezer és tizezer helyett, mellyekből legkevesebb az esméretes, és a' mellyeknek legtöbbike soha nem méltányoltatik. — Igen kitünő emberek tanitó nélkül képződnek; de baj az, midőn, különösen korunkban, mindenki tanító nélkül akar mivelődni, és gyakran csupán idomtalansága által jeleskedni. Korunkban sok olvastatik oskolán kivül. Ha roszúl e' vagy jól? ha rosz e' vagy jó? az a' kérdés; és ezt mint tudhatnók, ha belőle semmi világra nem jön, — ha a' tanítványnak nincsen elég bátorsága, azt a' mit oskolai órákon kivül olvas, mi neki tetszik, a' mit talán utánoz 's magának példáúl állít fel tanítójának szívessen kimondani. — Mi kellemes volna ezen oskolai kiküldöttségnek, ha az Examen utolsó napján váratlanúl kisebb iratokat találnánk az asztalon: „ezt olvastam ezen évben magamnak; ezt vagy amazt gyakorlottam, ezt utánoztam 's a' t. — vagy azon esetre, ha némelly gyengéd, fiatal és szemérmes elmék a' kiküldőttség nyilvánosságát átallanák, — lennének csak hozzám, a' Gymnasium felügyelőjéhez, olly bizalommal, velem az exploratorium mellett, illy munkálatot különösen közölni, azon őszinte nyilatkozással, mit vélők az által nyerhetni. Illy önkénytes munkálat volna a' legjobb exploratorium a' világon, semmit sem kellene ettől elpirulni, 's illy bizalom és jó vélemény mellett, sok jót lehetne talán csekély igazitás által eszközölni: mert én meg vagyok arról győződve, hogy korunkban semmi sem mivelhet vagy ronthat inkább, mint jól vagy roszúl választott olvas-

mány; pedig igen gyakran roszúl választatik ez, mint hogy jobbat nem birtunk vagy nem esmértünk. Az olvasmány határozza meg leginkább öngondolatink, izlésünk és irásunk ösvényét, a' mitől, különösen korábbi években, szerfelett sok függ. Egy könyv sokszor az embert teljes életére kiképezé vagy meg rontá.

A' régiek szerették a' gyűjteményeket: vagy könyvekből teljes kivonatokat, — vagy válogatott egyes gondolatokat és adatokat. Különféle czélra különféle módon használhatók ezek, használni pedig szükséges őket 's egészen elmulasztani fiatalabb korban alig lehet kár nélkül. Mi szép, ha valamelly jó könyvből, talán csak kevés de jó dolgokat és gondolatokat, — mellyek nekünk leginkább tetszének, felirunk, osztályokra rendezünk, adandó alkalomkor elő találni tudunk, 's igy majd bennek gyakran öngondolatink' 's azok kifejlése emlényét leljük fel. Valamelly jó 's helyes rendszerü könyvet, egy belőle készített kivonatban még inkább fogunk kedvelni: 's ha a' kivonat elveszne, 's teljes életünkben többé nem látnánk, még is egy haszna megmaradna, t. i. hogy azon kivonás által sokkal többet tanúltunk és mintegy vérünkké és sajátunkká tettünk. Jól tudom, hogy korunkban a' tudományokban is mindenütt Quäckerek akarunk lenni: a' szellem ihlessen meg bennünket, a' kenet tanitson mindenre, 's az olvasásnál is azt vélők, csak a' szerző szelleme után kell kapkodni, és szavain tárgyain, rendszerén, fáradalmasan aggódni felesleges. Tartok tőle, hogy e'mellett eltévedünk: valamely szerzőnek vagy könyvnek szellemét, nem lehet mint egy lepkét vagy spiritust egy üvegbe, kivált egy kaponya üvegbe zárni. A' betü kötözi azt hozzánk; kivonat, irás, hű vagy szabad utánzás, teszi azt sajátunkká. Plutarch és Erasmus, (csak két szerzőt nevezek meg számtalanokból) —

valóban két nagy férfiak, kik magok gondolkodtak és világra 's utódokra igen messze hatottak — mindeniknek irományain igen észrevehetők a' Collectaneák. Plutarch erkölcsi és philosophiai iratai, csaknem csupa állitások, themák, mellyeket még most is lehetne az oskolákban használni különös kidolgozásra; — általános fejezetek azok, mellyek közé sok szép gondolatokat és példákat mellyeket itt ott olvasott, öszve raka, úgy hogy az öszvefüzés sokszor igen könnyünek látszik. Erasmus legtöbb, kivált korrábi iratai, forditmányok, vagy Plutarch apophtegmaiból, rejtvényeiből, hasonlításaiból, sőt még a' nyelv fordulatai 's kitételeiből is szerzett gyűjtemények: egy olly könyv mellyet különösen oskoláknak irt. Azon szép nyelvet, melly beszédeiben, az encomium moriae-ben 's irataiban mindenütt uralkodó, a' szorgalmatosan fordította Luciántól vette, mint maga vallja. — Röviden, miért akarnánk a' legnagyobb elmék fölé emelkedni, 's magunkat utánzásban, gyüjtésben 's különféle iratokban nem gyakorolni? Itt például historiát olvasunk vagy hallunk; egy szép cselekvényt, egy jeles charactert: és nem mondja-e' szivünk és lelkünk, hogy a' midőn olvastunk, a' könyvet be tegyük, vagy a' midőn hallottunk, az eseményt, a' charactert, a' történetet sajátságunk szerint öszve gyüjtsük 's egy egészszé alakitsuk. Itt Plutarch, Cicero, Theophrast, la Bruyere 's a't. illy tárgyat, illy lelkületet, történetet, hasonlítást igy adott elő, én a' szerzőt elakarom feledni, 's a' dolgot önszerüleg előállitni, 's úgy aztán hasonlítást tenni. Most meg kisértem levélben, most értekezésben, beszélgetésben, most versben; nem ugyan azon dolgot, mert az igen rosz munkálat lenne, és minden dolgot csak egykép lehet legjobban elő adni: — de sokféle tárgyak vannak, valamint az elő-adásnak nemei is különfélék, —

és a' tanitó, minekutána véleményét megmondotta, 's a' tárgyat feladta, helyesen szabadságot engedend mindenkinek, úgy alakítni azt, mikép, legjobbnak tartja. Feltévén hogy a' tanitvány idegen gondolatokat is használ, ő csakugyan használja azokat, megesmérkedik velek, nemileg sajátává teszi azokat, és végre a' jó, a' növekedő, a' gondolkodó tanitvány törekvend mindég kevesebb idegen gondolatokkal élni, legalább iparkodand új mintába önteni, 's igy minden tolvajsága mellett tanulni. Röviden, jó kedv, 's a' dolog szeretete a' fáradalmat és munkát megkönnyíti; de kedv és szeretet nélkül mind az a' mit mondottam; hijában van. Egy jó nemü oskola hasonló egy méhek-társaságához, mellyek szétrepülnek és mézet szednek, — egy henye féle oskola hasonlítna egy terhordó állatok társaságához, mellyek oda mennek, a' hová hajtatnak, 's abból a' mi reájok rakatik teljes életőkben semmi hasznot nem vonnak.

IV. Most még a' gymnasium utolsó gyakorlatáról, a' vitatkozás megkisértéséről kellene szólnom. Tudom mi mondatik ellene, és minden kétség kivül, régibb időben, túlságig üzetett, a' mikor igen sokat vitáztak, és a' merő syllogismusok mellett in barbara és celarent magát a' tárgyat is elfeledték, de némi mérsékelt gyakorlata, ugy vélem, legalább ügyes beszédhez segitene és versengéshez, egymást a' gondolatok gyorsaságában és a' kifejezés elmésségében felül haladni. Legalább néhány ifjak magános szorgalma ehhez fogjon. A' helyett hogy dohányzásra 's kártyázásra öszve gyülekeznek, jőjjenek öszve, közösen olvasni, egymással saját irataikat közölni, reájok megjegyzéseket tenni 's a' t. A' vitatkozás az által eo ipso meg leend. — Ne mondjuk hogy az Academiára tartozik: mert az Academiák oskolák, csak hogy főbb oskolák, és egy jól elrendelt oskola, kivált

egy Gymnasium, egy alsóbb Academia. Ott hallunk itt is hallunk; ott 's itt tanulni kell; ott és itt csupán gyakorlat által tanúlhatunk; a' mester sehol sem esik az égből. Igen bebizonyodott az, hogy ki oskolákon nem tanúlt, az Academián nem is igen tanulhatott, ki ott magát nem gyakorolta itt nem is képes magát gyakorlani, mert ahhoz sokkal kevesebb intézet létezik, 's az Academiákon minden általánosságban vétetik fel. Az oskolákban sokkal több szorgalom és magános oktatás, magános miveltetés van,— 's azokban, igen helyesen, mindennek szükségkép illyennek kellene lennie; a' ki azokból gyakorlatlan, tapasztalatlan 's tudatlan lép ki, áltfuthat minden Collegiákat 's az úgy nevezett felsőbb tudományokból tiz köteteket lefirkálhat, 'a' nélkül, hogy az által lelke az elmulasztott alap 's oskola-tudományokban miveltetnék; midőn ki jön az Academiából mutatványai, első munkálatai, meztelen sínlődő lelkét árulják el. — Rajta tehát ifjak tanúljatok! használjátok az oskolai jó alkalmat, gyakoroljátok magatokat, mert még azt tehetitek, mi előtt a' szép ifjui évek eljárnak, és ti elvesztésöket későn bánnátok meg. — Állhatatos munkásságtokat saját szerencsétek és szeretett hazánk java egyenlőn megkivánják és ünnepélyesen követelik! —

Herderből. *Perlaky S.*

3.

Általános befolyása a' tudományos törekvéseknek az ember lelkére.

1.

Az ember helyezete, a' földtekén mellyen lakik, 's mellyen több teremtés társai felett magá-

nak az uraságot kivítta, sok tekintetben felette nevezetes. A' föld több lakosaival egybehasonlítatva, úgy látszik, ha csupán testi alkotását tekintjük, hogy amazoknak csaknem minden tekintetben alattok áll, 's egy aránt tehetetlen mind természeti szükségeit kielégitni, mind az őt fenyegető számtalan veszélyek ellen magát védelmezni. Egy állat sem tölti el életének olly nagy részét a' tökélletes gyámoltalanság, magával jóltehetetlenség állapotjában, egy sem esik élte későbbi szakaszában olly hosszas, és szánakozásra méltó erőtlenségbe. Egy meleg vérű állattól sem vonta meg a' természet azon nélkülözhetetlen ruházatot, melly nélkül a' mérsékelt éghajlatnak, viszontagságai' a' hidegnek pedig keménysége egy aránt türhetetlenek, egyet sem látott el olly szegényül mind a' megtámadásra mind a' maga oltalmazására szükséges eszközökkel. Nem bírva elég gyorsasággal az őt mohon benyelni akaró ellenségei előtt elszaladni, sem fegyverekkel azoknak vissza üzésére, igen érzékeny lévén az atmosphaerai befolyások eránt 's alkalmatlan azon nyers termékeknek, mellyeket a' föld még a' mérséklett éghajlatok alatt is az év kétharmad részében terem, ételek gyanánt éldelhetésére, az ember csupán csak a' természeti ösztönre hagyatva minden teremtések közt a' legelhagyottabb, a' legnyomorultabb fogna lenni. A' félelemtől szorongattatva, 's az éhségtől ösztönöztetve kénytelen lenne a' legalacsonyabb eszközökhöz nyulni, hogy ellenségei elől elrejtezzék, a' leggyávább terveket kigondolni, hogy kivánságának nemesebb czéljaihoz juthasson; léte a' ravaszság 's fortély kigondolta alacsony tetteknek szakadatlan láncza lenne, föld üregekben kősziklák hasadékaiban, fák odvaiban ütne tanyát; eledele férgekből, undok csúszómászókból, vagy olly silány és nyers földtermékekből állana, mellyeket életműszerei elhason-

litni képesek volnának, váltakozva az erősebb ragadozó állatoktól történetből felkonczolt, 's mivel azok inkább válogathatnak önkényt ott hagyott maradékokkal. Csak azon erők és ügyességek nélkülözése, mellyek a' többi állatoknak bizonyos bátorságot és tekintetet szereznek, lévén nemüleg nevezetes, némelly állatok megvetnék őt, mások eltaposnák, míg nehány nemzedékek után faja egészen kiírtatnék, vagy a' legszerencsésebb esetben lakása a' fordítók alatti néhány szigetekre szorittatnék, hol az éghajlat melegsége, ellenségeinek kevés száma, 's a' növényi termékek bősége végképi kimulását 's elenyészését a' teremtések sorából valamivel továbbra halasztaná.

2.

És mégis az ember kétség kivűl ura a' teremtésnek, teremtés társai közűl a' legerősebbeket és a' legvadabbakat, a' czethalat, az elefántot, a' tigrist, a' sast 's a' t. elejti, legszeszélyesebb szükségeinek kielégitésére, vagy megszelédítve szolgálatjára, vagy bezárva önmulatságára fordítja. A' természet minden kincseihez mellyeket, az erdőkben, a' föld gyomrában, a' tengerben és levegőben kisebb nagyobb készséggel nyújt, vagy tőle ellentállásainak daczára kicsikar, általa naponként a' legközönségesebb haszonvételre forditatnak. És ezek az okosságnak első gyümölcsei Ha ezek egyedüliek, vagy a' legfőbbek volnának; ha a' természeti anyagok, 's a' minket környező a' természettől kevésbé felruházott állatok feletti uraság 's jóllétünknek az abból következő gyarapodása, valamint a' magunk fentartására 's érzéki éldeletünkre szolgáló eszközök szaporodása tennék mindössze azon felsőbbséget, mellyben ezen tehetségnek, a' józan okosságnak birtoka részeltet bennünket, még erre ugyan nem igen lehetnénk

kevélyek. De ez épen nem úgy van; elannyira, hogy mindenki, ki életét meglehetős nyugalomban és jó állapotban tölti, vagy is inkább kit az élet legsürgetősebb szükségei felöl aggodalom szüntelen nem háborgat, azt bizonyos más szükségek és igényletek (Anspruch) nyugtalanitják, mellyekben az érzékeknek semmi része, a' szenvedések és örömök változatossága, mellyek természetek szerint különbőznek mind attól, mit vele a' testi nyomorúságok szenvedése, vagy az érzéki kivánságok kielégitése valaha éreztettek. Ha az ember ezen örömöket és szenvedéseket valaha bizonyos erőben érezte, önkényt megfogja vallani, hogy ezek sokkal felsőbb rangúak 's több figyelmet érdemelnek mint mind az, valamit más nemű teremtések ezen tekintetben érezhetnek. Az ember mint a' képzelet és szeszély örömeitől 's a' társalkodás viszonyaitól független gondolkodó szemlélődő valóságnak van teremtve. Ő a' világot 's az őt környező tárgyakat nem valamelly szenvedő vagy közömbös álmélkodással tekinti, mint olly jelenetek szakadatlan sorát, mellyek őtet csak annyiban érdeklik, a' mennyiben állapotjával közvetetlen érintésbe jőnek, helyezetét jobbra vagy balra változtathatják, hanem mintegy bizonyos renddel 's czéllal össze illesztett egészet. Álmélkodással bámulja ezen roppant egész minden részeinek összeillését, 's intézvényeinek mesterséges alkotását 's egy czélra munkálását. Ezek közűl némellyeket, mellyeket leginkább kifürkészhet és megérthet, utánozni próbál, 's úgy találja, hogy az bizonyos határig, bár durva és tökélletlen formában sikerűl; más intézvényeknél azt tapasztalja, hogy bár azoknak természetét megfoghatja is, de azokat utánozni egy átaljában nem képes; más, szembetünőleg a' legfontosabb jeleneteknél azt veszi észre, hogy bár a' természeti erők által okozott munkálatot látja is de azon eszközök,

mellyek azt elő állitják belátása és hatalma elől egyaránt elvannak rejtve. Így vezéreltetik egy ollyan erő és értelem (intelligentia) eszméjére, melly az övénél végetlenül felsőbb rangú, 's melly mind azon tárgyoknak, miket a' természet vizsgálódó elméje eleibe kitár, előállitására és fentartására képes, egy ollyan erőnek és értelemnek eszméjére, mellyet méltán nevez végetlennek, mert nem csak semmi valóságos határát nem találja azon tüneményeknek mellyekben az mutatkozik, sőt inkább úgy tapasztalja, hogy azok minél mélyebben vizsgálodik ő, 's minél szélessebre terjeszti vizsgálódásai körét, mindig nagyobb bőségben és temérdekségben tünnek elejibe; míg nem végre lelki ereji az álmélkodás miatt zavarba jőnek, 's esze elcsügged 's kénytelen azon reményt feladni, hogy valaha czélt érhessen.

3.

Ha figyelmét a' külső tárgyakról önmagára saját lelki tehetségeire 's az életműködéseire forditja, úgy találja, hogy ő bir tehetséggel saját természetét bizonyos határig de tovább nem, megvizsgálni, kifürkészni. Test alkatában veszen észre erőt, magát 's a' külső dolgokat bizonyos mozgásba hozni, és hogy ezen erő az ő akaratjától függ, 's hogy ezen erőnek nyilatkozása bizonyos hatásokon belől tetszése szerint elnyomathatik és nevekedhetik. De miként munkál akaratja testének tagjaira azt nem tudja, 's honnan jő azaz erő mellyet ő gyakorol, a' felől néki bizonyos felvilágositást semmi sem adhat, bár mint törekedjék is annak esmeretére jutni. A' külső világra nézve sok egyes adatokat nyujtanak neki érzékei, 's veszen észre magában egy ollyan készületet, melly által külső benyomások némüleg mint valamelly jeladások belsejébe, 's utóljára agyvelejéhez vezéreltethetnek, mellyben ő bizonyos homályos érzésnél fogva gondolkodó, érző

és okoskodó valójának, mit *Én*-jének nevez állandó helyét különösebben gyanitja. De hogy jut ő ezen benyomások tudatára, 's minő természetű ezen közlekedés az ő belső érző valója, és ama' külső mechanismus, a' külső ember között, arról legkissebb fogalma sincs.

4.

Ha továbbá ezen érző és értő *Én*-jének gondolatit cselekedeteit és indulatit figyelmetesebben vizsgálja, úgy találja ugyan, hogy ő tud magára eszmélni, emlékező tehetsége segitségével egybehasonlítni, megkülönböztetni, itélni és okoskodni, és hogy ő mindenek felett ösztönt érez magában bizonyos magán belől vagy kivűl mutatkozó tüneménynek észrevételéből, az azt megelőzött valaminek lételét következtetni, melly amahoz oki viszonyban áll, melly nélkűl amaz nem történhetnék, és hogy az okoknak, és következéseiknek ezen esmerete az, mi csak nem minden esetben választását és akaratját elhatározza, azon esetekben is, mellyekben mind e' mellett is ön tudatja bizonyítása szerint a' legtökéletesebb szabadsággal cselekszik, vagy nem cselekszik, ezen kivűl azt tapasztalja, hogy hatalmában áll az okokról és munkálatokról több vagy kevesebb esméretre tenni szert, a' rájok fordított figyelemnek kisebb vagy nagyobb fokához képest, melly figyelmezés ismét önkényes tett; és gyakran, ha választása tökélletlen esméret és elégtelen figyelmezés következésében történt, ez neki alkalmat nyújt itéletét megváltoztatni, ha mindjárt késő is már ezen későbbi megfontolás következésében határozatát megváltoztatni. E' szerint ő benne magában saját értelme vizsgálódásai előtt egy világ nyilt meg, gazdag tüneményekkel 's a' legfőbb és közvetetlen érdekű viszonyokkal. De ámbár meg nem tartóztathatja magát azon észrevételtől, hogy azon tekintet, mellyet ő gondolatinak

és érzelminek belsőkörében tenni képes, valóban minden a' külső természet feletti hatalmának 's felsőbbségének eredete, valóságos forrása, még is érzi hogy ő csak igen tökélletlenúl képes saját keblének ezen mélységeibe behatni, 's lelkének munkálódásait kifürkészni; egy szóval mind ezen mind minden más dolgokban kénytelen tapasztalni, hogy néki csak tökélletlen esméret 's homályos bölcsesség jutott osztályrészűl; átlátja, hogy mindaz, minek felfedezésére saját vagy a' minek megesmérésére más vizsgálódásinak használata 's a' legnagyobb elmebeli tehetség néki erőt, a' lehetőségig leghosszabb élet időt engedett mind csak arra való, hogy őt a' tudás bizonyos határai közé szoritsa, 's néki ama' tulsó világban létező határtalan országokat távolfényben tüntesse fel, mellyekbe semmi emberi gondolat nem hatott, de a' mellyek azért mint bizonyosan tudja, szint olly tökélletesek lehetnek mint azon legmegfoghatóbb igazságok, miket ő naponkint legsilányabb czéljainak elérésére, használ, azon fő bölcsesség előtt szükségeskép esmeretesek, mellynek nyomait ő az egész teremtésen keresztűl nyomozza. Lehet e csudálni, hogy egy így alkotott teremtés először reményli, azután pedig lassanként mint bizonyost elesmeri, hogy az ő lelkilétele testi boritékjának szétbomlása után egészen nem enyészik el; sőt inkább, hogy lételének jövendő uj állapotjában megszabadulva azon ezer akadályoktól, mellyek mostani helyezetében minden lépten nyomon elejibe gördülnek, 's finomabb érzékekkel és felsőbb tehetségekkel felruházva, a' boldogitó esméret forrásából fog inni, melly iránt azon csekély itt a' földön osztály részűl neki jutott előizlés benne olly égető szomjat gerjesztett

5

Semmi sem lehet tehát alaptalanabb, mint azon szemrehányás mit az előtt némely talán nem rosz

szándékú de valóban csekély lelki tehetségekkel bírt emberek a' természet — sőt átaljában minden tudományok ellen tettek,— hogy t.i.a' természet,'s általjában minden tudományok tanulása az azokat mivelőkben bizonyos helytelen homályos önbizottságot ébreszt, és tart fenn, 's arra veszi őket, hogy a' lélek halhatatlanságában kételkedjenek és a' kijelentett vallást csúfolják. A' tudományok 's különösen a' természet-tudományok szorgalmas tanulásának munkálatja minden jó indulatú lélekre — mit biztosan állitni merészelünk épen az ellenkező, 's annak is kell szükségeskép lenni. Semmi kétség — a' természeti okok bizonyitásának, akármire használtassék az különben, szükségeskép hátra kell lépni az olylyan igazságok előtt, mellyek a' kijelentett vallás tárgyát teszik; de mivel azon tudomány, az istenséglételét és legnevezetesebb tulajdonságait olly erős alapra építi, hogy a' kétségeskedés helytelenné a' hitetlenség nevetségessé lesz, bizonyosan semmi természeti vagy szükségesképi akadályt nem vet az a' további haladásnak, sőt inkább mivel az a' korlátlan vizsgálódás lelkét 's bizonyos epekedő kivánságot élet okfő gyanánt ébreszt és tart fenn bennünk, megszabadítja a' lelket mindennémü előitéletektől, 's nyitva és szabadon tartja azt egy felsőbb természet benyomásának elfogadására folyvást, óván egyszersmind azt a' szoros vizsgálódáshoz szoktatás által a' rajoskodástól, 's önámitásától; de mind az iránt mi a' mostani homályos 's ki nem elégitő állapotunk iránt némi kinézést, vagy reménységet nyújthat, kivánságát inkább feléleszti mint elnyomja. Egy igazi természet vizsgáló sajátságához tartozik azt hinni, hogy semmi sem lehetetlen, semmi magában és szorosan véve az okossággal nem ellenkezik. A' ki tapasztalta azt, mennyire némelly tetszőleg áthathatatlan homályosságok a' természeti és mathematicai tudományokban hirtelen elszéledtek 's a' vizsgálódások legterméketlenebb 's legkeve-

sebbet igérő térmezeje hirtelen mint valamely felsőbb sugallás és ihletés által csupán a' szer pont egyszerű változtatása vagy egy még soha nem próbált elvnek rájok való alkalmazása által az esméretnek gazdag és kimerithetetlen forrásaivá váltak: az bizonyosan legutoljára hagyja magát akármelly az emberek jelen vagy jövendő sorsát tárgyazó, a' lelket elcsüggesztő kinézések mellett megnyugtatni; míg másfelől a' mind értelmi és erkölcsi, mind anyagi viszonyoknak folyvásti vizsgálása, melly előtte, ezen törekedés és vizsgálódások folyamatjában mindenfelől nyitva áll, azon csekély helynek mellyet ő a' teremtés lépcsőzetében elfoglal esmérete, saját gyengeségének őt mindég unszoló érzése, valamint azon tehetetlensége is, azon roppant mechanismusban, mellyet maga körül folyvásti forgásban lát, csak a' legkissebb mozgást is feltartóztatni vagy megváltoztatni szükségeskép arról győzi meg őtet, hogy az igénytelen alázatosság valamint a' biztos reménység is néki mint természet vizsgáló tudósnak, legnagyobb ékességére szolgál.

6.

De míg a' természettudományok tanulását illy módon egy szemrehányástól megmentjük, mellyet hajdan olly különös makacssággal és elkeseredéssel de annyival borzasztóbb sikerrel tettek ellene, 's mellyet még most is nem ritkán minden jó lelkek botránkoztatására nyilatkoztatni hallunk, gondoskodnunk kell másfelől, hogy azon bizonyság, mellyet valamelly tudomány, akarminő terjedelmű vagy becsű legyen az, a' vallásról tesz, legalább független, előitélet nélküli, 's önkényt és szabad akaratból származott legyen. Nem azon idétlen bölcselkedőkre célozunk itt, kik a' természetet a' szent írás némelly homályos és nehezebb helyeinek kicsinységen, apróságon kapkodó lelket béllyegező magyarázatjaikhoz akarják alkalmazni. Az illyen

bánásmód jól illhetik a' Galilei üldözőjinek 's a' XV. és XVI. századbeli más fanaticusoknak, de jelen korunkban csak álmodozók követhetik azt. De ezt nem említve is gyakran találunk ollyan emberekre, kik ámbár a' tudományt komoly szorgalommal művelik, 's előhaladása igazán sziveken fekszik, még is ezen pontban némi beteges érzelgést nyilatkoztatnak; kik örvendeznek 's felette tetszenek magoknak, ha valamelly lett dolognak (vélemények szerint) a' szent írás valamelly távolroli czélozásában némi magyarázatját találhatják 's kik kedvetlenül érzik magokat várakozásokban megcsalva, ha a' tudományok valamelly részében a' felfedezések általános foganatja eltávozik azon fogalmaktól, mellyeket ők a' szent írás némelly egyes helyéből magoknak merítettek. Az illy lelki állapotú emberekre nézve elég legyen azon észrevétel, hogy egyfelől igazság igazsággal soha sem ellenkezhetik, más felől pedig a' tévelygést a' mélyebb vizsgálódás 's egész a' forrásáig való fürkészés által egészen tönkre lehet tenni. Minden esetre kívánni lehet azonban, hogy az illyen többnyire tiszteletre méltó és kitünő tehetségű férfiak, mig tetszések vagy nem tetszések sulyát illyen okokból a' tudományos vélemények mérő serpenyőjébe tennék gondolnák meg, hogy először minden kivítt igazságnak hitelre és tiszteletre méltó volta az, ez vagy amaz idegen tárgyhoz illeszteni akarása által könnyen semmivé tétethetik, és hogy másodszor a' léleknek épen ezen hangulatában saját elvei iránti bizodalmatlanság foglaltatik, bizonyos dolog lévén, hogy az igazságnak nagy és valóban egyetlenegy bélyege abban áll, ha az az átallános tapasztalás próbáját kiálja 's a' jó szándékkal 's elegendő ügyességgel tett vizsgálódásnak akármelly formájából változatlan jő az elő.

7.

De ha a' tudomány megalacsonyitatik az által, mivel úgy tekintetik, mint a' vallásnak ellenébe tétetett, vagy pedig a' szabad vizsgálat veszélyes vóltáróli hamis fogalmak következésében bilincsek közé tétetik, más módon is le lehet még azt vele született és saját méltóságából ránczigálni még pedig az általla úgy nézzük azt, mint különben is határtalan kivánságink egyfelől csupa pótolékját, más felől pedig eszközlőjét, teremtőjét. Azon kérdést: cui bono? micsoda gyakorlati czélra és haszonra vezérelnek minden tudományos vizsgálódásaitok? a' szemlélődő természet vizsgálót, ki az esméretet ön magáért szereti, 's ki az öszveillő 's kölcsönősen egymástól függő igazságok vizsgálásában, mint okos teremtéshez illik mennyei gyönyörüséget talál, ritkán hallhatja boszankodás és lealacsonyitatás érzése nélkül. Érzi, hogy vizsgálódásai néki bizonyos magasabb, minden haszon kereséstől üres örömöt nyujtanak, melly őt ezen kérdésnek kikerülésére kényszeriti. Mivel azok vizsgálódó lelkének a' jól tévő és erkölcsi érzelmek gyakorlata után a' legtisztább boldogságot szerzik meg, mellynek elfogadására az emberi természet képes, ezt biztosan és egyenes feleletül adhatja azoknak, kik magok csekély lelki tehetséggel 's eléggé ki nem fejlett izléssel birván, a' tudományos törekedések iránt, némi örömöket találják abban, hogy ezen kérdést ismételve intézik hozzá. De ha csak ugyan megnyerheti magától, hogy ezen magos és szép állás pontrol leereszkedik, hogy az őt környező apróbb lelkek előtt magát, törekvéseit 's örömeit igazolja, csak igazitsa őket a' minden tudományok historiájára; és meg lesz pere nyerve elöttök; bizonyos dolog lévén, hogy a' tetszőleg leghaszontalanabb vizsgálódások csak nem kifogás nélkül ollyanok voltak,

mindég, mellyekből idővel mihelyt t. i. alkalmaztattak, a' legnagyobb gyakorlati hasznok kerekedtek ki. Mi lehet p. o. első tekintetre haszontalanabb, mint a' régi geometrák száraz vizsgálódásai a' kúpszeletek (sectio conica) tulajdonságairól vagy mint a' Keppler álmai (a' minek kellett azoknak az idejebéliek előtt szükségesképen tetszeni) a' mindenség számbeli harmoniájáról? És még is ezek azon lépcsők, mellyeken a' bújdosók elliptica mozgásának 's a' nehézkedés törvényének esméretére minden fényes theoreticai következményeivel és megbecsülhetetlen practicai eredményeivel felemelkedtünk. Boylenak a' levegő rugalmassága és nyomása feletti vizsgálódásai több becses eredményein kivűl a' gőz erő mivek feltalálását szülték. Az alchimisták álmai a' próbálgatás — experimentalás útjára vezérelték őket, 's figyelmöket a' chemia csudáira fordították, mig az alatt kezelőikre (a' mit tagadni nem lehet) érdemlett útálatot és veszélyt húztak. De ezen esetben erkölcsi elaljasodás okozta azt, hogy némelly természeti dolgoknak olly fontosságot és erőt tulajdonitottak mikkel azok nem birhatnak. Voltak azonban az alchimisták közt fensőbb rangú lelkek is, kik a' dolgozás, az experimentálás közben gondolkoztak is, 's nem elégedvén meg mindég a' setétben tapogatni próbálgatások tárgyát vakon kezelni, a' természet és annak factorai vizsgálása által bizonyos vezér fonalakat kerestek és találtak meg. Ezeknek köszönhetjük a' tapasztalati természet tudomány teremtetését.

8.

Mind ezekből nem akarjuk azt következtetni, hogy a' szemlélődő természet tudományban semmit sem lehet nagynak vagy kicsinynek nézni, sem egy kérdés vagy probléma meg fejtését egy természeti törvény kifejtegetésével egy categóriaba tenni; annyival kevésbé vagyunk hajlandók a' különben

tudós

tudós Smitlnek fonák nyilatkozását elfogadni, hogy egy természet vizsgáló ollyan személy; kinek mestersége csak abban áll semmit sem csinálni 's minden dologról elmélkedni. A' természet vizsgálók elmélkedéseinek akármennyire eltávozzanak is azok egy darabig a' járt úttol, 's a' mindennapi közönséges czéloktól, mivel természeti tárgyok körül forgolódnak, gyakorlati hasznok van, — sőt a' mi több, az illyen gyakorlati alkamaztatások teszik igaz voltoknak valóságos esmertető béllyegeit, ezek bizonyitják legalkalmatosabban és legtökéletessebben a' theoriák helyes voltát; olly bizonyitványok mellyeket egy okos természet vizsgáló is megpróbálni szint úgy nem mulaszt el, valamint a' számvető a' számitás után kijött summákat próbára tenni, vagy az okos és vigyázó geometra tudományának általános alapfeltételeit az egyes ésetekben megvizsgálni el nem mulaszthatja. *)

*) Ezen alkalommal nem álhatjuk meg, hogy korunk egyik legmélyebben gondolkozó 's egyszersmind legnépszerűbb irójának e' tárgy iránti nyilatkoztatását fel ne hozzuk, melly tárgy ugyan a' mienkkel semmi egybeköttetésben nincs, de a' mellynek emlitése érdektelen még sem lesz: „de ha a' tudomány nyilván tökéletlen és még is felette nagy fontosságú, valóban igen nagy oktalanság lenne valamelly helyes elvek szerint vezérlett vizsgálódással felhagyni, még akkor is, ha semmi közvetetlen practicai hasznát nem látnók is.“ Melly temérdek vizsgálódások vannak a' mathematicában, a' chemiában, 's a' természet tudományok minden ágában, mellyek azoknak előbb vitelére, tökéletesitésére olly szükségesek voltak, 's mellyek egyenként véve semmi különös hasznos czélra nem látszottak vezérelhetni! Melly sok hasznos találmány melly sok becses a' szivet és lelket nemesitő esmeretek vesztek volna el, ha egy okos újság kivánás 's a' tanúság tiszta szomja elegendő inditó oknak nem esmértetének el az igazság nyomozására. Malthus Principles of Political Economy; p. 16.

9.

Mind e' mellett is meg kell vallani, hogy azon személyeknél, kik a' tudományban jártasok 's nem elléggé gyakorlottak a' tudományok különböző ágainak kölcsönös összefüggését átlátni, ezen közvetetlen haszonutáni esenkedésben 's ezen kérdésnek „cui bono" ismételésében sem valami természet elleni, sem valami igen botránkoztató nincs. A' léleknek az elvont — abstract — eszméihez a' tudományos vizsgáladósokhoz való némi szoktatása azon becses elveknek méltóságáról némi meggyőződés, mellyek a' legközönségesebb 's legcsekélyebbeknek látszó lett dolgokban elrejtve lappanganak, végre némi ügyesség és gyakorlottság azoknak sikeres kifejtegetésében napfényre hozásában, bizonyos és határozott kifejezésében 's némelly szokatlanabb jelenetek kimagyarázására, vagy némelly nyilvánságosan hasznos czéloknak elérésére való alkalmazásában, kivántatik meg arra, hogy a' lélek megszabaduljon azon boldogtalan iránytól, hogy a' vizsgálandó tárgynak szükséges higgadt meggondolás nélkül mohó szorgalommal neki essék, a' czél tulbecsülésével, az eszközöket lealacsonyítsa, 's túlságos lelkiesméretességgel törekedvén az általa egyedül kivánatosnak vélt czél felé azon kinézések tömegét és különféleségét, mellyek a' vizsgálódás útján néki mindenfelől ajánlkoznak, szemei elől eltévessze.

10.

Nem kell soha felednünk, hogy az elvek nem tünemények, 's a' törvények nem elszigetelt önállású lett dolgok. Az igazság egyszerű és önállású lévén az elvet a' legközönségesebb és egyszerűbb tapasztalati adattal szint olly tökéletesen és világosan meg lehet magyarázni, mint a' leg-

szembeszökőbb és szokatlanabb tünemény által. Azon színek, mellyek egy szappanbuborékon tündöklenek egy elvnek közbevetlen eredménye, melly az optica egész mezején azon tüneményeknek mellyek általa megvilágosíttatnak különféleségére nézve a' legfontosabb, egyszerűségére és kicsinyel sokat eszközlő csinosságára nézve a' legszebb tünemények közé tartozik. Ha a' periodicus színek természetét egy illy közönséges tárgy vizsgálata által meg lehet értetni, úgy ezen tárgy azon pillanattól fogva a' helyes mélytánylás törvényszéke előtt nagy becsű eszköznek tekíntethetik, 's egy nagy szabatos és tartós szappanbuborék készitése egy nagy bőlcs komoly és jutalomra méltó fáradozásának tárgyává lehet, mig a' kis gyermekek körűlálják és csúfolják őtet, a' nagyobb gyermekek pedig nem győznek eléggé csudálkozni, hogy lehet az időt és fáradságot illy haszontalansággal vesztegetni. A' természet vizsgáló előtt semmi természeti tárgy nem lehet csekély és fontosság nélküli. A' természet legkisebb mivéből a' legnagyobb tanúságot veheti. Egy almának a' földre esése gondolatjait azon törvényekhez emelheti fel, mellyek a' bujdosók' utjait igazgatják; egy kavics réteg helyezete útasitást adhat neki lakhelyének a' föld tekének állapotjáról évezredekkel az előtt mielőtt az ő neme az emberinem itt tanyát ütött volna.

11.

És ez valóban egy az örömnek azon leggazdagabb forrásai közűl mellyet a' természet tudományok tanulása az avatottak előtt felnyit. A' ki egyszer a' tudományos vizsgálódást megizelitette, meg tanulta a' tudományos elveket az elő forduló esetekre könnyen alkalmazni, az ön magában kimerithetetlen forrását találja fel a' legtisztább és életadóbb vizsgálódásoknak. Szin-

te hajlandó az ember hinni Schakespeare illyen lelkületű embert képzelt magának, midőn egy mélyen gondolkodó tudóst leirván azt mondja róla, hogy az

Nyelveket a' fákban 's a' csergedező patakokban könyveket, értelmes szót lél a' néma kövekben; 's minden tárgy jó 's szép szinben tűnik fel előtte. Megszokván az átalános okok munkálatját és az átalános törvények előállását illyan körülmények közt kifürkészni, a' hola' tudatlan és vizsgálódáshoz nem szokott szemek semmi újat semmi szépet nem látnak, folyvást csudáktól látja magát környezve, folyvást csudák közt vándoról utjában, minden tárgy egy elvet, egy törvényt világosit fel ellőtte, tanúságot szerez neki 's szent álmélkodással tölti meg szivét a' természetben uralkodó hármonia 's tökéletes rendiránt. Nem is csupán szenvedőleges öröm az mellyben ő részt vesz Ezer kérdések emelkednek szűntelen lelkében, különféle tehetségek tartják azt szüntelen munkálatban 's gondolatit folyvásti foglalkozásban, elannyira, hogy az unalom élete napjaiból kivan rekesztve 's azon esdeklés a' mesterkézett szórakozásai 's foglalkozásai után a' léleknek, melly némellyeket olly könnyen érzéki megalacsonyitó és veszélyes kivánságok felbizgatására 's kielégitésére csábit el, kebléből örökösen számúzve van.

12.

Ezen törekvések nevezetes hasznai 's tulajdonságai közé tartozik az, melly ugyan minden más lelki örömökkel is köz, hogy azok, a' külső környyülményektől tökélletesen függetlenek, 's az életnek mindenféle helyezetében mellybe ember juthat élvezhetők. A' földi szerencse legfőbb fokával nem csak megférnek ezek hanem inkább új segéd — és éltető eszközöket kapnak

attól, 's annyival inkább éreztetik az érzéki örömök s gyönyörüségek feletti méltóságokat az által, hogy ezeket határtalanúl lehet terjeszteni, akármennyiszer ismételni, a' nélkül, hogy unalmat vagy undorodást okozni képesek volnának.

Ezenfelül az életnek minden környülményei ben a' legkellemesebb társalkodóinkká válthatnsk 's azon tiszta 's szeplőtelen érdek mellyet lelkünk iránt ok mind inkább érez legcsendesebb révpartúl szolgál a' világ viszontagságai ellen, legbiztosabb menedékül a' szenvedelmek előítéletek és haszon keresés harczai ellen mellyekkel a' világ fiai szüntelen küzdeni kénytelenek. Az átallános törvények vizsgálatában van valami mi bennünket hatalmasan ösztönöz személyes érzelmeinket elnyomni 's magunkat minden tartózkodás nélkül alkalmazni míg a' természet csendes és erő teljes szabatosságának munkálatai temérdek terjedelmességének azon pontosságnak szemlélete, mellyel czéljaihoz jut ellene állhatatlanúl arra bír, hogy lelkünket megnyugtassuk erősitsük 's a' bánat okozó önzés szülte vagy háborgó indulatoknak szenvedelmeknek benne helyet ne adjunk. Ezt pedig a' természet nem az által eszközli, hogy bennünket lealacsonyitson, idétlen meghunnyászkodásra 's a' környülményekhez való gyáva magunk alkalmazására kényszeritsen, hanem az által, hogy mint valamelly belső forrásból magunkból meritett nemes önérzéssel, erőnk érzetével tölt el; melly bennünket képesekké tesz azok felett felyül emelkedni, továbbá az által, hogy nekünk saját ereinket velünk született méltóságunkat ki mutatja, azon erőknek és tehetségeknek gyakorlására bennünket fel szólít, mellyek által olly nagy olly dicső tettekre vagyunk képesek 's mellyek közöttünk és emberi nemünk legnemesebb jól-

tévői között köteléket képezünk, kikkel gondolatinkban némi közlekedést tartunk, 's részt veszünk azon felfedezésekben mellyek őket más halandók felett felmagasztalták, 's a' természet imádott urához közelebb vitték.

***

4.

Az élet szeretetéről.

Az élet szeretete a' megélemedett korban sem enyészik el, melly pedig már az élet örömeinek élvezésére csaknem egészen alkalmatlanná tett bennünket, sőt bátran lehet állitni, hogy az élet iránti vonzódás éveinkkelegyütt nevekedik. Azon veszély, mellyel ifju korunkban olly bátran szembe szállottunk, rémítő alakot vesz magára a' mint életünk éveiben előhaladunk. A' vigyázóság, a' tartózkodás éveink számával együtt nevekedvén, végre némi félelemmé, 's lelkünk uralkodó indulatává válik; éltünk utólsó éveit azon (mint magunk is jól tudjuk) sikeretlen törekedésben töltjük, hogy életünket minél hosszabra nyújtsuk, mintha örökké akarnánk élni.

Különös ellenmondás emberi gyarló természetünkben, de a' mellynek a' bölcs is alá van vetve. Ha életünk elfolyt részit hideg fontolás alá veszszük, az életnek örömeit és szenvedéseit egybehasonlitjuk, a' kinézés a' jövendőre nem igen kellemetes. A' tapasztalásból tudjuk, hogy élvezett gyönyöreink valóságos bóldogságot nem adhattak, józan eszünk, érzelmeink azt tanitják, hogy azon gyönyörök, mellyeket még élvezni netalán képesek leszünk, olly erős, olly

kellemes hatásnak sem lehetnek, mint a' mellyeken már által estünk. 'S ime még is sem a' tapasztalás, sem a' józan ész számításai, sem érzékeink nem képesek bennünket az élettől idegenitni. A' remény, melly mind ezeknél sokkal erősebb, éltem végét mindig nagyobb távolságban állitja előmbe, 's minden megcsalatkozott remény, mint a' szerentsétlen játékosnál új ösztönt ád a' játéknak további folytatására. Honnan származik az élet szeretetének ezen folyvásti nevekedése? Honnan van az, hogy éppen akkor őrizzük éltünket legnagyobb szorgalommal, midőn annak alig lehet már valami igazi becse? Talán onnan, mivel a' természet az emberi nem fentartásáról gondoskodik, 's az élet iránti szeretetünket ollyan mértékben neveli, a' millyenben ragadja el tőlünk apránként az élet örömeit, képzelő tehetségünket gazdagitván azon gyönyörökkel, mellyeket érzékeinktől már megvont. Az élet elhordozhatatlan tereh lenne, egy ollyan éltes embernek, ki az öregséggel járó bajokat érezvén, a' haláltól inkább nem félne, mint akármikor ifjabb korában; az élet külömböző terhei, a' ki állott szenvedésekre való vissza emlékezés, annak érzése, hogy az életnek minden örömeit apránként túl éli, bizonyosan arra inditanák, hogy élete scenáját saját kezével rekessze be; de szerencsére a' halál fel sem vevése, éppen akkor enyészik el, még pedig lassanként 's észre vehetetlenül, mikor az reá nézve a' legveszedelmesebb vólna; az élet képzelt becset nyér előtte, de a' melly a' valóságosnál sokkal erősebb hatású.

Átaljában minden tárgy iránti hajlandóságunk annyival inkább nevekedik, minél tovább vagyunk azzal esmeretségben; a' lélek, melly bizonyos tárgyak látását számos éveken kereszt-

tűl megszokta, nem kiván azok nélkűl ellenni; csupán szokásból is szereti azokat, 's nem örömest válik meg azoktól. Innen van az öreg embereknek azon szokott hibája, a' fösvénység. 's azon erős ragaszkodás mindenféle birtokaikhoz; szeretik a' világot, 's mindent a' mi körültök van, nem azért, mintha azok nekik valami különös örömöt nyújtanának, hanem mivel régen ösmerik azokat, 's vagy testi szenvedés, vagy a' lélek különös romlottsága okozza azt, hogy némelly öreg emberek olly zsémbesek, hozzá tartozóik iránt olly türedelmetlenek.

Chin-Chan a' Chinai trónra léptekor mind azokat, kik az előbbeni kormány alatt igazságtalanúl tömlöczbe vettettek, szabad lábra állitotta. Azon temérdek szerencsétlenek között, kik szabaditójoknak ezen kegyelmét meg akarták köszönni, egy tiszteletre méltó öreg is megjelent, ki a' császár lábai eleibe borúlván, következő beszédet intézett hozzá: Uram egy nyólczvanöt esztendős nyomorúlt öreget látsz lábaid előtt, ki életének huszonkettedik évében setét fogságba vettetett. Tömlöczbe zártak, bár semmi gonoszságot nem követtem el, csendes és sötét magányomban ötven évnél többet töltöttem már, 's megösmerkedtem, sőt megbarátkoztam a' nyomorúsággal. A' nap fénye, mellyet ismét szerencsés vóltam valahára megpillantani, szemeim világától megfosztott; mindenfelé kerestem egy barátot, ki rajtam segitne, vagy reám emlékeznék; de minden barátim, minden rokonim elhaltak, mindentől el vagyok hagyva és felejtve. Uram császár engedd meg, hogy nyomorúlt éltem hátra lévő részét előbbi fogságom falai között töltsem el. Ohajtom, hogy ott lepjen meg az örökös álom, hol ifjúságom éveit le éltem.

Ezen öreg ember vonzódása a' tömlöczhöz hasonló az életnek azon szeretetéhez, mellyet mindnyájan érzünk; kedvetlenül tekintünk magunk körül, nem vagyunk lakhelyünkkel, környülményeinkkel megelégedve, 's fogságunk tartóssága mégis neveli az iránta hajlandóságunkat. Azon fák, mellyeket ültettünk, házak, mellyeket épitettünk, gyermekeink unokáink, kiket felneveltünk, mind szorosabban kötnek bennünket az élethez, 's tőlök való megválásunkat meg keseritik. Az élet igyekszik az ifjú emberek kedvét megnyerni, mint új esmerőseinknek kedvét szoktuk keresni, ezen társalkodónk tanúságos, és mulatságos; társaságát szeretjük, 's kellemeit még is kevésre betsüljük, 's egésségünket éppen akkor kíméljük legkevésbé, mikor leginkább kellene. A' hajlott idejű emberek előtt ellenben az élet már egy régi barátnak tetszik, kinek tréfáit már régen megszoktuk, 's ki minden ötleteiből mellyekkel bennünket megtudott nevettetni, kifogyott már, 's még is szeretjük mostis; a' fogyatkozó kincset mindinkább kiméljük, 's a' halál által leendő elválás kénytelenségét mind keserűbbnek érezzük.

Timon ifju vólt, szép, becsületes és vitéz, Nevezetes kincscsel birt, királya szeretetét, mellyet minden kincsnél többre becsült, nagy mértékben birta. — Az élet minden kincseit ki tárta előtte, 's nagy és állandó boldogsággal biztatta. Kóstolgatta rendre az élet örömeit, de nem tudván bennök határt tartani, csak hamar megcsömörlött tőlök. Csak hamar elidegenedett az élettől, megúnt mindig ugyan azon körben forogni, tapasztalván, hogy a' gyönyör ingere minden élvezés után gyengül Ha az élet már az ifjuság viritó éveiben is illyen lehet — gondolá magában, millyen lesz még az öregség kedvet-

len esztendeiben; ha már most is olly közömbös, olly semmi érdekű reám nézve, akkor bizonyossan terhes, átkozatos lesz. — Ezen balgatag számitgatás bevágta az útját minden józan megfontolásnak, 's egy fonák okoskodás egész vidámságával életének maga végett vetett. Ha ezen balgatag embert meggyőzhették vólna a' felől, hogy az élet annyival kedvessebbé lesz elöttünk, minél tovább élünk, nyugodt lélekkel bevárta vólna az öregséget, 's az emberi társaságnak, mellyből olly alacsony lelküleg kivágta magát, szorgalma és ügyessége által hasznos szolgálatokat fogott vólna tenni.

***

5.

Érteközés egy Közönséges Nyelvről.

1. §. *Tanítás' alaptudománya* nevü munkámban megmutattam, hogy az embert emberré az értelmes beszéd teszi. Legnagyobb kintse tehát az emberi nemzetnek a' beszéd. De mit ér a' beszéd az embernek, ha azt társa meg nem érti? Mit nyerünk abban, hogy a' többi minden népekkel eggyütt ugyanazon egy emberi nemzethöz tartozunk: ha azoktól idegen, egymás köztt meg nem érthető nyelvek által el vagyunk választva, 's száz meg száz külömböző nemzetekre oszlunk? Tsaknem olly távúl veti a' népeket a' nyelvkülönbség, a' mennyire az állatokat a' fajok' különbözése, egymástól; mert hiszen testalkatra 's formára nézve ezek közűl is némelyek mily nagyon hasonlítnak egymáshoz! Tsak annyiban vagyunk vagy legalább lehetünk mi emberi né-

pek közelebb egymáshoz, hogy mi egymás' nyelvét sok fáradság után mégis megtanulhatjuk. De sok munkába 's időbe kerül tsak egy nyelvnek is megtanulása; 's a' legnagyobb nyelvtudós is alig tanulhat-meg egész életében néhány nyelvet tökéletesen; minden népek' nyelveit pedig ki győzné megtanulni? Már pedig míg minden emberek egymás' nyelvét nem értendik: mindaddig tsak szóval leszünk egy emberi nemzet, de valósággal nem. Úgy é tehát, jó volna egy közönséges nyelv az egész földön, mely az egész embernemzetet, nem tsak névvel, de valóban is, eggyesítené?

2. §. Ha a' földön egy köz nyelv volna: akkor megszűnnének az embernemzet' közleködését gátoló nehézségek, meg a' népek' különködései 's egymástól idegenködései, meg az egymás' meg nem értése mi á olly gyakran támadó síralmas villongások. A' mit ma valahon valaki föl-vagy kitalálna: azt nehány hónap alatt az egész földön minden ember olvashatná 's megismerhetné, és így a' másott született ismereteket azonnal magáévá tehetné; pedig akkor a' tudósok igen sok újat találnának-föl, nem kelletvén a' gondolkozásra fordítandó drága időt nyelvek' tanulgatásával elveszteniök. Bejárhatná bátran 's akadály nélkűl a' tapasztalni vágyó útas, a' szorgalmas keresködő, az egész földet; mert mindenött meg tudná magyarázni szándékát, meg tudná kérdezni a' mit nem tud, mindenött találna nyelvet, mely hozzá így szólna: jöj-bé barátom ne álj ott kün! Nem hurtzolná-el akkor eggyik nép rabszolgákká a' másik' embereit, kiknek szívhasító panaszaikat megérthetné; nem dőlné-át a' durva győző az apát, kiért gyermeke érthető nyelven siránkozna előtte. Nem! mert az egy köz nyelv testvéri érzelömre ébresztené az egész emberi nemzetet, 's a' most tsak ön nemzetére

szorított honszeretet az egész embernemzetre, mint illő, kiterjedne; a' ki most legföljeb tsak hazájának él 's munkálkodik, akkor az egész világnak élne 's munkálkodna. Akkor lehetne ama ditső és boldogító gondolatot már valahára létesíteni, hogy a' népek' köz ügyeit vagy olykor támadható pöreit, nem a' tsak erőszakra támaszkodó 's mindenik félre nézve minden esetre káros háborúk' vak kotzkája, hanem, egy minden nemzetek' képviselőiből álló *népek' gyülése* az igazság szerint intézze- és itélje-el; a' mi hogy eddig is teljesödésbe nem ment, örök gyalázatára válik az emberiségnek.

Számíthatlanok valóban mindazon hasznok, mellyeket egy közönséges nyelv az emberiségre tsak nehány esztendő alatt is minden tekintetben árasztana. Hát ha még örök időkre elétekintünk! Úgy hogy e' köz nyelv' divatba-jöttétől méltán lehetne az emberiség' tökéletesödésének, sőt magának az emberiségnek, egészen új korszakát számítani; minthogy ekkor kezdene tulajdonkép az emberiség, mely eddig különböző emberi nemzetekből állott, egy emberi nemzetté lenni.

3. §. Pedig ez igen könnyen, 's kevés idő alatt eszközölhető; úgy tudniillik, ha az egész földön minden nemzet a' magáén kivűl még egy másik nyelvet, tsak hogy mindenik nemzet ugyanazon egy nyelvet, megtanuland. Ez nem tsak hogy terhére nem, sőt még könnyebbségére lesz az emberiségnek. Mert most is, midőn különbözők nyelveink, kénytelenek tsaknem minden földtájak' lakosai, a' magokén kivűl több nyelveket is megtanulni, 's mégis tsak keves népekkel jöhetnek közleködésbe mind tudományi mind utazási tekintetben; egy köz-nyelvet vévén pedig föl, akkor tsak ez eggyet kell a' nemzeteknek a' magokén kivűl megtanulni, 's még-

is ez által az egész föld' minden többi népeivel közleködhetnek.

Hogy pedig minden nemzetek ugyanazon egy nyelvet minél könnyebben 's hamarább megtanuljanak: ez úgy eshetik-meg, ha minden népek' iskoláiban, mind a' fiú mind a' lány gyermekek, született nyelvök mellett e' közönségessé fölveendő nyelvet megtanulják; magától értetődvén, hogy a' tanítóknak múlhatlan kötelességűl és föltételűl legyen téve e' közönségessé leendő nyelv' megtanulása. — Nem egyszerre fog ugyan e' köz nyelv' elterjedése illy módon is megtörténni: de minél több népek köztt terjed-el apródonkint, annál könnyebben 's hamarább hat tovább, utóljára pedig az egész földön is elterjed; addig is azonban terjedésével növeködő nagy hasznai sokszorosan meg-fogják-jutalmazni az azt béveendő nemzeteknek azon kevés fáradságot, mellyet megtanulására fordítottak.

4. §. Tsak az már a' kérdés: *melyik legyen illy köz nyelv?*

Minden esetre az *élő* nyelvek' egyike. Mert tsak élő nyelv lehet meg telyes épségében. Azonban élő nyelvben az a' nyeresége is lesz az emberiségnek, hogy a' sok népek közűl egynek, a' mellyik' nyelvét tudniillik a' többiek közönségessé fölveendik, nem kell a' magáén kivűl más nyelvet megtanulnia.

De melyiket vegyük-fel hát az élő nyelvek közűl közönségessé?

Ebben az egész emberiségre nézve legfontosabb ügyben lehetetlen komolyan föl nem szóllítnom minden olvasóimat, hogy a' tárgyat részrehajlatlan itélje-meg; tudván, hogy ily közönséges intézködés' következetei örök időre fognak az egész emberiség' boldogságára kihatni; ennek elhatározásában tehát, önszeretetre nem ügyelve,

tsupán az egésznek java legyen fő és egyedűli tekintet. Föltehetni ugyan, hogy, ha most helytelenül választanánk is valamely nyelvet közönségessé, majd utóbb valaha maga a' részrehajlatlanabb maradék új választás által helyrehozná hibánkat: de, mivel nem bizonyos, ha valjon tsakugyan helyre hozná vagy tán hozhatná é, azonban ha helyrehozná is, ez kétszörös munkába és idővesztésbe kerűlne, 's az elhibázott választás' javítgatása miatt az emberiség boldogsága gyarapodásában kiszámíthatlan hátramaradást szenvedne; ezeknél fogva-jobb most egyszerre a' legjobban választanunk. Mert gyávaság, a' hol legtökéletesebbet lehet valamiben eszközleni, ott nem egyedűl erre ügyeközni; *balgaság, a' lehető legjobbnál kisebb jóval megelégödni.*

Két fő tekintet határozhatja-el, melyik nyelvet kelljen közönségessé fölvenni, u. m.

1-ső a' *nyelv' tökéletessége.* — A' ki nem tudja, még pedig tudományszeresen, mikben áll a' nyelvek' tökéletessége: annak nem lehet a' nyelvek' egymás-fölötti elsőbbségéről itélnie. Részrehajlásból itélni pedig, kiváltt akkor midón az egész emberiség' örökös és fő közjava forogfön, megbotsáthatlan vétek lenne. Alig van pedig a' világon olly tárgy, melyről olly kevessé tudnának az emberek helyesen itélni, mint a' nyelvek tökéletességeiről; a' minek az az oka, mert a' Közönséges Nyelvtudomány, mely erről tanít, legnehezebb része a' Böltselködésnek, 's innen van, hogy ahoz, noha az iskolákban múlhatlanúl kellene tanítani (minthogy különben az egygyes nyelveket sőt átaljában a' beszédet is senki meg nem értheti), igen kevesen értenek, annyival inkább, mivel még eddig nem is volt egész kiterjedésében semmi nyelven kidolgozva 's annálfogva kiki

tsak annyira mehetett benne, a' mennyit magától ki tudott okoskodni. — Miből keljen megitélni a' nyelvek' elsőbbségét egymás fölött: eléadtam részint a' *Debreczeni* iskola' könyvtárában kéziratban meglevő *közönséges nyelvtudomány* (vagyis nyelvek' alaptudománya) nevü munkámban, részint és főképen *a' nyelvek tulajdonságairól* írott 's a' *Tudományos Gyüjtemény*' 1835-dik esztendei 7-dik hónapi kötetében közrebotsátott érteközetemben, mely amaz előbb említett nagyabb munkámhoz 3-dik rész gyanánt hozzájárulhat. Minden esetre a' nyelvek' fő tökéletességeiről egykét szót it is teszek röviden. Ilyen a' nyelvekben

a) az *eredetiség*, hogy t. i. a' nyelv kezdete ólta sok változáson keresztül ne ment-legyen. Mert minél közelebb jár valamely nyelv az eredetiséghöz, annál kevesebbé vesztette-el az a' hangmódosítások (betük) eredeti jelentéseit, mellyeket föntebb említett *közönséges nyelvtudomány* (vagyis nyelvek' alaptudománya) 's kéziratban közkézen forgó *Magyar nyelvtudomány* nevü munkáimban bőven kifejtettem mind átaljában az egész emberi beszédre, mind különösen némely, jelesen a' magyar nyelvre nézve. Az egész szók is annál természet-kifejezőbbek, és igy az egész beszéd annál érthetőbb, minél eredetibb valamely nyelv.

b) *tisztaság*, hogy t. i. a' nyelv idegen 's annálfogva más természetü nyelvekkel keveredve ne legyen. Mert soha senki keveredett nyelvet telyesen meg nem érthet, ha tsak mindazon nyelveket is nem érti, melyekből az össze van keverve. A' honnan látnivaló, hogy az illy keverék nyelveket (milyenek pedig nagyabb részint az Európaiak) maga azon nemzet sem értheti, mely rajta mint honi nyelvén beszél.

c) *bőség* és *bővíthetőség*, hogy t. i. a' nyelvnek mind hangmódosításai (betüi) mind annálfogva szavai, és ezeknek különböző formái minél nagyabb számmal legyenek; mert több betüből, számvetési renddel elrakva, több gyökér szókat lehet alkatni, 's azokból ismét több származékokat formálni; e' végre a' származtató (szóképző) és változtató vagy is hajtogató végzeteknek (ragasztékok, ragok) is minél többeknek kell lenniök. Nagyon hibázna azonban, ki a' nyelvek' szavainak bőségét vagy egyedül vagy főképen a' *tárgynevek*' (substantiva) nagy számából akarná megitélni. Mert nem annyira ezek, mint inkább az *igék* (verba), eredeti *minőség nevek* (adjectiva), *mondás kötők* (prae-et postpositiones, melyekhöz tartoznak az úgy nevezett casus-ok is), és *beszédkötők* (conjunctiones,) melyek a' világi dolgok köztt elé forduló egybeköttetéseket — visszonyokat — jelentik, teszik a' nyelv' bőségét; mellyek minél nagyabb számmal vannak, annál érthetőbb a' nyelv; tárgyneveket pedig könnyebben lehet mindenkor a' szükséghöz képest alkatni, 's ezek szűntelen is enyésznek és támadnak (kivéve a' legközönségesebb tárgyak' neveit), a' szerint, a' mint a' régebben ismértt tárgyakat az emberi ismeretben újak váltják-föl.

d) *rendesség*, hogy t. i. a' nyelv minél állandóbb szabályokat kövessen mind a' szóformálásban, mind a' hajtogatásban, mind a' beszédkötésben. Mert minél rendtartóbb valamely nyelv, annál érthetőbb az; minél több ellenben a' rendetlenség benne, annál érthetetlenebb.

e) *természetes alkat* vagyis *világosság*, hogy t. i. a' nyelv mind a' szók' mind a' beszéd' alkatásában minél inkább a' képzelődés' és gondolkodás' természetes menetelét kövesse és kifejezze.

f)

f) *természetes hangzat.* Úgy érthetőbb és indítóbb t. i. valamely nyelv, ha szavai a' nekik megfelelő természeti tárgyak' és változások' hangját és természetét minél inkább kifejezik. Az a' nyelv tehát legtökéletesebb a' hangzásra nézve, melynek szovai mind az erős, durva, kemény, nagyságos, mind a' gyenge, szelíd, lágy, tsekély dolgok' kifejezésére legalkalmasabbak hangzásokkal. A' honnan látnivaló, hogy sem az átaljában kemény, sem az átaljában lágy hangzatu nyelvek nem tökéletesek, 's annálfogva nem szépek.

g) *egyszerüség* vagyis *rövidség*, hogy t. i. a' nyelvnek mind egyes szovai 's a' hozzájok járuló származtató és hajtogató ragasztékok a' lehető legrövidebbek legyenek, a' minek a' világosságon kivül az is a' haszna, hogy rövíd szótskákbol igen könnyen lehet összetett szókat, mellyek nélkül pedig a' tudományos müvelődés nem lehet-el, alkatni, a' mit a' hosszu szókbol álló nyelvekben igen nehéz sőt gyakran lehetetlen tseleködni; mind pedig mondásai, 's ezeknek beszédkötése, a' lehető legegyszerűbb szerközetüek legyenek; mert minél egyszerübbek ezek, annál érthetőbb a' beszéd, melynek pedig fő tzélja a' könnyen érthetődés.

h) *hajlékonyság* vagyis *szabadság*, hogy t. i. minél többképen lehessen a' nyelvben a' mondásokat elrakni, változtatni, 's annálfogva a' gondolatokat minden fordulataik szerint minél többképen és szabadabban kifejezni. Mert ahányképen elrakhatjuk valamely mondat' szovait a' beszédben, annyi különböző értelme van annak.

2-dik fő tekintet lehet a' köz nyelv' választásában, annak *terjedttsége*; az az, ha oly nyelvet veszünk-föl közönségessé, mellyen már is minél több millió ember beszél. Ez által ugyanis

még sokkal könnyebb lenne a' köz nyelv' fölvétele, minthogy már az emberiség' jókora része azt különben is tudván, tsak a' többi népeknek kellene a' magokén kivül más nyelvet megtanulniok.

Immár, ha van olly nyelv a' földön, mely, a' mellett hogy a' föntebbi értelemben véve legtökéletesebb, egyszersmind legnagyabb számu emberek' száján forog: kérdésen kivül azt kell köz nyelvvé elfogadni. Ha pedig nints: akkor az a' kérdés, *mellyik érdemel főbb figyelmet e' két tekintetek közül?* — Minden esetre a' nyelv' tökéletessége Annyival inkább, mert itt örök időre kell tekintenünk. Körülbelül minden fél öltő idő alatt legalább is ezer millió ember él és múlel e' földön (mivel nagyabb része félkor előtt elhal); ugyanennyi, sőt nagyabb is lesz ezentúl, a' fölvilágosodás' gyarapodásával és a' polgári intézetek' javulásával, a' föld' népessége. Képzeljétek már, határtalan hosszu időkre milly sok ezer meg ezer millió ember fog a' földön élni! Azt kérdem már: valyon mindezen számtalan ezer meg ezer millió embernek örök időkre, de avagy tsak az egyszerre élő ezer milliónak is, nyakába akarnátok é tolni, mostani rosz választástok által a' tökéletesebb nyelvet elmellőzve, valamelly tökéletlenebb nyelvet 's az annak tökéletlenségeivel eggyütt járó hijányokat, tsak azért, hogy ma nehány milliót megkíméljetek azon fáradságtol, hogy született nyelvén kivül még egy — tsupán tsak egy — nyelvet ne kelljen tanulnia? Tökéletlen nyelv' választása által kimondhatlanúl hátráltatódna az emberiség elébehaladása; kivált a' tudományok' tekintetéből, mellyeket oly nyelven sokszorta több idő alatt 's még sem olly tökéletesen lehetne megérteni. Azonban hátha még valaha annyira menend a'

világ, hogy a' népek külön nemzeti nyelveiket elhagyván, tsak ez egy köznyelvet akarnák megtartani, mily nagy kár lenne akkor, ha e' köz nyelv nem a' lehető legtökéletesebb, annyival inkább ha még tán nagy mértékben tökéletlen volna! Sőt ez esetben föl sem tehető, hogy a' népek tulajdon külön nyelveiket, mellyekhöz különben is nagyon szoktak ragaszkodni, elhagynák olyanért, mellyet nem tsak a' magokénál tökéletesebbnek, sőt legtökéletesebbnek nem látnának.

5. §, Két nehézség tűn-elé azonban e' tárgy körül, t. i.

1) Hát ha ez a' fölveendő köz nyelv valaha sokára a' népek' távúlsága miatt előbb különböző nyelvágakká, utóbb pedig tán egészen külön nyelvekké válna, mint a' régi eredeti nyelvekkel történt: mi haszna lenne akkor egy köz nyelv' fölvételének? Erre azt jegyzemmeg előre is, hogy e' köz nyelvet, ha a' már a' könnyüsége miatt ma nőtön növő közleködés nem is, de bizonyosan a' minden népek' kezén forgó könyvek megóvnák az elváltozástol. Egészen máskint volt ugyanis a' dolog a' hajdani eredeti nyelvekre nézve; mert akkor, azonkivűl hogy a' közleködés igen nehéz volt, a' nyomtatás még nem lévén föltalálva, az irás is átaljában a' földön nem régólta, sőt némely népeknél soha sem jövén divatba, nem tsuda, ha a' külön szakadtt népségek, a' költsönös közleködésnek köztök utóbb megszünte miatt, az eredeti nyelveket sokképen meg-'s utóljára elváltoztatták. Most ellenben minden nép, minden eggyes személy, akarhová menne, mindenütt ugyanazon nyelvet hallván és olvasván, sem oka sem alkalma nem lenne a' köz nyelvet megváltoztatni. De bár ha e' köz nyelv utóbb valahára elváltozna, különböző nyelvágakra oszlana is: igen hosszas idő alatt történne ez meg; addig is pedig elég hasznot tenne a' köz nyelv az

emberiség' eggyesítése által. 'S minthogy ennyi hasznai lesznek: épen azért, ha tsakugyan az említett nyelvváltozások, melyektől azonban többé félni nem lehet, megtörténnének is; akkor ismét valamely köz nyelvet fognának a' népek fölvenni.

2. Fő nehézség e' javallatomra nézve az, hogy nints, kinek jussa legyen elitélni 's hatalma eszközleni, melyik nyelvet vegye-föl az embernemzet közönségessé. Ezt nem tagadhatjuk. De valyon azért, hogy valamit még most nem lehet telyesíteni mindjárt, ne dolgozzuk é ki annak tervét előre? Sőt inkább épen azért kell előre mindennek tervét elkészíteni, hogy azt a' legelső adandó alkalommal tüsténtt munkába vehessük. Miután már áll azon igazság, hogy ily köz nyelv nem tsak hasznos sőt szükséges az embernemzetnek: nem kell félni, hogy ez azt behozni is ne töreködjön. Miképen lesz ez, arrol gondolkozzunk ugyan, de ha még ki nem találtuk is, azért ne aggódjunk. Telyesítése' módját meg-fogják-mutatni magok a' történetek, környületek, mindenek fölött pedig a' szükség; tsakhogy annak idejében egyetlenegy alkalmat és eszközt se múlaszunk-el annak telyesítésére. Különben is most, midőn már a' nemzetek nem tsak köz védelem — hanem köz ügyeik' elintézése végett is megszokták a' szövetközéseket, nagyon biztató reménységünk lehet a' felől, hogy rámennek a' népek nem sokára arra is, hogy a' köz jó' elémozdítására is szövetségekbe, 's utóbb eggy óhajtandó közönséges szövetségbe állanak; 's ekkor mily könnyü lesz e' tervet létesíteni! Addig is azonban majd elitélgeti ezt magában az okos közönség; ennek itélete utóbb közvéleménnyé vál; a' közvéleménynek pedig, mint jól tudjátok, nints erő mely ellent állhasson.

6 §. Tsak az már kérdés: *van é oly nyelv ma a' földön*, mely a' mellett hogy legtökéletesebb, egyszer'smind legkiterjedttebb, vagyis legtöbb ember' száján forog? Ily nyelv a' földön ma nints; mert a' legkiterjedttebb nyelvek, úgymint a' frantzia és ángol, a' legtökéletlenebb keverék nyelvek mégpedig többnyire kihaltt és különben is keverék és nehéz nyelvekből, p. o görögből és diákbol, 's a' t. alakulva, tele rendetlenségekkel. E' nyelveket ön népeik is nagy nehezen tanulhatják-meg telyesen; 's a' mely szókkal naponkint bővülnek is (melyek azonban többnyire tsak tárgynevek, vagy azokbol származtattak), azok leginkább a' már tsaknem minden népek előtt feledékenységbe mentt 's már származásában is igen tökéletlen régi görög és diák nyelvből, kiváltt az elsöbbikből, vannak véve, mely szókat annálfogva tsak az érthet-meg jól, ki a' régi görög és diák nyelveket jól tudja, ha ugyan ilyen valaki találkozik; úgy hogy a' mely szókkal e' nyelvek újabb időkben, kiváltt tudományi és müvészeti tekintetben bővítődtek, azokat nem is lehet frantzia és ángol, hanem telyességgel idegen szóknak kell tekinteni, tsupán frantziásított vagy ángolosított végzetekkel, néha pedig még a' végzet sints honosítva. Hasonlók az ily szók e nyelvekben azon idegenhöz, ki valamely népnek divat-szabásu ruháját hordozza, a' nélkül hogy annak fiai az ő nyelvét megértenék; kit azok tsak köntöséből tartanak hazafitársoknak. — Ezek után következnek kiterjedésökre nézve némely Ázsiai nyelvek, mint a' Tibeti, Chinai, Arabs, Indus, nyelvek, melyek azonban az Európaiak előtt többnyire ismeretlenek és átaljában nagy elhagyattatásban [illegible] vannak. — Ezeknél ismét kisebb kiterjedésüek a' spanyol, olasz, német, és orosz nyelvek, de ezek is részintt sok ágakra vannak oszolva, melyek

már ismét mind külön nyelveknek tekinthetők, részint idegen nyelvekkel keverve. — Azonban a' frantzia és ángol nyelven kivűl a' többi nem oly sok szájban forog, hogy elterjedttségénél-fogva itt különös tekintetbe jöhetne.

Nints tehát egyéb hátra annál, hogy a' nyelvek' tökéletessége határozza-el, melyik legalkalmasabb köz nyelvvé fölvetetésre. — De hát *melyik a' legtökéletesebb nyelv?* Ezt már el lehet telni, csak hogy részrehajlatlanúl tsupán tudományszeresen keressük az igazságot. A' tudományszeres visgálat pedig legtökéletesebbnek egyszer'smind pedig (a' mire az embernemzet' szapora előhaladásánál-fogva fő figyelemmel kell lennünk) legtökéletesíthetőbbnek a' magyar nyelvet bizonyitja. A' ki egyszer a' magyar nyelvet igazán megértette s természetes szépségeinek szemlélésébe béhatott: oly tökéletesnek találja azt, hogy méltán kételködhet tökéletesebb nyelvnek lehetéséről; annyi tökéletességet legalább bizonyosan föltalál benne, a' mennyit emberi nyelvben átaljában a' föntebbiek szerint tudományszeresen kivánni lehet. Megvan tudniillik benne az *eredetiség*, elannyira, hogy azt lehetetlen is volna más nyelvből származtatni, mert szovainak eredetét a' legelső hangmódosításig (betűig), azon módon a' mint abból formálódni kezdett, föl lehet fejtögetni; minthogy hangmódosításainak (betüinek) jelentése mindenütt állandóan ugyanaz és világosan meghatározható, elannyira, hogy i legen is, ki soha magyar szót nem hallott, ha egyszer a' magyar betűk' jelentéseit neki megmondjuk, azonnal a' leirva elébe adott magyar szók' jelentéseit betüikből ki tudja igen sok esetekben találni. Innen a' magyar nyelvnek szovai oly természet-kifejezők, 's a' magyar ember' beszéde oly érthető. — Megvan benne továbbá a' *tisztaság*, mert semmi más nyelvvel nints

keverve. Azon néhány idegen szót ugyanis, melyet némelyek a' magyarba más nyelvekből átvetteknek állítanak, többnyire azon nyelvek vették a' magyarból; a' mit, azonkivűl hogy e' szókra a' nemzetnek még Ázsiában laktakor múlhatlan szüksége volt, onnan mutathatni-meg, mivel ugyanazon szókat a' magyar nyelv' betűinek állandó jelentése sőt meglevő egész gyökszavai szerint is, a' legelső származásokig ki lehet a' magyar nyelvből fejtögetni. Nagy részökre pedig nints is szüksége a' nyelvnek, mivel azoknál magának sokkal jobb kész szovai vannak, melyre az *istálló* szó, melyet magyarúl *ól*nak hívtak 's hívnak, példáúl szolgálhat. E' szók is azonban tsupán tárgynevek, melyek annálfogva a' nyelv' természetére nem nagy hatással vannak. Ellenben minőségneve, igéje, mondáskötője, és beszédkötője egy sints idegen; pedig ezek teszik a' nyelv' természetét tulajdonképen Minden nálunk ismeretes nyelvek ellenben tele vannak magyar eredetű szókkal. Ha pedig átaljában tekintjük mennyi idegen szó van akarmelyik nálunk ismeretes nyelvben: úgy találjuk, hogy egy nyelv sints oly tiszta mint a' magyar. — *Bő* is a' magyar nyelv; mert mind az emberi beszédben lehetséges hangmódosítások (betűk) mind megvannak benne, mind szovai 's azoknak formái és a' szószármaztató végzetek (szóképzők) oly sokak, a' mennyi semmi más nyelvben nints. Nevezetesen tsupán oly egytagu gyökszovai, melyek legföljebb két mássalhangzó betűből, egy magánhangzóval állanak, körűlbelűl nyoltzszázan vannak, ennyi gyökér szó pedig mindössze sints más bár leggazdagabb nyelvben is. Ezeken kivűl vannak még a' magyar nyelvben a' három mássalhangzóból egy magánhangzóval álló egytagu gyökerek. Ezenfölűl vannak az eredeti gyökerektől lehozható igen nagy számu egytagu szók. Kü-

lönösen igéje hasonlíthatlanúl több minden más nyelvekéinél, 's annyi van, hogy nagyabb részét nem is győzi használni, annál is inkább mivel hét magánhangzójánál fogva gyökér igéinek nagy része több, némelyik pedig hét formában is, mindig különböző de mégis atyafias jelentésben megjelen, p. o. döng, dong; tsip, tsap, letsepül, tsépel; bőg, búg, béget; littyen, löttyen, lottyan; libben, lebben, lobban; lippen, lep, lép, lapul; liheg, leheg, lohol; tsorog, tsurog, tsörög, tsereg, tsiripol, tsürög, tsárog (= zajog, innen van a' *tsárda* szó); zökken, zekken, zokog; dobog, dübög, döbög; dörög, durog; sziszeg, szuszog, szöszög; köhög, kehel, kahol; morog, mörög, makog, mokog, mekeg, mukkan; hókol, hőköl, hekken; nyikkan, nyekken, nyakog; nyávog, nyivog; rengetni, ringatni, rángatni, rongálni, siheg, suhog; teper, tipor, töpörödni, tapos; toppan, tép; pifeg, puffan, pofog, pöfög, püfög; 's t. e' f. Hajtogatásai is igéinek legszámosabbak minden nyelvekéi között. A' honnan egy nyelv sem tudja tökéletesen kitenni eggyes szavaival a' magyar igék nagyabb részét. Eredeti minőségneve, mondáskötője, és beszédkötője sints egy nyelvnek is annyi mint a' magyarnak. Mind ezeket pedig onnan mondhatom, mert a' magyar gyökér-szókat, a' betüknek számvetési renddel elrakásánál-fogva tulajdon magam fölszámítottam, 's így közlöttem is azokat *Magyar nyelvtudomány* nevü munkám' kéziratában. Megszámlálta a' magyar gyökér-szókat a' tudós *Horváth István* is. Azonban tegyük-föl, hogy a' magyar nyelvnek nem volna több szova mint a' többieknek: még ekko is a' magyar nyelvé lenne az elsőség a' tökélete södhetést tekintve; mert ennek legtöbb hangmó dosításai (betűi) 's szóképzői lévén, ebben lehe legtöbb új szókat (melyeknek alkató szerei a' be-

tűk) formálni. — *Rendszerességét* a' magyar nyelvnek tsak az nem ismeri, ki a' magyar nyelv' tudományában járatlan, vagy a' ki akár oktalanságbol, akár hiuságbol, ott is, a' hol rend van, rendetlenséget követ. Legalább a' mi keves rendetlenségek eddig a' nyelvben voltanak, azokat mind el lehet hagyni tetemes változtatás nélkűl; p. o. tsak az egy *menni* igét említem-meg melynek gyökeréűl ha a' *men* szótagot vesszük-föl: akkor tökéletesen rendes ige lesz, a' mint ezt használják is az ország' sok részeiben; ez azonban tsak másod-gyökér szó *n* igevégzettel ezen eredeti gyökértől: *me*-nni, melytől van a' régi római *meare* ige is. Az ilyenek pedig mint: *hinni*, *tenni*, *venni*, *vinni*, *lenni*, nem rendetlenek, ha tudjuk, hogy ezeknek gyökerei tsak e' következők: *hi*, *te*, *ve*, *vi*, *le*, 's t. e' f. Sok bal vélemények uralkodnak az *ik* végü igék felől is; 's ezek miatt fordulnak elé az önkint szerzett rendetlenségek, melyeket egészen el lehetne kerülni. Tsak értsemeg valaki a' nyelv' természetét, de egész alaposan, 's azután ügyeközzön a' rendetlenségeket kiküszöbölni: bizonyosan a' magyar nyelvben nem fog egyebet a' legszebb rendnél találni. De nyelvjavításhoz elegendő ismeret nélkűl nem foghatni. — *Alkatása* a' magyar nyelvnek oly természetes, mint maga a' gondolkozás' menetele; 's épen az teszi a' nyelvet oly világossá, hogy mindenben a' természetet követi. Mert azok, kik e' gyönyörű nyelvet az európai tökéletlen nyelvek' rámájára vonyán, ezeknek értetlen majmolása miatt oly erőltetve 's épen azért rútúl 's érthetlenül írnak, nem tudják mit tselekésznek. — Különösen *hangzására* nézve hasonlíthatlanúl tökéletesebb a' magyar nyelv a' többieknél. Ugyanis gyökszovai a' lehetőségig természeti hangot kifejezők (a' mit eredetiségének tulajdoníthatni); úgy hogy más nemzetbeli ember

a' Magyar' beszédének nagy részét tsupa hangzásából is megértheti; annyival inkább, mivel a' magyar nyelv azzal a' másokban föl nem található tökéletességgel bír, hogy az erős, durva, kemény nagyságos dolgokat kemény, a' gyenge, szelíd, lágy, tsekély dolgokat pedig lágy hangzatu szókkal fejezvén-ki, e' tekintetre annyira figyelmez, hogy még a' végzeteket is szavaihoz mindig ugyanazon, t. i. kemény vagy lágy természetü hangzókkal (vocales) toldja. Ahonnan a' magyar nyelv mindenek köztt legnagyabb hathatósággal bír (mely pedig a' beszédnek az érthetőségen kivűl másik hasonlóan fő tökéletessége), mert mind az erő mind a' lágyság a' legnagyabb mértékben megvan benne, a' nélkül azonban hogy mégis durva vagy igen elpuhultt lenne. E' mellett oly könnyen menő, oly finom lejtésü hangzása van, milyennel kivűle egy nyelv sem ditseködhet; ugyanis annyira vigyáz az erőltetés nélküli kimondásra, hogy tsak két mássalhangzót is szótag' elején, végén pedig hármat, meg nem szenved egymás mellett; 's a' mássalhangzók' durva összehalmozása helyett inkább a' hangerő (tonus) által önt hathatóságot, erőt szovaiba. — *Egyszerüség* pedig nem is lehetséges nagyabb, mint a' magyar nyelvé, melynek gyökérszovai mind egytaguak, azok is a' lehető legkevesebb hangmódositásokbol (betükből) alkotva; ssármaztató és hajtogató végzetei 's mondáskötőji is tsupán eggyetleneggy mássalhangzóbol állanak; mert a' melyek kettőből látszanak állani, azok már két eggyes végzetből vannak összetéve, p. o. a' *ban*, *ben* áll a' *b* és *n* mondáskötőkből. Mondásaiban is nagy egyszerüség uralkodik, nem lévén bennök fölösleges, a' honnan oly keves szókban egy nyelv sem tud annyi dolgot kifejezni mint a' magyar, mellynek gyakran eggyetlenegy szovát más nyelvek egész mondásokkal teszik-ki. —

Hajlékonysága is lehető legnagyabb a' magyar nyelvnek, úgymint a' melynek eggyetleneggy mondását annyiképen lehet változtatni, a' mennyiképen annak szovait számvetési renddel különbözőleg elrakhatni. Ahonnan méltán lehet a' magyar nyelvet lehető legszabadabbnak mondani. Mely ditső tulajdonságát e' nyelvnek több esztendőkkel ezelőtt a' tudós *Márton József* példában is bőven kifejtette.

Legtökéletesebb volta tehát a' magyar nyelvet ajánlja köz nyelvnek; annyival is inkább, mivel ezen már a' tudományos és műszók is nagyabb részintt ki vannak dolgozva, még pedig tiszta nemzetiséggel 's eredeti érthetőséggel; míg másfelől a' görög és diák érthetetlen műszókkal elrontott európai más nyelveket magoknak az azokon beszélő népeknek is tsak sokára és igen sok fáradsággal, 's akkor sem tökéletesen lehet egész kiterjedésökben megtanulniok; mert idegen nyelvekből vett tudományos és műszovaikat tsakugyan soha nem érthetik, 's tsak értetlenül ragadnak-meg nálok azok nagy sokára. Úgy hogy noha e' nyelvek tudományosan kidolgozva lenni látszanak a' dologhoz nem értők előtt, mindazáltal valósággal tsak keverve vannak: 's épen azért, mivel el vannak idegen szókkal keverve, még hátrább állanak, mintha tudományos és műszovaikat még tsak most kezdenék alkatni: mert a' nemzet' értelmesödésének útja nálok örökre bé van vágva, mindaddig, míg az idegen szók' helyett előbbutóbb egészen másokat, nemzetieket nem formálnak, ha tudniillik még nyelvöket tisztíthatlanúl el nem rontották, mint p. o. az Ángol és Frantzia már elrontotta. 'S e' tekintetben is a' magyar nyelv foglalja-el mindenek fölött az elsőséget; mert benne új szókat a' legnagyabb határozottsággal 's könnyüséggel lehet, származ-

tató végzeteinek 's formáinak sokasága és egyszerüsége miatt, végtelenül származtatni, vagy rövid szovaibol összerakni, vagy egészen újakat is alkatni, mivel betüi' jelentése állandó lévén, a' nép az új szókat, ha a' nyelv' természetéhez képest vannak alkotva, első hallásra megértheti. Nem így van a' dolog a' régi keverék görög nyelvvel (melly főképen a' magyar, tót és német nyelvekből származott), melyet már azért sem használhatni helyesen tudományokra, mivel új szókat már ma nehezen lehet benne formálni, nem lévén eredetisége; de meglevő műszovait is tsak azok magasztalják, kik a' nyelvhöz magához keveset vagy semmit sem értenek; mert a' görög nyelvet igazán értő azt látja, hogy annak műszovai közűl sok van nem helyes, azaz a' mely a' tárgyat, melyre van alkalmazva, tökéletesen kifejezné. Példáúl: *philosophia*, *mathesis*, *chemia*, 's t. e' f. mind tsak határozatlan 's annálfogva értetlen nevek, 's még sem mernek helyettök a' népek új, érthetőbb neveket venni-föl, holott azokkal tulajdon nyelveik nagy bőségben kinálkoznak.

Nagyon ajánlja még a' magyar nyelvet az is, hogy azt az Ázsiai népek legkönnyebben tanulhatnák-meg, mivel nyelveik ennek természetéhez igen sokban hasonlítnak. Már pedig Ázsia a' föld' többi részei köztt legnépesebb.

7 §. Akarmelyik nyelv legyen azonban fölvéve ily köznyelvnek, minden esetre jobb lesz, ha valamelyik föl lesz véve, mint ha egy se lesz. De meg kell jegyezni, hogy ha az embernemzet valaha magárol annyira elfelejtközne, a' mihöz pedig már most is közel jár, hogy gondatlansága miatt többé egy eredeti nyelv se maradna a' földön életben olyan, melyben mind mindenik eggyes betü eredeti jelentéseit tisztán és állandóan, mind a'

szók' és beszéd' szerközete a' gondolkozás' természetes rendét világosan, mind minden oly szó, mely hangzás által megkülönböztethető dolgot jelent, a' természeti hang' utánzását már tsak a' hangzásbol is megérthetőleg meg tartotta, mint ezek p. o. a' magyar nyelvben még megvannak: midőn az embernemzet már ennyire jutna, ezáltal sokszorosan hátra esne eléhaladásában minden tekintetben, legalább sokszorta kevesebbé haladhatna elé tökéletesödésében; minden esetre a' beszéd, mely az embert épen értelmessége által teszi emberré, természetes értelmességét elvesztené, 's tsupa mesterkéltt müszeriségre alyasodna-le; 's annálfogva, minthogy az emberek már akkor a' szókat nem értenék hanem tsak megtanulnák, a' tudományok' tanulásában is, azonkivűl hogy tömérdeg fáradsággal kellene küzdeniök, soha annyira mint az emberi tökéletesödhetés különben megengedné, nem juthatnának, minthogy a' szók' értelmét 's annálfogva az egész beszédet nem magából a' dologbol természeti okoknál-fogva hanem tsak szajkó módra másnak önkényét követve tanulnák-meg, és így nem magából a' természetből hanem tsak a' történetből merítenék a' beszédet. Innen van, hogy már ma is azon nyelveken, melyekben a' föntebb elészámláltt tökéletességek megnintsenek, a' milyenek pedig a' nyúgat-európaiak eggyüleggyig, kétszerte nagyabb fáradsággal 's mégis soha nem oly világosan lehet valamit megérteni 's annálfogva átaljában tanulni, mint p. o. a' magyarban; mert ha azokon már valaki, a' természetileg értetlen 's valamely jelentéssel tsak önkényesen fölruházott szókkal, valamit megtanult is, még akkor is tsak a' dolgot azaz tudományt magát érti, de a' tanultt dolgok' neveit azaz a' tudomány' nyelvét nem érti, hanem tsak emléközőleg tudja, 's a' szó a' dolog' megérté-

sét neki nem könnyíti, ha pedig a' szót egyszer elfelejtette, többé a' dologbol ugyanazt ki nem találhatja, ha tsak ezeredikben egyszer történetből nem, nevet azonban a' dolognak alkothat, de ez önkényes lesz 's nem olyan, melyet mások addig megértsenek, míg azt is meg nem tanulják, mire kelljen azon nevet alkalmazniok; másfelől az oly nyelvben mint a' magyar, mind a' dolog' megértését a' szó, mind a' szóét a' dolog költsönösen könnyíti, 's ha valaki egyször valamit oly nyelven megtanult, mind a' tudományt mind az azt eléadó nyelvet, és így az egészet kétszörte világosabban érti, 's emléközetében is kétszörte könnyebben megtarthatja, mivel a' dologra emléközést a' szó, a' szóra emléközést pedig a' dolog segíti, 's mind a' kettő egymást magyarázza. A' honnan látni való, hogy soha az embernemzetet vesztén kivűl nagyabb tsapás annál nem érheti, mint ha a' legutolsó eredeti természetes értelmi nyelvet (lingva originaria philosophica) kiveszni engedi. — A' miket most mondék, különös nagy figyelmet kivánnak Mily fontos következetü tárgy ez, az látja-által telyes világosságban, ki a' közönséges nyelvtudományt, vagyis a' nyelvek' alaptudományát érti és tudja.

8. §. Van é már a' földön más nyelv is a' magyaron kívűl melyben minden nyelvtökéletességek eggyüttvéve oly nagy mértékben meg legyenek mint abban, vagy nints, a' mint hogy legaláhb azon nyelvek köztt, melyeket körűlbelűl mi Európaiak ismerünk, egy sintsen: ezt kellene megtudni mindenek előtt. Ezt azonban tsak az mondhatná-meg, ki a' földön minden nyelveket vagy legalább a' törzsökösebbeket mind ismerné, mégpedig tudomány szeresen, azaz a' közönséges nyelvtudomány szerint. De ily ember ma köz tudomásra senki sintsen. Eszközölhető lenne azon-

ban ennek megtudása úgy, ha mindenik nemzet, átlátván e' javallat' fontosságát, köz költségen több nyelvtudósokat szétküldözne a' földön oly véggel, hogy a' törzsökösebb nyelveket helyben megtanulván, azokat otthon honfiaikkal 's az egész emberiséggel megismertessék, azoknak nyelvtudományát 's szótárát honi nyelvökön kiadván. Tsak az a' kérdés: meg győzné e' tanulni ez egynehány ember a' föld' minden nyelveit? Felelet. meggyőzné, még pedig eggyetleneggy ember is meggyőzhetné a' tsupán legtörzsökösebb nyelvek' megtanulását, minthogy ilyenek kevesen vannak az egész földön; az oly nyelveket ugyanis, melyekről vagy a' történetekből vagy a' nyelvekből magokbol előre tudva van, hogy más nyelvekből elegyedtek, nem volna szükség e' tzélra nézve megtanulni, hanem tsupán azokat melyeket eredetieknek gyaníthatni. Hogy azonban eggyetlenegy ember akár részrehajlásbol akár tévedésből a' világot el ne ámítsa, jobb lenne minél többeket ily tzélbol szétküldözni. Ez pedig nem sokba kerülne, 's haszna kiszámíthatlan nagy lenne.

Minden esetre nagyan sajnálható, hogy a' magyar nyelvet oly kevéssé ismerik a' külföldiek: a' minek oka az, mivel a' magyarok a' közhasznu (realis) 's annálfogva egyedül szükséges tudományok tanulását egészen az újabb időkig elmúlasztván, e' miatt a' külföldiek, minthogy semmi hasznos ismeretet a' magyar nyelv' megtanulása által szerezhetni nem reméltek, nem is adták magokat rá, annyival inkább, mivel látták, hogy a' Magyarok magok sem betsülik-meg ön nyelvöket, hanem azt a' diák' 's más hasonlóan elegy-belegy nyelveknek utánna teszik, balga gyermekkint, ki a' drága kintset porban heverni engedvén, idegen tsetsebetse után hiún kapkod, tudatlan fővel nem tudván mily kints hever lábai előtt.

9. §. Nyomorultt a' ki tsak magát szereti, nyomorulttabb ki hazáját nem szereti; de gyáva 's kisszívű ki ön javát elébe teszi hazája' javának; gyáva 's kisszívü ki hazája' javának az egész embernemzet' javát föláldozza; legnyomorulttabb 's gyávább pedig az irígy. — Hogy az egész emberiségnek e' kérdésben forgó szent és nagy ügyében valaki magát irígységgel fertőztetné-meg: ily alatsonyságot emberröl föltenni lehetetlen. Annyival is inkább, mivel valamint eggyik nemzetnek sem ön érdeme 's annálfogva nem ok a' kevélyködésre ma az, hogy ősei neki tökéletesbb nyelvet adtak át, úgy másfelől eggyiknek sem hibája 's szégyene az, ha a' történet őt elegyedett nemzet' ivadékává rendelte 's nyelve eredetiségét elvesztette. De az önszeretet vakítóbb mintsem hogy annak hinni lehetne. Tagadhatlan, hogy mindenik nemzet hajlandó lenne okokat keresni, melyeknél-fogva ön nyelvét óhajtaná köz nyelvvé fölvétetni, bármily tökéletlen legyen is az; sőt a' közönséges nyelvtudománynak, valamint átaljában az alaptudományoknak, minthogy még eddig kidolgozva sem voltak, nem tudása miatt nem tudván az emberek mi mindenben legtökéletesebb, gyakran épen a' tökéletlent vélik tökéletesnek. Hogy tehát az önszeretet a' köz jót meg ne sértse: legjobban úgy lehet valaha e' köz nyelv' fölvételét azon nemzeteknek, melyek e' tzélra eggyesülnek, elhatározniok, ha e' végre küldendő követeik megtartandják ama minden okos választásban múlhatlan föltételt, hogy senki magára ne szavazhasson, vagyis magát ne választhassa; mert így mindenik nemzet' követei, ha ön nemzetök' nyelvét nem szabad leend köz nyelvvé választaniok, ügyeközni fognak a' többiek közzűl a' legtökéletesebbet választani; mivel azt lehetetlen föl is tenni, hogy józan ésszel valaki ne a' lehető legtökéletesebbet válassza, mikor ön haszna vagy kára forog-fön.

6. §. Lehet, ki e' javallatot a' szűk keblüek' szokása szerint tsak hiú óhajtásnak nevezné, kétségbe esvén valahai telyesödéséről; lehet, ki lehetetlennek is gondolná. Azonban hogy nem lehetetlen telyesödése, kitetszik a' föntebbiekből, de ki magának a' dolognak természetéből is. Kétségbe esni pedig az akadályok előtt gyáva szokott. De tegyük föl, hogy a' nemzetek mindnyájan soha e' tzélra nem eggyesülnének is; hiú lesz e' azért e' javallat, ha tsak egy földrész is p. o. Europa vagy az sem egészen, hanem tsak nehány nemzet hozná is teljesödésbe? Nem lesznek e' már akkor is kiszámíthatlanok hasznai? Azonban, ha már egy ször számos nemzetek, vagy tán egy egész földrész egy köz nyelvet veend-föl, már akkor a' többinek is föl kell vennie kénytelenségből is, hogy amazzal közleködhessen, mert ön java fogja ezt kívánni. És ily úton kénytelenségből ugyan mint rendesen szokott, de tsak ugyan eggyesül valaha az egész embernemzet apródonkint, 's a' tzél el lesz érve. Pedig tsak ezt óhajtottam.

7. §. *Tóldalékúl* megemlítem ismét, a' mit *Tanítás alaptudománya* nevü munkám' első részében már sürgettem, mily jó lenne, ha a' népek a' különböző irásmódok (betűjegyek) helyett eggyet köz irásmóddá fölvennének, p. o. a' most már Európában tsaknem egészen közönségessé vált római irásmódot (de tsak az irásbeli betüket), ha tudniillik a' még benne hijányzó hangmódosításoknak is külön jegyeket vennénk-föl közönségesen; a' milyeneket a' magyar nyelvre nézvelén is föntebb emlitett *Magyar nyelvtudomány* nevü munkámban ajánlottam.

Sasku Károly.

6.

A' Trágyázásrol.

(Folytatása és vége)

Eddig az állati trágyafajokról értekeztünk. Ezek minden más trágyák felett elsőséget érdemelnek. De mivel vagynak ollyan gazdaságok mellyekből elegendő marha-trágya nem kerül a' szántóföldek' szükséges javitására, kénytelenek a' gazdák a' növényi, és állatti-trágyához folyamodni.

A' növényi trágya vag *friss*, midőn az ember borsót, répát, ló borsót, lóherét 'sa't. vet, felhagyja nőni 's azután beszántja, vagy *készitett*, midőn az erdei gazt, falevelet, mohot, kákát, 's a't. ganéj lével megöntjük, és jól meghagyjuk forrni; ezek közzé számlálandó a' korom, és hamu, mellyek a' földre hintetnek, valamint a' cser-lé, vagy csáva, fűrész por, és mindenféle növények hulladéki.

A' borsót, ló borsót, és répát, a' messze lévő földekbe szoktuk vetni ha trágyánk nints. Mikor asztán ezen növények tellyes virágzásban vagynak akkor szántatnakbe, ez zöld trágyának neveztetik. Ez tsak a' homok földekre hat jóltévőleg. Munkálatját azomban az állati trágyáéhoz nem lehet hasonlítni. Ha egy hold föld marha trágyával rendesen meg trágyáztatik minden □ láb területre közép számmal 24 lat trágya jő, ez egészen kiszáradva, 10 latot nyom. Már most p. o, egy 100 □ lábnyi területű földet be kell vetni tatárkával, 's annyira kell a' növényt meghagyni nöni míg virágbimbók nem képződnek, akkor ki kell tépni, és megszáraztatni. A' száraz gaz gyökerestől 9 — 10

latot fog nyomni. Következőleg a' trágya masszája, minden □ lábnyi területre tsak mint egy 3 lat, és mint egy $2^{2}/_{3}$ résszel kevesebbet fog tenni mint a' száraz marha ganéjból kerűlt trágya. Ha még azt is hozzá gondoljuk, hogy a' tatárkából sok ollyan részek hiányzanak mellyek a' szalmából és ganéjból készűlt természeti trágyában megvagynak, innen következik, hogy az kevésbbé alkalmatos a' kitüzött czél' elérésére. Hermbstädt titkos tanátsos, és jeles gazdasági iró sok növényeket vizsgálat alá vett, hogy alapvegyületekből a' természeti trágya kipótolására való tehetségekre biztos következést, húzhasson, és úgy találta, hogy többnyire ugy nevezett mérges növényeken, névszerént, a' bürkön vagy mocskos kontyvirágon (conium maculatum) a' fehér, és fekete csalmatokon, vagy bolondító fűvön (hyosciamus niger et albus) a' csudafán, vagy redő szirmon (datura stramonium) továbbá a' burgonyán, vagy kolompéron (solanum tuberosum;) és némelly répa fajokon, különösen a' tövisrépán (brassica rapa) a' Czéklán (beta rubra vulgaris) és a' fehér répán kivűl egy sints melly kénköves és villó-vizes (Phosphor Wasser) valamint szén anyagos tartalmára nézve a' természeti trágyához ha forrásba jön közelebb volna mint épen a' nevezettek. Ezek tehát különösen azon növények, mellyek czélirányos bánás mód mellett a' természeti trágyának némileg pótlói lehetnek.

A' moh a' ganéj lében csak lassanként rothad el, a' fa levél, erdei gaz, és káka soha sem ollyan jók mint a' szalma. A' hamu a' növést előmozdítja. Ez a' földet megmelegíti, a' mohot megpáczolja, 's kifejti a' földben lévő olajos nyálkás részeket. A' szénpor a' földből a' savanyt és a' vizet veszi ki de el nem rothad, és nem is trágyáz. A' korom sokkal hathatósabb. Kis mennyiségben a' föld közzé elegyítve igen jó a' szőlő tőkének. A' cserző

lé jó a' meleg ágyaknak ló ganéj helyett. Szántó földre csak három évi szabad levegőn állás után kell vinni. A' fürész porban több gyantás rész van mint só, és a' fa földhez hasonló alkotó részei, mellyekre csak néhány évek mulva oszlik fel. A' fűrész port csak a' trágya tárokban, ganéj gödrökben, vagy a' szabad levegőn kell fel oszlatni. Jobb ha hamunak égettetik.

A' földjavító azon szerek közzé, melyek az ásványok' országából vétetnek, tartoznak minden természeti és mesterséges földfajok, épületi omladékok, fa föld, mész föld, kréta, agyag, márga, seppedék föld, iszap, utszai föld; továbbá gipsz, mészkő, kavics, homok, kőszén 's a' t. — Az épületi omladék jó mindenféle földekre, különösen a' sívó homokra. A' fa föld nem egyébb mint elrothadt fa, melly az épületek körűl, és a' fatartókba gyűjtetik. Ez legalkalmatosabb a' fáskertekre. Az apró fa hulladékokat időről időre az udvaron rakásra kell hányni, hogy annyival hamarabb rothasztó forrásba menjenek.

A' szürke iszap, jó a' könnyű folyó homok megjavitására. Csak hogy néhány évig szabad levegőn kell állnia. Három esztendő mulva az ember ismét trágyáz. Minden hat évenként ki kell azt a' mezőre hordani, apró csomókba rakni, bizonyos idő mulva szét teritni, 's 8 – 14 napi heverés után be szántani. A' vetés előtt kétszer háromszor földdel fel kell elegyítni, 's vastagabban egy hüvelyknél nem kell szét teritni.

az agyag, a' homok szerfeletti melegét mérsékli, folyó részeit megfogja, a' gyökerek kiszáradását akadályozza a' nedvességet letartóztatván. Kiégetve még jóltévőbb hatású. A' márga különösen figyelmet érdemel. Az különösen agyagos földekben találtatik, 's télen szokás azt a' mezőre hordani. Rakásokban kell fel tornyozni, hogy szét

porljék. De minden földnek hozzá illő márga fajt kell választani. A' homokos föld agyag márgát kíván, az iszapos pedig homok márgát. Ha azt akarjuk hogy használjon, 's vele czélt érjünk, legalább egy hüvelyknyi vastagságra be kell a' földet vele teritni. Márcziusban vagy Aprilisben kell a' csomókat széllyel szórni, 's 8—14 napig hevertetni. De csak egyszer kell mindég márgázni, 's azután ismét trágyázni. Ez a' föld szívóságát elveszi, 's porhanyósá teszi azt. Nedves rétekre igen vastagon kell azt kiterítni, részint, hogy ideje legyen a' földön megülepedni, részint, hogy a' föld általa magosodjék. Ezt másik esztendőben ismételni kell.

A' sárnak több fajai vagynak. 1. Úttzai és szekér uti sár, mellyet a' faluban a' kapuk előtt a' csürök körül össze kaparnak, 's egy csomóba raknak. Tavasszal hordják azt a' szántó földekre. Az ollyan falukban, mellyek menedékesen feküsznek a' szőllő hegyek aljában, sár gödröket kellene ásni, mellyekbe a' lemosott víz magától belegyűlne. 2. Folyóvizi és tói sár. Ez utóbbi a' legjobb, az ollyan tavakból lehet rá szert tenni, mellyeket lecsapoltak, 's mellyekhez semmi uj viz nem férhet. Barázdákat kell benne csinálni, mellyek által ágyak képződnek, mellyeket fűvel be lehet ültetni. Harmadik esztendőben ismét felásatnak. Télen az iszapot mélyen fel kell ásni, 's a' legközelebbi szántó földekre hordani. Menyiségét nem lehet bizonyosan meghatározni, mert a' sár jósága épen olly külömböző lehet mint a' trágyázandó föld minéműsége. A' falusi tavakból kerűlő sár jobb mint a' mocsárbeli, tartósabb, és sikeresseb. A' veres törésű sárt tovább kell a' porlasztás végett a' szabad levegőn heverni hagyni mint a' feketét.

A' gipsz az olajos nyálkás részeket feloszlatja, a' levegőből nedvességet szí, és letartóztatja a' földbe. Jó tehát a' növényekre nézve mellyeknek ned-

vességre van szükségek. Azon nyersen, és megőrölve hintetik az a' szántóföldre Novembertől Márcziusig. eső, hó, után vagy előtte, mikor t. i. esőt. vagy havat lehet várni; de száraz idő ben soha sem. Marhát sem kell a' vele behintett földre ereszteni. A' jó mezei gazdák minden hat évben szokták a' gipszet elhintetni, 's azon időközben trágyázni. Nedves esztendőben szükségtelen az elhintés; de száraz időben igen jó szolgálatot tesz. Ugy is jó ha akkor hintetik el tavasszal mikor még hó, és egy kevés fagy is van, hogy osztán olvadáskor a' földbe vegye magát. Különösen ajánlható az akkor a' ló here-földekre.

A' mész a' rothadást előmozditja, a' szívos nedvességeket feloszlatja, melegit, a' savanyuságot beszívja, a' nedvességet mérsékli, 's ennélfogva az agyagos földet javitja, ha fekvésénél fogva nem hideg természetű az. De meleg földbe semmit sem ér. Legjobb ha kövér szarvas marha ganéjjal öszve kevertetik, télben földrevitetik, 's legalább négy hétig a' szántó földön rothasztatik. A' mész nem trágyáz hanem csak javít, a' trágyázást tehát a' mésszel meghintés mellett soha sem kell elmulasztani; a' meszet csak ritkán és mérsékelve, 's nem étetve kell használni.

A' homok és kavics sem trágyáz hanem csak javitja a' nehéz, hideg agyagos földet, porhanyositja, és a' trágya bevételére alkalmatossabbá teszi azt; a' trágyázást tehát el nem kell mulasztani. Legjobb homok a' földből kiásott, azután következik a' folyó-vizi homok, végre a' torlasztott (ges-hwemmt) homok.

A' palakő azon agyag fajok közzé tartozik mellyekben a' timsó föld alapvegyülete van. A' pala követ tehát szét kell hagyni a' szabad levegőn porlani, akkor osztán jó a' könnyű földre, és ollyan növényekre melyek a' nedvességet szeretik.

A' kőszén, még pedig az ollyan, melly a' szénhez legkőzelebb van, azon eszközök közzé tartozik mellyek a' nedvességet beszívják, a' hideg föld melegitésére, rothasztására, és termékenyitésére tehát a' szántóföldek, rétek, és szöllőhegyek két trágyázása között ugyan azon szolgálatot teszi, mit a' hamu, gipsz, és mész.

A' hideg földet tehát mésszel, meszes márga földdel, gipszel, homokkal, ló, — kecske, — juh — szamárganéjjal 's a' t. lehet megmelegitni. A' heves földet agyaggal, sárral, agyag márgával, marha, és disznó ganéjjal lehet meghűtni; a' nedvest kőszénnel, palakővel, krétával, mésszel, mészmárgával, homokkal, épület omladékkal, juh, — és lóganéjjal szárazabbá, a' szívos földet pedig homokkal, kavicscsal, mész kővel, márgával, hamuval, korommal, ló,-és juh ganéjjal porhanyósabbá tenni.

Egy német folyoirat után. Z.

7.

I. Ferdinand Királynak Oklevele annak bizonyságá, hogy a' mái Horváth Ország a' Slavónia.

Nos Ferdinandus Divina Favente clementia Electus Romanorum Imperator semper Augustus, ac Germaniae, Hungariae, Bohemiae etc. Rex, Infans Hispaniarum, Archi Dux Austriae etc. Memoriae commendamus, tenore praesentium significantes, quibus expedit, universis: Quod Nos tum ad nonnullorum fidelium nostrorum humillimam supplicationem Majestati nostrae factam; tum vero consideratis Erectione et aedificatione *Castri*

Zyzek, quod fideles nostri Capitulum Ecclesiae Zagrabiensis, visa confiniorum *Regni nostri Sclavoniae* summa, et poene extrema necessitate, pro arcendis et avertendis Turcarum crebris excursionibus, servandisque reliquiis *ipsius Regni nostri Sclavoniae*, ac ad defensionem Provinciarum nostrarum haereditariarum illi vicinarum, in Possessione eorum Zyzek vocata in Comitatu Zagrabiensi existente, ad confluentem fluminum Zavi, et Colapis, annis superioribus aedificare coepisse, et jam magna ex parte confecisse dicuntur, volentes tam necessario operi, ex gratia nostra opem ferre: Colonos omnes ejusdem Capituli Zagrabiensis in Districtibus Zagrabiensi, Zyzek, Toplicza, et Possessione Petrovina, in Comitatibus Zagrabiensi, et Varasdinensi habitis commorantes, ab omnibus Taxis nostris tam ordinariis, quam extra ordinariis, contributionibusque, et Lucro Camerae, nostrae Majestati provenire debentibus, intra spacium sex annorum integrorum, a die datarum praesentium computandorum, duximus eximendos et supportandos; ita tamen, quod praefatum Capitulum pecuniam dicti *Castri Zizek* insummere et impendere teneatur fideliter. Immo annuimus et concedimus per praesentes. Quo circa Vobis fidelibus nostris, Magnifico et Egregio Prafecto, ceterisque Consiliariis Camerae nostrae Hungaricae, nec non Dicatoribus, et Exactoribus, quorumcunque censuum, Taxarum, et Contributionum nostrarum tam ordinariarum, quam extraordinariarum, ac Lucri Camerae nostrae, nec non Regnorum nostrorum Dalmatiae, Croatiae, et Sclavoniae Bano, ejusque Vice Bano, ac Comitibus, Vice Comitibus, et Judicibus Nobilium Comitatuum Varasdinensis, Crisiensis, et Zagrabiensis, harum serie mandamus firmissime: quatenus habita praesentium notitia, pecunias omnes, quae in quibuscunque Contributio-

nibus, et Taxis nostris tam ordinariis, quam extra ordinariis, atque etiam Lucro Camerae nostrae, tempus intra praemissum ex praescriptis Bonis dicti Capituli Zagrabiensis, Nobis, et ad hanc Cameram provenire debentibus, eidem Capitulo exigendas, et ad necessitatem, conservationemque dicti *Castri Zyzek* per eos convertendas et insummendas relinquere debeatis, et teneamini; eosdemque contra formam gratiosae Exemptionis nostrae praemissae, tempus infra praescriptum, in personis, rebus, aut bonis ipsorum quibusvis impedire, turbare, molestare, nusquam, et nullo modo praesumatis, nec sitis ausi modo aliquali. Praesentibus perlectis, Exhibenti restitutis. Datum Viennae die vigesima octava mensis Martii Anno Millesimo Quingentesimo Sexagesimo Primo.

Ferdinandus m. p.

Nicolaus Olahus Strigonien. m. p.

Joannes Listhius. m. p.

Quod hoc manuscriptum sit ex Archivo Camerae Posoniensis fideliter transcriptum — testor nomine subscripto et sigillo appresso Viennae 7. Augusti 1703.

Leopoldus Cardinalis a Kollonicz

Areppus Strigoniensis. m. p.

Közli Budáról Podhradczky József.

II. Literatura.

A) Hazai Literatura.

Könyvesmértetés.

A' különös orvosi nyavalya- és gyógyitás tudomány' alapvonatjai. (A' különös orvosi Pathologia, és Therapia). Készitette és kiadta Gebhardt Xaver Ferencz, orvos doctor, Pesten a' tudományok magyar királyi egyeteménél a' sebészek' számára rendelt orvosi praxis, különös Pathologia', és Therapia' nyilvános, és rendes Professora, a' magyar tud. társaság' rendes, a' frauendorfi kertmivelő társaságnak pedig tiszteletbeli tagja, tek. nemes Tolna vármegye' táblabirája. Második Darab. Pesten, Petrózai Trattner J. M. és Károlyi István, könyvnyomtató intézetében 1838.

Uram örvendez a' magyar
Haza, hogy a' mostani
Aesculáp fiait hallja
Magyar hangon szóllani 's tb.

Igy énekelt hajdan a' hazája javáért lángoló keblü 's literáturánk haladásán örvendező Csokonai, a' több orvosi munkáirul hires egyetemi professor és orvos doctor Rácz Sámuel tiszteletére. Valóban alig is lehet örvendetesebb jelenet a' literaturában, mint a' valódi tudományos esméreteket terjesztő munkák megjelenése. Nemzeti jóllétünk a' tudományos müveltség haladásá-

val szoros's elválhatatlan kapcsolatban áll, ez ismét a' holt vagy idegen nyelvek isméretének birtokában az olvasok sokkal nagyobb része nem lévén, csak a' nemzeti nyelven irt tudományos munkák terjedése által lehetséges. Hálás köszönetet érdemel tehát az orvosi karnak azon kitünö szorgalma mellyel néhány évek óta az orvosi tudományos müszavak kidolgozásában 's terjesztésében fáradoz. És há e' részben emberi gyarlóságból tétettek is ollyan ujjitások, mellyek hosszabb időt, érettebb meggondolást, több oldalú nyelvek — és tudománybeli isméreteket kivántak volna: a' törekvés átaljában véve dicséretes, 's literaturánk ezen részében bizonyosan epochát csinál. Az orvosi tudományok a' köz életre legközvetetlenebb befolyásu tudományok közé tartoznak, mivel leg drágább kincseinket, az életet és egésséget tárgyazzák; a' velek szoros kapcsolatban álló természeti tudományok hasonlókép sok becses és több tekintetben hasznos ismeretek kincstárát nyitják meg előttünk, 's terjedések már csak annyiban is örvendetes jelenet, hogy a' komolyabb tudományok iránt hazánk jobbra való fiaiban ízlést gerjesztenek, 's figyelmeket elvonják legalább rész szerint a' literaturánkat nemzetünk szerencsétlenségére elborított, az olvasó lelkét semmi üdvös isméretekkel nem gazdagitó, időt vesztegető poetasteri hitványságoktol, millyeneket tudománytalan költöink nagyobb része igaz portéka gyanánt árulgat, 's tukmál drága pénzért az olvasó közönség nyakába.

Az orvosi tudományt tárgyazó könyvek nemzeti nyelven szaporodása, 's terjedése más tekintetből is felette örvendetes. Tudjuk hogy azon tanitásnak, mellyet az oskolában kapunk, bár az a' tudományt egész terjedelmében felfogni, 's azt minden előforduló esetekre czélszerüleg és

hasznosan alkalmazni bennünket képesekké nem tehet is — erre az oskola határin tul is folytatott huzamos olvasás és gondolkodás kivántatik: mindazáltal felette fontos 's egész életbeli orvosi gyakorlatunkra nézve eldöntő környülmény az, minő utmutatás, minő theoreticai, 's practicai oktatás, minő kézi könyv vezérlete után avattatunk bé azon tudomány és mesterség titkaiba, melly értelmes, tudós, és lelkiesméretes gyakorlók kezei közt olly üdvös, ellenkező esetben oily kártékony hatású lehet a' szenvedő emberiségre nézve. Tudjuk továbbá, hogy a' holt és idegen nyelvekben többnyire járatlan, kivált falusi, 's kis városi némelly sebészeink könyvtára mikből szokott rendesen állani, 's melly nagy könnyebbség 's nélkülözhetetlen szükség rájok nézve olly könyveknek birtokában lenni, mellyek nem csak az oskola határin belől helyes vezér fonalúl szolgáltak a' tanitásra, hanem az orvosi gyakorlatban is hív és biztos tanácsadóúl használhatók. A' jól készült különös nyavalya — és gyógyitás tudományt tanító könyvekben sok diaeteticai, vagy a' nyavalyák megelőzését, a' beteges, vagy betegségre hajlandó testalkotás javítását, az élet hosszabbítását tárgyazó szabályok is foglaltatnak, 's ennélfogva azok által is, kik a' szoros értelemben vett orvosi tudományokban járatlanok, de némi tudományos miveltséggel birnak, haszonnal olvashatók.

Ezen nehány sorokban ugy hisszük legalább a' főbb vonalokban elő vannak azon kivánatok terjesztve, mellyek szerint szükség egy jó különös Therapiát és Pathologiát tanitó könyvnek készülni, ha az czéljának megakar felelni. Önkényt értődik, hogy ezen sok szoros czél csak ugy érethetik el, ha a' nyelv tisztaságára, a' világos és érthető előadásra, az iró részérül különös gond fordíttatik.

Ezen szempontokból indulván ki, szóban forgó munkáját professor Gebhardt urnak méltán literáturánk legjobb termékei közé számlálhatjuk, 's a' tudományok, és literaturánk minden rendű barátinak különösen pedig kezdő sebészeinknek és orvosainknak (kik közül egyik' könyvtárának sem kellene ezt nélkülözni) eléggé nem ajánlhatjuk.

Ezen munka első darabjárul, melly ez előtt mint egy tiz évvel látott világot, annak idejében Gyűjteményünkben dicséretes említés tétetett, 's kedves kötelességünknek esmertük, az olvasó közönséget ezen második darabra is figyelmeztetni. Ezen második darab a' tárgyak fontossága's méltósága ugy hozván magával, az elsőnél jóval számosabb ivekre terjed, 'sa' száraz, rövid, csontváz alakú oskolai és a' felette bő, terjedelmes, a' tanuló figyelmét meglábolhatatlan labirintba tévesztő előadás közt épen a' közép, az egyedül igaz, 's helyes utat követi. Ezen darabhoz, valamint az elsőhöz is a' munka végén orvosi formulák, vagy receptek is adattak; ezeknek hasznos és szükséges voltáról tudjuk melly külömbözők az orvosok véleményei; vagynak, kik azokat károsoknak a' tanuló 's kezdő orvosokat szolgai utánozásra csábítóknak tartják. Ki sebészeink nagyobb részének tudományos müveltségét közelebbről ismeri, azoknak czélszerűségét kétségbe nem hozhatja. A' receptek előadásának szükséges volta mellett harczolnak a' leghíresebb orvosi irók világszerte ismeretes munkáji is.

Jelen munkájában a' tisztelt szerző urnak, nem csak a' régibb és ujjabb legjobb orvosi munkák, mint kútfők okos és szükséges megválasztással használtattak, hanem a' szerző saját tapasztalásinak becses gyümölcsei is benne lerakvák. A' munka tartalma következő:

Harmadik osztály (a' két első, az első darab foglalatját teszi). A' bőr kiütésekről, (de exanthematibus) I. A' hideglelléssel járó ragadó kiütésekről. II. A' hideglelléssel járó, 's nem ragadó börkiütésekről. III. Az idült, 's ragadó kiütésekről. IV Az idült, 's nem ragadó kiütésekről. Negyedik osztály. A' senyvekről (de cachexiis). I. A' soványodásokrol (de marcoribus). II. A' nedvek hibáibol eredő senyvekről. III. Egyes rendszerek beteges állapotjától függő senyvekről. Ötödik osztály. A' kifolyásokrol (de profluviis). I. A' vérfolyásokrol (de haemorhagiis) II. A' takony folyásokrol (de profluviis mucosis) III. A' savós folyásokrol (de profluviis serosis) IV. A' vegyes folyásokrol (de profluviis mixtis). Hatodik osztály. A' visszatartásokrol. Hetedik osztály. Az ideg nyavalyákrol (de nevrosibus). I. A' érzés nyavalyáirol (de dysaesthesiis) II. A' mozgás betegségeiről (de dyscinesiis) III. A' lélek betegségekről (de morbis animae). Nyelve vagy stilusa a' szerzőuek szabatos, érthető, világos, mi munkájának nem utólsó érdeme; nyelvujitójink dicséretes szorgalma által napfényre hozott tudományos helyes müszavak használata mellett, a' helytelenektől, nyelvünk természetébe mélyebben belátó philologusaink által annyira gáncsolt, 's méltán gáncsolt szavaktol, 's kitételektől okos vigyázással óvakodott.

*** *O. D.*

B) Külföldi Literatura.

Könyvesmértetés.

A' szólamról és beszédről.

(Folytatás.)

Úgy látszik; az előadott különbség a' természetes és mesterséges gőgfejek között, melly utóbbiaknál, akár nedves ütér-szálagok, akár kautsuk szirmok alkalmaztattak, a' hangnak, a' jövénycső' hosszabbitásából eredett silyedése nem volt szembetünő. Azonban ezen különbség nem független (absolut), mert ha néha, kivált a' nehezen szólamlásnál, midőn a' szirmok vagy igen lohadtak, vagy igen feszesek voltak, ezek a' jövény' vagy szélcsőnek hosszabbitása által vagy semmi, vagy felette csekély silyedésü hangot adtak. E' végre némelly próbákat tettem: tudniillik hogy ezen különbség miből származhatik. Nekem leghihetőbb magyarázatnak tetszik ez: a' gőgfőu, főkép' bizonyos feszületnél, egyedül a' szólamszálagok' hullámzásai jőnek tekintetbe, a' mennyiben a' szólamszálagok' óldalkörnyezetét a' gőgfőnek falaival egybekötő hártya nem feszítetik. A' mesterséges, kautsuk vagy ütérhártya szálagokkal ellátott gőgfőnél nem csupán szélrészeikre eső két irányzatu feszületük vétetik-számba, hanem a' kautsuk lapka' és ütérhátyának lohadtabb része is mint ezen résznek gyöngéd csilapitásánál látható, a' szélrészek hullámzására kihat. Ezen nagyobb szélesség — és a' folytonos rugalmú hártya' feszült és nem feszült részének összefüggéséhez képest ezek, a' jövény és szélcső hossza határozta feltételek mellett sokkal több hullámzás és hangmódo-

súlatokat vehetnek fel, mint a' szólamszálagok, mellyek körül a' hullámzatok főkép' a' szólamszálagokra vagynak korlátozva.

Azt gondoltam, hogy talán a' szélcsőnek hártyás nyulánk tulajdonsága, és a' légcső is a' gőgfőn, a' jövények' csekély befolyásában részesülnek; de ez nem került-ki; mert ha a' légcső helyébe facsővet tettem, a' jövények által semmi különös nagy változathoz nem jutottam. Talán a' gőgfő' porczai közötti hártyák, mennyiben azok a' szél által kifeszítetnek még is részvéttel vagynak, a' mesterséges gőgfőn tapasztalt azon különbözésben mellynek végesvégig szilárd falai vagynak.

Azon próba tétek körül, mellyek a' jövénycső által a' gőgfő' szólam szálagainak hangjára járuló befolyásnak kitanulására tétettek, néha úgy tetszett, hogy a' szélcsőnek bizonyos hosszasága mellett a' hang kevésbé jól szólamolt mint más próbatéteknél, mi a' kantsuk nyelveknél is megjegyeztetett. Attól függ, hogy magát a' légoszlop a' nyelvekhez nem jól alkalmazhatja; *Weatsone* (*Mayo* Outlines of physiology) ezen környülményre más nyelves sipoknál igen sokat tartott *Bishop*, is igen sokat tulajdonit a' szólam szálagok előtt és megetti légoszlopok' költsönös alkalmazatának, (accommodatio) élő állapotban. Az én próbatéteimnél pedig ezen befolyás igen csekély vólt, és igen sok esetek között csak nehányszor fordúlt elő; mire nézve tehát én alkalmazatnak, tapasztalatomra támaszkodva, az emberi szólammüvön olly befolyást millyet annak *Bishop* adott, nem tulajdonithatok. Ellenben, világosan kitetszik, hogy a' lépcsőnek hosszabbitására és rövidítésére a' szólam szálagok előtti térnek hosszabbodására, és rövidülésére, a' gőgfőnek az ember hangja változásakori leszállása- és felemelkedésére keveset lehet számítani. Legfelyebb csak ennyit lehet

elfogadni, hogy az alsó szólam szálagok' előtti csőnek meghosszabitása, a' gőgfőnek leszállása, a' csőnek röviditése pedig a' gőgfőnek felnyomulása által, első esetben ceteris paribus, a' mély hangoknak, a' második esetben pedig a' magos hangoknak képezését elősegíti 's könnyiti.

XXVI. *A' légcső jobbára hártyás tulajdonságu lévén, mint szélcső nincsen szembetünőleg módositó hatással a' szólam szálagok' hangjára, és a' légcső a' szólamlásra olly arányban van, mint az ugyan ollyan öblü facső.* E' tekintetben a' hártyás nyelvű, és részletesen hártyás szélcsőű nyelves-sipok egészen más arányban vagynak, mint a' hullámzó-légoszlopos hártyás-ajkassipok, mellyeknél Savart fölfedezete szerént a' hártyásfalú sipoknak hullámzása, a' légoszlopnak főhullamzatait jóformán módositja. Ezen befolyás itt annyira megyen, hogy valamelly kevésrétegű nedves vastag papirból készitetett ajkassíp a' hangot, egy másik hasonló hosszu szilárd falú ajkassipnak hangjánál egy egész octávval ejtheti lejebb. *Froriep's* Not. 332. 21. Az igen kicsiny köbök sipnál, a' hangnak leszállása még sokkal nagyobb, és két octávra is kiterjedhet. Én $7\frac{1}{2}$ hüv. hosszu szélcsővet, 3 hüv. emberi iégcsőből, és $4\frac{1}{2}$ hüv. facsőből raktam-össze. Ezen csőből a' kautsuk nyelvre fuvallváu, a' hang uzyanazon volt, mi az éppen annyi hosszu szilárd szélcsőé. Az sem okozott semmi észrevehető befolyást, ha a' légcsőnek hártyás részét ujommal csilapítottam.

XXVII. *Az emberi szólam müvön a' kettős jövénycső, száj és orrcső, mint látszik a' hangnak módositására nem máshatásu, mint az egyszerü jövénycső, de a' hangnak csengéjét a' zengés (Resonanz) által változtatja.* Ezen befolyást mesterséges kautsuk nyelvű gőgfőn valék meghatározandó, mellynek végdarabja jövénycső volt,

mellyre ismét egy villa alakú csőt lehetett alkalmazni. A' hangmagosság ugyan azon vólt, melly volt az egyszerü egyenlő hosszaságu jövénynél, de különben csenge teljesebb.

XXVIII. *A' gőgfödő lefelé nyomulván ez által a' gőgfő-üreg fedeztetik, következőleg a' hang is kevéssé silyed, egyszer'smind tompább lesz.* Ez a' mesterséges gőgfőre alkalmaztatott rövid jövénycsőnek fedezésével egészen analog. Nyilván illy móddal élünk az igen mély hangok kihozására; legalább úgy látszik, midőn a' mély hangok kiadását erőtetjük, fejünket előre lefelésütve, nyelvünket hátra 's lefelé illy czélból vonítjuk,

XXIX. *Egyébaránt a' gőgfedő a' hangmódositásra valamelly különös nagy jelentésűnek lenni nem látszik.* Én az emberi gőgfedőt, jövény csővel egyenlő kiterjedésűt a' mesterséges gőgfő' kautsuk lapkája előtt, 's ettől mintegy annyi távolságra ingatlanitottam, mint mennyire az a' természetes gőgfőben a' szólam rés előtt szokott állani. A' hang, a' mesterséges gőgfőnek fuvásakor éppen nem volt más, mint vólt akkor, midőn a' gőgfedő a' jövény csőből kivetetett, de mégis a' gőgfedőnek vele szabadon kellett együtt hangzani; ha úgy volt megerősitve, hogy mivelete inkább dugúltnak tetszett, tehát a' következmény is az vólt, melly vólt akkor, ha más módon dugatott be. *Greniér* orgona-mives, a' hangnak az ércz nyelvü nyelves sipokbani erősebb fuvással okoztatott felmenetelén az által akart segíteni, hogy a' nyelv elibe egy hullámzó levelkét alkalmazott, és *Biot* 's *Magendie* azt gyanitják, hogy a' gőgfedőnek a' gőgfőn hasonló viselete lehet. Egyenesen e' végre tett próbatéteim ezen ideát nem gyámolitják. A' hangot ceteris paribus folytonos fuvás által egészen quin-

tára lehet felemelni, akár van gőgfedő akár sincs.

Ha éneklés alatt, csupán ujunkat, a' gőgfedő felső széléig visszük, vehetjük-észre, hogy a' gógfedő ugyan azon helyét tartja-meg, a' hang akár fistellel, akár melj hangal énekeltetik.

XXX. *A' szájpadívek megszükülnek, és a' csapocska megrövidül, a' magos meljhangoknál, szinte mint a' fisteleknél, és ugyan azon magos hangnál a' torok szorulat egyenlő szűk, a' hang akár melj, akár falset legyen. Mindkét esetben a' szájpadívet újjal lehet illetni, 's ez által az változast nem szenyved.* Mindezeket igen könnyen lehet tapasztalnunk ha ujunkat oldalrúl a' szájban egészen a' szorúlatig bedugjuk. Ez megczáfolja *Bennati'* nézetét, hogy tudniillik a' szájpadis a' falsetben részt — veszen. vagy azt okozza. A' szájpadívnek egyszerü tapasztalati szemléletét a' magos hangok körúl *Fabricius ab Aquapendente* tette; az ujabb időkben, *Mayer*, *Bennati*, *Drondi* vették észre.

XXXI. *A' jövénycső elejének, vagy a' felső gőgfő' üregének, éppen az alsó szólam szálagok előtti szükülése, a' nyelves sipok' theoriája szerént a' hangot kevéssel emelheti.* De azonban ezt, probatétek által nem lehet megmutatni, mivel a' felső gőgfő-üregének összenyomatása a' kimetszett gőgfőn, a' szólamszálagokra hatás nélkül nem igen lehetséges. Egyszerü szükülésnek semmi észre vehető be folyása.

XXXII. *A' morgagni gyomroknak czélja nyilván van, tudniillik a' szólamszálagokat kivülről szabadokká tenni, hogy hullámzásuk ne akadályoztassék.* Ezt is már többen előadták, mint: *Malgaigne*, Ch. *Bell.* Az elsőbb ama' gyomrokat a' trombita' fuvókájának vögyeletéhez hasonlítja, mellyben az ajkak szabadon mozoghatnak.

C. Átalános következtetések.

Mind a' hártyás-nyelvü mesterséges, mind az emberi gőgfőn véghezvitt, és abban a' mi lényeges egymással megegyező következésü próbatékből kijön, hogy az emberi szólam műv, hártyáskettős nyelvü-nyelves müv. Ez nézetük több physicusoknak, mint *Biot*', *Cagniard La Tour*', *Muncke*' theoreticus hangmüvészeknek; mint *Gottfr. Weber*'; és Physiologusoknak, mint *Magendie*, *Malgaigne*', 's több másoknak. *Ferrein* e' theoriához (Mem. de l' Acad. de sc.) már 1741-ben hólttesteken tett próbatétek által, a' szólamszálagok' hangzásáról, ezeknek hossza 's feszülete szerént változékony hangulatára jó alapot készített. Maga *Savart* is (Magendie Journ. de physiol.) ki a' szólam műnek nyelves műveli egybehasonlitása felett vitatkozott megengedett annyit, hogy ha az ember olly gőgfőből, mellynek előlről álló része egészen az alsó szólamszálagokig levan vágva a' légcsőn keresztülfuvással hangokat hoz-ki, ezek éppen úgy származtatnak, mint a' nyelvek' hangjai; ő ugyan ezeket az emberi hanghoz hasonlóknak nem tartá; én pedig, az általam alkalmaztatott módkörül, a' csengének semmi lényeges különbségét nem találom; mellj és falset hangjaim lesznek, ezen váltánynak egész csengéjével, az előadott feltételek szerént, — 's ha mi különböző, lehet hogy ezt a' szólamművön a' jövénycső okozta. *Savart* a' tulajdonképpen hangzónak azon léget tartotta, melly az alsó és felső szólamszálagok között a' gőgfőnek oldalgyomraiban van, és ő ezen készületet, általa magyarázgatott vadászsíphoz, vagy rövid hangzólég-oszlopos ajkas sípokhoz hasonlitá; mint felyebb előadatott. Azonban, hogy alsó szólamszálagoknak rugalmas készülete-és feszületükhöz alkal-

mazott organisatioja nyelves művre van számitva, ez sokkal világosabb, mint sem hogy az acusticában különben teljes érdemű physicusnak amaz ellenvetésére, sokat lehetne adni; ezen felyül a' gőgfőn is, mellynek óldalgyomrai, és előlrűli szólamszálagai sértetlen hagyatnak, az alsó szólamszálagoknak különbözö feszülése által a' hangok éppen úgy módosítatnak mint ha amaz részek egészen az alsó szólamszálagokig el - vagynak - véve. Azok a' emlős állatók, mellyeknek felső szólamszálagai nincsenek (kérődzők) a' *Savart* theoriáját különben is kirekesztik. Bár mi befolyása legyen is a' hangmódositásra az alsó szólamszálagok előtti egész készületnek, mint van a' jövénycsőnek a' nyelves müvek' fuvókáira, kőlönösen a' felső gőgfő üreg' megszűkülése, kevésbé pedig a' jövénycsőnek hossza által; és az emberi szólamművben a' gőgfőnek ezen első része úgy módosíthatik, mint azt valamelly nyelvesműnek jövénycsőén végh-ez vinni lehetetlen; mind e' mellett is, a' hangoknak fő okozója mindenkor maga az alsó szólamszálagok' hullámzása, és a' hangok ezen rugalmas hártyákon éppen olly egyszerűleg gerjednek mint az alfel - szoritóizomán, mellyeknél a' zárizomnak, izomi összehuzódás okozta feszülete a' szólamszálagok' saját rugalmát pótolja ki.

Fechner (Biot-nál) ezen ellenvetést teszi: ha a' szólammű nyelves síp vólna, a' szólamszálagoknak kinyiltakor semmi hang sem származhatnék, mivel a' fuvókák theoriajá szerént a' hang, a' szólam résnek váltólagos kinyilása és bezáródása által a' lég oszlopnak időszaki félbeszakadásától függhetne, a' szólamszálagok pedig igen is jól hullámozhatnak a' nélkül, hogy a' szólamrés időszakonként bezárodnék, és igy tehát a' hangszármozás valósággal függésben van ezen bezárodástól. De felyebb világosan meg van mutatva, hogy a'

hang származás' theoriája nem áll olly igen erős alapon, mint az átalában vtéetik; mert gyenge nyelveken elsuhantott, csupa légsodra által, éppen olly hangokat, hasonló csengéűeket lehet gerjeszteni, mint ha a' nyelvek billőke módon mozgattatnak; ezen felyül valamelly nyelves-művben, lehet a' nyelvnek olly állása helyzete mind az ércz mind a' hártyás nyelveknél, mellyben a' nyelv, többé éppen nem ugy mozog mint billőke, hanem a' légnek erős sodra által a' tátony (Mündung) előtt szabadon hullámzik, mennyiben a' lég sodra olly erős, hogy a' nyelv, minekelőtte a' nyilást bezárhatná, már ismét tovább hullámzik. Végre, a' kautsuk szirmokkal készített mesterséges gőgfőn, a' nyelvhangok, gyakran még a' nyelv ajkaknak kitetsző hasitéka mellett is kihozhatók. Lásd felyebb, a' nyelvek theoriáját.

A' mi a' szólamszálagoknak húrokkali egybehasonlitását (*Ferréin*) illeti ebben igen is, van valami helyes, de más pontokban helytelen. Ferrein próbatétei, mellyek ezen hasonlatosságot mutatják, a' legjobbak közzé tartoznak, mindazok között mellyek valaha tétettek. Ő megmutatta (Mem. de l' Acad. de Sc. 1741.) hogy a' szólamszálagok a' húrok analogiája szerént, hangzanak, mellyek a' lég által szólamítatnak, és hogy a' szólamszálagok, hangjai a' szólam résnek különböző szélességével éppen semmit nem változnak. Nekie a' szólamszálagoknak fele, az alaphangnak octaváját adta, egy harmad része a' quintát. Végre, ő ugy találta, hogy a' szólamszálagok hosszának 2-3 vonalnyi változtatása, a' magosságnak minden változataira elégséges. (a' mennyiben itt a' feszülés ki pótolja azt, mit egyenlő feszület mellett különböző hosszaságu húrok tesznek) Ha *Bertin* ezen próbatéteket mindjárt vitába hozta is; de *Montaguet Runge*, és *Nollet* azokat igazolták. *Haller* Elem. physiol. III. Lib. IX. §.

8. 9. 10. A' felyebb felhozott mesterséges gőgfőn általam véghezvitt próbatétek tettleges parallelát mutatnak. A' kautsuk nyelvnek fele, az alaphangnak octáváját adta, és megméretett feszületü szólamszálagok is mutatják, hogy ezen nyelvek, hullámzataikat úgy változtatják mint a' húrok. *Biot*-tal kezet nem foghatok, mennyiben azt mondja: mit találhatni a' gőgfőn ollyast, mi a' hullámzó húrhoz hasonló volna, hol volna itt elegendő hely, hol a' mély hangokra megkivántató húr-hosszának elég tért lehetne adni? Miként lehetne valaha olly kiterjedésből azon hangokat mellyekkel az ember bir kicsalni? Az acusticának alaptételei ezen nagy ritkaságu véleményt eléggé megczáfolják. Lehrb. der Experim. Physic. 2. 143. Ezen ellenvetést igen könnyen meglehet czáfolni. Mindegyik hártyásnyelv a' hur' — mint az érez-nyelv, az érczbotkáknak törvényei szerént hullámzik. Mindegyik tetszés szerént felvett rövidséggel rövidített húr, adna még mélyebb hangokat, ha a' szükséges lohasztás mellett még elegendő rugalma vólna. A' hártyáknak és kautsuk leveleknek, nagy lohadtságuk mellett is meg van ezen rugalmuk, 's láttuk| hogy a' rövid szálagok a' rövidítésre hangjaikat mint a' húrok, hosszuknak visszás arányában változtatják. Kicsiny kautsuk levelkék, feszitve, csak koczintásra is adnak tiszta hangokat, ha bár azok nem olly tartósak is mint a' hosszu húrok' hangjai. A' légnek fuvás által okozott folytonos taszitása pedig a' hangokat tartóssokká teszi; az, valamelly húr módra egyszerü taszitásra hullámzó lemezt nyelvé képez. Ez tekintetben tehát a' szólamszálagok a' húrokkal teljesen megegyeznek, és az egyetlenegy különbség a' szólamlótestben találtatik. *Ferrein*-nek egybevetése ennyiben tökélletesen helyes.

Más pontban azonban a' szólamszálagok a' húroktól eltávoznak, és ezen különbség elég nagy

arra, hogy ezeknek mint más hártyás nyelveknek saját helyet lehessen a' muzsikai hangszerek között biztosítani. A keményebb taszitás (megrántás) a' húrokat mélyebben hangoztatja; ellenben a' keményebb fuvás a' hártyás-nyelv' hangját, egy, két, három félhanggal, és ha a' rugalmas hártyás nyelvek nedvesek (szólamszálagok, üérhártya-szálagok) több félhangokkal is felyebb emeli. A' gyermek-zenencze' (Kinder-Schalmei.) érez nyelve, erősebb fuvással, közvetlen (ohne Interwall) mindég felyebb hangzik, mint tapasztalom $1^1/_2$ octávig, és ha más érznyelvek magukat nem így arányozzák, annak következése egyedűl erőségüknek, légsodrához alkalmazott aránya. A' nyelvnél tehát a' hangmagosság a' nyelvtől és egyszersmind a' légtaszitástól függ. Ha ellenben valamelly húr csak egyszer taszítatik vagy peczentetik-meg, ezen taszitás vagy peczentet továbbra, és módositólag a' hullámzásokra nem hat-ki, és a' húr egyedűl azon hullamzásokra hagyatik, mellyek hosszaságuk és egyszersmind feszületükből következnek, mint felyebb előadatott.

Több physiologusok, ezek között *Dodart* és *Liscovius*, a' szólamnak lényegi okát a' szólamrésnek tágasság- és szükségébe, és az e' helyen származott, léghullámzásba helyezik. Noha *Dodart* (Mem. de l' Acad. de sc. 1700) a' szólamszálagok' feszületének a' hangváltozásrai befolyását ösmerte, még is a' különböző hangoknak származását végtére is csak a' nyilás' nagyságából magyarázta, a' mennyiben a' különbözöen feszült szólamszálagok a' légnek a' szólamrésen hullámozva által menetelekor különböző nyilásokat engednek. A' szólamrésnek $^1/_{54}$ selyemszál- vagy $^1/_{384}$ hajszálni változása, már más hangot adna; — ez pedig teljesen helytelen; mert a' szólamrés' tágasságának nagyon észrevehető változása is, ha különben a' szólam-

szálagoknak egyenlő feszülete biztosítva van, a' hangmagosság' változására semmi következményt sem szül. Liscovius' nézete (Theorie der Stimme Leipz. 1814.) ez: maga a' szólamrés és ennek tágassága az, mellytől a' szólamszármozás és ennek változatos magossága és mélysége függ. Midőn a' lég némi erővel és sebességgel ezen nyiláson keresztül tódul, annyira összenyomatik és megrázkódtatik, hogy annak minden legkisebb részei ide 's tova mozgattatnak. Ehhez hasonlót lehet tapasztalni minden más esetekben, mikor tudniillik a' lég valamelly szoros nyiláson keresztül tóditatik. Már, minél nagyobb a' szólamrésnek nyilása, annál mélyebb a' hang, mivel ez által nagyobb, és igy lassubb léghullámok számoznak.

Livscovius-nak a' szálagok hangzására tett ellenvetései ezek: ő szerinte a' szólamszálagoknak a' mély hangoknál feszülniök, a' magosaknál pedig lohadniok kelletik; mert a' mély hangoknál a' szólamrés tágabb lessz, 's annak szálagai egymástól szétmennek, mihelyt a' nyilás, az összefüggés megsértetlen maradván kiszélesítetik, a' nyilás' széleinek szükségesképpen ki-kellszélesedniök; igy tehát a' szólamrés' semmi tágasbulásának nem lehet helye a' szólamszálagok' ugyan azon időbeni feszülése nélkül; következőleg a' szólamszálagok, a' mély hangoknál feszültek a' magosaknál pedig lohadtak. Ez nyilvános félreértés. Ha a' felyebb érdeklett előkészület által a' szólamszálagoknak bizonyos feszület adatik, ekkor egyenlő feszület mellett a' szólamrést önkény szerént lehet változtatni A' szólamrés különben, feszült és lohadt szálagoknál, mind tágas mind szük lehet. Továbbá ezt jegyzi meg *Liscovius*: hogy csupán száraz húrok rugalmasak, a' szólamszálagok pedig mindég nedvesek. De a' húr csak egy meghatározott neme a' szálalaku, feszülés által rugalmas tes-

teknek. Ezen nem, elveszti rugalmát ha nedves; ellenben az emberi testnek rugalmas szövetje, csak akkor rugalmas ha nedves, és akkor veszti el rugalmát ha megszárad. Ezek egyes (kivételes) különbözések mellyek a' szálalaku feszülés által rugalmas testeknek szilárdon álló törvényeit nem változtatják.

Amaz ellenvetés, hogy a' szólamszálagoknak mint szálagoknak olly kiterjedései és mély hangjai nem lehetnek, már felyebb megczáfoltatott. A' szólamszálagoknak húrokhoz hasonlításában, ellene 's mellette. a' szálalaku 's feszülés által rugalmas testeknek ezen neméhez kelletinél jobban ragaszkodván, félreértés hibájába estek, Ha a' bélhúrok helyett rugalmasabb szálagokat, kautsuk vagy állati rugalmas szövetüeket veszünk, mindazon történetes, mi éppen a' bélhuroknál jön-elő, megszünik.

Liscovius megjegyzi, hogy húr csupán lég által annyira megnem rázattathatik hogy erős hangogokat adhasson. Kautsuk és állati rugalmas szövet szálagok, ha csővecskéből rájok fuvaltatik a' lég finom-sodra által a' legerősebb hangokat adják.

Hogy a' gőgszálagainak feszülete és lohadtsága, a' hangmélység — és magosságra semmi további befolyással nincsenek, mint hogy az által a' szólamrés tágasb vagy szükebb nem lesz: ennek állandó tapasztalatomat kell ellenébe tennem: tudniillik, hogy csupán a' szólam szálagoknak változtatott feszülete által, a' szólamrés tágassága ugyan azon maradván, a' hangokat két egész octáv kiterjedésben lehet kihozni.

Ha *Liscovius* a' szólamrésbe fúván, az egyik szólamszálagot erősen kifeszítette, a' másikat pedig ugyan akkor nagyon lelohasztotta, ekkor nem két különbözö, hanem csak egyetlen egy hangot lehetett kivenni, mellynek magossága a' szólamrés

nyilásának tágasságával vólt arányban. Az első szemlélet tökéletesen helyes. Itt a' szólamszálagok éppen egyenlő arányban vagynak a' kautsuk szirmokkal. Felyebb előadatott, hogy egyenetlen fesrülettel, rendszerént csak az egyik szálag hangzik, a' másik pedig rámát helyettez. Igen ritkán szólamol egyszerre két hang, egyik és másik kautsuk szirmnak alaphangja; — és éppen igy van a' dolog a' szólamszálagokra nézve is.

Ha *Liscovius* a' szólamszálagokat ujjával megérintette, a' nélkűl hogy általa a' szólamrés' nyilása változott volna, a' hang még is ugyan az maradt, holott ekkor, ha a' húrok törvényeinek helye volna a' hangnak emelkednie kellett volna.

Kautsuk szirmok körűl gyüjtött tapasztalataim, szólamszálagokon tett szemléleteimmel megegyezőleg azt mutatják, hogy a' szólam szálagoknak megérintés általi csilapitása a' hangot tettleg nagyon módositja, még akkor is ha a' szólamrés' tágassága egyenlő marad.

Csupán a' szólamrésnek kisebitése által a' szólamszálagok' feszületének változása nélkül, legyen a' hang magosabb; a' szólamrésnek csupán bővitése által, a' szólamszálagok' feszülete nem változván, legyen a' hang mélyebb; de a' hangnak magossága ne csupán a' szólamrésnek szélességétől függesztessék-fel, hanem az öszves tágasságtól, az az hosszaság- és szélességtől. Ugy találom: hogy a' mély hangok még igen rövid szólamréssel is kihozhatók, mihelyt a' szólamszálagok igen lobadtak; ha a' szólamrés előlről hátrafelé rövidítetik, a' hang magosság átalában emelkedik, de csak azon esetben, ha a' feszület állandóul egyenlő. A' szólamrés szélességének a' hangmagosságra éppen semmi lényeges befolyása sincs, vagy ha van is, csak annyiban, mennyiben a' nagyon széles szólamrés mellett ügyes alkalmas fuvást tenni nem lehet. Tehát, ha a' szólamrés széles, a' szólam nemcsak rosszúl

vált, és a' hang csengétlen, hanem ezen esetben a' szólamszálagoknak csupán alaphangja kihozható, következőleg erősebb fuvással a' hang csak kevéssel emeltethetik ; ha a' szólamrés szűk, állandóúl egyenlő feszület mellett, gyenge fuvással nem csak az alap hangot, hanem erősített fuvással minden fél hangokat egészen a' quinta felettiig kilehet hozni.

A' fuvás' erejének befolyását a' hang' felemelésére *Liscovius* és *Lehfeldt* tökéletesen szemléltékki. Az elsőbb már látta, hogy ha mind a' szólamrés' tágassága és szólamszálagok feszülete egyenlők vóltak, a' hang annyival inkább silyed, minél gyengébb vólt a' fuvás, és annyival magosabb, minél jobban erősitetett a' fuvás. Igy *Liscovius* a' hangot csupán a' szélnek erősitésével, egészen quintával vihette felyebb, holott osztán a' hang már rikácsolt; ezzel tapasztalataim telljesen megegyeznek.

A' melj és falset hangok' theoriájának egyik fő pontja, tudni illik, hogy a' melj hangoknál az egész szólamszálagok, a' falsetnél pedig azoknak csupán szélei hullámzanak, és hogy a' falset ceteris paribus felyebb van, ezt legelső *Lehfeldt* fődezte-fel.

Ferrein- *Liscovius*-és *Lehfeldt*-nek a' szólam' theoriájára nézve eddig legnagyobb érdemök van.

A' régibbek' tanítmánynyai igen jól összeállitvák, és *Lehfeldt*-nek, Dissert. de vocis formatione Berol. 1835 tulajdon vízsgálodásaival világositvák. Az ujabb tanitmányok' és vizsgálodásoknak telyes foglalatu össze állitása a' *Heusinger*től kiadatott Magendie phisiologiájában található.

D. Az énekről.

A' szólam művön lehetséges hangoknak következete három szoros. Az első mód az egyhangu (monoton) következet, midőn az egymásra követ-

kező hangok csaknem ugyanazon magosságuak. Ezen eset van a' beszédnél, holott a' szájban a' szólamhanghoz (Stimmton) articulatio járul, és szűli a' különbféleséget; de még is ritkán maradnak a' hangok a' beszédben ugyanazon magosságukon, (illyen kimondásuk van a' kikiáltóknak) hanem egyes szótagok ráhangoztatnak, és ezen nyúgszik az ékezet. (Accent a' beszédben *) Ehhez járul a' költészetben a' rhythmus, a' muzsikai módosulás hijányzik. A' következetnek másik neme, a' hangokra váltolagos (successiv.) átalmenetel, mellyel a' hangok magosságukban közvetlen fel 's alá szállanak. Illyen fel 's alá szállásnak van helye az ember' orditó kiáltásánál, ha ez érzelem' mozgási kifejezés, kiséri a' sírást, képezi a' kutya orditást és szükölést. Mindkettő muzsikai közökre vigyázat nélküli váltolagos lehangolás; (detonatio) mi hangszerekkel is véghezvihető, és a' természetben is gyakran előkerülő. A' szél ordit, a' húr orditó lehangolást csinál, ha ez, hangzása közben folytonosan leeresztetik, és felyebb huzatik; valamelly, 2 hüvelyknyi ajkassíp folytonosan erősebb fuvással észre nem vehetőleg ád magosságában emelkedő hangokat; mint felyebb láttuk. Ugyan ezt miveli valamelly hártyás nyelv, és ezen esetben vagynak a' szólamszálagok is. Az orditásnál a' lehangulásnak részint a' szólamlási erő'növekedésével és fogyásával, részint a' szólamszálagok' feszületének váltólagos változása által kell származni.

*) Az énekben accentet ékezetnek nem lehet nevezni; mivel itt ékezet, ékesítés vagy modor (Manier) nem csupán ráhangoztatás, hanem valamelly fő, vagy lényeges hangnak több mellékes, hangokkali felpiperézése, mellyek tudnillik, egybevetvén a' melodiát harmoniájával, mint nem lényegesek, és csupán diszre tartozók tekintetnek.

A' ford. jegyz.

Harmadik neme a' hangkövetkezetnek (Tonfolge) a' szólammüvön a' muzsikai, holott minden hangnak meg van a' maga megkivántató hullámzatszáma, és az egymásra következő hangok, a' muzsikai rendszernek számarányában vagy közeiben adatnak-elő. A. Rhythmus vele, és a' költészettel közös.

1, Kiterjedés. Az éneklésnél valamelly individuum szólamának kiterjedése (teszen) 1—2—3 octávig, tudniillik az éneklésre alkalmas 2—3 octávig. De a' férfi, és nő szólamok, külön mindegyik a' hangléptéknek (Tonleiter) különböző lépcsőin kezdik, és állapodnak meg. Ha „C„ alatt a 8 lábnyilt- vagy 4 lábnyi fedett orgona sipját értjük „Nagy C„ tehát a' férfiak E-nél, (Bassus) vagy A-nál (Baryton), vagy c-nél (Tenor) és a-ig vagy tovább érnek. (Bassus) vagy $\overline{f}$-ig (Baryton), vagy $\overline{\overline{c}}$-ig (Tenor). A' nő-hang csak a' férfiasoknál olly mély mint a' férfiaké. A' nő-szólam, gyermekek' és heréltek' szólama kezdődik $\overline{f}$ (Alt), és $\overline{c}$ (Sopran) között, és $\overline{\overline{f}}$-ig (Alt) vagy $\overline{\overline{g}}$-ig (mezzo Soprano) vagy $\overline{\overline{\overline{c}}}$-ig (sopran), vagy legfelyebb $\overline{\overline{\overline{f}}}$-ig terjed. És így a' nő-szólamnak legmélyebb hangja mintegy egy octávval fekszik felyebb, mint a' férfi szólamnak legmélyebbike, a' legmagosabb nőhang egy octávval felyebb, mint a' legmagosabb férfi hang. A' négy első' rend szerént egy szólamnál sem szokott erős lenni. A' férfi és nő-szólam' kiterjedése együttvéve, vagy az emberi szólamnak egész hangléptéke négy octávra terjed, a' nagy C-nek E-jétől, vagy 8 lábnyi nyilt orgona-síp E-jétől a' $\overline{\overline{\overline{c}}}$-ig, vagy a' $^1/_2$ lábnyi nyilt orgona-sipnak c-jéig.

Könnyebb egybevetés végett itt következik az emberi szólamnak egész hangléptéke, holott a' különböző szólamok' kiterjedései kijelelvék:

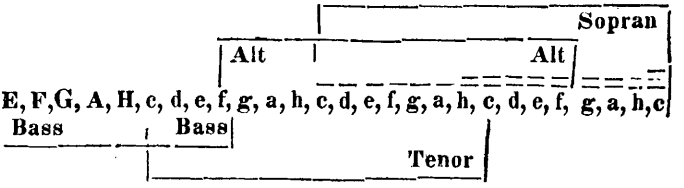

Fischer, a' később elhiresedett énekesek' atytya F-et (contra F.) elért, *Sessi* nőtestvérek' legifjabbika' szólamának kiterjedése három octáv és három hang volt. c-től f-ig- (Muncke, Gehler physical. Wőrterbuch. VIII. 386.) *Zelter* nője három, Catalani három és fél octáv kiterjedéssel birtak. (Rudolphie Physiologie)

A' mély hangoknál a' gőgfő leszáll, mi által a' szólammúvnek jövénycsője hosszabb, és így a' mély hangok szülésére ügyesebb lesz. A' magos hangoknál pedig a' gőgfő felemelkedik, és a' gőgüreg kisebb lesz; minél felyebb éneklünk az inyivek annyival összébb szorúlnak és a' csapocska annál rövidebb lesz. Ez nem a' falset-szólam' sajátsága, hanem már a' magosabb melj hangoknál is igy esik.

2. *Különböző emberek' szólam-nemei.* Mi a' férfi- és nő szólam közötti különbséget teszi, az, átalában a' magosság; de csengéjekben is különböznek egymástól, a' férfi szólam keményebben cseng. De még a' csengének is különös különbözései vagynak, még pedig kettő a' férfi- kettő a' nőszólamnál. A' férfi-szólam' két csenge nemei, Bass és Tenor, a' nő- és gyermek szólam' csenge nemei Alt és Sopran. A' Bassista ugyan rendszerént mélyebben énekel mint a' Tenorista, 's ereje a' mély

hangokban van, ez pedig meljhangokkal felyebb énekel mint a' bassista. Az Altista rend szerént mélyebben énekel mint a' Sopranista, és ereje, a' nőszólam' mély hangjaiban van, ez pedig fentebb énekel; de ez nem a' lényeges különbség, mert néha Bassisták is tudnak igen fent énekelni, hasonlolag Altisták is mennek olly magosra mint a' Sopranisták. A' Bass és Tenor közötti különbség, mindegyike' szólamának saját csengéje - 's zenéjében (timbre, qualitas) áll, melly egyiket a' másiktól bélyegesen különbözteti, ha szinte ugyan azon hangot éneklik is. Éppen így van a' dolog az Alt és Sopranra nézve. Ellenben a' Baryton, a' két férfi - Mezzo Soprano a' két nőszólam' csengenemek közötti különbséget jeleli - ki. E' kettőnek közép magosságai vagynak a' férfi - és nőszólam' hangléptékében. A' férfi - és nőszólam közötti különbség, mi nevezetesen a' hangok' magosságát illeti, a' fő dologban, ugy mint a' szólamszálagok' különböző hosszaságában áll, mellyek egymáshoz olly arányban vagynak, mint van 3—2—köz. Mind két szólamnak csenge - különbsége az alak' és zengőfalak' tulajdonságán nyugszik, mellyek a' férfi gőgfőnél sokkal nagyobbak, és a' pai's-porczban előlről nagyobb zugot képeznek. A' Tenor és Bass, Sopran és Alt szólamok csenge különbsége hihetőleg a' szálagoknak, hártyás és porczos zengőfalaknak még ki - nem - tanult sajátságaitól függ, mi határozott Tenoristák' Bassisták', Sopranisták' és Altisták' gőgfejeinek szorosabb vizsgálataiból kivilágositandó. Ezen különbséget ugy kell képzelni mint a' különböző anyagú, ércz - és bélhúr, ércz - fa - és hártyás nyelvekkel; a' hangzó légoszlopos hangszereknél, érz fa, zengő - papiros falakkal készült hangszerek, ugyan azon hang lépcsőre hangoltathatnak, de ugyan azon hangot mindegyik, maga különböző zenéjével hallattatja. A' gyermekek' gőgfeje,

feje inkább hasonlit a' nőkéhez, szólamszálagaik' hossza a' serdülés kifejlete előtt még nem hosszabb, mint kétharmadrésze annak mellyre serdültök után hosszabulnak. A' pai'sporcz' zuga nálok éppen olly kevéssé van kidüjedve, mint a' nőknél. A' gyermekek hangja Alt és Sopran; a' gőgfő alakja' változása után (14 ik 15-ik esztendőkben) a' serdülés kifejletekor mindjárt Bass- és Tenorra megyen által. Valameddig ezen általváltozás tart, a' szólam mint tudva van tisztátalan, gyakran rekedt, és hágokó, éneklésre alkalmatlan, mind addig mig az ujonnan előállandó szólam nemek gyakorlottak 's könnyen folyók nem lesznek. A' herélteknél kik serdülő koruk' kifejlete előtt fosztattak-meg golyóiktól, a' szólam' átváltozása elmarad, és nőbélyegü szólamokat megtartják. Ez, valamint a' többi egész férfiui kifejlés, a' csirát készitő nemi részek lététől és a' magképződéstől függ. A' gyermekek' és herélteknek Alt és Sopran szó amai a' magosságra nézve ugyan a' nőkéihez hasonlitanak, de csengéjökben, mennyiben ezeknél nyersebbek. (grell, kirivóbbak) némileg különböznek. *Liscovius* azt jegyzi meg, hogy a' heréltek szólamának csengéje különbözik a' gyermekekétől, mit abbol következtet, hogy a' száj és orlyukak' zengőfalai olly öblösök lesznek mint a' férfiaknál, holott maga a' szólamművy gyermeki állapotban marad. De azonban ez a' nőknél is öblös, a' porczok' és szálagok változott szilárdságának is nagy befolyást lehet tulajdonitani.

3. *Ugyan azon személynek szólamfajai-melj és falset-szólam.**) Jobbára mindenki, kivált fér-

*) Falset, Fistel, (Kopfstimen); némelyek síphangnak nevezik; de nem helyesen, mivel az emberi szólammüv, mint ezen tudós értekezésből is világos, nem a' síp hanem a' nyelves müvek osztálylyához tartozik, melly utóbbiban maga a' nyelv, az elsőbben pedig a' lég az

fiiak, azon kivül hogy szólamuk kisebb nagyobb mértékben ez vagy amaz szólam-fajhoz tartozik, ha éneklésre nem átalánfogva tehetetlenek, képesek szólamukat kettős váltányra módosítani. Ez a' melj- és falsetszólam' váltánya. A' meljhang sokkal teljesebb, és sokkal erősebb hullámzás és zengés' érzetét ébreszti mint a' falset, vagy fejszólam, mellynek hangjai inkább sihegők vagy suhogók (summend). A' férfi alsó hangok asak meljlhangokkal lehetségesek, a' legfennsőbbek pedig csak falsettel, a' közép hangok pedig mind egyikkel mind másikkal kihozhatók, mindkét váltánynak határai tehát nincsenek olly szorosan korlátozva, hogy az egyiknek épen ott kellene kezdődnie, hol a' másik megszünik, hanem némelly részben egymás mellett futnak. A' Tenorista rendszerént az a-nál kezd falsetbe lépni, holott alább eső nehány hangokat mind a' két váltánynyal kiadhatja; a' Bassista pedig még nehány hanggal mélyebben megy-által falsetre. A' nőknél ritkán van világosan kiösmerhető különbség a' melj és fattyú hang között!

Mint *Lehfeldt* felfödezte, a' meljhangok erősebb szólamlással, egészen hullámzó és lohadt szálagokkal adatnak-ki, a' fiók hangok pedig gyengébbel, és a' feszesebb szálagoknak csak szélei hullámzanak. A' kimetszett gőgfőkön mérséklett 's meghatározott lohasztással, mind két faju hangok kihozhatók; a' meljhang nehánnyal mindég alább van, mint a' fiók, állandóul egyenlő feszületü szó-

eredetileg hangzó. Mennyiben a' falset, a' szólamszálagok' csupán szélső részeinek hullamzásai által származik, helyesebben nevezhetnénk-részletesnek; ha pedig zenéjét tekintjük, mennyiben a' falset váltány fiatalabb, p. o. gyermeki kornak, vagy nemnek, tudniillik nőnek váltánynyát utánozza, és bitorolja talán még leghelyesebben nevezhetjük fattyu, vagy fiokszólamnak — hangnak.

a' ford. jegyz.

lamszálagokkal, és amaz ennél annyival lejebb van minél gyengébb a' meljhangnak szólamlása; melly különbség egészen egy octávig terjedhet. A' meljhangok a' szólamszálagoknak bővebb lohasztásával silyednek, ellenkező esetben pedig emelkednek, és a' szólamszálagoknak egyenlő lohasztásával szállhatnak-fel, részint erősebb szólamitás, részint a' szólamrés' nyilásának összeszoritása által. A' fiók hangok erősebb szólamitás, részint pedig a' szólamszálagoknak nagyobb feszületével emelkednek. Minthogy a' meljhang a' kimetszett gőgfőn a' szólamszálagoknak bizonyos lóhasztása mellett, és lehetőségig egyenlő fuvással, már sokkal mélyebb mint a' fiók, hang és ahhoz csupán a' gőgfeletti benyilásnak összenyomulása által vagy erősebb fuvásra közelithet, ebből ki-lehet magyarázni, honnan van, hogy a' meljhangok' határain, midőn ezeknek váltánya a' fattyuhangokévál felcseréltetik, a' valóságos fattyu hangot gyakran igen nehéz ügyesen eltalálni.

Minthogy a' meljhangok a' kimetszett gőgfőn, inyiv, Morgagni gyomor, és felső szólamszálagok nélkül lehetségesek; tehát a' szólamfajok' magyarázatánál, mind ezen részek kirekesztendők. Az inyivek ugyan mind inkább közelednek egymáshoz, minél felyebb halad a' fattyu éneklés; de ezek, már a' magos meljhangoknál is jóformán közelednek egymáshoz, és a' közeledés éppen olly mértékben van, mint az ezen közeledésnek megfelelő fattyu hangoknál; mit ujjunkkal legjobban érezhetünk. Csak a' hákogás és hortyogás hangjai az igazi inyiv', és inyvitorla' hangjai. Ha a' fattyu hangoknak valódi okai az inyivtől erednének, tehát midőn ujjunkkal az inyivet illetjük, a' hangoknak meg-kelletnék szűnniök, de a' mi nem történik. Az inyiv közeledése, és a' csapocskának hátravonulása a'

magos hangok' adásának, ugy látszik nem egyéb mint csupán együtt mozgás, melly a' gőgfő izomainak erőködése által okoztatik, mint gyakran valamelly izom kénytelen együtt mozogni ha egy másik önkényesen mozog. Ha az inyiveknek a' magosabb melj és fattyu hangoknál nyomatos jeltentésűeknek kellene lenniök, ez csak az lehetne, hogy feszültöknél fogva a' zengést erősitsék). Annyiban a' fiók hangokat a' melj hangok' flageolet flageolet-jeinek*) lehet tekinteni, mellyek nem ugyan mint a' szólamszálagok' hosszának, hanem mint ezek' szélességének nehányadosrészei mellettük hangzanak, holott a' többiek egyedül a' lég által feszítetnek-ki. A' meljhangok körűl a' szólamszálagok hosszabb ideig ugyan nem, de a' gőgfő alsó benyilásának együtt hullámzása alatt egész szélességükben együtthullámzanak.

4. *A' szólamnak különös fajai. Orrhang. (tukmahang)*

Ide kell számlálni, külön mindenki' szólamának saját csengéjét. Ez nyilván a' légút' és hártyáknak alakjától 's zengésétől függ, mivel ezen különös csenge utánozható. Némellyek különbözö személyek szólamát képesek utánozni. Ide kell számlálálni az orrszólamlást (Näseln). *Biot* ezt igy magyarázza: a' rendes szólamadáskor feküdjék az inyvitorla az orrüregnek hátulsó nyilásához, és ezt zárja-be, ugy hogy a' lég csupán a' szájon jöhessen keresztül. Ha ellen-

*) Flageolet, a' hurokná! csak nem ugyan az, mi a' szólamszálagoknál a' *fiók* vagy *fattyu* hang, a' mennyiben flageolet a' húroknak felületes vagy részletes hullámzásai által származik, következöleg ezeket *részletes* (partielle, Aliquoten-töne) hangoknak bizvást nevezketjük.

A' ford. jegyz.

ben a' lég, szájon és orron egyre jön keresztül ebből az orrbeszélés (tukmabeszélés) származik. A' híres physicusnak ezen magyarázatjában részt nem-vehetek. Mert éppen a' rendes szólamadásban vagynak a' hátulsó orrlyukak nyiltan, és a' szólam a' száj és orrcsőn egyszerre hangzik. Ha orrhangal akar az ember szólamlani, ez kétféleképp' eshetik meg. Ha bezáratnak a' külső orrlyukak, ekkor mind rendes, vagy közönséges, mind orrszólamot lehet adni; az elsőt, ha a' lágyinyivek nyilvák, az uttobbit pedig, ha ezek egymáshoz közelednek; ezen esetben a' gőgfő egyszer'smind sokkal felyebb megyen, mint áll akkor, midőn ugyanazon hangot rendes szólammal adja. Az orrnak nyállal bedugulása éppen azt miveli, mit az orrlyukak' befogása; de ezen bedugulás és befogás még magában nem képes orrhangot szülni. Ezen orrszólamnál az örrüreg elválasztott zengő kamarává lesz. 2. Ha az orr kivülről nyilva, van is, lehet a' gőgfő szólamának orrzengést eszközölni. Ezen esetben is a' gőgfő jó magosra megyen-fel, a' lágy inyivek megszükülnek (összébb szorulnak) a' nyelv' háta' közeledik a' lágyinyhez, vagy ráfekszik, a' lég csupán a' lágy inyivek között megyen keresztül, és az orrüregzengést, a' szájüreg zengés nélkül veszi fel. Az öregek' szólama csengéjében csökken, bizonyosságában veszt, és kiterjedésében fogyatkozik. A' csenge a' gőgfő porczok csontosodása - és szólamszálagok' változásával megváltozik, a' bizonyosság az idegeknek izomokoni uralkodása' hanyatlásával, mellynek következése itt is, mint más helyeken a' rezgő mozgás, alább-hagy, téveszt. Mind kettő által az öregek' hangja csengétlen, bizonytalan, libegő, mekegő és gyenge lesz.

5. *A' szólám' ereje.* Ez részint a' szólamszálagok' hullámzásra fogékony sajátságától, részint a' hártyák', porczok', gőgfő', melj-falak', tüdő-száj-és orrüreg' és az orrüreg' mellékűregeinek zengésre tehetőségétől függ. Az első megkevesedik vagy megszűnik, a' gőgfő' nyálkás hártyájának gyuladása és meggyülése - feleslegesnyálka választás-gőgfő' vizes daganata 's t. e' félék által. A' tüdőhártya' zengése alább hagy 's ezért a' szólam gyengébb lesz a' tüdővész által. Az erősebb szólamot a' férfiaknál, egy részt a' meljnek nagyobb őblétől is lehet származtatni. Némelly majom fajoknál találtatnak még más zengő hártyák is, gőgzacsko 's több e. f.

6. *A' hangoknak erő általi növekedése és csökkenése.* A' *Liscovius*, *Lehfeldt*, és általam tett vizsgálódásokból az kerül-ki, hogy a' gőgfő' hangjai ceteris paribus erősebb fuvásra magosságukban növekednek. A' melj hangok, mint szinte a' fiókhangok is emelkednek. Én ezen próbákat meghatározott, nyomatékok által meg mért feszületekkel tettem, 's ugy találtam, hogy a' hangnak felszóllása, a' félhangok közötti minden nuance-okon keresztűl történhetik ugy annyira, hogy ezen tünemény, nem a' hullámzat csomók' származásán nyugszik, mit látni is kellene, mivel a' szálagok' hullámzatai igen kitetszők. A' lehető emelkedés a' felyebbi probatétek szerént quintát meg halad. Ebből nyilván következik, hogy csupán erősebb fuvás által a' szólamművnek hangját erősebbé tenni nem lehet, és hogy ha valamelly hangnak, muzsikai értékét meg-kell-tartania, a' fúvás erejének egészen egyenlőnek kell lenni. A' szólamműv' ezen sajátsága több muzsikai hangszerekkel közös. Az ajkassipok hangjaí bizonyos határ nélküliek; a' fedett sipban a' hang erősebb fuvással ugy emelkedik, mint 1, 3, 5, 's igy tov.

a' nyílt sipokban mint 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 's igy tov. Két hüvelyknyi hosszu sípokban, vagy rövidebbekben, az emelkedés mint megmutattam egymás után az 1, és 2 közökön is keresztül megyen, és az emelkedés a' fuvásnak folytonos erősitésével orditó, mint fellyebb látható. A' nyelvhangok, fuvással erősitetvén több hangokkal emelkednek. Ezen emelkedés az erős ércznyelveknél kevéssé észrevehető, mellyet igen erős fuvás mellett csupán a' vékony nyelveknél tapasztaltam. Ha az erős ércz nyelvekre gyenge fuvás tétetik, tehát a' hang akkor is kissé magosabb, mint ha a' fuvás erős, mint p. o. valamelly gyengén megpeczentett húré, mint *W. Weber* megmutatta. Ez hihetőleg onnan ered, mivel a' gyenge fuvásra a' nyelv azon végéhez közel hol le van csiptetve nem hullámozhatik, mit csak erősebb fuvás okozhat. Ezen emelkedésnek különbözőnek kell lennie azon emelkedéstől, mellyet én nevezet szerént a' hártyás-nyelveken és gyermek zenenczén tapasztaltam. Az ajkas sipok azon hangegyenetlenségnél fogva, mellyet a' különböző erejü fuvás okoz, tökéletlen hangszerek, mivel belőlük Forte-t és piano-t, hangduzzadást, és gyengülést kivenni nem lehet; 's ez részben a' leg szélesebb kiterjedésü hangszer, tudniillik az orgona is tökéletlen. A' nyelves sipoknál ezen tulajdonság kevésbé hijányzik, az erős ércz nyelvü nyelves sipnak hangját duzzesztani lehet keményebb fuvással, 's még is a' hangemelkedés olly csekély, hogy azt csupán gyakorlott, mivelt fül veheti-észre. De mind ez mellett is okoz zavart. *W. Weber* felfedezte, mikép' lehessen ezen tökéletlenségen segiteni, ha a' nyelv helyes arányban áll, a' maga alaphangjához pontosan mért jövénycső hoszszával; a' nyelves sipnak légoszlopa erősebb fuvásra hangjában emelkedik, az erős ércz nyelv pedig süllyed. Mindkét egymásnak

ellenébe-tett miveletek egyesitve egymást kiegyenlitik, és a' *W. Weber* által szerkesztett nyelvessipban, egy olly fuvóhangszert szolgáltatnak, mellyben ugyan azon egy hangot önkényesen lehet erősíteni és gyengiteni, a' nélkül hogy annak muzsikai értéke változnék. Illy készületű sipok rendszeréből a' legtökéletesebb muzsika hangszer kerül-ki. Ezen elv e' hártyás nyelvü nyelves sipokra nem alkalmazható, mivel ezeknek nyelvei mint a' gyermek zenenczéé mellynek ércz nyelve igen vékony, erősitett fuvásra hangjaikban felfelé szállanak. Tehát az emberi szólammüvnél hasonló készületet keresni nem kell, mivel ott illyesmi nem található. A' jövénycső' hossza által várható kipotolás és kiegyenlités, különben is a' sokféle hangokra nézve a' jövénycsőnek igen különböző hosszaságait kivánná; melly cső az emberi szólam müvnél csak kevéssé, legfelyebb is a' gőgfőnek fel 's lenyomulása által változhatik, melly egy hüvelyknél többet nem tesz. Minthogy az emberi szólam képes ugyanazon hangot a' leggyengébbtől a' legerősebbig duzzasztani, ama pótlásnak más módon kell megesnie. Ez nyilván a' szólamszálagok feszületének változhatása által eszközöltetik. Az erősebb fuvás a' hangot emeli midőn azt erősebbé teszi, egészen quintáig; ellenben alkalmas gőgfőkön a' feszülés fogyasztásával a' hangot folyvást minden nuance-okon keresztül egészen két octáváig lehet sillyeszteni. Ha a' hang gyengéből erősítetik, ekkor a' szólamszálagok feszületét az izom munkálat' gyengitése által éppen olly mértékben kell lohasztani, mint minő mértékben a' fuvás erősitetik. A' hangnak gyengítése éppen ellenkezőleg mehet véghez. A' nyelves sipoknak a' hártyásnyelvekkeli analogiája, és a' meljhangok végett tett próbák, mint felyebb előadatott, azt is mutatják, hogy a' szólamrés alsó benyilásának a' [pai'skán-

izom általi megszükülése is sokat tehet azon potlásra vagy kiegyenlitésre, midőn gyengére (pianora) kell általmenni. Kétlem pedig azt, hogy midőn az általmenetel erősre (forte) történik, a' jövénycsőnek hosszabitás tudniillik a' gőgfőnek leszállása által a' pótlásra együtt munkálhatna. Ha ugyan mélyebb lesz a' hang a' gyenge fuvásra melly a' pianót eszközli, tehát ugyan az a' szólamrés' alsó benyilásának szükülése által magosabb lesz; és ha erősebb fuvásra a' Forte-hoz magosabb lesz, tehát az emlitett benyilásnak tágasbulása által mélyebb lesz. A' jövénycsőnek rövidülése, tudniillik a' gőgfőnek felnyomulása által, a' pianóra általmenetelre aligha pótlást eszközölhet.

A' pótlásnak vagy kiegyenlitésnek illy neme az egymásra költsönösen ható munkálatok' pontos kiszabását kivánja, 's ebből kielégitőleg kivilágosodik, mi légyen annak oka, hogy a' hangduzzasztás és gyengités; a' nélkül hogy muzsikai értékében a' hang hijányt szenvedne még gyakorlott énekeseknél is olly nehéz, gyakorlottlanoknál pedig lehangulás (detonatio) nélkül éppen kinem-vihető.

7. *Hangtisztaság.* A' szólamnak hosszas éneklés utáni lehangulása jó részben kimagyarázható a' szolamszálagok' ismételt feszülése okozta változásaiból, 's még inkább az izmok elfáradásából, mellyek többé az akaratnak nem engedelmeskednek olly teljesen, és czélszerütlen mozgásokat tesznek. Más különben pedig a' lehangulás részint a' rossz hallástól, részint azon nehézségtől függ, mellyet a' muzsikai hangléptek' egyenlitett mértékletére (gleich schwebende Temperatur) szorosan figyelmezés okoz. A' muzsikai hangszereknél a' mérséklet a' hangolás által jobbára biztositva van; az énekesnek állandóúl ezt kell fülügyben tartani.

Az ember mint az éneklő madarak, felnövekedtükben öntudat nélkül jutnak a' szólammüv változásainak és szükséges izomi munkálatok' ösméretére, mellyek mindegyik hanghoz kivántatnak. Történetből kibökkentett hangok, és az ezek körüli izom munkálatok egymással megbarátkoznak, 's kész egyik a' másikat, ha valamelly melodiát kell utánozniok költsönösen előszólítani. Az éneknek methodicus megtanulásánál, a' hallott hangokkali 's azokhoz kivántató izommozgásokkali megbarátkozáshoz járulnak még ezeknek jegyei. Mindezekhez, ugy szinte arra hogy mindegyik hangnak a' maga tiszta értéke megadassék, a' jó hallás mulhatlan feltétel, melly nélkül ugyan a' szólam szép, tiszta váltányos terjedelmü, de éneklésre alkalmas még sem lehet.

Az ember' szólamától minekutánna annak müszere' mesterség teljes készületéről egy jegyzést teendettünk elválunk Nincsen olly muzsika hangszer, mellyet hozzá mindenben hasonlitani lehetne; még a' leggazdagabb terjedelmü orgonák és klavirok is más tekintetben hozzá képest tökélletlenek. Ezen müszereknek némellyike nem tehetős pianáról-Forte-ra szállani, illyenek p. o. az ajkassipok; másoknak hangjai nem folyvást tartók, millyenek, a' billentéssel játszhatók. Az orgonának van két váltánya, ugymint ajkas és nyelvessipok, mellyekben az emberi szólamnak melj- és fiókváltányaihoz hasonlit, de mindezen hangszereknek egyike sem dicsekedhetik annyi nyereséggel, mint az emberszólam. A' szólamművy ugyan, a' nyelves müvekhez tartozik, és ezek ha egymást rendszerileg kiegyenlitő sipjai egyesitetnek (a' hegedűt is ide véve) minden más hangszerek felett legtökélletesebbek, de viszonyt az emberi szólammüv' nyelves müvének azon végtökélletessége van, hogy nyelvessipján a' hanglép-

téknek egész kiterjedése minden önkényes változataival kihozható; holott a' legtökélletesebb készületü nyelves-művnél, minden hangnak külön sipjának kell lenni. Ezen művet ugyan, olly nyelvessipokból szerkesztett művvel, mellynek rugalmas nyelvszálagai önkényes feszülésre fogékonyok volnának, lehetne jóformán utánazni, de még is ez illy készületü művnél, a' tartósság végett csupán száraz, rugalmas szálagok használtathatván, ezek nem volnának képesek az állati nedves rugalmas szálagoknak lágy és csenge teljes hangjait utánna képezni, és kezelése mindenkor nagy ügyel bajjal volna egybekötetve.

II. Az embernek szájhangjairól.

Magában a' szájban is igen számos hangokat lehet kiadni. A' szájban lehetséges csörge-nemekről (Geräuscharten) *) a' *beszéd*nél leend szó, ezeket e' helyen elmellőzvén, csupa hangok vetetnek szóba. A' szájüregnek mind elő mind hátulsó részében származhatnak hangok, azon módon mint származnak a' nyelvessipok hangjai, de még ezeken kivül a' szájban egy olly hangváltány képezhető mellynél a' hangot a' lég adja.

1. *Szájhangok hullámzó szálagokkal.* Ide tartoznak a' horkoló hangok az ínyvitorlán és ajkakon.

a.) Az ínyvitorlán. Az igazi ínyvitorla-hangok a' hortyogás és hákogás által származó *hangzók* (Laute). Mind a' két esetben az ínyívek mint hártyás nyelv levelek a' légsodra által tetetnek mozgásba. A' hangok annyival könnyebben származnak, minél összébb vonúlnak az ívek, és

*) Minthogy átaláros diva u a' szarka -szólamlást csörgésnek nevezni, talán nem fognak philologusaink benne megütközni, hogy — Geränsch-nak értelmét jelenleg csörge szóval fejezem-ki. A' ford.

mind szájtátva 's orrdugva, mind megforditva lehetségesek. A' nyelvet is lehet, mint az R'-képzésnél az ínyre fektetve hullámoztatni; de nem hang, hanem csörge képeztetik, mivel a' hullámzat nem sebes hanem lassu.

b.) Az ajkakon. Ha a' lég az ajkak között keresztül tóditatik, az egészen, vagy csak részletesen, azaz széleiken hullámzó ajkak hangokat adnak, mellyeknek magossága az ajkak feszületével növekedik. Ha szájam elibe jövénycsőt alkalmazok, 's azt meghosszabítom, ekkor az ajakhang, magosságában azon módon fog változni, mint a' kautsuk nyelveknél. Hasonnemüek azon hangok, mellyek két, egymás mellé alkalmazott ujjak között fuvás által gerjesztetnek.

2. *Szájhangok, a' légnek hangzása által.*

Ide tartozik a' szájfütyölés, vagy fütyölés az ajkakkal. Lásd *Gehler* Physical Wörterb. VIII. l. 383. *Cagniard La Tour a' Magendie Journ. de physiol*-ban, etc. A' szájfütyölést az ajkak' hullámzásából származtatták; de mindenki könnyen meggyőződhetik, hogy ezek a' fütyölés alatt teljes nyugalomban vagynak, mellyeket megilletni befedni lehet, sőt mint *Cagniard La Tour* megmutatta ha az ember ajkai közzé, olly fakarikát veszen, mellynek közepe ki-van-lyukasztva, ekkor is képes ugyanazon hangot kifütyölni. Én még akkor is tudok mély hangot hozni-ki, ha ajkaim közzé elefánt csontból készült, 's közepén négy vonalnyi átmérőü kerek lyukkal ellátott karikát veszek, 's ezen lyukon a' léget beszívom. Nekem a' *Cagniard La Tour*' theoriája tökélletesnek látszik. A' hangzó a' lég, melly az általmenetelnek falaihoz dörzsölödik, ha az ember valamelly, posztóval bevont vesszőcskét üveg hengerben körösköríil forgat. 's t. e. f. A' lég e' dörzsölés által hangot ad, ha az valamelly szilárd testnek szük nyi-

lásán keresztül suhan, holott e' szilárd testnek nyilásra szolgáló szélei nem tekinthethetnek ugy mint nyelvesmüv' ajkai. Miképpen esik itt a' dörzsölődésnek félbeszakadása, ez még nincs eléggé felvilágositva, de a' factum kétséget nem szenved. Az üvegeni dörzsölésnél nyilván ugy származik a' hang mint a' hegedü-vonóvali dörzsölésnél, a' dörzsölésnek időszaki az ujak' tapadása (adhaestio) okozta félbeszakadások által, azon módon mint ha újunkat valamelly sima asztal felületének szegezve azt előre sikamlitjuk, a' mikor a' mozgás szinte időszakilag félbe szakasztatik. Hogy pedig a' légnek mozgása, a' nyilás széleinél keresztül sodródása közben a' dörzsölés által időszakilag feltartatik, ez inkább csak gyanitható, de bizonyossággal megmutatni nem lehet. Hogy a' lég a' vízhez tapadhat, ez azon csavargó hullámokból, mellyeket a' szél a' viznek felületén támaszt nyilvános és bizonyos. *W. Weber.* Wellenlehre I. 38.

Ugy látszik hogy *Cagniard La Tour* a' szájfütyölés' magyarázatában a' szájöblit kevéssé vette figyelembe. Ő az ajkassippali analogiát akarja megczáfolni; de a' melly analogia nekem igen nagynak látszik. *Savart* megmutatta, hogy az ajkassipuak fuvokáján is lehet hangokat hozni-ki, úgy hogy szorosan véve az ajkassipoknál is a' hang a' fuvokán vagy a' sípnak ajakán gerjesztetik, és a' lég hullámzásba tétetik, de a' hullámzat a' sípnak légoszlopa által megváltoztatik. A' szájfütyölésnél egészen hasonló eset látszik, a' hullámzásnak oka az ajkak' fuvokájában (alakulás) fekszik, a' dörzsölődés félbeszakadozó, de ezen hullámzás a' szájöblinek légoszlopát hullámoztatja, és ennek hullámzatai' számától maga ismét meghatároztatik. A' szólamlás itt az ajkassipétól abban is különbözik, hogy a' lég a' csőn és egyszersmind a' fuvókán keresztül folyvást tartó sodrodó mozgásban igyek-

szik, holott a' lég az ajkassipnál az állóhullámzatokon kivül nem sodródik.

Ezen magyarázattal a' szájfütyülés' hangjainak változására nézve a' tettleges tapasztalatok teljesen megegyeznek. Nevezet szerént, a' szájfütyölés hangjai változnak:

1. *Erősebb fuvás által egyenlő nyilás, és a' nyelvnek egyenlő fekte mellett.* Ezen esetben az arány ugyanaz, melly a' két hüvelyknyi vagy rövidebb kis ajkassipnál, mellynek hangját, mint felyebb láttuk, a' közökre semmit nem tekintve jóforma magosra lehet emelni.

2. *A' szálamitónak (Anspruch) vagy az ajkak' nyilosának változtatása által.* Ezen változás hasonlit azokhoz, mellyek az ajkassipok' fuvókája' nagyobb vagy kisebb nyilása által okozhatók.

3. *A' csőnek, vagy a' szájöblinek változtatása által.* A' szájfütyölés' hangjai mélyebbek lesznek, a' nyelvhegyének hátra vonulása, magosabbak ugyan ennek előre nyulása által. Ezen változás hasonlit ahhoz, melly az ajkassipok' csőjének hossza' és tágassága' változtatása által véghez vihető. Ezen változások, a' dorombéival is parallelában állanak. A' szájfütyölésnél a' hullámzatok a' légnek azon surolódása által származnak, midőn ez az ajkak között keresztül tódul, a' dorombnál pedig, a' doromb levelkéje' vagy nyelvecskéjének megrántása vagy a' légnek befelészivása által; mind a' szájfütyölésnél, mind a' dorombnál a' ki képezett hang, a' szájüreg' alakulása — és a' nyelv fekvése szerént ceteris paribus különböző.

(Folytatása következik.)

Trattner Károlyi Könyvnyomtató Intézetében megjelent Új Könyvek:

12) Gazdasági Tudósítások, kiadja a' Gazdasági-Egyesület. Választottsági ügyelés alatt szerkeszti Kacskovics Lajos 2-dik évi folyamat' 2-ik füzete. 8. r. 108. lap.

13) A' Rév-Komáromi Cs. kir. szabadalmas Hajózás-Biztositó Társaság Rendszabályai és Rendeletei 1838. Statuten und Verordnungen der Komorner k. k. priv. Schiffahrts Versicherungs-Gesellschaft 4-o 18 lap.

14) Memoria Excellentissimi, Illustrissimi ac Reverendissimi Domini JOSEPHI VURUM, Episcopi Nitriensis, Ins. Ordinis S. Stephani R. A. Commendatoris, S. Caes. et Reg. Apost. Majestatis Act. Int. Status Consiliarii quam occasione solennium Exsequiarum in Cathedrali Ecclesia Nitriensi die X. Julii 1838. celebravit Franciscus Szániszló Cathedr. Ecclesiae M. Váradinensis L. R. Canonicus SS. Theologiae Doctor, ad Reg. Scientiarum Universitatem Pestiensem Orator Sacer et Doctrinae Religionis Professor P. O. Incl. Facultatis Theologicae Membrum Collegiatum, S. Sedis Consistorialis Assessor. 4. r. 24 lap.

15) Schematismus Venerabilis Cleri Archi-Dioecesis Colocensis et Bácsiensis ad annum Christi 1839. post bissextilem tertium dierum 365. 8. 152. lap.

16) Ordo Officii Divini peragendi juxta Ritum Breviarii et Missalis Romani anno a Christo nato 1839. in usum Archi-Dioecesis Colocensis editus jussu et impensis Exc. Ill. ac Reverendissimi DD. PETRI KLOBUSICZKY de Eadem Dei et Apostolicae Sedis Gratia Metrop. Colocensis et Bacsiensis Eccl. Can. unitarum Archiepiscopi, I. Ord. Leopoldi Imperatoris Magnae Crucis Equitis, S. C. R. et A. M. actualis I. Status Consiliarii et ad Excelsam Tabulam Septemviralem Co-Judicis. 8. 215 l.

17) Magyar HAZAI VÁNDOR 1839. közhasznu Kalendáriom minden rangu és rendü Olvasók' számárá kilentzedik évi folyamat: Kultsár István artzképével és a' 1838. évi pesti vizáradás rajzával, motto: Mindennek tetszeni lehetetlen; — akarni együgyüség — 4.r. 168. lap.

XI. Kötet Foglalata.

I. Értekezések.

1) A' frantziaországi lázadás-alapokai lap. 3.
2) Herderből Perlaky S. Oskolai gyakorlatokról. lap. 26.
3) *** Atalános befolyása a' tudományos-törekvéseknek az ember lelkére lap. 37.
4) *** Az élet szeretetéről lap. 54.
5) Sasku Károly. Értekezés egy Közönséges Nyelvről. lap. 58.
6) Egy német folyóirat után. Z. A' Trágyazásról (*Folytatása és vége*) lap. 82.
7) Podhradczky József. I. Ferdinand Királynak Oklevele annak bizonyságává, hogy a' mái Horváth Ország a' Slavonia lap. 87.

II. Literatura.

A) Hazai Literatura.

Könyvismértetés.

A' különös orvosi nyavalya - és gyógyitás tudomány' alapvonatja (A' különös orvosi Pathologia, és Therapia). Készitette és kiadta Gebhardt Xaver Ferencz, orvös doctor, Pesten a' tudományok magyar királyi egyeteménél a' sebészet számára rendelt orvosi praxis', különös Pathologia', és Therapia' nyilvános, és rendes Professora, a' magyar tud. társaság' rendes, a' frauendorfi kertmivelő társaságnak pedig tiszteletbeli tagja, tek. nemes Tolna vármegye' táblabirája. Második Darab. Pesten, Petrózai Trattner J. M. és Károly István, könyvnyomtató intézetében 1838. lap. 90.

B) Külföldi Literatura.

Könyvismértetés.

A' szólamról és beszédről. (*Folytatása a' X-dik Kötetnek*). 95. lap.

Trattner Károlyi Könyvnyomtató' Intézetében megjelent Új Könyvek. lap. 127.

(Koszorú az 1838-dik esztendei XI-dik Kötethez egy ív

Azon Tudós Férjfiak, kik e' Tudományos Gyűjteményt alkalmas munkájikkal elősegítik,

tőlünk mindenik nyomtatott ivnyitől négy forinttal tiszteltetnek-meg ezüst pénzben,

tsak arra kérjük a' Tudós Irókat, hogy a' beküldendő munkák közhasznu tárgyat foglaljanak magokban, tökéletesen kidolgoztassanak 's tisztán, csínosan és hibátlanul leirassanak; bizodalmasan kérvén egyszer'smind a' T. T. Irókat, hogy Munkájikat *egyenesen hozzánk Alólirtakhoz* utasítani méltóztassanak.

E' Gyűjteményből minden hónap végével egy 8—9 ivnyi Kötet, jelenlévő formában, és boritékban adatik ki, mellyre itt helyben, vagy alkalmatosság által elvitetve 5 fl. 36 kr.; postán elküldetéssel pedig 7 fl. 12 kr. pengő pénzben az Előfizetés.

Pesten, November 1838.

Petrózai Trattner J. M.
és
Károlyi István m. k.
A' Tudományos Gyűjtemény'
Tulajdonosai 's Kiadóji.

PESTEN,

PETRÓZAI TRATTNER J. M. ÉS KÁROLYI I.
TULAJDONA, ÚRI UTSZA 612.

TUDOMANYOS GYŰJTEMÉNY

1838.

XIIdik KÖTET

22dik esztendei

Folyamat.

A' Cs. és Apost. Királyi Felség kegyelmes engedelmével.

Pesten,

Trattner-Károlyi tulajdona,
uri utcza 612d. szám alatt.

I. Értekezések.

1.

Értekezés,

mellyben az Értekezés és Kitérések írója felel bírálójának, 's egyszersmind figyelmeztet a' maga munkájára. *)

A' Tudományos Gyüjteménynek 1837-dik esztendei VI-dik Kötetében az I-ső értekezés, mellynek felülírása ez: *az összetett mássalhangzók természeti eredetéről*, alólírása pedig: *Szilágyi János Hadházi Reform. Prédikátor*, egészen ellenem lévén intézve, magam is szükségesnek látom több mint egy tekintetben, de az olvasó közönség is — a' mennyiben t. i. azt az efféle grammatikai tárgyak érdeklik — szinte megvárhatja tőlem, hogy arra feleljek.

Vitatásunk tárgya tehát kettő; lássunk mindenikről egymás után. Első ez: én azt állítottam *Értekezés és Kitérések* tzímű tavaly kijött munkámban, hogy valamint a' *t* és *d* nyelvhegyen pattanó hangok a' *j*, *s*, *zs*, *sz*, *z* fuvó hangokkal a' *ty*,

*) Ezen értekezés még 1837. eszt. Decemberben érkezett a' Kiadókhoz.

A' Szerkeszt.

dy (gy), *ts*, *dzs*, *tz*, *dz* elegyült hangokat alkotják: éppen ollyan formán alkotnak a' *k*, vagy latin betűvel irva *c* (olv. ké) és *g* nyelvtövön pattanó hangok is ugyanazon fuvó hangokkal öszveolvadva a' *ty*, *dy*, *ts*, *dzs*, *tz*, *dz* hangokhoz a' megcsalattatásig hasonló elegyült hangokat, mellyeket én alkotó részeik betűivel ekképpen írtam: *cy*, *gy*, *cs*, *gs*, *cz*, *gz* és külömböző nyelvekből példákkal világosítani, 's kimondásukat megmagyarázni igyekeztem. *Sz J.* úr ellenben tagadja, hogy illyen hangok volnának, vagy lettek volna valaha, vagy tsak származhatnának, 's létezhetnének is, és azt állítja, hogy ezek tsak az én képzelményeim.

Ennek olvasására nékem egy nevezetes történet jutott eszembe, mellyet itt elbeszélni nem lessz talám egészen helyén kivül. Történt t. i. 1768-ban Frantziaországban, hogy Apátúr *Bachelay* környülállásosan tudósította a' frantzia Academiát, mikép ugyanazon esztendőben Sept. 13-dikán d. u. 4 és ½ órakor az aratók a' mezőn nem messze *Lucé* városkától egy hirtelen kerekedett zivatarfellegből ágyúszóhoz hasonló dördülést hallván, midőn az égre feltekintettek, szemeikkel láttak onnan valamelly setét testet kanyarodva jőni lefelé, 's az országút félen, mellynek közelében ők dolgoztak, a' gyepre leesni; hogy ekkor mindnyájan oda szaladtak, 's ott egy követ találtak *felig* a' földbe sippadva, de olly forró melegen, hogy hozzá nyúlni nem lehetett; hogy ezen mindnyájan megijedvén, elfutottak, de kevés idő mulva neki bátorodván, újra vissza mentek, 's már ekkor a' kő annyira ki volt hűlve, hogy azt felvehették, 's megvi'sgálhatták és akkor látták, hogy az, a' meddig a' földbe volt süppedve, addig szürke, azon felül pedig fekete; és ollyan tekintetű volt, mintha bárámját (superficies) mázzal, vagy üvegge-

vonták volna be vékonyan 's a' t. Illy környülállásosan tudósította, mondom Apátur *Bachelay* a' frantzia Academiát ezen akkor igen nevezetes történetről, béküldvén egyszersmind az említett kőből is egy darabot; 's még is azon három nevezetes természetvizsgálók, kiknek az Academia ezen követ megvi'sgálás és véleményes tudósítás végett kiadta, kik közt volt a' híres *Lavoisier* is, a' kőben chemiai elbontás által talált alkotó részeket az ő atmosphaeráról való nézeteikkel megegyeztetni nem tudván, lehetetlennek állították, hogy az a' kő a' levegőből esett volna le, és úgy vélekedtek, hogy az már ez előtt is ott volt a' gyepen a' földbe süppedve; és a' villám éppen oda találván lesujtani, a' hol a' kő volt, annak hárámját egy kevéssé megolvasztotta; holott pedig már azóta, a' mint tudjuk, számtalan tapasztalások ellenemondhatatlanul bébizonyították, hogy efféle kövek, a' millyenekről már némelly régi görög, és latin írók is emlékeznek, de a' mellyeket az ujabb időkben tsupa babonás költeménynek tartottak a' természetvi'sgálók sok ideig, tsak ugyan hullanak le a' levegőből.

Ez a' történet egy igen nevezetes példája annak, hogy néha a' legnagyobb elméjű emberen is, a' millyen volt p. o. *Lavoisier*, megesik, hogy a' szemmel látott lett dolgot is kész tagadni, és lehetetlennek állítani, ha az az ő theoriájával ellenkezik; 's ha ez, egy *Lavoisier*-en is megeshetett, úgy tartom nem lessz oka pirulni Sz. J. úrnak, ha azt mondom, hogy ez most ő rajta is megtörtént Úgy van! én az említett hangokat valósággal tudom, azon a' módon, a' mint leírtam, formálni, kiejteni, hangoztatni, egyiket ugyan könnyebben 's tökélletesebben mint a' másikat; sőt tudják mások is, kik ezt az én útmutatásom szerént próbálgatták: 's még is Sz. J. úr azt állítja hogy én ezeket

a' hangokat tsak képzelem, hogy ezek nem léteznek, 's nem is létezhetnek, mivel ezeket formálni hangműszereink által az ő hangok formálódásáról való theoriája szerént lehetetlen.

Én örömest megesmérem és betsülöm Sz. J. úrnak a' beszédbeli hangok megkülömböztetése, 's ugyan azok kimondásbeli mechanismusának leirása körüli nagy szorgalmát, olvasottságát, 's önállású gondolkodását. Megvallom továbbá azt is, hogy én még különösen és tzél szerint ezen tárggyal soha sem foglalatoskodtam. A' honnan, mivel erre, mikor munkám készítésére, 's kiadására határoztam magamat, különös studiumot fordítani időm nem volt; azomban azt is láttam, hogy ez tzélomra nem is elmulhatatlanul szükséges, mivel ha nem igyekszem is kimagyarázni p. o. miben külömböznek igazán egymástól hangműszereink mechanismusára nézve a' *t* és *d* hangok, és tsak ennyit mondok is, hogy mind a' kettő hangműszereinknek ugyan azon állása és mozdulása által formáltatik ugyan, tsakhogy az első keményebb, és mintegy feszültebb, az utolsó lágyabb, és kevésbbé feszült hangot ád, hasonlóképpen, ha nem aggódom is azon, mi módon, vagy is hangműszereinknek mitsoda mozdulásai által olvasztatik mintegy öszve p. o. a' *ty* hangban a' *t* a' *j*-vel, és tsak ennyit mondok is valakinek, hogy igyekezzék a' *t* és *j* hangokat nem egymásután, hanem egyszerre mondani ki, vagy is a' *t* hangot ne tisztán pattantsa el, hanem mikor elpattantja j-t is elegyíttsen közzé, (melly practica regula által én, a' hang származása mechanismusának minden magyarázása nélkül is valósággal tanítottam meg németeket a' *ty* hang' kimondására), még is azért olvasóim engemet megértenek, sőt azon szokatlan hangoknak is, mellyeknek származását tsak efféle practica regulák szerént adándom elő, kimondását elfogják találni: mindezekért, a'

hangok származása' mechanismusának éles megkülömböztetésen, és kimagyarázásán nem is igyekeztem, hanem inkább — mint munkám olvasásából első tekintettel is kiki könnyen általláthatja, — kerültem azt, a' hol lehetett, és tsak ollyan helyt illettem, 's ott is tsak fennyedlen, a' hol elkerülhetetlen volt. Ha tehát az effélékben Sz. J. úr az én előadásomon itt ott valami jobbítást tett, helyesen tselekedte, 's azt néki köszönöm is.

Ebből mindazáltal éppen nem következik, hogy Sz. J. úr a' kérdéses tárgy körül olly egyedüli 's tökéletes birtokában volna az igazságnak, hogy itt ő tőle valamiben eltávozni és hibázni, mind egyet tenne Sz. J. úr pedig e' kettőt mindenütt egyjelentésűnek veszi. Igy szól p. o. a' 19-dik lapon: „*Én tehát azt tartom*, hogy a' *k*, *g* betűktől a' természeti kimondás szerént, a' szájnak akárminémű nagy erőltetésével is, soha elegyült hangok, mellyek a' *ty*, *dy*,; *ts*, *d's*; *tz*, *dz*-hez a' megtsalattatásig hasonlók volnának, nem származhatnak, *és így hibásan származtatott Kerekes Ferencz* úr a' pattanó *k* (*c*) és *g* meglágyulásából, vagy is a' *j*, *s*, *zs*, *sz*, *z* fúvó hangokkal való összveolvadásából elegyült hangokat." Igy megyen ez a' következendőkben is: „*én azt hiszem*, *hogy* 's a' t." „*Én azt tartom*, *hogy* 's a' t." „*Úgy hiszem továbbá*, *hogy* 's a' t." Az apodosis pedig mindég ide megyen ki: *és így K. F. úr, a' ki nem ezt tartja, nem ezt hiszi, hibázik.* Én mondhatnám pedig inkább, hogy itt Sz. J. úr hibázik. De én őtet ezzel megkíméllem; hanem arról tsakugyan engedelmet kérek, ha a' mit Sz. J. úr által felhozott jegyzésemben ezen tárgyról mondottam, azt itt is ismételni kéntelen vagyok, hogy t. i. a' *k* és *g* pattanó hangokból lágyult elegyült hangok a' Sz. J. úr *figyelmét elkerülték*. Ő ugyan, ezen igen kimélő kifejezés ellen is, mellyel én őtet mintegy menteni, 's annak okát, hogy ő ezen

hangokat észre nem vette, magára a' dologra, ennek homályos és elrejtett vóltára hárítani igyekeztem, vátig protestál. Nevezetesen mindjárt a' 4 dik lapon így szól: „ezt" (t. i. hogy az említett hangok az ő figyelmét elkerülték) „én helyesebben így teszem ki, hogy az én értelmem szerént a' *k* és *g* pattanó hangok meglágyulhatatlanok, azaz, semmi fúvó hanggal egy új összetett hangra össze nem olvadhatnak, és így az ezektől származott elegyült hangok csak a' képzeletben vagynak, de valósággal nem léteznek." Miután pedig az erősségeket, mellyekkel meg akarja mutogatni, hogy az említett hangok az ő figyelmét el nem kerülték, felhordotta, így szól ismét a' 7-dik lapon: „megtetszik ezekből, hogy a *k* és *g* pattanó hangoktól származtatott összetett hangok *nem figyelmemet kerülték el*, hanem az én értelmem szerént nem léteznek, és csak hibásan képzeltetnek." De azok az erősségek, mellyekből ennek meg kellene tetszeni, mind ollyanok, a mellyek ezt tellyességgel nem bizonyítják. Mert akárhány helyet hoz is fel Sz. J. úr a' maga régibb értekezéseiből illyeneket mint e' következendők: „a' *gy*-ben a' *d* a' fő alkotó hang és nem a' *g*" — „sokan vagynak ollyanok, kik a' *gy* hangot a' *g* és *j*, a' *cs* hangot a' *c* és *s* hangokból" (kétségkivül ezeken *cz* és *s*, nem pedig *k* és *s* hangokat értvén) „összeolvadtaknak képzelik, és mind ezekben tévelyegnek" — a' *gy* hang a' *d*-nek és nem a' *g* nek meglágyulásából veszi természeti eredetét, valamint a' *ty* hang is természetiképpen a' t-től, és nem a' k-tól származik" 'sa't. mind ezek csak azt bizonyítják, hogy Sz. J. úr valósággal észrevette, és tudta, hogy a' mi szokott *gy*, *ty*, *ts* 's a' t, hangjaink nem a' *g* és *j*, *k* és *j*, *cz* és *s*, hanem a' *d* és *j*; *t* és *j*; *t* és *s* hangok elegyüléséből származnak, a' mit én nem is tagadtam, azt pedig tellyességgel nem, a' mit velek bizonyítni akara, hogy t. i. a' *g* és *k* pattanó hangok

meglágyulásából származó, 's a' mi szokott *gy*, *ty*, *ts* 's több efféle hangjainkhoz nagyon hasonló elegyült hangok, a' millyenek Sz. J. úrnak, mikor régibb értekezéseit írta, gondolatjába sem mentek, az ő figyelmét el nem kerülték. A' mi pedig ezen szavait illeti Sz. J. úrnak (a' 4-dik lapon): „*figyelmeztem én arra*, ha vallyon a' *k* és *g* hangok meglágyulhatnak-é, azaz öszveolvadhatnak-é valamelly fúvó hanggal? de ezt lehetetlennek találtam;" ezek is éppen nem azt bizonyítják a' mit Sz. J. úr velek bizonyítni akar, hogy t. i. a' kérdéses hangok az ő *figyelmét el nem kerülték*, hanem inkább annak ellenkezőjét. Mert ha én p. o. azt mondanám Sz. J. úrról, hogy az a' tsalás, mellyel bizonyos szemfényvesztő valamelly tsudálatos dolgot végbe vinni látszott, az ő figyelmét elkerülte: a'vagy meg lennék-é én tzáfolva azzal, ha ő nékem ezt felelné: hogy kerülte volna el az a' tsalás az én figyelmemet! hiszen figyelmeztem én arra; ha vallyon nem tsal é, de ott legkissebb tsalást is felfedezni lehetetlennek találtam. Nem de nem éppen illyen é pedig a' Sz. J. úr fellyebbi okoskodása? Hidje el tehát Sz. J. úr, hogy azok a' *k*-ból és g-ből lágyult hangok, mellyekről én beszélek értekezésemben, és a' mellyeket én nem tsak képzelek, hanem valósággal formálni is tudok; 's formálni gyakorlás által megtanulhat más akárki is, a' ki tsak ezt gátoló theoria által elfogulva nintsen, az ő figyelmét valósággal elkerülték. De hol is az a' halandó a' nap alatt, kinek figyelmét vi'sgálódásaiban soha semmi el nem kerülné!

Lehet hát *k*-ból és *g*-ből, fuvó hangokkal öszszeolvasztva, elegyült hangokat formálni; hanem az már ismét más kérdés, ha vallyon az illyen hangok egészen új és ollyan hangok é, mellyeket tsak én találtam fel, most a' 19-dik században, és a'

mellyek soha semmi nemzet' nyelvében meg nem vóltak, 's ma sintsenek? vagy pedig talám meg voltak ezek, vagy még ma is meg vagynak némelly nemzetek' nyelvében? Az első, hogy t. i még ma is lehetne ollyan újdonat új hangokat találni fel, mellyekre ennyi ezer esztendők alatt semmiféle emberi nyelv reá nem akadt, én előttem sokkal kevésbbé látszott hihetőnek, mint az, hogy ezek a' hangok megvóltak 's meg vagynak talán még ma is némelly nyelvekben, tsakhogy más velek atyafiás hangokhoz nagyon hasonlók lévén a' Grammaticusoktól ezekkel összezavartattak, 's épen ezért igazi származásuk észre nem vétetett. Ezen utóbbinak megmutatását kellett volna tehát próbálnom. De erre nem lévén elégséges tapasztalásim, sem módom benne, hogy újakat szerezzek, meg kellett érnem azzal, hogy tsak másokat serkentsek némelly figyelmeztetéseim által ezen dologgnak bővebb megvi'sgálására. Értekezésem 142 — 143-dik lapjain p. o ezt mondottam: „az olasz nyelvben aligha máig is az a' *cs* nincs divatban a' beszédben is, melly *k*-ból és *s*-ből olvad öszve. Legalább nekem úgy tetszik, mintha hajdan, mikor az olasz nyelvet tanultam, ámbár még akkor mostani egész theoriámat az elegyült hangok származásáról fel nem találtam volt, 's annál fogva ezeknek különbségeikre úgy, mint már most tudnék, nem is figyelmezhettem, még is valami különbséget vettem volna észre az olasz és a' magyar kimondás szerént való *cs* között, a' mi — ha én ezen megjegzésemben nem hibáztam — hihetően onnan van, hogy az olaszoknál máig is a k-ból lágyult igazi *cs* hang van divatban, melly mélyen bent a' szájban formálódik, nálunk pedig az a' *ts*, melly a' *t* és *s* öszveolvadásából kivül a' fogaknál a' nyelv' hegyin készül. Ezt mindazáltal egész bizonyossággal nem bátorkodom állítani, hanem tsak azért említem itt meg, hogy

másokat, kiknek módjuk van benne ezen hangot született olaszok' szájából hallani, ennek vi'sgálására figyelmeztessék." Alább ismét a' 153-dik lapon, miután néhány ollyan olasz szót hoztam fel, mellyekben *g* betűvel írt *d s* hang ván, a' millyenek p. o. *gemini*, *argento*, *girare*, *giardino* 'sa't. ezt mondottam: „Mind ezekben látni való *g*-ből lágyult meg a' *g's* vagy *d s*, 's ezen olasz hangnak kimondására nézve is azt jegyzem meg, a' mit már fellyebb a' *cs* re nézve mondottam, hogy t. i. aligha itt is *g*-ből lágyult igazi *g's*-t nem mondanak az olaszok, nem pedig *d's*-t mint mi. Bár vígyázzanak reá erre, kiknek abban módjok vagyon."

Ezekre már Sz. J. úr így szól: „Én a' kinek szerencsém volt 1823-ban Orvos Doctor *Varga Mátyás* barátomnak társaságában Olasz Országban egy útazást tenni, és a' ki figyelemmel halgattam sok született olaszok' szájából Velentzében, Rómában, Nápolyban, Florentziában, Maylandban, 'sa't. a' *cs* és *dzs* (olasz c és g) hangokat, úgy találtam, hogy az Olaszok szinte úgy mint a' Magyarok a' *t* és *s*, és a' *d* és *zs* egyszerű hangoknak öszveolvasztása által ejtik ki a' *cs* és *dzs* hangokat p. o. a' *dolce* szót úgy, mint mi ezt: *doltse*, az *argento* szót úgy mint mi ezt: *ardzsento*. Tapasztaltam ugyan azt is, hogy az olaszok többnyire egy kevéssel hátrább húzott nyelvvel beszélnek, mint a' magyarok; de ez a' szokás igen kevéssé módosítja a' hangok kiejtését 's a' t." Én pedig erre, hogy egyebeket elhallgassak, csak ezt mondom: megengedjen nékem Sz. J. úr, itt az ő tanubizonyságát bé nem vehetem, nem tsak azért, mivel nekünk kettőnknek lévén osztó perünk egymással, Sz. J. úr maga mellett, 's én ellenem mint tanu fel nem léphet, hanem főkép' azért, a' miért a' magam tulajdon tanubizonyságát sem vettem be. Mert hiszen én is hallottam hajdan született olaszokat be-

szélni elégszer, ha szinte nem a' magok' hazájában is, (de a' mi mindegy, mivel a' római Olasz p. o. Bétsben is bizonyosan tsak úgy beszél olaszul, mint otthon Rómában), 's még is azért, a' mint mondám, a' magam hajdani tapasztalása után határozni meg, ha vajon *t*-ből és *d*-ből lágyult *ts* és *d s* hangok vagynak é a' mai olasz nyelvben, vagy pedig *k*-ból és *g*-ből lágyult *cs* és *g's*, nem bátorkodtam; mivel én még akkor, mikor hajdan olasz beszédeket hallottam, 's olasz predikátziókat is hallgattam, nem lévén esmeretes az igazi *cs* és *g's* hangokkal, nem tudtam, 's nem is tudhattam megitélni, ha vajon az olaszok nem ezeket hangoztatják é az ő *ce*, *ci*, *ge*, *gi* szótagjaikban. Éppen így volt pedig a' dolog Sz. J. úrra nézve is, mikor olasz országban járt, ő sem esmerte akkor ezeket a' hangokat, sőt a' mi több, ő ezeket máig sem esmeri. Ugyan hogy tudhatta volna hát ő megitélni, ha vajon nem ezek hangzanak é az olasz nyelvben. Elég, hogy azt ő is tapasztalta, a' mint mondja, hogy az olaszok többnyire egy kevéssel hátrább húzott nyelvvel beszélnek mint a' Magyarok; a' *k*-ból és *g*-ből lágyult igazi *cs* és *g's* hangokat is pedig éppen hátra húzott, még pedig jól hátra húzott nyelvvel kell és lehet kimondani, a' mi engem még jobban megerősít azon gyanúmban, hogy aligha az Olaszok ezen hangokat nem mondják ott, a' hol első tekintettel a' mi *ts* és *d's* hangjainkat látszanak mondani. De hogy ezen gyanúmban még jobban megerősödjem, arra más okom is van. Ugyan is továbbá azzal akarja Sz. J. úr megmutatni, hogy az olasz nyelvben nem *k*-ból és *g*-ből lágyult *cs* és *g's*, hanem *t*-ből és *d*-ből lágyult *ts* és *d s* hangok vagynak, mivel *Meidinger* is azt mondja a' maga francziául irt olasz grammaticájában, hogy p. o. ezeket az olasz szókat, *cicerone*, *géngiva* úgy kell olvasni, mintha francziául így volnának

írva: *tchitcheróne*, *dgéndgiva*, mellyek, minthogy a' franczia nyelvben a' *ch* úgy olvastatik mint a' magyarban az *s*, a' *g* pedig az *e* és *i* előtt úgy mint a' magyarban a' *zs*, magyar betűkkel írva így esnek: *tsitseróne* és *dzséndzsiva*, és így a' kérdéses hangok az olasz nyelvben *Meidinger* szerént is nem a' *c* (olv. ké) és *g*; hanem a' *t* és *d* hangok meglágyulásából származtak Úgy van; de *Meidinger* nem született Olasz volt. Halljunk hát ugyan ezen tárgyról egy született olasz Grammaticust is, ki a' maga anyai nyelvének hangjairól bizonyosan jobban itélhetett. Értem *Filippit*, ki is illyen tzimű olasz grammaticájában: Le nouveau Maitre italien par D. A. *Filippi* Professeur de la langue et litterature italienne à l' université imp. roy. de Vienne, quatrième édition. etc. Vienne 1812, mindjárt a' második lapon ezt mondja: *C* devant *e* et *i* se prononce d'une manière, qu'on ne peut pas rendre exactement par écrit, (t. i. a' francziában) les *Toscans* prononcent cette lettre à peu près comme les François prononceroient le *ch* précédé d'un *t*, p e. *celéste*, *cicisbeo* — *tcheleste*, *tchitchisbeo*, et le *G* comme *dge*, mais avec un son si uni, qu'on n'y remarque presque pas le *d*: *gérme*, *gita*. Ezen szavak által látni való, a' mi *ts* és *d's* hangjainkat akarja leirni *Filippi*, és így még eddig eggyez *Meidingerrel*. De ezeket *Filippi* tsak a' toscanai hangejtésről mondja, 's nyomba utána ezt teszi: Les *Romains* au contraire (dont la prononciation est presque généralement préférée) prononcent ces lettres d'une manière, que le François ne peut exprimer par aucune de ses lettres, mais qu'il imite aisément, quand il fait attention, comme les bons Italiens ont coutume de les prononcer. Ime látjuk, hogy itt *Filippi* született olasz Grammaticus, ki úgy látszik anyai nyelvének dialectusait is jól esmeri, miután ezt mondja, hogy a' toscanai Olaszok a' *ce*, *ci* és *ge*,

gi syllabákat ollyan formán ejtik, mintha francziául így volnának írva: *tche*, *tchi*, *dge*, *dgi*, tsakhogy a' *t* és *ch*, és a' *d* és *g* (azaz magyar betűkkel írva *t* és *s*; *d* és *zs*) hangokat összeolvasztva vagy egyesítve (uni), azaz éppen úgy, mintha magyarul így volnának írva *tse*, *tsi*, *dzse*, *dzsi*, mindjárt utána teszi, hogy a' Rómaiak ellenben, kiknek hangejtése szinte közönségesen jobbnak tartatik, úgy ejtik, hogy azokat a' franczia a' maga betűivel sehogy sem tudja kifejezni, és így még tsak közelítőleg sem, mint a Toscanaiakét. Hogy esik hát, hogy még is Sz. J úr, ki nékünk azt beszéli, hogy ő figyelemmel hallgatta sok született olaszok szájából a' többek közt Rómában is, Florenczíában Toscánának Fővárosában is a' *ts* és *ds* (olasz *c* es *g*) hangokat, ezeknek kiejtésében azt a' külömbséget, mellyről itt *Filippi* beszél, észre nem vette? Hihetőcn ez onnan van, hogy Sz. J. úr azt hitetvén el magával, hogy több hang, nevezetesen pedig több elegyült hang nints, nem is lehet a' világon, mint a' mennyit ő a' maga theoriája szerént meghatározott, mert nyilván ezt mondja a' 24-dik lapon: „vélekedésem szerént tehát e' világon semmi nyelvben nintsenek az *ly*, *ny*, *ty*, *gy*, *ts*, *ds*, *tz*, *dz*-n kivül több összetett vagy elegyült hangok" — többet ezeken kivül az olasz nyelvben sem keresett, 's azért nem is talált. Én pedig úgy tartom, nem fogok megtsalatkozni, ha már most nem tsak gyanítom, hanem hiszem is, hogy az a' két *római kiejtés szerént való* olasz hang, mellyekről itt *Filippi* beszél, de a' mellyeknek származását ő sem tudja kimagyarázni, kiejtésökről azomban azt mondja, hogy aztkönnyű a' Franeziának is, ha a' jó olasz kimondásra figyelmez, eltalálni nem egyéb lesz a' *c* (olv. ké) és *g* hangoknak *s* és *zs* általi meglágyulásából származó valóságos *cs* és *gs* hangoknál, mellyeket ha a' Fran-

cziáknak könnyű, bizonyosan a' magyaroknak sem lehetetlen eltalálni. Most tehát már — mert én Filippinek ezen helyére tsak most akadtam, — arra kérem olvasóimat, kik e' tárgyat figyelemre méltónak tartják, hogy ha' módjok lessz benne, nem akármelly olaszt, hanem különösen Romában született 's nevelkedett olaszt, hallgassanak meg figyelemmel, hogy ejti ezen hangokat, és magok elébb megtanulván a' *k* és *s*, és *g* és *zs* hangokból összeolvadó igazi *cs* és *gs* hangokat jól hátrahúzott nyelvvel kimondani, ítéljék meg, ha vajon a' római olaszok nem épen ezeket ejtik é az ő *ce*, *ci*, *ge*, *gi* syllabáikban; 's reménylem, úgy fogják találni, hogy az én ebbeli gyanításom nem alaptalan volt.

A' mi végezetre Sz. J. úrnak ellenem abból vett erősségét illeti, hogy a' cseh, lengyel, orosz; sanscrit, angol, 'sidó 's a' t nyelvekben sincsenek *k*-ból és *g*-ből lágyult hangok, hanem mindegyikben tsak ollyanok vagynak, mellyek *t*-ből és *d*-ből lágyultak meg: megvallom, hogy én ezen nyelveknek nagy részét tellyességgel nem értem, 's annál fogva hangjaikról sem ítélhetek. De tegyük fel, hogy itt Sz. J. úrnak igaza van, és hogy az említett nyelvekben *k*-ból és *g*-ből lágyult hangok tellyességgel nintsenek; ha én egy nyelvet tudok mondani, p. o. a' mi már szinte bizonyos, az olaszt mellyben efféle hangok találtatnak: ez az egy nyelv többet bizonyít én mellettem, mint amazok egész sereggel ellenem; éppen mint a' törvényszék előtt egy tanú, ki a' vétkezőt a' tetten látta, többet bizonyít az ellen, mint mellette száz ollyan, a' ki nem látta. Egyébiránt az említett nyelvekre nézve is mind ollyan Grammaticusokra útal Sz. J. úr, kik a' kérdéses hangokat alkalmasint tsak úgy esmerik, mint *Meidinger*, kiről már fellyebb láttunk.

Másik figyelmeztetésem a' *k*-ból és *g*-ből lá-

gyült hangokra nézve ez volt, hogy azok, különösen pedig az a' három, mellyeknek eggyike *g* és *j*, másika *k* és *s*, harmadika pedig *k* és *sz* hangokból olvad össze, hihetően hajdan a' magyar nyelvben is megvóltak, és hogy ezek lehettek tulajdonképpen azok a' hangok, mellyeket őseink ím e' jegyekkel írtak: *gy*, *cs*, *cz*; úgy hogy e' szerént ezen két két betűből álló hangjegyek — az *y* bennek, mint az ángoly és francz, sőt némelly régi könyvek szerént a' magyar írásban is *j* hangot, a' *c* és *z* betűk pedig, mint a' régi magyar írásban *k* és *sz* hangokat jelentvén, — azon egyes hangok betűiből tétettek volna össze, mellyeknek hangjaikból az általok jelentett elegyült hangok összeolvadtak, éppen mint a' mai *ts* és *dz* elegyült hangok jegyei, 's mai módon írva így volnának: *gj*, *ks*, *ksz*. Ezt én ha szinte ollyan igazságnak nem tartottam is, mellyet a' ki nem hiszen hibázik, legalább ollyan gondolatnak véltem, melly figyelmet és bővebb megvi'sgálást érdemel, 's annál fogva kértem is a' régi magyar írásokban nálam jártasabb hazafiakat ennek bővebb megvi'sgálására.

Sz. J. úr már, mint illyen előáll, és azt mondja, hogy én itt is helytelenül vélekedem. „Én úgy tartom" így szól ő az 51-dik lapon, „hogy az őseink mentségére való igyekezet *helytelen vélekedésekre* ragadta el K. F. urat, a' midőn a' 112, 129. és 165. lapokon azt írja, hogy a' régi magyaroknál hihetően tsak az a' *gy*, *ts*, *tz*, hang vólt divatban, a' melly a' *g* és *k* hangok meglágyulásából származik: én *azt hiszem*, a' mint a' feljebb valókban *megmutogatni is igyekeztem*, hogy a' *k g* hangok meglágyulhatatlanok, azaz semmi fuvó hanggal egy új hangra öszve nem olvadhatnak, és a' *k*, *sz*, *gz*, *ks*, *kzs*; *kj*, *gj* betűk összeolvadásából származott hangok nem létezhetnek, hanem tsak a' K. F. úr *képzelményei*." Ezen szavaiból

Sz. J. úrnak látni való, hogy ő azon gyanításomat is, melly szerént hihetőnek mondottam, hogy a' régi magyar nyelvben *k*-ból és *g*-ből lágyult hangok is voltak, azért nevezte *helytelen vélekedésnek*, és tsak *képzelménynek*, mivel *ő azt hiszi, 's mutogatni is igyekezett*, hogy illyen hangok nem létezhetnek. Igen, de ha én meg nem ts-k hiszem, és megmutogatni igyekezem, hogy illyen hangok létezhetnek, hanem illyeneket valósággal formálok is: úgy ezek létezhetnek, mert léteznek. A' mi van az lehető; mert ha lehetetlen volna, nem lett volna. Ab esse ad posse semper valet consequentia. A' mi pedig Sz. J. úrnak azon állítását illeti, hogy itt engemet *az őseink mentésére való igyekezet ragadott el helytelen vélekedésekre:* ez azt teszi fel, hogy én előre feltettem magamban, bóldog emlékezetű őseinket az elegyült hangok jegyeinek formálásában, törik szakad, minden következetlenség vádja alól kimenteni, 's az erre való nagy igyekezet szülte osztán azon gondolatimat, mellyeket Sz. J. úr helytelen vélekedéseknek nevez. Valóban ha így történt volna, el nem tagadnám. Mert midőn látom, hogy őseink apródonként oda vitték a' dolgot, hogy orthographiánk minden fogyatkozásai mellett is, sok más tudós nemzetek' orthographiájánál tökéletesebb, és következetesebb azt gyanítani, hogy őseink talám kezdetben is következetesebbek voltak elegyült hangjaink jegyeinek formálásában sok más tudós nemzetek őseinél: úgy látszik nem is volna olly lógyikátlanság, mellyért pirulnom kellene; de ha ollyan volna is, inkább pirulnék mások előtt okoskodásbeli, mint magam előtt erkölcsi hibámért, 's hazugságot nem szólanék. Igazán mondom tehát, gondolatim menetele nem az volt, mellyet Sz. J. úr feltenni látszik, hanem e' következendő: midőn láttam, hogy a' nyelv hegyén pattanó *t* és *d*

hangok a' j, s, zs, sz, z fuvó hangokkal elegyült hangokká olvadnak össze: ezt a' kérdést tettem fel magamnak: vajon hát a' nyelv tövén pattanó, és a' *t*, *d* hangokkal sógoros *c* (olv. ké), *g* hangok nem olvadhatnának é össze ugyanazon fuvó hangokkal elegyült hangokká? 's mikor ezt próbálgatván úgy találtam, hogy igen is összeolvadhatnak, 's egyszersmind azt is láttam, hogy a' *c* és *g* pattanó hangok éppen illyen forma, vagy talám éppen ezen hangokká lágyultak külömböző nyelvekben, a' millyeneket én ezen pattanókból és a' *j*, *s*, *zs*, *sz*, *z* fuvó hangokból összeolvasztani tudok: szinte önként és keresetlen jött ez a' gondolat, hogy vajon nem voltak é meg ezen hangok őseink nyelvében is, és vajon nem azért igyekezték é ők némelly elegyült hangok jegyeit nyelvünkben a' *g* és *c* (olv. ké) betűkből formálni, mivel ők is észrevették, hogy azok valósággal ezekből lágyulnak meg? Ez volt az én gondolatim menetele. És így, ha szinte hibáztam volna is ezen gyanításomban, nem lehetne mondani, hogy engemet az őseink mentegetésére való igyekezet ragadott el helytelen vélekedésre.

De lássuk hát Sz. J. úr hogy magyarázza némelly elegyült hangjaink' jegyeinek, a' millyenek nevezetesen a' *gy*, *cs*, *cz*, *g* és *c* betűkből való származását irásunkban? „Tsak azt mondom én" — így szól Sz. J. úr az 50-dik lapon," — a' „*cs*, *cz*, *gy* kifejezések tekintetében őseink mentségére, hogy ők, valamint más nemzetek is a' közép korban, p. o. az olaszok, spanyolok, franczok, ángolok a' latin betűknek" (tegyük hozzá: a' latin szókban) „közöttök akkor szokásban volt hangját, vagy olvasása módját tartották szemeik előtt az ő anyai nyelvök irásmódjának meghatározásában, 's megállapításában." Ez nem lehetetlen, 's hogy illyen vélekedés van, azt én is tudtam, sőt arra tzéloz-

tam is értekezésem 165-dik lapján. De ha ennek igazságát megakarta mutatni Sz. J úr, tsekély vélekedésem szerént nem azon kellett volna kezdenie, mit mondott *Batízi András* a' 16-dik század közepén a' *c* és *g* betűknek akkori hangjaikról mind a' latin, mind a' magyar nyelvben, hogy t. i. ezeknek akkor mind a' két nyelvben kétkét hangjok vólt, úgymint a' *c*-nek *k* és *cz*, a' *g*-nek pedig *g* és *gy*: hanem azt kellett volna bébizonyítnia, hogy mikor őseink a' 9-dik 's 10-dik századokban ezen vidékeken magokat megfészkelvén, a' latin nyelvvel megismerkedtek, azok a' nemzetek, kiktől ők a' latin nyelvet, 's abban minden latin betűk akkori kiejtése módját tanulták, p. o. a' tótok, vagy a' németek, vagy az olaszok a' *c* betűt a' latin nyelvben már akkor is *tz* vagy *ts*, a' *g* betűt pedig *gy* hanggal ejtették ki bizonyos esetekben, 's annál fogva akkori őseink ő tőlök így tanulván a' latin betűk kiejtését a' latin nyelvben, azoknak ezen jelentését a' magok nyelvébe is általvitték. Úgyde ezt nem mutatta meg Sz. J. úr. Mert abból hogy a' 16 dik században ez vagy amaz betűt a' latin szókban így vagy amúgy mondottak ki őseink, nem következik, hogy ők ugyanazt már a' 10-dik században, és így az előtt 600 esztendővel is éppen úgy ejtették volna; mivel tudjuk, hogy nem tsak verborum, hanem sonorum etiam vetus interit aetas, tudjuk nevezetesen, hogy éppen a' latin szókban is több betűket még nem olly igen régen is máskép' ejtettek atyáink, sőt az erdélyi Magyarok még ma is máskép' ejtenek, mint mi már ma azokat ejteni szoktuk, 's éppen igy, nem meg lehet é az is, hogy a' *g* és *c* betűk kimondását a' latin nyelvben az *e* és *i* előtt még a' 10-dik században nem úgy tanulták őseink szomszédjaiktól, 's nem úgy ejtették azokat mint a' 16-dik században *Batízi András* idejében? De ha úgy ejtet-

ték volna is: avvagy következnék é abból, hogy őseink tsupán ezen az okon igyekezték volna a' *gy*, *cs*, *cz* hangokat *g* és *c* betűkkel fejezni ki? avagy nem találkozhattak é a' 10-dik 's 11-dik századbeli Magyarok között is — hogy a' Sz. J. úr kifejezésével éljek — ollyan éles eszűek és fülűek" a' kik észrevették, hogy a' *g* és *c* (olv. ké) hangok valósággal lágyulhatnak *gy*, *cs*, *cz* hangokká? sőt hogy ezen utóbbiak a' latin szókban is valósággal *g* és *c* (olv. ké) hangokból lágyultak meg az akkori kimondás szerént? Mert ha akkor p. o. *lego*-nak a' második személyét *legis* helyett így mondották ki: *légyis*, a' dico-ét pedig *dicis* azaz *díkis* helyett így: *dicz'is*: nemde nem nyilván volt é ezekből, hogy a' *gy* hang *g*-ből lágyult meg, a' *cz* pedig *c* (olv. ké)-ből? 's nem lehetett é egy kevés figyelmezéssel eltalálni még azt is, mi által történtek ezen meglágyulások? Valóban mind ezek nékem nem látszanak ollyanoknak, mellyek annyira el volnának rejtve, hogy észrevételöket régi őseinkről feltenni, vagy tsak gyanítani is képtelenség volna. De különös megjegyzést érdemel itt még az is, hogy a' melly okoskodást, mikor maga él vele, helyesnek lát Sz. J. úr, ugyan azt, ha én élek vele, helyben nem hagyja. Ő ugyan is az 50-dik lapon, hol azt akarja megmutatni, hogy noha általjában hibáztak is őseink abban, hogy a' középkori latin olvasás hibáit a' magyar irásba is általvitték, a' *t*-ből és *d*-ből lágyult hangokat *c*-ből és *g*-ből formált jegyekkel írván, tsakugyan találkoztak ő közöttök is ollyan éles eszűek és fülűek, kik e' hibát észrevették, 's szóban forgó elegyült hangjainknak igazi eredetét általlátták, így szól: „*Révai Miklós*, és *Horvát István* megjegyzették, hogy némelly régi magyar oklevelekben, és egyéb irásokban így van kitéve a' *gy* hang: *dj*: vagy *dy*, melly kitétel a' *gy* hangnak *dj*-ből való természeti származásának esméretét bizonyítja." Ha pedig én

azt mondom, hogy egy ugyanezen dj-ből származott hanghoz nagyon hasonló elegyült hangnak *g* és *y* általi kitétele ugyanannak *gj*-ből való természeti származásának esméretere mutat öseinknél, az y itt *j* helyett lévén: már ezt, noha az övével egészen egy húron pendülő okoskodás, nem esmeri el helyesnek Sz. J. úr azt állítván, hogy „ezen kifejezésben: *gy* őseink eleinte“ (hát utóbb?) „tsak az első betűt a' *g*-t tartották jelentő betűnek, (úgymint a' melly magában is *gy* hangot jelent, mint a' latin nyelvben), a' hátul vetett *y* pedig tsak lágyító, módosító, vagy tsak intő jegynek tartatott.“ Igen! de miért éppen az *y*-t vették hát itt fel őseink lágyító vagy intő jegyül? miért nem más heverő betűt, p. o. az *x*-et vagy a' *q*-t? Én úgy gondolom azért, a' miért *Molnár Albert* a' maga Dictionarium hungarico-latinumában (Heidelbergae 1621) ezen szókat: *ajak*, *ajtó*, *Lajos*, *lajtorja*, *ujság*, *ijgyártó* 's a' t. így irta: *ayak*, *aytó* *Layos* *Laytorya* *uyság*, *iygyártó* 's a' t. azaz, azért, mert az *y*-nak, mint a' latin nyelvben az *i* mássának, éppen úgy mint magának az *i* betűnek is, nem tsak *i* hanem *j* hangot is tulajdonítottak őseink, éppen úgy, mint a' francziák és ángolok is tulajdonítanak, 's ezzel is: *gy*, ezt akarták kitenni: *gj*, ezzel ismét azt, hogy az ezen jegy által kifejezett hang *g*-ből és *j*-ből olvad össze, melly hangot olly könnyű eltalálni, hogy nála könnyebb nincsen, tsak lehetetlennek ne tartsa valaki.

De nem tsak a' *g*-ből és *c*-ből lágyult hangokat tagadja Sz. J. úr a' maga theoriája szerént, hanem mind azokat az elegyült hangokat is, mellyek a' magyar nyelvben található *ly*, *ny*, *ty*, *dy*, *ts*, *d's*, *tz*, *dz*-nek kivül akármely élő vagy hólt nyelvben is találtatnak, a' millyenek vélekedésem szerént a' német *ch*, az ángoly *th* és a' régi görög φ, χ, θ, és ζ, ξ, ψ, mellyekről értekezésem' 191-dik lapjától fogva a' 201-dikig szól-

lottam. De azon erősségek, mellyeket Sz. J. úr ezek ellen felhoz, mind ollyanok, mellyek azt, a' mit ő bizonyítni akar velek, tellyességgel nem, sőt többnyire egészen az ellenkezőt bizonyítják. Illyen p. o. mindjárt az Orvos Doctor *Varga Mátyás* tanubizonysága, mellyet az angoly *th* hangjára nézve hoz fel Sz. J. úr ellenem, de a' melly úgy látszik inkább mellettem szól. Mert hiszen az ide megyen ki rövideden, hogy a' *th* betű hangja a' palléroztott ángoly kimondás szerént, kivévén a' kivenni valókat, — az új Görögök *θ*-ja kimondásával alkalmasint eggyez; èppen ezt mondtam pedig én is. Tsak az tehát a' kérdés, hogy az ángol *th* és az új görög *θ* hangja, tsak valamelly tsudálatosan szoktatott nyelvvel sziszegett *sz* hang é, mint tisztelt Doctor úr a' 25-dik, 's maga Sz. J. úr is a' 28-dik lapon mondják; vagy pedig a' mi *tz* hangunknak módosítása, a' mit még kész volna megengedni Sz. J. úr, mivel még ez theoriájával nem ellenkeznék; vagy végezetre mind az *sz* mind a' *tz* hangtól különböző, 's egészen külön nemű hang, melly nyelvünkben tellyességgel nem találtatik? Reménylem, hogy az Sz. J. úr jó barátja, ki nékem hajdan jó tanitványom volt, meg fog nékem engedni, ha itt Sz. J. úrtól, ki barátjának magános tudósitását közönség eleibe hozta, kénszeríttetvén, az ő még akkor talán az ángoly hangokhoz nem eléggé szokott füle ítéletének a' kérdéses hangra nézve egy ollyan ember ítéletét teszem ellenébe, ki nékem ezen dologban illetőbb birónak látszik. Értem a' *Lemouton* ítéletét, ki is illyen tzímű munkájában: Grammatica anglica e recentioribus optimisque fontibus deducta; addita cujusvis vocis recta pronunciatione ex consimili vocum hungaricarum sono condiscenda etc. *ab Johanne Lemouton* Budae 1826, a' 42-dik lapon ezt mondja: „Th. vera genuinaque hujus compositae consonantis pronunciatio optime

tantum ex natis Anglis, vel talibus, qui eorum lingvam perfecte loquuntur, audiendo disci potest; quia neque hungarica, neque latina congruentem sonum habet, quia cum eo comparari possit." Ímé ez az ángoly Grammaticus, ki a' mint munkájából megtetszik, a' magyar nyelvnek minden hangjait jól esméri, nem mondja hogy az angoly *th* a' magyar *sz*-nek vagy a' magyar *tz*-nek valamelly módosítása, hanem azt egészen külön nemű hanguak állítja, mellyet semmi magyar hanghoz hasonlítni nem lehet, 's ez a' különös hang az éppen, mellyről én azt mondtam, hogy mikor kemény *t*-ből és *h*-ból, mikor lágy pedig, *d*-ből és *h*-ból van össze olvadva, a' millyen elegyült hang nyelvünkben nintsen, de van az új görög nyelvben, sőt volt a' régiben is, hol a' *θ* betű éppen így mondatik 's mondatott ki.

Sz. J. úr ugyan tagadja azt is, hogy a' régi görög nyelvben lett vólna a' *Θ*nak ez a' hangja, sőt tagadja ugyan abban a' többi elegyült hangokat is, melyeket én állítottam, egygyet kivéven. „Ezen kívül elegyült hangnak' tartja" — úgymond — „K. F. úr (195 lap.) „a' régi görög nyelvnek ezen hat hangjait: *θ*, *χ*, *φ*, melyeket a' „H, és *ζ*, *ξ*, *ψ*, melyeket a' *Σ* fuvó hang segít formálni. De ezek közzűl az én értelmem szerént tsak a' *ζ* a' valóságos öszvetett hang, a' többi betűk pedig mindnyájan igazi kettős hanguak, és tsak írásbeli rövidítések." A' három elsőbbről pedig különösen így szól; „A' *φ*, *χ*, *θ*, melyek régen így irattak *ΠΗ*, *ΚΗ*, *ΤΗ*, nem egyebek vóltak a' régi Görögöknél mint meglehellett, *h* hanggal öszvefoglalt *π*, *κ*, *τ*, betűk, melyek kettős *ph*, *kh*, *th* hangokkal mondattak ki." Itt én felhozhatnám ugyan Sz. J. úr ellen egygy olyan Grammaticus auctoritását, kire egy helyt ő maga is hívatkozik, t. i. a' *Trendelenburgét*, ki is ilyen tzímű munkájában: Anfangsgründe der grie

chischen Sprache, vierte verbesserte Auflage' Leipzig 1796. a' 7dik lapon ezt mondja a' három kérdéses hangról közönségesen: Anfänger müssen sich hüten φ, χ, θ *nicht für Doppelbuchstaben anzusehen;* ein *Irrthum*, in welchen sie leicht verfallen, weil wir nachdem römischen Alphabet für *diese einfachen Laute* die zusammen gesetzten Zeichen *ph*, *ch*, *th* setzen. Különösen pedig a' θ-ról ugyanott így szól: Ferner ist θ nach unserer gewöhnlichen Aussprache von τ nicht zu unterscheiden, (minthogy t. i. a' Németek a' magok nyelvében ahoz szokván, hogy a' *th*-t is tsak *t*-nek ejtik, mint ezekben: *Thier*, *That*, *Thor* 's a' t. a' görög szókban is tsak úgy ejtik a' θ-t is mint a' τ-t), die Griechen sprechen es aber noch heut zu Tage völlig wie ein englisches *th* aus, oder beynahe als *ths*, und *das thaten die Alten sicher auch.* Ezt, mondom, felhozhatnám, Sz. J. úr ellen; de mi haszna lenne? Sz. J. úr erre is azt mondhatná, hogy itt *Libázik Trendelenburg*, és ő azt hogy a' φ, χ, θ betűknek a' régi görög nyelvben egygyes hangjaik vóltak, *tsak maga gondolta*, 's azok *tsak az ő képzelmények.* Lássuk azért hát Sz. J. úr mitsoda erősségekkel mutogatja meg az ellenkezőt.

Azon legfőbb erősségen kivül, hogy a' *h* lehellet az ő theoriája szerént semmi néma betűvel, — a' milyenek a' *p*, *k*, *t*, — egygyes új hangra összve nem olvadhat, először is azt hozza itt fel Sz. J. úr, hogy a' sanscrit nyelvnek is azon betűit, melyeknek hangjait a' Grammaticusok *ph*, *kh*, *th* betűkkel fejezik ki, úgy kell kimondani, hogy 'e' két betű közzül mindeniknek hangja tisztán hangozzék, a' mit *Bopp Ferentznek* ilyen tzímű munkájából: Grammatica critica linguae sanscritae Berolini 1829, következő helylyel bizonyit: Quaevis asspirata accurate sicut ipsius tenuis ad-

jecto clare distincto *h* sono pronunciatur (nempe in lingua sanscrita). Valóban nékem úgy tetszik, hogy itt Sz. J. úr homályos dolgot még homályosabbal akar világositani. Mert ha még a' régi görög nyelvbeli betűk hajdani igaz kimondásaik felett is disputalunk' mind e' mái napig is, holott ezen nyelvet oly sok századok óta annyi tudós nemzetek derék Grammaticusai vi'sgálták, és vi'sgálják: ugyan hogy lehetne tsak gondolni is, hogy a' régi indus, vagy úgynevezett sanscrit nyelvben, melyet, mint már tsak könyvekben élő régi tudós nyelvet, az europai Tudósok még tsak mostanában kezdenek megismerni, minden betűk helyes kimondása már úgy tisztába vólna hozva, hogy azokból még a' régi görög nyelvbeli betűk helyes kimondására is következtetést lehetne tsinálni? Hogy ez lehetetlen, már előre is gondolhatjuk, de nyilván is mondja *Réső Ensel Sándor* hazánkfia ílyen tzímű értekezésében *A' szanszcrit nyelv ismerete*, (Tudománytár. Uj folyamat 1-ső év 1-ső kötet, 2-dik füzet, 288-ik lap.) hogy „a' Tudósok igen sokban külömböznek egymástól a' szánszkrit betúk hangjára és kimondására nézve." Ugyanott a' 236-dik lapon ismét: „A' Szánszkrit betűk kimondása és leghelyesebb olvasása módját minden europai nemzetek között legtökéletesebben kifejthetné a' Magyar, ha jó segédkönyvek mellett a' czigány nyelvet vi'sgálná, szótárát elkészitené, és gyökszavait kifejtené " Mennyiben fog tellyesedni az értekező reménysége azon segedelemre nézve, melyet ő a' tzigány nyelv vi'sgálásáról remény! a' sanscrit nyelv világosítására, az idő megfogja mutatni: elég az, hogy e' szerint a' sanscrit betük leghelyesebb kimondása módja, még nints tökéletesen ki fejtve, 's erre nézve a' tudósok nagyon sokban külömböznek egymástól. Hogy állithatja tehát Sz. J. úr tsak az egy *Bopp* grammaticája

után oly meghatározottan, mimódon mondattak ki a' kérdéses betűk a' régi sanscrit nyelvben, én meg nem foghatom. De tegyük fel, hogy itt néki tökéletes igaza vólna, hogy t. i. a' régi sanscrit nyelvben a' *kha*, *pha*, *tha*, nevű betűk igazán úgy mondattak vólna ki, hogy bennek mind a' *k*, *p*, *t*, pattanó hang mind pedig a' *h* nem egy hanggá öszveolvadva, hanem mindenik külön külön a' maga hangján hangzanának: mit nyerne vele Sz. J. úr? Hogy következnék ebből az, hogy a' régi görög nyelvben is a' *χ*, *φ*, *θ* betűk is nem elegyűlt, hanem kétkét egymás után tisztán kimondott hangott jelentettek? Nemde nem olyan forma é ez, mintha valaki azt, hogy a' magyar nyelvben az egymás után következő *th* betűket mindenütt tisztán kimondjuk egymás után következő *t* és *h* hangokkal, mint p. o. ezen szókban: *látható*, *hathatós*, *mintha*, *nátha* 's a' t. annak bizonyítására, vagy legalább hihetővé tételére hozná fel, hogy ugyan ezen betűket az ángoly nyelvben is mindenütt így kell kimondani? vagy, hogy azt ne mondja Sz. J. úr, hogy a' példákat felettébb különböző nyelvekből veszem, mintha valaki abból hogy a' hollandus nyelvben e' három betű egymás utan *sch* így mondatik ki: *Szkh* azt hozná ki, hogy ugyan ezeket a' német nyelvben is így kell kimondani?

De továbbá így folytatja Sz. J. úr okoskodását ellenem: „A' régi zsidók, chaldaeaiak, syrusok, samariaiak is így ejtették a' magok meglehellett betűiket. Minthogy" (pedig?) „a' *h* kemény betű lévén az előtte álló lágy betűt is megkeményíti: méltán mondja *Gesenius* a' maga zsidó grammatikájában a' *b*, *g*, *d* betűk meglehellésíről, hogy ehez a' mi organumainknak, 's füleinknek semmi érzése nints, és ez nem is eshetik meg erőltetés nélkül. *Jahn* is Grammatica linguae, hebrai-

cae Viennae 1809 czimű munkájában a' 34. lapon így szóll: Percipi vix potest, quo pacto soni literarum ב ג ד cum aspiratione efferri possint.“ Valóban nékem úgy látszik, hogy az itt felhozott helyek inkább ellene bizonyítanak Sz. J. úrnak, mint mellette. Mert ha a' régi zsidó nyelvben a' meglehellett pattanó hangok kettős hanggal mondattak vólna ki, a' pattanó hangnak mindenütt utánna ragasztatván tisztán a' lehellet, mint Sz. J. úr állítja; 's ha ugyanott a' meglehellett בגד (*b*, *g*, *d*) betűk után következő kemény *h* lehellet az előtte álló lágy betűt is megkeményítette vólna, mint ugyan ő mondja: úgy ezen meglehellett *b*, *g*, *d* betűk hangjai nem egyebek lettek vólna egymás után következő *p* és *h*, *k* és *h*, *t* és *h* hangoknál. Ezekről pedig hogy mondhatta vólna *Gesenius* hálai német Professor, hogy ezekhez a' mi organumainknak, 's füleinknek semmi érzése nintsen? holott ezen hangok egymás után a' német nyelvben is fordulnak elő, mint például im e' szókban: *Kapphahn Packhof*, *Rathhaus*, 's a' t. Úgy látszik tehát, hogy a' régi 'sidó nyelvbeli meglehellett *b*, *g*, *d* hangokhoz a' mi organumainknak, 's füleinknek azért nints semmi érzésök, mivel azokban a' *b*, *g*, *d* lágy pattanó hangok lágy lehellettel (spiritus lenis) lehelltetnek meg, 's olvadnak hihetően öszve is, a' milyen lehellet a' mi nyelvünkben, mint szintén a' német nyelvben is, nintsen. A' mi ha úgy van, 's ha e' szerént a' régi 'sidó nyelvben vóltak a' *b*, *g*, *d* lágy pattanó hangokból 's lágy lehelletből öszvevolvadt hangok: úgy Sz. J. úr itten még több idegen nyelvekbeli elegyült hangokra tesz bennünket akaratja ellen is figyelmetesekké, mint a' mennyit én esmertem, és felhoztam, 's a' mi igen különös, azt, hogy a' kemény pattanó *p*, *k*, *t* hangoktól kemény *h* lehellettel formált elegyült hangok a' régi görög nyelv-

ben nem vóltak, olyan erősséggel igyekezik megmutatni, melyből azt lehet kihozni, hogy ezeknek lágy párjaik, t. i. a' lágy pattanó *b*, *g*, *d* hangokból lágy lehelettel formált elegyült hangok a' régi 'sídó nyelvben megvóltak. — De megjegyzést érdemel itt *Geseniusnak* Sz. J. úr által elfogadott és magáévá tett ezen kifejezése is, hogy a' *b*, *g*, *d* hangok' 'sidós meglehellése *nem eshetik meg erőltetés nélkül.* Vagynak ugyanis olyanok, — 's ezek közzé tartozik Sz. J. úr is, — kik minden hangot, mely a' magyar nyelvben nem találtatik, vagy egyenesen tagadnak, vagy ha valamelyiket azok közzűl megengedni kéntelenek is, legalább azt mondják, hogy az tsak erőltetett hang, nem természetes hang, fattyú hang, tsudálatos hang, selyp hang, 's a' t. Ez tsak olyan, mintha a' Chinaiak a' mi B, D, R, hangjainkat, melyek az ő nyelvökben megnintsenek, vagy tagadnák azt állítván, hogy ezek tellyességgel nem léteznek, 's nem is létezhetnek, vagy legalább tsak erőltetett, nem természetes, tsudálatos, selyp, 's több efféle hangoknak nevezznék; mivel ők ezeket kimondani vagy éppen nem, vagy tsak nagy erőlködéssel tudják. Úgy van! mert igaz ugyan, hogy átaljában véve egygyik hangot könnyebb kimondani mint a' másikat: de azért, minthogy az egész emberi nyelv mesterség szüleménye, minden hangnak kimondása erőltetett, és mesterséges annak, ki azokat először tanulja kimondani. p. o. a' nemzeti nyelv hangjai a' kis gyermeknek, az idegen nyelvek hangjai az azokat tanulni kezdőknek; és megfordítva akármely hang is természetesnek látszik, és könnyű annak, ki ahoz gyermekségétől fogva hozzá szokott. Azértis valamely hangot átaljában erőltetettnek, 's nem természetesnek nevezni, mindenkor egygyoldaliság.

Egyébiránt, azok, a' miket eddig mondott

Sz. J. úr azon én állításomnak megtzáfolására, hogy a' régi görög nyelvben a' *θ*, *φ*, *χ*, egy egy pattanó hangból és egy lehelletből öszsze olvadt elegyült hangok vóltak, még mind tsak könnyű elöjátékok mintegy; az egyenes megtzáfolás még most következik, 's kezdödik e' képpen: „Hogy a' régi görögök is a' *h* lehelletnek a' néma betű után tisztán való kiejtésével mondották ki a' magok meglehellett betüiket, és hogy a' *φ*, *χ*, *θ*, nem egyebek vóltak *h* lehellettel öszveköttetett *π*, *κ*, *τ* hangoknál, azaz *ph*, *kh*, *th* kettős hangoknál, megtetszik *Plutarchusnak* Sympos IX. Quaest. 3 olvasható mondásából.“ Ez a' mondás pedig, melyet itt, mint legegyenesebb erősséget fel kelle vala, úgy látszik, hozni Sz. J. úrnak, de a' mit ő, nem tudom mi okon, elmulasztott, abból áll, hogy miután *Plutarchus* előadja annak okait, miért tétetett az *ἄλφα* az ő Nagyattyának *Lampriasnak* vélekedése szerént legelsőnek a' betük között, ezt veti utána, hogy a' néma betük is mint *β*, *γ*, *δ* 's a' t. mind az *ἄλφα*-val élnek mintegy az ő vakságuknak megvilágositására, (vagyis inkább az ő némaságuknak megszólaltatására) azaz, hogy mindeniknek a' nevében *βῆτα*, *γάμμα*, *δέλτα* 's a' t.) előfordúl az *α*, 's az által leszsz kimondhatóvá, kivéven az egy *πῖ* betűt, melynek nevében egyedül nints *α* a' néma betük közzül; *mert a' mi a' φῖ és χῖ betüket illeti, ezek nem egyebek, mint kemény lehelletes πῖ és κάππα* (*τὸ γὰρ φῖ καὶ τὸ χῖ τὸ μὲν ἐστι πῖ, τὸ δὲ κάππα δαβύνόμενον*) 's ezen szavai vólnának már *Plutarchusnak*, melyekből Sz. J. úr szerént megtetszenék, hogy a régi Görögök a' *ψ* és *χ* betük hangjait úgy ejtették, hogy azokban mind a' *p* és *k* pattanó hangok, mind a' *h* lehellet tisztán kimondattak. De én megvallom, hogy ezt, a' Plutarchus szavaiban ily világosan kitéve nem talá-

jom, Mert az ő felhozott szavainak lehet, látni való, minden erőltetés nélkül ez az értelme is, hogy a' φ π-ből, a' χ pedig κ-ból származott egygy egy kemény lehelletnek ezen pattanó hangokhoz olvadása által; mivel ilyen értelemben is mondhatjuk azt, hogy a' φ és χ nem egyebek kemény *h*-val meglehellett π-nél és κ-nál; éppen mintha a' mi magyar *ts* hangunkról azt mondanók, hogy az nem egyéb *s*-sel meglehellett *t*-nél. És ha valaki a' mi *ts* hangunkat így fejezné ki, — a' mi pedig nem lenne hibás kifejezés, — avvagy lehetne ő állítanunk, hogy ő ezzel azt akarta mondani, hogy a' mi *ts* hangunkban a' *t* és *s* hangok mindenik tisztán kimondatnak egymás után? Éppen ilyen pedig az Sz. J. úr következtetése a' *Plutarchus* felhozott szavaiból.

Továbbá különösen a' φ betűről ezt mondja Sz. J. úr: „A' ψ nem úgy hangzott (a' régi Görögöknél) „mint a' mi *f* hangunk" (ezt én nem is mondtam soha) „hanem mint a' *ph*, p. o. mikor büdös szagot érezvén, ezt mondjuk: phi, (latinul phy), a' mint megtetszik az *Ausonius* 128-dik epigrammájának 9-dik verséből is." Valóban mikor *Ausoniusnak* ezen eddig előttem esmeretlen undok epigrammáját az Sz. J. úr útasítása után kikeresvén elolvastam, nem tudtam azon tsudálkozzam é inkább, hol is keres, vagy azon, hogy talál ott erősséget Sz. J. úr a' maga értelmének támogatására. Én erre igen rövíden tsak ezt mondom: Fi le vilain! mi a' Poëtának legyen ugyan mondva, de a' miben egyszer'smind egész feleletem is Sz. J. úrnak ezen erősségére — ha ugyan annak lehet nevezni, — be van foglalva; világos lévén ebből, hogy az ilyen útálást jelentő interjectiónak nem elmulhatatlanul szükség p és h kettős mássalhangzón kezdődni.

De még tovább így folytatja Sz. J. úr beszé-

det a' görög φ betű hangjáról: „A' φ betűt mindég kettős *ph* hangokkal mondották ki a' régi görögök, azaz meg tették elöször ajakaikkal az elzárást vagy öszve nyomást a' *p* végett, és azután lehellettek torkokból *h* hangot, a' mint megtetszik Priscianusnak ezen szavaiból: non tam fixis labris pronuncianda *f*, quomodo *p* et *h*, atque hoc solum interest inter *f* et *ph*.“ Valóban tsudálkozni lehet rajta, hogy Sz. J. úr *Priscianusnak* ezen szavait a' maga értelmének bizonyítására hozza fel, holott ezekben minden, ki az ő theoriája által elfogulva nintsen, egészen az ellenkezőt látja. Mert hiszen, hogy ezzel: quomodo *p* et *h*, nem két hangot akart mondani *Priscianus*, hanem tsak ezt tette ki röviden; quomodo litera illa, quae signis *p* et *h* scribitur, világos magából a' dolog természetéből; mivel ha két hangot értene a' *p* et *h* kifejezésen, nem mondhatná azt, hogy fixis labris pronunciauda est, vagyis inkább már ekkor pronunciandae sunt *p* et *h*; ez, hogy öszvefogott ajakakkal kell kimondani, tsak a' *p*-ről lévén igaz a' *h*-rol nem. Azonban, ha a' görög φ, melyet a' latin nyelvben *ph*-val irtak, egymásutan következő *p* és *h* hangokkal mondatott vólna ki, mint Sz. J. úr állítja, nem is lett vólna szükség azt az f-fel öszve hasonlítni, 's azt magyarázgatni, hogy mi külömbség a' kettő között, ez már maga azt teszi fel, hogy mind a' kettő egygyes és egymáshoz hasonlító hang vólt; vagy ha, nem tudom mi okon, öszvehasonlitotta vólna is őket *Priscianus* abban az esetben, bizonyosan nem azt fogta vólna mondani, hogy az *f* és *ph*, vagy is az *f* és φ betük hangjai között tsak az a' külömbség, hogy az elsőt nem olyan öszve fogott ajakakkal kell kimondani mint az utólsót, hanem inkább azt, hogy az *f* és φ betűk hangjai közt igen nagy a' külömbség, mert az első tsak egygy, az utólsó pedig két egy

más után következő hangot jelent. De hogy itt *Priscianus* tellyességgel nem akarta azt mondani, a' mit Sz. J úr reá fogott, hogy t. i. a' görög φ betűt kettős *p* és *h* hangokkal mondották ki a' régiek, megtetszik azokból is, a' miket fellyebb mondott, kezdvén ezen szavakon: Apud antiquissimos Graecorum non plusquam sedecim erant literae, 's a' t. hol *Priscianus* valamint az *F*-nek, ugy a' *ph*-nak és a' φ-nek hangjáról is mindenütt az egygyes számban beszél, mint egy hangról, p. o. *eum* prope *sonum quem* nunc habet F (mert hajdan ezen betűnek más hangja vólt a' latin nyelvben) significabat (apud antiquissimos latinorum) *p* cum asspiratione, sicut etiam apud veteres Graecos pro φ π et *H* ponebatur. 's a' t. Ímé itt nyilván mondja *Priscianus*, hogy a' Rómaiak a' legrégibb időkben *p*-vel és aspiratióval, azaz *ph*-val, — melynek a' görög nyelvben a' régi Görögöktől eleinte ugyantsak π*H*-val iratott φ felelt-meg, — közel azt a' hangot, vagy tsaknem azt a' hangot fejezték ki, melyet az ő (Priscianus) idejében az F betű jelentett a' latin nyelvben, azaz egygy az ő idejebeli latin f hanghoz — mellyel a' mi f hangunk az Sz. J. úr vélekedése szerént is egygyez — igen közel járó hangot; a' miből világos, hogy a' latin nyelvben a' *ph*-nak, mint szintén az azzal egy jelentésü görög φ-nek is nem kettős hanem tsak egyszerű hangja vólt.

De hogy erről még jobban meggyőződjünk, halljuk még azt is, a' mit *Quintilianus* (de inst. orat. Lib. XII. cap. 10 edit. G. A B. Wolff. Lipsiae 1821. vol. II. pag. 411) a' görög φ betű hangjáról mond, következőképpen: Latina mihi facundia ut inventione, dispositione, consilio, ceteris hujus generis artibus similis graecae, ac prorsus discipula ejus videtur: ita circa rationem eloquendi vix habere imitationis locum. Namque est ipsis

statim sonis durior; quando et *iucundissimas ex graecis literas non habemus, vocalem alteram, alteram consonantem*, quibus nullae apud eos dulcius spirant, quas mutuari solemus, quoties illorum nominibus utimur. Quod cum contingit, nescio quomodo hilarior protinus renidet oratio, ut in *Ephyris* et *Zephyris*. Quae si nostris literis scribantur, surdum quiddam, et barbarum efficient, et velut in locum earum succedent tristes et horridae, quibus Graecia caret. Nam et illa quae est sexta nostrarum paene non humana voce, vel omnino non voce potius inter discrimina dentium efflanda est: quae etiam cum vocalem proxima accipit quassa quodammodo, utique quoties aliquam consonantem frangit, ut in hoc ipso *frangit*, multo fit horridior. Mely szavaiból Quintilianusnak lehetetlen meg nem győződnünk a' felől, hogy a' régi Görögök a' φ betűt nem egymás után következő *p* és *h* hangokkal mondották ki. Mert hogy az a' két görög hang, (literae graecae), melyekről itt szó vagyon, t. i. egy vocalis és egy consonans, nem egyéb, mint az *v* és φ, melyek a' latin nyelvben nintsenek, hanem helyöket viszont a' görög nyelvben nem találtató u és *f*-pótolják, ezeket p. o. μῦς, φήμη a' Rómaiak a' magok nyelvén így mondván: *mus fama*, mind a' felhozott példákból — *Ephyris* et *Zephyris* — megtetszik, mind pedig különösen a' consonansra nézve abból is, hogy azt Quintilianus a' latin alphabetum hatodik betűjével hasonlitja összve, mely is az f. Ezen két görög hangról tehát *v*, és φ azt mondja Quintilianus, hogy ezek nintsenek meg a' latin nyelvben. Úgyde h a' régi Görögök a' φ betűt egymás után következő *p* és *h* hangokkal mondották volna ki, mint Sz. J. úr állitja: úgy nem mondhatta volna Quintilianus hogy az nints meg a' latin nyelvben, mivel ebben *p* is volt, h is. Következésképpen a'

régi Görögök a' φ betűt nem *p* és *h* hangokkal mondották ki, hanem, a' mint Quintilianus mondja, egygy olyan hanggal, mely az ő ítélete szerént szintúgy legkellemetesebb zengésű vólt a' görög consonansok mint az *v* (ű) a' vocalisok között 's mint minden környülmények mutatják, *p*-ből és *h*-ból volt öszve olvadva; de a' mely már ma az előttünk esmeretes nyelvekben nem találtatik, nevezetesen pedig nem egygy az f-el, sőt ez hozzá képest durva és barbarus hang; noha egyébiránt mint ajakon formálódó, 's egyszer'smind lehelletes hang az f-hez tsakugyan hasonlit.

A' miket ezen tárgyban még alább a' 27, 28-dik lapokon mond Sz. J. úr, azok vagy a' dologra tellyességgel nem tartoznak, mint p. o. ezen szavai: „a' görögök nem hogy *f* hanggal ejtették volna a' magok φ betűjét, sőt inkább ki sem tudtak mondani a' latin *f* hangot" — mintha ugyan én állítottam volna valahol, hogy a' latin f hang meg volt a' görög nyelvben is, és hogy a' görögök a' magok φ betűjét a' latin *f* hangjával mondották ki, 's nem éppen az ellenkezőjét mondottam volna ennek értekezésem 196-dik lapján, 's állításomat Quintilianusnak nem éppen azon helyével bizonyítottam volna, mellyet Sz. J. úr is fel hoz! vagy pedig ollyanok, a' mellyeket Sz J. úr tsak mond, de semmivel sem bizonyít, a' millyen p. o. ez: „a' görög χ nem felelt meg a' német *ch* hangjának, a' mint K F. úr a' 196-dik lapon állítja; mert a' görögök a' χ betűt *kh* kettős hanggal ejtették, megtévén a' *k* végett először a' nyelv tövével az elzárást, és azután botsátván a' torokból *h* lehelletet; ellenben a' német *ch* minden elzárás nélkül való puszta lehellő vagy fuvó hang," vagy is a' mint fellyebb a' 24-dik lapon kifejezte magát Sz. J. úr, a' német *ch* hangja „nem egyéb egy erős *h* lehelletnél, melly a' *h*-nál keskenyebb torok-szo-

rúlattal formáltatik a' szájban, beljebb mint a' *j*, kiljebb mint a' *h*." Az első része ezen állításnak, hogy t. i. a' régi görögök a' *χ* betűt kettős *kh* hanggal mondották ki, mint minden bizonyítás nélkül való puszta állítás bátran maradhatna ugyan felelet nélkül is; annyit azonban tsakugyan megjegyzek, hogy miután e' három betű közzül *φ*, *χ*, *θ*, mellyek egy osztályba tartoznak, 's hajdan egyformán egyegy kemény pattanó hangjeggyel és egy lehellettel írattak, — *πH*, *κH*, *τH* — az elsőről t. i. a' *φ*-ről Quintilianusnak imént felhozott helye által szinte kézzel foghatólag bébizonyítva látjuk, hogy azt a' régi görögök nem kettős *ph* hangokkal, hanem egy ezekből öszveolvadt elegyült hangal mondották ki, nékem nagyon hihetőnek látszik, hogy a' többi kettőre nézve is éppen így volt a' dolog. A' mi pedig a' Sz. J. úr fellyebbi állításának második részét illeti; mivel a' német *ch* betű hangja mindnyájunk előtt eléggé esmeretes, annak megítélését egészen olvasóimra bízom, ha vajon van é az említett hangban a' *h* lehellethez *k* is elegyűlve, mint nékem tetszik; vagy pedig az nem egyéb egy tiszta, de erős *h* lehelletnél, mint Sz. J. úr állítja? Azt azomban nem hallgathatom el, hogy meg ne róvjam, millyen módon használja itt Sz. J. úr ellenem *Stephani*, *Zeller* és *Schulze* német íróknak olvasásra tanító könyvetskéiket. Ab uno disce omnes. *Stephani* illyen tzímű kis könyvében *Handfibel zum Lesenlernen nach der Lautirmethode*, mindjárt a' második lapon illyen felyülirás alá: *Sauselaute*, ezeket a' betűket írja: f (v), f (s sch, g, ch; 's ezzel Sz. J. úr azt bizonyítja, hogy a' *ch* betű hangja a' németben nem elegyült, hanem szintúgy tsak egyszerű fuvó hang, mint például az *f* és *s* betűk' hangjai. Igen! de hátha én ugyan ezzel azt akarnám bizonyítani, hogy a' *g* nem pattanó, hanem szintúgy

fuvó hang, mint például az *f* és *s*; vagy pedig azzal, hogy *Stephani* mindjárt a' következő sorban illyen felyülírás alá: *Stosslaute*, im e' betűket írja: *h*, *b*, *p*, *d*, *t*, *g*, *k*, *z*, azt akarnám megmutatni, hogy a' *h* a' nemetben nem fuvó, hanem szintúgy pattanó hang, mint például a' *b*, *p* 'sa't., vagy hogy a' németben a' *z* betű hangja, melly egy a' magyar *tz*-vel, nem elegyült, hanem szintúgy egyszerű hang, mint például a' *t*, *d* 'sa't. az illyen erősségeket elfogadná Sz. J. úr én tőlem maga ellen? Kétségkivül nem. Ugyan hogy él hát ő még is illyenekkel én ellenem?!

A' mi végezetre a' ζ, ξ, ψ görög betűk hangjait illeti, mellyeket a' régi görögök eleinte ΔΣ, ΚΣ, ΠΣ, két kettős betűkkel írtak: én azt mondottam értekezésemben, hogy ezek sem egyebek voltak azon pattanó és fuvó hangokból, mellyeknek betűivel hajdan írattak, összeolvadt elegyült hangoknál. Az elsőről ezek közzül t i a' ς-ról Sz. J. úr is illyen értelemben van, 's ő is azt tartja velem együtt, hogy ez, a' mi *dz* betűkkel írt elegyült hangunkat jelentette, úgy hogy például ezt a' szót: ζεὺς, úgy mondották ki a' régi Görögök, mintha magyarúl így volna írva: *dzeüsz*. Hanem a' többi kettőről, t i. a' ξ-ről, és ψ-ről tagadja Sz. J. úr, hogy ezek is elegyült hangokat jelentettek volna a' régi görög nyelvben, 's azt állítja, hogy ezek *k* és *sz* és *p* és *sz* kettős hangokkal mondattak ki, és tsak írásbeli rövidítések voltak. De ez nékem, megvallom, következetlenségnek látszik. Mert ha egyszer azt meg engedi valaki, hogy a' hajdani δς, κς, πς helyett a' görög írásba később behozott ζ, ξ, ψ egyes jegyek közzül az első a' hajdani két betű hangjaiból elegyült valóságos eggyes hangot jelentett: nemde nem azt hozná é magával az analogia, hogy a' többi kettőt is illyen elegyült hangjegyeknek tartsa inkább, mint azt

állíttsa, hogy ezek még tsak hajdani két két betűik összeolvadatlan hangjait jelentő írásbeli rövidítések voltak? Mi oka volt hát Sz. J. úrnak illyetén válogatásra, és mintegy részrehajlásra e' három betű között, hogy t. i. ζ át elesmerje elegyült hangot jelentő betűnek, a' ξ-it és ψ-it pedig ne? Kétségkivül tsak az, hogy *d*-ből és *z*-ből elegyült hang van a' magyar nyelvben, de *k*-ból és *sz*-ből, mint szintén *p*-ből és *sz*-ből elegyült is nintsen; az Sz. J. úr theoriája szerint pedig a' világon semmi nyelvben sem lehetnek; és így a' régi görög nyelvben sem lehettek más elegyült hangok, mint a' mellyek ma a' magyar nyelvben divatoznak. De, mint már fellyebb is megjegyzettük, az, hogy mi valamelly hangot kimondani nem tudunk, 's hogy az nyelvünkben meg nintsen, éppen nem ád just arra, hogy annak lételét 's lehetségét tagadjuk; különben a' chinai ember is tellyes jussal és helyesen tagadhatná a' mi b, d, r hangjaink lételét 's lehetségét. Egyébiránt, hogy egyenesen a' dologra menjünk, hijába mondja Sz. J. úr a' 28-dik lapon mintegy gúnyolódva: „A' ψ-nek igazi kimondását nem ollyan bajos, úgymond, eltalálnunk mint K. F. úr a' 196-dik lapon állítja; mivel a' ψ éppen annyi mint *psz* azaz *p* és *sz* hangok sebesen ejtve egymás után p. o: a' *lopsz* magyar szóban;" hijába mondja továbbá a' ξ-ről is, hogy ez sem egyebet jelentett egymás után következő *k* és *sz* hangoknál, a' millyenek vagynak p. o. ezen magyar szóban: *raksz*: mert én úgy tartom, hogy ezen betűk igazi hangjait jobban esmerte Sz J. úrnál a' *Halicarnassusi* Dionysius, Augustus Császár alatt Rómában élt született görög, 's tudós Rhetor, Criticus és Historicus; a' ki pedig világosan mondja nem tsak a' ζ, hanem a' ξ és ψ betűkről is azt, a' mit én eddig tsak okoskodva gyanítottam, hogy t. i mind ezek elegyült, nevezetesen *d*-ből és *z*-ből,

k-ból és *sz*-ből, *p*-ből és *sz*-ből elegyült hangok jegyei voltak. Igy szól ugyanis ő *περι συνθέσεως ὀνομάτων* nevű munkájában, miután az önhangzókról beszédét végezvén, a' félönhangzókra által megyen. *) „A' félönhangzók, úgymond, „számszerént nyóltzan lévén, azoknak öte egyes hang, úgymint a' λ, μ, ν, ϱ, ς, hárma pedig kettős t. i. a' ζ, ξ, ψ Kettősöknek neveztetnek pedig ezek vagy azért hogy öszve vagynak alkotva a' ζ ugyan *δ*-ból és *δ*-ból, a' ξ *κ*-ból és *β*-ból, a' ψ pedig *π*-ből és *β*-ból, *melly hangok egymást költsönösen lerontják, és tulajdon hangot vesznek fel*; vagy pedig azért, mivel kétkét hang helyét foglalják el a' syllabákban, mellyekbe feltétetnek.“ — Valóban igen örűlök rajta, hogy Sz. J. úr, velem ellenkezése által nékem alkalmatosságot szolgáltatott ezen nevezetes helynek feltalálására, melly semmit sem hágy többé bennünket kételkedni a' felől, a' mit, — mint Értekezésem 191—204. lapjain előadt m, — különben is helyes okoknál fogva lehetett gyanítani, hogy t. i. a' ζ, ξ, ψ betűk a' régi görög nyelvben mind elegyült hangokat jelentettek, bárha mi már ma ezek közzül nem mindeniket tudjuk is jól kimondani. Mert avvagy lehetne é már a' két hangból elegyült hangot világosabban leirni mint itt leiratik, hogy t. i. *a' két hang egymást költsönösen lerontják, és egy tulajdon*

*) Lásd: Dionysii Halicarnassei scripta, quae exstant omnia Lipsiae 1691. in fol. Tom. II. pag. 12. következőképpen: *φωνηέντων μὲν οὖν γραμμάτων αὐτη φύσις ἡμιφώνων δὲ τοιάδε ὁκτώ γὰρ τὸν ἀριθμὸν ὄντων αὐτῶν, πεντε μέν ἔχειν ἁπλα, τὸ τε λ, καὶ τὸ μ, καὶ το ν, καὶ το ϱ, καὶ τὸ ς, τρία δε διπλᾶ τὸ τε ζ, καὶ τὸ ξ, καὶ τὸ ψ. διπλᾶ δὲ λέγεσθιν αὐτα, ἤτοι διὰ τὸ σύνθετα εἶναι, τὸ μὲν ζ διὰ τε δ καὶ δ, τὸ δε ξ διά τε κ καὶ β, τὸ δε ψ διά τε π καὶ β, συνεφθαρμένων ἀλλήλοις, καὶ ἰδιαν φονὴν λαμβανόντων, ἢ διὰ τὸ χώραν ἐπέχειν δυοῖν γραμμάτων ἐν ταῖς συλλαβαῖς παραλαμβανόμενα.*

hangot vesznek fel? 's nem de nem éppen ez történik é a' mi *ny*, *dy*, *ty*, *ts*, *tz* 's a' t: elegyült hangjainkban is? és miután e'képpen ím e' hat görög betű közzül: θ, φ, χ, ζ, ξ, ψ, mellyeket a' görögök eleinte kétket betűvel írtak, itten háromról ζ, ξ, ψ, fentebb pedig a' negyedikről is — φ — ellene mondhatatlanul bebizonyítottuk, hogy ezek azon két két betűnek, mellyekkel hajdan írattak hangjaiból elegyült hangokat jelentettek a' régi görög nyelvben: avvagy lehet é még legkissebbé is kételkednünk a' felől, hogy a' többi kettő is, úgymint a' θ és χ, hasonló jelentéssel birtak, annyival inkább, mivel az ezeknek megfelelő *th* és *ch* jegyek is, amaz ugyan az angoly, ez pedig a' német nyelvben eggyes betűik hangjaiból elegyült eggyes hangokat jelentenek? De végezetre a' felhozott helynek ezen utolsó szavaiból: *mivel két két hang helyét töltik be a' syllabákban*, látjuk még azt is, hogy a' ζ, ξ, ψ betűk, mellyek két két hangból származott ugyan, de tsak egyes hangokat jelentettek tulajdonképpen, azért tették hosszúvá az előttök álló rövid önhangzót, mivel kettőztetve, dagessálva, mondatott ki az általok jelentett elegyült hang, ollyan formán, mintha magyarul p. o. ezen szóban: *követség* (legatio) a' *ts* helyett ezen elegyült hangnak valamelly eggyes jegyét írnók, de csak egyszer, azonban még is kétszeresen hangoztatnók azt, a' mint hogy valósággal mostani írásunk szerént is tsak egyszer írjuk ezen hangnak jegyét, bárha két betűvel is, de azért még is kétszeresen hangoztatjuk. — E' szerént tehát a' ζ, ξ, ψ betűk a' régi görög nyelvben tsakugyan kétkét hangot jelentettek, de nem azt a' pattanó és fúvó hangot, mellyekkel hajdan írattak, úgymint $\delta\varsigma$, $\varkappa\varsigma$, $\pi\varsigma$ egymás után következve, hanem az ezekből elegyült hangokat megkettőztetve. Úgy hogy valamint mi p. o. ezen ígének: *adok*,

a' parancsoló módjában: *adjon*, a' *d*-ből és *j*-ből összeolvadt hangot megkettőztetjük (a' minek okát én értekezésemben a' 204-dik, főkép pedig a' 211-dik laptól fogva a' 227-dikig bőven kifejtettem) éppen úgy a' régi Görögök is p. o. ezen ígének: λεγο, a' jövendő idejében: λεγϐω, vagy is mivel itt a' kemény *ϐ* lehellet előtt a' lágy pattanó *γ* a' maga kemény párjáva, k-vá változik által, λεκϐω, a' k-ból és *ϐ*-ból, azaz *k*-ból és *sz*-ből összeolvadt hangot kétszeresen hangoztatták éppen azért, a' miért mi Magyarok hasonló esetben hasonló hangjainkat megkettőztetjük, de annak jegyét a' ξ betűt tsak egyszer írták, hihetően úgy gondolkozván, hogy ezt, mivel két betű helyett áll, bárha kétszeresen hangzik is, elég tsak egyszer írni; úgy hogy e' szerént ők ezt: λέξω így olvasták: *leczczó* a' *cz* jegyet ezen szóban *k*-ból és *sz*-ből elegyült igazi *cz* hanggal mondván ki. És így én is azt a' mit értekezésem 203-dik lapján ezen tárgyról mondottam, hogy t. i. a' régi Görögök ezt a' szót: Λέξικον, így mondták ki *Leczikon*, már most e'képpen igazítom: így mondták ki: *Leczczikon*, a' *cz* betűt t. i. *k*-ból és *sz*-ből öszveolvadt igazi *cz* hanggal ejtvén, 's így a' többiekben is. Milly szépen egyez itt is a' magyar euphoniai törvény a' régi göröggel, 's hogy világosítja nyelvünk ezen régi tudós nyelv' hangjainak kimondását is! Egyébiránt abban, hogy az elegyült hangok egyes jegyeit, ha majd mi is illyeneket hozunk be irásunkba, ott is a' hol azok kétszeresen hangzanak, tsak egyszer írjuk azon az okon, mivel azok különben is két betű helyét pótolják ki, én nem értek egyet a' régi görögökkel. Mi erre nézve az én értelmem, kifejtettem értekezésem 204—230 lapjain illyen tzímű tzikkelyben: *Az elegyült mássalhangzók megkettőztetéséről a' magyar nyelvben.*

* *

*

De úgy tartom ezek eddig elégségesek a' közöttem és Sz. J. úr között fennforgó két kérdéses pont közzül az elsőnek eligazítására. A' mi már a' másodikat illeti, az ide megyen ki: Én azt mondtam, hogy minden magyar elegyült hangjainkban, mellyek is az *ly*, *ny*, *ty*, *dy*, *ts*, *d's*, *tz*, *dz* fő, vagy alaphangok, basisok, az *l*, *n*, *t*, *d* pattanó hangok, 's amazokat mind úgy lehet nézni, mint ezeknek külömböző fúvó hangok hozzájok olvadása által lett meglágyulásaikat, 's módosításaikat; mivel a' pattanó hangok, úgy látszik, legrégibb és legeredetibb hangok az emberi nyelvben. Erre már Sz. J. úr, ki nyoltz elegyült hangjaink közzül a' négy elsőben az *l*, *n*, *t*, *d* pattanó, a' négy utólsóban pedig az s, zs, sz, z fúvó hangokat tartja alapoknak, illyen megjegyzést tesz: „Ezen okból" úgymond t. i. abból, hogy az emberi nyelvben a' pattanó hangok a' legrégibbek és legeredetibbek, a' mit Sz. J. úr is megesmér, — „többet következtet K. F. úr, mint kellene és lehetne. Mert ha a' pattanó hangok régibbek is az emberi nyelvekben a' fúvóknál; a' fúvók ismét régibbek az elegyülteknél, és az elegyültekben lehetnek a' fúvók fő alkotó hangok." A' mit kétség kívül úgy ért Sz. J. úr, mint a' következőkből is megtetszik, hogy az elegyült hangok nem tsak pattanó hangokból származhattak fuvókkali meglágyulás, hanem fúvókból is pattanókkali megkeményülés által, úgy hogy például a' *ts* hang nem tsak *t*-ből eredhetett *s*-el való meglágyulás által, mint ezen szóban: *tsapodár*, melly előbb *tapodár* volt; hanem megfordítva *s*-ből is *t*-vel való megkeményülés által, mint mikor, — a' mint Sz. J. úr hinni látszik, —

a' franczia *méche-* (olv. més)-ből a' magyar *méts* lett. Hogy ez lehetetlen volna, azt én nem is állítottam sehol, sőt inkább nyilván mondtam (Értekezés 117. lap) hogy néha ez is megtörténik, 's erre példát is hoztam fel, nevezetesen ezt a' magyar szót: *gyógyúl*, melly a' mint kifejtettem, ebből a' szóból változván el: *jogúl*, azaz *igúl*, *igazodik*, *egyenesedik*, az *első gy* benne, látni való *j*-ből, és így itt az elegyült hang fuvó hangból lett. Ugy de az illyen eset, mint a' felhozott helyen is megjegyzettem, igen ritka; a' regulát pedig azok az esetek teszik, a' mellyek gyakran, és rendszerént előfordulnak; a' mi pedig ritkán, és rendkivül történik, az tsak kivétel a' regula alól. Sz. J úr ugyan ezt mondja az 53-dik lapon: „úgy hiszem, hogy sok nyelvekben számos példákkal meg lehetne azt bizonyítani, hogy a' *ts*, *dzs*, *tz*, *dz* öszvetett hangok sok szókban onnan származtak, hogy a' fúvó *s*, *zs*, *sz*, z hangok változtattak által ezen elegyült hangokra." Én pedig, — megengedjen Sz. J. úr, — kéntelen vagyok kételkedni a' felől, hogy ezt olly sok nyelvekből, 's olly számos példákkal meg lehetne bizonyítni: mint Sz. J. úr mondja, hogy hiszi: különben ő, ki ellenem az erősségeket mindenünnen olly szorgalmatosan öszvekeresi, bizonyosan nem mulasztotta volna el az efféle példáknak egész özönét hozni fel ellenem. Most pedig milly keveset, 's azt is milly bizonytalanul, 's kételkedve hoz elő. „Lehetne illyen példákat találni," úgymond az ángol nyelvben, mellyben a' francz nyelvből költsönözött szóknak *s*, *zs* fuvó hangjai gyakorta elegyült *ts*, *d's* hangokkal tseréltetnek fel." Az igaz, vagynak sok ollyan szók, mellyek mind az ángoly, mind a' franczia nyelvben feltaláltatnak azzal a' különbséggel, hogy a' hol bennek az ángoly nyelvben *ts*, ott a' francziában *s*; a' hol amabban *dzs*, ott ebben *zs* van;

p. o. ez az ángoly szó: *chànge* (olv. tsendzs) = tsere, permutatió, franczíául így van: *change*, (olv. sánzs), és ugyanazt teszi. De, hogy mutatja meg Sz. J. úr, hogy amaz ebből lett? Bizonyosnak tartatik ugyan, hogy az ángol nyelv a' maga kiformáltatásának harmadik és negyedik időszakában sokat költsönözött a' francziából, 's ezt én el is hiszem; de hogy ez a' mindennapi képzetet jelentő szó: *change*, a' tizeneggyedik század közepe előtt, a' mikor tájban kezdett az ángoly nyelv a' Normannusok beütése után a' francziával elegyülni, az ángoly nyelvben meg nem lett volna, azt nem gondolnám; 's ezt mi módon mutatja meg Sz. J. úr? Hogy mutatja meg, hogy az ángoly és franczia *change*, melly ha a' franczia fuvó, vagy az ángoly elegyült hangok helyett elől hátul pattanokat teszünk, így lesz: *cang*, nem ugyanazon kútfőből vette eredetét, mellyből a' középkori latin *cambium*, *cambire*, *campsor* és az olasz *cambio*, *cambiare* .s a' t.? Hogy mutatja meg továbbá, hogy p. o az ángoly *chief* (olv. csif) = Fő-Előljáró, egyenesen a' franczia *chef* (olv. séf)-től származott, és nem azon pattanó hangon kezdődő gyökértől, mellynek ivadéki a' görög *κεφαλή*, a' magyar *kép*, *kápa*, *kapta*, kaponya, a' latin *cepa* (olv. képa), caput, a' franczia *caboche*, az olasz *capo*, a' hollandus *Kop* a' német *Kopf* sa't.? Ha pedig az efféléket megmutatni nem tudja, minden illyen példái, mint a' fellyebbiek az ángoly és franczia nyelvekből, annak megmutatására, hogy az elegyült hang igen gyakran fuvó hangból változott által, semmit sem érnek, látni való. De lássuk tovább mitsoda példákat hoz itt még fel Sz. J. úr ellenem. „Ha ezen magyar szók úgymond, "*tserép*, *méts*, *indzsenér*, *atzél*, ezen német és franczia szóktól származtak: *Scherbe*, *meche*, *ingenieur*, *acier*, ha a' *madzag* szó ebből van általváltoztatva, mint *Tsétsi János*

observationes orthographico-grammaticae tzímű munkájában gondolja: *mazzag*: úgy vallyon nem nyilván *s*, *zs*, *sz*, *z* fuvó hangokból származtak é itt az öszvetett *ts*, *d's*, *tz*, *dz* hangok? és ezekben szó származtatás szerént nem főbb 's alaposabb hangoknak kell é tartani az *s*, *zs*, *sz*, *z* fuvó hangokat, mint a' *t*, *d* pattanókat?" Úgy van valósággal, ha igaz az, hogy az említett magyar szók a' felhozott német és franczia szókból lettek. De vajon igaz é ez? vajon igazán a' német *Scherbe*-ből lett é p. o. a' magyar *cserép*? vajon nem úgy van é inkább a' dolog, hogy mind kettőben a' *metszés* képzete lappang, vagy azért, mivel vékony metsző, azaz éles darabokból áll, vagy pedig mivel hajdan szélesebb jelentéssel birt, 's nem csak fazekas edénynek és üvegnek, hanem akárminek is elvagdalt részeit 's darabjait jelentette, a' mit jelent máig is a' svékus nyelven *skärf*? és vajon ennél fogva mind a' magyar *cserép*, mind a' német *Scherbe* nem azon régi *metszést* jelentő gyökértől származott é, mellynek ivadékit kissebb nagyobb változtatással sok külömböző nyelvekben feltaláljuk, a' hova tartoznak p. o. a' németben *kerben* és *scherben* vagy *schärben*, a' hollandusban *scherven* (olv. Szkherfen), az ángolyban *to carve* (olv. tu kärv), melly mind azt teszi: *metszeni*; a' hollandusban *scherp* (olv. szkherp), vagy scharp (olv. szkhárp) melly ugyan azt teszi a' mit a' német *scharf*; a' görögben *χάραιφος* = scalpellum; a' latinban *scarificare*, és *scarabaeus* — *insectum*, mintegy *bemetszett* állat, magyarul *cserebüly*, melly ugyanonnan származik, 's ugyan azt teszi, és elől pattanó hanggal *kereböly* volna, melly forma a' német nyelvben van meg így: *Kerbel*, mint az esmeretes turbolya nevű tavaszi salátának német neve, latinul *cerefolium* (olv. Kerefolium), olaszúl *cerfoglio* (olv. cserfolyio), francziául *cerfeuil* (olv.

szerföly), így neveztetvén a' sokszorosan bémetszegetett leveleitől, 's a't. (mellyek azt hiszem, mind azon *kr.* gyökérből sarjadztak-ki sok más szavakkal együtt, mellyről kitéréseim berekesztésének elsőbb lapjain bővebben szóllottam; vajon, mondom, nem ezen metszés képzetéből eredt szók seregébe tartoznak é mind a' német *scherbe*, mind a' magyar *cserep*? vagy a' mi talám még hihetőbb, nem mind a' kettő egy gyökértől származott é az olasz *crepare* és a' franczia *crever* szókkal, mellyek annyit tesznek mint *repedni*, *megrepedni*; továbbá a' német *krepiren*-nel, melly eredet szerént eggyet jelent amazokkal, (rupto jacuit corpore); és a' latin *crepedo*-val, melly mint az illyen *o*-ban kimenő latin szóknak görög és franczia végezetök, 's a' latin genitivus is mutatják, hajdan *crepedon*, vagy *crepedin* volt, 's annyit tett, mintha magyarúl mondanók: *krepedény*, vagy *k* nélkül: *repedény*, azaz fissura, ruptura? Valóban úgy látszik, hogy a' *repedést* jelentő *krep* gyökértől, — melly mint a' latin *crepo* mutatja, jelentését ismét a' repedés vagy törés alkalmával származó hangtól vette, — legtermészetibb módon lehet a' magyar *cserepet* származtatni, melly szerént az először, *krep*, vagy két önhangzóval *kerep* volt, 's ebből lágyult osztán később *csereppé*. Annyi bizonyos, hogy ama fellyebbi *metszés* képzetéből folyó szók külömböző nyelvekben mind eggyüve, ezen utóbbi *repedés* vagy még fellyebb menvén, *retsegés* képzetéből eredők ismét mind eggyüve tartoznak, 's tsak az a' kérdés, mellyik seregbe illik inkább, 's mellyikből szakadhatott ki hihetőbbképpen a' magyar *tserép*? — mert mint más tudományokban, úgy az etymologiában is meg kell elégednünk néha tsak hihetőséggel is, és a' ki az etymologiát ezért kárhoztatná, 's megvetné, azzal megmutatná, hogy ő az emberi esméretek természetéről soha voltaképpen

nem gondolkozott. De akármint légyen is ez, a' mondottak szerint nem látszik hihetőnek, hogy a' magyar *cserép* egyenesen a' német *scherbe*-ből változott volna el, és így, hogy abban a' *cs s*-ből lett volna. Szinte olly kevéssé látszik előttem hihetőnek az is, hogy őseink ezt a' magyar szót *aczél* a' francz *acier* (olv. àszié)-ből tsináltak volna, és sokkal hihetőbb az, a' mit én ezen szókról értekezésem 186, 187-dik lapjain mondottam, hogy t. i. mind a' magyar *aczélban* a' *cz*, mind a' franczia *acierban* az *sz* hang *k*-ból lágyult meg, és mind kettőken az *élesség* képzete lappang, mivel minden éles szerszámok aczélból készíttetnek, 's mind kettő egy eredetű ezekkel: *ἀχὴ ἀχὶς*, *acus*, *acuo*, *acies*, *acer*, sőt ezekkel is: *acor*, *acidum*, *acetum*, *etzet*, *Essig* 's a' t. És így a' *cz*-nek *s*-ből, azaz az elegyült hangnak fuvóból lett származása itt sem bizonyos. A' mi továbbá a' *mécs* szót illeti: még ennek nem tudtam nyomába akadni, mitsoda fő idea alá tartozik, 's mitsoda gyökértől származik. Annyi bizonyos, hogy ángolyúl így van: *match*, (olv. mets), és ha tsakugyan szükség volna is azt hinnünk, hogy ezt a' szót nem Á'siából hozták őseink, hanem itt Europában költsönözték, még pedig i t is nem ollyan nemzettől, mellyel közelebbi érintésben vóltak, hanem valamelly távolabb eső europai nemzettől, mellyel semmi egybeköttetésök nem volt: én még akkor sem látom semmi okát, miért kellett volna azt őseinknek a' franczia *méche* (olv. més)-ből tsinálni inkább, mint egyenesen az ángoly *match* (olv mets)-et venni által. Én azomban hajlandóbb vagyok azt hinni, hogy őseink már Á'siában is *métseltek*, és ezt a' szót esmerték már ott is, mi előtt a' franczia-knak, vagy ángolyoknak csak hírét hallották volna is, 's ezek szerint itt sem hihető, hogy *s*-ből változott volna el a' *ts* azaz fuvó hangból lett volna

az elegyült hang. A' mi végezetre az *indzsenér* szót illeti: ezt már el hiszem mindjárt első tekintettel, hogy a' franczia *ingenieur*-ből tsavarították az újabb időkben a' Magyarok, nevezetesen, a' mint gondolom, a' magyar katonák; de ez még nincs is jó formán polgárulva nyelvünkben, 's nem is mindenütt *dzs*-vel ejtik, nevezetesen a' *Kresznerics* szótárában is tsak *zs*-vel van feltéve így: *inzsenér*. De ha semmi kifogás nem volna is ellene, ez még magában nem lenne számos példa sok nyelvekből. — Hanem ezeken kívül még hoz fel egy példát Sz. J. úr, hol a' mint ő hiszi, az elegyült hang fúvóból származott. „A' *tzúkor*, *Zucker*, *Zucchero* szavakban előforduló *tz* hangban is," úgymond „az etymologia szerint vallyon nem a' fuvó *sz* hang é a' fő és alap hang, mivel ezen szók mindnyájan a' görög *βαχχαρον* szótól származtak? de K. F. úr (181, 182. lap.) itt is a' pattanó *t* vagy *k* hangban kivánná a' tz-nek eredeti fő hangját feltalálni." Úgy van! mert én nem vagyok abban az értelemben, hogy ha valamelly szó kissebb nagyobb változtatással sok különböző nyelvekben, 's azok között a' görögben is feltaláltatik, ezt a' többi nyelvek mind a' görögből vették, mintha ugyan ez volna a' legrégibb minden nyelvek között, nevezetesen régibb a' magyarnál is, és minden más nemzetek a' Görögöktől vettek 's tanultak volna mindent, még az á'siaiak is, kik közzé tartoznak a' Magyarok! különösen pedig a' *βάχχαρ*, vagy *βάκκαρι* vagy *βάχχαρον* szóról, — mert háromféleképpen is írták ezt a' szót a' Görögök, — azt hiszem, hogy ez kissebb vagy nagyobb változtatással valamelly keletázsiai, nevezetesen talán indiai néptől került a' Görögökhöz magával a' dologgal eggyütt. Valóban, — a' mint éppen most veszem észre, — *Adelung* miután a' tzukornak sokféle, de egymással mind atyafias neveit külömböző nyelvekben,

's azok közt a' görögben is elöszámlálja, ezt veti utánna: alle aus dem Malayischen *Dschaggrie* (olv. D'saggri), welches mit der Sache selbst aus Ostindien nach den übrigen Welttheilen gekommen ist. De hátha a' tzúkornak malayi neve is t. i. *d'saggri* már lágyítva van, 's eredetiképpen *daggri* vagy *daccri* vagy *daccari* vólt, 's ezekből lett egy felöl, *zs*-vel lágyulván meg benne a' *d* a' malayi *d'saggri*, más felöl a' *dz*-én keresztül egész a' *z*-ig alá szállván az, a' görög βαχχαρι? Valóban, ha meggondoljuk, hogy az a' mit *Arrianus* Indiáról való tudósításaiban így nevez: μέλι τὸ καλάμινον τὸ λεγομενον βάχχαρι nem a' mi mai tzukrunk volt, mellyet a' régiek nem esmertek, hanem a' bámbus nád fiatal jövéseinek bötykeiből kiszivárgó, 's a' napon megkeményedő fejér gummi forma édes *mezge*, *) mellyet Plinius (Hist nat. libr. XII. cap 8) így ír le: Saccaron et Arabia fert, sed laudatius India. Est autem mel in arundinibus collectum gummium modo, candidum, dentibus fragile, amplissimum nucis avellanae magnitudine, ad medicinae tantum usum; ha meggondoljuk továbbá, hogy a' fákból kiszivárgó, 's a' napon megkeményedő *gummikat*, a' millyeneket láthatunk p. o. a' szilvafák' oldalain, nálunk a' köznép némelly helyeken hasonlatosság szerént *tsipának* is nevezi, és hogy a' görög nyelvben is ez a' szó: δάκρυ, = *lacryma*, egyszersmind *gummit* is jelent; 's ha végezetre mind ezek mellett még azt is gondolóra vesszük, melly nagy atyafisága volt a' régi Indusok nyelvének a' régi görög és latin nyelvekkel: talám még az a' gyanítás sem fog előttünk képtelennek tetsze-

*) Talán őseink is ezt nevezték Á'siában először *mezgének* azaz *mezkének* kitsinyítő szóval a' *méztől*, 's később vittek által ezen szót hasonlatosság szerént más gummikra is, mellyek nem édesek.

ni, hogy az a' régi indus szó, mellytől a' görög βάκχαρι, és a' malayi *d'saggri* hihetően meglágyultak, a' görög δάκρυ-vel egy jelentésű volt tulajdonképpen Egy szóval, az hogy a' *tzúkor* szóban a' *tz* nem pattanó hangból lágyult, hanem sz-ből keményült volna meg, éppen nem olly bizonyos, mint Sz. J. úr hinni látszik. Több példákat pedig az eddig mondottakon kivül nem hoz fel Sz. J. úr arra, hogy a' *ts*, *dzs*, *tz*, *dz* elegyült hangok fuvókból származtak volna.

De nem is szükség ezt sok példákkal bizonyítani, azt mondja Sz. J. úr. Mert mikor ő az *ly*, *ny*, *ty* *dy* elegyült hangokban a' pattanó *l*, *n*, *t*, *d*, a' *ts*, *dzs*, *tz* *dz* elegyült hangokban pedig a' fúvó *s*, *zs*, *sz* *z* hangokat nevezi fő és alap hangoknak: ezzel ő nem azt akarja állítani, úgymond, hogy az *ly*, *ny*, *ty*, *dy* elegyült hangok, szószármazási eredetöket tekintve, több szókban származtak vólna pattanó mint fúvó, a' *ts*, *dzs*, *tz*, *dz* hangok ellenben több szókban fúvó mint pattanó hangoktól; hanem a' főbb vagy alaphang alatt azt érti, a' melynek nagyobb ereje és befolyása van az elegyült hang formálására. Úgy hogy p. o. ezen állitás: a' *ty* ben alaphang a' *t* a' *ts* ben pedig az *s*, Sz. J. Úrnak azt teszi, hogy a' *ty* elegyült hang formálására nagyobb ereje, és befolyása, és abban több része van a' *t*-nek mint a' *j*-nek, ellenben a' *ts*-nek formálására az *s*-nek van nagyobb ereje, 's befolyása, és abban több része mint a' *t*-nek. Ilyen értelemben vévén már az alaphangot, annak megitélésére, melyik az alaphang mind egygyik elegyült hangban, három kriteriummal él Sz. J. úr, mint megannyi chemiai reagentiákkal, — ha szabad így szollanom, — melyek az elegyült hangban az uralkodó alkotó részt lakmus-vagy kurkumapapiros modjára megmutatják. Első ezek között

hangműszereink mechanismusa, második füleink itélete, harmadik és utólsó az elegyült hangokat kimondani nem tudó selypek természeti ösztöne. De nékem úgy tetszik, hogy ezen reagentiái Sz. J. úrnak nem egyformán mutatják az alaphangot és egymással, sőt magokkal is ellenkeznek, 's annál fogva, ha egyenlő hitelt tulajdonítunk nékiek, bennünket az alaphangra nézve bizonytalanságban hagynak.

Ugyanis először a' mi hangműszereink' mechanismusát illeti, ennek különbségét nyoltz elegyült hangjaink' formálódásában így írja le Sz. J. úr az 55-dik lapon: „ A' *ty*, *dy* *ny*, *ly* öszvetett hangok kimondásában — úgymond a' *j*-t tsak kiformáljuk a' nyelv állása által, de hanggal ki nem mondjuk, hanem a' *j* tsatornáján egy pillanatnyi elzárás után a' *t*, *d*, *n*, *l* hangokat hagyjuk egy kevés ideig kifolyni, ----- a' *tz*, *dz*, *ts*, *dzs* öszvetett hangokban pedig tsak kiformáljuk a' nyelv' hegyinek nyomása által a' pattanó *t*, *d*, betűket, de hanggal nem mondjuk ki, hanem a' nyomás alá fúvó *sz*, *z*, *s*, *zs* hangokat adunk, 's innen azt hozza ki, hogy a' *ty*, *dy*, *ny*, *ly* öszvetett hangokban tehát a' *t*, *d*, *n*, *l* pattanó, a' *tz*, *dz*, *ts*, *dzs* öszvetett hangokban pedig az *sz*, *z*, *s*, *zs*, fuvó hangok teszik az alaphangokat; úgy hogy, ha Sz. J. úr ezen kifejezéssel: kiformálni valamely hangot, de azt hanggal ki nem mondani, ezt akarja kitenni, — a' mint hogy nem is akarhat egyebet; — olyan állásba tenni hangműszereinket, mintha valamely betűt akarnánk kimondani, de hangműszereink' ilyen állásában semmi hangot nem adván, némán vesztegleni: úgy az ő állítása világosan kimondva ide megyen ki: Az elegyült hang két alkotó részei közzül az, a' mellynek kimondásához elébb készítjük szánkat, mindenkor tsak a' másikat mó-

dosító mellékhang, Fő vagy alaphang pedig a' másik, mellyet az elsőhöz készített szájjal módosítva kimondunk. Úgy de az *ly*, *ny*, *ty*, *dy* elegyült hangok kimondásakor elébb *j*-hez készítjük szánkat, 's *j*-hez készített szájjal mondunk osztán *l*, *n*, *t*, *d* pattanó hangokat; a' *ts*, *dzs*, *tz*, *dz* elegyült hangok kimondása alkalmával ellenben *t*-hez vagy *d*-hez készítjük elébb szánkat, 's így készített szájjal mondunk *s*, *zs*, *sz*, *z* fuvó hangokat. És így amazokban az *l*, *n*, *t*, *d* pattanó, ezekben pedig az *s*, *zs*, *sz*, *z* fuvó hangok teszik az alaphangokat. De Sz. J. úrnak azon okoskodására e' következendőket jegyezzük meg. Elősször is, igaz ugyan, hogy az *ly*, *ny*, *ty*, *dy* elegyült hangokat kilehet mondani úgy is, valami nehezen, ha az ember elébb a' fúvó hanghoz a' *j*-hez készíti nyelvét, 's ezen állásból tsapja azt fel a' pattanó *l*, *n*, *t*, *d* hangokra, de éppen úgy ki lehet mondani erőltetve a' *ts*, *dzs*, *tz*, *dz* elegyült hangokat is elébb a' fuvó *s*, *zs*, *sz*, *z* hangokhoz készített szájjal, 's ekkor ezekben is a' pattanók lesznek az alaphangok, Sz. J. úrnak fentebbi meghatározása szerént. Egyébiránt sokkal könnyebb, és természetibb nem tsak a' *ts*, *d's*, *tz*, *dz*, hanem az *ly*, *ny*, *ty*, *dy* elegyült hangok formálásában is mindenkor a' pattanó hanghoz készítni először szánkat, 's annak elpattantása pillantatában fújni közzé a' fúvó hangot; és valósággal így is szoktunk formálni minden elegyült hangokat, 's innen van, hogy azoknak jegyeikben is mindenütt egyformán a' pattanó hangok betűit írjuk elől. Ha hát igaz az, a' mit Sz. J. úr állít, hogy t. i. minden elegyült hangban az a' mellékhang, mellyhez elébb készítjük szánkat, a' másik pedig a' fő vagy alaphang: úgy az elegyült hangok rendes és nem erőltetett kimondása szerént minden elegyült hangban a' pattanó lesz a' mellék — a' fuvó pedig az alap-

hang. Úgy van! de hátha mi meg, Sz. J. úrral egészen ellenkezőleg, azt állítjuk, hogy akarmelly elegyült hangban is az éppen az alaphang, mellynek kimondásához elébb készítjük szánkat, 's épen azért készítjük elébb a'hoz, mert az a' főhang, a' másik pedig, mellyet azután elegyítünk közzé, csak amazt módosító mellékhang: ehez mit szóll Sz. J. úr? Nints nékünk szint' annyi jussunk ezt állítani, mint néki az ellenkezőt? Nints, azt mondja ő, mivel az elegyült hang alkotó részei közzül az, a' mellyhez elébb készítjük szánkat, azért csak mellékhang, mivel azt csak némán formáljuk ki, de hanggal ki nem mondjuk; a' másik pedig azért fő- vagy alaphang, mivel csak azt mondjuk ki hanggal a' másikhoz készített szájjal módosítva. Igy p. o. az *ly*, *ny*, *ty*, *dy* elegyült hangokban Sz. J. úr szerént azért mellékhang a' *j*, „mivel ezt csak kiformáljuk a' nyelv' állása által, de hanggal nem mondjuk ki;" az *l*, *n*, *t*, *d* pedig azért fővagy alaphangok, „mivel a' *j* tsatornáján egy pillanatnyi elzárás után ezen pattanó hangokat hagyjuk egy kevés ideig kifolyni." De látni való, hogy ezen leírása az elegyült hangok származásának magával a' dolog természetével ellenkezik. Mert elhalgatván is azt, hogy az itt felhozott példában az *l*, *n*, *t*, *d* hangok mint *pattanók*, nem *folyhatnak* a' *j* tsatornáján kifelé, hanem ha folynak, már akkor a' folyó *j*-vel elegyülve, és ettól mintegy felolvasztatva folynak, átaljában véve sem lehet azt mondani, hogy az elegyült hangokban az egyik alkotó részt tsak némán formáljuk ki, de hanggal ki nem mondjuk, és tsak a' másikat magában mondjuk ki hanggal. Sőt inkább mind a' kettőt együtt és egyszerre mondjuk ki hanggal is, és ez által esik éppen az elegyülés. Igy értette ezt, úgy látszik, maga Sz. J. úr is több helyeken, azok között például a' 12-dik lapon is, hol az elegyült mássalhang-

zókat így írta le: „öszvetett, vagy elegyült mássalhangzók azok, a' mellyek két két egyszerű hangoknak öszveolvasztásából, vagyis azoknak *kimondása módjának egyesítéséből* származnak; mert a' két hang kimondása módjának *egyesítése* nem de nem azt teszi é itten, hogy hangműszereinknek azon kétféle mechanismusa, mellyek közzül egyikkel magában tsak a' pattanó, másikkal magában tsak a' fuvó hang mondatnék ki, *együtt* és *egyszerre* tétetnek gyakorlatba, 's így származik a' kettőnek *együtt munkálása* által az elegyült hang? és ha ezt teszi, hogy lehet azt mondani, hogy az elegyült hangnak tsak eggyik alkotó részét mondjuk ki hanggal, a' másikat nem? Úgy látszik tehát, hogy az Sz. J. úr első reagentiája által az elegyült hangban az alap- és mellékhangot egymástól megkülömböztetni vagy tellyességgel nem lehet, vagy ha lehet valamennyire, hihetőbb lessz az, hogy minden elegyült hangban fő- vagy alaphang a' pattanó, 's innen van, hogy minden elegyült hang' kimondása alkalmával természettel mindég a' pattanó hanghoz készítjük elébb szánkat, mintegy annak bizonyságául, hogy az a' fő hang, mellyet ki akarunk mondani, tsakhogy nem tisztán, hanem egy másikkal módosítva, a' honnan az elegyült hangok leírásában is mindenütt a' pattanó hang betűjét írjuk elől, hogy így valamint a' kimondásban, úgy a' leírásban is annak adassék mintegy az elsőbb rang.

A' mi második reagentiáját illeti Sz. J. úrnak, az ide megyen ki: Füleinkkel érezzük, úgymond Sz. J. úr, hogy az *ly*, *ny*, *ty*, *dy* elegyült hangok közelebb járnak az *l*, *n*, *t*, *d* pattanó hangokhoz, mint a' fuvó *j*-hez; a' *ts*, *dzs*, *tz*, *dz* elegyült hangok ellenben közelebb járnak az *s*, *zs*, *sz*, *z* fuvó hangokhoz, mint a' pattanó *t*-hez és *d*-hez; a' mi onnan van, úgymond továbbá Sz. J. úr, hogy amazoknak formálásában a' pattanó, ezekében pedig

a' fuvó hangok vesznek több részt, 's vagynak nagyobb befolyással, vagy is hogy amazokban mindenütt a' pattanó, ezekben pedig a' fuvó hangok teszik az alaphangot. — Itt már, mivel az én füleim ítélete részrehajlónak tetszhetnék, én nem szóllok semmit, hanem figyelmezzen kiki érdemes Olvasóim közzül a' maga tulajdon füleinek érzésére, és ítélje meg nem csak azt, hogy például a' *ts* hang mellyikhez jár közelebb a' *s* (olv. sé)-hez é, vagy a' *t*-hez? hanem egyszersmind azt is, hogy a' *ts* hang közelebb jár é a' *s* (olv. sé)-hez, mint például a' *ty* a' *j*-hez? Mert ha szinte talám úgy tetszenék is valakinek egy felől, hogy a' *ts* hang inkább hasonlít a' *s* (sé)-hez, mint a' *t*-hez, 's abból azt hozná ki, hogy a' *ts* formálására az *s*-nek nagyobb befolyása van, mint a' *t*-nek: de ha más felől még ugyantsak néki úgy tetszenék, hogy a' *ty* hang éppen úgy hasonlít a' *j*-hez, mint a' *ts* a' *s* (olv. sé)-hez, ebből ismét azt kellene következtetnie, hogy éppen ollyan befolyással van a' *j* a' *ty*-nek, mint a' *s* (sé) a' *ts*-nek formálására; és így hogy vagy a' *j* is alaphang a' *ty*-ben, mint a' *s* (sé) Sz. J. úr szerint a' *ts*-ben, vagy pedig egészen megfordítva a' *s* (sé) is mellékhang a' *ts*-ben, mint a' *j* Sz. J. úr szerint a' *ty*-ben, a' mi mind kettő ellenkeznék a' Sz. J. úr theoriájával. De akármit ítéljenek is erről érdemes olvasóim, 'én egy dologra kívánom még itt az ő figyelmöket fordítani, erre t. i. hogy Sz. J. úr egy felől azt állítja hogy a' *ts*, *dzs*, *tz*, *dz* elegyült hangok formálására nagyobb befolyással birnak, és abban több részt vesznek a' fuvó *s*, *zs*, *sz*, *z*, mint a' pattanó *t*, *d* hangok, 's még is más felől (a' 15, 16 és 55-dik lapokon) azt mondja, hogy az említett elegyült hangok nem az ő nagyobb befolyású fuvó, hanem az ő kissebb befolyású pattanó alkotó részeik természetét veszik magokra, mivel őket csak egy pertz alatt kimondani, vagy is

egyszerre elpattantani lehet, mint a' *t*, *d* pattanó, nem pedig hosszan nyujtva is mondani, mint az *s*, *zs*, *sz*, *z* fuvó hangokat. Már ítéljék meg magok érdemes olvasóim, nem ellenkezik é e' két állítás egymással? Valóban, nékem úgy tetszik, mintha ellenkeznék. De akármint légyen is ez, annyi bizonyos, és szinte kézzel fogható igazság, hogy a' *ts*, *dzs*, *tz*, *dz* elegyült hangokat szinte úgy lehet hosszan nyujtva is mondani, mint az ő fuvó alkotó részeiket, az *s*, *zs*, *sz*, *z* hangokat; úgy hogy én tsudálkozom rajta, hogy tud Sz. J. úr ezzel ellenkezőt állítani. Egyébiránt ezen észrevétel, hogy a' *ts*, *dzs*, *tz*, *dz* elegyült hangok nem pattanó, hanem fuvó természetet vesznek fel, bárha a' Sz. J. úr állításával egyenesen ellenkezik is, még is néki kedvező annyiban, a' mennyiben ez is azt látszik bizonyítani, hogy a' *ts*, *dzs*, *tz*, *dz* elegyült hangok' formálására az ő fuvó hangjaiknak van nagyobb befolyásuk, mint a' pattanóknak, 's következésképpen hogy azokban nem a' *t*, *d* pattanó, hanem az *s*, *zs*, *sz*, *z* fuvó hangok teszik az alaphangokat a' Sz. J. úr állításával eggyezőleg. Úgy van! de ebből az is következik, hogy mivel a' *ty* és *dy* elegyült hangokat is lehet hosszan nyujtva mondani, mint az ő fúvó alkotó részöket a' *j*-t, és így ezek is fuvó természetet vesznek fel: tehát ezeknek formálásában is nem a' pattanó *t*, *d*, hanem a' fuvó *j* lessz a' nagyobb befolyású vagy is alaphang, a' Sz. J. úr állításával ellenkezőleg; úgy hogy itt a' közmondás szerint a' mit a' réven nyér Sz. J. úr, a' vámon elveszti. Mit fognak ítélni érdemes olvasóim mind ezekről, én nem tudom; de nékem úgy tetszik, hogy Sz. J. úrnak ezen második reagentiája sem ollyan, melly által igen biztosan meg lehetne választani, mellyik az alaphang valamelly elegyűlt hangban.

A' mi végezetre a' harmadikat illeti: Sz. J. úr

azt állítja az 58- és 59-dik lapokon, hogy az ollyan selypek, kik az *ly*, *ny*, *ty*, *dy* elegyült hangokat ki nem tudják mondani, ezek helyett *l*, *n*, *t*, *d* pattanó; az ollyanok pedig, kiknek hangműszereik a' *ts*, *dzs*, *tz*, *dz* elegyült hangok kimondására alkalmatlanok, vagy legalább abban gyakorlatlanok, ezek helyet *s*, *zs*, *sz*, *z* fuvó hangokat mondanak természeti ösztönből, 's innen azt hozza ki, hogy ez által a' természet mintegy maga megmutatja, hogy amaz elsőbb elegyült hangokban a' pattanók, ezen utóbbiakban pedig a' fuvók a' fő- vagy alaphangok. Én, ki ezelőtt megvallom, az efféle selypekre különösen nem figyelmeztem, most Sz. J. úrnak ezen állítása által indíttatván, következő vizsgálatot tettem, 's tétettem e' tárgyban. Először is, hogy a' dolgot rövidítsem, az *ly*, *ny*, *ty*, *dy* elegyült hangokat, mellyekben én is a' pattanókat mondottam, szintúgy mint Sz. J. úr, ha szinte más okon is, alaphangoknak, ez úttal egészen elmellőzvén, sőt a' *ts*, *dzs*, *tz*, *dz* elegyült hangok közzül is, mellyeknek alaphangjaikról van tsak közöttünk a' vítatás, rövidség okáért tsupán a' két keményebbiket, 's egyszer'smind szokottabbikat — *ts*, *tz* — vévén fel, ezeknek kimondására nézve megvizsgáltattam a' debretzeni collegiumbeli magyar oskolákba járó — még deák nyelvet nem tanúló — apróbb gyermekeket, 's a' vizsgálatból ezek jöttek ki: Ollyanok, kik a' *ts* hangot ki nem tudták mondani, 639 gyermek között találtattak heten, 's mind ezek a' *ts* helyett, nem mint Sz. J. úr állítja *s*-et, de nem is *t*-et, hanem *tz*-t mondottak, ezen szókat p. o. *tsóka*, *tsuka* így ejtvén: *tzóka*, *tzuka*; ollyanok pedig, kik a' *tz* hangot nem tudták kimondani, öten találtattak, de ezek is a' *tz* helyett, nem mint Sz. J. úr állítja, *sz*-et, de nem is *t*-t, hanem mindnyájan *ts*-t mondottak, ezen szókat p. o. *tzukor*, *tzipó*, így ejtvén: *tsú-*

kor, *tsipó*. Ennek okát vi'sgálván, úgy találtuk, hogy azok a' selypek, kik e' két elegyült hangot: *ts*, *tz* így felcserélgetik egymással, ezt többnyire azért teszik, mivel az egyiknek fuvó hangját nem tudván kimondani, a' helyett is a' másikét mondják, 's azt olvasztják a' pattanó hanghoz is; mert a' kik p. o. a' *tsoka* helyet *tzókát*, azok a' *sármány* helyett is *szármányt*, 's a' kik a' *tzipó* helyett *tsipót*, azok a' *szőlő* helyett is *sőlőt* mondanak. De még sem mindég így van a' dolog. Mert találtunk egyet ollyat is, ki az *s*-et jól ki tudta mondani, nem tsak, hanem még az *sz* helyett is *s*-et mondott, 's még is azért a' *kovácsot* nem, mint Sz. J. úr szerént kellett volna, *kovásnak*, hanem *kovátznak* mondta. Hasonlóképpen találtunk ollyat is, még pedig nem tsak eggyet hanem kettőt is, kik az *sz*-et tisztán kimondták, nem tsak, hanem még az *s* helyett is *sz*-et mondtak, 's még is azért az *atzél* helyett nem, mint Sz. J. úr szerént kellett volna, *aszélt*, hanem *atsélt* mondtak; a' mi valóban mind kettő igen különös. Mint szintén az is igen váratlan volt előttem, hogy az említett gyermekek között ollyan is találtatott kettő, kik az *s*-et ki nem tudván mondani, a' helyett *ts*-t mondtak, ezt a' szót p o. *sajtó*, így ejtvén: *tsajtó* Ezek szerént mind ezen selypek közt egyetlen egy sem találtatván, ki a' Sz. J. úr állítását igazolná, már szinte hajlandó valék azt hinni, hogy az ollyan selypeket, kik a' *kovátsot*, *kovásnak*, az *atzélt aszélnak* mondják Sz. J úr talám *tsak maga gondolta*, és azok tsak az ő *képzelményei*. Mindazáltal, hogy valami módon igazságtalan ne legyek ő ellene, gondolván, hogy ő illyen selypeket talám az apróbb gyermekek között jegyzett meg, kiterjesztettem én is vizsgálódásomat a' városon széllyel lakó tanítványim által a' még oskolába nem járó gyengébb gyermekekre is, és ezek között tsakugyan talál-

tunk egy párt, kik a' *ts* helyett *s*-et, a' *tz* helyett pedig *sz*-et, de sokkal többet ollyat, kik a' *ts* helyett *tz*-t, a' *tz* helyett viszont *ts*.t, legtöbbet pedig ollyat, kik mind a' kettő helyett *t*-t mondtak. Ezek szerint úgy látszik, hogy Sz. J. úrnak ez a' harmadik, és utolsó reagentiája sem egészen reá bízható. Tagadhatatlan azomban, hogy ez még is a' három közzül legkedvezőbb a' Sz. J. úr értelmének. Mert ugy találtuk, hogy a' *ts* és *tz* helyett tsak azok a' selypek mondtak *t*-t, a' kik sem *s*-et sem *sz*-et nem tudtak mondani. A' honnan azt lehet gondolni, hogy az illyenek is, ha ezen fuvó hangokat ki tudnák mondani, vagy ezeket mondanák a' *ts* és *tz* helyett, vagy legalább ezen utóbbiak közzül eggyiket a' másik helyett, és így mindenik helyett ollyan hangot, mellyben már a' pattanó *t* fuvó hanggal van elegyítve, nem pedig puszta pattanó *t*-t magában; a' mi mind oda látszik mutatni, hogy a' *ts* és *tz* elegyült hangok közelebb járnak fuvó, mint pattanó alkotó részökhöz. De ha szinte ez az egy reagentia kedvező is a' Sz. J. úr értelmének: kérdés ennek kell é inkább hitelt adnunk, vagy a' többieknék, mellyek az alaphangokat vagy bizonytalanul, vagy a' Sz. J. úr értelmével éppen ellenkezőleg mutatják? Maga Sz. J. úr, úgy látszik, egyenlő hitelt ád, és egyenlő fontosságot tulajdonít mindegyiknek. Mit ha teszünk, a' fellyebbiek szerint bizonytalanságban kell maradnunk az alaphangok felől; vagy pedig talám a' reagentiáknak illyetén ingadozásaikból azt kell kihoznunk, hogy abban az értelemben mellyben Sz. J úr veszi az alaphangot, talám nints is az elegyült hangoknak alaphangjok, hanem mind a' két alkotó rész egyenlő befolyással bir az elegyült hang formálására, 's ezen utóbbit úgy lehet néznünk, mint valamelly neutralis elegyet, mellyben egyik alkotó rész sem uralkodóbb a' másiknál.

De tegyük fel, hogy Sz. J. úr a' mostaniaknál jobb, és ellene-mondhatatlan erősségekkel bé tudná is bizonyítani, hogy az *ly*, *ny*, *ty*, *dy* elegyült hangok formálására a' pattanó *l*, *n*, *t*, *d*, a' *ts*, *d's*, *tz*, *dz* elegyült hangok alkotására ellenben a' fuvó *s*, *zs*, *sz*, *z* hangoknak van nagyobb befolyásuk, és amazok a' pattanókhoz, ezek a' fuvókhoz járnak közelebb: én, ki az elegyült hangnak valamint nevét úgy képzetét is a' chemiából vettem, még akkor is a' pattanó hangot nevezném az utóbbi elegyült hangokban szintúgy mint az elsőbbekben alaphangnak vagy basisnak. Mert a' chemiában nem úgy szoktunk, hogy az alkalikból és savanyokból elegyült sók közzül a' mellyikben a' savany az uralkodó abban a' savanyat, a' mellyikben az alkali, abban az alkalit nevezzük basisnak; hanem inkább akár a' savany legyen uralkodó az illyen sóban, akár az alkali, akár egyik sem: mindenkor az alkalit hívjuk a' só basisának. Továbbá a' chemiában rendszerént nem a' lengébb, hanem a' szilárdabb alkotó részt szoktuk basisnak nevezni, p. o. a' *földekben* (oxydumokban) nem a' savanyalagot (oxygenium), hanem az értzeket; a' párákban (vapores) nem a' hévalagot (caloricum) hanem az ez által kiierjesztett tsepegő testet; értvén mind ezeket a' divatozó theoria szerént. Igy tehát az elegyült hangok alkotó részei közzül is a' pattanó hangok szilárdabbak lévén, ha szabad így szóllanom, a' fuvó hangoknál, mellyek tsupa lehelletek, már tsak ennyiben is illő volna, hogy amazokat nevezzük az elegyült hangok basisainak. De ezen kivül is, minthogy a' pattanó hangok — a' mit Sz. J. úr is megismér — legrégibb, legeredetibb, és legállandóbb hangok az emberi nyelvekben; nevezetesen a' fúvó hangok nagy részénél régibbek; minthogy továbbá tagadhatatlan, hogy az elegyült hangok — még pedig nem tsak az *ly*, *ny*, *ty*, *dy*, hanem a' *ts*, *dzs*, *tz*, *dz* is, mint

szintén azok is, mellyek nyelvünkben nem találtatnak — rendszerént mind a' pattanó hangok meglágyulásából származtak, és tsak igen ritka esetben lettek visszafelé a' fuvó hangok megkeményűléséből; minthogy végezetre ezzel eggyezőleg az elegyült hangok' kimondásában is mindég a' pattanó hanghoz készítjük először mint fő hanghoz nyelvünket mintegy természeti ösztönből, 's a' közzé elegyítjük osztán a' fúvó hangot, 's éppen ezért elegyült hangjaink öszvetett jegyeiben is mindenütt egyformán a' pattanó hang betűjét szoktuk elől írni: mind ezek együtt véve úgy tartom elégséges okok arra, hogy minden elegyült hangjainkban, mint szintén az idegen nyelvek efféle hangjaiban is, mindenütt egyformán a' pattanó hangokat tartsuk alaphangoknak.

Így tehát Sz. J. úrnak azon ítéletére, mellyet az elegyült hangoknak általam ajánlott, és átaljában azoknak pattanó hangjaik betűiből módosított új egyes jegyeikről, ellenem intézett értekezésének bérekesztéséül az 59-dik lapon illyetén szókkal tesz: „én úgy ítélek, hogy a' *Kerekes Ferentz* úr által a' *ts*, *dzs*, *tz*, *dz* elegyült mássalhangzók leírására ajánlott új betűk hibásak, mert ezekben a' *t d* betűk vétettek fel horoggal vagy kunkorodással megjelelendő alapúl, és így arra a' balvélekedésre vezetnek ezek a' betűk akárkit, mintha a' *ts*, *dzs*, *tz*, *dz* hangokban fő alkotók volnának a' *t*, *d* pattanó hangok," én rövideden tsak azt fe'elem: igenis, erre a' vélekedésre vezetnek; de ez nem balvélekedés. Mert abban az értelemben vévén az elegyült hangokban az alaphangot vagy basist, mellyben én vettem, és a' melly — mint láttuk — mind a' chemiai elnevezés analogiájával, mind a' dolog természetével szépen megeggyez, tsakugyan a' *t*, *d* pattanók lesznek a' fő vagy alaphangok a' *ts*, *dzs*, *tz*, *dz* elegyült hangokban is,

és hogy az én ajánlatomban ezen négy elegyült hangoknak is, szintúgy mint a' többieknek, új eggyes jegyeik mind pattanó hangjaik betűiből vagynak módosítva, ez, úgy tartom, ajánlatomnak nem hibája, hanem inkább tökéletessége; ha egyébiránt ezen theoretica következetességért a' betűknek sem tsínossága, és betűrendünkbe illése, sem könnyen megszokhatósága, sem nyomtatásra és irásra alkalmatos volta, sem világos bélyege, 's könnyen megkülönböztethetősége feláldozva nintsenek. Pedig hogy ezen tekintetekben ajánlatom hibás volna azt Sz. J. úr maga sem mondja. Sőt nékem szabad volna talám azt is hinnem, hogy ő ezen tekintetekben az én ajánlatomról kedvező ítélettel van. Külömben miért tette volna ő én előttem, mikor ajánlandó betűimet, ha jól jut eszembe 1836-ban tavasszal, nálam legelőször kézíratban meglátta, azt a' nyilatkoztatást, hogy azok néki minden addig ajánlottaknál, még a' tulajdon magáéinál is jobban tetszenek, és miért sürgetett volna engemet munkámnak minél előbbi kiadására el annyira, hogy én őtet ajánlandó betűim legbuzgóbb pártolójának vélném, meg nem foghatom.

* * *

* *

*

Egyébiránt, minthogy Sz. J. úron kívül még senki sem találkozott, ki munkámra, mellynek egy pár állítása felett ezen vítatkozás támadt, — noha az már szinte 16 hónappal ez előtt jött ki, azomban egy literaturánkban éppen napi renden lévő, 's nemzeti nyelvünkre nézve nem éppen érdektelen tárgyról értekezik — az olvasó közönséget figyelmeztetni, 's vele megesmerkedtetni kivánta volna; Sz. J. úr is pedig abban tsak hibákat keresett, 's

arról, ha mi jó, és figyelemre méltó benne lehet, nem tudom mi okon, még tsak mellesleg is legkissebb említést sem tett: reménylem ezen környülállások ki fognak menteni engemet, ha e' jelen alkalmatosságot egyszer'smind arra is használom, hogy munkámra az olvasó közönséget magam figyelmeztessem.

Áll tehát munkám, mellyről szó vagyon, két részből, de tsak egy darabban. Az első résznek tzímje ez: *Értekezés a' kettős betűjű hangokról, és azoknak jegyeiről a' magyar nyelvben, sok nevezetes szószármaztatási észrevételekkel egybe szőve;* a' másodiké: *Kitérések a' kettős betűjű hangokról való értekezéshez, az ott érintett szószármaztatási észrevételeknek bővebb kifejtésére;* az egésznek pedig, hogy azt, mikor szükség, röviden meg lehessen nevezni, adtam a' két rész tzímjeinek első szavaiból összetéve ezt a' rövid nevet: *Értekezés és kitérések.* Munkám ezen két részei közzül az utolsó aligha látott volna valaha világot az első nélkül; az elsőnek írására és kiadására pedig alkalmatosságot szolgáltatott a' magyar tudós társaság, úgy hogy ha ez fel nem állott, ezen én munkám sem született volna soha. Rövid historiája ugyan is munkám származásának ím ez. Miután én e' következő tzímű könyvetskében: *Magyar Helyesírás és Szóragasztás főbb szabályai a' magyar tudós társaság különös használatára Pesten* 1832. a' tudós Társaság nyelvtudományi osztályának a' Társaság gyűlésében tett ezen javallatát olvastam: „A' betűkről mindenek előtt azt óhajtanók a' tudós Társaság figyelmébe ajánlani, hogy az összetett *cs, cz, gy, ly, ny, ty, sz, zs* betűk helyett újakat, 's egyszerűeket kellene felvenni, 's a' Társaság minden írataiban azokkal élni;" és ezen javallatra a' tudós Társaságnak következő végzését megértettem: „Az összetett betűk helyett

szolgálható új egyes formák hasznait látván a' társaság, megeggyezik abban, hogy a' nyelvtudományi osztály illyenekről gondolkodván, azokat a' heti űlés elébe terjessze. Megállapodása után ez, egy közre bocsátandó értekezésről fog gondoskodni, mellyben ezen lépés hasznai minden oldalról meg lesznek világosítva, 's az új formák megesmertetve, ajánlva. Az ennek következésében kinyilatkoztatandó vélemények fogják a' Társaság ebbeli lépéseit intézni," miután, mondom ezeket olvastam és megértettem; látván mind azt, hogy magyar irásunk' ezen tökéletesítésének, mellyet eggyes hazafiak eddig is akartak, de véghez nem vihettek, már most egy egész nagy hatáskörű Társaság akaratja járulván hozzá, elébb utóbb véghez kell menni; mind pedig azt, hogy a' magyar tudós Társaság kész ezen dologban ollyanoknak véleményét is meghallgatni, kik a' Társaságnak nem tagjai: kedvem jött ezen tárgyról, mellyről már hajdan egy időben elmélkedtem volt, régi gondolatimat újra felélesztení, sőt azokat most tovább is űzni, 's így kerekedett munkám első része az *értekezés*. Miután pedig a' tudós Társaság fentebbi végzése következésében a' nyelvtudományi osztály az összetett betűk helyett szolgálható új eggyes formákat elkészítvén, a' heti űlés elébe terjesztette, ez pedig azokat közvítatás után javaslatba hozni határozta, és *a' magyar tudós társaság évkönyvei második kötetében* 1835-*ben* közre is botsátotta, 's ott az ezen tárgyról való értekezést *Vörösmarty Mihály*, mint a' nyelvtudományi osztály képviselője, következő szókkal rekesztette be: „Egyébiránt ezek mind tsak ajánlatok. A' m. t. társaság úgy akará, hogy osztálybeli ezen javaslatunk, mint olly dolog, melly az egész magyarságot illeti, mielőtt létesítésére elhatározó lépés történnék, közítélet alá botsáttassék. Talál-

kozhatik ki ezeknél alakjokra nézve díszesebb, 's kalmatosabb betűket ajánland, 's a' m. t. társaság azon fog igyekezni, hogy az ajánlottak közzül a' legczélirányosabbakat hozhassa divatba:" illyetén kinyilatkoztatásait mind az egész m. t. Társaságnak, mind különösen annak nyelvtudományi osztályának is úgy nézvén, mint néminemű felszólítást mind azokhoz, kik e' dologhoz szólani tudnak, bátor valék én is a' magam e' tárgykörűli gondolatit, 's azokra épitett ajánlatomat a' következett 1836-dik esztendő Augustus hónapjában közre botsátani, hogy így, ha a' m. t. Társaság ezen tárgyat az ugyan azon esztendei Septemberi nagy gyülésben tanácskozás alá vejéndené, ott az én ajánlatomra is tekintet lehetne. De tudjuk hogy e' tárgy sem az 1836-diki, sem e' folyó 1837-diki nagy gyűlésben fel nem vétetett, kétségkivül mivel ezt, mint igen érdekes tárgyat, nagyon érett megfontolás alá akarván venni a' m. t. Társaság mind magának időt kiván venni a' további gondolkodásra, mind pedig még több dologhoz értő hazafiaknak nyilatkozását is várja.

Olyan dolog hát ez mely most éppen napi renden van; azomban fontos dolog. Mert mi lehetne egygy egy fontosabb, és nagyobb meggondolást kivánó, nemzeti nyelvünkre nézve, mint ennek mostani írása módján egyszerre oly tetemes változtatást tenni, a' milyet kíván eddig két-két betűvel írt tíz hangjainknak egygyes betűkkel való kifejezése; mely változtatás a' milyen tökéletességére, és díszére leszsz nemzeti írásunknak, ha szerentsésen üt ki: éppen úgy el fogja azt rontani, és rútítani, ha elhibázódik, 's ezen utóbbi esetben nem fog egyebet szűlni új zűrzavarnál, mivel állandó nem lehet. Szükség azért, hogy nemzetünknek minden rendű tudóssai, kiket e' közös nemzeti ügy mindnyájokat egyformán érdekel, erre most illő figyelmet fordítsanak, 's az e' vég-

re kijött ajánlatokat *) megesmerni igyekezznek, hogy aztán megítélhessék mellyik lessz azok közzül legalkalmatosabb? és hogy vajon nem lehetne é még mind azoknál is tökéletesebbet készíteni? Most van ideje, hogy szóljon ezen dologhoz minden, a' ki nyomosan hozzá tud szólani, 's folyó írásainkban ez iránt nyilatkozzék.

Egyébiránt, az én ezen tárgyat illető értekezésemnek menetele, és rövid tartalma ím ez: Először is a' mássalhangzókat felosztom — az egy *r* hangon kivül, melly egyedül áll, és a' mellyet rezgő hangnak nevezek — háromféle hangokra; úgymint *pattanókra*, *fuvókra* és *elegyültekre*, melly utolsók ama két elsőbbeknek összeolvadásából származnak. Ezen három rendbeli hangokról értekezem összeséggel is, egyenként is, de legbőveb-

*) Ezen ajánlatokat előszámlálja *Vörösmarty Mihály* fentebb már említett értekezésében *A' magyar tudós társaság évkönyvei* 2-dik kötetének 277-dik lapján következőképpen: „Többen találkozának már előttünk, kik helytelennek tartották az egyszerű hangokat két betűvel írni, 's ajánlottak részint új, részint a' régiek közül megjegyzett vagy ékezett betűket azoknak kifejezésére. Sürgette már *Gyarmathi Sámuel* is *okoskodva tanító magyar nyelvmesterе* II. darabja végén ez előtt negyven évvel; de betűi nem voltak a' divatozó nyomtatási álló (antiqua) betűk' alakjaihoz szabottak; 's később a' tárgy a' Tud. Gyüjteményben is megperdíttetvén, dőlt formákat készített, de ezek nem tsak írástarkítók, hanem nehéz íratúak is voltak a' sok görbe vonal miatt, mellyek az írás' olly gyakori félbeszakasztását kívánák. *Révai Miklós* az Elaboratior Grammatica Hungarica I. kötetében felszámlálja, mint változtak időnkint a' kérdéses hangok kitételei, előadja egyszersmind azon egyszerű betűket, mellyeket a' kettősök helyett mind írásban, mind nyomtatásban ajánlhatóknak vél. *Simon Antal* 1808. *Igaz Mester* című könyvét egészen általa gondolt egyes betükkel nyomtatá. Betűi dísztelenek valának, 's ne-

ben az elegyült hangokról, mint értekezésem legfőbb tárgyairól; mivel ezek főkép' azok, mellyeket eddig két két betűvel írtunk, most pedig kifejezésökre. egyes hangjegyeiket akarunk behozni írásunkba Az elegyült hangok közzül pedig felveszem renddel először is azokat, mellyek a' magyar nyelvben feltaláltatnak, 's megmondom mindegyiknek származását nyelvünkben, és előadom mitsoda más tudós nyelvekben fordúl elő tudtomra mindegyik a' magyar uyelven kivűl, és hogy származik, 's mitsoda betűvel, vagy betűkkel íratik ott is mindegyik, hogy így megtessék, mitsoda fokán áll a' tökéletességnek nyelvünk' orthographiája ezen hangok leírására nézve más tudós nyelvekéhez képest. Mind ezeket pedig példákkal világosítom; melly alkalommal sok nevezetes szószármaztatások jőnek

---

hezíték az olvasást. *Virág* említi (Magyar Prosodia és Magyar irás Budán 1820) *Vályi* és *Tót Farkas* új betűit. Új betűket gondoltak még *Nagy Geresdi Kiss Sándor* (Elementare universale totius generis Alphabetum Pestini 1813.) *Márton József* (Kálvin' képe körüliratában); *Bólyai Farkas* (Arithmetica eleje Marosvásárhelyt 1830); legújabban pedig *Szilágyi János*, ki az 1834. Tud. Gyüjtemény VIII. kötetében az eddig tett próbákat felszámlálva, 's rólok alaposan értekezve, végre öngondolt betűit is előadja." E' nyóltz vagy is inkább mivel az utolsónak két, egészen ellenkező elvek szerint készült ajánlata is van, kilentz különböző ajánlatokat tehát már esmervén a' m. t. társaság nyelvtudományi osztálya, de mind ezek közzül egyiket sem ítélvén elfogadhatónak maga tizediket hozott 1835 ben javaslatba, mellyet a' m. t. Társaság évkönyvei II-dik Kötetének 280-dik lapján megláthatni. Ugyanazon esztendőben, de később, 's már a' m. t. Társaság javaslatát is esmerve, még újabb betűket ajánlott *Májer István* a' Tudományos Gyüjteményben. Az én ajánlatom pedig még ennél is későbbi, 1836 ban jelenvén meg.

elő külömböző nyelvekből. Továbbá szólok azon elegyült hangokról, mellyek a' magyar nyelvben ugyan nem, de más élő vagy hólt nyelvekben feltaláltatnak, nevezetesen a' régi görög nyelvbeli elegyült hangokról is. Azután beszélek az elegyült mássalhangzók' megkettőztetéséről, 's ezeknek helyes leírásáról a' magyar nyelvben; olly tárgy, melly fő oka volt, hogy magyar orthographusaink két egymással ellenkező felekezetre szakadtak, úgymint Etymologistákra, és Euphonistákra. Az én értelmem mind a' két felekezetétől különbözik, úgy közölvén a' vágást, hogy ha lehet, az orthographia' fő elve is sértetlen maradjon, 's még is mind a' két fél kielégíttessék. Végezetre a' hangoknak általam kifejtett theoriájára építek egy egészen új ajánlatot az eddig nyelvünkben két két betűvel írt hangoknak egyes jegyeiről, melly jegyek betű rendünkbe illők, elég tsínosok, és könnyen megszokhatók, azomban a' kifejtett theoriából szoros logyikai következetességgel folynak, és mind az apró, mind a' nagy, mind a' nyomtatás, mind az irásbeli betűkben ugyanazon elvek szerint vagynak alkotva. Utoljára mi módon esne ezen jegyekkel, 's az én elveim szerént magyar helyesírásunk mind nyomtatásban, mind kézírásban, ezt példákkal világosítom, az utolsót nevezetesen egy tsínos réztáblanyomaton. — Már 16 hónapja, hogy ezen munkám a' sajtó alól kikerült, és én azolta is sokat gondolkodtam rajta, mi módon lehetne még ajánlott betűimet az én elveim szerint tökéletesbiteni, de sehogy sem tudtam. Egyébiránt nem is látok azokban semmi egyéb alkalmatlanságot, azon az egyen kivül, mellyet akkor is láttam, hogy t. i. az *n* és *ny* hangok jegyeit, de ezeket is tsak a' kézírásban, 's ott is tsak az apró betűkben, 's itt is tsak abban az egy esetben, mikor azokat közvetetlen *o* betű előzi meg, ha t. i. azokat ebből folyólag, 's ezzel összekötve akar-

juk irni, egymástól megkülömböztetni bajos. Ezen máig sem tudtam segíteni úgy, hogy betűim következetességét ezen egy különös esetért meg ne zavarjam. Bártsak ezen más valaki illy feltétellel segíteni tudna! — Eddig van, a' mit munkám első részéről, az *Értekezésről*, figyelmeztetésképpen mondani kivántam.

A' mi továbbá munkám második részét, a' *Kitéréseket* illeti, ez magában foglalja, de tsak elszórva, 's minden rendszer nélkül, az én etymologiai, vagy is szók származásáról való gondolatimat, hol több nevezetes grammaticusainknak, 's szótáríróinknak részint egyes etymologiai botlásaik, részint hibás etymologiai elveik meg vagynak igazítva, újabb magyar iróinknak sok ujonnan formált vagy kiavult de újra felélesztett szavaik megbírálva; idegennek vélt, 's annál fogva újabb íróink által nyelvünkből kimustrált némelly jó magyar szavaink régi jussaikba visszaállítva; igen számos homályos eredetű mind idegen, mind kivált magyar szóknak származásuk, és eredeti jelentésök felvilágosítva: a' keményebb hangok lépísónkénti lágyabbakra lágyabbakra változásának, 's végre gyakran egész elenyészésének, 's ezek által a' szók változásának, sőt néha tsudálkozásra méltó egész általformálódásának minden előttem esmeretes élő és holt nyelvekkel köz törvényei — bár ha nem rendszeresen is — kifejtve, és sok példákkal mutogatva; a' szók származtatásának, 's eredetök kikeresésének, több eddig esmeretlen bőv forrásai felfedezve; egész sereg magyar és idegen szóknak sok külömböző, 's egymással sokszor atyafiasnak sem látszó jelentéseik eggyes gyökér hangokból kifejtve; 's ez által egy valaha készülendő philosophiai magyar etymologicum lexicon készítésére út mutatva; a' nyelvek eredetéről és kiformálódásáról többféle régibb és újabb, külföldi és hazai theo-

riák megítélve; 's ugyanarról sok ollyan gondolat magvak elhintve, mellyek ha jó földbe esnek, azaz ha hazai és külföldi tudós nyelvvizsgálóktól egyéb etymologiai elveimmel együtt megesmertetnek, reménylem nem fognak terméketlenek maradni a' nyelvvizsgálás mezején.

Ezekből áll rövideden munkám tartalma. A' mi pedig annak nagyságát és árrát illeti: áll az nagy 8-ad rétben, nem pompásan ugyan, de illyen foglalatú könyvhöz illőleg elég tsinosan és gazdaságosan nyomtatva 38 és ½ árkusból, 's egy tsínos réztáblanyomatból, és még is bolti árra színes borítékba bekötve tsak három forint Váltó Czédulában, 's ezzel is, ki munkám megveszi, a' köz jóra áldozik, nevezetesen a' természeti tudományok egy szép és hasznos ágának; a' practica füvésztudománynak hazánkbani virágoztatását segíti előmozdítani, mint előbeszédemben előadtam; 's éppen az ott említett tzél elérhetésének óhajtása az egyik ok, melly engem arra birt, hogy midőn látnám, hogy munkámról, 's annak tartalmáról és értékéről sem azon tudós hazafiak közzül, kikkel nékem közelebbi barátságos esmeretségben lenni szerentsém nintsen, sem pedig barátim közzül senki meg nem szóllal, — amazok talám mivel úgy ítélnek, hogy e' kötelesség inkább barátimat illeti, ezek pedig mivel illendőbbnek látnák munkám birálását ollyanoknak engedni által, kiknek arról tejendő ítéletök, sem ha nem kedvező lenne, a' barátságot sérteni, sem ha kedvező, a' barátság miatt gyanúsnak lenni ne látszanék, 's ekkép' a' tudósítás munkámról két közben egészen elmarad, magam figyelmeztessem az olvasó közönséget a' magam munkájára. Melly szokatlanság ha talám illetlennek fog tetszeni, arról botsánatot kérvén, 's illy környülmények közt reménylvén is, ajánlom a' mélyen tisztelt olvasó közönségnek munkámat figyelmébe,

magamat kedvezésébe, igyekezetimet pártfogásába. Mellyeket ha megnyeréndek, az nékem nem kis ösztönül fog szolgálni arra, hogy fejlődő literaturánkat a' komolyabb és mélyebb tudományokban több eredeti munkáimmal is tehetségem szerént gyarapítani igyekezzem.

Kerekes Ferentz,
n' debretzeni ref. Collegium eggyik k. és r. Tanítója.

2.

Az iskola' korszerű haladásáról.

(Herdertől.)

Az időben élünk; következőleg vele és nékie kell élnünk 's élni tanulnunk. Minthogy az idő folyvást változik, 's kebléből mindig valami új, jó 's rossz jön világra, eseményinek alá vagyunk vetve, 's benne akaratunk ellen, tetszéssel vagy iszonnyal, fájdalommal vagy örömest részt kell vennünk, — innen szükségkép következik, hogy azzal, mit az idő előhoz, gondolnunk, azon jót, mit nyújt használnunk, a' rosszat, mellyel fenyeget, megelőznünk, a' bajt, mellyel terhel, enyhítnünk kell, és pedig ugyan azon erővel kell enyhítnünk, melly mindenkor ezen baj mellett legyőzésére létezik. Mert már azon jó szerkezettel bir földvilágunk, hogy két sarka van, 's csak mind kettőn állhat meg, — hogy minden méregnek az anya természet keze egy ellenmérget rendelt, — hogy minden törekvés; mihelyt határain túl-hág, viszonyos törekvést ébreszt, melly azt korlátozza, 's az egész javára rendezi. Szükség tehát az időnek szolgálnunk, hogy el ne veszíttsük, vagy minket el ne nyomjon, 's az öreg Saturnus föl ne faljon; inkább tanulnunk kell azt

ügyesen megcsalni 's rajta uralkodni. Erre nézve okosságot kaptunk — az időnek szolgálni, de úgy, hogy ne az nekünk, hanem mi parancsoljunk nékie.

Ha ez így áll az élet minden ügyeinél, minden emberi intézeteknél, mellyek az idő szülöttjei 's befolyása alatt vagynak, — tehát állnia kell az emberiség' mivelésére rendelt intézeteknél, a' közös és magános iskoláknál is. Egyik se legyen a' tér és idő határain kivül, különben alkalmatlan vagy épen semmi helyen áll. Egyik se legyen avúlt vagy avuló, különben elvész. Ha ezen intézeteknek az idő' — a' mostani és jövő idő számára kell embereket nevelniök; — ha ezen ifju embereket a' jelen 's jövendő kor használata 's alkalmazására kell oktatniok, 's őket arra szoktatniok; úgy szükség, hogy a' jelenben a' jövendőért dolgozzanak, 's az idővel haladjanak. Mit kelljen korunkban, ezen nevezetes század végével tenni, arról akarok nehány szót mondani. A' mi időnk egy nagy ébresztő! A' durva vas falóra zörögve forog, 's hatalmas ütésekkel kondít.

1. *A' nemzeti nyelvet érteni*, helyesen és szabatosan beszélni, eszesen 's okosan irni, most meg kell mindenkinek tanulnia. — ez egy beszédes 's iró század; 's a' következő, minden mutatkozó hajlamai szerént, nem kevésbé leend az. Mi temérdek sok jó és rosz vitetett véghez ezen utóbbi évtizedben beszéd és irás által! — nem a' kard, hanem a' nyelv hozott mindent mozgásba, úgy, hogy ezen új vonalnak, még a' kardok sem birtak ellene szegülni. *A' fegyverek lehullottak a' megoldott nyelv előtt!* Még többet segített és hatott az irott és nyomott szó; lőporként repült az egyes lapokon szanaszét, 's gyújta mindenütt. Minden újság levelek telvék most szóló, egymásnak ellentmondó értekező, tanácsadó, 's végzést hozó gyülésekkel; — mind ezekhez nyelv és irás, kész gyors

beszéd, tervezésbeli ügyesség (azaz fogalmakat homályból kifejteni 's felvilágítni) okosság, bátorság, a' beszéd mérséklete 's tüze, előadás szükséges. — Ez korunk szelleme; mi ellen nem szegülhetünk, még kevésbé szabad tőle elválnunk, 's szendergőn, lekötött nyelvel 's álomkórságos szemekkel hátra maradnunk. A' nagy „hephata" kimondatott; nekünk is, pedant hebegés 's akadozó mokogás helyett, okosan beszélni 's irni kell tanulnunk. — A' német kevés szavu; nehéz nyelvü; ő inkabb cselekszik; ez használt 's ártott is nékie. — Olly időben, mikor az ebből eredő kár túlnyomon mutatkozik, minden iskolának, minden nevelő intézetnek fel kell serkennie az értelem és ítélet, hazafiui értelem 's jámbor ítélet elítélésére, minden tehetséggel biró ifjuban, hogy egykor ügyei körében tudjon helyesen gondolkodni, jártasan beszélni, és irásban 's fogalmazásban is alkalmasan birja kifejezni magát. Mi hátra vagyunk ezen ügyességekben, annak bizonyságai szomorú következésivel együtt nyilvánosak: úgy bánnak velünk mint egy nehéz fejü nemzettel, melly a' lassu syllabizálásnál még nem haladt tovább, — 's mellynek mint rabszolgálónak, nyirni kezdik fejét, hogy a' nyírett főben az életszellem valamivel szabadabban kerengjen. — Mi keveset tud a' Német németül, nyilvános; nem csak a' paraszt és kézmives beszél, kivált ha jól akarja magát kifejezni, zavartan, undokúl és ocsmányúl; hanem minél feljebb, sokszor annál rosszabbúl megy, mig a' hegynek ormán, a' német nyelvet, mellyen csak szolgálók és szobaleányokkal beszélnek, még szégyenlik is. Kivévén ezen német Helikon és Pindus csak egy keskeny részét, mellyen a' nemzeti nyelvet tisztán beszélni és tisztán irni méltónak tartják; 's ez csak egy keskeny rész! Tanuljátok a' nemzeti nyelvet kedves ifjak, mert ti hazafiak

vagytok; tanuljátok beszélni, írni, pedig mindenképen írni! Tanuljatok elbeszélni, értesítni, kérdezni 's felelni; egybefüggőleg, tömötten, világosan, természetesen írni, okos kivonatokat, tabellákat, expositiókat, és deductiókat készítni a' fogalmakból; tanuljátok a' mit gondoltok és akartok, előadni. — Az idő parancsolja az idő kívánja; nem akarunk többé *alalοi* és *μογιλαλοι* lenni 's maradni (némák és hebegők).

2. A' világ változik. Nem csak déli Európa, Franczia, Olaszország, Németalföld, Hollandia, Helvetia, más pedig nagyobb részint jelenleg szomorú alakot öltöttek fel, mellynek kedvezővé változását óhajtjuk, hanem a' metamorphosis tovább halad egy részén Németországnak 's ki tudja tovább hová! Már előbb másképen alakúlt Éjszak-Americai egy másik része Indiának nyugoton vagy keleten valószínűleg szinte elváltozandó. A' világ képe átalakúl, határai, alkotványai, vallásai, politica elvei, erkölcsei, 's szokásaiban; mind ezek újdon világíttatnak ki. — Nyilván szükséges az iskolai tanításnak ezekről nem csak tudományt szeresni, hanem ezen világváltozatok okaiba is behatni; a' történet és földleírás más alakot kapnak; mert azon elvek, mellyekre máskor építtetett a' történet és földleírás tudománya, elváltoztak. A' történetekben, például a' királyok' nevei, 's az ő országos vagy családi háborúik nem érdekelnek többé annyira, mint hajdan, midőn csupán nyers hadi tetteket vagy ravasz politicai operatiókat csudáltak, 's azok unalmas ál bámulására szorítattak az ifjak. A' lepel lehullott, vagy is inkább erőszakos kézzel letépetett; felnyiltak szemeink, hogy a' föld- és történetirásban valami hasznosbat tanuljunk. A' föld alkatát, természeti és müvészi kincseit; a' ki ezeket valami naggyal és jóval lelemény által szaporította, ki a' földet 's a' rajta urak

kodó emberi nemet szépítette vagy bemocskolta, *az emberek angyalait vagy ördögeit kell a' históriában érett ítélettel ösmérni tanulnunk.* Érett ítélettel: mert miért olvasnók egyébként a' történetet? miért olvasná az ifjuság? hogy valami álfényt csodáljon? hogy büntetteket, mellyeket — bár kik — Görögök, Rómaiak, Németek, Frankok, Hunnok, Kalmukok és Tatárok mint emberölők és világpusztítók elkövettek, — gondolat nélkül, vagy szolgai tisztelettel időrendszerint elősoroljon? — Elmúlt ezeknek ideje. Itéletet, emberi itéletet kell a' történet által képezni 's élesítni: különben egy zavaros vagy ártalmas könyv leend. Görögöket 's Rómaiakat is ezen ítélettel kell olvasnunk. Sándor a' világhódító, a' részeges a' kegyetlen, a' hiú, és Sándor a' művészetvédő, a' tudományterjesztő, a' városokat-épitő, az országokat-egyesítő, ugyan azon személyben nem egy személy, 's nem egy becsü két személy. Igy van számos sokfejü vagy sok arczu szörnyeteg a' historiában. A' történet az emberek és emberkorok tükre, az idők derüje, az igazság szövétneke. Benne 's általa kell csudálni tanulnunk, mi csudálandó, szeretni, mi szeretendő; — de viszont gyülölni, megvetni, utálni is, a' mi gyülöletes, megvetendő 's utálatos, — különben hamisító gyilkosai volnánk az emberi történeteknek. A' népuralkodás, erkölcsi változások, vallások, tudományok, cselekvés módok, müvészetek elvei, mellyek a' historiában mutatkoznak, agyunkhoz és szivünkhöz szóljanak, 's eszünket élesitsék. Egyedül illyképen hasznos a' régiek' olvasása is, Phaedrus és Nepostól — Terencz, Virgil, Horacz, Cicero, Sveton, Tacitusig. — Jó és rosz tettek, hamis és igaz elvek, undok alakok, 's álarczok szólnak bennök. Korunk ujabb példákban idézi fel őket, mutat rémítő és vígasztaló hasonlatokat; vállalatok, utazások, tettek és büntettek által megeleveníti az egész föld és történetírást. —

Mi készek legyünk ébresztő szavait hallani; a' mi iskoláinkban is *éljen* a' geographia és historia; az illy okosan előadott historia; a' régiek olvasása a' régiek elvei szerint, korunk' elveivel öszvehasonlítva.

3. Korunk az úgy nevezett szilárd hasznos tudományok és művészetekre törekszik, — Mathematica, Arithmetica, Geometria minden alkalmazásiban, természettudomány, természet leírás ismét minden alkalmazásiban 's a' természet minden elágazásiban — tárgya tanulásának; a' csupán szótudományokat, talán igen is nagy megvetéssel, félre tolta, és az egyedül üdvezítő Kant philosophiáján kivül, melly ezen szabadalmat kizárólag nyerte meg, — megveti a' szópengetést, és szőrszálhasogatást, mint úgy nevezett oskolai bolondságot — Tulságaiban nem kell az időt követnünk, de miben igazán és hasznosan utal, parancsoló újának engednünk szükséges. Elmult a' siket szavak kora; a' franczia nyelv ámító szavaira nem hallgatunk, de kell követnünk minden intést, melly az idő kivánatát 's azt illeti, a' mi alkalmazható, hasznos, értelmes, igaz, kivánatos, szükséges. — Számítni kell a' gyermeknek tanulnia, hogy életét kiszámítsa; mert az egész okosság, kivált emberi ügyek' viselésében, számítás. Geometriát kell a' gyermeknek tanulnia, hogy szemmértéket, irányt, kézbeli ügyességet, a' bizonyítvány (intuitióját) szemléletét, 's végre azon hajlamot megnyerje, akármelly gyakorlati tudományban és foglalatosságban, nem fölülegesen, hanem alaposan haladni, 's a' honnak hasznára válni. Természettant és leírást kell a' gyermeknek tanulnia, hogy örüljön életének, a' természet javait ösmerje 's helyesen használja, és végre valahára megszünjék azon sok babonaság és tévelygés, melly az emberi nemet soha sem tette szerencsévé, 's korunkba épen nem tartozó. Kiváltkép szükséges azoknak is, kik egykor

mások tanítói leendők, ezen tudományokat az ész képzése, a' dolgok tisztább megítélése, és alkalmazására — mivelniök. Nem szótudósokat, hanem mivelt, hasznos, ügyes embereket kiván korunk; az ő szükségei, a' nevekedő fogyatkozás, a' nagyobb concurrentia, talán nem sokára még a' nyomasztó inség is, követelik ezen mivelődést sok oldalu gyakorlati közhaszonra. Nyugalmas időkben talán szabad álmodozni; de korunk egy nyugtalan százszemű Argus, egy száz karral fegyverzett Briareus, 's felráz az álomból. — Ugy van! még az ifjak sem akarnak, ezen körülményektől ébresztve, álmodozni, — tehát nem kell őket elcsábítni erejök hiu alkalmazására (mire korunk olly sok rést nyit) hanem vezetni kell, 's annak helyes használatára oktatni. — Foglalkodtassátok őket, szólít az Aeon, foglalkodtassátok korán, folyvást, megválasztással, hasznosan; jövend idő, mellyben gyakorlottaknak kell lenniök, 's gyakorlottságokra szükségök leend.

4. Religio — szabad é még korunkban róla említést tenni? Teljes joggal: mert religio, valódi jámborság kiirtatlan marad, a' pokolnak kapui rajta nem győzedelmeskednek, sőt maga az Antichristus is elősegíti. De minthogy korunkban annyi kül szertartásokat veszni látunk, mire szólít fel ezen veszendőség? — kisértsd meg, az emberi léleknek és szívnek mi valódi religio? ezt mentsed a' hajótörésből, ezt őrizzed! És a' mire mindeneket felszólít az idő, azt különösen az iskoláknak is mondja: „Erősítsétek, alapítsátok meg az ifju elmékben, mi valódi religio 's jámborság: mert veszély kisértet ideje van!“ A' mi pedig megerősül és alapúl, ne csak theoria legyen, hanem gondolkodáseselekvés-mód 's praxis.

Minthogy e' felett részletesen szólanom az idő nem enged, legyen szabad csak nehány bálványo-

kat megemlítnem, mellyek minden szívreligio pusztító ellenei. Ezek:

1-ször. Az önzés — egoismus. — Önzés mindenkor volt a' világon 's ezen nevek ember (Mensch azaz Mänsk Männlein) és önző, csaknem ugyan azon jelentésűek; de majdnem kétlem, ha szólott e' valaha illy hangosan, gondolkodott e' illy fajtalanul, munkálkodott é illy nyilványosan, mint most; ügyek, viszonyok, folyóíratok, napi események, 's az egész időben halkal ő uralkodik. Talán némi egyéb tévedések helyett ő uralkodik most az iskolákban is; mert a' magában igen dicséretes hírvágy könnyen önzéssé válik. És még sincsen az emberi társaságnak veszélyesb ellensége mint ezen úr, az egoismus. — Mentsen isten minden ifjút ezen rosz kórságtól. — Az ifjunak szerénynek kell lennie, tudományában 's nyilatkozásiban, nem pedig felfuvalkodott, kétkedő, 's ócsárlónak. — A' szegény emberke mi sokat nem tud még! de egy önző soha meg nem tanúlja azt. Nézzed a' növekedő, virágzó, illatozó növényt, az ád és vesz; minden elemekkel öszve függve, vesz minden elemektől, világ, levegő, víz, földtől, azt magában feldolgozza, 's a' világnak illatdúsan adja vissza. Még a' setétben is világ után hajlik; gyökerével nedvet keres a' földben; levelivel a' levegőt szívja be, 's feldolgozva adja vissza. Ő az, a' mi, 's létével, erőivel, nyilatkozásival hirdeti magát, nem pedig kérkedéssel; a' természetcharakter halkal belé van oltva. — Ifjak, a' természet ezen magzatit utánozzátok erkölcses szerénységgel is; semmi sem illetlenebb ifjuhoz mint az önhittség; az makacscsá, visszaszólóvá, büszkévé, gorombává és szenvedhetlenné tesz.

2. A' második rosz, melly minden gyakorlati, valódi jámborságot megszüntet, a' korunkban elhatalmazó pongyolaság, könnyelműség, ama' minden

szilárd elv, józan rend, kemény fáradalom 's munka mellőzése. — Azon ürügy alatt, hogy munkánkat, életünket megkönnyíttsük, hogy magunkat szabály, idő 's rendhez szabnunk ne kellessék; hogy a' lélek, a' lángész ösztönöz bennünket, elszokunk erőink feszítésétől 's így legjobb használásuk 's legfőbb működéseiktől: mert csak serényebb szorgalom, nehezebb gyakorlat, 's az erő rendkivüli feszítése által vívatik ki a' messze czél, a' magas tökély: a' szendergő, pongyoláskodó nem látja, nem éri el azt; a' földön hever, vagy az avult eltiprott uton tántorog. És még is melly igen sürget az idő épen ezen nagyobb 's tartósabb erőködésre, ezen szünetlen éberségre 's alkalmazásra, minden körülöttünk történők által! Minden részről azt kiáltja nekünk: az alvás és álomkórság, pongyolaság órája elmult! — Félre tehát az ifjak füzeteikből azon pongyola, lomha kézírással 's utánjegyzéssel, úgy saját munkájokból is, mellyen mindjárt látható, hogy írója a' dolgot nem vette komolyan, 's hogy csak szabadúlni akart tőle. Félre azon ó-pongyolasággal, magát bor, szerelem, édes érzés, 's virágokról írt énekekben gyakorolni! Egy derék ifjunak bizonnyal más tárgyakat nyújt az idő; okosan fogja ő azt választani, tűzzel 's feszített bátorsággal bevégezni; mert mi által tüntették ki magokat minden időknek nagy lelkeik 's szilárd szellemeik? — Lényegileg nem voltak máskép alkotva mint más emberek; hanem ők bel-organisatiójokat rendbe hozták, megerősítették; egy gondolaton tovább maradtak, azt minden oldalról kikutatták, ugyan azon dolgot tovább 's erősebben űzték, 's magokat jobban gyakorlották. Ezen erősebb és huzamosb intensitása a' lelki erőknek, teremté ama' Rogert, Bakon Ferenczet, Kepplert, Newtont, Leibniczet, Hallert. Eulert, Linnét, Buffont, 's a' politikás ügyekben minden másokat

megelőző alkalmatos, tapasztalt, 's hasznos férfiakat. Nehézségeken, veszélyeken, akadályokon, 's magán az ügyön győzedelmeskedtek ők, 's így lettek diadalmasok. A' pongyoláskodó, a' ki mindent könnyen vesz 's röviden tesz, semmihez sem jut; 's ki ifjuságától fogva igy cselekszik, ezt ha csak a' bal sors fel nem rázza, dísztelen haláláig folytatandja.

3. A' leggonoszabb kor-bün végre, mellyről az ifjunak óvakodnia kell, a' szemérmetlenség, az ellenszegülés, a' vakmerőség. — Nem mintha előbbi időkben durvábban nem beszéltek volna; néha igen gorombák voltak; 's a' szavakat nem tették mérlegre; hanem hogy az illedelem és becsület elfogadott elveit, a' népek és egyesek közös és magános jogait, a' nyilványos 's viszonyos kötelességeket olly szemérmetlen 's szégyen nélkül elmellózték, kinevették, 's gúnyolták volna, arra a' historiában nehezen van hasonló bizonyság. Legalább törekedtek elfedni, eltakarni; most mindent szabadon kimondanak, szabadon irnak, a' világ' szeme láttára tesznek, mintha semmi illves elvek nem is léteznének, 's hogy a' Pythagoreusi kifejezéssel éljek, egyenesen a' nap színe előtt cselekesznek. — Őrizkedjék minden nemes ifju ezen ocsmány szemtelenségtől! őrizkedjék minden vad olvasmánytól, melly hozzá vezet! Olly ifju, ki szemérmét elveszté, mindenét elveszté az; ki ollyast olvasni mer, a' mitől mintegy a' lap is elpirúl, a' ki büszkén, fajtalanúl, szerénytelen, merészel ollyat írni, a' mit egy becsületes társaságban, vagy egy olly férfinak, ki eránt tisztelettel tartozik, el nem mondhatna, az nemes műveltségét eltagadta, az kivül belől egy szörnyeteg, egy fertelem, — vagy az lecnd. — Őrizzen nemtője minden fiatal embert ezen mérgétől a' kornak!

Engedje századunk' szelleme, hogy Herder ezen bölcs beszéde Magyarországban is foganatba vétessék!

Halimbai Sándor.

3.

Értekezés.

Általános észrevételek a' gondolkodás műszereinek beteges állapotjáról.

Az embernek azon beteges állapotjait, mellyek a' gondolkodási működés és akaratelhatározás szabályelleni nyilatkozásai által tűnnek ki, csaknem mindenütt psychicai nyavalyáknak, lélek- és kedvély nyavalyáknak nevezik, 's majd szélesebb majd szorosabb terjedelmet tulajdonitnak azoknak, néha majdnem minden még a' logicai és erkölcsi eltévelyedését is a' léleknek ezen fogalom körébe húzván, néha pedig az ismerő tehetségnek és kedvélynek csak azon rendetlen nyilatkozásait számlálván ide, mellyek az emberi életműszerességgel, organismus beteges állapotjával viszonyba hozhatók. Innen származott alkalmasint azon Kant által felizgatott kérdés, melly még most is vitatás tárgya: vallyon a' lélek- és kedvély nyavalyák megitélését nem sokkal inkább a' psychologusok, mint az orvosok' hatás körébe kelle útasitni? Ezen kérdésre véleményem szerint ez az egyenes és eldöntő felelet: hogy a' lelki nyavalyák' létéről ítélni, gyógyitások végett rendszabásokat javallani sem a' közönséges psychologust, sem a' közönséges orvost nem illeti, hanem erre épen a' lelki és testi élet közötti sok oldalú 's egymással szorosan ösz-

szebonyolódott kölcsönös viszonyok miatt csak annak lehet hivatása, a' ki psychologiai, physiologiai, pathologiai, 's ezeken kivül még világ- és emberesmérettel nagy mértékben bir. Hol kelljen illyen férfiakat keresni a' philosophusi vagy az orvosi karnál e! ezen kérdésnek eldöntése azokat illeti, kiket az illyeneknek feltalálása közelebbről érdekel. Itt nekünk egy más fontosabb feladattal van dolgunk; azon finom és összebonyolódott fonalakat kell felkeresnünk, mellyekkel a' rendes útjoktól eltávozott lélekműködések az ideg rendszer műszereinek beteges hangulatihoz köttetvék, és kibontogatnunk, a' mennyiben ez az emberi vizsgálódás és esméret mostani álláspontján lehetséges.

A' lelki életnek minden hibáit kétszeres nézőpont alá lehet venni, a' szerint a' mint inkább lelki vagy inkább testi eredetűek.

Az inkább lelki eredetű léleknyavalyákhoz tartoznak a' logicai és erkölcsi lelkitévelygések.

A' logicai eltévelyedések közé kell mind azon ismeretbeli hibákat és tévelygéseket számlálni, mellyek származásukat egyedül a' gondolkodás törvényeinek elmulasztásából veszik. Az erkölcsi lélektévelygések az akarat azon elhatározásit 's azon cselekedeteket tárgyazzák, mellyek a' felsőbb erkölcsi törvényekkel ellenkeznek, mivel az ember azoknak elkövetésekor nem az okosság eszméi, hanem alárendelt érzelmek, indulatok és szenvedelmek által vezéreltetik.

Mind két rendbeli, a' logicai és erkölcsi eltévelyedések *még az emberi szabadság hatáskörébe esnek*; mivel az ember az első rendbelieket illendő figyelem, pontos és több oldalú vizsgálat, a' második rendbelieket pedig csendes megfontolás és erős elszánás által ön erejéből elkerülheti és megjobbíthatja.

Midőn azonban ezen két rendbeli lélek-eltéve-

déseknek inkább lelki — psychicai charaktert tulajdonítunk, azzal épen nem akarjuk állítni, hogy azokra a' physicai v szonyoknak is nem lehet befolyása; hanem csak azt akarjuk ezzel jelenteni, hogy azoknak főalapját a' lélekben a' psychében 's annak saját törvényeiben kell keresni, 's következőleg, hogy az inkább subjectiv mint objectiv.

Egészen másképen van a' dolog a' testi, physicai eredetű lélekhibákkal. Ezekben is eltávozik ugyan az ismeret a' hibás és hamis nézetek, és a' cselekedet a' czélszerűtlenség és fonákság által az ember valójába mélyen benyomott törvényektől; de ezen eltávozások' alapja nem a' gondolkodó és akaró subjectum hibás elhatározásában, hanem azon műszerek életmunkásságának rendetlen állapotjában nyugszik, mellyek által az ismérettárgyának —objectumának előterjesztése eszközöltetik. A' lélek' ismérete hibás és hamis, 's czélszerűtlen vagy fonák cselekedetekre határozza el magát, mert az életműszerek az ismeret tárgyait hibásan vagy hamisan terjesztik elő; mivel már az ember lelke az életműszerek közben munkálkodása által juthat a' külvilág szemlélésére és ismeretére, ezen műszerek rendetlen állapotjában 's azoknak törvényelleni munkásságában nem bir többé semmi eszközzel, semmi tehetséggel ismérete hiányának pótolására, a' hibák kiigazítására az ámulások megismérésére, 's cselekedeteinek az igazsághoz 's a' dolgok elismert becséhez való intézésére. *A' lélek szabadsága tehát összes tehetségeit törvényesen használni, ezen környülállások között nagy mértékben korlátozva van a' gondolkodás foglalatosságára együtt munkálkodó műszerek beteges munkálata által*, 's ez okozza a' gondolkodás tárgyainak hibás vagy hamis előterjesztését. Ezen határozást tartom én azon lényeges charakternek, melly által a' logicai és erkölcsi tévedések és gyengeségek a' sajátkép be-

teges lelki tehetetlenségektől és bomlásoktól különböznek, 's melly által egyszer'smind azon általános fogalom is kifejeztetik, melly alá a' lelki functiók minden beteges állapotjai vitethetnek.

Ezen beteges állapotok immár szellemi vagy lelki nyavalyáknak saját és szorosabb értelemben neveztetnek, 's ha egyszer máskor a' logicai és erkölcsi hibákat, tévelygéseket, lelki nyavalyáknak nevezzük, az inkább metaphorai jelentésben történik. Ezen nevezet azonban: lelki vagy léleknyavalya azon félreértésre adott és ád még most is alkalmat némellyeknek, hogy a' nyavalyát magára a' lélekre a' psychére viszik, 's azt tartják a' nyalya substratumának, mi a' mi feljebb adott meghatározásunk szerint általjában hamis, mivel ezen meghatározás szerint mind azon jelenségeknek alapja, mellyek a' lélek beteges tehetetlenségeinél és bomlásainál szemléltetnek, épen nem magában az ismerő subjectumban, hanem egyedül az ismeret tárgyait előterjesztő életműszerek törvényelleni munkásságában lehet keresni, mellyre a' következendőkben az léleknyavalyák bővebb bizonyságúl szolgálandanak.

Hogy a' léleknyavalyák tudományos áttekintésén könnyítsenek, régen próbálták már azokat czélszerű *felosztás* által systematice elrendelni, de eleitől fogva a' fa'ok és fajták elkülönzésében nem kevés nehézségekre akadtak, mivel a' lélek különböző tehetségei és működései szükségeskép és olly sokszorosan egymásba vágnak.

Először is a' lélek nyavalyákat a' lélek három alaptehetségei szerint *három rendre* osztották, 's az elsőbe a' képzelőtehetség bomlásával, a' másodikba az érző tehetség rendetlen nyilatkozásaival, a' harmadikba pedig a' kivánó tehetség rendetlenségeivel járó lelkinyavalyákat sorozták. De mihelyt a' képzelő, érző és kivánó tehetségnek egymástól

elválasztott nyavalyái állapíttatnak meg, azonnal egy csupán subjectiv megkülönböztetés objectiv elválasztássá változtatik át, 's erőszakosan szakasztatik el egymástól az, mi egymással organice egybe van kötve, 's a' legszorosabban egymásba bonyolódva. Mert mivel semmi képzelet vagy előterjesztés nem létezhetik akaratnyilatkozás nélkül, 's viszont az akaratnak semmi munkássága képzelet vagy érzés nelkül nem lehetséges, tehát ollyan nyavalyát sem lehet gondolni, melly tisztán és kirekesztőleg ezen tehetségeknek egyikére vagy másikára vitethetnék. Semmikép nem akarjuk azonban ezen felosztási alapot egészen megvetni, mihelyt valaki a' léleknyavalyáinak ehez intézett felosztásában a' lélekemlített tehetségeinek nem teljes elválasztásából, hanem csak egyiknek vagy másiknak a' többek feletti megbomlasából indúl ki.

Ezen felosztást némellyek tovább akarták vinni, 's a' lelki nyavalyákat az esméret tehetségének felsőbbre és alsóbbra való ágazásai, 's az azoknak mindegyikéhez tartozó egyes működések szerint elrendelni, 's illyen módon a' közérzésnek 's a' több külső érzékeknek, a' képzeletnek és az emlékező tehetségnek, a' szorosabb értelemben vett észnek, ítélőtehetségnek, és okosságnak beteges állapotjait, mint az első osztályba tartozó mind megannyi külömböző fajokat megállapítni. De bármelly egyszerűnek és természetesnek tessék is a' vizsgálódásnak és elrendelésnek ezen menetele első tekintettel, még is ha azt tovább folytatjuk, csak hamar nagy, sőt elháríthatatlan akadályra találunk, melly főleg azon feljebb említett fontos környülálláson alapúl, hogy ezen subjective elválasztott lelki tehetségek objective egymással a' legszorosabb és lényegesebb kapcsolatban állanak

Vannak ugyan a' közérzésnek és a' több külső érzékeknek ollyan beteges állapotjai, mellyek ál-

tal a' testi érzések és külső észrevevések előállítása vagy akadályoztatik, vagy hamis ámító érzések és észrevételek szerzésére alkalom szolgáltatik: de valamig az ember ezen érzéki tökéletlenségekre és ámulásokra mint illyenekre eszmél 's valamig azok az észnek és akaratnak rendetlen nyilatkozására semmi elhatározó befolyással nincsenek, mind addig a' külső érzékeknek ezen nyavalyáit sem az orvosok, sem a' laicusok vagy nem orvosok a' sajátképi léleknyavalyák közé nem számlálják, ámbár azok emezekre sokszor a' legnagyobb alkalmat szolgáltathatják.

A' lélek nyavalyáinál igen fontos szerepet játszik a' képzelőtehetség, 's felette keveset találhatni közöttök, mellyeknek kiképzésére ez vagy munkátlansága, vagy szerfelett élénk munkássága és hamis előterjesztései által legtöbbet ne tenne; de valamig az ész a' képzelő tehetség gyengesége vagy kicsapongásai mellett jogait megőrzi, 's az akarat fonák tettekre el nem ragadtatik, mind addig nem lehet a' képzelőtehetség rendetlenségeit a' sajátképi, 's szorosabb értelemben vett léleknyavalyák közé számlálni.

Az emlékező tehetség nem egyéb mint bizonyos czélokra alkalmazott képzelő tehetség, a' mi tehát erről igaz, az amarra is alkalmazható. Az emlékező tehetség hiánya és hűtelensége ugyan ha nagyobb mértékre hág, kétségkivül ostobaságot, butaságot vonhatnak magok után; de valamig csak kisebb mértékben vannak azok, sem az észt meg nem zavarják, sem esztelen akaratnyilatkozásokra nem csábítnak, 's épen azért a' sajátképi léleknyavalyák köréből kirekesztetnek.

Mind ezen észrevételek azon nézetre vezetnek bennünket szükségeskép, hogy a' szorosabb értelemben vett léleknyavalyák valója, vagy az észnek tehetetlenségében vagy megzavarodásában

az esztelen akarat elhatározásokban és cselekvési módokban alapúl, 's következőleg a' fensőbb ismerő tehetséggel szoros viszonyban áll.

Mind e' mellett is sikeretlen próba lesz a' lélek nyavalyákat ezen fensőbb ismerőtehetség különböző ágai szerint tovább elosztani, 's mint a' szorosabb értelemben vett észnek, az ítélőtehetségnek és az okosságnak nyavalyáit megkülömböztetni akarni, semmi sem lévén bizonyosabb, minthogy az értelem az itélet és okoskodás nem külömböző és elválasztott tehetségektől függenek, hanem inkább mind ugyanazon egy összeszerkesztő-syntheticai tehetségnek nyilatkozásai; miből továbbá egyenesen következik, hogy ezen fensőbb gondolkodási működések közül egyiken sem eshetik huzamos bomlás a' nélkül, hogy az a' többiekkel is ne közöltetnék. Innen a' ki rosszúl ért meg vagy fog fel valamit, mindég rosszúl is fog ítélni, 's a' ki rosszúl ítél annak lehetetlen helyesen okoskodni.

Ezen felosztás menetelét tovább követve a' lelki tehetségek második fő ágának az érző tehetségeknek nyavalyáit is az érzés tompulásával, és a' szerfelett élénk és fonák érzelmekkel járó nyavalyákra is akarták megkülömböztetni, 's ugyan ezen terv szerint a' kivánó tehetség tévelygését is három hasonló fajokra osztani. De itt ismét nem vették észre az érzés és kivánás közötti szükségeskép létező szoros kapcsolatot, valamint azt sem, hogy minden érzelem a' kivánó tehetség nyilatkozásába megy által, hogy minden hajlandóság vagy idegenkedés, minden kivánság és iszonyodás egy neki megfelelő érzelmet tesz fel, 's következőleg hogy a' beteges érzésnek és kivánásnak objectiv elválasztása épen lehetetlen.

Az eddig divatozott elosztásoknak ezen vizsgáló áttekintéséből következő igazságokat lehet kihúzni, mellyeknek egyszer'smind a' léleknyavalyák jövendő elosztásának alaptételekül kell szolgálni.

1. Csak azon nyavalyákat lehet a' sajátképi léleknyavalyák közé sorozni, mellyek az észnek és akarat-elhatározásnak rendetlen állapotját nyilatkoztatják.

2. Egy léleknyavalya sincs, mellyben a' léleknek egyik vagy másik tehetsége egyedül és kirekesztőleg szenvedne, a' többiek pedig rendes állapotjokban volnának; mert az egyiknek bomlása a' másikét is maga után vonja, de vagynak olly léleknyavalyák, mellyekben a' léleknek egy bizonyos tehetsége a' többiek felett kitünőleg szenved.

3. Ezen nyavalyák egész elosztása tehát egyszerűbben fog kiütni, 's szükségeskép kevesebb osztályrészekből állani.

Ezen alaptételeket szemünk előtt tartván a' léleknyavalyákat két fő osztályba sorozzuk, az első osztályba az ész- a' másodikba a' kedvély nyavalyákat számlálván.

A' ki azt vélné, hogy itt a' harmadik, sok írók által felvett főfelosztási tag t. i. az érző tehetség nyavalyái kimaradtak, azt emlékeztetjük, hogy mi az érző tehetséget nem tartjuk különös fő tehetségnek, mivel az érzelmeket külömböző viszonyaikhoz képest, majd az ismerő tehetség, majd ismét a' kedvély körébe kell és lehet húzni

1. *Az észnyavalyák.* Ezen nevezet alatt a' lélek megakadt vagy megzavart munkásságának azon állapotját értjük, melly különösen a' dolgok ismeretében, a' fogalmak, ítéletek és okoskodások által nyilatkozik, a mennyiben ezen rendetlenség a' testi életmunkásságnak és müszereinek szabályelleni állapotjában áll. Az észbetegség immár vagy az ismerésbeli tehetetlenség által nyilatkozik, és akkor különböző fokaihoz képest a) *ostobaság* vagy *butaság* alakjában jelenik meg, vagy pedig szerfelett élénk 's egyszer'smind a' tapasztalás és okosság

általános törvényeitől eltérő munkásság által nyilatkozik, 's ekkor b) a' *bolondság* alakja alatt tűnik elő.

2. *Kedvély nyavalyák.* Ezekben is ellenkezésbe jő az ember ismerő tehetsége az általános tapasztalás és okosság törvényeivel; ezen rendetlenség azonban egyszer'smind a' kedvélynek szembetünő bomlása által is nyilatkozik az *érzelmekre* és akaratelhatározásra nézve. Ez tehát mindég az indulatok és szenvedelmek szerfeletti uralkodását teszi fel párosulva a' fonák és esztelen cselekedetekre való hajlandósággal. A' kedvélynyavalyák alosztályát a' mi tervünk szerint leghelyesebben lehet a' kedvély külömböző 's azon nyavalyában főbb szerepet játszó állapotja szerint elintézni, 's a' tapasztalással összehangzásba hozni. Vagynak ugyan is kedvély nyavalyák, mellyek az úgy nevezett leverő indulatokkal vagy szenvedelmekkel korlátozott 's egyoldalú akarat elhatározással párosultak, 's ezeket mi a) a' *búskórság=melancholia* nevezete alatt foglaljuk be. Vagynak ismét mások, mellyek főleg fellármázó és izgató indulatokkal, szenvedelmekkel, szerfelett élénk és erős akaratnyilatkozással járnak, 's ezek b) az *őrültség = mania* osztályába tartoznak.

Mind két rendbelieket a' búskórságot és őrültséget igen könnyü a' bennek főbb szerepet játszó kedvély állapot szerint tovább is elosztani. Igy p. o. a' tétovázó búskórságot (melancholia errabunda) a' félelem és aggodalom; az angol búskórságot (melancholia anglica) az élet fel sem vevése megunása; a' szerelem búskórságot (erotomania, helyesebben: erotomelancholia), a' platoi szerelem; a' vallásos búskórságot (melancholia religiosa) az ájtatoskodás, bűnein bánkódás, 's az örök büntetésektől való félelem bélyegezik.

Épen illyen módon lehet az őrültség fajait is

a' bennek fő szerepet játszó különböző kedvélyhangúlatok a' főkép uralkodó indulatok és szenvedelmek szerint rendbe szedni. A' tapasztalás legalább víg, vagy örvendező, buja, vagy a' testiségbe elmerült, kevély, haragos, dühös őrültség példáit mutatja. Az őrültség mind ezen fajainak ugyan olly nézetek és ítéletek szolgálnak alapúl, mellyek az általános tapasztalás és okosság törvényeivel nyilván ellenkeznek; de mind ezek csak azért válnak őrültséggé, mert a' kedvélynek erőszakos felizgatását 's heves akaratnyilatkozást vonnak magok után.

A' vizsgálódók említnek olly dühösséget is, melly az észnek minden kificzamodása nélkül van. Ez a' romboló és gyilkoló kórság' kitöréseiben áll a' nélkül, hogy annak kitörése előtt az ész zavarodásnak legkisebb jelei tapasztaltatnának. De azért hogy az e'fele lelki nyavalyákban a kitörés előtt az észbomlásnak semmi nyomait fel nem fedezhetjük, épen nincs jogunk állítni, hogy az illy szerencsétlen beteg a' kitörés alatt is eszének teljes birtokában lett volna, mint ezt *Hofbauer Untersuchungen über die Krankheiten der Seele I. Thl. S* 255. *u. s. f. igen helyesen megjegyzi.* Mert a' dühösség ezen kitörései mindég a' közérzés beteges állapotján kezdődnek, mellyek olly nagy mértékére hágnak a' hevességnek, hogy az ismerő tehetség minden szabad használatát lehetetlenné teszik, 's az akaratot a' legerőszakosabb visszahatásra kényszerítik csupán hogy azon szenvedhetetlen érzelmektől megszabaduljon.

Átmegyek már most főfeladatomra, a' léleknyavalyák physiologiai viszonyainak vizsgálatára; mellyre az eddig mondottak csak az utat egyengették. Azon rendet fogom ezen nehéz munkában követni, mellyet az eddig kifejtett felosztás kezembe ád, 's ennek következésében először az ész —

azután pedig a' kedvély nyavalyákat physiologiai vizsgálat alá venni.

Az ész nyavalyák első fokainak a' *butaságot* és *ostobaságot* neveztük. Ha ezen két hibáját az észnek nem különböző fajoknak, hanem csak ugyan azon egy nyavalya különböző fokainak akarja valaki nevezni, az a' mi következő vizsgálódásainknak legkisebb kárt sem tesz.

A' *butaság* az észnek azon korlátozott állapotja, melly hamis okoskodások által nyilatkozik, 's melly az előterjesztések terméketlenségében 's a' megszerzetteknek tökéletlenségében és egyoldalúságában alapúl. Van ollyan butaság, melly az embernek nem vele született, vagy azután származott hajlandóságában, hanem csak a' nevelés és mivelés hiányában gyökeredzik. Fő forrása az előterjesztések hiányzása, szegénysége, melly onnan származik, hogy az ember figyelme czélirányos tanítás által nem vezéreltetett belső és külső világának különböző tárgyaira, 's azoknak sok oldalú viszonyaira. A' butaságnak ezen faja a' szorosabb értelemben vett lélek nyavalyák körébe nem tartozik, mert annak elhárítása a' benne szenvedő akaratjától függ, 's a' későbbi tanítás 's a' figyelem önkényes foglalatoskodtatása által lehetségessé lesz. Nyavalyának csak akkor lehet a' butaságot nevezni, ha annak alapja az ember szabadságától egészen független, 's az által el nem hárítható akadályában fekszik az észnyilatkozásnak, az az a' lelkinek a' testi által való korlátozásában.

Hogy ezen testileg physico korlátozónak természetével megesmerkedjünk, szükség lesz a' beteges butaság nyilatkozásait először lelki alapjaira, ezeket pedig aztán ismét testi szerző okaikra visszavinni. Az észgyengeség ezen nemének bélyegező jele, mint már feljebb megjegyeztük a' tapasztalás alá eső legközönségesebb tárgyakról va-

ló hamis ítéletekben és okoskodásokban fekszik, de a' mellyek az igazságnak legnagyobb bizodalmával mondatnak ki. A' buta emberek folyvásti tévelygésének legközelebbi oka az, hogy az esméret tárgyaira eléggé nem figyelmeznek, nem ügyelnek. Első tekintetre már ítélnek az ollyan dolgokról, mellyekre tovább kellene figyelmezni, hogy azokat minden oldalról 's több viszonyaikban megvizsgálhassák. A' millyen hamar származnak bennek a' gondolatok, épen olly gyorsan elenyésznek ismét a' nélkül, hogy emlékezetekbe mélyebben benyomulnának; innen származik a' hibás szemlélődéseknek 's egy oldalú fogalmaknak igen korlátozott mennyisége, 's azon teljes ügyetlenség magoknak tapasztalást gyüjteni. A' buták mindig gyermekek maradnak; hibás nézeteik és ítéleteik mellett meg sem gondolják, hogy tévelyeghetnének, mivel gondolatjaikat soha sem vizsgálják annyira, hogy magokat valamelly tévelygésben útól érnék; azt hiszik, hogy mindent tudnak, mert eszökbe sem juthat, hogy tudások szűk horizonján kivül az isméretnek még más tárgyai is vannak.

Egy részről tehát az emlékező tehetség hűtelensége, más felől a' figyelem és gondolkodás hiánya azon legmélyebb gyökerek, mellyekből azon idétlen alakú növevény a' butaság kisarjadzik; mert épen ezek akadályozzák az előterjesztések tökéletes szétbontását és összerakását, 's egymásközötti minden oldalú viszonyaiknak felvevését, mellyek okozzák az előterjesztések és fogalmak világosságát az ítéletek és okoskodások alaposságát. De ha a' figyelmezés és gondolkodás szükségeskép az előterjesztő subjectumtól származnak, 's tiszta munkássága nyilatkozásainak kell tekintetniek; a' dolgot ezen oldaláról vévén fel, első tekintetre könnyen azon állításra csábíttathatnánk el, hogy a lélek tökéletlensége legközelebbi alakja az észnek

azon korlátoztatásának, melly a' butaság alakjában tűnik elő. Pedig ezen vélemény tévelygésre vezetne: mert a' lélek valója szabad ön elhatározás; ön magának ön magától származó korlátozása nem lehetne más mint önkényes, mellyet önkénye vagy szabad tetszése szerint ismét elhárithatna. De illyen nem lehet az, melly butaság alakja alatt mutatkozik; sőt inkább ez erőszakosan rátolt, az önkény által meg nem igazítható korlátoztatása az észnek, melly mint az eddig mondottakból szükségeskép kiviláglik, magában a' lélekben nem gyökeredzhetik, hanem azonkivül valami másban kell alapulnia. Már pedig a' szemlélő és szabadon egybekötő subjectumon kivül semmi sincs mi az ész foglalkozásait eszközölné, mint az agyvelő rendszer műszerei, mellyek a' szerző és visszaszerző (productio, reproductio) képzelő tehetségnek szolgálatjára vannak: következőleg ezeknek, és életmunkásságoknak hibás állapotjában kell csak a' butaság legközelebbi okát keresni. És ímé a' tapasztalás itt ismét bizonyitólag kerül előnkbe, több lett dolgok által tanitván bennünket arra, hogy a' butaság mint nyavalya csak azon embereknél tűnik elő, kiknél az agyvelő műszereinek kifejtődzése megakadályoztatott 's életmunkásságok szabad nyilatkozása ez vagy amaz okból bizonyos fokig korlátoztatik. Igy p. o. azon emberek butasága legkitünőbb, kiknek szük kaponyája az agyvelő műszereinek tökéletlen kifejtődzésére mutat, különösen ha életmunkásságok nagy lepkénység bélyegét hordozza magán. Mulólag okozzák ezen lelki gyengeséget a' részegitő italok, bódító mérgek, heves indulatok, az izmok megerőltetése által okozott szerfeletti fáradság; gyakran következése az, az idegrendszer különös gyengeségének, mellyet a' megelőzött nehéz nyavalyák hagytak magok után, vagy a' szerelembeli kicsapongások, a' léleknek szerfeletti megerőltetése 'stb. okoztak.

De hogy akadályozhatja már az agyvelő műszereinek hibás kiformálódása 's korlátozott élet munkássága a' lélek figyelmezését 's gondolkodását? hogy nehezítheti az előterjesztések egymásra vitelét, 's hogy okozhatja épen az által a' butaságot? Igen egyszerű 's mint nékünk tetszik igen könnyen kimagyarázható módon. Hogy a' figyelem szorosan és tartósan az ismeret bizonyos tárgyain függjön, 's az azokról való gondolkodás lehetségessé légyen, szükség, hogy ezen tárgyak képei a' képzelő tehetség műszereiben nagy élénkséggel 's minden részeikben tökéletesen kinyomassanak, előállítassanak, 's bennek bizonyos ideig szorosan megtartassanak. Hogy az előterjesztések egymással öszvehasonlíttassanak, 's egymás közötti kölcsönös viszonyaik észrevétessenek, több képeknek kell a' képzelőtehetségben egymás mellett állani, 's hirtelen egymásra következni, az egybekötés — associatio munkájának gyorsan kell megtörténni. A' hol ezen feltetelek hiányzanak, hol azon képek, mellyek a' képzelő tehetség műszerei által az ismeret tárgyairól kiábrázoltatnak, inkább homályban 's egyes részeiknek hiányos kifejezésével tűnnek elő, hol azok alig származtak, 's azonnal hirtelen elenyésznek; hol egyszer'smind több képek nem állhatnak meg egymás mellett egyenlő világosságban; hol a' visszaszerző képzelő tehetség az elmult időből a' rokon képeket varázs botjával elővarázsolni nem képes, ott az ismeret tárgyainak a' világos előterjesztésre szükséges 's a' tökéletességig keresztül vitt szétbontása és összerakása, az előterjesztések pontos és sok oldalú egymásra vitele és így a' szemlék és fogalmak tökéletessége és világossága az ítéletek igazsága és alapossága sem lehetséges; az ismeret sem lehet más mint felületes, egyoldalú, zavart és hamis, 's az embernek ezen környülállások közt mint

butának kell szükségeskép előtűnni. Mind ezekből szükségeskép kiviláglik, hogy a' butaság csak annyiban neveztethetik léleknyavalyának, a' mennyiben az a' képzelő tehetség szolgálatjára álló élet műszerek hiányos kiformálódásán 's korlátozott élet munkásságán alapúl. Ugyan ez alkalmazható ámbár sokkal nagyobb mértékben az

Ostobaságra, vagy azon észgyengeségre, mellyet az ítélésre, legfőbb mértékre hágtában pedig még a' szemlélődésre való tehetetlenség is bélyegez. A' buta ítéletével többnyire hirtelenkedik, az ostoba lassan sőt épen nem jut a'hoz; elmereszti szemét száját, elbámészkodik a' tárgyakra, a' nélkül hogy megismerné azokat. A' teljes mértékben kiformálódott ostobaság az embert egész az állatiság legalsó lépcsőjére levonja, mellyben alig mutatván az ismerő tehetség némi jeleit csaknem merő növényi életet él Ész, emlékező és képzelő tehetség nélkül csak némi csekély nyomai mutatkoznak rajta a' külső érzékiségnek, sőt még a' köz érzés 's annak különös nyilatkozásai éhség, szomjuság, székletételre való ösztön 'stb. által is csak imígy amúgy 's rendetlenül értesíttetik teste szükségeiről.

Ezen, az emberiséget annyira megalázó állapot mindig az agyvelő műszeresség vagy nyomorék kifejtődzésének, vagy hibás visszaszerzésének 's életmunkássága mélyen lesülyedésének következése. Ezt ismét a' tapasztalás bizonyítja. Az ostobaság vagy vele született az emberrel, 's akkor az agyvelő műszereinek hátramaradt kiformálódása elválhatatlan kisérője annak; vagy a' születés után származott, 's akkor olly hatások szülménye, mellyek ismét az agyvelő műszereinek szabad kifejtődzését vagy rendes vissza szerződését akadályozzák, vagy életmunkásságokat bénítják és elnyomják; illyenek: a' fő sé-

relmek, az agyvelő nyomulása, csont vagy más kinövések és daganatok által az agyvelő hártyákban, vagy magában az agyvelőben, víz vagy vérömlések, gyengeség vagy vízmeggyülések, vagy szerfelett megtelt veredények által; továbbá a' bódító mérgek, a' hideg és meleg szerfeletti hatása, a' gondolkodás működéseinek nagy megerőltetése, heves és mélyen ható indulatok és szenvedelmek, a' megelőzött őrültség, tartós vagy gyakran előkerülő nyavalyatörés, a' fő fájdalmas nyavalyái 'stb.

De miként történhetik az, hogy az eredetileg hátra maradt kifejtődzése az agyvelő műszereinek, vagy később megakadályozott visszaszerződése, melly által az agyvelő substantiája mennyiségére és belső minéműségére nézve sokkal alább marad az emberi természetnek kimutatott tökéletesség lépcsőjénél, továbbá a' közelebb említett környülállások, vagy más kártékony befolyások által okozott lesülyedése ezen műszerek életmunkásságának az ismerő tehetséget annyira korlátozza, hogy némelly ostobáknál alig maradnak ezen tehetségnek valami nyomai? Ezen kérdés megfejtése csak az emberi isméretről és annak feltételeiről való helyes nézetből lehetséges. Minden emberi isméretre két egyformán szükséges dolgok kivántatnak: ismerő tehetség és megismerhető tárgy. Az ismerő tehetség ott lehet egész tökéletességében még sem jut igazi isméréthez, ha arra semmi tárgy nem mutatkozik. Úgy de az ember ismerő tehetsége a' rajtakivül létező megismerhető tárgyakkal nem közvetlen, hanem csak az ezekről a' képzelő tehetség műszereiben az élénk munkásság által utánábrázott képek segítségével jó kölcsönös közlekedésbe: ezen a' képzelőtehetség műszereiből villám módjára előlövellő képek tehát az isméret legközelebbi 's közvetetlen tárgyai A' hol tehát a' képzelőtehetség műszereinek eléggé erős, kifelé irányzott életfeszü-

lése nincs, ott a' külvilágnak semmi képei, és így a' külső ismeretnek semmi tárgyai sem lehetnek, 's következőleg meglévén az ismerő tehetség, semmi igazi isméret nem lehetséges. Mivel már a' feljebb elószámlált minden szerző okai az ostobaságnak az agyvelő rendszer műszereit és így a' képzelő tehetségnek abba zárt műszereit is ollyan módon határozzák el, hogy bennek csupán némi gyenge belső (merő vegetativa) élet létezik, melly külső életmozgásra ki nem ronthat: tehát ez által azt okozzák, hogy ezen életműszerekben a' külvilág tárgyairól semmi észrevehető képek nem állíttathatnak elő, és hogy következőleg az ismerő tehetség az isméret anyagainak hijával van, 's a' lélek mintegy folyvást tartó éjszakában van burkolva.

A' *bolondság* ugy tekintethetik, mint az ébrenlévő ember álmodása, a' kedvélynek szembetünő és maradandó bontakozása nélkül. Csupán ezen utolsó környülállás különbözteti azt meg a' búskórságtól és őrültségtől, mellyekben a' lélekbeteg szintúgy ébren álmodik, de a' melly álmokat a' kedvély főleg kitünő szenvedése, vagy erős megrendülései követnek. A' bolondság legközelebbi oka mindég a' képzelő tehetségnek a' külső érzékiség feletti beteges felülfordulásában áll, mellynek következése az, hogy a' képzelő tehetség termékei az igazi világra vitetvén hamis ítéletekre, 's fonák tettekre vezetnek. Physiologiai tekintetben a' képzelő tehetség műszereinek betegesen felmagasztalt életfeszüléséből, 's az által túl a' rendin nevekedett érzékenységéből lehet azt származtatni; mivel a' dolgok ezen állapotjában csupán organicus kölcsönös hatás a' külső tárgyak minden hozzá járulása és az akarat eszközlése nélkül olly élénkséggel biró képek teremnek a' phantasiában elő, hogy az eszmeletben a' külső érzékiség tárgyaitól többé meg nem különböztethetők, 's e' szerint a' lelket

olly ítéletekre és tettekre határozzák, mellyeknek az általános tapasztalás 's a' józan ész törvényeivel szükségeskép ellenkezni kell.

***.

4.

Mármaros Vármegye' Verchovinai Járásnak esmértetése.

A' Hirnökhez csatolt magyar hírlapok' heti szemléjének az 1838-ik év' első félévi Hasznos Mulatságok 11-dik száma alatt kiadott Verchovina felüli való értekezésemre tett illyen észrevétele: „--- Mármarosi Verchovina rövid, de nem épen érdeketlen ismértetését közlik" 's azon gondolat, hogy a' Magyar Haza' bár milly vidéki népének leírása egy Magyar előtt sem fogna érdektelen lenni egy részről, más részről a' jelenkor tudni, 's ösmérni szomjvágyának kielégítése valának fő rugóim, miért a' már egyszer Verchovina felól kiadott értekezésemet másodszor megbővítve, 's már az e' nép sok oldalu környülményeihez alkalmazottabban ujolag kiadván az olvasó közönséggel tudassam.

1. §. *Verchovina elnevezése.*

Mármaros Vármegyének azon egyik legszélsőbb éjszakhajlati része, melly Galitzia melletti Kárpáthegyek' lánczainak körén belől elnyúlik, 's mellynek keletről, 's éjszakról Beregh Vármegyének némelly Galiczíai Sztry nevű Kerületnek pedig több helységei, délről Szigethi, nyugotról Alsó Járások szomszédjai, Verchovina nevezet alatt jő. Nevezetét ezen Orosz szótól Vérjch, melly dombot

jelent vette, 's méltán, mert itt a' hegyek' 's dombok' sorának majd vége, száma nints.

2. §. *Fekvése.*

Fekvését Galicziai határszéltől benyomuló, 's Verchovinát ugy amaz Országtól, mint Beregh Vármegyétől elrekesztő részint kősziklás, részint bő legelőjű hegy sorok, mellyeknek osztályonként különböző neveik vagynak, millyenek Prisztop, Izmérek, Ozirnu, Kámjánka, Zsid. Mersa, Kuk 's a' t. Kezdve Tyuskától Kalocsáig koszorú sorban kelet felé fellebb 's fellebb emelkedve, 's alantiságuk vagy emelkedetségük szerint az éghajlatra szinte majd szelídebben, majd zordonabbul hatva határozzák.

3. §. *Eredetéröli vélemény 's népessége.*

Az embereknek e' vadon tájékra lett letelepedéséről, azoknak elszaporodásáról, 's történeti viszonyairól egész bizonyossággal semmit sem, de hihetőséggel se sokat mondhatni. Azon történeti adatok, mellyek e' vidék első atyáit valamelly Lengyel fosztók ide letelepedéséből elővarázsolni szeretnék ugy, valamint azon hagyomány adatok is, mellyek a' Svekusoknak a' hajdan korban itt kis üdő általi tartózkodásáról e' nép közt hírszerint terjengnek, talán nem egyebek, mint az ős üdőnek leghomályosb bizonytalanságai, 's azért értek mint ollyan állításokért, a' mellyek máskép nem is történhettek, ha csak nem ugy, a' mint mondva vannak, én nem mernék kezeskedni, annyival inkább pedig nem, hogy e' vidék' eleji emlékképpen mit sem hagyván, mi ezen állítások' valóságát igazolni, 's kétségkivülivé tenni tudná egy részről, más részről történeti bizonyítványaink sem lévén e' tárgyra nézve, e' dolog tulajdonképen homályos. Lehet azonban, hogy a' magyar tudós társaság'

f. év' Augustus havában tartatott üléseiben a' Tudomány-Tárba iktatni rendeltetett B. Gaujal' magyarországi Ruthenusokról irt értekezése e' titok fátyolt a' Verchovinaiak honnan ide származását is, ha csak messziről is felfogja lebbenteni; de ha bár itt sem sikerülendene e' tárgyra nézve az ohajtat, és az e' nép' ide telep-dése'ről környülállások pontosan ki sem meríttetendenének, minthogy a' Verchovinaiak nem azok, kik vagy a' tudományok' 's polgárisodás' szellem pályáján, vagy a' harcz' 's vita' mezején csak valaha is feltüntek volna, és így a' világ' csak valamennyire nevezetes történeteihez tartoznának; hanem inkább azok, kik az erdők', 's magány honában tengvén, minden korszakon hír, 's nevezetesség nélkül csak igénytelenül tespedtek, ha szinte az ez iránti adatok minden bizonyossággal tudva sem lésznek, az a' Verchovina jelen állapotjából semmit sem fog elvonni, valamint annak egész hihetőséggeli tudása se sokat fogna a' nagy világ' vagy csak a' magyar hon történeteire tenni, azért mellőzve ezeket, elégnek találom itt csak jelen népességi állapotját megjegyezni; ez az 1837-dik év elején tett összeírás után 49 kissebb nagyobb helységekben 20720 lélekre megyen, kik mindnyájan 22 R. Katholikus, 's 1262 Izraelitákat kivéve, Görög Katholikusok.

4. §. *Folyó 's ásványos vizei.*

A' havasok' magos ormairól a' bükk, 's fenyü erdőkkel gazdag hegyágok alá nyulnak, 's ezek' árkai közzül hömpölyegve alá csörgedeznek a' kristály szín patakok, mellyekből Verchovinának két nagyobb folyamai lesznek, Nagyág t. i. és Talabor. Az első hidegpatak, 's Rosztoka helységek' hegyeiből egy részről, más részről pedig Ujkolyátin, Priszlop, 's Lapusnai hegy ágokból eredvén Szolymá-

nál, együvé jön, az utóbbi Polyánai, 's színevéri havasoknak aljában kibuzgott patakokat Kányánka Tócska közelében lévő hegy alatt magába vévén borzasztó mormolással szikla zátonyokon, mellyek a' tapasztalatlan, vagy vígyázat nélküli szálasokra nem veszedelem kivüliek, álttörve Tisza felé lehalad, és ugyan Nagyág Huszth Városánál, Talabor pedig Bustyaházánál Tiszába merülnek.

Ásványos vízforrások majd csak nem minden Verchovina helységeiben találtatnak, így Keletsényben, Majdánkán, Kalotsa-Láziban 's a' t. de mind ezeknek legnevezetesbikje a' Nagyág partján, 's Szolymai határnak Ökörmezeivel való összerugásánál lévő borkut, melly egy jó emelkedésű domb közepéből tojás nagyságu buborékokban buzog ki, melly a' köszvényben 's csuszban szenvedők előtt sükerrel munkáló erejéért becsben áll, a' fürdés végett ide jöttek most magokkal kádat hozni, 's a' vizet vagy katlanokba előbb felmelegíttetni, 's így kádokba álttöltetni, vagy egyenesen magokba kádakba öntött vizet megtüzesített kövekkel felmelegíttetni kénytelenek, minek utánna az itt fürödhetési czélból rakott deszka épület minden hozzá tartozandókkal együtt ennek előtte, ha jól emlékezem, hét évvel talán szántszándékosan felgyujtatván, megégett. A' mit itt sajnálni lehet, az, hogy a' természet' adományának ezen nevezetes ajándéka még annyi figyelmet sem érdemelt, hogy ezt csak valaki is chemikai vizsgálatok' tárgyául tűzte volna ki. Ezen dombocska oldalvásti vonalában Nagyág viz' medrének közepén egy jó nagyocska szikla nyomul ki, mellynek vízfeletti való emelkedettségében egy más ásványos vízforrás több felfelé szökéseiben látható.

5. §. *Nevezetesebb helyei.*

A' domboknak 's hegyeknek itt ott kanyargó

völgyeiben látszanak, a' hol közel, hol már nagyobb távolban egymástól eső faluk' szalmás kunyhói, mellyek valamint minden egyébb helyi Oroszok' házai egyszerűn épültek, 's szana szét rakvák. E' kör vidék majd közepette táján fekszik a' még legrendesb Ökörmező, melly helységnek az egész vidékkörön legmérsékeltebb éghajlatja, 's legjobb határja lévén, lejtős völgyeiben uj, és új lakók telepednek, ez egy helység az egész Verchovinán mind külső, mind belsőképen eléggé elrendezett kőtemplommal bir, egyébb helységek' templomai faragott fenyőkből készültek, 's falaik legtarkább 's legváltozóbb vászony képekkel ellátvák.

Imsád szomszédjában Jászonovetz falu valaha létezett, mellynek lakosi az ottani hegyek' egyikének összeomlásakor széllyel széledvén, a' falut oda hagyták, jelenleg pusztán áll, 's csak a' régi templomnak helyén egy fa kereszt látható.

Kalotsa zsíros havasi pusztákkal, Sivatag erdőséggel, mellyben egyébb vadakon 's madarakon kivül vad páva is találtatik, bővelkedik. Kalocsa-Lázon felől Német-Mokrára vezető út mellett létezik amaz állani látszó víz, mellyet a' föld ingás egy havas résznek lezuhantával hajdanában okozhatott, ezen vízből egy jó nagy patakocska alá hömpelyeg jó ízű pisztrang 's lepény halaival nevezetes.

Polyána Gallicziával határos, 's magas hegyekkel körül kerített falu, magos fekvése okozza, hogy a' zab sem érik meg mindenkor, 's hogy a' burgonya egy mogyorónyinál nagyobbra sokszor nem nő meg. A' veréb, szarka, csóka, varju távoznak e' helytől élelem hiánya miatt, csak a' sasok, hollók 's farkasok' hona ez. October közepétől be állanak a' rendkivüli hidegek, 's majd Aprilis végéig tartanak. Polyána helység' határában Girgán, 's Ozirnu hegyek közt van amaz álló víz,

melly a' lakosok előtt Ozera, azaz tengerszem nevezet alatt ösmeretes, az egész földszin széltében több száz ölekre terjed, középponti mélysége eddig ösmeretlen, undorító vizét egy hal sem lakhatja, mert ereje ezekre nézve halál hozó, némellyek mondják, hogy hullámai néha zajongni is szoktak. Messze terjedő puszták, 's szép fenyő erdők azon czikkelyek, mellyek a' Polyánaiakat leginkább foglalatoskodtatják. A' nevezett Ozera szomszédjában marhát telelő gazdák rémüléssel hallják ennek iszonyatos mormogásit, ezt ők sárkány', kit ott lakni hisznek, mozgásának tulajdonítják, holott az nem egyéb, mint a' jég alá szorult légnek kitörése.

Ripinye víz melletti fekvésénél a' jó nagy menyhalak', 's lepények' fogására alkalmatos.

Szinevér határáért, melly egész Galitziai határszélekig elhat, 's fenyő erdőiért, melly fákkal élénken űzetik itt a' kereskedés nevezetes.

6. §. *Termékenysége.*

Verchovinának éjszaki 's nyugoti része, hol a' hajdan fával gazdag hegyek 's dombok erdejekből már kipusztíttattak, elég, de silány, 's magosan fekvő mezőkkel birván a' keleti, 's déli részeknél valamivel vidámabb. Mint mondám éjszaki 's nyugoti részek hegyes vidékű mezei silányok, 's ez igen természetes, mert a' sovány 's kövecses föld, millyen ez, buja kalászokat sehol sem szokott hozni, de e' mellett a' szántóföldeknek magos, 's hegyek közötti fekvésénél a' bévetett mag vetése' helyéről tavaszi essővel, kivált ha az a' szokottnál ömlőbb, vagy lemosatik, és így alább nem szánt helyre hömpelyeg, vagy a' fellebb helyről reá jövő sárfölddel beiszapoltatik, azért minden gazdasági szorgalom, 's ipar mellett is, de a' mellyhez a' Verchovinaiaknak nem a' legigazabb hajlandó-

ságuk vagyon, bár miféle veteményekre nézve is alig középszerű termésre számolhatni, közönségesen tapasztalható, hogy a' saját vidéki termés soha sem elegendő magának, azért a' lakosoknak kivált éjszaknyugotra vettetteknek jó nagy száma szükségtől indítatva, vagy lóháti fuvarozással, de kevés haszonvétellel, vagy Beregh, Ugocsa, sőt néha Szathmár vidékén tett kézi munkával tengeni kényszeríttettetik. — Nagyobbára csak zab vettetik, 's ennek is néhai szűkit a' bőségben teremni szokott burgonya pótolja, egyébiránt jól trágyázott földbe szoktak tavasszal rozsot, árpát, sőt búzát is vetni, 's néha nem jutalom nélkül, a' növény, 's gyümölcs ölő derek itt korán kezdődnek, 's az évnek többnyire csak egy negyede azon idő, melly meleg, azért a' gyümölcsök, 's csak a' kertekben ültetni szokott kukoricza sem érhet meg, mindenek felett legtöbb figyelmet érdemelnek a' zsíros legelők, 's a' hegyek' oldalaiban ugy, mint a' patakok' lefutásában helyezett kaszállók, mellyek a' nagyobb számmali marhatarthatasnak leglényegibb eszközei, igaz ugyan, hogy e' tájéki marha növésére nézve kicsiny, 's azért a' vevők előtt nem a' legkapatosb, minden esetre ez nevezetes élősködési 's kereseti czikkely. — Déli 's napkeleti oldala Verchovinának fenyves erdőkkel duzs, melly fák' levágásával, 's szállításával inkább mint mezei munkával foglalkozik e' részi nép. Átaljában az egész Járás nagy barátja a' juhtenyésztésnek, mert ebből családja számára ruhát készítet, 's túróját közel Vármegyékben élettel cseréli fel, de egyébiránt ezek tartásában, 's eladathatásában megnemesítetésekre mit sem ügyelve, valamelly könnyüséget is gondolnak, mert juhaikat soha sem kénytelenek vásárra hajtani, minekutánna a' Zemplény, Sáros 's Szepes Vármegyei vevők minden tavasszal 's ősszel itt megjelenvén, azokat tőlük jó pénzen el-

szedik, 's így ez reájok nézve még a' legnevezetesb kereseti czikkely. Lovaik akkora nagyok, mint az öszvér, ritka, ki egynél többet tartana, de egy egy lova meg van majd minden második, harmadik gazdának, hogy azon házi szükségeihez képest vagy élelmet 's sós vizet felhozathasson, vagy túróját cserélés végett bevihesse. Lakosai' némelly részénél a' méhtartás is kedvességben áll, de minden nagyobb haszon következés nélkül. Keleti 's déli részeinek rengeteg erdeiben: szarvas, őz, vad disznó, mellyeket csak tél idején a' nagy havakban vadászni szoktak, továbbá: medve, farkas, róka, borz, vad páva, császár madár 's a't. találtatnak. Ásványok' országából pala, és mész kő némelly helységek' határjaiban, de minden művelés' 's haszonvétel nélkül találtatik, továbbá terméki nevezetességei közzé tartozik az éjszak felé vetett helységeknek határjaiban találtató hegyi kristály kő, melly nap' fényében tündökölve sok szegleteiben gyémántot játszik.

7. §. *Testi alkotások 's viseletek.*

Ha bár a' Verchovinaiak' életemódja, 's háztartása eléggé rendetlen, a' ruházatban szükséget ritka lát, átaljában tökéletes szépségre nem számolhat ugyan e' nép, de azért még is rendes alkotású, 's jó izmos, a' férfiakat sima vagy fürtös guba fedi, az asszonyok pedig többnyire barna mente forma szűrt, néhol pedig gubát is viselnek, a'tetszés vágy a' nőszemélyeknél igen észrevehető, azért ruháik ha csak vászonyból készültek is, kiczifrázására, 's különösen abroncs forma fejketőjük veres, 's zöld színű szőrrel való kihimezésére sokat tartanak, öltözeteik' különczsége legkiválti ingeik' czifra redőzeteiben, 's piros vagy barna csizmában áll, ezekben ők majd csak nem kacsaként totyognak; a' férfiak gomba kalapjok alól hajaikat vagy vállon

lenyomulni engedik, vagy fülek irányában tömötten összegyűrik, egyiránt gazdagoknak szegényeknek közönséges lábbeliek a' bocskor, ha valamellyik csizmában jelenik meg, a' mi még is ritka, azt előjelnek tartják, hogy falu birája kíván lenni.

8. §. *Lelki tulajdonaik 's miveltségek.*

Fellyebb való, vagy bár ki iránt, kitől némüleg függ, szolgai leereszkedés, hideg, meleg, éhség, szomjuság, szóval minden nemű alkalmatlanság' 's viszontagság eltűrés, 's nagy részben hon maradás' szeretete fő tulajdonok, eszközeik, ruháik elszórtan hevernek a' házakban, vagy kivülek a' nélkül, hogy azoknak elvesztéséről, vagy lopatásáról, de még sem minden kivétel nélkül, hallani lehetne, 's ezen vagyon jogi bátorság Verchovinaiak' jámborsága' jelenségei közzé tartozik; de már ezen jámbor állapotjokból is lassan hanyatlani, 's erkölcstelenedni kezdenek azért, hogy a' 'Sidók' száma közöttük hova tovább jobban és jobban szaporodván, ezen minden mester miv 's dolog szeretete nélküli heréket egyedül szeszes italok' csalfa kimérése, 's zsibáruság' tekintetéből magok közt önveszedelmekre szenvedniek kelletik; lármásan mulatni szeretők, 's igazán szenvedélyes pályinka hősök a' Verchovinai parasztok, ezt hajnaltól alkonyatig költsönös kinálgatások közt isszák, ha valaki csak a' jó 's derült kedvig iszik, az még szerintek nem ivás, annak egész azon tulságig kell felhágni, a' midőn a' fő megmámorosodván az ital szeszétől, mindenről tehát magáról, 's ön létéről megfelejtkezik, 's többé eszmélni sem képes. Nem ritka közönséges, annyival inkább vasár- vagy ünnep napokon velek a' zsidók' házait, hol egy zajosan rezgő hegedűnél, vagy mormogó dudánál a' legkurjongatóbb vigalmokra fakadnak, telve látni.

A' polgárisodást, 's a' müveltség' ugy külső mint belső állapotját illetőleg, meg kell vallanom, hogy ebben még csak lépést sem tettek, a' nép szívében ugyan mélyen béoltott vallási buzgalom, mellyhez való lelkületek a' legnagyobb és az emberek könnyű észfogékonysága nem hágy arról kételkedni, hogy a' dolgok' ösmérésének kiképződéséhez meglehetősen, kivált ha kis korukban kezdetne meg velek a' kiképeztetés, alkalmasok volnának, de tekintve a' környülményeket is, millyen elsőben az, hogy már maga a' természet is igénytelen magányra kárhoztatá őket, és a' min csak a' kiigazítandó utak, mert ezek most majd hogy csak nem mehetetlenek kivált szekérrel, segíthetnek minden oldalróli az emberek' forró közösülésétől lett elszigetelés, majd azután az is, hogy itt a' marhákat, sörtéseket nem közös pásztor által, hanem mindenik gazda saját barmát a' rengeteg erdőkbe, vagy csak közelebbi legelőkre is gyermekével kisérteti, meg kell vallani ezek olly hatalmas gát 's akadály kövek, hogy valameddig, kivált a' két utósók, mert az elsőn segítni akarni kivihetlen igyekezet volna, el nem lesznek gördítve, és a' haladhatási ut, ha csak néműképen ki nem lesz simítva, csak messziről sem lehet álmodni, hogy ide a' tudományok' és a' nép értelmesítési jótékony világának csak sugára is hamar be hasson, az itteni embereknek szükségképen kellő értelmesítésére, 's úgy külső mint belső felvilágosítására kettő az eszköz, az utaknak t. i. ha csak tűrhetőkké tétetése, és az e' Járásban ha csak egy elemi oskola, mellynek jelenleg hijjával van, felállíttatása; mi az utak kiigazíttatását illeti, kétségkivüli dolog, hogy azoknak alkalmasabbakká tétetésével a' közlekedés áldottabb gyümölcsei Verchovina számára is érettekké lenni tudnának; mi a' másodikat t. i. a' ha csak egy elemi oskola' felállíttatása iránti feladást illeti,

ez az utak' kiigazíttatása iránti tett észrevételemnél már sokkal fontosabb, mert ugyan mennyire kivánatosb dolog volna édes Magyar hazánkban az, hogy vajha csak minden harmadik negyedik népesebb faluban egy illy falusi gyerekek' számára nevelői intézet felallíttatna, annyira inkább itt, hol még minden a' tudatlanság vastag ködében sorvad, óhajthatóbb volna, hogy már e' nép se minden nevelés nélkül nőne fel, azonban az egy gondolat, hogy a' csínosbulás' hajnala a' nemzetre a' rendszeres taníttatások' egéről szokott feltünni egy részről, más részről a' dolog' természete, 's igazságos kivánata, olly dologé, mellynek a' nemzeti mivelődés' barátjai előtt mindenkor szentnek kell lenni, kezeskednek arról, hogy a' nemes Vármegye' érdemes Előljarói szívesek leendenek az e' Járás kebelében felállítandó oskola iránt a' Verchovinaiak részéről melegen táplált reményt óhajtott kivitellel sükeresíteni, a minek majd az leendene gyümölcse, hogy az e' járási porgyerkőczék nem erdőkben, mint eddig, hanem oskolában nyerhetvén nevelést, üdővel hála, 's talán haza nyelvén áldani fognák szabadító jóltévőik' hamvait Végre illy intézkedésekröli észrevételeimmel felhagyván, csak azt jegyzem meg, hogy semmi sem képesebb a' Verchovinaiak' müvelés 's felvilágosodás nélküliségéről jobb fogalmat adni, azon szerencsétlen állapotot, hogy t. i. egész Verchovinát feljárhatni a' nélkül, hogy csak egyet is a' pór nép közt, kivévén talán oroszul írni 's olvasni tudót lelhetne az ember, bővebben meg sem is említvén; mint azon egy példa, mellyet ugyan én felvilágosítás okáért hozok fel, de a' mellyet bár ki is, ki e' Verchovinán megfordult igazolni fog, egyébütt, hol a' nép, és a' szokások már surlódottabbak, valamelly idegen köztükki megjelenésére a' nép, és a' gyerekek' serege ujságkivánesilag össze tódul, de itt a' tapasztalás

ellenkezőre mutat, a' pórgyermekek látván nadrágba öltözött külhelyit, „ni ni! Pán ide“t kiáltva elszöknek, magán a' marhán is, de már ezen annyira csudálkozni sem lehet ezen ijedések tapasztalhatók.

9. §. *Szorgalma 's épületei.*

Az egész vidék müvek' 's gyárok' nem léte miatt nyomor állapottal küzd az egy zsidókat kivéve, kik velek született ravaszsággal a' forgó pénz folyamát magokhoz szivárogtatván inkább csalást, mint igazi kereskedést űznek, a' lakosok' mezei munkából, juhtenyésztésből 's marhatartásból egy felől, más felől 's nevezet szerint napkelet 's délhajlat alattiak épület alá való fenyők' vágásával, 's Nagyág, vagy Talabor folyó vizeken való Huszth városáig leszállításával, de ez a' sok szikla zátonyok miatt nem ritkán ember áldozatban jön, keresik élelmeket Szoktak azonban, de kevés sükerrel a' zsidóknak lóháton fuvarozni, azért mondám kevés sükerrel, mert a' zsidó, ha egy 3, 4 váltó forintot kölcsönbe ki akar adni, jó előre kiköt magának kamat fejében valamelly Város helyre leendő fuvart. Nyugot 's éjszak' hajlat alatti tehetősbek épületjei, mellyeket magok készítnek el, szurkos fenyőkből, szegényebbekké bükkfából valók, kelet 's dél részi lakosok' épületjei, hol még jelenleg is a' sudar fenyvek bőségben vannak, majd közönségesen fenyőfábuliak, házaik az igen alacsonyan eresztett szalma ereszek miatt homályosak; tűzhelyeik, mellyek egyszer'smind meleg adó kemenczéül 's konyhául szolgálnak, vagy tetőveliek, vagy tetőnélküliek, azoknak ki a' szabadra szolgáló csőjük lévén, a' füstöt ki viszik, de ezeknek egyébb szelelőjük a' tűzhely szájánál nem lévén minden füst házban marad, mig a' ház padlása közepe táján kitsinybe kivágott ablakon kitolakodhatik, 's ez mindannyi-

szor vagyon, a' hányszor tüzelnek ugy annyira, hogy az illyen belőlröli házak inkább korom, 's füst házaknak, mint ember lakhelyeknek mondathatnának, és még is minden illyen nyomorgás mellett is szemfájásról egy panasz hangot sem hallhatni, tűzhelyeik' két oldalába kényelmes üléseket csinálnak. A' magok szükségeikhez képest minden házi, vagy azon kivüli szóval a' mezei gazdaság' folytatására szükséges fáboli eszközeiket magok' készitik a' férfiak, a' nőszemélyek pedig kender, len, 's gyapju fonással 's szövéssel foglalkoznak, ön készítésű vászonyból egész családjokat ruházzák, felső ruhájok is illyen a' gyapjuból szőtt 's kikallózott guba, 's harisnya saját készitésű. Házaik, kamráik fából csinált zárokkal, istállóik pedig vagy csak madzaggal, vagy szinte fából készült zárral csukvák.

10. §. *Szokásaik.*

Közönséges az itt, hogy minden férfi, mihelyt megházasodott, mindenben a' többitől, nem ritka az apjától is, ha szinte együtt fognának lakni, elkülönözteti magát, a' házasság, a' külömben ha szív szerinti ártatlan éldeletek' bő forrása, itt majd hogy nem szív elleni, az apja gondolkozik fiához adatandó nőszemélyről, az jegyzi el ennek részére sokszor a' nélkül, hogy az összekelendők illyesmiről csak messziről is gondolkoztak volna, és az alig tizenhetedik évet élni kezdett ifju megszokott alázattal engedelmeskedik szüle' szilárd választásának, az apáknak menyek' kiválasztásában fő nézetjek a' hozomány, melly egy tehénből, 's egy pár rugott bornyukból áll, ezt a' leány' szülői, vagy ezeknek nem létében közel rokonai igérni, 's megadni kötelesek. Lakadalmaik, kivált ha tehetősbek' gyermekei kelnek egybüvé, a' vigalmoknak, 's az italban való kicsapongásoknak igazi babele, hetekre terjedő Ünnepek. A' vigadozó nép zászlósan, 's duda szónál, itt ott útközben megállva, 's lassu szökésekkel fel

fel ugrálva, 's lábszárait ütegetve, adja meg vőlegénynek a' menyasszony' házához való kiséretet, a' menyasszonyt a' vőlegénye házához való elvitetésében a' rokon, 's szomszédasszonyok bús hangszóval kisérik. Az illy lakmározásoknál történni szokott jelenségek' környülállásos leirása az olvasóra nézve könnyen unalmat szerzendő volna, azért mellőzve egyebeket, csak azt jegyzem meg, hogy az ételek' felhordása valamint egyébkor, ugy most is, nem rendén, valamint egyébütt a' levesen kezdeni szokás, hanem a' sültön, vagy rátottán felfelé kezdődik, 's az utolsó levesen végződik. Elhalt rokonaik' temetőnél vagy eltakaríttatásánál a' legnagyobb torok erőlködéssel, a' mi igazán kiállhatatlan, jajgatnak. Ehetőségekről eléggé ösméretesek, munka közben ugy, valamint azon kivül háromszor szoktak napjában enni, reggel 8, délután 2 óra táján, 's estve lefekvés előtt, mindenkor ha lehet főttet, az étkekben nem válogatók, sőt akárminemű habarékot is jó ízűn felemésztenek, legközönségesebb étkek a' zabpép, burgonya 's káposzta. A' katonai élet iránt tartózkodók, iszonnyú rémülés volna reájok nézve, ha csak egy falu jegyzője „katonának kell lenned"del ijesztené. A' vadászatban a' természetnek arra alkalmas helyezete, 's a' vadaknak elégsége mellett is félénkek, azért ritka köztük a' jó lövész. Hegy alatti zabjaikat egész nyár éjeleni ált tűzrakásoknál a' medve ellen őrizni szokták, a' minden felől egymást felváltó dombokon komoly éjszakákon magosan lobogó tüzek és a' medvék ellen harsány torokkali őrök' kurjongatási valóban rémletesek a' jövevény előtt. Ön tájához szigorún ragaszkodván a' Verchovinai annyira megszokta a' szolgai nyomorúságot, 's szegény állapotjávali megelégedést, hogy kész lemondani minden ollyatén eszköz' haszonvehetéséről is, melly

őt világosabban, 's szabadabban gondolkozóvá tehetné, mihelyt ez neki másutt és nem hon megszerzendő volna

Duliskovits Mihály.

II. Literatura.

A) Hazai Literatura.

Könyvvi'sgálat.

Vezérkönyv az elemi nevelés- és tanításra. Vallási különbség nélkül minden tanitók' 's tanulók' számára készült 's a' magyar tudós társaság által másod rendű Marczibányi Lajos jutalommal koszorúzott pályamunka. Irta Warga János, prof., 's a' magyar tudós társaság levelező tagja Első kötet. Az elemi nevelés alapvonatjai Budán, a' magyar királyi egyetem' betűivel, a' magyar tudós társaság' költségén. 1837.

A' népnevelés és tanítás javításának szükséges voltát általlátták, kivált az ujabb időkben minden emberileg érző, 's ön javokat értő egyes személyek szintúgy mint kormányok. Ki nem tudja az ujabb idők történeteiből, ha minden olvasmánya csupán csak a' hírlapokban határozódik is, azon temérdek summákat, mellyek kivált angol és franczíahonban egyes személyek részéről ezen szent czélra áldoztattak és áldoztatnak? Ki nem esmeri a' német tudósok buzgósága által ugyan illyen czélból létre hozott tudományos és népszerű könyvek szertelen tömegét, mellyeknek özönével a' német literatura el van borítva? Ezen nemes törekvés, va-

lamint századunknak dicsőségére válik, úgy az egész emberi nemzetre nézve előbb utóbb bizonyosan üdvös hatással leend. Minél több valamelly országban a' mivelt azaz sorsához, 's állapotjához képest szükséges ismeretekkel felruházott, a' vallás 's a' törvények szentségét tiszteletben tartó, kötelességeit híven de önként és meggyőződésből, 's nem a' törvény sujtó vesszejétőli félelemből teljesítő polgárok száma; annyival virágzóbb, boldogabb az. A' népnevelésnek és tanításnak két eszközei vagynak; a' néptanítók képezése, illendő jutalmazása, 's szoros felügyelés rájok, és az alkalmatos tanitási 's nevelési kézikönyvek terjesztése. Ezen utolsók Európa több országaiban (hazánkat ide nem értve) olly temérdek sokasággal elterjedvék, hogy a' föld nyög terhek alatt. De szültek e' mindenütt kivánt sikert? Semmiképen nem, 's az ellenkezőt igen könnyü volna bebizonyítni. Ezen első tekintettel különösnek látszó tüneménynek okát egyébütt keresni nem lehet mint ott, hogy a' néptanitó könyvek nagyobb része czéliránytalanul készült. Néptanító könyveket írni ugyan is nem olly könnyű dolog, mint első tekintettel látszik, 's itt egyes ember igyekezete keveset, egyesült erő ellenben sokat tehet. Terjedelmes, és az emberi ismeret minél több ágait felfogó tudományosság, a' philosophiának, különösen a' psychologiának és anthropologiának (mellyeknek tudása orvosi, 's különösen physiologiai ismeretek nélkül ismét felette hiános), szóval a' testi és lelki embernek, a' külső természetnek mély és alapos ismérete, 's azon nem mindennek adatott tehetség, gondolatait értelmesen világosan 's a' tudományos müveltség alsó fokán állió falusi tanítók felfoghatóságához alkalmazva előadni: ezek azon feltételek, mellyek egy czélirányos néptanitó könyv irására a' szerző részéről megkivántatnak.

Szóban forgó munkának czélját az előszó imígy adja elő: „A' jelen munka egyike azon tizenegy pályaíratnak, mik a' Puchói Marczibányi Lajos táblabiró által kitett két rendbeli (20 és 10 arany) jutalomra küldettek be a' magyar academiához: melly jutalmakat ez, a' maga részéről, a' helyben hagyandó és kiadandó munkák ívs ámához mérséklendő tiszteletdíjjal nevelni határozott. A' jutalomtevő olly vezérkönyvet kivánt, melly a' néptanítóknak 's tanulóknak szükséges ismereteket legkielégítőbben összefoglalja, 's mint illyen Edvi Illés Pálnak már eddig a' közönség kezei közt lévő „Első oktatásra szolgáló kézi könyve" nyert elsőséget. Azonban szívesen hajlottak a' birálók — kikről a' m. t. t. történetei (az Évkönyvek' sajtó alatt lévő III. kötetében) emlékeznek, a' második jutalmat az illy jelmondatunak oda ítélni: „A' tudományos emberfő' mennyisége a' nemzet igazi hatalma." Gr. Széchenyi Ist.; mint a' melly két részre osztván tárgyát, az elsőben a' neveles- és tanitás-tudományt adja elő, annak legujabb állapotja szerint, teljes rendszerben, tömötten, 's állandó tekintettel a' gyakorlatra: a' másodikban pedig az elemi tanítmanyra szükséges ismereteket elég teljesen összefoglalja. Voltak ugyan a' birálóknak a' szerző elvont 's nem eléggé népszerű előadására észrevételeik; mindazáltal az academia tekintetbe vévén egyfelől a' munka' alaposságát és tudománybecsét; másfelől azt, hogy az Edvi Illés kézikönyvével a' köznép szükségeinek ugy is meg van felelve; ez pedig felsőbb nevelésre és tanításra szolgálhat, tanítónak és tanulónak vezérfonalúl; 's általában, hogy ugyan azon tárgynak több oldali felvétele és előterjesztése, kivált az olly fontosé, millyen a' hazai ifjuság' nevelése, nem lehet nem hasznos; jónak ítélte a' jelen munkát is a' közönségnek általadni. Pesten, a' magyar tudós társaság' kis gyü-

léséből, Majus 22. 1837. D. Schedel Ferencz, titoknok.“

Az Edvi Illés Pálnak ezen titoknoki jelentésben érintett munkájáról Gyüjteményünkben volt szó annak idejében. Ha azon különben sok tekintetben jeles munkának számos fogyatkozásai, 's tudományos tekintetben esett botlásai — mellyek meg nem foghatni mikép kerülhették el a' tudós vizsgálók figyelmét, a' tudós társaság tagjai vagy megbizottjaik által kijavíttatnak, hasznavehető könyvvé válhatik az. A' mi a' prof. Warga János úr jelen munkájának az első kötetét illeti (a' másodikról más alkalommal lészen szó) referens örömmel nyilatkoztatja, hogy ebben igen sok jó magok vagynak elhintve, mellyek ha oskolai tanitóink részéről jó földre találnak, idővel kivánt gyümölcsöket hozhatnak. Oskolai tanitóink nagyobb részének azonban tudományos müveltségét tekintve, jó nagy része a' munkának rájok nézve sikeretlen marad. Előadásában a' szerzőnek hiányzik azon értelmes világos előadás, melly a' minden időbeli, és minden nemzetek valóságos tudósainak irásmódját bélyegezi, az illy tartalmú (népszerű) munkákban pedig fő és elengedethetlen megkívántatóság. Stilusában nem egy helyen mesterkézett kifejezések, erőltetett rövidség, dagály és puffadtság mutatkozik, mint p. o. az előbeszéd ezen pontjában: „Ezen megismert elemi neveléshiányainak okoslatáért (hogy lehet a' hiányokat okoslani, azaz okosoknak tartani? — mert okoslani = okosnak tartani, mint helyesleni = helyesnek tartani, mint sokallani = soknak tartani 'stb.) — melly által a' hazai legnagyobb néptömeg lehető boldogságát éri el, fentebb nevelés alapíttatik, a' hon virágzó állapotra jut — nincsen igazi hazafi kebel, melly leghőbben ne feszülné.“ Az első rész második és harmadik fejezetét, vagy is 9—28. §-t, melly a' lélek tehetségeiről 's

azoknak felosztásáról elmélkedik, 's melly a' munkának philosophiai vagy is inkább psychologiai részét teszi, jobb lett volna, vagy egészen elhagyni, vagy jobb kutfők után, 's bíztosabb 's józanabb elvek szerint kidolgozni, mint a' lélek tehetségeiből, mellyek egy kutfőből eredvén olly sokféle ágazók nem lehetnek, 's ugyanazért minden világosabb felfogású psychologusok által a' lehetőségig simplificáltatnak ollyan galimathiast csinálni, mint a' 13. §-ban látható.

A' hármas tehetségek' rendszere.

Ismeretiek.	*Érzésiek.*	*Kivánásiak.*
	1. *Érzéklegesek.*	
Érzelés	Nézlés	Ösztönök.
Észrevétel	Képzelés	Vágyódás.
Eszmélés	Képezés	Testivágy.
	2. *Visszahozólagosok.*	
Előterjesztés	Képalkatás	Hajlandóság.
Fogalom	Kellem	Vonzalom.
Értelem	Érzedelem	Érzelem.
	3. *Enalkatólagosok.*	
Eszeskedés	Nagyérzés	Szenvedély.
Elveskedés	Magasztalódás	Szeretet.
Ész	Lelkesedés	Akarat.

Itt egyik fogalomzavar a' másikat éri, az elnevezéseknek, vagy is műszavaknak egy jó része nyelvészeti tekintetben valóságos szörnyeteg, szokással, nyelv és tárgy természetével egyaránt ellenkező. Mi külömbség legyen p. o. érzelés, érzedelem, érzelem; előterjesztés és fogalom; eszeskedés és elveskedés között referens nem érti. Némelly szókkal

valóságos játék üzetik, így p. o. az ész ítélet, vagy talán okoskodás helyett áll, 's e' szerint a' működő lény a' működéssel, az okoskodás okfője — principiuma magával az okoskodással összezavartatik. Az ösztönök alatt a' vágyódás, a' vágyódás alatt ismét a' testi vágy helytelenül áll; ez utolsó az előbbinek csak faja — varietas A' hajlandóság és vonzalom közt mi különbség legyen referens ismét nem érti. A' szenvedély, szeretet, akarat hogy sorozthathatnak egymás alá? mi szolgál itt a' felosztásnak alapúl. Referens ugy hiszi, hogy a' szeretet egy faja a' szenvedélynek. Hát az indulatok hová maradtak? Hol szenvedélyről van szó, ott az indulatok ki nem maradhatnak (Affecte und Leidenschaften). Legfőbb hiba azonban ezen felosztásban a' lélek tehetségeinek illy csuda feldarabolásában az, hogy az az igazsággal 's minden józanabb philosophiai elvekkel homlokegyenest ellenkezik. „Az emberben — úgymond egy német eredeti gondolkodó fő, kinek nevét ha nem említem is bizonyosan ki fogja találni a' tudós szerző, kitől már több philosophiai tartalmú értekezéseket olvastunk — az ismeret és akarat, az értelem és kedvély egymástól valósággal külön nem válnak: mert nem lehet gondolkodnunk a' nélkül hogy egyszersmind ne akarjunk is, nem lehet akarnunk a' nélkül hogy ne gondolkodjunk. Szintolly szorosan és soktélekép összevágnak az ismeret egyes működései is. Igy a' szemléletnek is (Anschauung, mit szerzőnk igen helytelenül nézlésnek nevez), a' külső érzés által, az előterjesztett tárgynak a' belső érzékbeni képzelése is mindig a' következménye; 's világos előterjesztéssé, és valóságos ismeretté nem emelkedhetik, ha az itélőtehetség is közbe nem jő: mert minden világos előterjesztés a' külső érzés által tárgya minden jeleinek tudatát, 's azoknak tudattal véghezvitt egységgé való összeköttetését és

így némi ítélést tesz fel. Épen illyen szoros, 's igen nagy fontosságú a' képzelő erőnek a' minden többi lelki működésekkeli egybeköttetése is. Közbenjáró az az alsóbb és felsőbb ismerőtehetségek között, 's valamint egy részről teremtményei anyagját a' külső érzékiségtől veszi, ugy más részről az észnek, ítélőerőnek és okosságnak működései segedelme nélkül meg nem eshetnek; mivel minden gondolatok érzéki képekhöz vagy jelekhez köttetvék, mellyek a' képzelőerő által állíttathatnak elő, 's terjesztetnek az öntudat eleibe. Egyébiránt minden lelki tehetségek ugyan azon egy gondolkodó erőből származnak, 's minden lelki működések csak külömböző nyilatkozásai annak, 's azok nem belső természeteknél, hanem azon magosságnávagy foknál fogva külömböznek egymástól, mellyt re a' lelki munkásság emelkedik, és a' gondol tárgyaknak külömböző terjedelménél fogva.

A' 73. §.ban furcsán magyaráztatik (de mi helye a' furcsaságnak a' komoly tudományos munkában?) mi külömbség van a' növényi élet, nevekedés és az ásványok' létele és gyarapodása között. „T. (tanitó) Tudom ismeritek a követ, ismeritek az almafát, ismeritek a' lovat. Gy. (gyermek) Igenis. T. Ugyan mi külömbséget vesztek észre a' három közt? először a' kő és almafaközt? Gy. Az almafa tavasszal kileveledzik, virit, gyümölcsöt hoz, galyai nagyobbulnak, dereka vastagodik; szóval az almafa nő. T. Jó. A' kő nő-e? Gy. Nem. T. Ugyan, ha a' kőre por száll, arra eső esik, sár lesz belőle, 's reá tapad: nem nagyobbodik e? Gy. Nagyobbodik. T. Miáltal nő vagy nagyobbodik tehát a' kő? Gy. Ha reá por száll 's a't. T. Mind a' kettő nő tehát azzal a' külömbséggel, hogy a' kő külragadás által, az almafa pedig belerők által. Hogyan tehát? Gy A' kő kül ragadás 'sat. T. A' belerők munkálatját nevezzük életnek; —

innen az almafáról azt mondjuk: hogy él, a' kő pedig nem él" 'stb A' kő a' por vagy eső által szintugy nem nevekedik, mint a' szekér nem nagyobbodik az által, ha szénát raknak reá. A' kő és átaljában az ásványok a' külragadás által (per aggregationem) még pedig olly móddal nevekednek a' földgyomrában, hogy a' szomszéd kővé vagy ásványá válható részek velek egyesülnek, 's ugy szólván átalakulnak. Vagy ne ereszkedjünk a' tudományos tárgyak fejtegetésébe, vagy szerezzünk magunknak először világos ismeretet, akkor előadásunk világos és értelmes lesz. Külömben quod parum novit, nemo docere potest.

A' 80. §-ban a' 2 sz. alatt ez áll: „ugyan azon hitágazat vagy erkölcsi parancsolat az észre vive is fogadtassék fel, 's erősíttessék meg; így a' gyermekek lássák által azt, hogy a' kijelentett isteni igazságok nem egyebek mint józan ész hite 's kivánata." Ezen tanitási elv szerint nehezen fogunk vallásos ifjakat nevelhetni. Hogy a' kijelentett isteni igazságok nem egyebek, mint a' józan ész hite és kivánata, ez az erkölcsi parancsolatokra nézve (de a' mellyeket az igazságok' sorába tenni zavar nélkül nem lehet) igen is áll; mert sz. vallásunk isteni szerzője nem kivánhatott tőlünk más parancsolatok betöltését, mint a' mellyeknek teljesítésére bennünket saját szívünk kötelez, vagy helyesebben 's az irás szavaival fejezvén ki a' dolgot, mellyeket Isten sz. lelke által szívünkbe be irt. Nem így van a' dolog a' vallás igazságaira vagy a' hitágazatokra nézve; ezeket nem ugyan józan ész ellenieknek, hanem emberi észfelettieknek, azaz mint magát az Istenség' lételét, természetét, a' világ teremtését 's több más sarkalatos tárgyait a' természeti és kijelentett vallásnak legalább ezen testi élet határaik innen emberi gyarló eszünkel megfoghatatlanoknak kell a' nevendékkel jó eleve el-

ismertetni, hogy annyival készebb legyen a' vallás mennyei igazságait, azon boldogító fáklya világánál szemlélni, melly számunkra az evangeliomban gyujtatott. A' második kötetnek részletesebb vizsgálatába ereszkedendünk.

Z°.

B) Külföldi Literatura.

Könyvesmértetés.

A' szólamról és beszédről.

(Folytatás.)

III. A' szoptató- és kétéltü állatok' szólamáról.

A. *Szoptató állatok.*

A' szólamnak okozói a' szoptató állatoknál ugyan azok mellyek az embereknél. Mindazok mellyeket ezekről mondottunk, amazokra is alkalmazhatók. A' hangot az alsó szólam szálagok szűlik. Ha már egyszer tudva van, hogy az ember' mély és erős hangjait a' lohadt szólam szálagok szűlik, tehát nem tetszhetik különösnek, hogy ezen szálagok a' marha''s más állatok mély hangjait képesek kiadni; tettleg lehet látni ezen szálagoknak hullámzását a' marha gőgfőni próbatéteknél, és a' hang, ha a' szálagok lohadtak, mély és erös. A' kérődző állatoknál a' felső szólam szálagok és morgagni gyomrok hijányzanak, és ebből ismét látható, hogy ezek a' mély hangoknak szülésére nem szükségesek. Az egykörmüeknek van egy felső szálagjok, a' lónál a' nyálkás hartya, a' gőgfedél alatt félholdalakú hajtókát is képez, melly egyik szálagtól a' másikig nyúlik. A' szamárnál és öszvérnél, ezen hajtóka hijányzik. A' lovaknál ezen félholdalaku hajtoka alatt a' gőgfedő alatt

még egy töltséres a' hajtóka felett pedig egy másik üveg van, melly a' szamár — és özzvérnél öblösebb, mint szinte a' Morgagni gyomrok is nagyobbak, mellyek itt szűk, és a' gőgfedőhöz köz lebb fekvő nyilással ellátvák. *Gurlt*, Vergl. anat. der Haussäugethiere II. 1 167. A' disznónak is van a' gőgfő alatt öblös hártya tömlője Más osztálybeli szoptató állatok' gőgfő boncza *Brandt* által. (Dist. de mammalium quorundam praesertim quadru manorum vocis instrumento. Berol. 1826. 4.) olly telljesen van kifejtve, hogy itt e' munkára bizvást utasithatunk. A' majmoknál a' szólam művnek fővésze nem változik; hanem a' zengő részek itt ott igen sajátságosak. Ide tartozik az orangutang' pai's porcz és nyelvcsont között fekvő gőgtömlője; *Cuvier* a' Mandril — (Simia mormon) Pavian- és Makaken-nél is talált a' nyelvcsont alatt hártyás tömlőt. A' zengő készület legnagyobb az orditó majmoknál (az új világ' lakói Mycates) a' nyelvcsontnak, és paizsporcznak feldüjedése a' gőgfőnek gyomrocskáikból kijövő mellék tömlők, és a' *Brandt* által leirt gőggarati tőmlők által. A' gőgfedőnek ezen majmoknál igen sajátságos alakja és feltünő nagysága van. A' Sapajons-nál az ékalaku porczoknak. ezeknek és a' gőgfő' alakszerkezetéből hárámló megerősitetése által, S alaku görbe cső képeztetik, mint *Cuvier* előadja. Mindkét állatnak szólama fütyölő, A' szoptató állatoknak igen nagy ékalaku-és a' gőgfőnek sajátságos porczairól *Brandt* világositást adott.

B. Kétéltüek.

A' két éltüek' szólama, mint a' szoptató állatoknál a' gőgfőn származik. Mind a' krokodiloknak, mind a' békáknak vagynak szólamszálagai. A' krokodil gőgfejéről lásd A. *Humboldt*. Beobachtungen aus der Zoologie, és Vergl. Ana-

tomie *Mayer*' Analectáiban. Minthogy a' szálagok, lohadt és csupán lég által feszitetett állapotban mély hangokat adnak, tehát éppen semmi csuda, hogy a' békáknak kis szolammüve olly mély hangokat képes adni. A' kan békánál a' szolamláskor a' nyak alatt tömlő puffad fel, melly által a' hang erősebbé lesz. Az americai Pipá-nál (rana pipa, pipa americana) a' szólam művön sajátságos alaki különbözés mutatkozik, a' mennyiben ennél a' hang, szilárd, hullámzó testet által képeztetik. Légcsője, mint általában a' békáknak nincs. A' légcsővnek közvetlen a' gőgfőbe erednek. A' gőgfő mint *Rudolphie* előadja, egy nagy porczos fiókot képez, mellybe a' lég előle, a' szólamvésen keresztül megyen-be. Ezen fiókaak belsejében találtatik, magával a' fiókkal csaknem egyenlő hosszaságu porcz nemü két botka; ezeket leirta *Mayer*. (Nov. Act. Nat. Cur. XII. 2. 541). Ezek nem szabadon mozgó ütők, mint a' harangoknál, hanem előltüli végeiken szilárdon ülnek; hátulsó szabadon álló végeik a'' légcső nyilása mellett feküsznek. Ezen testek' munkálata ollyan mint a' borka alaku nyelveké, vagy hangvilláké, holott különben ezen állatoknak szólammüve hártyanemü. Ha az ember egy vékony, nehány vonalnyi hosszaságu porczocskát az egyik véginél erősen szoritva tart, a' másik véginek pedig szélére vaiamelly csőből fú, tehát ez, ha a' szólamitás megjött dünnyögő hangot ad.

Dömény Sándor,
a' forditó.

XII. Kötet Foglalata.

I. Értekezések.

1) Kerekes Ferencz. Értekezés, mellyben az értekezés és kitérések írója felel birálójának, 's egyszer'smind figyelmeztet a' maga munkájára. 3. lap.
2) Halimbai Sándor. Az iskola' korszerű haladásáról. 70. lap.
3) ***. Általános észrevételek a' gondolkodás müszereinek betegés állapotjáról. 80. lap.
4) Duliskovits Mihály. Marmaros Vgye' Verchovinai Járásnak Ismértetése. 97. lap.

II. Literatura.

A) Hazai Literatura.

Könyvvizsgálat.

Vezérkönyv az elemi nevelés- és tanitásra. Vallási különbség nélkül minden tanitók' 's tanulók' számára készült 's a' magyar tudós társaság által másod rendű Marczibányi Lajos jutalommal koszorúzott pályamunka. Irta Warga János, prof., 's a' magyar tudós társaság levelező tagja. Első kötet. Az elemi nevelés alapvonatjai. Budán, a' magyar királyi egyetem' betűivel, a' magyar tudós társaság' költségén. 1837.

B) Külföldi Literatura.

Könyvismértetés.

A' szólamról és beszédről. (*Folytatása a' XI-dik Kötetnek*). 115. lap.

(Koszorú az 1838-dik esztendei XII-dik Kötethez egy év).

Előfizetők.

Dicsőségesen uralkodó Felséges

I. FERDINAND,

Örökös Austriai Császár, Magyar Ország Királya (V. FERDINAND) Cseh Ország, Lombardia és Velencze, Galliczia, Lodomeria és Illyriának Királya, Austriai Fő Herczeg

's a' t.

Ő Császári 's Apostoli Királyi Felsége

legkegyelmesebb Urunk.

CSÁSZÁRI KIRÁLYI FŐ HERCZEGEK.

Felséges Császári, Magyar és Cseh Országi Királyi Örökös és Austriai Fő Herczeg FERENTZ KÁROLY, az arany Gyapjas Rendnek Vitéze, General Ornagy és a' 62-dik számu Magyar Gyalog Linea Ezrednek Tulajdonosa 's a' t. *Bécsben.*

Felséges Császári, Magyar és Cseh Országi Királyi Örökös és Austriai Fő Herczeg JÓSÉF, az Arany Gyapjas, és a' Sz. István Apost. Magyar Királyi és a' Braziliai Császár Déli Kereszt jeles Rendek Nagy Keresztes Vitéze, Magyar Ország Nádor-Ispánja, Kir. Helytartója, 's Fő Kapitányja, a' Jászok és Kunok' Grófja, 's Birája, Cs. Kir. Feldmarschal, Két Magyar Lovas Ezred Tulajdonosa, 's Ezredese; Pest, Pilis 'Sólt törvényesen egyesült Vármegyék' örökös és valóságos Fő-Ispánja, a' Nagy Mgu Magyar Királyi Helytartó Tanáts; 's a' Nagy Mgu Hétszemélyes Fő-Törvényszék Előlülője. *Budán.*

Felséges Magyar és Cseh Országi Királyi Örökös, és Austriai Esztei Fő Herczeg FERDINAND KÁROLY, Arany Gyapjas, Mária Theresia Katonai R. Vitéze, Szent István Apostoli Király, Sz. András Orosz Cs. 's a' Hannoverai Guelfek jeles Rendének Nagy Keresztes Vitéze, Cs. Kir. Feldmarschall, a' 3-dik számu Magyar Huszár, 's egy Cs. Orosz Huszár Ezrednek Tulajdonosa 's Ezeredese, és Galliczia Fő Hadi és polgári Igazgatója, *Lembergben.*

LONDONBAN.

Herczeg Galanthai Eszterházy Pál, Fraknó' örökös Ura, Arany Gyapjas R. Vitéze, Sz. Ist-

ván Magyar Király, a' Hannoverai Király Guelfek- és a' Szicziliai Királyi Sz. Ferdinánd és Érdem jeles Rendeknek Nagy Keresztes Vitéze, Cs. Kir. valóságos belső titkos Tanácsos, Kamarás, Sopron Vgye örökös és valóságos Fő Ispánja, és Követ a' Nagy Britanniai Királyi Udvarnál.

PÁRISBAN.

Apponyi Gróf Apponyi Antal, Arany Gyapjas Vitéz, a' Sz. István A. K. jel. Rend Nagy Keresztese, a' Császári Leopold Rendnek közép-Keresztese; a' Toscáni Nagy Herczegi Sz. Jó'sef R. és a' Parmai Constant. Sz. György Rendeknek Nagy Keresztes Vitéze, Cs. Kir. valós. belső titkos Tanátsos, Kamarás és Követ a' Franczia Királyi Udvarnál.

OLASZ ORSZÁG.

Revisnyei Gróf Reviczky Ádám, Szent István Magyar Apost. Király Rendének Nagy-Keresztese, a' Leopold Császári, és a' Szardiniai Sz. Móricz és Lázár Rendeknek Nagy Keresztes Vitéze briliánt. Cs kir. Kamarás, valós. belső titkos Tanácsos, Magyar kir. Fő Udvari Mester Tekintetes Borsod Vármegye Fő Ispánja, Cs. Kir. Nagy Követ Florenczben, Kraini földmívelésre ügyelő Társaságnak Tagja, 's a' Magyar Tudós Társaság' Igazgató-Tagja.

Baricz János Fő Strázsamester a' katonai Földmérő testnél.

BÉCSBEN.

Herczeg Metternich-Winneburg Kelemen Venczel Lothár; — Portellai Herczeg; Königs-

warti Gróf, Plass, Amons, és Markusgrünn, Miltigan, Johannesberg, Brezesovits 's a' t. Uradalmaknak Földes Ura; — Spanyol Országi I. rendű Grand; — az Arany Gyapjas Rend Vitéze; — Sz. István Magyar Király R. brilliant. — A' polgári Érdem-Pénz- és a' Jerusalemi Sz. János R. Nagy Keresztese; — Az Orosz Cs. Sz. András, Sz. Newszky Sándor, és Sz. Anna Rendeknek 1sö osztályú Vitéze; — a' Franczia kir. Becsület Légio, Sz. Lélek 's a' többi Rendek Vitéze; — A' Szardiniai Annunciade — Dániai kir. Elefánt R.; — a' Barkus királyi fekete és vörös Sas R. első osztályú Vitéze; — a' Svétziai kir. Seraphin R. V.; — a' Spanyol kir. III. Károly R.; — a' Brasiliai Cs. déli Kereszt R. Nagy Keresztes Vitéze: — a' Szicziliai Sz Januar. R. Vitéze; — a' Szicziliai Sz. Ferdinand és Érdem R. Nagy Keresztese; — a' Bajor Kir. Sz. Hubert R. Vitéze; a' Toskani nagy Fejedelmi Sz. Jó'sef Rendének Nagy Keresztese; — a' Würtembergi kir. arany Sas R. Vitéze; — a' Szász királyi Rutakorona R. Vit.; — a' Német-Alföldi kir. Oroszlán R.; — a' kir. Hannoverai Guelfek R.; a' Hesseni Herczegi Házi Rendeknek Nagy Keresztes Vitéze; — a' Baadeni Nagy Fejedelmi Hívség R. — és a' Parmai Constantin Sz. György R. Vitéze, — a' Cs. kir. művészségi egyesült Akademiának Curatora, a' Krakói Universitás Conservátora, Bécsi Gazdasági Társaságnak Tagja, — Ő Cs. 's Apost. kir. Felségének valóságos belső titkos Tanácsosa, Kamarása, Házi-Udvari 's Status-Cancelláriusa, Status és Conferentialis Ministere, és a' Maria Therezia katonai jeles Rendnek Cancelláriusa 's a' t.

M. Csesztvei Báró Miske Jó'sef, Cs. kir. val. belső titkos Tanácsos, Kamarás és Státus Conferent. Minister.

Székhelyi Majláth György, Cs. kir. Kamarás, belső titkos-, Status- és Conferentiális Tanátsos Ns Honth Vgye' Fő Ispánja, 's a' Magyar Tudós Társaság' Igazgató-Tagja.

Sárvári Felső Vidéki Gróf Széchényi Lajos, a' Bajor kir. Korona' polgári Érdem Rend Nagy Keresztese, Cs. kir. valós belső titkos Tanácsos, Kamarás, és Ő Cs. kir. Fő Herezegsége Ferencz Károly Hitvessénél Sophia Cs. Fő Herczeg Asszonynál Fő Udvari Mester.

Temerini Gróf Szécsen Miklós, Titkos Tanátsos, a' Cs. kir. közönséges Udvari Kamara Vice Praesese, és Tettes Ns Verőcze Vgye Fő Ispánja.

Bartal (Beleházi) György, Arany Sarkantyús Vitez, Sz. István király jeles Rendének Vitéze, a' Nagy Méltós. Magyar kir. Udvari Cancelliariánál Referendarius, 's a' Magyar Tudós Társaság' Igazgató-Tagja.

Gróf Széki Teleki Ferencz, Cs. kir. Kamarás, udv. Tanátsos és az Erdélyi udvari Cancelláriánál Referendárius.

Gróf Dietrichstein Xav. Ferencz, Cs. kir. Kamarás.

Csáky (Keresztszeghi) Antal Bruno, Cs. kir. Kamarás.

Eszterházy Miklós, Gr. (Galanthai) Fraknó örökös ura, Cs. kir. belső titkos Tanácsos 's Aranykultsos (Tatában).

Károlyi Lajos Gr. (N. Károlyi) Cs. Királyi Kamarás.

Eszterházy Károly, Gr. (Galanthai) Fraknó örökös Ura, Cs. kir. Aranykulcsos, Tolna Vgye Fő Ispánja.

Stettner (Makkos-Hetyei) Máté Szent István Apost. király Rendének keresztes Vitéze, a' N.M. Magy. Kir. Udv. Cancellária Tanácsosa és Referendáriusa.

Derczeni Dercsényi János a' Cs. Kir. Közönséges Kincstárnál Tanácsos és Referendárius.

Gróf Wolkenstein Leopold Lajos, Cs. kir Kamarás.
Gály Péter, Csász kir. Udvarnok, a' Magyar kir. Cancelláriánál udv Titoknok, több Vgye Tábl.
Várady Jó'sef, a' Magyar kir. Udvari Cancellariánál Udvari Titoknok.
Tessedik Ferencz, a' Császári közönséges udvari Kamarának tisztlb. udvari Titoknok, a' párizsi geographiai 's a' magyar Tudós Társaság tagja, 's több Vgye Táblabirája
Csaplovits János, több Vgye Táblabirája, 's Fő Mgú Gróf Schönborn Uradalminak Directora.
Kis Lajos, a' Magyar kir. Udvari Kancellariánál hites K. Udvari és Nádori Agens, 's hites Ügyvéd.
Gévay (Rajkai) Antal, Ts Ns Győr Vgye' Táblabirája, Magyar Tudós Társaság Levelező-Tagja, és a' Cs kir. Udvari Könyvtár Al-Őrje.
A' Magyar Nemes Test-Őrző Sereg (Gárda).
A' Bécsi Theologiai Protestans Intézet.
Cseremiszky Miklós, a' Bölcselkedés és szép mesterségek Doctora.
Szigethy György, Emeritus nevelő.
A' Bécsi Cs. kir. Udvari Bibliotheca.
Páur János, Herczeg Esterházy Pál Cancellária Igazgatója.
Beck Ferencz, könyváros.
A' Cs. kir. udv. Fő Pósta Hivatal. 2 Példány.
Bacsányi János, *Linczben.*
Józsa László, hites Ügyvéd.

ABAÚJ VÁRMEGYE.

Bartay Endre, Széplaki Plebánus.
Csernéki és Tárkövi Gróf Desseffy József, a' M. T.T. Igazgató Tagja, több Vgye Tábl.
Dulházy Mihály, Táblabiró.
Gróf Fáji Fáy István, a' Máltai jeles Rend vité. zc, *Fajban.*

A' Jászói Praemonstratensis Renden lévő Fő T. Kanonok Urak Conventje.
Jóob (Fancsali) Mátyás, a' B. Szűz Zér-Monostrai Apátja, Kassai Nagy Prépost és Kanonok, több Vgye Táblabirája.
Kassai Társasági Eggyesület.
Kassai Casino.
Praemonstratensis Reguláris Kanonok Urak Kassai kir. Gymnasiuma,
Richter Alajos, Jászói, Leleszi és Nagy Váradi Praelatus, és Infulás Prépost, 's a' Kassai kerületben Oskolák Fő Directora Jászón.
Turcsányi (Turcsánfalvi és Krsztanfalvi) Ferencz, Kazári Apátur, a' Kassai Káptalan Lectora és Kanonoka.

ARAD VÁRMEGYE.

Tek. Arad Vgye Nemessége' Casinója Aradon.
Bittó (Sárosfalvi) János, több Vgye Táblabirája.
Bohus (Világosvári) János, több Vmegyék Táblabirája
Ebner Jó'sef, Sz. Péteri Plebánus.
Klárik Silverius, sz. Ferencz Szerzetbeli Áldozó Pap, Radnán.
Popovits Simon, a' Görög n. egy. Hodisi Klastrom Elnöke és a' Temesvári 's Aradi Sz. Szék Assessora.
Török (Váradi) Gábor, több Vgye Táblabirája, Ts Arad V. Al-Ispánja.

BÁCS VÁRMEGYE.

Rudits (Almási) Jó'sef, Arany Sarkantyús Vitéz, Böltselkedés és a' közönséges Törvenyek Doctora, a' Pesti Kir. Egyetem Tagja, Báts 's Bodrogh Vgyék' Fő Ispányi Helytartója, 's a' N.

Mélt. Magyar királyi Helytartó Tanáts Tanácsnoka. *Velin papiroson.*
Casino Társaság Baján.
Domsits Antal, Palánka város Plebánia administrátora, Temes és Tolna Vgyék' Táblabirája.
Hidegh Ignácz, Táblabiró 's Fiskális Kumbaján.
Klempay Jó'sef, Futak mezővárosa hites Jegyzője.
Köröskényi Ferencz, Szeghegyi Jegyző.
Langvieser Jó'sef, Kula Mezőváros Plébánusa.
Rezsnyi János, (Pacséri) több Vármegye' Táblabirája.
Szabadkai Olvasó Társaság.
Szent Ferencz Szerzete Szabadkán.

BARANYA VÁRMEGYE.

Báró Négyesy Szepesy Ignátz, Pétsi Megyés Püspök, Sz. István Rend K. K., Cs. kir. valóságos belső titkos Tanátsos, a' Magyar Tudós Társaság tisztb. Tagja. †

Bayer Márton, Szabad Kir. Pécs városa Tanácsnoka.
Beleváry Ferencz, Ref Predikátor Kis-Csányban.
Bésán (Szektsói) Mihály több Ns Vgyék' Táblab.
Dárdai uradalom Inspectorátusa.
Erdélyi János, Táblabiró.
Erős Jó'sef, Patai Ref. Prédikátor.
Felső Baranyai Helvetziai Vallástartó Ven. Tractus TT. Előljárói.
Gruber György, Pécsi Kanonok, hegyháti Esperest, Széki Plebánus, Baranya Várm. Táblab.
Gozovits György, Kéméndi kerületbeli Al-Esperest, Széchényi megyés Pap, Tolna Várm. Táblabirája.
Gundl Max. Pécsi Könyváros 3 exemp.

Horváth (Felső Bogachói) János Táblabiró.
Pécsi Püspöki Könyvtár.
Pécsi T. Nevendék Papság.
Pécsi Gymnasium TT. Professorai.
Pécsi Polgári Casinó.
Szalay Antal, a' Pécsi megye áldozó Papja, Sásdi Plébánus, Baranya Várm. Táblabirája.
Szakáts (Vátz-Hartyáni) Jó'sef Matyi Ref. Prédikátor.
Thomájer Ignácz, a' Pécsi Seminarium V. Rectora, a' Sz. Szék és Baranya V. Táblabirája.
Tóby Antal, Siklósi Könyváros.
Waidinger Alajos, Pécsi Könyvkötő 3 Exemplár.

BARS VÁRMEGYE.

Csányi Imre, Nagy Mányai Uradalmi Tisztartó.
Jeszenszky (Nagy Jeszeni és Csibrághi) Károly, Leopold Rend Vitéze, kir. Tanátsos.
Kegyes Oskolák Lévai Collegiuma.
Prileszky István, több ts ns Vgye Táblabirája.
Szűts Calasantius József; az Ajtat. Oskolák R. lévő áld. Pap, SS. MM. Bölsselkedés Doctora, és Vice-Rector Léván.
Török József, Új-Barsi Ref. Lelkipásztor, Barsi Esperestség' főjegyzője 'sa't.

BÉKÉS VÁRMEGYE.

Bodroghy István, Hites Ügyész, Gyomán.
Csabai Olvasó Társaság.
Cseh (Sz. Kátolnai) Ferencz, Békés Vgye Tábl.
Ecsedy Gábor, a' Gyulai Helv. Vallást követő Ekklesia Predikátora 's Táblabiró.
Lebb József, Mélt. Galanthai Gróf Eszterházy Mihály Tisztartója.
Sztachó János, több Vgye Táblabirája. Gyulán.

BEREGH VÁRMEGYE.

Komlósy (Komlósi) Károly, Ts Beregh Vgye fő Jegyzője, és több Vgye Táblabirája.
A' Munkátsi Magyar-Egyesület könyvtára.

BIHAR VÁRMEGYE.

Laitsák Ferentz, Nagy Váradi Megyés Püspök, Cs. kir. belső titkos Tanátsos, 's a' t.

Bihari Casino V. Olasziban.
Bittó Sándor Oskolai Igazgató Sarkadon.
Braun József, V. Velentzei Plebánus, Ts Ns Békés és Kraszna Vgye Táblabirája.
Csáthy Lajos, Könyváros Debreczenben.
Debreczeni Casino.
Debreczeni Helvetziai Valláson lévő Collegium könyvtára.
Kiss Ferentz Fő Tartományi Biztos Debreczenben.
Komlóssy László, szabad kir. Debreczen Városa Fiskálisa.
Kovács István, Mélt. Diószeghi Urad. Kasznárja.
Nemes Váry-Olvasztó Jó'sef, Könyváros Nagy-Váradon.
Praemonstráti Regularis Kanonok Urak' Nagy Váradi kir. Gymnasiuma.
Szilágyi Imre, Ts Ns Bihar Vgye Jegyzője.
Szűts Károly, Nagy Létai Ref. Lelkipásztor.
Vaskohi Olvasó Társaság.
Vecsey József, Philos. Professor Debreczeni Colleg.

BORSOD VÁRMEGYE.

Gombos (Gombosfalvi) Ferencz, Borsod Vmegye Táblabirája.
Felső Borsodi Helvetziai Vallástételt követő Egyházi Megye Olvasó Társasága.
Katona Mihály, Sajó Sz. Péteri Reform. Predik.
Nemzeti Casino Miskolczon.

CSANÁD VÁRMEGYE.

Dobsa Sámuel, Kereskedő Makón.
Marczibányi (Puchoi) Lajos, több Vgyék Tábl.
Vásárhelyi János, Ts Ns Csanád Vgye Al-Ispánya.

CSONGRÁD VÁRMEGYE.

Benitzky (Benitzei) Miklós, Főszolgabiró Szegeden.
Casino Társaság Szegeden.
Gruber Calas. József, a' Kegyes Oskolák Szegedi Collegiuma' Rectora.
Gruber János, Vendégfogadós Szegeden.
Kaszap Mihály, Ts Csongrád Vgye Fő Jegyzője.
Karácsonyi Innocentz, az Ájtatos Oskolák Rendén lévő áld. Pap, 's a' Szegedi Collegium Vice-Rectora.
Orbán Lajos, Bölcselkedés Doctora, 's Kegyes Oskolák Directora.
Szentesi Tudós Olvasó Társaság.
Sz. Ferentz Rendén levő Szerzet Szegeden.
Szluha (Verbói) Ferencz több Ts Ns Vármegye Táblabirája, Sz. Királyi Szeged Városa Tanácsnoka és hites Ügyvéd.
Thassy (Miskei és Monostori) Miklós, Egri Érseki Káptalanb Kanonok, Esperest, és Miskolcz városi Plebánus.
H. M. Vásárhelyi T. T. Olvasó Társaság.
Zöld Antal, a' Csongrádi Uradalom Kasznárja.

ESZTERGOM VÁRMEGYE.

Esztergomi Érsek 's az Ország Primása: Herczeg KOPÁCSY JÓZSEF, Esztergomi Érsek, az Ap. Szent Szék született Követje, Magyar Ország Herczeg-Primása, fő 's titkos Kancelláriusa, Szent István apost. kir. jeles rendének Nagykeresztese 's Praelatusa, Ő Felsége' belső titkos Tanátsosa, a' n. mélt. magyar kir.

Helytartó Tanátsnál Tanátsos, az Egyházi Biztosság' Elölülője, Esztergom Vármegyének örökös és valóságos Fő-Ispánja, 's a' Hétszemélyes fő törvényszék Közbirája, Ő Herczegsége, lakik Esztergomban 's Budán.

Argauer Maté, Esperest, Szabad királyi Esztergam Városa Plebánusa, több Vármegye Táblabirája.

Heya (Sárfalvai) Imre, Ts Esztergam Vgye Al-Ispánja.

Huszár Imre, több Vgye Táblabirája.

Az Esztergami Érseki Könyvtár.

Az Esztergami Érseki Megye fő Nevendék Papsága.

Mezey Lajos, a' Kegyes Hagyományú Maróthi Uradalom Sz. Kereszti Ispánja

Ordódy (Ordódi és Alsó Lieszkói) Tódor, Esztergami Megyebeli áldozó Pap, 's Bajtai Plebánus.

B. Rudnyánszky (Dezséri) Sámuel, Esztergami Kanonok Apát Úr 's a' t.

Rumy Károly György, több Vgye Táblabirája 's a' Hazai Törvények Tanitója, az Esztergami Nevendék Papság Intézetében Esztergomban.

Szent Benedek Rendén lévő T. T. Urak Residentiája Esztergomban.

FEJÉR VÁRMEGYE.

Gróf Cziráky (Cziráki és Dienesfalvi) Antal, Arany Gyapjas Rend Vitéze, Sz. István Apostoli Magyar Király jeles Rendének Nagy Keresztese, Arany sarkantyús Vitéz, Ő Cs. 's Apostoli Királyi Felsége valóságos belső titkos Tanátsosa Kamarása, a' Nagy Mélt. Magyar Királyi Helytartó-Tanáts Tanátsosa, a' Fő Mélt. Hétszemélyes Tábla Köz-Birája — Ország Birája, Tek. Fejér Vgye Fő-Ispánja: a' Magyar Királyi Pesti Universitás' Elölülője, 's a' Magyar Tudós Társaság egyik igazgató Tagja.

A' Cistercita Rendén lévő Kanonok Urak Fejérváron.
Horváth Dániel, Herczeg Újfalusi Plebános.
Jankovich (Jeszeniszei) József, Királyi Tanátsos.
Farkas Imre, Bölcselkedés Koszorúsa, Székesfejérvári Kanonok, és Seminarium Rectora.
Fejérvári (Székes) Tiszt, Nevendék Papság.
Kazay István Özvegye, Kutos Eszter.
Kenessey Sándor, Táblab.
Mészáros József, Petúri Apát, a' Fejérvári Székes Egyház Kántora és Kanonoka.
Nedeczky (Nedeczei) Ferencz, Ts Fejér Vgye Fő-Jegyzője, 's több Vgyék' Táblabirája.
Nedeczky (Nedeczei) Mihály, több Vgye Táblabirája.
Pap (Ináncsi) Mihály, Vértesallyai Egyházi Vidék Esperestje, 's Lovas-Berényi Ref. Prédikátor.
Ráder Aloiz, Sz. Fejérvári Könyváros.
Roboz Gábor, több Vgye Táblabirája.
Ürményi Ürményi József, cs. kir. Kamarás, Fejér Várm. első Al-Ispánja.

GÖMÖR VÁRMEGYE.

Gr. Andrássy (Csik Szent Királyi 's Krasznahorkai) Károly.
A' Csetneki ns Olvasó Társaság.
Domokos (Belafalvi) Antal, Diplomás Földmérő.
Gömör Kis Honttal törvényesen egyesült Vgye' olvasó Egyeteme.
Hollók Imre, a' Szép Mesterségek és Bölcselkedés Doktora, a' Rosnyói Lyceumban a' Történetek-nek Rendes Professora, 's Tek. Szepes Vármegye Táblabirája.
Lossontzy Károly, több Ts Ns Vgye Táblabirája.
Murány Völgyi Olvasó Társaság.
Rima Völgyi Olvasó Társaság.
Rimaszombati Ns Olvasó Társaság.

A' Rosnyói Magyar Olvasó Társaság.
A' Praemonstrati renden lévő Kanonok Urak Rosnyói Gymnasiuma.
Szabó István, Guszonai Plebánus.
Zontagh (Zabari) Sámuel, több Vgye Táblabirája.

GYŐR VÁRMEGYE.

A' Bölcselkedést halgató Ifjuság Győrött.
Börcsy Imre, több Ns Vgye Táblab.
Czech János, Győr Városa Fő Birája, több Ts Ns Vármegyék és a' Ns Bácsa Szék Táblabirája, 's a' Magyar Tudós Társaság rendes Tagja.
Dresmitzer József, Pápótzi Prépost, Győri Kanonok, királyi Tanátsos és a' Győri Akademia 's Tudom. Districtus Fő-Directora.
Győr Vármegye Olvasó-Intézete.
Heffner Ferencz, Vasárus.
Horváth Endre, Al-Esperest, Pázmándi Plebánus, a' Magyar Tudós Társaság rendes Tagja.
Hunkár Antal, Leopold Császár rendének keresztes Vitéze, 's több Vgye Táblabirája.
Jankó István, Hites Ügyvéd, 's ts Győr Vmegye Tiszti Alügyvédje.
Kováts József, a' ts Győri Káptalan Olvasó Kanonokja, 's Ts Komárom és Győr Vgyék és Bátsa Szék Táblabirája.
Kováts Tamás, Ő Cs. 's Apost. kir. Felsége Tanátsossa, Szent Mártoni Fő-Apát Úr, a' Füssi ns Praedialis Szék örökös Fő-Ispánja, Sz. Theologia Doctora.
Kozics István, a' Győri Fő Oskola-Kerület Kormányának Actuariussa, ts Győr, Mosony 's a' Bácsa Szék Táblabirája.
Pajer László, Győri Kanonok 's több Vgye Táblabirája.
Perlaky Dániel, Győri Polgár és Posztó Kereskedő.
Pongrácz István, ts Győr Vgye Táblabirája, és Mező Örsi Plebánus.

A' Sz. Benedek Rendén lévő T.T. Urak' Conventje Sz. Mártonban.

A' Szent Benedek Rendén lévő T. T. Urak Könyvtára.

Szilberknoll József Gyarmathi Plebanus és Győri Esp. Al-Esperestje.

HEVES VÁRMEGYE.

Pyrker (Felső Előri) Ján. László, a' Vas-Korona Rend első osztályú Vitéze, Egri Patriarcha-Érsek, Ő Cs. 's Ap kir. Felsége val. belső titkos Tanátsosa, Ts Heves és külső Szolnok t. e. Vgyék' örökös és valóságos Fő-Ispánja.

Brezovai Imre, több Ts Vgye Táblabirája.

Csorba András, Uradalmi Kormányzó Tiszt.

Egri Cisterciták Monostora.

Egri Casinói Társaság.

Egri Érseki Seminarium T. Nevendék Papsága.

Faigel Pál, Gyöngyösi Káplán.

Fejér (Szajoli) István, több ts Vgyék' Táblab.

Greskovics Ignátz, az angyalok született Királynéja Kompolti Apátja, Egri Kanonok, a' Fő Anya templom Fő Esperestje, és ts Heves Vgyei Árvák kiküldöttségének Előlülője.

Hajnik Leopold, Esterházy Pál Herczeg Bujáki Uradalmának Fiskálisa Gyöngyösön.

Hering Xav. Ferencz, Sz. Ferencz Szerzetebeli Áld. Pap, 's a' Gyöngyösi kir. Gymnasiumban IV. Grammatica Professora.

Kovács Mátyás, Egri Kanonok, Fő-Esperest, Zsinati Kihalgató, az Érseki Oskolákban a' Sz. Erkölcsiség, Pásztori Hivatal, fentebb nevelés, Egyházi Ékesszólás rendes Tanitója, az Egri ifjabb egyházi Nevendék-Intézet kormányozója, a' Bölcselkedés és Isteni Tudomány Doktora, a' Pesti kir. Fő-Oskolában az Egyházi Kar Tagja.

Naidhart Antal, Egri Érseki Fő-Számvevő.
Panker Gábor Uradalmi Tisztartó Kápolnán.
Szeletzky (Boczonádi) Antal, Táblabitó.
Szemecskey Jósef, Könyvtárnok, és néhai Theologia Professor, Egerben.
Sz. Ferencz Rendén lévő Convent Szolnokon.
A' Szolnoki Orvosi Társaság.
Tahy (Tahvári és Tarkői) Emanuel, puszta Monostori Kormányzó.
Udvardy János, hites Földmérő 's a' magyar tudós társaság lev. tagja.

HONTH VÁRMEGYE.

Székhelyi Majláth György, Sz. István Apost. Király jeles Rende' Közép-Keresztes Vitéze, valóságos belső titkos tanátsos, Státus, és Conferentiális Tanátsos, ts Honth Vgye Fő-Ispánja.

A' Honthi Nemes Casino.
Markus Nep. János, a' Selmetzbányai Kegyes Oskolák Colleg. Rectora és a' kir. Gymn. Directora.
Selmetz Bányai Evangelik. Gymnasiumi Magyar Társaság.

KOMÁROM VÁRMEGYE.

Sz. Benedek Rendén lévő TT. Urak' Residentiája, Komáromban.
Ghyczy (Ghyczi és Ablancz-Kürti) Ignátz, több ns Vgyék' Táblabirája, és a' Tatai 's Gesztesi Uradalmak' Praefectusa.
Heténvi János, Ekeli Ref. Pred. és Consistorialis Assessor.
A' Kisbéri Mezei Gazdaság Tisztsége.
Pázmándy (Szomori és Somodori) Dienes, Tek. Komárom Vgye Első Al-Ispánja, 's a' Túl a'

Dunai Helv. Vallást tartó Superintendentia Fő-Kurátora.
Pataky Ferentz, több Vgyék' Táblab.
A' Tata Tóvárosi Casino Egyesület.

KRASSÓ VÁRMEGYE.

Fogarasi Balás, ts ns Krassó Vgye Al-szolgabir.
Frummer Zsigmond, több Vgyék' Táblablrája.
A' Lugosi cs. kir. Pósta-Hivatal.
Kovács Károly, Tek. ns Krassó Várm. Fő Szolga- 's Táblabirája.

MÁRMAROS VÁRMEGYE.

A' Szigethi Deák Oskolák.
A' Szigethi Ref. Collegium.
Anderkó János, Marmaros-Félegyházi Plebánus.
Kürty (Csáthi) Antal, Mármaros Vgye Fiskálisa.

MOSONY VÁRMEGYE.

A' Kegyes Oskolák Magyar Óvári Collegiuma.
A' Magyar Óvári Gazdasági Intézet.

NÓGRÁD VÁRMEGYE.

Baráti Huszár József, több Vgyék Táblabirája, és Nógrád Vgyei Fő-Jegyző.
Fabo András, Agárdi Predikátor.
Losontzi Nemes Casino.
Losontz priv. Városa Tanátsa.
Losontzi Reform. Lyceum Könyvtára.
Steller János, a' Losontzi Reform. Lyceumban Bölcselkedés Professora.
A' Sz. Ferencz Szerzetének Conventje Szécsényben.
Voxith Horváth Károly, több T. Ns Vgye Táblabirája.

NYITRA VÁRMEGYE.

Krajtsik J. Nyitrai Püspök Titoknoka.
Nyitrai Nemes Casino.
Nyitra Zerdahelyi Lőrincz, Több Vgye Táblab.
Vizer István, hites Földmérő, több Vgyek Táblabirája Érsek-Ujvárott.

PEST VÁRMEGYE.

Pest, Pilis és 'Solth t. e. Vármegyék.

Klobusitzi Klobusitzky Péter, Kalotsai Érsek, Leopold Császári jeles Rend Nagy-Keresztes Vitéze, Ő Cs. 's Apostoli Kir. Felsége valós. belső titkos Tanátsosa, 's a' Fő Mlgú Septemvirális Tábla Köz-Birája.
Nádasdi Gróf Nádasdy Paulai Ferentz, Fogaras Föld örökös Ura, Komárom Vármegye örökös Fő-Ispánja, Váczi Megyés Püspök, valós. belső titkos Tanátsos, a' Főmélt. Hétszemélyes Tábla Köz-Birája 's a' t.
Balla Károly, Pest Vgye Kapitánya.
A' Kegyes Oskolák' Collegiuma Váczon.
Boros János, Mélt. Szily Familia Tisztart. Bián.
Csapay Péter, N. Kőrösi Ref. Prédikátor.
Cserbay Leopold, a' kegyes Oskolák Ketskeméti Gymnasiumának Directora és a' Colleg. Rectora.
Csupor Mihály, Sz. Miklós Sz. Fejérvári és Sz. Pál Bácsi Prépostja, Kalocsai Kanonok 's több Vgye Táblabirája.
Dubraviczky (Dubraviczai) Simon, ns Pesth, Pilis és Solt t. e. Vgyék Első Al-Ispánja.
Hg Esterházy Pál Turai Uradalmának Tiszti Irnokai.

Jettléry Imre, A. Abrányi Plebános.
Kalocsai Érseki Seminarium.
Ketskeméti Reform. Collegium.
Ketskeméti Casino Társaság.
Kőrös (Szabados Nagy) Városa Tanátsa.
Lukács Antal, több Vgye Táblabirája.
Nagy-Kátai Nemes Olvasó-Társaság.
Nehiba János, a' Kalocsai Érseki Káptalan Kanonokja, a' Szép tudományok és Theologia Doctora, több Vgye Táblabirája.
'Sohár Ferentz, N. Abonyi Közbirtokos.
Solthi Reform. Egyházi Vidék' TT. Prédikátori.
Szemere (Szemerei) Pál, több Vgyék Táblabirája 's a' Magyar Tudós Társaság helybeli rendes Tagja.
Tajthy Ferencz, Váczi Kanonok, Al-Esperest, és Szilágyi Plebánus, ts Nógrád Vgye Táblabirája.
Tatay András, a' Ketskeméti Ref. Collegium Rector-Professora.
Thier Károly, Váczi Uradalmi Jegyző.
Vigyázó (Bolyári) Antal, Fő Táblabiró Abonyban.
Zaary Károly, hites Földmérő, ts Nógrád Vgye Táblabirája.
Zlinszky János, Pest Várm. Fő Szolgabiró, 's több ns Vgye Táblabirája.

Buda Városa.

Budai Cs. Kir. Fő Pósta Hivatal.
Eötvös Pal, Aranysarkantyús Vitéz, N. M. M. kir. Udvari Kamara Tanátsosa.
Budai Német Újság Szerkesztetői Hivatala.
Fels. Nádor Ispáni Cancellaria.
Reményi (Daruvári) Ignátz, a' M. kir. Helytartó Tanácsnál Ágens. †

Hirt Máté, a' N. M. M. Kir. Kamarai Levéltár első Lajstromozója.

Lassú István, a' N. M. kir. Udvari Kamaránál a' Regestratura Hivatal Kanczellistája.

Lechner Jósef, a' m. kir. építő fő tisztség első igazgató segéde.

Országos Pénztár Hivatala.

Podhradczky Jósef, Tek. Trenchén Vármegye' Táblabirája, a' Magyar Tudós Társaság lev. Tagja, — 's a' Magyar Kir. Kincstárnál Számvevői Tiszt.

Procopius György, a' N. M. M. kir. Helytartó Tanáts és Udvari Kamaránál Ágens.

Báró Rédel (Rasztinai) Imre, Cs. kir. Kamarás, 's a' N. M. M. kir. Helytartó Tanátsnál Tanátsos.

Spányik Glycer, az Ájtatos Oskolák Budai kir. Gymn. Directora 's a't.

Trattner (Petrózai) Károly, Cs. kir. Fő-Strázsamester a' Genie-Corpsnál és Várerősítő-Local-Director Budán.

Toepler Eduard, a' Szép MM. és Philos. Doktora.

Gróf Zichy (Vázsonkói) János, Cs. kir. Kamarás, a' N. M. M. kir. Udv. Kam. Tanátsosa.

Sz. Kir. Pest Városa.

Apostol Jó'sef, a' Hazai és Külf. Tud. Szerkesztetője.

Báthory Gábor, a' Dunamelléki Helv. Vallásttartó Ekklesiák Superintendense, a' Szent Theologia Doctora, 's a' Pesti Ref. Ekklesia Fő Prédikátora, több Várm. Táblabirája.

Bene Ferentz, (idősb) kir. Tanátsos, Orvos Doctor, a' Pesti kir. Egyetemnél a' Practica orvosi Tudomány Professora, azon Orvosi Karnak Seniora és ts Pest Vgye Táblabirája, 's a' magyar tudós Társaság tisztb. Tagja.

Benitzky (Micsinei és Benitzei) Ádám, több Vgyék' Táblabirája.

Benyovszky (Benyói és Urbanói) Péter, több Vármegye Táblabirája, 's a' N. Mélt. kir. Kuriánál több Mélt. 's Nemes Nemzetségek Jurium Directora.

Boehm Károly, Orvos Doctor, kir. Prof. a' Pesti kir. Fő Oskolában.

Casino (Nemzeti) Pesten a' Kereskedői-Épületben.

Casino (Mercantil) ugyan ott a' 2dik Emeletben.

Csausz Márton Orvos Doctor, 's a' Pesti kir. Fő Oskolában kir. Professor.

Cziráky (Cziráki és Dienesfalvi) János Gróf.

Eggenberger Jó'sef Könyváros, 15 Exempl.

Elenyák György, Ajtatos Oskolabeli Szerzetes, a' szép Művészetek és Bölcselkedés Doctora, és Gróf Károlyi Eduard urfi Nevelője.

Fay (Faji) András, ts Pest, 's több ns Vármegyék Táblabirája, 's a' magyar tudós Tarsaság tisztlb. Tagja.

Fejér György, kir. Tanácsos, Pest újhegyi Prépost, a' Kir. M. Egyetem Könyvtár őrje 'sa't.

Festetits (Tolnai) Antal, Cs. kir. Kamarás.

Frank Ignátz, Törvények Doctora, hites Ügyvéd és a' magyar kir. Universitásban a' magyar polgári Törvény Tanitója.

Gallovits Vincze, Tabuláris Prókátor.

A' Gazdasági Egyesület Pesten.

Gebhart Xav. Ferencz, Orvos Doctor, 's a' Pesti kir. Universitásban a' Therapiának és Orvosi Praxisnak R. Professora, ts Tolna Vgye Táblabirája és a' m. t. Társaság rendes Tagja.

Gombos (Gombosfalvi) Bertalan Kir. Fiskalis.

Gorove László, több Vgye Táblab. és a' m. Tud. Társaság lev. Tagja.

Grosser Ker. János, a' kegyes Oskolák' Provincialissa a' SS. MM. és Philosophia' Doktora, 's

a' Magyar királyi Univers. a' Bölcselkedési Kar Tagja.

Hánzéli Márton, több ts Vgyék' Táblabirája, 's a' kir. Kurián több ns Familiák Ügyei Igazgatója.

Hartleben Konrád Adolf, Könyváros 4 Exempl.

Heckenaszt Gusztáv, Pesti Könyváros, 3 Exempl.

Helmeczy Mihály, ts Szathmár és Csongrád Vgye Táblabirája, a' Magyar Tudós Táraság Pénztárnoka, 's a' Jelenkor és Társalkodó Hírlap Szerkesztője.

Horvát István, N. Muzeum és Széchényi Könyvtár Őrje, a' magyar nyelv és Literatura Professora a' m. k. Fő-Oskolában, több Várm. Tábl.

Horvát Árpád, a' SS. MM. és Bölcselkedés Doctora

Illés (Edvi) Ádám, hites Ügyvéd, 's gróf Draskovics Fiskálissa.

Jákó István, több ns Vgye Táblabirája, 's Gróf Károlyi Nemzetség tabularis Fiskálisa.

Jankovics (Pribéri) Antal, Cs. kir. Kamarás.

Jankovich (Jeszenitzei és Vadassi) Miklós, több ts Vgyék Táblabirája, 's a' Magyar Tudós Társaság tiszteletbeli Tagja.

Kegyes Oskolák Pesti Collegiuma.

Kegyes Oskolák Pesti Gymnasiuma.

Kilián György (idősb) Könyváros, 6 Exemplár.

Kilian György ifj. és Társa Könyvk.

Kiss Károly, Cs. Kir. nyugalmazott Kapitány, és a' m. t. Társaság lev. Tagja.

Kubinyi (Felső Kubinyi) Miklós, több ts Vgyék Táblabirája, 's a' N. M. kir. Kuriánál több Mélt. Familiák' Jussainak Igazgatója.

Kultsár Istvánné, a' Hazai 's Külföldi Tudósítások' Tulajdonosa.

Ladomérszky Imre, táblai Ügyvéd, Táblabiró,

Ő Cs. Kir. Fő Herczegségének az Ország Nádorának Fiskálisa.

Markos (Bedői) Mihály, több Vgyék Táblab.

Mátray Gábor, hites Ügyvéd, a' Regélő 's Honművész folyóírás Szerkesztője, a' Magyar tudós Társaság levelező tagja, és a' Pest-Budai Muzsikai Egyesület' Titoknoka.

May József, tabuláris Prókátor.

Mérey (Kapos Mérei) László, cs. kir. Kamarás.

Nagy Gábor, tabuláris Prókátor.

Oswald Ferencz, Esztergami Egyh. M. Áld. Pap, kir. Prof. a' Pesti Fő Oskoláb. 's Táblabiró.

Pesti Helv. vallástételttartó Tractus.

Pest Szabad kir. Város Magistratusa.

Báró Podmaniczky (Aszódi) Lajos, több ts ns Vgye Fő Táblabirája.

Porkoláb (Nagyváti) Dániel, Táblab. tabuláris Prókátor, 's a' N. M. Magyar kir. Helytartó Tanátsnál hites Agens.

Báró Prónay (Tót Prónai 's Blatnitzai) Sándor, Arany sarkantyús vitéz, Cs. kir. Kamarás, az Ágostai valláson lévő Ekklésiák és Oskolák Fő Inspectora, a' m. t. társaságnak egyik Igazgató Tagja.

Rótth Mihály, a' Kegyes Oskolák Provincialisának Assistense, Vice Rector, és a' kir. Gymnasium Directora.

Rőtth (Gádoczi) Ignátz, több Várm. táblabirája, 's a' N. M. kir. Kuriánál több Mélt. 's Ns nemzetségek Fiskálisa.

Rudnyánszky (Dezséri) József, Esztergomi Kanonok.

Schedel Ferencz, Orvos Doctor, Szemgyógyítás Mestere, a' Pesti Királyi Universitásban Rendk. kir. Professor, a' Berlini Kritikai Egyesület,

a' Würzburgi Philosophiai és Orvosi t. tagja, 's a' m. tudós társaság titoknoka.

Schedius Lajos, Ő Cs. 's Apost. kir. Felsége Tanátsosa, Philosophia Doktora, 's a' kir. Tud. Egyetemnél a' Philosophiai Kar Proseniora, az Aestheticai Tudományok rendes kir. Professora, 's több Vgyék Táblabirája, 's a' magyar tudós társaság tiszteletbeli tagja.

Schrayer Ádám, Sz. kir. Pest Városa Therezia külső Városának nyugalmazott Plebanusa 's Esztergami Érseki Szent Szék Assessora.

Spányi András, a' N. Mélt. Királyi Curiánál több Msgos és Nemes Nemzetségek Jurium Directora, Szegények' kir. Ügyviselője, ns Trenchin és több Vármegyék Táblabirája.

Szabó János, Esztergomi M. áldozó Pap, a' szép Müvészet, Bölcselkedés 's Hit Tudomány Doctora 's Professora a' Pesti M. Kir. fő Oskolában Posony Vgye, Verebély 's Szent György Érseki Székek Táblabirája.

Szaniszló Ferencz, Apát Úr, Nagy-Váradi Kanonok, a' magyar kir. Tudományok Egyeteménél Egyházi Szónok, a' kereszt. Tud. Prof. 's a' t.

Szent Ferentz Szerzetének Pesti Conventje.

Szalfai Szita István.

Sztrokai (Nemes Csói) Antal, Táblabiró és Tabularis Prókátor 's a' Magyar Tudós Társaság rendes Tagja.

Gróf Széchenyi (Sárvár Felső Vidéki) István, több Katonai Rendek Keresztes Vitéze, Cs. kir. Aranykultsos, a' Magyar Tudós Társaság második Elölülője, 's egyik Igazgató Tagja.

Thaisz András, több ts Vgyék' Táblabirája, és több ns Familiák Tabularis Ügyvédje.

Trsztyánszky (Nádasi) István, Pesti Polgár és Posztó Kereskedő.

Waltherr László, több Vgyék Táblabirája, Mélt. N. Károlyi Gróf Károlyi Nemzetség Levél-Tárnoka 's a' magyar tudós társaság levelező tagja.

Vass László, Nagy Váradi Kanonok, Apát úr, 's a' Pesti Fő Oskolában kir. Prof. 's a' t.

Vermes Hieronymus; ts Po'sony 's több Vgyék Táblabirája, 's több Familiák ügyei Igazgatója.

Vitál Alajos.

Vrányi (Vrányi) Konstantin, ts Krassó és Tolna Vgye Táblabirája.

Zsivora György, Hites Ügyvéd 's a' M. T. Társ. lev. Tagja.

JÁSZ és két KUN KERÜLET.

Bartsik Márton, Jász és Kun Kerülletek Aljegyzője és Levéltárnoka.

Jász-Apáthi Város Tanátsa.

Jász-Berény Város Tanátsa.

Jász-Kis-Éri Olvasó Társaság.

Kis Kun Dorosma Közönsége.

Kis Kun Halas Város Tanátsa.

Kunhegyes Városa Előljárói.

Kis Kun Sz. Miklós Város Tanátsa.

Kun Túrkeve Város Tanátsa.

Muhoray András, a' ts Jász és Kun Kerületek Al-jegyzője.

Nagy-Kun Karczag Város Tanátsa.

Nagy Kun Kis Új-szálás Városa Tanátsa.

Stipula Jósef, Apátur, Jász-Berény Városa Plebánusa.

Szeles (Kis Játzi) Sámuel, a' Sólti Egyházi Vidék Esperestje, több ns Vgyék Táblabirája, 's Latzházi Helv. Vallástételt követő Gyülekezet Lelki-Pásztora.

Sz. Ferencz Szerzete Conv. Jászberényben.

PO'SONY VÁRMEGYE.

Gróf Apponyi Apponyi György, Cs. kir. Kamarás.

A' Kegyes Oskolák Szerzeténck Collegiuma Szent Györgyön.

Bartakovics Albert, (K. Apponyi) Apátur, Esztergami Kanonok és N. Szombati Generalis Vicarius.

Benkovis Mihály, ts Bars és Pozsony Vármegye Táblabirája.

Sz. Benedek Bendén lévő TT. Urak Residentiája Nagy Szombatban.

Sz. Benedek Rendén lévő TT. Urak Residentiája Po'sonyban.

Szent Ferentz Szerzeténck Conventje Nagy Szombatban.

Frank Aloyz, ts Posony Vgye Táblabirája.

Balásfalvi Orosz József, a' Hirnök és Századunk Hirlap Kiadó-Szerkesztője Po'sonyban.

Horváth János, a' N. Szombati Kerületi Táblánál több Nemes Nemzetségek Fiskálisa.

Gyurikovics (Ivanóczi) György, több Vármegyék Táblabirája, és Szabad kir. Posony Városa Senatora, a' Magyar tudós társaság levelező tagja.

Jankó (Enyedi) Mihály, Po'sony Vgye Aljegyzője.

Po'sonyi Nemes Tanuló Társaság.

Schwaiger András, Po'sonyi Könyváros.

Szakstetter János, Esperes és D. Szerdahelyi Lelkész.

Takátsi Ignátz, több Vgyék Táblabirája, 's több Ns Familiák Plenipotentiariusa.

Vietoris (Vaszkai és Kis Kovalóczi) János, több Vgyék Táblabirája.

SÁROS VÁRMEGYE.

Vásáros Naményi Báró Eötvös Ignátz, Cs. kir. Kamarás, belső titkos Tanátsos, Magyarország' Fő Tárnok Mestere, a' N. M. Magyar kir. Helytartó Tanáts Tanátsosa, Sáros Vgye Fő Ispánja.

Fejérváry Gábor, több ns Vármegyék' Táblabirája. Eperjesen.

Szepesházy József, több Vgyék Táblabirája és sz. kir. Eperjes Városa Kapitánya.

Az Eperjesi Görög Egyesült Kathol. Püspöki Könyvtár.

SOMOGY VÁRMEGYE.

Mérey (Kapos-Mérei) Sándor, Arany-Sarkantyús Vitéz, Ő cs. 's Apost. kir. Felsége ℣ belső titk. Tanátsosa, a' Tartományi Biztosság kormányzója, a' magyar kir Helyt. Tanáts Tanátsosa, és Somogy Vgye Fő-Ispánja.

Külső Somogyi H. V. T. Venerabilis Tractus.

Kapocsffy Mátyás, Táblabiró.

Parragh László, Göllei Plebánus, az Igali Kerület Al-Esperestje, 's ts Somogy 's Tolna Vármegyéi: Táblabirája

Somogy Vgyei Olvasó Társaság Kaposváron.

A' T. Toponári Uradalom.

Vaszary János, ts Somogyvári Uradalom Kasznárja.

SOPRON VÁRMEGYE.

Galanthai Herczeg Eszterházy Pál, Edelstätteni Gróf, — Fraknónak Örököse, az Arany-

Gyapjas Rend, és a' Szent István M. kir. — Sz. Hubert Bajor kir. Hanoverai kir. Guelfek Rendének Nagy-Keresztes Vitéze, Ő Csász. 's Apostoli kir. Felsége valóságos belső titkos Tanátsosa, Kamarása, Tek. Sopron Vgye örökös és valóságos Fő-Ispánja, 's Nagy Követ az Angoly kir. Udvarnál.

Sopron Vgye TT. Karai és Rendei.

Szabad kir. Sopron Városa Nemes Tanátsa.

Sz. Benedek Rendén lévő TT. Urak Residentiája Sopronban.

A' Soproni ns Magyar Társaság.

Petz Leopold, Soproni Evang. Lyceumbeli Professor.

Csornai TT. Praemonstrati Renden lévő Urak' Conventje.

Horváth János, Egyházosfalvi Plebánus.

Ihász Imre, több ts ns Vgyék' Táblabirája.

Káldy (Alsó Káldi) Jósef, ts Sopron Vgye Fő Szolgabirája.

Kis János, Hittudomány Doctora, a' Dunántúl lévő Kerületben az Ágostai Vallást tartó Evang. Ekkle'siák' Superintendense, Vas, Sopron, Győr és Beregh Vgyék' Táblabirája, 's a' m. t. társaság rendes tagja.

Kiss (Nemes-Kéri) Jósef, Evang. Predikátor N. Geresden.

N. Apáthi Kiss Sámuel, Ev. Predikátor, Sopron Vgye Táblab.

N. Takácsi Horváth János, Vadosfai Evang. Predikátor, 's Sopron Vgyei Táblabiró.

Pintér Antal, Oszlopi Plebánus.

Teschmayer Jósef, Széplaky Esperest 's Nagy-Czenki Plebánus.

Tóth (Csáfordi) Pál, ts Sopron Vgye' Táblabirája

SZABOLCS VÁRMEGYE.

Gróf Széki Teleki József, Korona Őr, Cs. kir. Aranykultsos, valóságos belső titkos Tanátsos, a' M. Magyar kir. Helytartó Tanáts Tanátsosa, Tek. Szabolcs Vgye Fő Ispánja, a' Helvetziai Vallástételt tartó Tiszamelléki Superintendentia Fő Kurátora, és a' m. t. társaság Előlülője.

Gaiger (Jobbágyi) József, több ts ns Vgye Táblabirája, Püspök Ladányban.

Alsó Szabolcsi Hajdu Szoboszlói és Kabai Olvasó Társaság.

Ns Hajdu Nánás Városa Előljárói.

Jármy (Szolnoki) Imre, több Vgyék' Táblabirája.

Sárréti Olvasó Társaság.

SZATHNÁR VÁRMEGYE.

Hám János, Szathmári Megyés Püspök, Sz. Joobi Apátur.

Becsky (Tasnád-Szántói) Ferentz, Szathmári tiszteletbeli Kanonok, Mező-Kövesdi Plebánus, azon nevű Kerület Esperestje, 's több ts ns Vgyék Táblabirája.

Czendy János, Patikás Nagy Bányán.

Darvas (Darvai) Gábor, ts Szathmár 's több Vgyék Táblabirája.

Felső Bánya Városa ns Magistratusa.

Horváth Antal, ts Szathmár vgye Táblabirája.

Isaak (Kis Dobronyi) Lajos, Szathmár vármegye Táblabirája.

Kegyes Oskolák Nagy Károlyi Gymnasiuma.

Kritsfalusy János, Bélteken.
Lugassi Jó'sef, Felső-Bányai ref. Prédikátor, és Nagy-Bányai vidék' Esperestje.
Madarassy (Mező Madarassi) Pál, ts Szathmár vgye Szolgabirája.
Martiny Sámuel, Nyiregyházán.
Nagy Bányai [Ref. Egyházi Vidék.
Nagy-Károlyi Gr. Károlyi György jószágai kormánya.
Pák Jó'sef, Erdődi Uradalmi Ügyész.
Pap (Törökfalvi) János, táblabiró.
Salánki Lajos.
Szabó Sámuel, Hodászi Ref. Prédikátor.
Szirmai Szirmay György, Tekintetes Szathmár vgye fő-táblabirája.
Szőke Károly, rendes esküdt.
Újfalusi (Újfalusi) Jósef, táblabiró.
Uray, (Urai) Bálint, Szathmár vgyei 2-dik Alispán.

SZEPES VÁRMEGYE.

A' Késmárki Evang. Lyceumban lévő magyar Literaturai Társaság.
Praemonstratensis Renden lévő T. T. Urak Lőcsei kir. Gymnasiuma.

TEMES VÁRMEGYE.

Bogma (Neboyszai) István, több ts vgyék táblabirája, 's ts Temes vgye első fő-adószedője.
Bánat-Komlósi olvasó társaság.
Manhardt Ignátz, kegyes oskolai Professor Temesvárott.
Oltoványi István, a' Csanádi Székesegyház Kanonokja, a' nevendék és nyugalmazott Papság kormányzója, a' Sz. Szék és ts ns Temes vármegye táblabirája.

TOLNA VÁRMEGYE.

Beszédes Jó'sef, a' Sárvizi, Kaposi, Siói és Dunai Regulatióra ügyelő kir. Biztosság Fő Vízmérője.

Bezerédy (Bezerédi) István, táblabiró.

Bregovits Pál, Simony-Tornyai esperest, és Tamási Plébános.

Csapó Dániel, táblabiró.

Csekey János, Bölcskei Prédikátor és Esperest.

Daróczy (Király Daróczi) 'Sigmond, Paksi Plébános 's ts Tolna vgye táblabirája.

Egyed Antal, Kopár-Monostori Apátur, Esperest, Duna Földvári Plébánus és Tolna vgyei táblabiró, 's a' m. tudós t. lev. tagja.

Gyimóthy Simon, több vgye' táblabirája.

Gyulasy Jó'sef, Dombovári urad. ispánja.

Kis Péter, Földvári Káplán.

Mageti Alajos, Dombovári urad. tiszti írnoka.

Örsy Gergely, Jegyző Bölcskén.

Stankovánszky (Stankováni) Imre, ts Tolna vgye fő-jegyzője 's táblabirája.

Svastits (Bocsári) Lajos, ts Tolna vgye táblabirája.

Teklich János, báttaszéki tisztartó.

TORONTÁL VÁRMEGYE.

Bene Jó'sef, a' Kikindai kir. kerület kir. biztos, 's több vgye táblabirája.

Csekonics Nep. János, több vgye táblabirája.

Diván (Pádei) Constantin, ts Torontál vármegye al-jegyzője.

Karácson (Ivándi) István, ts Torontál vgye fő-adószedője.

Karácsonyi (Beodrai) Bogdány, több vármegye táblabirája.

Kis (Ittebei) Antal, kir. udvarnok, több vmegye táblabirája.
Kümer Henrik János, Etskai Plebánus és Torontál vgye táblabirája.
Lapády József; táblabiró, az Etskai uradalom plenipotentiariusa.
Nagy-Szent-Miklósi uradalom.
Nagy Betskereki cs. kir. Pósta Hivatal.
Nyikos György, ts Torontál vgye táblabirája és kamarális tisztartó.
Parais János, Német Szetsányi Plebános, 's több vgye táblabirája.
Rózsa Balás, a' bébai uradalom kasznárja.
Tropp (Troppaui) István, uradalmi igazgató.
Torontáli Nemzeti Casino.
Várady János Esperest, és Nagy Becskereki Plebános, 's több ts vgyék táblabirája.

TRENCHIN VÁRMEGYE.

Marczibányi (Puchói) Antal, Trenchin Vgye első alispánja.
Wietoris (Kis Kovalóczi) László, ts ns Trenchin vgye másod alispánja.
Zay Károly, Gróf (Csömöri) Zay-Ugrócz örökös Ura, Cs. kir. Kamarás.

UGOTSA VÁRMEGYE.

Ts ns Ugotsa vgye TT. Statusai és rendei.
B. Perényi Lajos, N. Szőllősön.

UNGH VÁRMEGYE.

Csurgovich János, Munkácsi Kanonok, Bereghi Fő-Esperest, ts Unghvár és Zemplén Vgyék

táblabirája, az Unghvári kir. Gymnasium Directora és az isteni tudománynak Doctora.

VAS VÁRMEGYE.

Herczeg Batthyáni (Batthyáni) Fülöp, Németh-Újvár örökös Urá, Strattmanni Gróf, királyi Pohárnokmester, Leopold Császár jeles Rendének Commendátora. cs. kir. Kamarás, 's ts Vas vgye örökös és valóságos Fő-Ispánja, a' m. tudós t. igazgató tagja.

Berta (Felső Eőri) Antal, Tek. Vas Vgye Fő-Jegyzője.

Bitnitz Lajos, a' Szombathelyi Egyházi Megye Áld. Papja, Philosophia Doktora, a' Magyarországi és Boroszlói tudós társaságok rendes tagja, a' Szombathelyi kir. Lyceumban Mathesis és magyar nyelv tud. tanítója, és ts Vas vgye táblabirája.

Dese (Puszta-Rádóczi és Deskölkedi) Pál, a' Szombathelyi Székes-Egyház Lector-Kanonokja, Német Újvári Fő-Esperest, a' Szombathelyi Egyházi Törvényszék, úgy Vas és Zala Vmegyék' táblabirája, 's a' Philosophia Doctora 's a' t.

Hrabowszky (Hrabowai) János, kerületi táblai Ügyvéd Kőszeghen.

Illés (Edvi) Pál, ns Dömölki Evang. Prédikátor, 's superintendentialis levéltárnok, a' magyar tudós társaság lev. tagja 's Vas Várm. Táblabirája.

Korausz András, Hidegkúti Plebánus.

Kőszeghi Olvasó Egyesület.

Német János, Szombathelyi t. Kanonok, Esperest, Gyarmati Plebános 's a' t.

Páál (Felső Előri) János, több vgyék táblabirája.
Praemonstratensis R. l. Prof. Urak Szombathelyen.
Reichard Károly, könyváros Kőszeghen, 2 exem.
Séllyei (Séllyei) Elek, a' Dunántúli kir. kerületi tábla, ts Zala, Somogy, Varasd, és Körös vármegyék' táblabirája.
Szegedy (Mező Szegedi) Károly, cs. kir. kamarás 's több ns Várm. fő rangu Táblabirája.
Sz. Benedek Rendén lévő Director és Professor Urak Kőszeghen.
A' Szombathelyi püspöki megyb. nevendék Papság.
Szombathelyi olvasó társaség.
Gróf Széchényi (Sárvár Felső Vidéki) Pál, cs. kir. kamarás.
TT. Kemenesallyai olvasó eggyesület.

VESZPRÉM VÁRMEGYE.

Asztaller Károly, Palotai Plebánus.
Bárány Pál, Festetits Antal kam. Fiskálisa Dégen.
Sz. Benedek Rendén lévő TT. Urak, Pápai Residentiája.
Egyed János, Dégi Plebánus.
Sz. Ferentz Szerzetének Conventje Pápán.
Fitler István, Mező-Laki uradalmi kasznár.
Guzmits Izidor, Bakonybeli Apátur, a' Sz. Theologia Doctora, és a' m. t. társaság rendes tagja.
Gyulafalvi Dinnyésy Mihály, több vármegye Táblabirája.
A' Helvetiai Vallástételt tartó Pápai Egyházi Vidék Lelki Pásztorai.
Horváth Ignátz, a' kegyes oskola szerzet veszprémi Collegium Rectora, és a' helybeli Gymnasium Directora.

Hankóczy János, Uradalmi Számtartó Palotán.
Kolosvári Sándor, Apátur, és Veszprémi Kanonok.
Külley János, Szent Lászlói Prépost és Veszprémi Kanonok.
Nádasdy Tamás Gróf, cs. kir. kamarás, Komárom vgye örökös fő-ispánja.
Pfeiffer János, árendátor Veszprémben.
Sebestyén (Kotsi) Gábor, több vgyék táblabirája ts ns Veszprém vgye fő tiszti Ügyésze.
Schnuphágen György, Veszprémi Kanonok.
Szalay Imre, Veszprémi Kanonok, több várm. táblabirája, 's a' m. tudós t. tiszteletbeli tagja.
Szmodiss (Nagy és Kiss-Barkótzi) János, Apátur, Veszprémi Kanonok, Seminarium Praefectusa 's ts Zala és Somogy vgyék' táblabirája.
Tóth Ferencz, Sz. Theologia Doctora, 's a' Helvetziai Vallástét. követő túl a' dunai ekklesiák' Superintendense, több vgye táblabirája.
Veszprémi Casino társaság.
Villax Ferdinand, Zirczi, Pilis és Pásztói Apátur, 's több vgyék táblabirája.

ZALA VÁRMEGYE.

Bresztyenszky Béla, Tihanyi Apátur 'sat.
Beliczay Jónás, Lendvai uradalmi földmérő.
Chinorányi Boldizsár, Zala vgyei táblabiró.
Deák Antal, több vgyék' táblabirája.
Diskay (Diskai) Ferentz, Zala 's Veszprém Vármegyék' táblabirája.
Flizár György, Muraj-Keresztúri Apát 's Plebános, a' Sz. Theologia Doctora, több ns Vármegyék' táblabirája.
Ferenczy József, Merenyi uradalmi számtartó.
Gróf Festetits (Tolnai) László, cs. kir. Kamarás.

Házy Jó'sef, Sz. Miklósi Plebános.
Horváth 'Sigmond, Kővágó Eörsi Evang. Predikátor, és túl a' dunai Superintendentia jegyzője, ns Zala vgye táblabirája, 's a' magyar tudós társaság' levelező tagja.
Kisfaludy (Kisfaludi) Sándor, több nemes vgyék táblab, 's a' m. tudós társ. tisztlb. tagja.
Kővágó-Eörsi olvasó társaság.
Nagy István, Helv. Vall. Superint. Generális Notáriusa, és B. Füredi Predikátor, Zala vgye táblabirája.
Nedeczky (Nedeczei) Lajos, Zala Vgyei táblabiró.
Oszterhueber Jó'sef, ts Zala vgye' táblabirája.
Oszterhueber Ferencz, Peremartonyi Plebánus.
Plander Ferencz, novai Plebánus és Esperest.
Podolay Menyhért, az ájtatos Oskolak szerzete áldozó Papja, 's a' Nagy Kanizsai Collegium Rectora és Gymnasium Directora.
TT. Praemonstratensis R. I Professor urak Keszthelyen.
A' Praemonstratensis rend. lévő Türjei Prépostság.
Szukits József, Kapornoki Plebánus és Esperest.
Szalavári Sz. Benedek R. Apátur.

ZEMPLÉN VÁRMEGYE.

Casino társaság Zemplénben.
Diósy István, Homonnai V. Esperest, és Nagy-Mihályi Plebánus.
Maró Imre, Bihar vgye táblabirája.
Molnár András, Esperest, és Tolcsvai Plebánus.
Szemere (Szemerei) Péter, ts ns Zemplém vgye Főszolgabirája.
Nagy Péter, a' kegyes oskolák' szerzete áldozó Papja, és a' S. A. Újhelyi Collegium Rectora, és Gymn. Directora.

ZÓLYOM VÁRMEGYE.

Belánszky Jó'sef, Beszterczе Bányai megyés Püspök.

Posega Vármegye.

Gabriely Ignácz, Ügyvéd.
Jankovits (Deruvári és Straxemanni) Isidor, arany sarkantyús vitéz, cs. kir. kamarás.

Varasd Vármegye.

Chinorányi Antal, Varasd vgyei táblabiró.
Russzek Ignátz, Varasd Várm. 's több Uradalmak rendes Fiskálisa, Varasd vgye táblabirája.

Verócze Vármegye.

Hoblik Márton, több ts vgyék' táblab. ts Verőcze vgye Főfiskálisa, 's a' magyar tudós társaság levelező tagja.
Mészáros Gáspár, rumai uradalom számvevője.
Zsitvay József, több vgyék' táblabirája 's ts Verőcze Vgye Fő-jegyzője.

Zágráb Vármegye.

Szent Péteri Horváth József, Zágrábi Kanonok, Turopolai Fő-Esperest, Zala, Varasd Vgye 's a' Sz. Szék táblabirája.

ERDÉLY ORSZÁGBAN.

Tusnádi Kováts Miklós, Ő Felsége belső titkos tanátsosa, Erdélyi Püspök 's a' t.

Bedő (Dálnoki) Jozsef, szegények' ügyvédje, Marosvásárhelyen.
Csicsó Keresztúri pósta statió.
Debreczeni Márton, cs. kir. Kohónagy Zalatnán.
Kolosvári Casino.
Kováts (Felfalusi) Antal, Plebánus Nagy Ágon.
Maros-Vásárhelyi Casino.
Nagy Enyedi Ref. Collegium.
Nagy Enyedi Casino.
Pap (Tuskai) Imre, Urad. Ügyvéd Ar. Megyes.
Székely-Udvarhelyi Ref. Ref. Collegium.
Tamási József, Károly-Fehérvári Nagy Prépost 's Kanonok.
Tilsch J. és Fija Kolosvári Könyvárosok.
Torda Vármegyei Nemes Casino.
Tordai Casino.
Zalathnai Olvasó társaság.

Az 1839-diki Tudományos Gyüjtemény ára helyben 14 for. V.Cz.; póstán 18 for. V.Cz. ezután is megmarad.

A' Kiadók.